Hrodna Memorial Book

Grodnah-Grodne

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Grodnah-Grodne / ha-'orekh, Dov Rabin.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : Ḥevrat Entsiklopedyah shel galuyot, 1973.
DESCRIPT	744 col. : ill., ports. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Hrodna.
	Hrodna (Belarus) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Hrodna.
ADD'L NAME	Rabin, Dov.
ADD'L TITLE	Entsiklopedyah shel galuyot, vol. 9

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

אנציקלופדיה של גלויות

אנציקלופדיה של גלויות
ענציקלאפעדיע פון די גלות-לענדער

כרך תשיעי

גרודנה–גראדנע

"ארגון יוצאי גרודנה" בישראל

העורך: דב רבין

ועדת המערכת:

יצחק ילין, איסר קוליק ז"ל, שמואל דימנט,
משה אלפרשטיין, חיים פסמניק

יו"ר חברת "אנציקלופדיה של גלויות"
ת. ברלס, ירושלים

הוצאת חברת "אנציקלופדיה של גלויות" בע"מ

ENCYCLOPAEDIA OF THE JEWISH DIASPORA
MEMORIAL BOOKS OF COUNTRIES AND COMMUNITIES

VOLUME IX

GRODNO

Edited by DOV RABIN

Editorial Committee:
Itzchak Yellin, Iser Kulik
M. Alperstein, J. Dimant, Ch. Pasmanik

נדפס בדפוס סיון בע"מ
ירושלים תשל"ג — 1973

ועדת הספר — בוך קאמיטעט:

יצחק ילין, שמואל דימנט, משה אלפרשטיין, שמעון מס, משה נוטס,
חיים פסמניק, אליעזר פלניצקי, מרדכי קוסטין, איסר קוליק ז"ל.

פארייניקטער גראדנר רעליף אין ניו־יארק

גראדנער הילפס־פארבאנד אין אמעריקע און קאנאדע

גראדנער יזכור־בוך קאמיטעט אין ניו־יארק

גראדנער קלוב אין ניו־יארק

גראדנער פאריין אין מאנטרעאל

לאנדסלייט פארבאנד פון גראדנע און אמגעגנט אין בוענאס־איירעס, (ארגענטינע).

"ארגון יוצאי גרודנה" בישראל

ילין יצחק — יושב ראש; פלניצקי אליעזר — סגן יושב־ראש; פסמניק חיים — סגן יושב־ראש; אלפרשטיין משה; גרשוני פרידה; דימנט שמואל; זכרי אהרן; מס שמעון; נאור חיים; נוטס משה; מנקר דב; קוסטין מרדכי;

גראדנער פארבאנד אין אמריקע און קאנאדע

דזשעק קאהן — גענעראל סעקרעטאר, ניו־יארק; אברהם מאלע־וויטש — לאס־אנדזשלאס; אברהם שולץ — ניו־יארק; הערמאן יאבלקאוו; מאריס לעאן; דשעק בענדעטסאן; דזשעק קיי; דוד אנסקי — מאנטרעאל; יוסף קאגאן — טשיקאגא;

בשער הספר

קהלת יהודי גרודנה, מן המפוארות בקהלות ישראל באירופה, בעלת מסורת של שמונה מאות שנים, מאז המאה השתים־עשרה, משופעת עבר עשיר של מפעלים רבים והווי רב תהלה, שזור חיי מעשה ותוכן רוחני רב, הושמדה על ידי הצוררים הנאצים ישו״ז.

חובה קדושה מוטלת עלינו, יוצאי קהלת גרודנה, שזכו לעלות ארצה בטרם שואה ושרידי שארית הפליטה שנתקבצו למדינת ישראל העצמאית, להציב יד־ושם לקהלתנו — קהלת גרודנה, שלה ולבניה חלק נכבד בתקומת ישראל וגאולתו.

בני גרודנה היו מן הראשונים שנחלצו לעלות ציונה עם ותיקי הבילויים והעליות הראשונות. הם היו בראשונים לבנין ולהגנה. בנו ערים וכפרים, הניחו יסודות להתישבות, תעשיה ומסחר, ועמדו בשורות מגיניה ולוחמי עצמאותה.

ארגון יוצאי גרודנה בישראל, שהוקם עם תום מלחמת העולם השניה — נוכח המציאות המרה והמזעזעת שגרודנה היהודית איננה עוד, ראה לעצמו חובה לרשום עדות לדורות הבאים על קהלתם.

אך החובה לעזור לשרידי שארית הפליטה, להושיט להם יד עוזרת במקומות גלותם, ברחבי אירופה, בגלות סיביר ומחנות העצורים היא שעיכבה ביצוע ההחלטה שלא ירדה מסדר יומנו אף יום אחד.

עוד בחודש כסלו תש״ז (דצמבר 1946) פנתה ועדה יוזמת של ״ארגון יוצאי גרודנה״, בראשותו של חבר הועד אליעזר פלניצקי, לבני עירנו בבקשה לגשת לריכוז חומר מסמכים וזכרונות, — אולם יזמה זו לא זכתה אז, לצערנו, לתוצאות מעשיות.

לאחר זמן הטיל ועד הארגון, בראשותו של ד״ר שמשון צ׳רטוק ז״ל, על בן־עירנו, מר דב רבין, להתחיל באיסוף ועיבוד חומר על קהלת גרודנה. מר דב רבין שזכה לפרס הנשיא השני של מדינת ישראל יצחק בן־צבי ז״ל, בהתחרות של חיבורים לזכר הקהלות שהושמדו.

בסוף שנות החמישים נרתמו לפעולה למען הרעיון של הוצאת ״ספר גרודנה״ גם קבוצה מותיקי יוצאי גרודנה בישראל, והוקמה ועדת הספר בראשותו של מר ידידיה ינובסקי, איסר קוליק ז״ל, חיים פסמניק ומרדכי קוסטין — מזכירים, והחברים דוד בן דב, אליהו גולדשמיד, שמואל דימנט, מיכאל וולגל ז״ל, יצחק ילין, זכריה קמחי, ודב רבין.

אולם רק ביוני 1960, בעקבות מו״מ עם יוצאי גרודנה בארצות־הברית נחתם הסכם עם ה״אנציקלופדיה של גלויות״ — הוצאת־הספרים לזכר קהלות ישראל שהושמדו — על הוצאת ״ספר גרודנה״. על ההסכם חתמו ה״ה יצחק ילין, ידידיה ינובסקי, חיים פסמניק ואיסר קוליק ז״ל.

התכנית נועדה להוציא ספר רב כמות ואיכות בעברית ובאידיש. הועד המליץ בפני ה״אנציקלופדיה של גלויות״ על מר דב רבין, כעורך הספר, ומונתה מערכת מצומצמת בהשתתפות ידידיה ינובסקי, יצחק ילין ואיסר קוליק ז״ל.

החלה פעולה מסועפת לאיסוף חומר תעודתי וגיוס כספים להוצאת הספר. וכשאנו מברכים על המוגמר, לא נתעכב על הקשיים שנערמו בדרך זו. קשיים של משא ומתן; הסכמים, שהכרח היה לשנותם במרוצת השנים. למרבה הצער הגיעו חלוקי הדעות לבוררות. וכעת, בהופיע הספר הנה רבים מאלה שנתנו ידם למלאכה זו, לא זכו לראותו ונותר לנו להעלות זכרם: ד״ר שמשון צרטוק ז״ל, בהיותו יושב־ראש ״ארגון יוצאי גרודנה״. מיום הווסדו פעל וסייע להידוק הקשר עם יוצאי־גרודנה בתפוצות, ועמדו לימינו עסקנים דגולים של קהלת גרודנה בטרם שואה, והמשיכו פעלם בישראל ולא זכו לראות את הספר בהופעתו, והם: ר׳ מרדכי רבייקוב, אליעזר גלגור, אהרן בורדה ויעקב גוטקובסקי זכרונם לברכה, ולאחר־זמן איסר קוליק ז״ל שפעל רבות להוצאת הספר, והקדיש הרבה מזמנו לפעולה זו, עמד במרכז המו״מ

עם כל הגורמים, פעל ליישור הדורים והסרת מכשולים, וכן חבר ועדת הספר מיכאל וולגל ז"ל. ומבין הפעילים למען הספר בתפוצות חברי ועדת־הספר בניו־יורק הסופר אברהם מנס ז"ל, שהיה מעורכי ה"פורווערטס" בניו־יורק, וויליאם סטין (סטנצקי) ז"ל ומר א. א. טרלובסקי ז"ל שפעל למען הספר עוד בעת שהותו בצרפת ואח"כ בישראל. ויבל"א הסופרים אברהם זק ופאני רמס בארגנטינה ולייב רייזר בניו־זילאנד שטרחו להוסיף חומר רב מפרי עטם לספר.

בשנת 1967/8, חלה הפסקה בפעולה להוצאת הספר לרגל תביעות שלא ניתן היה לגשר עליהן, והענין נמסר לבוררות שנמשכה שנים; עלו הצעות להוציא את הספר בחלקו העברי בלבד, שכבר היה מודפס, אולם הועדה רצתה להיות נאמנה להבטחה שניתנה לציבור יוצאי גרודנה בארץ ובגולה, החלטנו לעשות מאמץ נוסף.

ביוני 1971 נחתם הסכם חדש עם ה"אנציקלופדיה של גלויות" להוצאת הספר עם תרגום מקוצר של החלק באידיש. על ההסכם חתמו הח"ח משה אלפרשטין, שמואל דימנט, יצחק ילין, שמעון מס ואליעזר פלניצקי.

מכיון שהחומר באידיש לא נמסר לרשותנו ע"י העורך, הטיל הועד על הסופר מר קלמן ליכטנשטין להכין תרגום מקוצר לאידיש מן הטופס העברי.

שתים־עשרה שנה חלפו מאז נחתם ההסכם להוצאת הספר.

רק הודות למסירותם הבלתי פוסקת של ועדת הספר, ותצויין פעילותם בשנים האחרונות של חברי הועדה משה אלפרשטין ושמואל דימנט ושל שמעון מס, יכולנו להגשים מפעל זה.

לאורך כל הדרך נעזרנו בעצה ובהדרכה משפטית ע"י בן־עירנו עו"ד דניאל ינובסקי בירושלים שהקדיש מזמנו ומרצו בכדי לסייע לועדת הספר להתגבר על המכשולים המרובים שנערמו על דרכו ועל כך יעמוד על התודה והברכה.

מראשית הקמת ועדת הספר פעל במסירות רבה מר חיים פסמניק, כמזכיר ועדת הספר, בריכוז גיוס הכספים, הקשר עם הגולה ויוצאי גרודנה בכל הארצות. ונציין בהערכה ובהוקרה את פעלו רב הכמות והאיכות של בן עירנו ומראשוני חלוציה מר דב רבין שריכז את החומר וערך את הספר בעברית ברוב מסירות והתמדה ועל כך יישר כוחו.

מקרוב ומרחוק התגייסו יוצאי גרודנה למפעל הוצאת "ספר גרודנה". ותודה נאמנה לסופר מר קלמן ליכטנשטין, בן העיר סלונים, פלך גרודנה, שהשקיע עמל וכשרון להכנת תרגום מקוצר של הספר לאידיש. אין אנו מתעלמים מן ההכרה, שגם בספר זה רב החסר ועוד רבות יש לכתוב על קהלת גרודנה, בניה, מוסדותיה ואישיה. ואכן, אנו תקוה שבעקבות הספר יבואו עוד חבורים להשלים את החסר למען תונצח קהלת גרודנה במלוא שיעור קומתה.

תודתנו והערכתנו ל"אנציקלופדיה של גלויות" ולמר חיים ברלס על פעולותיו והמאמץ ההדדי להתגבר על קשיים ומשבר במפעל, ותודה לבורר מר חיים רדאי שראה שליחות ציבורית בטיפולו כבורר בין "ארגון יוצאי גרודנה" — מר דב רבין וה"אנציקלופדיה של גלויות", ומאמציו להבאת הענין לידי גמר.

נביע תודה והערכה לכל בני עירנו שהתנדבו בממון ובמעשה למען ספר גרודנה בישראל ונציין את עזרתם של "ארגוני יוצאי גרודנה" ורבים מבני עירנו בארצות־הברית ובקנדה, בארגנטינה, אורוגוואי, מקסיקו, צרפת, אנגליה, שוודיה, אוסטרליה וניו־זילנד.

ישמש הספר מפעל ראשון לזכר קהלתנו שאיננה עוד. נראה את קהלת גרודנה בכל הודה ותפארתה, קהלה יהודית נאמנה, שהושמדה על ידי הצוררים הנאצים ישו"ז, ובניה ממשיכים את קיומה הרוחני של גרודנה בארץ ישראל העצמאית — משאת נפשם של דורות, התגשמות חלום חייהם של בני עירנו, שאף בדרכם האחרונה למחנות ההשמדה נתנו בטוי לאמונתם ותקותם בנצח ישראל בשירם "ואף על פי כן אני מאמין".

האמונה התגשמה. ניתן כבוד ונציב יד־ושם למאמינים.

יצחק ילין

יושב־ראש ועד ארגון יוצאי גרודנה

תל־אביב, תמוז תשל"ב, יוני 1972

תוכן הענינים

תולדות עדת ישראל בהורודנה (גרודנה)

מראשיתה ועד מלחמת העולם השנייה

מאת דב רבין

פרק א: ראשיתה של גרודנה־העיר

השם

מקור השם „גרודנו" הוא, לפי אחת הסברות, במלה הנורמאנית־הסקאנדינאבית „גאַרדר" — Gardr — אשר פירושה שטח מגודר, מוגן (קיימת דעה, לפיה שימש מקום זה בימי הפשיטות של הנורמאנים, במאה התשיעית לספירה הנוצרית, אסם לתבואות בשביל סקאנדינאביה, שהיתה רעבה באותה תקופה ומקבלת את מזונה מבקעת הנהרות הנשפכים אל הים הבאלטי[1]. לפי דעה אחרת, נודעה גרודנה לסקאנדינאבים בשם „גארטי".

הליטאים, אשר השתלטו על גרודנה אך במאה הי"ב, קראו לה בשם „גארדאס" או „גארדינאס", היינו מקום מגודר לגידול כבשים, כי נמצאה בתחום מרכזי לענף כלכלי זה של ליטא. האגדות הליטאיות יודעות לספר על האליל גארדיניטס, מגן הטלאים, אשר לו ייחדו בני עם זה חורש מאחורי גרודנה, שהיה מקודש עליהם. ועד היום נקראת העיר בפיהם בשם גארדינאס, וייתכן, שקיבלוהו מאת הנור־מאנים.

האבירים הגרמנים ממיסדרי הטבטונים כינו את גרודנה בשם „גארטן" — Garten — שגם משמעו מקום מגודר, וייתכן מחמת הגן הנרחב, שהיה מקיף בימי קדם את מצודת־העץ שלה, או בגלל השם „גארדינאס". כן קראוה גם „גארטין" ו„גאַרטֶנָה".

בפי הסלאבים נודעה בשם הורודנו, גרודנו והורודן (Городен), שהוא בלשונם עיר, מצודה, מקום מבוצר, מיבצר. יש מפרשים את „גרוד־נו" כקיצור של „גרוד־נוב", היינו של עיר או מצודה חדשה. בפי העם נקראה העיר גם בדורות האחרונים בשם הורודנה, וכן בפי היהודים (גם הרודני; ובכתב — הוראדנא, הראדני).

הקדמות

גרודנה קיימת מימים קדם־הסטוריים. בפרברה „קולוז'ה" ומעבר לנהר נֶיְמַאן, ממולו, מצאו עקבות של ישוב מן התקופה הניאוליטית. באדמת קולוז'ה היו מוצאים לפ־עמים מטבעות יוונים ורומיים מלפני הספירה הנוצרית — הוכחה למסחר ער, שהתנהל כאן ולחניית סוחרים במקום, שהיו מספקים ענבר מאזורי הבאלטיקום אל חופי הים השחור וליוון ורומא.

מוצאם של תושבי גרודנה הראשונים לא נודע, אך בתקופה של נדידת העמים הגדולה במאה הרביעית תפסו את חבלי הנימאן הגוטים. מן החפירות הארכיאולוגיות, שנערכו בגרודנה, מתברר, שהמקום היה מאוכלס עוד באלף הראשון של הספירה. התקופה ההסטורית של העיר מתחילה במאה הי"א, עת התחיל להתיישב באדמתה שבט היאַדבינ־גים, או היאַטוויאַגים, ממוצא לאטבי־ליטאי, ואשר הושמד אחר־כך על־ידי הרוסים.

בכרוניקות רוסיות קדומות נזכרת גרודנה לראשונה בשנת 1127. באותה תקופה היא שימשה בירה לנסיכות הגרודנאית הנרחבת וכמקום־מושבו של הנסיך הרוסי וסיבו־לוד דוידוביץ'. בחפירות ארכיאולוגיות, שנערכו בשנים האחרונות במקום, נתגלו שרידי מצודה מלבנים מן המאה הי"ב. לנסיך הנ"ל מייחסות הכרוניקות גם את ייסוד גרודנה, לאחר שהוא גילה במסעי הקרב שלו את ערכו האסטרטגי של המקום. אכן, צמח עוברו של ישוב זה על גדה ימנית רמה, תלולה ומבותרת של הנימאן, בקשת המיפנה של זר־מו מן המזרח אל הצפון ליד מעברת־הנהר הקדומה הנוחה, מול אי קטן, שהיה קיים במקום בסמוך לשרטוני השפך של נחל הורוניצה (שנקרא אחר־כך בשם הורודניצ'אַנקה). היה זה מקום לבסיס־מפתח טבעי לשליטה על נתיב־המים החשוב, אשר קשר את האיזור עם הבאלטיקום.

גרודנה צמחה בצומת־המיפגש של שלוש קבוצות אטניות — הרוסים, הליטאים והמאזורים (הפולנים) — ובמרחק מועט ממושבי המיסדר הטבטוני־הפרוסי, ונודע לה ערך מבחינה מסחרית כמבחינה אסטרטגית. חשיבות זו קבעה את גורל העיר מראשיתה, ובמשך דורות היא עוברת מיד ליד. בשנת 1241 פשטו עליה הטאטארים, ואחר־כך נכבשה על־ידי הליטאים, אולם ב־1253 נפלה לידי דניאל רומאנוביץ', נסיך גליציה־וולין, שלא החזיק אף הוא מעמד בה, כי ב־1270 השתלטו עליה שוב הליטאים. אולם במשך למעלה ממאה שנים (1290—1400) עודנה משמשת מטרה לפשיטות של מיסדרי האבירים הגרמנים, שהחריבוה וחזרו והפכוה

לעיי־מפולת. עם השתלטות הארכידוכס הליטאי ויטולד, או ויטובט, שקרא לעצמו „נסיך גרודנה", על העיר — היא שימשה, מאז 1398, בירת־משנה לארכידוכסות הליטאית.

פרק ב: ראשית הישוב היהודי

„כתב־הקיום" של שנת 1389

שליטי ליטא במאה הי"ד, בשאיפתם לפתח את ממלכתם, היו זקוקים לאלמנטים חדשים, מהגרים־מתווכים, סוחרים ובעלי־מלאכה — ופתחו את שערי הארץ לפני באים להתיישב בה מן החוץ. הם ראו בעין יפה את בוא היהודים לליטא בכלל ולמרכזה שבגרודנה בפרט.

התעודה הראשונה על יהודי גרודנה היא משנת 1389 — „כתב־הקיום", שנתן להם הארכידוכס הליטאי ויטולד. דעת ההסטוריונים על מקום־מוצאם של היהודים הראשונים אשר התיישבו בגרודנה, ובליטא־רבתי המרכזית־הצפונית בכלל, אינה אחידה. לפי גירסה אחת, של אברהם אליהו הרכבי וד"ר י' ברוצקוס, הם באו מדרום־מזרח, מרוסיה; לפי גירסה אחרת — באו מן המערב, מפולין ומבין הנמלטים אליה ממגפת הדבר השחור ומן הרדיפות באשכנז [1]. לדעת החוקר מאיר באלאבאן [2], נתרכבו התושבים היהודים הראשונים בליטא, בדומה לאלה שבפולין, משני יסודות: המזרחי, הקדום, שבא מכוזריה דרך רוסיה־של־קייב, ואולי גם דרך רוסיה־של־מוסקבה; והמערבי, האשכנזי, שאיחר לבוא. מסתבר, כותב מ' באלאבאן, שגל גדול של יהודים הגיע לליטא בעת התחברותה עם פולין; ואלה היו, כנראה, יהודים מלבוב, שכן „כתבי־הקיום", שנתן הארכידוכס הליטאי ויטולד, בשנת 1388, ליהודי בריסק וטרוק, אינם אלא העתקה מכתב־הקיום של מלך פולין קאזימיר הגדול ליהודי לבוב משנת 1364.

כתב־הקיום המיוחד ליהודי גרודנה ניתן להם ב־18 ביוני 1389 בלויצק (לוצק), והעניק להם, מלבד הזכויות והחירויות, שניתנו ליהודי בריסק — גם נוספות. בגלל ייחודו של כתב־קיום זה, השונה לחלוטין מנוסחות הקיומים המערביים, נביא כאן את חלקו העיקרי במלואו [3]:

„יהודי הורודנא, נאמר שם, יוסיפו לגור או להחזיק באותן החלקות בהן הם מתגוררים כעת, ז"א, החל בגשר של מצודת הורודנא, המוביל אל השוק, משני צדי הרחוב עד לרחוב המוליך מרחוב המצודה אל המורד [4]; צדן האחורי של החלקות הללו פונה אל הבתים השייכים אל בית־היראה/ הפראבוסלאבי / ואל ביתו של איבאן. ומן הצד השני של הרחוב עד בית־הקברות, ואילו לרוחב — עד לבית־הקברות והחלקות של בית־היראה / הקאתולי, / עד לנחל הורודניצה. ולידו / לאורך גדתו / אל המצודה עד לבית־היראה הקטן. / הן / אותן החלקות מעל ההורודניצה, שעליהן עומד בית־אלהים שלהם היהודי.

עד לאותו בית־קברות שלהם, בו מטמינים את מתיהם, ליד חלקות היהודים שמעל ההורודניצה, עד לנחל הורודניצה עצמו ועד לחלקתו של האדון איבאן פיודורוביץ'; ומן הצד השני לאורך, עד לסימטה ועד לחלקות בית־היראה / הקאתולי /.

ומאותו בית־הקברות, הן הקיים והן מאותן החלקות שתירכשנה / עליו / בעתיד, כמו גם מחלקות בית־אלהים שלהם היהודי, לא יצטרכו ליתן כל תשלומים וכל מסים לאוצרנו.

ועוד אנו מרשים להם להחזיק בבתיהם כל מיני מחיות וכן למזוג כל משקה בבתיהם, הן מעשה־בית והן קנוי מן המובא לעיר, וימסרו לאוצרנו את המס השנתי.

רשאים הם לנהל ולעסוק במסחר ובמקח־וממכר בשוק ובחנויות וברחובות שווה בשווה עם העירונים, ולעשות מלאכות שונות.

לקצבים היהודים, הקונים בהמות, מותר למכור באופן חפשי, למי שירצו, גופות שלימות ורבעים וכן לחתוך לנתחים, בלי / שיהיו חייבים / ליתן לאוצרנו כל מס שהוא, לא מן הכתף ולא מן החלב.

הם יכולים להשתמש באדמות־חריש ובאפרים, אשר יש להם כעת ואשר ירכשו בעתיד, בשלמם / מס / לאוצרנו שווה בשווה עם העירונים."

מן הנוסח של כתב־הקיום, אשר אושר אחר־כך במאות השנים הבאות ע"י מלכי פולין זיגמונט־אוגוסט (19.8.1547), יאן קאזימיר (20.6.1655) וסטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי (19.12.1785) — אנו למדים, שבעת נתינתו כבר היתה קיימת קהלה יהודית בגרודנה. היהודים ישבו ברחובות מיוחדים להם בסמוך למורד לנחל הורודניצה (סביבה זו בגרודנה נקראה מאז ומתמיד וגם בדורנו, בפי העם, בשם „יורזיקה", כלומר „יוריסדיקה" — שטח היוריסדיקציה, שניתן היה למרות משפטית מיוחדת מזו של העיר כולה), והיו להם „בית־אלהים" (בית־תפילה), שהתנשא מעל למורד, ובית־קברות (בהמשך הקו של המורד מזרחה, מקום בית־הקברות היהודי העתיק), בתים ונכסים אחרים. כן היו להם אדמות למזרע ולמרעה בסביבת העיר. את מחייתם מצאו במסחר, במלאכה וגם בחקלאות.

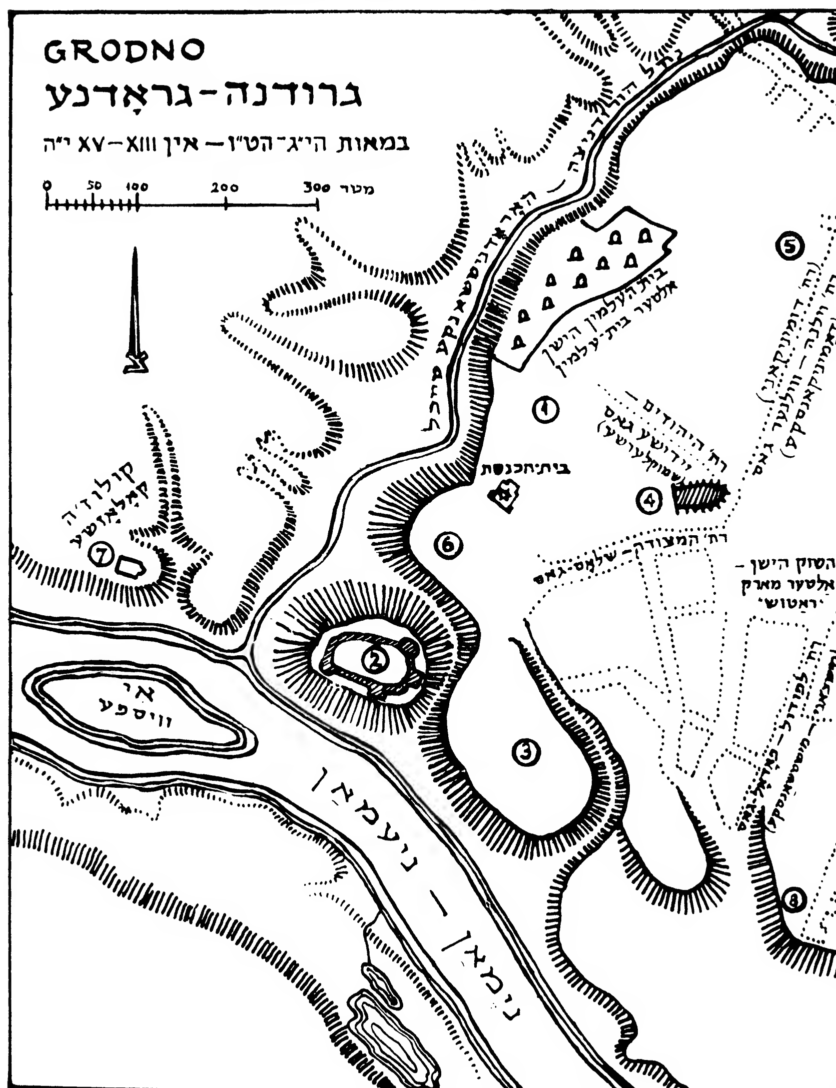
יהודי גרודנה במאה הט"ו, הגירוש והשיבה

היהודים בגרודנה נהנו מזכויות שוות כיתר התושבים וחייהם התנהלו בה, כנראה, ללא הפרעה גם לאחר שקיבלה,

גרודנה במאות הי״ג—הט״ו

Grodno of the XIII—XV Centuries

גראָדנע אין XIII—XV י״ה

1 השוק הגרמני
דייטשער מאַרק
2 מצודה עליונה
אויבערשטער שלאָס
3 מצודה תחתונה בימי ויטולד
אונטערשטער שלאָס פאר וויטאָלדס צייטן
4 כנסייה (דומיניקאַנית)
קאָשטשאָל (דאָמיניקאַנער)
5 כנסיית השילוש (״טרויצה״)
טרויצער קאָשטאָשל
6 בית־יראה פראַבוסלאַבי
צערקווע
7 בית יראָה בקולוזה,
קאָלאָזשער צערקווע
8 הכנסייה הברנאַרדינית — ארמון האַרכידוכס הליטאי
בערנאַרדינער קאָשטשאָל־פּאַלאַץ
פון ליטווישן גרויספירסט

בראשית שנות הארבעים למאה הט״ו, שלטון־בית בנוסח של „חוקת־מאַגדבורג״ — חוקה, שהובאה לפולין ולליטא על־ידי גרמנים, שהוזמנו להתיישב בעריהן, ושהוציאה את היהודים אל מחוץ לתחום תחולתה, ועל־ידי־כך גם מן המסחר והמלאכה בו [5].

כמו הארכידוכס ויטולד, כן הלך גם קאזימיר היאגלוני, אשר משל על ליטא בתקופה ההיא (1447—1492), ושעלה אחר־כך גם על כסאה של ממלכת פולין, בעקבות קודמו הנ״ל ביחסו האוהד ליהודים. ברוב ימי מלכותו ישב בגרודנה ובה גם מת.

במיסמכים מן המחצית השניה של המאה הט״ו נזכרים יהודים מגרודנה — בוגדאַנוביץ׳, חצקוביץ׳ וקונציץ׳ — כבעלים של חוות ואחוזות, אפרים, אגמי־דגים וטחנות [6]. היהודים הגרודנאים יאַנקו יאַצקוביץ׳ ובניו, יצחק ומשה, חוכרים את גבייתו של מס־המעבר בגשר גרודנה [7]. העשיר יהודה בוגדאנוביץ׳, או בן מתתיהו [8], היה אחד המוכסים

החשובים ביותר בליטא וחכרן של לשכות-המכס הראשונות במעלה [9]. יהודים מגרודנה מסחרים באותה מאה עם קובנה, דאנציג וקניגסברג. לקובנה, ומשם לקניגסברג, היו הם יורדים בכלי־שיט במורד של הנהר נימאן, ומייבאים לשם שיפון, זרעי־פשתה, קמח ועור־עגלים. משם היו חוזרים באותה דרך, במעלה הנהר, ומביאים עמם מלח ומליחים, ומוכרים בגרודנה ובמקומות אחרים. בתחום זה, של המסחר ושל חכר־המסים, נתקלו יהודי גרודנה בהתחרות קשה מצד עמיתיהם בני בריסק, וידם של הללו היתה על העליונה, כי הגרודנאים היו תלויים, באותה תקופה, באחיהם שבבריסק, הואיל ובידי אלה היו נשמרים כתבי־הקיום ליהודי ליטא כולה. רק ברבע השלישי של המאה הט"ז הצליחו אנשי גרודנה להשיג לעצמם טופס מיוחד של כתבי־הקיום, לצרכי קהלתם [10].

הנתונים על מטעני הסחורות, שהוביל סיטונאי יהודי, שמעון בן נחום מגרודנה, לקניגסברג ומשם בחזרה, נותנים מקום לשער, שעסקי הסוחרים היהודים הגרודנאים התנהלו במימדים נרחבים [11]. כאשר נשדד בפרייסן, ב־1453 בערך, סוחר יהודי מגרודנה, בדרכו לדאנציג, על־ידי פקיד של ה„גרוסמייסטר" (התואר של ראש מיסדר האבירים הטבטונים), התייצב לצדו קאזימיר הרביעי היאגלוני, מלך פולין והארכידוכס של ליטא, ותבע להשיב לנשדד את הגזילה [12].

בשנת 1495, שלוש שנים לאחר גירוש ספרד, הגלה הארכידוכס אלכסנדר היאגלוני את היהודים מליטא כולה. יהודי גרודנה מצאו להם אז מקלט בפולין השכנה. הנכסים שאינם־נדים של היהודים ניטלו מהם והחובות, שהנוצרים חבו להם, בוטלו, או שצריך היה לפרעם לקופת הארכידוכס. את אחוזותיהם וכפריהם, בתיהם וגניהם של המוגלים חילק אלכסנדר לכמרים ולמנזרים, לבויארים ולתושבי העיר וגם למומרים. כן עבר חכר ההכנסות הממלכתיות לידי בויארים, מומרים ומתנחלים, שהובאו מגרמניה ושבדיה. את סיבת הגירוש מבארים בקשייו הכספיים של הארכידוכס בזמן ההוא. אלכסנדר קיווה, כנראה, להיפטר בדרך זו מחובותיו למלווים היהודים ולהוסיף לעצמו הכנסה מיוחדת מרכושם המוחרם.

בשנת 1503 ביטל אלכסנדר את גזירת הגירוש והרשה לגולים — במכתב מיוחד על שם היהודים הגרודנאים אליעזר בן משה (לזר מויז'שוביץ') ויצחק בן פייבל (איזק פיישביץ') — לחזור ולגור בכל מקום שנמצאו בו מקודם. הוא ציווה „למסור ולהחזיר להם את בית־התפילה שלהם ובית־הקברות וכן המשקים והשדות והאפרים"; וכן חייב את ה„דוכסים והשׂררות, הבויארים והעירונים ממחוז גרודנה, החבים כסף ושווה כסף" ליהודים לשלם להם את החובות [13]. עם זה חויבו היהודים לפצות את הבעלים הזמניים הנוצרים בעד כל ההוצאות, שהוציאו אלה הן ל„מתנות" לארכידוכס בעד הנכסים שהעניק להם, והן להרחבת הנכסים ולטיובם. כן חויבו היהודים לצייד בכספם יחידה של אלף פרשים לצבא הליטאי (מחובה זו הם פוטרו אחר־כך בשנת 1514)[14]. יש טעם להשערה, שגם המס המיוחד „פוברוטני" (מס־„השיבה"), שיהודי ליטא היו משלמים מימים קדמונים, נקבע לאחר ביטולה של גזירת הגירוש [15].

המיפנה, שהביא להחזרת היהודים לליטא, היה קשור בחלקו בסיבות שגרמו קודם לכן לגירוש, ובראש וראשונה, במצוקתו הכספית של אוצר ליטא, עקב המלחמה בינה לבין רוסיה, וכן בירידה במסחר ובפחיתת ההכנסה ממסים וכו'. כן לא יכול היה אלכסנדר, שהוכתר ב־1501 למלך על פולין כולה, לאסור על מגורי היהודים בחלק מארצו. שיבת היהודים היתה גם בבחינת „עסק" טוב לאוצר ליטא בגלל ההיטלים שהוטלו עליהם כמוזכר לעיל.

קבלת הרכוש נתקלה, כנראה, בחיכוכים לא מעטים, וב־1507 נותן המלך זיגמונט הראשון מכתב ליהודי גרודנה, לפי בקשתם, המאשר, כי חובה היא להחזיר להם, בהתאם לפקודת המלך אלכסנדר, את הבתים, ה„לולים" בשוק, השדות והאפרים, שהיו שייכים להם לפני הגירוש [16]. עוד ב־1525 מאשר המלך ליהודה בוגדאנוביץ' זכות קנין על קרקע, שנקנתה ע"י אביו, בוגדאן, במחוז גרודנה לפני הגירוש [17].

פרק ג: תקופת השגשוג

(1647—1503)

1. המצב הכללי והכלכלי

מעמדם של יהודי גרודנה

בימי מלכותו של זיגמונט הראשון (1548—1506) מתבססת קהלת גרודנה וגדלה, אף מתחילה לשלוח שלוחות בסביבה. כבר בשנת 1522 מתיישבים מאנשיה בטיקטין והם מקבלים בגרודנה כתב־קיום, המעניק להם במקום החדש זכויות שונות [1]. באותה תקופה, בערך, מייסדים יהודים מגרודנה גם את קהלת נובי־דבור־הסמוכה. אגב, על בית־אב יהודי בעיירה זו, ה„קוזלסקי'ם", מסופר ברשומה משנת 1541, כי גירשו בכוח הנשק אנשי שררה, שאמרו לערוך הפקעות בביתם [2]. ואמנם למדים אנו, שבתקופה ההיא היו יהודים בליטא („פאנים" — בעלי־אחוזות ומיוחסים אחרים) נושאים, כדרך האצילים, חרבות על ירכיהם, מה שנאסר עליהם במאוחר יותר [3].

לפי הלוסטראציה (רישום האחוזות המלכותיות — לשם ארגון המינהל) משנת 1560[4], כבר נמצאו באותה שנה בידי היהודים בגרודנה כ־60 חלקות, שניבנו עליהן בתים — מבין 543 חלקות בנויות בעיר כולה, או 11% מכלל אלה. אולם אחוז היהודים בקרב תושבי העיר היה, כנראה, רב יותר, כמסתבר לפי מכסת המסים שהם חויבו לשאת בה, ושהגיעה ב־1549, כפי שיסופר להלן, ל־17% מכלל המו־טלים על תושבי גרודנה כולה[5].

לפי הלוסטראציות, שנערכו בתקופה ההיא (בשנים 1552—1566), היתה אז קהלת גרודנה שניה בגדלה בליטא, מאחר שבבריסק־דליטא היו שייכים ליהודים 90 בתים (מכלל של 746 בעיר, או 12%); בפינסק — 43 בתים (6.5%); בקוֹברין — 27 (12%); בנוֹבי־דבוֹר שליד גרודנה — 16 (14%) וכו'[6].

ההסטוריון היהודי יצחק שיפר סבור[7], שבית יהודי בתקופה הנדונה כלל בממוצע 28 נפשות, ולפיכך ניתן לאמוד את מספרם של יהודי גרודנה בשנת 1560 ב־1,700 בקירוב; ואילו לדעת החוקר ס' ברשאדסקי[8], לא הגיע אז ממוצע הנפשות במשפחה יהודית אפילו ל־16. לפי אומד זה, היה אז מספר היהודים בגרודנה רחוק אף מאלף.

יהודי גרודנה היו מרוכזים אז, פרט ליחידים, שנתגוררו ברובעים, שרוב תושביהם שלא מבני־ברית, ברחובות אלה: הרחוב היהודי — מן המצודה ועד לשוק (בדורותינו — „האטליזים הכשרים", או ביידיש „די כשרע יאטקעס"); הרחוב היהודי הצר (רחוב המקולין בדורנו — „די טריפה יאטקעס"), מרחוב המצודה הגדול; וכן ברחוב שלאורך הגיא של ההורודניצה.

בשטח זה, כמעט, כונסו שוב יהודי גרודנה בסוף ימיה של הקהלה, תחת משטר הנאצים — לגטו „מספר א'", הוא הגטו הגדול, כשברחוב היהודי „הצר" ניצב הפתח היחידי לכניסה וליציאה ממכלאה זו. וכמו בדורות האחרונים, כן ב־1560, שימש, כנראה, הקטע שלאורך ההורודניצה משכן לדלי־העם, כי שם מוצאים אנו, לפי הלוסטראציה, את החלקות הזעירות.

בין הבנינים הציבוריים היהודיים מונה הלוסטראציה באותה שנה, מלבד בית־הכנסת, גם בית־חולים, שנמצא אז ברחוב פלבאַנסקה (היינו, „של הכומר"), בדורנו „סימטת השוזרים" („שמוקלערשע געסל" ביידיש; ובכינוי הרשמי „רח' השוק", בפולנית „רינקוֹבה")[9].

לפריחה מיוחדת הגיעה קהלת גרודנה בתקופת מלכותו של מלך פולין סטפאַן באַטורי (1576—1586), שנטה חסד ליהודים ואישר ב־1578 את זכויותיהם. בהשתדלו להדק את איחודה של פולין עם ליטא, משנת 1569, בחר באטורי כמקום־מושבו החביב עליו את גרודנה, ובה גם קיבל את הצירים של הצאר איבאַן האיום ושל אליזבת, מלכת אנגליה, בטירה שבנה במקום המצודה העתיקה.

שרידי הגטו ב„שולהויף", הרובע היהודי הקדום [צולם מצד הנחל בסוף שנות ה־40 של המאה הנוכחית]. מעל למדרון, משמאל, שטח בית־העלמין הקדום

שרידים פון „שולהויף"־אומגעגנט, דעם עלטסטן יידישן פערטל אין גראָדנע [פאָטאָגראַפירט פון יורזיקער זייט, סוף 40ער יאָר פון 20טן י"ה] לינקס, אויפן בארג, דער שטח פון אלטן בית־עולם

Remrants of the ancient Jewish Quarter "Synagogue-yard" (Shulhef") [Photographed in the late 1940's]

גרודנה במאה הט״ז, עפ״י תגליף משנת 1568

גראדנע אין XVI י״ה, לויט א גראװיר פון יאר 1568

Grodno in the XVIth Century (Gravure 1568)

בתקופת מלכותו של זיגמונט השלישי (1587—1632) מרימים ראש בליטא אנשי המיסדר הישועי, שנקראו לארץ זו לבצר את הקאתוליות נגד התסיסה לרפורמאציה, שפשתה שם. ב־1616 [10] תוקעים הישועים יתד גם בגרודנה, ועמם מתחילה בעיר זו פרשה של התאנות והצקה ליהודים, המתעצמת וגוברת במרוצת השנים.

לחץ העירונים הנוצרים בראשיתו

העירונים הנוצרים (ה„מישצ׳אָנים") בגרודנה ראו מאז ומתמיד בעין זעומה את ההתפתחות הגדלה והולכת של הישוב היהודי בעיר, המתחרה בהם בהצלחה. ועוד במאה הט״ו הביאו לידי כך, שמאת הסוחרים היהודים בני־עירם נשללה הזכות לקנות במישרים מאת החקלאים ואנשי־המסחר בקניגסברג ובקובנה מלח, מליחים ותבואה — למען יאלצו לקנותם מאת עירוני גרודנה; וכדי להכביד על היהודים גם את הממכר, לא ניתן להם אלא לסחור בסיטונות [11].

בשנת 1549 מתאוננת משלחת מטעם העירונים הנוצרים בגרודנה לפני המלכה בּוֹנה ספוֹרצה (אשת זיגמונט הראשון, שהיתה פעילה בענייני המדינה ועושה בעיר זו מדי פעם בפעם בעסקי נחלאותיה, שהיו לה בסביבה) על יהודי עירם, שאין הם רוצים, בניגוד לנוהג הישן, לישא בחלק הרביעי מן המס „סרבשצ׳יזנה" (שהיו משלמים אותו במטבעות כסף), המוטל על גרודנה, וכן בהוצאות ובחובות עירוניות אחרות. לעומתם טענו היהודים, כי מעולם לא נשאו בחלק כה גדול בהוצאות העיר. המלכה פוסקת אז, שעל יהודי המקום לישא בעתיד ב־17% מכלל המסים המלכותיים המוטלים על גרודנה.

אולם עין העירונים היתה רעה גם בכך, שהיהודים, שכנראה צר היה להם המקום ברובעם, החלו לחרוג מגבולותיו. המישצ׳אנים באו, אפוא, לפני המלכה בקובלנות עליהם גם בתחום זה. המלכה קבעה, בכן, שבנינים, וגם קרקעות לחריש, אשר היהודים כבר רכשום מידי העירונים עד כה, יהיו פטורים מן השיפוט ומן המסים העירוניים, אולם להבא אסור לבני־ישראל לקנות בתים מנוצרים ללא רשיון מיוחד ממנה, ואלה שיירכשו כהלכה, יהיו נתונים למרות השיפוט העירוני [12] (ולא לזה של המלך, שחסות היוריסדיקציה שלו היתה פרושה על היהודים ורכושם בתחומה שלפי כתב־הקיום).

ב־1554 מתאוננים שוב העירונים הנוצרים בגרודנה לפני המלך, שהיהודים בעיר מסרבים לשלם את מס ה„סרבשצ׳יזנה". אולם אלה טוענים, שה„סיים", שנתכנס בווילנה ב־1551, הטיל עליהם, ועל יהודי ליטא בכלל, מס שנתי מיוחד (לפי גולגולת) ופטרם מתשלום ה„סרבשצ׳יזנה". ואמנם נתקבלה טענה זו על דעת המלך, שהוציא את פסק־דינו ברוחה [13].

ב־1563 הטיל המלך זיגמונט־אוגוסט על יהודי גרודנה לשלם 200 שוק גרושים (שוק = שישימייה, כלומר 60; ששים גרושים = 2 זהובים) מבין 4,000 שהוטלו כמס־גולגולת שנתי על יהודי ליטא כולה; וזה לעומת 264 שוק גרושים שהוטלו על בריסק, 100 — על טיקטין וכד׳ [11].

משפרצה בשנת 1617 דליקה ברחוב היהודי ואש אכלה בבתיו ואת בית־הכנסת הבנוי עץ — הרשה המלך זיגמונט השלישי לבנות באותו מקום בית־כנסת חדש מאבן או מלבנים, בתנאי, שלא יתנוסס בגבהו מעל לבנינים אחרים. כן הרשה ליהודים לבנות מחדש את בתי־החומה שלהם שב„רחוב היהודי החוצה את רחוב המצודה" (רח׳ „המצודה" הוא „שלאָס־גאַס", רחוב „זאַמקובה"); ועם זאת אסר עליהם, בלחץ העירונים, לרכוש חלקות חדשות בעיר או לבנות במקומות נוספים.

המלך ולאַדיסלאַב הרביעי הרשה אחר־כך ליהודי גרודנה, בשנת 1633, להקים חנויות חדשות מלבנים בשוק ובבתיהם, במקום חנויותיהם ובקתות־הארעי שלהם הבנויים מעץ, למען מנוע שריפות — אולם אסר עליהם לרכוש בנינים חדשים או אף להרחיב את הישנים [15].

פרנסות היהודים

על פרנסות של יהודים בגרודנה יש לנו ידיעות מרובות, ביחס, מן התעודות של בית־המשפט האזורי בעיר זו מן השנים 1539—1542, ושפורסמו ע"י „הוועדה הארכיאוגרפית הווילנאית" [16]. אנו מוצאים בגרודנה יהודים, שעסקי־סחר להם עם שקלוב [17], וילנה, קובנה, קניגסברג [18] ודאנציג [19] מזה, ועם פוזן [20] מזה. הסוחרים היהודים מגרודנה היו מייצאים ממנה למקומות הנ"ל תבואה, דבש, שעווה ותוצרת מקומית אחרת, ומייבאים משם אריגים, בד, מוצרי־ברזל (חרמשים) וכד׳ [21]. בתקופה מאוחרת יותר, בשנת 1569, נוסעים סוחרים־סיטונאים יהודים מגרודנה לירידים בלובלין ובאים משם. הם מובילים ללובלין עורות שונים, בד־אכרים [22], שעווה ופרוות [23]; ובחזרם הם מביאים כובעים, אריגים, נייר, תבלינים, סחורות סדקית, פלדה, אורז, סבון, משי, סוכר ועוד.

כן מוצאים אנו בגרודנה במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז יהודים, שהיו בעלים לקרקעות למזרע [24] ולאפרים [25], אף של יערות [26], בסביבות העיר, ולגני־ירק בעיר גופה [27]; ובין אלה נכסים, שיהודים קיבלום לקנין מן הנוצרים חלף חובות שאלה חבו להם [28].

לאחר „אוניית" לובלין (איחוד ליטא עם פולין־הכתר) ב־1569, שהעלתה את מעמד האצולה הליטאית לזה של הפולנית וזיכתה אותה בזכויות־יתר — פחת והלך מספרם של בעלי הנחלאות החקלאיות בין יהודי גרודנה, כי לא יכלו עוד להחזיק מעמד במחיה זו בתנאים לא שווים עם אלה של האצילים [29]. מצויות מעתה אף רשומות על מכירת אחוזות ע"י יהודים מגרודנה „לעולמי־עד" לגויים [30].

מקום ניכר מוקדש בתעודות של בית־המשפט הנ"ל לעניינים הקשורים בעסקי מלוות בריבית של יהודים מגרודנה — קוניוק, יחזקאל ויוסף לזרוביץ׳ ועוד, ובעיקר של יהודה בוגדאנוביץ׳ הנ"ל ובניו (ה„יהודיצ׳ים") [31]. מלוות אלה ניתנו כנגד התחייבויות להחזירם בכסף או בשווה כסף, כמו תבואה, דבש [32], שעווה וגם שירות [33]. יש ובעלי־החובות היו משעבדים כנגדם מבני־ביתם בידי המלווה, כך מישכנו זכריאש שבלביץ׳, „בויארין של המלך", ואשתו, אצל ניסן חצקוביץ׳ את בנם — עד לפרעון ההלוואה שקיבלו [34]. ויחזקאל ומשה בני יצחק חורושנקאָיה בגרודנה קיבלו לידיהם בשעבוד כנגד חוב קבוצת משרתים שלימה של הכומר הקאתולי סמיון פונוייבסקי [35]. וגדול יותר הוא מספר היהודים המלווים הלוואות קטנות לאיכרים, לעירונים ולטאטארים שבסביבת גרודנה (בלוסוסנה), אם כנגד התחייבויות ואם כנגד משכונות. הטאטארים התיישבו, אגב, בסביבות גרודנה עוד בימי הארכידוכס ויטולד בסוף המאה הי"ד [36]; גם בעיר גופה היה להם רובע, שהיה קיים עד לסוף המאה הי"ט [37], ועד לשוב השלטון הפולני לעיר זו, בשנת 1919, נשמר שמם קרוי על אחד מרחובותיה.

יהודים בגרודנה ממשיכים בעסקי־חכר שונים בעיר ומחוצה לה — של זכות המונופולין על מכירת מלח ושל מס על שעווה [38], של בתי־מישרה ללתת [39] ושל פונדקים [40]. יצחק בן ניסן מגרודנה מגיע בסוף המאה הט"ז עד לצ׳רנוביל שבאוקראינה וחוכר שם את כל בתי־המוזגים, את מסי ה„מויט" (תשלום מכס על פרשת דרכים ועל גשרים, בכניסה לעיר או לגליל) ואת מסי־השעווה [41]. יהודים מגרודנה עוסקים גם בחכר של טחנות־קמח על מי נחלים בסביבה, ובין היתר, על הלוסוסיאַנקה [42].

בתעודות התקופה הנדונה רשומים גם משפטים נגד יהודים, שחבו כספים לאצילים וכן לסוחרים נוצרים, ושמהם קיבלו הלוואות על סמך התחייבויות או בשעבוד של נכסים שאינם־נדים, ואפילו של בגדיהם [43]. כן רשומים מקרים תדירים של סחרנים זעירים — וכאלה היו, כנראה, רובם של אנשי־הסחר היהודים בגרודנה — שנזקקו להלוואות קטנות לשם מסחר, וקיבלון גם מפקידי־העיר ומעירונים נוצרים וכן מכמרים. סוחרים זעירים אלה היו שקועים בחובות גם לסיטונאים ולבנקאים יהודים [44]. היו מקרים, שבני־ישראל היו אף ממשכנים ביד גויים את בני־ביתם, ואפילו את נשותיהם כנגד חוב, ועוד ידובר על כך להלן.

מאבקם של בעלי־המלאכה היהודים

בשנת 1601 מתלוננת העיריה בגרודנה באזני השלטון המלכותי, שהיהודים מקדימים וקונים שיפון בשוק הגרוד־נאי, בעיירות שבסביבה ובכפרים, ומעבירים את התבואה בדרך הנהר לקובנה ולקניגסברג, משם הם מביאים מלח ומליחים. היהודים, נאמר בתלונה, גוזלים ע״י כך את הפר־נסה מאת הנוצרים וגורמים ליוקר רב ולרעב בעיר ובחבל גרודנה. בשים לב לתלונות אלה ולמנהגי ליטא, „בה אסור לסחור בלחם ובסחורות אחרות בסיטונות, חוץ למוזגנות ולמסחר הקמעוני בסחורות סדקית״ — אסר המלך זיגמונט־אוגוסט על יהודי גרודנה באיסור חמור לסחור בסיטונות בלחם, מלח ומליחים [45].

בזה אך נפרשת עתה פרשת ההתנכלות המתמדת מצד העירונים הנוצרים לדחוק את היהודים המתעצמים והולכים בכלכלת העיר מעמדותיהם.

במאבק ממושך נאלצו לעמוד במיוחד בעלי־המלאכה מבני־ישראל בגרודנה, שמספרם בה עלה, כבליטא בכללה, בשל: גידול האוכלוסיה היהודית; תוספת של אומנים מבין המהגרים מבני־עמנו, שהגיעו מן המערב; וכן בשל הידח־קות היהודים מכמה ממחיותיהם והתגברות ההתחרות ביתרן — בייחוד במחצית השניה של המאה הי״ז, לאחר האסונות שירדו על חלקים גדולים מעמנו והמלחמות שפקדו את גרודנה ויהודיה.

ביתר ייחוד נתקלו בהתנגדות מצד האומניות (אגודות־האומנים) הנוצריות החייטים, הפרוונים והכובענים היהודים, משהחלו להוציא את מעשי־ידיהם לשוק לשם מכירה לאי־כרים. האומנים הנוצרים תבעו לעצמם, בהתאם ל„חוקת־מאגדבורג״, את זכות־המונופולין בתחום המלאכה, על אף ה„פריבילגיות״ המלכותיות, המשחררות את יהודי ליטא ממרותן של האגודות הנוצריות. קובלנה, אשר הוגשה ע״י אגודת החייטים הנוצרים בגרודנה, ב־1652, על בני־מקצועם היהודים, על שאין אלה מקבלים, „מזה עשרות שנים״, את מרות האגודה הנוצרית ואינם משלמים לה מסים — נתבררה בפני בוררות (בית־המשפט המקומי סירב לדון בתלונה, כי הבעייה היתה כרוכה ב„פריבילגיות״ מלכותיות). הושגה פשרה נוחה ליהודים, שלפיה נתחייבו החייטים והפרוונים שביניהם להכניס תשלום שנתי בכסף ובאבק־שריפה לאגודה הנוצרית, ותמורתו הורשו לעסוק בהיתר במלאכות הנ״ל ובכובענות ולמכור את תוצרתם בשוק ובחנויותיהם, וכן להעסיק פועלים ושוליות נוצרים. כן פוטרו בעלי־המלאכה היהודים כמעט לגמרי ממרותן של אגודות האומנים הנוצ־ריות ומן החובה לתרום נרות למזבחות שבבתי־היראה שלהן ולהשתתף בטכסיהן הדתיים.

מצבם של בעלי־המלאכה היהודים בגרודנה היה במובן זה טוב מבקהלות אחרות בליטא ובפולין. אמנם, זכויות אלה, שהושגו בגרודנה, היו לא יציבות ביותר עוד במשך זמן רב [46].

2. הקהלה

מחלוקת בדבר בחירת רב

תעודות ממחצית המאה הט״ז מביאות לנו ידיעות רא־שונות על סימנים של חיים ציבוריים בקהלת גרודנה, לרגל מחלוקת, שנתגלעה שם בין שני פלגים בדבר בחירת רב. בראש האחד מהם עמדו ה„יהודיצ׳ים״, היינו בני יהודה בוגדאנוביץ׳, שהוזכר לעיל — אף הם בעלי־נכסים עשירים, שעברו לידיהם בירושה מאת אביהם (ולזה — מאת סבם), ושעליהם הוסיפו וצברו גם משלהם. אביהם, יהודה, היה גם בעל מעמד נכבד לא רק בכסף וברכוש בלבד. הוא נשא את התואר „סוחר של המלכה בונה״ [1], ושותף מדי פעם בפעם כ„נוכח״ ליד הפקיד השופט בבית־הדין האזורי בבי־רור משפטים [2]; כן הופיע פעם, יחד עם עוד יהודים מגרוד־נה, בפני בית־הדין, כתובע מאה זהובים מאת משה מורדא־שביץ׳, שהבטיח סכום זה בשביל בית־הכנסת ולא קיים ונסע ויצא למאזוביה [3].

עתה, בשנת 1549, מינו או בחרו ה„יהודיצ׳ים״, בני יהודה, יחד עם מצדדיהם, ברב, שהיה גיסם של ה„יהודי־צ׳ים״ — ושמו ר׳ מרדכי, הרב הראשון הנזכר בשלשלת המכהנים במשרה זו בגרודנה. המינוי, או הבחירה, לא נתקבל על דעת הפלג השני בקהלה, שתמך במועמד אחר לרבנות גרודנה, ושמו משה בן אהרון. נציגי פלג זה הגישו קובלנה למלכה בונה על הרב, והאשימוהו בגרימת עוולות שונות לאנשי הצד הקובל. המלכה התערבה בסכסוך והורתה לנציבה בגרודנה לכנס את אנשי הקהלה ולצוות עליהם לבחור ברב שאינו שאר־בשר ליהודיצ׳ים; ואם לא יוסכם על כך — רשאים אנשי־הקהלה, שאינם מק־רובי היהודיצ׳ים, לבחור לעצמם רב מיוחד. כן הורתה המלכה, שאם היהודים לא יגיעו לידי הסכם בדבר בחירת פרנס לקהלה, שינהל את ענייניה — יבחר כל צד פרנס משלו וינהלו השניים את העניינים הללו.

לאחר שהסכסוך והתלונות ההדדיות נמשכו, הורתה ה־מלכה, כי שני הצדדים יתדיינו בפניה או בפני בית־דין של רבנים מוזמנים ע״י הצדדים מן החוץ. הואיל והיהודיצ׳ים לא הסכימו לבחור במועמדים, שהציעום אנשי הצד השני ואלה לא רצו להכיר ברב ר׳ מרדכי — הרשתה המלכה, כעבור שמונה חדשים לאחר הוראתה הראשונה, לצד היריב ליהודיצ׳ים, לבחור לעצמם רב, שיהנה בענייני דת מאותן זכויות, שמהן נהנה הרב שנבחר ע״י היהודיצ׳ים.

בזה לא נסתיימה המריבה, כי בראשית 1553 הוציאה

המלכה בונה שוב הוראה, הקובעת בקהלה את סדרי בחירתם והיקף זכויותיהם של הפרנסים ושל הרב. כן קבעה נוהל לערעורים על ההחלטות והפסקים של הפרנסים ושל הרב בעניינים חילוניים ודתיים[4].

על סיבת הסכסוך הפנימי הזה בקהלת גרודנה הובעו השערות אחדות, מהן האחת, הקושרת אותו במאבק, שניהלו באותה תקופה יהודי ליטא נגד רבנים ממונים ועל זכות האוטונומיה בבחירה של ראש־הקהל ושל הרבנים[5]. מעיון בידיעות המצויות בתעודות על נציגי הצד היריב ליהודיצ'ים, ניתן להסיק, שכאן היתה מעין התמרדות מצד החלק הנחות יותר בקהלה נגד השתלטות עליה ועל חייה הדתיים מצד קבוצה עשירה ותקיפה יותר. ברשימה של בעלי החלקות הבנויות בגרודנה, לפי הלוסטראציה מ־1560, שהזכרנוה לעיל, היו לשני היהודיצ'ים, המופיעים בפקודה של המלכה כצד האחד: לישראל יהודיץ' 6 פְּרָנטים (פרנט — מידת־שטח, כ־220 מטרים מרובעים) קרקע, ולאהרן יהודיץ' — 6½ פרנטים; ואילו מן השניים הנזכרים באותה פקודה כנציגי הצד השני, מופיע כבעל חלקה בגרודנה רק ניסן חצקוביץ', ולו רק 2 פרנטים קרקע. הנציג השני, יחזקאל בן שמואל, אינו נזכר בין בעלי החלקות בגרודנה. בתעודות של בית־המשפט האזורי בגרודנה משנת 1540 הוא מופיע כתושב נובי־דבור, הסמוכה לגרודנה, אחוזה של המלכה באותה תקופה, ורק כעבור שנה התיישב, כנראה, או חזר והתיישב בגרודנה[6].

רבני הוראדנא הראשונים

עם עליית גדולתה של גרודנה העיר ושל קהלתה היהודית, בשליש האחרון של המאה הי"ז, נעשית והולכת הוראדני גם לאחד המרכזים החשובים לתורה. באותה תקופה מוצאים אנו כמכהן כרב בעיר זו את ר' נתן ב"ר שמשון שפירא אשכנזי, שהיה בעל ידיעות מעמיקות בלשון העברית ודקדוקה וחיבר את הספרים „מבוא שערים" (פירוש על החיבור „שערי דורא" של ר' יצחק מדורא), „אמרי שפר" ועוד. לפי ר' דויד צמח בעל „צמח דויד", נפטר בשנת של"ז (1577)[7].

אחרי ר' נתן שפירא הוזמן ובא לגרודנה מוונציה שבאיטליה לכהן כרב הפוסק הנודע, המקובל ר' מרדכי ב"ר אברהם יפה „בעל־הלבושים". הוא נולד בפראג ב־1530, בערך, ונשלח בנעוריו ללמוד בפולין, מקום התורה העיקרי בזמנו בעולם היהדות האשכנזית, ולמד אצל ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) ור' משה איסרליש (הרמ"א) את דרך הפלפול; ואילו מחכמי איטליה, בה ישב אחר־כך עשר שנים, קיבל השפעה נגד הפלפול. שם קנה לו דעת גם בחכמת־התכונה ובפילוסופיה.

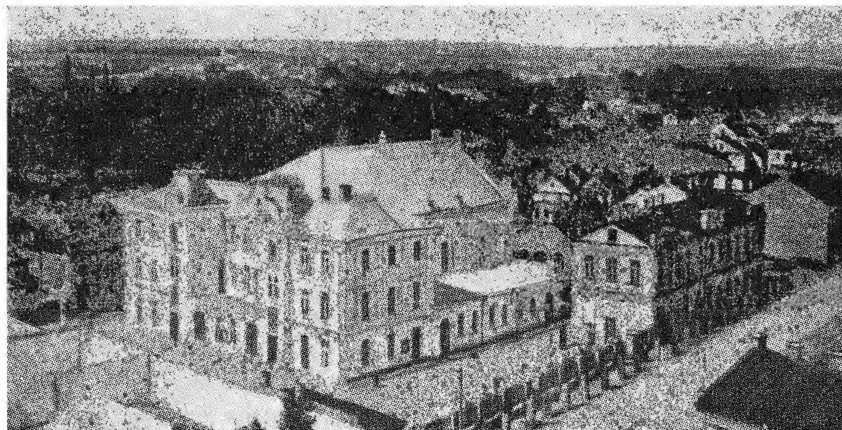
עוד בצעירותו הגה ר' מרדכי את הרעיון לחבר ספר דינים, שעל־פיו ינהגו לפסוק הלכה, ומשיצא לאור ה„בית־יוסף", ואחר כך ה„שולחן ערוך" לר' יוסף קארו (עם „מפת" התיקונים והמילואים של הרמ"א) — מצאם ר' מרדכי חסרים, לדעתו, בכמה מובנים, ובעיקר מפני שאינם תואמים את המנהגים, שהיו מקובלים אז בקרב היהודים בארצות־אשכנז ובאירופה המזרחית. את רעיונו בדבר חיבור מורה־דרך להלכה המעשית, בתוספת של נימוקי ההכרעה בקביעת הדינים, לפי ההגיון והמקורות, הגשים בסידרת ספריו „לבוש מלכות", אותה חילק לעשרה „לבושים", שמהם נודע לו למחברם כינויו.

מחציתם של הללו דנים בענייני הלכה, ומערכת הדינים בהם מסודרת בשיטתיות, שלא היתה רגילה בימים ההם בין חכמי פולין, והיא כתובה בעברית ברורה ושוטפת; יתרם מוקדשים לפירוש רש"י על התורה, ל„מורה נבוכים" של הרמב"ם, לחכמת־התכונה ולקבלה. ה„לבושים" קנו לעצמם שם בעם עם הופעתם, על אף המשיגים עליהם, ובתקופה מסוימת הונהג לימודם בישיבות בצד „טורי" ה„שולחן ערוך", ואפילו דחקו את רגלם[8]. ר' מרדכי הקדיש תשומת־לב רבה גם לפיתוח החוק האזרחי היהודי. תקיף בדעתו, לא נשא פנים בהלכה גם לגדולי דורו, וכך יצא בחריפות נגד המקלים בדין בדבר הנאה מריבית ע"י היתר עיסקא. שנאת הממון היתה בעיניו אחת משבע התכונות, שרצה לראותם בדיין בישראל, ליד חכמה, ענווה, יראה, אהבת אמת, אהבת הבריות ומקובלותו של הדיין על הבריות (לפי „לבוש עיר שושן")[9].

לא ניתן לקבוע בדיוק, באיזו שנה עלה „הלבוש" על כסא הרבנות בהוראדנא, שהיתה הראשונה שמינתה אותו לאב"ד. על כל פנים יש סמוכין לכך, שהגיע לעיר זו עוד לפני שנת של"ז (1577), קובע ההסטוריון הראשון של יהודי גרודנה, שמעון אליעזר פרידנשטיין, בחיבורו „עיר גבורים" (ווילנא תר"ם, ע' 39). כן לא נודע במדויק, כמה שנים כיהן במשרתו בגרודנה, אך מסופר, כי „לא יכול לישב שם יחד עם איש־יריבו הגאון ר' משה, ריש־מתיבתא, אחי ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ"[10], והעתיק את מקומו ללובלין.

עיר זו, שבה היה נערך באותה תקופה אחד הירידים הגדולים ביותר בפולין, שימשה אז מרכז לדיני־תורה בין אלפי היהודים מכל חלקי הממלכה, ושהיו מגיעים לשם לרגל עסקיהם. בבית־הדין דלובלין היה „הלבוש" יושב ראש, וכעסקן ציבור פעיל, נעשה שם לאחד מראשי ה„וועד של ג' הארצות" (אבי ה„וועד של ארבע הארצות" — הגוף המינהלי העצמאי העליון של יהודי פולין כולה)[11]. ר' מרדכי יפה נפטר בשנת שע"ב (1612) בפוזן, שם כיהן כרב בסוף ימיו.

אגדות שונות היו מהלכות בקרב יהודי גרודנה על רבם זה הגדול שהם העריצוהו. הוא שהניח בגרודנה, לפי המסורת, את היסוד לבית־הכנסת הגדול בעיר, אשר שם „הלבוש" נקרא עליו אחר־כך; והוא שתיקן והנהיג בו תקנות ומנהגים („מנהגי־הלבוש"), אשר נשמרו בו עד לדור אחרון [12]. ש"א פרידנשטיין מספר, שבזמנו עוד היתה מתנוססת בבית־הכנסת הנ"ל כתובת, „תחת הציור הנותן תשועה", ובה נאמר: „הבית המקדש המעט כוננה ויסדה הגאון ה'ל'ב'ו'ש'

בית־הכנסת הגדול על שם ה„לבו"ש" די גרויסע שול The Great Synagogue

מלכות לפ"ג'. והפרט הוא על מלת ,הלבוש', ר"ל: ה' אלפים של'ח" (1578) [13].

יורשו של ר' מרדכי יפה ברבנות היה ר' יודא, הנזכר בספר „גבורת אנשים" (שו"ת ר' מאיר כ"ץ, אבי הש"ך), כאב"ד וכראש־ישיבה בק"ק הוראדנא [14].

אחרי ר' יודא ירש את כסא הרבנות בגרודנה ר' אפרים זלמן ב"ר נפתלי הירש שור, מחבר הספר „תבואות שור" על ד' טורים (לובלין שע"ו). על רב זה, שנבחר אחר־כך לכהונה זו בבריסק, נמצאה ידיעה בפנקס של גחש"א („גמילות חסדים של אמת", „חברה קדישא") בגרודנה משנת שע"ד (1614) [15]. הוא חתום על תקנה של „ועד ארבע ארצות" משנת שע"ח. נפטר בשנת שצ"ד (1634) [16].

3. גרודנה — קהלה ראשית ב„וועד־ליטא"

„ועד מדינת־ליטא" וסמכותו

קהלת גרודנה הגיעה למעמד חשוב ביותר בקרב חברותיה בליטא בתקופת השיא לאוטונומיה הפנימית שלהן, במאות הי"ז והי"ח, בעת קיומו של „ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא", או בקיצור „ועד מדינת ליטא".

למגמה לארגון אוטונומי פנימי היו בקרב היהודים בארץ זו ובפולין שרשים עמוקים וקדומים, והיא היתה נעוצה ברצון העם לעצב את חייו בקרב הגויים לפי מסורתו ורוחו, וכן להתגונן בצוותא מפני גזירות וצרות; ולאידך סייעו להתהוותו ולהקמתו של אירגון כזה גם אינטרסיה של מלכות פולין, בגביית המסים מאת היהודים.

גרעינים לשלטון עצמי ליהודי ליטא היו קיימים מראשית התיישבם בה, כי בכתבי־הקיום הראשונים, שקיבלו בשנת 1388 מאת הארכידוכס ויטולד, נקבעה זכות היהודים להתדיין בענינים אזרחיים בינם לבין עצמם בפני בית־דין משלהם ועל־פי דיני ישראל: כן הותר להם גם להוציא מקהלם כל שייראה כעבריין בעיניהם [1].

בתקופה מאוחרת יותר, משגדל מספר היהודים בפולין ובליטא, ואלפים מהם היו, כפי שציינו, מתכנסים לירידים הגדולים, ובעיקר בלובלין, בעסקי סחרם — היה יושב שם בית־דין של רבנים מקהלות שונות ודן ופוסק בסכסוכים שבין יחיד ליחיד ובין קהלה לקהלה. ואגב התכנסויות אלה היה בית־הדין מורה הלכות שונות גם בתחומי החיים היהודיים הכלליים של אותו זמן.

ומשסירב יהודי מבֵּיֶלסק לציית לפסק־דין של הרבנים בלובלין, שניתן בסכסוך שבין הלה לבין יהודה בוגדאנוביץ', איש־גרודנה ו„סוחרה" של המלכה בונה, אשת זיגמונט הראשון — חיזק מלך זה, בשנת 1533, את סמכותו של בית־דין זה, באשרו את פסקו [2]. והיה זה מקרה לא יחידי, שבו נהגו כך המלך זיגמונט ואשתו. אולם תוקף מטעם המלכות לאוטונומיה יהודית מקיפה יותר, וכן התרחבותה של זו והסתעפותה, באו לה, משנזדקקו השלטונות לעזרתה מטעמים שלהם, פיסקאליים.

בשנת 1549 הטיל הסיים הפולני, לפי דרישת האצילים, וכפי שכבר ציינו, מס־גולגולת שנתי מיוחד על היהודים — המס החשוב ביותר, שהיה עליהם לשלם מעתה (שיעורו

בראשונה היה זהוב לנפש, אך במרוצת הזמן העלוהו בזה אחר זה).

הממשלה נאלצה, בשל העדר מנגנון מתאים משלה, למסור את גביית המס לקהלות ישראל עצמן, כל אחת בתחומה.

היה זה לאחר שקודם לכן ניסה המלך זיגמונט הנ״ל לגבות את המסים ע״י ראשים, שהעמיד על היהודים מבין עשיריהם הקרובים למלכות, ושהמלך נתן בידיהם גם לנהל ולדון את בני־עמם לפי דיני ישראל בעזרת רבנים ממונים לצדם[3]. בגלל התנגדות היהודים לנגידים ולרבנים כפויים עליהם, לא עלה בידי אלה לאסוף את דמי־המסים.

אך ההצלחה לא האירה פניה למלכות בגביית המס גם בעזרת הקהלות, בייחוד בשל ספירת הנפשות מדי פעם בפעם לשם קביעת סכומו — דבר שהיהודים לא גרסוהו ולא קיבלוהו. בשנת 1579 הוטל אפוא מס־גולגולת בסכום כולל על היהודים כולם, ונקבע, שנציגות יהודית כללית תחלקו בין הקהלות ותגבה אותו. ולתכלית זו נוסד עתה המוסד היהודי האוטונומי המרכזי „ועד ארבע הארצות" (ארצות במשמעות של פרובינציות).

לא נקבע בדיוק, מתי הוקם ה„ועד" ליהודי ליטא. תקנותיו ופסקיו, שב„פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא", מובאים בו משנת שפ״ג (1623), אולם מוזכרים בתקנות אותה שנה גם קיומם של „פנקס ישן", היינו מתקופה קודמת, ושל תקנות „מימים מקדם" וחובות ישנים משנות שע״ט (1619) ושפ״א[4]. נשתמרו גם שרידי תקנות של התוועדות ראשי הקהלות בליטא עוד באמצע המאה הט״ז, ושקבעו אז, כי „בכל יריד ויריד בלובלין יישבו שלושה ראשים ורב אחד עמהם [מליטא (המובא מכאן ואילך בסוגריים מרובעים הוא תוספת משלי. — המחבר.)] לראות בטובת הכלל, ובייחוד לצאת לעזרת ה' בגבורים קל חיש מהרה, כאשר יהיה ח״ו [חס ושלום] בלבול", כלומר עלילת־דם או עלילת־שקר אחרת; וכן שבכל יריד שם יימצאו גם „שלשה דיינים [מליטא] להיות מוכנים לישב בדין שמוע בין אחיהם — — ועל פיהם יקום כל דבר — — ואשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אליהם, יהיה מוחרם ומנודה ונלכד בכל העונשין — —"[5].

כן ידוע, כי בשנת שכ״ח פנו ראשי הקראים בטרוק אל „הנכבדים מאורי הגולה, ראשי אלופי ישראל וחכמיהם הנמצאים לעת כזאת, רוצה לומר, לעת ועד המלך יר״ה פה ק״ק הוראדנא" (באותה שנה — 1567 — נתכנס בעיר זו הסיים הפולני)[6] — וביקשו לעשות למען אישור התקנות, שנערכו באסיפתם עוד בשנת שי״ג (1553). ויתכן, שפנייה זו באה להנהגה יהודית מאורגנת כללית, שכבר היתה קיימת באותו זמן[7].

היסוד לקיומו הנפרד של הוועד „הליטאי" מן הוועד „הפולני" נעוץ היה בהבדלים מסוימים שבין שני חלקי היהדות הללו — באופי, באורח־החיים, במנהגים, בתחום החברתי ובשדה הרוח, וכן — ואולי עוד יותר מזה — במכסת המסים, שהיתה מוטלת בנפרד על יהודי ליטא, שגם אוצרה היה נפרד מן הפולני.

„ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא", שגרודנה היתה אחת משלושתן, שימש מעין בית־נבחרים לקהלות ישראל בארץ זו, לפי מושגי התקופה ההיא, והיה מתוועד להתייעצויות בכל בעיותיהן ולקבלת החלטות בהן (בכלל ההתוועדויות הללו נערכו שתיים — כ„אסיפות קטנות", היינו של הגוף המוציא לפועל בלבד — בגרודנה, בשנים תפ״ז ותצ״א).

אגב סמכותו לחלק בין קהלות ליטא את מכסת המסים ולגבותם — היה הוועד דן, כאמור, גם ביתר מכלול הבעיות של היהודים בארץ זו ומתקן תקנות ומנהיגן הלכה למעשה, עד שהיו לחוק בל יעבור בקרב ישוביהם שם. היקף פעולותיו של הוועד, מלבד עיסוקו העיקרי ישר לשמו נועד — חלוקתם של מסי־המלכות ושל המסים לצרכים פנימיים (אלה האחרונים היו קרויים בשם „סכום" או „סכומות") — היה אפוא נרחב ביותר וכלל גם תחומים אלה:

א) ייצוג העם כלפי חוץ והשתדלות למנוע גזירות חדשות ונוספות עתים לבקרים; דאגה לקיומן הלכה למעשה של מגילות־זכויות, שניתנו בשעתן ליהודים; הגנה מפני עלילות־שקר למיניהן; מו״מ למען הקל את עול המסים מעל היהודים; פעולה נגד המרת הדת; הגנה משפטית על יחידים — „להצלת נפשות" מישראל; ייצוג כלפי „ועד ארבע ארצות", שעמו היה הוועד משתף פעולה בעניינים הנוגעים ליהודי שתי הארצות, כמו גזירות ועלילות וכן עזרה לנשרפים וכד', וכן ייצוג כלפי אירגונים יהודיים אחרים.

ב) הגנה על פרנסות היהודים, בדרך של מניעת התחרות ביניהם (למשל, ע״י קביעת „חזקה" וכד') — אם במסחר, בחכר לסוגיו ובעסקי־ממון, ואם במלאכה.

ג) סידור של מערכת המשפט היהודי הפנימי; עניינים של הנהגה אישית, של חינוך ושל לימוד תורה והרבצתה; וכן — של צדקה לעניים וסעד לנזקקים. ונוסף לכל אלה — איסוף ומשלוח של „ממון", למען „עמוד לעתות בצרה לאחינו — — על אדמת קודש אשר בחר לו יה", היינו ליושבים בארץ־ישראל[8].

תחום „המדינה דק״ק הוראדנא"

קהלת גרודנה היתה, כאמור, אחת משלוש הראשיות שהיוו את ועד מדינת ליטא, ושניה בו בערכה ובהשפעתה לאחר בריסק. „ראשי־המדינה דק״ק הוראדנא" היו חותמים

על תקנות ה„ועד" ראשונים לאחר נציגי בריסק [9]. לפי אותו תור נקבע הסדר להשתתפות הדיינים של שלוש הקהלות הללו, בזה אחר זה, בבתי־הדין שבירידי לובלין [10]. וכן הוחלט גם לגבי מקום האסיפות של הוועד: תחילה ב„גליל דק"ק בריסק" (שתי פעמים רצופות: גליל זה היה הנרחב ביותר ב„מדינת ליטא"), ואח"כ ב„גליל דק"ק הוראדני" (פעם אחת) ובגליל פינסק (לאחר גרודנה, פעם אחת) [11].

גליל גרודנה שבתחום „מדינת ליטא" נרחב היה והקיף תחילה את כל שטח ה„ווייבודיה" („ווייבודסטבו", גליל טרוק, חלק מווייבודיית וילנה, חלק מזאמוט ואת פודלאַשיה.

עד מהרה ניתקה פודלאשיה את קשריה עם הוועד „הליטאי" ועברה אל הוועד „דד' ארצות". ובשנת 1652 נפרדה וילנה מגרודנה והיתה לקהלה ראשית ב„וועד ליטא", שולטת על גליל קטן, שכלל, לאחר בירור „טענות ותביעות" בין מנהיגי שתי הקהלות על תחום שליטתן — גם את אולקניק [12]. בשנות הארבעים של המאה הי"ח פרץ סכסוך בין גרודנה לקהלת קיידאַן שבזאמוט בדבר הגבולות הטריטוריאליים של שלטונן, והוא נסתיים בהחלטה, שגבול שני הגלילות ייתחם בקו העילי של נהר נימאן [13].

אולם בעיקר היה לגרודנה סכסוך ממושך עם טיקטין, שהיתה שייכת לתחום פולין בגבולה ממש עם ליטא, ומשתרעת על שפת הנהר נאַרווה, שחצה בין שתי המדינות. קהלה זו, שנוסדה בשעתה על־ידי יהודים מגרודנה, היתה נתונה אז, יחד עם ישובים אחרים בפודלאשיה, לתחום השפעתה של עיר־אם זו, עד שעברו ישובים אלה, עם האיחוד המדיני ה„לובליני" ב־1569 בין שתי הממלכות, לתחום של הוועד „הפולני". „ועד מדינת ליטא" ערער על הכללת טיקטין ב„וועד" הלז, ובעיקר התנהל ויכוח בין גרודנה לבין טיקטין, שהועלה עוד בשנת 1614 בפני „גאוני [רבני] ועד ארבע ארצות", בדבר ההשתייכות הגלילית של שלוש הקהלות הקטנות — זאבלודובה, הורודוק וחורושטש, ואחר כך גם של ואסילקוב — היינו, לאיזו אינסטאנציה גלילית על ישובים אלה לשלם את מסיהם [14].

כידוע, היתה הקהלה הראשית־הגלילית קובעת לגבי „הסביבות" שלה, היינו לגבי הקהלות בישובים היהודיים הקטנים הכפופים לה, לא רק בענייני המכסות של מסי־המלכות, אלא גם באלה של תחום חייהן הדתיים. הקהלה־האפוטרופסית היתה ממנה רבנים בהן, משמשת ערכאת־ערעור לבתי־הדין שלהן ומספקת שירותי־דת אחרים להן. בידי הקהלה הראשית היתה נתונה אפוא מידה לא מעטה של שררה על זו הנתונה למרותה.

טיקטין חיפשה משען ב„וועד דד' ארצות", ואלו קהלת גרודנה, ה„ליטאית", עמדה בתוקף על שלה ונשענה גם על רצונם של ארבעת הישובים הנ"ל להשתייך אליה [15]. בשנת 1654 חילקו „המבוררים" ביריד לובלין את השלטון בין גרודנה לבין טיקטין בקהלות הנ"ל: בענייני מסים עליהן להיות נתונות למרות גרודנה, ואילו בענייני בית־דין — לזו של טיקטין [16]. אולם הסכסוך לא נסתיים בכך, והוא נמשך עוד עשרות בשנים.

בין הקהלות, אשר נשתייכו לגליל גרודנה, היו: לידה, ראדין, אוסטרין, נובי־דבור, אוליטה, מסטצ'קה, קאַלוואַריה, קרינקי, אַמדור, קוזניצה, וכן טרוק, כעיר־מרכז לקראים שבליטא, שהיו משלמים אף הם מסים ל„וועד מדינת ליטא" [17].

ייחודה של קהלת גרודנה ב„וועד ליטא"

לפי תקנות „הוועד" משנת שפ"ג (סעיף צ"ג), הוטל על קהלת גרודנה וגלילה „ליתן עיניהם ולבם על עשר בתולות עניות" — מתוך שלושים, שעל הקהלות במדינת ליטא כולה להשיאן על חשבון הציבור בכל שנה ושנה. המדובר בנערות מדלת־העם, שהיו נשכרות לשפחות. הוועד תיקן תקנות בנוגע להעסקתן, ודאג להשיאן, לאחר הגיען לגיל חמש־עשרה.

ומשהגיע לליטא, בעת מלחמת שלושים השנים (1618—1648) במערב־אירופה, זרם של נערים „בני־ישראל — — ערומים מבלי לבוש והולכי יחף — — שגלו משולחן אביהם מושלכים על פני חוצות ואין מאסף אותם הביתה" — החליט הוועד בשנת שצ"ט (סעיף שנ"א) לקבל תחת חסותה של „מדינת ליטא", כלומר של קהלות ישראל כולן בה, 75 נערים ו„להאכילם, להלבישם ולהנעילם"; וכן למסור „לתלמוד תורה אל בית־הספר" את המוכשרים שביניהם ול„שירות או ללימוד מלאכות" את השאר. על גרודנה וגלילה הוטל אז לקבל עשרה נערים, על בריסק וסביבותיה (הגליל הנרחב ביותר ב„מדינת ליטא") — 35, ועל פינסק וגלילה — שנים־עשר.

בלחצו של „הוועד" נאלצו ראשי קהלת גרודנה לבער את המקרים שהזכרנו, ושבהם היו יהודים מעיר זו משעבדים כנגד חוב לבעל־אחוזה גוי את ילדיהם או את נשותיהם. מנהג כזה היה זר ונתעב לחלוטין בעיני בני־ישראל, שלא ידעו מהיצמתות כצמיתים; אולם נראה, שאי־היכולת לפרוע חובות שחבו בהכרח, גרם לתופעה זו, שהוועד הכריז עליה, עוד בשנת שפ"ג (סע' מ"ד), חרם ושמתה חמורים ביותר. אף־על־פי־כן, ראו נציגי גרודנה לבקש את הסכמת הוועד להתיר למספר יהודים מקהלתם שעבוד האשה כנגד חוב לגוי. אולם הוועד לא הסכים לשאת "באחריות העתיד לצאת ולבוא ח"ו באחרית הימים" מכך, והטיל אותה על קהל גרודנה גופו. ואך כעבור זמן (בסע' מ"ה) הסכימו ראשי קהלה זו לתקנה, „וסלקו נפשם שלא לעמוד באחריות הנ"ל".

קהלת גרודנה יזמה, אף נטלה על עצמה לטפל גם בסניגוריה במשפטים ובעניינים הנוגעים לכלל היהודים בליטא ובפולין — בתחום של עלילות על בני־עמנו ושל מניעת גזירות עליהם וביטולן. וזה — מפני שבגרודנה היה יושב לסירוגין ה„טריבונאַל" הליטאי [18] (בית־הדין העליון לערעורים, שהיה מיופה־כוח לפסוק גם בהרבה עניינים שבסמכות הסיים).

עוד בתקנות „הוועד" משנת שפ"ג (סע' צ'), הראשונות הרשומות ב„פנקס מדינת ליטא" שהגיע לידינו, פסקו לקהלת גרודנה סכום, שהוציאה על חשבון „כלל המדינה" לפי „הפנקס הישן", וש„נתנה" אותו „לבן המלך", כלומר, כמס להחזקתה של חצר־המלכות.

בשנת 1639 נתמנה מטעם הוועד שמש מיוחד, שמתפקידו היה להימצא בגרודנה בזמן המושבים של הטריבונאל ולעמוד על המשמר במשפטים שבין יהודים לנוצרים ובעניינים אחרים הנוגעים ליהודים [19].

ההוצאות של קהלת גרודנה בתחום היהודי הכללי עלו לסכומים גדולים, משנתגברו במדינה „עלילות־השקר והבלבולים", ומשהחלו להתכנס בעיר זו, משנת 1678, גם כל מושב שלישי של הסיימים הפולניים שמן המניין. כן היו מתוועדות שם גם ועדות־מלכות שונות ו„סיימיקים" (ועדים גליליים של אצילי פולין וליטא, ושבהם היו בוחרים צירים לסיים ומנחים את פעולתם, מתקינים תקנות ומטילים מסים בתחומי הגליל וכו').

במינוי השתדלן מטעם „ועד ארבע ארצות", ב־1730, צוין, שעליו להיות ציר „בוועדים גדולים ווארשא והוראדנא", כלומר שתי הערים הללו כאחת היו מרכזי פעולתו [20].

הוצאותיה של קהלת גרודנה לחשבון „ועד הוראדנא", כדי לרצות אנשי־שררה, למען סכל „רשעות" למיניה כלפי יהודים בישובים שונים ועלילות־דם שטפלו עליהם — שימשו גם נושא לבירור בין נציגי הוועד של „ד' ארצות", שהיה מוציא כספים מצדו לאותו צורך ב„ועד ווארשא", ולבין נציגי הוועד הליטאי [21]. באותו בירור נזכר, אגב, סכום, שמנהיגי קהלת טיקטין שילמו לקהלת גרודנה ע"ח כרגא דמלכות לשנת תמ"ח (1688), בה נתכנס הסיים בגרודנה.

והמושב האחרון של „ועד המדינה", שנתכנס בשנת תקכ"א (1761) בסלוצק, ודן בתביעתם של „רוזני נגידי ק"ק הוראדנא" להחזיר להם את החלק העודף, שהוציאו „מכבר" על חשבון כלל „המדינה" — פסק, שמגיע לקהלת גרודנה 35,192 זהוב [22]. זהו סכום גדול פי־תשעה ולמעלה מזה של מס־הגולגולת, שהוטל, לפי חלוקת הוועד באותו כנס, על „ק"ק הוראדנא והגליל" (3,912 זה'), או על „ק"ק בריסק דליטא והסביבות" (3,920 זה') — מתוך 60,000 זהובים מס־גולגולת כללי על יהודי ליטא כולם [23].

פרנסי קהלת גרודנה הטיבו גם לשמור על ה„פנקס" של „מדינת ליטא", ואחר כך על ההעתק, שנערך ממנו בדחילו ורחימו [24], אף הוא בגרודנה בשנת תקס"ו (1806), „אות באות, בל יפול שום דבר ארצה מראשיתו ועד תכליתו — — בכתיבת ידינו ממש, ולהיות לראיה לדורות למשמרת". „נוסח־הוראדנא" של הפנקס, בהעתקו זה, הוא המלא והקדום מבין השלושה שהגיעו לידינו, ועליו נתבסס ההסטוריון ש' דובנוב בערכו את הפנקס ובהתקינו אותו לדפוס. רבה של גרודנה, ר' אליקים שלמה שפירא, הוא שמסר, בשנת 1900, את „כתב־יד הוראדנא" של הפנקס לתעודתו [25].

מגילת „תקנות" זו היא אחד מקבצי התעודות החשובים ביותר מן המצויים בידינו לחקר קורותיהם של היהודים בליטא, ובאירופה המזרחית בכלל, על יחסיהם עם סביבתם, מאבקיהם ואורח־חייהם במאות הי"ז והי"ח.

4. שלשלת הרבנות

שושלת הרבנים, שכיהנו בגרודנה במחצית הראשונה של המאה הט"ז, כוללת בעלי שמות נודעים, שכולם מעורבים גם בדיוניו של „ועד מדינת ליטא" וחתומים על תקנותיו:

ר' אברהם ב"ר מאיר הלוי אפשטיין ירש את כסא הרבנות בגרודנה מר' אפרים זלמן שור [1], וכיהן בקהלה זו כאב"ד (אב בית־דין) ור"מ (ראש־מתיבתא, ראש־ישיבה) בשנים שע"ו—שצ"ד [2], עד שהוזמן לשמש ברבנות בבריסק, ומשם בלובלין. הוא עמד בכתובים עם המרש"א, רבה הנודע של אוסטרהא, ומתשובותיו בהלכה נקבצו בשו"ת „בית חדש" החדשות וגם בשו"ת „פני יהושע" וב„שו"ת גאוני בתראי" [3]. הוא נפטר בשנת ת"ג [4].

אחריו כיהנו כרבנים בגרודנה ר' יהושע השיל ב"ר יוסף חריף ור' יצחק־אייזיק ב"ר אברהם כ"ץ. ר' יהושע השיל חריף (נולד בווילנה סמוך לשנת 1580, ונפטר בשנת ת"ח בקראקא), שהיה מתלמידיו של מהר"ם מלובלין ושל ר' יהושע פאלק, כיהן בגרודנה מאלול שצ"ד עד שנת שצ"ו [5], ואחר־כך בפרמסלא, לבוב וקראקא, שם ניהל את הישיבה הגדולה יחד עם ר' יום־טוב ליפמאן הלר, בעל „תוספות יום־טוב". הוא העמיד תלמידים רבים ונודע בספרו „מגיני שלמה", הכולל חידושים לכמה ממסכתות התלמוד. מלבד אלה נודעו תשובותיו בשם „פני יהושע" [6].

ר' יצחק־אייזיק ב"ר אברהם כ"ץ נזכר בספר „גבורת אנשים" לר' מאיר כ"ץ, אבי הש"ך, כ„ריש מתיבתא ומדינתא" של גרודנה [7]. הוא חתום שני (לפי תורה של גרודנה) על תקנות של „ועד מדינת ליטא" מאלול שצ"ד (סע' ש') ועד שצ"ט (סע' שצ"ח). ר' יצחק־אייזיק

כ״ץ ור׳ יהושע השיל חריף כיהנו בגרודנה תקופה מסוימת שניהם בעת ובעונה אחת (בשנים שצ״ד—שצ״ו): לפי בעל „רחובות עיר״ [8] — זה כאב״ד ועמיתו כראב״ד („ראש אב בית־דין״, שסמכותו מוגבלת יותר), וכשעזב בעל „מגיני שלמה״ עיר זו, נשאר ר׳ יצחק־אייזיק כ״ץ לכהן שם לבדו. הוא נפטר בשנת ת״ג [9].

5. הדי עליה לארץ־ישראל

רשומות בית־המשפט האזורי בגרודנה משנת 1540 מספרות, בין היתר, על יהודי מעיר זו, יוסף בן מרדכי (יוסקו מרכייביץ׳) ואשתו ברינה, „הנוסעים לירושלים כפי שעלה בדעתם״. הם נתבעו על־ידי מי שנתבעו לשלם חובות, שהגיעו מהם, ולפדות פרווה, שברינה הנ״ל מישכנה אצל אחד הנוצרים. באחת הרשומות מסופר, כיצד מכרו השניים את ביתם לישראל יהודיץ׳ ואיך נתן יוסף בן מרדכי שטר־מכירה על כך כתוב על קלף וחתום „בחתימתו היהודית״. כן מסופר, שהבית שמכר נמצא „ברחוב היהודי — — ליד בית־הכנסת היהודי״ [1]. הידיעה על עלייתו, העומדת על הפרק של הזוג לירושלים, מסופרת ברשומות אלה ללא כל הערה או סטיה מן הנוסח השגור בהן, כאילו לא היה זה מקרה יוצא־דופן כלל.

ואמנם ידוע הדבר, כי בשנת 1539 היתה קיימת תכונה לעליה לארץ בקרב יהודי ליטא. באותה שנה פשטו בפולין שמועות, שיהודים מליטא עומדים להגר עם רכושם לתורכיה והם לוקחים עמם ילדים נוצרים, שגוירו ונימולו על־ידיהם. שמועות אלה, תוך עלילה נוספת, שילדים נוצרים הומתו על־ידי היהודים, הביאו לכך, שהמלך זיגמונט הראשון שיגר לליטא מאנשיו, כדי לברר את אמיתות הדבר. הללו ציוו לערוך חיפושים בבתי יהודים אף אסרו מהם. קהלות ליטא, וזו של גרודנה בתוכן, שנחרדו מאוד, שיגרו משלחת למלך, כדי להפריך את השמועות ולבקשו להגן עליהן. המשלחת הודיעה, כי השמועות על היהודים בכללן אינן אלא עלילת־שוא; ואשר להגירה — הרי רק „מספר יהודים עמדו לצאת לירושלים, לפי נדר שנדרו״, וברשיון מאת המלך [2].

את התכונה בליטא ובפולין לעליה לארץ באותה תקופה מייחס ההסטוריון היהודי יצחק שיפר להדים, שנתגלגלו אז במאוחר לארצות אלה מפרשת שלמה מולכו (שכבר לא היה אז בחיים), ועוררו הלכי־רוח משיחיים בין היהודים [3].

דבר קיבוץ כספים בגרודנה למען הישוב בארץ־ישראל, נזכר בתקנה של „ועד מדינת ליטא״ עוד בשנה הראשונה (שפ״ג, סע׳ נ״ג) לרשומות שב„פנקס הוועד״. ומאוחר יותר (ב־1645—1646) ביקר בגרודנה שלוח א״י, ר׳ יצחק ב״ר שמואל בינגא, אשכנזי מירושלים, עת סובב בערי פולין [4].

פרק ד: תקופה של מצור ומצוק

(1648—1764)

בעתות צרה לישראל

מגזירות ת״ח ות״ט (בשנות 1648—1649) ניצלו יהודי גרודנה, אולם קהלות סמוכות לה בגלילה, ביניהן לידה ואוסטרין, נפגעו, ופליטי־חרב רבים מצאו אז מקלט בגרודנה. ר׳ נתן נטע האנובר, מחבר הרשומות על גזירות ת״ח ות״ט „יון מצולה״, מציין בהן [1]: „ואנשי מדינות ליטא ברחו לק״ק ווילנא ולק״ק הראדנה גדולה ושם לא באו האויבים — —״; ובספר „צוק העתים״ למאיר ב״ר שמואל איש שעברעשין, על הגזירות הנ״ל [2], מסופר, ש„פועלי און — — ריקים שנשארו בארץ ליטא, בזזו מיהודים כל פרוטה והרגו אותם בחרב מרוטה״ וכו׳ — — „ואנשי כיכרים פחדו ורגזו קצתם בק״ק הוראדנא נחבאו — —״.

„ועד מדינת ליטא״, בישיבותיו בשנים ת״ט ות״י, הסמוכות לימי ההרג, הזעיק את הקהלות לעזרה לפליטים — לסיוע לחסרי־כול, ולנשים בראש וראשונה, על־ידי הציבור, ולעזרה לעצמאים שבהם להיקלט ולהחזיק מעמד במקומותיהם החדשים. ובהתוועדותו הבאה, בו׳ טבת תש״ד, החליט הוועד „להחזיק במדינתנו ליטא שני אלפים נפש״, לרגל „ריבוי העניים ואביונים אשר נתגרשו מארצם ומאחוזתם שלהם, לסיבת צוקי העיתים אשר עברו בין הגזרים, המה נדים ומטולטלים, נשארו ערומים מכול, ממש רעבים גם צמאים — — ורובא דרובא הולכים יחף וערומים מבלי כסות ושלמה״.

על כל קהלה וישוב הוטל לכלכל מספר נמלטים במשך חמישה חדשים, „דהיינו: נגד כל חצי זהוב שבסכומות מדינה שלהם, יחזיקו נפש אחת״, ועוד מספר כזה „לפי אומד הדעת — — כפי מעמד הקהלה. — — וזולת זה, המגורשים המתגוררים בארצנו, שיש לאל ידם להתפרנס משלהם — — אין למחות דירתם״ — — ו„כל משא ומתן שירצו בכדי חיותם וסיפוקם — —״ [3].

הואיל ועל קהלת גרודנה הוטל באותה התוועדות לשלם „סכום״ (מס פנימי לצרכי „ועד המדינה״) של 36 „שאק ליטא ו־12 גדולים״ [4], שהם כ־91 זהוב [5], הרי שהיה על גרודנה לפרנס 182 פליטים לפי „סכומותיה״ ועוד מספר כזה לפי „מעמדה״, ובסך־הכל 364 נפש, או למעלה מ־18% ממכסתה של „מדינת ליטא״ כולה [6]; וזה בזמן, שכלל מספרם של היהודים בגרודנה באותו זמן לא עלה על אלפים אחדים [7].

בין מלחמות למלחמות

בשנים 1655—1657 סבלו יהודי גרודנה מכיבוש העיר ע״י הרוסים. העירונים הנוצרים ניצלו את חילופי השלטון

והשתדלו להשפיע על השררה החדשה, כי תגרש את היהודים או תגביל לפחות את זכויותיהם לסחור. לאחר מכן (בשנות 1657—1661) היתה גרודנה כבושה על־ידי השבדים. מחמת המלחמות הממושכות פרצו בעיר מגפות, והתושבים סבלו מהחרמות ומקונטריבוציות שונות, שהוטלו עליהם ושדלדלו את הקהלה והרבו את חובותיה.

מלך פולין מיכאל וישניובצקי אישר בימי מלכותו (1669—1673) ליהודי גרודנה את זכויותיהם וכתבי־הקיום שלהם הקודמים. בשנות שלטונו של המלך יאן סוביסקי (1674—1696) זכו יהודי גרודנה לתקופה שלווה קצרה. בימיו עלתה שוב קרן העיר, משהחלו (ב־1678), בסיוע לשיקומה ובשל כוונות מדיניות, להיערך בה כינוסי הסיים הפולני, שבין היתר, אישר אותה שנה בגרודנה את ברית־השלום ה„אנדרוסובית״, שנכרתה בין פולין למוסקבה בשנת 1667.

אולם עקב מושבי הסיים הללו, ושל כנסי־הלוואי שלידם, מחריפה ביתר תוקף בעיית אירוחם של אנשי־השררה ושל יתר הבאים לעיר. כי עוד בכנס של 1678 לא נמצאו בגרודנה מקומות איכסון דיים לצירים, וחלקם עזבו את העיר לפני סיומו. נראה, כי האשמה הוטלה על היהודים, „התופסים״ את הדירות בקרת וממלאים אותה עד לאפס מקום. וכך נימק המלך ולאדיסלאב IV, עוד בשנת 1633, את איסורו על יהודי גרודנה לרכוש לעצמם בתים חדשים ולהרחיב את הישנים, ב„יתר התרכזותם בעיר זו וגרימת נזק לנוצרים״. ואילו המלך סוביסקי צמצם עוד יותר את תחום מגוריהם של היהודים בגרודנה ואסר עליהם להתיישב על המגרשים הנתונים לשיפוט העיריה [8].

הרוגז, שהופנה כלפי היהודים, הסב דאגות רבות לראשי הקהלה, עד שאסרו גם מצדם על חבריה להתיישב ולקבוע „דירתם בבתי ערלים״, ובייחוד בסביבות השוק; ו„ועד מדינת ליטא״ הוסיף תוקף לאיסורים אלה בכמה מהתוועדויותיו. אולם „רבו המתפרצים״, ש„פרצו גדר התקנות״ הללו „ועברו על חרמות ושמתות״, ולכן חזר הוועד בשנת תל״ט [9], משעלתה גרודנה ל״עיר מלוכה ורבים משרים גדולים דרסו בה״, ו„ירגשו גויים — — יהגו ריק, חס ושלום על אחינו בני־ישראל — — ומי יודע מה תיפוק מזה ויבצבץ ח״ו איזו ריעותא לכל המדינה״ — ופסק להחרים כל יהודי אשר ישתכן בבית־ערלים, ואפילו ארעית, או יבנה על מגרשם (זולת השייכים לאנשי האצולה, שאין השיפוט העירוני חל עליהם).

ב־1705 פקדה את גרודנה המלחמה הצפונית הגדולה. הצבאות הרוסיים, הזאכסיים והליטאיים מתרכזים אז בעיר זו, והשבדים צרים עליה ומחריבים אותה אחר־כך, לאחר מערכה הנמשכת שנים אחדות. ובשנת 1740 פוקדת את העיר מגפת־דבר, שבה ניספו רבים מתושביה [10]. שוב, כבכל עת של מלחמה, מהומות ומגפות, סבלו יהודי גרודנה ורבים יצאוה והגרו ממנה, אם לעיירות שבסביבה ואם לנקודות מרוחקות יותר, עד שבאחת הרשומות מאותו זמן נאמר, שגרודנה „נשארה ריקה״ [11]. ובנוסף לפורעניות הללו פקדה את העיר בשנת תק״ח (1748) גם דליקה, שפגעה ברבים [12].

עלילות־שקר־ודם

רבות נתייסרו יהודי גרודנה במאות הי״ז והי״ח מהתאנות הישועים ומעלילות־השקר שהללו טפלו עליהם.

כך הואשמו הם במעשי־כשפים, בזממה לפגוע ב„לחם־הקודש״ (ה„הוסטיה״). הכמרים בגרודנה טענו, בשנת 1675, שהיהודים לא סתמו, בניגוד למה שהוטל עליהם, לפי הסכם עמם בשנת 1662, את החלונות שבחנויותיהם הפונים לכנסיה [ה„פארית״] ולשוק [הישן], שם עוברות הפרוצסיות הדתיות הקאתוליות, בהן נישא „הלחם״; ולא זו בלבד, אלא שהיהודים לא קבעו אפילו שמשות בחלונות הללו, וזה — קבלו עוד הישועים — למען התקלס בקדשי הנצרות [13].

וכמעשה־תחביב משעשע איוו לעצמם הישועים בגרודנה לחטוף ילדים יהודים ולכלאם במנזריהם לשם הטבלתם לשמד. תועבה זו, מספר ש״א רידנשטיין, השמה את קהלת גרודנה, כי נאלצה, בדומה ליהודים אחרים בליטא באותה תקופה, לפדות את הטף ע״י ריצוי החוטפים בשלמונים, שלכך בעיקר נתכונו ונתאוו הצוררים. והואיל והמזומנים לא הספיקו כדי להשביע את תאבון הישועים, נאלצה הקהלה להתחייב בתשלום הפדיונות למיסדרים בשטרות, בתוספת של ריבית קצוצה, ולשקוע בחובות עצומים, שמהם לא עלה עוד בידיה להשתחרר במשך דורות רבים [14].

בשנת תכ״ז (1667) אירעה „נקמת־רציחה״ על רקע דתי „בעת אסיפה״ באוזיור הסמוכה לגרודנה, כנזכר בפנקס מדינת ליטא (סע׳ תרכ״ח).

אך גם מעלילות־דם לא נוקו יהודי גרודנה. על עלילה כזו, בשנת תצ״א (1731), מספר ב„ספר הפרדס״ מחברו איש־גרודנה, הרב דקניגסברג, ר׳ אריה לייב אפשטיין, והוא מוסיף, שאחד מפרנסי הקהלה, ר׳ זלמן ב״ר חיים, וכמה מאנשיה נאלצו לעקור מן העיר בשל כך, וכי „נתמוטטו נכסי בעלי־בתים וירדו מנכסיהם והוכרחו ללוות עד רבבות גדולות מלבד שאר צרות צרורות צרה אל צרה ניגשת״ [15].

מסורות על עלילות־הדם בגרודנה במחצית הראשונה של המאה הי״ח נשתמרו בפי יהודיה במשך דורות. כך מספר ש״א פרידנשטיין [16], וכזאת מוסר הרב י״ל הכהן פישמן (מימון) ז״ל [17] ממה שהשמיעו באזניו זקני גרודנה בשעת ביקורו בה בסוף המאה הי״ט. כפי שקיבלו מאבות אבותיהם, כותב הרב, היתה העלילה המתועבת מתחדשת

בגרודנה כפעם בפעם בימים שבקהלתה כיהן כפרנס ר׳ מרדכי ב״ר יהושע הלוי אפשטיין (הוא שימש בתפקיד זה בשנים ת״ס—תצ״ג, 1700—1733), ור׳ מרדכי זה בזבז את כספו לכל צד, כדי לנקות את בני עדתו מעלילת־דמים זו.

במאבק כלכלי ובסד החובות והמסים

המלחמות הממושכות והתכופות פגעו קשה בסחרם של היהודים, ורבים מהם מצאו לעצמם אחיזה במיבשל ובהת־סטה של משקאות כוהל (יי״ש, תמד ושיכר) ובמזיגתם. יהודי גרודנה השיגו, לפי הסכם עם העיריה [18], זכות־מונופולין במסחר במשקאות והם היו מרבית יצרניהם בעיר [19]. אולם במרוצת הזמן החלו ראשי העיריה לבשל גם הם יי״ש ולמזגו. היהודים גילו התנגדות לכך בצורות שונות וגם בכוח [20], והסכסוכים בין העירונים ולבין היהודים נתפשטו אפוא גם על תחום זה, בייחוד במחצית הראשונה של המאה הי״ח [21].

ברשומות מסוף המאה הי״ז עוד מוזכרים גם אי־אלה סוחרים יהודים מגרודנה, המגיעים בעסקיהם לירידים שב־לייפציג [22] ושבפראנקפורט שעל נהר אודר, וביניהם אליעזר בן משה („הקצין ר׳ לייזר״, היינו ר׳ לייזר העשיר והנכבד). גביר זה, המכונה ברשומות כ„מזכיר וסרסור המלך״, קיבל עוד בשנת 1649 מאת המלך יאן קאזימיר, „בתורת חסד כולל״, זכות לעסוק באופן חפשי במוזגנות, במיבשל שיכר, בשריפת יי״ש ובהתססת תמד [23]; ובשנת 1660 נמסרו לו חכר המכס בוויבודיית בריסק וגביית המס מן האצולה בליטא כולה [24]. „הקצין״ ר׳ לייזר היה גם בין המַלווים סכומים גדולים לצרכיו של ועד מדינת ליטא [25]; וכן היה אחד משלושת „ראשי היהודים בגרודנה״, שהתייצבו, בשנת 1649, לפני המלך יאן קאזימיר, כדי לקבל ממנו שוב אישור על הזכות לבנות מחדש את בית־הכנסת במקום זה שנשרף בשעתו בדליקה, וכן בתים ברחוב היהודי, שנפגע אז אף הוא [26].

בסוף המאה הי״ז ובמשך המאה הי״ח מתעצם והולך גם המאבק הכלכלי במכלול תחומיו מצד העירונים הנוצרים עם יהודי גרודנה.

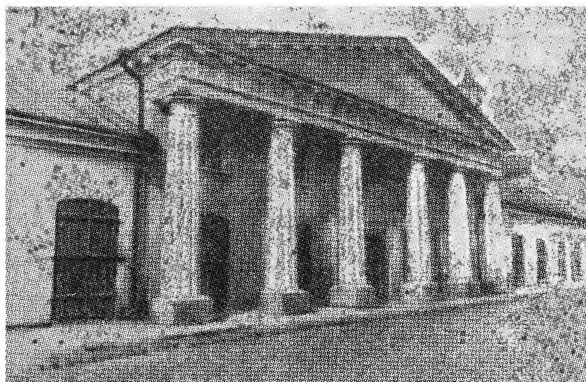
ב־1698 העניק המלך אוגוסט השני לאומניית הדייגים הנוצרים הגרודנאיים פריבילגיה, הכוללת איסור על היהו־דים לסחור בדגים למיניהם, בין חיים ובין מותקנים [27].

ב־1718 קיבלה עיריית גרודנה צו־מלכות, האוסר שוב על היהודים לבנות בתים חדשים או להרחיב את הישנים, והדורש מהם אף להחזיר לנוצרים את הבתים והמגרשים שבתחום השיפוט העירוני ושניקנו מקודם. הצו אסר על אחינו בני ישראל לקנות, לחכור ולקבל נכסים לא־נדים בעבוט כנגד חוב, וכן להעסיק משרתות ופועלים נוצרים (מגמת גזירה זו היתה, שלא למעט את כוחות־העבודה הד־רושים לאצילים באחוזותיהם). ועוד: נאסר על סוחרים נוצ־רים מערים אחרות לסחור עם יהודי גרודנה; ועל היהודים הקונים־בדרכים, שהיו מקדימים ויוצאים אל הנתיבות שמ־חוץ לעיר ולוקחים במחיר את התוצרת שהם מובילים אליה — נאסר לצאת בבקרים אל מחוץ לתחום גרודנה לפני השעה תשע [28].

על אף צו־המלכות הנ״ל, חוזר אותו עניין וצף שוב, כי יהודי גרודנה היו מוצאים דרכים שונות — גם במאורגן ובכוח של איום בחרם על אלה שלא יצייתו לכלל — כדי להתנגד לביצוען של גזירות שונות, למען שימן לאַל או החליש את כוחן. ב־1727 מגישים עירוני גרודנה שוב קובלנה על מתחריהם היהודים, כי אין אלה מצייתים לחוק, לחוקת ה„סיים״ (חלק גדול מן הגזירות הכלכליות על היהודים מן ה„סיים״ בא) ולפקודות; שיוצאים הם לפני השעה תשע אל מחוץ לעיר וקונים את מיצרכי המזון, שאין הם נותנים לעירונים לבשל יי״ש או שיכר לצרכיהם או לממכר [29].

ב־1730 חוזרות אותן טענות מצד עיריית גרודנה, המצ־ביעה הפעם גם על כך, שהיהודים מעלים את המחירים, בשעה שהם קונים ומקבלים את המיצרכים; כי מורידים הם את המחירים הקצובים ע״י העיריה בדרך של שימוש במשקלות ובמידות מזויפים; וכי מפתים הם ומושכים אלי־הם את המשרתים הנוצרים, בקצבם להם שכר מוגדל; שאין הם משלמים את היטלי העיר (על חלקות ומגרשים), וכן מפריעים הם את הנוצרים מלעסוק במוזגנות [30].

ועוד: העיריה אף קובלת על ראשי הקהל היהודי בעיר, כי משניגשה להקים לעצמה בית חדש במקום הישן (ה־„ראטוש״ שבכיכר המרכזית בגרודנה), לפני התכנסות

ה„ראַטוש״ (בית העיריה הישן) בחזיתו הדרומית, ביום שבת, כשהחנויות סגורות

דער „ראַטוש״ (אַלטער מַאגיסטראַט) פון דרום־זייט, אין א שבתדיקן טאָג

The "Ratusz" (Ancient Town Hall), on a Sabbath day

ה„סיים" בעיר — נמצא, שהיהודים הקימו ובנו, בלא רשיון, חנויות רבות הנסמכות לכותל הישן של בית־העיריה, ואי־אפשר היה לתקוע שם את הפיגומים לבנייה. הבנאים, שהחלו לפרק את הקיר, הוברחו ע"י היהודים, שהתקיפום ברגימה באבנים ובלבנים; ומשהובהל לשם ראש־העיר, כיתרוהו בשאון ובצעקות והמטירו עליו מכות רצח, ובקושי רב עלה בידי הבנאים להצילו מידיהם. ובתלונה מאוחרת יותר באה העיריה בטרוניה, שלא זו בלבד שהיהודים לא נתנו לסתור את הקיר הנ"ל, אלא שהם אף מקימים ובונים ליד ביתה הישן שבעה מיבנים חדשים לצרכי מסחר [31].

הפעם יצא השלטון להגן על היהודים והצביע על כך, שהואיל ועירוני גרודנה מרשים לעצמם, בלא להמתין לבירור הסכסוך שבין היהודים ובין העיריה, לנקוט במעשי־אלמות נגד יריביהם ולהרוס את חנויותיהם — נוטל המלך אוגוסט II את היהודים תחת חסותו ואוסר על העירונים לגרום להם נזק [32].

אולם כעבור שנתיים, ב־1732, מוחים היהודים על שהפקודות אינן מתבצעות ושהעיריה פועלת בניגוד לזכות המונופולין על סחר היי"ש המסורה לידי המוזגנים היהודים בגרודנה [33]. ב־1741 מאשימה עיריית גרודנה שוב את נציגי ה„קהל" במקום בהאשמות שכבר מנינו לעיל [34].

ליד הלחץ הכלכלי מצד העירונים והחובות מתקופת המלחמות, גובר במאה הי"ח גם העול של המסים ושל התשלומים הממלכתיים המוטלים על יהודים בליטא. בעוד אשר בשנת 1613 הגיע הסך הכולל של מס־הגולגולת המושם על יהודי ליטא כולה ל־9,000 זהוב, הרי הועלה ב־1649 ל־12,000, ב־1680 — ל־20,000 ובאחרונה, כפי שכבר ציינו, ל־60,000 [35]. ומאז „אסיפת בריסק" של „הרוזנים ראשי־מדינות דקהילות הראשיות" של ליטא, בשנת תע"ג (1713) ואילך — הוטל על קהלת גרודנה וגלילה לשלם מסכום זה סך של 4,400 זהובים [36] (7.3% מכללו); וב„אסיפה קטנה", שנערכה בהוראדנא בשנת 1727 — 5,235 זהובים (או 8.7% מכלל הסכום), לעומת 4,965 זה', שהושמו על בריסק וסביבותיה, 4,308 זה' על פינסק וגלילה ו־6,206 — על מינסק וגלילה. ואותה פרופורציה, בקירוב, נשמרה עד לשומה האחרונה ב„ועד סלוצק" בשנת 1761 [37].

מעמסת התשלומים כבדה כדי כך, שרבים, ואפילו קהלות שלימות בגליל גרודנה, פיגרו בסילוק החובות לקופת הקהל; והפרנסים המודאגים השיגו, ב־1713, רשות מאת המלך אוגוסט השני לגבות את החובות מן היהודים הנתונים לשיפוטה של קהלת גרודנה — אף כשאלה נמצאים מחוץ לתחומי ישוביהם [38].

ומשלא היה עוד בידי יהודי גרודנה לפרוע את

חובותיהם, ראו אצילי המחוז — שבכלל, היתה ידם עם העירונים בהצקה ליהודים ובדחיקתם מעמדותיהם הכלכליות — לייפות, בשנת 1720, את נבחריהם לסיים, כי יתמכו בהשתדלותם של יהודי גרודנה „המרוששים והנפוצים", למען אפשר להם לעמוד בהתחייבויותיהם כלפי נושיהם (היינו, כלפי האצילים בכללם) [39].

אולם תמיכה זו ביהודים הותנתה בתנאי: כי ייאסר על קיום ה„חזקה" המוענקת ע"י הקהל — ואפילו כדי הטלת עונש־מוות על ראשיו, אם יעברו על איסור כזה. היתה זו, בעצם, דרישה, שחזרה ונישנתה מצד האצולה, לבטל מוסד זה, שבגינו נמנעה, לרעת כיסיה, התחרות בין יהודים על חכירות שונות מידי אנשיה, כמו של בתי־מזיגה וכיוצא באלה. אולם קהל גרודנה, כיתר הקהלות, לא נרתע לאחור, והוסיף לאשר „חזקות", שהן בבחינת זכות למונופולין — תמורת תשלומים, אשר שימשו אחד המקורות החשובים להכנסות הקהלה וגם לכוח שררתה [40].

אולם החובות העצומים, שרבצו על קהלת גרודנה והחניקוה ורוששוה, אילצו את פרנסיה להוסיף וללוות הלוואות קצרות־מועד, למען כסות התחייבויות דחופות קודמות. והואיל וכשרם לסילוק המגיע מהם כבר היה מעורער — הכתיבו להם המלווים תנאים כאוות־נפשם שלהם. אנו למדים זאת מאחת הרשומות משנת 1742 [41], בדבר מלווה, שקיבל קהל גרודנה מאת איש־שררה שבוולקוביסק, בסך של רבבת זהובים, בקירוב, למשך של שנה ובריבית של 10%.

ראשי הקהל מסרו לשם כך בידי המלווה את כל ההכנסות של ה„קורובקה" או ה„קרופקה" (היטל על בשר כשר, על נרות וכו' — לצרכי הקהלה; כפי הסברה, מקור השם הוא — „קרופה", גריסים, שעליהם הוטל המס תחילה) [42]. והערבות על החזרת החוב למלווה חלה: על כל יתר הכנסותיה של הקהלה ועל רכושה, כולל בארות, בית־הכנסת, ולהבדיל בתי־מרחץ; על כל חבריה, הדדית, ועל כל הכנסותיהם מכל מקור ובכל מקום שהם, לרבות חוץ־לארץ; על כל נכסיהם שאינם־נדים והנדים, ובכללם ציוד, בהמות, מטלטלי הבית, בגדים; ועל הכול — על „עצמם בגופם, נשיהם וילדיהם משני המינים ושל צאצאיהם".

ואם לא יסלקו היהודים את החוב, נאמר ברשומה הנ"ל — הרשות בידי הנושה לקבל את כל ההכנסות והרכוש הנ"ל ולתפסם, וכן לחטוף ולאסור את כל הערבים הנ"ל, כל אחד לחוד וכולם יחד, ולהחזיקם עד שיחזירו את שחבו, ולא ייראה זה ככפייה עליהם. ולא עוד, אלא שראשי הקהלה חותמים, בשם כל חבריה, על כך, כי במקרה של סכסוך ודין־ודברים עם הנושה בעניין הנדון — לא תפנה בדבר הגנה על עצמה לשום רשויות ואישים ולכל שלא יהא.

קהלת גרודנה נודעה במאות הי״ז והי״ח, וגם אחר־כך, בבתי־המדרש ובבתי־הישיבה אשר בה, שרבו הלומדים בהם, וברבנים, במורי־ההוראה והדיינים, בראשי־הישיבה ותל־מידי־החכמים אשר ישבו בה.

ראשון לרבנים, שכיהנו בגרודנה כאבדי״ם וכראשי־מתיבתא בתקופה שאנו דנים בה, מאז גזירות ת״ח—ת״ט — היה ר׳ יונה ב״ר ישעיה תאומים בעל „קיקיון דיונה״. הוא נולד בשנת שנ״ו, בקירוב, בפראג; מכאן בא לקראקא, שם קבע ישיבה בביתו והחזיק תלמידים רבים. מעיר זו עבר לכהן כאב״ד ור״מ בנמירוב, לובומל ובלז, עד שבא לישב על כסא הרבנות בגרודנה וישב עליו והורה בישיבה. בשנות ת״ד — תט״ו הוא חתום, לפי סדר החתימות של נציג גרודנה, על תקנות „ועד מדינת ליטא״. מגרודנה הוזמן לכסא הרבנות בקהלת פינסק, אך בשל הגזירות, שעטו על יהודיה בזו אחר זו בתקופה ההיא — טבח, הרג ושריפה — עזב את פולין ובא לווינה, משם נקרא כעבור זמן לכהן במץ, בה נפטר בשנת תכ״ט, בהשאירו, לאחר 53 שנות הוראתו בישראל, אלפי תלמידים שקנו תורתם ממנו [43].

ר׳ משה, בנו של מחבר הספר „מגלה עמוקות״, ר׳ נתן שפירא, נתקבל לרבנות גרודנה לאחר ר׳ יונה תאומים, ונזכר כחתום שלישי בפנקס מדינת ליטא, ע׳ 292, על פסק של „ועד״ חומסק משנת תי״ב ועל תקנות ועד־סעלץ משנת תט״ו. הוא נפטר בשנת תכ״ה [44].

ר׳ יצחק ב״ר אברהם, מתלמידי ר׳ יונה תאו־מים, כיהן כרב בגרודנה לאחר ר׳ משה ב״ר נתן שפירא. הוא חתום על הסכמה כ„אבד״ק הוראדני״ בשנת תכ״ד. היה אחר־כך רב בפוזן. נקרא בזמנו „ר׳ יצחק הגדול״ על גדולתו בדורו בנגלה ובנסתר. בעל אוצר ספרים גדול עם כתבי־יד משל ראשונים [45].

ר׳ יהודא ב״ר בנימין־וולף איש טראפא, כיהן בגרודנה לאחר ר׳ יצחק ב״ר אברהם. הוא חתום על תקנות של „ועד ליטא״ משנת תכ״ד (סע׳ תקפ״א), שבאחת מהן [46] הוא מופיע בשם „גליל האראדנא״.

ר׳ חיים חייקא ב״ר שמואל הלוי הורוויץ כיהן אחרי ר׳ יהודא וחתום על תקנות של „ועד ליטא״ משנות תכ״ז—תל״ג [47].

ר׳ משה ב״ר אברהם מגזע צבי, שחיבר את הספר „תפארת למשה״ על „יורה דעה״ והגהות על הש״ס, כיהן ברבנות גרודנה לאחר ר׳ חייקא ב״ר שמואל הלוי הורוויץ (כנראה, בשנים 1673 — תמ״א). **עוד בתי״ג שימש,** כנראה, אב״ד ור״מ בגרודנה [48]. הוא חתום על פסקי־דין של ועד דד׳ ארצות בלובלין (משנת ת״ל) ובלנצ׳ני (משנת תמ״א) [49] ועל שורה של תקנות של „ועד ליטא״ משנות תל״ו ותל״ט [50]. הוועד היה חייב לו סכומים ניכרים של קרן וריבית. הניח עזבון „על קלויז דק״ק הוראדנא לבית־המדרש הגדול״ [51], ואלמנתו הרבנית הוסיפה על העזבון ו„בנתה בנין מפואר לבית־המדרש תל־תלפיות שניי׳ [היינו עליות] ותחתיות״. נפטר ונקבר בגרודנה.

בשנות תמ״ג—תנ״א כיהן ברבנות גרודנה ר׳ מרדכי זיסקינד ב״ר משה רוטנבורג, אב״ד בווינ־צנהויזן שבמדינת הסן, ומשנת תנ״א עד תע״ד, בקירוב, בלובלין. מן הגדולים בעיני דורו, מחבר „שו״ת הר״מ זיסקינד רוטנבורג״ (אמשטרדם תע״ו), שבהן מובאים נתו־נים לתולדות היהודים במאה הי״ז. חתימתו מופיעה על תקנות של „ועד ליטא״, ואחר־כך של „ועד דד׳ ארצות״. חתם על הסכמות בגרודנה מתמ״ח ועד תנ״ב [52].

בשנות תנ״א—תע״ד ישב על כסא הרבנות בגרודנה ר׳ שמחה ב״ר נחמן ראפאפורט (ליפשיץ), שהיה לפני כן רב ברובנה, ומגרודנה עבר לכהן כאב״ד דק״ק לובלין והגליל. נפטר בשנת תע״ח בשברשין, בדרכו ללבוב, לשם הוזמן לישב על כסא הרבנות. שמו של ר׳ שמחה ראפאפורט נמצא בין החתימות של „ועד ליטא״ ושל „ועד דד׳ ארצות״ ועל הסכמות לספרים בגרודנה משנת תמ״ט (דובנא־הוראדנא) ועד תע״ד [53].

נראה, שבעונה אחת עם ר׳ שמחה ראפאפורט, כיהן כאב״ד בהראדני גם רב בשם יחיאל מיכל, בעל „׳ספר הראדני׳ [ר׳ התצלום בע׳ 153], והוא זהר על מגילת רות״ (במהדורה אחרת — „מדרש הנעלם אשר בזהר החדש״), ואשר מביאו לבית־הדפוס קראו „על שם העיר״ בה שימש כרב (הקונטרס הופיע לראשונה באמש־טרדם בשנת תע״ב) [53א].

לאחר נסיעת ר׳ שמחה ב״ר נחמן, בשנת תע״ה, מגרודנה ללובלין, הוזמן לכהן כרב בהוראדנא ר׳ ברוך כהנא ראפאפורט („ר׳ ברוך חריף״), שהיה אב״ד דווילנא ובעת ההיא בפיורדא שבגרמניה. לפי „רחובות עיר״ (ע׳ 28), אמנם הגיע לגרודנה בשנת תע״ח וחתם שם על תקנה בפנקס דגחש״א, אך חזר כעבור זמן־מה לפיורדא. ר׳ אריה לייב אפשטיין, רבה של קניגסברג, שבן־גרודנה היה, מוסר, בספרו „הפרדס״ (בהקדמה לדרוש הראשון), בשם רבו, כי ר׳ ברוך גם דרש בגרודנה, אך „לא רצה ליצא מאשכנז״. אך בהסכמותיו, שהסכים בעת ההיא [54], הוא חותם: „ברוך כהנא ראפפורט חונה בק״ק פיורדא ומצודתו פרושה על ק״ק הורדונ׳ והגליל במדינת ליטא״ [55].

לאחר שר׳ ברוך כהנא ראפאפורט לא נעתר לקבל את ההזמנה לכהן ברבנות גרודנה, היתה הקהלה כשנתיים ללא אב״ד. על תקנות של ועד ליטא משבט ת״פ (סע׳ תתלק״ט), במושבו באמדור, חתום ראשון „נבחר מק״ק הוראדנ׳״ בשם

ספר

הראדני

ודוא זוהר על מגילת רות המיוחס להתנא הגדול רשב"י.

רחו דברים חידושים כעלמים. חסר עדן לח היה לעולמים.

והאומרו בליל שבועות וליל הושענא רבה מובטח לו שהוא בן עוה"ב.

ומצא אותו הגאון מופת הדור ה"ה הרב מוהר"ר יחיאל מיכל אב"ד דק"ק הראדני וקרא את שם הספר על שם העיר.

לעמבערג

בשנת ברכות טוב לפ"ק

Druck des U. W. Salat Lemberg 1884

השער של „ספר הראדני"
שער־בלאט פון „ספר הראדני"
Title-page of the „ספר הראדני"

אריה ליב. ידוע מן הרשומות, כי באותה שנה [56] נזפה הרשות בראשי הקהלה בגרודנה על שבחרו ברב לה, ללא הסכמה של המלך [57].

ר' אריה לייב ב"ר נתן נטע מסלוצק, רבו של ר' אריה לייב אפשטיין בעל „הפרדס", כיהן בגרודנה כאב"ד ור"מ בשנות ת"פ—תפ"ט, וחתום בה על הסכמה בשנת תפ"ה. הוא נפטר בגרודנה בשנת תפ"ט [58].

אחריו עלה על כסאו ברבנות גרודנה בנו, ר' זכריה מנדל ב"ר אריה לייב (נולד בשנת תקס"ז, נפטר בשנת תק"ו), וכיהן בה משנת תפ"ט, כשהיה בן כ"ב בסך־הכול, ועד להסלקותו, בגרודנה, בגיל ל"ט [59].

יורשו היה ר' יחיאל מיכל מרגליות, שכיהן כרב ור"מ בהוראדנא בשנים תק"ו—תקי"ב. לפנים התגורר בקראקא. סופר עליו בגרודנה, בה גם נפטר ונטמן, וכן בספר „שבחי הבעש"ט, כי יצק מים על ידי ה„בעל־שם־טוב", שהניעו גם להציג את מועמדותו לרבנות בעיר זו, אף הוליכו בעצמו לשם כך אליה [60]. מתשובותיו בענייני תורה לרבני דורו נמצאת אחת בס' „תשובת שמואל", משל הרב דאמדור, ר' שמואל ב"ר יוסף (ווילנא תרי"ט).

לאחר ר' יחיאל מרגליות כיהן בגרודנה וגלילה כרב ור"מ ר' משה יהושע ב"ר שמואל שמלקה סג"ל הורוויץ, שהיה מפורסם בדורו, והסכמותיו מתנוססות על ספרי הגדולים של אותו זמן יחד עם ההס־כמות של הגר"א מווילנה ושל ר' יהונתן אייבשיץ. ר' משה יהושע עמד לימינו של ר' יהונתן אייבשיץ בעת המחלוקת, שפרצה בינו לבין ר' יעקב עמדין, והשתתף בוועד יעריסלב, שדן בעניין זה. הוא חתם בפנקס מדינת ליטא כ„חונה ק"ק הוראדני" פעמים מספר בתקנות שנת תקכ"א, וכן על הס־כמות בגרודנה מתשרי תקכ"ב ועד תקמ"ד [62].

מבין תלמידי־החכמים, שהרביצו תורה בגרודנה בתקופה שאנו דנים בה, יצוינו:

ר' אריה לייב אפשטיין בעל „הפרדס", מגדולי התורה בדורו. ר' אריה לייב נולד בגרודנה בשנת 1708 לר' מרדכי ב"ר יהושע הלוי, פרנס הקהלה, שמסר, כפי שהזכרנו לעיל, את אונו והונו לטיהור בני עדתו מעלי־לת־הדמים. ר' אריה לייב אפשטיין למד תורה מפי ר' אריה לייב, רבה של סלוצק ואח"כ של גרודנה, ושימש כמגיד מישרים בבית־הכנסת הגדול ובבית־המדרש הגדול דהוראד־נא, עד לשנת 1741. אחר־כך נתקבל כרב בקניגסברג, שם הרביץ תורה וכתב חיבורים רבים במניין המצוות, בהלכה, בקבלה ובמוסר, ואשר החשוב ביותר ביניהם הוא „ספר הפרדס", שבו כינה את הראדני עירו בלשון נופל על לשון „עיר כלילת יופי הראדני, תורה וגדולה במקום אחד". ספריו משמשים מקור רב־ערך לחקר חיי ישראל בתקופתו, והם מכילים גם ידיעות חשובות ונדירות על גרודנה היהודית. הוא נפטר בקניגסברג בשנת 1775.

אחד מראשי בתי־הדין בגרודנה באותה תקופה היה ר' אלישע ב"ר אברהם, מחבר „קב ונקי" — פירוש קצר למשנה עם סימני הלכות ופירוש המלות. הספר נדפס ראשונה באמשטרדם בשנת 1664 ויצא אחר־כך במהדורות שונות [63], ביניהן אחת (זרעים, מועד, נשים) בהוראדנא (תקנ"ב—תקנ"ג). הוא נפטר בגרודנה בשנת תק"ט (1749).

עוד נזכרים בין תלמידי־החכמים של גרודנה בימים ההם ר' אלחנן ברלינר („ר' אלחנן בעל תוספות")[64] ושמואל בן משה דלוגאטש, מהדיר ומפרש, בעל „'ספר המגיד' עם פירוש רש"י ולשון אשכנז ו'אגדות שמואל' לנ"ך" (אמשטרדם תנ"ט).

לתלמידי־החכמים של קהלת גרודנה נודע מעמד מכובד בקרב חברותיה. ועד מדינת ליטא רחש לדייניה אמון מיוחד [66]. ומשפרצה, בשנת 1770, המחלוקת הנודעת בין קהל וילנה לבין ר' שמואל בן אביגדור, האב"ד האחרון

בעיר זו — פנה הרב לקהלת גרודנה וזו התערבה בסכסוך בתקיפות והטילה את מרותה בעניין זה על קהל וילנה [67].

באותו זמן נוסדות בגרודנה גם ה„חברות" הראשונות ללימוד ספרי הקודש — „חברה ש"ס" (בשנות ה־30 של המאה הי"ח) ו„חברה משניות" (ב־1760, בערך) — שתיהן נודעות לתהילה בעיר זו במשך דורות.

גם בית־כנסת לבעלי־מלאכה, לחייטים (ליד בית־המדרש הגדול), עם מגיד־שיעורים מיוחד, נזכר לראשונה בהוראדנא בשנות השלושים של המאה [68], ובא לרמוז, כי באותו זמן כבר בשל הצורך בהתלכדות מיוחדת — בוודאי לאגודת־אומנים — של האוחזים בחוט ובמחט.

ויצא שמה של גרודנה לא רק על התורה שהרביצו בה חכמים וגדולים. ממנה יצאו הוראה ו„מנהג הורודני", שמנהג ותיקין היה והחזיקו בו אף שאר הקהלות הרחוקות בתפוצות ישראל — מעידים בני־סמכא. ואחד מהם מוסיף, כי „לא תמה איש ולא ראה שום גוזמה והפרזה" בשם „הר אדני", שקורא על עיר זו, וכי זכאית היתה וכדאית לשם זה [69].

הדים מתנועת שבתי־צבי

קהלת גרודנה הוציאה מקירבה גם תועמלן לתנועה המשיחית של שבתי־צבי, משקם בסמוך לשנת 1695 „המבשר" ר' צדוק בן שמריהו מהוראדנא [70].

על נביא שבתאי זה מספר ר' יעקב עמדין (ב„תורת הקנאות", עמ' 56), מפי אביו ה„חכם צבי", שהכירו, כי לפני חברת ר' יהודה החסיד ותעמולתה המשיחית „הלך אחד מליטא, היה נקרא ר' צדוק — והיה מתנבא שיבוא משיח בשנת תנ"ה ועושה רמזים — —". בימינו נתגלו גם תעודות אחדות המכילות את דברי ר' צדוק וסיפור דברים על אודותיו מאחד המקורבים אליו [71], הכמרים בעירו רצו לאסרו עד ראש השנה תנ"ו והקהלה שלחה אותו מפני הסכנה; נראה שאז נדד לגרמניה. השמועות עליו נתפשטו בפולין, שלזיה, מוראביה ובוהמיה והגיעו גם לאיטליה. משה בן אהרון הכהן מקראקא, שהמיר את דתו ב־1696 בעקבות האכזבה מבשורת ר' צדוק, כותב על ההתעוררות, שבאה לרגל תעמולתו של ר' צדוק: „וכי לא רבה היתה ההמולה בין היהודים בשנת תנ"ה? וכי לא פינו את בתיהם ומכרו את רכושם? הם שחטו את בקרם וקנו צידה לדרך כדי לעלות עם משיח לירושלים".

כן ידוע, כי בשנים הסמוכות לפעילותו של ר' צדוק „המבשר" (1683—1694) פעל בגולת אירופה שליח מחברון, ר' אברהם קב ונקי, שהיה שבתאי זהיר ומן החשובים אשר בשלוחי ארץ־ישראל בסוף המאה הי"ז. הוא ביקר, בין היתר, ב„מדינת ליטא ורייסן, בריסק, הורודני", וכל אלה השביעוהו „מטובם, כספם וזהבם" [72].

גם עולה לארץ־ישראל מגרודנה נמצא רשום במחצית השניה של המאה הי"ז, הוא ר' לייב החאן (בשנת תכ"ו — 1666), מבית־דינו של ר' יונה תאומים בעל „קיקיון דיונה" בגרודנה. לר' לייב זה, שהיה אחר־כך שליח צפת באשכנז, היה משפט בעסק של קהל צפת עם משולח בירושלים, שר' לייב גילה בו זיקה לכת שבתי־צבי [73].

קהלת „אחורי־נהר" מעבר לנימאן

באמצע המאה הי"ח מתגבשת והולכת קהלה עצמאית יהודית בפרבר שמעבר לנהר נימאן בגדתו השמאלית, ב„מגרש" העיר, או ב„אחו"ב" (קיצור של „אחורי־נהר"), בכינויו העבריים, או „פערשטאט" ביידיש הגרודנאית.

עוד בלוסטראציה של שנת 1561 נמצא רשום יהודי, אברהם בן יהודה, „בשוק בחלק השני [של העיר] מעבר לנימאן, אשר נתיישב שם זה מכבר" [74], אעפ"י שאך באותה שנה ניתנה הרשות מאת המלך זיגמונט־אוגוסט להתיישבות העירונים שם [75].

ושוב נזכר יהודי, בשם אליעזר בן משה, בשנת 1653, בעל גן־ירק „מאחורי הביבר מעבר לנימאן" [76]. מסתבר, שדווקה בתקופת הפורעניות ההיא, שעברו על גרודנה, ולאחריה — החלה התיישבות גדלה והולכת של יהודים באחו"ב, כי בשנת 1723 כבר היה קיים שם „בית־כנסת גדול" והיו נערכות בו תפילות בקביעות, לפי הרשום בפנקס של „חברת נר תמיד ולומדי עין־יעקב" בפרבר הנ"ל [77].

בעל „הפרדס" מספר על יהודי „אחד מפורסם מק"ק קיניגשבערג יצ"ו", ש„נסע ממקומו למדינת רוסיה" בשנת תצ"ה (1735), בוודאי לרגל עסקיו, והתאכסן „אחורי הנהר נימו'ן", היינו בפרבר [78]. ואין תימה בכך: הן הפרבר, הסמוך לנימאן, שימש דרך מעבר למסחר המתפתח והולך, ושהובילה מווארשה ממערב לנהר לצפון ולפרייסן.

ובשנת 1741 כבר מדובר, בתלונת הקהל הגרודנאי לפני הרשות, כי יהודי הפרבר מסרבים לשלם את מסי־המלכות לקהלת הוראדנא, לפי מכסתם, אעפ"י שחייבים הם להשתייך אליה „בתוקף כתבי־הקיום המלכותיים, שניתנו לקהלה בעיר זו בעת ייסודה". יהודי הפרבר, נאמר בקובלנה, בנו לעצמם תחילה בית־כנסת קטן, ואחר־כך הקימו בית־שחיטה לבקר ולעופות והחלו לערוך טכסים של חופה־וקידושין ושל ברית־מילה — על אף האיסורים מצד ראשי הקהלה שבעיר; ועוד: יהודי הפרבר מוצאים מחסה תחת כנפי היוריסדיקציה (תחולת השיפוט) של שר־האוצר סולוגוב, שבתחומה הם מתגוררים [79]. כדי להשתמט מלשלם את המגיע מהם לקהל גרודנה; וזה — אעפ"י שהם מפיקים טובות־הנאה ניכרות

מסחר נרחב בעיר במשקאות, בתבואה ובסחורות אחרות, וכן מתפוקת תוצרים מלתת.

כאן יש לזכור, שקהלת גרודנה, כפי שכבר ציינו, היתה שקועה בימים ההם בחובות מעל לראשה, וההשתייכות אליה היתה כרוכה בנשיאה בעולם הכבד. ולאידך, היו הקהלות הגדולות נוהגות אז, למען הקל על עצמן, להעמיס יתר מסים ותשלומים על „הסביבות", היינו על הישובים הקטנים, כולל הפרברים, הכפופים להן, ואין להניח, שקהל גרודנה לא נהג אף הוא בדרך זו.

בראשית המאה הי"ח אף התקוממו נגדו קהלות שבגלילו, עם אַמדור בראשן, שנבחרה גם כנציגתן. הן פרקו מעליהן את מרותה של קהלת־המטרופולין והכריזו על עצמן כעל יחידה מינהלית גלילית אוטונומית, שמרכזה והרב שלה באמדור; אולם בשנת 1720 התערב ראש האוצר בסכסוך נגד היבדלות כזו של הגליל מן העיר גרודנה הראשית והשיב את הסדר הקודם על כנו [80].

אפס, קהלת אחו"נ נפרדה לחלוטין מזו של גרודנה אך כעבור עשרות בשנים, ובינתיים הוסיפה לפתח את חייה החברתיים הפנימיים. כך נוסדה בה בשנת תקכ"ז (1767) „חברת משניות אחורי הנמאן דק"ק הוראדנא", כעדות פנקסה של זו [81].

ובשנת תק"ן (1789) הגיעה גם שעתה של קהלת אחו"נ להשתחרר מתלותה בקהלה שבעיר, עת הצליחה, לאחר השתדלויות הרבה ו„פיזור כסף" רב, לקבל הסכמה מאת „הדוכס הגדול פוטוצקי" ו„הבישוף הגדול" בווילנה מאסאלסקי, להקצות חלקת קרקע לבית־עלמין במקום. הצורך בבית־קברות לאחו"נ היה מורגש בה מזמן, בשל קשרי התחבורה הלקויים עם העיר — באמצעות מעבורת על פני הנימאן בקיץ ובדרך הקרח המתוח עליו בחורף — וניתוקה הגמור בעונת הפשרתו של הקרח בנהר.

זו אף זו: „לא היה לנו חירות וחופשה לקבוע מקום על ב"ע [בית־עלמין]", מסופר בהקדמה לפנקס של חברת גחש"א דאחו"נ, שנוסדה בשנת תק"ן [82]; „עד הנה הוצרכנו לטלטל מתינו ולהעבירם מעבר הנהר ניעמען, וכמה פעמים כמעט הגיעו עד שערי מות ולסכנה גדולה ועצומה, כי מההכרח היה להסיעם לפני כמה וכמה בתי־תפילתם [של הגויים], ונושאי המטה חרפו נפשם מאבני הקלע אשר ירה יירו". ונוסף לזאת, הרי עד לפני 40 שנה שקדמו ל־1789, הוכרחו „ח"ק גחש"א לתת לבית מקלט הפראנצישקאנים שור־פר מדי שנה בשנה, יען דרך שם מובילים מתינו לבית־הקברות", ועל כן „ברוך משנה עתים, ומן יתר האכזריות הנוראות".

גם עתה ניתנה הרשות לקבורת המתים באחו"נ גופה בתנאי: כי יובטח, שהלוויות תיערכנה משקיעת השמש ועד לאור הבוקר, ובהשקט, ללא פומבי [83].

ברבות הימים חזרה קהלת אחו"נ ונתאחדה עם זו של גרודנה כולה, אם כי במשך דורות שמר „הפרבר" על אופיו המיוחד וכן נשתמרו בו מוסדותיו המקבילים לאלה שב„עיר". ורצה הגורל, שאחד מהם, אותו בית־העלמין, נשאר עתה כמוסד־שריד יהודי אחרון לבני־עמנו המעטים שבגרודנה דהאידנא. ועוד נשוב לעסוק בפרשה זו.

קטעים מתקנות „חברת משניות ואלשיך" בפרבר

אויסצוגן פון די תקנות פון „חברת משניות ואלשיך" אין פערשטאָט

Excerpts from the Statutes of the "Chevrath Mishnayoth Ve'Alshich", in "The Suburb across the river", 1767

פרק ה: שנות־החלוקה של פולין

(1793—1765)

בלחץ המסחט

בסוף שנת 1764 ערכה ממשלת פולין מיפקד כללי של יהודיה, מרצונה להעלות את סכום המס היהודי, הוא מס־הגולגולת, ולגבותו במישרים מהם. תוצאות הספירה לא הצדיקו את תקוות יוזמיה, כי בני־ישראל הסתירו נפשות מעיני הפוקדים. בס״ה נימנו אז בנסיכות ליטא כולה 157,649 יהודים, מהם בגרודנה עם הסביבות 2,418 [1] — לעומת 3,175 בבריסק עם הסביבות ו־3,390 בווילנה [2]. בתקופה ההיא היתה אפוא גרודנה, לפי הספירה הנ״ל, הקהלה היהודית השלישית בגדלה בליטא ואחת מ־12 הקהלות שבפולין כולה, שנימנו בהן למעלה מ־2,000 נפשות [3]. נראה, שכבר אז היו יהודי גרודנה הרוב בין תושבי עיר זו [4].

גם עתה, ולמשך עשרות שנים, עד לחלוקתה האחרונה של פולין, נמשכו הסכסוכים עם העירונים הנוצרים, שלא פסקו מלחדש מדי פעם בפעם את תביעותיהם מאת הממשלה להגביל את זכויות היהודים בעיסוק במסחר ובמלאכות. ועוד בראשיתן של שנות התשעים למאה הי״ח יצאו גזירות חדשות בתחום זה מטעם העיריה [5].

הנטל של המסים והחובות על יהודי ליטא בכלל, ועל יהודי גרודנה בפרט, כבד והלך. לאחר שגזרה ממשלת פולין, בשנת 1764, לבטל את האוטונומיה היהודית המרכזית והגלילית, כולל ה„ועד של מדינת ליטא״, למען סחוט מן היהודים מסים בשיעור רב יותר וגדל והולך — הוטלו על קהלת גרודנה כל החובות של גלילה. בשנת 1766 הגיעו אלה ל־488,032 זהובים [6], וזה בעת שכל הכנסתה השנתית של קהלת גרודנה לא עלתה אז על 21,000 זה׳, ומספר אנשיה, כמובא לעיל, היה בסך־הכל 2,418. כזכור, היה חלק מחובות אלה פרי אונס של הכמרים והנזירים הישועיים, שהכריחו את היהודים, בלחץ העלילות, לחתום על התחייבויות בסכומים, שלא לווּם מעולם. עתה נדרשה הקהלה לשלם ריבית גבוהה על כל החובות הללו שנצטברו במשך זמן רב.

סטאַניסלאב אוגוסט פּוניאטובסקי, שמלך בפולין בתקופת 1764—1795, אדם ליבראלי, אשר ישב במשך מרבית ימי מלכותו בגרודנה, ונטה לעזור ליהודים, הקים ועדה, שהוטל עליה לציין מקור, שממנו תוכל הקהלה לשלם את החובות הנ״ל. הוועדה העמידה, בפברואר 1766, את הריבית על החוב על 4% בלבד, וקבעה, ש„מוצא הכסף הזה יהיה המס, שיושם על כל אוכל אשר ייאכל וכל משקה אשר יישתה״ ע״י היהודים, בתנאי, שכסף המס הזה ישולם רק לסוכן שייקבע ע״י הממשלה [7].

ב־1768 מינה המלך פוניאטובסקי את אנטוני טיזנהויז, שר־האוצר של ליטא ומושל המחוז של גרודנה, גם לסוכן על המס מקהל עיר זו. טיזנהויז הצליח לסחוט, במשך 14 שנה (עד 1781), מקהלת גרודנה בקרן וריבית על החוב למעלה מ־600,000 זהובים ושמם בכליו. לסוף נסתבך טיזנהויז עצמו בסבך של חובות, שלא שילמם, ופשט את הרגל. נכסיו עוקלו וגם קהלת גרודנה פנתה בתביעה לחלק המגיע לה, לבית־המשפט. אולם זה פסק לקהל רק 225,000 זהובים בלבד, שתמורתם מסר לקהלה שתי אחוזות של טיזנהויז, שבמחוז פינסק. אלה נשארו בידי קהל גרודנה רק 4 שנים בלבד, כי הוחרמו אחר־כך ע״י השלטונות הרוסיים, כפי שיצויין להלן [8].

עלילת־הדם בשנת 1790

המבוכה הפנימית בממלכת פולין בשנים האחרונות שלפני חלוקתה חיזקה את ידי הישועים ואלה הביאו לידי עלילת־דם בגרודנה, בה נפל על קידוש־השם ר׳ אלעזר ב״ר שלמה מוורבלוב (וירבאַלן, ורז׳בּולובה, ליד הגבול עם פרייסן). באגדות, שהתהלכו בגרודנה על עלילה זו, מסופר:

לפני חג הפסח שנת תקמ״ח (1788) הלכה נערה נוצריה לכרות חול באחת הגבעות שליד העיר, וגוש גדול, שניתק ורבץ עליה, הכריעה וכיסה אותה. ר׳ אליעזר, שעבר באותה שעה במקום, ניסה להצילה ולא עלה בידיו, וישועים שעברו שם העלילו עליו, כי הרג את הנערה בזדון, ברצותו להשתמש בדמה לצרכי הפסח. ר׳ אלעזר הושם במאסר והוחזק שם במשך למעלה משנתיים. עינוהו, כדי שיודה באשמה שהטילו עליו. הפחד והמהומה בקרב יהודי גרודנה גדלו ועצמו. כספי הקהלה החלו לזרום לתוך כיסי הישועים. החוקרים קיבלו את מתנות־היד ונתחלפו בזה אחר זה. אחרי שהריקו הישועים את אוצר הקהלה ואחרי שלא הצליחו להשפיע על ר׳ אלעזר, כי יודה באשמה או יתנצר, חרצו, בניגוד לרצון המלך, את משפטו למות מות ביתור לארבעה נתחים (שתי וערב).

ביום ב׳ לחג השבועות תק״נ (1790) בוצע פסק־הדין בפומבי לעיני קהל של אלפי צופים נוצרים, שנתכנס לחזות במחזה. את הבתרים תלו בארבעת עברי העיר למען הדאיב את נפשות היהודים. בח׳ בסיון הובאו הבתרים לקבר ישראל בגרודנה ב„בכי וילָלה ובמספד תמרורים״, ומצבת־זכרון הוקמה עליו. וחוק הוחק בקהלת גרודנה להזכיר את נשמת הקדוש בכל בתי־התפילה בעיר בכל יום ב׳ דשבועות [9].

בימי מרד קוֹשצ׳ושקו

בגרודנה העיר, אשר נכבשה ע״י הרוסים עוד בשנת 1792, נחתמה טרגדיית החלוקה השניה של פולין, בסיים

ה„אילם", שנתכנס ב„מצודה החדשה", היא טירת המלך פוניאטובסקי, ב־1793.

בימי מרד קושצ'ושקו השתתפו יהודים בגרודנה במשמרת העיר וב„גיוס העממי" [10]. שני סוחרים יהודים מופלגים, ביניהם יוסף יוזל רובינוביץ, סיפקו אריג לצבא המתקוממים [11]. הקהלה בכללה השתדלה להיענות לדרישות המורדים, אף קבעה סכום כסף למענם [12]. עם זאת שררו בין יהודי גרודנה חילוקי־דעות בדבר יחסם למרד, והיה צורך „לעורר" בקירבם „רגשות פטריוטיים" ו„להשכילם" ברוח של „באושרה של המולדת כרוך גם שלומם", וכן לאיים עליהם בעונשים ובהוקעתם כאויבי המולדת, אם לא ייענו כראוי למשימה שהוטלה עליהם [13].

גזירה על השימוש בלשון העברית בחליפת מכתבים בדרך הדואר, הוצאה ע"י שלטונות המרד שבמחוז גרודנה, שהטילו על הרבנים, באיום בעונשים, לסייע בביצוע צו זה, „למען לא יודיעו היהודים דבר לאויב" [14]. ולאחר המפלה אמרו הפולנים המנוצחים להתנקם גם בגרודנה ביהודים ולפרוע בהם, כפי שעשו זאת בווילנה [15], אך לא ביצעו את זממם.

בתכונה של פיתוח

אנטוני טיזנהויז, שר־האוצר של ליטא ומושל המחוז של גרודנה, שבעל יזמה רבה היה, הרבה לעשות למען הרים את העיר ממצבה הירוד. הוא השתדל לפתח בה את המסחר והקים מפעלים שונים ורבים לחרושת, למדע ולהשכלה לסוגיה; בנה שיכונים לעובדים במפעליו ובניני פאר, ביניהם התיאטרון העירוני; כן טיפח גני־נוי והקים משק חקלאי לדוגמה ליד העיר (בנכסי המלך „סטאניסלאבובו") [16]; אף הוציא לראשונה בגרודנה עתון, בשנים 1779—1780 ("Gazeta Grodzieńska"), ושבועון רפואי (ב־1792) [17].

את המפעלים החרושתיים, שעשו את גרודנה בימיו למרכזו התעשייתי של כל החבל, לרבות ביאַליסטוק [18], הקים בשני קצוות העיר — גוש אחד במרחק של 3 ק"מ ממנה, בלוסוסנה שמעבר לנהר נימאן, ושני בצפונה־מזרחה של גרודנה, מעבר לנחל הורודניצ'אנקה, בהורודניצה, כפר קטן בזמנו. איזור זה, שהיה לימים לאחד המפוארים בגרודנה, כונה אחר־כך בשם: „העולם החדש", „ניי־וועלט" ביידיש.

טיזנהויז נימנה, לדעת ההסטוריון ר' מאהלר [19], עם השועים, שראו בעין יפה פרודוקטיביזאציה של היהודים לשם הרמת מצבם הכלכלי, אך גם למען האדיר את רווחיהם של השועים עצמם. מפעלי טיזנהויז קלטו אפוא גם יהודים וסייעו בידיהם לחדור למקצועות חדשים. יהודים היו עושים בהם, כפי שמציין י' שיפר, את מלאכת היציקה והאריגה. כן העסיק טיזנהויז בשביל מפעל־האריג, שהקים בגרודנה, נשים יהודיות בעבודה־בבתיהן בעיבוד חוטים [20]. בשנת 1772 הביא טיזנהויז גרמני מנירנברג ללמד יהודים את החכמה של הנהלת־פנקסים והנהגת „סדר גרמני" בסחרם. הוא גם הביא לעיר זו אומנים יהודים יוצקי־אותיות בשביל בית־הדפוס הממלכתי, שהוא רכש מאת הישועים. ועוד ידובר על כך.

ואמנם רבתה בתקופה ההיא התכונה הכלכלית־המשקית בעיר והיא נתנה סימנים גם בתחום היהודי שבה. הרשימה של המסוגלים ושאינם מסוגלים לשלם את מס־הגולגולת, ושהוכנה ע"י ראשי הקהלה בגרודנה, מכילה כמה ידיעות מאלפות על מצבם הכלכלי של יהודי עיר זו באותו זמן.

מבין 1,809 איש הכלולים ברשימה, סומנו 405, כלומר 22.37%, כמחוסרים מקור־פרנסה כלל. ולעומת 178 משפחות, בקירוב, של עוסקים במסחר, נימנו 138 בעלי־מלאכה, וביניהם: 57 חייטים וכובענים, 29 בענפי־מזון, כגון נחתומים, קצבים וכו', 11 שוזרים, 10 גלבים וספרים, אך גם 5 דייגים, 2 יוצקים, 2 בנאים, 2 פחחים, 2 זגגים, 3 כורכים וכו' [21].

באותה רשימה נזכר גם בנקאי יהודי בגרודנה יענקל איצקוביץ' — תופעה נדירה בימים ההם.

כן מוצאים אנו ברשומות אחרות מאותו זמן סיטונאים יהודים שסיפקו טבק, באמת־מידה נרחבת, לבית־החרושת הממשלתי לטבק, שהיה קיים בגרודנה בסוף המאה הי"ח; וביניהם איש־העסקים הגדולים ר' יוסף יוזל רובינוביץ, שהוזכר לעיל ושהיה ספקו הקבוע של המלך פוניאטובסקי ושל חצרו. את הטבק היו הספקים הללו מייבאים מאוקראינה שבגבולות רוסיה. נזכר גם סוחר גרודנאי העוסק ביצוא־מעבר של טבק מרוסיה דרך פולין לפרייסן [22]. היתה זו ראשית כניסתם של היהודים לענף הטבק בגרודנה, שעתיד היה לתפוס במרוצת הזמן את המקום המרכזי בתעשייתה.

שמו של יוסף יוזל ב"ר ראובן כ"ץ רובינוביץ, שנפטר בשנת תק"ע, היה זכור לטוב בקרב יהודי עירו, כי בשל קירבתו לחצר המלכות, עשה, כפי שהיה חרות על מצבתו שבבית־העלמין שבגרודנה, „טובות לבני ישראל והציל אותם מגזרות רעות אצל מלכים ושרים" [23]. עשיר מופלג היה, בעל אחוזות ורב־נכסים, ופיזר מהונו למוסדות יהודיים ביד רחבה" [24], וכן „היו ידיו וביתו" פתוחים „לרווחה לאביונים ודלים".

בתקופה הנדונה מופיעים בגרודנה לראשונה גם רופאים יהודים, שלמדו את תורתם באוניברסיטאות. רופא מדיצינה יהודי מגרודנה ושעסק בה במקצועו, פליכס סלומוניץ, נזכר עוד בשנת 1765, רופא יהודי שני, בר מיכלוביץ, שעסק בפרקטיקה בגרודנה משנת 1790, למד באוניברסיטת וילנה וקיבל תעודת דוקטור מאת האקדמיה

שבקניגסברג בשנת 1786. הוא נתמנה ע"י המלך סטאניסלאב אוגוסט לרופא חצרו [25].

רופא שלישי, שעשה בגרודנה את שנותיו האחרונות ונפטר בה בשנת 1797, היה ר' יהודה ב"ר מרדכי הלוי הורוויץ [26], חכם תורני וסופר עברי פורה ממבשרי ההשכלה. הוא למד רפואה בפאדוא שבאיטליה והיה רופא הקהל בווילנה שנים רבות. ידע היטב לשונות אחדות והרבה בנסיעות — מקרה נדיר לגבי יהודי מליטא בתקופה הנ"ל.

אבד"י הוראדנא האחרונים

לאחר ר' משה יהושע הורוויץ עלה על כסא הרבנות בגרודנה ובגלילה ר' אליעזר ב"ר צבי הירש, אבד"ק אורלא לפני־כן, שחיבר את „מהדורא קמא ובתרא" על כל הש"ס וחיבורים על הרמב"ם ועל טור אורח־חיים. היה מגדולי דורו ונטל חלק בפולמוס עם החסידים. נפטר בשנת תקנ"א בגרודנה, בה נתן הסכמות בשנים תקמ"א—תרמ"ט [27].

אחריו כיהן כרב בגרודנה וגלילה ר' בנימין ב"ר אהרן ברודא. מגדולי דורו ברבנות היה ועשיר. נפטר בגיל 73 בגרודנה בשנת תקע"ח. ההסכמות, שחתם עליהן בעיר זו, הן משנות תקנ"ה—תקע"ח [28]. כניסתו לכהונתו היתה כרוכה במחלוקת על משרה זו, ושפרצה בין הנוטים אחריו לבין הדבקים בר' תנחום, בן רבה הקודם של גרודנה (ר' אליעזר ב"ר צבי הירש הנ"ל), ושעוד בחיי אביו שימש בעיר כראב"ד (ראש אב בית־דין, הנבחר על־ידי הדיינים בלבד כראשם או כבחירם, וסמכותו מוגבלת). ר' בנימין נבחר כרבה של הוראדנא גם ברצון המלך פוניאטובסקי, שחתם על כתב־הרבנות שלו.

סמכות האב"ד — רב אב בית־דין — בקהלה היתה מקיפה, כידוע, לא רק ענייני דת בלבד, כגון: של איסור והיתר ודיני ממונות בין אדם לחברו — אלא גם תחומים כלכליים ומדיניים; כן היה האב"ד נבחר ע"י הקהלה כולה, ועל הרוב, היו מזמינים לכהן בכהונה זו רב ממרחק, ממקום שם כבר רכש לו שֵם כגדול. לרגל המחלוקת הקשה, שנתגלעה, כאמור, על משרה זו, לא ניתן עוד תואר זה בגרודנה לאיש אחרי ר' בנימין ברודא. ואמנם, היתה קהלה זו לא יחידה בכך בין חברותיה.

הפולמוס בין החסידים לבין המתנגדים

בפולמוס החריף, שהתנהל בין החסידים לבין מתנגדיהם בסוף המאה הי"ח, נטלו אנשי גרודנה חלק פעיל. בשנת 1772, בערך, שרפה קבוצת חסידים בעיר זו בפומבי את הקונטרס „זמיר עריצים וחרבות צורים", שהדפיסו המגיד ר' דויד ממאקוב במצוות כל הרבנים ב„מדינות" ליטא, רייסין וזאמוט, ובו אגרות, כרוזים וחרמות נגד החסידים — משל הגר"א מווילנה ואחרים. לדעתם של ש' דובנוב [29] ושל חוקר החסידות הליטאית זאב רבינוביץ, היו אלה חסידי ר' חיים חייקל מאמדור, הסמוכה לגרודנה, ששרפו את הקונטרס הנ"ל בעיר זו. ר' חיים חייקא, תלמידם של המגיד ממזריץ' ושל ר' אהרן מקארלין, היה באותו זמן הצדיק היחידי בליטא הצפונית, ואמדור — מרכז חסידותה. מנהיגי „המדינות" הנ"ל, שהוציאו והפיצו את הקונטרס, אמרו להעניש את שורפיו שבגרודנה, אולם נרתעו מלעשות זאת, כי בין החסידים שבעיר זו היו מצויים תקיפים בבתי האצילים או אצל הפקידים הפולנים, והטלת עונש על החסידים עלולה היתה לאיים על המתנגדים במסירה למלכות.

אולם, כשפורסם, בשנת 1781, החרם השני, שהוטל על החסידים ע"י הגר"א וסיעתו, יצאו המתנגדים בגרודנה, ובראשם רב העיר והגליל, ר' אליעזר ב"ר צבי הירש, ליתן תוקף ועוז לחרם. משבאו משולחים מווילנה, באלול תקמ"א, ליריד בזלבה שבמחוז גרודנה, שם נתכנסו הרבנים ואנשי העדה מערים שונות לטכס עצה בדבר הנהגת הקהלות, ועוררו את הנאספים לצאת לעזרת הגר"א ולנדות ולהחרים את החסידים — יצאו ר' אליעזר ב"ר צבי־הירש ועוד, מראשי העדה, ופירסמו כרוז, „שלא יסע שום אדם למקום החסידים להתחבר עמהם, ולא יעמוד בתוך ד' אמותם", ובפרט שלא „לשנות בק"ק אַמדור".

הוכרז חרם חמור על החסידים והוצא כרוז לקהלות, הסרות למרותן של הקהלות הראשיות, הגוזר עליהם החרמה, ועליו חתמו גם ראשי העדה בגרודנה, ור' אליעזר בראשם [30].

אנשי־סגולה

בין אנשי־הסגולה, אשר ישבו בגרודנה בסוף המאה הי"ח ושנודעה להם השפעה מוסרית על בני קהלתם וגם מחוצה לה, תופס מקום בראש ר' אלכסנדר זיסקינד ב"ר משה, („ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא") הידוע כבעל „יסוד ושורש העבודה". על מאורעות חייו, כותב פרופ' יוסף קלוזנר [31], המתייחס על צאצאיו, אין אנו יודעים כמעט כלום. יש רמז באחד מספריו (ה„צוואה", סי' כ"ד), כי לא רצה לשמש ברבנות ועסק במסחר וזאת היתה גם המסורת אשר נשתמרה במשפחתו. כן ישנה עדות, כי גדל ברוז'אנוי [32].

הרבה אגדות היו מתהלכות עליו בעם כעל צדיק וקדוש, ולאחר פטירתו, בשנת תקנ"ד, נעשה ה„אוהל", שהיה בנוי על קברו בגרודנה, מקום שהיו באים אליו לבקר מן הסביבה, כדי להתפלל בעד חולים מסוכנים וכו' ולבקש „הגנה בזכותו".

אחת האגדות כרוכה במעשה שעשה בעת עלילת־הדם

בגרודנה, שהוזכרה לעיל. כשהגיעה אליו הידיעה, שמסר ר׳ יוסף יוזל רובינוביץ׳, מבאי חצרו של המלך סטאניסלאב פוניאטובסקי, כי הישועים הציעו לפני ר׳ אליעזר מוורבלוב הקדוש, בעת ישיבתו במאסרו, להתנצר, ואז ישחררוהו וינוקה מן האשמה, שהוטלה עליו, כי הרג את הנערה הנוצריה לשם שימוש בדמה בפסח — דרש ר׳ אלכסנדר זיסקינד מר׳ יוסף יוזל, כי ישתדל בכל כוח השפעתו, כי ירשו לו, לר׳ אלכסנדר זיסקינד, לראות את האסיר בחדר־כלאו. ומשניתנה רשות זו, הלך וחיזק את רוחו של הכלוא ועודדו למסור את נפשו על קידוש־השם, והוא נענה לו. ועוד: ר׳ אלכסנדר זיסקינד אזר אומץ וסיכן את עצמו והלך לראות בביצועו של גזר־הדין, כדי להאזין לברכתו של המוצא להורג על קידוש־השם, כפי שהוא לימד את ר׳ אליעזר, ולענות אחריה „אמן״ [33].

על מאורע שני בחיי ר׳ אלכסדר זיסקינד סיפר בשעתו הפרופ׳ צבי (הרמאן) שפירא, מיוזמי הרעיון של „הקרן הקיימת לישראל״ ושל האוניברסיטה העברית: ר׳ אלכסנדר זיסקינד בא מגרודנה לגרמניה לקבץ כסף לטובת ישוב ארץ־ישראל — ונכלא מפני שאסור היה להוציא כספים מגרמניה לחו״ל בלי רשיון. שנה ומחציתה ישב ר׳ אלכסנדר זיסקינד בבית־הסוהר, עד שהצליחו יהודי גרודנה לפדותו בממון רב. אך מייד לאחר שנשתחרר, התחיל שוב מקבץ כספים בשביל עניי א״י, וכשהעירו לו על הסכנה שבדבר, אמר, שאין „היושבים לפני ה׳ בארץ הקודש״ צריכים לרעוב בשל סכנה זו.

שלושת הספרים של רא״ז, שנדפסו, הם: א) „יסוד ושורש העבודה״ (מפורסם בשם „יוש״ה״), שהופיע עוד בחיי המחבר בנובי־דבור, תקמ״ב, ויצא־לאור אחר־כך ב־11 מהדורות, מהן — המהדורה האחרונה בירושלים תשי״ט, יחד עם ה„צוואה״; ב) ה„צוואה״ של רא״ז, הוראדנא, תקנ״ד — שהופיעה פעמים רבות וניתרגמה ליידיש, ואפילו נדפסה בארם־צובה שבסוריה (תרס״ה) — עדות לתפוצתה גם בקרב יהודי המזרח; ג) „קרני אור״ או „ספר הבהיר״ פירוש קצר לזוהר.

החיבור העיקרי, „יוש״ה״, הוא ספר־מוסר, „הכולל כוונות ישרות של התפלה והתורה והמצוות״, המקיף את חיי היהודי לכל פרטיהם ואינו קובע הבדל בין המצוות שבין אדם למקום ושבין אדם לחברו. „יסוד ושורש העבודה״ הם, לדעת רא״ז, אהבת־ה׳ ואהבת־ישראל. ומתוך אהבת־ה׳ חייב כל אדם מישראל למסור את נפשו על קידוש־השם. והעיקר בקיום המצוות הוא, לפי רא״ז, הכוונה, והמעשה בלא כוונה אינו נחשב כלום.

בחלק מן המהדורות של „יוש״ה באו בין השערים „תיקוני הטעות״ בפירוש רש״י בכל נביאים וכתובים, ונוסף עליהם ביאור גבולות הארץ שבספר יהושע ותיאור של צורת בית־המקדש שבספרי מלכים ויחזקאל, בצירוף „מפת הגבולים״ של א״י בכלל ושל מפת ספר יהושע בפרט — מפות המובאות מתוך הספר „קצוי ארץ״ לר׳ יהושע פייבל ב״ר ישראל מטארנוגראד (ז׳ולקווה, תקל״ב).

שער ה„צוואה״ לר׳ אלכסנדר זיסקינד
שער־בלאט פון ר׳ אלכסנדר זיסקינדס „צוואה״
Title-page to Rabbi Alexander Süsskind's "Testament"

ב„צוואה״ קורא רא״ז לבניו להתרחק מעסקי הבלים, ובייחוד ממחלוקות ושנאת־חינם. והוא חוזר ומדבר בצער ובכאב על שממותן של א״י בכלל ושל ירושלים עיה״ק בפרט. ב„יוש״ה״ הוא מפליג „בגודל המעלה של ישיבת א״י (שער הכולל פרק ד׳). ובסוף „צוואתו״ הוא דורש מבניו, „שתהי תשוקתם בתמידות ליסע לארץ הקדושה״ (צוואה, סי׳ מ״ו).

לספר „יוש״ה״ נודעה השפעה רבה על חוגים מסוימים

של היהודים החרדים, „מתנגדים" כחסידים, בליטא ומחוצה לה; הוא נעשה מעין „שולחן ערוך" להתנהגות יום־יום, והיו מגדולי ישראל שבדורות האחרונים, וביניהם בעל ה„חפץ חיים" שבראדין, שקבעו שיעורים ללימוד הספר בחבורות, ומסורת זו נמשכת בישראל עד היום הזה [34].

מסופר, שהגאון ר' אליהו מווילנה אמר עליו, על ר' אלכסנדר זיסקינד, כי ישנם מחברים גדולים מחיבוריהם וישנם חיבורים גדולים ממחבריהם, ור' אלכסנדר זיסקינד גדול כספרו וספרו כר' אלכסנדר זיסקינד [35].

מבין מורי־הצדק בהוראדנא בסוף המאה הי"ח ובראשית הי"ט נודע במיוחד ר' דניאל („ר' דניאלקה") ב"ר יעקב, מחבר הספר „חמודי דניאל — חידושים בשולחן־ערוך יורה־דעה בדינים הנצרכים להוראה" (הוראדנא, תק"ע). על משמרת כהונתו בגרודנה עמד כ־40 שנה, עד שנפטר ומצא שם את מנוחתו בשנת תקס"ז. מגדולי ההוראה בדורו היה והצטיין במידותיו — ביושרו, בענוונותו ובמעשי הצדקה שעשה עם אביוני העדה, בחלקו עמם את לחמו, והוא עצמו מסתפק במועט שבמועט [36].

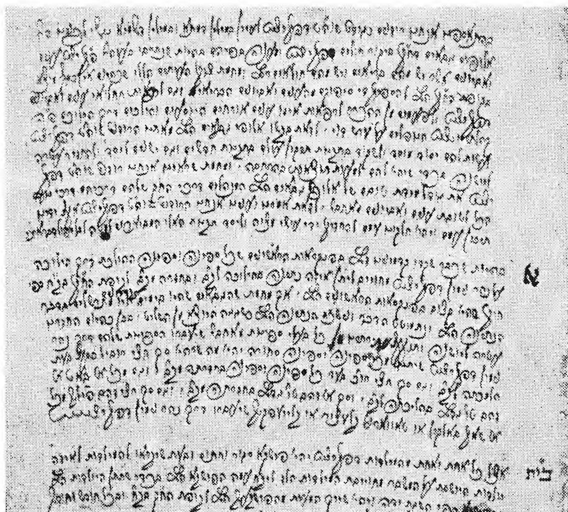
חברת העזרה הסוציאלית

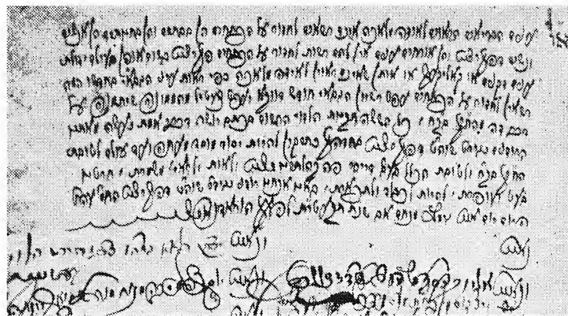
רשומות ראשונות על קיום חברה לעזרה סוציאלית בקהלת גרודנה (מלבד של גחש"א), בשם „חברה קדישה ביקור־חולים", המפתחת פעולה נכבדה ונרחבת — יש בידינו מסוף המאה הי"ח.

בפנקס החברה, שהוא יחידי מאוספי התעודות מסוג זה בגרודנה, שהגיע לידינו [37], חתומה הרשומה הקדומה שבהן בשנת תק"ל (1770). בשניה, משנת תקל"ט, מדובר באסיפה של חברי בקו"ח (ביקור־חולים), שנתכנסה לחזק את התק־ות היה על „נאמן הבית" למסור דו"ח ל„גבאי החודש" החברה, וכנראה, זמן רב לפני־כן) — אלה שהקימו בית מיוחד לרפא בו חולים „בהשגחת רופא מומחה". לפי התקנות היה על „נאמן הבית" למסור דו"ח ל„גבאי־החודש" (הגבאים היו משמשים לפי תור חודשי) פעמיים ביום על המצב ב„הקדש" בכללו ועל שלום החולים השוכבים בו בפרט.

„ביקור־חולים" דאגה אפוא לאישפוז החולים הזקוקים לכך, בבית שהקימה, ולביקור אצלם, ובייחוד לתשומת־לב לעניים שבהם. החברה היתה מזמינה רופאים ומעניקה להם זכות־מונופולין לפרקטיקה בקהלת גרודנה, לפי תנאים מוגדרים, שהובטחה בהם עזרה רפואית לעניים חינם (שהיתה ניתנת על סמך פתק מאת החברה). כן היתה עורכת חוזים עם מיילדות באותה דרך ומבטיחה עזרה ליולדות חסרות אמצעים. באותו אופן דאגה לתרופות למיניהן לבני השכבות הדלות.

תחום פעולה שני של החברה היה — דאגה לעניים־קבצנים, מקומיים ועוברי־אורח, ולהסדרת תור הימים בשבוע, שבהם מותר לאלו ולאלה לחזור על הפתחים. „בריאים הראויים לאיזה מלאכה אינם רשאים" לכך כלל, נאמר באחת התקנות של החברה. העוסקות בתחום זה בכללותו, עד להלנת העניים בבית „הכנסת־אורחים" והארחתם בשבת ובמועד מזה, ועד להספקת עגלות להסעת הקבצנים הנודדים, כעבור המועד המוקצה להם, אל קהלות יהודיות אחרות — מאידך.

קטעים מפנקס „חברת ביקור־חולים" דהוראדנא משנת תקע"ט
אויסצוגן פון פנקס „חברת ביקור־חולים" אין גראדנע, יאר 1819
Excerpts from the records of „חברת ביקור חולים", 1819

החובה לארח עני לסעודת השבת ובחג (לפי „פלעט", היינו, פתק, שהיה מביא למארחו מבקו"ח), נשתמרה, כנראה, גם במשך דורות אחר־כך. הסופר אברהם שלום פרידברג, איש־גרודנה, מספר בזכרונותיו [38]: „בימי השבת היה — — חוב קדוש מוטל על כל איש בישראל לאסוף אל שולחנו אחד העניים להשביעהו מטובו. בעיני ראיתי בבית־הכנסת הגדול בעיר מולדתי טבלה שחורה תלויה על אחד מעמודי הבימה לפאת מערב, ועליה כתוב בצבע לבן בלשון יהודית לאמור: ‚דער וויל ניט נעהמען קיין פלעט אויף שבת', זאת

היתה תקנת הקהל, לענוש את אשר הרע עינו באחיו העני השלוח אליו מראשי הקהלה לאכול על שולחנו ביום השבת (בימים —— ההם לא יכול לעלות על לב איש יהודי, יהיה מי שיהיה, למנוע רגליו מתפילה בציבור במקום הקבוע לו). והעמוד אשר נשען עליו בבית האלהים בשעת התפילה היה לו ל'עמוד הקלון', עקב אשר נועז להקפיץ את ידו מאחיו האביון".

כמקורות הכנסה לפעולתה שימשו ל„ביקור־חולים" דמי־חבר שבועיים („וואכער"), קיבוץ נדבות ב„קופסה" („פושקע") בבתי „בעלי־בתים", בבתי־התפילה, בשמחות ובלוויות חלילה וכו', וכן היטלים מיוחדים. מבין הללו נזכרים: „חצי פרעצענט" [$\frac{1}{2}$%] מחתונות"; מס מכל ספינה וסירת־משא, משל יהודים, העוברות את הנימאן דרך גרודנה בדרכן לקניגסברג או משם, או המפליגות מן העיר והבאות אליה, וכן מרפסודות עצים המובאים למכירה לגרודנה. בשעת דחק הושם גם היטל על בשר כשר. החברה היתה דואגת לביסוס מצבה ע"י קבלת קרנות ונכסים מכניסים בעזבון. רכוש כזה השאיר ל„ביקור־חולים", בין יתרם, הנגיד ר' יוסף יוזל רובינוביץ, שהוזכר לעיל.

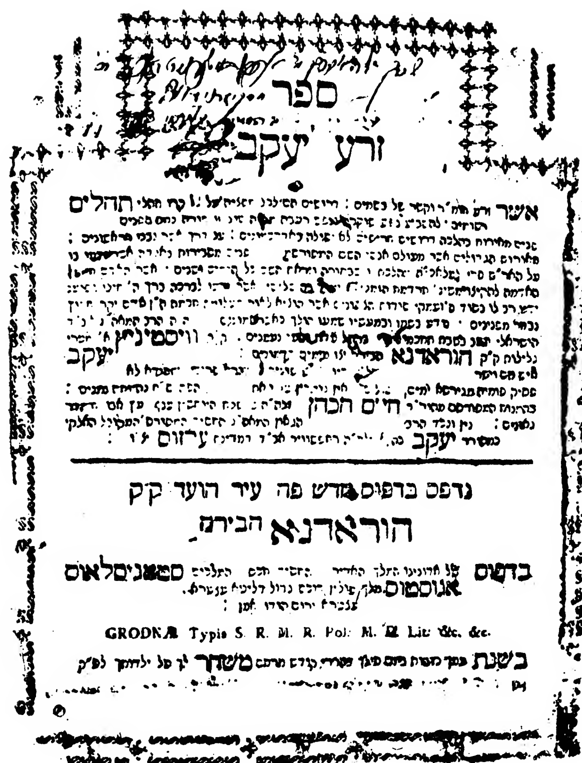
מסועף במיוחד היה התקנון הפנימי, הקובע את חובות החבר, ומהם אלה שעליו לקבל על עצמו בטכס קבלתו לחברה, וכן את זכויותיו לבחור בראשיה ולהיבחר. תקנות מיוחדות עוסקות בפיקוח על ענייני הכספים של החברה ובמניעת כל מעשי הפקרות בתחום זה.

בפנקס „ביקור־חולים", אשר הרשומה האחרונה בו נרשמה 120 שנה לאחר הראשונה, היינו בשנת תר"ן (1890) — הונצחו לדורות גם שמות עסקניה־גבאיה עושי מלאכתה בצדקה, מנכבדי הקהלה ופעיליה.

גרודנה — עיר־האם למלאכת הדפוס העברית בליטא

גרודנה היתה עיר־האם למלאכת הדפוס העברית בליטא, ובה נדפסו הספרים העבריים הראשונים בארץ זו, בה עלה וצמח הגרעין לבית־הדפוס ולהוצאת־הספרים ראם, שמילאו תפקיד חשוב בקורות הספר העברי ובהתפתחותו ובחיים הרוחניים של היהודים בליטא וברוסיה כולה.

אביה של מלאכת הדפוס העברית בליטא היה יוצק־האותיות ר' נחום (או ר' מנחם נחום) ב"ר יחזקאל מן העיר סקאהל (סוקאל) שבגליציה, שהוזמן ובא לגרודנה ע"י שר־האוצר של ליטא אנטוני טיזנהויז, שדובר עליו לעיל. בין יתר תכניותיו הנרחבות לשיקום גרודנה בתחום הכלכלי והתרבותי־ההשכלתי, רכש טיזנהויז מאת אנשי המיסדר הישועי, בשביל אוצר־המדינה, את בית־הדפוס שהיה להם בעיר, ואמר, בין היתר, להוסיף עליו מחלקה עברית, שנראתה בעיניו כעסק מכניס רווחים. לשם כך הביא

ספר
זרע יעקב
נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק
הוראדנא הבירה
בדפוס ... סטאניסלאוס אגוסטוס
GRODNA Typis S. R. M. R. Pol. M. D. Lit. &c. &c.
בשנת ... משחר

שער הספר העברי הראשון שנדפס בהוראדנא, בשנת תקמ"ח
שער־בלאט פון ערשטן ספר וואס איז געדרוקט געווארן אין גראדנע, אין יאר 1788
Title-page of the first Hebrew book printed in Grodno, 1788

ב־1785 לגרודנה את ר' נחום, אשר שם של אומן אָמן במלאכתו הלך לפניו, ואת בניו ונכדיו, שהיו אף הם עובדי דפוס.

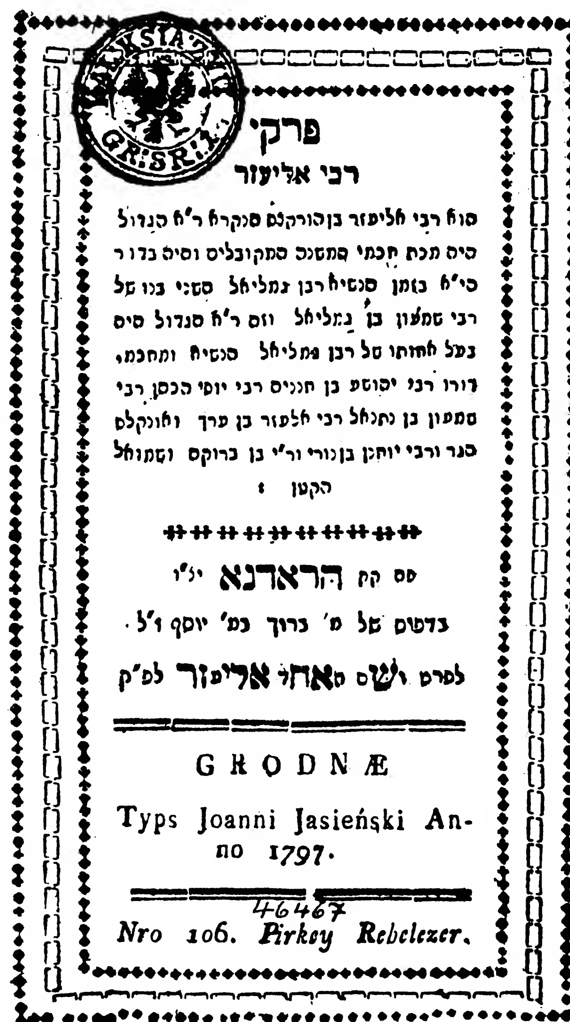
בשנת תקמ"ח (1788) הופיעו בבית־הדפוס המלכותי בגרודנה הספרים העבריים הראשונים, והם:

א) „ספר זרע יעקב". פירוש לתהלים מאת ר' יעקב ב"ר חיים הכהן, רב בוויסטינץ (בסביבות גרודנה). בשער הספר רשום: „נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק הוראדנא הבירה, בדפוס של אדונינו המלך האדיר החסיד —— סטאניסלאוס אגוסטוס מלך פולין, דוכס גדול דליטא עצטרא עצטרא ירום הודו אמן". ב) „צורת בית המקדש מהגאון רב יום טוב ליפמן בעל תוספות יום טוב —— עם ציורי תבנית הבית העתיד מהרב רב משה איוויער ——". ג) „ספר לחם שערים".

בשנים שלאחר מכן הופיעו בבית־דפוס זה (בתקמ"ט—תקנ"ד) שורת ספרים, מהם אחדים בהוצאת ר' ברוך ב"ר יוסף מ"ס (מוכר־ספרים), אב למשפחת המדפיסים ראם (נולד בשנת 1750, בקירוב, נפטר ב־1803). בין הספרים האלה אנו מוצאים, בין היתר, את „לוח על ששת אלפים שנה וכללים מעברונות" וכו', שחיברו הרב ר' משה

הורוויץ „מ"מ ומ"צ דק"ק אמדור" (הופיע בתקמ"ט); המשנה עם פירוש „קב ונקי" (תקנ"ב) משל המחבר הגרודנאי ר' אלישע ב"ר אברהם", שכבר הוזכר לעיל, וה„צוואה" לר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא (תקנ"ד).

ר' ברוך, שהיה בעל בית־מסחר לספרים ראשי בגרודנה, הניח עוד בשנת תקמ"ט (1789) יסוד לבית־דפוס עברי

פרקי
רבי אליעזר
הוא רבי אליעזר בן הורקנוס שנקרא ר"א הגדול
היה תלמיד חכמי המשנה המקובלים והיה בדור ר
ה"א בזמן הנשיא רבן גמליאל השני בנו של
רבי שמעון בן גמליאל וזה ר"א הגדול היה
בעל אחותו של רבן גמליאל הנשיא ומחכמי
דורו רבי יהושע בן חנניה רבי יוסי הכהן רבי
שמעון בן נתנאל רבי אלעזר בן ערך ואונקלס
הגר ורבי יוחנן בן נורי ור"י בן ברוקא ושמואל
הקטן :
פה הראדנא יצ"ו
בדפוס של מ' ברוך במ' יוסף ז"ל.
לפרט ישע מאחר אליעזר לפ"ק
GRODNÆ
Typs Joanni Jasieński An-
no 1797.
46467
Nro 106. Pirkey Rebelezer.

שער הספר „פרקי רבי אליעזר", נדפס בהראדנא בדפוס של ר' ברוך מ"ס (ראַם)

שער־בלאט פון ספר „פרקי רבי אליעזר", געדרוקט אין גראדנע אין דרוק פון ר' ברוך מ"ס (ראַם)

Title-page of "פרקי רבי אליעזר", printed in Grodno by Baruch Mas (Romm)

בעיירה אזיאר (אוזיור) הסמוכה לגרודנה, שם החל להדפיס במכבש־יד ספרים עבריים קטנים בהוצאה של אחרים, ועל שערי הספרים ציין כמקום ההדפסה את הוראדנא.

בסוף שנת 1794 קיבל האציל הפולני יאן יאשנסקי זכיון מאת הממשלה לפתוח בגרודנה בית־דפוס חדש, בו נדפסו ספרים עבריים עוד מתחילתו. יאשנסקי צירף אליו כשותפים שני מוכרי־ספרים יהודים, מהם האחד ר' ברוך מ"ס הנ"ל.

עם כיבוש ליטא ע"י רוסיה, יצאה ב־30.10.1794 פקודה לאסוף את כל בתי־הדפוס שבליטא לגרודנה, כדי לאפשר למושל ליטא הרוסי, שקבע את מקום־מושבו בגרודנה, להשגיח עליהם (פקודה זו בוטלה אח"כ, בשנת 1796).

בית־הדפוס של יאשנסקי עבד באינטנסיביות, ומן המספר הרץ, שקבע בחלק הלאטיני אשר בשער הספרים, שיצאו אצלו מתחת למכבש, נראה, כי במשך 3 שנים, בערך, הדפיס 112 ספר — הישג נכבד לגבי התקופה ההיא. בבית־דפוס זה נדפס, בין השאר, גם הספר „יסוד ושורש העבודה" לר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא, שהוצא לאור (בתקנ"ה) ע"י המהדיר ב נ י מ י ן ב"ר י ע ק ב ב י ש ק א איש הוראדנא[39].

בשנת 1799 הועברו שני בתי־הדפוס הללו, שבהם נדפסו ספרים עבריים, לווילנה. אולם הדפסת ספרים עבריים בגרודנה נמשכה גם אחר־כך, כפי שיצויין בהמשכנו.

פרק ו: תקופת הרפיון הכלכלי

(1794—1890)

1. עם השררה הרוסית

ממשל חדש וצרות חדשות ונושנות

בשנת 1794 עברה גרודנה, כפי שציינו, לשלטון רוסיה. גורל היהודים בעיר זו וקורותיהם כרוכים ודבוקים מעתה למשך דורות באלה של ממלכה זו כולה.

עם חילופי השלטון הוציאה הקיסרית יקאטרינה השניה מינשר, לפיו ניתן לבעלי־הנכסים, שלקחו חלק במרד קושצ'ושקו וברחו מליטא לפולין — לשוב לנכסיהם בתנאי, כי יישבעו שבועת־אמונים לשלטון רוסיה. מחבר „עיר גבורים" מספר, שקהלת גרודנה, שלא ברחה מן המקום, לא ראתה צורך להופיע ולהישבע בפינסק, שבמחוזה נמצאו שתי האחוזות, שבית־המשפט פסק בשעתו לקהלה מרכושו של טיזנהויז — מה גם שאנשי־הקהלה מילאו שבועה זו לעיני המושל הרוסי בגרודנה. אולם, מאחר שנציגי הקהלה לא באו לפינסק להישבע, הפקיעה הממשלה הרוסית את שתי האחוזות וקהל גרודנה הפסיד גם את המעט שקיבל תמורת הסכומים הגדולים שהוציא השוע מידיו.

ב־1795 מינתה יקאטרינה השניה כמושל ליטא את הנסיך רפנין וכמקום מושבו קבעה את גרודנה. רפנין, שנטה חסד ליהודים, הבטיח לעשות להחזרתן של שתי האחוזות לקהלה, אך את הבטחתו לא קיים, או שלא עלה בידיו לקיימה; וב־1797 החל קהל גרודנה להתדיין עם הממשלה על זכותו

לאחוזות הנ"ל, אך לאחר התדיינות ממושכת הפסיד במשפט [1]. חובותיה הישנים של קהלת גרודנה לא נמחו והיא לא יכלה להמיש את צווארה מהם במשך דורות.

התנכלות העירונים לזכות היהודים בעיריה

מראשית המאה הי"ט ישנן שוב ידיעות על מאבק מצד העירונים הנוצרים בגרודנה עם היהודים — והפעם על הנציגות בעיריה. משניתנה ב־1802, בראשית מלכותו של אלכסנדר הראשון, הוראה ממשלתית לשתף את היהודים בבחירות לעיריות, מיחו על כך נוצרי גרודנה, בטענה, שהיהודים אינם „תרבותיים", ש„העם היהודי, אשר התיישב בליטא לפני כמה מאות שנים, עודנו מחוסר השכלה, ואינו יודע את חוקי המדינה", ושיהיה בזה משום נזק, אם היהודים, „שאינם יודעים את העניינים", יתפסו בעיר יחד עם הנוצרים את המקומות, ו„הנוצרים יהיו נתונים למרות היהודים". ומלבד זאת, טענו הנוצרים, אין ליתן ליהודים דריסת־רגל בעיריה, כי נשמרו בה תעודות הנוגעות למריבה רבת־השנים בדבר זכויות היהודים בעיר לעסוק במסחר ובמלאכות [2].

ב־1804 עמדו לבטל את זכות היהודים בליטא לבחור נציגים למשרות עירוניות, ואז הצליחו יהודי גרודנה להשפיע, שהאדמיניסטראציה המקומית תדרוש, על אף מחאות הנוצרים, להעמיד לרשות היהודים את מחצית המקומות בעיריה ובבית־המשפט שלידה. אולם הנוצרים סירבו לקבל בתנאים אלה את המשרות ועלה בידם לסלק את היהודים מהשתתפות בעיריה [3].

ב־1812 סבלו שוב יהודי גרודנה, יחד עם יתר התושבים, מצבאות הכיבוש הצרפתיים, בעת מלחמת נאפוליאון ברוסיה, משהטילו על האוכלוסיה חובת אספקה לחיילים והיטלים אחרים. כאשר חזרו וכבשו הפארטיזאנים הרוסים את גרודנה — מסר ראשם, המפקד הנודע דניס דוידוב, את הפיקוד על המשטרה ואת השמירה על הסדר בעיר בכלל, לראש הקהל היהודי המקומי, והודיע על כך בפקודה מיוחדת לתושבים. דוידוב מספר בזכרונותיו [4], כי משהגיע למבואות גרודנה, בדרך מסקידל, קיבלו „כל הקהל היהודי" שבעיר את פניו והובילוהו אל מרכזה „תחת חופה יהודית", ושם מסר לתושבים שנתקהלו את פקודתו הנ"ל.

ב־1813 נשתררה בערים ובעיירות של פלך גרודנה אווירת־פרעות, משהפיצה האצולה הפולנית שמועות, שהפולנים יערכו שחיטות ברוסים וכן ביהודים, כי אלה עזרו לרוסים [5].

עלילת־דם בשנת 1816

ב־1816 נתעוררה שוב בגרודנה עלילת־דם. קרוב לחג הפסח אותה שנה נמצאה בסביבת העיר גופת ילדה נוצרית, ושמועה פשטה מייד בקרב הנוצרים, שיהודים רצחוה כדי להשתמש בדמה לצרכי החג. האשמה הוטלה על שכנה של משפחת הילדה, שתדלן הקהלה ר' שלום לאפין („שלום שתדלן"). הראיות היחידות לאשמתו היו כלי־ברזל, שנמצאו בביתו — פטיש ודקר. מאחר שלא נמצאו כל הוכחות להאשמה, ניגשה ועדת־חקירה ל„חקירה ודרישה חשאיות", ואז הופיעו מומרת אחת ומומר, סגן־קצין, שהעידו, שהיהודים נזקקים, כביכול, לדם נוצרי לשם פולחן דתי. תוצאות „החקירה" נמסרו לשלטונות בפטרבורג, ואז התערבו בעניין השתדלנים, „צירי העם היהודי", עם ר' זונדל זוננברג, איש־גרודנה, בראשם, והם הגישו מחאה נגד עלילת־הדם לשר־הדתות הנסיך גוליצין.

ב־1817 ניתן צו מטעם הצאר „לבטל את החקירה החשאית ולמצוא את הרוצח", כלומר לטפל במעשה גופו בלא לשוות לו רקע דתי. והואיל ולא עלה בידי החוקרים למצוא את הרוצח, נשתקע העניין. ב־1826 נתחדש המשפט, ביזמת הקטיגור, אולם בוטל בסופו של דבר [6]. אך הנסיונות לטפול עלילות־דם על יהודים בגרודנה, בייחוד בעונה הסמוכה לחג הפסח, הוסיפו להיות תופעה לא נדירה בעיר במשך דורות.

עסקנותו־שתדלנותו של ר' זונדל זוננברג

קהלת גרודנה, או פרנסיה, גילו בראשית המאה הי"ט פעילות בתחום היחסים שבין היהודים לממשל החדש. בייחוד נתבלט בכך ר' יהודה זונדל ב"ר משה זוננברג הנ"ל („ר' זונדל הגדול"), שכבר בימי המלחמה שבין רוסיה לנאפוליאון, ב־1812—1813, מוצאים אותו, יחד עם לייזר דילון מניסביז', כקבלנים־ספקים ליד המטה הראשי של הצאר אלכסנדר הראשון, כשהם נושאים את התואר „צירים מאת העם היהודי הנמצאים ליד המטה הראשי".

ר' זונדל זוננברג נולד ב־1785 בוולקוביסק להורים עשירים, בעלים לאכסניה ולבית־מזיגה ליי"ש. אמו היתה מקובלת מאוד על דעת המתארחים אצלם, בעלי־אחוזות פולנים מן הסביבה ואנשי־שררה שונים, והצליחה במקרי־צרה שונים, שיד השלטונות בהם, למצוא דרכים למען עשות טובות ליהודי המקום ולהפיס את דעת השררה. זונדל למד היטב, בהוראת אחד הבאים ונכנסים אליהם, את הלשון הפולנית והחל לעסוק בכתיבת בקשות למען נזקקים לבית־המשפט בעניינים שונים, ואמו עזרה לו בהשתדלויות הדרושות.

ב־1803 נשא לאשה בת עשירים בגרודנה. כאן, אצל חותנו, שהיה מראשי הקהלה, התמסר ללימוד הלשון הרוסית, החל להגן במשפטים על יהודים, ויצאו לו מוניטין אצל השלטון כמגן תקיף. וכך החלו לפנות אליו יהודים מן הסביבה בבקשות להשתדל למענם, והוא נענה והצליח.

בימי המלחמה בנאפוליאון היה, יחד עם דילון, שנזכר לעיל, מלווה את הצאר במסעי הקרב, ונועדו להם, לשני „הצירים של העם היהודי", תפקידים שונים הנוגעים לצבא, ובו בזמן הם שימשו מעין נציגים של היהודים ומקשרים בין השלטונות לבין הקהלים. ר' זונדל השתמש ב־1813 ביחסו הטוב של הצאר והגיש לו תזכיר, בו ביקש להרשות ליהודים לסחור בכל מקום, לבטל יי"ש, ליתן להם זכות שווה לזו של יתר התושבים במוסדות העירוניים משל המעמדות ועוד. הצאר גילה יחס טוב להשתדלות זו, וב־ראיון, שהועיד לשני „הצירים" ב־1814, בברוכזאל שב־מדינת באדן, הביע גם רצון לקבל משלחת מטעם נתיניו היהודים ולשמוע את משאלותיהם להטבת מצבם.

בינתיים, עד לבחירת המשלחת, המשיך ר' זונדל, יחד עם דילון, בהשתדלויות השונות בפטרבורג בעניינים, שנגעו בגירוש יהודים מעיר־הבירה, בעלילות־דם, בפיצויים לנו־שים יהודים מבעלי־אחוזות שהשתמטו מלשלמם, במניעת ייסודם של בתי־ספר חילוניים ליהודים וכו'.

בשנת 1816 נערכה במינסק אסיפה של „השד"ר היוש־בים בוועד המדינה", בצירוף ר' חיים מוולוז'ין, בעניין בחי־רתם של חברי המשלחת, ובעיקר לדיון בגיוס הכספים הדרושים לשיגור הצירים ולצרכיהם בעיר־הבירה. מטעם קהל גרודנה השתתף באסיפה, נוסף לר' זונדל — ר' חיים, בן רבה של הוראדנא ר' בנימין ברודא.

ב־1818 נערכה בווילנה ועידה בראשותו של ר' תנחום מהוראדנא (יריב הרב האחרון בהוראדנא ר' בנימין ברודא), בה השתתפו צירים מ־12 פלכים. ר' זונדל זוננברג היה בין שלושת הצירים, שנבחרו בוועידה לייצג את היהודים לפני השלטונות המרכזיים בפטרבורג ולשבת שם ישיבת־קבע. לפי בקשתו, ניתנה לו הרשות לקחת עמו לפטרבורג, על חשבון הקהל, עוזר שיעמוד לימינו, והוא בחר לתפקיד זה אחד מנכבדי גרודנה, ר' יצחק ב"ר אריה לייב ששון (מחבר הספר „'שמן ששון', ביאורים על הגדות הסתומות בש"ס", וילנה תרי"ט). ששון, שנודע כלמדן מופלג, היה בעל ידיעות חילוניות רבות, ידע כמה לשונות אירופיות וכיהן אחר־כך במשך 30 שנה כנוטאריון בגרודנה וכתורגמן מושבע מפולנית לרוסית. בספרו הנ"ל מספר ששון את זכרונותיו ממסע "הצירים" לפטרבורג עם ר' זונדל בראש, על ביקורם אצל ר' חיים מוולוז'ין ועל קבלת־הפנים הנלהבת, שערכו להם היהודים בכל מקום שעברו בדרכם.

ר' זונדל גילה כשרון רב בתפקידו והמשיך בו עד שנאלץ להתפטר בשנת 1822 בגלל אסון במשפחתו. הוא היה פעיל גם בענייני הציבור הפנימיים של יהודי גרודנה ושמו נזכר במשך שנים (מאז 1806) כאחד מראשי חברת „ביקור־חולים" בעיר. ר' זונדל נפטר בגרודנה בתרי"ד [7].

מוסד „הצירים של העם היהודי" בוטל בשנת 1825. ב־1827 ביקשו הקהלים של גרודנה ומוהילב לשלוח נציגים לעיר־הבירה, אולם הממשלה לא הסכימה לכך, והציעה להג־גיש את תלונות הקהלים בכתב.

בשנת 1827 ניתן צו לגרש את היהודים מן הישובים הכפריים שבפלך גרודנה — כנסיון, שעם הצלחתו עמדו לגרשם גם מכפרי הפלכים הסמוכים. הגירוש בוצע רק בחלקו, בדומה לנסיונות קודמים לכך, כי לא נמצא מקום ליישב את המגורשים בערים ובעיירות וכן מקור לפרנסם שם [8].

גזירת הגיוס לצבא

באותה שנה, 1827, הוציא הקיסר ניקולאי I חוק, שחייב גם את היהודים לספק טירונים לצבא (לפני־כן היו חייבים במס־פטור בלבד), אך במכסה גדולה משל הנוצרים, ובתו־ספת של גזירות איומות, שמעטות כמותן ידעו יהודי רוסיה אפילו תחת משטר הצארים. בכך החלה מגילת הפורענויות והפרשה של ה„קאנטוניסטים" היהודים ושל „החטופים", ואשר נמשכו עשרות בשנים.

על הנמסר לצבא, בגיל י"ח, היה לשרת בו 25 שנים, במרוחק מכל סביבה יהודית. אולם את המכסה, שהוטלה על כל קהלה וקהלה לחוד, יכול היה הקהל למלא גם בנערים שבגיל 12 ומעלה (לפעמים היו מוסרים לרשות גם ילדים רכים בהרבה), ואלה היו נלקחים עד לגיל 18 ל„הכשרה", בלא שתקופתה תיזקף לחשבון שנות השירות בצבא. את הילדים הללו, שהיו נחטפים מבתי הוריהם, היו מובילים בעגלות כבני־צאן בתנאים אכזריים, ורבים מהם היו מוצי־אים את נשמתם מרעב ומקור בדרך הארוכה לסיביר ובקס־רקטים, שבהם היו מענים אותם בכל מיני יסורים, למען אלצם להמיר את דתם. הן „הפחתת מספרם" של היהודים והעברתם על אמונתם שימשו יסוד מוסד לגזירת הגיוס בכללותה.

פטורים מחובת הגיוס היו סוחרים רשומים בהתאגדותם (ב„גילדה", שתעודת חברות בה היתה עולה הון, ורק יחידי־סגולה יכלו לעמוד בכך), בעלי־מלאכה חברי אומניות, מכו־נאים בבתי־חרושת, חקלאים, רבנים וקומץ הבוגרים של בתי־ספר רוסיים. אך רק סוחרים מן הסוג הנזכר ורבנים לא הוכללו במכסת הטירונים, שאותה חייב היה לספק הקהל, ושעל מלואה ומועדה היה ערב, באיום של קנס או אף של מסירת ראשיו עצמם לצבא.

על רוע הגזירה, שחודה נפל מלכתחילה על ראשו של המון דלת־העם, הוסיפו פרנסי הקהלות, שגם בתחומים אחרים היו עושים למען העביר כל עול ופגע בראש ורא־שונה על הסרי־הישע. קהל גרודנה מילא אפוא אחר צו הגיוס לפי תפיסתו שלו ו„בהצלחה יתרה", כפי שנציגיו

העידו על עצמם[9]. הוא מסר לממשלה כטירונים „יהודים הולכי־בטל, שאינם משלמים מסים, ודומיהם, שאינם נסבלים בקהלה".

אולם לשם גיוס טירונים לצבא לשנת 1828, פקדה הממשלה על הקהל להכין ספרי־רישום מפורטים של כל הנפשות שבקהלה. וכאן פנה הקהל במכתב למנהל של משרד־הפנים, ובטענה, כי להכנתם של ספרי־רישום דרושה עבודה מרובה וממושכת, ביקש, כי הממשלה תסכים — בניגוד לדרישתם של שלטונות־הפלך — לקבל שוב כטירונים מיהודי גרודנה, „הולכי־בטל", שיימסרו לצבא לפי פסקי־דינו שלו, של הקהל. בבקשתם טענו פרנסי הקהלה, שאין זה מן הצדק, שבעלי־בתים, המשלמים מסים ממשלתיים והנושאים בכל העול של החברה, ימסרו לצבא צעירים מקרב משפחותיהם, בעוד שבטלים, שאינם משלמים מסים ואינם נסבלים בקהלה, יהיו פטורים מחובת־שירות זו ומחובות אחרות בגלל זה בלבד שהם רשומים כיחידים.

והיתה זו אך פתיחה בלבד למעשי־האימים בקהלות ישראל ברוסיה, ושנעשו בהן, בתוקפן של גזירות הגיוס, שהחמירו והלכו במרוצת השנים, וכן בשרירות־לבם של תקיפי הקהל. בייחוד הגיעה הזוועה לשיאה עם מלחמת קרים, בשנות 1853—1856, עת נערכו במדינה גיוסים בזה אחר זה, ניתן צו לתפוס ולמסור לצבא כל החב כסף למלכות, והותר לערוך ציד לאותה תכלית על כל עובר־אורח יהודי, שייתפס ללא פאספורט בידיו (אף אם נגנב או נשדד ממנו בכוח). ההפקרות, שנשתררה אז בתחום המושב היהודי, גרמה לכך, שחדלו אורחות מסחר בו וגברה ועלתה המצוקה עד לאין שיעור. זכר הפורעניות הללו נשתמר לדראון גם בגרודנה בפי העם — בסיפורים שנמסרו מדור לדור, אף בהדים ממקרי התמרדות נגד תועבות אלה ומעמידה אישית כנגדם להצלת נפשות בישראל.

בני־עמנו היו, כמובן, תרים ומחפשים אחר דרכים ואופנים למען הימלט משבט הפורעניות שתיארנו, וכאשר אישר הקיסר ניקולאי בסוף 1835 תכנית להתיישבות יהודים בסיביר (עד אז שימשה ארץ זו מקום ליישב בו גולים ועבריינים ופושעים בלבד), והובטח לאלה, אשר יירשמו להגר לשם, שטח קרקע, והעיקר שחרור מחובת הצבא — עטו רבים בשמחה גם בגרודנה על הזדמנות זו ו־45 משפחות הגישו את בקשותיהן לעבור לחבל הרחוק והזר להן, בתקווה למצוא שם את ישען. אפס, עד מהרה אוכזבו, כי בראשית 1837 פקד הקיסר „להפסיק את ההגירה היהודית לסיביר"[10].

נגד „גזירות־החינוך"

יהודי גרודנה נטלו חלק פעיל במאבק עם ממשלת רוסיה, במיוחד בשנות ה־40 וה־50 של המאה הי"ט, על חינוך טפם. הם התנגדו באותה תקופה, פרט ליחידים, לייסוד בתי־ספר ממלכתיים רשמיים לילדי היהודים, כי מלבד הפחד מפני „השכלה" חילונית, התייחסו בחשד, ובצדק, לכוונות הממשלה במגמה מיסיונרית ולהטמעה. תחילה, עם ההכרזה על פתיחת בית־ספר ממשלתי ראשון כזה בגרודנה, לא נרשם בו אף תלמיד. וכאשר, כעבור שנה, נרשמו 82 נערים, בתוקף חובה שהוטלה על כך (על כל שלא יוכיחו, שילדיהם לומדים רוסית, חשבון וכו' אצל מורים פרטיים) — לא החזיק המוסד מעמד, כי התלמידים לא ביקרו בו, והממשלה נאלצה לסגרו. וזה נתרחש בתקופה, שבחבל וילנה כבר היו קיימים בתי־ספר כאלה במספר ניכר[11]. ורק עם שינויי העתים והתגברות התהליכים הפנימיים בקרב יהודי גרודנה בכיוון של שאיפה ותנועה להשכלה — כפי שידובר להלן — בשלה בקרב חלקם הנכונות לשידוד מערכות בתחום החינוך.

המגמה „החינוכית" של ממשלת רוסיה במחצית המאה הי"ט, לגבי היהודים, מצאה את ביטויה בגרודנה גם בתחום נוסף על זה של הצבא וההשכלה. בדצמבר 1852 הוציאה הנהלת הפלך פקודה, שאסרה באיסור חמור על נשי ישראל לגלח את שער ראשן עם נישואיהן. נראה שצו זה לא פעל את שלו, כי ב־1856 חוזר שר־הפלך פעמיים לעניין זה, שהיהודים ממרים את הפקודה בדבר „המרת הלבוש וגידול השער", ורובם מוסיפים ללבוש קאפוטות ארוכות ולגדל פיאות, ונשיהם — לגלח שערן ולכסות ראשיהן בקפלטים[12].

יהודי גרודנה בימי המרידות של הפולנים ולאחריהן

על אף האכזבה ומורת־הרוח, שעוררו בקרב היהודים נגישות הממשל הרוסי בהם, ובייחוד פורעניות הגיוס — אין ידיעות למדי בדבר חלקם של יהודי גרודנה במרידות הפולנים. במרד של שנת 1831 פעלו תושבי גרודנה מחוץ לעירם, כי בה שכן מטה הגנרל דיביץ', המפקד על הצבא הרוסי, אשר נשלח לדכא את ההתקוממות. אוכלוסי העיר, והיהודים בכללם, סבלו אז בשל החובה שהוטלה עליהם לספק מזון למחנות הצבא הרוסי ועגלות להובלה למענם. בנוסף על כך הביאו עמם החיילים, אשר שוכנו בקרב התושבים, מגפת חולירע על גרודנה („העיפוש הראשון"), ושפקדה את העיר גם בשנת 1856 ו־1871—1872 והפילה חללים, אף איימה עליה בשנת 1893.

גם במרד 1863 נטלה גרודנה חלק נכבד, ובה נתכוננו ושכנו שלטונות ה„ווייבודסטבו" של המורדים. המשטר הצבאי, שהוטל על העיר גם הפעם, נתקיים בה עד שנת 1871 ושיתק את חייה והתפתחותה. מסתבר, שהיהודים בחרו לעבור בשתיקה על ידם במרד מפחד של התנקמות הרשות בהם, ואילו הפולנים — בשל רצונם שלא להבליט עזרה זו.

לאחר המרד והאיסור שהטילה ממשלת רוסיה על השימוש בלשון הפולנית בפומבי, החל השלטון לשקוד שקידה יתרה על הרוסיפיקאציה של חבל ליטא. „מרד הפולנים, מעלה בזכרונותיו מגרודנה א״ש פרידברג („ספר הזכרונות" ח״א, עמ׳ 3—7), נשקע בחזקת יד, — — והממשלה ביקשה תחבולות — — לשפוך רוחה על פני הארץ הזאת [היינו, על ליטא], לגבור בה ללשונה ולעשות שפתה שלטת בקירבה. ותהי ראשית פעלה על היהודים בעלי החנויות כי ינהלו מסחריהם בלשון רוסיה. מלבד זה קראו השרים והפקודים את עשירי העיר להיספח אליהם בחברת בית־המחול למען יסכנו איש אל רעהו והיו לאגודה אחת. — — נמצאה עוד תחבולה — — להגדיל האחוה, כי תיקנו את בית התיאטרון הישן ויחוננוהו למשחקי השפה השלטת ברוח חדש מצפון בא. ולתת שעשועים גם לנפש העברים — —, שלחו להם — — שוטריהם ופתקאות בידם לחלק להם מקומותיהם [בתיאטרון] במחיר קבוע — —".

באותן השנים, התקופה הראשונה, הליבראלית, לשלטונו של הצאר אלכסנדר השני, ושבה נפתחו, אחר־כך, לפני היהודים גם השערים להשכלה בכל בתי־האולפנא, גם הגבוהים בכללם, ואפילו למשרות רמות בממשלה — הורגשה גם בקרב אנשי השררה בגרודנה מגמה לגילוי יחס טוב יותר ליהודים ולבוא עמם במגע קרוב יותר. נטייה זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בהשתתפות בדאגה לספריה הציבורית החילונית הראשונה, שהוקמה אז בגרודנה ע״י המשכילים היהודים, ושעליה עוד ידובר להלן.

על אף כל זאת, נתפרסמו בשנות ה־60 גם מאמרים אנטישמיים בבטאונם של שלטונות־הפלך בגרודנה [13].

בימי הפרעות ברוסיה, בשנת 1881

עם פרוץ המאורעות ברוסיה הדרומית, באביב 1881, נתעוררו גם בגרודנה חששות בקרב יהודיה, בייחוד לגבי „צעירים [רוסיים] שמקרוב באו" אל העיר [14]. באפריל אותה שנה נפוצו שמועות בגרודנה, שהיהודים עומדים להתנפל על הנוצרים לקראת חגת־הפסחא ולהרוג את כולם, וכי חפרו — כך סופר בין היתר — מינהרות אל הכנסיה הפראבוסלאבית מצד חצרותיהם הסמוכות אליה. שוטרים ואדריכל נשלחו לערוך בדיקות וחיפושים בחצרות אלה ובבתי היהודים שבהן, ולא גילו, כמובן, דבר. אחר־כך נפוצו שמועות, שחזרו ונישנו, על מועדים, שבהם אומרים להתנפל על בני־ישראל. בקרב היהודים נשתררו מצב־רוח של פרעות ובהלה — מסופר במכתב מ־7 ביולי 1881 משל הסופרת הפולנית אליזה אוז׳שקו, מחסידי אומות העולם, תושבת גרודנה [15]. משעברו התאריכים המועדים בשלום, פשטו שמועות, כי עומדים לשרוף את העיר, והממשלה הציבה משמרות לשמירה בלילות. לפי יזמתו של פרנס הקהלה, בנימין אשכנזי, נתכוננו גם משמרות מתנדבים של יהודים. בסופו של דבר לא הופר השלום בעיר.

בשנים 1886 ו־1887 מתחדשים בגרודנה נסיונות, שהוזמו עד מהרה, להעליל עלילת־דם על היהודים בעיר.

2. פיגורה הכלכלי של גרודנה ופרנסות יהודיה

פיגור בכלכלת העיר ומעמד היהודים בה

בראשית המאה הי״ט גדל מספרם של יהודי גרודנה ובשנת 1816 הגיע ל־8,422, או ל־85.3% מכלל 9,873 [1] התושבים שבעיר. הרי שלעומת אומדן של אוכלוסיה בת 4,000 נפש [2], בקירוב, שרובה יהודים, בשנת 1793, בגרודנה, חלה עתה עליה במספרה פי־2.5 כמעט, וגדולה עוד יותר במניין היהודים. בהמשך המאה פחת שם האחוז של בני־עמנו, כי בשנת 1856/7 ירד ל־63.3% — 10,230 [3] יהודים מבין 16,162 נפש בעיר כולה [4].

מעצורים שונים עמדו לה בדרך התפתחותה הכלכלית של גרודנה ושל יהודיה בשליש הראשון של המאה הי״ט: מעיר־בירה של ליטא ומדרג של מרכז שני בגדלו בה לאחר וילנה, ירדה גרודנה, בעת סיפוחה לרוסיה, לעיר־פרובינציה שוכנת על הגבול עם פרייסן, כאשר כל החבל שממערב לנימאן ומדרום בואכה ביאליסטוק מנותק הימנה (חבל זה ואזור ביאליסטוק סופחו, עם החלוקה השלישית של פולין, לפרייסן, והועברו לשלטון רוסיה אך לאחר שנת 1807, משניגפה פרייסן לפני צבאות נאפוליאון).

עדיין לא הספיקו תושבי גרודנה, ויהודיה בכללם, להתאושש מן הסבל הכלכלי, שנגרם להם בימי המלחמה עם נאפוליון — ונפגעה פרנסת בני־עמנו בעיר בשל הגזירות שניתכו עליהם, של חובת השירות בצבא בייחוד. זו הביאה גם להחמרת עול המסים על ההמון היהודי, כי אי־תשלום או פיגור בו שימש עתה עילה למסירת הנחשל לידי הסרדיוטים. ומשלא ניתן היה ב־1829 לגבות את המסים מידי היהודים בפלך גרודנה, על אף חלוקת סילוקם לשיעורים — עלתה הדרישה מאת השלטונות, שהקהלות תפרענה אותם בטירונים תחת כסף [5].

המשבר, שעבר על גרודנה לרגל מצב המלחמה, בעת המרד הפולני של 1831, ומחמת מגיפת החולירע, כילה את השארית של מפעלי־התעשייה, שהוקמה בעיר בימי אנטוני טיזנהויז [6].

ודווקא משהחלה קרנה של גרודנה עולה כמרכז שלטוני־מינהלי חולש על פלך נרחב, לאחר שסופח אליו חבל ביאליסטוק החשוב ועתיר הסיכויים הכלכליים — לא הצליחה

עוד להדביק את קצב ההתפתחות החרושתית המהיר שחלה בסביבתה, ובייחוד בשכנתה הצעירה ביאליסטוק ומחוזה. עם סלילתה של מסילת־הברזל וארשה—פטרבורג, בראשית שנות ה־60, ובייחוד לאחר שהונח, במאוחר יותר, גם קו המסילה לרכבת בארנוביץ׳—ביאליסטוק דרך שטחי העורף החקלאי של גרודנה, באגן הדרומי של מעלה הנימאן — נפגע גם סחרה המסורתי של העיר, שבידי יהודים היה ושהתנהל בנתיב הנהר. את התבואה ופרי־הארץ, שהיו מובאים עד כה מן האיזור הנרחב, בדרך הנימאן, החל משטייבץ (סטולבצי) שבמזרח ועד לתחנת האיסום שבפרבר גרודנה, ומושטים מכאן צפונה עד לממל ולדאנציג שבפרייסן — החלו עתה להעביר ברכבת במישרים למקומות המיועדים [7]. רבים מבין הסוחרים הגדולים, שעסקו ב״סחר האניות״, עזבו את גרודנה ו„תקעו אוהליהם בקניגסברג ועוד בערים כאלה, אשר שמה פקדו נוויהם״ [8].

וכך, בעוד שב־1859 היו מרוכזים בגרודנה 15.8% מכל סוחרי הפלך שלה, נמצאו בה ב־1886 רק 12.3% מאלה, ובמחזורים הכספי תפסו אפילו 11% בלבד מכלל זה שבפלך, בשל זעירות־היתר של עסקי־הסחר בגרודנה לעומת אלה שבערי המחוז בפלכה [9]. במשך השנים 1868—1886 עלה מספר הסוחרים בגרודנה ב־27%, ואילו בפלך כולו — ב־51% ובביאליסטוק אפילו ב־120%.

תושבי גרודנה, ובייחוד יהודיה, נפגעו קשה גם ע״י הדליקות הגדולות שחזרו ופקדוה והשמו רבעים שלימים, שהיו בנויים עץ.

ב־1862 פרצה שריפה בפרבר שמעבר לנימאן במורד ליד הנהר, והאש אכלה אז, בנוסף על 8 בתים, משל יהודים, גם 12 ממגורות מלאות בר מאוחסן להשטה לפרייסן [10]. ובדליקה בשנת תרכ״ד (1863) היה למאכולת הלהבות חלק גדול מן הפרבר סלובודקה. ובו בזמן השתוללה דליקה גם ברובע היהודי שבטבור העיר „טרויצה״ ונשרפו 26 בתים, ולמעלה מ־150 משפחות מדלת־העם נשארו בעירום ובחוסר־כול [11].

קשה ביותר פגעה בתושבי גרודנה השריפה הנוראה, שפרצה בכ׳ בסיון תרמ״ה (1885) בלב משכנותיהם של היהודים ברחוב טרויצה, ופשטה משם במהירות על פני בקתות־העץ לעבר ה„שולהויף״ ועברה אל מרכז העיר לרחובות דומיניקאנסקה, בריגידסקה ורחוב „המשטרה״, והגיעה עד לפסי מסילת־הברזל. בדליקה זו, שאכלה כמחצית העיר, עלו באש, ב־22 רחובות וסימטאות, למעלה מאלפיים בית על כל הרכוש אשר בהם, ובכללם 7 בתי־תפילה־ומדרש ובית־המחסה ליתומים. אלפי משפחות אומללו ונשארו ללא קורת־גג (הם אוכסנו בקסרקטיני הצבא, שעמדו ריקים בעונת שיהותם של החיילים במחנות־הקיץ). נפלו גם כמה קרבנות אדם. רעב נשתרר בעיר, על אף העזרה הדחופה, שהגיעה בלחם מן העיירות הסמוכות, ובכסף — מקהלות יהודיות מרוחקות יותר, לובלין ווארשה בכללן [12].

התמורות והפגעים שמנינו „השמו״, לפי ביטויו של כתב „הצפירה״ מגרודנה, את סחרם של יהודיה ודלדלו אותם [13].

אולם על אף כל אלה ועם הפיגור היחסי, גדלה גרודנה והלכה, ועמה מספר היהודים בה, עם ההתפתחות הכלכלית הכללית, שחלה ברוסיה לאחר שחרור הצמיתים. העליה המתעצמת וגוברת בסחרו של חבל ביאליסטוק, ואחר־כך בקצב תיעושו, וכן התפתחות האיזור הנרחב מסביב, שחובר זה מקרוב עם מרחבי רוסיה האדירה — לצפון עד לפטר־בורג, ולמזרח עד למוסקבה — ושימש עתה גם חוליה מקשרת בין האימפריה לבין פולין ווארשה בירתה — כל אלה הרבו את חשיבותה של גרודנה, מטרופולין הפלך, והסבו לגידול מתמיד של מנגנונה המינהלי־הפקידותי; ונוסף לכך היא מילאה עתה תפקיד עולה וגובר כמרכז אסטרטגי וצבאי ומקום־חנייה למחנות־צבא אדירים, בייחוד בעונת הקיץ — על כל מערכת העבודות והאספקה הנדרשים להם.

האוכלוסיה היהודית בעיר קיבלה גם תגבורת ניכרת לרגל הרחקת בני־עמנו מן הכפרים ומן האחוזות וכן מאזורי הגבול עם פרייסן, בייחוד לאחר גזירות הגירוש החמורות של שנת 1882, וגם בשל נטישת העיירות שמסביב, שבהן היה מצבם של רבים מן היהודים ללא נשוא עוד. בתקופה המדוברת החלה גם להתפתח תעשייה בגרודנה, אף היא בידי יהודים בעיקר.

ב־1887 הגיע אפוא מספרם בעיר ל־27,343 [14], היינו ל־68.7% מ־39,286 נפשותיה. אולם מעתה עולה הוא במקצת ויורד וגדל שוב, עד שעתידה להתחולל בו עליה בת־מימדים בסמוך למלחמת־העולם הראשונה; ואילו אחוז היהודים בקרב האוכלוסיה הגדלה ורבה אף הוא פחת ועלה, אך לא עבר עוד על זה שב־1887.

בשנת 1886 היו בידי יהודי גרודנה 1,076 מבין 1,641 הנכסים שאינם־נדים בעיר, או 65.16% מכללם (בווילנה היו באותו זמן בידי היהודים רק 40.5% מן הבתים בעיר); ובאומדן ערכם (לפי אומד העיריה) הגיעו המקרקעים הללו לכדי 70% מכללם של אלה בעיר כולה, להוציא הרכוש הממשלתי, הצבאי והכנסייתי [15].

פרנסות היהודים ומצבם הכלכלי

מקורות הפרנסה העיקריים והמסורתיים של יהודי גרודנה במאה הי״ט היו המסחר והמלאכה. לפני שהוציאה ממשלת רוסיה, ב־1882, את חוקי־ההגבלה נגד היהודים, תפסו בני־עמנו בגרודנה גם חלק נכבד ב**חקלאות**, בייחוד בחכירת אחוזות בסביבה.

ב־1805 ביקשו 200 יהודים מגרודנה קרקע לשם עיבוד חקלאי, מאת הממשלה, בקירבה למקום־מגוריהם; אולם זו, מרצונה לפנות ככל הניתן את חבל רוסיה הלבנה מיהודים, הודיעה להם, שאין לה שטחים פנויים בתחום זה, והמעונ־יינים ויתרו על תכניותיהם [16]. במחצית המאה הי״ט היו בגרודנה בין 15 עירונים, שעסקו בעבודת־אדמה ממש, שלוש משפחות יהודיות [17]. גם בשנות 1861—1862 מדובר במקור ממשלתי על יהודי גרודנה עוסקים בחקלאות [18]. גם לאחר 1882 היו מצויים בעיר זו ובסביבתה בוסתנאים וגנני־ירק יהודים. בייחוד היו רבים החכרנים היהודים בענפים אלה ושהיו מספקים את התנובה מבית־הנתיבות שבגרודנה לבירתה הצפונית של רוסיה, פטרבורג.

סחרה של גרודנה עם חוץ־לארץ היה עוד מראשית המאה הי״ט מרוכז בעיקר בידי יהודים [19]. הסיטונאים מבני־עמנו היו עוסקים בקנייה של תבואה, עצים, פשתה וזיפי־חזיר, שהיו מיועדים לפרייסן ומושטים בדרך הנימאן, שמעגניו בגרודנה היו מעסיקים, בשנות החמישים והששים, לפני שנסללה מסילת־הברזל, למעלה מ־5,000 איש [20]. הסיטונאים הללו היו גם מייבאים לעיר את סחורות־החוץ ומחזיקים בידיהם את הסחר עם הערים הגדולות שבפנים רוסיה.

ב־1825 היו מבין 40 הסוחרים שבגרודנה 37 יהודים [21]. אחר־כך גדל מספרם והגיע ב־1856 ל־103 מכלל 129, אך חלקם היחסי פחת [22]. ב־1887 כבר היו להם לסוחרים היהודים מתחרים רציניים מקרב הנוצרים, בראש וראשונה גרמנים, אך גם רוסים (אחד מאלה, מוראביוב, ריכז מסביבו את הלקוחות מבין הפקידות והצבא — גם בערים המחוזיות). עסקי הסחר של העיר נתרחבו עתה גם בדרך מסילת־הברזל והתנהלו עם מוסקבה, פטרבורג, ריגה, קובנה, קניגסברג ודאנציג מזה, ועם ביאליסטוק ווארשה מזה. ב־1886 נש־תייכו מבין 1,665 בתי־העסק למסחר בגרודנה 88% ליהו־דים, אילם היו אלה בעיקרם חנויות זעירות. ועל כך עוד נעמוד כאן [23].

במאה הי״ט מופיעים בין יהודי גרודנה כמה אמידים מסוג חדש: קבלנים־ספקים לצבא (זונדל זוננברג), וקודם־כל לזה שהחל להתרכז בעיר בקביעות, או במחנות־הקיץ שמעבר לנהר (שלום סולובייצ׳יק, שהיה גם משיט ספינותיו לפרייסן) [24], קבלנים לסלילת כבישים ולהש־כנת החיילים (האחים פרומקין, מסוללי הכביש מגרודנה למינסק) ולבנייה בקווים של מסילת־הברזל (ר׳ פישל לאפין, אליעזר ברגמאן), בנקאים (יעקב פרומקין) וגם חרשתנים (שרשבסקי).

חרושת. תולדותיה של החרושת בגרודנה מתחילים, כפי שכבר ציינו, במפעלי טיזנהויז. כמה מהם היו קיימים עוד ברבע הראשון של המאה, ביניהם 2 לאריג [25]. משהקימה ממשלת רוסיה ב־1809 בית־חרושת לאריג בקרמנצ׳וג שבאוקראינה, שנועד להכשיר לעבודה בתעשייה יהודים, שעמדו להיגרש מן הכפרים — הוזמנו לשם לעבוד 2 מומ־חים יהודים מגרודנה, אברהם לטיצ׳בסקי וזוסמאן בנו [26]. מפעל קטן לטכסטיל, לשלושה נולים, משל יהודי (גסלר), נתקיים בגרודנה עוד בשנת 1815 [27].

ב־1825 היו בעיר זו ליהודים מפעלים אלה: לעיבוד עורות, משל שלמה יונאס ובנימין איזאבלינסקי; למגבעות, משל מיכאל בורדה; מלבנה (שנוסדה ב־1820), כבשן־סיד ובית־חרושת לרעפים — משל יונה רוזנפלד, ישראל בוט־קובסקי, אריה גרשוני ושלמה יונאס הנ״ל [28]. וב־1828 נתקיים בגרודנה מפעל זעיר לטכסטיל משל יהושע מאניס [29]. בדרך כלל, היו כל המפעלים הנ״ל קטנים, בשל ההון המועט, שהיה מושקע בהם [30].

בשנות ה־40 החלה תעשיית האריג לנהור אל ביאליסטוק המצליחה, והמפעלים המעטים בשנות החמישים, שבגרודנה, והנזכרים ברשומות — כבר נימנים עם הסוג האופייני לעיר זו מעתה ולהבא: ביח״ר לטבק, מלבנות, מפעלים למיבשל שיכר, לנרות, לסבון (נוסד ב־1854 ונתקיים עד לימי השואה) [31], טחנות־קמח [32].

לאחר שנסללה, ב־1862, מסילת־הברזל בקו וארשה—פטרבורג, דרך גרודנה, נוסדים בה מפעלים חדשים, מהם באותה שנה — ביהח״ר לטבק (אח״כ משל שרשבסקי; הטבק היה מובא עתה מן הדרום ברכבת), וב־1865 — משרפת יי״ש לפסח משל דוב־בר יפה (אביהם של בצלאל ולייב יפה). בשנת 1886 כבר העסיק ביהח״ר של שרשבסקי 847 פועלים, ביניהם 550 נשים וקטינים (עבדו שם יהודים, בדרך כלל). כן היו שייכים ליהודים גם 2 מחמשת בתי־המיבשל לבירה, שהיו קיימים בגרודנה אותה שנה.

מלבד אלה נתקיימו אז בעיר זו מספר מפעלים קטנים יותר: לעפרונות, לסבון, להתססת תמד, ליי״ש (נוסף לנ״ל), וכן סדנאות במספר רב. כ־75%—80% מכלל התעשייה נמצאו בידי יהודים. אך בשווי הייצור עלה ענף הטבק על זה של כל יתר המפעלים יחד [33].

המלאכה היהודית, שהיתה מושרשת בגרודנה מקדמת דנא, רבגונית היתה. כבר ב־1825 היו רוב המלאכות בעיר בידי יהודים, לפי הדו״ח של העיריה מאותו זמן, „והנוצרים עוד היו מחזיקים מעמד כלשהו באלו מהן, שהיו בשעתן בידיהם בכוח זכויות־המונופולין של האומניות (במקצועות של המתכת, העץ, הבנייה, וכן ברצענות, קדרות ותפרות)״ [34].

ואילו ב־1859 כבר נמצאו בעיר 367 בעלי־מלאכה יהודים מכלל 545, היינו 67.34% [35], ואחר־כך עוד עלה אחוזם בה עד לשנות ה־20 של המאה הנוכחית. וב־1887 הגיע המניין של בעלי־המלאכה מבני־ברית בגרודנה ל־3,413 [36].

עדים למקומה הנכבד של המלאכה בחיי היהודים בגרודנה שימשו בתי־המדרש הרבים שבעיר — של החייטים, הסנדלרים, הכובענים, האופים, הנגרים, חרשי־הבנייה מעץ, („דראטשעס"), הזגגים, מרצפי־הרחובות, הקדרים, בעלי־הכירכרות, בעלי־העגלות (אלה היו בשעתם גם החולשים על התחבורה הבין־עירונית היבשתית, לפני היסלל מסילת־הברזל), הקצבים, הדייגים, נושאי־המים, הסבלים ועוד (ההשתייכות לאומנייה — ובית־התפילה שימש מרכזה — היתה גם נכתבת בשעתה לבעלי־המלאכה על־פי החוק הממשלתי).

75—80 אחוזים מכל המפעלים לחרושת ולמלאכה בגרודנה ב־1887 היו שייכים ליהודים — מצב, שלא נשתנה בכללותו עד למלחמת העולם הראשונה.

ורב היה, בנוסף לבעלי־המלאכה ולפרולטאריון הניכר, גם מספר היהודים בגרודנה, שעסקו בעמל־כפיים במלאכות שלא מנינו, כגון: בנאים, פחחים, רפסודנים, עוֹמסנים, מנקי־ארובות וכן שכירי־יום בעבודה „שחורה" למיניה.

אולם עיסוקם של חלק גדול מהמוני העם מבני־ברית היה המסחר הזעיר, תגרנות, רוכלות וסתם סרסרות. בימי השוק היו קונים תוצרי חקלאות מידי האיכרים ומוכרים להם מיצרכים שונים, כגון: מלח, נפט, סוכר, מוצרי ברזל וכדומה. היו גם בין היהודים, שפרנסתם היתה על יציאה עם סחורתם (מנופקטורה וכד') לשווקים ולירידים שבערי המחוז ובעיירות הסביבה. ובדרך כלל היתה חנות בחנות מגעת בעיר — ובעיקר מסוג הזעירות ביותר, משל צרכי מכולת שונים; ובעליהן, ובייחוד בעלותיהן, ניצבים בפתח ומצפים לקונה ומתחרים עליו, ולפעמים לא נדירות אף מגיעים לידי התנגחות הדדית.

ובאין פרנסה למחיה, היו נזקקים לכל ריוח הניתן להפיקו מתיווך או משליחות מידיהם של פקידים ממשלתיים או אנשי־צבא ומעוברי־אורח למיניהם, שהיו עושים בגרודנה לרגל ענייניהם במשרדי השלטונות של הפלך.

ואם גם רמת־חייו של יהודי מגרודנה, שפרנסתו בידיו, היתה צנועה בהרבה מזו של אחיו בני־מעמדו בערים הגדולות הסמוכות — לפחות במזונו, לבושו ומגוריו — הרי מרבית העם היו חיים, בתקופה שאנו דנים בה, ובייחוד בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט, בעוני ובמצוקה ובצפיפות איומה [37]. התחלואה, בייחוד בשחפת, היתה מרובה ואחוז התמותה גדול.

ובמיוחד הורע המצב בסופן של השנים הללו, כתום ההטבה הארעית, שחלה במצב התעסוקה בגרודנה בעת שיקום בניניה לאחר השריפה הגדולה, ושניבנו עתה בתי־חומה, ומשהחלה הממשלה להחרים את בעל־המלאכה והפועל היהודים ולנעול בפניהם את שערי העבודה במשקה [38].

ראשית ה„הליכה" לאמריקה

משגברו הדלות וחוסר־המעשה בגרודנה, בלא שנראו סיכויים לימים טובים יותר, החלה תנועה גוברת והולכת להגירת יהודים מן העיר. ובעוד שנמצאו כאלה שיצאו לחפש את מחייתם במרכזים מתפתחים והולכים בתחומי רוסיה גופה — לביאליסטוק ווילנה, וגם לווארשה, לודז', אף אוֹדסה — נחלצים עתה נחשונים ראשונים להגר לארץ החופש המבטיחה שמֵעֶבר לים, לאמריקה.

כבר ברשימות משנות 1869—1870 ניתן למצוא שני יהודים מגרודנה בין המהגרים לאמריקה, ושנעזרו ע"י ועד־הסיוע היהודי בקניגסברג [39]. ובסוף שנות ה־70 מצויים בעלי־מלאכה יהודים מגרודנה בברלין, העושים שם ארעית בדרך למחוז־חפצם הרחוק [40].

ובשנות 1881—1882 מתחילה, „לרגל המאורעות" ומחמת המצב הכלכלי הקשה, הגירה תכופה ובמימדים ניכרים מגרודנה אל מעבר לים, וזו גוברת מעתה והולכת [41]. „רבים נתנו לבם — שׂמוּ עיניהם אל קצה הארץ מעבר הים האטלאנטי", כותב הכתב מגרודנה ל„הצפירה" בשנת 1887. „כאשר ידאה הנשר, יעופו שמה לא הצעירים לבד, אך גם — באי בימים ואנשי צבא אשר יצאו חפשי מעבודתם, גם הם יצאו בעקבות אחיהם, יתנו תשמישי ביתם בכסף, יצררו את הכסף בידם, ובמקלם וילקוטם יסעו אל אשר תביאם הרוח, למצוא רווחה לנפשם ולמלא בטנם מעבודת ידיהם באמונה" [42].

מתחילה הפרשה הנכבדה בחייהם של יהודי גרודנה ושמה „הליכה לאמריקה", ההולכת ורבה. ועמה באה סידרת „קרובים באמריקה", ומאוחר יותר — „תמיכה מאמריקה" וציפייה מוגברת לצאת לשם.

3. עיר של תורה

עם הוגה בתורה

במאה הי"ט, ובמידה רבה גם במאה הנוכחית, הוסיפה גרודנה היהודית לשמור על מורשתה ודמותה המסורתית, בנוסח ה„מתנגדים". החסידות, גם בנוסח חב"ד הליטאית, לא הכתה שורשים בעיר זו, ובין עשרות בתי־התפילה שבה היה רק אחד ויחידי משל החסידים, ומספר באיו לא עלה על מניינים אחדים.

גרודנה היתה מלאה בתי־מדרש ו„חברות״ ללימוד — של ש״ס ומשניות מזה, ושל מדרש, „אלשיך״ ו„חיי־אדם״ מזה — ויהודים מכל השכבות והגילים היו יושבים בהם, או ב„קלויז״ עתיק־היומין וב„בית־המדרש

שער הפנקס של „חברה ש״ס״ בפרבר
שער־בלאט פון פנקס „חברה ש״ס״ אין פערשטאָט
Title-page of the records of “חברה ש״ס”, in the “Suburb”

הגדול״, בשיעור וגם ביחידות על התורה, זו נחלת הרבים.

בבית־המדרש „חיי־אדם הגדול״ עשה כרב במשך שנים הדרשן המפורסם ר׳ יהושע ב״ר אהרן הלר, מגדולי הרבנים בתקופתו ומחבר שורה של דרושים וביאורים, אחר־כך רב בפולאָנגן וטלז, מגיד־מישרים ומו״צ בווילנה; הוא גם שיזם ייסוד של חברות בעלי־מלאכה בערי הסביבה ללימוד „חיי־אדם״ [1]. באותו בימ״ד היה נושא את דרשותיו המסעירות המגיד הנודע מקלם, ר׳ משה יצחק דרשן, שנתגורר אח״כ תקופת־מה בגרודנה.

ובבית־המדרש „חיי־אדם החדש״ היה משמיע, במשך 52 שנה, לקח בתורה ובמוסר לפני קהל של עמלי־יום, ר׳ אהרן ב״ר יהודה דויד מאלישקביץ׳, המכונה ר׳ אהרן מיאדלר, מחבר „נזר אהרן״, ביאור על מגילת קהלת (נערך והוצא לאור ע״י בן־גרודנה, ר׳ אריה לייב מילר, בפיטרוקוב תרע״ד, זמן קצר לאחר פטירת המחבר). אוהב־ציון בכל נפשו היה ר׳ אהרן והקים תלמידים הרבה.

ובבית־המדרש „אלשיך״ היה ראש העוסקים המקובל

ספר

נזר אהרן

באור נפלא על ספר קהלת

בנוי על אדני קדש, מדרשי חז״ל ואמרות טהורות של רבותינו הקדושים אשר מעולם, ועל כלו מרחף רוח יראי ד׳ ומוסר השכל.

כתוב בשפה צחה וקלה על ידי

הרב הדרשן המפואר, שעמד חמשים ושתים שנה על משמרת הקדש ללמד תורה ומוסר את חברי הח׳ חיי אדם דהורדנא. צנא מלא ספרא וכו׳ וכו׳ הר״ר

אהרן ב״ר יהודא דוד מאלישקעוויץ זצ״ל
(המכונה ר׳ אהרן מיאדלער זצ״ל).

הספר נערך ונסדר מתוך הכ״י ע״י אריה ליב מיללער.

פיעטרקוב

בדפוס הנגיד מו״ה שלמה בעלכאטאווסקי

שנת תרע״ד לפ״ק

НАЙЗЕРЪ АРОНЪ

Типографія Ш. Белхатовскаго, Петроковъ.

שער הספר „נזר אהרן״ של ר׳ אהרן מיאַדלר
שער־בלאט פון ר׳ אהרן מיאַדלערס חיבור „נזר אהרן״
Title-page of the book “נזר אהרן”,
by Rabbi Aharon Miadler

ר׳ מנחם־מנכן היילפרין, מחבר ומהדיר, מן הראשונים לחובבי־ציון בגרודנה ועושה נפשות ליישוב ארץ־ישראל בקרב בני עיר זו. ועוד ידובר בו להלן.

ורבים היו אנשי־התורה הידועים בגרודנה בתקופה הנדונה, מהם שייזכרו להלן — מורי־צדק וראשי־ישיבה, וכן תלמידי־חכמים ומכובדים על העם, שלא נשאו בכל משרה תורנית רשמית.

רבנים, תלמידי־חכמים

ממורי־הצדק, שכיהנו בגרודנה־העיר במאה הי״ט, ייזכרו:

ר׳ תנחום בן האב״ד דהוראדנא ר׳ אליעזר ב״ר צבי הירש, ושנתמנה בה כראב״ד עוד בעת עלות אביו על כסא הרבנות בעיר. הניח אחריו פירוש לתנ״ך „מנורת

אמת" ברוח הקבלה, חידושי פוסקים להלכה „מנוחת שלום", וציונים על ש"ס „נחמת ציון". היה פעיל בעסקי ציבור, וכפי שהזכרנו, ישב ראש בווילנה, ב־1818, בוועידה של „המבוררים" מטעם הקהלות ב־12 פלכים של תחום המושב היהודי, ושנתכנסה לבחור בנציגים, שיעשו בשם היהודים, בעיר־הבירה. ר' תנחום נולד בשנת תק"ו ונפטר בגרודנה בט"ו בטבת תקע"ט [2].

ר' שמחה ב"ר מרדכי פריד (ראפופורט), מצא־צאי האב"ד ר' שמחה ב"ר נחמן הכהן ראפופורט ומחותנו של ר' חיים מוולוז'ין, ושכיהן גם כר"מ דהוראדנא. נפטר בה בשנת תקע"ג [3].

ר' משה זאב ב"ר אליעזר מרגליות, או „ר' ולוולה מראות הצבאות", מגדולי רבני ליטא בתקופתו (נולד בתקכ"ח, נפטר בביאליסטוק תק"ץ), כיהן כמו"צ וכר"מ בגרודנה מתרנ"ח ועד תקע"ג, עת עלה על כסא הרבנות בטיקטין, משם עבר לכהן כרבה של ביאליסטוק. את חיבורו הראשון „מראות הצבאות", בבעיית העגונות, הדפיס בגרודנה (תק"ע) [4].

ר' בנימין ב"ר לייב דיסקין (נולד בתקנ"ח בסלונים, נפטר בתר"ד בלומז'ה). שהיה תחילה רב באחו"נ (בפרבר שמעבר לנימאן) של גרודנה ואחר־כך בוולקוביסק. נתמנה לאחר מכן כראב"ד דהוראדנא, וממנה לוקח אחר כבוד ללומז'ה, בה כיהן עד יום מותו. היה למדן גדול והקים תלמידים רבים, ביניהם ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה. חידושיו בתורה מפוזרים בשו"ת של גדולי זמנו [5].

ר' צבי הירש ב"ר תנחום ונכדו של האב"ד ר' אליעזר ב"ר צבי הירש — כיהן כמו"צ בגרודנה, בה נפטר בגיל צעיר בשנת תקצ"א. חיבר פירוש להגדה של פסח „זרע גד" (נדפס — ווילנא 1852) [6].

ר' הלל ב"ר שמחה פריד, חתן ר' חיים מוולוז'ין, ושהיה אומר את השיעור שם בישיבה עוד בזמן שמייסדה הנ"ל היה בחיים — כיהן, לאחר מות אביו, בתקע"ג, כמו"צ בגרודנה, עד שנפטר בה בתקצ"ג [7]. גם בנו, ר' אליעזר יצחק, היה ר"מ בוולוז'ין.

ר' בנימין ב"ר שבתי קורנגולד („ר' בנימינקה") — היה מורה־הוראה ראשי בגרודנה ומראשי עדתה. בר־סמכא נודע. הסכים שם על ש"ס ווילנא בתקצ"ו [8].

ר' אליעזר ב"ר יחזקאל הלוי („ר' לייזר") — כיהן לאחר מות חותנו, ר' הלל פריד, בתקצ"ג, כמו"צ בגרודנה עד שנפטר בה בתרי"ג. התנהג כל ימיו בקדושה מפליגה [9].

ר' נחום ב"ר בנימין מיכל יפה, מחבר „שו"ת מהר"ן יפה" על „שולחן ערוך" טור „אורח חיים", כיהן בסוף ימיו כמו"צ בגרודנה. היה מראשי העדה ועסקן בצרכי ציבור הדתיים. נולד בתקפ"ה, נפטר בגרודנה תרל"ה [10].

ר' יהודה לייב ב"ר יקותיאל זלמן רבינוביץ („ר' לייב זלמנ'ס"), שימש ראש למו"צ בג־רודנה במשך 45 שנים ונפטר בה בתרנ"ו. נודע בעיר גם בכינויו „דער חושן המשפט אַליין" („חושן המשפט בכבודו ובעצמו"), בשל בקיאותו המופלגת בו. השאיר בכתובים חידושי תורה בכל מקצועות ההלכה [11].

כרבנים בפרבר שמעבר לנהר, במאה הי"ט וב־ראשית המאה העשרים, כיהנו:

ר' מאיר קמחי — בראשית המאה הי"ט [12].

ר' בנימין ב"ר לייב דיסקין, שכיהן אחר־כך כמו"צ בגרודנה העיר, היה תחילה רב באחו"נ (שם נולד לו, בשנת תקע"ט, בנו ר' משה יהושע יהודה לייב, שעתיד היה לשמש רבה של בריסק ושעליו עוד ידובר להלן), עד שהוזמן לכסא הרבנות בוולקוביסק [13].

ר' שמואל אביגדור "תוספאה" (נולד בתקס"ו, נפטר תרכ"ו), תלמידו וגיסו של ר' בנימין דיסקין, נתקבל כרב באחו"נ בתקפ"ו, משם — כאב"ד בשישלביץ, ולבסוף בקארלין. חיבר ספרים רבניים, ומהם „תנא תוספאה" על כל התוספות של הש"ס, שו"ת „שאילות שמואל" (יוהנסבורג, 1858), וכן פירוש על ההגדה של פסח [14].

הרב ר' אלכסנדר משה לפידות
Rabbi Alexander Moshe Lapidot

ר' אלכסנדר משה ב"ר צבי הירש לפידות (תקע"ט—תרס"ו), מגדולי התורה בתקופתו, כיהן שנים מספר כרב באחו"נ (בשנת תכ"ך ובסמוך לה), ואח"כ — בראסיין שבליטא. היה מחבורתו של ר' ישראל סאלאנטר, מייסד תנועת המוסר בליטא, ואח"כ — משל ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה. נודע כדרשן מחונן, כסופר תורני, כעסקן וכותב בענייני השעה וכן כחובב־ציון פעיל. השתתף בוועידת תנועה זו בביאליסטוק (בשנת תרמ"ג) ובדרוזגניק (תרמ"ז). נתן דעתו לשחרור המתיישבים בארץ־ישראל ממצוות השמיטה וממתן מעשרות [15].

ר׳ זרח ב״ר בנימין דיסקין (נולד תקפ״ו, נפטר בגרודנה באלול תרע״ד), כיהן כרבה של אחו״נ משנת תרכ״ז ועד יום פטירתו. עוד לפני התמנותו לכהונתו הוציא בקניגסברג את ארבעת טורי ה„שולחן ערוך״, עם הגהות והערות משלו, בהוצאה מהודרת. כן כתב חידושים על כל הש״ס [16].

מדייני גרודנה שבאותה תקופה נודע ביותר ר׳ אשר ב״ר מרדכי וולקוביסק (נולד תק״א, נפטר בגרודנה תקפ״ו), חתום על הסכמות הגדולים של „בי־דינא דק״ק הוראדנא״ על „שולחן ערוך יורה דעה״ להגר״א משנת תקס״ו — לפני המו״צ ר׳ דניאל בעל „חמודי דניאל״ [17].

מן המחברים התורניים אנשי־גרודנה במאה הי״ט ייזכרו:

ר׳ יהושע השל ב״ר לייב כ״ץ, הנקרא ר׳ השל רייג״ס, מתלמידיו של ר׳ אלכסנדר זיסקינד בעל „יוש״ה״ — חיבר הגהות על ביאורי המשניות סדר „זרעים״ להגר״א, כן ביאר את ספרו של הגאון מווילנה „צורת הארץ ותבנית הבית״, והוא „ביאור על הגבולים דיהושע — — ובנין הבית במלכים וביחזקאל״; השאיר בעזבון לחברת־„ביקור־חולים״ בגרודנה מ„חנויות טישל״ („טישל־קראַמ־ען״) שבטורי־הסחר העירוניים. נפטר בגרודנה תקע״ג [18].

ר׳ חיים ב״ר בנימין (היינו, של האב״ד האחרון של גרודנה) ברודא, בעל „תורה אור״ ו„דרך חיים״ על הלכות שחיטה (הוראדנא תקפ״ג), היה פעיל, כפי שהזכרנו, גם בתחום הציבור היהודי, בוועידת מינסק ב־1816, ליד ר׳ זונדל זוננברג. נפטר בגרודנה בשנת תקע״ג [19].

ר׳ אברהם יונה ב״ר ישעיהו יבנין (נולד בפאריץ׳, פלך מינסק תקע״ג — נפטר בגרודנה תר״ח), חיבר הגהות וחידושים על הגדה של פסח ועל ספר המצוות להרמב״ם [20]. הוא היה אביהם של המחברים בני הוראדנא: ר׳ נטע יבנין, מחבר „נטעי אור״ על ש״ס; ר׳ שמואל יבנין, מחבר „נחלת עולמים״ (כתובות על גבי מצבות שבבית־הקברות אשר בווארשה, יצא לאור 1882); ר׳ בצלאל יבנין, תורני וסופר בארצות־הברית.

ר׳ יהושע השל ב״ר משולם אשכנזי, תלמיד־חכם נודע מצאצאי ר׳ צבי הירש אשכנזי („החכם צבי״) וחתנו של ר׳ בנימין ברודא, האב״ד האחרון של גרודנה — ישב בה בשנים תקע״ח—תרי״ג, עד שהוזמן לכהן כאבד״ק לובלין וגלילה, שם נפטר בתרכ״ז. ר׳ יהושע השל היה מראשי העדה בגרודנה ומפעיליה. השאיר כ־10 כתבי־יד של חיבורים בעלי תוכן הלכי בידי בנו בנימין אשכנזי, הפרנס הגרודנאי, והם עלו באש. מתשובותיו נאספו ב„נודע בשערים״ של קרובו ר׳ דב־ברוש ב״ר משה אשכנזי [21].

ר׳ זאב וולף ב״ר ישראל איינהורן, מנכבדי גרודנה, חכם תורני ובקי במדרשים. חיבר: פירוש על פסיקתא רבתי (ברסלוי תקצ״א); „מדרש תנאים״, פירוש על פרקי דרבי אליעזר; פירוש על מדרש רבא, בשם „פירוש מהר״ז״, שנדפס במצורף אל המדרש (ווילנא תרי״ג). נפטר בשנת תרכ״ב בווילנה, בה נשתכן בסוף ימיו לשם הדפסת ספרו [22].

ר׳ אליעזר ב״ר שמואל לנדא (נולד בווילנה בתקס״ה, בקירוב, נפטר בגרודנה תרמ״ג), מצאצאי ר׳ יחזקאל לנדא בעל שו״ת „הנודע ביהודה״ — חיבר את הספר „דמשק אליעזר״, פירוש על ביאורי הגר״א על „שולחן ערוך״ טור „אורח חיים״ (ווילנא תרכ״ח) [23]. מלבד חכמתו בתורה, היה גם מפני העדה בגרודנה ועסקניה ומעשיריה (מאבות משפחה זו של בעלי־ההון והבנקאים בעיר זו). שימש כנציג ה„קרן של ר׳ מאיר בעל־הנס״ („נשיא ארץ הקדושה״).

מראשי־הישיבה בתקופה הנדונה בגרודנה, מלבד אלה שכיהנו גם כמורי־צדק ושמנינום לעיל, נודע ביותר ר׳ אברהם משה יצחק ב״ר אריה עֶבֶר („עבריל״). הוא נולד בתקס״ד ונפטר בגרודנה בתרל״א. מ״ג שנה הורה בישיבה ועשרות שנים עמד בראשה עד יום פטירתו; „לא נשא פני איש״ כאחד מראשי העדה, ו„רוב כספו פיזר לצדקות״ — מעיד עליו בעל „עיר גיבורים״ [24].

האישיות הפופולארית בקרב יהודי גרודנה, וגם בסביבתה הקרובה והרחוקה יותר, באמצע המאה הי״ט ובמחציתה השניה, היתה ר׳ נחום ב״ר עוזיאל קפלן — „ר׳ נחומקה״ בפי העם בגרודנה, „ר׳ נחום שמש״ ו„ר׳ נחום מהורודנה״ בכינויו מחוצה לה (נולד ב־1812 ונפטר ב־1879) — שמש ב„חברה ש״ס״, דרשן, למדן ובקי, אך עניו ומתרחק מכהונה ברבנות, כדי שלא יבולע לה לאי־תלותו במעשיו ובדעותיו בדעת הגבירים. ימיו עברו עליו בהרבצת תורה בעם ב״שיעור״ ביום ובין מנחה למעריב בבתי־מדרש שונים; ובעיקר, ולכך הקדיש את מרבית אונו, בקיבוץ תרומות למען דלים ומטים ליפול ולדאגה לכל נפש נדכאת ואומללה — והוא עצמו עני ואביון וידוע־חולי. את עזרתו היה מעניק בהסתר, ורבים הסיפורים והאגדות המסופרים על נכונותו להקריב עצמו ללא גבול למען הזולת הנתון בצרה ועל נדיבות־לבו (פרשיות חייו הועלו על הכתב ע״י ר׳ ישראל דויד מילר בספר „תולדות מנחם״, פיעטרקוב תרע״ג; כן מרובה הספרות עליו). ויתר פרטים עליו ועל מעשיו הטובים יסופרו כאן במיוחד.

ספר

תולדות מנחם

יכיל בקרבו תולדות הרב הגדול בישראל, זה סיני בקדש וצדיק יסוד עולם, פאר החסידים ונזר השרידים, קדוש ה׳ מכבד ועטרת תפארת ישרון מו״ה נחום ב״ר עוזיאל ז״ל מחברה ש״ס דהוראדנא, שמש ומגן לאלפי איש ומחסה לרבבות נדכאים. ספורי ימי חייו מיום הולדו עד כי שבה רוחו השמימה, וחקרי תהלוכותיו בקודש אשר יתפלא עליהם כל קורא.

כתובים בידי איש סגֻלָּה, משרידי ההדסים אשר במצֻלָּה, הרב החכם הנעלה, המצֻיָן במדות ויראה טהורה, שקדן ובקי בחדרי תורה הר״ר ישראל דוד מיללער ז״ל

(מחבר הס׳ „מלחמת סופרים״, „מגדל עדר״ ועוד)

בסוף הספר נלוה מאמר נכבד ע״ד עבודתו הספרותית של הרב המחבר ז״ל ופרטים אחדים מתולדותיו גם נלוו אל הספר שתי תמונות: האחת של הרב הצדיק ר״נ זצ״ל והשניה של הרב המחבר ז״ל.

יצא לאור על ידי בן המחבר

ארי׳ ליב מיללער

פיעטרקוב

בדפוס הנגיד מו״ה שלמה בעלכאטאווסקי

שנת תרע״ג לפ״ק

СЕФЕРЪ ТОЛЬТОДЪ
МЕНАХЕМЪ
Т. Е. ИСТОРІЯ МЕНАХИМА
Изданіе Л. Д. Миллера
Типографія Ш. Белхатовскаго въ Петроковѣ

שער הספר „תולדות מנחם״
שער־בלאט פון ספר „תולדות מנחם״
Title-page of the book ״תולדות מנחם״,
on the life of "Reb Nochemke"

חיסול המרכז להדפסה העברית שבגרודנה

העברתם של שני בתי־הדפוס העבריים הראשונים שבג־רודנה לווילנה, ב־1799, לא הביאה להפסקת ההדפסה של ספרים עבריים בגרודנה באותה תקופה. משנת 1801 ואילך הוסיף להדפיס בעיר זו ספרים עבריים ר׳ שמחה זימל, בנו של ר׳ נחום יוצק־האותיות, שהוזכר בפרק קודם. בין הספ־רים שהדפיס היו, בין היתר, „ספר רפואות״ (תקס״ח), „שבט יהודה״ (תקס״ט), „קצוי ארץ״ (תקע״ג) ועוד.

משנת 1815 ערך ר׳ שמחה זימל חוזה עם ר׳ מנחם מן מווילנה, בנו של ר׳ ברוך מ״ס, ראש למשפחת ראם, שהוזכר אף הוא לעיל, והדפיסו בשותפות שורה של ספרים בציון המקום „בהוראדנא ובווילנא״ או „ווילנא והוראדנא״. לפי שפ״ן הסופר, נדפסו ספרים אלה, וכן חלק מן ה„ש״ס בבלי ווילנא והוראדנא עם תוספתא ואלפס״ באוזיור[25].

גם בין אומני ההגהה בביהד״פ של ראם, שהיו „מגיהים מומחים מדקדקים בדקדוק לשון עברי ורובם גדולי התורה, ורובם מחברי ספרים״[26] — אנו מוצאים איש־גרודנה: ר׳ יעקב ב״ר י״ל „הורודנר״, שהוציא לאור את ספר הדקדוק „צהר התיבה״ (ווילנא תק״פ) משל ר׳ שלמה זלמן הענע, וליווהו בחיבורו „יגל יעקב״ — ביאו־רים והערות לספר הנ״ל, ותשובות למשיגים עליו.

ר׳ בנימין ב״ר יעקב בישקא, אף הוא מאלה שכבר הזכרנו כמו״ל בגרודנה, יסד שם ב־1809 בית־דפוס לעצמו, והדפיס בו מספר ספרים עבריים.

ב־1836 נפתח בגרודנה בית־דפוס חדש ע״י ר׳ יעקב יחזקאל ב״ר אברהם רוזנבלום, בהשתתפות ר׳ יחזקאל ב״ר אברהם צבי טיפוגראף. בית־דפוס זה הספיק להדפיס ספרים עבריים אחדים, אולם נסגר באותה שנה, כאשר גזרה הממשלה על כל בתי־הדפוס העבריים שמחוץ לווילנה וקייב (למעשה—ז׳יטומיר) להיסגר. עם גזירה זו נסגרו גם יתר בתי־הדפוס העבריים שבגרודנה.

בין הספרים, שהופיעו בגרודנה בשנה הנ״ל, 1836 — הספר „מורה דרך״, על מסעותיהם של בני־ישראל במצרים דרך המדבר ועל חלוקת הארץ לשבטים. חיברו ר׳ אהרן ב״ר חיים, שחי באותה תקופה בגרודנה. בקצת טופסים של הספר נוספה מפת־צבעונים. במהדורה נפרדת של המפה, שהופיעה בווארשה בתר״ם, צוין, שהובאה לבית־הדפוס ע״י „נכד אחי המחבר אייזיק ב״ר צבי הירש באַיאַרסקי״[27]. בתרמ״ב הופיעה המפה במהדורה אחרת, בה צוין, שנערכה „ע״י האברך מודד ארץ מאיר ב״ר יקותיאל געלהאַר״, הוא אבי הצלם והעסקן המנוח איש־גרודנה אליעזר גלגור, שמעל כותל המזרח שבדירתו היתה מתנוססת, לגאוותו, המפה.

4. תנועת ההשכלה

בתי־ספר להשכלה כללית ליהודים

קשה לקבוע, אימתי התחילה תנועת ההשכלה בג־רודנה. ניתן לומר, שעיר זו לא היתה מן הראשונות בליטא שבהן צמחה תנועה זו, אם כי היו בה יהודים בעלי השכלה כללית (למשל, רופאים, שהזכרנום) עוד בסוף המאה הי״ח.

„בעוד שבערים הגדולות האחרות כבר חכמו השכילו ויחדלו לחיות חיי רוח עלי אדמות — מספר א״ש פרידברג בזכרונותיו (ח״א, ע׳ 148) — קפאה עירנו על שמריה, כי בתי־חרושת המעשה לא היו בה, מסילת־הברזל זה מקרוב נפתחה, ואורחים עוברים ושבים אך מעט מזעיר היו, ומתושבינו אך 2—3 סחרו אל ארץ — —. ומי היו הברלינים אז? — נערים שלא טעמו טעם חטא; שלא התפללו מנחה וערבית אף פעם אחת בלא ציבור; שלא נועזו לקצר בעליונים ולהאריך בתחתונים אף כמלוא אצבע;

שלא פסקו מלימוד הגמרא בבית־המדרש כל היום — אך נתפסו פעם אחת בהגותם באחד הספרים הקטנים, שנקראו אז בשם „טרפי פסולים", או בכתבם איזה מכתב בלשון ההפטרה — אותם נדו, גרשו ורדפו עד נפש.

„אבל רדיפתם זו — — אך להועיל היתה, כי חיזקה לבות הנרדפים שהתאמצו באהבתם למקרא ולהגיון, עד כי עברה מן הקודש אל החול, ומשפת עבר המתה לשפות החיות המתהלכות בארץ — — ופרחי המשכילים האחדים שהיו אז בעיר, עלו כשורש מארץ ציה להרבות נטעי נאמנים".

פעולתם של „נטעי נאמנים" אלה בגרודנה באה לידי גילוי, בראש וראשונה, בייסודם של בתי־ספר ללימודי־חול לילדים יהודים. בתי־ספר ממשלתיים לילדי היהודים נפתחו בגרודנה עוד ב־1849 — לנערים, וב־1852 — לנערות. אולם בי"ס ראשון ביזמתם ובאמצעיהם של המשכילים הוקם בעיר בשנת 1862. „עד אז, כותב שמעון קאבאצ'ניק, רושם „התמורות בדרכי החינוך" היהודי בגרודנה ב„המליץ" (מס' 29, משנת 1888), — — הפקידה עדתנו את עדר צאן קדשים לנהלם על נאות החיים — — ביד האיש משה'ל עפרן — — הנודע בשם „משה'ל הכתבן". הוא לימד את הילדים לכתוב כתב צח ונקי, יפה להלל, ובראש כל גליון תאר תבנית תנין ונשר עומד על גבו וכאלה ציורים שונים ובהם התפאר — — ויתנשא גם על המורים המעטים אשר החלו להורות שפת עבר ושפות חיות — —".

כמורים לבית־הספר הראשון, שהוקם ביזמת המשכילים, הוזמנו הסופר־המדקדק העברי מנחם מאנוש בנדטסון והפדגוג יעקב אוסטרוגורסקי. בית־ספר זה לנערים החזיק מעמד רק שנים מספר, „כי מורדי־אור רבים קמו" על מייסדיו. את הורי התלמידים הסיתו נגדם בטענה, כי מפירים הם את „חוק תורתנו" ומוליכים „צאן קדשים אחר המדבר ותורה תישכח מפיהם". וכך נתמעט מספר התלמידים עד שביה"ס נסגר.

לעומת זאת, מצא ביה"ס לנערות, שיסדו משה גולובניצקי, „חן בעיני העם, כי לא היו עליו מערערים — מלמדים ומורים בקנאת דת ובקנאת לחם — ובנות ישראל הריחו ריח השכלה — — ותאורנה עיניהן". אמנם, כך היה הדבר אך במשך הזמן, כי בתחילה „הרעישו הקנאים" גם בי"ס זה ו„כמעט ומעדו רגליו" — כותב משה אוסטרינסקי מגרודנה בשנת 1867 ב„הכרמל" הווילנאי (מס' 30). בית־ספר זה עבר אחר־כך לידי י' אוסטרוגורסקי הנ"ל, שפיתחו והרחיבו.

באותה שנה, מוסיף אוסטרינסקי, כבר היו „בבית־הספר הכללי של הממשלה, שלפנים לא נמצאו בו אלא 16—20 תלמיד מדלת־העם ומבני האספסוף — 120 תלמיד; „ובשתי הגימנזיות מבקרים עד 10 תלמידים יהודים". ו„ההשכלה זרחה בחלונות עירנו והופיעה בהדרה על פני חוצותיה — — לא כימים הראשונים, כשהיתה נרדפת על צווארה. לא תמצאו בגרודנה איש מבני בעלי־הבתים שלא ילמד בנו ספר ולשון הדרושות לחפץ ההשכלה".

ב־1871 כבר מבקרים „כ־40 נערי ישורון" בגימנזיה בגרודנה — — אולם שמחת הכותב[1] כבר „מהולה בתוגת־לב ודאבון־נפש — — כי כאשר ידרוך העלם על מפתן הגימנזיה, והנה שם העברי למשחק לו יבוזו ליקחת אמם דת העבריה, התורה והתושיה". ועתה אין רוצים עוד לשלוח את הבנים לשם, „כי אומרים: מות בסיר ההשכלה, כל באיה לא ישובון — —". וב־1876 מודיע הכתב[2], שב„ביה"ס מטעם הממשלה לעברים מיוחד לנערי ישורון, הלומדים שם את לשון המדינה, לומדים תנ"ך ברוסית מפי הסופר מ' בנדטסון".

אך בעשור שלאחר־מכן נשתנו פני הדברים, כפי שמספר ש' קאבאצ'ניק, בכתבתו שהוזכרה משנת 1888: ב„עשר השנים האחרונות עזבו צעירי עמנו, כנערים כנערות, את שפתנו הקדושה" והלכו אחרי לשונות זרות. „אך עתה באה תקווה בלבנו, כי ישובו בנים לגבולם, אחרי שסגרו לפניהם שערי בית־החכמה והמדעים — —".

ספריה ציבורית חילונית

ב־1862 יסדו המשכילים בגרודנה ספריה ציבורית יהודית ראשונה לספרות ולכתבי־עת חילוניים (בתי־עקד לספרי־קודש היו קיימים ליד בתי־מדרש בעיר גם מקודם). לדברי הכתב, מ"מ אוסטרינסקי מגרודנה (ב„הכרמל" תרכ"ד, מס' 19), משכה אליה הספריה קוראים גם מבני החרדים, אף־על־פי שרבים מן האדוקים „לא חסכו גם מן הבית הזה כלימה ובוז, פיגול הוא — — כל אוכליו יאשמו". משכילי גרודנה התגאו במפעלם זה, ובשהות משה־לייב ליליינבלום בשנת 1869 בעיר זו, בדרך מסעו מווילקומיר לאודסה, הביאו א"ש פרידברג בחג־השבועות „לבית־הביבליאטהעק"; ולליליינבלום מצא, ש„הבית ההוא נכון ונישא, אך מכתבי־העת העבריים חסרו בו"[3].

בעניני הספריה שותפו גם משכילים רוסים, וגם הממשלה סייעה בידיה. וכך הסכימו, ב־1865, עסקני המוסד, עפ"י הצעתו של מושל החבל, מוראביוב, לשנות את שם בית־העקד ל„ספריה הציבורית של גרודנה". בראשית המאה הנוכחית עוד היה מוסד זה קיים כאחד הנאים והגדולים בעיר, אולם יד יהודים לא היתה עוד מורגשת בו.

עסקנה העיקרי של הספריה, עם ייסודה, היה משה קנורוזובסקי, מעורכי־הדין היהודים הראשונים בגרודנה (נולד בה בשנת 1834). ש"א פרידנשטיין, בעל „עיר גבורים", מספר בכתבה מגרודנה בשנת 1876

(ב„המגיד", מס' 44), לרגל משפטו של „הרב מבריסק", ר' משה יהושע יהודה לייב דיסקין, שנתברר בגרודנה (בגלל מעשה בכסף אשר הושלש אצלו והוחזר על־ידי אשתו הרבנית), כי קנורוזובסקי הוא שהגן על הרב [שלא על מנת לקבל פרס] והצליח להוכיח, כי חף הוא מפשע. המשפט נערך ביום־הכיפורים, „וזוהי הפעם השניה, מציין פרידנשטיין, שיושבי גרודנה נאספים ביום זה בבית־המשפט". בפעם הראשונה היה זה לרגל עלילת־הדם בראשית המאה הי"ט, ואז לא נמצא „בין אבותינו בגרודנה איש יודע רוסית", שיוכל להזים את העלילה, ולכן שאבו ידיעות בעניין זה מפי סמל מומר, שהעיד כאשר העיד. „ואילו עתה יש לנו יודעי רוסית".

עוד קודם לכן, בשנות 1868—1869, ייצג קנורוזובסקי את יהודי גרודנה ופלכה ב„וועדה הווילנאית להסדרת ההווי של היהודים", שהוקמה למען בדוק את ההאשמות, שהטיל בבני־עמנו המומר בראַפמאַן. קנורוזובסקי פירסם רשימות על פעולת ועדה זו (בכינוי „אֶכּס־דפּוּטאט", היינו, ציר לשעבר) בעתון היהודי ברוסית „דֶן" („היום") בשנת 1870, וכן בכתב־העת לחקר תולדות ישראל „פרז'יטויה" („העבר"), שהיה מופיע בפטרבורג (בכרך ג' שנת 1911).

היאבקות בין המשכילים למתנגדיהם

ההתנגשות הציבורית החריפה ביותר בין המשכילים לבין מתנגדיהם בגרודנה, ושעליה מסופר בעתונות העברית של התקופה ההיא, פרצה ב־1867, בעת ביקורו של משה אהרן שאַצקס, בעל „המפתח" (ספר להערכה ביקורתית של אגדות חז"ל), „וספריו בידו לחלקם בידי המבינים". משכילי העיר קיבלוהו בכבוד וכן את הספר, „אך פתאום קמה רוח סערה בעדת תופסי התורה, כי מצאו מינות ואפיקורסות בספר — — ויביאו אותו לבית־המדרש חברת ש"ס ויגזרו עליו טריפה — — קרעו את העלים — — והדביקו פתקאות והודעות על דלתות ביהמ"ד, כי הספר מוחרם 'מכל רבני ארצנו ואסור לרחם על מחברו'. ולמחרת ערכו אסיפה וחידשו את גזירתם לקרוע את הספר לקרעים ולהעלותו באש, ואחד גם שלח מכתב למחבר להודיעו, כי יצא מאת פני העיר מיד"; אך „משכילי העיר ונכבדיה" עמדו לימין המחבר ואמרו לתבוע את עלבונו. „אז נבהלו הקנאים ויפול עליהם לבם ומאז לא השמיעו קול", ואילו „לוקחי הספר" בעיר רבו, ו„כבר מכר המחבר 50 טפסים, וכל המבינים נותנים כבוד אל המחבר" [4].

גם פולמוס ספרותי נגד "המפתח" התנהל אחר־כך מגרודנה על־ידי ר' ישראל דויד מילר (שידובר עליו להלן), בחיבורו „מלחמת סופרים".

אף טרגדיות אישיות על רקע התנועה להשכלה היו, כמובן, חזיון לא נפרץ גם בגרודנה, מהן, שעוד נתעכב עליהן.

משכילים אנשי־עט בגרודנה

תנועת ההשכלה הצמיחה בגרודנה גם שורה של אוחזים בעֵט סופרים, מהם כתבים במכתבי־עת, ומהם גם סופרים אף משוררים.

אחד הראשונים מאנשי־העט ממשכילי גרודנה היה אהרן (ארקאדי) בן אלכסנדר קויפמאן (נולד בגרודנה בשנת 1803, בקירוב — נפטר בפטרבורג ב־1893; כינויו היה „אפיקומן", לפי אותיות שמו). הוא השתתף בקובץ הראשון, שהוציאו משכילי ליטא, בשם „פרחי צפון" (חוברת ב', ווילנא 1844), במאמר גדול בשם „מכתב על דבר החנוך". היה זה המשתתף היחידי בקובץ הנ"ל — בעריכת שמואל־יוסף פין, יליד גרודנה אף הוא — ושהעלה ב„פרחי צפון" בעייה מן הבעיות היוקדות של תקופתו.

א' קויפמאן היה מצאצאיו של ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא [5], „נתחנך על ברכי התורה, למד ורכש לעצמו, בלי עזרת מורים, את הלשונות הרוסית, הגרמנית והצרפתית על בוריין, וקנה חכמה במדעים שונים [6]. בשנות העשרים לחייו עבר לווילנה, ומשם לפטרבורג. כסוחר עצים, קנה לו זכות מאת הממשלה לכריתת יערות ויצאו לו מוניטין במקצוע זה. אף פירסם ספר, בו הראה את כוחו במומחיותו ביערנות וקיבל בעדו תואר „דוקטור". הוא נתעשר ורכש לו גם מעמד מכובד בצמרת השלטון, אפילו אצל הקיסר ניקולאי הראשון. קויפמאן נודע כנדבן־מצנאט חובב אמנות, כאספן של ספרים עבריים ושל עתיקות וכעסקן ציבורי יהודי, בעיקר בקהלת פטרבורג. היה פעיל בהנהלתה של „חברת מפיצי השכלה" עוד בשנות הששים, וסייע בידיה לתמוך בחוקרים וסופרים יהודים [7]. עזר הרבה לחסרי־האמצעים שבין התלמידים היהודים המוכשרים בבתי־הספר הגבוהים שבבירת רוסיה. בשנת תרמ"ג נתן ידו לתנועת חיבת־ציון ולעשייה למענה, ומשנוסדה אחר־כך בפטרבורג אגודה של חובבי־ציון, היה חבר לוועד שלה.

הראשון בין הסופרים המשכילים, שעשה את ימיו בגרודנה, היה המחנך והמדקדק מנחם מאנוש בנדטסזון (1817—1888). לאחר שקיבל השכלה תורנית בגרודנה עיר־מולדתו, למד בברסלוי שבגרמניה, שם נעזר על־ידי חותנו, שהיה ש"ץ בבית־כנסת רפורמי. בשנת 1847 השלים בגרודנה את תרגומו לעברית מקראית צחה ונאה, של הקונטרס „המוסר או אחרית רשע" ("Der Denunziant"), שנכתב גרמנית על־ידי הצנזור של ספרי ישראל וולף

טוגנדהולד, שישב בווילנה. ה„מוסר־השכל" של הסיפור מובע במוטו שנילווה אליו: „אמרו צדיק כי טוב, כי פרי מעלליהם יאכלו; אוי לרשע רע, כי גמול ידיו יעשה לו" (ישעיהו ג׳, 10—11).

עוד בשנת 1940 [8] פתח בנדטסזון וניסה לקיים באורח פרטי „בית־ספר לנערי ישראל כפי רוחו, אך לא עלתה בידו מפני המלמדים", שנתייצבו „לשטן נגדו, עד שנאלץ לסגרו" [9] — מספר עליו בן־עירו, המורה והמחבר אריה לייב מילר (שעוד ידובר עליו) ב„הצפירה" מס׳ 68—69 משנת 1888. בשנת 1849, ערב פתיחתו של בית־הספר הממשלתי הראשון, ברוסית, לילדי היהודים בעיר, הוצע מ"מ בנדטסזון ע"י קהל גרודנה כמורה בבית־אולפנא זה. ואם כי השלטונות לא אישרו הפעם את מועמדותו למשרה זו [10], עוד עתיד היה, כעבור שנים, לכהן כמורה בבית־ספר זה לתנ"ך (ברוסית) [11]. ב־1856 אנו מוצאים שוב את בנדטסזון מקיים בית־ספר פרטי יהודי, ברוסית, שלא החזיק מעמד, כנראה, כי בשנת 1862, עת הוקם בגרודנה בית־הספר הראשון ביזמת המשכילים ובאמצעיהם — הוזמן בנדטסזון להורות בו עברית ודקדוק [12].

א"ל מילר משבח את פעולתו הפדגוגית של בנדטסזון ומציין, שגם רוב הספרים שחיבר היו לספרי־לימוד, והם:

„אבן בוחן — כללי הדקדוק באורח שאלה ותשובה" (וילנה תרט"ז).

„הגיון לעתים — ענינים — — המפיקים מוסר השכל — — בחובת האדם לאלהיו, לנפשו ולאחרים" (וילנה תרט"ז, ח"א, ותרכ"ב, ח"ב) [13]. על ספר זה כותב א"ל מילר הנ"ל, כי „הפיק רצון גם מבני הדור הישן, יען תוכו רצוף מוסר השכל, צדק ומישרים, ו„נחל כבוד גדול מראשי חכמי הדור". כן מספר א"ל מילר, שספר זה למדו בבתי־ספר „רבים בארצנו, כי גדול היה שם בנדטסזון בארץ", וכן למדוהו, לפי א׳ מילר, גם „בת"ת שבפאריס".

„מודע לילדי ישראל — כתובים בו בלשון ספרי הקודש ובלשון רוססיה, ספורי אמת מעוררי לב ולוקחי נפש, ללמד ילדי ישראל תורת המדות ותורת שפת אל" — העתיקו משפת אשכנז — — מנחם מאנוש בענדעטסזאהן איש הוראד־נא, וארשא תרל"ב.

„אלוף נעורים" (וילנה תר"ם) — מקראה לנוער של סיפורים מתורגמים מרוסית.

בהקדמתו לספר זה יצא בנדטסזון, שהיה טוען קיצוני לעברית מקראית צרופה, נגד הסופרים העברים הפורצים את גדריה של לשון התנ"ך ומכניסים לתוכה מלים מארמית ומלשונות לועזיות.

בנדטסזון, כותב עוד א"ל מילר, היה מקפיד הקפדה רבה בכתיבת ספריו, והיה נוהג לחזור ולהגיהם ולכתבם מחדש, „עד אשר כל ספריו יצאו מתחת ידו מצורפים ומזוקקים ושפתם כשפת ספרי הקודש".

באופיו היה בנדטסזון „אוהב שלום ורודף שלום והתהלך במישרים עם כל בני עירו, כמחזיקים בנושנות כהולכים קדימה; ואם כי היה מן המשכילים הראשונים, שמר עטו מחטוא נגד דתנו ולא התערב בעניני אמונה" — מציין א"ל מילר.

הראשון בין משכילי גרודנה, שניסה את כוחו בשירה, היה יששכר דב הורביץ־גולדפארב (יששכר בערוש הלוי איש הורוויץ; נולד בווארשה 1845 ונפטר בה 1905). בן למשפחה מיוחסת, עבר בילדותו עם אמו האלמנה לפינסק, שם קיבל השכלה תורנית. אח"כ בא לגרודנה, עסק במסחר ו„בעתות הפנאי שקד בלימודי תורה ודעת" [14].

יששכר דב הורוויץ
The poet Issachar Ber Hurwitz

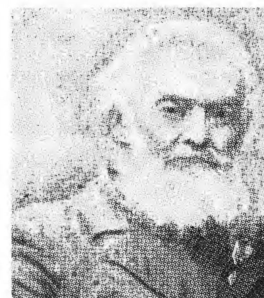
לכתוב החל בשנת 1855, בקירוב. שירו הראשון נתפרסם בפתיחת התרגום העברי של „מסתרי פאריס" של אויז'ן סי לקלמן שולמן. י"ד הורביץ כתב משלים וחרוזים מליציים ב„המגיד", ב„השחר" של פרץ סמולנסקין, ב„הבקר אור", שיצא לאור ע"י א"ב גאטלאבער ואחר־כך בעריכת ראובן אשר ברוידס, ב„האסיף" וב„כנסת ישראל" של שפ"ר.

היה מפיץ בשעתו בגרודנה את הירחון הסוציאליסטי העברי הראשון „האמת" שבעריכת אהרן ליברמאן [15]. אחר־כך כתב בנוסח של חובבי־ציון. כשפירסם יל"ג, לאחר הפרעות של שנת תרמ"ב, את שירו „אחותי רוחמה", בו הביע ספק, אם יוכלו היהודים להיוושע ע"י יישוב ארץ־ישראל במצבה אז, והטיף ל„מלון אורחים", שאליו צריכים בני־ישראל להגר „עד יחמול עלינו אבינו" — יצא נגדו י"ד הורביץ ב„השחר" (תרמ"ג) בשיר בשם „אחותי נאשמה".

יצירות י״ד הורביץ הופיעו גם במקובץ („משלי יששכר״, ורשה, 1887; „מירושלים בבלה״, ורשה, תרס״א; „למנצח על השירה״, ורשה תרס״ד). משיריו ומתרגומיו שובצו לתוך „כרונות לבית דויד״ לא״ש פרידברג.

נחום סוקולוב, שי״ד הורביץ היה מבאי ביתו בווארשה, מספר, כי המשורר היה חי במצוקה קשה לעת זקנתו, אך יותר מכל היה מצטער על כך, שמגמת המודרניזאציה חודרת והולכת לתוך הספרות והעתונות העברית, ברוח של נטישת הסגנון המליצי הקלאסי [16].

מנחם מנדל דוידסון (נולד בתקצ״ב, בקירוב — נפטר בתמוז תרע״ג בביאליסטוק), ממשוררי „השחר״, היה הקשיש לחבריו בשלישיה של חובשי בית־המדרש „חברה משניות״ בגרודנה, הסופר אברהם שלום פרידברג (תקצ״ח — אדר א׳ תרס״ב), והמשורר קונסטאנטין־אב״א שפירא (נולד טבת ת״ר — נפטר אדר ב׳ תר״ס).

מנחם מנדל דוידסון
מנחם מענדל דאווידסאָן
The writer M.M. Davidson

„אהבתנו המוסתרת לשפת קדשנו״, כותב א״ש פרידברג בזכרונותיו (ח״ב, פרק 23), עשתה את שלושתנו „לאגודה אחת, ורוחה החלה לפעמנו ולהדריכנו בנתיבותיה איש מעברו איש עפ״י המקרה אשר הביא האלהים בידו. לי היה ספר „אהבת ציון״, שקראתיו בלי חשׂך, עד כי הוצק עלי

אברהם שלום פרידברג
אברהם שלום פרידבערג
The writer Abraham Shalom Friedberg

אב״א שפירא
אב״א־קאָנסטאַנטין שאַפּירא
The poet Aba Konstantin Shapira

מרוחו וסגנונו רגל על לשוני. לחברי ש׳[פירא] היה ספר „דברי שיר״ אשר למה״ל לעטעריס, ותהי השירה משוש דרכו ובאהבתה שגה תמיד. וחברנו ד׳[וידסון] קרא ושנה אצלנו בשני הספרים גם יחד, ועל כן היתה ידו רב לו במליצה ושיר כאחד. כלי חמדתנו אלה היו שיחתנו ושעשועינו בכל עת, מדי נאספנו יחדיו להתרועע בית איש יומו. והנה קם השטן להפר את האחווה אשר בינינו!

וזה הדבר: ר׳ אליהו, אבי אשר אב״א — אשר בן אליהו שפירא חברי, היה מקנאי הדור הישן [אביו של ר׳ אליהו היה הדיין הגרודנאי ר׳ אליעזר ב״ר אשר שפירא [17]], שהיטב חרה לו על בנו, בראותו כי התמדתו בלימוד הגמרא הולכת ורפה. ויחל לארוב לו ולהתבונן למעשיו. ויהי היום, וימצאהו יושב אל השולחן בחדר משכיתו וכותב עברית משכיל שיר ידידות. ותבער כאש חמתו, ויחטוף מידו את הגליון ויקרעהו, ויך את המשורר הצעיר מכה רבה, ויאסרהו בחבלים אל השולחן ויניח לפניו ספר „שבט מוסר״, ויצווהו לכתוב ממנו גליון שלם בכל יום, אם באמת ובתמים חשקה נפשו לכתוב בלשון הקודש לשמה. ואם לא ישמור מצוות שפתיו לקיימה כראוי, והפליא את מכותיו, ושבר כל עצמותיו, ולא ישאר מהם בבשרו מפני זעמו.

אבל מוסר גדול היה שמור לחברנו ד׳[וידסון], הגדול בשנים משנינו — כי למחרת היום בבוקר, ככלות העדה להתפלל ב„חברה משניות״, קם אבי משוררנו הצעיר ויעש את בית־המדרש כמרקחה, ויקרא על ד׳[וידסון] מלוא רועים, המון קנאים שומרי ה׳ צבאות ומגניו בכל עת, והם לקחוהו מן הגמרא, שהחל ללמוד בה אחר התפלה, כדרך כל הארץ, ויאחזו בערפו ויוציאוהו דרך הפתח וישליכוהו מן המדרגות (כי „חברה משניות״ היא בעליה אשר על גבי „בית־המדרש הגדול״) ארצה.

לחכם ונבון כמנחם חברי דיה היתה הרמיזה הזאת להבין דבר מתוך דבר, כי אין דעת חובשי בית־המדרש נוחה הימנו — ולא יסף עוד לבוא שמה״.

ור׳ הלל איסר ינובסקי, מאנשי בית־המדרש הנ״ל, מספר בזכרונותיו [18] על אותו עניין: אשר שפירא, „שנתפקר בגלוי, סבל הרבה אי־נעימות מאביו הקנאי, ר׳ אליהו וארשאוור, שסטר על לחיו בפני קהל המתפללים, על שהוא מבלה עתו בקריאת ספרים חיצוניים ובכתיבת מליצות", ואילו למ״מ דוידסון „קרה מקרה בלתי־טהור, שהוציאוהו מבית־המדרש ויעשוהו — — למשורר". באחד מלילות שבת, מספר ה״א ינובסקי, כאשר שכב דוידסון על משכבו ב„חברה משניות", החלה „רוח השירה לפעמו והעירה בו את התשוקה להעלות על הכתב את חרוזיו ואת רעיונותיו, שהגה והרה באותה שעה. שכח ר׳ מנחם על דבר השבת" וביקש מבחור, אשר ישן מעבר למחיצה הרעועה והמחתרת, ב„קלויז" הסמוך, ליתן לו נר וגפרור דרך החור. „מנחם נפל בפח: הבחור ה׳קלויזי׳ קנא את קנאת השבת" וסיפר על הדבר לגבאי „חברה משניות". „אותו יום דנו את דוידסון לספוג ארבעים מלקות, גם קיימו את פסק־דינם בו ביום בין מנחה למעריב. אמנם, קידם מנחם", ששובב היה ואמון על מעשי־קונדס, „את פני הרעה וישם כר במכנסיו והמלקות לא הכאיבוהו, אבל עוונו נכתם ויהיה אנוס לעזוב את בית־המדרש ואת ארוחות ימיו על שולחן הגבאים, ויהי למורה" ולמשורר.

ואילו א״ש פרידברג, ממשיך ה״א ינובסקי, „ידע להתהלך עם חברי ׳חברה משניות׳ ולא הקדיח את תבשילו, ושמו וזכרו לברכה בח״מ עד היום".

מ״מ דוידסון, לאחר שעזב את גרודנה, נדד במקומות שונים, בהם עסק בהוראה, עד אשר נשתקע בביאליסטוק, שם היה מורה לעברית, רוסית, גרמנית וצרפתית. מחונן בפיקחות, נודע כמפיק בדיחות שנון, כממשיל משלים וגם כמלחין. חינך דור של משכילים ואינטליגנטים יהודים. היה כותב גם נוסחאות למצבות בחרוזים עבריים. לאחת ממהתלותיו־משובותיו הקדיש א״ש פרידברג פליטון רב־חן בזכרונותיו (ח״ב — „אהבה במס׳ק", כלומר במסירת קולמוס).

אשר לאשר (אבא) שפירא, הרי המכות, שהיה סופג מידי אביו אף הגבירו את תשוקתו לקנות דעת ולכתוב שיריו, והוא הוסיף, לפי פרידברג, להיפגש עם חבריו המשכילים בבית אברך בפרבר שמעבר לנימאן, ושהיה מקבל את „המגיד", ולהתבשם יחד עמם מן הנכתב בכתב־העת ההוא.

למען השיב את הבן מ„דרכו הנלוזה", השיאו אביו לנערה בת עיירה שליד ביאליסטוק וצירפו כשותף לעסקיו; ועם זאת דאג, שהאברך בן החמש־עשרה לא יתרחק מלימוד תורה. אולם גם עתה לא שינה הצעיר את טעמו, אף אם רצועת אביו לא הוסרה ממנו. אולם, משאירע ובעת תפילת־שבת בבית־הכנסת נשר מתרמיל טליתו של אשר, לעיני כול, ספרו של מאפו „עיט צבוע" — „כלו כל הקיצין", ובשובם הביתה לא נרתע האב מלהניח את האברך לעיני האשה הצעירה על ספסל ולהלקותו ברצועה על מערומיו.

למחרת בבוקר ברח אשר מבית הוריו לביאליסטוק. הוא שב, אמנם, כעבור זמן־מה לעיר מולדתו, אך רק למען קנות לו מקצוע מפרנס לעתיד לבוא — את מלאכת הצילום, שאותה למד אצל מכר נוצרי ושבה גילה כשרון מיוחד וטעם טוב. וכיוון שהטינה אליו מצד בני־ביתו לא חלפה, וגם ממלאכתו, שאבות אבותיהם לא ידעוה, לא היתה דעתם נוחה — עזבם עתה שפירא לצמיתות.

במשך הזמן נתגלגל לפטרבורג הבירה. נתנסה בתלאות, ברעב ובחולי, עד שעם השתלשלות הנסיבות ראה עצמו חייב לישא לאשה נוצריה מבני־העם, שלבית אביה אספוהו במצב אנוש, ושטיפלה בו באהבה והצילה את חייו; וכך המיר את דת אבותיו, אף הוסב שמו ל"קונסטאנטין". בפטרבורג נתפרסם אחר־כך כצלם אומן ואמן ולקוחותיו היו מעילית החברה שבעיר הבירה, אף מחוצה לה, לרבות האקדמיה לאמנות וחצר המלכות. עם זאת לא ניתק קשריו עם עמו ולא הרחיקו מלבו.

במיוחד הושפע, כרבים ממשכילי דורו היהודים, מגל הפרעות בבני־עמנו, שנתחוללו ברוסיה בראשית שנות השמונים, והוא נתמלא אהבה וגעגועים אל בית־ישראל המעונה. רגשותיו אלה וכן את חרונו ותאוות־הנקם בצוררים ביטא ב„שירי ישורון" שלו, וכן בפואמה „מחזיונות בת־עמי" (ב׳), שבה שילב את כיסופיו לימי ילדותו, ולראשונה בספרות העברית — בלדות ברוח עממית, וביניהן „דוד המלך חי וקיים". בפואמה זו גם הנציח בין היתר את דמותו הנלבבת של מלמדו ב„חדר" (הוא ופרידברג רעו למדו תורה מפי ר׳ יעקב ב״ר שלום, סבו של איש־העט והעסקן הגרודנאי צבי טארלובסקי).

שפירא לא מצא מנוח לנפשו השסועה על המעשה שעשה ואמר לחזור בגלוי ליהדותו ולעלות לשם כך לארץ־ישראל, אך המוות הכריעהו לפני שהספיק להגשים את שאיפתו. שנתיים לפני מותו חזר לגרודנה לבקרה. הוא ביקר את בית־המדרש שלו ואת הפינה, בה ישב והגה בספרים וכתב חרוזיו, מספר ה״א ינובסקי, אך לא הרבה לשהות שם, כי „זרם דמעות פרץ מעיניו וימהר לעזוב את הבית". את ספרייתו הוריש לספריה הלאומית בירושלים.

מבין שיריו הליריים הנוגים ידועים „ברכת הנרות", הרצוף תום־לב וזכות הרגשה והתרפקות על חיי ישראל ועל שבת קודשו, וכן „בשדמות בית־לחם", בו הוא מעלה את דמותה של רחל אמנו המבכה את בניה — שיר, שהיה גם מושר בפי רבים.

מיטב יצירותיו כונסו בספר „שירים נבחרים", שהופיע

בווארשה בשנת 1911, ובראשו — מסה על תולדות המחבר והערכת יצירותיו מאת יעקב פיכמן.[19]

יחידי מן השלישיה נשאר בגרודנה אברהם שלום פרידברג („הר־שלום" בכינויו הספרותי העיקרי). בגיל „בר־מצווה", כאשר כבר הלך שמו לפניו כאחד העילויים, נתייתם מאביו ולמד את מלאכת השענות שעליה התפרנס, ובו בזמן הוסיף לישב בלילות בבית־המדרש על התורה. בגיל 15 נדד לרוסיה הדרומית, ובאחת מתחנותיו שם, בבאַלטה, נחטף ע"י בני־בליעל, שהוציאו מידיו בערמה את דרכונו ואמרו למסרו לשירות בצבא, ורק בנס ניצל מהם.

ב־1858, בהיותו בן 19, חזר לגרודנה, השתלם בלשונות ובמדעים והיה למורה־שעות בבתי העשירים. היה מנושאי דגלה של „ההשכלה" בגרודנה ומלוחמי מלחמתה. בהשפעת „אהבת ציון" למאפו, חיבר את סיפורו הראשון „עמק הארזים" (1876), תיאור סבלם של אנוסי ספרד לפני הגירוש. בשנת תרמ"ג, עת הוזמן לפטרבורג להיות עוזר ראשי בעריכת העתון „המליץ", עזב את גרודנה. עוד קודם לכן, בתרמ"א, לאחר פרוץ הפרעות בדרום רוסיה, קרא, במכתבו (שפורסם בזכרונותיו ח"ב) לידידו המשורר יהל"ל, לשינוי ערכים ו„ליסוד ישוב עמנו בארץ אבותינו מקדם", וב„המליץ" הוסיף להטיף לחיבת־ציון. כן היה אחר־כך חבר למיסדר הציוני החשאי „בני־משה" מייסודו של אחד־העם. ב־1886 היה בין עורכי „הצפירה" בווארשה; ערך גם את האנציקלופדיה העברית „אשכול", שיצאו ממנה חוברות מספר.

מיתר ספריו נודעו ביותר „קורות היהודים בספרד" (וארשה 1893), ובייחוד „זכרונות לבית דוד" (וארשה 1897) — מחזור סיפורים בדברי־ימי־ישראל מימי בית שני עד המהפכה הצרפתית, ושנתחבבו מאוד על הנוער העברי (מהדורה מחודשת יצאה בתל־אביב בשנים 1937—1940).

רשומות פרידברג ב„ספר הזכרונות" שלו בשני חלקיו, הן גם אחד המקורות החשובים ביותר להסטוריוגרפיה של תקופת ההשכלה בגרודנה. מזכרונותיו, בכללם מגרודנה מימי המלחמה שבין תורכיה לרוסיה בשנות 1877—1878, כתב פרידברג גם ביידיש (בשבועון „דער יוד" 1900, גל' 48—49). כן עיבד בלשון זו ופירסם פרקים מ„זכרונות לבית דוד".

ומתרגומיו ייזכר הספר „התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים", משל ד"ר גידמאן (וארשה „אחיאסף" תרנ"ז), ושבו שיחזר המתרגם את כל המקורות העבריים, שמהם שאב המחבר.[20]

מראשוני הכתבים בעתונות העברית מגרודנה היה משה מאיר ב"ר אפרים אוסטרינסקי (1842—1870), משכיל בעל מזג סוער, שמת באיבו, והרבה לכתוב בייחוד ב„הכרמל". הוא תירגם מגרמנית סיפור בשם „צדיק ונושע" מאת פרייא, שיצא בווארשה בשלוש מהדורות (תרכ"ט, תרל"ו ותרל"ט).

יצחק ב"ר דב אנדרס (1854—1920), תלמידם של מ"מ דוידסון ושל שאול פנחס רבינוביץ' (שפ"ר), שעשה שנים מספר כמורה עברי בגרודנה — הדפיס מאמרים ב„המליץ", ב„העברי" שהיה מופיע בברוד שבגליציה, ב„הלבנון" ובמכתבי־עת עבריים אחרים של תקופת ההשכלה, ותרגם כמה סיפורים מרוסית ומגרמנית („סיפורי אלישיב" — מסיפוריו המדעיים של לונקביץ', „הנלכד" — משל בוגרוב, „עקב ענוה" — משל הופמאן, ושהופיע בווארשה בשתי מהדורות בתרמ"ו ותרנ"ד, ועוד). היה מאַרחם ומאַכסנם של הסופרים העברים בביקוריהם בגרודנה.

יעקב מרדכי לוינזון, בן המו"צ הגרודנאי ר' אריה לייב רבינוביץ' — נולד בגרודנה 1832, נפטר בווארשה 1878 — כתב הרבה ב„המגיד" ובכתבי־עת אחרים בעברית (בנוטריקון „י.מ.ל.") וכן בפולנית (בעתון היהודי־הפולני „יוטשנקא") וברוסית. עסק בחקר הנפש ופירסם חוברת בשם „'האדם בצלם אלהים', חקירת השארת הנפש ורוחניותה" (קניגסברג תרט"ו). כן השאיר בכתובים חיבור על „תולדות חיי האדם".[21]

שמעון אליעזר ב"ר יקותיאל פרידנשטיין, שנולד בגרודנה בשנת 1852 והיה מתלמידיו של ר' נחומקה — הוא כותב הרשומות של גרודנה היהודית ובעל „עיר גבורים" (ווילנא תר"ם), שהנחיל לנו את הציונים שמעל גבי המצבות שבבית־העלמין העתיק שבעיר זו. כן נדפסו ממנו, מלבד מאמריו בעתונות ובמאספים (גם בכינויים "אבן שלום" ו„שא'פ"): „תקות ישראל" ו„הרואה ואינו נראה" (הופיעו בווארשה, האחד בתר"ן, השני בתרנ"ד), „עץ פרי" (ווילנא תרנ"ח) וכרך של סיפורים הסטוריים („ספורים", וילנה תרס"ג).

לעת זקנתו פירסם פרידנשטיין בווילנה, בה התגורר אז, גם „ספר 'אמרי שפר' על התורה", שהוא ביאור הכתובים עפ"י פשוטם („ספר אמרי שפר" — מאת מפרש פרשן, ווילנא תרפ"ג; „שפר" — ראשי־התבות „ש'פר" של ש' פרידנשטיין).

ישראל, בנו של אחד מנכבדי העדה שבגרודנה וממנהלי הישיבה בה, ר' בנימין זרח וייסברם, ושנולד בעיר זו בשנת תקצ"ט, כתב כמה סיפורים, שהופיעו בווארשה, שם נתיישב אחר־כך: „בין הזמנים", „ח"י אגורות" (שניהם בתרמ"ח) ו„הגורל והירושה" (תרנ"ב), וכן „חזיון על הציונים ומתנגדיהם" (ורשה תרס"ב).

שער הספר „עיר גבורים"

שער־בלאט פון „עיר גבורים", דאס ערשטע ווערק איבער דער געשיכטע פון יידישן ישוב אין גראדנע

Title-page of the book "'Ir Giborim". by Simon Friedenstein, the first historian of the Grodno community

ספר

עיר גבורים

יכלכל

קורות עיר הוראדנא מראשית ימי הוסדה, קורות בני ישראל מראשית האחזם בה, וציונים לנפשות גדולי ישראל, אנשי השם אשר התנוססו בה בכל דור ודור.

מאת

שמעון אליעזר במהור"ר יקותיאל פרידענשטיין.

יוסף בן אהרן ד"ר חאזאנאוויטש

ווילנא

בדפוס ר' יהודה ליב בן המחוקק מו"ה אליעזר ליפמאן מ"ץ נ"י
שנת תר"ם לפ"ק

ИРЪ ГИБОРИМЪ,
т. е. Градъ именитыхъ людей, или исторія Гродны.
Сочиненіе Ш. Фриденштейна.
ВИЛЬНА. Въ типографіи Л. Л. Маца,
на Квасномъ переулкѣ, д. Кисина № 1195/6 1880 г.

מקבוצת הסופרים שומרי המסורת ושוחרי ההשכלה כאחד בגרודנה ייזכר בייחוד ר' ישראל דויד מילר (נולד בשנות ה־40 של המאה הי"ט בכפר ליד סקידל, נפטר בגרודנה בתרע"ג). התיישב בעיר זו בימי נעוריו והיה מורה לעברית וכותב דברי מליצה ומכתבים בשביל רבני גרודנה וגביריה. חיבור־הבכורה שלו היה „מלחמת סופרים" (יצא בווילנה תר"ל), בו התקיף את ספרו של משה אהרן שאצקס „המפתח", שהופיע באותה תקופה ושבו ניסה מחברו לפרש את אגדות התלמוד בדרך ראציונאליסטית — כאלגוריות, שעיקרן הוא ה„מוסר־השכל". בזכות ספרו הנ"ל, קנה מילר לעצמו שם בקרב חוגי החרדים. הוא הרבה לכתוב (גם בכינוי „ידם") כתבות ומאמרים ב„הלבנון", „המגיד" ו„הצפירה" וחיבר ספר על ר' נחומקה מהורודנה („תולדות מנחם" כפי שצוין לעיל) ושיצא לאור לאחר מות המחבר — ע"י בנו, ר' אריה לייב מילר, שהוזכר אף הוא לעיל. כן הוציא בתרמ"ב „מעשיות וסיפורים מקדמונים" בשם „נסים בן יעקב מקירואן".

י"ד מילר כתב והוציא גם שורה של חוברות ביידיש, בעיקר בתולדותיהם של גדולי ישראל, מעובדות ברובן מעברית, וביניהן „תולדות מונטפיורי" (בווילנה 1890), „תולדות האר"י" (שם, ב־1895) ועוד. י"ד מילר היה מוכר־ספרים עבריים ועשה את חנותו לבית־מקרא ולספריה; פעל להרבצת הלשון העברית ולהפצתה, והיה אחד מראשוני הפעילים בגרודנה למען יישוב ארץ־ישראל [22].

מאנשי־ההשכלה בגהודנה היו גם בין חלוצי העתונות ביידיש:

כהן אוריה היה, לפי הזמנת אלכסנדר צדרבוים, מן המשתתפים ב„קול מבשר", שבועון מן הראשונים ביידיש, שהיה מופיע באודסה בשנים 1864—1867. כהן שימש בו מעין מאיר את חיי היהודים בליטא לעיני אחיהם שברוסיה הדרומית. כתב גם בכינוי „איש פלוני", והשתתף ב„המליץ" גופו [23].

כהן יעקב, דודנו של הקודם ומראשוני המשכילים בגרודנה, היה בה מורה לעברית ולגרמנית, היגר לאמריקה וערך שם אחד מכתבי־העת היהודיים הראשונים „אידישע נייעס". שבועון זה — בעברית, יידיש, אנגלית וגרמנית — היה מופיע בניו־יורק ב־1871 [24].

מבין המשכילים כותבי רוסית בגרודנה ייזכרו:

יוסף (אוסיפ) בן יעקב קופל הורוויץ (גורביץ'), נולד 1842 בקאמני־לוג שבפלך וילנה, ממסיימי „בית־המדרש לרבנים" הממשלתי שבווילנה, היה „רב מטעם" בגרודנה בשנות השבעים, וכן מורה ל„דת־אל"

ר' ישראל דוד מילר (מילער)
The writer Israel David Miller

בגימנזיה לנערות. עסקן ציבורי היה ופירסם מאמרים רבים ב„הכרמל" ובכתבי־העת היהודיים ברוסית „ראַזסביט" ו„רוסקי יבריי" (כינויו — „בן־יעקב"). הוא תירגם לרוסית את סידור התפילה (מהדורה ב׳ — וילנה 1870). כן חיבר, בין היתר, ברוסית, אנתולוגיה תלמודית („מוסר חי, או אוצר תורת־המידות תלמודית"), ופירסם ספר על תולדות היהודים בימי המקרא (לנוער, יחד עם א׳ וול; י"ל בווילנה 1871), קונטרסים על עלילת־הדם (י"ל במינסק) ועל התפילות העבריות (גרודנה 1879), ומאמרים על ההיגיינה הציבורית, מצב האשה אצל היהודים בימי קדם, ועוד [25].

עורך־הדין משה קנורוזובסקי, שכבר הזכרנוהו, ושמלבד כתבותיו ורשימותיו במכתבי־העת היהודיים שברוסית, פירסם בשנת 1881 מסה חשובה על החקלאות היהודית ברוסיה בשבועון „רוסקי יבריי" (בגליונות מס׳ 35—50). — בנו, ישעיהו קנורוזובסקי, (נולד בגרודנה 1858) היה מוזיקאי וסופר ועורך בתחום של המוזיקה והתיאטרון, ובתחילת המאה הנוכחית — יו"ר החברה למוזיקה היהודית העממית בפטרבורג.

הקמת מוסדות סוציאליים ושכלולם

עניין מיוחד גילו המשכילים בסידור המוסדות הסוציאליים בעֵדה, בשכלולם ובהכנסת סדר בהם. בכל אלה עשו יחד עם חוגים אחרים, בייחוד מבין „בעלי־הבתים הנאורים". ואמנם היתה המאה הי"ט תקופת־ייסוד למרביתם של מוסדות־החסד בגרודנה.

ב־1869 הונח היסוד לבית־היתומים, שנועד היה להיות אחר־כך אחד המוסדות המפוארים בעיר. ייסד אותו בעל־מלאכה, חייט במקצועו, ר׳ זלמן גראנדז׳יצקי; התמכרו לטפל בבית־היתומים ר׳ שלמה לאפין והגביר יחזקאל ראטנר, גיסו של הרב מבריסק, ר׳ יהושע לייב דיסקין, שהוזכר לעיל.

ר׳ שלמה, בנו בכורו של הגביר ר׳ פישל לאפין, (על ר׳ פישל עוד ידובר), היה מטובי הנדבנים בעיר ומעסקני הספריה הציבורית בה. בבית־היתומים עשה וטרח הרבה למען למדם מלאכה. אחיו אלכסנדר הוא שהניח את היסוד לבית־הדפוס ולליטוגרפיה הנודעים בגרודנה משל „האחים לאפין".

יחזקאל ב"ר צבי ראטנר היה מפרנסי העדה והתאחדו בו תורה והשכלה גם יחד, היה מנהל הסניף של הבנק הממלכתי בגרודנה „ודיבר בשער עם שרים ואנשי־מעלה מבני־הארץ". בנה את ה„כאַר־שול", במגמה לעשותו בית־תפילה מתוקן [26].

בראשית שנות השבעים הוקם מושב־הזקנים, במצורף לבית־החולים היהודי המחודש, ביזמת המפרנס הגביר והנדבן

בנימין אשכנזי (1824—1894), בנו של ר׳ יהושע השל, מתלמידי־חכמיה של העדה בגרודנה ורבה של לובלין אחר־כך, ושהוזכר לעיל. בנימין אשכנזי היה גם ראש־העוסקים בבית־החולים, גבאי ראשון בבית־הכנסת הגדול, „וכל ענייני העיר היו נחתכים על־פיו", לפי עדות ה"א ינובסקי ב„המליץ" מח׳ בשבט תרנ"ד. ב־1882 היה ציר בוועידת הרבנים, שנתכנסה בפטרבורג, וב־1883 — אחד ממייצגי היהודים בהכתרת הצאר אלכסנדר השלישי. הוכתר על־ידי הממשלה בתואר „אזרח נכבד לדורותיו".

כן הוקמו במאה הי"ט בגרודנה, בין היתר: „תלמוד־התורה" (ב־1844), חברת „לינת־הצדק" (1888), קופת „גמילות־חסדים" (1864) וחברת „מחזיקי בידי א"ח (אחינו חיילים) יהודים להאכילם מאכלים כשרים", בייחוד לימי הפסח, וכן בעונה של מחנות־הקיץ הנרחבים, שהיו נערכים ליד הפרבר שמעבר לנהר (החברה נוסדה ב־1875 ע"י חתן המו"צ „ר׳ לייב זלמנ׳ס", ר׳ גדליה צבי לאפינר, וע"י ר׳ שכנא לב, שהיו גם עסקניה במשך שנים) [27].

בשנות ה־70 של המאה מופיעה בגרודנה גם פעילות נשים מחוגי המשכילות בתחום הסוציאלי. במיוחד יש לציין אגודת נשים, שנוסדה בשנת 1879, לאחר המלחמה עם תורכיה „למחסה ולמשען לאלמנות עניות — — ומה גם לעת כזאת, אשר נשארו אלמנות עזובות מבעליהן, אשר שפכו דמם במלחמה האחרונה" [28].

על אחת העסקניות הגרודנאיות המשכילות, שיינה וולף, אף כתב בשנת תר"ם המורה שלה, א"ש פרידברג, בזכרונותיו (חלק א׳), למשורר יהל"ל: „היא עתה כבת שלושים, ממשפחה של אנשים ישרים ואדוקים בדת מורשה — — יודעת היטב לשונות רוסית, פולנית, אשכנז וצרפת, ידה רב לה גם בחכמות ומדעים, וביותר הגדילה תושיה בחכמת השיעורים, ועל כולנו רבה אהבתה לשפתנו העברית ולבה לחוקקי ישראל ולכל השאלות הנוגעות לעמנו. היא עתה מראשי המדברות בחברת הנשים אשר נוסדה בעירנו למעשה הצדקה". שיינה וולף היתה פעילה אחר־כך גם בתחום של חיבת־ציון, ונראה, כי זהה היא עם שיינה קרינסקי הגרודנאית, הנזכרת גם כ„מושכת בשבט סופרים בשפת עבר" — ע"י צבי ניסן גאלאמב, בספרו „קריות ספר", ווארשא תר"ן.

5. חיבת הארץ

ראשוני העולים לארץ־הקודש מגרודנה

עוד בין שלוחי ארץ־ישראל לליטא ולרוסיה הלבנה משנת 1815, היינו מייד לאחר מלחמת רוסיה בנאפוליאון,

אנו מוצאים ביניהם אחד, אשר שמו, ר' שמואל הוראדנר, מעיד על מקום־מוצאו. ר' שמואל זה, מספר ר' אריה לייב פרומקין בספרו „תולדות חכמי ירושלים" (חלק ג', ירושלים תרפ"ט, עמ' 152), הביא לירושלים, בשנת 1820, את התרומות שאסף בגולה. ברשימה של גדולי העולים האשכנזים לארץ, שאת תאריכי ה„יאָרצייטן" שלהם (ימי־הזכרון לפטירתם) מצא בירושלים ר' א"ל פרומקין הנ"ל, בפנקס של חברה קדישא גחש"א — רשומים „הרב הגדול ר' משה ב"ר מאיר מהוראדנא, שנפטר בשנת תקצ"ח (1838), ור' לייב ב"ר משה מהוראדנא, שהלך לעולמו בשנת ת"ר (1840).

גם ר' יהושע ילין, אבי הפרופסור ר' דויד ילין, מספר בספרו „זכרונות איש ירושלים" (ירושלים תרפ"ד, עמ' 8), כי בשנות השלושים של המאה הי"ט התגורר לידם בעיר־ציון שכן, שהיה איש־גרודנה ואבי ר' לייב הורוויץ, מרוכשי החלקה לייסוד השכונה „נחלת־שבעה" בירושלים בשנת תרכ"ט (1869).

עולים „מהוראדנע" (גרודנה) נזכרים בין „העניים והאביונים" בירושלים, אשר ראשי „כולל הולנד ודייטשלאנד" החליטו, באייר תרי"ד, לתמוך בהם, „כי עת צרה היא בשערי ירושלים, כל עמה נאנחים, מבקשים לחם להשיב נפשם"[1].

בשנת 1863 עלה מגרודנה לירושלים ר' ישראל משה פישל ב"ר אריה לייב הכהן לאפין (נולד 1810 — נפטר 1889) עם בני־ביתו, וביניהם בניו ר' בצלאל ור' אליעזר, שהיו אחר־כך שניהם מעסקני הישוב. ר' פישל היה מפורסם בסביבת גרודנה, לפי רושמי קורותיו, כנדבן ואיש־חסד, והיה מכובד בעיניהם של גאוני הדור. בין אלה שעמד עמם בקשרים, היו ר' ישראל סאלאַנטר, הרב צבי־הירש קאלישר ומשה מונטפיורי. ר' פישל צבר לו הון רב, לפי מושגי הזמן ההוא, מקבלנות־בנייה ליד פילוסה של מסילת־הברזל הראשונה בגרודנה. עליית „גביר" לארץ עם משפחתו היתה מקרה נדיר מן הנדירים בתקופה ההיא, ולפי סיפוריהם של זקני גרודנה, שקיבלו מקודמיהם, היתה עליה זו מלווה בתכונה רבה בעיר, עת עסקו באחד מפרבריה בהרכבת העגלה הסכוכה („א בויד"), שבה עמד ר' פישל לעשות את דרכו, עם כבודתו, עד לאודסה, עיר הנמל.

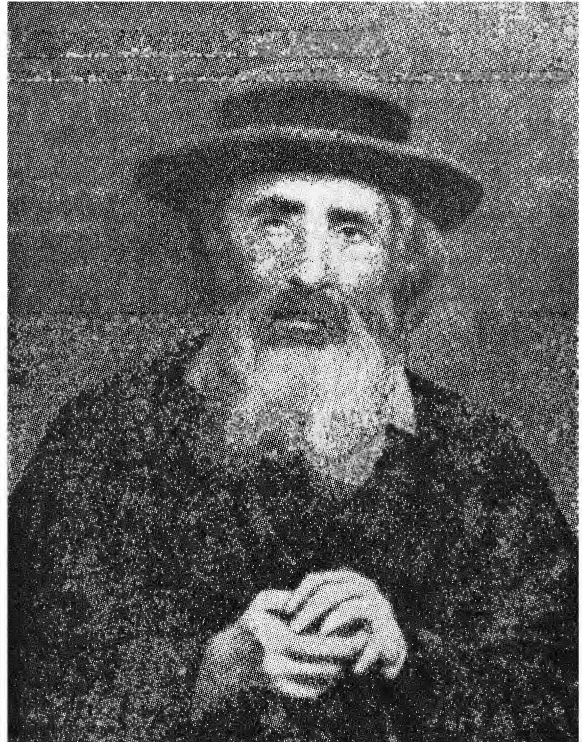
עליית ר' פישל היתה למאורע בחיי הישוב בארץ, כי הביא עמו רכוש רב, ולכן הכתירוהו בשם „ר' פישל נגיד". את כספו פיזר בירושלים לאביונים, שהאכילם על שולחנו, ולתרומות למוסדות־תורה ולמוסדות־חסד שונים. הוא עזר הרבה לבנין השכונות החדשות מחוץ לחומת ירושלים העתיקה, יסד מטבח לעניים וקופת גמ"ח. היה יו"ר לחברת

ר' פישל לאפין
R. Fishel Lapin

„עזרת נידחים" בירושלים, שלחמה במיסיון והציבה לה כתכלית ללמד מלאכה את צעירי הישוב במקום ולהמציא עבודה ל„באים בימים", כדי שיוכלו לחיות מיגיע־כפיהם. היה מן הראשונים מבין האשכנזים, אשר הושיטו את ידם לר' יהודה אלקלעי, בשנת 1871, לייסוד החברה „כל ישראל חברים לישוב א"י" בירושלים, ושתכליתה היתה לבנות בתים וכפרים ולהעסיק „עניים בחומר ובלבנים ובמלאכת הבנין". שמו של ר' פישל נמצא בין 20 מראשי העדה בירושלים, החתומים בשנת תרל"ו על חוזה הקנייה של שטח קרקע גדול ליד הירדן בסביבת יריחו על־ידי החברה „פתח־תקוה". כן השקיע הון לביצוע תכנית (של „בית משאת כסף") לייסוד ישוב חקלאי ולבנין ירושלים[2]. ר' פישל סיים את חייו בירושלים בחוסר־כול, כי נשאר נקי מכל עושרו שפיזר. הוא היה סבם של האחים העסקנים הציוניים הנודעים בצלאל ולייב יפה[3].

בנו של ר' פישל, בצלאל לאפין (נולד 1856 בגרודנה — נפטר 1939 בירושלים), היה מנכבדי העסקנים הישוביים בא"י. יזם, בשנות ה־80 של המאה הי"ט, התקנת שירות לתחבורה קבוע בעגלות לירושלים, היה פעיל בחברת „עזרת נדחים" הנ"ל ובמוסדות־החסד של ירושלים, יסד קופת גמ"ח, וכן חברה לשיכון (היא הקימה את השכונה „שערי־פינה") על בסיס מסחרי — מפעל שהפסיד בו כספים רבים. משעבר ליפו, ב־1890, המשיך בעסקנות לטובתם של מוסדות־חסד ומוסדות תורניים שונים. היה ממייסדיו של בית־הספר למלאכה „שערי תורה", וערך מגבית בארץ, וגם

הרב ר׳ משה יהושע יהודה לייב דיסקין
Rabbi Moshe Yehoshua Yehuda Leib Diskin

בחו״ל, למען בית־החולים „ביקור־חולים" בירושלים. כן היה ציר מטעם יהודי יפו בכנס הכללי הראשון לארגון הישוב בא״י, שנערך באלול תרס״ג בזכרון־יעקב. בימי המלחמה העולמית הראשונה התמסר לעזרה ליהודים, שנלקחו לשירות בצבא ובגדודי־העבודה של התורכים [4]. אחיו, ר׳ אליעזר לאפין, למדן היה, מעסקני „מאה שערים" בירושלים וממייסדי השכונה „שערי־פינה" בה, למד וידע ערבית, ונחשב גם כאחד המשכילים הראשונים [5].

משנת תרכ״ו, בה נוסד „ועד כללי לכל הכוללים" בירושלים, כדי למנוע את הירידה במצב הכוללים ובעדה האשכנזית בעיר ולשם יתר אחדות כלפי הממשלה — אנו מוצאים בין הממונים בוועד זה, במשך שנים, את ר׳ אליעזר צבי קבונקי מהוראדנא [6], חבר הוועד לבנין השכונה „בתי־מחסה" שבהר־ציון בעיר העתיקה [7].

מעתה פוגשים אנו שמות רבים של יוצאי גרודנה בקרב הישוב הישן, מהם אלמונים ונשים בכללם (כגון: „המיילדת דוואַשע ב״ר זלמן מהוראדנא", שנפטרה בשנת תרמ״ד), ומהם אחדים שהיו מפמליתו של ר׳ נחומקה מהוראדנא. אחד מאלה היה ר׳ יהושע „הורודנר" (ורבלונסקי), תלמיד־חכם ומלמד־פדגוג אמן ב„חורבת ר׳ יהודה החסיד" שבעיר העתיקה בירושלים. בגרודנה היה מהלך בערבי שבת עם ר׳ נחומקה, לסדר את העניים בבתי „בעלי־הבתים" לסעודה אצלם, ולא היה חוזר לביתו לקדש עד שלא היה מסדר כהלכה את האחרון שב„אורחים". אשתו, ריינה, שהיתה קרויה „די רביצן", אף היא מגרודנה, החזיקה „חדר" לבנות בביתם שב„מאה שערים" לילדים שלמטה מגיל ה„חדר". אביו, ר׳ חיים לייב, שהקדים לעלות מגרודנה, היה חסיד קארליני ומלמדם של ר׳ דויד ילין ושל אפרים כהן, מנהל לרשת החינוך של חברת „עזרה" בארץ [8].

הראב״ד דירושלים, ר׳ אברהם אבא („אַבלי") ב״ר חיים קוסובסקי מהוראדנא (1822—1888), אף הוא מתלמידיו של ר׳ נחומקה, ושעלה לארץ בשנת תרי״ד, הסתופף כל שנות שבתו בירושלים בבית־המדרש „קהל חסידים", אשר לספרדים „לומדי סודות הקבלה", ולמד עמם יחד ושמו היה גדול מאוד ביניהם. אביו, ר׳ חיים ב״ר אברהם מהוראדנא, חי אף הוא בירושלים ונפטר בה בשנת תרל״ד [9]. בנו של ר׳ אברהם „אַבלי", היה הרב איש־ירושלים, ר׳ חיים יהושע קוסובסקי, מחבר הקונקורדנציות למשנה, לתוספתא, לתלמוד ולתרגום אונקלוס.

„הרב מבריסק", יליד גרודנה, ר׳ משה יהודה לייב דיסקין (תקע״ט—תרנ״ח), עלה לארץ בשנת תרל״ז, לאחר שזוכה בגרודנה במשפט, שהוזכר כאן. היה מקנאי ירושלים וממנהיגי ישובה הישן, ייסד את בית־היתומים, הנקרא על שמו, וניהל אותו. בין היתר נתן ידו, בשנת תרמ״א, ל„אגודת מייסדי הישוב" לחידוש הישוב בפתח־תקוה. נתפרסמו משלו „שו״ת מהר״ל דיסקין" (ירושלים תרע״א) וספר „ילקוט אמרים" על פרשיות התורה.

אשתו שרה, „הרבנית דבריסק" („סוניה די רביצן") הנודעת, בת גרודנה אף היא, היתה אחותו של הפרנס הגביר הגרודנאי יחזקאל ראטנר. כפי שמוסרים, היתה משכילה, למדנית ובקיאה בדינים, פיקחית ומתערבת בענייני הציבור, אף מכריעה בהם בתקיפות דעתה. היא ידעה גם לשונות. כן סיפרו, כי לובשת היא טלית־קטן ופוסקת בשאלות בענייני איסור והיתר בנוכחות בעלה, ואפילו מחמירה בהרבה ממנו. היא נפטרה בשנת תרס״ז [10].

הרב ר׳ זרח בראוורמאן (1843—1923), אף הוא מתלמידי ר׳ נחומקה מהוראדנא, עלה לארץ בתרמ״ז, בעודו אברך צעיר והסתופף באוהלו של הרב דיסקין. לאחר הסתלקותו של זה עסק בהרבצת תורה בישיבת „מאה שערים" ונימנה עם גדולי ירושלים ועסקניה ובוני ישובה. יסד אגודה גדולה בשם „שומרי תורה" להקמתה של מערכת חינוך חרדית בכל חלקי הארץ. היה ראש ל„שומרי משמרת הקודש" של הכותל המערבי [11].

„כולל הוראדנא"

על מימדי העליה הדתית מגרודנה וסביבותיה בתחומי הישוב הישן במאה הי"ט ניתן ללמוד ממספר הנפשות ב„כולל הוראדנא" (ופלכה), של „הפרושים", שהגיע ב־1881 ל־635, לעומת 500 שבכולל וארשה (פרושים וחסידים מכל פולין הקונגרסאית, פרט לחבל סובאלק־לומז'ה), 400 שבכולל הונגרן, 830 שבכולל מינסק (פלך גדול זה כולו), 380 — כולל רייסן (רוסיה הלבנה) וכו' [12].

כולל הוראדנא נוסד בשנת 1851, לאחר שהחל להתפורר „הכולל" המשותף, שהיה קיים בירושלים קודם לכן. כולל הוראדנא רכש לו עם ייסודו חצר קטנה בעיר העתיקה (ב„חוש") — את ה„חצר הגרודנאית" („הוראדנער חצר"), כן הקים, בתרכ"ד, בית־מדרש באותו מקום (בשם „בית־הלל") [13], ואחר־כך שכונה בירושלים החדשה — על חלקה שנקנתה ב־1892, בקצהו של רחוב ילין דהאידנא, ושנקראה „מנחת יהודה", על שם הנדבן ר' יהודה בהר"ל („ר' יהודל הורודנר"), שתרם את הסכום הראשון לקניית הקרקע. מלבד שכונה זו, היא „בתי־הוראדנא", שניבנו שם ב־1902 [14], היתה ידו של הכולל בהמשך בנייתה של השכונה „בית־יעקב" ובפיתוחה וכן בייסודו של שוק „מחנה יהודה" הנודע שלידה [15].

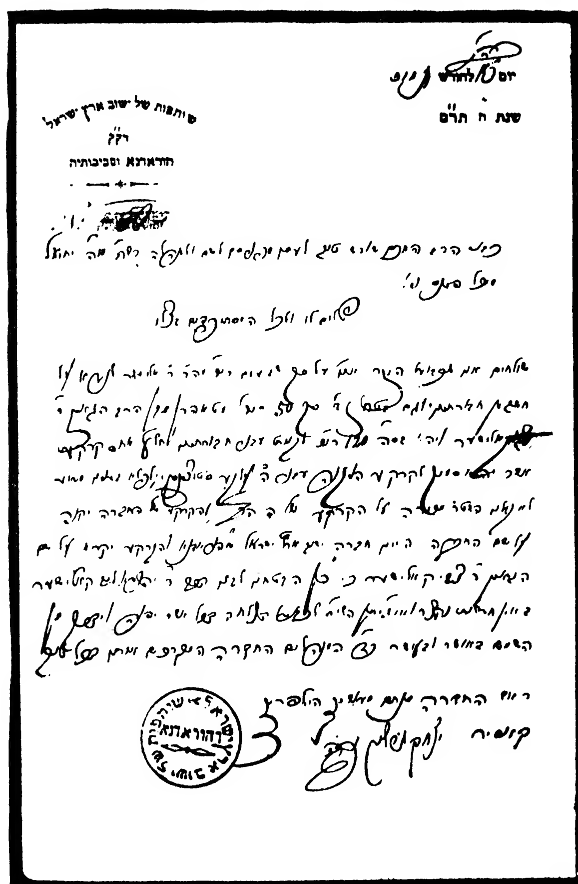
ב־1913 הגיע מספר הנפשות בכולל הוראדנא בירושלים ל־2,100 [16], אך פחת בימי מלחמת העולם הראשונה עד ל־1,100 ב־1916, לעומת 1,400 בכולל וארשה, 1,400 בכולל וילנה, אלף בכולל ווֹלין, ואלף בכולל גליציה. בשנים 1932—1934 נחשב כולל הוראדנא בירושלים לשני במספר הדירות שבו (80) לאחר „בתי־וארשה" (160 דירה) — מתוך 1,520 הדירות, שנמצאו אז בהנהלתם הישירה של „הכוללים" האשכנזיים [17].

ראשית התנועה לחיבת־ציון בגרודנה

בשנת 1872 נוסדה בגרודנה, בהשפעת הרעיון ליישוב ארץ־ישראל, שדברו הראשי במרכז אירופה היה הרב צבי הירש קאלישר, חברה בשם „דורשי ציון וירושלים". לאחר התייעצות, שנערכה שם, ובה השתתפו כ־60 איש, „מהם רבני ישורון גאוני ישראל ומהם גבירים משכילים נכבדי־עם" מווארשה, ביאליסטוק, לומז'ה ועוד. תכלית החברה, אשר בראשה עמד המקובל ר' מנחם־מנכן היילפרין, שהוזכר לעיל, היתה צנועה: לשלוח בכל שנה, לפי גורל, אחד מחב־ריה, על חשבונה, לתור את הארץ במשך שבועות אחדים ו„לדרוש בשלום ירושלים".

הראשון, שבגורלו עלה לנסוע לארץ־ישראל, היה אהרן וולף סטוצ'ינסקי מגרודנה, אחד התורמים והמתרימים, למגבית, שנערכה בעיר בשנת תרל"ד, למען „אחינו יושבי הקודש" הסובלים „חרפת רעב" [18]. מן הראוי לציין כאן, כי שנתיים לפני כן, בתרל"ב, התנהלה בכל בתי־התפילה שבגרודנה, כבערים אחרות, מגבית במידה נרחבת „עבור אחינו בפרס ובבל", בשל „הצרות אשר יעיקו אותם". במגבית זו, לרגל הרעב הכבד, שפקד בשנת תרל"א את פרס ופגע קשות ביהודים שם, שגם עול המסים הוכבד אז עליהם — נאספו בגרודנה 283 רובל, לעומת 286 בביאליס־טוק ו־261 בווילנה [19].

הסופר והעתונאי איש־גרודנה, ר' ישראל דויד מילר, שהזכרנוהו לעיל, עשה פומבי לחברת „דורשי ציון וירו־שלים" ב„הלבנון" (שנה ט', גל' ב'), בציינו, שההתעוררות למען א"י ברוסיה ובגרמניה מוכיחה, „שלא כבתה כליל אהבתנו" לארץ, בניגוד לבעלי הרפורמה המשכיחים את זכר ציון. לפי הצעת הרב קאלישר, הביע ר' מנחם־מנכן היילפרין את נכונותו לנסוע לעיירות גדולות, כדי לנהל שם תעמולה ולאסוף כספים למען יישוב א"י.

מכתב משנת תר"ם, מאת החברה „שותפות של ישוב ארץ־ישראל" בהוראדנא, לר' יחיאל מיכל פינס בירושלים — בדבר קניית חלקת קרקע בפתח־תקוה

א בריוו פון יאר 1880, פון דער חברה „שותפות של ישוב ארץ־ישראל" אין גראדנע, צו ר' יחיאל מיכל פינעס אין ירושלים — וועגן קויפן באָדן אין דער ערשטער ידישער קאָלאָניע פתח־תקוה

Letter of the "Yishuv Eretz Israel-Society in Gordno, 1880, relating to the purchase of land in Palestine

משלא החזיקה החברה הנ"ל מעמד, יסד ר' מ"מ היילפרין, בשנת 1880, חברה חדשה, בשם „שותפות של יישוב א"י דק"ק הוראדנא וסביבותיה". חברה זו, שמזכירה היה הסופר יצחק אנדרס, שהוזכר לעיל, וגזברה ר' יצחק גרשון ב"ר דוב, בן הרב ר' מרדכי גימפל יפה מרוז'אנוי, עמדה במגע עם ר' יחיאל מיכל פינס, אשר ישב בירושלים והיה נציגה של קרן „מזכרת משה מונטפיורי", בדבר רכישת חלקות מאדמת פתח־תקוה[20]. ואמנם נרשמו אז על שם החברה „שותפות של יישוב א"י דק"ק הוראדנא" שתי חלקות קרקע במושבה זו[21].

אשר לר' מנחם־מנכן ב"ר שלום היילפרין, הרי נולד בגרודנה בשנת תר"ד. הוא למד בישיבות מפי גדולי הרבנים והגיע לדרגה גבוהה בש"ס ופוסקים ובקבלה, אך סירב לכהן ברבנות, שלא לעשות תורתו קרדום לחפור בו, ונתפרנס על מסחר בספרי־קודש ובאתרוגים מארץ־ישראל, שבה ביקר לשם כך פעמים מספר. עיקר זמנו הקדיש ללימוד תורה יומם ולילה. היה מעמיתיו הקרובים ביותר של ר' נחומקה ויצאו לו מוניטין כחסיד וצדיק, אף כעושה נפלאות.

ר' מ"מ היילפרין הוציא לאור, בהוספות, הגהות וביאורים משלו — את הספר „עץ חיים" לר' חיים ויטאל (וארשה תרנ"א); הוסיף ביאורים והגהות ל„שער הקדמות", ל„שער הכוונות" ול„מבוא שערים" משל האר"י, וחיבר והוציא לאור בשנת תרנ"ו בירושלים את הספר „כבוד חכמים", שיצא אחר־כך לאור גם במהדורה שניה, ובו לימד סניגוריה על הספר „חמדת הימים" (בענייני קבלה), שר' יעקב עמדין פסלו כמינות שבתאית — ספר, אשר שימש אגב, מקור להשראה ל„יסוד ושורש העבודה" משל ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא.

בתרס"א עלה ר' מ"מ לארץ־ישראל והתיישב ישיבת־קבע בירושלים, היה מכובד מאוד בחוגי המקובלים ובבית־מדרשו של הרב קוק והרבה לשוחח עמו בתורת הנגלה והנסתר. הוא נפטר שם בעיר העתיקה בתרפ"ד[22].

מתיישבים חקלאיים ראשונים בארץ מגרודנה

בין המתיישבים הראשונים ביהוד שליד פתח־תקוה אנו מוצאים משפחה עולה מגרודנה, את ר' מרדכי ב"ר יצחק דיסקין (1841—1914) ואת בנו ר' בנימין (1863—1945) עם בני־ביתם[23]. ר' מרדכי, שהיה שאר־בשרו של „הרב מבריסק", חיבר את הקונטרסים „דברי מרדכי" (ירושלים תרמ"ט) ו„מאמר מרדכי" (ירושלים תער"ב), ועוד במקום מושבו בגולה, בפרבר שמעבר לניאמן בגרודנה, ירקן מומחה היה. על עלייתו לארץ, ב־1882, הוא מספר ב„דבר מרדכי" (דף ל"ב ב):

„— — מנעורי נשאני לבי לעבוד אדמת הקודש, אם כי הייתי בעל הון בתים וגנים, ולא חסר לי דבר, וגם מפרי הוני יכולתי לחיות נפשי ונפש ביתי בריוח אפילו בארץ הקדושה, אך לא יכולתי לחיות בלא עבודת אדמה, כמו דגים בלא מים; אך כי שמעתי כי יש ניר לנו שמה ועבודת האדמה לכל ראש (כי בעת ההיא קנו אדמת פתח־תקוה), מכרתי את כל אשר לי, ובצרור כספי בידי, כמה אלפים רו"כ, נסעתי לא"י — —".

ר' מרדכי דיסקין
ר' מרדכי דיסקין, פון די ערשטע קאלאניסטן אין פתח־תקוה
R. Mordchai Diskin

משפחת דיסקין היתה מן המצטיינות שבין חלוצי פתח־תקוה הראשונים הן בעבודת האדמה והן בהגנתם על יבולם ועל ביתם מפני מתנכלים מבין השכנים הערבים. ר' מרדכי ור' בנימין היו עסקני־ציבור לשם מצוות ומרביצי תורה ברבים. ר' בנימין היה חבר לוועד המושבה ובימי המלחמה העולמית הראשונה הרבה לפעול למען הגולים מיפו ומפתח־תקוה[24].

אחד הקולות הראשונים, שקראו לשידור־מערכות במחשבתם של המשכילים והעסקנים היהודיים, לאחר הפרעות ביהודים בדרום־רוסיה, באביב 1881 — מגרודנה יצא, מעטו של א"ש פרידברג. כחודש לאחר הפרעות, בכ"ז אייר תרמ"א, כותב פרידברג לידידו המשורר יהל"ל, בין היתר:

„— — ומה תענה אחי על המאורע הנורא — — ? האומנם תלויה האשמה באקספלואַטציה של בני־בריתנו? — — האומנם מורכבים אנו מיסודות ידועים, המושכים אליהם שביבי חשמל מן הסערה? או היינו בידי אחרים למטה־ברק לגול מעליהם תוצאות הסער ולהציל מרעה נפשם?

— — איני רואה כל תועלת בעמל קצינינו לכונן קולוניות ליישוב אחינו בארץ פלונית — אשר תקיא גם אותם לאחרונה באיזו סיבה ועלילה שימצאו אויבינו עלינו לשנוא. — — טוב מזה היה ליסוד ישוב עמנו בארץ אבותינו מקדם. רב לנו לנדוד בלאומים, ללקט עצמות תחת שולחנות אחרים! — — לא נהיה עוד כולנו כצוענים על אדמת נכר, אדמת הגלות המרה — — ״ [25].

ובאלול אותה שנה פונה א״ש פרידברג במעין קול־קורא לסופרי ישראל, באמצעות מכתב ליהל״ל ולפרץ סמולנסקין [26], וקורא להם „לאגור עוז״ — — ו„להבין לעומדים בראש עמנו לדעת״, כי הדרך היחידה היא „האֶמיגרציה לא״י, כי אותה אנחנו מבקשים ורק ממנה ישועתנו תצמח — —״.

כידוע, הוסיף אחר־כך פרידברג לעשות נפשות לרעיון של חיבת־ציון בייחוד במאמריו ובפליטוניו ב„המליץ״ בשנים תרמ״ג—תרמ״ו, כאשר שימש למעשה כעורכו של עתון זה והשתדל לעשותו לכלי־מבטא מובהק של התנועה.

אייזיק וילבושביץ׳ (עומד מימין) בין בני־משפחתו (1883). משמאל עומד גיסו ד״ר יוסף חזנוביץ. יושבות: משמאל — אחותו חנה וילבושביץ׳, במרכז — האם שרה לבית רוזנצוייג

אייזיק ווילבושעוויטש (שטייט פון רעכטס) מיט אייניקע פון זיין משפחה (1883). פון לינקס (שטייט) — זיין שװאָגער ד״ר יוסף חזנאװיטש

Members of the Vilbushevicz-Family (1883 Standing on the right - Aizik, who immigrated to Erez-Israel 1882 and worked there with the Biluim

חדשים ספורים לאחר עליית הבילויי״ם לארץ, עלה לשם, ב־1882, גם אחד מצעירי גרודנה (מלוסוסנה הסמוכה לעיר, שם נולד בשנת 1862), אייזיק (יבגני) בן זאב וילבושביץ׳ — חובב־ציון נלהב מנעוריו, אחיהם הבכור של גדליה, משה ומניה וילבושביץ׳ המנוחים ושל נחום וילבוש ייבדל לחיים ארוכים, וגיסו של ד״ר יוסף חזנוביץ, הוגה הרעיון ומניח היסודות של הספריה הלאומית בירושלים, שגם הוא בן־גרודנה היה. אייזיק היה מן היהודים הראשונים ברוסיה, שלמדו הקלאות באקדמיה פטרובסקו־ראָזוּמוֹבסקאָיה שליד מוסקבה, והצטרף בבואו לארץ, לקבוצת הבילויי״ם ועבד כפועל בכריית הבאר בראשון־לציון ב־1883, עד שחלה במלריה קשה, וחזר לגרודנה להתייצב, מטעמים לאומיים, לשירות בצבא. ב־1885, בשובו בלילה לגרודנה, מאחוזת משפחתו שבלוסוסנה, נפל לתוך אחד הפחתים בין רגבי הקרח של הנימאן וטבע [27].

פרק ז: שנות התאוששות ליהודי גרודנה

(1914—1891)

1. המעמד הכללי של הישוב היהודי

תקופת הגיאות האחרונה

שני העשורים ומחצית העשור, שקדמו למלחמת העולם הראשונה, היו לגרודנה וליהודיה תקופה של התאוששות, ובחלקה אף של גיאות. התעשייה בעיר, ובייחוד לעיבוד טבק ולניסור עץ, נתפתחה ונתרחבה, וייצורה, עם תהליך המיכון, נתגבר. מרחב השיווק למוצריה, וכן לתוצרת החקלאית מן העורף הנרחב שמסביב, נשתרע מן החבלים הסמוכים ועד למרוחקים ביותר שבאימפריה האדירה; המסחר עם רחבי המדינה הגיע לשיאו, עם הסתעפות הצומת של מסילות־הברזל מסביב, בכללן של העורקים הבין־לאומיים מאירופה המערבית־המרכזית, דרך וארשה לפטרבורג, ושעברו את גרודנה; גם בקו הנימאן עוד התנהל, ברפסודות ובסירות־משא, יצוא עֵר מן המעגנים שבמקום — של פשתה וזיפי־חזיר, ובייחוד של עצים ונסריהם, אל הצפון ולפרייסן, אף לאנגליה; גם תנועת־נוסעים ניכרת התנהלה בספינות־נהר משל יהודים (האחים אשכנזי) — אל עיירת־המרפא הנודעת דרוזגניק הקרובה שבמורד הנימאן, וכן אל נמלי העיירות שבמעלה זרמו.

עסקי־הסחר הערים והרבים הסבו לפריחת הבנקים, ובכללם הפרטיים משל יהודים; בנין המיבצר הצבאי החדיש ורב־החוסן, בשנים האחרונות שלפני המלחמה, סיפק עבודה והכנסה לאוכלוסיה המתרבה, וליהודים בתוכה; המרכז המינהלי והצבאי הגדל והולך משך אליו עובדים־מהגרים מפנים המדינה והרחיב את אפשרויות הפרנסה מסביבו.

עם זאת נפגעה גרודנה, בחלקה היהודי, גם בתקופה שאנו דנים בה, פגיעה קשה, על־ידי השריפה הגדולה, שפקדה בשנת 1899 שוב את האיזור הצפוף של המוני ישראל בעיר — את „טרויצה״ ואת ה„שולהויף״. בדליקה זו עלו באֵש כמה מאות בתים ו־15 בתי־תפילה, בכללם בית־הכנסת הגדול, אשר שם ה„לבו״ש״ התנוסס עליו.

ב־1897 נרשמו בגרודנה, לפי מפקד האוכלוסים (הוא כלל, לפי כל הנראה, גם את הצבא שחנה בעיר) — 22,684 יהודים, כ־73% מכלל התושבים הקבועים, שמחוץ לצבא. ב־1904 נימנו בעיר, לפי מספרי העיריה [1], 27,874 יהודים — 64.1% מכלל 43,457 התושבים. יש להביא בחשבון, כי בשנה זו, עת נטושה היתה המלחמה בין רוסיה ליאפאן, היגרו יהודים רבים מן העיר או עזבוה, בנוסף למגויסים, כשאר חלקי האוכלוסים. ב־1912 היו בגרודנה, לפי מספרי המשרד לסטאטיסטיקה של הפלך [2], 34,461 יהודים — כ־60% מכלל 57,949 התושבים. מספרם של בני־עמנו בגרודנה הגיע לשיאו בשנות 1913—1914, עת נאמד למעלה מ־63,000 — בשני שלישים מכלל התושבים.

מול המשטמה והמשטר הצורר

חיי היהודים בגרודנה בתקופת הנדונה היו לא שונים במובן המדיני והמשפטי מאלה שביתר ערי התחום היהודי ברוסיה. הגזירות, ההתאנות, האפליה והרדיפות לא פסחו גם עליהם. אולם מבחינה בטחונית־גופנית שפר חלקם בדיעבד. הפרעות ביהודים, שחזרו ונישנו בראשית המאה הנוכחית ברוסיה, פסחו על קהלה זו, אפילו כשנתחולל, ב־1906, הפוגרום רווי־הדמים בביאליסטוק הסמוכה וגרודנה הוצפה פליטים משם. רבים מיהודיה האמינו, שהגויים „שלהם", שאגב לא מעור אחד היו — הפולנים והרוסים היו מתנגחים ביניהם בעיר — הם „שקטים" במידה מסוימת, וכי מצויים ביניהם מהוגנים יותר מבמקומות אחרים. הן היתה גרודנה עירה של הסופרת אליזה אוז'שקו (1842—1910) — הומאניסטית וידידה לכל נדכה, לבני־ישראל בכלל זה. הנוער היהודי במקום היה קורא וידע את סיפוריה מחיי היהודים, ומהם המוקדשים לטיפוסים מבני־עירם, לר' נחומקה בתוכם. ידעו, כי למדה עברית ויידיש, והיו מספרים, שבקיאה היא אפילו בספרי הרמב"ם. ומסורת היתה רווחת בקרב יהודי גרודנה, כי זכותו של הצדיק ר' נחומקה מגינה עליהם, בירך לפני פטירתו את העדה, כי לא תשלוט בה רשעת הגויים.

עם זאת, חזרו ונישנו בשנות 1903—1907 החששות להתחוללות פרעות בגרודנה והוקמה הגנה עצמית יהודית.

בעשור הראשון של המאה הנוכחית כבר פעלו בחיים הציבוריים הכלליים והיהודיים בגרודנה הגורמים והזרמים שברחוב היהודי ברוסיה בכללו על קשת גוניהם, לרבות המפלגות והפלגים המהפכנים למיניהם; ואלה, לפי תפיסתם, כוחם ומזגם, נטלו את חלקם בגלוי ובמחתרת, במאבקה של יהדות רוסיה, למערכותיו, עם המשטר הצארי העריץ והצורר לישראל.

כעיר־פלך, היתה גרודנה למרכזו בבחירות ל„דומה הממלכתית" — הגוף, המייעץ כביכול, לממשלת הצאר; אולם רק בבחירות ל„דומה" הראשונה בלבד, ב־1906 זכו יהודי הפלך לבחור צירים מבני־עמנו: את משה בן יעקב אוסטרוגורסקי, משפטן יליד גרודנה, ואת עורך־הדין בנימין (ולאדימיר) יעקבסון. יעקבסון היה ציוני, וב„דומה" נימנה עם סייעת ה„טרודוביקים" („עמלנים" — דוגלים בסוציאליזם עממי ברוח של מפלגת „ס"ר", היינו ה„סוציא־ליסטים־הרבלוציונרים"); ואילו אוסטרוגורסקי, אם כי לא נימנה עם שום סיעה — היה מצביע על הרוב עם ה„קאדטים" — מפלגה בורגנית, שטענה למשטר של חוקה דמוקראטית.

מ ש ה א ו ס ט ר ו ג ו ר ס ק י (1854—1917) היה בנו של המשכיל הגרודנאי, המורה ובעל־בתי־הספר, שכבר הזכר־נוהו, וגם הוא עצמו רחוק היה מכל עניין יהודי לאומי והתנגד אף ליצירת סיעה יהודית ב„דומה". עם סיימו את הפקולטה למשפטים בפטרבורג, שירת במשרד המשפטים הממשלתי, אולם עם התגברות הריאקציה ברוסיה, עזבה ועבר לפאריז. בצרפת נתפרסם בקרב המלומדים בשל חיבוריו, שהקנו לו שם גם בכמה ארצות אחרות: „האשה מנקודת־הראות של הזכויות הפוליטיות" (ניתרגם לאנגלית, גרמנית ופולנית), ובייחוד „הדמוקראטיה וארגון המפלגות הפוליטיות". בספר זה טוען המחבר, שגם במשטר הדמוקראטי עדיין לא הגיע הפרט לחופש מוסרי להגות ולפעול כרצונו, בשל הארגון המפלגתי. אוסטרוגורסקי חיבר גם ספר על „הדמוקראטיה ושיטת המפלגות בארצות־הברית", וכן ספרי־לימוד בהסטו־ריה. היה מוציא לאור גם את „הלוח המשפטי" השנתי ברוסית.

אגב, אחותו, הרופאה אנה מלכינה לבית אוסטרוגורסקי (נולדה בגרודנה בשנת 1863), היתה עורכת ספרות לנוער ולהשכלה עממית ברוסית; ואחיו אלכסנדר (1886—1908) היה פדגוג וסופר נודע בתחום החינוך, עורך כתב־העת „אוֹבראַזוֹבאנייה" („השכלה") מן המשובחים בתחומו. הוא עבר אל מעבר לסף עמו והמיר את דתו [3].

אופייני הוא, שה„מבוררים" היהודים ל„דומה" (גוף הנב־חרים, שהיו בוחרים בפועל את הצירים) שבגרודנה היו אנשי־משפט או רופאים הרחוקים מכל תנועה לאומית יהו־דית, להוציא אחד משתם — הציוני ד"ר חיים הורביץ. כך ל„דומה" הראשונה, וכמוהם ה„מבוררים" היהודים מעיר זו ל„דומה" השניה ועד לרביעית, האחרונה.

בשנתיים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה הורגשה בגרודנה פעלתנות מיוחדת מצד החוגים האנטיש־מיים, משהחלו אלה לפתח פעולות חרם כלכלי על היהודים — באמצעותן של „חברות־האחווה" הפראבוסלאביות, שהקימו צרכניות קואופראטיביות רוסיות ומוסדות משקיים אחרים, במגמה לדחוק את בני־עמנו מן המסחר ומעמדות כלכליות

אחרות. בו בזמן טופחה בעיר השנאה לישראל והובלטה גם בצורות שונות אחרות, ואופייני הוא השלט, שהיה מתנוסס באותן שנים בפתחו של בית־הקבורות הפראבוסלאבי בגרודנה: „ליהודים ולכלבים הכניסה אסורה".

אך ביותר הרימו שונאי ישראל ראש בשנת 1913, בתקופת משפטו של מנדל ביילים בקייב (לרגל עלילת־הדם). „המאה השחורה" — האנטישמיים הקיצוניים — ניגשו להוציא לאור גם בגרודנה עתון גדוש הסתה נגד היהודים בעיר. כדי לעמוד בשער, החלו גם בני־עמנו לפרסם עתון משלהם, ברוסית — „נאשה־אוטרו" („הבוקר שלנו") — אשר שימש גרעין לעתונות היהודית המקומית בעיר זו, ושהיתה מופיעה אחר־כך ביידיש.

בגרודנה התנהלה גם פעולת התנגדות לדיבה הנמבזה, וערב המשפט נעצרו בעיר 11 איש ונידונו למאסר, בשל השתתפותם באסיפה חשאית ובהפצת כרוזים, שקראו את הפועלים לשבות במחאה נגד עלילת־הדם. אולם השביתה, שניזומה על־ידי התאגדויות ה„בונד" ב־17 ערים, נתקיימה במועדה — ב־25 בספטמבר 1913 — גם בגרודנה [4].

2. הגנה יהודית עצמית

תקופות של פחד וחששות מפני התפרצות פרעות עברו, כפי שציינו, גם על יהודי גרודנה.

בימי השחיטה בקישיניב, באביב 1903, נשתררה אווירה של ערב פוגרום גם בעירו של ר' נחומקה. בקרב המונים חשוכים, ובייחוד בין האיכרים הבאים מן הסביבה לימי השוק ולמועדי גנוסיא, הופצו עלונים בסיסמה „להכות ביהודים!" והיו מבין הכפריים, שבהיכנסם לחנות יהודית, אף היו מצביעים על הסחורה שבה ומפטירים, כי „מחר עתידה היא להיות שלנו" [1].

בסמוך לראש־השנה פשטו שמועות נמרצות, שפרעות ביהודים עתידות להתחולל ביום־הכיפורים. כעילה לכך ראו ב„ידיעות", כביכול, שהופרחו בקרב הנוצרים, כי בני־ישראל אומרים להתנפל עליהם ולנקום מהם את דם היהודים הטבוחים בקישיניב. עד מהרה נתארגנה הגנה עצמית הן על־ידי ה„בונד" והן ע"י „פועלי־ציון". לפי מקור „בונדאי" [2], נבוכו השלטונות, משהגיע אליהם דבר ההגנה העצמית, ומפקד המשטרה ושר־הפלך הזמינו את „אבות־העיר", אמרו להרגיעם וביקשום, שהיהודים „ירסנו את בני־הנוער שלהם"; ויום־הכיפורים עבר בשלום.

בראש הכוח המגן של „פועלי־ציון" בימים ההם הועמד בגרודנה ישראל שוחט הצעיר בעתיד ממייסדי „השומר" ומנהיגו בארץ, ואחר־כך ממניחי היסוד ל„הגנה" בה ומראשיה. עוזרתו לצדו היתה רבקה פוזניאק („קוזאַק"), חברה פעילה במפלגה, בונדאית לשעבר, ושביתה־מתפרתה נעשו בזכותה למרכז ההתגוננות היהודית בעיר וגם בסביבתה. כך היו אז בין הפעילים בהגנה העצמית בגרודנה אחיו של ישראל — אליעזר שוחט, חנה מייזל ואברהם קריניצי, שעשה יחד עם י' שוחט למען ארגן את הקצבים, הסבלים והעגלונים, אלה יהודי־„הידיים", להגנה. נשלחו גם בחורים, שקלסתר פניהם „גויי", לבלוש בימי

ראשי ההגנה היהודית העצמית מיסודם של „פועלי־ציון"
אנפירנדיקע חברים פון דעם יידישן זעלבשוץ (פון „פועלי־ציון")
Leaders of the Jewish Self-defence

ישראל שוחט
Israel Shochat

רבקה פוזניאק (פאַזניאַק)
Rivkah Pozniak

אליעזר שוחט
Eliezer Shochat

חנה מייזל (מייזעל)
Hannah Maisel

גנוסיא בכנסיות הנוצרים ולהביא משם ידיעות על הלך־הרוחות בקרב המבקרים שם [3].

פעולה מיוחדת וערה למען ההגנה העצמית וההתמחות בשימוש בנשק המתאים לכך, התנהלה ע״י אנשי־„פועלי ציון" (נח באס, שעוד ידובר עליו, היה מעורב בה) בקרב החיילים היהודים, שהיו חונים בגרודנה ובעיבורה לאלפים [4].

בהלת פרעות נשתררה בקרב יהודי גרודנה באביב 1905 לקראת האחד במאי. הופצו שמועות, שביום הראשון של חגת הפסחא יפוצצו היהודים את הכנסייה הפראבוסלאבית ואת בית־היראה הקאתולי, בנקמה לפרעות שבקישיניב ובהומל. אורגנה הגנה עצמית יהודית ביזמת ה„בונד", מזוינת בנשק קר וחם, בכספים שנאספו בין התושבים ה„בעלי־בתיים" היהודים [5].

בסוף אוקטובר 1905, בהשתולל גל הפרעות ברחבי רוסיה, בעצם „ימי האביב" של המהפכה הראשונה בה, הופיעו ברחובות גרודנה כרוזים „אל האחים החברים הפראבוסלאביים", שנקראו לערוך פוגרום ביהודים. ה„בונד" הזעיק אז לבית־הכנסת הגדול עצרת־עם, בה השתתפו למעלה מ־4,000 איש, ביניהם גם רוסים ופולנים, והקהל נקרא להתארגן להגנה עצמית. ואמנם הוקמו כמה אגודות לתכלית זו — כל מפלגה ומפלגה ויחידות־הגנה משלה. גם מושל־הפלך הודיע, בהודעה מודפסת, כי לא יסבול מעשי־אלימות ואי־סדרים בעיר וידכאם במלוא הכוח, וההפגנה „הפאטריוטית" של שונאי־ישראל, שנערכה ברחובות הקרת, נסתיימה בלא תוצאות מיוחדות [6].

אחד הפעילים בהגנה העצמית ורוחה החיה בגרודנה בימים ההם היה הסופר העברי **אהרן אברהם קבק** הצעיר. עוד קודם לכן ישב בעיר זו, בה למד ב„קבוצות" להכשרת מורים, שאורגנו על־ידי חברת „מפיצי השכלה בישראל" ושעוד נספר עליהן. הפעם, מספר הסופר־המסאי העברי המנוח יהושע אוֹבסי (נולד 1883, נפטר 1957 ברמת־גן), שהיה גם הוא חבר לאחת האגודות להגנה העצמית

נח באס, יוסף שפרינצק והסופר א״א קבק בגרודנה, 1905
נח באַס, יוסף שפרינצאַק — דער ערשטער פאָרזיצער פון דער „כנסת", אין ישראל — און דער העברעישער שריפטשטעלער און אקטיווער יעלבשויץ־טוער א. קאַבאַק, אין גראדנע 1905
Noah Bas, Joseph Sprinzak, and the hebrew writer A. A. Kabak, Grodno 1905

בגרודנה [7], נזעק קבק התוסס ועז־הנפש לעיר זו „העקשנית בשמרנותה" וה„שוקטת על מי־מנוחות" — מ„קן נוח באחת העיירות, שבה נתיישב", משהגיעה אליו הידיעה על המתרחש בגרודנה. כאן, אם כי חסר היה לחם ונהנה משובע אך ב„הז־דמנויות", כשעמיתיו ה„אכסטרנים" היו עורכים 'חגיגת'־לחמניות באחת המאפיות התורכיות — נתמכר קבק כולו לעניין ההגנה והיה לאחד ממניעי גלגליה. וברומאן שלו „דניאל שפרנוב" השאיר לנו תיאור מן התכונה להגנה העצמית בגרודנה בימים ההם: „העשירים נתנו כסף — כותב הוא — הצעירים מכל הכיתות והמפלגות הזדיינו בסכינים, באקדחים, במקלות־ברזל ובנהייקות [מגלבים] מעולות. בתו־לות ביקרו את השיעורים החשאיים ל„אחיות רחמניות" ונכנסו לתוך צבא ה„הגנה"; משפחות רבות פינו ל„תחנותיה" את חדריהן, ואת עצמן דחקו לתוך חדר צר. טרקלינים ואולמים נהדרים נהפכו בין יום אחד לקסרקטים בשביל פלוגות ה'מגינים'".

ולאידך, מוסיף הוא, היה „בית־הנתיבות מלא מפה אל פה, מי שהפרוטה בכיסו עזב את עסקו ונמלט על נפשו. הנש־ארים בעיר היו מתקינים תריסי־ברזל ומוטי־ברזל לחלונו־תיהם ומטמינים כלי כספם וזהבם". קבק אף מתאר את הנע־שה בפלוגות המגינים והמגינות שבגרודנה „של האנרכיסטים ושל הסוציאליסטים־הרבלוציונרים" בריכוזיהן שבבית־הכנסת של הקצבים ובבקתות „יורזיקה". בין היתר מספר הוא על נגר יהודי עני, שהביא בעצמו את בתו אל שורות ההגנה ושכיבד את בנו הקטן, משהגיע למצוות, בבתי־תפילין ואקדח בתרמיל אחד, בהוסיפו: — „מן היום, בני, יהודי תמים לעצמך אתה, וזקוק לשני אלה גם יחד!" [8].

אובסי מספר, שארגון ההגנה היה קשה ביותר לא רק בשל עצם החידוש שבו, כי אם בעיקר מפני שכל הפעולה היה צריך לנהל בסודי סודות, כי לא פעם היו נאסרים צעירים כשרים ההולכים לתומם, אך ורק מפני שגולות מקלותיהם נראו בעיני השוטרים גדולות מדי וראויות לשמש להגנה. חבריה היו מאוגדים אפוא באגודות קטנות, ומבלים ימים ולילות בפינות סתר, ושליחים מיוחדים היו משוטטים בחוצות העיר למען החיש לחבריהם כל ידיעה על התרחשות חשודה פה או שם.

באחד הימים, מוסיף אובסי, הודיע אחד הצופים, כי באחת השכונות כבר פרצו פרעות. „עיני קבק מלאו דם", כשהוא סוער וגועש בזעם איום, מייד חטף את „בשקו" (כלי־הזיון היו בעיקרם אלות, מגלבים וכיוצא באלה) והסתער אל מקום הסכנה, בסחפו עמו את שאר חבריו, לקיים את סיסמתו „דמנו לא יינקה!", בה סיים בשעתו כתבה שכתב ל„המליץ" מגרודנה באחד מאותם הימים.

ואם כי גם הפעם עברה הסכנה בשלום מעל פני יהודי גרודנה, הרי התכונה לעמידה כנגד אף נתגברה והלכה, ומצאה את ביטויה עתה באגירת נשק חם מזה ובהסברה לעם לאידך. בדצמבר 1905 גילתה המשטרה בדירת־סתר מחסן של ה„בונד", ובו נמצאו 250 אקדחים, נשק קר מגוון, אותיות־סדר וספרות בלתי־לגלית [9]. ובאותו חודש נתגלו באחת החצרות גליונות־הפתיחה של החוברת החשאית „הפוגרום באודסה וההגנה העצמית". שבהוצאת הוועד המר־כזי המערבי של ההגנה שמטעם „פועלי־ציון", ולאחר מכן גם הסדר עצמו — בבית־הדפוס של האחים לאפין, ונאסרו פועלים מבין העובדים שם.

המחתרת שבגרודנה שימשה מקור לאספקת נשק גם להגנה היהודית שבביאליסטוק, לפני שפרץ שם מרחץ־הדמים ביוני 1906. משלחת מטעם „פועלי־ציון" בביאליס־טוק באה לשם כך לגרודנה להתוועדות של קבוצות ההגנה של מפלגה זו בחבל ביאליסטוק כולו, ושהמפקדת עליהן היתה רבקה פוזניאק, ובביתה גם נערכה הפגישה. ואמנם קיבלו אנשי ביאליסטוק מגרודנה כמה עשרות אקדחים וכן כדורים [10].

לאחר הפרעות בביאליסטוק נשקף היה פוגרום גם לגרודנה, ונערכו הכנות שונות לסכל את המזימה: ההגנה העצמית היהודית נתכוננה כראוי, וכן הוגברה הפעולה של המחתרת בקרב החיילים, בייחוד בבריגאדת התותחנים, ושוגרו מכתבים למושלים, שאם תפרוצנה פרעות, יכוונו החיילים את לועי התותחים לעבר בתי השלטונות האזר־חיים [11]. ושוב יצאו יהודי גרודנה מן הפחדות בשלום.

„ואין אפשרות להעלות את פרשת הפעולה בין החיילים היהודים בגרודנה", מספר אחד העדים, „בלי להזכיר את החברה, שלקחה בה חלק פעיל מאוד" [12] — הכוונה לרבקה פוזניאק. בבית־המלאכה שלה לתפירת לבנים, מוסיף העד, לשם היו באים החיילים, היו שומעים ממנה דברים מנחמים, מעודדים ומביעים ידידות, כאילו מפי אחות קשישה. היו מקבלים כוס תה חם, ובעיקר חומר תעמולה של „פועלי־ציון" וספר לקריאה. קולה היה גברי, אך לבבי וכובש לבבות. בהגנה העצמית נטלה לעצמה את התפקידים המסו־כנים ביותר — השגת נשק וחלוקתו בין החברים, קביעת מקומות לאחסנתו וכד', וכל זאת ביצעה בהצלחה רבה. ומשהיו מעירים לה, כי תיזהר יותר, היתה משיבה: — „אני מודאגת יותר בגללכם, כי לכם כחיילים אורבת סכנה גדולה יותר!", ודברים יוצאים מן הלב היו משרים רוח של מסירות ודביקות — מסיים המספר.

וישראל שוחט מספר, כי היתה רבקה פוזניאק „אשה כארז, גבוהה וזקופה, חסונה וגמישה ושופעת אונים". היא אף נבחרה כסגן־ציר לקונגרס הציוני השביעי.

בין פעילי ההגנה היהודית העצמית בגרודנה היה באותו

ר׳ נפתלי הרץ דרייאר
ר׳ נפתלי הערץ דרייער,
אַקטיווער זעלבשוץ־טוער אין גראָדנע
Naftali Herz Dreier,
Activits of the Jewish Self-defence

זמן גם ר׳ נפתלי הרץ דרייהר (נולד באורלה, פלך גרודנה, ב־1875 — נספה בשואה ב־1942), ממתפללי ה„קלויז", יהודי לוהט וחם־מזג, שבביתו אוחסן גם מחסן נשק. בנעוריו היה חבר למפלגת ה„ס״ר" ובין היתר השתתף בגרודנה בהצלת חייל רוסי, שנידון למוות בשל התמרדותו נגד קצינו ובגלל מחאתו על דרשותיו האנטישמיות; החייל הוברח מכלאו והועבר אל מעבר לגבול [12].

בספטמבר 1906, ביום א׳ דראש־השנה תרס״ז, היינו 3 חדשים לאחר הפוגרום בביאליסטוק, נקמה ההגנה היהודית העצמית בגרודנה את דם ישראל אשר נשפך שם, מידי אחד מיוזמי הפרעות בעיר ההיא ומארגניה, מפקד הבולשת במחוז ביאליסטוק, ה„פּולקובניק" (ראש־גדוד) גריבויידוב, שיצאו לו מוניטין גם כמתעלל בפועלים יהודים. הוא נורה ונהרג על־ידי עמל־כפיים מבני־עמנו ליד בית־המרקחת ה„פאַרי" הקאתולי, מול „כיכר המסקרים" (ה„בּולבאר", לימים „כיכר באטורי"), במרכזה של העיר. נ״ה דרייהר, שהיה אותה שעה בקירבת מקום, מיהר ויצא מייד ברכבת לביאליסטוק לבשר שם, שהנקמה נוקמה.

אברהם קריניצי, ראש־העיר רמת־גן דהאידנא, שעשה בזמן ההוא בגרודנה עיר־מולדתו והיה ממרכזי ההגנה היהודית העצמית בה באותם החדשים, מספר בספרו „בכח המעשה" (מהדורה ד׳, ת״א, עמ׳ 28—32), שמחמת מצב־הרוח של ערב פרעות, שנשתרר בגרודנה לאחר מעשה הנקמה בגריבויידוב, היה על ההגנה העצמית להשתתף גם בהלוויתו, לבל יבולע ליהודים בעיר. כן מסופר שם על ההתלכדות, שנתבלטה בהגנה היהודית בגרודנה, לאחר הפגישה לשם שיתוף־פעולה בהתגוננות, של נציגי כל המפלגות הציוניות ושל ה„בונד" ו„פּ״ס" — ושנערכה בעיר זו (במעון „הקופה למלווה ולחסכון"), בהשתתפותו של זאב ז׳אבוטינסקי. בפגישה זו אף לא שמרה כל תנועה, כדרכה כרגיל, על סודותיה ההגנתיים, האחת מפני רעותה. ההגנה, נאמר שם, היתה עממית, וחבריה מבין הסבלים, העגלונים והקצבים, היו מהלכים כשסכינים פיניים תקועים להם במגפיהם, מוכנים לפעולה. „גם כסף היה דרוש להגנה. היו יהודים עשירים בעיר שתרמו ברצון, והיו משתמטים; אך הטלנו עליהם את שהטלנו וגבינו בדרך שגבינו" — מוסיף קריניצי.

וביום ב׳ של ראש־השנה תרס״ח התנקש בגרודנה פועל יהודי מהפכן, הרשל נימאַנסקי, גם בראש־המשטרה של ביאליסטוק, שהיה מעורב בארגון הפוגרום שם ובביצועו — בגנרל בוגאייבסקי. בידי נוקם הדם היהודי עלה רק לפצוע את ראש־הפורעים. נימאנסקי אף נעצר ונכלא בכלא במיבצר הפטרופאַבלובסקי הנודע לדראון, ושם הוציא את נשמתו [13].

ייצוין, שלא היתה זו התנקשות ראשונה של מהפכנים יהודים בראש־הפורעים הנ״ל. ובזו שנערכה בו בביאליסטוק בראשית מארס 1907, ע״י שני אנרכיסטים שהטילו לעומתו פצצה (שלא פגעה בו) — השתתף משה שפינדלר הנועז, „הגרודנאי" („משה גרודנר"), כפי שקרוי היה [14].

3. מערכת הכלכלה היהודית

מקורות הפרנסה

לפי המפקד של שנת 1897, היו רשומים מבין יהודי גרודנה: 61 — במעמד של איכרים; 409 — של סוחרים, וכל היתר — במעמד של „העירונים" („מישצ׳אַנים"). 16.7% מיהודי גרודנה — כ־3,563 נפשות (יחד עם בני־המשפחה של המפרנסים) — מצאו את מחייתם במקצוע ההלבשה, 2,408 נפשות — במסחר בתוצרת חקלאית; 1,171 — במלאכות בנייה; 1,320 — בשירותים שונים וכשכירי־יום; 1,170 — בעיבוד עץ; 1,148 — בהובלה, ו־1,658 נפשות, בכלל זה 790 נשים — בתעשיית הטבק. ולעומת זאת, נתפרנסו ממלאכות־אריג בגרודנה רק 109 נפשות (48 עובדים). ורב ביותר היה מספרם בגרודנה של יהודים מתווכים זעירים למיניהם.

ממפעלי התעשייה היהודיים, להוציא את בתי־החרושת לטבק, שעליהם ידובר להלן, ושהיו קיימים בגרודנה בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה, ושרובם נימנים ברשימה אשר נשתמרה בארכיון „המכון המדעי היהודי" („ייוואָ") שבני־יורק, ייזכרו:

בית־חרושת למכונות וליציקת־ברזל, משל חברת „ח' פיינגולד", ושהעסיק 59 פועלים. מסגריה מכנית גדולה משל מ' דונסקי וירמולובסקי.

ביח"ר „נימאַנסקאַיה" למוצרי־עור־וכריכה אמנותיים, משל לאנגבורד, ובו 206 עובדים; וכן מפעל קטן יותר מאותו סוג, בשם „אוניון", עם 53 עובדים. בראשית המאה היה קיים בענף זה ביח"ר גדול משל חארין, שהיה שותפו של לאנג־בורד הנ"ל ועבר אח"כ לווארשה.

בית־הדפוס והליטוגרפיה של „ש' לאפין ובניו" (96 עובדים), בו היו נדפסים בחשאי, בראשית המאה, השקלים בשביל ציוני רוסיה כולה.

המוסד הגרפי המשוכלל הוותיק ושיצאו לו מוניטין, משל ל' מיילאכוביץ' (36 עובדים); וכן שורה שלימה של בתי־דפוס קטנים יותר.

בית־מלאכה גדול לקופסאות מקארטון משל לוטנברג (83 עובדים ועובדות); מפעלים אחדים לתרמילי־סיגריות.

3 מנסרות על חוף הנימאן, מהן 2 משל לנדוי ורוסוטה (ובהן 136 עובד), ואחת משל אַרקין ופרוכט (30 עוב'); מפעל למוצרי־בטון משל קלמפנר; 5 מלבנות: 2 משל ב' קלמפנר, 2 — משל באַדילקס, ואחת משל ל' ארקין, ושהועסקו בהן ביחד 239 פועלים, ביניהם רק מניינים אחדים יהודים.

בית־החרושת הוותיק לסבון, משל הירשהורן, ושנוסד עוד בשנת 1854; וכן בתי־בורסקי.

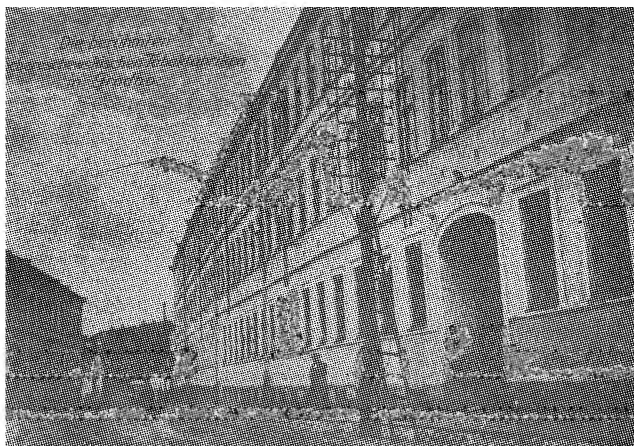
3 בתי־מיבשל לבירה: שניים משל משפחות אַנדרס ויפה, ואחד הוותיק ביותר בגרודנה משל סלוצקי — ושהעסיקו יהודים בעיקר במשרדיהם ובהובלת התוצרת ושיווקה. בית־מיבשל ותיק לי"ש של פסח, משל משפחת יפה, ושהיה נודע בשעתו במרחבי תחום המושב היהודי. בית־החרושת לסוכריות „גלוריה" משל סופר. בית־תסיסה קטן לחומץ מכוהל, משל חיים רוזן. טחנות־קמח מונעות בקיטור בעיבורי העיר, בעיקר בלוסוסנה. מפעלים קטנים למי־סודה ולמשקאות קלים אחרים.

בראשית המאה נתקיים בגרודנה גם בית־חרושת לפקקים משל א' רפס (שהיה קיים גם בשנות ה־90 של המאה הקודמת).

תעשיית הטבק

תעשיית הטבק היתה אב־העורקים היצרני של גרודנה בכללה, ושל יהודיה בפרט, במשך כמה דורות, עד שברבות הימים הוצאה מידיהם. ובמרכזה של תעשיה זו עמד **בית־החרושת של שרשבסקי ושותפיו** — „בית־החרושת" בהא הידיעה — בית־היוצר הגדול לטבק, לסיג־ריות ול„מאכורקה" (טבק זול מפירורי עלים), ושמסביבו נתרכזו ונתפתחו תעשיות־לוואי, מלאכות־בית ועסקים למיניהם.

ראשיתו, בשנת 1862 — בסדנה זעירה בפינת חצר ברחוב דומיניקאנסקה, ושהעסיקה פועלים אחדים. בעליה לא ראו בה ברכה, עד אשר בשנת 1873 הועברה לידיו של יוסף („יושה") ב"ר אריה־לייב שרשבסקי. אף „יושה" שרשב־סקי (נולד בשנת ת"ר, נפטר בתרפ"ו), זה הגביר האדיר שבעתיד, לא מגדולי־ההון־והמעש היה, בהיכנסו לעסק זה. עיסוקו עד כה היה כתישת טבק במכתש, וכן החזקת מרתף של יי"ש, אף זה משל חותנו ר' הירש יהודה חזן, שעל שמו נקרא בפי העם הרחוב שמן הצד האחורי של בניני בית־החרושת שהוקמו („הירש־יהודהס־געסל" — סימטת „מונאס־טירסקי", או רחוב „קלאַשטורנה"). למפעלו נטל לו י' שרשבסקי כשותף את ש"פ רוסוטה (נולד בתקצ"ט, נפטר בתרע"ה), לימים אחד מנדבני העיר בנפש חפצה. לדברי אחד מיודעי דבר מרושמי רשומותיה של גרודנה, היו שניהם, בהניחם את היסודות לבית־החרושת — „קטני־ארץ, אביונים ממש — — ויהיו למיליונרים"; — — ו„הסיפורים בדבר עלייתם לא הוסיפו להם כבוד, — — שניהם אדוקים בני־תורה במקצת וגם משכילים במידה זעומה, מוקירים ומחבבים לומדי תורה".

בית־החרושת לטבק משל שרשבסקי ושותפיו
שערעשעווסקיס טאבאק־פאבריק
Shereshevski's Tobacco factory

על התפתחות המפעל תצביע העובדה, שהזכרנוה, כי בשנת 1885 כבר עבדו בבית־החרושת של שרשבסקי 700 פועלים מבוגרים (מהם רק 253 גברים), וכן 147 ילדים, וב־1897 — 1,594 פועל. ואילו לגבי שנות 1900—1905 נוק־טים במספר של אלפיים עובדים, בקירוב.

נוסף על המועסקים בבית־החרושת גופו באותה תקופה, היו עובדים בשבילו גם מפעלים לתרמילי־סיגריות (שהיו מורכבות על גבי פיות מקארטון) ולקופסאות, בתי־דפוס ומשפחות למאות במלאכת־בית. וזה — מלבד סבלים,

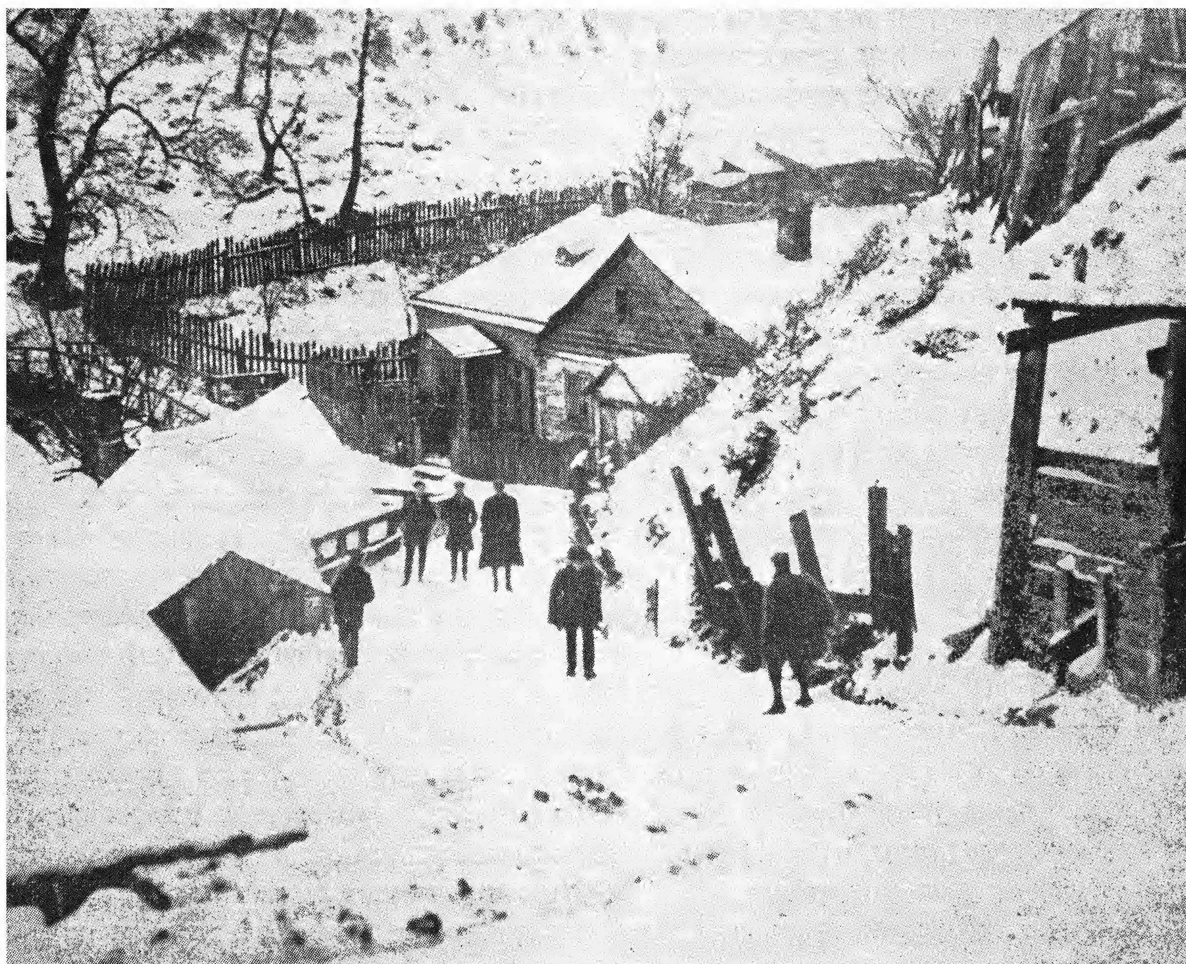
עגלונים, אנשי־מסחר וכו׳, שהיו מוצאים את מחייתם מסביב לבית־החרושת; וכל אלה, בדרך כלל, יהודים היו. אין לראות גוזמה באומדנים, שאמדו את מספר הנפשות, שהיו מתקיימות בתקופות מסוימות בגרודנה על מפעלו של שרשבסקי, עד לשתי רבבות.

בית־החרושת לבדו, מלבד מחסניו, היה משוכן בבית־מידות בן שלוש קומות, שהקימו החרשתנים בטבור העיר, ושגבל בשלושה רחובות וסימטאות. והיו בו, עם השלמת ציודו ומיכונו, כל מחלקות־העזר הדרושות לייצור של חומרי־האריזה, לאספקה של כוח מניע ושל מאור וכו׳, ושעשו באותו זמן את בית־החרושת לבלתי־תלוי בזולתו, להוציא הזדקקות לבתי־הדפוס, שבתנאי המשטר הצארי היו חלים עליהם חוקים ונוהגים מיוחדים. במפעל הותקנו המכונות החדישות והמשוכללות ביותר — לריסוקם של עלי הטבק, לטחינתו, לניכויו ולמילוי התרמילים בו. מחלקות מיוחדות היו בבית־החרושת לעיבוד „מאכורקה״, לכתישת טבק להרחה ולהכנת תרמילי־הסיגריות. גלילי־ענק של נייר דקיק היו „נבלעים״ כאן על־ידי מכונות רוטאציוניות, שהיו פולטות מתוכן תרמילים („גילזות״) מוגמרים.

רק מילוי הקופסאות בסיגריות ואריזתן היו נעשות בידיים ממש, של עובדות בשיטה של סרט נע ושל חלוקת העשייה בנוסח טיילור האמריקני. במלאכה זו היתה יד האשה מראה יכולת גדולה יותר מאשר במכונה, והיא היתה מגיעה לקצב של אריזת 80,000 סיגריות ליום בידי עובדת אחת.

בית־החרושת היה אפוא עם התפתחותו, לאחד הגדולים, המשוכללים והמושלמים ביותר מסוגו ברוסיה כולה, ונודע כיחידי בארץ זו ובפולין, המעסיק יהודים במספר כה רב — מן השומר והשמש ועד למנהלי־העבודה והפקידים הראשיים. המלאכה היתה שובתת בו בשבתות ובמועדי ישראל, לרבות חול־המועד. למועדי חודש תשרי ולחג־הפסח היו עובדי המפעל מקבלים גם מענקים מיוחדים; ולידו היה קיים גם בית־ספר יהודי מתוקן, שהוקם על חשבון בית־החרושת למען ילדי עובדיו.

בית־החרושת של שרשבסקי היה אחד הגורמים, שקבעו

ב„יורזיקה״ בחורף — „יורזיקע״ אום ווינטער — "Yurzike" in Winter

במידה רבה את חיי גרודנה ודמותה; העיר היתה „חסה" כאילו „בצלו", לדעת אחד הכתבים, והצפירה הנשמעת ממנו למרחקים למועדיה, היתה משמשת מעין שעון, שלפיו התנהל יומם של המוני משפחות עמלים ב„יורזיקה", ב„טרויצה" וב„שולהויף" ובמשכנות הדלות שבעיר. לפי צפירת הבוקר, היו מתעוררים וקמים בחפזה ואצים בסך אל יום העמל; ולפי צפירת הסיום, היו עקרות־בית, אם לא עבדו בעצמן במפעל, מצפות לקבל פני מפרנסיהן העייפים והיגעים.

ואמנם שימש המפעל הרכושני הגדול הזה עריסה ובסיס לתנועת הפועלים היהודים בגרודנה, ובייחוד ל„בונד". כל־כלני מפלגה זו ומשמיעי תורתה בעמנו נסתייעו בדוגמה של בית־חרושת זה (בעצם יחידה במינה), כדי להפריך את התורות הציוניות־הסוציאליסטיות על זעירות המפעלים היהודיים.

תנאי עבודתם של הפועלים כאן, אם כי טובים היו מכמה בחינות מאלה שבמפעלים קטנים, ובייחוד בסדנות של בעלי־המלאכה, הרי מושתתים היו על המקובל והנהוג בתחום זה בכל תקופה ותקופה. דרוש היה, אפוא, מאבק ממושך ומר עם החרשתנים, למען הניעם להטיב תנאים אלה — מאבק, שהחל על קיצור יום־העבודה מ־13 שעות לפחות מזה, ונגד פיטורים שרירותיים, ועבר להיאבקות על שיפור התנאים הסאניטאריים האיומים, שהיו מסכנים את חיי העובדים בבית־החרושת, ועל הטבת שכרם הזעום וכו'.

בתקופות שונות היו קיימים בגרודנה גם מפעל או שניים לעיבוד טבק, נוספים על זה של שרשבסקי ושותפיו — ולעומתו, במימדים צנועים מאוד. בית־חרושת כזה, בשם „רוּצ'נוֹי טרוּד" („מלאכת־כפיים"), הוקם בגרודנה כשנתיים שלוש שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, לאחר שבמפעלם של שרשבסקי ושותפיו הושלם המיכון, ומאות פועלים נשארו בבוקר לא עבות אחד חסרי־עבודה. „בני־גרודנה", מסופר בכתבה מעיר זו, 'לא יכלו להשלים עם אסונם זה וירימו צעקה עד לכל תפוצות ישראל". בסופו של דבר נתייסדה חברה, שהקימה את המפעל הנזכר לעיבוד טבק במלאכת־ידיים. לפי הרשימה שהזכרנו, עבדו בו 38 פועלים, לעומת 1,265 שעבדו באותו זמן, לפי אותה רשימה, בבית־החרושת של שרשבסקי.

יהודי מגרודנה, מעובדי מפעלו של שרשבסקי, הניח יסוד לתעשיית הסיגריות בשבדיה — סיפר דויד רובין, יוצא גרודנה ותושב הארץ ההיא ומציוניה הפעילים. לדבריו נתגלגל היהודי הנ"ל לשבדיה עוד בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת, בדרכו לאמריקה. משנשתהה דבר הגירתו למקום יעדו, והחל לחפש לו פרנסה, עמד על כך, שאין בשבדיה בית־חרושת לסיגריות; הוא אף החל בעצמו לייצרן, וברבות הימים גם הזמין והביא מגרודנה פועלות יהודיות מביהח"ר של שרשבסקי, ופתח, ב־1903, בייצור סיגריות, בעבודת־יד, בקנה־מידה גדול, והצליח, ובכך הניח יסוד לתעשייה זו במקומו החדש [1].

מתיישבים ראשונים מליטא במוזסוויל שבארגנטינה

אולם גם בתקופה זו של התאוששות בכלכלת גרודנה היה מצבו של המון העם היהודי בה לא טוב מזה שבערי התחום האחרות, וזרם של הגירה לחוץ־לארץ, ושל צעירים בייחוד, היה בבחינת תופעה יום־יומית בקהלה זו.

ב־1894 נוספה בגרודנה לרשימת הארצות להגירה שמעבר לים גם ארגנטינה. השיירה הראשונה של המתיישבים מליטא במושבה „קרית־משה" (מוזסוויל) שבארץ הנ"ל, מהורדנא יצאה, ובין אנשיה — הרב ר' מרדכי ראובן הכהן סיני (נולד באוגוסטוב, פלך סובאַלק; נפטר 1917 בבואֶנוס־איירס) — תלמיד־חכם משכיל, שהוסמך לרבנות על ידי ר' יצחק אלחנן ספקטור, ושהיה מפעילי חובבי־ציון באחו"נ (הפרבר שמעבר לנימאַן בגרודנה), ומורו של לייב יפה, ושהוזמן לשמש כמדריך ומנהיג רוחני במושבה המתייסדת. ר' ראובן סיני יצא לארץ החדשה יחד עם משפחתו, כשהוא נדחף לשם לא רק על־ידי הצרות, שהיו מנת־חלקם של היהודים ברוסיה הצארית, כי אם גם מתוך שאיפה לראות את בניו עובדים אדמתם ויוצרים.

ר' ראובן, איש־ציבור בגרודנה, שכתב הרבה בעתונות העברית (בכינויים שונים ב„הקול" שבעריכת מיכל הלוי רודקינסון, ב„המגיד", „הצפירה", „המליץ", ועוד), נאלץ להיאבק במוזסוויל עם הפקידות של יק"א לרגל יחסם השרירותי אל חלק מן המתיישבים, ומשנכשל, עזב את המושבה ועבר לבואנוס־איירס. בעיר זו השתתף בעתונות היהודית, פירסם שני חיבורים בעברית, וחיבר מסה על „קורות היהודים בארגנטינה", ייסד אגודה ציונית דתית „זכרון־שמואל" (ע"ש הרב ר' שמואל מוהליבר) ונאבק להרחקת ה„הטמאים" מן המוסדות היהודיים [2]. גם בנו, מיכל הכהן סיני (נולד 1877 בגרודנה — נפטר 1958 בבואנוס־איירס), שהיגר למוזסוויל יחד עם אביו, היה מראשוני המורים העבריים שם. משעבר אחר־כך לבואנוס־איירס, הניח בה יסוד לעתונות היהודית (את כתב־העת הראשון „דער ווידערקול", שהופיע ב־1898, כתב במו ידו, ובאין עדיין אותיות־דפוס עבריות בארגנטינה, הכפילו בליטוגרפיה), כן היה פעיל בתחום התרבות ובפעולה ציונית ושימש כתב של „הזמן" הווילנאי מארגנטינה. פירסם סיפורים בשני קונטרסים וערך בזמנו, בין היתר, את השבועון „דער קאָלאָניסט" („המתיישב"); ובשנים 1948—1956 היה עורך ראשי של עשרת הגליונות הראשונים של הקבצים ביידיש, בשם „גראָדנער אָפּקלאַנגען", שמוציאה לאור

בבואנוס־איירס ההתאחדות של יוצאי גרודנה בארגנטינה.

איש־גרודנה, האגרונום יהושע ב״ר יעקב לאפין, היה גם ממנהלי ההתיישבות היהודית בארגנטינה מטעם „יק״א, ואחת ממושבותיה נקראת על שמו. אביו יעקב, מגרודנה, היה בעל־אחוזות ואחד משני בניו של ר׳ פישל לאפין, אשר נשארו בעיר־מולדתם ולא עלו לארץ־ישראל [3].

לייב יפה מספר בזכרונותיו, שכאשר זז מבית־הנתיבות שבגרודנה המסע, בו יצאו אנשי השיירה הראשונה לארגנטינה — פרצה מקרונם יללה איומה, ו„חששנו, כותב הוא, שיהודים אלה אבודים הם לנצח בשביל עם־ישראל״. מקור אחר מן הימים ההם מספר, שבחגיגת חתונה בגרודנה, של אחד מבני השיירה הנ״ל, נדבו נדבות לטובת יישוב ארץ־ישראל ונשבעו חגיגית בשבועת „אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני״ [4].

4. הדמות הרוחנית־החברתית של העדה

צביון הנהגתה של הקהלה

על אף שידוד המערכות החברתי הפנימי בקרב יהודי רוסיה במחצית השניה של המאה הי״ט ובראשית המאה הנוכחית, שיהודי גרודנה היו שותפים לא־אחרונים לו — לא שונתה בהרבה, גם בתקופה שאנו עוסקים בה, דמותה המסורתית של עדת ישראל בעיר זו, לפחות בכללותה ובחיצוניותה. העבודה והמלאכה, המסחר והתובלה שבידי היהודים הוסיפו לשבות לחלוטין בשבתות ובמועדים והתכונה בהם ולקראתם היתה כבדורות שקדמו. הפרצות, במידה שניבעו, בימי שבת בעיקר, לא ניכרו כמעט כלפי חוץ או בטלו בששים. גילוייהן הפומביים נתבטאו בביקורי תלמידים לא רבים ביותר בגימנזיות הכלליות, בשיט (בקיץ) על פני הנהר אל הקייטנות שעל גדותיו, וכן בביקורים בתי־אטרון ובקירקס או בבתי־הראינוע, או בבילוי כלשהו של בני־נוער בשבת בקונדיטוריות של התורכים בעיר.

צביון הנהגתה של הקהלה

הדעה העיקרית ב„חברת המתפללים היהודיים״ („יברייסקויה מוליטבנויה אובשצ׳סטבו״), זו התחליף, כביכול, לקהלה היהודית, היתה גם עתה לפרנסים מן הדור הישן ולכמה מגבירי העיר, ליד מתבוללים למחצה מבין הרופאים ועורכי־הדין, ובלא שהיו נתונים לפיקוח ציבורי כלל וכלל.

כידוע, חיסלה ממשלת הצאר עוד בשנת 1844 את ה„קהל״ ומסרה את תפקידי הקהלה היהודית למוסדות השלטון הכלליים, ובעיקר לעיריות. ואלה היו גם הממונים על המסים המיוחדים, שהיו מוטלים על היהודים בלבד — מס „הקורובקה״ ומס׳ „הנרות״ — ושהכנסותיהם היו נועדים לכלכל את הצרכים הדתיים והסוציאליים של בני־ישראל. ואילו את ייצוג העדה הטיל החוק על „הרב מטעם״ („קאזיוני ראבין״), שעניין לא היה לו לרבנות ממש, ושתפקידו, מלבד „הייצוג״, היה לערוך את הרישום של הילודה והתמותה אצל היהודים, לאשר חופה וקידושין וגיטין ולדרוש דרשות ברוסית לפי טעם הרשות.

את המוסד של „רב מטעם״ הנהיגה הממשלה עוד ב־1850, אולם עוד ב־1860 התלוננו מסיימי בית־הספר לרבנים בווילנא (וביניהם המלומד הבלשן היהודי יהושע שטיינברג), שקהלת גרודנה (ליד אלה של וילנה וברדיצ׳ב) מסרבת לבחור ברב מבוגרי בית־הספר הנ״ל. ב־1870—1876 מכהן כ„רב מטעם״ בגרודנה יוסף הורביץ, שמנינוהו בין סופרי ההשכלה. ועוד לפניו שירתו בעיר זו באותו תפקיד 3 „רבנים״: קדיש לוריא (באמצע) שנות ה־40 של המאה, במשך 15 שנה), ל׳ [שמו המלא לא עלה בידי לברר. — המחבר], וכן ריוואש. גורביץ התקין, לפי אחד מרושמי הרשומות, כמה תקנות חשובות בקהלה, אולם לא הפיק את רצון פרנסיה ונאלץ לעזוב את גרודנה. ב־1876—1894 כיהן כ„רב מטעם״ בגרודנה בנימין משה קוטקינד, ממסיימי בית־הספר לרבנים הנ״ל. בדרך כלל שימשו „הרבנים״ הללו תחילה מורים או גם מפקחים בבית־הספר הממשלתי לילדי יהודים (בלשון העממית — „המכון״, או ה„אינסטיטוט״, כנראה, בשל מורי בית־ספר זה, שהיו קונים את השכלתם ב„מכון״ למורים יהודים שבווילנה). לבחור „רב מטעם״ — זו היתה למעשה זכות־הבחירה היחידה המיוחדת, שניתנה ליהודים: המתפללים של כל בית־תפילה ובית־כנסת היו „מבררים״ בקלפי כמה עשרות „בוררים״, ואלה היו בוחרים את „הרב״.

רק כאשר החלה ליתן את סימניה בחיים הציבוריים בגרודנה התנועה הציונית, נערך גם מאבק בצביון ציבורי־רעיוני, על משרת „הרב מטעם״ — משרה שבדרך כלל היתה לא מקובלת על הקהל, כי נושאיה היו למעין פקידים של הממשלה העוינת וחסרים היו השפעה וגם אומץ־רוח אזרחי. לאידך, לא היה לרצונם של „פני העדה״, כי ישמש בעל רמה אישית וציבורית יתירה בתפקיד זה, ושיאמר להתערב בעניינים, שהפרנסים ראו עצמם כאפוטרופסים עליהם. לא ייפלא אפוא שגם לאחר שנבחר ב־1896 כ„רב מטעם״ בגרודנה ד״ר שמריהו לוין, מנהיג ציוני דגול ובעל שאר־רוח — לא יכול היה להחזיק הרבה זמן מעמד במשרה זו, וביחוד בגרודנה של אותם הימים, שד״ר לוין ראה את אווירתה הציבורית כקרתנית ביסודה.

גם ה„רב מטעם״ שלאחריו, ושנבחר בשנת 1900, שלום ב״ר דוב הלוי אפשטיין, אף הוא ציוני

ד"ר שמריהו לוין
ד"ר שמריהו לעווין, ציוניסטישער מנהיג,
אָראַטאָר און שריפטשטעלער, „קאַזיאָנער רב" אין גראָדנע
Dr. Shmaryahu Lewin,
Zionist leader, "government rabbi" of Grodno

איש־חינוך מובהק, שכאב את מצב החינוך העברי והעלה דבריו על כך בעתונות העברית, אף פעל נכבדות בגרודנה בתחום זה — לא החזיק מעמד בעיר ועבר לכארקוב.

או־אז ירש את מקומו יצחק יעקב היילפרין, מחניכי „המכון למורים יהודים שבווילנה", ואחר כך מנהל בית־הספר הממשלתי לילדי יהודים בגרודנה. במשרתו כ„רב מטעם", והאחרון שבהם בגרודנה, נהג לפי כללי השיגרה המקובלת בתפקיד זה.

בענייני התקציב לצרכי הקהלה היהודית, שלה עצמה לא היה כל מעמד חוקי, היתה, כאמור הקובעת, העיריה, שלפי חוקי המדינה הכלליים מ־1892, לא היו היהודים זכאים להשתתף בבחירת מועצתה, אלא שהיו השלטונות רשאים למנות יהודים כחברים לה, במספר שלא יעבור על 10% מכללם. ו„מועצה" עירונית זו, שגם חבריה הנוצרים היו „נבחרים" אך על־פי כללים שרירותיים על־ידי בני־דתם מן החוגים האמידים בלבד — היתה בוחרת ועדה לענייני „מס־הקורובקה", שאליה היו מצרפים כיועצים כמה „בעלי־בתים" יהודים מכובדים, וועדה זו היתה מחליטה על חלוקת ההכנסה מן המס (גבייתו היתה נמסרת לקבלנים־„בעלי־טאקסה" מעשירי העדה) לסעיפיו: כמה לצרכים דתיים, כולל בית־המרחץ, וכמה למוסדות סוציאליים וכדומה. אך

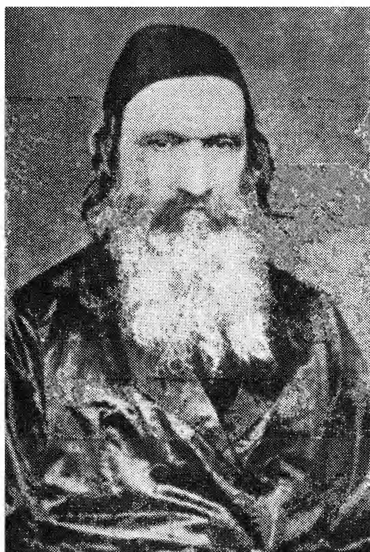
ה ק ו ב ע האחרון בכל אלה היה אחר־כך שלטון הפלך לבדו.

רק בראשית 1905, משהחלו לנשוב רוחות חדשות בקרב הציבור היהודי וגם הכללי, נתמרדו חברי העיריות היהודים (הממונים על־ידי הרשות) ובוועידה בווילנה, שכונסה על־ידי „לשכת ההגנה על זכויות היהודים", שהוקמה בשעתה למאבק לשיווי זכויות ונגד האנטישמיות — הוחלט, לפי הצעת החבר למועצת העיריה שבגרודנה, הרופא ד"ר זאמקובסקי, שהחברים היהודים יתפטרו בצוותא־חדא מהת־מנויותיהם, בדרישה להעניק זכות־בחירה פעילה וסבילה לעיריות גם לבני־עמם. ואמנם קיימו ד"ר זאמקובסקי ויוסף פרומקין, שהיה גם הוא חבר ממונה לעיריית גרודנה, במשך 30 שנה ומעלה — את דבר ההתפטרות, ונרשם לזכותם, שלא כל עמיתיהם היהודים בעיריות מיהרו לצאת בזה בדרכם[1].

תורה, צדקה וחסד

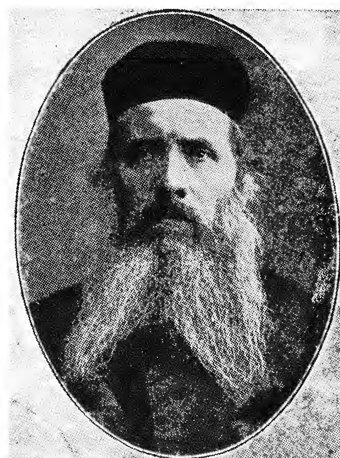
בתחומים הדתיים ובמערכת נרחבת של ענייני־הווי, וגם בשדה הציבורי היהודי בכללו, רבה היתה השפעת הרבנים שבגרודנה, שנשאו בה אך תואר של „מורי־צדק" ו„מורי־הוראה".

מ ו ר י ־ ה צ ד ק ה ר א ש י י ם של העדה הידועים ביותר בתקופה, שאנו דנים בה, היו: ר' א ל י ק י ם ש ל מ ה ב ן ר' ח י י ם ש פ י ר א, ר' גבריאל זאב־וולף ב"ר יחיאל־יצחק מרגליות ור' אברהם ב"ר משה גלבורד. ר' אליקים שלמה שפירא, חתנו של המו"צ, שכיהן בגרודנה לפניו, ר' יהודה לייב רבינוביץ נולד בשנת תק"פ. הוא היה למדן ובקיא בהוויות העולם ושימש תחילה רב

הרב ר' אליקים־שלמה שפירא
Rabbi Eliakim-Shlomo Shapira

באיישישוק, עיירת־תורה קרובה לגרודנה. היה דמות נאצלת ונערצת, רב־השפעה על העם ומקובל גם בחוגי הנוצרים ובשררה, וכל ענייני הקהלה היו נחתכים על־פיו. היה אוהב־ציון, חובב הספר העברי ודישה להפצתו. בשנותיו האחרונות עזב את כהונתו, בה שימש בגרודנה מאז תרמ״ה, למען עלות לארץ, ואת מקום מנוחתו מ̇צא בשנת תרס״ח בירושלים, שם הובא למנוחת עולמים ברוב כבוד. סיפורים רוויי חיבה לר׳ אליקים רווחים היו בקרב אנשי גרודנה. חידושיו נדפסו בספרים ושו״ת שונים.

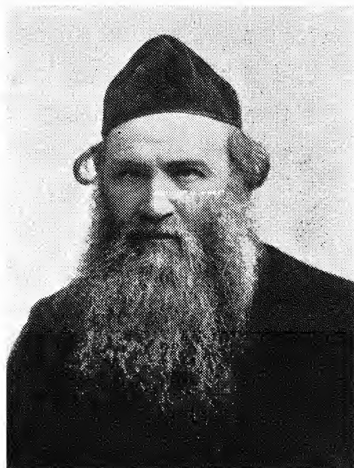

הרב ר׳ זאב וולף מרגליות („ר׳ ולוולה״)
הרב ר׳ וועלוועלע מרגליות
Rabbi Wolf Margoliot

ר׳ זאב וולף מרגליות („ר׳ ולוולה״ בפי העם; נולד בווילנה תר״ח — נפטר בתרצ״ה בארצות־הברית), מצאצאי „בעל סדר הדורות״, היה חתנו של ר׳ נחומקה מהוראדנא, ונתמנה למו״צ בקהלה זו לאחר מות חותנו בשנת תר״ם. היה בעל מוח חריף, רב־מרץ, למדן ודרשן מובהק. עסק גם במסחר (בספרים, באתרוגים) ונודע כמפשר מוכשר בין בעלי־דין בענייני־תורה. היה ציר בקונגרס הציוני השני, אך פרש מן התנועה ונהפך למתנגד לציונות. ב־1907 הוזמן לכהן ברבנות בקהלת בוסטון שבארצות־הברית ויצא לשם. היה אחר־כך נשיא אגודת־הרבנים האורתודוכסים באמריקה ובקנדה. חיבר בין היתר: „אגודת אזוב״ על הגדה של פסח (מהדורה א׳, ווילנא תרס״ד); „שם עולם״ — חידושים, הדרנים על הש״ס והספדים — זוילנא תרס״ה; „תורת גבריאל״ — פירוש לחומש (ירושלים 1910) ו„גנזי מרגליות״ — על חמש מגילות.

ר׳ אברהם גלבורד („ר׳ אברהם״; נולד תרי״ב, נפטר בגרודנה תרצ״ט), כיהן כמורה־הוראה ראשי בעיר עד למלחמת העולם השניה, ועוד נדבר בו.

אהוד מאוד על קהל העדה בגרודנה בעשור האחרון שלפני מלחמת העולם הראשונה היה מורה־ההוראה ר׳ משה יהודה ב״ר יצחק מנדל רבינוביץ׳ (נולד בוואסקי, או קונסטאנטינובו, שבפלך קובנה בשנת תרט״ו — נפטר בגרודנה תרע״ה). היה מניניו של ר׳ יום־טוב ליפמן בעל „תוספות יו״ט״, כיהן ברבנות בטיקטין ובסוקולקה, ומשנת תרס״ד התיישב בגרודנה וכיהן בה כמו״צ. מלבד גדולתו בתורה וביראת־שמים, נתפרסם במידותיו התרומיות ובידו הנדיבה. פירסם קונטרס בשם „מספד גדול וכבד״ על ר׳ ישראל סאלאנטר (וארשה, 1883).

הרב ר׳ משה יהודה רבינוביץ׳
הרב ר׳ משה יהודה ראַבינאָוויטש
Rabbi Moshe Yehuda Rabinowicz

מראשי־הישיבה בגרודנה, בתקופה שאנו דנים בה, נודע במיוחד ר׳ משה טרופ, אבי ר׳ נפתלי ראש לישיבת ראדין, שהנהיג בה את שיטת הניתוח ההגיוני בלימוד ושהיה הרוח החיה בה. ר׳ משה טרופ היה, לפי עדות תלמידו ר׳ ה״א ינובסקי, למדן מופלג, חריף ובקי (בעיר קראו לו „דער אפענער מוח״ — „המוח הפתוח״), מסביר מחונן ומתמיד גדול.

ישיבת גרודנה נודעה כאחת הטובות בליטא. למדו בה רבים שממרחקים באו, ומבין חניכיה יצאו גם ידועי־שם, בעתיד, כגון: חוקר השירה העברית של ימי־הביניים פרופ׳ ישראל דווידסון (מוֹבשוֹביץ); הפובליציסטן העברי הדגול והסופר עורך „הארץ״ ד״ר משה גליקסון. בן הולינקה הסמוכה לגרודנה („דער האלינקער״) ומצאצאי ר׳ יצחק אייזיק חבר, שהיה מן הרבנים הנודעים ביותר בקהילות ליטא במאה התשע־עשרה ויליד גרודנה וחניכה, מחבר תורני מן הגדולים בנגלה ובנסתר ובהוראה; הפדגוג המדקדק העברי והחוקר חיים אריה חזן; הסופר ברוסית ובצרפתית מתרגם התלמוד לצרפתית, וציר בוועידת קאטוביץ של „חובבי־ציון״ ומראשי פעיליה של

תנועה זו בפאריז, ד״ר ישראל מיכל רבינוביץ', ועוד. ובתחילת המאה הנוכחית — הסופר הוגה־הדעות, החוקר והעורך ביידיש אברהם מנס, ייבדל לחיים.

מבין המכהנים בהוראה בישיבה, ואחר־כך גם ראשה, ושהנהיג בה גם לימודי־חול, היה פופולארי מאוד ר' חיים יהודה לייב זופוביץ' (נולד בתר״ד בכפר ליד אוליטה, פ' וילנה — נפטר בגרודנה בתרצ״ב), או „הרב דאיישישוק״, „דער איישישקער״, בפי העם. ביובל שנות פעולתו העמיד כמה דורות של תלמידים. כן היה מקובל מאוד בגרודנה כמגיד מישרים, ובייחוד כמגיד שיעורים מדי שבת בשבתו, בבתי־מדרש אחדים לפני המתפללים בהם. בביהמ״ד „אלשיך״, שבו כיהן כ„רבי״ קבוע, היה מלמד קהל בן מאה איש משניות והפטרת השבוע. ר' חיים לייב נודע כרב־פעלים ועוזר, מעודד כל מרי־נפש ומדוכא שהיה בא עמו במגע.

התחרות נאה התנהלה בגרודנה, בתקופה שאנו עוסקים בה, בין גבירי העיר — בתחום הנדבנות. עלה על כולם ר' אליעזר ב״ר משה הכהן ברגמאן (נולד תקפ״ו, בקירוב, באמדור — נפטר תרנ״ו), שידו היתה פתוחה לצרכים שונים של הציבור (גם ליישוב ארץ־ישראל) ושל הפרט בצר לו. בין היתר בנה בנין גדול ל„תלמוד־התורה״ וצייד את המוסד בכל הדרוש לבית־אולפנה מסודר; כן השאיר עזבון להקמתו, לציודו ולבנין של בית־ספר למלאכה, שהיה אחר־כך אחד המוסדות היהודיים המשוכללים והיעילים ביותר בעיר, והוציא מתוכו מחזורים של מסגרים ומכונאים מאומנים. והתחרו עם ברגמאן יוסף שרשבסקי, ובייחוד שותפו שרגא פייבל רוסוטה, יהודי עממי, שהיה נתבע ונותן מעצמו בלב טוב. הראשון מהם הקים בנין מפואר לבית־היתומים, והשני בנין לבית־המושב לזקנים, ושניהם ציידום כהלכה ולדוגמה.

גילויי הטמעה

ככל ערי תחום המושב היהודי ברוסיה, כן לא יכלה גם גרודנה היהודית, על אף הנטייה לשמרנות שהיתה טבועה בה, לעמוד בפני השפעת התהליכים הכלליים של התקופה.

יידיש, לשון האם, עוד היתה המדוברת והמושרשת בבני העם בהמוניו, ובה היו הללו קוראים עתה את העתון היומי היהודי בחשק ובהתמדה („היינט״ בלבד היה נמכר בשנת 1909 בגרודנה ב־1,600 עותקים ליום, לעומת 2,000 בווילנה, למשל). אך עם זאת כבר הורגשה ובלטה היטב, בעשור האחרון שלפני פרוץ המלחמה העולמית הראשונה, התמורה הלשונית־התרבותית, שנתחוללה בגרודנה בקרב חוגים נרחבים של הנוער היהודי, של האינטליגנציה ושל שכבות בעלי־בתיות ניכרות. הסבו לכך בראש וראשונה מוסדות ההשכלה, אף־על־פי שהכניסה לכלליים שבהם, שמטעם העיריה והממשלה, ובייחוד לתיכוניים, היתה מוגבלת לילדי היהודים לעשרה אחוזים בלבד (וזה — בגרודנה, אשר שני שלישים מתושביה מבני־ישראל היו). היקף הרוסיפיקאציה ומימדיה נתרחבו והלכו משנה לשנה, והלשון והתרבות הרוסית העמיקו לחדור ולתפוס את מקומן של השפה העברית, של יידיש ושל תרבות ישראל.

בעשור זה ניתן היה לפגוש בגרודנה נערים ונערות יהודיים לרוב לבושי מדים למיניהם ועטורי סימנים ותווים לגוניהם, של בתי־האולפנה, שברוסיה, ובין אם למדו תלמידים אלה, במיעוטם, בבית־ספר עממי עירוני או בגימנזיה ממשלתית, או ביקרו ברובם, בגימנזיות פרטיות, שהוחזקו בכספי־יהודים (בלית ברירה, למען הרחיב אפשרויות להשכלה תיכונית בתנאי ה„נומרוס קלאוזוס״); ובין אם היו לומדים בביה״ס הממשלתי לילדי יהודים (שהוחזק על חשבון המסים על הנרות והבשר הכשר, שהיו מוטלים על בני־ישראל בלבד) — הרי כולם ככולם מצווה ראשונה, שנתחנכו לקיימה בבית־תלמודם, היתה: לדבר רוסית! וגם אם היו ביניהם מבני־„עמך״, שלא דקדקו בכך, לפחות מחוץ לכתלי בית־הספר, הרי ברובם הגדול קיבלו את מצוות הדיבור הרוסי ברצון ובחדווה, אפילו אם היה מבטאם־להגם לא על טהרת הגויים. אך היו גם רבים, ובייחוד בנות, שהדיבור הלועזי היה להם לדבר שבאופנה, שבתרבות עילית ושל התהדרות, ואילו ה„ז'ארגון״ היידי — לסימן של נחיתות־דרגה. ואם בשפת הדיבור כך (הן הבית עדיין יהודי היה גם בלשון־האם) — הרי ביתר סימני התרבות השלטת מכל שכן: בקריאה שבעתון וספר, בתחום האמנות וכו'. וזה, כמובן, במידה שלא פעלו תהליכי ההדחקה של היהודים והזרמים החברתיים הלאומיים והסוציאליים שבקרב בני־עמנו.

זו אף זו. בשנים האחרונות שלפני המלחמה הורגשה בבתי־האולפנה התיכוניים שבגרודנה, ובייחוד, בגימנזיות לבנות, אף חתירה מיסיונרית (ארבע כאלו היו אז בעיר, מהן אחת, המשובחת — ממשלתית, 2 — משל בעלות נוצריות, ואחת — משל יהודים; אולם מבחינת כוח ההטמעה לא היה הבדל ביניהן). התעמולה להתנצרות, פרוטסטאנטית בעיקרה, ובייחוד משל הבאפטיסטים (להקל על רגש התיעוב מפני המרת הדת), התנהלה בבתי־הספר הללו על־ידי מורים נוצרים. היא אף זכתה לאוזן קשובה מצד בני־נוער מסוימים מבני־ברית, ובייחוד של נערות, שסיכויים לקאריירה וברק חיצוני (בייחוד של הקצינים הרוסים האלגנטיים על כותפותיהם וריקודיהם) קסמו להם במלוא העריבות שבפתיונם. וכך גם ארעו טרגדיות מספר בכמה משפחות יהודיות בגרודנה בתקופה ההיא — של בריחת בנות עם קצינים.

ואמנם, ניכרה תופעה זו, של נטייה לחדור לחיים הרוסיים בכל מחיר, ברחוב היהודי בכללו — באותה תקופה של ניהילזם וקארייריזם שלאחר כשלון המהפכה ברוסיה, על הפרעות והריאקציה שבאו בעקבותיו.

ורבה היתה גם השפעת התרבות הרוסית העשירה בכל־לה, אף מבחינתה החיובית — ספרותה, בטאוניה המשובחים ואמנותה, ובייחוד של התיאטרון. הן הצגה ביידיש היתה אסורה, בדרך כלל, וגם לא היה עדיין באותו זמן ברוסיה תיאטרון ראוי לשמו בלשון זו.

5. התנועה המהפכנית והסוציאלית בקרב יהודי גרודנה

ניצני תסיסה מהפכנית

אולם ביותר מציינים מבחינה חברתית את התקופה שאנו עוסקים בה, ההתעוררות הסוציאלית והלאומית בקרב יהודי גרודנה, כבתוך עמנו באירופה ומעֵבר לים בכללו. הגורמים והזרמים, שנתנו את סימנם בחיים הציבוריים היהודים בג־רודנה, תאַמו את מלוא הקשת המגוונת שבתחומים אלה ברוסיה כולה.

חוג מהפכני יהודי, מבין הראשונים שצמחו ב„תחום המושב", ושנוסד ע"י לייב דוידוביץ', מקבוצת הסוציאליסטים היהודים של אהרן ליברמאן, נתקיים בגרודנה עוד בשנות 1875—1876. החוג נתחסל, כנראה, לרגל מעשה הלשנה. בכתב־האישום של הרשות צוין, שפעולת החוג התנהלה ע"י אייזיק בן ישראל סלוצקי, „בן 25, בעבר תלמיד בית־המדרש לרבנים בווילנה, וע"י קונ־סטאנטין בילסקי, תלמיד הכיתה השביעית בגימנזיה הגרוד־נאית". מבין שמות יתר הנאשמים ייזכרו: סולומון אַנדרס, וכן דויד רוטנשטיין, „בעבר תלמיד ביה"ס לנגינה בווילנה", ואחיו.

מגרודנה יצאו סוציאליסטים יהודים ראשונים לפעולה בין אחיהם, וביניהם: הרופא אמיל אברמוביץ' (1864—1922), סוציאליסט מארכסיסטי ראשון, שפעל בין פועלים יהודים, ושהצטיין באישיותו הטהורה והמוסרית. — שמואל רבינוביץ', בן הסופר וההסטוריון העברי והעסקן של חובבי־ציון שאול־פנחס רבינוביץ' (שפ"ר). הוא נולד בגרודנה ב־1865, בקירוב, ומשהיגר לשווייץ, בנעוריו, נצטרף לחוג סטודנטים יהודים, שאמרו ליצור ספרות בב־עיות פועלים ביידיש (תחילה — מסה על מצב הפועלים בא"י הקדומה); היה מזכירו הפרטי של הסוציולוג והסופר הרוסי פיוטר לאַברוב, שדגל במהפכנות ברוח „ההליכה לעם"; תרגם ליידיש קונטרס, המכיל מעין א"ב של הסוציאליזם („מי ממה חי" לס' דיקשטיין), והוגלה לסיביר ל־10 שנים על שהדפיס את הקונטרס, בלונדון, השתתף בהברחתו לרו־סיה והפיצו שם. — רפאל סולובייצ'יק, בן הגביר הגרודנאי, ושסיים את חייו לאחר שעונה ע"י הבולשת בבית־הכלא הצארי, בשנת 1893. וכן — שמואל גוז'אנסקי (נולד בגרודנה ב1867, נכלא בברית־המועצות בשנות 1936—1938 וגורש, ולא נודע עוד דבר על גורלו), אחד התועמלנים הסוציאליסטיים הראשונים ביידיש, בייחוד בצורת „דרשות" בכתב, בקרב הפועלים היהודים (היה קרוי „דער לערער", היינו „המורה", וכינויו „לנו"), וממנהיגיו הראשונים של ה„בונד" בליטא; ב־1907 היה מועמד מפלגה זו בפלך גרודנה בבחירות ל„דומה הממלכתית" השניה [1].

מאבק הפועלים היהודים בגרודנה בראשיתו

תהליך התיעוש הביא עמו גם בגרודנה להתהוות פרול־טריון יהודי, ובכללו — לרגל אופיים המיוחד של ענף הטבק והתעשיות הכרוכות בו — למעמד של פועלות־חרושת יהודיות, שחרגו מעבודת עקרת־הבית והיו לעמלות שכירות עצמאיות במשפחותיהן, על כל התמורה בחיים הנובעת מכך.

ד"ר שמריהו לוין, שעשה, כפי שציינו, כמה שנים בגרוד־נה, בסוף שנות התשעים של המאה הי"ט, הטיב לעמוד על תופעה זו בזכרונותיו („מזכרונות חיי", ספר ג' „במערכה", ת"א תרצ"ט, ע' 154): „בגרודנה, כותב הוא, הכרתי ברא־שונה טיפוס — — של פועל יהודי בבית־חרושת, השונה מבעל־המלאכה, — — פועל, שאינו אלא חלק של מכונה גדולה, והרי הוא אנוס לקפח את מושגו על עצמו, בבחינת שלימות ואחדות עומדת ברשות עצמה. — — כשראיתי בגרודנה, היאך נבלעות יום יום עם שחר מאות צעירות בתוך כתלי בית־החרושת של טבק אשר לבית שרשבסקי, ויוצאות משם בערב, וריאתן קלטה ובלעה אבק טבק, שוב לא ראיתי בהן נפשות יחידות בודדות. ראיתי לפני מחנה מזוגה ומורכבה במכונה אחת, אנושות ממוכנה".

חייהם, ממשיך לוין, היו „מלחמת עולם עם המחסור והמצוקה, ואעפי"כ, כמה בהולים ורדופים היו הבריות לקבל מקום עבודה בבית־החרושת!". ו„עובדה אופיינית: עוד באותם הימים היה מורגש בגרודנה חוסר במשרתות, בעוזרות־בית, והיו הבריות מחפשים עוזרות בעיירות הס־מוכות. עוזרת בבית אמיד בפחות או ביותר מצבה החומרי מעולה היה בהרבה ממצבה של פועלת בבית־חרושת, ואעפי"כ מעדיפות היו הצעירות העניות שבגרודנה את בית־החרושת. — — עצם השם משרתת בזוי היה עליהן. הן ראו בשם סמל לעבדות על צורתה הראשונית, הקמאית".

הווי בית־החרושת, בו מרוכזים ועובדים בצוותא המון פועלים בתנאים אחידים או דומים, על מלוא קשייהם, ובייחוד באלה של שנות התשעים למאה הקודמת — הווי זה

לבדו די היה בו כדי לעורר את מחשבת העובד על מצבו וגורלו, וגם על כוחו באחדותו, ולהעלותו על דרך של התארגנות־יחד. ואמנם זכותה של תנועת הפועלים בקרב יהודי גרודנה, כבכל מקום, היא, שהכריזה על מאבק להרמת העובד היהודי מאשפתות והעלאת תנאי חייו, ושניהלה את מערכתו והרימה את מעמדו בעמו ואת קרן העבודה בכללה; ועם זאת גילתה התנועה גם לפני הפועל היהודי תקוות וסיכויים להגיע, בדרך של פעולה מכוונת, לחירות האדם העובד.

גלי ההיאבקות של הפועלים על הטבת מצבם, הגיעו עוד בשנות 1893—1897 גם לגרודנה ומצאו את ביטוים בשביתות [2].

כפי שמספר מיכל הכהן סיני, עורך הקבצים „גראָדנער אָפּקלאַנגען", בזכרונותיו על גרודנה שמלפני צאתו אותה, ב־1894 — עדיין לא היתה קיימת אז תנועת פועלים בעיר זו; אלא ש„כמה פעמים באו תועמלנים בודדים מביאַליסטוק ומקריניק, וניסו לאַרגן בגרודנה את הנגרים, החייטים והסנדלרים, ובייחוד את פועלי בית־החרושת של שרשבסקי — אך העלו חרס בידם".

אולם ב־1897 מצליחים כמה פועלים, שזה מקרוב באו אל העיר, ובסיועה של קבוצת אינטליגנטים, לעורר תנועה בקרב העובדים היהודים שבגרודנה, עד שעמדו גם לשלוח נציג לוועידת־הייסוד של ה„בונד" באותה שנה. אולם התעמולה, שהתנהלה בסדנות בקרב העובדים השכירים, לא הביאה פרי, בדרך כלל, בשל קורבת־היתר שבין הפועלים לבין מעבידיהם בעלי־המלאכה, שהיו עמלים עמם בצוותא כמוהם. ולעומת זאת, התעוררו בקיץ 1898 הנגרים השכירים והכריזו שביתה, שבה השתתפו 200 איש ואשר נמשכה שבועיים ימים. השובתים הצליחו להשיג קיצור של שעות־עבודתם ל־12 ביום — הישג שלא עמד להם אלא בעונת העבודה המרובה בלבד [3].

על **בונדאים ראשונים** באותו זמן בגרודנה מספר בזכרונותיו שמריהו לוין (כרך ג', ע' 149), המציין במיוחד לשבח „עלמה מופלאה אחת ופישר שמה". הוא אף נתקנא במפלגה זו, „שיש בידה למשוך אליה לבבות כה יקרים כאשה זו", ש„חכמה אצילית בנפשה ויושר אצילי בלבה" ומוכשרת היא „לשמש רעיון ללא חשבונות יתרים וללא פחד".

כן היתה קיימת באותו פרק זמן בגרודנה קבוצת סוציאליסטים יהודים בשם „די ארבעטער פאַן" („דגל הפועל"), שפעלו בקשר הדוק עם חבריהם היהודים שבקרב המפלגה הסוציאליסטית הפולנית („פפ"ס") — מפלגה, שריכוזה החזק ביותר בליטא בקרב הפועלים היהודים היה באותם הימים בגרודנה דווקה (בעיר זו נוסדה, בשעתה, עוד בשנת 1889, הקבוצה הראשונה של „פפ"ס", ואשר 8 מבין 14 חבריה יהודים היו) [5].

שביתה גדולה ראשונה פרצה בגרודנה בספטמבר 1899, לאחר שבאותו קיץ התנהלו בהצלחה כמה שביתות בקנה־מידה זעיר, בדרישה לקצר את יום העבודה, שהיה ארוך בייחוד אצל החייטים — 15—16½ שעות ביום חול רגיל ו־18 בעונות שלפני המועדים.

עתה הכריזו שביתה, בבית־החרושת של שרשבסקי [6], כ־800 עושות־הסיגריות ודרישתן היתה: להעלות את שכרן הקבלני, שהיה נמוך מן המקובל במלאכה זו בערים אחרות, וכן לבטל את ניכוי הקנסות על חשבון „פחת". השביתה פרצה, לאחר שהוכנה קודם לכן ע"י פעילי ה„בונד" בשתי אסיפות חשאיות של העובדות הללו ושנערכו בחורשה אשר בפישקי בקירבת העיר. כן נקבע בעוד זמן מגע עם הפועלים בבתי־החרושת שבווילנה ובביאליסטוק, למען מנוע הפרת השביתה.

מושל הפלך תבע, במודעות בעיר, כי השובתות תחזורנה למלאכתן; ולאידך, הוצאו ע"י ה„בונד" כרוזים לעידודן (החרשתנים איימו, כי יפטרו את הוריהן, העובדים במחלקות אחרות שבמפעלם; בביח"ר זה היו עובדים משפחות משפחות שלימות). גם מפלגת „פפ"ס" הוציאה בעיר כרוז־עידוד לשובתות, ביידיש [7].

משהן מיאֲנו להיכנע, פתחה הבולשת במצוד בבתי העובדות ואסרה כמאה מהן, ביניהן בנות 14—15 (בבית־החרושת הועסקו גם רכות מגיל זה, אף בנות 12). נכלאה אף מינקת עם תינוקה בזרועותיה. למחרת צרו יתר השובתות על בית־הכלא, בהשמיען קריאות: „איסרו גם אותנו — גם אנו שותפות לאשמה!".

אהדת הקהל לשובתות הביאה לכך, שאחדים מנכבדי העיר התעוררו להציע לפשר ביניהן ולבין החרשתנים, וכך נבחרה ועדה מפשרת, של עשר פועלות ו־3 מבין התעשיינים — הראשונה ברוסיה לבוררות בסכסוך עבודה.

ומשניסה מושל הפלך להשהות את עריכת הבוררות, הפגינו פועלים בגרודנה נגד הממשלה, במחאה נגד ההשהיה ובדרישה לשחרר את העובדות העצורות [8].

לאחר 9 ימי שביתה נערך הסכם, שלפיו הועלה השכר ובוטלו הקנסות. אולם השובתות לא חזרו לעבודה, עד שלא שוחררו ממאסרן כל חברותיהן.

באותה שנה, 1899, נערכה בגרודנה גם **אסיפה ראשונה**, בחשאי כמובן, **לכבוד האחד במאי**. שבה השתתפו 60 איש ושקדמה לפרוץ השביתה.

ובו בזמן מתחילה בגרודנה להתנהל גם **פעולה להקניית השכלה לפועלים.**

בראשית השנה נוסדה האגודה „פועלי־צדק", שחבריה הם פועלים העובדים בבית־החרושת של שרשבסקי, המתאספים „בכל ששת ימי המעשה בין הערביים ובשבת — — להקשיב לשיעורים לתנ"ך ולהסטוריה עברית מפי מורים מובהקים שהתנדבו להורותה חינם; מרבית הצעירים, שלא ידעו לתרגם פסוק כהלכה, קנו להם ידיעה רבה בכתבי־הקודש ובחכמת ישראל" [9].

וכעבור כמה חודשים הורשתה דבורה פישר, המוסמכת להוראה ושהזכרנוה לעיל, „לפתוח ולהחזיק בית־ספר־לערב פרטי לנערות ולנשים, עקרות־בית או עובדות שכירות, שאין ביכלתן לבקר בבתי־ספר רגילים" [10]. וכך נוסדה על־ידיה „אגודה ללימוד כתב ולשון וחשבון לצעירות העובדות בבית־החרושת שבעיר", ו„שלוש פעמים בשבוע מתאספות הנערות ללמוד מפי המורות המתנדבות", שמלבד דבורה פישר, עושות עמן גם „הצעירות המשכילות" מרכוס, וכן חנה יפה לבית מרגולין, רעיית בצלאל יפה — „והתלמידות רואות ברכה בלימודן" [11].

דבורה פישר המשיכה בפעילותה בשורות ה„בונד", ובשנות 1905—1906 היתה אף מראשי מפלגה זו ברוסיה כולה, כפי שהעיד עליה פראנץ קורסקי, ממנהיגי תנועה זו (בספרו „געזאמלטע שריפטן", ניו־יארק 1952, ע' 355—356). היא נולדה בגרודנה בשנת 1869 וסיימה את הגימנזיה, למדה חייטות, גם עבדה במקצוע זה וניהלה תעמולה למען רעיונות ה„בונד" בקרב העובדות בתפירה. ב־1903 נאסרה והושבה בבית־סוהר בווילנה. בעיר זו עסקה בהוראה, והמשיכה בזה אחר כך בסבנציאָן שבפלך וילנה, בבית־הספר היידישאי ובגימנזיה, שייסדה שם. היא הצטיינה כמחנכת בחסד עליון, וזכתה להערצה וליחס של כבוד בשל יושרה וטהרת נפשה. משהוצאו, בספטמבר 1941, יהודי עיר זו, ע"י הנאצים, לדרכם האחרונה, ניתן היה לה, לפישר, להציל עצמה אותה שעה מגירוש זה תמורת כופר, אולם היא בחרה ללכת יחד עם כל העם [12].

הצלחת השביתה בבית־החרושת של שרשבסקי עודדה גם את כלל פועלי גרודנה היהודים לעשות למען הטבת מצבם, וביחוד לקיצור יום עבודתם, שהיה מגיע ל־14—15 שעות. בתביעה לקצר את יום העבודה ל־12 שעות, שבתו בקיץ שנת 1900 הבורסקאים (5 פועלים) וניצחו; וכן הצבעים (70 איש), שעמדו בשביתה במשך שבועיים והשיגו יום עבודה בן 13½ שעות, בכלל זה מחצית שעה לסעודה; כן שבתו הבנאים (60 עובד), שנכשלו, „בשל פועלים לא־מפותחים, שלא מבני־המקום". ואילו 81 עושי־קופסאות בקבלנות בשביל בית־החרושת של שרשבסקי הצליחו, לאחר 5 ימי שביתה, לקבל תוספת בעד מלאכתם [13].

ובמפעלו של שרשבסקי גופו השיגו העובדות תחילה הטבות מסוימות בתנאי עבודתן, בכלל זה ביטול האיסור להכניס לשם מזון עמן; ו„**קופת־העזרה**" — **לשעת מחלה ולמקרים אחרים ולהלוואות ללא רבית**, ושהיתה קיימת מאז 1887 ליד בית־החרושת — הוצאה מידי המעבידים והועברה לרשות העובדים. למען קיים קופה זו, היו נוהגים לנכות אחוז משכר העבודה, לעומת סכום קצוב, לאותה תכלית, שהיה מופרש בפרקים קבועים ע"י החרשתנים, שהיו נוהגים עד כה בקופה כבשלהם, במגמה לפלג את מחנה פועליהם [14].

אולם, משבתו בסוף השנה 120 הפועלות האורזות, הוותיקות בבית־החרושת, בדרישה להעלות את שכר מלאכתן, להפחית את מכסתה, לפטר את הממונה עליהן שהיה נוגש בהן, ולהקצות להן מחצית שעה ביום לארוחת־בוקר — נכשלה השביתה. והסיבה לכשלון היתה בכך, שהמעבידים, מצדם, הגיבו בהפסקת עבודתן של עושות־הסיגריות, עד שפקד הרעב את בתי מרביתן. נמצאו אפוא ביניהן, שהציעו לתעשיין לקבלן במקום האורזות השובתות, והלה נענה לפנייתן והעסיק באריזה כ־70 מהן, כשהוא מביאן לעבודה ומחזירן הביתה בכירכרות סגורות, בלוויית משטרה. עם אי־הצלחת השביתה פוטרו 12 מן האורזות, אשר השתתפו בה, אולם מכסת המלאכה הופחתה, וכן הוקצתה לעובדות הפסקה לארוחת־בוקר למחצית שעה.

לעומת זאת, הצליחו באותה ימים 50 תופרות ומאה חייטות להשיג, בשביתה בת־יומיים, קיצור יום־עבודתן ל־12 שעות לרובן, בעוד שמיעוטן הוסיפו לעבוד גם לאחר־מכן 13—14 שעות ליום [15].

דבר מאבקו הכלכלי־המקצועי של הפועל היהודי היה מעתה, עם התחלת המאה הנוכחית, לתופעה מצויה, והוא הולך ומקיף בגרודנה, מלבד עובדי הטבק, ענפים ומשלחי־יד שונים. כך שבתו בקיץ 1901 פועלי בית־החרושת לכריכה משל חארין, במחאה על הארכת יום־עבודתם [16]. כן הכריזו שביתה מאה סנדלרים יהודים וכמניין שלא מבני־ברית, בתבעם לקצר את יום־העבודה (הפעם לפחות מ־12 שעות), לעבור מעבודה בקבלנות לשבועית ולהעלות את השכר. הסנדלרים ניצחו בשתיים משלוש דרישותיהם, כי שעות עבודתם לא הופחתו. בדרך זו השיגו גם אופים הטבה בשכרם [17].

באותה שנה מוציא ה„בונד" בגרודנה את הגליון הראשון של העלון החשאי „**גראָדנער פאַבריקס־פלוג־בלעטעל**" („עלון בית־החרושת"), שנדפס בדפוס מפלגה

זו. העלון מרבה לתאר את מצבם של העובדים בבית־החרושת של שרשבסקי ושל העובדות בו, ושרבים מהם לקו בריאותיהם, בשל אבק הטבק, שאינו נשאב מאולמות עבודתם, ועתה מהלכים הם חיוורים כסיד, תקופי שחפת, מוכי רזון וקודרים, ומצויים ביניהם אף נפוחי כליותיהם, בגין התנאים התברואתיים האיומים השוררים במפעל. העלון מוסר, בין היתר, שלפי מספרי העתון הרשמי „גרודננסקייה ודומוסטי" („ידיעות גרודנה"). לקו במחלות 1,300 מכלל 1,500 העובדים בבית־החרושת, תוך שנה אחת! ה„פאבריקס־בלעטל", שעוד עתידים היו להופיע ממנו במשך הזמן גליונות נוספים, מסיים את גליון־הבכורה שלו בקריאה לפועלים, להיחלץ, ליד המאבק להטבת תנאיהם בעבודה, גם למערכה נגד המשטר המדיני העויין כולו השורר ברוסיה.

במגמה דומה הוציא ה„בונד" בגרודנה גם סיפור בקונטרס בשם „זכרונות של עושה־סיגריות" („ערינערונגען פון א פאַפּיראָסן־מאַכערקע"), מפרי־עטו של שמואל גוז'אנסקי, שהוזכר לעיל[18]. גיבורת ה„סיפור", שהגיע לתפוצה רבה, היא אשה, הנאלצת להיכנס לעבוד בבית־החרושת במקום השובתות בו, וכאן היא נתקלת במציאותו, ובהשפעת תועמלנית, נפקחות עיניה לראות את מערכת חייו של העובד ומאבקו באור חדש, סוציאליסטי.

בשנת 1902 „מפגרת תנועת הפועלים המקומית בגרודנה לגבי זו שבערים אחרות", מציין עתון ה„בונד" „פוסלדנייה איזבסטייה" („ידיעות אחרונות"), בגליונו מס' 83 מ־28 באוגוסט; ועם זאת, נאמר שם, „נותנים יותר המון הפועלים, וכן חלק של האינטליגנציה בעיר, את דעתם לקריאת הסוציאליסטים־הדמוקראטים למאבק מהפכני". תוכפים אפוא החיפושים אחר חשודים ב„אפיקורסות", בייחוד ביערות הסביבה, שם נוהגים ה„שוועסטער און ברידער" („אחים ואחיות" — כינויים של אנשי־המחתרת המהפכניים) לערוך את התכנסויותיהם („סחודקי"), והמשטרה אף עוצרת אנשים על כל צעד ושעל.

ובתחום המאבק המקצועי־הכלכלי של העובדים נתגבש והלך עתה גורם פועלי־יהודי חדש ונוסף על ה„בונד" ו„פפ"ס": בבית־המיבשל של בצלאל יפה שובתים 40 עובדים ועובדות, בגלל פיטורים לא־מוצדקים של אחד מחבריהם, והם תובעים יום־עבודה בן 12 שעות (במקום 13), תוספת שכר והתנהגות טובה יותר עמם[19]; ובקיום השביתה — יד לאגודת „פועלי־ציון", שקמה במקום.

שנת 1903 בתנועת הפועלים היהודים בגרודנה עומדת בשני סימנים חדשים: א) של הפרעות בקישינב ובהומל וההיחלצות להתגוננות עצמית, שעליה סופר לעיל; ב) הסברה ופעולה בקרב הצבא.

מלאכת הסברה זו התנהלה ע"י תועמלני ה„בונד" במשכנות החיילים בקסרקטיניהם — על־ידי פיזור כרוזים על פני המדרגות, הדבקתם בבתי־השימוש (אלה „המועדונים" של הטוראים), ועל גבי המיחמים וכו'; וכן באסיפות־זוטא של חיילים מניין־מניין. כן התנהלה פעולה בקרב המתייצבים לשירות בצבא.

אנשי „פועלי־ציון" היו פעילים בקרב החיילים היהודים, ודרכם — גם בקרב אלה שאינם מבני־ברית, בייחוד במגמה להסביר לאלה, כי הממשלה, מטפחת את השנאה ליהודים ואת היצר לפרוע בהם, כיוון שהיא מעוניינת להסיח את דעת העם ממעשי־הדיכוי־והקיפוח שלה כלפיו.

ביוני 1903 נערכה בגרודנה הוועידה הראשונה של האגודות היהודיות שליד פפ"ס, והשתתפו בה נציגים מווארשה, ביאליסטוק וגרודנה[19א].

בתחום הכלכלי־המקצועי נערכו שביתות בבית־החרושת של שרשבסקי: של 260 העובדים ב„מאכורקה", ושנסתיימה בהפחתת המכסה של העבודה ובהגדלת שכרה; וכן של פועלי המסגריה המכנית של המפעל — בדרישה למנוע פיטורי אחד מעמיתיהם. גם בבית־הדפוס של לאפין שבתו 50 העובדים (גם שלא מבני־ברית), בשל פיטורי אחד מהם בשרירות, וניצחו. ולעומת זאת נכשלה השביתה, שנערכה בבית־החרושת למוצרי־כריכה, משל חארין, ושבה השתתפו כ־200 איש. ולא זו בלבד, אלא שגם נאסרו מהם, משהשתתפו באסיפתם החשאית ביער לוסוסנה, אף נידונו לעונשים שונים. ובסוף השנה פרצה שוב שביתה בבית־החרושת לבית שרשבסקי — של העובדות במיון.

בכלל רבתה באותה שנה עצבנותם של השלטונות, עם התגברות הרוח המהפכנית בגרודנה, ותכפו החיפושים והמאסרים. על ספריית ה„בונד" איימה סכנה של החרמה, ולדברי ישראל שוחט המנוח, ביקשה דבורה פישר את בצלאל יפה, שנאמן היה עליה ביושרו, כי יעביר את הספריה על שמו. ואמנם נחלוה אחר־כך הציונים, וישראל שוחט היה אחד העוסקים בה. לשם הבנת יחסים אלה, ראוי לציין, שדבורה פישר רשומה בשנת תרנ"ט, על אף „בונדאיותה", כאחת התורמות למען בית־הספר העברי לבנות ביפו[20]. כן רבתה ידם של הציונים בייסוד הספריה בשעתו.

הפעילות המהפכנית בגיאותה ובשיפלה

תקופת ההתעוררות הפוליטית המהפכנית ברוסיה ובקרב יהודיה נפתחה למעשה בראשית שנת 1904, עם פרוץ המלחמה בין מדינה זו לבין יאפאן, על כל שנתלווה לעת כזאת. בשנה זו נמשך בגרודנה והחריף ברחוב היהודי מאבקו של

הפועל להטבת מצבו, ובו בזמן מתחילות ותוכפות תגובותיו המדיניות, כביטוי להזדהותו עם מאבקם של המהפכנים במדינה כולה. ומבפנים נוסדה לראשונה בעיר אגודה אנארכיסטית של יהודים בשם „בּוֹרבּה" („המאבק"), שנוסדה בעקבות זו שקמה בביאליסטוק הסמוכה; כן החריפו הוויכוחים עם חברי „פפ"ס" היהודים אשר שללו מעיקרה התארגנות נפרדת של פועלים בני־עמם, וכן עם בני־ברית אנשי „ס"ר", שהיו קרובים אף הם לאנארכיסטים בעקרון השימוש בטרור כאמצעי פוליטי.

מקום מרכזי במאבק הכלכלי תופסת ב־1904 השביתה בבית־החרושת של שרשבסקי, שפתחו בה, בסוף השנה הקודמת, הממיינות, ושעברה עד מהרה לפסים של שביתת העובדים כולם שבמפעל. וזאת — מפני שבעליו התחמקו מלמלא אחר ההסכם שערכו עם השובתות, ואלה חידשו בשל כך את שביתתן. או־אז השבית המעביד, למען עורר מדנים בקרב הפועלים, את העובדים בשבע מחלקות אחרות, שהיו מקבלות את החומר שלהן מן המחלקה למיון. הוא גם הכניס מפירי־שביתה מן השוק למלא את מקום השובתות.

הוכרזה אפוא שביתה כללית בבית־החרושת, שהקיפה כ־1,800 עובד, ונגעה, יחד עם משפחותיהם, ב־6—7 אלפים נפש לפחות. הצעירים שבקרב הפועלים החזיקו מעמד, אולם הזקנות והזקנים, שרבים היו בין עובדי המפעל, הגיעו, לאחר כמה שבועות של מחסור, אף של רעב, „למדרגת יאוש אחרונה" — מסופר ב„פוסלדניה איזבסטיה" מס' 166 מ־9 בפברואר 1904. „מחנות־מחנות מתפרצים הם יום־יום לשערי בית־החרושת, מדולדלים, תשושים עד לזוועה — — בוכים הם בקול, מתחננים לפני החרשתן, שיקבלם לעבודה. — — משמופיע מישהו ממקורבי שרשבסקי, מייד מתחילות הזקנות האומללות לצעוק בקול — — : „יחי שרשבסקי! פתחו את בית־המקדש!".

הסכסוך, שבו היו שלובים, כאמור, שביתת־מגן, השבתה ושביתת־הזדהות, „נסתיימה בצורה עגומה ביותר בשביל הפועלים", מוסר העתון הנ"ל (מס' 169, מ־5 במארס אותה שנה). לא זו בלבד שלא נתמלאו דרישותיהם — לסלק את מפירי־השביתה, לספק את תביעות הממיינות ולהחזיר את כל המפוטרים לעבודה — אלא שלמעלה מ־200 עובדים לא הוחזרו אל בית־החרושת. „החרשתנים", מסופר עוד, „צוהלים" ואומרים לגזול מאת הפועלים כל שהשיגו אלה במאבקם במשך שנים. „באחת המחלקות כבר מנהיגים עתה שכר קבלני במקום היומי, שהיו העובדים שם מקבלים עד כה, והפועלים המנוצחים התשושים מרעב, שרויים בדכאון".

המערכה במפעל לוותה בעריכת אסיפות של פועלים, בכללן המוניות, בבתי־כנסת, בהפצת כרוזים תכופים, בחיפושים מצד המשטרה, במאסרים בהמון ובנגישות. בייחוד עלתה עירנות הבולשת, שהיתה נעזרת גם בקוזאקים, לקראת האחד במאי, ולרגל התארגנות ההגנה העצמית. המאסרים פגעו הפעם גם ב„פועלי ציון", ולראשונה הואשמו פועלים בגרודנה גם בהשתייכות לקבוצת אנארכיסטים.

אף־על־פי־כן, נערכו בעיר ובעיבורה 15 אסיפות באחד במאי, בהן השתתפו למעלה מ־600 איש, ולא עבדו באותו יום בגרודנה 150—200 פועל, להוציא את בית־החרושת לטבק, שבו לא הופסקה המלאכה בשל האזהרה, שניתנה לעובדיו, שכל אשר ישבות באותו יום, יפוטר וייאסר.

ב־21 באוגוסט נערכה בגרודנה, ביזמת ה„בונד" הפגנת־מחאה גלויה ברחוב הראשי („סוֹבּוֹרנאַיה" = דוֹמיניקאַנסקה") נגד פסק־הדין, שהוצא על גולים מדיניים ביאַקוטסק שבסיביר. השתתפו 250 איש, הועלה דגל אדום נושא סיסמות, פוזרו כרוזים והושרה ה„מאַרסלייזה".

ובראשית אוקטובר נערכו בגרודנה, לפי הוראות מרכזו של ה„בונד", שורת אסיפות, בהן השתתפו 460 פועל, ועוד ארבע, שבכל אחת מהן נטלו חלק מניין חיילים — במחאה על ההתנפלות, שערכה המשטרה על פועלים יהודים בביאליסטוק, בראש הסתערות זו על עובדים מבני־עמנו, בעת שובם מאסיפה, עמד קצין הבולשת שבביאליסטוק, גריבויידוב הנודע לשימצה, זה שנורה אחר־כך למוות בגרודנה על־ידי אנשי ההגנה היהודית העצמית.

כבכל רוסיה, כן גם בגרודנה, התגברה והחריפה הפעולה המהפכנית בשנת 1905. והפעם היא מצאה את ביטויה בהפגנות, מהן מזוינות ומלוות בהתנגשויות עם המשטרה והקוזאקים, וכן בשביתות של הזדהות עם מעשי המהפכנים במקומות שונים במדינה, או בתגובה להתפרעות המשטרה בהתנפלויותיה או התנקמויותיה בנאבקים על החירות. כן אירעו גם בגרודנה מעשי טרור, בייחוד בנקמה ממשתוללים שבקרב עושי דברה של הרשות.

בתוך תנועת הפועלים היהודית בעיר נתאַרגנה עתה אגודה של ה„ס"ס" — „ציונים־סוציאליסטים" טריטוריאליסטים, שנפלגו מ„פועלי־ציון"; כן הופיעו גם „סיימיסטים" — חסידי אוטונומיה יהודית בעלת סמכות נרחבת, ושעתידה היתה לפי תחזיתם, להגשים, בבוא העת, גם את דבר הריכוז הטריטוריאלי של העם.

ביאנואר נערכה בגרודנה, ביזמת ה„בונד", שביתת־הזדהות עם הפועלים, שנפלו בפטרבורג ב־9 באותו חודש (לפי הלוח היוליאַני) במצעד, שנערך ליד ארמון הצאר. תוך 5 ימים הקיפה השביתה את המפעל ליציקת ברזל, את טחנת־הקמח הגדולה, את בתי־החרושת לטבק, לפקקים ולמכונות, ואת כל בתי־הדפוס, בתי־המלאכה, בתי־המרקחת והמאפיות [20א].

ב־26 במארס נערכה הפגנה גדולה שניה של ה„בונד", במחאה נגד הנגישות באסירים מדיניים בבית־הסוהר המקומי. פרצה התנגשות בין „הפלוגה הלוחמת" המזוינת של ה„בונד" לבין מחלקת קוזאקים, ופועל אחד, פרץ ברנשטיין, שספג מכות נמרצות, מת אח"כ מפצעיו. לוויתו נהפכה להפגנה אדירה, שהביאה להתנגשויות נוספות עם המשטרה [21].

על אף החששות להתחוללות פרעות בגרודנה באחד במאי, וההתכוננות להגנה עצמית, נערכו בכל זאת ביום זה אסיפות־עם, בהן השתתפו אלף איש, ובערב — מספר הפגנות בעיר, בלוויית זיקוקין־די־נור [22].

ב־21 ביוני נערכה, ע"י ה„בונד" ו„פפ"ס", שביתה מדינית, בתגובה לדיכוי ההתקוממויות של הפועלים באודסה ובלודז'; וב־21 בנובמבר — עצרת־עם, על־ידי ה„בונד", בתמיכה במאבקם של עובדי־הדואר־והטלגרף עם המשטר הרודני; ובו ביום נערכה עצרת ע"י „האירגון הצבאי־המהפכני", שבהדרכת ה„בונד", ושבה נכחו 250 חיילים. היה זה אך כמה שבועות לאחר התמרדותם בגרודנה של חיילי הבריגאדות של התותחנים. — „האירגון הצבאי־המהפכני" הנ"ל ארגן באותה שנה עוד מספר אסיפות בעונת החנייה במחנה־הקיץ [23].

מרידת התותחנים הנזכרת דוכאה, אגב, ע"י גדוד קוזאקים, ועשרות חיילים מארגניה נאסרו. הם נידונו אחר־כך להיגרש לסיביר, וראשם צבטקוב (רוסי) — למוות. אולם, אנשי „האירגון הצבאי־המהפכני" הנ"ל, שפעל בשותפות עם „פפ"ס", הבריחו את הנידון מבית־הסוהר בסמוך למועד שנקבע לביצועו של פסק־הדין, והעבירוהו אל מעבר לגבול. שניים מבין המשתתפים בהברחתו הנועזת מבית־הכלא, היו לפי המסופר, אליהו („אלצ'יק") סטולאר ואוסיפ חביליביצקי, חברי „הפלוגה הלוחמת" (את השתתפותו של נ"ה דרייהר במבצע זה כבר ציינו לעיל). ולמחרת המעשה, כשעמדו להוציא את הנידון להורג — מסופר — הוצפה העיר שוטרים, בלשים וחיילים, שערכו חיפושים נמרצים אחריו והעלו חרס בידיהם. ובו בערב נערכו נשפיות לכבוד הצלחת המבצע, האחת במרכז „הפלוגה" הנ"ל בדירת־סתר ב„שולהויף"; והשניה, בנפרד, בדירה ברחוב „הסוחרים" („בריגידסקה"), משל אננה קאמנצקי, חברה לשעבר בחוג „ציונה" שבעיר, ושאצלה שכן „הצלב האדום", כביכול, של „הפלוגות הלוחמות" [24].

וליד הפעולה המדינית, נערכו בגרודנה ב־1905 גם כמה שביתות כלכליות — בבתי־הדפוס של לאפין ומיילאכוביץ' ובבית־החרושת של שרשבסקי, בו שבתו כ־400 פועל במשך 5 שבועות והשיגו העלאת שכר קטנה [25].

דיכוי המהפכה ושפיכת דמם של בני־ישראל בגל הפרעות, שהציף את רוסיה, נותנים עתה את סימניהם גם בתנועת הפועלים היהודים בגרודנה, ובראש וראשונה — בדאגה להתגוננות עצמית כנגד פורעים; ואילו המאבק המדיני עובר ומתרכז, בשנת 1907, במידה רבה, בהתמודדות בבחירות הצירים ל„דומה הממלכתית" השניה.

כבר בראשית 1906 לא ניתן היה לבצע בגרודנה את השביתה הכללית, שתוכננה לזכר מאורעות הדמים, שנתארעו ב־9 בינואר 1905 בפטרבורג. הממשלה הזהירה במודעות, שכל שביתה תדוכא בכוח הנשק. הקהל נרתע מלצאת לשוח ברחובות הראשיים באותו יום, שהיו מלאים וגדושים קוזאקים שוחרי התאנות, והללו, משלא ניקרו להם קרבנות, פרצו לסימטאות היהודיות וכיבדו במגלביהם כל עובר ושב, אף ערכו מאסרים בהמון [26]. והמשטרה, הצמאה לנקם על מעשי־טרור שונים ועל „הפקעות" („אֶכּסים", „אֶכּספרופריאַציות"), שבוצעו בעיר, מתנכלת לעצורים, בהטילה על מספר מהם אשמה בהשתייכות ל„פלוגה הלוחמת" של ה„ס'ר" בגרודנה (של ה„סרי"ם הצעירים", שהיו במפלגתם הנוהים העיקריים אחר הטרור האישי) [27].

בדצמבר 1905 מגלה המשטרה — וכבר הזכרנו זאת — מחסן נשק של ה„בונד". המודיע על כך בעתון המפלגה („די נייע ווערלט", ווילנה, מ־14 בפברואר 1906 — לפי הספירה היוליאַנית) מוסיף ומתאֵר את המצב בעיר:

„הריאַקציה נשאה, כנראה, חן בעיני התעשיינים בגרודנה. אלה מהם, שהיו עתה זה מוחאים כף לפרולטאריון, החלו עכשיו לרקוד לפני הריאקציה ולהפיק תועלת ממנה לפי דרכם. בבית־החרושת של חארין פיטרו 6 פקידים והוכרזה שביתה, עליה הגיב החרשתן בפיטורי עובדים. ואצל שרשבסקי הונפה החרב על צוואר הפועלים, והוא מעלה לפניהם שורה של תביעות להכביד עליהם".

באביב 1906 מגביר ה„בונד" פעולתו ב„אירגון הצבאי־המהפכני" שבהדרכתו, בעזרת שליחים מן המרכז, ביניהם סופיה דובנוב (בת ההסטוריון היהודי)־ארליך. פעולה זו, מספרת היא, היתה נערכת בעיקר בפגישות בתוך בקתות של דלת העם בפרבר העיר, שעל גבי מורדו התלול ליד גדת הנימאן, או ביערות הסביבה, ומבין אנשי גרודנה היה פעיל בכך הסטודנט וולף (אברהם) ליפניק, בעתיד מנהיג ה„בונד" בעיר. אולם גם כאן לא ניתן היה לפעול אלא זמן קצר, לרגל עיקוב המשטרה ונגישותיה.

עם זאת התנהלה בסוף אותה שנה פעולה ערה בקרב הבורסקאים היהודים (באגודתם בגרודנה היו אז 80 חבר), הנוטלים חלק בהקמתה של הברית המקצועית הנודעת לעובדי הבורסקי („דער גאַרבער בונד") שבכל תחום המושב היהודי שבצפון מערבה של רוסיה. הפעיל והרוח החיה בפעולה זו, וב„בונד" בגרודנה בכלל, באותו זמן, היה „אריה

גאַרבר" (ה„בורסקאי"), שנימנה עם עילית מפלגתו [28].

אגודת ה„בונד" בגרודנה עודה מקיפה 420 חבר, שמהם מצביעים 330 בבחירת ציר לוועידה השביעית של המפלגה, שנתכנסה בספטמבר אותה שנה בז'נבה [29].

ב־1906 ו־1907 פורצות עוד בגרודנה אי־אלה שביתות כלכליות, ביניהן של חייטים [30]. כן נוסד בעיר זו איגוד מרכזי של סדרי־דפוס [31].

כמועמד לציר ל„דומה" השניה, בבחירות ב־1906, מטעם הפועלים היהודים בגרודנה, מופיע, ליד גוז'אנסקי ממפלגת ה„בונד", גם בריסקמאן מטעם „ס"ס" [32], שגם אחד משלהם נבחר כ„בורר", מטעם העובדים בביהח"ר של שרשבסקי [33].

באביב 1908 מתכנסת בגרודנה מועצה ארצית של ה„בונד" — עובדה המלמדת על החשיבות שייחסה התנועה לעיר זו. המועצה דנה בסיגול הפעולה של ה„בונד" לתנאים החדשים במדינה, ובייחוד לאפשרויות הלגאליות [34].

ב־1909 מתחילה תנועת ה„בונד" להתאושש מן הנגישות של השלטון, ובגרודנה מתנהלת על־ידיו פעולה ארגונית שיטתית. מוקמת, ברשות הממשלה, אגודה מקצועית של העוזרים במסחר, המקיפה תחילה למעלה מ־20 חבר; כן נערכות 13 שביתות בזעיר־אנפין, המסתיימות בנצחון. השריד הלגאלי מן האגודות המקצועיות, שהיו קיימות מקודם, משל פועלי בית־החרושת לבית שרשבסקי, אינו מגלה עוד סימני חיים, וגם הנסיונות, הנעשים כעבור שנה, להחיותו — אינם מצליחים, בשל העדר אחדות בקרב העובדים. בשלושת החוגים לתעמולה, המקיפים 43 איש — החברים הם צעירים, כי הוותיקים עזבו את המפלגה. נערכות אסיפות פוליטיות ומקצועיות, שמספר המבקרים הממוצע בהן הוא 40; אך להרצאה ביער הגיעו אף מאה איש [35].

בסוף השנה מתרחבת הפעולה ומוקמות, בהנהלתם של „אנשי־הבונד", אגודות מקצועיות של פועלי העור ושל חייטים. יום עבודתם של הפועלים בכללם הוארך, ובחנויות רבות מועסקים הזבנים גם במוצאי־שבתות; אצל החייטים הוחזרה שיטת העבודה בקבלנות. הפעולה הכלכלית בכללה נושאת אופי הגנתי בלבד. פועלי העור שבתו נגד הארכת יום עבודתם מעל ל־12 שעות, והצליחו. שליח ה„בונד" מגרודנה מקים גם קשרים עם כמה מערי הסביבה ומסדיר את עבודת המפלגה בהן [36].

ב־1910 משתתף בוועידת ה„בונד", בלבוב, בין 12 הנציגים של האגודות המקומיות, גם ציר מגרודנה. כן נערכת אסיפה לכבוד מלאות 70 שנה למנהיג הסוציאליסטי הגרמני אוגוסט בבל, מה משתתפים 163 פועלים [37].

ובימי המשפט של בייליס נערכת, ב־25 בספטמבר 1913, ביזמת ה„בונד", גם בג־ודנה, שביתת־מחאה של הפועלים היהודים בעיר נגד העלילה [35].

באותה שנה וב־1914 שובתים בגרודנה הבורסקאים (300 איש) [39] והעגלונים והרכבים, רובם יהודים [40].

6. גרודנה — מרכז לתנועת התחיה הלאומית והעברית

התנועה לחיבת־ציון בשנות התשעים

פעולה סדירה של תנועת חובבי־ציון מתחילה בגרודנה עם ייסוד האגודה בשנת 1890 [1]. לאסיפת־היסוד נתכנסו כעשרים איש, וראש המדברים בה היה ר' אפרים ניימארק, מי שהיה אח"כ עסקן ציוני־דתי בגרודנה במשך עשרות שנים וחבר מטעם הציונים בוועד הקהלה בה, שנבחר לראשונה בבחירות דמוקראטיות. ניימארק (נולד 1860) עלה עוד ב־1880 עם הוריו לארץ, בה גרו בירושלים ואחר־כך בטבריה. ב־1884 נדד לסוריה, ארם־נהרים, פרס, אפגניסטאן ובוכארה והדפיס את רשמי מסעו בספר־השנה „האסיף" שבעריכת נ' סוקולוב לשנת תרמ"ט (וארשה, ע' 39—75). מאז שנת תרמ"ז כתב כתבות מטבריה, ירושלים, קושטה ואחר־כך מגרודנה, וכן מאמרים, ב„הצבי", „הצפירה" וב„המליץ".

באסיפת־היסוד של אגודת חובבי־ציון בגרודנה הופיע אפרים ניימארק כיודע את דרכי הישוב החדש הצעיר בארץ. הוא גם ניהל, בשנות התשעים הראשונות, משא־ומתן בכתב עם יהושע אייזנשטאט־ברזלי בדבר רכישת קרקע בארץ, בייחוד במחניים שבגליל העליון, בשביל קבוצת אנשים, שטיפל בארגונם בגרודנה ובסביבותיה, לשם התיישבות בארץ־ישראל [2].

אחד היוזמים את ייסוד האגודה של חובבי־ציון היה הצעיר בצלאל יפה (נולד 1868 בגרודנה — נפטר 1925 בתל־אביב), מי שעתיד היה להיות עמוד־התווך של התנועה הציונית והחינוכית־העברית בגרודנה לפני מלחמת העולם הראשונה, ואח"כ מבוני הישוב בארץ ומעסקניו־מארגניו. סבם של בצלאל יפה ושל אחיו לייב ואברהם, מצד האב, היה ר' מרדכי־גימפל יפה, הרב דרוז'אנוי, מראשוני חובבי־ציון, אשר התיישב בכפר יהוד שליד פתח־תקוה בשנת תרמ"ה; וסבם מצד האם היה ר' פישל לאפין, שדובר עליו כאן. בצלאל יפה היה הראשון לצעירים שבמשפחה זו, שנתפס לחיבת־ציון בהשפעת חיים מרגלית־קאַלוואַריסקי, שעשה בגרודנה נפשות לתנועה, בשרתו שם כחייל. עוד לפני ייסוד האגודה שהזכרנו, הספיק בצלאל יפה לבוא בכתובים עם אישים חשובים בא"י ובחו"ל בעניינים הנוגעים ליישוב הארץ,

וכן לתכן תכניות לתעמולה למען הרעיון, בקרב הצעירים ביחוד [3].

ועוד ייזכרו מן המשתתפים באסיפת־היסוד הנ״ל:

ר׳ חיים־נחמן ב״ר אליהו רוזנקראנץ, ממשכילי העיר, אשר שימש אח״כ מורשה „הוועד האודסאי" בגרודנה והיה בין מקימי החברה „מנוחה ונחלה", שנוסדה באותה שנה בווארשה ושייסדה את המושבה רחובות. היה מן הראשונים, אשר רכשו בה קרקע, נטע שם כרם ובנה בה בית. הוא נפטר בגרודנה בשנת 1901 [4]. בנו, יוסף, נמנה עם איכרי רחובות ופרדסניה, ונפטר בה בשנת תש״ה.

בייסוד „מנוחה ונחלה" נטלו, אגב, חלק עוד שניים מאנשי גרודנה: אליעזר הכהן קפלן ובצלאל קורליאַנדסקי. אליעזר קפלן (נולד בגרודנה 1857 — נפטר בווארשה 1915), מחבריהם של משכילי גרודנה א״ש פרידברג, מ״מ בנדטסיון ויצחק אַנדרס ומן המשתתפים ב„הקול" של רודקינסון, נשא אחר־כך משרה בווארשה מטעם בית־החרושת לטבק של שרשבסקי, היה שם מראשוני חובבי־ציון וקנה את האדמה לייסוד רחובות. היה מחברי המיסדר הציוני „בני־משה" ומעורר לייסודה של חברת „אחיאסף" והרוח החיה בה. על־פי יזמתו הוציאה חברה זו את העתונים המשובחים „הדור" ו„דער יוד", וכן את „לוח אחיאסף", וקיבלה עליה את הוצאת „השלוח". הרבה לעשות למען התרבות העברית ולהפצת ספרותה, פעל להתחדשות „הצפירה" ע״י

מיכאל אוריאַשזון (אוריאַשזאָן)
דעלעגאַט צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס
Michael Uriashson
Delegate to the Ist Zionist Congress

נ׳ סוקולוב, ב־1911, פירסם מאמרים בעברית על ספרות וסופרים [5]. בצלאל קורליאַנדסקי היה הגזבר של „מנוחה ונחלה" והשתתף ב־1890 במשלחת של חובבי־ציון, עם הרב ר׳ שמואל מוהילבר בראש, אשר יצאה לתור את הארץ, ושימש כיועץ בקניית הקרקע למושבה רחובות [6].

מיכאל אוריאַשזון, יליד וילנה ומראשי חובב״צ בה, אשר התיישב בגרודנה והיה אחר־כך נציגה בקונגרס הציוני הראשון בבאזל.

חתנו, הרופא ד״ר חיים (יואַכים) ב״ר הרץ הורביץ, אחד המכובדים בעיר, שהוצע על־ידי הציונים כמועמד ל„רב מטעם", אך ויתר לטובת ד״ר שמריהו לוין. הוא התמסר לפעולה לתרבות, היה הרוח החיה בתנועה הציונית בגרודנה והשתתף מטעמה בוועידה הציונית במינסק בשנת 1902. לימים עבר לווארשה והיה מקורב שם אחר־כך לפעולתו של המשרד הארץ־ישראלי.

נתן־נטע זימן, עסקן ציבורי חשוב באחו״נ (הפרבר של גרודנה), שנילווה אל קלונימוס זאב ויסוצקי במסעו בארץ־ישראל והיה למזכירו. — לימא ריפ, לימים מן העסקנים הציוניים המושבעים בעיר, ממייסדי „החדר המתוקן", מן הפעילים מסביב ל„קורסים הפדגוגיים העבריים" בגרודנה [7], ואחר כך גם בהקמת הרשת החינוכית של „תרבות" בעיר.

הלל איסר ינובסקי, רושם הרשומות של התנועה בגרודנה ובעתיד מפעיליה בתחומיה החינוכי־העברי — היה מן הצעירים ביותר שבאסיפה הנזכרת.

בסמוך להקמת האגודה של חובבי־ציון נוסדה בגרודנה גם אגודה בשם „שפה ברורה", להפצת עברית ע״י דיבור. בין מייסדיה היו: ר׳ י״ד מילר, לייב יפה, ר׳ אפרים ניימארק, ר׳ ראובן הכהן סיני. בימים הראשונים היו חבריה רבים, והתכנסויותיהם שבהן „התעמלו" בדיבור העברי — תכופות, אולם להאריך ימים לא הצליחה [8].

פעולה לתרבות ולמען החינוך העברי בארץ־ישראל

ביקור תעמולה של המטיף צבי מאַסליאַנסקי בגרודנה ב־1893, „הוליד" את ייסוד „חברת־מקרא" להפצת „דעת שפתנו הקדושה ודברי־ימי עמנו בין אנשי עירנו בכלל ובין צעירינו בפרט" — ע״י ה״א ינובסקי, בצלאל יפה וד״ר חיים הורביץ. האגודה משכה אליה צעירים אינטליגנטיים רבים, מהם שנספחו למחנה חובבי־ציון ואחר כך גם לציונות. בין המורים באגודה זו היה גם הסופר והמתרגם העברי יוסף אליהו טריבוש (1856—1940), בשעתו מן הסוציאליסטים העבריים הראשונים בווילנה, שעשה שנים בהוראה בגרודנה. האגודה נתקיימה שנים אחדות, וכבת לה הוקמה גם ספריה עברית ועל נושאים יהודיים. הספריה

נתקיימה בחדר פרטי, עד שהגיע שמעה לאזני המשטרה ואז חוסלה. כן קמו ליד „חברת־מקרא" גם אגודות של „בנות־ציון" ושל „צעירי חובבי־ציון". על חגיגת חנוכה של אגודות אלה בשנת תרנ"ו מסופר ב„המליץ", כי בפעם הראשונה שרו בה את „התקוה" — „השיר הלאומי, אשר ישירו הפועלים העברים במושבות אחינו באה"ק" [9].

בין אלה שאגודה זו משכה לחיבת־ציון היו שניים, שנועדו להיות מטובי העסקנים הציונים־העבריים בגרודנה:

א) ידידיה דופלברג (נולד בשנות ה־60 למאה הי"ט למשפטן אמיד — נרצח בידי חיילים פולנים בגרודנה, בתשרי ת"ש), בר־אורין ורב־ידיעות בלשון העברית וספרו־תה ובלשונות לועז שונות ובעל ספריה עברית גדולה; ממטפחי החינוך העברי שבעיר.

ב) מרדכי ב"ר קדיש ינובסקי — עסקן ציוני מעולה, שותף למייסדיהן של כפר־אוריה ושל רוחמה בארץ־

מרדכי ינובסקי (יאַנאָווסקי)
M. Janowsky

ישראל. את בנותיו שלח לקבל את חינוכן בגימנזיה „הרצ־ליה" שבתל־אביב, משלא הספיק לערוך את עלייתו לישוב־קבע בארץ לפני מלחמת העולם הראשונה; וב־1920 יצא מרוסיה עם בנו ואחת מבנותיו להעפיל לא"י דרך הרי קאווקאז, אולם שם נפלו חלל ב־1921 מידי שודדים, וגם קבורה, לא היתה להם. כבן 51 במותו [10].

ב־1893 פותחים חובבי־ציון בגרודנה בקיבוץ כספים למען בית־הספר העברי לבנות ביפו, אשר התקשה להחזיק מעמד. וב־1894 מייסד המשורר העסקן הציוני הדגול לעתיד לייב יפה — אגודת־נוער בגרודנה של משלמי תרומה חודשית קבועה למען בית־הספר הנ"ל. האגודה פעלה בשיטתיות ובהתמדה במשך שנים, חינכה את חבריה לעבודה מעשית למען ארץ־ישראל והוצגה כדוגמה לנוער הלאומי היהודי במקומות אחרים [11].

גרודנה — אחד המרכזים של ציונות רוסיה

ב־1896 החלו נושבות רוחות חדשות בכנפי התנועה הלאומית. מסגרת המעשים בקנה־מידה פעוט לא הניחה עוד דעת רבים מחובבי־ציון, ובייחוד צמא היה הנוער לרעיון מלהיב ומרחיב־אופקים. בגרודנה פועלים באותה תקופה ד"ר שמריהו לוין, שנבחר כ„רב מטעם" לעדה, ויוסף קלויזנר הצעיר, העושה ליד ש' לוין בתרגום המלון התלמודי הגדול של יעקב לוי. ליאו מוצקין, אז ראש לאיגוד הסטודנטים הציוניים בברלין, והמבקר בגרודנה, משמיע אימרת־כנף חדשה — „ציונות". ברק פוקח־עיניים מעורר חזון רדום, הדוחף מעתה בכוח אדירים לעשותו למציאות — למדינת־יהודים [12].

אותה שנה מייסד בצ' יפה את „אגודת־הציונים" בגרודנה, מן הראשונות ברוסיה ואשר בראשה הוא עומד מעתה עד לעלייתו לארץ בשנת 1909. הדו"ח, אשר נמסר בגרודנה מן הקונגרס הציוני הראשון, מלבה לבבות ומעורר לפעולה, בהתאם לתפיסת הציונות בימים ההם וברוחה. יחד עם „אגודת־הציונים", המרכזת בתוכה בעיקר את חוגי האינטליגנציה, קמים ומתאגדים בעיר אגודות ו„חוגים" ציוניים אחרים מבני שכבות שונות, וכולם מתאר־גנים הם ל„מרכז" ציוני אחיד לשם תעמולה, ארגון וקיבוץ כספים. גרודנה נעשית אחד המרכזים החשובים בפעולה הציונית ברוסיה [13].

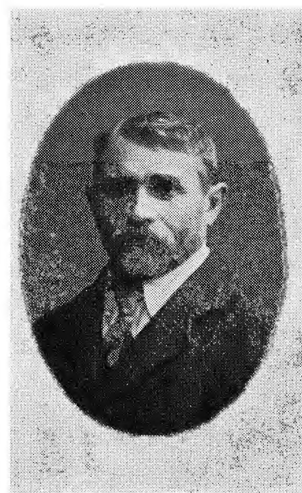
מקום מיוחד בין האגודות הציוניות הנ"ל בגרודנה תפס החוג „העיוני" „ציונה", שנוסד ב־1899, כשלייב יפה עומד בראשו ויוסף יאשונסקי הוא אחד מפעיליו, ולימים גם דברו. חוג זה הצליח לרכז בתוכו תלמידים ותלמידות מן הגימנזיות הממשלתיות, שרבים מהם כבר „הרחיקו לכת מחופם", לדברי הסופר א"א קבק, אשר ישב אז בגרודנה — בכתבתו משם ב„המליץ" מכ"ב באדר תרס"א. מגמת אגודה זו היתה לטפח את הרגש ואת ההכרה הלאומיים, ע"י לימוד העברית וספרותה והתעמקות בתולדות ישראל ובבעיותיו; כן נתנו חבריה ידם לפעולה תרבותית ציונית בקרב הקהל, בכלל זה תורנות הבנות ב„בית־התה", זה אולם־הקריאה הציוני, שקוים אז במרכז העיר. האגודה „ציונה" גילתה, ליד ראשיה, פעילות ב„פראקציה הדמוקראטית", אשר תבעה לחנך את העם לקראת המדינה היהודית ועבודת התיישבות לאלתר בארץ על־ידי ההסתדרות הציונית [14].

ליד הפעולה הארגונית־התעמולתית והפצת המניות של „אוצר התיישבות היהודים" — הפצה, שגרודנה הצטיינה בה — נעשית ונמשכת גם עבודת חרישה לאומית־עברית מעמקת יותר. ב־1899 מוצאים אנו שוב בגרודנה אגודה בשם „שפה ברורה", שתכליתה „להפיץ דעת שפ"ק בקרב הצעירים, והם שוקדים על דלתות בית־עקד הספרים, שנוסד ברשיון הממשלה ע"י משכילי העיר — — להגות בספרים בחכמת ישראל" [15]. באותה שנה כבר קיימים בגרודנה בתי־ספר מתוקנים לעברית", ש„מחזיקיהם יודעים להלך נגד החיים

ולנהל את ענייני החינוך בהשכל ודעת". והמצטיין שבבתי־ספר אלה הוא משל המורה אברהם בלוך[16]. הוא נולד ב־1871 לאביו אליהו, בזאבלודובה, למד בישיבות, בזו שב־וולוז'ין בכלל, רכש השכלה כללית תוך לימוד בעצמו ועמד בבחינה ממשלתית לקבלת תואר מורה. נפטר בגרודנה בשנת 1938.

בשנה הנ"ל כבר היתה קיימת בגרודנה האגודה „פועלי־צדק", שהזכרנוה, ושחבריה, פועלים בבית־החרושת של שרשבסקי, היו לומדים, לאחר יום־העבודה, לימודים עבריים מפי מורים מתנדבים, ובייחוד מפי אברהם בלוך הנ"ל „המסור לחברה זו בלב ונפש", ושעתיד היה עוד להיות ממרביצי העברית בגרודנה במשך עשרות בשנים. ועוד מסופר, שחברי האגודה הנ"ל הצליחו מאוד בלימודיהם, וש„ציוני גרודנה מתעניינים באגודה נדירה זו ומבקרים בה לעתים קרובות". גם בראשית 1902 מציינת כתבה של מבקר בגרודנה, שהציונים „הגדילו תושיה", במשכם אחריהם „גם את בעלי־המלאכות ואת הפועלות מעמנו — —. הפועלים יסדו למו אגודת „פועלי־ציון" והפועלות — „אגודת בנות־ציון"[17].

לדברי ר' שלמה ב"ר שאול פאסמאניק (נולד

ר' שלמה פאסמאניק
מראשוני הציונים בעלי־המלאכה בגרודנה
פון די ערשטע ציוניסטן בעלי־מלאכה אין גראדנע
Shlomo Pasmanik

בתרל"ד — נפטר בהרצליה תשט"ז), אחד הציונים הפעילים באותה תקופה בגרודנה בקרב הפועלים, ובייחוד בבית־החרושת לפקקים משל רפס — נוסדה אגודת „בנות־ציון" כמשקל־נגד לשיעורי־הערב, שהקימה דבורה פישר ושנסתמנה בהם מגמה בונדאית. פאסמאניק עצמו היה חבר לאגודה „בני־ציון", שרוב חבריה היו בעלי־מלאכה ושכירי־יום.

ציוני גרודנה עשו בתחילת המאה גם למען הטבת מצבם הכלכלי של המוני היהודים בעיר. וכך הוקם ב־1900, ביוזמתם, בייחוד של בצלאל יפה ולימא ריפ, מוסד עממי נכבד ורב־ערך — האגודה הקואופראטיבית למלווה ולחסכון, מייסודה של יק"א. „הבנק הזעיר" („הבענקל"), כפי שהיה קרוי בפי העם — אחד הראשונים מסוגו בתחום המושב היהודי — פתח בפעולתו בראשית 1901, כשמספר חבריו 120, והרבה לעזור ל„איש הקטן" בצורה נאה ומכובדת, וערך־יתר נודע לו בתקופות־חירום; וברבות הימים עוד עלתה חשיבותו.

כן ייסדו הציונים באותה תקופה גם מטבח זול, שלפקח עליו התמסר במיוחד ד"ר חיים הורביץ[18].

בו בזמן פעילים ציוני גרודנה גם במוסדות הנבחרים הכלליים של התנועה — בוועידותיה ובקונגרסים. צירי גרודנה משתתפים בוועידה הציונית הגלילית החשאית בווילנה ב־1900 (ה"א ינובסקי; בצלאל יפה; ד"ר מארק אנצלביץ', שהיה אחר־כך לטריטוריאליסט; פסח קויפמאן) ובוועידת מינסק ב־1902 (בצ' יפה, ד"ר ח' הורביץ, ד"ר מ' אנצלביץ' ונח באס). גם ב„פראקציה הדמוקראטית", בקונגרס הציוני החמישי בבאזל, אנו מוצאים חברים מגרודנה — את לייב יפה ואת יוסף יאשונסקי.

יוסף בן חיים יאשונסקי („בן־חיים", לפי כינויו הספרותי; נולד בגרודנה 1881 — ניספה ביאנואר 1941, עם הגירוש מגטו וארשה), מתלמידיהם של י"א טריבוש וה"א ינובסקי — עתונאי היה, חוקר, סופר, ביבליוגרף (בין היתר — מעורכיו של „מורה־הדרך לספרות על הציונות", ברוסית, שיצא לאור בפטרבורג ב־1903) וכן מתרגם לרוסית ולידיש. השתתף בקביעות, ב־1903—1912, ב„פריינד", עתון ציוני בראשיתו. ב־1904 פרש מן התנועה הציונית. הרבה לעסוק בפעולה ספרותית־מדעית בעניינים של תחיקה מדינית, של הטכניקה ושל מדעי־הטבע. היה מראשי העסקנים של חברת „אורט" בפולין ומנהלה. בימי הגטו בווארשה היה סגן ליו"ר ה„יודנראט" והתמסר לפעולה הסוציאלית[19].

משהוקם „גליל סופוצקין" הציוני, בעיירת־מושבו של הרב שמואל־יעקב רבינוביץ', ליד גרודנה, שימשה עיר זו מרכז לפעולה שהתנהלה בגליל הנרחב הנ"ל. העובד והמפעיל העיקרי היה כאן בצלאל יפה ולידו אחיו המשורר לייב, וכן מזכירו של הרב דסופוצקין הסופר שמואל צ'רנוביץ' („ספוג"), והצעירים קבק, באס, דופלברג, ריפ, יאשונסקי וד"ר אנצלביץ'. באותה תקופה (1902) הוצאה לאור בגרודנה ע"י בצלאל יפה גם ספרות ציונית, בכלל זה קובץ שירים ציוניים ברוסית של לייב יפה, בשם „גריאַדושצ'ייה" („הבאות"), וקובץ שירים ציוניים של משוררים שונים, אף הוא ברוסית, בשם „נעימות עבריות".

לאחר התפטרות הרב רבינוביץ' מהנהלת הגליל, ב־1903, הטילה מועצת־המורשים הציוניים ברוסיה על בצלאל יפה לפקח מגרודנה על הפעולה הציונית באיזור, שהקיף חלק נכבד למדי מכל תחום המושב היהודי וכמחצית מן היהדות ה„ליטאית". בין היתר מגלים ציוני גרודנה פעילות מיוחדת במקום־המרפא הקרוב דרוזגניק, שם היו מתכנסים בימות הקיץ בני חוגים שונים מכל קצווי התחום היהודי, וניתן היה ביתר קלות לערוך פגישות ביערות־הקייטנות בלא לעורר חשדות יתר על המידה מצד הבולשת והמשטרה הצארית.

בינתיים רבו הגוונים בקרב הציונות, וגם בזו של גרודנה. ב־1903 כבר מוצאים אנו בעיר זו אגודת „פועלי־ציון" פעילה, לפי הנוסח „המינסקאי" — ראשונה לתנועה הציונית־הפועלית בגרודנה, והעתידה להתפתח ולהתגוון במשך הזמן. ב־1906 קיימת בגרודנה גם אגודת „התחיה" (אגודות אלו דגלו באקטיביות ציונית, בדמוקראטיזאציה של התנועה, בטיפוח ההתגוננות היהודית העצמית, ובעבודה קונסטרוקטיבית לאלתר בארץ־ישראל). בשנת 1906—1907 נזכר קיומה בעיר גם של אגודת „המזרחי".

לימי הוויכוח, שפרץ בתנועה הציונית בעניין אוגאנדה, כבר היתה גרודנה אחד המרכזים הציוניים החשובים ביותר ברוסיה כולה. כאן היו נדפסים השקלים ומכאן היו מועברים בחשאי לתעודתם לרחבי המדינה העצומה כולה.

הוויכוח על „מחסה־לילה" — על טריטוריות במספר רבים, המסוגלות לקלוט את עם־ישראל לאלתר, והפילוג שנתלווה לו — נתנו סימנים בפעולה הציונית שבגרודנה בהפרעות שונות ובנסיונות של חבלה. לאחר שנפלגו „הטריטוריאליסטים" מן ההסתדרות הציונית, נתרכזו פעיליהם בגרודנה, כבמקומות אחרים, בפעולה למען ההגירה. בראש הסניף של הסתדרות הטריטוריאליסטית בגרודנה, באמצע 1907, עמדו בין היתר: ד"ר מ' אנצלביץ', מ' אוריאַשזון, ד"ר יצחק רויטנשטיין והמשפטן ב' ויסברם[20].

באוגוסט 1905 הטיל הוועד־הפועל הציוני על בצלאל יפה לנהל את „לשכת־המודיעים למורשים", שתפקידה היה לעסוק בתעמולה ובשירות ידיעות בדומה ל„לשכת־הדואר" הציונית המפורסמת, שפעלה בשעתה בקישיניב. חשיבותה של גרודנה כמרכז ציוני עלתה עתה עוד יותר, ומכאן הוכוונו התועמלנים־המבקרים לערים ולעיירות קרובות ומרוחקות. בתקופה זו עשה בגרודנה ליד בצלאל יפה ועמו, כמזכיר החבל, הצעיר יוסף שפרינצק, היו"ר המנוח של הכנסת במדינת ישראל.

„פועלי־ציון"

פועלים ציונים היו מצויים בגרודנה עוד בראשית התנועה הציונית, וויכוחים ערים היו נטושים בינם לבין מתנגדיהם הנוהים אחר ה„בונד" או „פפ"ס". סופר לעיל על אגודת „פועלי־צדק", שהיתה קיימת בגרודנה ב־1899, ושעסקה בהקניית השכלה עברית לפועלי בית־החרושת של שרשבסקי. באותה שנה נתקיימה בעיר אגודה במגמה דומה, בשם "פועלי־ציון", ונראה, שהיתה זו אותה אגודה בשינוי שם או בכפילותו. כתב „דער יוד" (שהיה מופיע בקראקא) מגרודנה מספר, בגליונו מ־3 במאי 1900, שבעיר זו קיימת זה שנה אגודת „פועלי־ציון", שחבריה מתכנסים מדי ערב בערב, לאחר עבודתם בבתי־החרושת, באחד מבתי־המדרש, ולומדים שם עד לשעה מאוחרת לימודים עבריים. וחדשיים לפני כן נמסר ב„הצפירה" (מי"ז באדר ב' תר"ס), כי לאחר ביקור המטיף הציוני ש"ב צדיקוב בגרודנה ובהשפעת דבריו, נוספו חברים רבים לאגודת „פועלי־ציון", „שמטרתה להטיף לקח בתנ"ך ושפת עבר לצעירים העובדים בבתי־החרושת", ושהם „שילמו במהירות בעד המניה השניה של 'הקולוניאל־באנק'" („אוצר התיישבות היהודים").

א' ליטווין (שמואל הורוויץ), ממייסדיה של תנועת „פועלי־ציון", מספר, כי שמה זה בא לה מן האגודה שבגרודנה[21].

ב־1901 מתעניינים הפועלים הציונים בגרודנה בוועידה של הציונים הדמוקראטים („הפראקציה הדמוקראטית"), שעמדה אז להתכנס, ושלייב יפה היה אחד מפעיליהם וראשיהם[22].

ב־1902 מתגבשת האגודה של „פועלי־ציון" ב„נוסח מינסק" של התנועה, היינו במגמה פרופסיונאלית, ללא השתתפות במאבקים הפוליטיים הכלליים בגולה, וחבריה משתתפים, כפי שכבר צוין, בשביתה במפעלו של בצלאל יפה. ב־1903 גדלה האגודה בגרודנה ומתרחבת, ואחד מאלה, שעמדו בראשה אז — אליעזר שוחט, ממניחי יסודותיה של תנועת־העבודה בארץ זמן־מה אחר־כך — מספר (במכתב אל כותב הטורים האלה):

> „אגודתנו 'פועלי־ציון' בגרודנה נוסדה בראשית תנועה זו, בימים שעדיין לא היתה לה פרוגרמה אחידה. היא היתה מסונפת למרכז שבווילנה, וברובה היתה אגודה ציונית של נוער בגוון סוציאלי מיוחד, חדורה הערכה וכבוד לעבודה ולעובדים והרגשה, שעל יגיע־הכפיים, ובראש וראשונה על עבודת־האדמה, זו היסוד למולדת — לתפוס את המקום הראשון בבנין הארץ. האגודה היתה חוגגת לא את האחד במאי, כי אם את היום שבו חל התאריך של התכנסות הקונגרס הציוני הראשון, של ייסוד 'מדינתנו בדרך'. באותו יום היינו מתכנסים ביער הסמוך, בחשאי, שלא תשלוט בנו עינא בישא של הז'נדרמים, ומבלים

בשיחות על העניינים של התנועה הציונית בכלל ושל תנועתנו בפרט. אסיפות אלה היו אפופות מצב־רוח חגיגי, מרומם ורציני; הרגשנו, כי ׳אם נרצה — לא תהא זו אגדה׳, והיינו נכונים לסייע בכל כוחנו להגשמת הרעיון הציוני. היושב־ראש הראשון של אגודתנו היה ל י י ב י פ ה, וכשעזב את גרודנה, נבחרה במקומו כיו״ר ח נ ה מ י י ז ל.״

ביוני אותה שנה, זמן קצר לפני הקונגרס הציוני הששי, משתתף נח באס, בשם האגודה הגרודנאית, במועצה של אגודות „פועלי־ציון״, המתכנסת בווילנה. על ייסוד ההגנה העצמית היהודית בגרודנה ע״י „פועלי־ציון״, ואשר בראשה עמד י ש ר א ל ש וֹ ח ט, כבר סופר לעיל. הוא ארגן גם קבוצות להגנה יהודית עצמית יהודית בערי־השדה שבסביבה; ולצדו פעלו בענייני ההגנה אברהם קריניצי וכן חנה מייזל.

„פועלי־ציון״, ובייחוד שלמה ינובסקי, החייל „המיוחס״ („וולנואופרדיליאַיושצ׳יסיה״, היינו, מתנדב בעל השכלה תיכונית, מועדף בזכויות בשירות), פעילים גם בקרב החיילים היהודים החונים בגרודנה, ובמיוחד בתחום הנוגע להגנה העצמית.

וכשנועדים חברי האגודה, בחול המועד של סוכות תרס״ד, לאחר שיום־הכיפורים באותה שנה עבר בגרודנה בשלום ללא פרעות, והם מתכנסים לחגיגה שנתית באולם לחתונות, במעטה של טכס־אירוסין, ליד שולחנות ערוכים בקבוקי „קבאַס״ (מין משקה קל מקובל ברוסיה) — נוכחים בה, לדברי אחד המשתתפים, 150 חבר וחברה[23].

אולם משערכה האגודה, כעבור כמה חדשים, „מסיבת־פורים״, היינו אסיפה, באולם „הארמוניה״, בימים שרווחו בעיר שמועות על פרעות העתידות לפרוץ — הוקפו המכונסים ע״י המשטרה. „רבים, מסופר ב„ידיעות אחרונות״ („פוסלדנייה איזבסטיה״, משל ה„בונד״, שנת 1904, גל׳ 172 ו־184), נתפזרו וברחו, אחדים מאלה נקעו רגליהם, בקפצם דרך החלונות״. 25 איש, ביניהם נח באס והחייל ינובסקי, „הובלו למאסר תחת משמר מוגבר של חיילים ושוטרים, שהתייחסו אליהם בגסות יתירה״. ולמחרת אסרו גם את רבקה פוזניאק ואת חנה מייזל, ועשרים מאלה נידונו אחר־כך לכליאה בבית־הסוהר לפרקי־זמן שונים.

פעילות רבה גילתה אגודת „פועלי־ציון״ בגרודנה בשנת 1906. בראשית שנה זו גם נתפסו שם ע״י המשטרה, כפי שהזכרנו, הסדר וכן הגליונות המודפסים הראשונים מן המהדורה החדשה של החוברת הבלתי־לגאלית, שהפיצה המפלגה, על „הפרעות ביהודים באודסה וההגנה העצמית״. באותה שנה נימנו עם האגודה 170 חברים מאורגנים[24].

ובסוף אוקטובר 1906 נתכנסה בגרודנה מועצה ארצית של „פועלי־ציון״.

פרטים על אגודת „פועלי־ציון״ בגרודנה בימים ההם העלה בזכרונותיו („די גראָדנער קאָנפערענץ״, ב„פועלי־ציון׳ אַלמאַנאַך״, וארשה 1932, עמ׳ 120—123) מרכוס פדר, שהיה פעיל בתנועה בעיר זו בשלהי שנת 1906.

מ ר ד כ י ־ מ ר כ ו ס פ ד ר נולד ב־1886 בפולין הקונגרסאית. מחמת חיפושי הבולשת אחריו, בשל פעילותו ב„פועלי־ציון״, עבר לגרודנה. בעיר זו היה פעיל שוב בשנות 1912—1916 בלהקות החובבים הדראמאטיות, שעסקו בהעלאת הצגות ביידיש, וכן פעל שם שוב, כעבור שנים מספר, בתנועת „פועלי־ציון״. לימים עבר ללודז׳ והיה בה בין ראשי פעיליה של מפלגת „פועלי־ציון־שמאל״ ומעורב בחוגי הספרות והעתונות. בימי השואה גורש לאושביץ ומת ב־1944.

„גרודנה, מספר הוא, הצטיינה באותו זמן ברחוב הפועלים היהודים במקוריות מיוחדת; אפשר היה למצוא בה קבוצות מאורגנות מכל הזרמים: החל ב„פפ״ס״, המשך ב„ס״ד״, אנארכיסטים, „ס״ר״, ׳סיימיסטים׳ ו׳פועלי־ציון׳, וסיים ב׳מינצ׳וקים׳ [„פועלי־ציון״ נוסח מינסק, שהיו לטריטוריאליסטים. — המחבר]. — — התנהלו ויכוחים משולהבים ב׳בורסה׳ ובכל ליל שבת היו כובשים בית־מדרש, בו היו נערכים ויכוחים כלליים״. פדר מוסיף, שהחברים בגרודנה, שעמדו אז בוויכוח קשה עם ה„סיימיסטים״, שניסו לפעול בתוך שורות „פועלי־ציון״ — נתגבשו אז כנאמנים לארץ־ישראל ונטלו חלק חשוב בחיים המדיניים והמקצועיים של ציבור הפועלים כולו בעיר. האגודה היתה מאורגנת בקבוצות בנות 10—15 חברים, שהיו מתכנסים אחת לשבוע, וראשיהן היו מתאספים להתוועדות מרכזית. ועד חשאי ניהל את הפעולה כולה וכן את ה„ב״א״, היינו ה„בּוֹייבוֹי אוֹטריאַד״ — הפלוגה הלוחמת החשאית.

את הוועידה הארצית של „פועלי־ציון״, באוקטובר 1906, הועידו ראשי מפלגה זו לגרודנה דווקה, מפני שהתנועה בה היתה מאורגנת היטב ונטלה על עצמה לדאוג לכך, שהוועידה, המכונסת על מלוא החשאיות החמורה ביותר, תוכל לעבוד בסדר, וכן להכין בשבילה ולבאיה דירות נטולות חשד. „י ה ו ד ה״ (כינויו של אברהם קריניצי באותם ימים), שנזדמן אז מן הארץ לביקור בגרודנה, נחלץ במיוחד לארגון הוועידה ולידו עשו בכך ר ב ק ה פ ו ז נ י א ק ובנימין ו ל ר. אולם, לרגל התנאים המשטרתיים ומסיבות אחרות, הצליחו למעשה להגיע מרחבי רוסיה לוועידה רק חלק מן הצירים — כ־20 איש — והוכרז אפוא בפתיחה, שהדיון ייערך בסמכות

"Poale-Zion" Grodno 1908—1904 „פועלי־ציון" גרודנה (גראדנע)

Leading Figures אנפירנדיקע חברים פעילי התנועה

The Committee דער קאמיטעט הוועד

מימין/פון רעכטס: פייצ׳ה סטארודוב (פייטשע סטאראדוב), אברהם רבייקוב (רעבייקאָוו), אברהם קריניצי, בנימין אייזנברג (אייזענבערג), רבקה פוזניאק (פאָזניאַק)

בנימין ולר (װעלער)

→

מימין/פון רעכטס: ב. אייזנברג (אייזענבערג), ש. ינובסקי (יאַנאָװסקי)

Active "Poale-Zion" Worker among the ranks of the Russian army

של מועצה בלבד. מרבית הישיבות נתקיימו בבית יפה, הרחק מטבור העיר, ב„יורזיקה" שמעבר לנימאן, והיו בין הצירים, שגם התאכסנו שם. המועצה נמשכה שבוע ימים ודנה בבעיות העיקריות, שעמדו על סדר־יומה — בדבר ההשתתפות בבחירות ל„דומה הממלכתית" השניה, בדרישות הלאומיות של המפלגה בגולה וביחסיה עם ההסתדרות הציונית.

אולם החשאיות החמורה בתכלית, שאחזו בה מארגני הוועידה, לא מנעה מידי הבולשת הצארית החשדנית מלעצור שלושה מבין הצירים. אחד מאלה, שעמד גם להרצות בוועידה, נעצר בבית־הנתיבות, עת הגיע לגרודנה, עוד לפני שנפתחה המועצה, והוא הוחזק במאסר למעלה משלושה שבועות. היה זה החבר „אבנר", הוא יצחק בן־צבי המנוח, נשיאה השני של מדינת ישראל.

סיפר הנשיא בן־צבי ז"ל

„ירדתי מקרון המסע, כשבידי מזוודונת קטנה ובה חוברות מספר נטולות חשד וכן לבנים — ותו לא. הואיל וכל צעיר היה באותו זמן בבחינת חשוד בעיני הבלשים והשוטרים, נטפלו אלי, בתואנה, שעוסק אני בעניין שאינו לגאלי. בכיסי היה גם הפאספורט של רחל [החברה „גולדה", היא רחל ינאית רעיית הנשיא], אולם בה לא פגעו. הצגתי את עצמי כבא מווילנה, שם הנני עובד כפקיד בבית־מסחר מסוים וכסוכן־נוסע מטעמו. צילמוני אפוא, נטלו טביעת אצבעותי, והושיבוני בבית־הכלא. ביום השמיני לשבתי בו, הביאו לתאי גם את יצחק טאבנקין, שהיה אף הוא ציר הוועידה ונאסר. הכרתיו אז אישית בפעם הראשונה. הוא גם מסר לי על הנעשה במועצה.

„בינתיים הודיעו חברינו לווילנה לאשה, שהצגתי את עצמי כעובד בבית־מסחרה, והיא אישרה, בשיכנועם, שאמנם כדברי כן הוא. וכך הובא גם אישור מאת ה„סטארוסטה", כי הפאספורט שבידי אמנם שלי הוא. ואז עלה בידי בצלאל יפה לשחררני בערבות ולהוציאני מבית־הסוהר, והוא הזמינני להתאכסן בביתו".

הרצאת „החבר אבנר", על „הגשמת הפלשתיניזם", ושלא יכול היה להשמיעה במועצה, נערכה אפוא, מטעמים פוליטיים, לפני חוג צר, בדירתו של ב' יפה.

באותם ימים, מספר עוד מ' פדר, שימשה גרודנה גם מקום מושב לוועד הגלילי של „פועלי־ציון", אשר חלש על הפעולה באיזור כולו. ביאנואר 1907 נערכה בגרודנה הוועידה הגלילית, ובה נתגלע ויכוח סוער בבעייה של שימוש בטרור לאומי כאמצעי־הגנה במאבק עם הריאקציה; ובשעת הוועידה נאסרו שני צירים. ובכלל, מסיים פדר, מילאה גרודנה גם תפקיד ניכר במאבקה של תנועת „פועלי־ציון" כולה.

עם חבר הפעילים של המפלגה בגרודנה בשנת 1907 ובראשית 1908 נימנו, מלבד רבקה פוזניאק, ב' ולר, מ' פדר וא' קריניצי, שמנינום לעיל — בנימין (בוניק) אייזנברג (נולד בגרודנה ב־1887, נפטר בירושלים בשנת 1944), אברהם רבייקוב, פייצ'ה סטארודוב (בת מרדכי, מראשוני „המזרחי" בגרודנה; אחיותיה הצעירות ממנה היו השחקניות בתיאטרון היהודי — סוניה אַלטבוים־דומב הנודעת וגליה הרכה ממנה בשנים), גרוניה ליפשיץ וכן חסיה פיינסוד (סוקניק) תלח"א, שלמדה אז בגרודנה בקורסים הפדגוגיים העבריים.

בנימין ולר ב"ר יוסף („ר' יוסל") מחבורת החסידים שבגרודנה, בעל מפעל צנוע להפקת מי־סודה — נולד ב־1887, בקירוב. היה מראשוני התנועה הציונית הסוציאליסטית־העובדת ומפעיליה כל ימיו. ב־1908 עלה לארץ־ישראל, לא נקלט בה וחזר על עקבותיו, אך הוסיף לטוות תכניות לשוב ולהתיישב בה ישיבת־קבע, ולא זכה. הרבה לפעול למען הקרנות הלאומיות ונימנה עם טובי העסקנים הציבוריים שבעדת ישראל במקום, עמה גם ניספה בשואה.

בנימין אייזנברג, בן אכספדיטור אמיד, ושהיה מראשי הפעילים באגודת „פוע"צ" בגרודנה, נאסר אף הוא בתקופה המדוברת והיה כלוא בבית־הסוהר שבעיר שלושה חדשים. ב־1912 עזב את גרודנה וב־1939 עלה לארץ מדאנציג ועבד כמומחה בבית חרושת לתרופות בירושלים.

גרוניה ליפשיץ (לימים דובין), בת לסוחר־עצים עשיר בגרודנה, היתה קודם־לכן, בשנת 1906, מראשי האגודה של „פוע"צ" בווילנה, פעילה במרכז המפלגה אשר ישב אז שם וקרובה למערכת של בטאונה והוצאת־ספרותה. לא פעם גם אסרוה בתקופה ההיא.

חסיה פיינסוד (סוקניק), שנתגוררה בגרודנה בדירתה של גרוניה ליפשיץ, נאסרה גם היא בשל פעילותה ב„פוע"צ" בעיר זו, בעקבות מאסרו של ב' אייזנברג, והיתה כלואה 18 יום.

אברהם רבייקוב, בן־גילו של ב' אייזנברג, היה נושא ומניף את דגלה האדום של המפלגה בהופעותיה, בהפגנות בכללן, ושומרו לאחריהן מעיני המשטרה, שהיתה עוקבת אחריו. אך באחד החיפושים גילתה זו את הדגל במחבוא הבנק של האחים לנדוי, שם עבד רבייקוב, והוא נעצר ונידון לשנת מאסר

חמור. לימים, בשנות השלושים של המאה, היה א׳ רבייקוב מן העסקנים של „אורט" ו„טאז" (החברה היהודית לשמירת הבריאות של העם) בגרודנה.

המשטרה, בשחרה אחר טרף מקרב הסוציאליסטים, היתה עוקבת גם אחר יתר פעילי התנועה, בלא להסיר עיניה מהם. רבים נאלצו אפוא להיעלם מן האופק, לפרוש לאי־פעילות, לעקור למקום אחר או להגר.

גרודנה — המרכז לחינוך עברי

פעלם המרכזי והייחודי של ציוני גרודנה היה מפעל החינוך העברי, שהקימוהו ובנוהו שלב אחר שלב. ב־1900 ייסדו את „החדר המתוקן", בשם „לתורה ולתעודה" — בית־ספר ראשון בעיר זו, שלימדו בו עברית בעברית — אחד הראשונים והמוצלחים ביותר מסוגו ברוסיה, ואשר שימש לדוגמה לבתי־האולפנה העבריים, שהוקמו אחר־כך במקומות שונים.

באותו פרק זמן הקימו ציוני גרודנה, ביזמת נח באס, גם „חדר מתוקן" לדלת העם, ואשר שכן בבית־המדרש „אלשיך" — גם זה לפי שיטת הלימוד של עברית בעברית ועל־ידי פדגוגים מובהקים [26].

היוזמים לייסוד בית־הספר „לתורה ולתעודה" היו בצלאל יפה, ל׳ ריפ וי׳ דופלברג, וכן „הרב מטעם" שלום הלוי אפשטיין, שציוני היה ונבחר לכהן במשרה זו, שהקנתה לו גם מעמד מסוים בקשרים עם השל־טונות, בעזרת חבריו לרעיון. תחילה היה „החדר" בן כיתה אחת, ובמשך הזמן נפתחו בו שלוש נוספות. כמנהלו נתמנה הפדגוג חיים אריה חזן, שעסק עוד קודם לכן בהוראה בגרודנה; ובין המורים הראשונים של „החדר" היו: בורדה, אהרון צבי קאס, סגל ואברהם בלוך, שהספיק לקנות לו שם כמורה עברי מעולה ב„חדר מתוקן" משלו ללימודים עבריים ובשיעורי־הערב לפועלות ולפועלים. ואחרי אלה באו והורו יהושע ב״ר משה לוין (נולד 1878, נפטר 1960) ושורה של מורים, שקיבלו את הכשרתם בגרודנה ב„חוגים הפדגוגיים" (שעליהם עוד ידובר): אריה לייב סמיאַטיצקי, אריה לייב קליאַצ׳קובסקי (נפטר בתרפ״ב בייליסאַבטגראַד, היא קירובוֹגראַד, שברוסיה), וגדליה שקלאַרסקי, יבלח״א — וכן המורה לרוסית, חש־בון והסטוריה ברתה בת יצחק („איסאַקוֹבנה"). ה״א ינובסקי היה, כאמור, מזכירו של ה„חדר", וכן חבר לוועדו.

חיים אריה ב״ר ניסן חזן היה מנהלו של

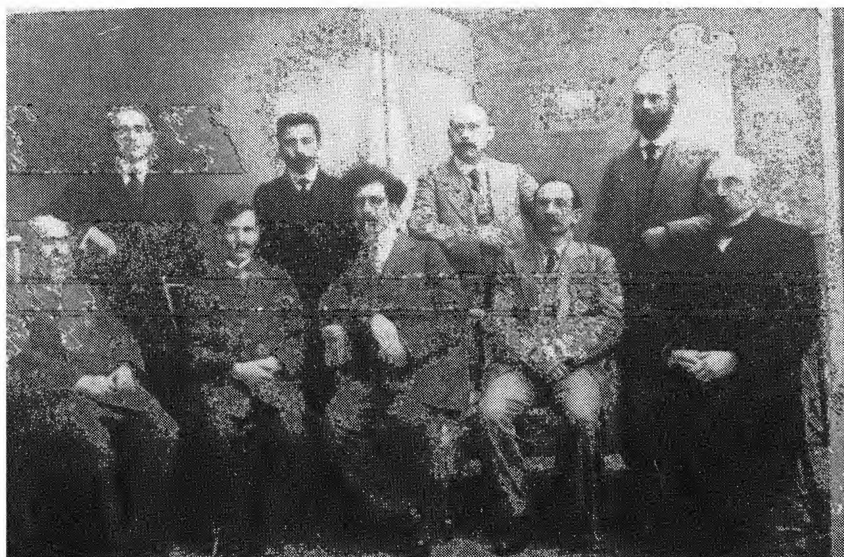

„החדר המתוקן" — תרס״ט — The "Cheder-Metukan"

בשורה האמצעית מימין — המורים וחברי הוועד המפקח: זלצמנוביץ׳, קלאצ׳קובסקי, ברתה "איסאקובנה", יהושע לוין, ריפ, בצ:אל יפה, דופלברג, חזן, מורה לזמרה; בהמשך השורה — השמש

בית־הספר „לתורה ולתעודה" עד לשנת 1912, עת הוזמן ועבר לווילנה להורות שם בגימנזיה העברית של פ' קגן. הוא נולד בתרכ"ג באמדור, למד בישיבת גרודנה בתרל"ז ואחר־כך בפני עצמו בבית־מדרש, נשכר כ„מלמד" בכפר וכעבור זמן התיישב בגרודנה ועסק בהוראה בה. חזן היה אחת הדמויות המופלאות בין נושאי התרבות העברית ומפיציה — מדקדק עברי בעל שם ובר־סמכא לקביעת מונחים עבריים, מתי־מטיקאי מתדיין עם תורת איינשטיין, חוקר, מחבר ומתרגם ומורה למורים — ועם סגולותיו אלה אדם יקר וחביב. המרצחים הנאציים ימ"ש הוציאוהו בשנת 1941 בגטו וילנה ממיטתו לפנות בוקר והוליכוהו, כשהוא יחף, אל גיא ההריגה [27].

אריה לייב ב"ר צבי סמיאַטיצקי (נולד בתרמ"ג בסוקולי, פ' לומז'ה, נפטר בתל־אביב בתש"ה), לימים עורכה המחונן של הוצאת „אמנות", שימש כמורה ב„חדר המתוקן" בגרודנה משנת 1904 ועד 1907, עת עבר לווילנה להורות בגימנזיה העב־רית של קגן. בגרודנה היה גם מראשי הפעילים בתנועה הציונית. סמיאטיצקי ערך, סגנן ותירגם, לרוב בעילום שמו ולעתים בכינוי, למעלה מ־200 ספר לבני־הנעורים. הצטיין בסגנונו המעולה, והיה חבר ל„וועד הלשון העברית".

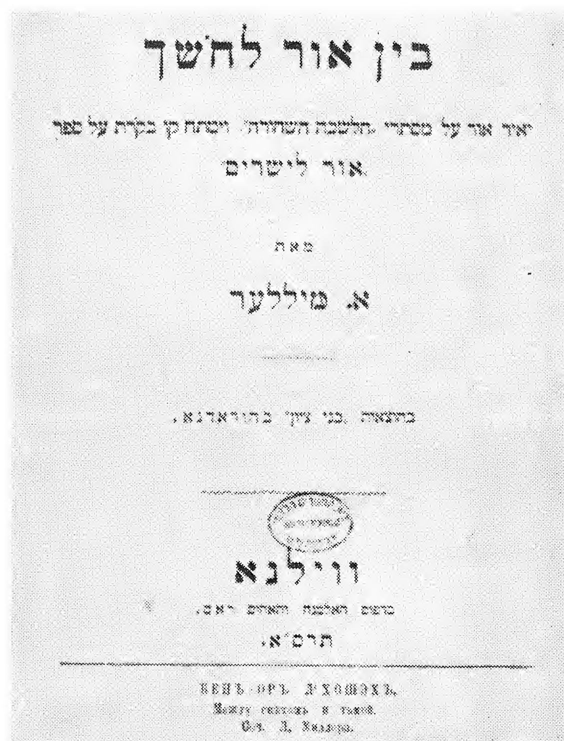

חבר המורים ב„חדר המתוקן" / לערער פערסאָנאל פון „חדר מתוקן" — תרע"ב
The Teaching Staff of the "Cheder-Metukan"
מימין: חזן, יהושע לוין, בלוך, זלצמנוביץ', א"ד מינקין, אליהו דיסקין, ראובן ויגדורוביץ', אהרן כהנשטאם — המנהל של ה"חדר" ושל הקורסים הפדגוגיים

„החדר המתוקן" התקיים עד שנכבשה גרודנה ב־1915, בימי מלחמת העולם, ע"י הגרמנים. דור של צעירים נתחנכו בו ברוח לאומית עברית, והוא שימש אבן־פינה, שעליה ניבנו והושתתו במרוצת הימים גם מוסדות להוראה עברית ראשונים ברוסיה, הלוא הם „החוגים הפדגוגיים" ו„הקורסים הפדגוגיים העבריים" שנודעו לתהילה. והיתה זו דוגמה, אשר בהשפעתה נוסד בגרודנה, זמן קצר לאחר הצלחת „לתורה ולתעודה", גם חדר שני, „ישורון", במגמה ניכרת למודרניות, משל אריה לייב מילר, ושבו הוקדש מקום ראוי למדי ללימוד העברית כלשון ולדקדוקה, וכן לספרות עברית ולדברי־ימי־ישראל. מלבד א"ל מילר, הירו בו ברוך וולגל, אפרים פּורקוביץ' ושרגא־פייבל ברזובסקי, לימים מלחין ליטורגי, ומנצח על המקהלה בבית־הכנסת הגדול ואשר המשיך בניצוח גם לאחר שנתחרש. בית־ספר עברי לשעות שלאחר־הצהריים נתקיים בפרבר שמעבר לנימאן, משל המורה דוידסון, ולמדו בו לימודים עבריים תלמידי בתי־ספר כלליים.

אריה לייב ב"ר ישראל מילר, היה גם מוכר־ספרים ומו"ל; כן כתב בעתונות העברית וחיבר סיפורים, שפירסמם בשנת תרנ"ב (בווארשה: „בנות ירושלים", מימי חורבן בית ראשון; „מיכל" ו„תוחלת נכזבה"; וכן „פרחי ילדות" — ב„אוצר הספרות" שנה ד' לש"א גראבר, קראקא 1893), וקונטרס „בין

אור לחושך" — על מסתרי „הלשכה השחורה" האנטי־ציונית, בהוצאת „בני ציון" בהוראדנא (וילנה תרס"א). הוא הוציא לאור את „תולדות מנחם", משל

בין אור לחשך

יאיר אור על מסתרי „הלשכה השחורה" וישחק בקרת על ספר
אור לישרים.

מאת

א. מיללער

בהוצאת „בני ציון" בהוראדנא.

ווילנא

בדפוס האלמנה והאחים ראם.

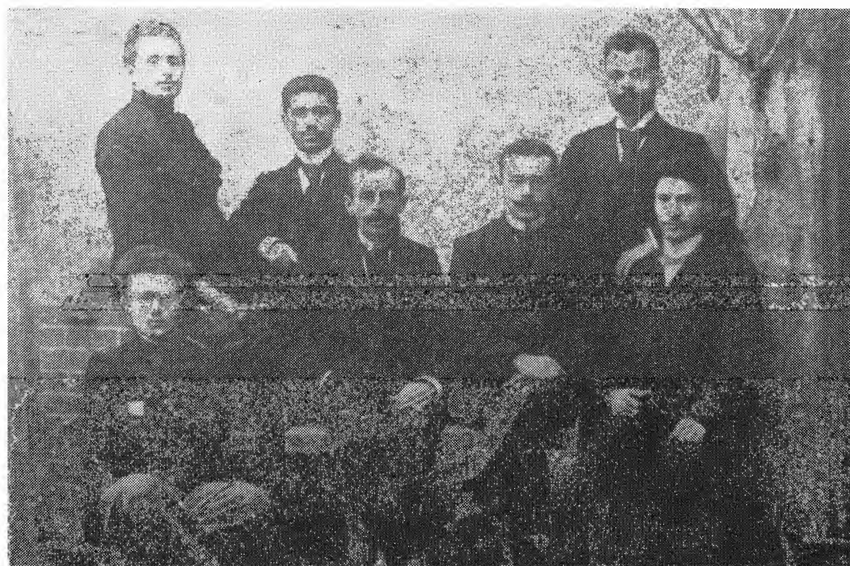
תרס"א.

БЕЙНЪ ОРЪ ЛАХОШЕХЪ.
Между свѣтомъ и тьмой.
Соч. А. Миллера.

Opening page of שער הקונטרס/שער־בלאט פון
„בין אור לחושך"

אביו, על ר' נחומקה (פיעטרקוב תרע"ג); ערך והתקין, כפי שכבר ציינו, את „נזר אהרן", ביאור על קהלת, משל הרב ר' אהרן ב"ר יהודה דוד מאלישקעוויץ — ר' אהרן מיאדלער" (פיעטרקוב תרע"ד). כן הוציא לאור בגרודנה, בשנת 1925 „סדור מנחת יהודה", ובו אוסף של מאמרים בשם „מנחת יהודה", ביידיש, לביאור התפילות.

ה„קבוצות" („גרופן") להכשרת מורים עבריים נוסדו בשנת 1901, לאחר שבשל הרעיון, שלמען שנות את פני החינוך היהודי ולערוך את מערכתו לא לשעה אחת ולמקום אחד בלבד — יש להכשיר את הנועדים לעצב את דמותו, אנשי־הוראה. באותו זמן היה קיים ברוסיה מוסד יחידי רשמי להכשרת מורים לבני־ישראל — „המכון למורים יהודים" שבווילנה, שרוח התבוללות היתה שרויה בו. מורה עברי בתקופה ההיא — פירושו היה יוצא־ישיבה או „אֶכּס־טרן", המכין עצמו ל„תעודות־בגרות", כשהוא מחוץ לתחומי בית־הספר התיכון, או שניהם שהם אחד. למורה העברי היתה דרושה גם תעודה רשמית, שתזכהו ברשיון להורות בבית־ספר עממי. „חברת מפיצי השכלה" ברוסיה ארגנה אפוא את ה„קבוצות" להכשרת מורים עבריים מבין חניכי הישיבות, כדי להקנות להם את ההשכלה הכללית הדרושה, בעזרת מדריכים־מורים מוסמכים, למען יוכלו לעמוד בבחינה ממשלתית לקבלת תואר מורה. „קבוצות" כאלה נוסדו

קבוצה ראשונה להכשרת מורים עבריים, בגרודנה ערשטע העברעישע לערערס־צוגרייטונג־גרופע, גראדנע
יושב שני מימין: מורה הקבוצה יבנין; עומדים מימין: יהושע לוין, יוספזון, א"ל סמיאטיצקי
The first group to be trained as Hebrew Teachers

גם בווילנה, אולם הצליחו והחזיקו מעמד בגרודנה בלבד, בזכות פעילותם של כמה מן הציונים המקומיים.

בגרודנה היתה קיימת גם סביבה עברית, שנתרקמה ליד החדר המתוקן „לתורה ולתעודה" ועל־ידי מוריו הטובים והמסורים. המתלמדים בקבוצות ההכשרה נהנו גם מהדרכה מסוימת בהוראה ב„חדר" זה, ואילו כמה ממוריו קיבלו בהן, כפי שציינו, הכשרה לתואר מורה. ב„קבוצות" אלה השלימו, בין היתר, את הכשרתם־השכלתם הסופר א"א קבק והבלשן אריה לייב סמיאטיצקי, שכבר הזכרנום, וכן אנשי־הוראה אחרים.

על מסד „החוגים הפדגוגיים" הנ"ל הוקם ב־1907 הבנין המפואר של „הקורסים הפדגוגיים העבריים הגרודנאיים", בית־אולפן ראשון להכשרת מורים עבריים ברוסיה. דווקה כאן, בגרודנה, עלה בידי העסקנים הציונים, שעמלו וקיבלו בשעתו רשיון לפתוח את ה„חדר המתוקן" — להשיג עתה את הסכמת הממשלה לייסוד „הקורסים", תחילה למחזור חד־פעמי. וסייעו לה, לגרודנה היהודית, גם האווירה הקרתנית השקטה, שהיתה שרויה בה ושפלטה מתוך עיר זו את מיטב כוחותיה שלה בכל התחומים האחרים. בגרודנה מצאו „הקורסים" סדן מתאים לפעולתם וסביבה ציונית־עברית חמה, אשר הקדישה ממיטב כוחותיה למפעל זה, לוועד המפקח עליו ולטיפול מסור ב„קורסים".

ונתמזל לו מזלו של המוסד, כי נמצא לו מנהל מדריך ומכוון אישיות נעלה ומתאימה ביותר, הלוא הוא אהרן בן משה כהנשטאם, מורה ומחנך בחסד עליון, משכיל בעל שאר־רוח, שמוכן היה ליתן את נפשו על העלאת רמתו התרבותית וההשכלתית של עמו.

אהרן כהנשטאם (נולד 1859, נפטר 1920 בכארקוב) היה משפטן לפי השכלתו, אך פנה עורף למקצוע זה, כדי להתמסר להוראה. תחילה רחוק היה מן הלאומיות היהודית ומן הלשון העברית החיה, אך תוך המגע והמשא עם תלמידיו העבריים הנלהבים ותוך ויכוחים והיאבקות רעיונית עמם ועם חברי הוועד המפקח הציונים של הקורסים, „נוצח" והיה למחנך המחנכים העברי בהא הידיעה, אף התעתד ב־1913 לעלות לארץ ולהשתלב במערכת החינוך בה. על אף גילו הקשיש (כבן־50 היה בהכנסו לנהל את המוסד), לא ידע ליאות מהי; היה מתמיד גדול ורב־מרץ וידו בכל מלאכה באמונה; מאוהב בטבע וחוקר ועוקב אחר כל גילויו, שוחר השתלמות ללא שׂבעה, איש־ספורט; עליז ומחבב שיחת־רעים והלצה ורואה עולמו בחינוך דור צעיר עברי בריא בגופו וברוחו וחפשי מנטל הפגימות שבתורשת הגלות לתנאיה. ועל הכול — אדם המחמיר עם עצמו, אישיות לדוגמה לחניכיו ועתיר השפעה נוקבת עליהם, הזוכה ליראת־כבוד מצדם, להערצה עליונה והכרת תודה ללא גבול.

ולידו של כהנשטאם האציל על הקורסים מרוח העבריות העמוקה ד"ר שלום יונה טשרנא (1878—1932) — תלמיד־חכם, שמיזג בתוכו בהרמוניה את התרבות העברית עם השכלה ותרבות כללית, איש־סגולה צנוע, שהמית עצמו באהלה של תורה.

ושלושים התלמידים עצמם, שנתקבלו מבין למעלה ממאה מועמדים, שמקרוב וממרחקים הגיעו לגרודנה, רובם חניכי־ישיבות ורבים מוסמכים לרבנות, ושכבר עסקו בהוראה מרצון ומהכרה לאומית, והם בגיל שלאחר השירות בצבא, ומהם מטופלים במשפחות — אף הם מצדם צמאים היו להשלים את השכלתם ואת החסר להם, למען הגיע לדרגת מורים עבריים מושלמים.

כבר בטכס פתיחתם של הקורסים ניסח כהנשטאם מנהלם את תכליתם בקצרה:

א) לא לשמש בית־ספר לתעודות, כי אין מחסור במורים מדופלמים יהודים;

ב) לא לשמש מעבר לתכלית כלשהי זולת ההוראה, אף לא גשר לבית־אולפנה גבוה.

ג) להיות מושתתים על ההכרה, שעל המורה לראות בעבודתו שליחות, אנושית ולאומית, שדלים שילומיה החמריים, אך אין ערוך לה.

ומנהל „החדר המתוקן", ח"א חזן, בירך באותו מעמד את „הקורסאים" החדשים באחת: „שלא תבייש יציאתם את כניסתם".

בשיעור־המבוא שלו, הראשון לפני הקורסאים, הודיעם כהנשטאם, כי לא דעת יעניקו להם מורי המוסד, אלא יעשו למען הקנות להם את המפתחות למדע, ועל הקורסאים עצמם יהיה לטרוח ולהשתמש במפתחות אלה להעשרת ידיעותיהם ולהשלמתם.

לקורסים לא היו תחילה לא דירה, לא רהיטים ולא מכשירים משלהם. הם התארחו בקומה העליונה של בנין בית־הספר למלאכה, עד שנמצאה למענם פינה מיוחדת בקומה הראשונה בבית הגדול של ה„תלמוד תורה"; וה„תלמידים", ביניהם סופרים ומשוררים עבריים או שעתידים היו להימנות בין הללו, היו יושבים על ספסלי דרדקי ממש. וכך למדו כאן וקנו תלמודם, בין היתר: יעקב פיכמן, יעקב לרנר, פסח גינזבורג, יהושע אובסייביץ'־אובסי, וד"ר ישראל רובין־רבקאי

המחזור הראשון של הקורסים הפדגוגיים העבריים, עם מוריהם וחברי הוועד המפקח
ערשטער ארויסלאָז פון די העברעישע פעדאגאָגישע קורסן מיט זייערע לערערס און מיטגלידער פונם אויפזיכט־ראַט
The first Graduating Class of the Hebrew Pedagogic Courses with their Teachers and Supervisory Committee
יושבים מימין, מלמטה בשורה א׳: רב׳עי — א׳ קרון; בשורה ב׳: י׳ דופלברג, ח״א חזן, משה טאראשצ׳אנסקי, א׳ כהנשטאם, צבי (גריגורי) קצנלסון, משה גילדין (מורה למוזיקה), ל׳ ריפ, שמואל לוין; עומד בשורה ג׳, שני משמאל: א״א זלצמנוביץ׳; בשורה העליונה: ראשון משמאל — אברהם גולומב

המנוחים, וייבדלו לחיים צ״ז ויינברג, מ״א בייגל־אביגל, ש׳ הרברג, אהרן אורינובסקי־בן־אור, אברהם גולומב, יצחק ספיבאק ואחרים.

גם אשה יחידה למדה במחזור הראשון של הקורסים בבחינת שומעת־שלא־המניין ויוצאת מן הכלל, כי נועד המוסד, לפי רשיון המלכות, להכשרת מורים־גברים בלבד; היתה זו הגננת חסיה פיינסוד־סוקניק (אֵם הפרופ׳ והאלוף יגאל ידין, מן הרמטכלי״ם הראשונים של מדינת ישראל), שהזכרנוה לעיל ושהתכוננה לעלות לארץ־ישראל ולעסוק בה במקצועה החינוכי, וזכות זו אף עמדה לה כדי להתקבל לקורסים שלא לפי קביעת הרשות הממשלתית. לימים, אמנם, „תפס" אותה המפקח הממלכתי ב„קלקלתה", אולם גם הוא לא נתעלם, לאחר הסברה, מן המניע שהביאה לבית־אולפן עברי זה, אף התיר לה, „שלא בתורת תקדים", להוסיף ולהמשיך שם בלימודיה.

הלשון העברית היתה השלטת בהוראה ובין הקורסאים לבין עצמם, אם כי נמצאו ביניהם מחסידי יידיש. הלימודים העבריים התנהלו כולם בעברית, אך גם השיעורים בפיזיקה ובחימיה, משל ד״ר טשארנא, וגב במקצועות כלליים אחרים, שלפי הוראות הרשות היה צריך ללמדם ברוסית — התנהלו אף הם, ככל האפשר, בעברית, ומהם, מסתבר, אף לראשונה בארצות הגולה בלשון זו.

וליד הקורסים הוקמה, וכפי שנמסר, אף זו לראשונה ברוסיה — אגודה יהודית להתעמלות, שהתקינה במוסד גם אולם מיועד לתכלית זו. תקציב חד־פעמי להקמתו ולציודו, וכן שנתי להחזקתו — ניתן מקרן מיוחדת של ההס־תדרות הציונית העולמית. קרן זו, שנוסדה בשנות הפרעות ביהודים ברוסיה, משימתה היתה לטפח בקירבם את תרבות הגוף ואת ההכשרה להגנה יהודית עצמית.

שיעורי ההוראה ניתנו בעיקר ב„חדר המתוקן" „לתורה ולתעודה", ומיעוטם (בהסתכלות — בפיזיקה ובאנטומיה של החי, בעיקר) — בבית־הספר היהודי למתחילים שמטעם

הממשלה, וגם ב„תלמוד־תורה", כדי להרגיל את הקורסאים לטיפוסי בתי־ספר שונים.

אם כי רשמית נחשבו הקורסים כצמודים לבית־הספר היהודי הנ"ל שמטעם הממשלה, הרי למעשה, מלבד השיעורים לדוגמה, שהיו ניתנים שם, כאמור — נשמר הקשר בתדירות רק עם מנהלו של בי"ס זה, גריגורי (צבי) בן משה קצנלסון, שהיה קרוב ברוחו לתנועה הלאומית וחבר בוועדים המפקחים של „החדר המתוקן" ושל הקורסים. כן שימש בהוראת רוסית בקורסים אחד המורים המעולים של ביה"ס הנ"ל שמטעם הממשלה, שמואל בן יצחק לוין.

אך קשורים בממש היו הקורסים ל„חדר המתוקן" וללימודיו. חברי הוועד המפקח על בית־ספר זה, מלבד קצנלסון, בצלאל יפה, ידידיה דופלברג וריפ — היו גם חברים לוועד המפקח של הקורסים. כהנשטאם נתמנה גם למנהל של ה„חדר", שהיה לבית־הספר לדוגמה ליד הקורסים ולמקום ההכשרה העיקרי לקורסאים; ואלה נאלצו לסגל לעצמם את הדיבור העברי במבטא נכון בדרך שהקפידו עליו ב„חדר המתוקן". ומוריו: א' בלוך, ח"א חזן, י' לוין וא' קליאצ־קובסקי — הדריכו את חניכי הקורסים בנפש חפצה ושיתפום בבעיות של בית־הספר, ועיצבו בכך את דמות הקורסים וכיוונם העברי. אחדים מבין הקורסאים אף נתמנו כמורים ב„לתורה ולתעודה": גדליה שקלארסקי, אליהו דיסקין ואליהו־דוב מינקין, וכן לזמרה — ראובן ויגדורוביץ', לציור ולשרטוט — א"א זלצמנוביץ', ולהתעמלות — אהרן קרון.

ומבין הקורסאים היו שנתמנו כמורים בקורסים גופם: המנוחים א"א זלצמנוביץ', א' קרון, ור' ויגדורוביץ', ויבל"א מ"א בייגל־אביגל (לציור ולמלאכה).

כוחם של הקורסים מבחינה פדגוגית היה, לפי סיכומו של המורה־המחנך הדגול מ"א אביגל, בכך, שמיזגו את העיקרים החינוכיים, שהיו לקנינה של התרבות המערבית, עם ערכינו הלאומיים. הקורסים קיבלו מאת ה„חדר" המסורתי את העיקרון של הכשרת התלמיד ללמידה בעצמו והם העלו עיקר זה מעל להקניית הידיעות גופן. כן נחלו מן ה„חדר" את הפרימאט הלאומי בחינוך — של זכות־הבכורה להשכלה העברית ולהכרת העם ותרבותו.

מבית־הספר היהודי ל„מתחילים" שמטעם הממשלה

מביקור המשורר שאול טשרניחובסקי בקורסים הפדגוגיים העבריים, במחזורם השלישי בתרס"ט
פון דעם דיכטער ש. טשערניכאווסקיס באַזוך אויף די העברעישע פּעדאַגאָגישע קורסן, 1909
The Hebrew Poet Shaul Tchernichovsky on a Visit with the Hebrew Pedagogic Courses
יושבים מימין, מלמטה בשורה א': שביעי — גד' שקלארסקי; בשורה ב': 1—3)..., 4) א' כהנשאם, 5) המשורר שאול טשרניחובסקי, 6) ד"ר ש"י טשאַרנאָ, 7) המשורר יעקב לרנר, 8) א"א זלצמנוביץ; בשורה ג': שני — גרשום מוראַדוב, רביעי — יצחק ספיבאַק; בשורה ד': שלישי — י' ורמל, ששי — יחזקאל הן, שביעי — א' דיסקין; בשורה ו': ששי — א"ד מינקין

קיבלו את הרעיון של מתן השכלה כללית, את המתודיקה של השיעור לכלל הכיתה ואת ההכרה בהכרח ההכשרה הפדגוגית של המורה. ומן „החדר המתוקן" — את שיטת ההוראה של עברית בעברית והנהגתה כלשון דיבור בין המורה לתלמיד, וכן את הצמדת החינוך לאידיאלים של התנועה הציונית ולפעולתה.

ועל אלה הוסיפו הקורסים כמה עקרונות חדשים: אהבה לילד ותשומת־לב לתכונותיו האינדיבידואליות; הצו של חובת השתלמות למורה במקצועו, ולכן העדפת הקנין של שיטות המדע ויסודותיו על זו של ידיעות מפורטות בו; הכרת הטבע, בייחוד של סביבת הילד הקרובה, ומלאכת־כפיים כמשולבת בחינוך. ועל הכול — ראיית ההוראה לא כמקור לפרנסה דווקה, אלא כשליחות רוממה קדושה, המחייבת את נושאיה.

כל אלה, במשולב עם רוח ההתמכרות המרוממת והרצינית, שהיתה שרויה בקורסים, עשאום לגורם חינוכי לאין ערוך בתחומו בעם — לבית־היוצר של ההוראה העברית. מאות חניכיו — מן המיטב והיקר שבחלוצי החינוך העברי — נתפזרו לכל קצות רוסיה ומחוצה לה, עד למעבר לימים, ורבים מהם עלו לארץ לכהן בה בהוראה בבתי־ספר לזרמיהם, תיכוניים בכללם; וכולם שמרו ורוחשים ונוצרים בלבם עד היום חסד, אהבה ויקר למכביר ל„קורסים הפדגוגיים הגרודנאיים" ולמחנכיהם המופלאים.

הקורסים נתקיימו בגרודנה עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה, שבגללה נאלצו לעקור לפנים רוסיה, ופעולתם נשתרעה לא רק בתחומם בלבד. הספריה, ובעיקר בעברית, שהוקמה לידם, היתה אחת משני בתי־הספרים היהודיים החשובים שנתקיימו בגרודנה (עסק בה ראובן ויגדורוביץ'). א' כהנשטאם עשה להקמת אגודה של מחנכים יהודיים בעיר, ושהיתה מיועדת בעיקרה להעלאת רמתם של החינוך היהודי ושל נושאיו. כן הנהיג, לראשונה בגרודנה, הפלגות חגיגיות משותפות של תלמידי בתי־הספר היהודיים בל"ג בעומר לבילוי בחיק הטבע בסביבת העיר, וגילה יוזמה לקירוב התלמיד היהודי לעולם התיאטרון ולפיתוח הבנתו באמנות זו [28].

פעילות ציונית מגוונת; אגודה יהודית לספרות

ציוני גרודנה, בהקדישם את מיטב כוחם ודעתם למען טפח את החינוך ואת ההוראה העבריים, לא הניחו בו בזמן את ידם מעידוד ההתעניינות, בקרב בני־הנוער במיוחד, בערכי התרבות היהודית. וכך שומעים אנו על קיום חוג ציוני לספרות בגרודנה ברבע האחרון לעשור הראשון של המאה. הפעילים בחוג זה היו, לפי הסופר אליעזר קליר, שלמד אז בגרודנה והשתתף בו: ל' יפה, נח באס רחל מייזל וי' דופלברג, שבאותו זמן כבר היה מן הוותיקים שבין העסקנים הציוניים ולא רק בתחום התרבות בלבד. הן הוא אשר שימש גם כתובת ציונית בגרודנה בשנות הפרעות ביהודים, 1905—1906, לריכוז עזרה בכסות ובתנעולת לנפגעים ובביתו גם נקבעה אחת התחנות לאנשי ההגנה היהודית העצמית בעיר.

מראשית 1909 נתקיים בגרודנה גם סניף ל„אגודה הספרותית היהודית", שנוסדה בפטרבורג. סניף זה היה ראשון לאגודה הנ"ל ברוסיה, עסק בעריכתם של הרצאות ונשפים לנגינה ולספרות, ובסוף 1910 היו בו 300 חבר. אולם, על כלל קיומה של „האגודה הספרותית היהודית" ברוסיה, שסניפיה רבו והלכו, יצאה עד מהרה גזירה מאת ממשלת הצאר, כי לדעתה נתרכזו בהם לא רק אלמנטים דמוקראטיים בלבד, כי אם גם פועלים; ובשל כך בא, כנראה, הקץ גם על הסניף שבגרודנה.

למרכז לחינוך ולהוראה העבריים שנוצר בגרודנה, היתה גם השפעה חוזרת על פיתוח העבודה הציונית בעיר זו ומחוצה לה. עסקנים צעירים מבין שומעי הקורסים היו הפעילים בוועד הגלילי הציוני, שמאז שנת 1910 התנהל ע"י לייב יפה עד לפרוץ המלחמה העולמית. מזכירו של ועד הגליל, שכלל גם את ביאליסטוק, סובאלק וערים אחרות —היה מ"א בייגל (אביגל) ואחד הפעילים בו אהרן קרון (נולד תרמ"א — נפטר בתשט"ו), לימים מנהל בבתי־ספר בגליל ובראשון־לציון. פנקסי ועד גלילי ציוני זה מלאים וגדושים סתרי־מונחים מסחריים שונים, שבהסוואתם התנהלה אז חליפת־המכתבים המסועפת עם החברים והוועדים שמחוץ לגרודנה, וזה — כדי למנוע עינא בישא מצד הבולשת הצארית [29].

רושם מיוחד ועז היה מעורר בגרודנה ובסביבותיה ה„קורסיסטן" הצעיר העסקן הציוני ג' מוראדוב.

גרשום מוראדוב למד לפני כניסתו ל„קורסים" בישיבה שבגרודנה. בן לשבט היהודים ההרריים שבקאווקאז היה וממשפחה מיוחסת. יפה־תואר וחסון, היה מהלך לבוש, חגור וחבוש כדרך הקאווקאזים, כשפיקות של כדורים מבצבצות משורת התיקנים התפורים לו מעל גבי חזה מעילו. מספרים, שצעיר זה (הוא היה חבר ל„צעירי־ציון") הרבה לעשות נפשות בנוער למען הרעיון של חירות העם. מוראדוב היה אחר־כך ממנהיגיהם של ציוני דאגסטאן, חבר למרכז „החלוץ" ברוסיה, עשה בראשית המשטר הסוביטי להעברת מורים עבריים לקאווקאז, בתקווה, כי משם יצליחו להגיע דרך תורכיה ופרס לארץ־ישראל, ולאחרונה גורש לסיביר הצפונית־המזרחית.

קיומם של הקורסים בגרודנה סייע גם לפעילות־יתר של אגודת „חובבי שפת עבר", שנוסדה בעיר ב־1911, ושפעיליה היו ד"ר ש"י טשרנא, ה"א ינובסקי, ח"א חזן, ל' יפה, יהושע לוין, מרדכי ינובסקי ואחרים. חברי אגודה זו היו מתכנסים מדי שבת בשבתה לשמיעת הרצאות ולשיחות, ונתלכדה לידה קבוצה של תלמידי הגימנזיות ותלמידותיהן לומדי עברית [30].

בימים ההם היה קיים בגרודנה גם סניף ל„אגודת נשים לפעולה לתרבות בארץ־ישראל", זו שנוסדה בשנת 1908 והקימה אחר־כך בארץ בתי־מלאכה לתחרים, שהעסיקו מתלמדות רבות, וכן את החווה להכשרת פועלות בחקלאות, ליד כנרת, בהדרכת האגרונומית חנה מייזל, בת גרודנה. סניף האגודה בעיר זו היה אחד הספורים מסוג זה ברוסיה, וב־1912 נימנו עמו 130 חברות מחוגי ציבור שונים [31]. אחת הפעילות באגודה זו ובסניפה שבגרודנה היתה פרידה יפה (רעיית לייב יפה המנוח, תלח"א), שעמדה בקשרים עם עסקניות האגודה שבארץ־ישראל, אף מקבלת מהן מעשי תחרים, ממלאכת־ידיהן של העולות התימניות, לשם הפצה ולהצגה בתערוכות.

על אף החיפושים בבתיהם של ראשי הציונים בגרודנה (ל' יפה, נ' באס) והחקירות, שהיו נערכים על־ידי המשטרה בשנה האחרונה שלפני מלחמת העולם הראשונה — התנהלה אז בעיר במחתרת פעולה ציונית עֵרה.

ב־1913 נוסדה בגרודנה והחלה להכות שרשים ולהתפתח גם אגודה של „צעירי־ציון", שבין יוזמיה ופעיליה היתה קבוצת צעירים משוחרי תחייתה של הלשון העברית וממוקירי ספרותה. ציר מטעמה משתתף אותה שנה בכינוס התנועה במינסק, ומזכיר המרכז של „צ"צ" אליעזר קפלן ז"ל (לימים — שר־האוצר של מדינת ישראל), מבקר את האגודה בגרודנה, לקראת הפעולה הנמרצת, שעמדו לפתח בימי הבחירות לקונגרס הציוני הי"א. באמצע תרע"ד, מספר עתון התנועה „שחרית" (וארשה, ניסן אותה שנה), נימנו עם אגודת „צעירי־ציון" בגרודנה למעלה מ־40 חברים וחברות, מחולקים לקבוצות העוסקות בלימוד של הציונות ושל ההסטוריה והספרות העברית, ובאחת הקבוצות נערכות ההרצאות בעברית.

אחד מראשיה של התנועה הצעירה בגרודנה היה אז ברוך ב"ר אליהו קאסין, שטרח גם בהפצת בטאונה (קדם לו בכך מ' מטוס). בימי מלחמת העולם הראשונה הוא סייע בהרבה לחידושה של אגודת „צעירי־ציון" בגרודנה, אך עזב אחר־כך את התנועה הציונית ועבר למחנה מתנגדיה. הוא נולד בגרודנה באמצע שנות התשעים של המאה הקודמת וניספה בימי השואה יחד עם יהודי שאוולי שבליטא, שם שימש מנהל בית־הספר היהודי היסודי.

בסיוון תרע"ד נתארגנה בגרודנה גם קבוצה של מסיימי בית־הספר הממשלתי לנערים יהודים, בני 14—15, שיסדו ביזמתם שלהם ובלא קשר עם ציונים זולתם בעיר וקיימו בכוחות עצמם חוג ציוני חשאי, שהם כינוהו בשם „מטולה", כסמל לעוז־הרוח, שגילתה מושבת־ספר זו שבארץ בעמידתה בשער כנגד שכנים מתנכלים מסביב. המציע את השם הזה לחוג וה„בר־סמכא" שבקרב חבריו בתורת הציונות ובידיעת ארץ־ישראל, היה פייבל פלטר, בוגר מצטיין של בית־הספר הנ"ל, בנו של חייט עני מן „הפרבר" שבגרודנה, נער מוכשר ומעמיק הגות. אפס, פתיל חייו נקפד עד מהרה, בשנת 1916; מחלת השחפת הכריעתו, והוא רק כבן־16 בלבד.

אחדים מחוג זה היו, בימי מלחמת העולם הראשונה, בין היוזמים את חידושה של תנועת „צעירי־ציון" בגרודנה.

תיזכר כאן גם הספריה הציונית הנאה, שפעלה בגרודנה בחשאי לפני פרוץ המלחמה הנ"ל.

6. עולי־„בראשית" מגרודנה לישוב החדש בארץ

בעוד נמשכת ועתידה להימשך עליית יהודים מגרודנה אל מערכות הישוב הישן בארץ־ישראל — ומתחילים להגיע אליה הנחשונים הראשונים מעיר זו להחיות שממותיה ולחוננה בעמל־כפיים ובמלאכת ההתיישבות במיוחד. כבר הזכרנו את ר' מרדכי דיסקין ומשפחתו מחלוצי פתח־תקוה ואת אייזיק וילבושביץ', שנילווה אל הבילויי"ם, ושהגיעו לארץ בראשית שנות השמונים. עתה, בשנות התשעים, עלו ובאו מגרודנה בשנת תרנ"ב — המהנדס גדליה וילבושביץ'־וילבוש, אחי אייזיק הנ"ל, ורעייתו צילה לבית בורדה, וכן משפחת פייקוביץ'.

גדליה בן זאב וילבושביץ' (נולד ב־1865 בלוסוסנה, פרבר־קיט של גרודנה — נפטר ב־1943 בחיפה) היה בשעתו חבר לתנועת „רצון־העם" המהפכנית הרוסית. בשנת 1881, בשבתו בביאליסטוק, הושפע משלוחי ביל"ו, שעשו (גם בגרודנה) בתעמולתם לעליית הנוער היהודי לארץ־ישראל, ונתפס לרעיונם ונתמכר מאז בלב ונפש להגשמת החזון הלכה למעשה. חבר למיסדר הציוני החשאי „בני־משה" היה בעלותו לארץ, ומהנדס־מוסמך ראשון בה, ורבות הן הזכויות שנודעו לו, בייחוד בפילוס דרכים בה לתעשייה העברית, בתחום הבנייה ובחינוך מעמד של בעלי־מקצוע עברים מושלמים במלאכתם. עוד ב־1893 יסד ביפו, עם ידידו ל' שטיין, בית־חרושת

ראשון ליציקת־ברזל בארץ, כן קדח לראשונה בה באר ארטיזאנית, ברחובות. בין היתר, עשה הרבה להצלת נפשות מא״י, בימי מלחמת העולם הראשונה, בעת שלטונו של המפקד התורכי הצורר הגנראל ג׳מאל־פחה, שהתנכל להצמית את הישוב היהודי בארץ וילבוש, אשר כיהן כמהנדס במפקדתו העליונה של ג׳מאל־פחה בדמשק וכמהנדסה של עיר זו — שיקע אז מאמצים לרוב בהמצאת תעסוקה ליהודים מארץ־ישראל בעבודה שבתחום ממונותו, ובכך גאלם מידי נוגשיהם. איש הבנין והחזון היה, מוצק בדעותיו ובעמדתו המקורית, צנוע ועומד על דעתו ומנדב את אשר רכש לו למוסדות־ציבור.

האחים שמואל וראובן יוסף פייקוביץ׳ עלו יחד עם אביהם ר׳ יהושע צבי. ראובן יוסף פייקוביץ׳ נולד בגרודנה בשנת 1870, ועוד בילדותו ספג

ראובן יוסף פייקוביץ R. J. Paikovitz

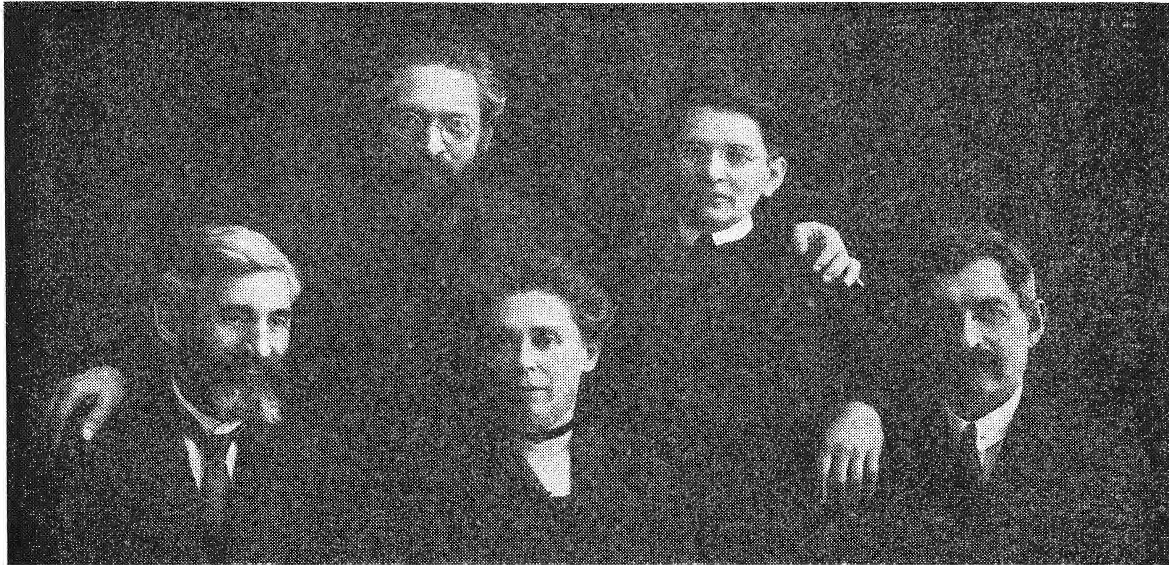
מאביו את החיבה לציון ואת השאיפה לעלות אליה ולחונן אדמתה בעבודתו. וכבר עם עליית המשפחה לארץ נתגלה כעשוי ללא חת מפני כל פגיעה מצד שכנים מתנכלים בני־ערב, וכיודע לעמוד על כבודו וכבוד עמו וללמד לקח כל מתנקש. עבד כמצטיין ברחובות, ראשון־לציון וראש־פינה, נצטרף למייסדי מחנים והיה מכובשי אדמתה. לאחר־מכן נילווה אל מייסדי מסחה, היא כפר־תבור, היה מכובשי הקרקע מידי הבדווים, שהתנכלו לה, ונתפרסם בגבורתו בעמידה כנגדם. היה מפעילי איכריה של מושבה זו ומראשי עסקניהם. בראשיתה של מלחמת העולם הראשונה, גויס לצבא התורכי ושירת כסרן בגדוד, שנטל חלק בקרבות על הסואץ. אחר־כך, בימי השלטון הבריטי, הוסיף לעמוד על משמר ההגנה על ישובו, במלוא אומץ־לבו. נפטר בשנת 1962.

בדברנו בר״י פייקוביץ׳, מן הראוי לציין מעשה בפרופ׳ חיים וייצמן, קברניטה של המדינה היהודית „בדרך״ ונשיאה הראשון של מדינת ישראל. סיפר ב׳ גוריאל, מנהל „גנזך וייצמן״ (לפי חנוך ברטוב, ב„למרחב״, תל־אביב, מ־2.11.1962), שהנשיא ביקש בסוף ימיו לדעת, בין היתר, „היאך קמו לנו ׳גנראלים׳: הכול הבין — אבל מנין ליהודים מצביאים? אך משמצא, שהאלוף יגאל אלון [עתה שר־העבודה בממשלת ישראל] הוא בנו של פייקוביץ׳ הזקן, נתמלא שמחה, כאילו עכשיו הוברר לו הכול״.

עם פרוס המאה הנוכחית עלה לארץ להתיישב בה ישיבת־קבע המקובל והמחבר, מייסדה של האגודה הראשונה בגרודנה ליישוב ארץ־ישראל, ר׳ מנחם מנכן היילפרין, שהקים בעירו גם תלמידים נאמנים ודגולים בחיבת הארץ. וכבר דיברנו בו בפרקינו הקודמים.

ומעתה עלו צעירים יחידים ממשפחותיהם לחונן את המולדת בכיבוש העבודה לעצמם ולעם, ובאו בעלי־מלאכה, תחילה בגפם ועד מהרה גם בני־ביתם, ובמאוחר יותר הגיעו מגרודנה גם ילדי משפחות ציוניות — ללמוד בגימנזיה העברית „הרצליה״, שנוסדה ביפו־תל־אביב. לא על כולם ניתן היה לרכז בידינו ידיעות, ובמידה פחותה מזה פרטים ראויים לציון.

כמבשרה של העליה השניה לארץ מגרודנה, אפשר לראות את נחום וילבושביץ׳־וילבוש, אחיהם של גדליה ואייזיק, שקדמו לו בעליה. הוא בא לארץ־ישראל תחילה לביקור ב־1902, בעודו בן־23, לאחר שהוסמך כמהנדס למכונאות — למען תור בארץ ולבדוק את האפשרויות להפרחת שממתה ולהקמת תעשייה בה. את מחקריו ותכניותיו בתחום זה, וכן את המסקנות מן המדידות של מי הנהרות בארץ, פירסם אחר־כך בכתבי־העת הציוניים. לאחר הקונגרס הציוני הששי, ב־1903, משהוחלט לשגר משלחת לאוגאנדה, לחקור את האפשרויות להתיישבות יהודית בה, היה נחום וילבושביץ׳ אחד המומחים שהוזמנו להשתתף בכך, והוא חיווה את דעתו לאחר המחקר שערך שם, לשלילתה של „תכנית־אוגאנדה״. כן השתתף, בימי הרצל, במשלחת הציונית, אשר שוגרה לחקור את מידת התאמתו של איזור אל־עריש אשר במדבר סיני להתיישבות יהודית. ב־1904 חזר לארץ־ישראל להתיישב בה ישיבת־קבע ולפלס בה נתיבות לתיעושה, ליזום ייסוד מפעלים, בייחוד לייצור שמנים, ולנהלם (את בית־החרושת „שמן״ ניהל במשך שנים רבות).

משפחת וילבוש־וילבושביץ׳ (1920) פאמיליע ווילבושעוויטש The Vilbushevicz-Family
מימין: נחום, מניה שוחט, צילה לבית בורדה, משה, גדליה

ב־1903 עלה ובא לארץ הנגר ר׳ יהודה ב״ר שמואל הכהן טאנקוס (נולד בגרודנה בשנת 1860, נפטר בתל־אביב בתרצ״ו), מתלמידי הרב מאלישקביץ׳ (ר׳ אהרן מיאדלר). ר׳ יהודה טאנקוס נתגורר תחילה בסג׳רה והיה אח״כ מראשוני בוניה של תל־אביב. עד מהרה הביא לארץ גם את בני־ביתו, ביניהם את בנו אהרן, אבי האלוף שמואל טאנקוס, מי שהיה מפקד חיל־הים של מדינת ישראל.

חבורה קטנה מחלוצי העליה השניה מגרודנה הגיעו לארץ, אחד אחד, ב־1904, מיד לאחר הקבוצה ההומלאית. ראשונים באו האחים אליעזר והמנוח ישראל שוחט, ויהודה, הוא אברהם, קריניצי. — אליעזר שוחט הוא ממייסדיה של מפלגת „הפועל הצעיר" בארץ, היה מראשי הוגיה ודבריה וממעצבי דמותה; איש־נקי־העט ועורך, נחבא אל הכלים. דמות מופתית; על מקוריותו ויושרו, שאינם מן המצויים, ידעו לספר עוד בגרודנה סיפורים מסיפורים שונים. — אחיו, ישראל שוחט ז״ל, שעל פעולותיו בגרודנה סופר לעיל, היה ממייסדי „השומר" בארץ, מראשיו ומקובעי דרכו, ואחר־כך ממניחי היסוד ל„הגנה". ועוד ידובר בו בהמשך הספר. — אברהם קריניצי, מתלמידיו של ר׳ אהרן מיאדלר, עלה לארץ בעודו בן־18, כשבידיו „המלצה", כבעל נגר מומחה, מטעם ראשי האגודה של „פועלי־ציון" בגרודנה, שעמם נימנה. על פעולותיו במפלגה בעיר־מוצאו ועל פעליו בהגנה היהודית העצמית שם סופר לעיל. עוד מראשית בואו לארץ הראה כוחו בהגנה פיזית על כבוד היהודים, ועתיד היה להיות בשורות הראשונות של העושים במערכות ההגנה על הישוב ובמאבקו. ובייחוד נודע כמפתחה של רמת־גן וגניה — העיר שהוא עומד בראשה מזה שנים רבות.

באותה שנת 1904 באה לארץ, לפי קריאתו של נחום וילבושביץ׳, אחותו המהפכנית מניה המנוחה, לימים רעיית ישראל שוחט ז״ל. היתה זו דמות נועזת בעלילותיה הרבות, שאגדות נרקמו סביבה; אחר־כך — מעמודי־התווך של „השומר" ושל ה„הגנה" ומראשי העושות בהעלאת יהודים לארץ בכל הדרכים, לרבות מסוכנות ומסכנות אותה עצמה. ועוד נשוב לדבר בה.

ב־1905 עלה מרדכי ב״ר יחזקאל מאזובר (נולד בגרודנה ב־1872, נפטר בראשון־לציון בתשט״ו), נגר לרהיטים מקרובי א׳ קריניצי. כעבור שנה הביא לארץ גם את משפחתו. היה ממייסדי המושבה באר־יעקב, בתאכר, ובזכות חסכונותיו מיגיע־כפיו, היה אחר־כך לפרדסן בראשון־לציון, שם היה ממייסדי בית־הכנסת של הפועלים.

באותה שנה הגיע מגרודנה לארץ שמואל־אריה פרודובסקי (נולד בתרכ״ז, נפטר תרפ״א). יחידי היה בין אחיו, שהגרו בשנה ההיא לארצות־חוץ שונות, שהחליט לשים פעמיו לארץ־ישראל. גם הוא נגר היה ומתלמידי ר׳ אהרן מיאדלר, התיישב בירושלים ורכש לו „שער" (חלק) בשכונת „מאה שערים". ב־1906 העלה את משפחתו, ביניהם את בתו לאה (רעיית אדלר, מאיכרי סג׳רה) ואת בנו אליעזר המנוח. — הבן, אליעזר פרודובסקי, בן־9 היה, עת העלהו אביו עם יתר בני־המשפחה. בשנת 1913, בעת „ריב־הלשונות" בארץ, השתתף בשביתה הנודעת של תלמידי בית־

אליעזר פרודובסקי E. Prudovski

המדרש למורים בירושלים, משל חברת „עזרה" של יהודי גרמניה. היה מן הפקידים היהודים הראשונים והמעטים, שנתקבלו לעבודה במינהלה הצבאית של חיל־הכיבוש הבריטי בארץ. לימים הועבר לתפקידים אחראיים במחלקה לעליה של ממשלת המאנדאט, שם שירת, כיהודי גאה ורגיש לצרות בני־עמו, את העניינים הלאומיים. עם קום המדינה, היה מנהל המחלקה לדרכונים במשרד העליה ומן המתווים את דרכי פעולתו. משׁשיכל, יחד עם רעייתו שרה, מחלוצות העליה השלישית מגרודנה, את בנם היחיד א ר י ה, במלחמת השחרור, לא ידע עוד ניחומים, אף את שם משפחתו שינה ל„א ב י ־ א ר י ה". ומשנפטר, בתשט"ו, לפתע, גם חתנם, סגן־אלוף מרדכי עמית, נפל אליעזר מרוב דכאון למשכב, ולא הוסיף עוד קום, והוא בן נ"ח במותו.

ב־1906 עלו מגרודנה מחותנו של ש"א פרודובסקי — האופה א ב ר ה ם פ ר נ ס ק י ורעייתו מ ר י ם ז"ל. — ב־1907 הועלה לארץ מגרודנה, לאחר שנתייתם מאמו, י ע ק ב א ר י ה (בן אחיהם של בצלאל וליב) י פ ה, כשהוא בן־10. למד בהצטיינות בגימנזיה „הרצליה" בתל־אביב ונימנה עם קבוצת תלמידיה (בכללם משה שרת והמנוח אליהו גולומב), שנתארגנו בחשאי ל„הסתדרות מצומצמת", שחבריה קיבלו על עצמם להקדיש את כל חייהם לעבודת הלאום. ב־1915 עשה בשליחות „הסתדרות" זו בהוראה במרחביה („הקואופראציה"). היה חבר ל„גדוד־העבודה" בראשיתו. חיבר שירים שראו אור בכתבי־עת שונים, וכן מחזה, בשם „במעיין", שיצא לאור בהוצאת „מצפה" בתרצ"ב. נפטר בצפת בשנת 1942.

משנת 1908 החלו מגיעים מגרודנה לארץ יתר עולים־חלוצים לחוננה:

ט ו ב י ה מ ט ו ס (נולד 1891, נפטר 1952), איש־העבודה־והשמירה; עם כיבוש הארץ ע"י הבריטים, היה בין הנענים הראשונים לקריאתם של המוסדות הלאומיים, להתגייס לז'נדרמריה הארץ־ישראלית. היה חבר בעין־חרוד ותל־יוסף, לימים — ראש למועצת רמתיים. — נ ח ו ם ש ב ח נחלץ מביתו שבגרודנה ועלה בגפו כשהוא בן־16½, מן המתנדבים לגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה. פירסם כמה רשימות מחיי הפועל בארץ, ביניהן אחת על קודח־הבארות מחלוצי גרודנה, ישראל פיס ז"ל.

ב־1909 עלה מגרודנה ללמוד בגימנזיה „הרצליה" שביפו־תל־אביב, י צ ח ק בן אברהם (בן אחיהם של בצלאל וליב) י פ ה (נולד בתרנ"ו, נפטר בתרע"ו). הצטיין בלימודיו ודבק גם הוא בחבורת ה„גימנזיסטים" שהזכרנו לעיל, למלא תפקידים חלוציים בעבודה ובהגנה. עבד במקומות שונים בגליל בימי מלחמת העולם הראשונה. ראה את המוסר הפנימי כיסוד־מוסד של החיים הלאומיים והחברתיים. בהתעטף עליו נפשו בלבטיו, סיים את חייו באורח טראגי ביפו.

באותה שנה עלתה לארץ ח נ ה מ י י ז ל ־ ש ו ח ט, שהזכרנוה בפרקים קודמים — מחלוצותיה של תנועת הפועלות, וממפלסות דרכיה, ושמסרה את מיטב חייה על טיפוח ההכשרה החקלאית־המקצועית של האשה העבריה בארץ, ואחר־כך של בני־הנוער בכלל. — ובסוף השנה עלתה ובאה לארץ אחותה ר ח ל מ י י ז ל (נולדה ב־1886 בגרודנה, נסתלקה באורח טראגי ביפו ב־1910). היתה ממיטב הבנות הציוניות שבגרודנה, ספוגה השכלה כללית ועברית רחבה, ערה ומעמיקה להגות ולהרגיש, סוערת ואמיצת־לב. לפני עלותה לא"י, השתלמה באוניברסיטה בשווייץ — להכשיר עצמה להורות במושבות, אף נתנסתה בעבודה חקלאית באחת מהן, כשהיא יחידה בשורה עם בני־שכנינו ובנותיהם.

בראשית 1910 מתיישב לחיי־קבע בארץ, לאחר שעלה עם משפחתו עוד בסוף השנה הקודמת, ב צ ל א ל י פ ה, ממנהיגי הציונות הרוסית, ועמו רעייתו חנה בת יעקב מרגולין (נולדה בגרודנה ב־1875, נפטרה בתל־אביב ב־1938) ובתם. בצ' יפה עמד בארץ בראש החברה „גאולה" והרבה לעשות לגאולת קרקעות, בין אלה — למען „לב תל־אביב", כיום מרכזה של עיר זו; יזם את הקמתו של מכון־ההשקיה המרכזי הראשון בארץ, ליד הירקון; היה פעיל במערכת החינוך העברי, בכללה הוצאת־הספרים הראשונה בתחום זה בארץ־ישראל, „קוהלת"; הרבה לפעול למען הישוב בימי שלטונו של ג'מאל־פחה הצורר; היה הראשון, שיזם את ארגון הישוב עם צאת התורכים ועמד בראש הקהלה העברית שביפו־תל־אביב, בה נקרא גם רחוב על שמו. רעייתו ח נ ה י פ ה היתה ממייסדות „ויצ"ו" בארץ, ורבו בייחוד זכויותיה בפעולתה להכשרה החקלאית והמקצועית של

מעולי „העליה השניה" מגרודנה לארץ־ישראל
עולים פון דער „צווייטער עליה" קיין ארץ־ישראל, פון גראדנע
"Second-'Aliyah-'Olim" from Grodno

ישראל שוחט (במרכז/אין צענטער)
בין חברי „השומר"/צווישן חברים פון „השומר"
מסחה—כפר־תבור, תרס"ט — 1909

יהודה ופייגה־ריבה טאַנקוס

מאיר שוחט

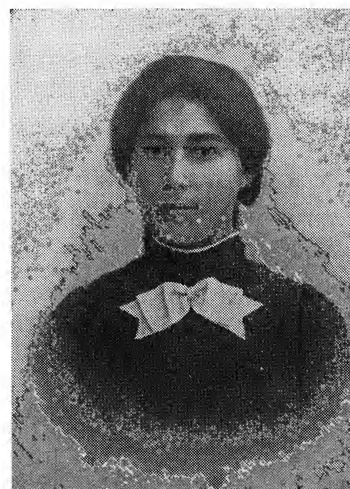
בצלאל יפה

טוביה מטוס

נחה ניימאן

רחל מייזל

האשה. על שמה הוקם בנחלת־יצחק „בית חנה יפה" — בית־ספר מקצועי לבנות.

ב־1910 עלה לארץ מאיר שוחט („מאירקה") — אחיהם של ישראל ז"ל ושל אליעזר, יבלח"א), בעודו נער, שעתה זה עבר את גיל המצוות. בלמדו בבית־הספר בגולה, היה מתכתש עם ה„שקצים", בני הגויים, עת היו פוגעים בעמיתיו היהודים, ומלמדם לקח; בשל כך גורש מבית־האולפן, ואביו החליט לשלחו לארץ, בה למד חקלאות במקוה־ישראל ויצא לעבוד בגליל, בייחוד במרחביה. היה תמיד בין הראשונים לכבוש את העבודה והשמירה, חבר ל„השומר" ולפעליו, ואחר־כך בין אלה אשר נשלחו מטעמו, עם כניסת הבריטים לארץ, לשרת במשטרת הרוכבים שבגליל התחתון, שידעה להשליט שם סדר ובטחון לישוב היהודי. היה גם בין כובשי מקצוע הנהגות הראשונים לעובד היהודי. הצטיין בזמרתו ובעליזותו ונתחבב מאוד על חבריו. נפטר בשנת תרפ"ו.

ב־1911 עלתה ובאה לארץ לאה וילנסקי לבית מייזל (אחותה של חנה מייזל) — לימים מפעילות „ויצ"ו" בארץ ומזכירתה הכללית של הסתדרות זו בישראל.

ב־1912 הגיע דוב מטוס, ממתיישבי כפר־יחזקאל (אחיו של טוביה ז"ל), מן המתנדבים לגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה. כן בא יצחק משה ב"ר קרפל מוסטובסקי־גשרי (נולד ב־1895, נפטר בתשי"ג). לפני עלייתו היה חבר לתנועת „צעירי־ציון". בארץ עבד בפרדסים, בקידוח בארות ואחר־כך בבנייה.

ובין העולים מגרודנה לארץ ב־1913 היו (לפי סדר א"ב):

מרדכי (מרכוס) בן משה לובצקי, איש־החקלאות, סיים תחילה את חוק־לימודיו כאגרונום בצרפת; כיום ממתיישבי אבן־יהודה. — נחה ניימאן, אח"כ חורגין (ילידת ה„פרבר" בגרודנה, אחותו של ד"ר ב' ניימאן הי"ד, לימים יו"ר לוועד הקהלה בעיר זו; נפטרה לפני למעלה מ־28 שנה). בשנים הראשונות של המאה — חברה לאגודת „פועלי־ציון" בגרודנה. היא וחנה מייזל, תבל"א, היו שתי הנשים היחידות, שנטלו חלק, בימי פולמוס אוגאנדה, בוועידת „ציוני־ציון", בווילנה, בראשית יאנואר 1905. בארץ הורתה זמן מסוים מלאכת־תפירה בבית־הספר לבנות ביפו. — אהרן עדין (1895 — 1958) ורעייתו צפורה לבית ניימאן, תבל"א. — סימה עפרון־קראָסניצקי, מן המדריכות הראשונות במשקי־הפועלות בארץ. — שיינה בת ישראל סטרייב־רודי (נולדה בגרודנה בתרל"ו, נפטרה בתל־אביב בתרצ"ג). בימי מלחמת העולם היתה פעילה למען אסירי־ציון אשר גורשו מן הארץ לבתי־הכלא שבדמשק. — ר' משה יעקב ב"ר יוסף הכהן רביקוב עם רעייתו רבקה לאה (נפטרה בתל־אביב בשנת תש"ד) ובני־ביתם. ר' מ"י רביקוב עלה כדי להתיישב בנחלתו שבכפר־אוריה, שבה היו שותפים מספר מציוני גרודנה וסביבתה; אך מטעמים משפחתיים נשתכן בתל־אביב, עסק בה בסנדלרות והיה ממייסדיהן של הבנקים „קופת־עם" ו„הלוואה וחסכון" בעיר זו. בתקופת העליה השלישית שימש משכן משפחה זו במשך שנים אכסניה לחלוצי גרודנה שהיו מזדמנים בתל־אביב. בבית זה היתה המשפחה מארחת אותם בקורת־רוח בחמימות ובלבביות — בכול ושלא על מנת לקבל פרס. כפי שמספרים, צובאים עד היום על פתחו של ר' משה יעקב יהודים רבים הבאים לקבל ברכה ממנו.

בשנה האחרונה שלפני מלחמת העולם הראשונה, 1914, עלה לארץ מיכאל עדין ז"ל (אחי אהרן, שהוזכר לעיל) — איש־העבודה־וההגנה, חייל בגדוד העברי; נפל במנחמיה בימי המאורעות, בתרצ"ט, מידי מרצחים ערבים.

כן היו בין העולים מגרודנה בשנה הנ"ל, האחיות חיה שרירא והדסה קלאצקין, בנות מרדכי ינובסקי ז"ל, שהזכרנוהו לעיל, ואשר הביאן ללמוד בגימנזיה „הרצליה" שבתל־אביב [1].

פרק ח: מלחמת העולם הראשונה

(סוף 1914 — אפריל 1919)

1. שנה של פורעניות, עלילות וגירושים

בימים הראשונים לפרוץ המלחמה העולמית הראשונה פונו מגרודנה מוסדות הממשלה, יצאו משפחות של הפקידים ושל אנשי־הצבא, ויחד עמם עזבו את העיר כמחצית מתושביה. החיים בגרודנה קפאו. מפעלי התעשייה הפסיקו את עבודתם, הבנקים נסגרו, ומהם שלא יכלו בכלל להחזיר לקהל את פקדונותיו ולא שבו עוד להיפתח, כגון זה של האחים לנדוי, שבו היו סופקדים למעלה ממיליון רובל משל אנשי־„עמך". רבים מן היהודים, בייחוד מבין החנוונים, בעלי־המלאכה והעובדים איבדו את חסכונותיהם. רק הקופה היהודית העממית למלווה ולחסכון, על למעלה מאלפיים חבריה, הוסיפה במאמצים לשלם למפקידים חלק מן המופקד בה.

נסגרו כמעט כל המוסדות הציבוריים הסוציאליים היהודיים, כי בניניהם הוחרמו בשביל בתי־חולים צבאיים. חלקם הגדול של היתומים ושל הזקנים שבמוסדות הנ"ל הוצאו מגרודנה הקרובה לגבול — מזרחה, לעיר סלונים. המוסדות

לחינוך ולהשכלה נסגרו לחלוטין או צומצמו, הקורסים הפד־גוגיים העבריים הועברו לפנים רוסיה.

יוקר־המחיה עלה (מחמת קשיים בהובלה וביבוא), וההאשמה על כך הוטלה על המוכרים — על היהודים. העלילות על בני־עמנו נתגברו ותכפו, עם נסיגת הצבא הרוסי מסו־באלק ואוגוסטוב, ופליטים החלו לזרום לגרודנה. היהודים, שלבם היה מר על המשטר הרוסי הצארי בגלל האפליות נגדם והרדיפות עליהם, אהדו, אמנם, את הגרמנים, בקוותם, שאלה יביאו עמם סוף־סוף את שיווי־הזכויות המבוקש — אך עם זאת היו אחינו בני־ישראל לויאַליים לחלוטין לדיני־המלכות של ימי המלחמה היו אפילו, שהאמינו, כי הצטיי־נות היהודים במערכה תביא להם לבסוף שוויון־זכויות תחת שלטון רוסיה גופה. מבין אלה היו גם שהצטיינו אפילו בפאטריוטיות יתרה.

אולם עם המפלות האיומות של צבא הצאר, היה צורך לאשמים בהן להצביע על שעיר לעזאזל, והוא נמצא ביהו־דים „הבוגדים". בגרודנה נפוצו שמועות בין ההמון הנוצרי, כי בנו של התעשיין שרשבסקי נתפס במטוס גרמני, שהופל מעל העיר, וכי בחיפוש שערכו אצל החרשתן נמצא סכום כסף עצום שהיה מיועד, כביכול, לגרמנים. כן נפוץ סיפור־בדים על רב מטעם בגרודנה שאצלו גילו, כביכול, טלפון תת־קרקעי מחובר למחנה הגרמנים.

חדשים אחדים לאחר פרוץ המלחמה יצאה הגזירה מטעם הרשות הצבאית, שעל התושבים בגרודנה „חסרי התעסקות קבועה" ונשים, ילדים וקשישים, לעזוב את העיר. ומשלא נזדרזו הנתבעים לצאת את גרודנה כפליטים למקומות שלא ידעום — השמיעו השלטונות איומים בגירוש בכוח, וניסו להשפיע על הרבנים, כי יעודדו את היציאה מרצון. נשא הרב האהוב, ר׳ משה יהודה רבינוביץ׳, את דרשתו לפני העם בבית־המדרש הגדול על ההכרח לצאת לדרך, והוא נרעד כולו וגועה בבכייה, עד שפתח את ארון־הקודש, ובהשמיעו לעומתו זעקת תחנונים: — „רבונו של עולם, קח־נא את נפשי ואת העם הצילה!" — קרס ולא הוסיף עוד קום.

אכן, גורשו ב־1915 חלק ניכר מיהודי גרודנה לפנים רוסיה, מהם שהקדימו וירדו למינסק הקרובה, אך רובם הובלו אל הפלכים המרוחקים, בעיקר וורוניז׳ ופנזה, ומקצ־תם לייליסאבטגראד (כיום קירובוגראד) שבאוקראינה. ואילו מן הנשארים בגרודנה החלו לגייס לעבודת־כפייה במיבצר ובניקוי מחנות צבאיים — מלאכות, שהיהודים ברובם לא היו רגילים בהן; ומשנמצאו בין הכפויים שלא יכלו לעמוד בעבודת־הפרך, שהוטלה עליהם — הוצגו בפני חבריהם לעבודה זו שמבין הגויים כעצלים וכנרפים.

רבות עשו יהודי גרודנה באותה שנה למען עזור לפלי־טים הרבים מן הסביבה, שנתכנסו בעיר זו ומילאו את בתי־הכנסת וכל מקום שניתן היה לאכסנם בו. הוקם מטבח זול לפליט ולדל והוגשה עזרה למשפחות המגויסים, בנוסף על מה שקיבלו מאת הממשלה.

חרדה גדולה חרדו יהודי גרודנה לימים הבאים, משהגיעו ידיעות ממקומות, שפונו בשעתם ע"י הצבא הרוסי ואשר נכבשו אחר־כך בחזרה על־ידיו, על ההשתוללות של הקוזא־קים ושל החיילים הנסוגים והתעללותם ביהודי המקומות הנ"ל. ואמנם, משהחלו הרוסים לפנות את גרודנה, וקרבות נתחוללו ליד מיבצרה — נפוצה שמועה בקרב החיילים, שה־יהודים מחביאים בבתיהם סיירים גרמניים, וכך ניגשו הקו־זאקים, מן היחידות שחיפו על הנסוגים, לנעוץ את חניתו־תיהם אל מרתפים, שהוצבע עליהם, כי משל יהודים הם (התושבים חיפשו באותם ימים מקלט מפני היריות במרתפים), והיו מקרים שיהודים הוצאו ממחבואיהם והומתו [1].

בשני לספטמבר 1915 כבשו הגרמנים, חיילי הקיסר ויל־הלם השני, את גרודנה.

2. הכיבוש הגרמני

משטר הכיבוש; מצוקה ורעב; פרנסות חדשות

לאחר שצבא הקייזר הגרמני כבש את גרודנה, נשמו יהודיה לרווחה, משסר מעליהם הסיוט המעיק של החרדה לשלומם הפיזי, ומאחר שנפטרו מן המשטר שהפלם לרעה ונגש בהם במשך דורות.

ענייני העיר, על 24,451 תושביה, שנותרו בה, לפי מספרי הכובשים משנת 1916, מבין 63,000 בקירוב, לפני פרוץ המלחמה, וכן המיליציה — התנהלו זמן־מה, עם כניסת הגרמנים, על־ידי „ועד אזרחי" של התושבים (שלא נבחר בבחירות כלשהן). זו הפעם הראשונה בתולדותיה של עדת ישראל בגרודנה, השתתפו עתה יהודיה בהנהלת העיר ובשמירתה האזרחית בזכות שווה ובמספר גדול. גם הסגן ליושב בראש ה„ועד האזרחי" יהודי היה — רופא־השיניים ד"ר מרדכי אנצלביץ׳, שכבר הזכרנוהו ושמעתה נתרכזו בידיו למשך שנים אחדות סמכויות ועניינים בעלי־חשיבות רבה בחיי בני־עמנו בגרודנה (הוא נולד בשנת 1868, נפטר ב־1925 באמריקה). הכובשים גילו אף פנים שוחקות כלפי היהודים, כי עמם יכלו למצוא לשון משותפת, פשוטה כמשמעה, במידה מרובה.

אולם מייד נשתרר בעיר, כבכל השטח הכבוש, משטר חמור — של עבודת־כפייה לכל שלא הועסקו בעבודה חיו־נית, של עוצר קשה, של הגבלות בתנועה ואיסור להכניס לעיר ולהוציא ממנה מזונות, ושל מחסור חריף בהם ובמיצרכים

החיוניים ביותר. היוקר האמיר; כל שנותרו לו חסכונות בכסף יצא נקי מהם לאחר שנצטוו התושבים להחליפו בשטרות־נייר חסרי־ערך; המסחר פסק, כי אזלו הסחורות מן השוק או נגנזו לשם ספסרות, הברחה ו„שוק שחור". בתים ודירות, משל פרטים ומוסדות, הוחרמו לאין שיעור — בשביל הצבא הכובש. התושבים נצטוו „למכור" לרשות החדשה, בעד פרוטות נטולות־ערך, כל חפצי־בית מנחושת וגם ממתכות אחרות, לרבות כלי־מטבח וכלי־אוכל.

הגבלות וגזירות שונות, מהן משפילות, הוטלו על התושבים „המקומיים", בכלל זה חובה להסיר את הכובע לפני כל קצין גרמני ולפנות את המדרכה לפני כל לובש־מדים.

חלף זמן לא רב ומחלות ומגיפות, מחמת רעב או תזונה דלה, פקדו את גרודנה, בייחוד את דלת־העם, והפילו קרבנות.

עם כל אלה רבו הגילויים החיוביים, שהיו כרוכים בכיבוש הגרמני. מאות מפליטי גרודנה היהודים, מאלה שנמצאו בשטח הכבוש, הוחזרו עתה לבתיהם בעירם, שרק כ־40% מתושביה נשארו בה. ומעשה רב עשו השלטונות החדשים, בדיעבד, בפתחם לפני היהודים מקורות לעבודה, שהיו חסומים לפניהם מאז ומתמיד בימי המשטר הצארי. יהודים הועסקו במספרים גדולים בעבודה במערכת הרכבת, במידה שנמצאו מתאימים לכך, ואפילו תוך העדפה מסוימת (בגלל יכולתם להידבר עם הגרמנים בלשונם), וכן בדואר, במחסני הצבא, בתחנת־החשמל, במכון־המים וכו'. בייחוד הועסקו יהודים, שידעו גרמנית במידה כלשהי, כלבלרים, תורגמנים, מנהלי־עבודה וכו' — במוסדות המוניציפאליים, שהתנהלו ע"י הגרמנים, במשרדי־שלטון שונים ובמיליציה.

במשך הזמן הופעלו גם אחדים ממפעלי־החרושת היהודיים מבין המושבתים מאז הכיבוש. שבו לעבוד, בעיקר לצרכי הגרמנים, בית־החרושת לסיגריות, המנסרות, בית־היציקה של פיינגולד, טחנות־קמח, ביניהן הגדולה של אשר קוסובסקי, וכן הקימו השלטונות הצבאיים בית־מיבשל לריבה, בו הועסקו גם פועלים ופועלות רבים מבני־עמנו. היו גם יהודים שיצאו לעיירות הקרובות, שם מצאו חלקות קרקע לעבדן. במשך הזמן הוזמנו גם פועלים מבני־ברית לעבודה בגרמניה גופה.

ולאידך גיסא, פיתחו יהודים רבים „תעשיית־בית" חשאית, שהיתה בבחינת איסור חמור — „תעשייה", שרב היה השכר בצדה, כי פניה היו ל„שוק השחור" — כמו טחנות־קמח זעירות, מטחנות לגריסים, חדרי־כבישה לשמן, דודי־תסיסה לי"ש, בתי־בורסקי „ביתיים", וכד'. בעיר רבו מאוד המבריחים, הספסרים ב„שוק שחור" למיניהם וכן מלאה „בתי־קפה" (בתי־אירוח מסוג זה לא היו ידועים כמעט בגרודנה לפני־כן), אשר שימשו מקום גם לעסקות שונות שאינן־כשרות עם האורחים הגרמנים, ולא מעט רינונו בקרת אחרי בנות המין היפה, שפרנסתן היתה על „ענף" חדש זה.

וכך החלו לבצבץ במהרה, על פני הרקע של הדלדול הכללי, מתעשרים־„נגידים" חדשים; אלא שבהבדל מן הגבירים הוותיקים, שעזבו את העיר, לא ירשו „הטירונים" כלל את מידת הנדבנות של קודמיהם.

השפעה ניכרת היתה לתנאי המלחמה, ובייחוד בימי הכיבוש הגרמני, להתמוטטות מסוימת של אשיות המסורת בקרב שכבות מיהודי גרודנה, שנאלצו, ומהן שהתרגלו, לעבוד בשבתות, בייחוד בשירותים החיוניים והמלחמתיים.

„ועד עדת ישראל"; התמכרות לעזרה

הנהלת העניינים האזרחיים־הפנימיים של העיר עברה כולה, תוך זמן קצר, לידי הרשות המחוזית של צבא הכיבוש וקציניו־פיקודיו, שלא הותירו, למעשה, כל דבר שייעשה שלא על דעתם, פקודתם ופיקוחם. אף למעמדו להלכה של ה„וועד העירוני האזרחי", שהורכב עד מהרה מחדש „מכל שכבות העם ומשלחי־היד של התושבים", כביכול, ובין חבריו 11 יהודים — לא נודע עתה ערך של ממש, ואפילו במידה המסתברת משמו אשר שונה ל„וועד מייעץ עירוני"; מה גם שלפי הרכבו לא היה מסוגל, בכללותו, להרים קולו ברמה ולתבוע תביעות שלא לפי טעמה של הרשות הצבאית התקיפה והמחמירה. החברים היהודים ב„וועד המייעץ" הזה היו, לפי סדר א"ב של שמותיהם: ד"ר מ' אַנצלביץ', גולדה (אולגה) בולקובשטיין, אליעזר גלגור, דונסקי, משה הלפרין — נציג „הפרבר", עורך־הדין אברהם זאדאי, ב' זאקהיים, יהושע סוכובלאנסקי, לייב סלוצקי, דוב קלמפנר, משה יצחק קריקסטאַנסקי.

בשמם של הללו, פנה הרב ר' אברהם גלבורד אל שלטונות הכיבוש בעיר, עוד בראשית השתררותם עליה, וביקשם להרשות ליהודים לבחור לעדתם נציגות, שתדאג לצרכיהם המיוחדים. נענתה הרשות הצבאית לכך והסכימה, שיהא זה ועד זמני, שינהל את המערכות של הצדקה ושל צרכי הדת היהודיות בעיר. ועם הקמתו של „הוועד הזמני" הזה, שבעצם ממונה היה, הונחה עתה, למעשה, אבן־פינה לראשות מוכרת ע"י השלטונות — של הקהלה היהודית בגרודנה, נציגות שעתידה היתה בבוא הזמן להיות גם נבחרת.

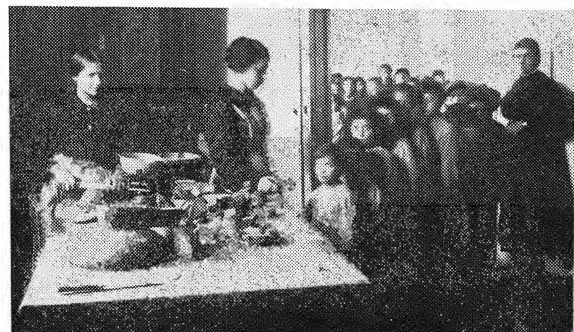
אולם דעת הציבור היהודי לא נחה מהרכבו של ועד־עדה ממונה עליו, ולאחר זמן־מה נערכו בחירות מסובכות, שעל־פי תוצאותיהן הוקם גוף, שנתקרא בשם „ועד עדת ישראל בהוראדנא". הוא נבחר על־ידי „מבוררים" מטעם המתפללים הקבועים שבבתי־התפילה ועל־ידי מספר

נוספים מטעם בני־האינטליגנציה, שלא נימנו עם הסוג הראשון. לימים צומצם מספר חבריו של הוועד הנ״ל והוגבלה סמכותו, אף שונה שמו ל„צדקה־גדולה״ (היו״ר בו היה ד״ר מ׳ אנצלביץ׳). תחליף זה של נציגות נבחרת, כביכול, לקהלת גרודנה נתקיים עד לסוף ימי הכיבוש הגרמני.

אף־על־פי שמרביתם של העסקנים ושל הכוחות האינ־טליגנטיים עזבו בשעתם את העיר, נתגלו עתה כוחות ציבוריים חדשים ומסורים בקרב יהודי גרודנה, בייחוד מבין חוגי העובדים ומבני־הנוער, ושמצאו לעצמם שדה־פעולה נרחב, בעיקר מחוץ ל„וועד־העדה״ ול„וועד המייעץ״. כיוון שמערכת המוסדות הסוציאליים של קהלת גרודנה נהרסה כולה (בניניהם וציודם הוחרמו ע״י הצבא, וגם הנד־בנים התומכים יצאו, כאמור, לפנים רוסיה), היה צורך להקים חדשים במקומם ולמצוא אמצעים לכך.

ואמנם הוקמו במשך זמן קצר למדי מסעדה עממית זולה, מטבח לפועלים וצרכנייה קואופרא־טיבית מטעם העובדים, שנטלה על עצמה לחלק את המיצרכים הקצובים ולספק כמה נוספים ללא תוספת רווחים. נוסד „בית־מחסה לילדים״ („קינדערהיים״ בלשון העם) להצלתם של פעוטים ושל עוללים עזובים משל הפלי־טים והשבויים ובני דלת־העם. ומיטב בני־הנוער היהודי האינטליגנטי, שרבים מהם היו רחוקים עד כה מענייני עמם, התנדבו כעת בלב ונפש למפעל־הצלה ראשון במעלה זה — להקמתו ולהחזקתו.

„בית־הילדים״ נפתח בראשית 1916, ביזמתן של נשים מספר, ועד מהרה נתכוננה גם אגודה מיוחדת לדאגה לו. בהשתדלותה, שוכן המוסד כעבור זמן־מה בבית מרווח ונאה מוקף גן ברחוב „אלכסנדר״ (לימים „יאגלונסקה״), ומספר הילדים שאוכסנו בו הגיע ל־220. הם היו נהנים שם

חלוקת מנת־הלחם היומית ב„בית־הילדים״ היהודי
מימין — המורה־המטפלת סוניה סטאַרודוּב
אויסטיילונג פון דער טעגלעכער ברויט־פּאַרציע
Disfribution of daily food rations
at the Jewish Children's-Home

ממזון ומטיפול ביד נדיבה ומסורה והועסקו בלימודים ובמשחקים. הושיטו עזרה גם המוסדות העירוניים והרב הצבאי איש גרמניה ד״ר אריך וינטר, אך את העיקר עשתה למען המוסד ההתמכרות הנאמנה של קהל שוחריו הרבים.

בין אלה שנתבלטו בעסקנותם למען „בית־הילדים״ היו עתה שמואל אוסטרינסקי, י׳ סוכובלאנסקי (שניהם עתידים היו לתפוס אחר־כך מקום מרכזי במועצת־העיריה ובהנהלתה הנבחרות) והחובש שמואל גארבר.

בין המורים והמטפלים בילדים היו: פנינה (פשה) רבייקוב, המייסדת של גן־הילדים העברי הראשון בגרודנה בשנת 1911, וכן הרופאה־העסקנית ד״ר רחל גרשוני; ומן הצעירים יותר — ברוך קאסין, שהוזכר לעיל, סוניה סטאַרודוב (לימים השחקנית הנודעת אלטבוים־דומב) ועוד.

גם אגודת סעד — „שער־העזרה״ — היתה פעילה אז בגרודנה (עוד משנת 1915), ותומכת במשפחות נפגעות ובנצרכים — בכסף ובלחם, וכן בעקיפים, באמצעות המוסדות שהקימה: קופה לגמילות־חסדים, מאפייה וצרכנייה קואופראטיבית. בכך הבטיחה האגודה לנעזרים על־ידיה את מלוא המנות והמיצרכים שבקיצוב, אף תוספת כלשהי להן, והצילה מרעב אלפי נפשות. עסקני אגודה זו, מבין החוגים ה„בעלי־בתיים״ המקומיים, מהם רבים ציונים, עמלו לרכישת תורמים קבועים, לעריכת מופעים שונים, כגון הצגות וכד׳, לשם הכנסה, וכן להשגת תמיכה גם מאת „אגודת העזרה של יהודי גרמניה״, שבברלין.

היו״ר באגודה „שער־העזרה״ ואחד ממייסדיה היה ר׳ מ״י קריקסטאנסקי — סוחר, שעלה בימים ההם על במת הציבור, והיה חבר ל„וועד המייעץ״ העירוני כפי שהוזכר, ובו בזמן סגן ליו״ר של „וועד־העדה״ (הוא נולד ב־1947 ונפטר, בישראל, ב־1945).

במשך הזמן שוקמו, אמנם בקנה־מידה מצומצם, גם בית־המושב לזקנים ובית־היתומים.

התעוררות תרבותית יהודית

תמורה גדולה חלה בימי הכיבוש הגרמני בקרב היהודים בשטח הנכבש, ובגרודנה במיוחד, מבחינה לשונית־תרבותית. החוגים נושאי הרוסיפיקאציה בעיר זו היו הראשונים ליציאה ממנה אל השטחים שנמצאו כעת מעבר לקו החזית. הנשארים נותקו ממקור־ההשראה הרוסי, ועם המשך המלחמה לא נראה עוד, כי ישובו אליו. המוסדות לחינוך ולהשכלה, וכן הספריות הציבוריות, מפיצי התרבות הרוסית, היו סגורים, וביניהם הספריה העירונית, יורשתה של זו הציבורית מייסודם של המשכילים היהודים בשעתם, ושנבוזה עתה.

משהקימו הגרמנים, לאחר זמן, מערכת כיתות לחינוך

יסודי לילדי היהודים, אסרו על לימוד הרוסית, וההוראה התנהלה ביידיש, גם אם השתדלו הכובשים להחדיר בקרב המורים והמורות, שחלק מהם חדשים היו, את השפעתן של הלשון ושל התרבות הגרמנית. את הודעותיהם ופקודותיהם היו השלטונות מפרסמים, מלבד בגרמנית, גם בפולנית ויידיש. גם העתון המקומי „גראדנער צייטונג", שרשמי היה, נדפס באותן שלוש הלשונות.

ליידיש, לשון העם, שהחוגים הלאומיים היהודיים, במרביתם, ראוה תמיד כתריס חשוב בפני תהליך ההטמעה, באה עתה שעה טובה גם מבחוץ — כי הגרמנים ראו בה, ובצדק, גורם העשוי להחליש את השפעת הרוסית בקרב היהודים ולפתוח בשורותיהם — כך סברו הכובשים — גם פתחים לתהליך של גרמניזאציה.

אחד החידושים הראשונים, שסימנו את התמורה שנת חוללה במעמדה של הלשון המדוברת בפי העם — היו ההצגות בתיאטרון ביידיש, אשר שלטון־הכיבוש הרשה עתה להעלותן מפעם לפעם לטובתם של ה„צדקה־גדולה" ושל בית־המחסה לילדים ולצרכי חסד דומים. היה זה המשך לנסיון, שנערך עוד בימי ממשלת הצאר, להציג בגרודנה מחזות ביידיש ואשר חוסל אז באיבו ע"י רשויות המלכות הרשעה.

עתה נתכוננו בעיר בבת אחת שתי להקות חובבים יהודיות: אחת לאופרטות, עם קדיש חאש ומיכאל טרילינג בין שחקניה, ושניה לדראמה, ובראשה ש' גארבר, שזכה להתקרא אחר־כך, ובצדק, בשם „אבי התיאטרון היהודי בגרודנה" (הוא נפל בסוף שנת 1942 בקרב ביערות ליפצ'יאני שברוסיה הלבנה, עת הותקפה יחידת הפארטיזאנים היהודית, שעם אנשיה נימנה).

מלבד החידוש, מבחינה לשונית, שבהצגות הללו, היה בהן משום מתן הזדמנות להתכנסות־יחד לאו־דווקה בבית־התפילה, ולהתבדרות־מעט מן העגמימות, שבה היה שרוי בימים ההם הקהל היהודי, בשל העוצר החמור ויתר תנאי־ההכבדה של משטר הכיבוש.

מן הלהקות צמחו גם שחקנים אחדים מן הנודעים בתיאטרון־היהודי, ביניהם שמעון פינקלאיש־„הבימה", וסוניה אלטבוים־דומב הי"ד מלהקת קאמינסקי.

„חוגים" ואגודה לאמנות יהודית; ה„קיבוץ"

יזמה ברוכה נושאת חידוש עמה נתגלתה עתה גם בקרב בני־הנוער. הללו נידונים היו, עם בוא החורף ולילותיו הארוכים, להיכלא בבתיהם, בשל עוצר משעות ערב מוקדמות — לבדידות, לרעב (תרתי משמע) לדבר תרבות ולחוויה רוחנית ולצמאון לבידור כלשהו, וכן ללא אפשרות לקרוא, בגלל העדר ספריות ומחמת האפלילות, שבה היו שרויים מעונותיהם.

נתעוררו אפוא צעירים אחדים, מהם מיוצאי הישיבה שבגרודנה ומאלה יצחק לוינשטיין, לימים מעמודי־התווך של „צעירי־ציון" בעיר — וניגשו לארגן, בחשאי, „חוגי נוער לספרות" („ליטערארישע יוגנט־פאריינען"), ללא גוון מפלגתי, שיהו מתכנסים אחת לשבוע מניינים מניינים בבית אחד מחבריהם. כך הוקמו במשך זמן קצר 4 חוגים של צעירים וצעירות מעל לגיל י"ח, ואחר־כך עוד שלושה של עולי־ימים (חוג נוסף נתקיים גם בפרבר שמעבר לנימאן).

נשמו עתה בני־נוער אלה לרווחה. בדחילו ורחימו החלו באים אחד אחד במועד ולמקום המיועדים, ליטול חלק ב„חגיגת יום־הולדת", כביכול, בערב של חול, או להנות מ„קידוש" בשבת — בעוד שמשמר נאמן ניצב באשר הוא ניצב לשם שמירה מפגיעת „עינא בישא". עתה „מקדשים" היו על קריאת אחד החברים מן הספרות היהודית — משל פרץ, נומברג, אברהם רייזן ואחרים — ו„מפטירים" ב„חוות־דעתם" של המסובין על היצירה ויוצרה. יש והיתה הפגישה מיועדת להרצאה־שיחה, ערוכה על־ידי אחד מבני־החוג, בנושא ציבורי המעסיק את דעתם, על הרוב מן העומדים ברומו של העולם היהודי, כגון: שנאת־ישראל וגורמיה, עתידות האומה לאור עברה, בעיית הלשונות בעם ישראל וכיוצא באלה. ואם יקרה ויגע המרצה בעניינים הנתונים לחלוקי־דעות, וכזאת יתארע לעתים קרובות למדי — ויתגלעו ויכוחים על גבי ויכוחים, אף נסערים ומשתלהבים. והכול מתנהל כאן — וחידוש הוא בחוגי הנוער היהודי האינטליגנטי — על טהרת הלשון היהודית המדוברת, יידיש.

וסיומה של פגישה הוא „מדור־החדשות" מן העולם היהודי, המובאות לידיעת החברים על־ידי הממונה „על הכרוניקה", נער המתמצא במידת־יתר מחבריו בגרמנית ודולה את החומר הנראה לו מעתון ברליני מן החשובים או מיומון יידי דל ומצונזר, המגיע מווילנה או מלודז' הרחוקה ומזדמן לידי צעיר זה.

מזמן לזמן מכנסים גם אסיפה כללית של החוגים כולם, מוסווית כ„חתונה", או כ„טכס־אירוסין"; ובחנוכה ופורים נערכות חגיגות כאלה, תחת „משמר־הבטחה" מוגבר, כמובן, עד לאור הבוקר, שעת סיום העוצר. כאן משמיעים דיקלומי שיר ונעימות יהודיות עממיות וכן „עתון־חי", שסיומו־„צימוקו" במדור היתולי מפולפל מענייני־„החתונה", מאולתר ומיוצר בו במקום, על־ידי „כתבים מיוחדים", ונערך על־ידי ה„חתן" עצמו — י' לוינשטיין.

אך כבר בראשית 1917 נתקרב ובא יומם של „החוגים לספרות", כי אלה של עולי־הימים נתגבשו במשך הזמן,

במהלך הוויכוחים הרעיוניים, והגדירו את עצמם כ„צעירי־ציון", שמבוקשם לעסוק בפעולה תנועתית ממש, והם נפלגו לאגודה מיוחדת. מלבד זאת, קמה עתה בעיר גם מסגרת לגאלית נרחבת כללית לפעולה לתרבות יהודית, והיא ה„אגודה לאמנות יהודית", שגם חברי „החוגים" נכנסו כחברים בה.

„חוגי הנוער לספרות", שהיו שוקקים חיים בתקופה של שיתוק חברתי וציבורי, העניקו לחבריהם עונג רוחני, הרחיבו את דעתם, קירבום והכניסום אל תוך ענייני עמם ובעיותיו, ובעיקר — שימשו גם שדה־גידול לעתודה נכבדה של פעילים צעירים בחיים החברתיים של יהודי גרודנה, ובייחוד בצמרת של ה„בונד" בה (חיים דבורצקי, לייב שיפרס ואחרים) ובחבר של מניחי היסוד לתנועת „צעירי־ציון" המחודשת ושל העושים בה.

בעמל ובמאמצים רבים עלה בידי קבוצת עסקנים מחוגי האינטליגנציה היהודית העממית בגרודנה, ובין ראשיהם ד"ר מרדכי בורודיצקי ז"ל ונח באס הי"ד, לקבל מידי שלטונות הכיבוש רשיון להקים אגודה, שתכליתה להעלות מחזות ביידיש ל„צרכי־צדקה". היה זה השלט למוסד החדש „אידישע קונסט" — „אגודה לאמנות יהודית" — שנתקרא בפי הקהל בקיצור „קונסט", ושהותר לו גם לפתוח מועדון ולערוך, בתנאים מסוימים, הרצאות ופעולות אחרות, במגמה שלמענה נוסד.

מעונה הנאה של האגודה נפתח במארס 1917 במקום מרכזי בעיר, בפינת הרחוב הראשי „סובורנאיה" (לימים „דומיניקאנסקה") ו„כיכר־המיסקרים", לימים „כיכר־באטורי". היה בזה משום חידוש מפתיע ליהודי גרודנה — בעצם הקמתו של מועדון משלהם, ובטבורה של העיר מכל שכן, ובכל מערכתו, אף בהתרשמות הראשונה של העולה אליו, משניבטו לעיניו מן הכתלים פורטרטים קרובים ללב ישראל. היו אלה תמונות מאירות־עיניים מתצלומיהם של שלום־עליכם, י"ל פרץ, מנדלי, פרוג וסופרים יהודיים אחרים, וכן מיצירות מכחולם של פנחס מינקובסקי, שמואל הירשנברג וכיוצא באלה מציירי בני־עמנו, שנתנו ביטוי לחייו, לתלאותיו ולמר־גורלו.

גם אולם־קריאה סודר במועדון, ובו מכל עתון חשוב כללי מגרמניה, ועתונות יהודית מן המעט שהיה מופיע בתחום הכיבוש ובארץ־אשכנז; אף פינה למשחק אישקוקי היתה כאן, והכול במואר ומשרה אווירה של חמימות, המזמינה להשתהות ולהתבדר קמעא, אף להיוועד בעניני ציבור, ללא פחד.

כעבור זמן־מה הוקמה גם ספריה נכבדה, ובה ממיטב הספר היהודי (ואחר־כך גם העברי), ממה שניתן היה להשיג — בית־עקד ספרים ציבורי־יהודי יחידי אז בעיר.

את פעליה הפומביים בקהל פתחה „האגודה לאמנות יהודית" בעריכת „ערביות" עממיות בבנין התיאטרון המקומי, לטובת „צדקה־גדולה", שכללו בתכניתן גם הצגת מערכונים משל סופרים יהודיים, ע"י הלהקה הדראמאטית שבחסות המוסד החדש. ובזכות גדולה זכתה האגודה, משהחליטה להזמין לגרודנה את הלהקה היהודית „הווילנאית" — זה התיאטרון המהולל, שקם בירושלים־דליטא והחל לצאת ולהציג גם בערים זולתה את מחזותיהם של פרץ הירשביין, ליאון קוברין, שלום אש ודויד פינסקי ושל מחזאים יהודיים אחרים. היה בכך משום מאורע, אפילו תגלית, לצופה היהודי — להיווכח, שאמנם צמח הפעם לאומה תיאטרון דראמאטי בעל־רמה, המעלה מיצירות עמו ובלשונו.

ובאותה עונה ניגשה האגודה לפתח גם את פעולתה השיטתית המתמדת לעשיית פומבי לספרות היהודית (אחר־כך גם לעברית) ולקירוב הלבבות אליהן. מדי שבוע בשבוע הוקדש עתה ערב של חול או ליל השבת, עד לשעות העוצר — לאחד הסופרים היהודיים וליצירותיו, ובמשך הזמן הקיפו „ערביות" אלה את מיטב היוצרים של הספרות היהודית.

הפתיחה היתה נערכת בהרצאה בנושא ה„ערב", לאחר־מכן היו קוראים לפני הקהל פרקים מיצירות הסופר — מסיפוריו או משיריו — גם מזמרים מאלה שחוברו להם לחנים, ומפעם לפעם „מפטירים" בנעימות יהודיות מופקות בקונצרטינה ע"י המורה, איש־הקורסים הפדגוגיים העבריים, ראובן ויגדורוביץ' הי"ד.

וידעה „האגודה לאמנות" להעלות, מבין אנשי גרודנה והשוהים בה, מרצים וקריינים משובחים המצויים אצל הספרות היהודית, ובכללם את צמד הצמודים — הסופר־המשורר אברהם זאק והמשורר המנוח לייב ניידוס, שעוד קודם לכן, בסוף 1916, הוציאו לאור בגרודנה קובץ קטן לספרות „ניעמאן" (בדפוס של ז' מיילאכוביץ'), בעריכת ל' ניידוס. שניהם היו מביאים לפני קהל האגודה מיצירותיהם, ובייחוד מן האחרונות שבהן, וקוראים אותן בעצמם, בהטעמה, מעל הבמה. אברהם זאק היה גם מרצה תכופות על ספרות וסופרים יהודיים.

לייב ניידוס (נולד 1890, נפטר ב־1918), בן טובים, שגדל באחוזה קוסטין, ליד קוזניצה הקרובה, ילד־שעשועים של גרודנה היהודית היה, יפה־תואר שובה לבבות ושופע חיים בהליכתו היום־יומית ובשירתו החובקת זרועות עולם והמרקיעה לשחקים. ברוך־כשרון היה ומגדולי היוצרים של החרוז בשיר היידי, הכניס לספרות היהודית מיפיינותו של יפת

ומריח השדה. הנוער היהודי בגרודנה היה מסתופף סביבו, באולמות ה„קונסט״, ונהנים במיוחד מזמרתו בקולו המתנגן, כשהוא מלווה עצמו בפריטה על הפסנתר ומפיק ניגוני־ריקוד יהודיים, של „כשר־טאנץ״ או של „מחול־הברוגז״ וכיוצא באלה, מאוצר סבתו האהובה עליו. בשעות כאלה היתה נסחפת עם קצב נעימותיו, בדביקות, כל חבורת המסובים הצעירים. אך הוא עצמו, שכה הינה את הרבים, חי בדחקות, ונפטר באיבו ובמלוא־אונו, לדאבון־לבם של מעריציו, ובלא שזכה בחייו, בשל תנאי המלחמה, לפירסום הראוי לו.

ראשי האגודה „אידישע קונסט״
רעפרעזענטאטיווע מיטגלידער פון פאראיין „אידישע קונסט״
מימין / פון רעכטס: נח באס, ד״ר מרדכי בורודיצקי, אברהם זאק, לייב ניידוס וברוך קאַסין
Leaders of the "Jiddishe Kunst"-Society

ליד ה„ערביות״ לספרות, היתה האגודה עורכת גם הרצאות לקהל בנושאים ספרותיים וציבוריים־יהודיים כלליים מפי מרצים בעלי־רמה. היו אלה מאנשי־המקום, ביניהם ד״ר מ׳ בורודיצקי, מראשי הציונים, וד״ר וולף, הוא אברהם, ליפניק, מבית־האסכולה של ה„בונד״, שחזר מרוסיה ושפעל כמהפכן בגרודנה עוד בראשית המאה, תחילה — גם ב„פפ״ס״; וכן הוזמנו, בתקופה מאוחרת יותר, מרצים מזרמים שונים גם מן החוץ, ביניהם אנשי־האשכולות ד״ר הרמאן פראנק ושמעון רבידוביץ׳ המנוחים, וכן יוסף יאשונסקי הי״ד וייבל״ד יעקב פאַט ויעקב זרובבל, ועוד.

לימים הנהיגה האגודה גם סדרת הרצאות במדע, הגות וספרות. עתה נתבלטו בייחוד בעלי־ההלכה המארכסיסטית — שמואל קאלצקי, מאנשי־העיון של ה„בונד״ בגרודנה, ד״ר רחל גרשוני (נולדה בשנת 1878, שמה קץ לחייה בימי ה„אקציה הגדולה״ ביאנואר 1943 בגטו גרודנה), אף היא משומרי חומותיו של זרם זה, ושמואל אוסטרינסקי, מורה־עסקן מחוגי המפלגה של „המאוחדים״ (שנוצרה מאיחודן של שתי הסוציאליסטיות־הטריטוריאליסטיות בעבר, תוך ויתור על הטריטוריאליזם כצו אקטואלי). הללו היו מרצים בנושאים מתחום של הכלכלה המדינית ושל מושגים ממערכת המאטריאליזם ההיסטורי וברוחו. לעומתם, היה מעלה פרקים מתולדות ישראל הציוני־העברי ר׳ ה״א ינובסקי.

אך גולת־הכותרת בסדרת הפעולות של „קונסט״ היתה „העתון החי״ הפריודי, שמלבד דברי ספרות ושירה, הכיל גם מדור פובליציסטי, ובייחוד היתולי — מרכז התעניינותו של הקהל. בין אורחיו התכופים של המדור לספרות היו, מלבד ניידוס (הוא גם „לעאָנאַרדאָ״) וא׳ זאק („אַלפאַ״) — גם המנוחה קריינה אֶקשטיין (לימים לוסטיג) הענוגה, בת הרב דקוזניצה (נפטרה ברמת־גן), צבי טאר־לובסקי („טאר־סקי״) הי״ד ואחרים. למדור הפובליציסטי, ובייחוד להיתולי, נודע בימים ההם ערך מיוחד, כמבטא דעה חפשית של הציבור היהודי בעניינים שלא ניתן היה להעלותם בעתון המקומי המצונזר. אמנם, שלוחי הרשות, יהודים מגרמניה ונאמנים לה, היו נוכחים באולם, בעת קריאת „העתון״, אולם לא החמירו עליו יתר על המידה, גם לא תמיד ירדו לעומקם של משל או של מימרה שנונה וקולעת רבת־רמזים ביידיש גרודנאית המונית, ושבהם היו הכותבים מעטים את חיציהם. והיו הדברים המושמעים ב„קונסט״, מעל בטאונה, עושים לעצמם כנפיים בקהל הרחב, ולפעמים אף משפיעים על אלה שלהם נתכוונו.

למדורים הנזכרים של „העתון החי״ היו, על הרוב, משתתפים קבועים, ביניהם „אלפא״ בטורו "נוף השבוע", ניידוס בדברי הסאטירה וההומור שלו בחרוזים, והמורה י׳ דומבלאנסקי („ר׳ ידידיה״) וספירשטיין על הפליטונים שלהם.

יעקב דומבלאנסקי נולד ב־1876 באיישישוק, למד בישיבת סלובודקה והוסמך שם לרבנות. התמסר להוראה ולמד ב„קורסים הפדגוגיים העבריים״ שבגרודנה, בה הורה בבתי־ספר בימי מלחמת העולם הראשונה. כן כתב ופירסם פליטונים בכינוי

ה„ק י ב ו ץ" (ישיבה) „שערי־תורה", שנת תרע"ח — The "Kibbutz" (Yeshiva) "Sha'arei Hatorah"

יושבים בשורה השניה מלמטה, מימין: 1) ..., 2) משה סאלמאן, 3) ..., 4) המורה יקיר לנדה; 5) יצחק ואסילישסקי, 6) ..., 7) ר' י"מ ז"ק, 8) ..., 9) הרב בחיל גרמניה ד"ר אריך וינטר; 10) ראש־הישיבה הרב משה וולפסון, 11) ר' יוסף לייב ננדיק, המשגיח בישיבה 12) ליוביץ' — אחד הגבאים, 13) מייסד הישיבה ר' ראובן סולובייצ'יק; בשורה התחתונה החמישי משמאל — פרץ סנדלר; בשורה השלישית מלמטה עומד הששי מימין — משה־בצלאל שפירא, כיום שר בממשלת ישראל.

„ר' ידידיה". משנת 1920 — הורה בקובנה בגימנזיה הריאלית, ובערבים — בסמינריון של „תרבות". הוסיף לכתוב פליטונים ורשימות בנושאים חינוכיים, וכן סיפורים, וחיבר ספרי־לימוד עבריים. ניספה בשואה עם כניסת הנאצים לקובנה.

לימים פתחה „האגודה לאמנות יהודית", בלחץ העבריים שבין חבריה, שיעורי־ערב לעברית; כן הקימה „ליגה להתעמלות", אשר שימשה אחר־כך יסוד ל„מכבי" וליתר ההתאגדויות היהודיות לספורט שבגרודנה שבעתיד.

עם גבור הרעב בעיר ועם התפשטות־היתר של הספסרות והמצוקה — הקימה „קונסט" לידה גם מוסד כלכלי־ציבורי חשוב. במעון חדש ונרווח, ששכרה, ואשר שימש בימי שלטון הרוסים „בית־ועד לאצילים" שלהם, בבית ברגמאן, לימים של מרגלית, ב„כיכר־באטורי" — פתחה האגודה, ביז־מתו של נ' באס, „מסעדה קואופראטיבית לבני המעמד הבינוני" (למעשה — לאנשי־האינטליגנציה, בעיקר), שהצילה נפשות הרבה מחרפת רעב, באפשרה גם לשאינו עוסק בספסרות להנות מארוחת־צהריים שלא במחיר מופקע.

„האגודה לאמנות" ריכזה מסביבה, במשך השנתיים ומעלה של קיומה, חבר של עסקנים פעילים ונא־מנים ושל אנשי־עט, מהם שמנינום ומהם שלא ציינום עדיין בהקשרנו זה, כמו ברוך קאסין, י' לוינשטיין (שמסרו הרבה מכוחם לספריית המוסד), תנחום גרינשפאן, ש' גארבר, האחים מרדכי ונחום קרינסקי, בנימין ולר ואחרים.

וכך זכתה „אידישע קונסט", על למעלה ממחצית האלף חבריה, לשמש מרכז החיים התרבותיים של־שעתם בגרודנה, „בית־הוועד" לאינטליגנציה ולבני־הנוער, כלי מבטא את דעת הציבור היהודי הדמוקראטי בעיר, אף כ„בית־העם" בכללו.

אולם, גם גרודנה המסורתית, של לומדי־תורה שקועים ומעמיקים בה, לא קפאה על שמריה בימי הכיבוש הגרמני. ועוד עם תחילתו, נתעוררו בחורי־ישיבה שנתקעו בעיר, בלא שניתן להם לחזור למקומות־התורה שלהם, וכן צעירים מקומיים וכמה „בעלי־בתים" למדנים, והניחו יסוד למפעל תורני מן המופלגים — זו „הישיבה הגדולה", „שערי־התורה", שנודעה אחר־כך, עת נתייצב בראשה הרב ר' שמעון „ברייסקר"־שקופ, כאחת החשובות ביותר ביהדות ליטא בכללה.

עתה היתה זו „'קיבוץ' — קיבוץ בחורים, אשר הק־דישו את עתם ללימוד גפ"ת — קיבוץ צעירים, שחונכו על ברכי הישיבה, והחפצים להמשיך את לימודיהם ולהרחיב

את ידיעותיהם", כותב ב„הצפירה" הווארשאית מ־16.1.20, אזרח", הוא ר' ה"א ינובסקי, באחת מכתבותיו „מחיי הציבור היהודי בגרודנא". „המוסד, מוסיף הוא, מתנהל ע"י ועד של הבחורים עצמם, בצירוף בעלי־בתים אחדים. לומדים בו למעלה ממאה בחור, המתכלכלים בלחם וארוחה על חשבון המוסד. — — הצעירים — — סובלים חרפת רעב, ובעקבותיו — ממחלות". והיה זה, כאמור, נטע רך, שעתיד היה לשגשג לאילן מפואר במינו. ועל כך עוד ידובר [1].

3. מהפכות רוסיה ומהפכת גרמניה

בימי הרת עולם

שנת 1917 הביאה עמה תמורות גורליות בעולם הכללי והיהודי גם יחד.

בראשית מארס באה ההפתעה המרנינה: מהפכה ברוסיה, מוגר שלטון הרודנות הצארית, היהודים שם זכו לשיווי־זכויות. רוחות אביב רעננות ומשיבות־נפש החלו להגיע מעבר לחזית־המזרח אל השטח הכבוש בידי הגרמנים וליתן סימניהן בקרב היושבים בו.

בנובמבר נתחוללה המהפכה הבולשביסטית והביאה לשביתת־נשק עם ברית־המועצות, באמצע דצמבר.

מארץ־ישראל היו מסתננות בעקיפין ומגיעות, עוד זמן לפני כן, ידיעות רעות על התנכלות המפקד התורכי הצורר ג'מאל־פחה לישוב היהודי; ואחר־כך — על הגירוש מיפו. בו בזמן נודע גם על גדוד יהודי הנלחם בחצי־האי גאליפולי נגד התורכים, ושחייליו ברובם מתנדבים יהודים הם, אשר גורשו מארץ־ישראל. ובנובמבר הגיעה, באיחור ניכר, עם העתון הציוני הברליני „יידישה רונדשוי", הבשורה המחיה נפשות יהודים, על „הצהרת־באלפור", המכריזה על „ראיית בריטניה הגדולה בעין יפה ייסוד בית לאומי יהודי לעם ישראל בארץ־ישראל" ועל הבטחת אנגליה להקל במיטב כוחה על השגת מטרה זו. ובעת ובעונה אחת נודע, שהצבא הבריטי כבש את יפו והוא מתקדם והולך לעבר יתר חלקי הארץ.

ורבתה השמחה בעם ונראה היה לרבים, כי הנה מתקרבים ובאים ימי המשיח, של גאולה שלימה לישראל כאומה וכבני־אדם.

אך עם שביתת־הנשק החלה לנקר במוחותיהם של יהודי גרודנה ולהטרידם מעתה השאלה, לשלטונה של איזו מדינה יתגלגלו, משתיכרת ברית־השלום, ורבו השמועות וההשערות.

בינתיים החלו, באוגוסט 1918, חוזרים לגרודנה, קבוצות קבוצות, תושבים שעקרו או גורשו ממנה ועשו את ימי המלחמה ברוסיה; ואחרי אלה שבו, כעבור זמן לא רב, שבויי־מלחמה ואזרחים, שהועסקו עד כה בעבודת־כפייה בגרמניה.

על המצב הקשה, שנשתרר באותם ימים בגרודנה, בתחום של התעסוקה, של אספקת המזונות ושל הפקעת מחיריהם — אנו למדים לאשורו מן הידיעות והסקירות, שנתפרסמו אך לאחר שחל שינוי יסודי בשלטון בעיר, עם פרוץ המהפכה בגרמניה, משהותרו במידה מסוימת רצועות הצנזורה. כאן נעמוד על המובא בשתיים מן הרשימות בנושא זה, שהופיעו בעתון „נאַשה אוטרו", כלומר „הבוקר שלנו", משהחל שוב להופיע בראשית 1919: משל ו' ד־ב, „גרודנה בשנת 1918", בגליון הראשון, מ־1.1.19; ומשל שמואל קאלצקי, „בלהות הרעב", בגליון מ־16 באותו חודש. דווקה עתה, מסתבר מן המסופר שם, כשמספרם של אוכלוסי העיר גדל והלך מיום ליום, ניגשו הגרמנים לחסל את מפעליהם, שהוקמו בה לצרכי המלחמה ושהעסיקו רבים. בגרודנה פשטה אבטלה במימדים נרחבים, וראשונים שבהם פגעה, היו החוזרים לעיר, שרובם הגיעו אליה בחוסר־כול ולא יכלו למצוא לעצמם כל אחיזה כלכלית.

בו בזמן גבר והלך המחסור במזונות ובמיצרכים חיוניים אחרים בעיר, ומחיריהם של המצויים בכמות זעומה האמירו עד לאין שיעור. הגרמנים, שגם בארצם הגיע אז המחסור לשיאו, לא זו בלבד שלא שעו עוד עתה לזעקת „הילידים" לשבר, אלא אף החישו והגבירו את הוצאת המעט מן השטח הכבוש אל המטרופולין; ואילו את השארית היו הממונים מקציני אשכנז מוכרים לספסרים המרבים במחיר, שהיו מחביאים, ובעיקר מבריחים את הקנוי אל מחוץ לגרודנה וסביבתה, למקומות, שבהם היתה גדולה עוד יותר ההזדמנות להתעשר על נקלה, בשל המחסור הכבד ששרר שם.

שוועתם של המוני העם עלתה כדי כך, שהפעם נתעוררו להתערב בעניין הרבנים, עד לשימוש בנשק היהודי המסורתי החמור ביותר של הכרזת ח ר ם על מבריחי המזונות, על המספסרים בהם ועל המשתפים פעולה עם אלה. החרם נגזר בטכס פומבי, על כל הלכותיו ומשפטיו, ושיהודי גרודנה לא ידעוהו בדורם.

ב־7 באוקטובר 1918, מספר העתון הגרודנאי „גראָדנער צייטונג", ב־4 אחר־הצהריים, שבתה, לפי קריאת הרבנות, המלאכה וננעלו כל בתי־המסחר בעיר, וקהל עצום, בכללו טף וזקן, פנו ונהרו אל בית־הכנסת הגדול, שנתמלא חיש עד אפס מקום, וכן לחצרו. היו שטיפסו ועלו אף אל גג הבנין, למען צפות במאורע הנדיר. בפנים בית־הכנסת היו הנברשות המוארות מצופות שחורים ושתי „מיטות" ניצבות ליד ארון־הקודש. שלושה רבנים דרשו והאריכו דבריהם על דחקות, רעב ומצוקה ומוות, שפקדו את העם, בעוונם של מפקיעי־השערים; ובסיימם, נשמעו תקיעות שופר ונגזרו בפני קהל ועדה — בשם „בית־דין־צדק דהוראדנא, על דעת אנשי־העיר ובהסכמת הרבנים שבמחוזה" וכו' — חרם חמור

ושמתה, למשך שנה „עד ר"ח אלול הבע"ל", על העבריינים, „שכל הקללות יחולו עליהם ועל ראשם ויהיו מובדלים ומופרשים מכל קדושת ישראל בעולם הזה ובעולם הבא וכו' וכו'".

עד כה ועד כה נתגברה בעיר המבוכה, שנשתררה בה ביחס לעתידה המדיני. העמים השכנים, שעמדו או דימו להקים מדינות משלהם, לטשו עיניהם לשליטה על גרודנה וסביבתה; בייחוד היו תאבים לכך הפולנים, שביססו את תביעתם גם ב„זכויות הסטוריות", ושהיה להם גם מעמד בקרב המיעוט הנוצרי המקומי בעיר.

בסוף אוקטובר פשטו שמועות נמרצות, שהעידו, זו הפעם הראשונה מאז צאת הרוסים את גרודנה, שבטחונם הפיזי של יהודיה נוטה להתערער: סופר במפגיע, שהפולנים עומדים לערוך הפגנה בחוצות, שתהא מלווה התנפלויות על בני־ישראל. אף הוכרז על הרשמה להגנה יהודית עצמית.

היה זה דווקה באותו זמן, שאחינו בני־ישראל השבים מברית־המועצות פיהם היה מלא זמירות על עולם חדש רב־פלאות. היו בני־נוער יהודים מקשיבים ומתמלאים קנאה לשמע הסיפורים, ובייחוד על בתי־האולפנה לכל דרגותיהם, שלא זו בלבד שנפתחו שעריהם לרווחה לכול, אלא אף נעזרים המתאווים ללמוד בהם ולהשכיל ביד מסייעת מצד הרשות. ואמנם נמצאו לא מעטים בין יהודי גרודנה, בין הצעירים בראש וראשונה, ששמו אז פעמיהם לארץ הסוביטים, למזרח.

„רפובליקה גרודנאית"

תמורה רבת־משמעות נתחוללה בחיי הציבור היהודי בגרודנה לאחר שפרצה, ב־11 בנובמבר 1918, המהפכה בגרמניה. עם סילוקם של ממשלת הקייזר ופמלייתו במטרופולין, עבר הממשל הכללי בגרודנה לידי „מועצת־החיילים" של צבא־המצב הגרמני שבמקום, ואילו השלטון הפנימי נמסר ל„וועד עירוני זמני", שהורכב מבאי־כוחן של כל הקבוצות הלאומיות שבעיר ובשיתוף נציגות בת־משקל מטעם הפועלים.

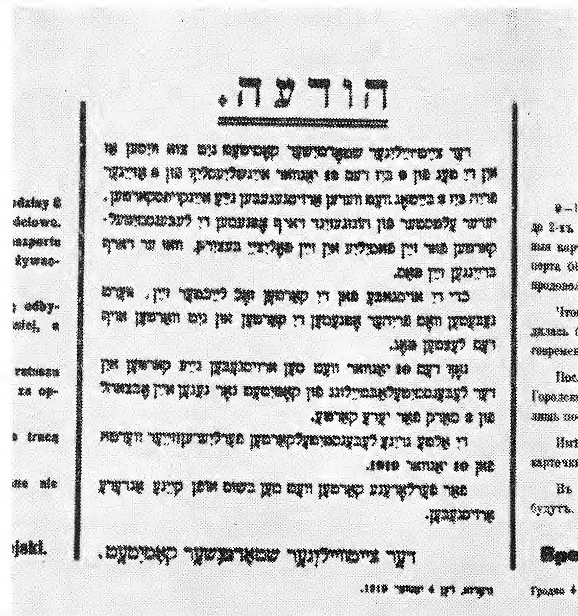
משפרצה המהפכה, מספר צבי טארלובסקי, שהיה באותה תקופה מעורב בענייני הנהלתה של העיר (במאמרו „עשור למעבר גרודנה לידי פולין", ב„אונזער גראָדנער עקספרעס" מ־18.4.29) — החליטה תחילה „מועצת־החיילים" הגרמנים המקומית לעזוב את גרודנה יחד עם יתר שטחי הכיבוש במזרח („אובר־אוסט"). אולם בשל הוראה מאת המטה הכללי הגרמני שבחזית המזרחית, נשאר עוד צבא אשכנז בעיר למשך חדשים רבים; וזה — מחשש המפקדה, פן ינותקו חילותיה, שנמצאו עוד בתחומן של ליטא ופולין, מן המטרופולין שלהם, ולא יוכלו לשוב לשם, במקרה שפולין לא תרשה להם לעבור דרך שטחה. וכך שימשה גרודנה אחר־כך מעין מובלעת גרמנית, גם כאשר מצדה הצפוני־המזרחי של העיר נתקרב אליה הצבא הבולשביסטי, אשר כבש את וילנה ואת לידה, וכשמעברה הדרומי הגיעו לגיוני פולין עדי סוקולקה הקרובה.

עם השינויים בשלטון, איבד עול הלחץ של הכובשים על התושבים מכובדו. קורא דרור לפעילות הציבורית והמפלגתית ולהתאגדות. נדמה היה, שהנה הגיעו ימי־חירות ממש ליהודי גרודנה. הוכרז על בחירות דמוקראטיות לנציגות יהודית במקום, לוועד־הקהלה, ולנציגות האוכלוסים כולם — למועצת־העיריה ולהנהלתה. נתאגד האיגוד המקצועי של העובדים על בסיס בין־לאומי, ושבו היתה ההשפעה העיקרית לרוב היהודי. כן הוקמה, אחר־כך, גם „מועצת־צירי־הפועלים", כללית, שנשאה עיניה לשלטון בעיר, וגם בה היה רוב לחבריה היהודים. המפלגות והזרמים הציבוריים ברחוב היהודי נתארגנו והופיעו עתה בפומבי ובהסתערות על הקהל, ועל בני־הנוער במיוחד.

לפי ההודעה של השליטים החדשים הצבאיים, שפורסמה ב־3 ביאנואר 1919 ב„נאשה אוטרו" המקומי, שברוסית (אשר חידש, כאמור, את הופעתו עתה גם ביידיש בחלקו — לאחר הפסקה כפויה עליו במשך 3 שנים ו־4 חדשים) — נמסרו על־ידיהם ל„וועד העירוני הזמני" בגרודנה „כמה ענפי מינהל, כגון: עניינים של אספקת מזונות, צדקה, מסים, בתי־חולים ובתי־הספר ושל בנייה, וכן מלאי המזונות ומפעלים מספר". ה„וועד" הוכר ע"י השלטונות הצבאיים „כנציגות יחידה של האוכלוסים המקומיים ובתורת שכזו הוא נהנה מהגנה צבאית; ועד לפינויה המוחלט של העיר על־ידי צבא גרמניה, מוסיפה ההודעה, נשארת הרשות המבצעת — גם בעניינים של הנהלת העיר — בידי השלטונות הגרמניים לבדם".

בעיות חמורות נתייצבו כעת לפני „הוועד העירוני הזמני", שהופקד לשאת בתפקידו עד לבחירתה של מועצת־העיר הקבועה במארס 1919, ואשר 16 מבין 36 חבריו היהודים היו: אברמסקי ליאון, אוסטרינסקי שמואל, באס נח, ד"ר בורודיצקי מרדכי, בירגר הלל, וייס אפרים, ואלדמאן משה, זאקהיים ברנארד, ינובסקי שלמה, יפה אברהם, מנס אברהם, מארדר אריה, סוכובלאנסקי יהושע, סוקולובסקי ישראל, קאסין ב', קריקסטאנסקי מ"י.

בראש וראשונה נתערער והלך בגרודנה הבטחון האישי, כי חיל־המצב הגרמני הוקטן ולא עמד לו עתה כוח השלטון הקודם, ומקרים של שוד, אף של רצח, תכפו בעיבורי העיר ובייחוד בדרכים אליה. ובכך נסתבך עוד יותר מצב האספקה של המזונות ושל יתר המיצרכים החיוניים, שהיה

הודעת „הוועד העירוני הזמני" בדבר חלוקת פנקסי־מזון
הודעה פונם „צייטווייליקן שטאָטישן קאָמיטעט" וועגן ארויסגעבן לעבנסמיטל־קארטן
Public Announcement of the Temporary Municipal Committee concerning distribution of ration-cards

מעורער בלאו־הכי. גם זרימת החוזרים לגרודנה לא פסקה והמחסור בעיר החמיר והלך. וזה בנוסף על כל שנבע מק־בלתם של משק העיר והנהלתה על מערכותיה השונות מידי שלטון הכיבוש.

מקום מכובד ב„וועד" תפסה סיעת הפועלים, שנבחרה באסיפת נציגים מטעם ועדי־העובדים בבתי־החרושת, וכן של האגודות המקצועיות והמפלגות הסוציאליסטיות (מן היהודים נבחרו באסיפה זו: ד"ר וולף ליפניק, אריה מארדר, אברהם מנס, הלל בירגר, ראובן סמוליצ׳אנסקי, ישראל סוקולובסקי ואברהם שייקובסקי — כולם אנשי ה„בונד"). בראש „הוועד הזמני" עמד אדווארד ליסטובסקי, פולני, שכיהן כראש־העיר עוד בימי הממשל הצארי ורכש לעצמו גם את אמונם של היהודים. אליו נצטרף כעת כסגן פעיל הלל בירגר, שלצדו עמדה סיעת הפועלים החזקה.

לפי תכנית, שהתווה בירגר, אורגנה מיליציה עירונית, לשמירה על הבטחון הפנימי ולדאגה לביצוע ההוראות של „הוועד העירוני הזמני" בתחומים מסוימים. גם כאן נתמנו מבני־עמנו: יפה — לסגן למפקד, ברנרד זאקהיים — למזכיר, ואחרים — לקציני אזורים. רוב אנשי־המיליציה יהודים היו.

„הוועד הזמני" ניגש אפוא למלא גם את יתר המשימות המקיפות של השלטון הפנימי, פעולה שבה המשיכה אחר־כך ההנהלה הנבחרת הקבועה של העיר.

עוד מראשית קיומו של „הוועד" נתגלעו בו חיכוכים בין נציגי המיעוט הפולני, שתבע לעצמו זכויות־יתר בהנהלה של העיר, של המיליציה וכו׳, ולבין החברים היהודים, שעמדו על המגיע להם. בשל כך בושש „הוועד" להיפנות כהלכה לקבלת המשק העירוני מידי הגרמנים ולטיפול בב־עיות היוקדות של האבטלה, המצוקה, יוקר־המחיה והספ־סרות, שהחמירו והלכו, והעיקו בראש וראשונה על דלת־העם ועל הציבור העמל. סיעת הפועלים קראה אפוא לעוב־דים להקים אירגון משלהם בדרג רם יותר — „מ ו ע צ ת ־ צ י ר י ־ ה פ ו ע ל י ם", כדוגמת אלה שנתכוננו בווילנה ובערים אחרות בימים של תקופת המהפכה.

ב־18.12.18 נערכה, בכן, ב„מועדון־הקצינים" לשעבר, שהיה עתה לבית־הוועד של העובדים על זרמיהם המהפכניים — התייעצות נציגים של כל המפלגות הסוציאליסטיות (מן היהודיות — „בונד", „ס"ס", „פועלי־ציון"), האגודות המק־צועיות, ועדי־העובדים בתעשיה וכו׳. כאן נבחרה ועדת־ארגון בת 9 חברים, ובה מבין היהודים: ה׳ בירגר, שמואל אוסטרינסקי, א׳ מנס, ר׳ סמוליצ׳אנסקי, אפשטיין ולייב שיפרס.

ב־28.1.19 נתקיימה בתיאטרון העירוני ישיבת־הפתיחה החגיגית של „מועצת־צירי־הפועלים" הבין־לאומית, ובה השתתפו 103 צירים מכל הגופים שצוינו לעיל ושייצגו 4,400 בוחרים, ביניהם שבויי־מלחמה, וכן חיילים בעבר וגם מובטלים. למפלגות הסוציאליסטיות ניתנה גם נציגות נוספת. על הלך־הרוחות של החברים ל„מועצת־צירי־הפועלים" ניתן ללמוד מכך, שמבין 83 צירים, שהודיעו על זהותם המפלג־תית, נמצאו: 25 קומוניסטים ו־6 אוהדים להם, 25 חברי ה„בונד" (שהיה חצוי עתה לשני אגפים מחולקים בדעותיהם ביחסם למשטר הקומוניסטי), 6 „ס"ס", 2 „פועלי־ציון".

בהמשך קיומה של „מועצת־צירי־הפועלים" נבחרה נשי־אותה, ובה 4 קומוניסטים, 3 אנשי־ה„בונד" ומהם אחד קומוניסט, אחד סוציאליסט־רבולוציונר ואחד מ„ס"ס". ב־4.2.19 החליטה ה„מועצה", כי רואה היא כתכלית קיומה בהתכוננותה כשלטון מינהלי ושיפוטי יחידי ולבדי בעיר. כן החליטה להנהיג בכל מקומות העבודה בגרודנה יום־עבודה בן 8 שעות. החלטה זו, השניה, זכתה להתבצע אחר־כך גם הלכה למעשה.

אך עד כה וכה אסרו השלטונות הצבאיים על קיומה הלגאלי של „מועצת־צירי־הפועלים", והם גם מנעוה מל־הגיע לתכליתה היסודית, שהיא הציבה לעצמה, כאמור.

ייסוד הקהלה היהודית הדמוקראטית

בינתיים נערכו ברוב תכונה, ב־29—30 בדצמבר, ועל טהרת הכללים הדמוקראטיים, הבחירות לוועד־הקהלה היהודית.

שמונה רשימות התחרו ביניהן על רכישת אמונו של הבוחר היהודי ועל הצבעתו בעד מועמדיהן, שמספרם הגיע ל־101. נביא כאן פרטים עליהן, לפי מספרן, בציון המועמדים שעמדו בראשיהן ושנבחרו, וכן של חלק מיתרם:

1. אגודת בעלי־המלאכה זכתה ב־659 קול, ב־3 צירים: נחום פאלניצקי, המשפטן אברהם זאדאי, נחמן ניפראווסקי; בין המועמדים אחריהם — ישראל־יונה שיימאן, אברהם פומראַנץ, מנדל הורביץ.
2. מפלגת „המאוחדים" („ס"ס" ו„י"ס" — „ציונים־סוציאליסטים", שכאמור, לא נתנו עוד אז את הדעת לטריטוריאליזם) — 309 קולות, שני צירים: ש' אוסטרינ־סקי ואליהו קפלן; המועמדים אחריהם — אברהם זאק, יוסף רובינרויט, שלום אפשטיין וגולדה רוטנשטיין.
3. „חרדים" („אגודת־ישראל" וחרדים אחרים) — 1,052 קולות, 5 צירים: הרב ר' אברהם גלבורד, מ"י קריקסטאנ־סקי, יהודה אַרקין, משה וולפסון, שמואל זליקוביץ'; בין המועמדים אחריהם — ר' יחיאל־משה ז"ק, ר' שלמה ינוב־סקי, ר' חיים לייב זופוביץ' (ה„איישישקאי").
4. „מפלגת־העם הבלתי־מפלגתית" — 166 קולות, ציר אחד: ד"ר חנוך זאמקובסקי, הרופא הנודע בעיר ובסבי־בתה. בין המועמדים אחריו — יוזם הרשימה ד"ר מרדכי אנצלביץ', אולגה בולקובשטיין, המשפטנית הלנה אפשטיין.
5. „בונד" — 1,732 קול, 9 צירים: ד"ר וולף אברהם ליפניק, הלל בירגר, א' מנס, אברהם שייקובסקי, חיה ליפניק, אריה מארדר, ר' סמוליצ'אנסקי, ש' קאלצקי ולייב שיפרס; בין המועמדים אחריהם — ח' דבורצקי, אלקה באס, מאיר קוברינסקי.
6. ציונים — 1,471 קול, 8 צירים: ד"ר מ' בורודיצקי, נח באס, הלל איסר ינובסקי, י' לוינשטיין („צעירי־ציון"), אברהם יפה, משה מאיר ילין, חיים מרדכי קמחי ואליהו הורביץ; מבין המועמדים אחריהם — שרה יפה, מרדכי רבייקוב, צבי סולובייצ'יק יהודה קרון, ידידיה דופלברג, פנינה רבייקוב, יהושע לוין.
7. „פועלי־ציון" — 452 קול, שני צירים: צבי הירש טארלובסקי, יהושע סוכובלאנסקי; מן המועמדים אחריהם — לייב מולאר, יעקב בורדה, גוטה אפשטיין, משה עדינ־ליפניק, שלמה הורביץ.
8. „שומרי תורה בפרבר" קיבלו 202 קול, ציר אחד, אפרים ניימארק; מן המועמדים אחריו — משה הלפרין ומשה פישר.

ישיבת הפתיחה החגיגית של ועד־הקהלה היתה בבחינת מאורע לציבור היהודי בגרודנה, שראה בקהלה יסוד־מוסד לאוטונומיה הלאומית הנכספת לעם ישראל בגולה. הישיבה נערכה ב־13.1.19 באולם „האגודה לאמנות יהודית", ובראשה ישב יהושע סוכובלאנסקי, שפתח אותה בשם הוועדה שאר־גנה את הבהירות לוועד.

ברכות השמיעו המו"צ הראשי והוותיק דהוראדנא הרב ר' אברהם גלבורד, ואחריו — נציגים של הת־אגדויות, מפלגות ומוסדות. בין אלה היו: המורה ח' גורניצקי, בעל בית־הספר „תושיה", שבירך בעברית מטעם המורים העבריים, יצחק־ברל (דוב) רבין — מטעם „צעירי־ציון"; ראובן ויגדורוביץ' — האגודה להתעמלות; שמואל גארבר — בית־המ־חסה לילדים; אבא טארלובסקי — „החלוץ"; נופך — „דוברי־עברית"; ברובאר־סקי — אגודת פועלי־הבנין; י' דומבלאנ־סקי — אגודת המורים; גוטה אפשטיין — „פועלי־ציון"; משה טרופ — אגודת העובדים בבתי־המסחר.

אולם, משנפתח המשא־והמתן בדבר הרכב הנשיאות של ועד־הקהלה, נתגלו מייד לעין כל הקשיים הפנימיים של הוועד שנבעו מהרכבו: נתלכדו כאן שני אגפים חזקים — של הצירים הציונים ו„החרדים" מזה, ושל ה„בונד", ועמם „המאוחדים" ו„פועלי־ציון" מאידך — כאשר לשון־המאזניים נתונה בידי שלושת נציגיהם של בעלי־המלאכה, שלא היתה להם עמדה מדינית־ציבורית מגובשת בבעיות־היסוד, שעמדו לפני ועד־הקהלה. ישיבת־הפתיחה נאלצה אפוא להתפזר בלא להגיע לתוצאות.

הרכב זה של ועד־הקהלה נתן את סימניו בפעולתו גם לאחר שנבחרו בישיבות הבאות נשיאותו וועדותיו. ונבחרו: כיו"ר הוועד — ד"ר אברהם ליפניק מסיעת ה„בונד"; כסגנו הראשון — מ"י קריקסטאנסקי, ציוני־חרד; וכשני — נ' פאלניצקי מבעלי־המלאכה. כמזכירים חברי הנשיאות נבחרו הציוני ה"א ינובסקי וצבי טארלובסקי איש־„פוע"צ". כחברים בנשיאות: נ' באס, הבונדאי ר' סמוליצ'אנסקי, החרד משה וולפסון (נבחר אחר־כך כגזבר הראשון של ועד־הקהלה) ואליהו קפלן מן „המאוחדים".

כן נבחרו הוועדות העיקריות — לכספים, לסעד, לחינוך ולמשק העֵדה (שכלל את הבנין, שבו נשתכן עתה הוועד, לאחר שפונה ע"י הגרמנים). כחברים בוועדה לחינוך נבחרו: נ' באס; ד"ר מ' בורודיצקי; משה וולפסון, שהיה גם מן העוסקים למען „הקיבוץ"־הישיבה; המשפטן א' זאדאי; הבונדאים חיה ליפניק וא' מנס, ומטעם „פוע"צ" — י' סוכובלאנסקי.

הוועד ניגש לתקן את מצב הקהלה, להכניס בה סדרים ולשקם את מוסדותיה ההרוסים; אך משהחל לדון בבעייה היוקדת ביותר, של החינוך, נתפלג שוב לשני מחנות, שנ־אבקו ביניהם קשות וממושכות על מקומה של העברית בתכ־נית־הלימודים בבתי־הספר של הקהלה. לבסוף הגיעו לידי פשרה, שלפיה תתנהל ההוראה ביידיש וללימוד עברית תוקדשנה לפחות 9 שעות בשבוע.

העניין של החינוך ושל הנשיאה בעולו היה כרוך גם במעמדה האוטונומי העקרוני של הקהלה. הוועד החליט, עוד באחת מישיבותיה הראשונות, לתבוע מאת „הוועד

העירוני הזמני", שהיה, כפי שציינו, הגוף הפנימי המחוקק והמינהלי המוכר בגרודנה — כי ימסור לרשות הקהלה האו־טונומית את כל העניינים הנוגעים לתחומים של התרבות והסעד של יהודי גרודנה; כן נדרש להעביר לידיה חלק מן השלטון הדרוש להנהלתם ולהעמיד לרשותה את האמצעים המינהליים והמיבצעיים הדרושים לכך.

אולם, עד ש„הוועד העירוני הזמני" אמר להיפנות לדיון בדרישת הקהלה — נערכו בינתיים הבחירות למועצת־העיר הקבועה.

מועצת־העיר הנבחרת

הבחירות, לפי כל כללי הדמוקראטיה, למועצת־העיר בגרודנה נערכו ב־27 בפברואר 1919, ומכלל 36 החברים שנבחרו היו 24 יהודים, לפי אחוזם בקרב תושבי העיר (לפי מספרי מיפקד, שערכו הגרמנים ושפורסמו ב„סקירה סטא־טיסטית של העיר גרודנה בשנות 1924—1926", היו בעיר זו ב־1919 מכלל 23,491 נפשות: 15,504, או 66%, יהודים; 7,110 או 30%, פולנים; ומיתרם — 449 רוסים ובלורוסים). מרשימות היהודים, שאספו 8,741 קול מבין 13,037 המצבי־עים, קיבלו:

„הגוש הסוציאליסטי המאוחד" („בונד", „פועלי־צ", „מאוחדים") — 4,182 קולות, 12 ציר: ד"ר א' ליפניק, ה' בירגר, י' סוכובלאנסקי, שמואל אוסטרינסקי, י' סוקולובסקי, ש' אפשטיין, א' מנס, יהודה ליפניק, צבי טאר־לובסקי, יצחק בדש, א' שייקובסקי ול' שיפרס; מועמדים אחרים היו: אפרים קופלמאן, ח' דבורצקי, א' זאק, ש' קאלצקי, א' קמחי, א' קפלן, מ' עדין־ליפניק וקוברינסקי.

„הגוש היהודי הדמוקראטי" — 4,151 קול, 11 ציר: ד"ר מ' בורודיצקי, מ"י קריקסטאנסקי, רופא־השיניים הלנה לוביץ', א' אפשטיין, מ' הלפרין, נ' באס, ח"מ קמחי, ש' ינובסקי, נ' פאלניצקי, י' קרון, ברנארד זאקהיים; בין המועמדים אחריהם: עורך־הדין ל' אברמסקי, ד"ר זכריה וייס־ברס (מי שהיה רופא הקורסים הפדגוגיים העבריים) א' פומ־ראַנץ ואברהם יפה.

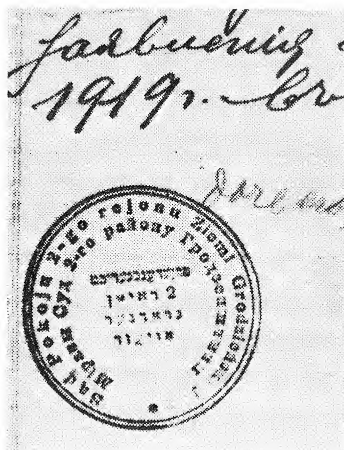
„צעירי־ציון", שמעטים היו ביניהם בגיל שהקנה זכות־בחירה ורק יחידים בגיל של זכות להיבחר, רכשו 232 קולות, ציר אחד: לייב גולדשמיד (לימים אריה גד); המועמדים אחריו היו: י' לוינשטיין, אהרן זאנדמאן, שיימה אמדורסקי, בנימין שיפרס.

176 קולות, ללא ציר, קיבלה גם הרשימה של „שבויי־מלחמה־וחיילים יהודים".

הבחירות למועצת־העיריה התנהלו בשלוש הלשונות המקומיות: פולנית, יידיש ובלורוסית. אולם, משנודעו תוצ־אות הבחירות, תבעו לעצמם הצירים הפולנים זכות הכרעה בעיריה ואת המשרה של ראש־העיר. היהודים לא הסכימו לוותר על זכותם כרוב מכריע בין תושבי גרודנה, מה גם שהלקם בין משלמי המסים לעיריה היה גדול עוד יותר; אולם משום דרכי שלום (ובוודאי גם מתוך חישוב התחזית לגבי השלטון שבעתיד בעיר, לאחר שייצאו ממנה הגרמנים), הסכימו לבחור בראש־עיר פולני, אֶדוואַרד ליסטוֹבסקי, שעמד גם בראש „הוועד העירוני הזמני" ושהיה מקובל על התושבים. בדלית ברירה נתנו הסכמתם לכך גם הצירים הפולנים. יהושע סוכובלאנסקי נבחר כסגן לראש־העיר. כן נבחרו שני מזכירי־העיר, פולני ויהודי (צבי טארלובסקי). עוד שני יהודים — ה' בירגר וש' אפשטיין, נבחרו כחברים בהנהלת העיריה, ויהודים אחדים כמנהלי המחלקות למשק, כלכלה וחינוך. הצירים היהודים בעיריה היו מדברים יידיש בישיבותיה, ויתרם — פולנית ובלורוסית. וכן היו נערכים ומתפרסמים כל התעודות והטופסים הרשמיים בפולנית וביידיש, וגם חותמת העיריה נטבעה כך.

כמוסד, שהוסמך בבחירות דמוקראטיות לייצג את אוכלו־סי גרודנה, המנותקת מיחסים עם חוץ, בלא שתהא תלויה בשלטון ריבוני ממלכתי צמית — הוסיפה עתה מועצת־העיר למלא בה הרבה תפקידים ממלכתיים. מלבד המיליציה העירונית, הקימה העיריה בתי־דין משלה, אשר שופטיהם היו נבחרים. כן קיבלה לידיה חלק מבית־הסוהר המקומי. להלכה היו נתונים בידי מועצת־העיר גם העניינים הכרוכים ביבוא של סחורות לעיר וביצואן, וכן ענייני ההיטלים עליהן.

לבתי־הדין העממיים, שהקימה העיריה, נמסרו כל ההליכים המשפטיים בעניינים פליליים, שהיו נדונים בשעתם בפני בית־המשפט המחוזי בהשתתפות מושבעים, וכן עניינים אזרחיים. הדיינים והפוסקים היו שופט מקצועי ושני שופטים עממיים, שמספרם הגיע ל־85, מהם 45 יהודים. המשפט הראשון נערך ב־4.4.19, משהועמד לדין חייל

חותמת של בית־משפט־השלום המחוזי בגרודנה, בראשית 1919

שטעמפל פון פרידנסגעריכט, פון גראָד־נער קרייז, אָנהייב 1919

Seal of the District Magistrates Court, January 1919

גרמני, אשר הואשם במעשה־שוד. היה זה מאורע מיוחד במינו, ובפתיחת המשפט צוין, שזו בפעם הראשונה, לאחר הפסקה של 25 שנים, משתתפים בבית־הדין שבגרודנה שופטים מקומיים נבחרים, ובפעם הראשונה בכלל — שופטת (המשפטנית הלנה אפשטיין).

ראש־השופטים של בתי־הדין שבגרודנה ומארגנם היה עתה עורך־הדין אוגוסטין שטיינברג, מן המשפטנים הפופולאריים והקשישים ביותר שבעיר, ושהיה מגיש עזרה משפטית לעניים ומגן עליהם בבית־הדין שלא על מנת לקבל פרס.

העו״ד שטיינברג נולד בבריסק בשנת 1852 ונתיישב בגרודנה, בסוף שנות השבעים של אותה מאה, לאחר שקיבל את תוארו בפטרבורג. בגרודנה כיהן במקצועו עד שנפטר ב־1924. הוא השתתף, בין היתר, בהגנה על עוה״ד א״ז הילרסון, שנתבע לדין על נאום חריף, אשר השמיע כנגד הראשות הצארית לרגל הפרעות שנערכו בביאליסטוק ב־1906, ואשר משפטו נתברר בבית־הדין המחוזי בגרודנה. א׳ שטיינברג היה פעיל בכמה חברות לצדקה בגרודנה ועמד בראשן.

העיריה בגרודנה היתה גם מממנת בתקופה המדוברת את התקציבים של מוסדות־החינוך־והסעד של היהודים ושל הפולנים גם יחד, ולילדים ניתן חינוך יסודי חינם (1,500 תלמיד היו אז בבתי־הספר של הקהלה). שמות הרחובות בעיר נחקקו על טבלאותיהם בכל פינה גם ביידיש, ונדמה היה לרבים מיהודי גרודנה, שהחלום של קיום שווה בצוותא ליד הגויים בגולה וחזון האוטונומיה היהודית הלאומית הנרחבת הנה נתגשם והיה למציאות בעיר זו.

התאגדות הפועלים

מייד לאחר המהפכה בגרמניה הורגשה בגרודנה התעוררות קדחתנית להתאגדות מקצועית של העובדים, ואגודות נוסדו בזו אחר זו. לאחר חדשים מספר כבר היו קיימות בעיר 9 אגודות מקצועיות, שהקיפו כאלפיים עובדים, בכללם גם את המועסקים בתעשייה. עם הגדולות שבאגודות, שחבריהן ברובם המכריע יהודים היו ושאחדות מהן נתקיימו בחשאי עוד לפני פרוץ המהפכה בארץ־אשכנז — נימנו: זו של העובדים בענף הטבק, כולל בית־החרושת של שרשבסקי, ובה 300 חבר; של עובדי המתכת, בבית־החרושת ליציקה משל פיינגולד בכלל אלה, על 300 חבריה; של עובדי הכריכה, כולל בית־החרושת של לאנגבורד, וכן לקופסאות משל לוטנברג, עם 300 חבר; ושל העובדים בבתי־המסחר והפקידים במוסדות הציבוריים והעירוניים — האגודה הגדולה ביותר בענף השירותים והשאור שבעיסת התנועה המקצועית (מעסקניה־ראשיה ייזכרו: ש׳ גארבר, ר׳ סמוליצ׳אנסקי, משה טרופ ויעקב בורדה); וכן האגודה של פועלי המחט.

קטנות יותר היו האגודות בענפים של העור, הדפוס והאפייה. לאגודה מיוחדת נתארגנו גם המורים, שלוועדה הראשון נבחרו אז: שמריהו באדילקס, אֶלקה באס, ראובן גורדון, חיים גורניצקי, גרינשפאן, י׳ דומבלאנסקי, לוין, י׳ סוכובלאנסקי והעלמה צוקרמאן.

האגודות פעלו הרבה להנהגת יום־עבודה בן 8 שעות, כן השיגו הטבות כלכליות ניכרות, בייחוד בהעלאת שכרם, ב־100%—150%, של העובדים בענף הטבק, באפיה ובמחט ושל הפקידים. אגודת העובדים בבתי־המסחר ובמשק העירוני והציבורי הקימה ביזמתה גם לשכה מרכזית, מעין ברית של האגודות המקצועיות בעיר, כדי לאפשר עריכת שביתות גם במקצועות נחשלים או המעסיקים עובדים מעטים, ולמען ארגן אגודות חדשות ופתח את התנועה המקצועית בגרודנה.

פעילות עֵרה גילו אנשי האיגוד המקצועי במישור המדיני והמוניציפאלי, כפי שסופר לעיל — בייחוד בבחירתה של סיעת הפועלים ב„וועד העירוני הזמני״ ובכינונה של „מועצת־צירי־הפועלים״.

בתחום הקואופראציה נערך נסיון לארגן חבורות שיתופיות — שלא האריכו ימים — במקצועות של העור והמחט. כן הוסיפו להתקיים המפעלים הקואופראטיביים הצרכניים משל הפועלים, נעשו גם מאמצים להקים ברית של כלל הקואופראטיבים בעיר, שתכלול גם אלה של בעלי־המלאכה ושל אגודת „שער־העזרה״. אף נבחרה לשכה זמנית בת 5 חברים, וביניהם משה טרופ, הרוח החיה בקואופראטיב הפועלים, וראובן סמוליצ׳אנסקי, וכן נ׳ פאלניצקי מבעלי־המלאכה.

הקואופראטיבים הצרכניים של הפועלים, שנתקיימו אז בגרודנה היו:

„קואופראטיב הפועלים״, ולידו גם מאפייה, שנוסדה בשנת 1916, לפי יזמתם של כמה מחברי ה„בונד״, ושמספר חבריו ב־1919 הגיע ל־1,300. קואופראטיב זה עשה רבות בחלוקה מהימנת של המיצרכים שבקיצוב, היה מעניק לחבריו גם מנת לחם נוספת ושמר על המחיר הנקוב לכל מיצרך. הוא הקים גם אטליז משלו לחלוקת בשר. כן ניסה כוחו בפיתוח פעולה לתרבות.

צרכנייה ומאפייה קואופראטיביות משל העובדים בבית־החרושת של שרשבסקי לטבק. צרכנייה זו אף חכרה חלקת קרקע לזריעת תפוחי־אדמה בשביל חבריה.

כן היתה קיימת מסעדה קואופראטיבית לפועלים.

החזקה בין מפלגות הפועלים היהודיות הסוציאליסטיות בגרודנה, בתקופה שאנו דנים בה, היתה ה„בונד", שאת חלקו הרב בנציגות העובדים ב„מועצת־צירי־הפועלים", בסיעת הפועלים בעיריה ובוועד־הקהלה, כבר ציינו.

אולם בו בזמן כבר הורגש אז בגרודנה גל מתגבר והולך של פעילות קומוניסטית בקרב העובדים ובני־הנוער היהודים, בייחוד בין התלמידים. אף ב„בונד" גופו שבמקום היה קיים, כפי שצוין, אגף קומוניסטי.

ערנית היתה בתקופה המדוברת, בגרודנה, גם החבורה, בעיקר מאנשי־האינטליגנציה, שנתרכזה סביב „מפלגת־המאוחדים", שפעיליה הרבו לעשות בתחום המוניצי־פאלי ושל הסעד והתרבות, וביניהם שמואל אוסטרינסקי ואברהם זאק. גם לייב ניידוס נימנה בשעתו עם חוג זה. ואילו יוסף רובינרויט היה מפעיליו של קואופראטיב הפועלים.

פעילים היו גם אנשי „פועלי־ציון", שעוד נדבר עליהם.

ההנועה הציונית עולה מן המחתרת

לאחר המהפכה בגרמניה נתארגנה שוב בגרודנה והחלה לפעול, זו בפעם הראשונה בהיתר ובפומבי, גם ההסתדרות הציונית.

בימים החמורים של הכיבוש היו פעילים למעשה, ובחשאי, רק „צעירי־ציון", שתחילה כללה אגודתם רק נערים ונערות מגיל 18 ולמטה, שנפלגו מ„חוגי־הנוער לספרות" והקימו את אגודתם בראשית שנת 1917. בני־נוער אלה עסקו בעיקר בעבודה תרבותית (לימוד של הציונות ובעיותיה, של ידיעת־הארץ וכו' — בכוחות עצמם) ולמען הקרן־הקיימת לישראל; הם קשרו קשרים עם ההס־תדרות הציונית בגרמניה והרבו להפיץ את עתונה „יידישה רונדשאו" ואת הירחון "דר יודה" שבעריכת מרתין בובר. כן הניחו יסוד, ב־1917, לספריה ציונית זעירה, חשאית אף היא, אשר שימשה גרעין לבית־עקד הספרים העברי והציוני החשוב שבגרודנה, אשר שם י"ח ברנר קורא עליו אחר־כך.

„נציגותם" — ועדם הראשון של פרחי־„צעירי־ציון" הנ"ל היה בן 8 חברים; מחציתם — מ„חוג־הנוער לספרות יהודית" החמישי, שעמד בראש התסיסה להתגבשות אחדים מחוגים אלה כצעירים־ציונים. ארבעת אלה היו: יהודה סטולארסקי־סנה וישראל שיפרס, וכן שניים — חיים פאסמאניק ודוב רבין, משרידיו של חוג הנערים הציוני החשאי „מטולה", שהיה קיים בגרודנה עוד ב־1914; עם המחצית השניה נימנו 2 מן „החוג" השביעי — שלמה וּוליקוב הי"ד ויבל"א איסר קוליק, וכן יוסף אייזנשטיין־ברזילי ז"ל ויבלח"א אלכסנדר קאסין. כולם, להוציא את שיפרס, וכן את וּוליקוב המנוח, נימנו עם חלוצי העליה השלישית.

במשך הזמן נצטרפו אל בני־הנוער הללו גם צעירים אחדים „קשישים", כביכול, ביניהם המנוחים י' לוינשטיין, אריה גולדשמיד, וכן המורה העברי יוסף דראזנין.

אריה גולדשמיד־גד — (נולד 1896, נפטר 1952) היה אחר־כך בארץ מראשי המשק עין־חרוד, ורבו זכויותיו, בין היתר, במערכת הפעולה למען בטחון הישוב ובארגונן של שירות־המזון לירושלים בעת המצור עליה.

יוסף בן מנחם הלוי דראזנין (נולד ב־1878 בכפר ליד סקידל הקרובה), הקשיש בין חברי „צעירי ציון" בגרודנה בזמן המדובר, היה מורה מחונן ונלהב, אוהב ציון ועברית בכל לבו ונפשו ומפליג ברקימת חלומות על חיי שיתוף בארץ־ישראל ובדרך אליה. חניך הישיבה שבגרודנה היה ושל הקורסים הפדגו־גיים העבריים שבה, והורה בבתי־ספר עממיים ובבית־היתומים. היגר בראשית שנות ה־20 לארגנטינה והיה שם מחלוצי החינוך וההוראה העבריים, בייחוד במוזסוויל המושבה היהודית, בה הקים וניהל בית־מדרש למורים עבריים ברוח של חלוציות. נפטר שם בשנת 1953.

לאגודת „צעירי־ציון" הנרחבת, שנתכוננה ב־1918, וש־פתחה בפעולה ציונית נמרצת ונלהבת, בייחוד בקרב הנוער, נוספו עד מהרה גם כוחות חשובים מן הסטודנטים השבים מברית־המועצות, שהגבירו את כוחה של התנועה ומעמדה, העמיקו את תודעתה והתסיסו את חייה מבחינה רעיונית. מאלה יש להזכיר במיוחד את טוביה זאמקוב הי"ד, שייחד לעצמו את תחום הטיפוח של הכוח הגופני בנוער היהודי ע"י ספורט, ואת יצחק יזרסקי יבלח"א, שנתחבב חיש מהר על חברי התנועה בגרודנה ובסביבתה בשל מידותיו כאדם וריע, כמסביר ונואם בעל השכלה רחבה וכבעל־ההלכה של הרעיון הציוני־הסוציאליסטי־העממי (כיום — מראשי „פועלי־ציון" באנגליה).

כן עשה בהצלחה רבה בקיץ אותה שנה, להסברת הרעיון של התנועה ושל יסודותיה ולהעלאת קרנה בקרב הנוער — ד"ר לובה הלפרין, גם הוא מן השבים אז לגרודנה מברית־המועצות (כעבור זמן קצר חזר לשם).

בין חברי הוועד הראשון של אגודת „צעירי ציון" המורחבת היו: המנוחים יוסף דראזנין (יו"ר), א' גולדשמיד, י' לוינשטיין ומרים שיפרס־גורניצקי, ויבלח"א יוסף זייצל־בן־ארצי, אבא טארלובסקי ודוב רבין. כן נבחרו ולא קיבלו על עצמם

Committee of "Zeïrei-Zion" — 1917 — הוועד של / פאַרשטאַנד פון „צעירי־ציון"
מימין: יוסף אייזנשטיין־ברזלי ז"ל, אלכסנדר קאַסין, איסר קוליק, חיים פאַסמאַניק, דוב רבין, ישראל שיפרס, יהודה סטולאַרסקי־סנה, שלמה ווליקוב הי"ד

את התפקיד: שימה אַמדורסקי, בנימין ולר והמורה זיידל טכורניצקי.

חזונם של „צעירי־ציון" היה לעלות לארץ עם האפשרות הראשונה; ועתה, בראשית 1919, כבר היתה קיימת בגרודנה אגודת „החלוץ", שהוקמה ביזמתו של המורה העברי בנימין קריינוביץ', ע"י אנשי „צעירי־ציון" ואוהדיהם, זו העתודה לעליה השלישית לארץ־ישראל מגרודנה.

בנימין קריינוביץ' נולד בשנת 1896 בשצ'ו־צ'ין, למד בישיבה שם, ואחר־כך במיר. נתיישב בגרודנה והורה בבית־הספר „תושיה". תקופה מסוימת עשה עם משפחתו בעיירה אוזיור הסמוכה לגרודנה; כעבור שנים מספר חזר לעיר זו ונשאר עד בוא השואה.

בין יתר פעליהם של „צעירי־ציון", היה גם חידוש פעילותם של „פועלי־ציון" בגרודנה. שאיפתם של „צעירי־ציון" היתה לכבוש לציונות ולעליה לארץ לא רק את בני־הנוער ואת השכבות הנטולות מעמד כלכלי איתן כלשהו בעם, כי אם גם את עובדי התעשייה היהודים ואת שאר יגיעי־הכפיים היציבים במשלח־ידם. אולם הללו, במידה שנשתייכו לאגודות מקצועיות, הסכינו לשמוע מפי דבריהן ועסקניהן אך דברי שלילה בלבד על תנועת התחיה הלאומית ועל ארץ־ישראל. „צעירי־ציון" סברו אפוא, שהסברה בנוסח „פועלי־ציון" תהא אולי עשויה לקרב גם את העמלים הללו לבעיות היוקדות הקובעות בגורלו ההסטורי של העם ולדברה של ארץ־ישראל העברית החדשה; וזה — אפילו אם רבים ב„פועלי־ציון" לא ייחדו אז, בדרך כלל, יתר דחיפות ל„פלשתיניזם" שבתחזית לימים רחוקים בעתיד לבוא, ולעליה חלוצית־„וולונטאריסטית" לאלתר מכל שכן.

וכך כונסה, ב־18.10.18, ביזמתם של „צעירי־ציון", אסיפה לייסוד אגודה של „פועלי־ציון", והוקם סניף למפלגה זו בגרודנה.

האגודה החדשה פעלה בעיקר להקמת מועדון בשם „בית־בורוכוב" ברחוב זאַמקובה, ובו היו נערכות מידי פעם בפעם הרצאות, על הרוב ע"י מרצים מוזמנים ממרכזי

התנועה. כן גילו „פועלי־ציון", כפי שסופר כאן, פעילות בבחירות לוועד־הקהלה ולמועצת־העיריה.

עם פעילי „פועלי־ציון" נימנו אז בין היתר — מלבד ותיקי התנועה ב׳ ולר, אברהם רבייקוב וצבי טארלובסקי, שהיה עוד מאלה שנטלו חלק בשעתו בפלוגת ההגנה היהודית העצמית, שארגנה המפלגה בראשית המאה — צעירים אחדים מחברי „החלוץ", ביניהם המורה שאול קאלקו (כיום המדקדק העברי הנודע ד״ר ברקלי), מזכיר האגודה יהושע פומראנץ (הוא הסופר־המשורר היידי אלכסנדר פומראנץ ז״ל, שנפטר בארה״ב) ועקיבא שקלארסקי הי״ד. כן היו פעילים מרדכי פדר, ומאוחר יותר — גרשון גרשוני ז״ל, לימים ד״ר גרשוני, מדבריה של המפלגה „לאחדות־העבודה־פוע״צ" במדינת־ישראל.

גם חוגים מבין בני־הנוער החרדי נתאגדו אז לאגודה פעילה, בשם „תבונה", שהיתה עורכת הרצאות בנושאים דתיים־תורניים במועדון שפתחה, ושכלל ליד אולם־הקריאה גם פינה למשחק אישקוקי. אחד מראשי „תבונה" היה ברל קריקסטאנסקי ז״ל.

ב׳ קריקסטאנסקי — לימים הרב דוב מעייני, רבה של מגדיאל המושבה — נולד לאביו ר׳ משה יצחק ולאמו רבקה לבית שפירא בשנת תרס״ג, ונפטר בתשי״ב. הוא למד את תלמודו בישיבת ה„חפץ חיים" בראדין, ומשעלה לארץ, בתרס״ה — בישיבת „סלובודקה" שבחברון, שם נודע, בשם „ברל גרודנר", כאחד התלמידים המצוינים. כן למד גם בבית־המדרש לרבנים שבברלין. בתרצ״ה נתמנה לרבה של מגדיאל, בה הקים „תלמוד־תורה" וישיבה, שעמד בראשה. היה נואם מוכשר, מפעיליה של „אגודת־ישראל", ויצא לו שם כעניו ותומך בסתר בדלים ואביונים — מידות, שבאו לו במורשה מאמו.

עם גל ההתאגדות הרב־גונית בימים שאנו מספרים בהם, נתארגנו, בין היתר, גם הלומדים בבתי־הספר התיכוניים. וקדמו להם בני־נוער לומד, שנתאגדו עוד ב־1917, בהיתר מרשויות הכיבוש הגרמני, לאגודה לתרבות בשם „די יידישע צוקונפט" („העתיד היהודי"), ושפעולתה התנהלה אף היא ביידיש, ב„מועדון", שהקימו במרתף ליד נחל הורודניצ׳אנקה במרכזו של רחוב „מוראַביוֹב" (רח אוז׳שקו אחר־כך). אחד מפעיליהם היה שמואל („מוליה") הורביץ, כיום חקלאי במוצא־עילית.

עתה הביא שינוי העתים תשורה שאין ערוך לה לכלל בני־הנוער הללו: לא זו בלבד, שנפתחו שוב בעיר בתי־אולפנא תיכוניים, שהיו נעולים במשך שנות־המלחמה, אלא שנוסדו בבת־אחת, ע״י עסקנים יהודים, שתי גימנזיות לבנים ולבנות במעורב, בלא שיהיו גזורים עליהן „עשרת האחוזים" — זה ה„נומרוס־קלאוזוס" הצארי — בן העשרות בשנים, וכל יתר מרעין־בישין, שהיו כרוכים בלימודם של בני־ישראל בגימנזיות הרוסיות. והיתה אחת מן השתיים, שנפתחו עתה בגרודנה, ריאלית לפי מגמתה, והשניה הומאניסטית ונושאת שם של „גימנזיה יהודית ציבורית ליד ועד־הקהל" (מנהליה היו משה ואלדמאן ורעייתו ליובּוֹב לבית אוסטרוגובסקי).

אולם, דווקה הגיאות בריבוי האגודות בגרודנה לזרמיהן ולייעודיהן, ואשר רחשו עתה חיים תוססים במעונותיהן, החל ב„קאזינו", הוא מקום־הבילוי בעבר לקציני הצבא הצארי ושהיה עתה לבית־הוועד המרכזי לאיגודי הפועלים ולמפלגותיהם, ועד ל„מרכז", זה המשכן של המוסדות הציוניים בעיר ומועדונן — דווקה גיאות זו גרמה לפניית זיווה של „האגודה לאמנות יהודית". מרביתם של שוחריה מצאו להם כעת מרכזי פעילות בתחומים היוקדים של החיים הציבוריים לצורותיהם, ואולמות ה„קונסט" נתרוקנו והלכו. עוד רבות עמלה קבוצת נאמניו של מוסד זה, ביניהם ש׳ גארבר, א׳ זאק, י׳ לוינשטיין, מילישקובסקי, דויד סופר, נחום קרינסקי ואחרים, למען הוסף וקיים את „האגודה לאמנות", אולם גורלה כבר נחרץ היה לחיסול [1].

פרק ט: שלטון פולין המחודש

(מאי 1919 — 20 בספטמבר 1939)

1. ראשית השלטון הפולני [1]

פגיעות ביהודים והתעללות בהם

„ירחי־הדבש" בקורותיהם של יהודי גרודנה לאחר המהפכה בגרמניה לא האריכו ימים. הניחושים הרעים, שהעיבו על חדוות הנופש של עדת ישראל בעיר, נתאמתו עם הידיעות על הפוגרום האיום ביהודי לבוב, בנובמבר 1918, שערכו חילות פולין, על שפיכות הדמים באחינו בני־ישראל בקראקא ובקלץ, ובייחוד על טבח־הזוועה, בהמון, בפינסק, שם ירו והמיתו השלטונות הצבאיים בדם קר 34 עסקני־ציבור יהודיים, בייחוד מחברי „צעירי־ציון", על לא כל עוון בכפם. הבשורות הרעות על 66 יהודים בווילנה הקרובה, שדמם נשפך בידי עושי דבריה של ממשלת וארשה, ושביניהם היה המחזאי היידי א׳ וייטר, וכן על העינויים

שבהם עונו שם ע״י הצוררים — לייב יפה האהוב על קהלת גרודנה, והמבקר הספרותי היידי שמואל ניגר ושרק בנס בלבד ניצלו ממוות; מעשי־ההתעללות־והפשע של החיילים בני־פוזן ופקודי הגנראל האלר בבני־עמנו (הקלגסים היו משליכים יהודים החוצה מבעד לחלונות הקרונות של מסעות הרכבת בעצם הילוכה־דהרתה, וכן היו „גוזזים" זקנים של ישישים על הבשר גם יחד בפגיונות הרובים) — כל אלה הדאיבו את הלב עם כל שמועה שצבא זה מתקרב והולך אל תחומי גרודנה.

במחצית השניה של אפריל 1919 הופצו ופשטו שמועות בקרב התושבים הפולנים בעיר על קבוצות־לוחמה יהודיות נסתרות המוכנות ומזומנות, כביכול, לפגוש בהתנגדות מזוינת את לגיונות־וארשה המתקרבים ובאים לגרודנה. ב־24 באפריל כונסה, לדרישת היהודים, ישיבה דחופה של מועצת־העיריה, בה העלה חברה ד״ר א׳ ליפניק, היו״ר בוועד־הקהלה היהודית, את דבר השמועות המופצות בעיר בזדון; כן הוסיף, שבשיחה עם אחד מחברי העיריה הפולנים, אמר לו הלה, כי יש, לדעתו, יסוד לשמועות אלה, הואיל ו„מועצת־צירי־הפועלים", שבעבר — ושרוב חבריה, כדי 80%, יהודים הם — פירסמה קול־קורא למאבק עם הצבא הפולני [הקריאה היתה לשביתת־מחאה. — המחבר]. כן מסר ד״ר ליפניק, שציר־העיריה הפולני הוסיף, בין היתר, כי ישנן סיבות להניח, שאצל יהודים בגרודנה מצוי נשק, ובוודאי מיועד הוא לתכלית מסוימת. ואמנם, החליטה מועצת־העיריה באותו מעמד להכריז קבל כל התושבים, כי השמועות הנ״ל הן זדוניות בלבד, ואוכלוסי העיר נקראים לשמור על השקט.

אגב, שביתת־המחאה, שתכננה אז „מועצת־צירי־הפועלים" — זו שלגאליותה נשללה ממנה ושהיתה נתונה לרדיפות השליטים הגרמנים — לא יצאה לפועל, כי הפועלים הפולנים סירבו ליטול בה חלק, ואילו הגרמנים הקדימו וערכו מאסרים בקרב פעילי האירגונים של הפועלים. אולם דאגתם של יהודי גרודנה לקראת הבאות לא הוסרה מלבם.

גרודנה עברה לידי הפולנים ב־27.4.1919, כשדגלי פטול־לבן, מונפים על הכנסיות, המנזרים, המוסדות והבתים של פולני העיר, מבשרים את בוא חילותיה של ארץ־הוויסלה.

כבר בימים הראשונים לכניסתם לעיר, נערכו חיפושים בבתים, ואגב־כך מעשי־גניבה־ושוד. מיהודים עוברים ושבים ברחובות פשטו בגדים, בתואנה, ש„גרמניים" הם אלה, כביכול, ושייכים אפוא לאוצר פולין. אימה ופחד נשתררו בקרב בני־עמנו. שעשוע מיוחד מצאו להם חיילים פולנים גם בגרודנה בזקן שעל פני יהודים אדוקים, בתלישת פלגים ממנו או בגזיזתו כליל.

דחיקת היהודים מעמדותיהם הכלכליות ופגיעות במעמדם

עתה פתחו השליטים החדשים בדחיקת היהודים מעמדותיהם הכלכליות והעירוניות, ובנישול העובדים מבני־ישראל מעמדות־המפתח, שהגרמנים פתחו לפניהם בשעתם. כל פועלי־הרכבת היהודים, ללא יוצא מן הכלל, פוטרו בין־יום, והפנייה אל הנהלת האיגוד המקצועי הבין־לאומי המשותף בדבר הגנה על חבריו המפוטרים, לא הביאה לשום תגובה. כן סולקו בני־עמנו מכל המשרדים והמפעלים הממשלתיים. רק לעבודה בעיריה קיבלו יהודים לא־רבים.

מייד החלו לעשות לפולוניזאציה של העיר ולמירוק דיוקנה היהודי, בראש וראשונה כלפי חוץ. בתי־הדין העממיים של גרודנה, שרוב שופטיהם מבני־עמנו היו, נסגרו על־ידי השלטונות, לאחר שהצליחו לדון ולטפל במשך קיומם הקצר בלמעלה מאלפיים הליכים משפטיים. הטבלאות, שעל גביהן נקבעו שמות הרחובות גם ביידיש, הוסרו חיש, וחדשות הודבקו תחתן על טהרת הפולנית. מתחום העיריה סולקה מעט מעט הלשון היידית ובבוקר אחד נמצאה חותמת העיריה, כשפלגה היידי נחתך והוצא מבית־הטופס. את ההודעות החלו מפרסמים בלשון השליטים בלבד, אם כי התושבים היהודים לא ידעוה כלל. בבית־החולים העירוני נאסר על המאושפזים בו לדבר שם יידיש. התנגדות הצירים היהודים בעיריה לקיפוח לשונם לא הועילה.

גם מן המיליציה העירונית גורשו היהודים כמעט כולם. וכשהעלו ציריהם במועצת־העיריה את דבר ההתנפלויות של החיילים הפולנים על יהודים, הגיעו העניינים לכך, שצירים אלה נתבעו ע״י עמיתיהם הפולנים לחזור בהם מן השאילתה, הואיל ובעייה של „בריונות רגילה" כאן. ומשנתכנסה הסיעה היהודית להתייעצות, כדי לקבוע את צעדיה, עזבו הפולנים את אולם הישיבות. היהודים נתבעו לדין הרשות על עריכת אסיפה „ללא רשיון" בבית־העיריה, וראו את עצמם נאלצים לעזוב כליל את המוסד, ורק שני צירים בלבד מקרב הפולנים, סוציאליסטים, נזדהו עם עמיתיהם היהודים.

ההתנקשות ביידיש כלשון שוות־זכויות, הקיפה גם את התחומים של האמנות והסעד. מעשה בנשף, שנערך מטעם העיריה בתיאטרון העירוני לטובת נפגעי המרד אשר בשלזיה עילית (שפולנים היו), ושכרטיסי־כניסה אליו הופצו גם בין היהודים. משפתחה בעת הנשף אחת הזמרות המתנדבות בשירה יהודית מעל הבמה, החלו הפולנים שבקרב הקהל רוקעים ברגליהם לאות מחאה, ומשלא נרגעו — עזבו היהודים את האולם.

מצבם הכלכלי של בני־עמנו בגרודנה היה עתה בכל רע. המימדים של הבטלה ושל חוסר פרנסה עצמו ועלו. על החוזרים מרוסיה, שמספרם גדל והלך, החלו נוספים כעת

ובמידה גוברת מיום ליום, פליטים מתחומי הכיבוש הבולשביסטי בסביבה. מספר הבטלים בעיר הגיע בסוף מאי 1919 ל־2,600. הלל בירגר, שהוסמך על־ידי העיריה לערוך עבודות ציבוריות, עשה את שהיה בכוחו; אולם ברכתן, אף לאלה מן הבטלים, שזכו לעבוד בהן במחזורים בני־שבוע לחודש — אך מועטת היתה.

גם מערכת־החינוך־והסעד של העיריה לכלל תושביה נפגעה עתה, כי ממשלת וארשה פקדה להפסיק לגבות את מס־החירום, שהטילה בשעתה העיריה על האמידים, ובייחוד על אלה שנתעשרו מספסרות ומעסקים דומים — מס, שנועד להקל על מצבם של הבטלים והחסרים מקור לקיום בעיר (התערבותה של ממשלת וארשה באה הפעם בשל „פטיציה", כביכול, אשר הוגשה שם ביזמתם של „בעלי־הכיס" החדשים שבגרודנה). ובכך נפגעה גם הקהלה היהודית, שעדיין לא הוכרה זכותה (ועוד במשך שנים אחר־כך) לגבות מסים מחבריה בעצמה, כחוק, ולא היה בכוחה להיענות מצדה לצרכי־החינוך־והסעד ליהודים, ושהעיריה היתה האפוטרופוס להם.

קשה ביותר היה מצבם של בני־הנוער היהודים שלא נשקפו להם עוד במקום סיכויים לאחיזה בחיים לעתיד. גם הידיעה אשר רכשו בלשונות לועז — רוסית וגרמנית — איבדה כעת, למעשה, את ערכה הכלכלי, ולימוד נוספת, של הפולנים, לא הבטיח פתחים חדשים לפרנסה.

הדלות בעיר רבתה, ומי יודע לאיזה מימדים היתה מגעת ולאילו תוצאות היתה גורמת, אילולי העזרה שבאה מאחינו שמעבר לים, באמצעותו של „ועד־העזרה המאוחד", הוא ה„ג'וינט", שנתכונן אז, ואשר משלחת מיוחדת מטעמו ביקרה בימים ההם בפולין ובגרודנה בכללה.

התרופפות המתיחות הסוציאלית

השינויים הפוליטיים בשלטון העיבו על התקוות הסוציאליות, האזרחיות והמדיניות, שהמהפכות ברוסיה ובגרמניה הפיחו בלבותיהן של שכבות נרחבות בעם היהודי, ובגרודנה בכללם. ההתעוררות הציבורית הסוציאלית ההמונית, בייחוד בקרב הפועלים, החלה אפוא לשכוך שכוך והלוך.

כבר בסוף יולי 1919 מצביע ש' קאלצקי ב„נאשה אוטרו" המקומי על הירידה, שחלה בתנועת הפועלים בגרודנה. „האירגונים המדיניים והמקצועיים השונים", כותב הוא, „שהחלו לצמוח ולגדול כפטריות לאחר המהפכה בגרמניה, נתחסלו או שהוסיפו להתקיים על גבי הנייר בלבד. המוני הפועלים שקעו באדישות וחדלו להתעניין בענייני ציבור". המעבידים החלו עתה חוזרים לסורם ומצמצמים צמצם והלוך את הכיבושים אשר כבשו העובדים בהטבת שכרם ובהנהגתו של יום־עבודה בן 8 שעות. יש והאגודות שנצטמקו לא יכלו עוד לכנס את אסיפותיהן בשל מיעוט הבאים אליהן. רק אגודה אחת זכתה באותם ימים בגיאות — של פועלי־הבנין — בשל העבודות הציבוריות, שהיו נערכות על־ידי העיריה ושהאגודה היתה הקובעת מי וכמה זמן יועסק בהן.

הירידה הורגשה גם בפעילות המדינית המפלגתית של הפועלים, שהמוניהם פרשו עתה לתחומי ענייניהם ודאגותיהם שלהם היום־יומיים. במאוחר יותר פתחו השלטונות גם בנגישות בפעילי המפלגות של הפועלים, וב־24.1.1920 אף נאסרו ראשי ה„בונד" בגרודנה והוחזקו בבית־הכלא כחודש ימים, ביניהם: דבורצקי ח', מארדר א', מנס א', קאלצקי ש' ושיפרס ל'.

התנערות לאומית־ציונית

התעוררותה של התנועה הלאומית־הציונית בקרב יהודי גרודנה, ובעיקר בנוער, לא פסה עם חילופי השלטון. הפרעות ביהודים וההתעללות בהם, כפי שצוין כאן, ודווקה בימי האביב של תקומת פולין; דחיקת בני־עמנו מעמדותיהם הכלכליות, קיפוח מעמדם הלאומי, התוחלת שנכזבה לעתיד טוב יותר במקום, והעדר משיכה „להשתלב" שוב ב„תרבות" של השליטים החדשים, שקסמה עוד פחות מאלה שקדמו לה במשך המאה הנוכחית בגרודנה — כל אלה המחישו עתה שוב את העובדה, שבני־ישראל שרויים בגולה מרה על כל גילויה.

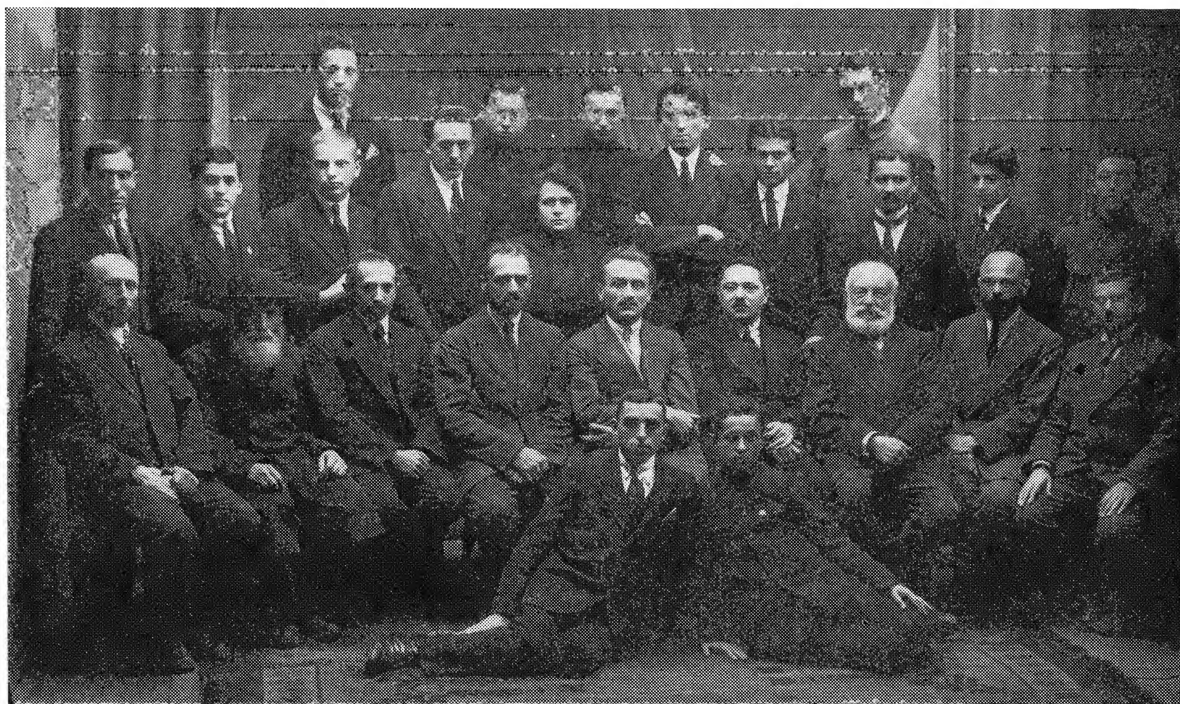
ולאידך רמזה ונתגברה התקווה, שארץ־ישראל תהיה ותקום לארץ־לישראל משלו ושלחזון זה נכונו עתידות עוד בימינו, ובייחוד לדור הצעיר.

בין הפעולות המיוחדות, שציוני גרודנה חידשון עתה, היתה הנחת אבן־פינה לרשת חינוך עברית במקום זו שנחרבה בימי המלחמה. ההסתדרות הציונית בגרודנה הקימה לידה גוף מיוחד לתחום פעולה זה, בשם „תרבות", וזו קיבלה לידיה גן־ילדים ובית־ספר עברי („התחיה"), שנוסדו עוד בימי הגרמנים. היתה זו אך התחלה למפעל עברי חדש וגדול, שעתידות נודעו לו.

הציונים הצעירים, שחזרו מרוסיה, נתנו דחיפה בתקופה הנסקרת לפיתוח הספורט בקרב הנוער הלאומי היהודי בגרודנה, שנתארגן לאגודת „מכבי" עוד בסוף ימיו של השלטון הגרמני.

ההתעוררות הציבורית־הציונית מקיפה עתה חוגים נרחבים וחודרת גם לשכבות הנוער הרך של מסיימי ביה"ס העממי. וכך נוסדות וקמות בגרודנה האגודות „אחדות ותחיה" ו„פרחי־ציון", המתאחדות לאחת בשם „חרות ותחיה", והמסתנפת לתנועה זו שבליטא הפולנית — ושחינכה שורות של חלוצים למען הארץ. מחברי

הוועד הציוני העירוני, 1919 (בפרידה מלייב יפה, לעלותו לארץ־ישראל)
The Local Zionist Committee, at farewell party with L. Jaffe

מימין, יושבים: למטה — משה זאנדמאן, דוב רבין; בשורה הראשונה — פ׳ מטוס, יהושע לוין, וישניאק, ד״ר מ׳ בורו־דיצקי, לייב יפה, הלל איסר ינובסקי, צבי סולובייצ׳יק, אליהו הורביץ, מרדכי רבייקוב; עומדים: מאיר בלקו, הלל פאנובקה, אבא ברוסטין, א׳ טארלובסקי, א׳ גולדשמיד־גד, יצחק יזרסקי, י׳ לוינשטיין, יהושע פומראנץ, הצייר מארק לב, א׳ קוליק, טוביה זאַמקוב, יעקב שרשבסקי, רובינוביץ.

אגודה זו בגרודנה ייזכרו כאן צבי בלקו (עליו עוד ידובר) וי׳ פיינסוד, שהיו בין מייסדיה, ויבל״א שמעון פינקל.

ישעיהו פיינסוד (נולד בגרודנה 1904, נפטר בירושלים 1953), עלה לא״י ב־1934 כמהנדס למכאניקה חשמלית, מן הראשונים מבין היהודים במקצוע זה במשק הטלפון בארץ בימי שלטון המאנ־דאט, ואחראי לכינון המרכזיה האוטומאטית הראשונה במערכת זו בדואר המרכזי בירושלים. הקדיש הרבה מכוחותיו להקניית השכלה מקצועית לנוער היהודי ולהעלאת רמתה — בייחוד בקרב הנוער העובד בארץ, וכן זמן־מה בשווייץ בביה״ס למדריכים מקצועיים, משל חברת „אורט״; שימש אח״כ כמפקח על המערכת של בתיה״ס המקצועיים בישראל.

חיבר מילון למונחים טכניים, ספר לימוד למדע פופולארי, חוברות וספרים בתורת החשמל, בבזק, במתמטיקה שימושית וכו׳; השתתף בתקופונים טכ־ניים והיה עורכם, ונטל חלק בוועדה למונחים מקצו־עיים ליד ועד־הלשון־העברית.

נושאת ברכה רבה לתנועה הציונית בגרודנה בתקופה הנסקרת היתה פעולתו רבת־היזמה, שופעת המרץ, עתירת ההשפעה והמפעילה של אברהם קפלן.

אברהם בן מיכל קפלן, איש־מינסק היה (הוא נולד בה ב־1870 ונפטר ב־1920), אשר ישב בשנות 1918—1919 בהורודנה. כחובב־ציון, עלה לארץ־ישראל להשתקע ולהתיישב על הקרקע עוד בשנת 1889 ועבד בגדרה עם אנשי ביל״ו, אך ענייני משפחה הניעוהו לחזור לרוסיה. בסוף שנות ה־90, משסטר בראש חוצות מינסק בלחיו של קצין צבא רוסי, שהסית את חייליו להתנפל על יהודים עוברים ושבים — נאסר, ולאחר שהיה כלוא במשך זמן רב בכלא, הוגלה לשנים לאחת מערי רוסיה הרחוקות. משחזר לפעילות ציונית, ארגן במינסק, לאחר הפוגרום בקישיניב, את ההגנה היהודית העצמית, צייד צעירים יהודים בנשק ודאג לאַמנם בשימוש בו. לאחר המהפכה ברוסיה כיהן כיו״ר ההסתדרות הציו־נית ברוסיה הלבנה והרבה לעשות נפשות לתנועה ברחביה, ואחר־כך בגרודנה, שנתברכה בו.

פעילי תנועת הנוער הציונית „חרות ותחיה" / אקטיווע טוער פון דער ציוניסטישער יוגנט־ארגאניזאציע „חרות ותחיה"
Active members of "Cheruth-u-Techiyah"

J. Fainsod ישעיהו פיינסוד

בוועידה בגרודנה
אויף דער קאָנפערענץ אין גראדנע
31.12.1919

יושבים מימין, מלמטה בשורה א׳: 1) אהרן גולדשמיד, 2) איצקוביץ; בשורה ב׳: 1—3 ..., 4) צבי בלקו, 5) ..., 6) שלמה ז׳וקובסקי, 7) מרדכי צפנת, 8) יעקב ינובסקי; עומדים בשורה ג׳: 1) שפירא, 2) ..., 3) טופולאנסקי, 4) משה מארדר, 5) ..., 6) אלימלך גורניצקי־גורן, 7) זבאר, 8) עדין, 9) פרץ סנדלר, 10) ..., 11) קמחי, 12) חיים יאַבלוניק (יאַבלוקוף); בשורה ד׳: 1) ..., 2) לוטנברג, 3) ס׳ ויינשטיין, 4) ..., 5) אתרוג, 6) יוסף זאנדמאן, 7) שלמה קמחי, 8) נוביק.

גרודנה — מרכז לעליה השלישית

אנו עומדים עתה ב„תקופת־האביב" של אגודת „החלוץ" בגרודנה, שהוקמה, כאחת הראשונות בליטא הפו־לנית על־ידי צעירים, שרצו להכשיר את עצמם לקראת עליה לארץ־ישראל (לוועד של האגודה, שנבחר באמצע יוני 1919, הראשון שנשתיירה רשימת חבריו, נכנסו: ווליקוב ש׳, טארלובסקי א׳, סטולארסקי־סנה י׳, פומראנץ י׳, פאסמאניק ח׳, רבין ד׳ ועוד חבר אחד).

שלושה תחומי־פעולה קבעה לעצמה אגודת „החלוץ" שבגרודנה מראשיתה: א) הכשרת חבריה לעבודה גופנית, ובייחוד חקלאית; ב) הקניית הלשון העברית להם בדיבור ובכתב; ג) ריכוז חסכונות־חובה של חבריה להוצאות לע־לייתם בקופה מיוחדת משלה.

ללא שהיות עבר „החלוץ" למעשים. נוסדו השיעורים לעברית וקופת־החסכון, ונחכרה מאת העיריה חלקת־שדה בקצה העיר לשם גידול ירקות. הוזמן מדריך, נרכש ציוד, ובבוקר בהיר אחד יצאו צעירים וצעירות „אינטליגנטיים ובני־בעלי־בתים" ל„עבודת־גויים" פשוטה — לתמיהתם ול־הפתעתם הגדולה של „בעלי־הבתים" בעיר ושל ממללי־רברבן מתהדרים בסיסמאות ראדיקאליות, ושלא הורגלו לראות ציונות מחייבת למעשים מסוג שכזה.

מעשה גרודנה עשה לו כנפיים וגם בישובים אחרים בסביבה החלו צומחות אגודות „החלוץ" וחלקות־הכשרה; אך גרודנה שימשה נס ודוגמה. צעירים נהרו ובאו אליה להכשרה ממקומות שונים וגם מביאליסטוק הגדולה. בינתיים נחכר גם שטח בחווה לגידול טבק בשביל בית־ההרושת של שרשבסקי. כן סודרה קבוצת צעירים בקורס לנגרות בעזרתה של חברת „אורט".

בספטמבר 1919 מתכנסת בגרודנה המועצה הראשונה של „החלוץ" בליטא, בהשתתפות צירים מווילנה, לידה, קרינקי ועיירות קרובות (שצ׳וצ׳ין וואסילישוק), ונבחר ועד מרכזי זמני ל„החלוץ" בליטא. שליח התנועה מרוסיה (שמואל גוץ) מביא לראשונה ידיעות, בהילת אגדה, על החבר העומד בראש התנועה שם, והמורם מעם, ושמו — יוסף טרומפלדור.

נפילתו בי"א אדר תר"פ, עם חבריו, בתל־חי, מתסיסה את לבות החלוצים, וממריצתם לחוש ולהתייצב במערכה לבנין הארץ ולהגנה על ישובה היהודי.

בט"ז באייר תר"פ עולה מגרודנה לארץ־ישראל הקבוצה הראשונה של חלוצים, שפתחה בעליה השלישית הסדירה מפולין. היו אלה 11 צעירים מגרודנה ובנות וגם בחורים אחדים מסובאלק. מגרודנה היו: דאַשוט־נחמוני בנימין, הפנר גרשון, ינובסקי ידידיה, מוסטובסקי־גשרי אריה לייב, האחים פיס —אריה לייבל, אפרים ז"ל ויבלח"א דויד, פאסמאניק

חברי „החלוץ" ושוחריו בפגישת־רעים באחוזת ההכשרה פוקוביאטי, 1919

צוזאמענקום פון חברים און פריינד פון „החלוץ" אין דער הכשרה־גוט פאָקוביאַט

Members and friends of "Hechalutz" visiting the "Hachshara" at the tobacco-plantation Pocubiyaty

יושבים מימין, מלמטה בשורה א׳: 1) יהודה ינובסקי, 2) ו׳ סולובייצ׳יק־זמיר; בשורה ב׳: 1) מאיר יזרסקי, 2—3) ..., 4) אפרים פיס, 5) יעקב שרשבסקי, 6) ..., 7) אלכסנדר קאסין, 8) אהרן זכרי, 9) אברהם סטריסקי, 10) ..., 11) אלנהורן; בשורה ג׳: 1) טובה אלכסנדרוביץ׳ (טורנהיים); 2) ..., 3) אַנדרס, 4) אברהם צדוק קולודיצקי, 5) ח׳ פאסמאניק, 6) רחל קפלן־פיס (בן־עמי), 7) זאב דוב דרוזדובסקי, 8) י׳לוינשטיין, 9) מרת סולובייצ׳יק, 10) אבא טארלובסקי, 11) צבי סולובייצ׳יק, 12) י׳ קוצ׳קובסקי, 13) מרת פיס, 14) מינה כהן־עממי, 15) מטה קפלן־בן־יוסף, 16) אליזרוביץ׳, 17) ...

עומדים משמאל, בשורה ד׳: 1) הלל פאנובקה, 2) גולדברג, 3) בלודבורסקית, 4) יוכבד ינובסקי (אהרונובסקי), 5) שרה ינובסקי, 6) דינה באס־גן; בשורה ה׳: 1) בנימין דאַשוט־נחמוני, 2) דוב רבין, 3) יצחק ואסילישסקי, 4) ..., 5) יצחק גן, 6) עקיבא שקלארסקי, 7) דוד פיס, 8—10) ..., 11) ידידיה ינובסקי, 12) דוד רובין, 13) יצחק נופך, 14) ..., 15) מ׳ מאנאסביץ׳; בשורה ו׳: 1) שמואל הורביץ, 2) אשר פוצ׳טר, 3) שאול קאלקו־ברקלי, 4) מרדכי (מארק) ליפשיץ, 5) אברהם־בר פייקובסקי, 6) צבי קלמפנר־כפרי, 7) מלכה רוזובסקי, 8) רוזה קלמפנר, 9) יהודה לובזובסקי, 10) נחמן מילישקוסקי, 11) ..., 12) מטוס, 13) י׳ אייזנשטיין־ברזלי; בשורה העליונה: 1) אייזנשטיין, 2) ..., 3) יהושע פומראנץ, 4) אריה פיס־בן־עמי, 5) ..., 6) שרה גילולה, 7) ש׳ וליקוב, 8) יהודה סטולארסקי־סנה, 9) ד׳ מאנאסביץ׳, 10) סטולארסקית.

חיים, קוליק איסר, קלמפנר־כפרי צבי, קמחי זכריה.

יום צאתם לדרך היה לחג גדול ומרומם ליהודי גרודנה. חנויות נסגרו והמונים נתכנסו ברחבה שליד בית־הנתיבות ללוות את העולים, שהפליאו את הכול במעשה־ההגשמה של רעיונם. ההד של פתיחת העליה הגיע לכל עיר ועיירה מסביב, וקבוצות של חלוצים־עולים החלו מתארגנים בהדרכתו של ועד־העליה הגלילי, שהוקם בינתיים בגרודנה, שנעשתה עתה מרכז לעליה לארץ.

כדי להגדיל את מימדי ההכשרה החקלאית לחלוצים ולהעמיקה וגוונה יותר, הועלה הרעיון להקים ליד גרודנה חווה גדולה, שיהיו בה כל ענפי המשק החקלאי. נערך הסכם עם בעל־אחוזה במעלה הנימאן (שמה „מיגובה"), ושהעמיד אותה לרשות „החלוץ" על כל הציוד הדומם והחי הנחוץ. למפעל כזה היה צורך בהון, ו„החלוץ" הוציא מניות, שהופצו בקרב יהודי גרודנה, וכך נאספו הכספים הדרושים.

לקבוצת החלוצים הראשונה, שהגיעה לארץ מגרודנה, נערכה קבלת־פנים חגיגית ע״י מפלגות הפועלים. במשך הזמן נצטרפו אליה עוד חברים מגרודנה וסביבותיה והיא החזיקה מעמד מספר שנים כאחת מקבוצות הכיבוש, אשר שמן הלך לפניהן בעבודה בייעור, בכבישים ובפרדסים. היתה זו אח״כ הקבוצה הראשונה מבין חלוצי העליה השלישית לכיבוש המלאכה בבנייה ובסיתות אבנים (ברמלה, הערבית אז), והיא העמידה מתוכה מומחים מעולים במקצועות אלה ומתיישבים חלוצים בנקודות שונות בארץ מכל צורות ההתיישבות. היתה זו גם קבוצת החלוצים הראשונה, לאחר „גדוד־העבודה", לכביש העבודה בירושלים.

חברי „החלוץ" בהכשרה בחלקת־הגן ב„סלובודקה", ב־29.7.1919, לאחר ביקור המשלחת האמריקנית עם הנרי מורגנטוי (האב)
אויפן „פעלד" (הכשרה־גאָרטן) פון „החלוץ", אויף „סלאָבאָדקע" 1919
At the "Hechalutz" Garden plot, following Visit by American Delegation headed by Henry Morgenthau

יושבים מימין: 1) ע' שקלארסקי, 2) אליזרוביץ', 3) יהושע פומראנץ, 4) שושקה ילין, 5) רחל קפלן־פיס, 6) ו' סולובייציק־זמיר, 7) גולדברג, 8) ש' וליקוב.
עומדים בשורה א' מלמטה, משמאל 1) א' פיס, 2) צ"ד דרוזדובסקי, 3) י' אייזנשטיין־ברזילי, 4) דוב רבין, 5) ח' פסמניק, 6) שושנה ילין, 7) פיס (בחולצה לבנה); בשורה ב' משמאל: 1) אבא טארלובסקי, 2) בנימין קריינוביץ', 3) מ"י קריקסטאנסקי, 4) וישניאק, 5) יקיר לנדה, 6) אברהם קפלן, 7) אריה גולדשמיט־גד, 8) צבי סולובייצ'יק, 9) אפרים ניימארק, 10) בנימין דאשוט־נחמוני, 11) י' מוֹארמאן, 12) י' שר־שבסקי, 13) ... (גנן־מדריך), 14) יהושע בליצקי; בשורה העליונה משמאל: 1) בלודבורסקי, 2) צבי קלמפנר־כפרי, 3) שמואל זאַיוניץ, 4) י' סטולארסקי־סנה, 5) זכריה קמחי, 6) אריה מוסטובסקי־גשרי.

2. חדשיים של כיבוש סוביטי

משהגיעה המלחמה, שפרצה בקיץ 1920 בין רוסיה הסוביטית לבין פולין, לשערי גרודנה, במחצית השניה של חודש יולי — טעמו תושביה־יהודיה את נוראות המערכה במלוא־עוצמתם. החיילים הפולנים, בעזבם את העיר, שדדו את היהודים, חמסו, הכו ועינו והרגו כשלושים איש. הפרבר שמעבר לנימאן עלה באש כמעט כולו, אחרי שנתייסרו תושביו בעינויים קשים ונשדדו והוצגו ככלי ריק. 168 בית נשרפו וקרוב ל־3,000 נפש נשארו ללא מחסה, ביניהם מי שהיו עד כה אמידים מופלגים. כל מה שנמצא בחלקת־השדה של „החלוץ" נשדד, אפילו המלונה והגדר פורקו ונגזלו. ודומה לזה היה גם גורלה של אחוזת „החלוץ" במיגובה, שם ניספה גם אחד החברים המתכשרים קראבץ ז"ל.

עם כניסת הצבא האדום, ב־19.7.1920, נותקה גרודנה כליל מכל סביבתה הקרובה והרחוקה גם יחד. הוטל איסור על יציאה מן העיר ללא רשיון מיוחד, וכל שנתפס בעבירה על כך נשלח „לבית־הכלא לזמן רב לסבול עבודות, רעב ולפעמים גם מהלומות" — מודיע יצחק לוינשטיין מקובנה ב־20.9.20. המפעלים לתעשייה ולמלאכה נסגרו. יצאה פקודה על הלאמת המסחר. „המחסנים והחנויות הגדולים והמלאים רוקנו, כותב מגרודנה „אזרח", הוא ה"א ינובסקי (ב„הצפי־רה" מ־15.12.20), וסחורות לוקחו, ובאין כחורה סוגרו על מסגר". נשתררו חוסר־עבודה ומחסור בלחם, והיוקר האמיר ביותר. ולעומת זאת, מוסיפים הנ"ל, הרי „כל העת 'חוטפים' ממש לעבודה, ואין יוצא ואין בא, כולם מסתתרים בבתיהם וחדריהם, חוטפים גם נשים". ו„מאפס אמצעים בטלו מוסדות העזרה, והעניים מתו ממש מחמת רעב".

בראש ה„רבקום" („הוועד המהפכני") הועמד פולני, אולם על המיליציה ועל המחלקות הממשלתיות („הקומיסאריא־טים") השונות במקום הופקדו יהודים, מהם סטודנטים ומהם עסקנים מאנשי ה„בונד" ואחרים. „המחלקה המיוחדת" (ה־"Чрезвычайка") המפורסמת פעלה במרץ רב, אלפים מן התושבים נאסרו, „אנשים מכל השדרות מבלים ימים ושבועות בכלא, רבים נשלחים לסיביר או לתוך רוסיה" — מוסיף לוינשטיין. "העשירים, ממשיך „אזרח", נעלמו, מהם שהלכו עם הפולנים בהיסוגם, ומהם שברחו אל ערי ליטא

שער שירון
—•—
שער־בלאט פון „שירי־ציון"־העפט
—•—
Title-page of "Hechalutz" Song-book

הקרובות. דבר זה העלה את חמת הבולשביקים, וישפכו עברת נקמתם על אנשים נקיים, שאין לחשדם בשום אופן באַדנות יתרה ובעשירות מופלגת".

„העבודה הציונית נפסקה לגמרי, אף ש המרכז' [המועדון הציוני] עדיין לא מוחרם, והעבודה לא נאסרה". אולם כל אחד „מתיירא ומסתתר" — „הספריה [של „צעירי־ציון"] סגורה". את הספריה של המועדון „יידישע קונסט" „הלאימו" — מודיעים לוינשטיין, וכן דויד ברמאן (בן־דוב), מקובנה, שם עשו אז בשליחות „החלוץ".

3. מול חזית של דחיקה ושנאה

פולוניזאציה כוללת של גרודנה ודחיקת רגליהם של יהודיה

ערב חג־הסוכות תרפ"א, 26.9.1920, חזר הצבא הפולני וכבש את גרודנה. „המושיעים — כותב „אזרח", בהמשך כתבתו ב„הצפירה" מ־15.12.20 — נתפזרו תיכף ומייד בעיר ויבוזו את התושבים ששמחו לקראתם, ולא היה בית שלא שודד כולו או מקצתו. השוד והביזה נמשכו שני ימים רצופים".

אולם לאחר „הקדמה" זו של חיילי ממשלת־וארשה, השתדל השלטון הפולני, עם התחדשותו בגרודנה, לרכוש אליו את אהדת היהודים. גבולות פולין החדשה עדיין לא נקבעו אז סופית, וגרודנה, המוקפת משלושה עברים כפרים בלורוסיים, נחשבה לאיזור, אשר השתייכותו למדינה החדשה עתידה להיקבע במשאל־עם על־ידי תושביו, ולקולות היהודים ייחסו את הערך הראוי להם.

אולם עם התבצרותם של שלטונות וארשה בגרודנה, הוסיפו שליטיה לפעול, ובתוקף וקצב גוברים והולכים, במגמה, שנסתמנה עוד עם כניסת לגיונותיה לעיר בשנת 1919, דהיינו: לעשות את העיר, שבה היו בני־עמם מיעוט לא גדול ביותר, לפולנית ממש; וזאת—באמצעים גלויים או בדרך של „הבה נתחכמה" בדחיקת היהודים מעמדותיהם בה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה לא יכלה עוד גרודנה לחזור לאיתנה כמקודם. העיר נותקה ממדינת רוסיה הגדולה, לשם היתה מייצאת ממוצריה התעשייתיים ומן התוצרת החקלאית שבעורפה. עורקה הראשי של מסילת־הברזל, שהיה עובר את גרודנה, לא הוביל עוד מווינה ומ־ברלין דרך וארשה לפטרבורג הבירה — כי אם לווילנה, שהיתה עתה עצמה נתונה בשקיעה, ומשם אל מעבר לגבולות החדשים, לליטא וללאטביה. גם הנימאן לא היה עוד חפשי להובלה, כמקודם, מגרודנה צפונה עם מורד זרמו, כי חלקו של הנהר עבר עתה בתחומה של מדינת ליטא החדשה השכנה, ובחלקו נחצה, באמצעו, ע"י קו־גבול שבין שתי ממלכות יריבות, שהיחסים ביניהן היו מתוחים במשך כל השנים והקשרים נתוקים. גרודנה היתה אפוא תלויה כעת בסחרה ובשיווק מוצריה בשוק הפולני הפנימי.

יתר על כן, עיר זו הורדה עתה גם ממעלתה כמרכז המינהלי הגדול של הפלך הנרחב. את מרכז ה„ווייוודסטבו" (החבל) העבירו השליטים החדשים לביאליסטוק, שהיתה מרוחקת יותר מן הגבול הליטאי וקרובה מגרודנה ללב המדינה הפולנית ומוקפת פחות כפרים בלורוסיים. גרודנה ירדה אפוא לדרג של עיר־מחוז גרידא והפסידה בשל כך גם אחד ממקורות פרנסתה.

שליטי וארשה היו מעוניינים, כאמור, לפולן את גרודנה. הם השתדלו אפוא ליישב בעיר פולנים מן החוץ, מקרוב ומרחוק, ובו בזמן לחזק את היושבים בה מקודם, למען ימשכו אליה מקרוביהם שבאחוזות ובכפרים. לשם כך העניקו לבני־עמם קרקעות, הלוואות וסיוע לשיכון, זכיונות, אשראי וזכויות־מונופולין מסוגים שונים במסחר, במלאכה ובת־עשייה, משרות ועבודות ממשלתיות וצבאיות וכמעט את כל העבודה העירונית. כן פוטרו שכבות פולניות שונות ממסים, או שהוענקו להן הקלות, הנחות וארכות שונות בתשלומם.

ואילו היהודים לא זו בלבד שלא זכו בהנאה מכל הצי־נורות של העידוד וההעדפה, אלא שגם ננקטה לגביהם, כבכל המדינה, מדיניות שיטתית יזומה ומכוונת לדחיקתם ממכלול מעמדם, ושהובלטה בייחוד במלוא מזימתה, משעלה, ב־1923, לראשות הממשלה ולאדיסלאב גראבסקי. היה זה עמיתו ועושה דברו של רומאן דמובסקי הנודע לשמצה, בעל־ההלכה של הלאומנות הפולנית התוקפנית השוטנת את ישראל. קו מדיניותו של דמובסקי, במגמה להביא את היהודים לידי הכרה, שאין פולין יכולה עוד לשמש להם אכסניה ושעליהם לנוע ולנוד הימנה — קו זה הוגשם מעתה בפולין בעקביות וללא סטייה ממנו עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. היתה זו מדיניות משולבת של נישול היהודים מעבודתם ומפר־נסתם, של סחיטת כספים מהם בדרך מחוכמת ומתוחבלת בתכלית של מערכת מסים וסידרת היטלים, של הלאמה, כביכול, ע"י קביעת מונופולין — עד כדי השתלטות מוחלטת על רכושם של בני־עמנו ועל מקורות קיומם. ועם זאת ניתנה יד חפשית לשיסוי שטני בבני־ישראל, לרבות הפרחת עלי־לות־שקר־ודם בתחום הדת ולהסתה לחרם פעיל על היהודים, לארגונו ולניהולו. ולבסוף, כ„גולת־הכותרת" של הקו המ־דיני הנ"ל, הושטה יד גם למעשי־אלימות־ובריונות, בדרך של התרת הרצועה והתעלמות מהם — עד כדי הפקרת היהו־דים לפרעות ולשפיכת דמם לעיני כול.

שליטי פולין השתדלו, ככל שיכלו, ובייחוד בשנים הרא־שונות להתחדשותה — להעטות את מזימותיהם במעטה של פרוגרסיביות ושל תועלת ממלכתית. כך הוחק, בראש ורא־שנה, חוק של חובת מנוחה ביום א' בשבוע, בחגאות

הקאתוליים ובימי גנוסיה פולניים־לאומיים וממלכתיים; היהודים, החל בפועלים ובתעשיינים, המשך בבעלי־המלאכה ובחנוונים — נאלצו אפוא להסתפק במאכסימום של 4½ ימים של עבודה ועיסוק בשבוע, כי רק מעטים בלבד מבני־עמנו בגרודנה הסכימו לעשות את שבתם ומועדם חול.

ועם זאת, ודווקה בתקופת משבר כלכלי כללי במדינה — בשנת 1924 — הנהיגה ממשלת פולין מונופולין ממלכתי בשורת ענפים יהודיים של התעשייה והמסחר, ושפגע במיוחד באחינו בני־ישראל שבגרודנה. המפעל התעשייתי „בהא הידיעה" שבעיר — לעיבוד טבק, משל שרשבסקי — הולאם ע"י המדינה, ובתי־החרושת הקטנים יותר שבאותו ענף — „סטאמבול" ומשל ב' סטרלצקי, ושהתחרו בזה של שרשבסקי והעסיקו אף הם כ־300 פועלים, יהודים בדרך כלל — נסגרו.

בבית־החרושת הגדול לטבק, שהיה עתה לממשלתי, פוטרו לאלתר חלק גדול של העובדים היהודים ונישולם ההדרגתי והשיטתי נמשך והלך, עד שב־1925 לא נשארו מהם בעבודה אלא מחציתם בלבד, וכעבור שנים מספר — כ־150 בסך־הכול. ואם כי את הפיטורים נהגו לתרץ באמתלות של צמצום העבודה ובכדומה, היו בו בזמן מקבלים תחת הפועלים היהודים הוותיקים, אשר השקיעו בבית־החרושת את מרבית חייהם בעמלם וביצירתם — אחרים שלא מבני־ברית, ובייחוד נשים „מיוחסות" לסוגיהן (שבעליהן חיילים, שוטרים וכו'). אף לדמותו הכללית של מפעל זה, שיהודית היתה מדורות — ניתן עתה אופי פולני־ממשלתי זר לעובד מבני־עמנו, כשבאווירתו של בית־החרושת נושבת רוח של התנכרות ליהודים ואי־רצון ממציאותם בו.

הנהגת המונופולין הממלכתי פגעה גם בענפים כלכליים אחרים, שבהם היו פעילים יהודי גרודנה: בסחר בסיטונות בעצים וביערות, שבידי אחינו בני־ישראל היה מדורות, וכן בענף המנסרות ובבית־החרושת לגפרורים מכל אלה נדחקו והלכו עתה בני־עמנו, והוכנסו במידה גוברת והולכת פולנים תחתם.

ביתר ענפי המסחר הונהגה שיטה של „זכיונות" („קונצסיות") ושל רשיונות („פאטנטים"). ה„זכיונות" על דוכנים („קיוסקים") לממכר של סיגריות ומיצרכים אחרים, ושמותר היה להחזיקם פתוחים גם בימי־המנוחה המקובלים במדינה, נועדו, כביכול, לנכי־מלחמה ולאלמנות חיילים וכד', אך המגמה של הנוהג החדש ותוצאותיו הברורות היו עקירת היהודים מן הפרנסות הנ"ל. ה„רשיונות" שימשו מקור נוסף להפקת ארנונות כבדות נוספות מידי היהודים, וכן מסווה להרחקתם ממסחר בסביבות וברבעים מסוימים, למען פנות את מקומם ל„שלנו" (לפולנים).

משנת 1927 ואילך מתנכלת ממשלת פולין גם לקיומה של המלאכה היהודית. הוצאו חוקים, שלפיהם הוטל על בעלי־המלאכה להצטייד בתעודות „אומן", כתנאי לרשות להחזיק בסדנה ולהעסיק שוליות. כל שלא היה בידיו להוכיח, שהיו לו בית־מלאכה משלו ורשיון („פאטנט") להחזקתו עוד לפני פירסום החוקים — חייב היה עתה בבחינות רשמיות, שבהן דאגו הבוחנים להכשיל את הנבחנים היהודים; כן היו הבחינות מותנות גם בתשלום אגרה כבדה.

אולם הפורענות הכלכלית הקשה ביותר, שירדה על יהודי גרודנה, כעל יהודי פולין בכלל, היתה מסחטת המסים וההיטלים למיניהם, שהונחתה עליהם, ושגבייתם נערכה ללא כל רתיעה והתחשבות — אגב, מלאכה, שבה הואילה ממשלת פולין להעסיק גם יהודים. סחיטת כספים זו הכריעה רבים מאנשי־המסחר מבני־עמנו, שעסקיהם נתערערו, ובסוף שנות העשרים וראשית השלושים הביאה לא מעטים מהם לפשיטת־רגל ממש, לפעמים גם להתאבדות. מכבש המסים אף השלים את דלדולם הסופי של אלה מאחינו בני־ישראל, שעוד נותרו להם לפליטה שאריות או חסכונות כלשהם מעסקיהם שנתחסלו. וכך היתה זו, כעבור שנים מעטות בלבד, תופעה שכיחה בגרודנה, שיהודים, שאך זה גבירים אמידים היו, הגיעו עתה עד לפת לחם ממש. היו הללו מהלכים קרועים ובלויים, ודירותיהם הגדולות מרוקנות מכל שהיה בתוכן, מחמת אי־יכולתם לשלם את המסים שנתבעו מהם: כי החפצים והרהיטים הוצאו מהן למכירה פומבית, והושארו אך מקצת מטלטלים וצרורות־מצע עלובים, שגם עליהם הושם עיקול, אלא שלהחרימם לא הותר.

רשומות מן השנים ההן מעידות על מקרים שכיחים, בהם היו משפחות שלימות מיהודי גרודנה עוזבות את בתיהן עם בוא הבוקר, כשהן נועלות אותם על מנעולים — סגולה מפני רשויות־המס המוציאים לפועל, שפריצה לדירה בכוח לא הותרה להם. היו חייבי־מס אלה עושים את יום־החול שלהם באשר היה עולה בידיהם, וחוזרים לדירותיהם אך בשעות־הערב, לעת־הפגרה של מעקלי־המטלטלים ומחרימיהם.

מסופר גם על מקרים, שיהודים היו נזהרים — מחשש עינא בישא בולשת של משרתי הממונים על גביית המסים — לקנות לעצמם חפיסות סיגריות שלא מן הסוג הזול ביותר. כן היו בלשים אלה נכנסים אף לאולם התיאטרון „להציץ", מי הם המבקרים בהצגות ומה מחיר כרטיסיהם של הללו. ועובדה היא, שאפילו אחד קבצן חוזר על הפתחים „נתפס" באחד הימים ב„ביתו" כשפרוטות עלובות עמו. הוחרמו הללו בשל „חוב" למס־ההכנסה, אף ניתנה לו על כך קבלה רשמית כדת וכדין.

גורם מרבה סכנות וצרות ליהודי גרודנה, גם בתחום הכלכלי, שימשו ה„אוסאדניקים" — המתיישבים הפולנים

הקרובות. דבר זה העלה את חמת הבולשביקים, וישפכו עברת נקמתם על אנשים נקיים, שאין לחשדם בשום אופן באַדנות יתרה ובעשירות מופלגת".

„העבודה הציונית נפסקה לגמרי, אף ש'המרכז' [המועדון הציוני] עדיין לא מוחרם, והעבודה לא נאסרה". אולם כל אחד „מתיירא ומסתתר" — „הספריה [של „צעירי־ציון"] סגורה". את הספריה של המועדון „יידישע קונסט" „הלאימו" — מודיעים לוינשטיין, וכן דויד ברמאן (בן־דוב), מקובנה, שם עשו אז בשליחות „החלוץ".

3. מול חזית של דחיקה ושנאה

פולוניזאציה כוללת של גרודנה ודחיקת רגליהם של יהודיה

ערב חג־הסוכות תרפ"א, 26.9.1920, חזר הצבא הפולני וכבש את גרודנה. „המושיעים — כותב „אזרח", בהמשך כתבתו ב„הצפירה" מ־15.12.20 — נתפזרו תיכף ומייד בעיר ויבוזו את התושבים ששמחו לקראתם, ולא היה בית שלא שודד כולו או מקצתו. השוד והביזה נמשכו שני ימים רצופים".

אולם לאחר „הקדמה" זו של חיילי ממשלת־וארשה, השתדל השלטון הפולני, עם התחדשותו בגרודנה, לרכוש אליו את אהדת היהודים. גבולות פולין החדשה עדיין לא נקבעו אז סופית, וגרודנה, המוקפת משלושה עברים כפרים בלורוסיים, נחשבה לאיזור, אשר השתייכותו למדינה החדשה עתידה להיקבע במשאל־עם על־ידי תושביו, ולקולות היהודים ייחסו את הערך הראוי להם.

אולם עם התבצרותם של שלטונות וארשה בגרודנה, הוסיפו שליטיה לפעול, ובתוקף וקצב גוברים והולכים, במגמה, שנסתמנה עוד עם כניסת לגיונותיה לעיר בשנת 1919, דהיינו: לעשות את העיר, שבה היו בני־עמם מיעוט לא גדול ביותר, לפולנית ממש; וזאת—באמצעים גלויים או בדרך של „הבה נתחכמה" בדחיקת היהודים מעמדותיהם בה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה לא יכלה עוד גרודנה לחזור לאיתנה כמקודם. העיר נותקה ממדינת רוסיה הגדולה, לשם היתה מייצאת ממוצריה התעשייתיים ומן התוצרת החקלאית שבעורפה. עורקה הראשי של מסילת־הברזל, שהיה עובר את גרודנה, לא הוביל עוד מווינה ומ־ברלין דרך וארשה לפטרבורג הבירה — כי אם לווילנה, שהיתה עתה עצמה נתונה בשקיעה, ומשם אל מעבר לגבו־לות החדשים, לליטא וללאטביה. גם הנימאן לא היה עוד חפשי להובלה, כמקודם, מגרודנה צפונה עם מורד זרמו, כי חלקו של הנהר עבר עתה בתחומה של מדינת ליטא החדשה השכנה, ובחלקו נחצה, באמצעו, ע"י קו־גבול שבין שתי ממלכות יריבות, שהיחסים ביניהן היו מתוחים במשך כל השנים והקשרים נתוקים. גרודנה היתה אפוא תלויה כעת בסחרה ובשיווק מוצריה בשוק הפולני הפנימי.

יתר על כן, עיר זו הורדה עתה גם ממעלתה כמרכז המינהלי הגדול של הפלך הנרחב. את מרכז ה„ווייוודסטבו" (החבל) העבירו השליטים החדשים לביאליסטוק, שהיתה מרוחקת יותר מן הגבול הליטאי וקרובה מגרודנה ללב המדינה הפולנית ומוקפת פח:ות כפרים בלורוסיים. גרודנה ירדה אפוא לדרג של עיר־מחוז גרידא והפסידה בשל כך גם אחד ממקורות פרנסתה.

שליטי וארשה היו מעוניינים, כאמור, לפולן את גרודנה. הם השתדלו אפוא ליישב בעיר פולנים מן החוץ, מקרוב ומרחוק, ובו בזמן לחזק את היושבים בה מקודם, למען ימשכו אליה מקרוביהם שבאחוזות ובכפרים. לשם כך העניקו לבני־עמם קרקעות, הלוואות וסיוע לשיכון, זכיונות, אשראי וזכויות־מונופולין מסוגים שונים במסחר, במלאכה ובת־עשייה, משרות ועבודות ממשלתיות וצבאיות וכמעט את כל העבודה העירונית. כן פוטרו שכבות פולניות שונות ממסים, או שהוענקו להן הקלות, הנחות וארכות שונות בתשלומם.

ואילו היהודים לא זו בלבד שלא זכו בהנאה מכל הצי־נורות של העידוד וההעדפה, אלא שגם ננקטה לגביהם, כבכל המדינה, מדיניות שיטתית יזומה ומכוונת לדחיקתם ממכלול מעמדם, ושהובלטה בייחוד במלוא מזימתה, משעלה, ב־1923, לראשות הממשלה ולאדיסלאב גראבסקי. היה זה עמיתו ועושה דברו של רומאן דמובסקי הנודע לשמצה, בעל־ההלכה של הלאומנות הפולנית התוקפנית השוטנת את ישראל. קו מדיניותו של דמובסקי, במגמה להביא את היהודים לידי הכרה, שאין פולין יכולה עוד לשמש להם אכסניה ושעליהם לנוע ולנוד הימנה — קו זה הוגשם מעתה בפולין בעקביות וללא סטיה ממנו עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. היתה זו מדיניות משולבת של נישול היהודים מעבודתם ומפר־נסתם, של סחיטת כספים מהם בדרך מחוכמת ומתוחבלת בתכלית של מערכת מסים וסידרת היטלים, של הלאמה, כביכול, ע"י קביעת מונופולין — עד כדי השתלטות מוחלטת על רכושם של בני־עמנו ועל מקורות קיומם. ועם זאת ניתנה יד חפשית לשיסוי שטני בבני־ישראל, לרבות הפרחת עלי־לות־שקר־ודם בתחום הדת ולהסתה לחרם פעיל על היהודים, לארגונו ולניהולו. ולבסוף, כ„גולת־הכותרת" של הקו המ־דיני הנ"ל, הושטה יד גם למעשי־אלימות־ובריונות, בדרך של התרת הרצועה והתעלמות מהם — עד כדי הפקרת היהו־דים לפרעות ולשפיכת דמם לעיני כול.

שליטי פולין השתדלו, ככל שיכלו, ובייחוד בשנים הרא־שונות להתחדשותה — להעטות את מזימותיהם במעטה של פרוגרסיביות ושל תועלת ממלכתית. כך הוחק, בראש ורא־שנה, חוק של חובת מנוחה ביום א' בשבוע, בחגאות

מלימודם, תוקפים מטיילים בטיילת, שהוקמה למרגלות המצודות העתיקות על שפת הנימאן, ופוצעים מהם וכו׳.

ובכל המקרים הללו, ובאלה שרבו והחמירו אחריהם, עומדים השלטונות ומשטרתם מנגד; ובקרב שונאי ישראל משתרשת הלוך והעמק התחושה, שגופם של יהודים ודמם הפקר ושהפגיעה בהם היא אף לרצונם של השליטים.

בנובמבר 1931 משתררת בגרודנה אווירה של ערב פרעות, שהיתה כרוכה בגל „המאורעות" — התנפלויות הסטודנטים ביהודים — במדינה כולה. העתון המקומי „גראדנער מאמענט", שהזהיר את השלטונות מפני הגל העכור המאיים גם על יהודי גרודנה, הוחרם ע"י הרשות. למשלחת מטעם הקהלה העברית ואגודת הסוחרים היהודים, שנתייצבה לפני ה„סטארוסטה" (מושל המחוז), ולפני ראש־העיר, הובטח, שהממונים על הסדר לא ירשו עריכת מהומות כלשהן בעיר. ואמנם פרעות לא פרצו, אלא ש„בריונים" צעירים ערכו „הילולא וחינגא" בכמה רחובות, בכללם ב„סאפיורנה", יצאו בהפגנות, בהפריחם ברמה את סיסמתם „הלאה היהודים!", וניפצו שמשות בדירות, בבתי־עסק ובמוסדות של בני־ישראל, בבית־המושב לזקנים בכללם; ואשה, שפניה היו לביקור בבית־החולים היהודי, בשכונות לאותו מקום, הוכתה. ובערב ניסתה קבוצת פרחחים מתלמידי כיתות־ההמשך העירוניות לעורר מהומה ברח׳ „סקארבובה" ליד ה„מרכז" (המועדון הציוני) ולהתאנות ליהודים, אך הפעם נתקלה שם בהתנגדות.

אולם במיוחד נתגברה ההשתוללות האנטישמית בפולין כולה, וכן בגרודנה, עם עלות הנאצים לשלטון בגרמניה. הסיסמאות: „יהודים, צאו מפולין!", „אל תקנו מידי יהודים!", „הכה ביהודים, לא תיענש!" — מופיעות ומתנוססות עתה בראש חוצות.

בסוף מאי 1934, באחד מלילות שבת, מספר העתון היהודי בפולנית „נובי דז׳ניק", שהיה מופיע בקראקא — הסתערה בגרודנה חבורה של בריוני־רחוב על שורת בתים משל יהודים וניפצו את זגוגיותיהם; הם המשיכו והתקיפו את המערכת של „גראדנער מאמענט" — העתון, שהיה נאבק בעוז עם השלטונות ועם האנטישמיות — וכן את דירת עורכו ואת בית־הדפוס, שבו היה נדפס, את הספריה היהודית ועוד מעונות ציבוריים של אחינו בני־ישראל. ובו בזמן הכו גם עוברים ושבים יהודים.

ועתה הגיעו הדברים לכך, שבחג השבועות, תרפ"ה, 7.6.35, פרצו בגרודנה אף פרעות ביהודים — לראשונה בקורות עיר זו בתקופה של שלום. כעילה ישירה להן שימשה התנגשות, שאירעה באולם לריקודים בין שני בחורים יהודים לבין צעיר פולני, ימאי — כולם מאנשי העולם „התחתון" — בגלל ריבה. בסכסוך זה דקר אחד היהודים האלה את הפולני, והלה מת מפצעיו.

עוד מספר שבועות קודם לכן אפשר היה להיתקל מדי פעם בפעם בידיעות בעתונות המקומית, כי פה ופה נדקר בעיר צעיר יהודי במקום־טיול פלוני או ברחוב נוצרים אלמוני, כן היה ההמון הפולני מוסת ע"י העתונים והכמרים שונאי־ישראל.

וכשבוע לפני הפוגרום ניסתה חבורת „שקצים" להתנפל על קבוצת צעירים יהודים בפרבר „סלובודקה", לאחר סיום התחרות בכדורגל באיצטדיון הצבאי. הבחורים גילו התנגדות נמרצת והדפו את המתנפלים כראוי להם.

הפרעות פרצו בתום הלווייתו של הנדקר, שנערכה ביום ששי א׳ לחג השבועות, אחר־הצהריים, ושאליה נתקבצו בהמון גם אנשי „העולם התחתון" הפולני שבעיר. היה זה לאחר שאחד הבריונים הצעירים, פאנאסיוק, מראשיהם, נאם לפני האספסוף, וקראו לצאת „לנקום את דם חברנו מאת הז׳ידים" (היהודים) ו„להרביץ בהם, תחת אחד משלנו — מאה מהם!". כאן נתגודדו כאלף מבין המלווים המשוסים, ביניהם נשים, להסתערות, כשהם מזדיינים במוטות־ברזל, באלות, בסכינים ובאבנים, ויצאו חוצץ מבית־הקברות הקאתולי שבקצה הפרבר „סלובודקה" — אל טבור העיר, להראות את נחת זרועם ליהודים שנואי נפשם.

הם פנו לעבר מרכזי־המסחר־והמגורים של בני־עמנו בגרודנה, וביחוד אל הרחובות בריגידסקה ודומיניקאנסקה, הפכו דוכנים מעל כניהם ורוקנום וחיבלו בהם, פרצו חלונות־ראווה של בתי־עסק, חמסו כל שניתן לשדוד מהם והשמידו את שלא יכלו ליקח עמם; ניפצו שמשות בבתי ישראל, הכו כל יהודי עובר־אורח, נשים בכללם, דקרו ופצעו — ובלא שנתקלו בהתנגדות. רק משהגיעו אל ביתו של האופה זאלוצקי שבמרכז רח׳ דומיניקאנסקה, הוטלו בהם מגזוזטרה שבקומה העליונה עציצים, שהביכו חלק מהם.

יהודי גרודנה לא נטו להאמין, כי „יקרה משהו" בעירם, שלא ידעה פוגרום אף בשנות־הפרעות־והדמים, שהיו מנת־חלקם של אחיהם ברוסיה; הן גם מימי המלחמה, על נסיגות חילות מבוהלים, לרבות בימי זו שבין ברית־המועצות לבין פולין ב־1920, ומחילופי ממשלות בחבל — יצאה גרודנה היהודית באורח־פלא בשלום, ביחס. ועוד קיננה בלבם של לא־מעטים מקרב אחינו בני־ישראל בקהלת גרודנה תחושת הבטחון המסורתית, ש„זכות אבות וגדולים" חוסה על עדתם, וכי כוחה המרסן של רוח אוז׳שקו ההומאנית בקרב טובי בני־עמה שבמקום, עדיין לא לחלוטין נתפוגג.

כל הגנה יהודית עצמית עדיין לא נתכוננה אפוא בעיר. בני־הנוער המאורגנים לאגודותיהם, תנועותיהם והסתדרויותיהם, בילו אותו יום חג שאננים בטיולים או בכנסים

מחוץ לעיר, כבימים כתיקנם. ואילו המשטרה נעדרה מן המקום, כי הועסקה בדיכוי התמרדות של איכרים בסביבת סובאלק המרוחקת למדי.

רק עם רדת הלילה השני של החג נתכוננו בחיפזון, על דרך האילתור, קבוצות מגינים שונות לסביבותיהם. קצבים, סבלים, עגלונים ובעלי־כירכרות דרי הסימטאות הצרות של דלת העם אשר ב„שולהויף", „טרויצה" ו„יורזיקה" — ניצבו במשמרות במבואות רבעיהם, כשהם מזוינים בעיקר בסכינים, במוטות־ברזל ובנשק קר מכל הבא ליד; כמוהם עשו גם עמיתיהם מחוגי „הגברתנים" בפרברים שמעבר לנהר וב„סלובודקה"; קבוצה של קצבים ושל בחורים מחוגים אחרים נתלכדה בבית־המדרש אשר על שם ברגמאן שב־רחוב ה„מישצ'אני"; תושבים ברחוב ליסטובסקי נערכו לשמירה ליד שערי בתיהם בסביבת בית־המדרש למורים של „תרבות" וכו'. רק בידי יחידים מספר מכלל המגינים הללו נמצאו גם אקדחים.

עם בוא הערב נתייצבה לפני ה„סטארוסטה" (מושל המחוז) משלחת מטעם יהודי גרודנה (העו"ד יצחק רוטן ודויד אלפרשטיין מוועד־הקהלה, ואהרן רובינצ'יק מיוזמי ההגנה העצמית, שעמדה להתארגן אותה שעה), והיא ביקשה ממנו, כי הממשלה תגן על התושבים היהודים. לאחר שפנייה זו לשלטון האזרחי לא הביאה כל תוצאות, פנו נציגי היהודים למפקד הצבאי שבמקום, הגנראל ליטבינוביץ', וזה הבטיח להשיר שקט לאלתר. ואמנם שיגר משטרה צבאית לרחובות, וזו שמרה על הסדר, עד שהופיעה אחר־כך המש־טרה האזרחית.

למחרת בבוקר נתכנסו במעון „השומר הצעיר" לטכס עצה גם נציגי איגודים ציבוריים (הקומוניסטים בכללם). נבחר ועד להגנה העצמית היהודית (השתתפו בו אהרן י ז ר ס ק י ואהרן ר ו ב י נ צ ' י ק הי"ד ויבלח"א שמואל ד י מ א נ ט), וכל אירגון מן המשתתפים בפגישה נתחייב לשגר לפעולה יחידת־מגינים. הקומוניסטים היו הראשונים שסיפקו לכך חבורה ניכרת, בכללה גם פועלים שלא מבני־ברית. כן הוכנסו למסגרת המאורגנת והמאוחדת יחידות־מגינים מורכבות מסבלים, עגלונים ו„בעלי־ידיים" אחרים והועמדו משמרות (גם בחורי־ישיבה השתתפו בהם) ברבעים וברחובות שונים ונקבעו דרכי קשר ביניהם. גם בני־הנוער שבגיל 14—16 לתנועותיהם גויסו לשמש, בתורנות, בתפקי־דים של קשר ומודיעין ליד מכשירי טלפון בנקודות שונות. מקומו של מרכז ה„הגנה" נקבע במעון של „הבנק העממי" היהודי.

מספר על אותה פרשה אחד הפעילים בארגון ההגנה היהודית העצמית באותה שעה, אלימלך ה ו ר ב י ץ, מפעילי „השומר הצעיר" בגרודנה:

„לאחר הפרעות ביום הראשון של חג השבועות תרצ"ה, נתכנסנו לישיבה, נציגים של כל הגופים המאורגנים ושל תנועות הנוער שבמקום לישיבה. במידת הזכור לי, אורגנה אז רשת של קשר ושל קבוצות מגינים בחלקי העיר השונים. הקבוצות הללו היו מגויסות בנקודות ריכוז לפי הרחובות או הרבעים וקשורות לטלפונים בבתים פרטיים. מרכז הקשר הטלפוני היה בדירתו של אהרן יזרסקי, יהודי אמיץ־לב ובעל שיעור־קומה (תרתי משמע), אם כי לא ציוני. ישבתי כל אותו לילה בדירתו, והייתי מקבל את הקריאות הטלפוניות מן האזורים. בכל מקרה של אזעקה הייתי מעוררו, והוא היה מטלפן למשטרה. על הרוב היו אלה אזעקות־שוא.

לצערנו, נתארגנה ההגנה לאחר המעשה, אם כי ייתכן, שמנעה צרות נוספות וחמורות יותר".

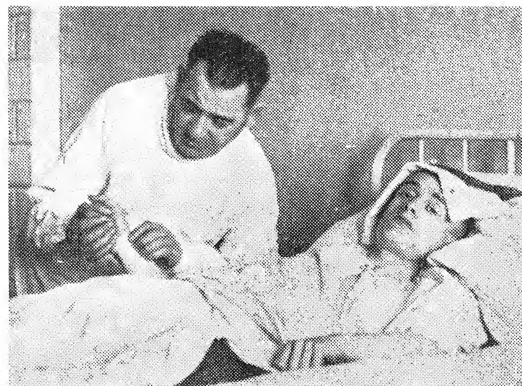
בינתיים נתחדשו הפרעות באותו לילה ביתר תוקף בפרבר שמעבר לנימאן, וכאן בעיקר ע"י פועלי בתי־החרושת, משל יהודים — ללבידים ולזכוכית. הבריונים נקראו לירד במיוחד לתכלית זו בשעה 22 מעבודתם. הם פנו לרחוב ביאליסטוק, ומעללם הראשון היה לנפץ את הזגוגיות בדירת אחד ממעבידיהם (יהודי, שסירב אחר־כך, עת נדרש לכך, להפסיק, ולו לזמן־מה, את העבודה במפעלו, במחאה על מעשי־הפשע של עובדיו הנ"ל; הוא אף רגז על ש"מעיזים להתערב בענייניו שלו").

כאן, בפרבר, לא הסתפקו הפורעים בניפוץ שמשות, אלא שברו באבנים ובמוטות־ברזל דלתות ותריסים ונתפרצו לחנויות ולבתים, שדדו מכל הבא ליד, הרסו והשחיתו והכו מכות־רצח ביהודים, לרבות טף ונשים. הם לא נרתעו מלפצפץ מכונת־תפירה של חייט עני, מלשבור לרסיסים מראָה במספרה דלה, מלשפוך שקים של קמח וסוכר משל חנווני מרודה אל מרצפת הרחוב, ומכל יתר מעשי־רשעות למיניהם.

באחד מרבעי הפרבר נתקלו כנופיות החוליגאנים גם בהתנגדות של קצבים יהודים („הפאווליוקים"), שעמדו על נפשם, אף הבריחו את הפושעים המתפרעים.

באותו לילה ולמחרת בשבת, ביום השני של החג, וכן במוצאו, ניסו שוב כנופיות בריונים לחדור לשכונות יהו־דיות, אולם נרתעו מפני המגינים או הונסו על־ידיהם. כן נהדפה במוצאי־החג, בין היתר, התנפלות על דרי הרחוב גראנדז'יץ שבירכתי העיר, שמבני־עמנו. אולם הכאת יהודים בודדים במקומות שונים ופציעתם־דקירתם עוד נמשכו.

למחרת החג הוחרם העתון היהודי המקומי — שלא תי־וודע, חלילה, עד מהרה ברבים האמת על כל שנתרחש בגרודנה העיר.

החובש יונאס מגיש עזרה לפצוע האנוש ישראל ברזובסקי
דער פעלדשער יאָנאַס גיט די ערשטע הילף דעם קרבן פון פאגראם, שבועות 1935 — ישראל בערעזאָווסקי
First Aid for the Pogrom Victim J. Berezovski, 1935

בפרעות הללו שילמו שלושה יהודים בחייהם: ישראל ב ר ז ו ב ס ק י, בנו של המורה המלחין והמנצח על המקהלה שבבית־הכנסת הגדול, ר׳ שרגא פייבל ברזובסקי; הוא היה הקרבן הראשון שמת מפצעיו. שני לו היה החייט גדליה ב כ ר, שנסקל באבנים בפינת הרחובות דומיניקאנסקה ווילנסקה. השלישי, הסנדלר משה ל י פ ס ק י, נרצח על־ידי החוליגאנים 17 יום אחר־כך, בלכתו בערב לתומו הביתה ברחוב בוניפראטרסקה.

כארבעים יהודים נפצעו, ולמעלה מעשרה מהם נשארו בעלי־מום.

300 מבני־עמנו נפגעו מנזקי רכוש, ומעמדן של עשרות משפחות נהרס כליל.

השלטונות אף אמרו למנוע את הקהל היהודי מללוות את הקרבנות בדרכם האחרונה. כך ניתן הרשיון ללוויית ברזוב־סקי בשעה ארבע לפנות בוקר, ובתנאי — שתיערך כעבור שעה לכל המאוחר ושמסעה יהא נקוב מראש, בלא שיעבור דרך מרכזי היהודים. אולם א׳ רובינצ׳יק, יהודי גאה ועז־נפש, שהיה האחראי מטעם ועד־הלוויה המיוחד לעריכת המסע, הורה לבני־הנוער התורנים ליד הטלפונים שבבתי יהודים — להזעיק את בית־ישראל להשתתף מייד בסך בל־ווייה. כן מצא הלה דרכים להאיט את מהלכה, והיא נמשכה עד לצהריים, כשהמונים צועדים צעד בצעד אחר מיטת הנרצח במחאת־זעם אילמת.

לאחר הפרעות עוד נמשכו ימי החרדות. מצד „קולוז׳ה" ניסו עוד כנופיות לתקוף את „יורזיקה" היהודית, אולם נהדפו על־ידי מגיני אותה סביבה.

השלטונות בגרודנה לא היו, אמנם, להוטים כי תפרוצנה בה פרעות, אך משנתארעו — אמרו לרחוץ בנקיון כפיהם ולהטיל את האשמה ביהודים. וכך, נערכה אמנם „חקירה" רשמית, אך לפני משפט הועמדו רק פורעים אחדים, והוא נוצל לשם שיסוי נוסף ביהודים, וכן להתאנות לאהרן יזרסקי. האשמים נפטרו בעונשים קלים על תנאי; ראש הפורעים נידון להלכה לשנת מאסר, אך שוחרר בערבות, עד שנחון אחר־כך, יחד עם מרעיו, בהזדמנות של חנינה, שהוענקה לעבריינים „פוליטיים".

אהרן יזרסקי/יעזערסקי
Aharon Yezerski

אותו ראש־בריונים הטמין, כעבור חדשים אחדים לאחר המשפט, פצצה במרפאת החברה היהודית לשמירת הבריאות „טאז" בגרודנה. אולם מעשה־נס נתפוצצה הפצצה ל פ נ י שעות־הקבלה של הקהל וגרמה נזק חמרי בלבד (אגב, מוס־רים, כי ברנש זה, פאנאסיוק, נתגלגל לימים, בעת המלחמה העולמית האחרונה, עם שרידיו של צבא הגנראל אנדרס הפולני לארץ־ישראל, ומשניקרה לפני בחורים מגרודנה שהכירוהו — קיבל מידם את גמולו כראוי לו).

מקרי ההתנקשות ביהודים, במוסדותיהם ובבתי־התפילה שלהם גברו ותכפו עתה, מאז מחציתה של שנת 1935, בזה אחר זה. בנובמבר נופצו שמשות בבית־הכנסת של הקצבים שברחוב המקולין („יאטקע־גאסל") ובבתי ישראל שבסביבת ה„שולהויף" הסמוך, ואבנים הושלכו לתוכם. ובינואר 1936 הוצת בית־הכנסת העתיק מעץ שמעבר לנימאן. שיסוי העתונים האנטישמיים המקומיים, שמספרם הוכפל עתה, עבר כל גבול. היהודים בגרודנה נתבעו כעת „אולטימאטיבית", ע״י מפיצי הרעל הללו, לבער מתוכם את הקומוניסטים.

בסוף 1937 הורחבה התעמולה לחרם על היהודים גם על תחום הממכר להם — של תוצרת חקלאית לסוגיה. הסיסמה „סבוי דו סבגו" (מעין „פולני — אל פולני") הונפה עתה בהפגנה יתרה ותוקפנית. האימה והפחד, שקנו להם מקום בלבותיהם של יהודי גרודנה, העיר, שבגינתה המרכזית היתה מתנוססת האנדרטה לזכר האזרחית שלה, הסופרת ההומאניסטית הפולנית המהוללה, אליזה אוז׳שקו — לא סרו עוד מעתה מעדת ישראל שבמקום.

קיצורים, הערות, מקורות

ראשי־תיבות וקיצורים

אב״ד	רב אב בית־דין.
גל׳	גליון, גליונות.
הוצ׳	הוצאת.
הע׳	הערה.
ח״א	חלק א׳.
ח״ב	חלק ב׳.
חוב׳	חוברת.
נ״י	ניו־יורק.
סע׳	סעיף, סעיפים.
ע׳	עמוד, עמודים.
פול׳	פולנית.
פט״ג	פטרבורג.
פפד״מ	פראנקפורט על נהר מיין.
ראב״ד	ראש אב בית־דין.
רוס׳	רוסית.
ר״מ	ראש מתיבתא, ראש־ישיבה.
שו״ת	שאלות ותשובות.
ת״א	תל־אביב.

אג״ע — ״אונזער גראָדנער עקספרעס״, עתון בגרודנה.

אנצ׳ לחה״י — דויד תדהר: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ת״א תש״ז — 1961.

אנצ׳ פּוּבּש׳ — (אנציקלופדיה כללית, בפולנית) Encyklopedyia Powszechna tom X, Warszawa 1862, ערך ״גרודנו״.

אַקטי — תעודות הוועדה הווילנאית הארכיאוגראפית — Акты Виленской Археографической Коммиссии.

אַרכיב — ״ארכיון רוסי — יהודי״, נקבץ ע״י ס׳ ברשאדסקי — Русско-еврейский Архив, Документы и материалы для истории евреев в России, СПБ I—III.

בוכבינדער — נ. א. בוכבינדער: די געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער־באַוועגונג אין רוסלאנד, ווילנע 1931.

ביב״פ — בית ישראל בפולין, מימים ראשונים ועד לימות החורבן, ערך ישראל היילפרין, ירושלים, ח״א תש״ח, ח״ב תשי״ד.

ברש׳: יה״ל — ברשאדסקי: יהודי ליטא — С. Бершадский: Литовские, евреи, СПБ 1883.

גא״ה — צבי טאַרלאָווסקי: גראדנע אמאל און היינט, ב״אונזער גראדנער עקספרעס״ גראדנע.

גר׳ אַפּקל׳ — גראדנער אפקלאנגען, פעריאדישע אויס־גאבע פון לאנדסלייט־פארבאנד פון גראדנע און אומ־געגנט אין ארגענטינע, בוענאס־איירעס.

הי״נ 11 — ״היסטוריה יברייסקאבו נאַרודאַ״ (תולדות העם היהודי — תולדות היהודים ברוסיה), כרך 11, מוסקבה 1915 — История еврейского народа, Т. XI, Изд. “Мир”.

ויש׳ — מ׳ וישניצר.

יבר׳ אנצ׳ — אנציקלופדיה יהודית, ברוסית — ״יברייסקאיא אנציקלופדיה״ — Еврейская Энциклопедия, СПБ.

יבר׳ אנצ׳—גר׳ — ״יברייסקאיא אנציקלופדיה״, כרך 6, ערך ״גרודנה״.

יודקובסקי — י. יודקובסקי: גרודנה — Józef Jodkowski: Wilno 1923.

יחב״ל — יחאַ־בלעטער.

ינובסקי — הלל איסר ינובסקי: לדורותי, עיזבון לצא־צאיו — —, שני חלקים, נדפס בת״א ככתב־יד.

לאַנדק׳ גר׳ — ״לאַנדקענטעניש״, ידיעות פון דער יידישער געזעלשאפט פאר לאנדקענטניש, אָפּטיילונג אין גראדנע.

ליטע א׳ — ליטע בוך איינס, נ״י 1951.

מאהלר: די״י־דו״א — רפאל מאהלר: דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, מרחביה, כרך א׳ ספר 1 1952, ספר 2 תשי״ד.

מאראש — י. מאראש: קיצור תולדותיה של העיר גרודנה (בלורוסית) — Я. Мараш: Кароткі нарыс гісторыі города Гродна, “Неман”, Гродна 1956.

מאַרגאליס — א. מארגאליס: געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, צענטרפארלאג מאסקווע — —, 1930.

מפה״ס — מפתח ההסכמות — Index Approbationum (גרמ׳), מאת ל׳ לוינשטיין, פפד״מ 1923.

סובוטין — סובוטין: בתחום המושב היהודי — А. П. Субботин: В черте еврейской оседлости, Вып. II, СПБ 1890.

סלובני׳ גיאוגר׳ — ״מילון גיאוגרפי של ממלכת פולין״ — ״ Slownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowianskich, Warszawa, 1881, Zeszyt XXIII, T.II, ערך ״גרודנו״.

ע״ג — שמעון אליעזר פרידענשטיין: ספר עיר גבורים — קורות עיר הורואדנא מראשית ימי הוסדה, קורות בני ישראל מראשית האחזם בה, וציונים לנפשות גדולי ישראל, אנשי השם אשר התנוססו בה בכל דור ודור, ווילנא תר״ם.

עיר ווילנא — עיר ווילנא, זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה, מאת הלל נח מגיד־שטיינשנייי־דר, ווילנא תר״ס.

פוד״א — פנקס ועד ארבע ארצות, סידר וביאר ישראל היילפרין, ירושלים תש״ה.

פמ״ל — פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, הוצ׳ ש׳ דובנוב, ברלין תרפ״ה.

קמחי: פג״ב — אברהם קמחי: פון גראָדנער פנקס, ״אונזער גראדנער עקספרעס״.

ק״נ — קריה נאמנה, קורות עדת ישראל בעיר ווילנא, מאת ש״י פין, ווילנא תרע״ה.

רגסטים — רגסטים וכתבות, תעודות לתולדות היהודים ברוסיה (רוס׳) — Регесты и надписи, Свод материалов истории евреев в России, СПБ I—III.

ר״ע — רחובות עיר, תולדות רבני וגדולי עיר הוראדנא, אשר כיהנו פאר בתוכה משנת ש״ט עד שנת ת״פ, קורות חייהם וספריהם וכו׳, מאת שלמה זלמן הורוויץ, חילנא תרנ״א.

שאַצקי: קגה״ל — יעקב שאצקי: קולטור געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, בועׂנאס־אַיירעס 1950 (וכן בקובץ "ליטע" 1).

תוהב״פ — רפאל מאהלר: תולדות היהודים בפולין, מרחביה 1946.

תוס׳ ומלואים — תוספות ומלואים ל"פנקס מדינת ליטא", נאספו ונערכו ע״י ישראל הייל־פרין, ירושלים תרצ״ה.

הערות וביבליוגרפיה

הערות לפרק א

1. צבי טאַרלאָווסקי: גראָדנע פון אַמאָליקע צייטן, "אג׳ע", 29. 5. 24; יודקובסקי; מאַראַש; Józef Jodkowski: Grodno i okolice (Grodno 1934); Kolko Historyczne — — w Grodnie: Grodno (Grodno 1936); v. D.: Geschichtliches über Grodno ("Grodno", Beilage zur Grodnoer Zeitung, Grodno 1916); Ф. Д. Гуревич: Из истории раннего Гродно, "Советская археология, XV, Москва 1951; Н. Н. Воронин: Древнее Гродно, Москва 1954.

הערות לפרק ב

1. מארק ווישניצער: די געשיכטע פון יידן אין ליטע „ליטע" א׳, ע׳ 49; י. ברוצקוס: די אָפשטאמונג פון די רוסישע און פוילישע יידן, „היינט" יובליי־בוך (1908—1938), וארשה, ע׳ 203—204.
2. מאיר באַלאבאַן: קורות היהודים בימי הביניים, „ביב״פ" ח״א, ע׳ 11.
3. ארכיב 1, מס׳ 2 — הנוסח העברי על יסוד התרגום ב„מחיות של יהודים בפולין ובליטא", לוקט ע״י ש׳ אטינגר, הוצאת האוניבר־סיטה העברית בירושלים (במשוכפל); משם גם המובאות שבין הקווים המלוכסנים.
4. במקור: „קו פודולו", היינו ל„פודול".
5. פריבילגיה ראשונה לחירויות עירוניות קיבלה גרודנה עוד בשנת 1391 מאת מלך פולין ולאַדיסלאַב יאַגלו שהיה שליט עליון בליטא, (ראה: ערך „גרודנו" ב„אנצ׳ פובש׳"); ואילו „חוקת־מאַגדבורג הוענקה לעיר, לפי מרבית ההסטוריונים, ע״י קאַזימיר היאַגלוני בשנת 1444 ואושרה ע״י אלכסנדר היאגלוני ב־1496. חוקה זו לא חלה גם על הכמורה ומוסדותיה וכן על האצולה (ראה: יודקובסקי, ע׳ 9—10).
6. ארכיב 1, מס׳ 29.
7. שם, מס׳ 12, 16.
8. בן מתתיהו — לפי גירסת ישראל היילפרין ב„פוד"א", ע׳ י״ז.
9. רפאל מאהלר: תוהב״פ, ע׳ 110; וכן מ׳ וישניצר: מוכסנים יהודים, ב„יבר׳ אנצ׳" 12, ע׳ 161.
10. ברש׳: יה״ל, ע׳ 281 הע׳ 61.
11. י׳ שיפר: תולדות הכלכלה של יהודי פולין וכו׳, „ביב״פ" ח״א, ע׳ 167; ויש׳־שיפר: ההוי הכלכלי, „הי״נ", ע׳ 259—260.
12. שיפער: די ווירטשאַפטס־געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער, ורשה 1926, ע׳ 189.
13. ארכיב 1, מס׳ 39, 40, 50; „ביב״פ" ח״ב, ע׳ 236.
14. שם 1, מס׳ 62.
15. שיפר: מיסוי־היהודים, „הי״נ" 11, ע׳ 303.
16. ארכיב 1, מס׳ 50.
17. שם, מס׳ 94.

הערות לפרק ג

1. המצב הכללי והכלכלי

1. „ביב״פ" ח״ב, ע׳ 237; וכן — באַלינסקי: „סטאַרוז׳יטנה פולסקה" (פול׳), כרך 2, 1428, מובא ב„יהודי ליטא" לברשאדסקי, ע׳ 347.
2. ארכיב 1, מס׳ 282.
3. ברש׳: יה״ל, ע׳ 369.
4. ארכיב 2, מס׳ 113.
5. שם 1, מס׳ 352.
6. שיפר: התיישבות היהודים בפולין ובליטא — — עד סוף המאה הי״ח, „הי״נ" 11, ע׳ 111.
7. שם, ע׳ 108.
8. ברש׳ : יה״ל, ע׳ 335.
9. יודקובסקי.
10. לפי גירסה אחרת — ב־1584, ראה ז. גלוגר: גיאוגרפיה הסטורית של ארצות פולין הקדומה (פול׳), קראקא 1900, ע׳ 376—377.
11. ויש׳—שיפר: ההווי הכלכלי, „הי״נ" 11, ע׳ 259.
12. ארכיב 1, מס׳ 352.
13. שם 2, מס׳ 43.
14. שם, מס׳ 180.
15. רגסטים 1, מס׳ 793, 802.
16. אַקטי, כרך 12 — תעודות בית־המשפט האזורי בגרודנה, וילנה 1890.
17. ארכיב 2, מס׳ 102.
18. אקטי 12, מס׳ 140, 204, 836.
19. ארכיב 1, מס׳ 168.
20. שם, מס׳ 229; אקטי 8, מס׳ 718.
21. אקטי, ע׳ LXIII.
22. מחיות של יהודים בפולין וליטא, תעודה מס׳ 13.
23. מאהלר: תהב״פ, ע׳ 100—101.
24. ארכיב 1, מס׳ 160.
25. שם, מס׳ 156, 350.
26. ברש׳: יה״ל, ע׳ 405.
27. ארכיב 1, מס׳ 173.
28. שם, כרך 2, מס׳ 60.
29. ברש׳: יה״ל, ע׳ 421.
30. ארכיב 2, מס׳ 243.
31. אקטי 17, ע׳ LXIII, וכן מס׳ 49.
32. שם, מס׳ 923.
33. שם, מס׳ 564, 708.
34. שם, מס׳ 176; מחיות של יהודים וכו׳, מס׳ 12.
35. אקטי 17, מס׳ 733.
36. יודקובסקי, ע׳ 10.
37. מילון „ברוקהויז הגדול" (גרמ׳) כרך 7, הוצאת 1930, ערך „גרודנו".
38. ארכיב 1, מס׳ 14.
39. שם, מס׳ 129, 135.
40. שם, כרך 2, מס׳ 128, 129.
41. מאהלר: תהב״פ, ע׳ 120.
42. רגסטים 1, מס׳ 526.
43. מחיות של יהודים וכו׳, מס׳ 7; אקטי 17, מס׳ 718.
44. מאהלר: תהב״פ, ע׳ 103.
45. רגסטים 1, מס׳ 723.
46. שיפר: תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא, „ביב״פ" ח״א,

ע' 172; באלאבאן: מעמדם החוקי של היהודים וארגונם, שם, ע' 55—56; מאהלר: תהב"פ, ע' 128, 308; ווישניצער: יידישע מלאכה און בעלי־מלאכה צעכן אין ליטע, „ליטע" 1, ע' 971—973.

2. הקהלה

1. אקטי 17, מס' 558, 614, 970; ארכיב 1, מס' 266.
2. אקט' 17, מס' 81, 192, 237, 804, 970 וע' XXIV.
3. שם, מס' 614.
4. ארכיב 1, מס' 353, 354; שם, 2, מס' 4, 9, 35.
5. באלאבאן: היהודים בפולין במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז, „ביב"פ" ח"א, ע' 30.
6. ארכיב 2, מס' 113; אקטי 17, מס' 125.
7. ח"ד פרידברג: ספר מרגניתא שפירא, דראהאביטש תרנ"ט.
8. ב"צ כץ: רבנות, חסידות, השכלה — ת"א תשט"ז, ע' 53—61; מ"א שולוואס: התורה ולימודה בפולין וליטא, „ביב"פ" ח"ב, ע' 17; הנ"ל: בצבת הדורות, ת"א—ירושלים תש"ך, ע' 241—242.
9. דויד הלחמי: חכמי ישראל, ת"א תשי"ח, ע' נ"א — נ"ב.
10. ש"א הורודצקי: לקורות הרבנות, ורשה תרע"א, ע' 146.
11. נראה, כי בשנת שמ"ח כבר נמצא ר' מרדכי מחוץ לגרודנה (לפי פוד"א — פנקס ועד ארבע ארצות), ע' 5.
12. הלל איסר ינובסקי: הקדוש ר' אליעזר ב"ר שלמה, „רשומות" בעריכת א' דרויאנוב, כרך ד', ת"א תרפ"ו, ע' 283.
13. ע"ג, ע' 24.
14. שם, ע' 41; ר"ע, ע' 6.
15. אפרים מרדכי אפשטיין: ספר „גבורות הארי", ווילנה, ע' 23—24 הע' מ"ב.
16. הלחמי: חכמי ישראל, ע' ס"ב.

3. גרודנה — קהלה ראשית ב„וועד־ליטא"

1. ארכיב 1, מס' 182.
2. שם, מס' 152.
3. שם, מס' 60.
4. ש' דובנוב: פנקס מדינת ליטא, ברלין תרפ"ה, תקנות ועד שפ"ג, סע' ח', צ', צ"א וצ"ח.
5. ישראל היילפרין: ראשיתו של ועד מדינת ליטא ויחסו אל ועד ארבע ארצות, „ציון" תרצ"ח, ע' 52—54.
6. יודקובסקי: גרודנו וסביבותיה, ע' 5.
7. י' היילפרין: ראשיתו של ועד מדינת ליטא וכו', „ציון" שנה ג', ע' 55.
8. פמ"ל (פנקס מדינת ליטא), תקנות שפ"ג, סע' נ"ב.
9. שם, תקנ' ת"ד, סע' תט"ו.
10. שם, תקנ' ת"ד, סע' תי"ד.
11. שם, סע' תי"ג.
12. שם, תקנ' תנ"ה, סע' תתק"ד.
13. שם, תקנ' תקכ"א, סע' תתקנ"ב.
14. פוד"א, ע' 30, סע' צ'.
15. ש' דובנוב: ועד הארצות וייחוסו אל הקהילות, „ספר היובל לנחום סוקולוב", וורשה תרס"ד.
16. פוד"א, ע' 84, סע' ר"ב.
17. פ' מארק: החלוקה המינהלית של ישובי ישראל ב„מדינת־ליטא", „הי"נ" 11, ע' 207.
18. י' באלאבאן ו־ו' טרומפצ'ינסקי: דברי ימי פולין (רוס'), פט"ג 1903, ע' 74.
19. פמ"ל, תקנ' שצ"ט, סע' שצ"ד; וישניצר: „וועד־ליטא", „הי"נ" 11, ע' 190.
20. פוד"א, ע' 311—312, סע' תרכ"א.
21. שם, סע' שצ"ב.
22. פמ"ל, תקנ' תקכ"א, ע' 276.
23. שם, שם, סע' תתקמ"ט.
24. שם, ע' 277.
25. בשבועון „בודושצ'נוסט", פט"ג, שנה ב' גל' 21, מ־25.5.1901.

4. שלשלת הרבנות

1. בפנייה של ועד ד"א משנת שפ"ב (פוד"א, ע' 38 סע' ק"ד), ל„ק"ק הארדנא" בענין הסכסוך עם טיקטין, נזכר כר"מ ואב"ד בגרודנה „ר' יהודא", ולא מצאנו עליו שום ידיעות נוספות.
2. א"מ אפשטיין: ס' גבורות הארי, ע' 23—24 הע' מ"ב.
3. ר"ע, ע' 8—9; הרב י"ל פישמן: הרב ר' יחיאל־מיכל הלוי עפשטיין, „במישור" גל' שי"א—שי"ב משנת תש"ו.
4. משה מארקאוויץ: „שם הגדולים" השלישי ח"א, מערכת גדולים, ווילנה עת"ר, ע' 33.
5. פמ"ל, תקנ' אלול שצ"ד, סע' ש', וכן של שנת שצ"ו, סע' שפ"ט; פוד"א, הערה בע' 61.
6. שולוואס: התורה ולימודה בפולין וכו', „ביב"פ" ח"ב, ע' 19—20; ר"ע, ע' 10—11; ע"ג, ע' 41.
7. ע"ג, שם.
8. ר"ע, ע' 10—11.
9. דובער וואכשטיין: מפתח ההספדים, וינה תרכ"ב, ע' 30.

5. הדי עליה לארץ־ישראל

1. אקטי 17, מס' 235, 237, 238.
2. ארכיב 1, מס' 79.
3. שיפר: Żydzi polsko-litewscy a Palestyna („יהודי פולין־ליטא וארץ־ישראל"), וינה 1917.
4. אברהם יערי: שלוחי ארץ־ישראל, ירושלים תש"י, ע' 271.

הערות לפרק ד

1. לפי הוצאת „כלל", ברלין תרפ"ג, ע' 37.
2. ב„אוצר הספרות", כרך ג', תרמ"ט—תר"ן, קראקא, ע' 119.
3. פמ"ל, תקנ' תי"ב, סע' תפ"ד, ותקנ' ת"י, סע' ת"ס.
4. שם, תקנ' תי"ב, סע' ת"ק.
5. 200 „שאק ליטא" הן „ה' מאות זהובים פולניים", לפי „תשובות מהר"ם לובלין", סע' פ"ו, פ"ז (ר' הערה בפמ"ל, ע' 341). 30 „גדולים" — ערכם זהוב.
6. לעוצמת ה„סכום" של 36 „שוק ליטאיים", שהוטל על קהלת גרודנה, ושל 47 שוק יחד עם סביבותיה — היתה מכסתה של בריסק עם סביבותיה 88 שוק; של פינסק, יחד עם לעכוויץ, חומסק ודרוהיציין — 40 שוק; של ווילנה — 18; של מינסק — 12 (ועם גלילה — 34 שוק־ליטאיים).
7. לפי האומדן האופטימאלי ביותר, של יצחק שיפר — כדי 6,700 בקירוב (ר' מאמרו: היהודים ברפובליקה הפולנית הקדומה, ב„היהודים בפולין המחודשת" (פול') כרך א', וארשה 1932—1933, ע' 30—31.
8. רגסטים 1, מס' 1575.
9. פמ"ל, תקנ' תל"ט, סע' תשע"ג.
10. מאראש.
11. שם.
12. ש"י פין: קריה נאמנה, ווילנה תרע"ה, הערה בע' 19—20.
13. רגסטים 2, מס' 1160.
14. ע"ג, ע' 25—26.
15. אריה לייב עפשטיין: ספר הפרדס, קניגסברג תקי"ט, דף ד'.
16. ע"ג, ע' 27.
17. הרב פישמן: הרב יחיאל מיכל — — עפשטיין, „במישור", גל' מ"ד תש"ו.
18. רגסטים 2, מס' 1676.
19. שם, מס' 1160.
20. שם, מס' 1488, 1691, 1725, 1901.
21. שם, מס' 1752 ועוד.
22. ויש'—שיפר: ההווי הכלכלי, „הי"נ" 11, ע' 264—265.
23. שיפר: היהודים ברפובליקה הפולנית הקדומה, ב„היהודים בפולין המחודשת" כרך א', ע' 167.
24. רגסטים 1, מס' 980, 981.
25. פמ"ל, תקנ' ת"י, סע' תפ"א, ותקנ' תי"ב, סע' תק"א.

26. רגסטים 2, מס׳ 907.
27. שם, מס׳ 1312.
28. שם, מס׳ 1575.
29. שם, מס׳ 1691.
30. שם, מס׳ 1725.
31. אקטי 5, מס׳ 336.
32. רגסטים 2, מס׳ 1725.
33. שם, מס׳ 1743, 1817.
34. שם, מס׳ 1901.
35. שם, מס׳ 1596.
36. תוס׳ ומלואים לפמ״ל, סע׳ ס׳, ע׳ 47.
37. שם, סע׳ ע״ז, ע׳ 60.
38. ברש׳: יה״ל, ע׳ 21.
39. אקטי 7, מס׳ 269.
40. ברש׳: יה״ל, ע׳ 32.
41. רגסטים 3, מס׳ 1890.
42. מאהלר: תהב״פ, ע׳ 198.
43. ר״ע, ע׳ 12; ספר „קיקיון דיונה״, בהקדמת בנו של המחבר ובדברים שבסוף הספר.
44. פמ״ל, תקנ׳ תס״ו, סע׳ תקכ״ג, וכן תקנ׳ תמ״ד, סע׳ תשצ״ט; יוסף לעווינשטיין: דור דור ודורשיו, וארשא, ע׳ 91.
45. י״ט אייזנשטאט וש׳ ווינר: דעת קדושים, פט״ג תרנ״ז — נ״ח, ע׳ 42.
46. תוס׳ ומלואים לפמ״ל, ע׳ 85.
47. פמ״ל, תקנ׳ תכ״ז, סע׳ תר״כ; תקנ׳ ת״ל, סע׳ תרע״ו; תקנ׳ תל״ג, סע׳ תש״ה, וכן ע׳ 293, 294; ש׳ פרידנשטיין: רבני הוראדנא שלא נזכרו ב„עיר גבורים״, „כנסת הגדולה״ בעריכת יצחק סובאלסקי, ספר ב׳, וארשה תר״ן, ע׳ 125 — 127.
48. בפנייה אליו מטעם הועד דד׳ ארצות (פוד״א, ע׳ 82) הוא מכונה „ר״מ ואב״ד דק״ק הארדני״.
49. פמ״ל, סע׳ תרע״ה, וכן ע׳ 283.
50. שם, תקנ׳ תל״ו, סע׳ תשל״ד — תשל״ו; תקנ׳ תל״ט סע׳ תשע״ג.
51. שם, תקנ׳ תמ״ד (תמ״ז), סע׳ תשצ״ט ותקנ׳ תנ״א סע׳ תתכ״ט.
52. פמ״ל, תקנ׳ ועד זאַבלודאָווי תמ״ז, ע׳ 300; תוס׳ ומלואים לפמ״ל, ע׳ 25; מפה״ס (מפתח ההסכמות — Index Approbationem) מאת ל׳ לווינשטיין, פפד״מ 1923, מס׳ 2981.
53. פמ״ל, תקנ׳ תנ״ה, סע׳ תת״ק; תוס׳ ומלואים לפמ״ל, ע׳ 34, 36; מפה״ס, מס׳ 2906.
53א. הסב בשעתו את דעתי לקונטרס זה הסופר ר׳ ש״י עגנון, והע־מידני על שנת מהדורתו הראשונה הביבליוגרף ר׳ חיים ליברמן מניו־יורק.
54. על הספרים „פני משה״ ו„הלכה ברורה״, שהופיעו בווילמערש־דארף, הראשון בשנת תע״ו, והשני בתע״ז.
55. חתימה „ברוך כהנא רפאפורט מהורודני״ ישנה גם על תקנות „ועד ליטא״ משנת תס״ב (ר׳ תוס׳ ומלואים לפמ״ל, ע׳ 43). ר׳ ברוך, שהיו לו קשרי משפחה עם גרודנה (רבה, ר׳ משה ב״ר אברהם מגזע צבי, היה חותנו; והרבנית, אשת ר׳ משה ואחר־כך אלמנתו העשירה והנדבנית, המכובדת בעיר זו, היתה חמותו של ר׳ ברוך; והרב ר׳ שמחה ב״ר נחמן רפאפורט — דודו) — נבחר, כנראה, כנציג קהלתה ב„ועד ליטא״ עוד לפני שעלה על כסא הרבנות בווילנה ובפיורדא.
56. אקטי 5, מס׳ 14, ע׳ 306, לפי ברש׳: יה״ל, ע׳ 25.
57. לפי ר״ע, ע׳ 29, היה שמו המלא של הנבחר מגרודנה — ר׳ יהודה לייב ב״ר משולם זלמן.
58. מפה״ס, מס׳ 204; הוא נזכר כ„אב״ד ור״מ דק״ק הראדנא״ כמי שהיה חתום בשנת תפ״ד על כתב זבל״א וזבל״א, בפמ״ל, תקנ׳ תקכ״א, ע׳ 273.
59. ס׳ הפרדס, ע׳ קל״א.
60. ע״ג, ע׳ 50; אברהם קמחי: פון גראדנער פנקס — ר׳ יחיאל מרגלית, „אג״ע״ („אונזער גראדנער עקספרעס״) גרודנה, מ־29. 1.11; „שבחי הבעש״ט״, ת״א תשכ״א, ע׳ קכ״ח.
62. פמ״ל, ע׳ 263—273.
63. ע״ג, ע׳ 30.
64. ר״ע, ע׳ 28.
66. פמ״ל, תקנ׳ שפ״ג, סע׳ נ״ד.
67. ישראל קלויזנר: הפולמוס הפנימי בקהלת וילנא, ירושלים תש״ב, ע׳ 67—75.
68. ס׳ הפרדס, דף ד׳.
69. מיכל רבינוביץ: הראב״ד והמורה הוראה, „הצפירה״ מ־4.2.21.
70. גרשם שלם: התנועה השבתאית בפולין, „ביב״פ״ ח״ב, ע׳ 53—54.
71. הנ״ל: ליקוטים שבתאיים, „ציון״, שנה י׳ (תש״ה), ע׳ 146—147; י׳ תשבי: בשורת הגאולה של ר׳ צדוק מגרודנה לשנת תנ״ה, „ציון״ שנה י״ב (תש״ז), ע׳ 88.
72. יערי: שלוחי א״י, ע׳ 271.
73. שם, ע׳ 413—414.
74. רגסטים 1, מס׳ 526.
75. יודקובסקי, ע׳ 15.
76. רגסטים 1, מס׳ 946.
77. אשר ליובאָווסקי: צוויי באַזונדערע קהלות אין גראדנע אין סוף פון 18טן יאָרהונדערט, „לאנדק׳ גר׳״ („לאַנדקענטניש״, גראדנע), יוני 1939, ע׳ 14.
78. ס׳ הפרדס, הקדמה שלישית לס׳ הדרושים, דף כ״ג ב.
79. רגסטים 3, מס׳ 1872. ייתכן, כי השם „יורזיקה״, של רובע המגורים לדלי־העם בפרבר במאה הנוכחית, מקורו ביוריסדיס־דיקציה הנ״ל.
80. מארק: החלוקה המינהלית של ישובי ישראל ב„מדינת ליטא״, „הי״נ״ 11, ע׳ 207; פמ״ל, תקנ׳ תקכ״א, סע׳ תתקנ״ו [תתקס״ו].
81. פנקס זה, של „חברא לומדי משניות״ במקורו, ואשר שערו עטור עיטורים, נמצא בספריה הלאומית בירושלים. הוא נשלח אליה ע״י השו״ב דאחו״נ ר׳ יהודה לוין, יחד עם הפנקס עטור העיטורים הצבעוניים של „חברה ש״ס דק״ק אחו״נ״, ושנוסדה בתקצ״א (1831). שני הפנקסים הובאו לארץ ונמסרו לתעודתם ע״י ר׳ ה״א ינובסקי.
82. פרידנשטיין: לתולדות גדולי ישראל בליטא, „הכנסת הגדולה״, ספר ג׳ תרנ״א, ע׳ 66—69.
83. גרודנו — סקירת תולדותיה (פול׳; Grodno, dzieje w zarysie), ע׳ 101—102.

הערות לפרק ה

1. לפי גירסת שיפר, נימנו בגרודנה־העיר בלבד 2,555 יהודים, ואילו במחוזה כולו 13,815 (ר׳ „התיישבות היהודים — — בליטא״ ב„הי״נ״ 11, ע׳ 121, 123).
2. ח. קורובקוב: סטאטיסטיקה של אוכלוסי ישראל בפולין ובליטא במחצית השניה של המאה הי״ח, ב„יברייסקאיה סטאַרינה״, פט״ג משנת 1911, ע׳ 555.
3. מאהלר: תוהב״פ, ע׳ 244.
4. פ. מארק, „יבר׳ אנצ׳״, ערך „גרודנה״.
5. מאהלר: די״—דו״א (דברי ימי ישראל — דורות אחרונים), כרך א׳ ספר שני, מרחביה תשי״ד, ע׳ 280, 325.
6. הנ״ל: תהב״פ, ע׳ 326.
7. ע״ג, ע׳ 32.
8. שם, ע׳ 33.
9. שם, ע׳ 29; ה״א ינובסקי: הקדוש ר׳ אלעזר ב״ר שלמה, „רשומות״ כרך ד׳, ת״א תרפ״ו, ע׳ 283.
10. מאהלר: די״—דו״א, כרך א׳ ס׳ 2, ע׳ 328.
11. ע׳ רינגלבלום: תכנית ונסיונות לשנות את משלחי־היד של היהודים בתקופת סטאניסלאב (פול׳), Polonica — Judaica R. VIII, 2—3, p. 41.
12. יעקב שאצקי: קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, בואנוס־איירס 1950, ע׳ 39—40.
13. וישניצר: תולדות היהודים בפולין ובליטא, „הי״נ״ 11, ע׳ 103—104.

14. עמנואל רינגעלבלום: די פוילישע יידן אין אויפשטאנד פון קאָשטשושקאָ, ווארשע 1937, ע' 128.
15. שאצקי: קגה"ל.
16. „גרודנור" — אוסף מאמרים (גרמ'), גרודנה 1916, ע' 14—15.
17. „סלובניק גיאוגראפיצ'ני קרולבסטבה פולסקיגו" "Slownik geo-graficzny Królewstwa Polskiego" — („מילון גיאוגרפי של ממלכת פולין"), וארשה 1881, חוברת 23 כרך 2, ערך „גרודנו", ע' 831—835.
18. א"פ סובוטין: בתחום המושב היהודי (רוס'), הוצאה 2, פט"ג 1890, ע' 23.
19. מאהלר: די"י—דו"א, כרך א ספר א', ע' 314.
20. שיפר: תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא, „ביב"פ" ח"א, ע' 314.
21. אשר ליובובסקי: במה עסקו יהודי גרודנה לפני 150 שנה? (פול'), „לאנדקענטניש" גרודנה, מס' 1, 1936, ע' 11—12.
22. הנ"ל: תפקיד היהודים בפיתוח המסחר בטבק ועיבודו בגרודנה בסוף המאה הי"ח (פול'), „לאַנדק' גר'", מס' 2, 1938, ע' 10—11.
23. ע"ג, ע' 66—67.
24. ה"א ינובסקי: לדורותי, עזבון לצאצאיו, נדפס ככתב־יד, הערה בע' 134.
25. א' לובובסקי: רופאים יהודים בגרודנה בסוף המאה הי"ח, „לאַנדק' גר'", מס' 3, 1939, ע' 6—7.
26. פין: כנסת ישראל, ע' 394; י' שאצקי: קגה"ל, „ליטע" 1, ע' 694.
27. ע"ג, ע' 53; מפה"ס, מס' 977.
28. ע"ג, ע' 55—56; מפה"ס, מס' 599.
29. דובנוב: תולדות החסידות, ת"א תר"ץ—תרצ"ב, ע' 128—130; ז' רבינוביץ: החסידות הליטאית, ירושלים 1961, ע' 94.
30. הנ"ל: שם, ע' 96; דובנוב: כתבי התנגדות של כת החסידים, „דביר" ספר א', ברלין תרפ"ג, ע' 290, 304; מ' טייטלבוים: הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, ורשה תרע"ג, ע' 211—212.
31. יוסף קלוזנר: אלכסנדר זיסקינד מהורודנא, „ספר אסף", ירושלים תשי"ג, ע' 427—432.
32. הלל ב"ר זאב מקאווני: הילל בן שחר, ורשה תקס"ד, דף פ"ג.
33. ה"א ינובסקי: הקדוש ר' אלעזר וכו', „רשומות" ד' תרפ"ו; ע"ג, ע' 40; הקדמת אריה מילר ל„צואה", ווילנא תרפ"ט.
34. שאר ישוב כהן: „יסוד ושורש", בהקדמה למהדורה האחרונה של „יוש"ה", ירושלים תשי"ט, הערה בע' 10.
35. מפי ר' שבתי שמואלי (טובולסקי), איש הורודנא בירושלים.
36. פין: כנסת ישראל, ע' 264; ע"ג, ע' 66.
37. בזכותו של ר' ה"א ינובסקי ז"ל, שהביא עם עלייתו לארץ, ב־1923, פנקס זה, יחד עם שני הפנקסים של „חברה ש"ס וחברת משניות" דאחו"נ, ומסרם לספריה הלאומית.
38. א"ש פרידברג: ספר הזכרונות ח"ב, וארשה תרנ"ט, ע' 131.
39. שאצקי: קגה"ל, „ליטע" 1, ע' 101—102; פנחס קאָן: די התחלה פון יידישן דרוק־וועזן און די ערשטע יידישע זעצער אין גראדנע און ווילנע, סעפאראט־אָפּדרוק פונעם יובל־בוך פון פראַפ' פאַריין פון דרוקער־ארב' אין ווילנע, 1936; ח"ד פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולניה, ת"א תש"י, פרק הורודנא; חיים אייזעמאַן: דרוק = און צייטונגס־איינריכטונגען אין גראדנא, „גראדנער צייטונג" מ־1.2.1916; „פון יאָר צו יאָר", אילוסטרירטער געזעלשאפטלעכער יארבוך, רעד' פון משה שאליט, יאָרגאַנג 4, ווארשע 1929, ע' 22; שמואל שרגא ב"ר שלום פייגענזאהן (שפ"ן הסופר): דפוס ראָם בווילנא, הביא לביהד"פ ד"ר ח' בר־דיין, „הספר" בעריכת צ' הרכבי, שנה א' קונטרס א', ירושלים.

הערות לפרק ו

1. עם השררה הרוסית

1. ע"ג, ע' 34; ש' פרידנשטיין: עלה נדף, זכרונות פרק א' מחלק ב' של „עיר גבורים" שבכתובים, „המליץ" משנת 1881 גל' 6.
2. יולי הסן: תולדות העם היהודי ברוסיה (רוס'), כרך 1, פטרוגראד 1916, ע' 196—198.
3. שם, ע' 404.
4. ד.ו. דוידוב: אפיזודה ממלחמת המולדת בשנת 1812 (ברוסית), „כתבים", מוסקבה 1860, לפי המובא בעתון „דיין", אודסה מ־2.10.1870, ע' 647.
5. א' מאַרגאליס: געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, ב' 1, מאָסקווע־מינסק 1930, ע' 52.
6. דובנוב: דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, כרך ב', ברלין תרפ"ד, ע' 134—135.
7. ש"ל ציטראָן: שתדלנים, „אחיספר" ווארשא [1926], ע' 90—124; י' הסן: צירי העם היהודי, „יבר' אנצ'" כרך 7, ע' 102—104; ה"נ מגיד־שטיינשניידער: עיר ווילנא, ווילנא תר"ס, ע' 146—148; יצחק ב"ר אריה ליב ששון: שמן ששון — ביאורים על הגדות הסתומות בש"ס, וילנה תרי"ט.
8. י' הסן: גירוש יהודים ברוסיה, „יבר' אנצ'" כרך 5, ע' 858—859.
9. מארגאליס, ע' 328—329.
10. יעקב לעשצינסקי: די אנהויבן פון דער עמיגראציע און קאלאניזאציע ביי יידן אין 19טן י"ה, ברלין 1929, ע' 13.
11. שאצקי: קגה"ל, „ליטע" 1, ע' 732—733.
12. טאַרלאָווסקי: גראדנע אמאל און היינט, „אג"ע", 7.2.1930.
13. נתן בנדטסון ב„ראַזסביט" (ברוסית), פט"ג, מ־19.6.1881, מס' 25.
14. הנ"ל: שם, מס' 16, 20, 25, 27.
15. מובא ע"י נ' וויניג ברבעון „פון נאָענטן עבר" מס' 3, וארשה 1937.

2. פיגורה הכלכלי של גרודנה ופרנסות יהודיה

1. לפי דו"ח של עיריית גרודנה, המובא ב„אנצ' פובש"" 10, ע' 750. המספרים על היהודים, עד לשנת 1874, בה הונהג רישום הנפשות הסדיר, אינם מלאים. מלבד זאת, נכללו במספר הנ"ל רק תושביה הקבועים של גרודנה, בלי אנשי־צבא, פקידים, יושבי־ארעי ואלה שפרנסתם על שירותי דת.
2. א' צ'ריקובר: „יבר' אנצ'", ערך „גרודנה".
3. יעקב לעשצינסקי: יידן אין די גרעסטע שטעט פון פוילן, „יוא־בלעטער", ב' 21, ע' 24.
4. רומאַן סאַביצקי: אוכלוסי גרודנה בשנות 1857—1926, (בפולנית), „סקר סטאטיסטי של גרודנה העיר בשנות 1924—1926", גרודנה, ע' 7—9.
5. ישראל קלויזנר: תולדות היהודים בליטא, „יהדות ליטא", כרך א', ת"א תש"ך, ע' 83—84.
6. „סלובנ' גיאוגר'", ערך „גרודנו", ע' 831—832.
7. א"ב, ב„המגיד" מ־1876, מס' 8—11; מ"מ דאווידסאהן, ב„הלבנון" מ־8.4.1869.
8. שמעון קאבאצ'ניק, „הצפירה", ו' מנ"א תרמ"ז.
9. סובוטין, ע' 16.
10. מ' מהר"ם, ב„המליץ", א' אייר תרכ"ב; „המגיד", 29.4.1862; י"ב הורוויץ הלוי, ב„הצפירה", כ"ד ניסן תרכ"ב.
11. מ"מ אוסטרינסקי, ב„הכרמל", וילנה, כ"ד חשון תרכ"ד.
12. י"ד מילר, „הצפירה" מ"ג' ו־י' תמוז תרמ"ה; „המגיד", ח' תמוז תרמ"ה; טארלאָווסקי: גאא"ה (גראדנע אמאל און היינט) „אג"ע" מ־31.8.29.
13. ש' קאבאצ'ניק, „הצפירה", ז' אדר תרמ"ז.
14. צ'ריקובר: „יבר' אנצ'", ערך „גרודנה"; סובוטין, ע' 9.
15. סובוטין, ע' 6.
16. ב' וויינריב: הסטוריה כלכלית חדישה של היהודים ברוסיה הלבנה ובפולין — S. B. Weinryb: Neueste Wirtshaftsgeschichte der Juden in Weissrussland etc. — ברסלוי 1934, ע' 197.
17. א. ג. אורשאַנסקי: היהודים ברוסיה (רוס'), פט"ג 1877, ע' 439.
18. ויינריב: הסטוריה כלכלית וכו', כנ"ל, ע' 217.
19. וואָלף דובנאָוו: צו דער עקאנאמישער געשיכטע פון די יידן אין

רוסלאנד, „שריפטן פאר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק" ב' 1, יוואָ, בערלין 1928, ע' 95.
20. סובוטין, ע' 14.
21. „אנצ' פובש'", ערך „גרודנו".
22. צ'ריקובר: „יבר' אנצ'", ערך „גרודנה".
23. סובוטין, ע' 19—20.
24. גבריאל זאב מרגליות: שם עולם, ווילנא תרס"ה, ע' 40.
25. סובוטין, ע' 22—23.
26. א' יודיצקי: יידישע בורזשואזיע און יידישער פראלעטאריאט אין 1טער העלפט פון 19 טן י"ה, קיעוו, ע' 16—18.
27. א"ש הערשבערג: פנקס ביאליסטאק, ב' 2, ניו־יארק 1950, ע' 15.
28. אנצ' פובש'.
29. מארגאליס, ע' 280.
30. אנצ' פובש'.
31. וו. יאלאוועץ: ידישע אינדוסטריע אין גראדנע (1937), „יידישע עקאנאמיק", שנה ב', ורשה—וילנה 1938, ע' 40—44.
32. סובוטין, ע' 24.
33. שם.
34. אנצ' פובש'.
35. מ' קנורוזובסקי, ב־"Сион" אודסה, מ־21.7.1861.
36. ע' טשערניאַווסקי: דער יידישער ארבעטער אין ווייסרוסלאנד, מינסק 1932, ע' 13.
37. סובוטין, ע' 26—27.
38. „המליץ" משנת 1887, גל' 105.
39. די ערשטע ארגאניזירטע עמיגראציע פון מיזרח־אייראפע אין די פאריייניקטע שטאַטן, יווב"ל, ב' 11, ע' 224.
40. מ' הנדל: מלאכה ובעלי־מלאכה בעם ישראל, ת"א תשט"ו, ע' 139.
41. „רוסקי יבריי", משנת 1882, גל' 24; ג. ח.: מכתב למערכת „ראַזסביט" מ־27.4.1882.
42. ש' קאבאצ'ניק, „הצפירה" משנת 1887, מס' 8 ומס' 159; י"א ל—ץ [ליפשיץ], „המליץ" משנת 1889, מס' 28.

3. עיר של תורה

1. עיר ווילנא, ע' 98—99.
2. ע"ג, 69.
3. ינובסקי ח"א, ע' 13—14.
4. הערשבערג: פנקס ביאליסטוק, ב' 1, ע' 13—14.
5. ש"נ גאָטליב: ספר אהלי שם, פינסק תרע"ב, ע' 343; יו"ט לוינסקי: ר' בנימין דיסקין, ב„ספר זכרון לקהילת לומז'ה", ת"א תשי"ג, ע' 103.
6. ע"ג, ע' 78; „יבר' אנצ'", כרך 15, ע' 783.
7. ע"ג, ע' 78.
8. י"ד מילר: תולדות מנחם, פיעטרקוב תרע"ג, ע' 44; ידידיה אפרון: אַמדורער רבנים און בעלי־בתים, „גראָדנער אָפקלאַנגען", בוענאס־איירעס, מס' 3—4, ע' 7—8.
9. ע"ג, ע' 88.
10. שם, ע' 94; „הלבנון", י"ז במרחשון תרל"ה.
11. Я (ה"א ינובסקי), „המליץ", כ"א כסלו תרנ"ו; א' קמחי: פג"פ, 16.8.29.
12. א' קמחי, שם: הרב הגאון ר' דניאל, 12.7.29.
13. גאטליב: אהלי שם, ע' 343; לוינסקי: ר' בנימין דיסקין, „ס' זכרון — — לומז'ה", ע' 103.
14. לוי אובצינסקי: נחלת אבות, ע' 101 נ"ז; „טויזנס יאר פינסק", נ"י 1941, ע' 268—269.
15. י"ד מילר: תולדות מנחם, ע' 78; ישראל קלויזנר: בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, ע' 153—154, 356.
16. גאטליב: אהלי שם, ע' 343; ינובסקי ח"ב, ע' 184.
17. ע"ג, ע' 70.
18. שם, ע' 65; פנקס „ביקור־חולים", ע' 118 א.
19. ע"ג, ע' 73.
20. שם, ע' 85; מארקאוויץ: ס' שם הגדולים השלישי ח"א — מערכת גדולים, ווילנא תר"ע, דף כ"ח א.
21. י"ד מילר: תולדות מנחם, ע' 44; „יבר' אנצ'", כרך 3, ע' 565; „אנציקלופדיה של גלויות" כרך לובלין, ע' 162 ואילך.
22. פין: כנסת ישראל, ע' 394.
23. עיר ווילנא, ע' 272; י"ד מילר, „הצפירה", ו' אדר א' תרמ"ג.
24. ע"ג, ע' 93.
25. ח"ד פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולניה, ת"א תש"י, ע' 96—100.
26. שפ"ן הסופר: לתולדות דפוס ראם, „יהדות ליטא" א', ע' 286.
27. ז' ווילנאי: המפה של ארץ־ישראל, ירושלים תש"ה.

4. תנועת ההשכלה

1. ז' זילברמן, „המגיד" מס' 45 משנת 1871.
2. א. ב., „המגיד" מס' 8—11 משנת 1876.
3. א. דרויאַנוב: מ„ספר הזכרונות" של ליליינבלום, „רשומות" כרך ב', ת"א תרפ"ב, ע' 392—393.
4. מ"מ אוסטרינסקי, „הכרמל" ווילנה, תרכ"ז, ע' 257—258.
5. אפרים דיינארד: זכרונות בת עמי, לקורות היהודים והיהדות ברוסיה במשך קרוב לשבעים שה, ח"ב, ניו־ארלעאנס תר"פ, ע' 189—193.
6. „האסיף" שבעריכת נ' סוקולוב, שנה ו', תרנ"ה, ע' 464—465: קויפמאן ר' אהרן (ארקאדי) בר' אלכסנדר.
7. יהודה (לעאן) ב' משה הלוי ראזענטהאל: תולדות חברת מרבי ההשכלה בישראל בארץ רוסיא — — ח"ב, תר"ן, ע' 46.
8. „הכרמל", תוספת ברוסית, מ־5.4.1856.
9. אריה מיללער: ר' מנחם מאנוש בענדעטסזאהן, „הצפירה" 1888, מס' 68—69.
10. Казенные еврейские училища. Описание дел б. Минист. Народн. Просвещ. Т 1, Ленинград 1920, стр. 298.
11. „המגיד" 1876, מס' 8.
12. „המליץ" 1862, מס' 29.
13. „הגיון לעתים" הוא עיבוד של ספרו של שמשון רפאל רוזנפלד, רבה של באמברג, Stunden d. Andacht f. Israeliten — — Dinkelsbühl, Bd. I—IV.
14. ס' זכרון — — נערך בבית מערכת האסיף [ע"י נחום סוקולוב], תרמ"ט.
15. ינובסקי ח"ב, ע' 113.
16. בהוצאה ששית של „אחיאסף", ורשה, חלק ראשון, ע' 27; נ' סאקאלאוו: אלט־ווארשא־לאנדסלייט, „היינט־יובליי־בוך 1908—1928", ווארשה 1928, ע' 122, 124.
17. ע"ג, ע' 89.
18. ה"א ינובסקי: זכרונות נשכחים, א' — מבית־מדרשי, „הצפירה" 1920, גל' מס' 13.
19. מלבד המקורות על אב"א שפירא, שצוינו בטכסט גופו, שימשה לי כחומר בעיקר מסתו של חיים תורן „א. ק. שפירא" (מונוגרפיה), ב„מאזנים" מתשרי־חשון תשי"ד.
20. מלבד המקורות על א"ש פרידברג, שצוינו בטכסט גופו, שימשו לי כחומר הרשימה עליו ב„לוח אחיאסף" לשנת תרנ"ו, ע' 311—314, וכן ערך „פרידבערג" ב„לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור — —" של זלמן רייזען, ב' 3, ע' 168—170.
21. י"ד מילר, „הצפירה" מי"ג אדר תרל"ח; אליעזר יצחק שפירא, „המגיד" מא' אדר תרל"ח; „יבר' אנצ'" כרך 8, ע' 196.
22. אריה לייב מילר: על דבר תולדות הרב המחבר, בס' „תולדות מנחם" לי"ד מילר; זלמן רייזען: לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, ב' 2, ע' 406—409.
23. ז. רייזען: לעקסיקאן ב' 3, ע' 400—402; ש"ל ציטראָן: די געשיכטע פון דער יידישער פרעסע, ב' 1, „אחיספר" ווארשה, ע' 50.
24. מיכל הכהן סיני: די אַמאָליקע גראדנע, „גר' אפקל'", מס' 5—6, ע' 12.
25. „יבר' אנצ'" כרך 6, ע' 846.

26. א"ל מילר, „הצפירה" מ־11.3.1894.
27. ד"ב פוכס, ב„עברי אנכי", בראדי, מי"ז אדר תרל"ז; י' אלכ־ץ: הפרבר, „המליץ" מי"א תמוז תרמ"ג.
28. איש"ר, ב„המליץ" מכ"ג אדר תרל"ט.

5. חיבת הארץ

1. ב' לוריא: מגנזי ירושלים, „הארץ", 3.3.1933.
2. „מוסד היסוד", ירושלים תשי"א, ע' 55, וכן 84—85.
3. פנחס מ' גראַייבסקי: מגנזי ירושלים חוב' כ"ב, ירושלים תרצ"ב; לייב יפה: מימי האביב, פרקי זכרונות, ירושלים תרצ"ח, ע' 5—6; דב רבין: בצלאל יפה, האיש ופעליו, מונוגרפיה בכתב־יד.
4. ד' תדהר: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך א', ע' 456—457.
5. י"י ריבלין: מאה שערים, ירושלים תש"ז, הערות לע' 149.
6. א"מ לונץ: החלוקה, קורותיה והשתלשלותה, „ירושלים", קובץ ט', ע' 48.
7. „מוסד היסוד", ע' 128—129.
8. ריבלין: מאה שערים, ע' 162—163.
9. מארקאוויץ: ס' שם הגדולים השלישי, „מערכת גדולים", 21 י"א; אריה לייב בריסק: חלקת מחוקק, כולל כל ציוני הקברים אשר בהר־הזיתים עם העתק מפנקס דחברה קדישא, חוב' ז' א, ירושלים תרע"ג.
10. א' קמחי: פג"פ, „אג"ע" 16.8.29.
11. ריבלין: מאה שערים, ע' 94; „ההד", ירחון חרדי מרכזי, ירושלים, שבט תרח"ץ.
12. „ירושלים" בעריכת לונץ, כרך א', ע' 63—64.
13. הנ"ל: לוח א"י לשנת תרס"ט, ע' 14.
14. הנ"ל: החלוקה, קורותיה וכו', „ירושלים" ט', ע' 18, 35.
15. „מוסד היסוד", ע' 224—225, וכן 228—231.
16. נחום דוב פריימן: ספר הזכרון הירושלמי, שנה א' תרע"ג, ירושלים.
17. אב' נ' פולק: יהודי פולין בא"י, ב„ביב"פ" ח"ב, ע' 219, 221.
18. מנחם הכהן המכונה קפלן [ר' נחומקה], „המגיד", הוספה לגל' מכ"ב מנ"א תרל"ד.
19. „המגיד", הוספות לגליונות רבים משנת 1872.
20. הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר, בתוספת מבוא, הערות־וביאורים מאת ד"ר ישראל קלויזנר, ירושלים תש"ז, ע' 73, שע"ו—שצ"ג; ישראל קלויזנר: חברת ישוב א"י בגרודנה, „רשו־מות", סדרה חדשה, כרך ה', ת"א תשי"ג, ע' 324—330.
21. ספר היובל למלאות 50 שנה ליסוד פתח־תקוה, ת"א תרפ"ט, ע' ר"ז.
22. תדהר: אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ב', ע' 689—690; דוד כהנא: תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, כרך א', ת"א תרפ"ו, ע' 149—150; אברהם יערי: תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, ע' 12; גרשם שלום: והתעלומה בעינה עומדת, „בחינות בביקורת הספרות", מס' 8 תשט"ו, ירושלים, ע' 79—81; ישעיה תשבי: לחקר המקורות של ס' חמדת ימים, „תרביץ", תמוז תשט"ו ירושלים ע' 441—442.
23. ס' היובל — — ליסוד פתח־תקוה, ע' קע"ז—קפ"ו.
24. תדהר: אנצ', א', ע' 511.
25. א"ש פרידברג: ס' הזכרונות ח"א, ע' 137—138.
26. כתבים לתולדות חיבת־ציון וישוב א"י, בעריכת א' דרויאנוב ח"א, אודסה תרע"ט, ע' 1—4.
27. גדליה וילבושביץ: מזכרונות חלוץ התעשיה העברית, „ס' העליה השנייה", ת"א תש"ז, ע' 318; וכן מפי המהנדס נחום וילבוש, יבל"א.

הערות לפרק ז

1. המעמד הכללי של הישוב היהודי

1. ידיעות סטאטיסטיות של העיר גרודנו, ב„כרוניקה של העיר גרודנו" (פול'), הוצאת העיריה, גל' 1 מ־20.4.1928, ע' 56.

2. „היינט" ורשה, מס' 130 משנת 1912.
3. על האחים והאחות אוסטרוגורסקי ר' „האנציקלופדיה העברית", כרך א', ע' 954; „יבר' אנצ'" 12, ע' 148.
4. נ.א. בוכבינדער: די געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין רוסלאנד, וילנה 1931, ע' 423—424; „נובי ווסחוד" (רוס'), פט"ג, מ־9.10.13.

2. הגנה יהודית עצמית

1. „פוסלידנייאַ איזבסטיאַ" (רוס') ממאי 1903, מס' 124, 125.
2. שם, מס' 152.
3. מפי ישראל שוחט ז"ל וייבדלו לחיים ארוכים חנה מייזל ואליעזר שוחט.
4. מנדל זינגר: בראשית הציונות הסוציאליסטית, חיפה תשי"ט, ע' 185—188.
5. א. ד. קירזשניץ: די יידישע ארבעטער־באַוועגונג — 1905 (רוס'), ע' 99; בוכבינדער, ע' 341—342.
6. „דער פריינד" פט"ג, מט"ז כסלו תרס"ו; „כרוניקה יברייסקוי ז'יזני" (רוס') פט"ג, מס' 252 מ־28.10.05.
7. יהושע אובסי: מזכרונותי על א"א קבק, „הדואר" נ"י, מי"ד אייר תרצ"א; הנ"ל: א"א קבק הצעיר, „בצרון" נ"י, אב־אלול תש"ה, ע' 313—317.
8. א"א קבק: דניאל שפרנוב, ורשה תרע"ב.
9. „די נייע וועלט", וילנה 14(27).2.06.
10. דוד קלעמאַנטינאָווסקי: די פוע"צ אין ביאַליסטאק — —, „ביאַליס־טאקער פריינד" נ"י, מס' 22, מארס 1950; י. פאַגאַרעלסקי: די ראל פון דער זעלבסטשוץ אין ביאליסטאקער פאגראם, „ביאַליס־טאקער פריינד", 15.2.25.
11. חיים דרייהר: נ"ה דרייהר, „דבר" 25.3.43.
12. זינגר: בראשית הציונות הסוציאליסטית, ע' 188. בספר זה נזכר שם אחר — כנראה, אחד הכינויים, שהיו שכיחים אז בתנאי המחתרת.
13. פ. און בערטאַ אָלענבערג: צום אנדענק פון א רעוואלוציאנערן ארבעטער־מאַרטירער, „מארגן־פרייהייט" נ"י, 18.11.29 (המציא לי רעי מנוער הסופר יהושע־אלכסנדר פומראנץ ז"ל, ניו־יורק).
14. ה. פראנק: געקליבענע שריפטן, נ"י 1954, ע' 406, 408.

3. מערכת הכלכלה היהודית

1. על תעשיית הטבק בגרודנה ר' בין היתר: פריץ צילש: בבית־החרושת לטבק משל שרשבסקי, „גראדנער צייטונג" (יידיש וגרמ'), 4—9 בדצמבר 1917; א"נ, ב„המליץ" 15(27).3.98; ב' בורוכוב: כתבים נבחרים, כרך א', ת"א תש"ד, ע' 204—205; פ. רעמס: שטעט — — און... לאַנדסלייט, „גר' אפקל' 12—13, ע' 67.
2. „הצפירה" מ־25.7.94; יהושע רוטנברג, שם, מס' 238; „גר' אפקל'", מס' 3—4 מאלול תש"י; רייזען: לעקסיקאָן 4, ע' 73.
3. „גר' אפקל'", מס' 5—6, ע' 14.
4. ה"י חיימזון [ה"א ינובסקי], „המליץ" 23.11.94.

4. הדמות הרוחנית־החברתית של העדה

1. כמקורות לפרשה זו שימשו לי, בין היתר: Я. И. Фрумкин: Из истории руского еврейства, "Книга о русском еврействе", נ"י 1960, ע' 67—68; וכמו כן Б. Ц. Дижур: Облик русскаго еврейства באותו ספר, ע' 314—315; „ווסחוד (השבועי) פט"ג, משנת 1905 מס' 19, 25; הערשבערג: פנקס ביאליסטאק ב' 1, ע' 249, 410.

5. התנועה המהפכנית והסוציאלית בקרב יהודי גרודנה

1. פנחס קאָן: דאס צווייטע רעוואלוציאָנערע קרייזל אין ווילנע 1876 און זיין ליקווידאציע, „היסטארישע שריפטן" 3, „ייוואָ" וילנה־פאריז 1939, ע' 256—286, וכן 410—415; בוכבינדער, ע' 25—29, וכן 51—52; רייזען: לעקסיקאָן, ב' 2, ע' 204—208.

2. בוכבינדער, ע׳ 64.
3. „25 יאר״ (1897—1922), געווידמעט דעם 25—יאריקן יובילעאום פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג, ורשה 1922, ע׳ 138—139; די געשיכטע פון דער אידישער ארבייטער באוועגונג אין רוססלאנד און פוילען, „אללגעמיינער אידישער ארבייטער בונד — —״, ז׳נבה 1900, ע׳ 54.
5. ב. מיכאלעוויטש: ערב „בונד״, „רויטער פנקס״ זאמלבוך 1, ורשה 1921, ע׳ 38—39, וכן פ. אַנ—מאַן: ביאליסטאקער פעריאד אין לעבן פון צ. ק. פון „בונד״, שם, ע׳ 52; עוה״ד ו׳ פירסטנברג, איש־גרודנה, במשפט הפורעים ביהודים בעיר זו, „היינט״ וארשה, מ־14.11.35.
6. געש׳ פון דער ייד׳ ארב׳ באוו׳ אין רוסל׳ און פויל׳, „— — בונד״. ז׳נבה 1900, ע׳ 57—58, 63, 67; „דער ארבייטער״, ארגאַן פון די פוילישע סאציאליסטישע פּאַרטייא, לונדון, מס׳ 2 מדצמבר 1900; פ. רןעמן[ס: אמאליקע שטרייקן אין גראדנע, „גר׳ אפקל׳״ 8—9, ע׳ 21—22, מובא מתוך „ראַבּוֹצ׳ייה דילוֹ״ (רוס׳), ז׳נבה 1899.
7. „היסטארישע שריפטן״ 3, ע׳ 531.
8. בוכבינדער, ע׳ 177—178.
9. אח״ז [אליהו חיים זאַיונצ׳יק], „הצפירה״ משנת 1899, מס׳ 169.
10. Недельняя Хроника Восхода, פט״ג, מ־15.8.99.
11. ר׳ טראַפּ, „הצפירה״ משנת 1899 מס׳ 289.
12. לערער = יזכור בוך די אומגעקומענע לערער פון צישא שולן אין פוילן, נ״י 1952—1954, ע׳ 336.
13. „די ארבייטער־שטימע״ (משל ה„בונד״) משנת 1900, מס׳ 19, ע׳ 15.
14. מרדכי יזרסקי: בית־חרושת שרשבסקי, „היום״ פט״ג, משנת 1887, מס׳ 102; „דער ארבייטער״ (משל „פפ״ס״), מס׳ 2 מדצמבר 1900; „׳גראדנער פאַבריקס־פלוג־בלעטעל׳ — הערויס געגעבען פון ׳גראדנער סאציאל־דעמאקראטישען קאמיטעט׳״, מס׳ 1, יאנואר 1901.
15. די ארב׳ שטימע, יאנואר 1901, מס׳ 21.
16. מאראש.
17. די ארב׳ שטימע, מס׳ 24 משנת 1901.
18. הקונטרס, להוציא את סופו, הועתק מחדש מכתב־היד בירחון „אונזער צייט״, ווארשה 1928, מס׳ 7—10; ר׳ גם Б. Фрумкин: Очерки из истории евр. раб. движения в России, „יברייסקאַיאַ סטאַרינאַ״, פט״ג, שנת 1913, ע׳ 257.
19. ארב׳ שטימע 1902, מס׳ 29.
19א. אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע — יידן ג׳, נ״י 1942, ע׳ 596.
20. „המליץ״, מס׳ 23 מ־27.2.1900.
20א. בוכבינדער, ע׳ 326—327, 331.
21. „גראדנער שטימע״, מס׳ 35 משנת 1930.
22. ו. שולמאן: בלעטלעך געשיכטע פון דער יידישער ארב׳ באוועגינג, טייל 1, ווארשה 1929, ע׳ 72, 74.
23. А Кирржниц: Еврейское рабочее движение, מוס־קבה—לנינגראד 1928, ע׳ 125, 130־131, 240; וכן — מאראש.
24. ב־ן: ווי אזוי גראדנער רעוואלוציאנערן האבן באפרייט א פאר־משפטן צום טויט, „אג״ע״ מ־31.1.30.
25. „הזמן״ וילנה, מ־28.6.05 (לפי הספירה הגרגור׳); דער „בונד״ אין דער רעוואלוציע פון 1905—1906, ווארשה 1930, ע׳ 75; פ. ר[עמ]ס: אַמאליקע שטרייקן אין גראדנע, „גר׳ אפקל׳״, מס׳ 8—9, ע׳ 22.
26. „דער וועקער״, ווילנה, מס׳ 16 משנת 1906.
27. „די נייע וועלט״, ווילנה (27).2.1906.14.
28. פראַנץ קורסקי: געזאמלטע שריפטן, נ״י 1952, ע׳ 137, 355.
29. „הברית הכללית של הפועלים היהודים בליטא, פולין ורוסיה ׳בונד׳: הודעה בדבר הוועידה דשביעית של ה׳בונד׳״ (רוס׳), ז׳נבה, ע׳ 17.
30. „הד הזמן״, וילנה, מס׳ 34 משנת 1907; „גרודנו (סקירה היסטו־רית)״, ברוסית — מינסק 1960, ע׳ 48.
31. הערץ בורגין: געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין אמעריקע, רוסלאנד און ענגלאנד, נ״י 1913, ע׳ 553.
32. „יברייסקי גולוס״ (רוס׳), אודסה, מס׳ 1 מ־5.1.07.
33. „אונזער וועג״, מס׳ 6 מ־10(23).10.07.
34. זאב יאַסני: ה„בונד״ בליטא, „ס׳ יהדות ליטא״ א, ע׳ 560.
35. „אוטקליקי בונדאַ״ (רוס׳), מס׳ 3 מנובמבר 1909.
36. שם, מס׳ 4, אפריל 1910.
37. א. קירזשניץ: דער אידישער ארבעטער, ב׳ 3, מוסקבה 1927, ע׳ 97.
38. בוכבינדער, ע׳ 423—424.
39. יאסני: ה„בונד״ בליטא, „ס׳ ליטא״, ע׳ 561.
40. „הזמן״, מס׳ 109 משנת תרע״ד.

6. גרודנה — מרכז לתנועת התחיה הלאומית והעברית

1. ינובסקי ח״א, ע׳ 6—8.
2. המכתבים שמורים בארכיון הציוני המרכזי בירושלים בעזבון יהושע אייזנשטט־ברזלי.
3. ד. רבין: בצלאל יפה, האיש ופעליו.
4. ינובסקי ח״א, ע׳ 7.
5. ש״ל ציטרון: לקסיקון ציוני, ורשה תרפ״ד ע׳ 592—594.
6. ״זכרונות א״י״ — קיבצם וביארם אברהם יערי ח״ב, ירושלים תש״ז, ע׳ 653; אברהם לוינסון: תולדות יהודי ורשה, ת״א תשי״ג, ע׳ 241 — 243.
7. ינובסקי ח״א, ע׳ 7—8.
8. שם, ע׳ 8.
9. ד. רבין: בצ׳ יפה; ״המליץ״, מס׳ 285 מ־27.12.95.
10. ינובסקי ח״ב, ע׳ 275—276.
11. ל׳ יפה: מימי האביב; ד. רבין: בצ׳ יפה.
12. ל׳ יפה: מימי האביב.
13. ד. רבין: בצ׳ יפה; נ. ב[אס]: גראדנע און א״י, ״אונזער אויפ־לעבונג״, הוצאה חד־פעמית, גרודנה 1924.
14. ישראל קלויזנר: אופוזיציה להרצל, ירושלים תש״ך, ע׳ 72; ״בודושצ׳נוֹסט״ פט״ג, מס׳ 49 משנת 1900.
15. ח״ד לאריוועצקי, ״הצפירה״ מ־31.8.99.
16. שם.
17. צ״נ גאלאמב, ״הצפירה״ מ־15.1.02.
18. הנ״ל, „הצפירה״ מס׳ 13 משנת 1902.
19. רייזען: לעקסיקאן, ב׳1, ע׳ 1238 — 1242; אריה צנציפר־רפאלי: פעמי הגאולה, ת״א תשי״ב, ע׳ 112; לערער יזכור בוך די אומגעקומענע לערער פון צישא־שולן אין פוילן, ע׳ 191 — 193.
20. ״יברייסקי גוֹלוֹס״, מס׳ 24 משנת 1907.
21. א. ליטווין: ביי דער וויגעלע פון די פועלי־ציון, „אין באַגינען״, די ציוניסטיש־סאציאליסטישע באוועגונג ביז דער גרינדונג פון וועלט־פארבאנד „פוע״צ״, ת״א 1948, ע׳ 77.
22. ר׳ מכתב מד״ר וייצמן לליאו מוֹצקין מ־23.10.01, השמור באר־כיון הציוני המרכזי בירושלים, לפי המובא בספרו של ד״ר ישראל קלויזנר ״אופוזיציה להרצל״, ע׳ 105.
23. מרדכי פוגורלסקי: פוע״צ ותנועות ציוניות־סוציאליסטיות בביא־ליסטוק, „אסופות״, מס׳ 6, ת״א 1959, ע׳ 141.
24. ״כרוניקה יברייסקוֹי ז׳יזני״ פט״ג, מס׳ 15 משנת 1906.
26. צ״ג גאלאמב, ״הצפירה״ מג׳ בשבט תרס״ב; ״נח באַס״, קובץ לזכרו, ת״א תש״ו, ע׳ 30.
27. ״גנזים״, קובץ א׳, ת״א תשכ״א, ע׳ 101; רייזען: לעקסיקאן, ב׳ 1, ע׳ 1142—1144; ד״ר מ׳ דבוז׳צקי: ירושלים דליטא במרי ובשואה, ת״א 1951, ע׳ 29.
28. כמקורות עיקריים לנושא ״הקבוצות הפדגוגיות״ ו״הקורסים העבריים הפדגוגיים״ בגרודנה שימשו לי:
א׳ קרון: הקורסים הפדגוגיים העבריים בגרודנה, „ראשונים״, ת״א תרצ״ו, ע׳ 95 — 107; מ״א אביגל: הקורסים הפדגוגיים הגרודנאיים — תולדותיהם ומהותם, „החינוך״ מסיון תשי״ח,

ע' 370 — 374; „אחד מתלמידי הקורסים" ב„הזמן", וילנה משנת 1907 מס' 59; יעקב פיכמן: א' כהנשטם, ב„הוראת ההיסטוריה בביה"ס העממי" לאהרן כהנשטם, ת"א תרפ"ב; א' גאלאמב: די גראדנער פעדאגאגישע קורסן, „גר' אפקל", מס' 12—13, ע' 16—19; ד. רבין: בצלאל יפה.

29. ל' יפה: תקופות, ת"א תש"ח, ע' 15—16; ארכיון ל' יפה, השמור בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

30. ינובסקי ח"א, ע' 116—117; אדריסה לנחום סוקולוב מטעם "הסניף ההוראדנאי" של אגודת "חובבי שפת עבר", ב"ספר היובל של הצפירה", ורשה תרע"ב.

31. "היינט" ורשה, מס' 140 משנת 1912.

7. עולי־„בראשית" מגרודנה לישוב החדש בארץ

1. מלבד מקורות ראשונים ישירים מאנשי־גרודנה עצמם, וכן אר־כיוניים ודברים שבכתב בעתונים, שימשו כחומר לנושא זה גם: "ספר בית־הקברות הישן בתל־אביב", שסודר, נערך ויצא לאור ע"י צבי קרול וצ' לינמן, ת"א ת"ש; וכן אנצ' לחה"י.

מקורות לפרק ח

1. שנה של פורעניות, עלילות וגירושים

1. בנוסף לזכרונות המחבר, שימשו כמקורות לנושא זה: ינובסקי ח"א, ע' 138; כתבות של לייב יפה (בחתימת "Б.") ב„ראזסביט" הפטרוגראדי ב־1915, האחת "גרודנה" בגל' מס' 4, השניה "פליטים מליטא" בגל' מס' 8; א' ליטאי — פרק מ„מגילת החורבן", „רשו־מות" ב, ת"א תרפ"ב, עמ' 237.

2. הכיבוש הגרמני

1. בנוסף לרשומות המחבר ויומניו, שימשו מקורות לנושא: גליונות "גראָדנער צייטונג"; ה"א ינובסקי — מחיי הציבור היהודי בגרודנה, "הצפירה", 10.1.20; אפרים ניימאַרק — יידישע וואלן אין גראדנע, "אג"ע" מ־11, 18 ו־24 במאי 1928; צבי טאַרלאָווסקי — דער ערש־טער דעמאקראַטישער ועד־הקהל, "לאַנדק' גר'", יוני 1939.

3. מהפכות רוסיה ומהפכת גרמניה

1. כמקורות לנושא זה, מלבד רשומות המחבר ויומניו, שימשו: עתוני גרודנה — "גראָדנער צייטונג", "צייטונג פון גראָדנער סאָל־דאַטן־ראַט", "אונזער מאָרגן" ("נאַשה אוטרו"); "קראָניקה מיאַסטאַ גרודנה" ("רשומות העיר גרודנה"), גרודנה 1928, מס' 1; ד"ר צ' בעלקאָ — דער הרם אין גראדנע, "לאַנדק' גר'", מארס 1936; שתי רשימותיו של צ' טארלאווסקי ב"לאַנדק' גר'" — "א בלעטל געשיכטע פון דער גראדנער יידישער קהלה", יוני 1939, ו"גראדנער רעפובליק", בגל' יולי 1938; י' בעקער — נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע, "פּנקס פאַר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יארן פון מלחמה און אקופּאַציע", ווילנה 1922, עמ' 248—258; אזרח (ה"א ינובסקי) — מחיי הציבור היהודי בגרודנה, "הצפירה" 16.1.20; א' ניימאַרק — פאַלקס־שול ביים ועד־הקהל, תוספת מאוירת ל"גראָדנער מאָמענט"", ליאנואר 1925; פון פראַפעסיאַנעלן לעבן אין גראדנע, "דאס פראַפעסיאנעלע לעבן", ווארשה 5.9.19.

מקורות לפרק ט

1. ראשית השלטון הפולני

1. גם לנושא זה שימשו מקור עיקרי רשומות המחבר ויומניו, ובנוסף לאלה: העתון "נאַשא אוטרו"; אזרח (ה"א ינובסקי) — מחיי הציבור היהודי בגרודנה, "הצפירה" מ־16.1.20; י"י — בריוו פון גראדנע, "יידישע צייטונג" ווילנה מ־23.9.19; מ[איר] ב[עלקאָ] — ביי דער ארבעט, "אונזער וואָרט" גרודנה מ־24 ו־31 במאי 1935; צ' טאַרלאָווסקי — גראַדנער רעפּובליק, "לאַנדק' גר'" יולי 1938.

4. שטנה, התנפליות ופרעות

1. כחומר לרשימה על נושא זה שימשו למחבר:

רשימותיו מימי הפרעות בגרודנה בשבועות תרצ"ה, בהם שהה בעיר מוצאו, וכן כתבתו "מה היה בגרודנא?" ("מאת שליח מיוחד") בתוספת־הערב ל"דבר", ת"א 17.6.35; עדויות מפי עדי־ראייה; "גראדנער מאמענט" מ־11.6.35; עתוני ווארשה ביידיש מ־11.6.35 — 21.6.35; יעקב לשצ'ינסקי — הפרעות בפולין 1935 — 1937, ב"דפים לחקר השואה והמרד" ב', הוצ' הקיבוץ המאוחד, פברואר 1952, ע' 53 — 55; פאַני רעמס — גראדנער חורבן־פרעלודיעס, גר' אפקל' 8—9, ע' 4 — 5.

על משפט הפורעים: עתוני ווארשה ביידיש מ־5 ועד 16 בנובמבר 1935, וכן "היינט" ווארשה מ־29.12.35 ו־7 ו־9 ביאנואר 1936.

על הימים הקודרים בגרודנה לאחר־מכן: "נייע פאָלקסצייטונג" ווארשה מ־11.3.36 ו"גראדנער מאמענט" מ־7.5, 9.7 ו־5.9 שנת 1937.

Pojedyńczy Nr. 10 Pf. | Einzelnummer 10 Pfg.

Grodnoer Zeitung

Sonntag, 3. September 1916.

Nummer 185	Prenumerata miesięczna wynosi 1,50 mk. Przez pocztę kwartalnie — 4,80 mk. Wychodzi codziennie z wyjątkiem soboty. Redakcja: Grodno ul. Maryjska 4.	Bezugspreis monatlich 1.50 Mark. Durch die Post vierteljährlich 4.80 Mark. Erscheint täglich außer Sonnabend. Geschäftsstelle: Grodno, Marienstraße 4.	2. Jahrgang

נומער 63. | זונטאג, ו' ניסן תרע"ו. | צווייטער יאָהרגאַנג

גראָדנער צייטונג

אמטליכער בעריכט.

כותרת העתון / דאס קעפּל פון „גראדנער צייטונג"

The masthead of "Grodnoer Zeitung"

גרודנה היהודית בדורה האחרון
מערכת העדה וחייה הציבוריים
א. מלחמת־הקיום

ד. רבין

יהודי גרודנה — מעמדם והיאבקותם

מעמד היהודים בעיר

בשנת 1921 ישבו בגרודנה 18,697 יהודים — לעומת 40,000 ומעלה (60% מכלל התושבים), שהיו שם ב־1914 — וחלקם בקרב האוכלוסים בעיר הגיע ל־53.9%. ב־1926 היה מספר היהודים בגרודנה 22,385, אולם בכלל יושביה (46,286 ומאלה קאתולים 18,070) הם הגיעו כעת ל־48.36% בלבד (לפי „גראדנער מאמענט" מ־5.8.27 ולפי „סקירה סטאטיס־טית של העיר גרודנה בשנות 1924—1926", בהוצאת עי־רייתה). שש שנים לאחר־מכן, ב־1931, נמצאו בעיר 22,159 יהודים, אך מקומם בכלל 49,669 הנפשות שבגרודנה כבר ירד עד ל־42.6%.

לעומת זאת, עלה במשך 10 השנים מאז 1921, מספר הקאתולים (קרי: הפולנים) מ־12,053 — 34.7% מכלל התו־שבים — ל־21,556 או 43.6% מכללם.

את גידול האוכלוסיה הפולנית בגרודנה ידגימו כמה מספרים סטאטיסטיים של עירייתה משנת 1926 (מובאים ב„גראדנער מאמענט" מ־29.3.27): באותה שנה נוספו בעיר 893 קאתולים, ומהם 702 באו מקרוב אליה; יהודים ע ז ב ו 59, ולעומתם נוספו 154 מגידול טבעי, ואילו פראבוסלאבים, קרי רוסים ובלורוסים, נוספו מריבוי טבעי 49 ועזבו 53. ותהליך זה של פילון העיר, במכוון ומתוכנן ע"י השלטונות, נמשך בגרודנה והלך לאחר שנת 1931 ביתר תנופה.

אשר לחלקם של היהודים בנכסים שאינם נדים בעיר, הרי בעוד שב־1886 נשתייכו להם 65.16% מכלל אלה — היו בידי בני־עמנו ב־1926 רק 46% בלבד מכלל הנכסים הללו שבגרודנה („גר' מאָמענט" מ־30.12.26).

על מגמת השינויים שנתחוללו במעמדם של היהודים במסחר בגרודנה, אנו למדים מן המספרים, שפירסם החוקר הסוציולוג יעקב לשצ'ינסקי (ברשימתו „המסחר היהודי בעיירה שבפולין", „יידישע עקאָנאָמיק", וארשה 1937, מס' 1 ע' 12), ושלפיהם היו — בשנת 1932 — 694 חנויות משל יהודים מבין 823 החנויות שבגרודנה, כלומר 84.3% מכללן; ואילו ב־1937 היו בידי בני־עמנו 710 חנויות מבין 999 שבעיר, או 71.1% בלבד מכללן. אם לנקוט במדד של 100 נקודות ב־1932 לגבי חלקם של אחינו בני־ישראל בסחרה של גרודנה — הרי ירד חלקם והגיע ב־1937 ל־84.3 נקודות בלבד.

על מעמד היהודים בתעשיה ובמלאכה אנו למדים מן הנתונים הבאים:

לפי מיפקד, שנערך בראשית 1921 (בעריכתו בגרודנה עסקו יוסף יאשונסקי ושמואל אוסטרינסקי, והתוצאות פור־סמו ב„יידישע אוטערנעמונגען אין פוילן לויט דער אנקעטע פון 1921 — —", וארשה 1922) — נמצאו בגרודנה בידי יהו־דים 1,273 מפעלים וסדנות לתעשייה ולמלאכה, שהעסיקו 3,719 איש, מהם 2,341 שכירים, ומאלה 83.2% — יהודים. 34.6% מכלל המועסקים במפעלים הנ"ל עבדו בענף המזון, כולל טבק, ו־29% — בהלבשה.

בשנים שלאחר־מכן נוסדו בגרודנה ע"י יהודים מספר מפעלי־תעשייה חדשים. אחד מהם, לטבק, אף התחרה בגודלו עם זה שמייסודו של שרשבסקי; ובתי־הבורסקי הגדולים העסיקו גם הם כמה מאות פועלים. אך בתי־חרושת אלה לא החזיקו מעמד, לרגל המשבר שפרץ בפולין, ובשנת 1926 לא היו קיימים עוד.

עם זאת הוסיפו אחר־כך יהודים בגרודנה להקים שוב מפעלים חדשים, אשר החשובים שבהם היו לאופניים ול־אופנועים, ללבידים ולזכוכית (יתר פרטים על התעשייה היהודית בגרודנה ר' במאמרו של ו' יאלובץ, להלן).

ב־1937 היו בידי יהודים בגרודנה 65 מפעלי־תעשייה גדולים ובינוניים, שהעסיקו 2,181 שכירים, מהם 895 (41%) יהודים — לעומת 41 מפעלים עירוניים, ממשלתיים ולא־יהודיים, שהעסיקו 1,462 שכירים. המפעלים של היהודים תפסו גם אז מקום ראשון בתעשיית גרודנה במספרם וב־חשיבותם, וכן במכפר העובדים בהם.

נוסיף כאן גם סיכומי אומדנים, שנערכו בראשית 1930, של בעלי־המלאכה ושל העובדים השכירים היהודים בגרוד־נה באותו זמן — על־ידי הסופר ישראל יהושע זינגר (מחבר הרומאנים „יושי עגל" ו„האחים אשכנזי"), אשר שימש אז כתב העתון „פאָרווערטס" הניו־יורקי בפולין. לפי האומדנים

הללו, שהוא אספם בגרודנה באגודות המקצועיות ובאלה של בעלי־המלאכה היהודים, ושפורסמו ב„אונזער גראָד־נער עקספרעס" מ־18.4.30 — הגיע מספרם הכללי של העוב־דים ושל בעלי־המלאכה העצמאיים היהודים גם יחד בגרוד־נה באותה שנה ל־5,500, מהם 1,400 בעלי־מלאכה. מקום ראשון ברשימה תופסים העובדים בענף של המחט והעור (חייטים, סנדלרים, תפרים, רצענים) — 850 שכירים, 750 עצמאיים; אחריהם באים: העובדים בעץ (נגרים וכו'), בבנייה, במתכת (מסגרים, חרטים, נפחים וכו') — 435 שכי־רים, 385 בעלי־מלאכה; במזון (אופים, קצבים) — 200 פו־עלים, 80 עצמאיים ומעבידים זעירים. ונוספו על אלה כ־400 עוזרים במסחר, פקידים וכו', כמה מאות פועלי־טבק, עובדי תעשייה זעירה, ספרים וכו'; ולא נכללו כאן עובדי־הטבק המנושלים.

לגבי אוכלוסיה של 22,000 יהודים, בקירוב, בעיר באותו פרק זמן — אחוז כזה של אחינו בני־ישראל מתפרנסים על עבודתם (במידה שהיתה מצויה בידיהם) הוא מכובד מאוד.

ירידת משקלם היחסי־המספרי של היהודים בגרודנה בקרב תושביה, נתנה, בצד גורמים אחרים, מהם גם יהודיים פנימיים, את סימניה בגודל הנציגות של בני־עמנו במועצת־העיריה. כך ירד מספרה מ־24 צירים מבין 36 במועצה הנב־חרת הראשונה, שנתכוננה בשנת 1919, ל־19 בזו שנבחרה ב־1927, וכן במועצה השלישית (זו נבחרה ב־1929 ומספר חבריה הכללי היה 35). אך ב־1934, בבחירות למועצה הרביעית, ירד מספר הצירים היהודים ל־10 מבין 40 (ה„בונד" לא השתתף הפעם בבחירות). וב־1939 (ואז חזר בו ה„בונד" והשתתף שוב בבחירות) — לא עלה מספרה של נציגות היהודים על 11 ציר, לעומת 27 משל האוכלוסים הנוצרים.

המאבק על הקיום ועל העתיד

יהודי גרודנה, לזרמיהם הציבוריים, השתתפו במערכתם הכללית של אחינו בני־ישראל בפולין, בין שתי מלחמות העולם, על קיומם ועתידם. וכבכל היהדות שבמדינה זו, כן גם בגרודנה, היו שראו את המאבק היהודי בפולין כנכזב מיסודו, והסיקו מכך את המסקנות, אם בהגירה לארצות־חוץ שונות או בעליה לארץ־ישראל, ואם בשאיפה לעזוב את המדינה. לעומת אלה היו גם שהאמינו שגורל אומתם כרוך לצמיתות בעתידות העם שבקירבו הם יושבים, ועל־כן — בשינוי המשטר המדיני־הסוציאלי בפולין. אלה כיוונו את כובד היאבקותם במגמה זו, ותוך שותפות עם המתנגדים למשטר הריאקציוני שבקרב הפולנים גופם, ובייח"ד עם הבלורוסים (הקומוניסטים), שהיו להם גם חשבונות מדיניים מרחיקי־לכת משלהם. הללו, ובמיוחד „האדומים" — חסידי המשטר הסוביטי מבני־עמנו — נרדפו ביותר ע"י הרשות, ומהם שנידונו והושמו למשך שנים בבית־הסוהר הגרודנאי, אשר „שמו הלך לפניו" עוד מתקופת רודנותו של הצאר; לא־מעטים מבין אסירים אלה שילמו בבריאותם לצמיתות בעד התמודדותם על השלטון, והיה אף מי שהוציא את נש־מתו בכלא זה.

יהודים בגרודנה ניהלו מערך פוליטי גם במסגרת מקו־מית עם הממשל המציק והחורש מזימות. לא רק גליונות השבועון של ה„בונד", „גראדנער שטימע", היו מוחרמים מדי פעם בפעם ע"י השלטונות, או מופיעים כשקרחות גדו־לות מכסות את עמודיהם, ולא רק עורכו (משה רובינשטיין, כיום עורך „די שטימע" שבמכסיקו) היה נתבע לדין ונקנס. נגישות הרשות העוינת היתה מנת־חלקם גם של העתונים היומיים היהודיים המקומיים „גראדנער מאמענט" (בעריכתו של דויד ברזובסקי הי"ד, שלא היה נרתע, כפי שכבר ציינו, מלהגיב על מעשי־הזדון של השלטון וחסידיו ולומר את דבריו ברמה בפומבי, בייחוד בימי פורענות), וכן גם של „אונזער גראדנער עקספרס". ואפילו „אונזער וואָרט" השׁ־בועון הצנוע של „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת", שהיה מופיע בגרודנה באמצע שנות ה־30 ועוסק בעיקרו בענייני הציונות הפועלית — גם הוא היה יוצא מכפות הצנזורה הפולנית החמורה, כשטוריו מתקפחים.

לימים, משעיפה נפשם של יהודי גרודנה מהצקת החולי־גאנים ומהשתוללותם, לאחר שרבי־הפורעים בשבועות תרצ"ה, שנחונו, הרימו שוב את ראשם וחידשו בתמרוצת של טירוף את תעלוליהם עד להטלת הפצצה במוסד היהודי לשמירת בריאותם של טף ונשים („טאָז") — הגיבו אחינו בני־ישראל בעיר בהפגנת־מחאה נמרצת. הם ערכו, ב־17.3.36, שביתה כללית, שהוכרזה ע"י ה„בונד", אך נתקבלה על דעת היהודים כולם בעיר. כל הסדנות ובתי־המסחר משל אחינו בני־ישראל נסגרו, ושביתת־הזעם רבת־הרושם נגד הפגיעה בהם, אף נגד האיסור על השחיטה על־פי דיני דתם ונגד מכלול העוולות הנגרמות להם — שביתה זו הקיפה את הכול.

כ ז י ר ה מ י ו ח ד ת ל מ א ב ק מדיני, כלכלי ותרבותי, במסגרת מקומית, ש י מ ש ה מ ו ע צ ת ־ ה ע י ר י ה, אשר משך שנים היו הצירים היהודים הרוב בה, וגם משאיבדוהו, היה משקלם בה נכבד למדי; וזה בייחוד — מפני שכאן השתתפה, בדרך כלל, גם נציגות של חוגים ליבראליים שמאליים וסוציאליסטיים שבקרב התושבים שלא מבני־ברית, ואצל אלה אפשר היה למצוא מידת הבנה, לפחות להלכה, לכמה מענייניהם ובעיותיהם של בני־עמנו בעיר. החוגים הללו גם לא היו להוטים ביותר אחר האנטישמיות

הזואולוגית, קשר היה קיים ביניהם לבין הסיעה הסוציאליס־טית היהודית שבמועצת־העיריה, וכן עם החברים היהודים שבמועצת האיגוד המקצועי, בתהלוכות האחד במאי וכו׳. ולקשרים הללו נועדה השפעה מרסנת בתחומים של הבטחון ושל החרם על היהודים.

לזכותם של אותם קשרים יש לייחס את נצחון היהודים במאבקם על זכותם להנות, לפי חלקם, מאולם התיאטרון העירוני להצגות ביידיש, עניין, שבו עוד ידובר להלן.

מערכה כבדה וממושכת ניהלו הפועלים אחינו בני־ישראל בגרודנה, בתמיכתם של הציבור היהודי ושל מוס־דותיו — על הזכות לעבודה. בראש המאבק הזה עמדו, כמובן, עובדי־הטבק, אלה אשר נושלו מן המפעלים, שעברו לרשות המונופולין הממשלתי, ואלה שאימת הנישול היתה תלויה על צווארם. דבר הזכות לעבודה ליהודים אף הובא לפני במת ה„סיים" הממלכתי בוורשה־הבירה בשאילתא מיוחדת של הסיעה היהודית בו.

כן היו נציגי הפועלים היהודים שבגרודנה מראשי הפעי־לים במערכה הכללית, בקנה־מידה ארצי, „למען זכות שווה לעבודה לפועל היהודי", ושהתנהלה ביזמת ה„בונד" (נציגו הגרודנאי, י׳ פינק, אף היה חבר לנשיאות בוועידה, שזומנה לתכלית זו בוורשה באפריל 1926).

המערכה על זכות זו התנהלה בגרודנה גם בעירייתה, וכעבור זמן — גם במפעלים יהודיים. אף־על־פי שהכנסתה ברובה באה לה לעיריה ממשלמי המסים היהודים, רוב תושביה של העיר, או, במרוצת הזמן, למעלה מ־40% מכללם; ואם כי לנציגות היהודית נודעה השפעה רבה תמיד, במועצתה, וגם הנהלת העיריה היתה לא מן האנטישמיות דווקה — היו העובדים היהודים מוחרמים כמעט בדיעבד הן במנגנונה ובמפעליה לחשמל, למים וכו׳, והן בעבודותיה. וגם המעטים שהעסיקה — אך בשל התערבות מתמדת ונמרצת מצד חברים יהודים של מועצת־העיריה החזיקו מעמד בתפ־קידם ובעבודתם. עתה, במסגרת המערכה הכללית למען זכות לעבודה ליהודים, הוגבר הלחץ במגמה זו גם ברשות זו, והוא הביא לתוספת־מה של עובדים ופקידים מבני־ברית, אך אחוזם בעבודותיו של מוסד זה נשאר מבוטל למעשה.

התמודדותם של היהודים בגרודנה עם הצבת הלוחצת של הגזירות בתחום הכלכלי והכספי, שהונחתה עליהם — פניה רבים ושונים היו: יזמה משקית, חתירה במשותף אחר תחבולות לעמידה בשער, והעיקר עזרה עצמית לצו־רותיה — קואופראציה, השתלמות והכשרה מקצועית וסיוע הדדי — למען סמוך נופלים וסעוד צפויים למעוד.

יהודים בגרודנה הראו יכולת בגילוי אשנבים שונים, דרכם חדרו לענפים כלכליים וכן פיתחו נתיבות להרחבת קיימים, שמדינת־הוויסלה היתה מעוניינת לטפחם, אך בני־עמה לא הצליחו או לא קדמו בכך לאחינו בני־ישראל.

משפחה יהודית בגרודנה מפתחת סדנה זעירה למסגרות לבית־חרושת גדול לאופניים ולאופנועים, שיצאו לו מוניטין בפולין. קבוצת שותפים יהודים פותחת בפרבר שמעבר לנימאן מפעל לזכוכית ומייצרת בו בקבוקים לצרכי המונו־פולין הממשלתי לכוהל, וכן שמשות. מבעליו של בית־חרושת זה מניחים אחר־כך את היסוד למפעל הזכוכית אשר בראשון־לציון; ויוזמים אחרים מאחינו בני־ישראל שבגרודנה הולכים בעקבות המפעל שבעירם ומייסדים גדול ממנו, לייצור זכו־כית, בביאליסטוק הקרובה. יהודים מפולין הקונגרסאית מייסדים בגרודנה בית־חרושת ללבידים — המפעל הגדול ביותר בעיר זו בשנות ה־30, המייצא את מוצריו למרחקי תבל. כן מקימים יהודים בגרודנה בתי־תעשייה חדשים אחרים; ובו בזמן מרחיבים, משכללים ומפתחים תעשיינים יהודים ותיקים בעיר זו את מפעליהם הקיימים, אף מעלים אחדים מהם לתכלית השכלול.

יהודים מגרודנה, יחד עם שותפים מערי־השדה ומעיירות הסביבה, יוזמים ומכוננים את התעבורה והתובלה הבין־עירונית במחוז, אף מחוצה לו — לימים בשו־תפות עם פולנים, בבחינת שלט־מגן מפני עיניה הרעות של הרשות, שהתנכלה ליהודים לדחקם גם מענף זה. כן מקים קואופראטיב של בעלי־כירכרות יהודים את קו־האוטובוסים הראשון מן העיר למקום־הקיט שבעיבורה — לוסוסנה.

סוחרים בעלי־יזמה מבני־ברית מוצאים אף הם דרכים לפתח יצוא של תוצרת חקלאית מקומית — של סיבי־פשתים וזיפי־חזיר — לחו"ל.

גם החקלאים היהודים המעטים שבגרודנה מגלים מעשי־יזמה ומהם שמטפחים עתה אפילו ענף חדש, בגדלם צמחי־רפואה.

עם קום המפעלים החדשים לתעשייה, ובייחוד עם ייסוד הגדול שבהם — בית־החרושת ללבידים — נתייצבה בכל חריפותה בעיית העבודה היהודית בהם. אך אם היו קשיים אובייקטיביים רציניים בדרכה של זו בתעשית הזכו־כית, מלאכה, שלא נמצאו לה אומנים יהודים מאומנים, הרי לא כן היה הדבר בנוגע לייצור הלבידים. אלא שבעלי־המפעל הזה לא נחה דעתם מן הפועל בני־עמם, בשל הפחד מפני התארגנות־יתר ותקיפות בדרישות מצדו בעקבותיה, אף בגלל חשש לעריכת שביתות וכו׳.

עוד לפני שהופעל בית־החרושת תבעו בעליו ממבקשי־העבודה בו שמבני־ברית, כי יביאו עמם „תעודות יושר" מאת המשטרה. כן טענו בעלי־המפעל, שהמלאכה בו צריכה להיעשות גם בשבתות ובמועדים, והם כיהודים חרדים, יחרד

לבם להעביר את הפועל מבני־עמם על לאו שמן התורה. וכך נפתח בית־החרושת כשמספר הפועלים היהודים בו מועט מלכתחילה. אולם גם המעטים הללו היו לצנינים בעיני מעבידיהם, באשר לא הסכינו לתנאי־הניצול הקשים ששררו במפעל.

דין־ודברים ממושכים ויגעים היו נטושים אפוא בין ועד־הקהלה העברית שבגרודנה והחברים היהודים שבמועצת האגודות המקצועיות ולבין בעלי־בית־החרושת בדבר פתיחת שעריו של המפעל לפני הפועל היהודי בלא נומרוס קלאוזוס. ומשהסכימו החרשתנים, בלחצה של דעת־הקהל היהודית בעיר, לקבל עובדים מבני־עמם, כדי מחצית, בקירוב, מכלל הצוות שבמפעל — חזרו בהם המעבידים עד מהרה ופיטרו את היהודים ברובם הגדול וקיבלו תחתם שלא מבני־ברית, ודווקה מבין הסכינאים שונאי־ישראל בכל רמ״ח אבריהם, מן ה„אוסאדניקים״ („המתיישבים החדשים״) שב„גובה קולוניה״ שבעיבורי הפרבר. ויארכו הדברים, אם נבוא לספר את יתר פרטי הפרשה המבישה והשתלשלותה. אך נוסיף, שיצרני הלבידים בגרודנה היו לא יחידים להחרמת העובד היהודי בעיר זו, והיו להם בעלי־ברית גם בקרב קבלני־הבנין היהודים. אכן עובדה היא, שהמאבק על זכות העבודה לפועל היהודי נתקל בחומת־ברזל גם מבפנים.

כידוע, היתה ממשלת פולין נוהגת להשתמש גם בצינורות פעולה קונסטרוקטיביים וחיוביים לפעמים כשהם לעצמם, אף עושה למען טפחם ופתחם — לשם תכלית מסווית או גם גלויה: נשילת היהודים מעמדותיהם הכלכליות. צינור כזה לשליטים שימשה הקואופראציה, שלה העניקו זכויות־עדיפות שונות לגבי החוק, כולל שחרור ממסים שונים, הקלות והנחות, ושאותה טיפחו בכל ענף ומקום, שבהם ראו אפשרות לכבוש את המסחר והמלאכה מידי היהודים ולעודד לכך קבוצות וחוגים מבני העם השליט. לתכלית זו הוקמו גם בגרודנה מספר מוסדות קואופראטיביים: לאשראי לסוחרים פולנים, צרכניות קואופראטיביות פולניות, קואופראטיבים של בעלי־מלאכה שלא מבני־ברית ליד קסרקטיני הצבא הרבים והגדושים, שלא יזדקקו חלילה חייליהם לסנדלר יהודי בעיר וכד׳.

יהודי גרודנה, כאחיהם במקומות אחרים בפולין, השתדלו עתה לנצל אף הם את הקואופראציה כמכשיר ומסגרת להתגוננות כלכלית במאורגן, לשם עזרה עצמית לגופה, וכן כנשק מפני מתחריהם המועדפים לטובה.

בראש וראשונה פיתחו אחינו בני־ישראל בגרודנה את הקואופראציה לאשראי, שבה נצטבר בידיהם נסיון מוצלח מאז נוסד בעיר זו, בראשית המאה, ה״בנק־הזעיר״ רב־הזכויות (ה״בענקל״). עתה התפתח ה״בנק העממי הקואופראטיבי״ הזה למוסד־יסוד לאשראי להמוני העם היהודים שבמקום.

בו בזמן הקימו הסוחרים מבני־עמנו בנק מיוחד לצרכיהם. כן נוסד, בעזרתה של חברת „אורט״, מוסד קואופראטיבי־מסחרי משל גנני־הירק והבוסתנאים היהודים, שבין היתר, היה עליו לדאוג להדרכה מקצועית של חבריו. כן הוקמו בפרקי־זמן שונים מספר קואופרטיבים בני־חלוף: יצרניים, לצרכנות, וכן אף משל בעלי־מלאכה — לקניה ולמכירה. (יתר פרטים על הקואופראציה היהודית בגרודנה ר׳ להלן, ברשימתו של העו״ד העסקן הגרודנאי יצחק גוז׳אנסקי הי״ד).

לשם עמידה בשער במערכה הכלכלית, נתכוננה בתקופה המדוברות בגרודנה גם שורת התאגדויות של יהודים בענפים ובמשלחי־יד שונים: משל תעשיינים, בעלי־מלאכה, סוחרים־סיטונים, קמעונים, בעלי־בתים ואחרים — בנוסף על האגודות המקצועיות של העובדים.

חשיבות רבה נודעה גם ל„קופה להלוואות בלא ריבית״ — ה„גמ״ח״, שיהודים טובים בעיר יזמו את הקמתו וגייסו את הון־היסוד בשבילו — עד שגם הג׳וינט הושיט את חלקו. חבר עסקנים מקומיים מסורים פיתחוהו, טיפחוהו, ביססוהו והגדילו את מימדיו ואת כוחו לסמוך ולחזק.

פעולה ברוכה נעשתה בגרודנה להצלת בעלי־המלאכה היהודים מן הסכנה שארבה להם לירד בעיסוקם למחתרת, על כל התוצאות הכרוכות בכך — לאחר שהוציאו השלטונות, בשנת 1927, את „חוק־השווילויות״ או „חוק־התעשייה״. היה צורך בראש וראשונה לארגן את המוני בעלי־המלאכה ולהסביר להם את הכורח למלא בעוד מועד אחר דרישות החוק, להניע את רובם הגדול להשתלם וכן לייסד שיעורים מקצועיים לתכלית זו, למען יעמדו הנדרשים לכך בבחינות־האומן הממשלתיות, וכן להגיש להם את העזרה הכספית לרכישת הרשיונות לעסוק באומנותם.

אגב, משפתחה העיריה בגרודנה בי״ס מקצועי לשוויליות, המטירו התלמידים הנוצרים, כבר ביום הראשון ללימודים, גידופים לרוב על עמיתיהם היהודים, אף תקפום וחילקו להם מכות. והטיבו לעשות האגודות של בעלי־המלאכה היהודים (בגרודנה נתקיימו שתי אגודות כאלה, שאחת מהן, „הסוציאליסטית״, היתה נתונה להשפעת ה„בונד״), שפתחו בכוחותיהן, ובעיקר בעזרתה הנאמנה של חברת „אורט״ — שיעורים להכשרה לבחינות לדרגת „אומן״, ויכלו למשימה, שהן הועמדו לפניה והצילו משפחות רבות מגזילת פרנסתן.

להשכלה המקצועית לנוער עשו גדולות בית־הספר למלאכה היהודי לנערים, הוותיק והמשוכלל שבגרודנה וכן בין־הספר לתפירה ולחייטות, לנערות, משל „אורט״, ושעליהם עוד ידובר.

גרודנה שימשה גם מקום הכשרה חשוב לחלוצים, שהתעתדו לעלות לארץ־ישראל.

וולף יאלוביץ

תעשייה יהודית

בסוף שנות השלושים*

לפני מלחמת העולם [הראשונה. — המשובץ כאן ואילך בסוגריים מרובעים הוא תוספת של העורך.] היתה עיר־הפלך גרודנה מתועשת בהרבה מאשר כיום [1937]. מבין 22 מפעלי תעשייה יהודיים במימדים ניכרים, הקיימים כעת בגרודנה, 9 הם מלפני המלחמה; 13 נוסדו אחריה: בית־חרושת ללבידים [של האחים בראון, תעשיינים ווארשאיים, שהקימוהו בפרבר שמעבר לנימאן, ליד תחנת לוסוסנה]; מפעל לזכוכית [גם הוא בפרבר הנ״ל]; 2 בתי־בורסקי; 3 טחנות־קמח; בית־חרושת לאריחי־חרסינה [משל אוסקאר ארקין, גם זה בפרבר הנ״ל]; ביה״ח לאופניים [ולאופנועים, בשם „נימאן״, משל נחום סטארובולסקי]; סדנה לקונפקציה; ביח״ר לגאזוז ולמשקאות קלים; מנסרה וסדנה גדולה לחייטות.

מפעלים רבים „נשרו״. מרכזה של התעשייה הגרודנאית היה בית־החרושת לטבק של שרשבסקי על 1,800 פועליו ועבדו בשבילו גם 2 מפעלים לקופסאות, שהעסיקו כ־250 עובדים, וכן בתי־דפוס אחדים וליטוגרפיה. מלבדו היו קיימים עוד מספר מפעלים לטבק ולסיגריות ושבהם עבדו כ־300 פועל. בענפים אחרים נתקיימו: ביח״ר למכונות (העסיק כ־50 עובד); בית־יציקה (כ־200 פועל); ביח״ר למשי (כ־100); 5 בתי־מיבשל לבירה (100); כריכייה (200), וכן תפריות אחדות גדולות למדי. מלבד אלה היו קיימים מספר ניכר של מנסרות, בתי־בורסקי (ביניהם לעיבוד־גמר) ומלבנות. כל אלה היו מפעלי־תעשייה גדולים, שעבדו בשביל השוק הרוסי הנרחב.

התעשייה בגרודנה היתה כולה כמעט בידי יהודים. בכל בתי־החרושת היו עסוקים **פ ו ע ל י ם י ה ו ד י ם** ב־80% — 100%, פרט למנסרות. מחוסר עבודה לא ידעו, נהפוך הוא: חסרו ידיים עובדות. התעשיינים היו משגרים משלחות אל עיירות הסביבה כדי לגייס פועלים. בימים ההם היתה המימרה המקובלת, שאם בטל פלוני, משמעו: אין ברצונו לעבוד.

כיום [בשנת 1937] מראה פניה של [התעשייה היהודית בגרודנה] שונים לגמרי. ננסה כאן לתאר אותה.

א) **ע נ ף ה מ ח צ ב י ם** כולל 3 מפעלים גדולים הקיימים זה זמן רב למדי: לזכוכית, לאריחי־חרסינה ומלבנה. בית־החרושת לזכוכית מייצר בקבוקים בשביל המונופולין לכוהל. המלבנה וביהח״ר לאריחי־חרסינה [לציפוי של תנורים, בחדרי אמבטיה וכד׳] עובדים בשביל קונים פרטיים. הביקוש אינו רב ביותר בשנתיים האחרונות. אמנם הבנייה בגרודנה מתנהלת בקצב ער למדי, אולם ע״י שאינם מבני־ברית; והללו נמנעים לאחרונה מלקנות מאת יהודים (ישנם בגרודנה גם 2 מלבנות ובית־חרושת לאריחי־חרסינה משל נוצרים).

מספר הפועלים היהודים בענף זה הוא אפסי כמעט: 24 מבין 284 מועסקים, כלומר 8.4%, וגם בין אלה 7 הם פקידים. בין הגורמים למיעוט חלקם של הפועלים היהודים בעבודה בענף ניתן לציין: 1) מקודם לא הועסקו בו פועלים מבני־עמנו; 2) המלאכה כאן קשה מבחינה גופנית; 3) הסביבה הלא־יהודית חוסמת בפני פועלים מבני־ברית את החדירה לענף; 4) דרושה בו מומחיות, ביחוד בייצור הזכוכית; 5) למעבידים היהודים חסר רצון להעסיק פועלים מבני־עמם.

ב) **ע נ ף ה מ ת כ ת** אינו מפותח, להוציא את המפעל הגדול לאופניים, שיצאו לו מוניטין במדינה ושצמח וגדל מסדנה זעירה למסגרות, ושנוסדה לפני שמונה שנים בלבד. הוא מעסיק 94 פועלים, כולם יהודים.

ג) **ה ע נ ף ה ח י מ י** כולל ביח״ר לסבון, שהוא מן המפעלים היהודיים הוותיקים ביותר בעיר (נוסד ב־1854), וכן מפעל לחומץ־מכוהל ו־3 — לגאזוז ולמשקאות קלים. הסבון משווק בעיר גופה ובסביבתה הקרובה ביותר.

המפעל לחומץ־מכוהל ותיק גם הוא. לפני המלחמה היה השוק למיצרך זה נרחב יותר (רוסיה, ליטא), גם הייצור היה ממוכן.

3 המפעלים לבירה, לגאזוז ולמשקאות מפירות עובדים בשביל גרודנה וערי־השדה. הגדול ביניהם הוא משל „הלר״ [לפני המלחמה — משל קונץ, אחר־כך משל יהודה מרגלית], והוא כולל את המיבשלה לבירה, ושקדמה לבית־החרושת למשקאות הקלים, שהוקם ע״י פירמה זו אחר־כך ואשר השקיעה בו הון רב. המפעל מתפתח יפה. ביח״ר שני, משל הפירמה „אַקוואַ״, נוסד ב־1936 ע״י התאחדות של מספר יצרנים זעירים, והוא מפיק גאזוז ומשקאות מפירות. [המפעל

* מאמר זה הוא אחד משורת רשימות מהימנות מפרשיות חשובות מחיי גרודנה היהודית בין 2 מלחמות העולם, ושהועלו בידי אנשי־עֵט־ומחקר ועסקני־ציבור שבעֵדה, יודעי־דבר ומעורים בענייני המקום — ושניספו בשואה ושאינם עוד עמנו. דבריהם, ממקור ראשון, נדפסו בשעתם בפירסומים, שאינם מצויים כיום או שהם נדירים ביותר. ראינו צורך להביאם בספרנו לגופם, בשלימותם או בחלקם, בנוסחת מחבריהם, בדרך כלל. ישמשו־נא נר־זכרון לכותביהם.

המחקר פורסם על־ידי ו׳ **י א ל ו ב ץ** הי״ד, איש־גרודנה, ב„יידישע עקאָנאָמיק״, הוצאת המדור הכלכלי־הסטאטיסטי של „יוואָ״, ווארשה — וילנה, שנה ב׳, 1938.

השלישי הוא בית־המיבשל לבירה משל סלוצקי]. בכל אלה מועסקים 77 פועלים, מהם 46 — כ־60% — יהודים. במפ־עלים הקטנים שביניהם חלקם של היהודים המועסקים בהם גדול יותר, כ־80%.

ד) ענף העור כולל 2 בתי־בורסקי, המעסיקים יחד 105 יהודים, או 69%, מבין 153 העובדים בהם. אם להוסיף על אלה גם את הסבלים, העגלונים והסרסורים, המתפרנסים בעקיפין מבתי־הבורסקי, יגיע חלקם של היהודים בענף לכדי 75%.

ה) תעשיית־העץ היא המפותחת מכלל אלה שב־גרודנה. הגדול במפעליה הוא בית־החרושת ללבידים, שנוסד ב־1929. הוא מצויד במכונות החדישות ביותר, עובד 24 שעות רצופות ביממה ומעסיק 729 עובדים, מהם 199 יהו־דים, 27%. מוצריו מיוצאים לרחבי העולם — לאנגליה, הולאנד, בלגיה, שוויץ, צ׳כוסלובאקיה, ארגנטינה, אורוגבאי, בוליביה, הודו, אפריקה, סוריה וארץ־ישראל. רק 20% מייצורו משווקים במדינה גופה.

בגרודנה פועלות כיום 3 מנסרות, המושתתות כאן על תנאים טבעיים נוחים ביותר על שפת הנימאן ממש, שדרכו מובא הגלם ומיוצא המוצר. בעבר היו בגרודנה עוד מנסרות אחדות, שמרבית תוצרתן היתה משווקת לגרמניה. עתה נעול שוק זה בפני תעשיית־העץ הגרודנאית, בשל מלחמת־המכס שבין פולין לבין מדינה זו ומחמת ההגבלות, שהנהיגה גרמניה בעניינים של מטבע־חוץ, ושבעקבותן החלה אחר־כך לספק את צרכיה בעץ בדרכים חדשות. עתה מייצאות מנסרות גרודנה חלק קטן מתוצרתן לאנגליה.

בשנים האחרונות חודרים לעבודה במנסרות פועלים יהו־דים, אולם מספרם מועט. הנסיון הוכיח, שהפועלים היהודים רוכשים לעצמם את כל הידיעות המקצועיות הדרושות בענף (במדידת הגזעים, בעריכתם ובניסורם למידותיהם).

בחרושת העץ עוסקים 45% מכל העובדים במפעלי הת־עשייה השייכים ליהודים, אולם מספר הפועלים שמבני־ברית בענף קטן הוא ומגיע ל־28% בלבד מכלל העסוקים בו.

ו) טחנות ישנן בגרודנה משני סוגים: הקונות בר וטוחנות אותו לקמח לממכר; העוסקות בטחן בר משל הזולת ובניפויו. הטחנות מן הסוג השני זעירות הן ומעסיקות כל אחת 2—3 פועלים בלבד. ישנן מהן 3—4 בסך־הכול בעיר וחשיבותן הכלכלית אינה רבת־ערך. טחנות־״סחר״ יהודיות ישנן בגרודנה חמש, הגדולה מהן היתה שייכת לאשר קוסוב־סקי. קוני התוצרת הם המאפיות בעיר גופה, בחלקם גם בערי־השדה ובווארשה. שתיים מן הטחנות הללו, שבעיר גופה, מעסיקות כמעט רק יהודים בלבד. לא כן שתי הטחנות משל יהודים שמחוץ לעיר, והקשורות בה מבחינה כלכלית: הללו מעסיקות מבני־ברית רק פקידים מספר בלבד. בענף הטחן היהודי עובדים בס״ה 67 פועלים, מהם 50 יהודים.

[לתעשיית המזון היהודית בגרודנה יש להוסיף כחמישה מפעלים, רובם קטנים, לסוכריות ולדברי־מתיקה אחרים, בכללם הגדול שביניהם והוותיק „פרוגרס״, משל דויד סופר, ושהעסיקו, לפי אומדן, יחד עם בעליהם, קרוב למאה איש, ובעיקר עובדות].

ז) 15 בתי־מלאכה יהודיים לחייטות, שאמת־מידתם ניכרת, קיימים בגרודנה, והם מעסיקים 124 פועל, בכללם 5 שלא מבני־ברית. 24 חייטים נוספים עוסקים בתעשיית־בית ועובדים בעיקר בשביל בתי־המסחר לקונ־פקציה. 17 מן החייטים־האומנים הללו, שאצלם עובדים בס״ה 41 פועלים, מועסקים ע״י שני בתי־מסחר מן הסוג הנזכר. 7 חייטים העוסקים בתעשיית־בית מועסקים גם ע״י 7 סדנות לחייטות־לגברים. בבתי־המלאכה לחייטות ניכרת מגמה להעסיק יותר פועלים־עוזרים ופחות — מומחים.

סדנאות לסנדלרות המעסיקות פועלים אינן קיימות. החנויות לנעליים והמסחרים בהן מעסיקים סנדלרים העוס־קים בתעשיית־בית ושמספרם מגיע ל־70.

ח) מקום חשוב תופס ענף הפוליגרפיה על שלושת מפעליו הגדולים:

1) בית־הדפוס הגדול ביותר הוא המוסד הגרפי של ל׳ מיילאכוביץ׳ והידוע במדינה. בשנים האחרונות צויד המפעל במכונות פרציזיות אוטומאטיות חדישות (מכונה המדפיסה בצבעים אחדים בבת־אחת והמוציאה קופסות מוג־מרות על תוויותיהן) וכן במונוטייפ. ה„מונוטייפ״ עושה את מלאכתם של 8 עובדים, אולם הביקוש לה גדל כדי כך, שהוסיפו להעסיק את מלוא צוות הפועלים, כי רבו ההזמנות. העיקריות שבהן באות מאת המדינה (המשרד הראשי לסטא־טיסטיקה, שבווארשה). המפעל מבוסס הוא ומצליח.

2) המוסד הגרפי של אל׳ לאפין [הוא גם בית־החרושת לקלפים], מן המפעלים הוותיקים בגרודנה.

3) בית־הכריכה [„נימנסקה״ („נימאַנסקאַיה״), משל לאנגבורד] על 160 פועליו עוסק בייצור אומנותי לסוגיו, ולמוצריו יצאו מוניטין במדינה בשל איכותם. מקודם היה מקיים קשרי־סחר גם עם ארצות־הברית, אולם לאחר ירידת שערו של הדולר לא היה מסחר זה כדאי עוד.

הענף בכללו מעסיק 231 פועלים, מהם 171 יהודים, או 70%.

ט) בגרודנה פעילים 6 מפעלים לתעבורה משל יהודים, בכללם משל בני־ברית מעיירות־הסביבה ומערי־השדה, והקשורים לגרודנה מבחינה כלכלית: שני מפעלים עוסקים בהסעת נוסעים וארבעה — בהובלת משא, וכולם ממוכנים. הם שייכים להתאחדויות של בעלים אחדים. לכל מפעל קו־תעבורה משלו, וכך אין כל התחרות קיימת ביניהם.

ביחד מעסיקים הם 55 פועלים, מחציתם יהודים. כולם מצליחים.

בסך־הכול קיימים בגרודנה 65 מפעלים יהודיים גדולים ובינוניים, המעסיקים 2,181 עובדים; מפעלים פרטיים לא־יהודיים קיימים 31 ובהם 547 עובדים, וכן 10 מפעלים ממשלתיים ועירוניים המעסיקים 1,715 עובד. היהודים תופ־סים מקום ראשון בתעשיית גרודנה הן במספר המפעלים השייכים להם והן במספר המועסקים.

בין המפעלים הציבוריים תופסים מקום ראשון בית־החרושת לטבק והמוסד לווגטאציה של טבק, המעסיקים ביחד 750 עובד.

המפעלים העירוניים הם: תחנת־החשמל, המפעל לאספקת מים ובית־המטבחיים. בס״ה עובדים בהם 95 איש. נוסף על אלה מעסיקה העיריה א ר ע י ת 800 פועלים בעבודות־פיתוח שונות (במערכת הביוב ושל אספקת המים וכד׳).

מבין 2,181 מקבלי־שכר, המועסקים במפעלים היהודיים — 895, או 41%, הם יהודים. אולם בין כל מקבלי־השכר בתעשייה הגדולה והבינונית בגרודנה, שמספרם הוא 4,413 — תופסים היהודים רק 20.3%. ואם לנכות ממספר זה את 800 המועסקים ארעית ע״י העיריה, יגיע חלקם של היהודים בין מקבלי־השכר ל־24.8%, היינו למחצית אחוזם של היהו־דים בקרב האוכלוסים.

י[צחק] ג[וז׳אנסקי]

הקואופראציה היהודית*

שניים משלושת הקואופראטיבים היהודיים הקיימים בגרודנה [בשנת 1938] הם לאשראי: הבנק העממי ובנק־הסוחרים; השלישי הוא יצרני־מסחרי של גננים.

הוותיק מבין שלושת הללו והגדול במספר החברים המ־אורגנים בו וכן מבחינת הרבדים באוכלוסיה הנהנים משי־רותו — הוא „הבנק העממי" הקואופראטיבי לאשראי. מוסד זה הוקם בשנת 1900 בשם „קופה א׳ להלוואה ולחסכון בגרודנה". היה זה בתקופת המשטר הצארי, כאשר קשיים עצומים נערמו בדרך ייסודם של מוסדות ושל אגודות צי־בוריים, וקואופראטיבים בכללם, שתכליתם היתה עידוד עזרה הדדית והפעלת השכבות הנרחבות של האוכלוסים. הסמכות לרישום תקנון של מוסד מסוג זה היתה בידי השל־טונות העליונים בלבד של האימפריה הרוסית. על אחת כמה וכמה קשה היה להשיג רשיון לכינון קואופראטיב יהודי. ואמנם היתה הקופה למלווה ולחסכון שבגרודנה אך שניה לייסודו של הקואופראטיב היהודי הראשון באימפריה הרוסית, שהוקם ב־1897 בווילנה.

אולם, משעלה אז בידי העסקנים היהודיים, בזכות מאמ־ציהם, להפעיל את הקופה, התפתחה זו בקצב מהיר והצדיקה את דבר חיוניותה ותכליתיותה. כבר בשנים הראשונות לקיומה הגיע מספר חבריה ל־900, בקירוב, ובשנת 1914 — ל־2,000. היא היתה משרתת, לפי האומדן, כשליש מכלל התושבים היהודים בעיר, בהעניקה להם עזרה אשראית, והיה בכך משום סעד כלכלי ניכר ויעיל למדי לבעלי־המ־לאכה ולסוחרים הזעירים המאורגנים בה.

ממאזנה ל־31 בדצמבר 1913, למדים אנו, ש„הקופה" חלשה אז על הון של 36,000 רובל משלה ושל 142,000 רובל מופקדים בה, וכי באותה שנה העניקה 2,447 הלוואות בסך כולל של 312,804 רובל. אם להביא בחשבון את ערכו הריאלי של הרובל בימים ההם, יסתבר, מה נכבד היה תפקידה של קופת־האשראי הנ״ל בחייהם הכלכליים של יהודי גרודנה באותה תקופה.

פרוץ המלחמה, ובעקבותיה פינוי מרביתם של אוכלוסי גרודנה, הכיבוש הגרמני והסבך הכלכלי־הכספי שהיה כרוך בכל אלה — השפיעו, כמובן, לרעה על מצבה של הקופה הנ״ל. אולם, על אף כל הצרות שניחתו על כמה וכמה מוסדות גדולים יותר לאשראי ושגרמו להתמוטטותם המוח־לטת — הצליח המוסד הקואופראטיבי להחזיק מעמד ולהת־גבר על קשייו, בסלקו לכל מפקידיו כל שהפקידו בו, אף בתוספת ריבית.

לאחר שנסתיים הכיבוש הגרמני וחלפה הפלישה הבול־שביסטית — התקופה, שבה לא היה מקום לפעולה תקינה לאשראי קואופראטיבי — חידשה הקופה בראשית שנת 1921 את פעולתה. אולם עד שנתייצב שער המטבע הפולני, לא יכלה לפתח את עבודתה, ורק מ־1924 שבה לפעול כתיקנה. מעתה מתפתחת היא והולכת במהירות, עד שהגיעה לשיא בשנת 1929, כאשר מאזנה מצביע על הון משלה בסך של 165,158 זהובים, על פקדונות על סך 1,008,360 זה׳, ועל סך של 975,323 זה׳, שהולוו, בעוד שמספר חבריה באותו זמן מגיע ל־2,076.

* העו״ד העסקן יצחק גוז׳אנסקי היה מפעילי הבנק העממי היהודי הקואופראטיבי. רשימתו זו נדפסה ב„לאנדקענטניש", ידיעות פון דער יידישער געזעלשאפט פאר לאנדקענטניש, אפטיילונג אין גראדנע, גראדנא, יולי 1938.

כבר שנה לפני־כן שינתה הקופה את שמה לאחד הנפו־צים בפולין באותה תקופה, ל„בנק עממי", שם שחפף יותר את אופיו של המוסד, אשר שירת באשראי זול את השכבות העממיות הנרחבות ביותר בגרודנה.

בשנים הבאות סבלה הקופה, בשל התרוששותם הניכרת של אותם רבדי האוכלוסיה היהודית בעיר (בעיקר בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים), שלהם היתה מספקת את האש־ראי הנוח. אולם, גם הפעם, כבימי משבר אחרים שעברו עליה, נתגברה על קשייה. ואם כי מספר חבריה ירד עד למחציתו, וההון שלה עצמה והסך של הפקדונות ושל האש־ראי הניתן לחברים פחת והגיע אפילו לכדי שליש בלבד —

בנק הסוחרים הקואופראטיבי נוסד בסוף שנת 1924 ע"י קבוצה של סוחרים ותעשיינים בגרודנה [לפי שמואל דראזנין המנוח, היו ביניהם: ד' אלפרשטיין; שמואל דראזנין; אהרן טולקובסקי — המנהל הראשון של הבנק; דויד לפידות; נחום סטארובולסקי; אשר קוסובסקי — היו"ר הראשון של המוסד; מרדכי קרינסקי; מרדכי רביי־קוב]. בנק זה ראה את תפקידו באספקת אשראי זול לסוחרים הבינוניים ולחרשתנים. הצורך בייסוד בנק כזה היה דחוף ביותר, כי בשוק הכספים שלטו באותו זמן נושכי נשך, שהיו מתנים כל הלוואה בתשלום ריבית של 5% לחודש, בשל אי־יציבותו של המארק הפולני — מתכונת, שבאותם ימים גם

הנהלת „הבנק העממי" 1925 פארוואלטונג פון „פאָלקס־באנק" Board of Directors of the "Folks-Bank"

יושבים מימין, מלמטה / זיצן פון רעכטס, אונטן: 1) יוסף מארמר, 2) קאפלאן, 3) אשר זשוראַווסקי, 4) יוסף רובינרויט — יו"ר ההנהלה / פארזיצער, 5) א' חומול, 6) דויד לווין, 7) נח באס; בשורה ב' / אין דער מיטלסטער ריי: 1) ..., 2) משה עדין־ליפניק, 3) דויד וידריצקי, 4) יעקב בורדה, 5) יוסף סליפ, 6) אורמאן, 7) ..., 8) ניסן פיין — מנהל / פארוואלטער; עומדים למעלה / שטייען אויבן: 1) לימוני, 2) זליג מיפלב־מפעלי, 3) רבקה מארמר, 4) דויד מאנסקי, 5) פניה קאפלאן, 6) מאנסקי, 7) קוברינסקי, 8) משה פלוטקין

לא נשתנה אופיה כמשמר קדמי בעמדתם הכלכלית של השכבות היהודיות העממיות שבגרודנה.

הדו"ח ל־31.12.1937 מראה, שלקופה היו אז 981 חבר, מהם: בעלי־מלאכה — 300, סוחרים זעירים — 371, סוח־רים — 133, חקלאים — 37, בעלי מקצועות חפשיים — 36, פקידים — 11, פועלים — 2 ושונים — 91.

[לפי נתונים משנות 1925—1930, עמדו אז בראש הבנק: כיו"ר בהנהלתו — יוסף רובינרויט, כסגנו — אברהם חומול; כיו"ר המועצה — ש' רוזנטאל, כסגנו — ישראל ברנסון. חברים בהנהלה (לפי סדר א"ב) היו (חליפות): אברהם אברמוביץ', נ' באס, יעקב בורדה, ירמיהו ברגר, גולדברג, יהודה גולוב, משה ושבתי האַנדלסמאַן, דויד וידריצקי, אשר ז'וראַבסקי, טאנקוס, פייבל טרופ, טרופ־קרינסקי, דויד לוין, אבא לוניאַנ־סקי, מנקר, שלום מאַרדר, י' מאַרמר, י' סליפ, משה קפלן, א' רובינצ'יק, ש' שייקובסקי. ניהל את הבנק ניסן פיין.]

לא היו מערערים עליה. לא מעטים אפוא היו המפעלים למס־חר ולתעשייה, וכן הסדנות, שהוקמו בעמל רב בשעתן, ושעתה נתמוטטו ונהרסו בשל תנאי „האשראי" הללו. לא ייפלא אפוא, שבנק־הסוחרים החדש זכה לאמון מלא מצד כל אנשי־המסחר בגרודנה. ואף ניגשו לייסודו, וכבר נרשמו כחברים בו והצהירו על השתתפותם בהונו שלו כל הסוחרים, שהיו ראויים לאשראי ולהימנות כחברים פעילים וסבילים של הקואופראטיב.

וכך נימנו עם חבריו ב־31.12.1927 — 294 איש, כשהונו בזהובים במניות מגיע ל־49,800, והרזרבי — ל־9,710. ב־31.12.30 כבר היו בו 343 חברים, והונו במניות הגיע ל־68,220 זה' והרזרבי — ל־42,332.

בשנים שלאחר־מכן נתפתח הקואופראטיב ביתר שאת.

מאזניו הצביעו על ריווח מתמיד, הונו משלו והאשראי שממנו היה נהנה מצד מוסדות בנקאיים זולתו רבו, ועם זאת — אפשרויותיו להגדיל את האשראי ללקוחותיו שלו.

ב־31.12.37 כבר היה לבנק־הסוחרים, לפי המאזן: הון משלו של 154,124 זה׳, בכללו 53,400 זה׳ הון מניות; בפקדונות — 237,614 זה׳; ואילו הון שחילק באשראי (לפי שטרות בדיסקונטו) — 454,921 זה׳.

וכך היה בנק־הסוחרים בגרודנה, במשך העשור של קיומו, למוסד קואופראטיבי לאשראי בעל מעמד (הונו שלו הגיע לשליש מכלל הון המחזור שלו), ושנהנה מאמון רב ביותר מצד המוני הסוחרים היהודים לא רק בגרודנה בלבד, אלא גם מחוצה לה. ע״י האשראי הנוח, שהיה מספק ללקוחותיו, הוא איפשר למאות מפעלים להמשיך בפעולתם כתיקנה, ולא אחת הציל מקורות־קיום מהתמוטטות.

אופי וחשיבות מסוג אחר לגמרי בחייה הכלכליים של גרודנה נודעו לקואופראטיב המסחרי של הגננים, שנועד לפעול בתחום החקלאי, שלא רבות הן ידי היהודים העוסקות בו.

עבודת־האדמה בקרב היהודים באזורי־הספר המזרחיים של פולין, בעיקר בגננות־ירק, נפוצה בימי הכיבוש הגרמני [בשנות 1916—1919], והרבה משקים חקלאיים נשארו קיימים גם לאחריו. עוד לפני־כן היו בגרודנה גנני־ירק ובוסתנאים יהודים במספר ניכר, שהיו חוכרים ומעבדים קרקעות בעיבורי העיר ומתפרנסים על כך. מספרם גדל בהרבה בימי הכיבוש ההם, אולם משנסתיימו המלחמה העולמית וזו שבין פולין ולבין הבולשביקים, ומשחזרו החיים הכלכליים למסלולם התקין, באה תקופת משבר על החקלאות היהודית, וחקלאים־גננים יהודים החלו לעזוב את האדמה ולעבור לעיסוקים עירוניים — למסחר ולתעשייה. למצב עניינים זה נתנה את דעתה חברת „אורט" לטיפוח המלאכה והחקלאות בקרב היהודים. אנשי החברה מצאו, שאחד הגורמים למשבר בחקלאות היהודית נעוץ בכך, שהגננים פעלו כיחידים, בלא שיהיו מאורגנים לעמידה בהתחרות מצד משקים מסודרים יותר. „אורט" החליטה לארגן קואופראטיבים לגננות ולשיווק במרכזי הגננים היהודים.

קואופראטיב ראשון כזה נוסד, בכן, בגרודנה ב־20.11.23, במגמה לרכוש ולקנות בשביל חבריו מכשירים וזרעים, לארגן את שיווק תוצרתם, להדריכם מבחינה מקצועית ולעשות למען הרמת מצבם הכלכלי והרוחני. ואמנם נצטרפו מייד כל הגננים היהודים אל הקואופראטיב ועלה בידיהם בעזרתו להחזיק מעמד בעבודתם החקלאית.

הדו״ח של הקואופראטיב משנת 1930 מצביע על כך, שמספר חבריו מגיע ל־46, הונו במניות — ל־3,285 זה׳, קרנותיו האחרות — ל־1,619 זה׳ וההון המושקע בו ע״י „אורט" — ל־3,891 זהוב. הקואופראטיב הצליח, באמצעיו הצנועים, לפתח פעולה־רבתי פוריה ומסועפת: ארגן קניית זרעים מן המקורות הראשונים, לעתים קרובות מחוץ לפולין, ובמחירים זולים יותר; וכן — את רכישת הציוד הגנני וחכירה משותפת של הקרקעות. אולם בעיקר ארגן את השיווק הסיטוני של התוצרת, בהתקשרו לשם כך בשוקים ארציים שבמדינה וגם בשוקים שמחוצה לה. תוצרת הקואופראטיב הגרודנאי, בעיקר מלפפונים וגזר טריים, נשלחת לווארשה, וילנה וקאטוביץ, והמלפפונים והכרוב המשומרים — דרך גדיניה לאנגליה ולארצות אחרות. שיווק למרחקים כאלה לא ניתן היה להתבצע בידי גננים בודדים. ב־1930, שנת־השיא בהתפתחות הקואופראטיב, הוא שיווק בדרך זו תוצרת בסך שמעל למיליון זהובים.

בשנים שלאחר־מכן עבר אמנם משבר על הקואופראטיב — בדומה לזה שעבר על אלה שלאשראי — בשל ירידת המחירים התלולה של תוצרת הגננות, אולם במשך הזמן הוטב מצבו והוא החל שוב לפתח את פעולתו המועילה.

— — —

הקואופראציה היהודית בגרודנה, אם כי לא נתפתחה כדי מלוא השיעור, הריהי ממלאה בחייהם הכלכליים של האוכלוסים היהודים תפקיד נכבד למדי: 1,200 חברים בקואופראטיבים לאשראי ו־50 בקואופראטיב היצרני, הם מחנה של 1,250 יחידות כלכליות פעילות, שעליהן נתמך הבנין הכלכלי היהודי בגרודנה ושבלתן היה עומד בפני סכנה להתמוטט כולו.

[לאמור לעיל יש להוסיף, שקואופראטיב הגננים הושיט, בשנת 1938, עזרה מקצועית ובהשאלה של סוסים ומכונות — לקבוצת הכשרה של חברי „השומר הצעיר", שחכרה גן בגרודנה ועיבדה אותו.

כן מן הראוי להביא כאן מספרים אחדים על החקלאים היהודים בגרודנה בראשית שנות העשרים (לפי ד״ר ליפאווסקי: אידישע לאנדווירטשאפט אין פוילן, דו״ח ה„ג'וינט"): בשנת 1922 התקיימו על ענף זה בגרודנה 12 משפחות (54 נפשות) ומאלה עבדו במשקיהן 17 איש ועיבדו 61 דסיאטין קרקע משלהם ו־60 בחכירה; ואילו ב־1923 — 29 משפחות (122 נפש), שמהן עבדו במשקיהן 74 איש ועיבדו 9 דסיאטין קרקע משלהם ו־69 בחכירה.

ועוד: בפרקי־זמן שונים היו קיימים בגרודנה גם קואופראטיבים נוספים: יצרניים — לחייטות, לסנדלרות, לבורסקאות, אף להדפסה; לקניית סחורות — משל הסוחרים הקמעוניים, וכן צרכנייה של הפועלים].

ד. רבין

הקופה למלוות ללא ריבית

הקופה למלוות ללא ריבית, או כפי שנקראה תחילה — „קופת-הגמ״ח", היינו לגמילות-חסדים, ואח״כ בשם "ועד ההצלה", על ההצלה שהיתה טמונה בפעולתה לרבים מיהדי גרודנה — קופה זו הוקמה בימי המשבר הכבד הכללי, שפרץ ופקד עיר זו, החל משנת 1923, ושפגע בתעשייתה היהודית, וכתוצאה מכך בחלק גדול של עדת ישראל במקום.

קופה זו שרשים מדורות היו לה בהוראדנא ובמידה של גמילות-החסדים היהודית המסורתית.

ידיעה ראשונה על ייסוד „קופה לגמילות חסדים" בגרוד־נה (גמ״ח), בסוף 1864, מביא „המליץ" מט״ז בשבט תרכ״ו. גמ״ח זה שוכן בבנין אחד עם ה„תלמוד-תורה" ועם המעון ל„הכנסת-אורחים" בחצר בית-הכנסת הגדול.

ב־1892 נדב אליעזר ברגמאן 4,000 רובל ל„קרן גמ״ח לנזקקים ביותר בעיר", וזו שוכנה בבית-המידות שהוא בנה בשביל ה„תלמוד-תורה". כנגד סכום זה נדבו גם „גבי־רים" אחרים, ביניהם וייסברם ובצלאל קורלאַנדסקי, וכן נמצאו שהניחו למענה עזבונות, והונה ב־1898 הגיע ל־8,000 רובל. לימים הועברה „גמ״ח-ברגמאן" לבעלותו של ועד-הקהלה.

הצורך בייסודה של קופת ה„גמ״ח" החדשה החריף, כא־מור, כשנפגעה התעשייה היהודית בגרודנה, לרגל העברת בית-החרושת לטבק של שרשבסקי לידי המונופולין הממ־שלתי הפולני, ומשפוטרו חלק גדול מעובדי המפעל היהודים; באותו זמן חוסל גם בית-החרושת לגפרורים, שעבר תחילה לקאַרטל שבדי, וכן חלה ירידה תלולה בסחר העצים, שיהו־דים בגרודנה עסקו בו מדורות, ובענף המנסרות, שבעליהן נידלדלו לחלוטין. חלק גדול מן התושבים היהודים שבעיר נפגע, ונתמוטט מעמדן של משפחות למאות. „הקופה", אשר שמה הוסב עד מהרה, ובצדק, ל„ועד-ההצלה", שבא להציל נפגעים ו„יורדים" מחרפת רעב ומחידלון ממש — הוקמה הפעם ע״י ר׳ חיים לייב זופוביץ׳, הוא ה„איי־שישקר", („בן־איישישוק") הנודע בעיר. ההון הראשון בשבילה נאסף ע״י „מס-על-חדרים", ש„הוטל בצו" של התנדבות להצלת אחים, על כל בית יהודי בגרודנה, שעוד החזיק מעמד כלשהו. בדרך זו נאספו תחילה 4,350 זהובים ל„הון חוזר", וה„קופה" החלה להלוות מלוות זעירות לנזק־קים ביותר. בזמן הראשון היתה מעניקה אף תמיכה ממש שלא על מנת להחזיר כלל.

בראשית 1927 אושרה הקופה כרשומה כחוק. המגבית בדרך של „מס", בסך של 20 „גרושן" לשבוע לחדר, נתרחבה והיתה מכניסה כדי 3,000 זהובים לחודש, עד שהכנסותיה החלו לפחות, כשהחמיר מצבם הכלכלי של יהודי העיר. לעזרה נענה עתה הג׳וינט, שהחל מלווה לקופה „מלוות שכנגד", במקביל להכנסותיה ממקורות מקומיים, ובתנאי שהמלוות תינתינה אך ורק על מנת לסלקן — בשיעורים קטנים — ולמען השתמש בכסף כהון חוזר. אמנם, גם עתה לא הקשו על הנזקק בקבלת מלווה: חבר יכול היה לערוב לעמיתו, והמלווה במחזור חדש ניתן היה לקבל עם סילוק הקודמת. במאוחר יותר הקציבה גם העיריה תמיכה לקופה וגם ועד-הקהלה (להלכה, כי קופתו ריקה היתה).

בימות החורף ערכה „הקופה", במשך שנים אחדות, גם מגביות אחדות ל"קרבן־עצים" לאספקתם להסקה — בזול למשפחות שמצבן קשה, וחינם — לעניים.

ב־1936 היו בידי „ועד-ההצלה", אשר שמו הוסב שוב ל„קופה", אולם ל„מלוות ללא־ריבית" — למעלה מ־56 אלף זהובים בהון חוזר משלו; 20.5 אלף זה׳ מאשראי מאת הג׳וינט ו־81 אלף, בקירוב, ממלוות-חוץ שונים.

ב־1932 הגיע מספר הלווים מן הקופה ל־2,924, מהם שליש ומעלה בעלי־מלאכה, שליש — קמעונים, ויתרם — פועלים וסוחרים ובעלי־מקצועות חפשיים; והיו בין אלה, שמחזור עסקיו של כל אחד מהם עלה בשעתו על ההון כולו של הקופה, ועתה היו נזקקים ומצפים למלוות-הצלה זעומה בת 100 זהובים או אף פחותה מזה. סך המלוות, שהעניקה הקופה באותה שנה, הגיע ל־264,610 זה׳, ומספר חבריה — ל־2,035.

„ועד ההצלה" דאג גם לעזרה משפטית לתוש־בים היהודים והיא הוגשה להם ע״י משפטנים מופלגים.

במשך השנים הצילה ה„קופה למלוות ללא ריבית", שבגרודנה, אלפי משפחות מישראל מחרפת־רעב ממש ושמה הלך לפניה, אף שימשה דוגמה ל„קופות" שקמו בישובי הסביבה, וכן לבאים לוועי־דותיהן הגליליות שהיו נערכות גם הן בגרודנה. אחת משתי האגודות של בעלי-המלאכה היהודים בגרודנה אף יצאה בעקבות ה„קופה-האֵם" ואנשיה הקימו גם קופת-גמ״ח משל־הם, לעזרה נוספת לחברי אגודה זו. וקופות-הגמ״ח הנוצריות שבגרודנה פנו גם הן אל בת-סוגן היהודית בבקשה להדריכן. (אגב, ב־1937, החליטה העיריה להקציב תמיכה לקופות הפולניות, במחקה את שהיתה מעניקה לקופת-הגמ״ח היהו־דית, וזה — „בשל מחסור באשראי, והואיל והיא נתמכת ע״י הון מקומי ומחוץ-לארץ").

„קופת־ההצלה" התנהלה ע"י ועד, שהיה נבחר אחת לשנה. היו"ר הראשון בו היה עוה"ד ל י י נ ו ו א נ ד ה נ ד ל ר (האב); לאחר פטירתו — ד"ר הרמאן ב ר י ז מ א ן, ולאחרונה אהרן י ז ר ס ק י. בוועדי „הקופה" היו מיוצגים בני שכבות שונות מיהודי גרודנה — מן האינטליגנציה, מן הסוחרים הזעירים, מ„בעלי־המלאכה ומיתר יגיעי־הכפיים ו„בני־עמך". בין הפעי־לים הרבים למען „הקופה" נזכרים, מלבד ה„איישישקר": הרב ר' יוסלה ראַקוביצקי והרב הצבאי ר' ברוך שטיינברג; עסקנים ותיקים של הקהלה כדוב קלמפנר וד"ר נ' ניימאַן, ואנשי־ציבור אחרים, מהם שכבר הוזכרו, ומהם עוה"ד יצחק גו־ז'אַנסקי, ש' גיטלר, שמואל דראַזנין, א' חומול — ליד עשרות, שהדאגה למוסד זה היתה למרכז עסקנותם, כגון ח' ציפקין וי' טאַלקובסקי, ואשר יקצר המצע למנותם.

סיסמת „הקופה למלוות ללא ריבית" היתה, כשל מספר מפעלים יהודיים זולתה, באותה תקופה: „ה צ ל ה ע " י ע ז ר ה ע צ מ י ת ", וברוח זו אף חדור היה פעלה.

בית־הספר למלאכה

המלבה"ד

לתולדות בית־הספר

ערך קונסטרוקטיבי ממדרגה ראשונה נודע בגרודנה, בין שתי מלחמות העולם, לבית־הספר היהודי למלאכה, אשר שוקם מחדש והיה למוסד מפואר להקניית מלאכה ברמה גבוהה למאות מבני־הנוער היהודי שבמקום.

כאמור, היה מוסד זה לא חדש בעיר. עוד בתקופת ההש־כלה, בראשית השליש האחרון של המאה הי"ט, כבר נת־עוררה התעניינות בייסוד „בית־לימוד מלאכת־ידיים לבני־ישראל בגרודנה", אצל „אלופי" העיר, כלומר פרנסים מסוימים בקהלה; ובראשית שנת 1870 מטיל „האדון נציב המחוז", דהיינו המושל בו, על הרב שמטעם הממשלה בעיר באותם ימים, יוסף הורביץ, ל„בקר במוסקבה את בתי־לימוד המלאכה שם ולהתבונן אל הליכותיהם וסדריהם, למען דעת איככה להוציא אל הפועל את מחשבת אלופי העיר גרודנא" בענין זה („המליץ" משנת 1870 מס' 32).

אך סדנת־לימוד של מלאכה למעשה (לנגרות), למען הקנות מקצוע כלשהו ל י ת ו מ י ם , הקים אחד מאלה שהת־מכרו לדאוג לגורלם ומן היוזמים לייסוד בית־מחסה למענם — ר' שלמה ב"ר פישל לאפין.

אולם לבית־אולפנא ממש למלאכה לנערי־ישראל זכתה גרודנה, משנתעורר הנדבן נדיב־הלב אליעזר ב"ר משה הכהן ברגמאן, להוציא לפועל את הרעיון שהגה, להקים „בית־ספר ללימודי מלאכה לנערים שגמרו חוק לימודם ב'תלמוד־תורה'", שהוא ברגמאן בנה בשבילה, כזכור, בנין רב־מידות ומצויד כמיטב ההלכה. 8,000 רובל ציווה ברגמאן בעזבונו לייסוד בית־הספר למלאכה ליד ה„תלמוד־תורה", ויורשי הנדבן אף קיימו את דבר הצוואה והקימו שם „בנין נהדר בן 3 קומות ככל חוקי הבנייה", והוא הושלם בשנת 1902.

ר. סגל, המספר (ב„הצפירה" מי' אדר א' תרס"ב) על המאורע, כותב שביה"ס יהיה בן 3 כיתות, תחילה ילמדו בו מסגרות ובמשך הזמן גם „חרושת־עץ", וכן לימודים כלליים וגם עברית ו„דברי־ימינו עד לחורבן". עפ"י התקנות, תהיה זכות־בכורה להתקבל במוסד לתלמידי ה„תלמוד־תורה" שבגרודנה. יורשי המנוח הקצו, עפ"י הצוואה, גם בית־אבנים גדול שנועד להכניס מידי שנה בשנה רבע מן הד־רוש לכלכלת בית־הספר. ויק"א נתנה ידה והקדישה תקציב לשכלולו ולציודו והבטיחה לכסות את מחצית התקציב הש־נתי להחזקת ביה"ס במשך השנים הראשונות (ולמעשה המשיכה בזה גם אח"כ). יק"א גם מינתה ל„משגיח על הבית" את המהנדס משה ט אַ ר אַ ש צ' אַ נ ס ק י מפטרבורג.

מטעם „ראשי־העדה" אף נוסד ועד מפקח, ולפי הצעתו קיבל על עצמו הרב מטעם והמחנך שלום הלוי אפשטיין את „עבודת החינוך העברי בבית". עם העסקנים שדאגו מעתה לבית־הספר ולשגשוגו נימנה גם בצלאל יפה.

ב־1911 אנו מוצאים בביה"ס 64 תלמידים־מסגרים.

בימי מלחמת העולם הראשונה — כתב המהנדס מיכאל ג ו ז' אַ נ ס ק י , מנהל בית־הספר (בתוספת מאוירת ל„גראָדנער מאמענט", מסוף 1924 מס' 75) — הוצאו ממנו המכונות ויתר ציודו אל רוסיה הפנימית, ובית־הספר לא יכול היה להתקיים. את הבנין תפסו אפוא מוסדות אחרים, ואך בשנת 1920 שיקם ועד־הקהלה שוב את בית־הספר וציידו בציוד־צנע. אחר־כך גילו עניין במוסד: הג'וינט האמריקאני, „אורט" ו„יק"א", ובית האולפנה זכה בציוד ראוי לשתי מחלקותיו — למסגרים־מכונאים ולנגרי־רהיטים.

ב־1924 למדו בו 93 תלמיד בגיל 14—19, מהם 73— מסגרות מכאנית ו־20 — נגרות־רהיטים. בכלל התלמידים היו 16 יתומים ו־5 מ„בית־הילדים"; ומבין הורי התלמי־דים — 26 בעלי־מלאכה, 16 חנונים, 6 פועלים, 19 מחוס־רי־עבודה ושונים וכו'.

מלבד המלאכה בסדנאות, היו מלמדים בבית־הספר: פולנית, חשבון, אַלגברה, הנדסה, פיזיקה, מכאניקה, ידיעת־מכונות, טכנולוגיה, תחשיב, שרטוט גיאומטרי וטכני וציור. מקורות התקציב היו: תמיכה מיק"א (כ־43%), הכנסה ממכירת מוצריהן של הסדנות (כ־24%), וכן שכר־לימוד ותרומות.

בנימין גורדון

בית־ספרנו המקצועי

בשנים הראשונות לעשור השני של המאה הזאת, עדיין לא שפר שמעה של המלאכה באזני הורים יהודים „בעלי־בתיים", אשר שאיפתם ומאווייהם היו נתונים להקנות לבני־הם השכלה תיכונית, למען יצמחו מהם רופאים דווקה ועור־כי־דין בישראל.

אבל השבר הגדול, שבא על יהודי פולין בעקבות מדי־ניותה הכלכלית האנטישמית, המובהקת והגלויה, שהנהיגה ממשלת מדינה זו, כמעט בסמוך לתקומתה — שבר זה המיט חורבן כלכלי על בית־ישראל שם ושבר את מטה־לחמם של רבבות ממפרנסיו; הוא גם פקח עיני רבים מאחינו לראות את המצב לאשורו והניעם לחפש דרכים חדשות להבטחת קיומם של בניהם, ע"י לימוד מלאכה. החלה אפוא נהירה של תלמידים מיוצאי כיתות גבוהות של הגימנזיות בגרודנה לבית־הספר למלאכה, עד שצר היה בו המקום להכיל את כל הבאים מהם ומחוגי „עמך" גם יחד. כאן צמח ועלה עתה קירוב הלבבות בין כל שכבות הנוער הצמאים לחינוך ולתר־בות ולמשהו „חדש".

על רמתו של בית־אולפן זה מעידה התבססותם המקצועית של בוגריו, ששרידיהם כולם תופסים כיום מעמד מכובד ואיתן כמומחים בני־סמך — אם כמנהלים בכירים או כמור־רים ומהנדסים אשר שמם הולך לפניהם. רבים מבוגרי ביה"ס למלאכה שבגרודנה יצאו בזמנם, בשנים 1925—1930, בעזרת ההנהלות של מוסד זה ושל חברת „אורט" העולמית — לצרפת, להשתלם במקצועם, ורבים גם נשארו שם עד לימי השואה. לא מעטים עלו לארץ־ישראל או היגרו למדינות אחרות.

ייזכרו כאן מנהלנו, מורינו וסגל העובדים של ביה"ס, החביבים עלינו גם כיום, כשדמויותיהם אינם משים מלפני עינינו:

מנהל ביה"ס והרוח החיה שבו, המהנדס מיכאל גו־ז'אנסקי, בעל שיעור קומה היה, והשרה מרוחו רוב השראה על המוסד ועל חניכיו — בידיעותיו, באהבת העמל ובהוקרת המלאכה ויצירת־הכפים. הוא גם זכה להערכה ולכבוד בחוגי המקצוע, ובשנת 1937/38 נתמנה למפקח ראשי על כל בתי־הספר המקצועיים שמטעם „אורט" העול־מית בארצות הבאַלטיות, בפולין וברומניה.

מורנו, המהנדס ראובן גורדון — הכינוי „טוריצ'לי" (מתמטיקאי ופיזיקאי איטלקי במאה הי"ז, ממציא הבאַרו־מטר) ליווהו כל ימי חייו, כמסמל את שפע ידיעותיו ולהי־טותו ומסירותו ללא גבול להרבצת תורה, ולאו־דווקה זו המקובלת על היהודים, אלא של הטכניקה והטכנולוגיה בעיקרה, שרחוקה היתה ממעייניו של ילד ובן־נוער מאחינו בני־ישראל.

יהושע סוכובלאַנסקי, הסגן היהודי לראש־העיר בגרודנה (ויותר ראש־העיר מאשר סגנו), הורנו, מלבד לימודים ריאליים — דרך־ארץ ויחסי־אנוש.

ומורינו־מדריכינו המקצועיים, שלא חסו על עמלם ולימדו את חניכיהם את המלאכה, ובעיקר הקנו להם את היחס הראוי ואת רצינות הגישה הנכונה אליה, על כל הכרוך בכך, והם:

זאב פרידמאַן, המדריך לכיתות הגבוהות במחלקה לבנין מכונות, שעלה לארץ־ישראל ב־1925 ושפתח לפנינו אופקים נרחבים בתחום הנ"ל. סוכובלאנסקי, אחי יהושע סוכובלאנסקי, ושהחדיר ללב כל תלמיד את היקר והדרוש ביותר במקצוע — דייקנות, יחס רציני למלאכה ותחושת היפיינות שבה. — המדריך לנפחות, ברל גרין, זקן מופלג בעל עבר מהפכני עשיר, מצויד בידיעה רבה במקצוע, שלא רבים הם כיום כמוהו. — המדריך בנגרות, שמואל דז'יבאַק, בעל־מקצוע מעולה, שהיה מוציא מתחת ידיו, יחד עם חניכיו, עבודות לתפארת, עד שרבים היו הנכונים להמתין שנים ובלבד לזכות לרהיט מעשה־מלאכתו.

הממונה על הנקיון של בית־הספר ועל השמירה בו, חלף, אמן במקצועו, פסל ומגלף בעץ. הוא ובנו חיים, לימים אמן נודע, היו מפיקים יצירות גילוף אמנותיות רבות, ובייחוד ארונות־קודש. לא תישכחנה השעות, שהיינו, בוגרי־ביה"ס, מבלים אצלם בהפסקות בלימודים בשתיית קפה ובכל הזדמנות שהיא, ונהנים מבית חם ומאוזן קשבת לכל טירדה, שהיתה מטרדת את דעתנו — וכאלה לא חסרו לנו, כלבני־נוער בכלל.

[ח' חלף גויס עם פרוץ מלחמת העולם ב' לצבא פולין, נפל בשבי הגרמנים וברח אח"כ ממחנה השבו־יים שבלובלין, שם היה עד לשחיטות שערכו הנאצים ביהודי המקום. ב־1942 הוא מגיע לביאליסטוק — קורא ליהודים להימלט מן הגטו למאבק פארטיזאני ויוצא מן הראשונים עם קבוצה שנתארגנה לפעולות. בעל ידיעות צבאיות, הוא שימש גם אחד המפקדים הראשיים של גדוד הפארטיזאנים היהודים „קדימה", שפעל ביערות סוּפראסל שבסביבות ביאליסטוק.]

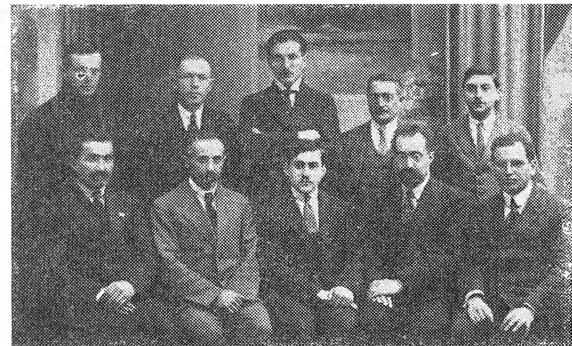
סיימתי את חוק לימודי בביה"ס זה ב־1926, אך עמדתי ועודני עומד בקשרים עם בוגריו שלמדו בו אחרי. וגם פיהם מלא תמיד תהילה על הרוח של הקרבה, מסירות, אהבה ויחס רציני, שהיתה אופפת את כתלי המוסד היקר הזה, שיד הכורת הונחתה עליו, עם כליונה של עדת ישראל כולה שבהוראדנא.

ד. ר.

חברת „אורט" בגרודנה

סניף לחברה „לתמיכה בבעלי־מלאכה ובעובדי־אדמה יהודים" („אורט") נוסד בגרודנה עוד ב־1919. „פעולת חברה זו לא היתה ניכרת, לפני המלחמה, בליטא ובפולין, שהחקלאים היהודים מעטו בהן", כותב ה"א ינובסקי (ב„ה־צפירה" מ־3.6.20); אך מצוקת העתים הכריחה יהודים גם כאן להזדקק לחקלאות, ו„נראים סוחרים לפנים עובדים באֵת ובמחרשה".

מעניין הדבר, שבפתיחת הסניף של „אורט" בגרודנה מצא השבועון הפולני המקומי „החיים החדשים" עילה להסית ביהודים, כי זוממים הם, כביכול, לכבוש את אדמת הפולנים.

הנהלת „אורט" בגרודנה 1920 פארוואלטונג פון „ארט"
"Ort" Branch Committee, 1920
יושבים מימין / זיצן פון רעכטס: 1) ש' בירגר, 2) יוסף יאשונסקי, 3) י שרשבסקי, 4) צבי סולובייצ'יק, 5) אבא ברוסטין; עומדים / שטייען: 1) דויד ברמאן־בן־דוב, 2) יהודה קרון, 3) מרדכי (מארקוס) פדר, 4) יצחק גוז'אנסקי — יו"ר / פארזיצער, 5) יהושע שולקס.

סניף „אורט" המקומי טיפל במשימות החברה וביחוד בעידוד החקלאות היהודית בחבל נרחב מחוץ לגרודנה — מאזור סובאלק שבמערבו ועד לזה של סלונים וולקוביסק במזרחו. את האמצעים לפעולתו שאב בעיקר מיק"א, ובחלקם מכספי הג'וינט, אך גם ממסי־חברים בגרודנה.

בראש הסניף עמדו אז **יצחק גוז'אנסקי** (כיו"ר), **ש' בירגר** (גזבר) ויעקב **שרשבסקי**, מפעילי „צעירי־ציון" (כמזכיר). במאוחר יותר (ב־1925) עמד בראש הסניף המורה־המהנדס ראובן **גורדון**.

המוסד, ש„אורט" קיימה אותו בגרודנה קיום־קבע במשך שנים, היה **בית־הספר המקצועי לבנות**, בתורת „**סדנה־לדוגמה לחייטות־לנשים**".

ההתחלה להקמת בי"ס כזה לנערות ישראל בגרודנה, נעשתה עוד בראשית שנת תרע"ז ע"י הנהלת העיר. בסוף 1922 נפתח בית־המלאכה ע"י „ועדת־נשים", ו„אורט" אימצה אותן כמוסד שלה. תחילה למדו בו 36 תלמידות, מהן 9 יתומות. ב־1926 הגיע מספר הלומדות, והן בנות־חוגים דלי־אמצעים, ל־50 בקירוב. 6 שעות ביום היו מוקדשות ללימוד של חייטות, גזירה ותפירת לבנים לנשים. ואילו שעתיים ביום היו מלמדים יידיש, פולנית, מתימטיקה ושרטוט.

ב־1938 הגיע מספר הלומדות בבית־המלאכה ל־98.

כהכנסה להחזקת המוסד שימשו, מלבד התמיכה של „אורט" — הפדיון מהזמנות וכן דמי־חברים.

„אורט" בגרודנה עשתה הרבה **להשתלמות מקצועית לבעלי־המלאכה היהודים**, להכשירם לבחינות הממשלתיות במשלח־ידם, בהן חויבו ע"י החוק (שאיים לנשלם ממעמדם — עניין שעליו עמדנו במקום אחר בספרנו).

תצוין גם השתתפותם הערה של יהודי גרודנה במגבית למען „אורט" באוקטובר 1935. בדו"ח החברה על מגבית זו, שהתנהלה בסיסמה „**להקים בנין**", דהיינו להקים שוב את סוכתו הכלכלית הנופלת של ישראל בפולין, ע"י כוחות העם עצמו — הצטיינה גרודנה במיוחד. נתנו בעיקר, מסופר בדו"ח, אנשי המעמד הבינוני. „לפנים היו מצויים בעיר זו גבירים מנדבים — ברגמאן, הלר, רוסוטה, שרשבסקי. עתה נשארו בה עשרות אחדות של בעלי־כיס מן הטיפוס של „אולרייטניקים", שלבם טפש והאחד קמצן מעמיתו, והיה צורך לסחוט מהם תרומה כלשהי בלחץ רב". גם „מן הקהלה, שמצבה קשה, עלה להוציא שטרות על סך של 3,000 זהובים לסילוק במשך 5 שנים".

ועוד: „נשמת המגבית היה היו"ר של „אורט", העו"ד יצחק גוז'אנסקי, שפעל במסירות ומרץ; פעילים מאוד היו ד"ר בירגר, המהנדס גורדון וד"ר לייט"; ועזרו: המהנדס גוז'אנסקי, עפרון, קוטובסקי, אלפרשטיין והעורך הער והפעיל של „גראָדנער מאמענט" דויד ברזובסקי, „וכן הג־בירות נויבאואר, מטוס ולוביץ'".

דב רבין

פעולה מקצועית־כלכלית של העובדים

יותר מבכל זמן אחר, נודע עתה, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ערך־משנה לכוחו וכושרו הארגוני־המקצועי של העובד היהודי בגרודנה לשמור על מעמדו ועל יכולת קיומו הכלכלי.

עמדנו לעיל על מאבקם המר של הפועלים מבני־עמנו לעצם הזכות השווה לעבודה. אולם, משנתמוטטו מפעלים יהודיים וחוסלו בחלקם, בשל הנהגת המונופולין הממשלתי והעברת מספר מהם לרשות זו, וכן משנצטמקו חלק מיתרם — צמחו ונחשפו בעיות חמורות, שבידי ציבור העובדים ניתן היה אך במאורגן ובעזרה עצמית הדדית להתמודד עמן.

בחלק מן המפעלים החדשים, משל יהודים, ושהוקמו בעיר, ובייחוד באלה שהעסיקו בעיקר עובדים שלא מבני־ברית, בכללם כפריים שאך זה מקרוב באו לגרודנה — עמדה גם הבעייה הסבוכה, כיצד להניע את הפועלים הללו, שלא ידעו מעולם ארגון מהו, כי יתייצבו גם הם בשורה למאבק על שכר ותנאים מהוגנים יותר בעבודה. הן בראש וראשונה מהמת פחיתות דרישותיהם של שכירים טירונים אלה, היו המעבידים היהודים מעדיפים אותם על פני עמיתיהם שמבין אחינו בני־ישראל; ודווקה עתה נפל בגורלו של הפועל היהודי לקיים בני־משפחה רבים, שרובם בטלים היו ומרוששים ללא אחיזת פרנסה, ולא ניתן היה לו להחזיק מעמד ברמה הירודה של שכר העבודה ותנאיה.

במפעלים ובמקצועות מספר היה על העובד היהודי להיזקק, מטעמים ארגוניים ואנושיים כאחד, לחלוקתה של מנת המלאכה המצויה — לפי תור. כן היה צורך דחוף בעזרה הדדית, ובייחוד לסייע בידי החברים המובטלים לחלוטין. ומעל לכול היתה מצוות השעה לשמור על קומתו האישית־האנושית של האדם העובד, שלא תישח, וכן על רוחו של הפועל, שלא תיפול בו, מחמת נסיונות של מעבידים לרדות בו כליל ולהשפיל את כבודו בעת מצוקה.

מיעוט הנתונים הסדירים שבידינו אינו מאפשר, אמנם, לקבוע מסמרות בפרטי ההתאגדות המקצועית של העובדים מבני־ישראל בגרודנה בתקופה המדוברת. אולם ניתן ללמוד הרבה על מאבקם הכלכלי עם מעבידיהם מן הידיעות, ואפילו אם אינן מלאות — בדבר השביתות שהתנהלו בעיר זו בתחום היהודי. וזאת — גם אם במפעלים ובמקצועות מסוימים לא נזקקו כלל הפועלים ואיגודיהם, למען הגן על זכויותיהם — לנשק אחרון וחריף זה של השבתת המלאכה.

ה ש ב י ת ה הקשה והמרה, הראשונה בגרודנה בתקופה המדוברת, התנהלה בבית־החרושת הגדול לטבק, בשנה האחרונה לבעלות שרשבסקי עליו. היא פרצה בנובמבר 1923, על רקע המצב המיוחד שנוצר לרגל המשבר שנתחולל בפולין באותו זמן ושפגע במפעל. הפועלים היו אז מועסקים בו רק שלושה ימים בשבוע בלבד, חליפות. אולם בהמשך הזמן הודיעו המעבידים על פיטורי 400 מבין אלף העובדים בבית־החרושת (ואשר 95% מכללם יהודים היו). הפועלים דרשו להוסיף ולעבוד חליפות כ ו ל ם, אפילו תופחת מנת המלאכה, ובלבד שלא יופקדו לרעב מאות מעמיתיהם על משפחותיהם; אך בעלי־המפעל לא הסכימו לכך, והעובדים פתחו בשביתה. היא נמשכה זמן רב ומצב השובתים, שהיה בכל רע בלאו־הכי, הוחמר והלך, הואיל והקרנות של אגודת פועלי הטבק נתרוקנו ופחתו — עד שמצוקת הפועלים ובני־ביתם עברה כל גבול. הן בבית־החרושת זה היו עובדים מאז ומתמיד משפחות ובתי־אב שלימים, והללו נשארו עתה בצוותא ללא משענת.

עם השתלשלות השביתה, שנסתיימה אחר־כך בתבוסת הפועלים, הגיעו הדברים לידי התנגשות בין השובתים לבין מפריה, ומכאן — להתערבות המשטרה ולתגובות מצד הפועלים המאורגנים; מאלה אף נעצרו ונתבעו לדין, ומהם נידונו ארבעה למאסר לשנה, ושניים — לשלושה חדשים.

ולא ארכו הימים לאחר סיום השביתה, ובית־החרושת של שרשבסקי ושותפיו עבר לידי המונופולין הממשלתי על כל התוצאות שנתחייבו מכך כלפי העובדים היהודים במפעל ושעליהן כבר סופר לעיל.

תהליך נישולם של העובדים היהודים בגרודנה מעבודתם, אשר נמשך מעתה וגבר ללא הרף, והתרוששותם של המוני העם, שהחמירה והלכה, רופפו את אמונתם־תוחלתם להיוושע בידי אירגונים כלכליים. המדנים הפנימיים החריפים והממושכים בתוך האגודות המקצועיות, בייחוד באמצע שנות העשרים של המאה, בשל החיכוכים הפוליטיים בין שתי מפלגות הפועלים („בונד" והקומוניסטים), שמבחינת כוחן היו המנחות את הפעולה המקצועית — לא זו בלבד שזרעו פירוד בקרב חברי האגודות הללו, אלא שנסכו גם מרירות ואכזבה למכביר ללבותיהם. נשירתם מן האגודות המקצועיות רבתה אפוא, מוסר „אונזער גראָדנער עקספרעס" מ־6.9.28, וכוחן נתרופף, ומהן שפעולתן אף נפסקה. וגם אלה שהוסיפו להתקיים, וכן מוסדות הפועלים היהודים בכללם בגרודנה, ריכזו באותה תקופה את מרצם אך ורק בשמירה על עמדות העבודה הקיימות של חבריהם ובמניעת הסכנה לאיבטולם.

גל של שביתות פורץ במפעלי התעשייה בגרודנה עם

המשבר הכלכלי העולמי שנתחולל בשנת 1929 ושנמשך עד ל־1933 ופגע קשה גם בחרושת המקומית, שנתרופפה בלאו־הכי לרגל מדיניותה הכללית של ממשלת פולין לגבי חבלי־הספר ולגבי היהודים.

עוד קודם לכן, במחצית השניה של שנת 1928, התנהלו בגרודנה שתי שביתות: הראשונה הוכרזה בטחנת־הקמח הגדולה של אשר קוסובסקי, בגלל נסיונו לפטר עובד שפעל להתארגנות עמיתיו במפעל. המעביד ניסה, ללא הצלחה, לשבור את כוחם של הפועלים על־ידי שימוש במפרי־שביתה ובהגנה על אלה בעזרת המשטרה; אך משעברו שמונה שבועות בלא שהפועלים חזרו לעבודה, הסכים לחתום על הסכם, שלפיו לא יקבלו מעתה עובד למפעל אלא בדעה אחת עם אגודת פועלי המזון.

עם סיומו של סכסוך זה, פרצה, בסוף ספטמבר 1928, שביתה של 90 חייטים שהיו מועסקים בתעשיית־בית על־ידי בתי־מסחר להלבשה. הדרישה כאן היתה להעלות את שכר־העבודה שהיה ירוד בתכלית. השביתה, שהתנהלה על־ידי „האגודה הסוציאליסטית של בעלי־מלאכה זעירים ועוסקים בתעשיית־בית" (מאוגדת ע"י ה„בונד") במשותף עם אגודת עובדי ההלבשה — נמשכה חדשיים ונסתיימה בהצלחת העובדים.

השביתות בשנות 1929—1930 פרצו בזו אחר זו, החל מסוף יולי 1929. שתי הראשונות הוכרזו בדרישה להטבת השכר: במנסרה „פונימון" שבתו 44 פועלים וניצחו; וב־בית־החרושת לגפרורים „מאריוס" — 60 פועל.

בסוף 1929 הוכרזה שביתה בליטוגרפיה של האחים לאפין — גם כאן בדרישה להטבת השכר, אך גם לתשלום בעד ימי־חג ולהתנהגות אנושית יותר עם העובד. השביתה, שהתנהלה ע"י אגודת פועלי הדפוס, אחת המאורגנות, המת־מידות והערות שבין חברותיה בעיר, נסתיימה לאחר שבוע ימים בנצחונם של 100 הפועלים. במפעל זה, אחד המבוססים בגרודנה, פרצה, אגב, שביתה ממושכת יותר גם בשנת 1936 בדרישה להטבת התנאים של העובדים.

בפברואר 1930 מתנהלת שביתה בבית־החרושת ללבידים, שעל מאבק העובד היהודי על הזכות לעבוד שם, כבר הרחבנו את הדיבור. השביתה הוכרזה לרגל הודעת המעבידים על פיטורי 200 פועלים, וכן לרגל תאונות בעבודה שנתארעו שם מחמת תנאי־בטיחות לא־מתוקנים. נראה, שהפועלים היהודים הצליחו הפעם למצוא לשון משותפת עם עמיתיהם שלא מבני־ברית, שחלקם נמשכו אחר האיגודים המק־צועיים הקאתוליים הריאקציוניים „ז.ז.ז" (ר"ת, בפולנית, של „איגוד האגודות המקצועיות") — והשביתה התנהלה בכו־חות מאוחדים של 700 איש. לפי „גראדנער שטימע" מ־28.2.30, היא נסתיימה לאחר $2\frac{1}{2}$ שבועות בהצלחה: בהע־לאת השכר ובפיטורי 42 עובד בלבד. אולם ארוכה לא עלתה מכאן לפועלים, כי המעבידים חזרו לסורם כעבור חדשיים והפסיקו את העבודה בבית־החרושת, כדי ללמד את העוב־דים „לקח" על שביתתם. המלאכה נתחדשה עתה אך כעבור מחצית שנה וב־60—80 איש בלבד. הפסקת העבודה במפעל, שהגיעה עד לשביתת־רעב של הפועלים, הוכרזה על־ידיהם וקוימה גם במחצית הראשונה של שנת 1933. שביתה, בה נטלו חלק 580 איש, פרצה בבית־חרושת זה גם ב־20.1.36.

בשנת 1930 התנהלה שביתה, במשך שבועיים, ע"י 300 פועלים, גם בבית־החרושת לזכוכית ונסתיימה בהעלאת שכרם.

שביתה מרה, למשך חדשים, נתחוללה בבית־החרושת „נימנסקה" משל לאנגבורד, למוצרי כריכה בעור (תיקים, ארנקים, אלבומים וכד'). הפועלים תבעו להעלות את השכר, תשלום בעד ימי־חג והתנהגות אנושית עמם. היה זה סכסוך לא ראשון במפעל זה, אשר שביתות התנהלו בו גם בשנים קודמות: בסוף 1927, ע"י מאה פועלים, במשך שבעה שבו־עות, בשל הלנת השכר; וכן ב־1928, הפעם בסיום מוצלח, בהעלאת שכר. עתה, ב־1930, נמשכה השביתה חדשים מספר. המעבידים הכניסו מפרי־שביתה שלא מבני־ברית, ביניהם מאנשי „העולם התחתון", והמשטרה היתה מפזרת את מש־מרות השובתים ואוסרת מהם.

שביתות התנהלו אותה שנה גם בבית־החרושת לשמן מפרג, וכן, בשל פיטורי עובד מסיבה של מה־בכך, בבית־הבורסקי הגדול שבגרודנה, אשר נשתייך בעבר לקוסובסקי, והעסיק אז 30 עובדים. במפעלים לבורסקאות ולעיבוד עור שבעיר התנהלו שביתות גם בשנים שלאחר־מכן, ב־1932 וב־1934—1935.

בשנת 1933 מתחילה התעוררות כללית בפעי־לות המקצועית בגרודנה: מתבססת ומתגברת על הסכ־סוכים הפנימיים אגודת פועלי הדפוס (עמה נימנו בראשית שנת 1928 206 חברים, בכללם 28 בני־נוער; לפי משלח־ידם היו בה 64 ליטוגרפים, 23 דפסים ו־119 כורכים, וה־חברים היו מועסקים ב־11 מפעלים); ובו בזמן גדלה והולכת האגודה של העוזרים בבתי־המסחר ושל הפקידים; מחדשת את קיומה אגודת הספרים, שהיתה בשעתה בין המצליחות בפעולתה להטבת שכרם של חבריה, ושעם התחדשותה, עתה, היא גם מגישה עזרה, בעבודה, למחוסריה בענף זה; מתגברת על קשייה ומתחזקת אגודת פועלי העור; כן קמה לתחיה אגודת העובדים בהלבשה.

באותו פרק זמן נכנסת וחודרת לזירת התנועה המקצועית של הפועלים היהודים בגרודנה, במידה מוחשת ומתגברת — תנועת „פועלי־ציון־צ"ס", שאת קרנה, בעיני הנמקים

בבטלה ובהעדר תוחלת לימים טובים יותר, מרימים הכי־כויים לעליה לארץ־ישראל ולהיקלטות בה. אנשי „פוע״צ־צ״ס" פעילים בקרב פועלי המתכת, בין העובדים בבנייה, בצבעות, בנגרות, ובייחוד בקרב אנשי־ההובלה, כגון הסבלים, הנדרשים עתה לעבודה בנמל חיפה החדש. פעילות „פוע״צ־צ״ס" מתפשטת וגוברת במשך הזמן גם בין העובדים במקצועות אחרים, כגון ספרים, ליטוגרפים, פקידים ועוזרים במסחר ועוד.

משמתכנסים בגרודנה, באפריל 1935, נציגים של כלל הפועלים בעיר לשם הקמת מועצה מקצועית משותפת, נוטלים חלק בהתכנסות בין 25 המשתתפים מטעם העובדים היהודים — תשעת הנימנים עם מפלגת „פוע״צ־צ״ס". מן הפועלים המאורגנים שמבני־עמנו מיוצגות כאן האגודות של פועלי־הדפוס, הסבלים והעגלונים, האופים, הספרים, העוזרים בבתי־המסחר והפקידים, פועלי המתכת ועובדי המחט; אגודת המורים בבתי־הספר התיכוניים מודיעה על נכונותה להצטרף למועצה המתוכננת; כן משתתפים נציגים של פועלים יהודים לא־מאורגנים במנסרות, במפעלים לזכוכית וללבידים, צבעים, קצבים, בורסקאים ועוד.

במועצת האיגוד המקצועי המשותף שהוקמה, נוטלים חלק מעתה מן היהודים, לצד ה„בונד" — הקומוניסטים ו„פוע״צ־צ״ס". מועצה זו ניגשת ביתר מרץ לארגון התנועה המקצועית וכן לעריכת הפגנות של האחד במאי במשותף. ידיעות שבידינו משנת 1938 („דער יידישער ארבעטער", וארשה, מ־15.4.38) מספרות על ארגון־מחדש של אחדות מן האגודות המקצועיות, על איגוד פועלי המחט ועל הצטרפות הליטוגרפים היהודים אל המרכז הארצי שלהם. ושבועון ה„בונד" „גראדנער שטימע" (מ־25.2.38) יודע לספר על שורה של פעולות מוצלחות, שנקטה בהן בשנה האחרונה האגודה של פועלי־הבנין, ביניהן שביתה של נגרי־רהיטים —על קיומו של יום עבודה בן 8 שעות להגנה על השוליות ועל הזכות להתאגד ולוויסותן של דרגות השכר וכו', לנגרים ולצבעים.

ועוד מסופר (ב„גראדנער מאמענט" מ־26.1.39), שההתאגדות המקצועית בגרודנה לא אמרה די בפעולה ארגונית מוגבלת לתחום זה גרידא, אלא ש„לשכת־התרבות של האגודות המקצועיות המעמדיות" שבעיר ארגנה גם עזרה עצמית סוציאלית־רפואית ומשפטית לעובדים — ע״י רופאים ועובדי־רפואה אחרים ועורכי־דין.

כללו של דבר: על אף התנאים החיצוניים הקשים, וחרף המדנים והפילוג מבפנים, עשתה ההתארגנות של העובדים היהודים בגרודנה גם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם לחיזוק ידיהם במכלול מאבקם על קיומם ובאימוץ רוחם ושמירה על כבודם ומעמדם כבני־אדם.

פועלים בבית־החרושת לטבק משל שרשבסקי, 1923
ארבעטער פון שערעשעווסקי טאבאק־פאבריק
Workers of the Shershevski tobacco-factory

אלימלך הורביץ

הכשרה של חלוצי „השומר הצעיר"

גרודנה שימשה אחד ממרכזי ההכשרה החשובים לחלוצי „השומר הצעיר", בשנות ה־30 של המאה.

לראשונה, החל ב־1931, קנו להם מושב בעיר זו שני קיבוצי הכשרה קטנים: „בדרך", שחבריו נמנים כיום עם הקיבוץ שבעין־שמר; ו„לשחרור", שחבריו, מפולין המע־רבית והמרכזית, באו לגרודנה ב־1932 (כיום בקיבוץ רמת־השופט). הללו נתאחדו לקיבוץ אחד, שמספר חבריו־חברותיו הגיע ב־1934 למאה. מאותה שנה מאכסנת גרודנה את קיבוץ „אחוה", שחבריו, בני פּולין המרכזית ומן הספר, יושבים כיום בחלקם הגדול בדן. ובשנתיים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה העולמית השניה מתיישב בגרודנה קיבוץ „מענית", מבני נאָוואָהרדוק ומסביבת וילנה.

הראשונים, שהגיעו לשם עבודת הכשרה בגרודנה, נת־גוררו ברחוב אוז׳שקו, לאחר־מכן עברו לחצר של משפחת יפה, ב„פרבר", לבנין אשר שימש בשעתו מיבשלה לבירה ולייי"ש של פסח; בתקופה מאוחרת יותר נתגוררו בעיר גופה, ברחוב ורובלבסקי.

מנת־חלקם של המתכשרים הראשונים היתה חוסר־עבודה ורעב. תחילה היו תרים אחר עגלות מובילות גזעי עצים להסקה לבתים והיו נשכרים לנסרם־לבקעם ולהחיות את נפש קיבוצם. כן עבדו בעבודה עונתית ולא־קבועה, במידה שהיתה מזדמנת, והבנות — בעיקר בשירות־בית. קשה היתה החדירה למקורות־עבודה קבועים — בבחינת „כיי־בוש־העבודה". בתעשייה (היהודית) היה תפוס הכל ע"י נוצ־רים ואנשי־ה„בונד", אשר השתדלו למנוע חדירת חלוצים לתוכה. אך במשך הזמן החלו חברי הקיבוץ לחדור, על הרוב בזכות מאמציהם שלהם עצמם, לאחדים מן המפעלים — למלאכות מפרכות במיוחד ובתנאי ניצול קשים. ומשהחזיקו מעמד, וגילו יכולת שלא נפלה מזו של פועלים בעלי־כושר מובהק במלאכתם — החלו המעבידים להעסיקם ביתר קבי־עות.

מפעלי־התעשיה, שבהם עבדו חברי הקיבוצים, היו:

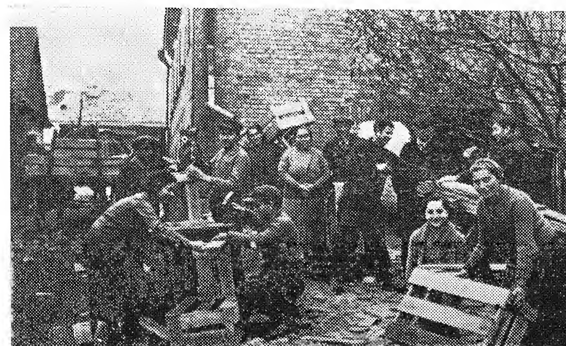
המנסרה של גרשוני; בתי־הבורסקי של מרדכילביץ׳ ו„פאַלורה" (ב־1933 העסיק אחד מאלה 6 חלוצות ו־חלו־צים); המפעל לשימורי־ירקות משל משפחת קרון; מרתף היין של שפּירא, שם עבדו בעיקר בנות; בית־החרושת לזכוכית, שהעסיק 8 חברים מקיבוץ „אחוה" בקביעות, בחטיבת עצים להסקת התנורים (ב־1933 העסיק אף 15 איש, ביניהם 4 חלוצות, ואלה היו הפועלים היהודים היחי־דים במפעל); ביהח"ר ללבידים, בו הועסקו בעיקר במשמרת הלילה, שלא היו קופצים עליה מבין הפועלים הקבועים, וכן נשתכללו שם במלאכתם בעלי־מקצוע אחדים מאנשי־הקיבוץ והוצבו ליד המכונות כעובדים מעולים וחיוניים.

קיבוץ „אחוה" עשה נסיון, עת נתגורר בחצר של משפחת יפה, להקים גם מעין „משק־עזר".

חברי הקיבוצים להכשרה נטלו חבל פעיל בחיים הציבו־ריים הציוניים בגרודנה ופעלו למען הקה"ק ובתנועת „השו־מר הצעיר".

בפרעות שבחג השבועות תרצ"ה נתארגנו החברים שב־הכשרה להגנה. הפורעים ניפצו שמשות בבית־המגורים של הקיבוץ, אך לחדור לתוכו לא העזו.

מבין חברי „אחוה" זכו רק בודדים לקבל רשיונות עליה לא"י („סרטיפיקאטים"), ורובם ככולם עלו ב„עליה ב׳" בספינות־המעפילים. אחד מהם, יעקב גרינשפאַן, הגיע לארץ באניית־משא וקפץ המימה, כדי לחתור ולהגיע בש־חייה לחוף, אך לא זכה וגופתו נמשתה מן המים ללא רוח חיים.

חברים מקיבוץ־ההכשרה בעבודתם במפעל לשימורי־ירקות משל משפחת קרון (במרכז — אביגיל קרון)

חברים פון הכשרה־קיבוץ ביי דער ארבעט.

Members of the "Hachshara" at work

קיבוץ־ההכשרה של „השומר הצעיר", 1934 ליד מעונו עם לייב יפה

Members of the "Hachshara" of "Hashomer Hatzair"

ב. מערכות הקהלה

דב רבין

תופעות מדאיגות לעומת גילויים מרנינים

על התמורות הפנימיות, שנתחוללו בקרב יהודי גרודנה בתקופת השלטון הפולני המחודש בין שתי מלחמות העולם, כתב בשנת 1934 שבועונו המקומי של מחנה ארץ־ישראל העובדת „אונזער וואַרט" (מ־17 באוגוסט):

„— — אך לפני 10—15 שנים בלבד היתה סביבת גרודנה מקובלת כמחוסנת מפני התבוללות כלשהי ומהשפעתה המזיקה. הצירים היהודים במועצת העיריה היו מופיעים בה ביידיש; והיה זה דבר מובן מאליו, שהנוער היהודי היה מדבר כאן באותה לשון, קורא יידיש ומתעניין בבעיות עמו. בגרודנה היה מופיע עתון יהודי משלה [הכוונה ל„גראָדנער מאָמענט" בשנותיו הראשונות, 1924—1927, לעומת „אונזער גראָדנער עקספרעס", „גראָדנער קוריער", וכן „גראָדנער מאָמענט" המחודש, אחר־כך, שרק מיעוט מעמודיהם היו נכתבים ונדפסים בגרודנה גופה]. — — נתקיימו בגרודנה אגודות, מועדונים ומוסדות לספרות ולאמנות יהודית. — — מכל אלה לא נשאר זכר. תולעת הטמיעה, מן הסוג הגרוע דווקה, החלה לכרסם את גרודנה היהודית. — — ורשת ההתבוללות מוחדרת עתה גם לשדה־החינוך של ילדי ההמון — —".

עוד שש שנים קודם לכן העלה „אונזער גראָדנער עקספרעס", בסקרו את חיי גרודנה היהודית בשנת תרפ"ח — את רצינות מאזנה של מערכת החינוך היהודי בעיר. מאות ילדים, כותב הוא, נמסרו לבתי־הספר הפולניים הכלליים, בהם נוספים רעל של נכר לעם לתוך הנשמות הרכות ומנתקים את הילדים מן החיים היהודיים.

ואמנם הגיעו הדברים לידי כך, שאותה אֵם יהודיה, שבימי נעוריה היתה משוחחת עם רעותיה בגרודנה רוסית בהנאה ושהסכינה לימים ליתן לשונה לדבר יידיש — היתה חרדה עתה, עם חילופי השלטון שנתייצב בינתיים בחבל, לחנך את בניה, ובייחוד את בנותיה, על טהרת הפולנית המדוקדקת, לפעמים בתוספת עברית על קצה המזלג. ובדומה לרוסית בשעתה, היתה כעת הפולנית ללשון בהאהידיעה ל„חברה הטובה" וה„עילית", כביכול, של אחינו בני־ישראל בגרודנה ולמרביתם של בני־הנוער היהודי בה.

בו בזמן נתרבו בעיר גם הפרצות במסורת היהודית, בייחוד באשר לעשיית מלאכות ולעיסוק בשבתות — אם במפעל תעשייתי פה ושם ואם בחנות ברובע־ספר מאוכלס שלא על־ידי בני־ברית.

תופעות מדאיגות נתגלו בייחוד בקרב בני־נוער יהודים, וזה — אך שנים אחדות בלבד לאחר ששכך הגל המהפכני והחלוצי, של ההתעוררות החברתית ושל הנכונות להיחלץ לשידוד מערכות בעולם היהודי והכללי. בדרך השכיח בתקופות של שקיעה במתח הציבורי ושל התרופפות האמונה בכך, כי יש תקווה לכמיהה ולמאמצים לגאולת האדם והעם — פשׂו גם עתה בקרב הנוער היהודי חסר התוחלת לחיים תקינים בגולת פולין שבגרודנה, נטיות לחמרנות ול„תכלית" אישית, להתפרקות מערכים חברתיים, להשתקעות בתענוגות בנות־רגע ולהתעלמות מיום־המחר ואדישות לעתידות העם, הקובעים לטווח ארוך ובחשבון סופי גם את גורל היחיד. נתגלו גם תופעות של התנוונות רוחנית, שביטויה בריקנות נפשית, בהאדרת הפאר החיצוני ובנטייה להשלים עם בטלה כאורח־חיים שלא על דרך הארעי.

אולם, חרף התופעות השליליות שציינו, ולצדן, היתה קיימת גם גרודנה יהודית אחרת — זו שלא פסקה בה החיוניות היהודית השרשית, שהיתה מפכה בנבכי העם מאז ומתמיד. גם עתה נמצאו ונתגלו בעדת ישראל זו, וביתר שאת, כוחות ציבוריים תוססים — מבין ותיקים וידועים, כמבין צעירים ועלומי־שם — שלא השלימו עם המצב כמות שהוא, שעשו ונאבקו בדרכים שונות, לפי תפיסתם, למען שנותו. היו אלה חוגים, אשר החוש הציבורי ורגש האחריות כלפי העם והאדם וגורלם, או הזיקה העמוקה לערכי ישראל סבא, לא זו בלבד שלא נתרופפו בנפשם, אלא שנתעוררו ואף נתלהטו; ועתה נתייצבו ונערכו למערכת האומה לתחומיה — כל חוג ויחיד לפי דרכו והשקפתו.

מהם היו שהרימו בגרודנה את דגל המאבק על הקיום ועל העתידות ואת נס העזרה היהודית העצמית ואשר על פעליהם במישורים המדיניים והכלכליים כבר סופר לעיל; מהם גם שהתמכרו לטיפוח הפרודוקטיביזאציה בקרב הנוער ופיתחו רשת נאה להשכלה מקצועית לסוגיה. רבים וטובים התמסרו ופעלו והראו נפלאות בתחום העזרה הסוציאלית והרפואית (בייחוד במסגרת „טאַז", זו החברה לדאגה לבריאותם של בני־עמנו). ומחנה אחר, מכל גוני הקשת הציבורית שבעם, נערך ונתמכר למערכת החינוך של הילד ושל הדור הצעיר העבריים — החל בישיבה הגדולה „שערי־התורה", המשך ב„תלמוד־התורה", זה בית־הספר העממי לתינוקות בית־רבן של שכבות־העוני, החרה־החזק ברשת־החינוך העברי לגוניו, עם זו של „תרבות" במעלה, וסיים במערכת

בתי־האולפנא של אגודת „ציש״א״ אשר ביידיש על המחנ־כים המסורים לה בלב ונפש.

פותחה פעולה ציבורית־מפלגתית מכל צבעי־הקשת: מ„אגודת־ישראל״ ועד לקומוניסטים שמבני־ברית שבמחנה הלא־ציוני והנגד־ציוני מזה, ומן הרביזיוניסטים ו„מזרחי״ ועד לשמאל הציוני והחלוצי לאידך. חיים שוקקים פעמו בשלל תנועות הנוער לזרמיהן, שהיו ראשונות תמיד להת־גבר על הלכי־רוח נכאים חברתיים בתקופות מסוימות, וש־מהן יצאו חלוצים בעם בונים ולוחמים. עדנה של פריחה נודעה בגרודנה בתקופה המדוברת לספורט היהודי לאגו־דותיו ולגוניו. לא מעטו גם נושאי דבר התרבות היהודית והכללית וטיפוחה בקרב העם מחוץ לכתלי בית־הספר — בספריות ציבוריות, במועדונים, באמנות הדראמאטית וכו׳. בתחום התיאטרון אף נערך מאבק עם שליטי העיר על זכות ההצגות היהודיות — ובהצלחה.

ואחרון־אחרון — גברה העליה לסוגיה לארץ־ישראל מגרודנה ועלה חלקם של אנשיה בבנין המולדת־„המדינה־בדרך״ של העם היהודי.

לספר ביתר פירוט במסכת שהעלינו כאן — נשוב להלן.

יצחק פולובייצ׳יק

יהודים מגליציה—גורם בעדה

זכורני, שבאחד העתונים החשובים ביידיש, אשר היו מופיעים בווארשה, הוגדרה בשעתה גרודנה כ„כרך קטן״, לעומת ביאליסטוק אחותה השכנה הגדולה פי־שניים ממנה, שהיא כעין „עיר־שדה גדולה״. היתה בהגדרה זו משום אמת במידה מסוימת, כי גרודנה שימשה מאז ומתמיד לא רק מעין מטרופולין לחבל שלה מסביב, על מוסדותיו האזרחיים וה־צבאיים, אלא שהיתה גם מרכז לתרבות עברית — לקורסים הפדגוגיים העבריים הנודעים לפני מלחמת העולם הראשונה ולמוסדות ראשוניים במעלה (בית־מדרש למורים עבריים) של רשת „תרבות״ אחר־כך.

גרודנה שימשה, בכן, בתקופות מסוימות, מרכז־משיכה לרבים מאנשי־האינטלגנציה היהודית, ובייחוד עם סיומה של המלחמה הנ״ל, משהוכללה העיר בתחומיה של מדינת פולין. הפעם רבו הנוהרים אליה מבין יהודי גליציה, הארץ, אשר נשתייכה קודם לכן לממלכת אוסטריה־הונגריה ואשר בה לא סבלו היהודים מהגבלות לגבי לימוד בבתי־ספר תיכוניים ובאוניברסיטאות וניתן להם לרכוש בהם הש־כלה ברמה גבוהה. בני השכבה הרחבה של האינטליגנציה היהודית שבגליציה, רובם חניכי המסורת של עמם ומעורים באוצרותיו הרוחניים ובלשון העברית ובקיאים בלשון ובת־תרבות הפולנית, כבכללית, מצאו עתה אחיזה בגרודנה, שיהודיה, כבערים אחרות בחבלי־הספר של המדינה, לא למדו פולנית ולא הכירו את אורחות נושאיו של השלטון החדש.

בראש וראשונה הגיעו מורים, אך — בתקופה מסוימת — גם פקידי ממשלה ואנשי־צבא יהודים (משרידי הממשל האוסטרי־ההונגרי יודעי פולנית); כן הגיעו ובאו עורכי־דין.

המורים אנשי־גליציה לימדו, בדרך כלל, לשון, ספרות והסטוריה פולנית; היו ביניהם רבים בוגרי אוניברסיטאות, בעלי־זכות להורות בבתי־אולפנא תיכוניים, משל „תרבות״ בכל אלה, והיו שהורו גם בבתי־הספר הממשלתיים הפול־ניים לילדי יהודים — באלה שנתקראו בשם „שבת׳ובקות״, בשל היותם סגורים בשבתות.

אלמנט חדש זה וצעיר ברובו, מצא בגרודנה שדה־פעולה נרחב. כל מנהליה של רשת „תרבות״ בעיר היו אנשי־גליציה, החל בראשון, ד״ר ש׳ גוטמאן, המשך בד״ר י׳ רוטן (אח״כ — עו״ד ונבחר, בתמיכת הציונים, לראש הק־הלה), וסיים באחרון — הוא דויד בראָוור, שנורה על־ידי הנאצים בשמשו ראש ה„יודנראט״ בגטו.

וניכר היה מספרם של עורכי־הדין בגרודנה מיוצאיה של יהדות גליציה. גם בידיהם סייעה ידיעת הפולנית בהרבה להיקלט במקצועם. אף סגן התובע הכללי בגרודנה, מילר, יהודי מאותה ארץ היה.

רבים מבני־האינטליגנציה הללו הגיעו לגרודנה עוד בגיל צעיר ונשאו בה מבנותיה (סגן התובע הכללי, הנ״ל נשא את בתו של חרל״פ; י׳ סאָס, מנהל בתי־ספר של הקהלה ואיש־ה„התאחדות״ — את בת המורה וארשאווסקי וכו׳). וכך נשתכנו בעיר לישיבת־קבע, נתערו בחייה, ונטלו, יחד עם אנשי האינטליגנציה היהודית המקומיים, חלק פעיל בחייה הציבוריים והתרבותיים של העדה. לסיועם לבני גרודנה היהודים, חניכי האסכולה הרוסית, למצוא דרך להתמצאות בתרבות פולין ואורחותיה — נודע בתנאי הזמן ההוא גם ערך מדיני חשוב.

הקהלה — הנהגתה ומוסדותיה

אהרן שולקס

הקהלה

בשנות 1919—1928

מהרצאת אהרן שולקס, מזכיר הקהלה בגרודנה, ב־24 לנובמבר 1935, בביאליסטוק, בוועידה של נציגי הקהלות היהודיות בחבל הנ״ל (מתוך: „די יידישע קהלה״, עלון חד־פעמי, ביאליסטוק, ניסן תרצ״ו).

הקהלה היהודית הדמוקראטית הראשונה בגרודנה (הוועד שלה נבחר בסוף 1918) — קיומה מבחינה כספית היה מבוסס למעשה על הסיוע השופע של „ג׳וינט״, שהיה מממן בשנים 1919—1921 את כל צרכי הקהלות באזורי־הספר שבפולין, לרבות הוצאות שבבחינת מותרות.

סיוע זה של „ג׳וינט״ נפסק כליל בשנת 1921, והקהלה בגרודנה, כזולתה בערים אחרות, נשארה ללא כל מקור כספי ישיר, באין לה רשות להטיל מסים על חבריה כחוק. היה עליה, בכן, להיאבק ולהתקיים על הכנסות תמורת שירותים, ובעיקר היטלים ואגרות על תעודות אישיות שהיתה מוציאה — לעריכת ברית־מילה, של נישואין, לידה וכד׳. מהכנסות אלה שומה היה על הקהלה לשאת בעול של מנגנונה, להחזיק את מוסדותיה שלה ולהעניק סיוע לאלה שבפיקוחה.

בו בזמן שימשה הקהלה מרכז הדואג לכל ענייני הציבור של עדת ישראל בגרודנה ומכוונם. היא שימשה מרכז יהודי מקומי למערכת הבחירות למוסדות המחוקקים של המדינה בשנים 1922—1928, ניהלה את מבצע הרפאטריאציה ואת המפעל למשלוח חבילות לרוסיה בשנות הרעב שם, ושהיקפו הגיע לרבבות דולארים [גרודנה תפסה מקום מן החשובים ביותר במפעל העזרה ליהודי אוקראינה בשנת 1922]; ליד הקהלה התנהלו מזכירות הסניף של הוועד הלאומי היהודי בפולין ושל החברה היהודית לאיכסון מהגרים ולסיועם „היא״ס״ וכו׳. אולם, כל זה לא הניח עדיין את דעתם של עסקני הקהלה, והם האמינו, שבו ברגע שהקהלות תזכינה להכרה בחוק המדינה ותינתן להן האפשרות להבטיח את קיומן על־ידי הטלת מס־חובה על חבריהן — ייפתחו לפניהן אופקים חדשים.

והנה זכו ובנובמבר שנת 1927 הוצא סוף־סוף החוק המיוחל, שהקנה להן הכרה רשמית, לרבות זכות להטיל מסי־חובה. ב־1928 נערכו גם הבחירות לקהלה המוכרת כחוק, וב־23.11.1929 קיבלה הנהלתה הנבחרת את העניינים לידיה.

יצחק סולובייצ׳יק

הקהלה ומוסדותיה

בשנים 1929—1931

רק לאחר מאבק ממושך, שנציגי היהודים ניהלו בסיים הפולני, עלה בידיהם להביא לקבלת החוק בדבר הקהלות היהודיות ואשר אושר בשנת 1928 ע״י נשיא הרפובליקה. החוק לא סיפק, אמנם, את דרישות הציבור היהודי, שחלם על אוטונומיה לאומית רחבה ורצה לראות בקהלות מוסד, שירכז בידיו לא רק את הכרוך בסיפוק הצרכים הדתיים בלבד של היהודים. אולם גם חוק זה איפשר לוועדי־הקהלות לעסוק לא רק בעניינים הנוגעים לשחיטה, לרבנות וכיוצא בזה, אלא גם להתייצב בראש הדואגים לעיצוב החיים הציבוריים והתרבותיים של העדה — להטיב למשל, את תנאי החינוך בבתי־הספר שלה בדרך של מודרניזאציה, לפתח ולשפר את ההשכלה המקצועית וכד׳. אפשרות זו היתה מותנית, כמובן, בהרכב חברים מתאים של ועד־הקהלה, שיידעו לנצל למשימות אלה את הזכות שניתנה לה מעתה לגבות מסים כחוק לצרכיה.

כל המפלגות שברחוב היהודי, החל ב„אגודת־ישראל״ וכלה ב„בונד״, וכן אירגונים כלכליים, כגון של הסוחרים, התעשיינים ובעלי־המלאכה, נטלו אפוא עתה חלק פעיל בבחירות למועצת־הקהלה, בקוותם לנחול בכך השפעה ראויה בהנהלת ענייניה. אחוז המשתתפים בהן (לנשים לא ניתנה זכות לבחור) היתה, לכן, ניכרת למדי.

הישיבה הראשונה של המועצה נערכה במעמד חגיגי ב„מועדון האקדמאים״ ברחוב זאַמקובה, כי האולם בבית הקהלה שברחוב הובר היה צר מהכיל את כל המוזמנים. במעמד זה בחרה המועצה — שלא מבין חבריה, לפי התקנות — את ה נ ה ל ת ה ק ה ל ה. לפי רשימת הגוש של „ציונים״ ו„התאחדות״, נבחרו להנהלה נח ב א ס ו כ ו ת ב ה ט ו ־ ר י ם האלה; מרשימת ה„בונד״ — ד״ר אברהם ל י פ נ י ק והסדר בנימין י ל י ן; מ„פועלי־ציון־צ״ס״ — אליהו י נ ו ב ס ק י (כיום בישראל). כ י ו ש ב ־ ר א ש ההנהלה — ראשון לקהלה המוכרת לפי החוק הממלכתי — נבחר ד״ר נתנאל נ י י מ א ן הי״ד (נולד ב־1890 בפרבר שמעבר לניימאן, מראשי ההסתדרות הציונית בעיר).

מפליא היה המספר המועט, יחסית, של נציגי הרשימות הציוניות בקהלה, אך עובדה זו מוסברת בכך, שגם ברשימות של האירגונים הכלכליים נכללו ציונים, ולכן היתה השפעת האחרונים בקהלה ניכרת. אולם, לא כל ההחלטות שהיה מקבל ועד־הקהלה ושהיו חשובות ליהודי גרודנה —

היו זוכות לאישור מאת מושל המחוז (ה„סטארוסטה״), אשר הרשות להטיל וטו עליהן היתה נתונה בידו.

תפקידי־הקהלה

מדאגותיה הראשונות של מועצת הקהלה היה להסדיר את רישומם כחוק של נכסי הקהלה. חלק מהם היה רשום עוד מימי שלטון הרוסים על שמות פרטיים, והיה חשש, כי ייערמו קשיים בהעברת הרכוש על שם הקהלה, בייחוד במקרים שיורשיו הנקובים ירדו מנכסיהם. חששות אלה נתבדו לחלוטין. ידוע לי מקרה, כאשר משפחה קנתה, עוד בזמן הצאר, נכס רב־ערך במקרקעין, הקימה עליהם בתי־ספר ומסרה הכל לרשות הקהלה, אך הללו הוסיפו להיות רשומים על שם הקונים־התורמים. בעת העברתם של הנכסים על שם הקהלה, היה היורש היחיד של המשפחה נתון במצוקה כלכלית והתגורר בחדר אחד בלבד, אך לא היסס לחתום על העברת הרכוש לקהלה.

תפקיד אחר, שהעסיק את המועצה, היה הדאגה לחינוך. הוזמן מנהל חדש, ישראל סאס, פדגוג מוכשר ומארגן מעולה, ועל שכמו הוטלה המשימה להסב את בית־הספר הגדול ל„תלמוד־תורה״ — על מוריו הוותיקים־„המלמדים״ ועל שיטות־ההוראה הנושנות — לבית־אולפנא מודרני. מערכה זו, לחידוש פני החינוך, היתה לא קלה כלל וכלל.

כן אורגן מחדש בית־הספר המקצועי, בהנהלת המהנדס מיכאל גוז׳אנסקי, ובית־אולפנא זה עלה ברמתו על הממלכתי מסוגו שבגרודנה, שנהנה מתקציב לא־מוגבל. בית־הספר המקצועי שלנו זכה אף לשמש דוגמה בתחומו בפולין כולה.

הדאגה לבריאות הציבור היתה אף היא מענייני של הקהלה. בית־החולים, אשר נשתייך לה, היה מגיש עזרה רפואית למחוסרי־אמצעים בלא הבדל של דת ולאום, ונאבק עם גרעונותיו. מנהלו היה ד״ר א׳ ליפניק. את המחלקה החירורגית ניהלו ד״ר חיים מרדכי בלומנשטיין וד״ר משה פינקל.

כדי להדק את קשריה עם המוסדות שבפיקוחה, נהגה הנהלת הקהלה למנות כחברים בוועדיהם את נציגיה. בוועד המייעץ של בית־החולים היו משתתפים הסגן לראש־העיר יהושע סוכובלאנסקי, מיכאל סרבראני, המהנדס מיכאל גוז׳אנסקי וכותב הטורים האלה. יחד עם מנהל המוסד, השתדלנו לשפר את מצבו ולהסבו מ„הקדש״ לבית־מרפא ממש.

בית־היתומים, שהתנהל אף הוא בפיקוחו של ועד־הקהלה שכן בבית, שניבנה בשעתו, בנדבת החרשתן שרשבסקי, בחלקת קרקע נרחבת, שהיתה שייכת לו בירכתי הפרבר סלובודקה. המתחנכים כאן היו ילדים מיותמים מהוריהם כליל, או למחצה. הדאגה למוסד חשוב זה ולהתאמת כגל של עובדים ראויים לתפקידם בו — דרשו מאמצים רבים מאת ועד־הקהלה. גן־לילדים הרכים הוקם בבית־היתומים גופו, ואילו ללימוד בבית־ספר היו מעבירים אותם לבתי־האולפנה העבריים של „תרבות״ או היידיים, משל „ציש״א״.

ניהל את בית־היתומים אליהו ינובסקי; והיו״ר בהנהלתו היה העסקן ש׳ אוסטרינסקי, מורה לשעבר בבית־ספר תיכון, שעזב את ההוראה ועבר לעיריה לנהל בה את המחלקה לעזרה סוציאלית. הוא וחברי הנהלתו של המוסד — יהושע סוכובלאנסקי, ברל אברמוביץ׳ ויצחק סולובייצ׳יק — ומנהלו ינובסקי, נשאו בעול הדאגות הכספיות והחינוכיות של בית־היתומים. אחד המקורות הכספיים להחזקת המוסד היה „המועצה העליונה לדאגה ליתומים״ („געזעלשאפט פאר יתומים־פארזארגונג״), שתחת חסותה היו נתונים בתי־היתומים היהודיים בפולין. מקורות נוספים שימשו סובסידיות של העיריה ושל הקהלה, ומלבד אלה תמיכה שנתית מאת „ג׳וינט״, שהופסקה בשנת 1929. מצבו הכספי של המוסד הורע אז בשל כך, וההנהלה התלבטה קשות, כיצד להשיג אמצעים לכיסוי הגרעונות, ודרשה עזרה נוספת מאת העיריה והקהלה ומן הציבור היהודי, שמצבו הכלכלי באותו זמן הלך ורע.

הילדים המוכשרים יותר היו מסיימים את בית־הספר היסודי, ואילו המוכשרים פחות — 4 שנות־לימודים בלבד, ולאחר מכן היו לומדים מקצוע אצל בעלי־מלאכה. המוסד השתדל, במידת יכולתו, לאפשר לילדים ללמוד בבית־ספר מקצועי, למען יהיו מושלמים במלאכתם ויוכלו לפרנס את עצמם בכבוד.

לרגל הפלוגתא שבקרב הציבור היהודי בדבר לשון החינוך ואופיו, היתה הנהלת בית־היתומים ניצבת בפני בעיה „עדינה״, בבואה להחליט, להכניס חניך של המוסד לבית־ספר עברי או יידי (משל „תרבות״ או משל „ציש״א״). אולם תמיד העדפנו את טובת הילד מעל לכל חישוב של השקפות ודעות, ולא זכור לי מקרה, שבו לא הגיעו חברי הוועד ביניהם לידי הבנה, מה טוב לילד פלוני או לעמיתו.

הכנסות הקהלה

מקורות להכנסה שימשו לקהלה:

א) תשלומים בעד שירותים, כגון: תעודות־לידה, תעודות־נישואין, תעודות־פטירה ואישורים שונים.

ב) הכנסות מן השחיטה היו מקור ניכר, אך רובן שימשו להחזקתם של מועצת־הרבנים, של השוחטים ושל משמשים בקודש אחרים.

ג) בית־המרחץ המשוכלל היחידי בעיר היה שייך לקהלה ושימש מקור להכנסות עוד מימי שלטון הרוסים.

ד) מסים. הקהלה תלתה תקוות הרבה בזכות, שהוענקה לה לפי החוק להטיל מסים על חבריה לכיסוי צרכיה. אולם, תקוות אלה נתבדו למעשה, כי הסכומים שניגבו היו דלים למדי, בשל נטל המסים הממלכתיים הכלליים שהוטלו על היהודים ורושעום, כמגמתה של ממשלת פולין.

ה) הכנסות מנכסי־דלא־ניידי, שנמסרו לקהלה על־ידי נדבנים, בעזבונות בדרך כלל. אמנם, לא מכל הנכסים הללו ניתן היה להפיק הכנסה כלשהי. כאלה, למשל, היו הבנינים הגדולים שבקירבת ביתה של הקהלה, שבהם שכנו לשכות־האוצר, בית־המשפט ומשרדים ממשלתיים אחרים, ואשר הורישם בעזבון לקהלת ישראל (באמצע המאה הי״ט) ה״פולקובניק״ (ראש־גדוד), הגנראל הרוסי לבדיב, שהיה, כפי שנודע, מן הקאנטוניסטים (הוא הוריש לקהלת גרודנה גם מגרש ובנין בעיירת־המרפא דרוזגניק הסמוכה). כל מאמציה של הקהלה להחזיר בנינים אלה לרשותה עלו בתוהו.

ו) גמילות חסד של אמת. מועצת הקהלה ניהלה מערכה ממושכת עם ״חברה קדישא גחש״א״, בתבעה ממנה למסור את רכושה לרשות הקהלה. רק לאחר בירורים ממושכים הגיעו הצדדים לידי הסכם, שלפיו נתחייבה ״חברה קדישא״ להשתתף בסכום שנתי מסוים בתקציב הקהלה.

דמויות מבין עסקני הקהלה

דמויות רבות ומעניינות של עסקנים פעילים ומסורים חולפות לנגד עיני בכתבי שורות אלה:

הנה רואה אני לפני בישיבתה של מועצת הקהלה את נציגה של ״אגודת־ישראל״ הרב ר׳ פייבל הינדס (אביה של פייגה אילנית שבגן־שמואל בישראל), מנהל הישיבה הגדולה בגרודנה, תלמיד־חכם בעל מוח חריף וכשהוא מתנצח בדוקרב מילולי עם נח באס, נציג הציונים המקסים והערני — מייסד ״תרבות״ בגרודנה וממייסדי חברה זו בפולין.

הנה ד״ר אברהם ליפניק, נציג ה״בונד״ עגלגל הפנים, שחכמה ניבטת מעיניו מבעד למשקפיו, ובהערותיו הקצרות וההגיוניות הוא מכה את יריביו שוק על ירך, והכל ברוח של הבנה וביחס של כבוד להשקפות שכל אחד מהם מייצג.

אני נזכר בשיחות המרובות עם דויד בראוור איש־גליציה המשכיל, שהעלה את קרנם ורמתם של מוסדות ״תרבות״ בגרודנה, של בית־הספר התיכון ושל בית־המדרש למורים בכללם.

לפני מזכיר הקהלה אהרן שולקס, ידען החוקים, האנציקלופדיה החיה של העיר גרודנה, היושב רכון אל שולחן עבודתו, בשל קצרות ראייתו, וכותב פרוטוקול מישיבת המועצה.

ושוב רואה אני לנגד עיני אחת הנשים המעניינות בגרודנה, את הרופאה ד״ר רחל גרשוני, בונדאית ״שרופה״, ידידה טובה של משפחתנו, שעל אף ההתנגשויות החריפות על רקע של הבדלי השקפות, לא נפגעו בינינו יחסי הידידות החמים וההערכה ההדדית. בימי ה״אקציות״ בגטו גרודנה בחרה לשים קץ לחיה, מאשר ליפול בידי המרצחים, בהשאירה פתק כרוך אל חזיה, בו ביקשה להביאה לקבורה כדת וכדין בישראל.

מאות דמויות חולפות לעיני, של ידידים קרובים, שעמם היינו נפגשים מדי יום ביומו כמעט, במסיבות־רעים או בעבודה הציבורית, ולא נותר איש מהם.

[א׳ שולקס]

מצב הקהלה
בסוף שנת 1935

על מצב הקהלה בסוף שנת 1935 עמד אהרן שולקס בהמשך הסקירה שהובאה לעיל. הוא מציין, כי במשך קיומה של הקהלה כמוכרת־ומאושרת בחוק, נתברר בהחלט, שאין זה ביכולתה של האוכלוסייה היהודית המורדפת והמרוששת, הנושאת מזה שנים בעול כבד של מסים ממלכתיים ועירוניים למיניהם, לישא בעול של מס נוסף. בעיית קיומה של הקהלה היהודית כמוסד ציבורי ראוי לשמו, נשארה אפוא תלויה ועומדת. הקהלה משמשת אך גוף המחלק את הכסף שהיא אוספת, בלא שיהא בידיה להיענות לצרכים הכלליים והבוערים של הציבור היהודי במקום.

כך, למשל, נקבע תקציב הקהלה לשנת 1935 בסך של 257,707 זהובים, אך ההכנסה למעשה לא עלתה על 181,756 זה׳, כי מסך של 112,267 זה׳ בסעיף של הכנסה ממסים, כפי שנקבע בתקציב — הצליחה הקהלה לגבות רק 50,608 זהובים בלבד. ולאידך בלעו סעיפי התקציב המשוריינים ע״י השלטונות הממונים על כך — כמו: לתשלום חובות, לרבנות, הוצאות למנגנון, שחיטה, בית־הקברות, בית־המרחץ, בית־הספר העממי והספריה, והחזקת בניניה של הקהלה — 91% מכלל ההכנסה למעשה; פירושו של דבר הוא, שלא נותרו אלא 22,764 זהובים, כלומר פחות מ־9% לכל יתר הסעיפים, בלא כל אפשרות להיענות לדרישות צודקות כש־לעצמן, כמו להקמת בית־עם — מוסד נדרש במפגיע ליהודי גרודנה לשם התכנסויות, עריכת הצגות, סידור נשפים וכו׳, ושגם בנין גדול נועד בשבילו, זה אשר שימש מחסן לבית־החרושת של שרשבסקי; וכן הדין לגבי הצורך לפתוח אולמות לקריאה, לקיים את בית־החולים ומוסדות להיגיינה ולתברואה, וכן לגבי התביעה להזמין רבנים חדשים [באותו זמן הושמעו דרישות לחדש בגרודנה את הכהונה של אב״ד

(אב בית־דין, „הרב") ולהזמין לכך רב מגדולי הדור].

המסקנה היא, סיכם, א' שולקס, שאין זה בכוחה של הק־הלה לבדה בגרודנה, כבמקומות אחרים במדינה, ובלא תקציב מאת הממשלה והעיריות, לתקן את מצבו של מוסד זה לטובה.

המלבה"ד

הרכב הנהגתה של הקהלה

הוועד הראשון של הקהלה, שנבחר בבחירות דמוקרא־טיות בסוף 1918, כיהן עד לשנת 1921, בה נבחר ועד חדש, אשר נתקיים עד לשנת 1928.

בוועד הראשון היו, כמסופר לעיל, כפות המאזניים נתונות בידי שני האגפים הגדולים, של ה„בונד" מזה (על 9 ציריו. שעמם חברו בבעיות־יסוד אחדות 2 הצירים של „פועלי־ציון" ושניים של ה„מאוחדים"), ושל הציונים מזה (על 8 ציריהם, כולל „צעירי־ציון", ועמם 5 „חרדים", וכן אפרים ניימארק ציר „הפרבר"), וכאשר לשון־המאזניים משמשים בסוגיות שונות שלושת נציגיהם של בעלי־המלאכה. ואילו הפעם, במועצה השניה של הקהלה, היה האגף המכריע למעשה, זה של „מזרחי" על 14 ציריו, (כמלוא רשימתה של מפלגה זו לקראת הבחירות למועצה זו), שאחד מנציגיו בצלאל אברמסקי, עמד עתה בראש הקהלה כיו"ר הוועד שלה (ה„אלמנטים השמאליים" שבציבור היהודי, כלומר מרבית אנשי־ה„בונד" והקומוניסטים, לא השתתפו בבחירות). משאר הקבוצות היתה הגדולה ביותר — של בעלי־המלאכה על ציריהם (משמות ציריהם של שתי הסיעות האלה ישנם בידינו רק אחד בלבד). לציונים הכלליים היו כעת 3 צירים —נ' באס, ד"ר ש' בירגר, הורביץ; ל„צעירי־ציון" — שניים, מאיר בלקו ודויד ברמאן, ועם עלייתו לארץ־ישראל נכנסה במקומו ברינה גורניצקי; ל„אגודת־ישראל" —2, ר' יחיאל־מיכל ז"ק והרב ר' מיכל דויד רוזובסקי; ל„רשימה הסוציאליסטית" — 2, הבונדאי ד"ר א' ליפניק, וכן העו"ד יצחק גוז'אנסקי; לרשימת „בלתי־מפלגתיים" היו שני צירים — ד"ר אברהם לוביץ' וד"ר אפשטיין.

לוועד־הקהלה השלישי, הראשון לאחר הכרתה כחוק, ושבבחירתו, ב־12.8.29, השתתפו 2,724 מבין הזכאים להצ־ביע, כלומר 70% — נכנסו כצירים, לפי סדר הרשימות:

מ„בונד" — 3 צירים: ד"ר א' ליפניק, בנימין ילין (סדר), פישל גרודזנסקי (חייט); מועמדים אחרים היו: ש' קגן, י"י זומר, א' יודלביץ'.

ציונים — 2: נ' באס, ל' ריפ; מועמדים: יצחק סולובייצ'יק, העו"ד יצחק רוטן, ד"ר נתנאל ניימאן.

„לאומיים בלתי־מפלגתיים" — 2: י' מארמר (כובען), א"ה נאכבי; מועמדים: י' סטאנצקי, ה' סטוצ'ינסקי.

אנשי „הפרבר" שמעבר לנימאן — 2: מרדכי פישר, פ' טרוף (שניהם סוחרים); מועמדים: אברהם לייב אורלוביץ', אברהם טרופ־קרינסקי.

„בעלי־בתים" — החרשתן מרגלית; מעומד — ש' אפשטיין.

„חרדים לא־מפלגתיים" — 3: יצחק רזניקוביץ', הרב ר' פייבל הינדס, ש' פינסקי; מועמדים: וולף ברמאן, בר לוין, ראובן סולובייצ'יק.

„מזרחי" ואנשי הפרבר „סלובודקה" — 2: הרב ר' אהרן רובינסון, שלמה ינובסקי (סוחר); מועמדים: המורה אברהם בלוך, מיכאל סרבראני.

„סוחרים" — ז"ל זדראייביץ', מועמדים: ש' סטופל, דויד אלפרשטיין, שמואל דראזנין.

„פועלי־ציון"־„צ"ס" — אליהו ינובסקי; מוע־מדים: פסח לבאשבסקי, ד"ר אהרן זאנדמאן.

„קמעונים" — שבתי האנדלסמאן; מועמדים: נחום פאלניצקי, אברהם חומול.

„בעלי־מלאכה" — ש' טרופ (אופה); מועמדים: י' סליפ (סנדלר), י' גולוב.

בבחירות הופיעה גם רשימה בשם „התאחדות דמוקראטית לא־מפלגתית", שמועמדיה היו: העו"ד נויבאואר, העורך דויד ברזובסקי, אהרן יזרסקי והעו"ד יצחק גוז'אנסקי.

כיו"ר במועצת הקהלה נבחר יהודה מרגלית (לאחר פטירתו, ב־1930, כיהן בתפקיד זה ז"ל זדראייביץ', ואחריו העו"ד יצחק רוטן). כסגן ליו"ר נבחר שמואל פינסקי.

כיו"ר בהנהלת הקהלה נבחר ד"ר נ' ניימאן וכסגנו בצלאל אברמסקי.

כחברים בהנהלה נבחרו: מאיר קוברינסקי, יוחנן בורו־ביק („בונד"); כממלאי־מקומם — יהושע רוסיאנסקי, בר אברמוביץ'. מן הציונים: א' ברוסטין, בנוסף על ד"ר ניימאן. מבעלי־המלאכה — יוסף רובינרויט, וכמ־מלא־מקומו י"י שיימאן. מרשימת „הפרבר" — א"ל אורלוביץ' וכמ"מ — א' טרופ־קרינסקי. מן „הלאו־מיים הלא־מפלגתיים" — ה' סטאנצקי. מ„מז־רחי" ו„סלובודקה" — ח' ברונרוויין, בנוסף על בצ' אברמסקי. מ„אגודת־ישראל" — ד"ר לוי נימ־צוביץ' וכמ"מ ראובן סולובייצ'יק.

המועצה האחרונה של קהלת גרודנה נבחרה ב־6.9.1938. לבחירות הוצגו 440 מועמדים, ל־11 רשימותיהם. כאן נימנה מהם את חמשת הראשונים מכל רשימה (כמובא בקובץ מס' 14 של „גראדנער אפקלאנגען", שהופיע בבואנוס־איירס שבארגנטינה בתשרי תשכ"ג), והריהם לפי מספרי הרשימות:

1. „עסקני־ציבור יהודיים" („מזרחי"): בר לוין, בעל־בית; חיים ברונרוויין, סוחר; אברהם הלל נאכבי, סחרן; שמואל זליקוביץ', חנווני; אהרן רויטנשטיין.
4. „בונד": לייב שיפרס, מורה; מאיר קופינסקי, חייט; ב' ילין, סדר; יהודה ליפניק, רופא; דניאל לבוביץ', צבע.
5. „פועלי־ציון"־"צ"ס": אברהם ברוידה, פנ־קסן; צבי בלקו, מורה; ישראל לאנדה, מורה; יעקב בורא־קוב, סבל; ישראל בנדטסון, צבע.
6. „אגודת־ישראל": וולף ברמאן, סוחר; אליהו פסח

שוב, סוחר; אברהם אביגדור רוזנברג, רב; משה גולדברג, סוחר; גוטרמאן, פקיד.

7. אנשי־„הפרבר" [שמעבר לנימאן; רשימה קשורה ברשימות מס' 1, 8, 12, 13]: אברהם טרופ־קרינסקי, רוקח; יעקב עפרון, סוחר; אברהם קמחי, רבי; אברהם גורבולסקי, סחרן; יעקב טארלובסקי, בעל־בית.

8. רביזיוניסטים [קשורה במס' 1, 7, 12, 13]: חיים מרדכי בלומשטיין, רופא; לייב זאלוצקי, פקיד; אברהם בלוך, מורה; נחום לייזר ביאלוסוצקי, שען.

10. ציונים כלליים [קשורה במס' 5]: נח באס, סוכן לעתונות; דויד בראחר, מנהל; נתנאל ניימאן, רופא; חיים ישראל מלמד, מורה; חיים טוביה סולובייצ'יק, צבע.

11. אנשי־„הפרבר" [רשימה מקומית]: פליכס אונאס, בעל בית־מסחר לתרופות; הירש ראפאפורט, פקיד; שלמה האמרמאן, פקיד; ליאון יאברובר, מורה; אברהם קרלמאן, סוחר.

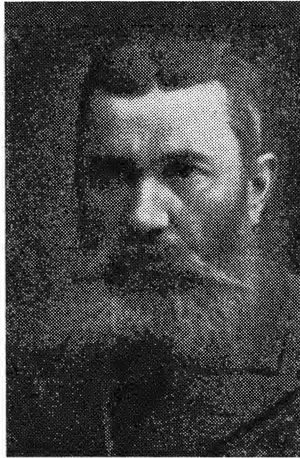
12. סוחרים, קמעונאים, בעלי־בתים [קשורה במס' 1, 7, 8, 13]: דויד אלפרשטיין, סוחר; אפרים לום, קמעוני; שלום אפשטיין, בעל־בית; יצחק גינזבורג, קמ־עוני; יעקב פיק, בעל־בית.

13. אגודת בעלי־המלאכה [קשורה במס' 1, 7, 8, 12]: ישראל ברנסון, חייט; שלמה טרופ, אופה; יוסף סליפ, סנדלר; אברהם לוביץ', צבע; יהודה גולוב, חייט.

14. רשימה לא־מפלגתית קשורה בזו של „אגודת־ישראל": גדליה קפלן, פקיד; נחום מילישקובסקי, חרשתן; אברהם קראבק, אופה; דויד לוין, סחרן; יעקב לוביץ', סוחר.

מועצת־הקהלה שנבחרה עתה, היא האחרונה לעדת ישראל בהורודנה, בחרה להנהגת הקהלה: את יעקב טארלובסקי כיו"ר המועצה, וכסגנו — את בר טוביה לוין; כיו"ר להנהלת הקהלה נבחר אברהם טרופ־קרינסקי וכסגנו — אברהם ברוידה.

כן נבחרו כחברים להנהלה (לפי רשימה משל ר' שמואל דראזנין המנוח): מן הציונים נ' באס; מ„בונד" — נחום

יעקב טאַרלובסקי/טאַרלאָווסקי
J. Tarlovski
Last Chairman
of the Jewish
Community Council

קוברינסקי, ברל אברמוביץ'; מ„אגודת־ישראל" — וולף בר־מאן; מאגודת הסוחרים — שמואל דראזנין; ומן החרשתנים — לזר מיילאכוביץ'. כמזכיר הקהלה הוסיף לכהן אהרן שולקס, וכפקיד — ר' אפרים ניימארק.

עסקנים בתחום של עזרה רפואית וסוציאלית / טוערס אויפן געביט פון מעדיצינישער און סאָציאַלער הילף
Active volunteers for medical and social aid

מימין, יושבים/ זיצן פון רעכטס: 1) ד"ר א' ליפניק, 2) גב' חזן, 3) אולגה בולקובשטיין, 4) ש' אוסטרינסקי, 5) ד"ר רחל גרשוני, 6) נח באס, 7) ד"ר מ' בורודיצקי.
עומדים/ שטייען: 1) שרה איברסקי, 2) ש' גארבר, 3) סליפ, 4) גב' סולובייצ'יק, 5) ב' אברמוביץ', 6) י' סוחובלאַנסקי, 7) ..., 8) ד"ר גיטיס.

ג. תורה ודת

ד. רבין

ישיבת „שערי־התורה" וראשיה

א.

כמלפני מאות בשנים, כן זכתה גרודנה בערוב יומה שוב, כי ייצאו לה מוניטין בעולמו של ישראל כאחד ממרכזיו ללימוד התורה: בשני עשוריה האחרונים שימשה עיר זו אכסניה לאחת הישיבות הגדולות והמפורסמות שבליטא ובפולין, „שערי־התורה", שגדולים בתורה וברוח בעם יצאו הימנה.

ישיבה זו צמחה וגדלה מן „הקיבוץ" הצנוע של בחורים ואברכים, שנתלכדו בו, כפי שהעלינו באחד מפרקינו הקודמים, בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה. מספר על כך אחד ממקימי „הקיבוץ" ומפעיליו בשעתו, הרב ר' אריה לייב ולר (כיום רב בניו־ארק, ארצות־הברית), במכתבו אל המביא את הדברים האלה לבית הדפוס:

„בפרוץ המלחמה עקרו ישיבות ליטא לרוסיה מזרחה הרחק מקווי החזית, אך רבים מבחוריהן נשארו באיזור אשר נכבש על־ידי הגרמנים ונתפזרו לכל רוח. היו בין הבחורים הללו שמצאו לעצמם תחנת־ארעי בגרודנה, בכללם מישיבת שצ'וצ'ין שבמחוז לידה, שהר"מ בה ורבם היה הגאון ר' אלתר שמואלביץ' זצ"ל [לפי־כן רב בישיבת נאוואהרדוק, של חתנו ר' יוסף יוזל הורביץ, מייסד התנועה ה„נאווהארדקואית"], אשר שמו יצא ברבים כמסביר ומדריך מופלג.

„לימים נודע לי, בגרודנה, שר' אלתר נשאר במקומו לבדו, בלא מתיבתא. כינסתי תלמידי־ישיבה אחדים, ובלא שנטלנו רשיון מאת השלטונות הגרמניים הצבאיים, כחוק — יצאנו ברגל אל רבנו.

„לאחר שלמדנו שם שבועות מספר בהנהגתו, קיבלתי מכתב מגרודנה מבחור אחד ר' ראובן סולובייצ'יק, בעצמו סוחר, אך ירא־שמים נפלא, ובמכתבו גולל לפני את צערו על בני־התורה הרבים הסובבים בחוץ כצאן בלא רועה, ואת חשקת נפשו לייסד ישיבה בהוראדנא. בקשתו ממני היתה, כי אבוא לעזרתו, ולאחר שנצליח — נעשה למען הביא לשם את ר' אלתר. הצעתו נראתה בעיני, ועל־פי עצת ר' אלתר, חזרתי לגרודנה.

„מלבד בחורי־ישיבה" מאנשי המקום ואלה אשר שהו בגרודנה אותה שעה, היו צעירים־לומדים מפוזרים גם בעיירות הסביבה; באמדור לבדה, למשל, ישבו עתה עשרים ומעלה בני־ישיבות שונות. הנחנו אפוא יסוד ל„קיבוץ" וקבענו מקומו ב„קלויז", בית־תפילתם־ומדרשם של בעלי־בתים לומדים, וביניהם אחד מפורסם בגדלותו בתורה ובקי בתלמוד בבלי וירושלמי ר' שלמה זלמן ב"ר צבי הירש ליפשיץ ז"ל [מחבר הספר „עולת שלמה" על סדר קדשים, בשני חלקים, שיצאו לאור בווארשא בשנת תר"ע; המחבר נפטר בשנת תרע"ט].

„בזמן קצר נתרבו התלמידים עד שצר היה המקום, והישיבה עברה לבית־המדרש „אלשיך". תחילה, באין לנו ראש־מתיבתא או מנהל רוחני, התנהל „הקיבוץ" על־ידי ועד, שבחורי־הישיבה עצמם היו בוחריו, ושהייתי חבר בו. עמנו בוועד זה היה בחור אחד רב־מרץ מפולין יוסף ביגון, בעל הבנה עמוקה בענייני ארגון ובסידור כלכלתה של הישיבה בדרך הטובה ביותר.

„עזרו ל„קיבוץ" גם אחדים מאנשי האינטליגנציה שבגרודנה — ד"ר מרדכי אנצלביץ', העו"ד אברהם זאדאי וגולדה (אולגה) בולקובשטיין, שניהלה את בית־התבשיל וזנה את בני־הישיבה בארוחות. באחד הימים באו ד"ר אנצלביץ וזאדאי בדרישה מוועד „הקיבוץ" להנהיג בו גם לימודי־חול, בדומה לנלמדים בישיבת לידה שבהנהלת הגאון ר' יצחק יעקב ריינס זצ"ל. לדבריהם, דרשו זאת מהם רבים מבחורי „הקיבוץ" גופו אשר ביקשום גם לפעול למען הוציא משאלתם זו לפועל.

„אחדים מחברי הוועד של ה„קיבוץ" הסכימו גם הם לכך, אולם לא רצו ליטול על עצמם את האחריות על הנהגת חידושים בלא הסכמה של ר"מ או של מנהל רוחני; אך, משלא הסכמנו למלא אחר דרישתם של ד"ר אנצלביץ' וזאדאי — סגרו הללו את בית־התבשיל. קראנו אפוא לעזרתנו את ר' יוסף כהנמן, רבה של פוניבז', אשר ישב אז בעיר קטנה בקירבת וילנה. הוא נענה לנו, ובזכות השפעתו חזר הכל לתיקונו, בלא שהוכנסו שינויים בלימודים; אלא שבעקבות הנסיבות שנתארעו, הוזמן עתה ר' אלתר שמואלביץ' לכהן כראש לישיבה".

על ר' אלתר מסופר (מאיר בזוביק: „ישיבת שצ'וצ'ין", ב„גראדנער אפקלאנגען", מס' 12—13, בואנוס־איירס 1961).

כי נוח היה וסלחן, בעל מאור־פנים מעורר אמון אליו; במבטו בלבד היה כדי לעודד את תלמידיו להתמיד בתלמודם. למדן מובהק היה וחריף ובקי בתלמוד על סוגיותיו ובעיותיו הסבוכות, שהיה מתירן, מסבירן, מבהירן ומפרשן. היה מצוי ובן־בית בכל התוספות, ברמב"ם, במהרש"א ובחיבורי יתר הפרשנים, ולא היה סבך בים־התלמוד שהוא לא ידע להשיב עליו — ובניחותא ובנימה חברית־משפחתית.

לאחר זמן־מה הוזמן גם מנהל רוחני, הוא ר' יוסף לייב נ נ ד י ק, שכיהן קודם לכן בתפקיד זה בישיבת ה„חפץ חיים" שבראדין. מסופר על ר' יוסף לייב (ע"י מ' צינוביץ', ב„ספר סוחובולה", שבהוצאת „אנציקלופדיה של גלויות", תל־אביב, תשי"ז), כי יליד סוחובולה היה, הקרובה לגרודנה, הוגה־דעות במחשבה הדתית, בייחוד של ימי־הביניים, ואציל־רוח בהליכותיו. וכי היו שיעוריו ערוכים במיטב הטעם והדעת. הוא ניספה בליטא בימי השואה.

ישיבת „שערי־התורה", שבאה לעולם, כפי שמסופר כאן, שלא בדרך המקובלת, בכך שתלמידיה עצמם הם שיזמו את ייסודה והקימוה — החלה עתה מתפתחת בקצב מהיר. נחלצו לעזור לה ולבחוריה גם מאנשי העיר, מהם שנצטרפו לוועד „הקיבוץ" ודאגו לקיומו, אף לגיוס תורמים קבועים מקרב הקהל. בין הפעילים ביותר היו ר' ראובן סולובייצ'יק, יוזם ייסודה של הישיבה ואשר הקדיש לה במשך שנים ממיטב כוחו וזמנו, וכן ר' יעקב ב"ר זלמן ליפשיץ, למדן מופלג מגבאי ה„קלויז" ומטובי עסקניו של ועד־העדה.

באותו זמן קבע את מושבו בגרודנה ד"ר אריך ו י נ ט ר, רב־צבאי בחיל גרמניה. הוא נתלהב מרעיון „הקיבוץ", ובכוח השפעתו עלה בידיו להשיג תמיכה חדשית לישיבה מאת אגודת „עזרה" של יהודי ארצו, ולבסס בכך את קיומו הכלכלי של המוסד.

ועם גידולה של הישיבה הוקמה לידה גם מכינה בת שלוש כיתות, לילדי העיר וסביבתה.

עם כניסת הפולנים לגרודנה, בשנת 1919, נפסקה התמיכה בישיבה מאגודת „עזרה", וגם יתר מקורות הכנסותיה נצטמקו מאוד. וגם ראש־הישיבה, ר' אלתר שמואלביץ' ז"ל, הלך לעולמו, בדמי ימיו. המצב במוסד הורע כדי כך, שבחוריו הגיעו לחרפת רעב ממש. ברבים מהם אף פגעה מחלת הטיפוס ועשתה בהם שמות.

את עול כלכלתו של „הקיבוץ" נטל על שכמו איש ועדו ר' יוסף ביגון, שהתמכר לכך כולו עד כדי הקרבת עצמו. ר' יוסף מתואר על־ידי עמיתיו כאדם שלא מעלמא הדין ובדביקותו בקונו ובתורה, בכושר המצאותיו ובלהטו להשיג אמצעים לסעידת חבריו ול„קיבוץ". ואמנם יצא שמו עד מהרה ברחבי פולין כאחד מיחידי הסגולה של הדור.

והנה ידעו בחורי „הקיבוץ" גם בימים הרעים שבאו עליהם, להתנדב ולהפריש מפתם הזעומה סכום נאה למען אחינו נגועי הפרעות באוקראינה, בעוד אשר עשירי דעיר חככו בדבר, אם לפתוח את כיסיהם לעזרה.

אפס, זקוקה היתה הישיבה כעת לחיזוק כוחה ולראש־מתיבתא שיעלה אותה בדרך ייעודה. בעצתו של ר' יוסף כהנמן, ניתנה הדעת בר' שמעון שקופ, רבה וראש־ישיבתה של בריינסק, שבפלך גרודנה, ושיצאו לו מוניטין בשיטתו בהוראה ובאישיותו המורמה מעם. אולם ידוע היה, כי ר' שמעון קשור בלב ונפש לקהלתו, ולא על נקלה יסכים לעזבה.

מספר הרב ר' א"ל ולר:

„לאחר פטירת ר' אלתר ז"ל, נסעתי — כנציג הוועד של הישיבה — לווילנה, אל הגאון ר' חיים עוזר גרודזנסקי זצ"ל, לבקשו לעשות למען מנות ר"מ ל„שערי־התורה". תחילה קיבלני בהבעת מורת־רוחו על שבחורי־הישיבה שלנו נתארגנו והקימו ועד משלהם, מעין „מועצת־חיילים" של אותם הימים, וש„וועד" זה הוא השליט והקובע הכול — מעשה שלא נשמע כמותו במוסד קודש כזה. אך משסיפרתי לו על סדרי העבודה של הישיבה, נחה עליו דעתו והראה לי פנים מסבירות, אף גילה התעניינות רבה. ואמנם, בהשפעתו הוחלט באסיפה של הרבנים והעסקנים הדתיים מגדולי הדור, בהשתתפותו של ה„חפץ חיים", ושהוא [ר' חיים עוזר]—כינסה בווילנה, להזמין את ר' שמעון ולבקשו לקבל על עצמו את כהונת הר"מ של „שערי־התורה" בגרודנה, למען החזיר ליושנה את עטרת הלמדנות שבליטא, אשר ישיבותיה הגדולות גלו ממנה.

„עתה נתכבדתי בזכות הגדולה להשתתף במשלחת, שיצאה לבריינסק להקביל את פני ר' שמעון בדרכו לעירנו".

ב.

עם בואו של ר' שמעון, בשנת תר"פ, לגרודנה, החלו לנהור אליה מאות תלמידים שוחרי תורה, ו„הקיבוץ" שגשג ונתפתח לישיבה מרכזית גדולה.

אולם עד מהרה פרצה מלחמה בין רוסיה לפולין, וכשנתקרב הצבא האדום לשערי גרודנה, נתפזרו בני־הישיבה, וחלקם הניכר, עם מנהלה ר' יוסף לייב ננדיק, גלו לליטא, ומאלה הגיעו גם לפוניבז', שם שימשו גרעין לייסוד הישיבה הגדולה בעיר זו, בהנהלת ר' יוסף כהנמן. בגרודנה גופה נשארה חבורה קטנה מאנשי המקום וסביבתו, ועם כניסת הרוסים לעיר, ננעלו שערי הישיבה.

ערב חג הסוכות כבשו הפולנים שוב את גרודנה. שרידי הבחורים נתכנסו עם רבם לדון בדבר החייאת הישיבה. אף ר׳ א״ל ולר נסע לפוניבז׳ להחזיר את התלמידים הגולים, אולם בשל הסכנה בדרכים חזרו לגרודנה אך מעטים בלבד. הישיבה נפתחה אמנם שוב, אך מספר הלומדים בה נצטמצם עד כדי כך, שבית־המדרש „אלשיך" היה גדול מדי לקבוצה הקטנה והטיל עגמימות בריקניותו, והבחורים עברו ללמוד באכסדרתו של אותו בית־תפילה.

אולם במשך הזמן חל מפנה לטובה, החיים בעיר ובחבל נתייצבו בהדרגה, ול„שערי־התורה" החלו זורמים שוב בחורים מקרוב ומרחוק עד שמספרם הגיע למאתיים. המכינה הוקמה מחדש, ובין אלה שהועמדו בראש הישיבה היה עתה גם בנו בכורו של ר׳ שמעון, ר׳ מרדכי. ואמנם, במשך הזמן, החלה שוב שוקקת חיים.

בשנת תרפ״ב החליט ר׳ שמעון להנהיג בישיבה את שיטת „המוסר" והזמין את ר׳ **שלמה הרכבי**, בן הוראדנא, שחזר אליה מפולטאָבה שבאוקראינה — לשם גלה בימי המלחמה עם ישיבת מיר — לכהן כמנהל רוחני ב„שערי־התורה". ר׳ שמעון מסר לידיו כליל גם את ניהול השיחות שבתחום המוסר והאגדה.

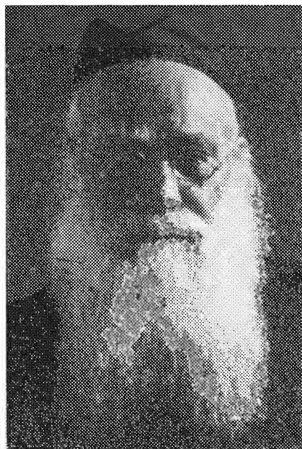
ר׳ שלמה חילק את הלומדים ב„שערי־תורה" לחבורות לפי הגיל והכשרונות, והטיל על כל אחת מהן לחזק איש את אחיו ולעלות במאמץ משותף בתורה וביראת־השם. כן הנהיג סדר ומשמעת קפדנית בישיבה, ומלבד השיחות הכלליות, קבע גם פגישות שבועיות עם כל קבוצה וקבוצה והיה מחזקן בהלכות המוסר וברגשות האמונה ומחדירם ללבות שומעיו.

ר׳ שלמה הרכבי נולד בגרודנה בשנת תר״ן להורים עניים ויראי־שמים. בעודו צעיר רך, עזב את ביתו ויצא ללמוד בישיבת ראדין, שם נתבלט בכשרונותיו המצוינים, אחר־כך למד במיר ובקלם.

ר׳ שלמה היה גם איש־העט, ובאמצע שנות העשרים של המאה נימנה עם המשתתפים של השבועון החרדי „דאָס וואָרט" שבווילנה, בו פירסם רשימות בנושאי חינוך ועל ספרים. ר׳ שלמה הרכבי היה בין הקרבנות הקדושים הראשונים בווילנה, שנעצרו ע״י הנאצים עוד לפני שהוקם שם הגטו.

ר׳ שמעון היה מגיד את שיעוריו ב„שערי־התורה" פעמיים בשבוע והם היו נמשכים שעתיים ומחצית השעה.

הרב ר׳ שמעון יהודה ב״ר יצחק שמואל הכהן **שקופ** נולד בשנת תר״ך בטורץ שבמחוז נאָווהאָרדוק. כבר בגיל י״ב למד בישיבת מיר ונתפרסם כלמדן בעל הבנה עמוקה בתלמוד. בן י״ד עבר לוואָלאָזין וקנה תורה אצל הנצי״ב ז״ל (ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין, אבי הרב מאיר ברלין ז״ל ממנהיגי „המזרחי"; הנצי״ב היה נין ונכד לגאון ר׳ אלחנן ברלינר מהוראדנא). בתרמ״ד הוזמן ר׳ שמעון כאחד הרמי״ם בישיבת טלז, שם פיתח את שיטת לימודו המיוחדת של ההלכה — של ה„חילוק", היינו של הניתוח ההגיוני. מתרס״ג כיהן כרב ור״מ במאָלץ׳ שבפּולסיה, שם נתחבב על כל חוגי העם בעדינות רוחו ובמסירותו לענייניהם. בתרס״ז הוזמן לכהן כרב־אב״ד בבריינסק, שם יסד ישיבה, שקנתה לה שֵׁם בעולם הלומדים. את שנות תרע״ד—תר״פ, של מלחמת העולם, עת לא ניתן היה לקיים את הישיבה, ניצל לשם העלאת חידושיו בתורה בכתב.

ר׳ שמעון שקופּ (שקאָפּ)
Rabbi Shimon Shkop

את עיקרי שיטתו של ר׳ שמעון בלימוד הגדיר בתמציתם תלמידו בישיבת טלז, הבלשן העברי ומן המנסחים המעולים בעברית, **מאיר שלי** (בוגדאַנובסקי), ברשימתו בספר „שדות ולב" (תל־אביב, תשכ״ב), המוקדש למחונן האבהי של ההתיישבות העובדת בארץ־ישראל, אברהם הארצפלד, גם הוא מתלמידי ר׳ שמעון וממעריציו:

„שיטת הלימוד של טלז", קרי של ר׳ שמעון, כותב שלי — „עיקרה לא לשם בקיאות היתה, אלא לפיתוח החריפות וכושר הניתוח, לגילוי ייחודו ההגיוני של הנושא, המבדילו משל הדומה לו לכאורה. החילוק — בלשון הישיבה — היה המבחן הראשי. — — כל דביקותו של בן־טלז בגמרא ונושאי־כליה — — היתה על שום החכמה שבלימוד, על שום **ההגיון** החותר ויורד לשרשי הדברים, סותר ובונה. הידיעה לשאת ולתת בלימוד („קענען ריידן אין לערנען") — זוהי כל התורה כולה".

על דרך ההרצאה של ר׳ שמעון עומד תלמידו השופע הערצה אליו, הפרופ׳ בן־ציון דינור, ההסטוריון העברי, מורה־ההוראה למורים בישראל והשר לחינוך ולתרבות באחת הממשלות של מדינת ישראל:

„דרך ההרצאה שלו״, כותב הפרופ׳ דינור בספר זכרונותיו („בעולם ששקע״, ירושלים תשי״ח), „שבה היה חושף בכל פרט ופרט מן הסוגיה התלמודית את הגרעין הכללי שבו, העקרוני, מגדיר אותו, ולבסוף קובע כלל, ואחר־כך, לאור הכלל הזה, בוחן שוב את הפרטים, בודק לאורו של כל פרט את כל השקלא וטריא בסוגיה זו, והנה הם מוארים באור אחר לגמרי — [דרך זו] היתה בה אומנות מופלאה של אדריכלות מחשבתית. החריפות הדקה בהגדרות היתה מפליאה בניסות, והניסוח היה בו תמיד משום הנחיה והתוויית דרך. בכל שיעור היתה לי חוויה של פתיחת שערים.

„במשך השנתיים שלמדתי [בטלז], לא רק לא החסרתי לשמוע אפילו שיעור אחד של ר׳ שמעון, אלא היתה לי הזכות, בביקורי הקבועים אצלו, לשוחח אתו על ה׳חידושים׳, לבוא בפניו בשאלות. — — דמותו של ר׳ שמעון ליוותה אותי כל ימי חיי״.

„שיטת טלז״, היינו של ר׳ שמעון — מסכם מאמר עליו בספר „אֵלֶה אזכרה״ (כרך ב׳ — אוסף תולדות קדושי ת״ש־תש״ה, ניו־יורק, תשי״ז) — „שהיא דרך ההגיון התבונתי, זעזעה בשעתו את כל עולם הלומדים בישיבות ותפשה מעמד נכבד בכל מקומות התורה כקנין כללי. התלמידים, אשר שתו דבריו בצמא, חזרו והעבירום בכל ישובי תפוצתם, וכך חדרו לעולם התורני כולו.

„הפצת תורתו ושיטותיו של ר׳ שמעון בעולם הישיבות גרמה לא במעט לכך, שהפלפול לשם פלפול חדל כמעט להתקיים, ובמקומו השקיעו בני־הישיבות את כל מרצם, יזמתם והתעמקותם בישרות ההבנה ודקות ההבדל בכל פרט ופרט הנוגעים לכללי הדין וההלכה ולדרכי הסוגיות והשמעתות״ [שמעתא — מסורה, הלכה מקובלת].

ר׳ שמעון היה גם פדגוג מחונן. לא זו בלבד שהיה מלבן כל סוגיה עד שתהא ברורה לחלוטין לשומעי לקחו, אלא שלא היה דוחה מעולם דברי תלמיד שואל או משיב. „ואם יצאה השאלה מפי התלמיד שלא כהוגן — הוא משתדל תמיד לתקנה ולשפרה, ולא יקשה לו לחזור על ביאוריו עד שיתקבלו על לב השומע, אף לחזור עליהם מתוך מנוחה שלמה״ — כותב עליו אחד ממעריציו, ברשימה בשם „רב הדומה למלאך״ (ב„ספר היובל״ המוקדש לר׳ שמעון).

זו אף זו. ר׳ שמעון היה מאציל מברק תורתו על תלמידיו גם מחוץ לשיעוריו והיה מקבל אותם בביתו, כפי שכבר צוין לעיל, בחיבה, ומגלה מסירות לענייניהם הרוחניים.

בשנת תרפ״ח יצא לאור בוורשה, ספרו הגדול „שערי יושר״, על בעיות יסוד בהלכה, „בדיני הספקות, רובא וחזקה ודיני עצות״ — מחקרים התופסים מקום נכבד בספרות התלמודית וההלכתית. הספר נתפרסם בין הלומדים ובני־הישיבות, וכל אחד מהם רכשו, והיו שהתאמצו לשננו על־פה. רבים מהם דאגו גם להשיג את יתר שיעוריו של ר׳ שמעון, שפורסמו בחוברות ובקונטרסים בהעתק מכתבי־יד או מרשימות השומעים והיו נפוצים בישיבות שונות. היו גם שנהגו לבוא לגרודנה לחודש ימים לשמוע מפי ר׳ שמעון שיעורים מספר ולעמוד עליהם מקרוב.

ב„שערי־התורה״ שבגרודנה, מציין חתנו של ר׳ משה מרדכי שקופ, בנו של ר׳ שמעון, הרב ר׳ זליג אפשטיין (במאמר על ישיבה זו בספר „מוסדות תורה באירופה בבנינם ובחורבנם״ שבעריכת ש״ק מירסקי, ניו־יורק, תשט״ז) — נוצר טיפוס חדש של בן־תורה, שספג לתוכו מסגולות תורתו של ר׳ שמעון, ובה בשעה גם מערכי המוסר של היהדות.

אכן זכה ר׳ שמעון לראות בחייו דור של גדולים בתורה וברוח מתלמידיו, וביניהם, מלבד אלה שהזכרנו, מבין הרבנים — הרב מ״א עמיאל, רבה הראשי המנוח של תל־אביב, ויבל״א הרב הראשי לישראל ר׳ איסר ישראל אונטרמן; ומבין אנשי־הרוח ועסקני־הדור — השר בממשלת ישראל בצלאל משה חיים שפירא, בן הוראדנא ואיש־„הקיבוץ״ בה.

ג.

עם התפתחות הישיבה והתרחבותה גדלו גם צרכיה. הבנין הגדול, שתרמו למענה הגביר יוסף שרשבסקי (לשעבר חצרו של בצלאל קורלאַנדסקי, ברחוב קולוז׳אַנסקה), לא הצדיק את התקוות שתלו בו כמקור הכנסה ראוי וקבוע, כי דייריו, שלא מחוגי האמידים, לא היו עומדים בתשלום של שכר־הדירה לישיבה; ואילו שיעורי המשכנתה של הנכס ושהיה צורך לסלקם, עלו לפעמים על הכנסתו.

כדי להתגבר על מצבה הדחוק של הישיבה, הזמין ר׳ שמעון, בשנת תרפ״ד, את חתנו הרב ר׳ שרגא פייבל הינדס כר״מ־משנה, שהיה דרוש למוסד, וכמנהל לענייני הכספים.

הרב ש״פ הינדס, שהיה ר״מ־משנה לר׳ שמעון עוד בישיבת בריינסק, נתפרסם עוד בימי נעוריו כ„עילוי דסלוצק״, עיר־מוצאו, ויצאו לו מוניטין בעולם התורה; פיקח היה ומעורב בענייני הציבור. עד מהרה נתחבב על התלמידים ועל הקהלה כאחת.

בתרפ״ו נאות ר׳ שמעון (שלא להנות מקופת „שערי־התורה״ הדלה) לבקשתם של אנשי הפרבר שבאחו״ב („פרשטוט״, מעבר לנימאן), אשר לשם עברה עתה לשכון הישיבה — לקבל את משרת הרבנות שם; אולם כהונתו זו לא צמצמה את פעולתו במתיבתא.

אפס, בשנת תרפ״ט, משפסקה עזרת הג׳וינט לישיבה, נאלץ ר׳ שמעון לנדוד לארצות־הברית כדי לאסוף כספים להצלתה ממיצרה. בנו ר׳ משה מרדכי, שהיה עד כה אחד הרמי״ם במכינה, הוזמן עתה להגיד שיעורים במתיבתא, וגילה בהם מסגולות אביו.

משחזר ר׳ שמעון בשלהי אותה שנה לגרודנה, לאחר שמסעו הוכתר בהצלחה, הסתלק, בשל מצב בריאותו, מן הרבנות ובמקומו נתקבל ר׳ מרדכי, שכיהן בה עד שפרצה מלחמת העולם השניה.

בתרצ״ד, במלאות יובל להרבצת תורה על־ידי ר׳ שמעון, גמרו תלמידיו אומר להגיש לו ספר מוקדש לו ולפעולותיו. „ספר היובל" הזה, המשתרע על קפ״ח עמודים דו־טוריים, יצא לאור בווילנה בתרצ״ו והוא מכיל, מלבד זכרונות ומאמרים משל גדולי תורה מתלמידי ר׳ שמעון בעבר, גם את חיבורו של בעל־היובל עצמו „מערכת הקנינים" (מו״מ בעניני קנינים). עוד משיעורי התורה של ר׳ שמעון ומחידושיו בה, הופיעו, לימים, לאחר פטירתו ומאז שנת תש״ה — בירושלים, ניו־יורק ותל־אביב.

משנפטר הרב ר׳ ש״פ הינדס, בשנת תרצ״ו, נפל כובד החזקתה של הישיבה על ר׳ שמעון, והוא שיתף בעול של הנהלת הכספים את ר׳ ישעיהו הינדס הי״ד, בנו של שרגא פייבל.

באותן שנים היתה הישיבה במלוא פריחתה, כשבחורים נמשכים ובאים אליה מקרוב וממרחקים, אף מארצות־הברית, וכשמספר הלומדים בה מגיע ל־300 בקירוב.

ר׳ שמעון היה פעיל גם בענייני־ציבור, בתחום החינוך הדתי במיוחד. כן היה משתתף בפעילות באסיפות הרבנים בווילנה ומחוצה לה, שבמחיצת ר׳ חיים עוזר גרודזנסקי רבה, והיה בין שלושת החותמים הראשונים, אחרי ה„חפץ חיים" ור׳ חיים עוזר, על הכרוזים של רבני ליטא אשר בשטח פולין. ר׳ שמעון עשה לביסוסה של הישיבה „הקטנה" בגרודנה ולחיזוקו של בית־הספר הדתי „יבנה".

עם גדלותו, לא רדף אחר פירסום, כן היה מקבל בהשקט ביקורת על שיטתו בלימוד. יחסו לתלמידיו היה אבהי ומעודד. עם הקפדתו על רוח התורה בישיבה, רחק מקנאות מטבעו והיה מוצא כף זכות לכל אדם. השתוקק כל ימיו לעלות לארץ־ישראל להשתקע בה, אף קיבל לכך את הסכמתו של ר׳ חיים עוזר גרודזנסקי.

כניסתו של הצבא האדום לגרודנה, בראשית מלחמת העולם השניה, שמה קץ לקיום הישיבה בעיר. כאשר פשטו השמועות, שווילנה תעבור לרשות ליטא, עזבו רובם של בחורי „שערי־התורה" את גרודנה ועברו ביחידות ובחבורות לשם, בתקווה, כי יוכלו להמשיך את תלמודם. עמם יצא גם המנהל הרוחני של הישיבה, ר׳ שלמה הרכבי. ר׳ שמעון, אשר נתבקש על־ידי תלמידיו להילוות אליהם, השיב, שאין בו עוד כוח לברוח, אבל עליהם להציל את נפשם. וכן ציווה גם על בני־משפחתו. כך נשאר בגרודנה, ובט׳ במרחשוון ת״ש, בהתפללו תפילת מנחה בחדרו, יצאה נשמתו.

עם פטירתו, עזבו גם בנו, ר׳ משה מרדכי ומשפחתו, את גרודנה והבריחו את הגבול לווילנה. שם חידשו הוא ור׳ שלמה הרכבי את השיעורים, אף נצטרפו אליהם לומדים מישיבות אחרות. אך בקיץ תש״א היו ר׳ שלמה ומרבית התלמידים בין הראשונים שנפלו ביד המרצחים הנאצים. רק יחידים מהם, וביניהם הרב ר׳ משה מרדכי, הצליחו להימלט ולהגיע לארצות־הברית.

עם הסתלקותו של ר׳ שמעון שקופ, כותב הרב ר׳ י״ל הכהן פישמן (מימון) ז״ל (ב„סיני", ירושלים, טבת—שבט ת״ש; המובא—בקיצור) „איבדה היהדות התורנית־התלמודית לא רק אחד מגדולי האומה, אלא גם אחד מגאוני ישראל ׳שיעץ וריבץ תורה בישראל׳ ושהראה לתלמידיו את הדרך הישרה לרדת לעמקה ולאמיתתה; אחד מסוללי מסילה ומפנים דרך, שחוננו מאת ההשגחה בשכל חריף וישר, בהבנה עמוקה בתלמוד ותוספותיו וצפונותיו; אחד שבדרכי־לימודו המיוחדת האציל בדמותו אור־יקרות; רב־גאון, שניחן בשכל־בהיר כלבנת הספיר וכעין הבדולח ובהשקפה רחבה, רוח ביקורת נאמנה וכוח זכרון כביר; שהיה מלא רעננות, מתון ומיושב, אחד מיחידי הסגולה שברישי־מתיבתות, שעשה את לימוד התורה למעיין המתגבר, נובע ברכה ושפע לתלמידיו ולכל ששתו בצמא את דבריו".

דב רבין

בתי־כנסת, משכנים למדרש ולתפילה

רישום, שנערך בשנת 1922 על־ידי ועד־הקהלה בגרודנה, עפ״י דרישת העיריה, העלה, שקיימים בעיר 43 בתי־מדרש־ותפילה ומניינים קבועים. עם חקיקת החוק בדבר הקהלות היהודיות, שהקנה להן הכרה רשמית, נערך שוב בגרודנה, ב־1927, רישום של בתי־התפילה. פרטים חלקיים ממנו שפורסמו (ב„גראדנער מאמענט" מ־7.11.27) מציינים, כי משכנם של 20 מכללם היה ב„בית־חומה" ושל 10 — בבניני־עץ.

שוב ישנה בידינו רשימה של 39 בתי־תפילה בגרודנה, ושנערכה שם לרגל מגבית לקמחא דפסחא בשנת 1931

(הרשימה מובאת ע״י מ״וו ברנשטיין בקובץ „גראדנער אפקלאנגען״ מס׳ 14, בואנוס־איירס 1962). כאותו מספר של בתי־מדרש היו קיימים בגרודנה גם בשנת 1885, לפני הדליקה הגדולה שפרצה אז בעיר (לפי י״ד מילר, ב„הצפירה״ מ־4 ביולי אותה שנה, בתאריך היוליאני). נראה, בכך, שעל אף תמורות העתים והתפשטות הרוח החילונית גם בקרב חוגים נרחבים של יהדות גרודנה — לא פחת בה מספרם של משכני־התפילה־והתורה בציבור. וזאת — אף־על־פי שבין בתי־התפילה הללו היו עתה „שהתפללו בהם בכל יום ואף נתקיימו שם שיעורי־תורה בערבים״, ולאידך היו גם ש„התפללו בהם רק בשבתות, כי בימי חול לא תמיד היה מניין, אך הם היו קיימים, ולפעמים פתוחים והתפללו בהם גם בימי חול״ (ממכתבו של הרב ר׳ שמואל רוזובסקי, בהרב ר׳ מיכל דויד ז״ל, כיום ר״מ בישיבת פוניבז׳ שבבני־ברק — אל המביא את הדברים לבית־הדפוס).

רובם של משכני־הקודש, אשר יפורטו להלן, קורותיהם ארוכות־בשנים היו ונעוצות בדורות על גבי דורות שלפני המאה הנוכחית, אך בתיהם־נוויהם שוקמו אך בראשיתה או בעשור ומחציתו שלפניה, כי שתי הדליקות הגדולות, בשנות תרמ״ה ותרנ״ט, השמו ואכלו את משכניהם.

בית־הכנסת הגדול על שם הלבו״ש

א.

גם בית־הכנסת הגדול, אשר השם הקדום של הלבו״ש עוד חפף עליו (וטבלת־זכרון, על ייסודו בידי ר׳ מרדכי יפה, „בעל הלבושים״ עוד התנוססה מעל אחד מכתליו בסוף המאה הי״ט) — בנין־הפאר שלו חדש היה, אף אם הוקם במקום שעליו עמד קודמו, שכותבי רשומות ידעו לפאר את הדרו ותפארתו.

מסורות וקבלות שונות נמסרו מגרודנה מדור לדור על מקדש־מעט זה ועל הקשר שבינו ולבין הלבו״ש, אשר לו ייחסו את תכנון בית־הכנסת ובנייתו. כך ידע עוד ר׳ אריה לייב אפשטיין, איש הוראדנא ורבה של קניגסברג, לציין ב„ספר הפרד״ס״ שלו (בהקדמה לדרוש הראשון), ש„הבה״כ הגדולה שלנו עומדת שצד הארון הקוד׳ הוא כמעט ממש לצד צפון״, והמחבר מסביר זאת בכך, שבוודאי תכננו כך „גדולי הדור הגאוני׳ הקדמוני׳״, ובייחוד ר׳ מרדכי „בעל־הלבושים״, „שכן כתב בספריו, שאין להעמיד צד הארון הקודש ממש נגד מזרח השמש״ (כנהוג בקהלות ישראל). לעומת זאת היו מספרים בגרודנה (כך קיבלתי מפי ר׳ זלמן שפירא ז״ל, אבי השר משה שפירא ייבל״א), שר׳ מרדכי יפה, שתוכֶן היה, בנה את בית־הכנסת בדרך, שבכל הקו הנטוי מארון־הקודש שבו לעֵבר ירושלים, לא יימצא שום בית־יראה משאינם בני־ברית.

בית־הכנסת הגדול הישן, רצפתו היתה, כנראה, שקועה בעומק־מה מתחת למיפלס הקרקע שמחוצה לו, שכן כך מתאר אותו, ב„הצפירה״ מי״ז אדר תרל״ח (1878), הכתב מגרודנה: „דרך שתי דלתות — — המתנוססות ביפי מלאכתן״ והחטובות „מעשה צעצועים ודמות פרחים ושושנים, ותיפתחנה מבית ומבחוץ — נרד במעלות עצי אלון, שמצידיהן מזה ומזה — — טורי עמודים קטנים״, אל הבית פנימה, „ונעמוד על רצפת לבנים״. (כבר הזכרנו, כי לאחר שבית־הכנסת בגרודנה עלה באש בשנת 1617, ניתנה הרשות להקים חדש במקומו — בתנאי שלא ירום מעל בנינים זולתו; נראה, שגם כאן, כבישובים אחרים, הועמק פנים בית־הכנסת למען הגביה בדרך זו את חללו).

לאחר שהכותב מתאר את הרושם האדיר, שמעורר התואם הארכיטקטוני המופלא של הבית, הוא מציין, שהקירות „משוחים בשישר ירוק מתנוצץ; והעולה על כולם הוא הסיפון״, אשר „כגלי הים ירומו ויושפלו עליו גבעות ועמקים מפותחים, כפתורים, פרחים, פיטורי ציצים וכותרות. ארבעה עמודים גדולים ויפים מאוד יתמכוהו בתווך, שביניהם היא הבימה״.

ארבעה עמודים כבירים, שתמכו את התקרה שברום הבית, כשמתוך הריבוע שביניהם מתנוססת הבימה — שימשו, אגב, גם יסוד מוסד לאדריכל, שתכנן את הבנין החדש של בית־הכנסת, לפי כלל ארכיטקטוני מקובל אצל יהודי אירופה המזרחית, שהעמידו במרכזם של היכלי תפילתם את הבימה דווקה, כעמוד־התווך של פולחן ישראל.

נראה, כי נסים נתארעו במשך הדורות לבית־הכנסת הישן, שכן לא פגעו בו הדליקות הרבות, שפקדו את העיר ושבהן עלו באש רחובות שלימים — ואפילו כשהיו הלהבות קרבות אליו (מפי ויקטור מנקר ז״ל, איש לוס־אנג׳לס, מזקני הדור של הוראדנא). אך שוב לא נתחולל הנס בשנת תרנ״ט, כאשר גם המקדש־מעט אשר על שם הלבו״ש היה גם הוא למאכולת האש והוא הושבת במשך חמש שנים תמימות, עד אשר שוקם לתפארת מהריסותיו „בנדבת גבירי העדה, ובראשם האחים פרומקין״ (לפי כתבה מגרודנה).

גם עתה נשמרו בבית־הכנסת הגדול המנהגים המיוחדים לסדר התפילה בו, שהנהיג הלבו״ש ואשר שונים היו ממנהגי ליטא המקובלים. המדובר בעיקר ב„יוצרות״, פיוטים וסליחות, ובמיוחד ב„יוצרות״ בשבתות שבין חג הפסח לחג השבועות, „על הראשונים ועל האחרונים״ — ושהיו נאמרים בבית־כנסת זה, וכן בבית־הכנסת הגדול מעץ דאחו׳נ (של „הפרבר״), כשהם מושרים בניגון מסורתי מיוחד, שהיבורו יוחס לר׳ מרדכי „בעל־הלבושים״ (קיבלתי מפי מרן הרב, ר׳ א״י אונטרמן, שכיהן כרב באחו״נ). לפי מ׳ צינוביץ (בכתב־העת „בית־הכנסת״, ת״א, מניסן תש״ח), נדפס אפילו

בשעתו סדר סליחות מיוחד, לפי מנהג הוראדנא, לבית־הכנסת הגדול שבה.

ב.

שוקק מאדם היה בית־הכנסת בשבתות־מברכין ובחגי ישראל, ובייחוד ב„ימים הנוראים”, כאשר גם ברחבתו־חצרו הנרחבת היו נראים המונים, ובין הבאים מכל חוגי העם, אף שלא מן המהדרים במצוות כל ימות השנה. בראש־השנה וביום־הכיפורים היו מופיעים כאן גם אורחים, אמנם יחידים, שלא מבני־ברית ונראים נכנסים לשערים, שהכתוב „כי ביתי בית־תפילה ייקרא לכל העמים” היה מתנוסס מעל הכניסה אליהם באותיות זהובות.

והיו בית־הכנסת הגדול ורחבתו גם בית־המועד הגדול לעדת ישראל שבהוראדנא: ל„אסיפות” שונות בענייני ציבור־וצדקה ולעצרות־עם לעת מצוא, לרגל התרחשויות ומאורעות במקום גופו או בעם ישראל כולו. והרחבה — הלא פה היו מתכנסים לכנסים בהמונים ללוות מכאן, כנהוג מדורות, נפטרים דגולים בדרכם האחרונה ולהספידם; וכן, בעשורים האחרונים, לאסיפות־מחאה או לשם התנדבות למען בנין ארץ־ישראל.

בבית־הכנסת הגדול נתכנסו פועלים ובני־נוער בראשית המאה לשם ארגון ההגנה היהודית העצמית; כאן הוכרז, בימי הרעב של הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, החרם על המספסרים במזונות ועל המבריחים אותם אל מחוץ לגרודנה. בבית־מקדש־מעט זה היו מתכנסים ציונים ושוחרי התחיה הלאומית לאזכרות לחוזה של מדינת ישראל בנימין זאב הרצל; במקום זה חגגה קהלת גרודנה, באביב תרפ״ה, את פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, ופה נתכנסו המוני־העם, למעלה מ־6,000 איש, בשנת תרפ״ט, למחאת־זעם נגד מאורעות הדמים, שפרצו אז בארץ־ישראל, ולהבעת הנכונות להתייצב לעזרת האחים שנפגעו במהומות.

בערוב יומה של גרודנה היהודית, בשנות הדלדול הכלכלי של בניה, הועם זיוו החיצוני של בית־הכנסת הגדול. נתפצל הטיח של בית־המידות פה ופה, השחירו מרטיבות, שחדרה מבעד לגג הדולף, הקמרונים הצחורים וכו׳, ולא נמצא עוד משפץ.

ובבוא הימים המרים והנמהרים, נפל בגורלו של היכל הקהלה לשמש מקום־ריכוזם של יהודי גרודנה, עד לאחרונים שבהם, לפני שהובלו ע״י המרצחים הנאצים הנאלחים ימש״ו, לתחנתם האחרונה. בית־הכנסת על שם הלבו״ש לבש אימה וחלחלה של זעקה נואשת לישע ושל חרון וזעם ופרפורי גסיסתה של עדת ישראל סבא דהוראדנא.

הבנין עצמו נותר כעֵד אילם לשואת אדם ועם. לשליטים החדשים משמש הוא כמחסן בלבד; למניין השרידים של אחינו בגרודנה, שהתפילה בציבור אסורה עליהם — הריהו זכר לחורבן ביתם ולקהלתם הכרותה.

בתי־המדרש ומשכני־התפילה

„הקלויז”. הידיעות הראשונות שבידינו על בתי־המדרש בהוראדנא, הן על ה„קלויז” ועל „בית־המדרש הגדול” („קלויז” — מקורו בלאטינית; לפי הרב הפרופ׳ שמחה אסף ז״ל, חוקר תולדותיו של החינוך בישראל, היה „הקלויז” קרוי גם „הסגר”, היינו מקום להתייחדות עם לימוד תורה).

ה„קלויז” דק״ק הוראדנא נזכר לראשונה בתקנותיו של „ועד מדינת ליטא” משנת תנ״א—1691 (סעיף תתכ״ט), לרגל העזבון שהניח לבית־לימוד זה ולבית־המדרש הגדול האב״ד והר״מ של גרודנה ר׳ משה מגזע צבי בעל „תפארת למשה”. אלמנתו, „הרבנית הגבירה מרת נחמה”, פסקה ל„קלויז” מהכנסות הקרן מעזבון בעלה סך של 800 זהובים לכל מחצית שנה. עזבון ל„קלויז” השאיר ב־1804 גם הגביר ר׳ יוסף יוזל רובינוביץ׳.

בבית־מדרש זה היה יושב ומתייחד עם תלמודו איש־המופת ר׳ אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא. באכסדרה, שכל כולה למלוא כתליה שימשה בית־עקד לספרי־קודש, וביניהם טופסים ומבתי־דפוס נדירים ביותר, היה ר׳ אלכסנדר זיסקינד לן באהלי התורה פשוטו כמשמעו, וה„קלויז” אף נקרא אחר־כך על שמו „קלויז־רבתא של הקדוש ר׳ אלכסנדר זיסקינד בעל ׳יסוד ושורש העבודה׳”.

ב„קלויז” נשתמרו מנהגים מיוחדים, שלא היו מקובלים ביתר בתי־הכנסת שבעיר, בכלל זה עריכת „הקפות” גם ב„שמיני עצרת” (כך נהגו גם בבית־התפילה של החסידים). כן נשתמרו ב„קלויז” נעימות מיוחדות לו בלבד, כמו ל„לכה דודי” שבקבלת־שבת וכן בליווי ההקפות.

בנוגע לנעימה המיוחדת של „לכה דודי”, התהלכה קבלה ב„קלויז” הקשורה אף היא בר׳ אלכסנדר זיסקינד. לפי נוסח אחד (מפי הרב ר׳ שמואל ב״ר מיכל דויד רוזובסקי), היתה אגדה מקובלת אצל זקני בית־מדרש זה, כי ר׳ אלכסנדר זיסקינד ישב פעם לפני קבלת־שבת ב„קלויז”, שעון על מרפקיו, והקהל דימה כי נרדם, והמתין לו. בפתע נתעורר וקם רענן, עלה על הבימה, ובזמרו „לכה דודי”, שר את המזמורים בניגון לא־נודע עד כה. פירשו בעלי־הבתים, כי נתגלתה לו הנעימה מפי מלאכי־השרת ומאז הוסיפו לזמרה בקבלת־השבת ולהנחילה מדור לדור.

גירסה שונה במקצת קיבלתי מפי ר׳ שבתי שמואלי איש־ירושלים ומפי הרב ר׳ דויד ב״ר יעקב ליפשיץ, ר״מ ב„ישיבה־אוניברסיטה” דניו־יורק כיום, וממתפללי ה„קלויז” בשחרותו, וכן מפי אבי ז״ל, ר׳ שמחה ב״ר אברהם, מלומדי „הקלויז” ושהיה עובר בו לפני התיבה. לפי קבלה זו, נרדם

פעם ר׳ אלכסנדר זיסקינד, בישבו שקוע בהרהוריו, באכסדרת ה„קלויז״, ובחלומו עלתה באזניו שירה עילאית של „לכה דודי״ ממרומים; ומשנתעורר, פיזם את הנעימה אשר שמע, ושנתקבלה ב„קלויז״ לצמיתות.

עוד מספרים, כי בשעת השריפה בשנת תרנ״ט, שבה עלה באש גם ה„קלויז״, קפצו לומדים אחדים של בית־מדרש זה אל תוך הלהבות, כדי להציל את עמוד־הלימוד של ר׳ אלכסנדר־זיסקינד, ולא עלה הדבר בידיהם.

בדורו של ר׳ אלכסנדר־זיסקינד נימנה עם אנשי ה„קלויז״ גם המו״צ הצדיק ר׳ דניאל׳קה בעל „חמודי דניאל״; וביובל האחרון לקיום הקהלה — המו״צ ר׳ אליקים שלמה שפירא.

אופיו של ה„קלויז״ כבית־מדרשם של לומדים (אף עזרת־נשים לא היתה קיימת לידו), ביניהם חריפים ובקיאים מופלגים, כר׳ זלמן ליפשיץ, שכבר הזכרנוהו — נשמר במשך הדורות; ולא מקרה היה זה, כי בו איוו אחר־כך למשכן לתלמודם אנשי ה„קיבוץ״, בחורי־הישיבה „שערי־התורה״ בראשיתה.

על „בית־המדרש הגדול", אשר משכנו היה בבנין אחד עם „הקלויז״, מספר פרטים ר׳ אריה לייב אפשטיין בעל ה„פרד׳ס״ בספרו. בית־מדרש זה ניבנה, נאמר שם, ע״י הרבנית נחמה, אלמנתו של ר׳ משה מגזע צבי, שהוזכר לעיל ושנפטר בשנת תמ״ב — 1682, בקירוב. כשנישאה לר׳ משה, מסופר ב„הפרד׳ס״, היתה בת ט״ו, והפריז לה אביה הרב הקצין נדוניא סך ב׳ אלפים אדומים״ (אדום — זהוב פולין אדום או דוקאט, כ־15 זהובים פשוטים). במות בעלה היתה בת כ״ג והאריכה ימים קרוב ל־80 שנה, „והיו כמה רבנים מובהקים וגאונים שרצו לישא אותה ולא רצתה — ובנתה ממעלות כתובתה את הביהמ״ד הגדול והחזיקה לומדי תורה בביהמ״ד ושילמה לכולם״.

בעל הפרד״ס עצמו, שחי בגרודנה בראשית המאה הי״ח, דרש בבית־המדרש הגדול, לאחר שנטל לכך רשות מאת „המגיד המפורסם בחסידות מנחם מנדל סג״ל, שהיה מגיד שיעור ג״כ בביהמ״ד הגדול בחדר שהיה בו ביהכ״נ לחייטים״. ר׳ אריה לייב מספר, שבית־המדרש נטה אז ליפול, כי לא ערכו בו את הבדק הדרוש.

באמצע המאה הי״ט היתה קיימת בביהמ״ד הגדול חברה „גדולה ונכבדה״ בשם „נר תמיד״, וראש־הישיבה דמתא, ר׳ אברהם יצחק עבר (עבריל), היה מגיד שם שיעור בגפ״ת, ולאחר שעבר לכהן כרב בטרסטינה — ביקשה החברה את ר׳ נחומקה לבוא במקומו (לפי הס׳ „תולדות מנחם״ לר׳ י״ד מילר, שהיה אף הוא ממתפללי בימ״ד זה).

בית־המדרש הגדול היה שוקק מתפללים ל„מניניהם״ בכל ימות השנה, החל ב„שחרית״ מעלות השחר, המשך ב„מנחה גדולה״ בשעות הצהריים, וסיים במאוחר בערב.

בית־המדרש הגדול שימש גם מרכז לדרשות, ובין „מגידי־המישרים״ שנהגו לשאת דברם בו, היה גם „המגיד־דמתא״ ר׳ חיים יצחק ביאלוס־טוצקי, איש פוסבול שבליטא, שקנה לו שם בהוראדנא ובעולם המגידות בכללו. לדרשותיו היו מתכנסים המונים, עד שלא ניתן היה כמעט להידחק פנימה מרוב עם, והשפעתו על קהל שומעיו היתה עצומה. הוא נפטר בגרודנה באפריל 1940.

גם שמש בית־המדרש הגדול, „ר׳ שמעיה שמש״, היה מגיד בו שיעור בתלמוד, ומבחינה זו של לומדות ובקיאות, היה לא יהידי בין שמשי בתי־המדרש אשר בהוראדנא.

בית־המדרש לחייטים הוא הראשון לבתי־התפילה של בעלי־האומניות, הנזכר ברשומות הידועות לנו (בספר „הפרד״ס״, כמובא לעיל).

בדורנו היה משכנו ב„סימטת החייטים״ (שניידערשע געסל, פינת רח׳ „מוקרה״ ו„טובארובה״), ליד רח׳ פרץ.

„חברת־ש״ס". בית־מדרש מיוחס זה היה סמוך לבית־הכנסת הגדול ונוסד עוד במחצית השניה של המאה הי״ח. בו קנו להם מקום לומדים מופלגים, שר׳ נחומקה שמש זצ״ל ראה זכות לעצמו לשמשם. למעלה ממאה חברים נימנו עם חברת ש״ס, מהם מנכבדי העיר וסוחריה, שלימוד תורה היה לחם־חוקם בכל יום תמיד אחר תפילת מנחה, כשר׳ נחומקה יושב בראשם ומגיד לפניהם שיעורים בגפ״ת ב„שולחן־ערוך — אורח חיים״, ש״ס ומשניות. לחברת־ש״ס היה גם בית־עקד עשיר בספרים יקרים חדשים גם ישנים.

גם בדורנו שימש בית־מדרש זה מקום ואכסניה ללומדים. עם מתפלליו נימנו המו״צ דמתא הראשי ר׳ אברהם גלבורד והמוצי״ם ר׳ מיכל דויד רוזובסקי, שהיה מגיד שם שיעורו בתלמוד, ובנו ר׳ יהושע־השל הי״ד. וכשמש במאה הנוכחית שימש בו אחד מגדולי התורה שבעדה, ר׳ שמואל בירגר, שהיה מגיד שיעורים במקרא, במשנה ובתלמוד לפני חברי חברת־ש״ס וכן שיעור יומי בתלמוד בבית־המדרש הגדול. בעל מאפייה היה ר׳ שמואל, אך זו התנהלה ע״י אשתו, והוא עצמו היה יושב על התורה כל ימיו.

„חברה משניות״. חברה זו בת־גילה של „חברת־ש״ס״ היתה ואחת הנכבדות שבעדת ישראל שבהוראדנא.

„בשני דברים היה בית־המדרש „חברה משניות — — חשוב ונעלה בעיני העיר על יתר בתי־המדרש״, כותב בזכרונותיו („הצפירה״, מ־16.1.20) ה״א ינובסקי, והם: „א) באוצר ספריו הגדול והיקר במינו; ב) באיש השיבה, שישב בו על־יד

השולחן הקטן אצל ארון־הקודש בצד צפוני־מזרחי, וילמוד וילמד והורה הוראות כל היום.

„אוצר הספרים ב„חברה משניות" היה מלא וגדוש ספרים יקרי־המציאות בכל מקצועות התורה והחכמה, לא רק ספרים מן הספרות הרבנית, אלא גם מכל מקצועות הספרות העברית הישנה והחדשה. חכמים, סופרים ומשוררים פירנסו את רוחם מן הספרים ההם. באי בית־המדרש, כלומר החברים, הוקירו מאוד את האוצר היקר הזה וכל אחד מהם השתדל להגדילו ולפארו בכל ספר נכבד, שמצאהו ראוי להימצא באוצר הספרים אשר ל„חברה משניות".

„— — באוצר הספרים — — נמצאו שני דברים, שהחברים חרדו עליהם ביותר ויוקירום כאישון בת־עין: א) פנקס החברה, שהחברים שקדו למלא אחרי כל התקנות הערוכות בו; ב) ה„קלף" — פנקס של קלף, שבו נמצאה רשימת כל החברים הנפטרים מיום היווסד החברה ויום־מותם. בין תקנות הפנקס היתה אחת, שלפיה מחויב כל חבר ללמוד יום־יום פרק משניות, ואת פרקו אסור לו ללמוד יחיד במשניות מיוחד לו לבדו אלא שניים חברים לומדים יחד בצוותא חדא בספר אחד. בבוא אחד החברים ללמוד את פרקו ולא ימצא ספר מוכן לו, וחבר אחר ילמד אז יחידי בספר מיוחד, מחויב זה האחד לשלם קנס „גדול" (גרוש, גרושן) אחד לקופת בית־המדרש..."

מכל אוצר הספרים, מספר ה"א ינובסקי, לא נותר מן השריפה הגדולה של שנת תרנ"ט אלא הפנקס, שנערך בשנת תק"ך — 1760, ו„כתובים" גדולים מספר.

„אשר לזקן, שהיה יושב ליד ארון־הקודש ולומד כל היום וכל הערב בקול רועד — הרי המדובר ב„המו"צ הגאון ר' לייב זלמנ'ס (רבינוביץ) מזקני ההוראה בדור האחרון. — — רוב עתותיו בילה ב„חברה משניות", ובית־המדרש היה על־כן מלא כל היום אנשים שונים מבני העיר הבאים לדון לפני המו"צ או לבקש הוראה בדיני איסור והיתר, ורבנים ולומדים מבני העיירות הסמוכות שבאו לבקש תורה מפיהו".

ב„חברה משניות" אשר שכן אף הוא בבנין אחד עם ה„קלויז" מעל לבית־המדרש הגדול, ישבו בשעתם על התורה בנעוריהם שלושת הרֵעים אנשי־העט הסופרים א"ש פרידברג, מ"מ דוידסון והמשורר אב"א שפירא.

בית־המדרש „חיי־אדם הגדול". חברת „חיי־אדם" בהוראדנא נזכרת בפנקס „חברת ביקור־חולים" בשנת תקצ"ט. היה זה אחד מבתי־המדרש־והתפילה החשובים והגדולים שבגרודנה והוא שכן בטבורה של „טרויצה", מרבעי „עמך" שבעיר.

כאן עשה באמצע המאה הי"ט כרב, כפי שכבר ציינו, הדרשן המפורסם ר' יהושע הלר, ובמאוחר יותר היה נושא פה את מדבריו הנסערים והסוערים המגיד מקלם, ר' יצחק דרשן. ב„חיי־אדם הגדול" קנה לו ישיבה — בדורה האחרון של קהלת גרודנה — המו"צ ר' „יוסלה" — ר' יוסף ראַקוֹ־ביצקי, שהיה מרצה שם את שיעורו היומי בתלמוד לפני חבורה מאנשי בית־המדרש.

גם שערי „חיי־אדם הגדול" לא היו נסגרים יומם ולילה. אף בית־מדרש זה עלה בשעתו באש, עוד בשריפת תרמ"ה, על ספריו הרבים יקרי־המציאות.

בית־התפילה של החסידים. בית־התפילה הצנוע של החסידים („די חסידרניע") נזכר בצוואה בפנקס של „ביקור חולים" דהוראדנא משנת תקצ"ח — 1838, אך ללא ספק היה להם לחסידי העיר מקדש־מעט משלהם עוד זמן רב לפני־כן. בצוואה הנ"ל, משל ר' שמואל ב"ר חיים אַלטשול, החתום על הסכמה על ש"ס וילנה בשנת תקצ"ה, הוא מצווה, בין היתר, לבית־תפילה זה מספריו „הנקראים ספרי חסידים".

בית־תפילתם של החסידים שכן ליד ה„קלויז" מעבר ל„מזרח" של בית־הכנסת הגדול. מנהגיו התנהלו על דרך החב"ד, והתפילות — לפי כללי נוסח ספרד. גם באווירת גרודנה הליטאית ה„מתנגדית", היתה עולה מ„בית־החסידים" רוח של שמחה וזמרה בשבתות ובחגי ישראל, ובייחוד בעת „סעודות־המצווה" השונות והתכופות למועדיהן. במיוחד זכו לשֵם ההקפות בבית־תפילה זה ב„שמיני עצרת" וב„שמחת־תורה", שהיו נערכות בשעות הערב המאוחרות, לאחר שהיו החסידים מסיימים את ה„קידוש" בבית פרטי. במשך שנים — מספר יצחק ילין, חבר המערכת של ספרנו זה — היה „קידוש" זה נערך בבית אביו ר' דוב־בר ז"ל („ר' ברל חסיד", גיסו של הרב־דמתא ר' אברהם גלבורד זצ"ל), ולאחר פטירתו — בביתו של ר' וולף ברמאן, מעסקני הקהלה ומראשי „בית־החסידים" (ה„חסידים־שטיבל"). בני־נוער ותושבים רבים שלא מן הנימנים עם באי בית־תפילה זה בכל ימות השנה היו צובאים אז על פתחיו ונדחקים פנימה להצטרף אל הרינה והצהלה.

עם חסידי גרודנה נימנו נוהים אחרי „חצרות" אדמורי"ם שונים, אך רובם „סטולינים" היו, והרבי מסטולין היה סר לגרודנה מדי שנה בשנה ושוהה בביתו של ר' דובר ילין. בשנים האחרונות הרבה לבקר גם הרבי מסלונים, שהיה מתאכסן בביתו של ר' וולף ברמאן — מחסידיו.

בית־המדרש „אלשיך" שכן בסמוך לבית־הכנסת הגדול מעבר לרחוב שמצפונו. בשעתו היה זה מקום תלמודו של המקובל ר' מנחם־מנכן היילפרין, המחבר והמהדיר, מן הראשונים לחובבי־ציון בגרודנה. במאה שלנו שימש בתקופה מסוימת אכסניה ל„קיבוץ", לישיבה „שערי־התורה". ב„אלשיך" היה משמיע בכל ליל שבת את דבריו ר' חיים לייב זופוביץ', ה„איישישקר" ז"ל — בפני בית מלא קהל שומעים מפה אל פה.

אכסדרת ה„אלשיך" שימשה משנות ה־30 של המאה

הנוכחית מקום־תפילה לסנדלרים (מקודם היו הללו מתפללים באכסדרה של בית־המדרש „חיי אדם הקטן", ואילו במאה הי"ט היה להם בית־מדרש משלהם בבנין מעץ ליד „בית־היתומים הישן" שב„טרויצה", בסמוך לבית הקברות הקדום).

בית־הכנסת של הקצבים „זבחי־צדק". בית־תפילה זה, בקצה רחוב המקולין („יאַטקע־גאַסל"), בסמוך למורד ל„יורזיקה", היה מן הוותיקים ומן הגדולים והיפים של בעלי־האומנויות.

לקצבים היה חזן וגם מגיד־מישרים משלהם. על „מגיד של 'חברת ז"צ' בשם ר' בנימין ב"ר דוב, ממשפחת הרב בנימין הרב"ד — דפה", מסופר, כי ר' נחומקה הספידו והתעלף תוך כדי כך. כן סופר, שמגיד זה „פרס לרעב לחמו ועניים הגונים צדיקים וכשרים הביא ביתו".

משהיה צורך למנות חזן בבית־הכנסת „זבחי־צדק", לא היו מתפלליו הקצבים נרתעים מלשלם למועמד לכך כל מחיר, אם אך חשקה נפשם בו משערבה רינתו־תפילתו באזניהם. בכך היו אף מתחרים עם אנשי בית־הכנסת הגדול, ובלבד שהחזן הנראה בעיניהם ישמש אצלם ש"ץ־קבע. הם היו אף מזמינים מדי פעם בפעם חזנים שיצא להם שֵׁם, לעבור על התיבה בבית־הכנסת „זבחי צדק", ולאורחים מן החוץ היתה ניתנת אז הרשות להתפלל ולהאזין לרינה עפ"י כרטיסים בלבד (מפי ויקטור מנקר ז"ל, מזקני גרודנה, איש לוס־אנג'לס).

ואם מאז ומתמיד שימשו בתי־התפילה־והמדרש, ובייחוד אלה של בעלי־האומנויות, גם בית־ועד ציבורי ומקום־מיפגש יום־יומי למתפלליהם, שם גם היו מסדירים את ענייניהם השונים מתחום פרנסתם, אך גם הנוגעים לכלל ולצדקה — הרי היה בית־הכנסת של הקצבים, בוודאי עוד מדורות קדומים, ראשון במעלה מבחינה זו. כך בכל ימות השבוע, ועוד יותר, כמוסד חברתי, בשבתות ובמועדים. לקצבים, כשאר בתי־התפילה של בעלי־המלאכה ושל חברות־הלימוד, היתה „שבת" משלהם (לפי פרשת השבוע, שמצאוה אוצרת זיקה למשלח־ידם), שאותה היו חוגגים בבית־הכנסת „זבחי־צדק" ביתר תכונה ובלגימת משקה.

כאן גם מצא את מקומו בראשית המאה, אחד ממרכזי ההגנה היהודית העצמית שבגרודנה.

גם אכסדרת בית־כנסת זה שימשה **בית־תפילה** לאנשי מלאכה — **לאופים**, וכן לרבים מן הדייגים והמ־סחרים בדגים, שבעיר.

„בית־המדרש לבעלי־עגלות". בית־המדרש „מקרא בעלי עגלות" נוסד בשנת 1852 ושכן ברח' מיש־צ'אַנסקה שבין השוק הישן לבין החדש — רחוב שהיה משמש מרכז לאכסניות ולעיסוקים של „האורחים", היינו של בני־העיירות שבסביבה, ושהיו מגיעים עם סחורתם בעגלות סכוכות לגרודנה וחוזרים מכאן לאחר־מכן עם מרכולתם לישוביהם. גם בית־מדרש זה פתחיו פתוחים היו כל היום, ומתפלליו מתחלפים מניין אחר רעהו.

לפי הרב ר' יהודה קולודיצקי, ר"מ ומנהל ל„ישיבת הרב עמיאל" בתל־אביב, היו בבית־מדרש רב־מידות זה לומדים בקביעות מגדולי תלמידי־החכמים שבגרודנה.

בית־המדרש „חיי־אדם החדש". חברת „חיי־אדם החדש" נוסדה בשנת 1861 ע"י „בעלי־מלאכה טרודים" (ופועלים), ש„שכרו למו —— את המורה הרב המופלג ר' אהרון מאלישקביץ (מ־מיאדלה שבמחוז וילנה)", והקימו במשך הזמן „בית־מדרש לעצמם ברח' חצר בית־אל (שולהויף)" — מסופר בכתבה בגרודנה ב„עברי אנכי" מ־5.3.1876. „אין אצלם" — ממשיך הכתב — „מריבות בגלל 'עליות', בקיץ לומדים בין מנחה למעריב סדר נביאים, בשבת —— תורה עם פירוש רש"י; בחורף — סדר מן המשנה, 'בביאור נחמד', וכן יתאספו בקיץ בבוקר השכם ללימוד 'עין יעקב' ובשבת — תורה ואת הפרשה; ובימי מועד —— דברי מוסר, 'חובת הלבבות' וכו'".

אכסדרתו של „חיי אדם הקטן" שימשה עד לשנות ה־30 של המאה **בית־תפילה לסנדלרים**, ולאחר מכן **למרצפי הרחובות** („ברוקירערס" ביידיש).

בית־המדרש „חברה מדרש" שכן במרכז ה„שולהויף" ושימש **בית־תפילה לנגרים**. החברה נוסדה בשנת 1880. אביו של כותב הטורים האלה, ר' שמחה ז"ל, היה מגיד כאן שיעור בין מנחה למעריב ובבוקר השכם, לפני תפילת השחרית.

„בית־המדרש דחיילים". „בית־המדרש דחיילים ניקולאַייבסקי", או של חברת „דורשי־אמונים" או „שומרי־אמונים" („סאַלדאַטן") וכן, „אנשי חיל שומרי אמונים" („דער סאַלדאַטסקער בית־מדרש"), שכן בשעתו (לפי כתבה של ר' י"ד מילר ב„הלבנון" מו' אדר תרל"ג) בחצר של בית־הכנסת הגדול, בבנין משותף עם בית ה„תלמוד־תורה" וה„גמילות־חסדים" ובית „הכנסת־אורחים".

במאה הנוכחית היה משכנו בסימטת „סאַלדאַטסקע", שבין רח' טרויצה לבין בית־העלמין הקדום, בבית צנוע, אך מעוטר יפה מבפנים — שלא כשכיח בגרודנה — בציורים רב־גוניים של הכותל המערבי, של ירושלים ושל מקומות קדושים אחרים שבארץ־הקודש, ושהתנוססו מעל הכתלים.

כידוע, צמחו בשעתם בתי־תפילה מסוג זה בתחום המושב היהודי שברוסיה, משהחלו לחזור חיילים יהודים משירותם במשך מחצית יובל בצבא של הצאר ניקולאַי הראשון, וכשהם

„מרוססים" במידה ניכרת בלשונם ומפגרים בתלמודם, ומתקשים להיקלט שוב בבתי־המדרשות של כלל העדה.

מסופר (מפי דוב גורבולסקי, חיפה) על זקן ממתפללי ביהמ"ד ההוא, שואב־מים, שהיה בימי גנוסיא של בית־המלוכה הרוסי, מופיע בראש חוצות, כשהוא עטור מדליות־ההצטיינות שהוענקו לו, עת סיים את 25 שנות שירותו כחוק בצבא הצאר.

„לאנשי חיל שומרי אמונים" היה יום־טכס מיוחד בשבת „פרשת בשלח", ואז היו מזמינים חזן לתפילה ומסיימים במשקה ובתקרובת.

בית־המדרש „דמשק אליעזר" ע"ש ברגמאן שכן במרכז רח' מישצ'אַנסקה, והיה הגדול והחשוב בין בתי־התפילה משל יחידים, ושהוקמו בגרודנה ע"י פרטים או על שמם — והוא שימש מרכז לתורה וללומדנים, וכן לחברות תורניות (כמו „תפארת־בחורים" וכד'), ל„אסיפות" בעניני ציבור ולדרשותיהם של מגידי־מישרים.

לבית־המדרש, אשר נוסד בשנת תרנ"ט בכספי עזבונו של אליעזר ברגמאן, הקדיש הנדבן גם את „אוצר ספריו ואת ספרי־התורה, ועוד קנו ספרי־קודש בעד סכום רב ללמוד וללמד תורה ומצווה" — כמסופר על חנוכת ביהמ"ד בכתבה ב„הצפירה" מכ' כסלו תרנ"ט.

הכתב מוסיף, שבנו־יחידו של המנוח, ר' שבתי ברגמאן (עסקן נודע בציבור היהודי בווארשה, ולימים ראש הקהלה שם), הגיע אף הוא לגרודנה לכבוד המאורע „והרבה צדקה לזכר אביו".

„בית־המדרש דרבנית" („דער רביצנ'ס") — משכנו היה מול ביהמ"ד ע"ש ברגמאן, וקיומו נזכר עוד ב„המגיד" משנת 1872, לרגל המגבית, שנערכה אז למען יהודי פרס ובבל, ושבין התורמים לה בבית־מדרש זה נזכרים, אגב, יקותיאל פרידנשטיין ובנו שמעון, זה ההיסטוריון הראשון של גרודנה היהודית, בעל „עיר גבורים", וכן „העלם גוטליב דופלברג" — הוא ידידיה דופלברג, אחר־כך מן העסקנים הפעילים בתנועה הציונית והעברית בגרודנה.

אשד לרבנית, אשר שמה קורא על בית־המדרש — מספר הרב ר' יוסף בהרב ר' מיכל דויד רוזובסקי (ר' יוסף מכהן כיום כר"מ בישיבת „אור ישראל" בפתח־תקוה), מפי ר' ישראל טרופ, מוותיקי הוראדנא, כי המדובר הוא באשתו של ר' אליעזר לנדא, מחבר הספר „דמשק אליעזר", מפני העדה בגרודנה ועסקניה ועשיריה, והנזכר בספרנו זה.

בית־הכנסת — ה„כוראלי" („כאָרשול") „אורח חיים", ברח' באַנקובה או ויטולדובה, ראשיתו בבית־תפילה, שקדם לו ושהקימו בשעתו יחזקאל ראטנר, מגבירי העדה, גיסו של הרב ר' יהושע לייב דיסקין, רבה של בריסק הנודע, ושעליו כבר דובר כאן. ב„השחר" (הווינאי) של פרץ סמולנסקין, משנת תרל"ד, מסופר בכלל תיאור של הוראדנא, שראטנר בנה בית־כנסת בחצרו, „וברצונו לסדר בו התפילות כראוי, לולא ירא מחמת הקנאים".

היה זה תחילה בית־כנסת, שנשא עליו את שם ראטנר ואשר שכן בבנין רב־המידות שבפינה של רח' „הגנים" („סאַדובאַיה", לאחר־מכן „מוראַביובקאַיה" ובימי השלטון הפולני רח' אוז'שקו) ושל רחוב „הלשכה" („פּאַלאַטסקאַיה", אח"כ „סקאַרבובה"); אולם בית זה עבר כעבור זמן לידי הממשלה הצארית, אשר שיכנה בו את לשכת־האוצר („קאַזיונאַיה פּאַלאַטה"; לימים — בית „הסטאַרוסטבו", לשכתו של מושל המחוז), ובכך בטל בית־הכנסת של ראטנר, והוועד של בית־תפילה זה ייסד במקומו, אחר־כך, את „אורח־חיים".

ראטנר נאלץ היה לוותר על שאיפתו לזכות את גרודנה בבית־תפילה „מתוקן" במידה מסוימת, כי רעיון זה עורר התנגדות עזה מצד יתר פרנסי הקהלה עם בנימין אשכנזי בראש. „אורח־חיים" לא נבדל אפוא, משהוקם, משאר בתי־התפילה שבגרודנה, אלא בזה, ששררה בקרב באי־מתפלליו אווירה ליבראלית יותר, וזו נתבטאה, בין היתר, בכך, שבית־כנסת זה היה משמש אכסניה מקובלת למטיפים ברוח הציונות, לאסיפות מטעם תנועה זו, לאזכרות לד"ר הרצל בכ' בתמוז וכד'.

בית־המדרש של הזגגים „עין־יעקב", שכן ברח' הגשר („מוסטובה"), ונוסד בשנת 1870.

בית־המדרש של הכובענים, שכן בבנין בית־הכנסת הגדול, מימין לכניסה הראשית.

בית־המדרש של שואבי־המים („וואַסער־פירער" או וואַסער־טרעגער") שכן במרכז ה„שולהויף" ונוסד בשנת 1870. הוא שימש בשעתו, כרבים מבתי התפילה הקטנים, בייחוד של בעלי־האומנויות, כ„חדר" לתינוקות דבית־רבן, שהמלמד בו היה שמש בית־המדרש. גם כאן היו לומדים שיעור בין מנחה למעריב, והיו מופיעים מגידים, בייחוד עוברים־אורחים.

בית־המדרש הוסיף להתקיים גם לאחר שבהובלת־המים, או נכון יותר בנשיאתם על גבי אֵסל אל הלקוחות, לא היה עוד צורך, משהותקנה רשת של אספקת נוזל חיוני זה לבתים, וכשהמתפללים כבר נימנו עם עוסקים במלאכות אחרות.

בית־תפילה צנוע זה, שהיה אגב, בנוי מעץ, שימש, כזולתו מסוגו, גם מעין „מלון־אורחים" ואכסניה, לשעה או גם לזמן ממושך, ל„פרושים" עניים ולתמהונים וקבצנים חסרי־בית, שהיו מזדמנים לכאן וקונים לעצמם שביתה

בו, אף נהנים על הרוב גם מפתם של השכנים־המתפללים מסביב.

בית־המדרש של הסבלים („פון די טרעגערס") שכן בסימטת בית־העלמין הקדום, ושימש אכסניה ל„חדר" דרדקי.

בית־המדרש „חברת־פועלים", או „פועלי־צדק", שכן אף הוא באותה סימטה והיו מתפללים בו כל ימות השבוע מעלות השחר, ובשבת — שני מניינים. הוא נוסד בשנת 1887.

בית־תפילה של הקדרים („טעפערס") היה קיים ב„יורזיקה השניה".

בית־המדרש „עין־יעקב" של הרכבים (בעלי־כירכרות). מקומו היה ברח' גראַנדזי־יץ בקירבת בית־תקברות.

בית־המדרש „אורח־חיים" שברחוב „ר' אליהו" (פודולנה) נוסד בשנת 1860. בשנות ה־30 של המאה שימש בו כ„רבי" ר' אברהם קמחי, עתונאי ומחבר רשימות חשובות מתולדות גרודנה ורבניה, מראשי „המזרחי" בעיר.

בית־המדרש „מגיד־משנה", ברחוב פודגור־נה, נקרא גם „שרה׳קה משה קיכמאַנס בית־מדרש" ונזכר עוד בשנת 1874, לרגל המגבית, שהתנהלה גם בו למען יהודי פרס ובבל.

בית־המדרש „הלוויית־המת" (כנראה, משל „חברת קדישא גמילת חסד של אמת") שכן בבנין קטן משמאל לכניסה לרחבת בית־הכנסת הגדול. למתפלליו היו מועדי־ציון מיוחדים משלהם, מלווים צומות, תפילות ו„סיום" על סעודת־מצווה ומשקה כדת.

בית המדרש „חברה תהילים" שכן בבנין אחד עם ה„קלויז" בקומה שמתחתיו. מועדו המיוחד של בית־תפילה זה היה בחג השבועות, שבו חל לפי המסורת, יום פטירתו של דויד המלך, ומרבים לומר פרקי תהלים.

בית־מדרש „עין־יעקב" היה קיים גם בסימטת „צ׳ורטקס".

בית־המדרש „שולחן־ערוך", שנוסד בשנת 1880, מקומו היה ב„יורזיקה".

בבית־המדרש שבבית־הטהרה שבבית־העלמין הקדום היו מתפללים בשבתות ובמועדים.

בית־המדרש ליד ה„תלמוד־תורה", שברחוב טרויצה, נוסד בשנת 1897, לאחר שהוקם בנין המוסד.

בית־המדרש „הירשהורן", ע״ש המשפחה של בעלי בית־החרושת לסבון, שכן בקצה רח' אוז׳שקו, בקירבת רח' סטאַניסלאַבובו.

בית־המדרש „זקהיים" נוסד בשנת 1860 בחצרה של משפחה זו. עם מתפלליו נימנה בשעתו הרב ר' זאב־וולף מרגליות („ר' ולוולה").

בית־המדרש „לייב־אריה׳ס", ע״ש ר' לייב־אריה וולף, שהיה מגבירי העיר, נוסד על־ידיו בשנת 1860 ושכן ב„סימטת ר' הירש־יהודה" (חתנו של יוסף שרשב־סקי) — היא רח' „קלאַשטורנה".

בית־המדרש „סולובייצ׳יק", ע״ש הגביר ר' שלום סולובייצ׳יק, נוסד בשנת 1895, שכן בסימטה ליד רח' הגשר („מוסטובה"). לימים נמכר הבנין של בית־תפילה זה לבעל־המנסרה אברהם יהודה קאַלצקי, ומאז קוראָ „בית־המדרש של קאלצקי".

בית־המדרש ע״ש ר' בנימין זרח וייסברם, סוחר־עצים מגבירי העיר ונדבניה ומראשי המנהלים ב„תלמוד־התורה" ובישיבה — שכן ברח' „ר' אליהו" ונוסד בשנת 1845.

בית־תפילה ע״ש וילנר היה קיים גם הוא באותה סביבה. לפי הרב ר' שמואל ב״ר מיכל דויד רוזובסקי (ר' שמואל משמש כיום כר״מ בישיבת פוניבז' שבבני־ברק), נראה, כי בית־מדרש זה שכן ברחוב „ר' אליהו", וכי נקרא ע״ש ר' אשר וילנר, מן הגבירים שבגרודנה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שהיה נין ונכד לגאון ר' אליהו מווילנה. ר' אשר, שנתגורר ברחוב זה, הקדיש את הבית לבית־מדרש (ניתן להניח, שכאן יש לחפש את המקור לכינוי הרחוב בפי היהודים על שם „ר' אליהו". — המביא לביהד״פ).

בית־המדרש „סלוצקי" — של בעלי המיבשלה לבירה.

ביהמ״ד של „ר' עזריאל המלמד" שכן בסימטת בית־היראה הברנאַרדיני הקאתולי ליד רחוב „מישצ׳אַנסקה".

בית־המדרש „פרומקין", ע״ש משפחת גבירים זו, נוסד בשנת 1910 ושכן ברח' „פאַלאַטסקאיה", אח״כ „סקאַרבובה".

בית־המדרש „קולבאַצקי" שכן בסימטה „מייסטרסקה" ליד רח' בוניפראַטרסקה בקירבת השוק ה„חדש".

בית־המדרש „קורלאַנדסקי" נוסד בשנת 1885, ושכן בבית בצלאל קורלאַנדסקי, מול בית־הסוהר ברח' זלוטאַרסקה.

בית־תפילה בבית־המושב לזקנים היה קיים ברחוב בוניפראטרסקה.

„בית־המדרש החדש דסלובודקה", בפרבר אשר בשם זה, ניבנה בשנת תרכ"ב (1862), ובין התורמים בו למגבית למען יהודי פרס ובבל, בשנת 1872, אנו מוצאים את ר' מרדכי דיסקין מראשוני פתח־תקוה ואת ר' יקותיאל גלהור, אבי הצלם אליעזר גלגור המנוח, שהיה גם הוא בן אותו פרבר.

בית־המדרש פרודובסקי, נוסד בשנת 1892, שכן ברח' „אבק־השריפה" („פרוכובה") שבסלובודקה, והיה שייך לר' מרדכי יהושע פרודובסקי.

בתוך גרודנה־העיר (על בתי־הכנסת־והמדרש שבפרבר שמעבר לנימאן ידובר להלן) היו קיימים עוד בתי־מדרש־ותפילה אחדים, שלא ניתן היה בידי המביא לבית־הדפוס למצוא עליהם פרטים, ולו גם המעטים שעלה בידיו לרכז על זולתם. ברשימות שונות נזכרים:

בית־מדרש „אורח חיים" ברח' „סקידלר", בשנת המגבית למען יהודי פרס ובבל (1872); בית־המדרש „אור־החיים" ע"ש „לאה אַרקעס", ושעלה על המוקד בשריפת תרמ"ה וניבנה מחדש ב־1896; „אנשולס־בית־מדרש" ליד בית־הכנסת הגדול, הנזכר ב„גראָדנער מאמענט" בשנת 1924; בית־המדרש „דפאזע" — נזכר לרגל המגבית הנ"ל בשנת 1872; בית־המדרש „מרדכילביץ'", שנוסד ב־1899, נזכר ברשימת בתי־התפילה משנת 1922.

בתי־הכנסת־והמדרש
באחו"נ („פרשטוט")

יהודי אחו"נ („אחורי־נהר", היינו הפרבר שמעבר לנימאן) היו, כפי שכבר סופר, מאורגנים בשעתם בקהלה נפרדת מזו שבגרודנה העיר; אך גם במאה הנוכחית, כאשר הקהלה בהוראדנה כולה היתה מאוחדת — עוד נשמרו בישוב היהודי באחו"נ קווים מיוחדים משלו הן מבחינת הרכבו הסוציאלי־הכללי והן באופיו הציבורי־הרוחני. ואולי לא היה זה מקרה, שבבחירות לוועד־הקהלה היו אנשי „פרשטוט־אחו"נ" מופיעים ברשימות משלהם לחוד, ונציגיהן היו טוענים לעניינים ולמוסדות המיוחדים שבפרברם.

באחו"נ נשמר והיה עומד וקיים על כנו, עד לפלישת הנאצים ימ"ש, העתיק שבבתי־הכנסת שבגרודנה, והבנוי עץ לתפארת ואשר עליו ידובר להלן בנפרד.

מלבדו היו קיימים באחו"נ בתי־תפילה־ומדרש אלה:

בית־המדרש החדש „כנסת ישראל" עליו כותב אחד מעסקני הפרבר ר' אפרים ניימאַרק (ב„גראָדנער מאמענט" מ־3.9.26), שבאותו מקום ניבנה בית־מדרש עוד בשנת תרי"ט ונשרף בדליקה שפקדה את אחו"נ ב־1865, ותחתיו הוקם „בית־המדרש החדש", אשר עלה גם הוא על המוקד ב־1920, בעת המלחמה שבין פולין לבין ברית־המועצות. ב־1926 נסתיים שיקומו בעזרת נדבנים שונים והוקם „בנין פאֵר יהודי, מלֻבֵּנים עם גג מפח לבן וכו'". היזמה לשיקום בית־מדרש זה, שמעתה נשתכנה בו הישיבה „שערי־התורה", יצאה מר' יעקב טאַרלובסקי, שהיה גם גבאי ראשון בו. תחילה היו „בעלי־הבתים" של בית־המדרש מתרעמים על כך, בטענה, שבחורי־הישיבה מפריעים אותם בתפילתם בבוקר וכיוצא בזה; אך במשך הזמן נחה עליהם דעתם, בשל ההנאה הכלכלית, שצמחה לאנשי הפרבר ממעבר הישיבה לשם (משכר בעד מגורים ארוחות וכו').

בית־המדרש הגדול דאחו"נ, שבאחת מאכסדראותיו נתקיים גם „מניין של בעלי־עגלות", ובשניה — משל אנשי־עמל, בעיקר בעלי־מלאכה, שלהם היה גם מגיד־שיעור ב„קיצור שולחן־ערוך".

בית־המדרש של ה„דראַטשעס" (חרשי־בניה מעץ).

בית־המדרש „דיורזיקה", שם התפללו בני משפחת יפה.

בית־המדרש של ר' אליוטה, ע"ש הצבע ר' אברהם אליהו („אליוטה" בפי העם) יוסלביץ, שהיה „מרביץ תורה במשך עשרות בשנים" (נפטר ב־1924). בית־מדרש זה, ברחוב בית־הכנסת, היה קיים עד למלחמת 1920, שבקרבותיה עלה באש. באותו בית־מדרש נתרכזה גם חברת משניות דאחו"נ.

וממולו נתקיים בית־תפילה של חסידים. בקבלת „שנת־חזון" נהגו שם (לפי הרב ר' יוסף רוזובסקי) לשיר „לכה דודי" בניגון של „אֱלי ציון ועריה".

כן היו קיימים מניין ברח' אוגוסטוב, ומניין ברחוב אַמדור.

בסוף המאה הקודמת היה קיים גם „מניין בלוסוסנה", שם היו אוספים (בני משפחת וילבושביץ) תרומות ליישוב ארץ־ישראל.

צבי בלקו ותלמידיו

בית־הכנסת הישן שבפרבר

רשימה זו, פרי של מחקר ומדידות, שנעשו ע"י קבוצה מתלמידי הליציאון של „תרבות" בגרודנה, בהדרכת מורם, ד"ר צבי בלקו — נדפס ב„נגהות", קובץ חד־פעמי של תלמידי הגימנסיון והליציאון 'תרבות' בגרודנה", ושהופיע שם בסיון תרצ"ט. הרשימה מובאת כלשונה בתיקוני סגנון מסוימים.

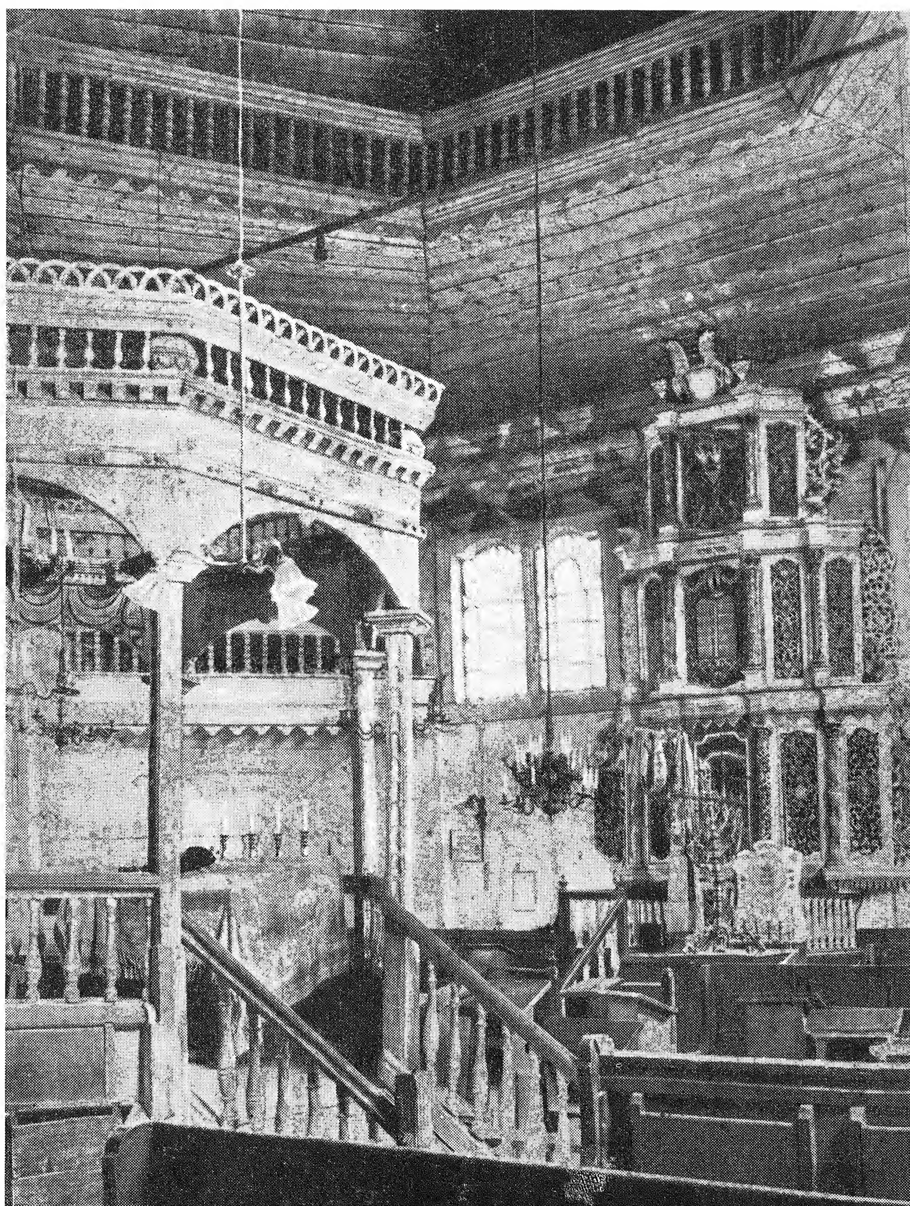
בית־הכנסת הישן שבפרבר ניבנה במאה הי"ז [לדעת חוקרי הקורות של בתי־הכנסת־מעץ שבפולין — בשנת 1750,

בקירוב. — המלבה״ד.] על גבעה רמה שעל גדתו השמאלית של הנהר נימאן, ברחוב אולאַנסקה, בקצה הרחוב בוז׳ניצ׳ה, וכולו עשוי עץ שלא נצבע. הבנין הגדול מכיל 3 חלקים: הראשי, האמצעי, ושני אגפים משני עבריו. הגג בן שלושה רבדים הוא, שכל העולה מעל חברו צר ממנו והעליון שבהם דו־שיפועי וקדקדו החד מופנה אל על, כאילו נכסף היה למרומי שחקים.

גבהו של הבנין עד לפסגה מגיע ל־10.80 מטרים, ואילו של הכותל עד לגג — ל־7.15 מ׳. הכניסה לבית־הכנסת היא דרך שני פתחים, המובילים לפלוש לא גדול, שממנו עולים במדרגות לעזרת־הנשים שבקומה הראשונה, מצד מערב. פתח שני מוביל אל תוך אולם בית־הכנסת עצמו.

הרצפה היא מלבֵנים שהונחו במאונך. גובה הקירות בפנים מגיע ל־7.28 מטרים. הסיפון הכיפתי הוא בן שמונה צלעות משולשות, שפיאותיהן נפגשות בקדקוד אחד. מסביב לכתלים, בסמוך לתקרה, בנוי מעין יציע, שהיה משמש, כפי שמספרים, מקום למקהלה. בפינות הדרומית־המזרחית והצפונית־המזרחית ישנם שיפועים, כנראה לשם נוי בלבד. גובה הכתלים עד לשיפועים הוא 6.30 מטרים. התקרה נשענת על ארבעה עמודים, שגובה כל אחד מהם מגיע ל־8.95 מ׳.

אל כותל המזרח נסמך ארון־הקודש לתפארת, שמלאכה

פנים בית־הכנסת הישן מעץ שבפרבר — די אלטע האָלץ־שול אין פּערשטאָט, אינוויינינק

Interior of the ancient Wooden Synagogue

רבה ועדינת־טעם הושקעה בו. הוא בן שלושה רבדים, שהעליונים שבהם צרים מן התחתונים. בכרכוב שמעל העליון שבהם, חרותות האותיות „יהוה"; האמצעי, מעל לוחות־הברית שבו, נושא כתובת „כתר תורה"; ואילו בכרכוב שמעל לפרוכת חקוק: „ועשית לך כפרת זהב טהור". עיטורים לארון־הקודש משמשים דמויות מעולם החי, כגון של הארי והצבי ושל עופות — קלועים בתוך ענפים ועלים. הצבעים הם חדשים, כנראה מאחר המלחמה [מלחמת העולם הראשונה].

מימין למדרגות, שבהן עולים אל ארון־הקודש, ניצב עמוד־החזן ולידו מנורת־חנוכה עתיקה על גבי תיבת־עץ. מימין לארון־הקודש, בקיר המזרח, נראות כתובות שונות, כמו „שילת" („שויתי ה' לנגדך תמיד"), וכן קטעי תפילות. כן נראות מעל הכותל גם תמונות של בתים מוקפים חומות ומגדלים. עניין מיוחד מעורר ציור, המזכיר בצורתו בית־כנסת זה עצמו.

משמאל לארון־הקודש נראים מעל אותו קיר שוב תפילות וציורים של בתים ושל בתי־כנסת עם חומות ומגדלים, וכתובת „דלמאע", אשר פירושה הוא „דע לפני מי אתה עומד", וכן הכתובות „סמוט" („סור מרע ועשה טוב") ו„אטלס" („אך טוב לישראל סלע"). אחרי מלחמת העולם כוסו הכתלים בנייר לבן, שהסתיר את הציורים והכתובות הנ"ל. באחרונה הסירו חלק מן הנייר ונתגלו הכתלים במראם הקודם.

בטבורו של בית־הכנסת קבועה הבימה, אליה עולים במדרגות מדרום ומצפון. כיפתה נשענת על שמונה עמודים. היא עתירת ציורים של חיות ועופות ושזורות עליה כתובות, כגון: „וזאת התורה" וכו'. כתובת בעלת־חשיבות מיוחדת על הבימה, מצד המבוא לבית־הכנסת, היא: „פתשגן כ"ז נתנה חתימת הנדיב ושארו שלים ישעיה להם ולזו עם ח"ח הנדיב ר' פנחס כמו' חיים ואשתו אסתר בת מ' שמואל".

שנת: „הנני נותן לו בריתי שלום לפ"ק".

אם נביא בחשבון כל אות ראשונה של כל מלה, יוצא שהבימה הוקמה בשנת ה' שפ"ח־1628 [כאמור, אין חישוב זה עומד בהתאם עם מימצאי החוקרים בתחום זה, וגם לא עם אלה, שהובאו בספרנו בפרק הדן בתולדות הישוב היהודי בפרבר „אחו"נ". — המביא לביהד"פ].

מורי־הוראה

הרב יוסף והרב שמואל רוזובסקי

משפחת המוצי"ם:

סבנו ואבינו זצ"ל ואחינו הי"ד

מורה־הצדק הראשי בקהלת הוראדנא בדורה האחרון, סבנו ר' אברהם ב"ר משה גלבורד זצ"ל, „רב אברהם" — בפי העם — נולד בגרודנה בשנת תר"י או תרי"ב. עוד בילדותו הצטיין בכשרונותיו, היה פיקח וצנוע. למד בבתי־המדרש דהוראדנא, שימש בהוראה לפני גדוליה שבעיר והוסמך על־ידיהם לרבנות, וביניהם ר' יהודה לייב רבינוביץ' („ר' לייב זלמנ'ס") ממופלגי הדור. בגיל עשרים כבר היה מוכר כאחד מגדולי התורה.

לאחר פטירת ר' נחומקה, בחרו נכבדי העיר בר' אברהם כממונה על קופת־הצדקה שהקים הנפטר; ובשנת תר"ן נתמנה למו"צ בקהלה ומאז שימש רועה נאמן לעדה כל ימי חייו.

כאשר לפי תקנות החוק בדבר הקהלות משנת 1927, נדרש ועד הקהל בגרודנה למנות רב ראשי (כזכור, נתבטלה כהונת אב"ד בגרודנה כ־110 שנים לפני־כן), הוחלט, שר' אברהם הוא הרב הראשי. היה זה לאחר שכבר עברו 40 שנה לכהונתו כמורה־הוראה בעיר ולו שם כאחד מגדולי ההלכה הבקיאים להפליא בש"ס ובארבעת חלקי השולחן־ערוך, והוא מקובל ואהוד על חוגי העדה ללא הבדל של מעמד וזרם ציבורי.

ביתו היה הומה תמיד מן הבאים להתדיין לפניו וממתינים לתורם. וסיפורים מסיפורים שונים היו מתהלכים בעיר על תבונתו וחכמתו ומומחיותו בענייני־דין־ומשפט וכושרו ליישר הדורים בדיונים מסובכים.

עם כל באי ביתו הפתוח לרווחה לכול התנהג בפשטות מלבבת, נכון להאזין לכל מר־נפש וקשה־יום ולעזור בכל יכולתו. ליחס של יראת־כבוד זכה לא רק מאנשי־העדה בלבד, כי אם גם משאינם מבני־ברית, שהיו מפנים לפניו דרך ברחוב ברוב כבוד. הוא גם שלט היטב בלשון הפולנית, ועתים לבקרים היה מייצג את העדה לפני השלטונות. אך מעולם לא הסכים לנצל את השפעתו למען עניינים שלו או של בני־ביתו.

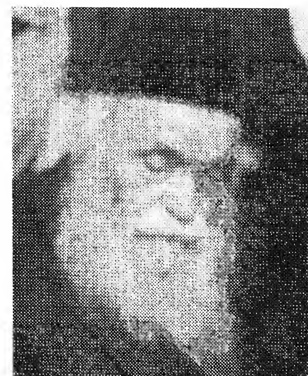
בשנים האחרונות לחייו היה סגי־נהור וידוע־חולי, אך גם במצב זה הוסיף מזמן לזמן לקבל קהל ולעסוק בענייני־הציבור. הוא נפטר בכ"ו בתמוז תרצ"ט.

אבינו זצ"ל, המו"צ ר' מיכל דויד ב"ר יוסף רוזובסקי, נולד בסברז'ן, מחוז שטייבץ שבפלך מינסק, בשנת תרכ"ט; הוא למד בישיבות של מיר (גם נודע כ„עילוי דמיר") וולוז'ין והוסמך לרבנות ע"י גדולי הדור. שנים

מעטות לאחר נישואיו עם בתו של הרב ר' אברהם גלבורד, נתמנה כמו"צ בגרודנה וכיהן בכהונה זו כל ימיו.

אישיות מלבבת, היה מתנהג בפשטות עממית ובידידות ורעות עם כל תושבי העיר. בביתו היו נערכים משפטים למיניהם הן עפ"י דין־תורה והן עפ"י בוררות זבל"א, ופסקיו היו מתקבלים תמיד ללא ערעור. ביתו היה פתוח לרווחה לכול, והיה נכון תמיד ועושה למען עזור לאדם בצר לו.

הקים בשעתו „ישיבה" וניהל אותה ופעל במסירות־נפש להחזקתה, אף יסד, יחד עם ר' י"מ ז"ק, את בית־הספר הדתי „תורה ודעת" (אחר־כך „יבנה"), שבו נתחנכו במשך שנות קיומו אלפי מילדי העיר. כן עמל ר' מיכל דויד ללא ליאות ובלהט לחיזוק הדת בכללה בגרודנה. ועם זאת היה נוח לבריות וגם חוגי החפשים היו מקורבים עמו. וכן היה „נשיא כולל הוראדנא של רבי מאיר בעל־הנס", במקום.

הרב ר' אברהם גלבורד
(בסוף ימיו)

Rabbi Abraham Gelbord

הוא נפטר בכ"ג אדר ב' תרצ"ה, לאחר מחלה ממושכת, שבאה לו, לפי תחושתו, מאז אנוס היה, לפי צו השלטון הפולני, להינכח בחצר בית־הסוהר, בעת ביצוע גזר־דין של תליה, שהוצא על יהודי אשר נחשד בריגול.

אחינו ר' יהושע השל ב"ר מיכל דויד רוזובסקי, שמילא בגרודנה ברבנות את מקום אבינו, נולד בה בתרס"ד. הוא למד תחילה בבית־ספר בעירו, אח"כ בישיבות במינסק ובסמילוביץ' שברוסיה הלבנה ובבחרותו — בישיבות „שערי־תורה" שבגרודנה ו„כנסת־ישראל" בקובנה. הוסמך לרבנות ע"י ר' שמעון שקופ. היה גם בעל השכלה כללית רחבה ומקיפה.

אציל היה בנפשו ואניץ־הרוח, חביב ומקובל על הבריות.

בחודש הראשון לכניסת המרצחים הנאצים לגרודנה, ביולי 1941, נעצר עם רבים מטובי הקהלה ונפל קרבן עמם בין ראשוני קדושיה. הי"ד.

מנחם מנדל זופוביץ'

המו"צ ר' חיים דויד ז'וראבסקי

ר' חיים דויד ב"ר אליעזר ז'וראבסקי נולד בשנת תרל"ד, בערך, באחוזה ליד ואסילישוק הקרובה לגרודנה, וכבר בגיל בר־מצווה נתקבל לישיבת ראדין ולמד בה, ואחר־כך — בישיבת וולוז'ין. משנסמך שם לרבנות, נתקבל, ב־1909, כמורה־הוראה בגרודנה והיה חבר לרבנות בה עד יום פטירתו בתרפ"ו.

היה בקי מופלג בש"ס ובארבעת טורי ה„שולחן־ערוך", וניחן במידות נעלות של הצנע לכת והתנהגות למופת שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. ואשר קיבלן עוד ממורו־רבו ר' ישראל־מאיר בעל ה„חפץ חיים", ומיתר גדולי הדור.

הרב שמואל רוזובסקי

המו"צ ר' יוסף מנחם ראקוביצקי

ר' יוסף מנחם ב"ר ישראל דויד הלוי ראקוביצקי („ר' יוסלה") נולד בגרודנה בשנת תרכ"ה, בקירוב, היה מבאי־ביתו של ר' יצחק אלחנן ספקטור האב"ד דקובנה, שם למד, אף הוסמך לרבנות על־ידיו וע"י גדולים אחרים שבדורו. כמורה־הוראה בגרודנה כיהן משנת תר"ס.

היה מלבב בפשטותו, מחבב חברתם של פשוטי־עם שבטרויצה, שם גם היה מרצה את שיעורו הקבוע בתלמוד לפני קבוצה מבאי בית־המדרש. היה גדול בתורה ובהוראה. בייחוד הצטיין בשאלות הריאה והיה המשיב על רוב השאלות שבבתי־המטבחיים. נפטר בגטו גרודנה בתחילת 1943.

ד. רבין

רבני הפרברים ושאר מוצ"י גרודנה

באייר תרפ"ט הגיע לגרודנה לכהן בה כראב"ד, לפי הזמנה של בתי־המדרש המקומיים — ר' אהרון ב"ר יוסף צבי וולקין, רבה של פינסק; אך הואיל והתמנותו לא זכתה להסכמה כללית בקהלה, ועוררה בה ויכוחים וסכסוכים — נשאר במקום זמן לא רב.

הרב וולקין (נ' 1865 בשומיאץ', בלורוסיה — ניספה 1942 בשואה בפינסק) נחשב כאחד מגאוני הדור וחיבר הרבה ספרים בהלכה, אגדה ודרוש, ומלבד למדנותו, הצטיין כנואם ודרשן. היה ציוני ותומך במפעלי התנועה. בראשית המהפכה הבולשביסטית ברוסיה, היה מראשי הלוחמים שם לקדשי ישראל ונכלא בכלא. גם בימי הנאצים לא פסק מגירסתו.

כן ייזכר הרב ר' ברוך ב"ר שמעיה שטיינברג הי"ד, שעשה כרב צבאי בגרודנה מ־1928, עד שנתמנה לאחר שנים מספר, לרב ראשי בדרגת אלוף לחיל פולין והועבר לווארשה הבירה. הוא נולד ב־1897

בפשמישלאני שבגליציה, למד בישיבות שונות בפולין והוסמך להוראה ע״י גדולי התורה במדינה זו. בגרודנה השתתף גם בחיי הציבור היהודי.

ב־1939 נפל בשבי הרוסי, ולפי הידיעות נהרג שם במחנה, ב־1940, יחד עם אלפי קציני פולין.

מאז המחצית השניה לשנות השמונים של המאה שעברה, לאחר הדליקה הגדולה, אשר השמה את מרביתה של גרודנה, קנו לעצמם אנשי הפרבר „סלובודקה״, שמעבר לפסי הרכ־בת, חזקה על רב מיוחד לעצמם.

הרב הראשון של „סלובודקה״ היה ר׳ אברהם הורביץ.

לאחר פטירתו, מאז שנת תרע״ח, בערך, ועד לתרפ״ה, כיהן שם במקומו ר׳ חיים הכהן שפירא, בנו של האב״ד דקריניק, ר׳ זלמן סנדר כהנא, ושהיה לפני־כן רב בקוזניצה. הוא נפטר משנחבל קשה ע״י עגלה שהפילתו.

עתה נתיישב על כסא הרבנות דסלובודקה ר׳ אהרן רובינזון, רבה של רוטניצה ודרוזגניק (נולד 1859 בעיירה קרבה, פ׳ וילנה). חכם היה ובעל הדרת־פנים, מטיף מצוין ועסקן ציבורי ציוני מובהק, פעיל עוד מתקופת חיבת־ציון, כאשר טרח, בחבורתו של הרב ר׳ שמואל מוהילובר, בכינוסה של ועידת התנועה, בדרוזגניק בשנת תרנ״ג. כעת היה הרב רובינזון מן המטיפים ברחבי פולין למען „קרן־היסוד״ ומפעילי „המזרחי״ במדינה זו, ואחר־כך ראש מפלגה זו בגרודנה. בשנת 1927 נבחר למועצת־העיריה כמועמד שני ברשימת הגוש היהודי העממי. בתחום כהונתו עסק בעיקר בדיני־תורה. נפטר בשנת תרצ״ט.

לאחו״נ, הפרבר שמעבר לנימאן, היתה, כזכור, שושלת רבנות משלה, בשני עשוריה האחרונים של קהלת גרודנה, כיהנו כרבנים בפרבר:

הרב ר׳ אהרן רובינזון
Rabbi Aharon Rubinson

ר׳ יהודה („ר׳ יהודהל״) זאַיונץ, אשר שימש כמורה־הוראה שם מאז פטירתו של הרב ר׳ זרח דיסקין. ציוני ותיק היה, ולפני שנתמנה כמו״צ, היה חי בעניות מפרוטות שהיו מקבצים למענו.

בראשית תרפ״ב עלה על כסא הרבנות באחו״נ הרב של לונה הקרובה, בן בריסק־דליטא, ר׳ איסר יהודה אונטרמן, כיום הרב הראשי לישראל. הרב אונטרמן מספר:

„הודיעוני בפתע, כי בשבת פרשת נח, החליטו אנשי „פרשטוט״ (הפרבר) פה־אחד להזמינני לכהן שם כרב. בבואי למקום, מצאתי בו הרבה בני־תורה ומוסדות חשובים אחדים, ביניהם — מלבד בית־הכנסת העתיק מעץ, בתי־המדרש ובית־הקברות — גם „תלמוד־תורה״ ומוסדות־צדקה מיוחדים ל„פרשטוט״. ואם כי „הפרבר״ היה קשור בגרודנה־רבתי, נודע לו אופי משלו: נשתמרה בו האדיקות במסורת, ועסקניו־פעיליו, ביניהם אישים חשובים, כגון ר׳ אפרים ניימאַרק, לייב אורלוביץ׳ ואחרים, עמדו על המשמר, שלא תמוש ממוסדיהם האווירה של היהדות המורשתית.

מצאתי אז את הפרבר שרוף בחלקו מימי המלחמה של שנת תר״פ שבין פולין לבין רוסיה המועצתית. הוקם אז ועד במקום — לשיקום ההריסות בעזרת ה„ג׳וינט״, והמלאכה בשדה זה היתה מרובה.

„כיהנתי שם עד ראשית תרפ״ד, עת הוזמנתי לשמש רב בליוורפול שבאנגליה״.

ואמנם בידוע הוא, כי מוטלת היתה על הרב אונטרמן נ״י, בשנות כהונתו ב„פרשטוט״, משימה כבדה: להשיג אמצעים להחזקתם ולקיומם של השירותים הציבוריים משל יהודי המקום ושל מוסדות החינוך התורניים, לארגן עזרה לנזקקים, בכוחם של אחינו שבאחו״נ ושבגרודנה גופן, לעמוד בקשרים עם מוסדות מרכזיים במדינה וכו׳. והרב אונטרמן שקד על העשייה והיא הניבה את פירותיה.

עם נסיעתו מגרודנה, עלה על כסא הרבנות באחו״נ באותה שנה, ר׳ שמואל אהרן ב״ר יצחק אלחנן פלוטקין, רבה של דרצ׳ין.

ואילו בראשית תרפ״ו ניאות, כפי שסיפרנו, לכהן כרב בפרבר, ר׳ יהודה שמעון שקופ, הר״מ הדגול של ישיבת „שערי־התורה״, שעברה אותה שנה לשכון באחו״נ.

ומשהתפטר, בשנת תרפ״ט, בשל מצב בריאותו, מכהונתו כרבו של הפרבר, הוזמן למלא את מקומו — בנו, הרב ר׳ משה מרדכי שקופ (כיום רב בניו־יורק, שבארצות־הברית), שכיהן כאחרון לשושלת הרבנות ב„פרשטוט״, עד שעבר עם בני־הישיבה לווילנה, עת נכבשה גרודנה ע״י הצבא האדום בראשית מלחמת העולם השניה.

ד. ר.

חזני־דמתא

קורותיה של החזנות בגרודנה כרוכות ודבוקות עם בית־הכנסת הגדול שבה. ועִם יצא לה לקהלה זו, בין אחיותיה ב„מבינותה" ובטוב טעמה בספירה זו, שתפסה מקום כה נכבד במעמקי נשמתם „היתרה" של המוני העם במקום והיתה ממלאה אותה תוכן מרנין ומתרונן לימות החול הנוגים.

השושלת של חזני־דמתא בהוראדנא, כלומר שבבית־הכנסת הגדול שבה, מתחילה במידת הידוע לנו (מרשימות „ל.מ." ב„אונזער גראדנער עקספרעס", מ־24 ו־27 בדצמבר 1929, ו־2 ו־17 בינואר 1930) — בר׳ „עזריאל׳קה" שרשבסקי, סבו של החרשתן הנודע בעיר.

לאחר פטירתו בא במקומו (לכל המאוחר מאדר תרכ"ה — 1865) כש"ץ הקהלה ר׳ שמואל יצחק ברנשטיין „דער גילדערנער פלאָקן" („כלונס־הזהב") או „שאגת האריה", כפי שכינוהו, בשל קול הטנור שלו האדיר. ואילו לכינויו הראשון השכיח יותר, „כלונס הזהב", נמצאו שני טעמים: האחד (לפי זלמן שפירא ז"ל, אבי השר משה שפירא יבל"א) — כי היה עומד לפני התיבה זקוף וללא ניע; אולם על הטעם השני עמד באחד ממאמריו, הזמר ואיש־המוזיקה היהודית העממית מנחם קיפניס הי"ד, בעל־הטורים „על עולם הזמרה בישראל", שב„היינט" הווארשאי. קיפניס מביא בשם החזן המהולל „דער ווילנער בעל־הבית׳ל" („האברך הווילנאי"), שפסק לאחר האזינו לתפילת הש"ץ ברנשטיין, שאכן „זהב שופע מגרונו, ועם זאת אינו אלא כלונס". ה„גילדרנר פלוקן" היה נילווה בעברו על התיבה ב„להקת משוררים".

וא"ש פרידברג מספר עליו בזכרונותיו, ש„כל ניגוניו היו ברוח העברית האמיתית, ובהם רב כוחו; אותם חיבר חדשים למועדים בכל שנה ושנה, וכולם נתקבלו בעם, נחקקו על לוח לבותם עד עולם, ונישנו וחזרו ונישנו מאת כל ידועי נגן". ובייחוד „היה אהוב — — ע"י כשרונו באימפרו־ביזציה, שבה הצטיין". הוא „היה מתרגם כל פסוק ופסוק בצורתו ממש עפ"י השתלשלות הקולות בנעימה וזמרה, בכבדו את ה׳ מגרונו ולא היה חקר למעשי גבורותיו. וכל העם — — אחוזים בחבלי קסם, נדמה להם כמו יושבים המה בגן־עדן והמון צפרים המעופפות בין העצים אומרות שירה ומרננות כל לב".

עם הסתלקות החזן ברנשטיין, בגיל 70 ומעלה, פקדה „תקופת־ביניים" קשה את חובבי החזנות שבעיר. וב„היום" הפטרבורגי, מל׳ באייר תרמ"ו, מציין הכתב מהוראדנא, החותם בראשי תיבות „אמ׳מ", שבחירת ממלא־מקום חדש „קשה כקריעת ים־סוף; חזן יוצא וחזן נכנס; ביהכ"נ נהפך לבית־משחק, עולים על הספסלים כדי לראות את המזמר".

אך „מביני־דבר", ובכאלה בתחום החזנות, הן נתברכה עדת ישראל שבגרודנה בשפע מדורות — ידעו במי לבחור: כחזן־דמתא נתמנה ר׳ יוסף אַלטשול מסלונים („ר׳ יושה סלונימר") המהולל.

ר׳ יושה כבש את יהודי גרודנה, והם נשאו את שמו וזכרו ברוממות הכבוד ובחיבה והערצה עד לחורבן הקהלה ממש. אך בכיבושו זה זכה לא רק בגדולתו כחזן מחונן ומושלם הן בקולו ובידיעותיו ובסגולותיו המוזיקאליות והן בקומפוזיציות הליטורגיות המקוריות שלו, שהיו מושרות בפי יודעי־תפילה־וזמרה בדחילו ורחימו — אלא שקנה את לב העם בהוראדנא בשלימות אשר באישיותו וב„נוסח" שלו כ„בעל־תפילה" הדבק בכל נפשו ומאודו לבורא שמים וארץ, כשליח־ציבור נאמן עם אלקיו ו„קורע שחקים" לשעריו. כי אכן היה ר׳ יושה למדן, יושב על התורה כל הימים ומתיחד עם לימודה, צם בכל יום ב׳ וה׳ ומקפיד על שמירת המצוות כאחד מצדיקי הדור.

פטירתו של החזן האהוב, ר׳ יושה, לא זו בלבד שהשרתה אֵבל כבד בקהלת גרודנה על המוניה, אלא שעוררה גם את השאלה המטרידה: מי ימלא את מקומו ואם בכלל יימצא מי שיניח את דעתו וטעמו של הקהל. מסופר, שהעיר היתה כמרקחה ונשתררה בה מבוכה ואנדרלמוסיה, של זה טוען בקמח וזה בחיטים, בלא שניתן היה להידבר — עד שנימנו וגמרו, בשנת 1909, „להביא" חזנים „לנסיון".

היו, בכן, באים הללו לעיר, עוברים בשבת על פני התיבה בבית־הכנסת הגדול ומתאמצים לגלות את מלוא יכולתם, ולא נמצא בהם ראוי לחזנות הוראדנא והולם אותה: האחד בשל איכות קולו, שלא הניחה דעת „מבינים"; ורעהו — מפאת „הדרת־פנים" לקויה במקצת או מחמת טעם שבטעמי הטעמים למיניהם. וכך — עד שבאחת השבתות הופיע חזן מעיר אשר שמה לא נודע בקהל גרודנה וצלצולו משונה, „קרמנצ׳וק" (קרמנצ׳וג שבאוקראינה), ומעורר בזה יחס של ביטול וזלזול מצד רבים שבמקום. אף ה„בעל־דבר" בכבודו ובעצמו, כלומר החזן ר׳ ברוך קאַמנצקי, משהופיע בבית־הכנסת ופנה אל „העמוד", לא עורר כל „רושם", כי היה גם צולע כלשהו; אפס למו־בה הפלא נתרחש הפעם נס: אך פתח ב„קבלת־השבת", והדהים את מאזיניו בקול הטנור שלו האדיר והנדיר ביכולת הקולוראַטורה שלו ובעלייה מן הטונים הנמוכים ביותר ועד לעליונים שבעל־

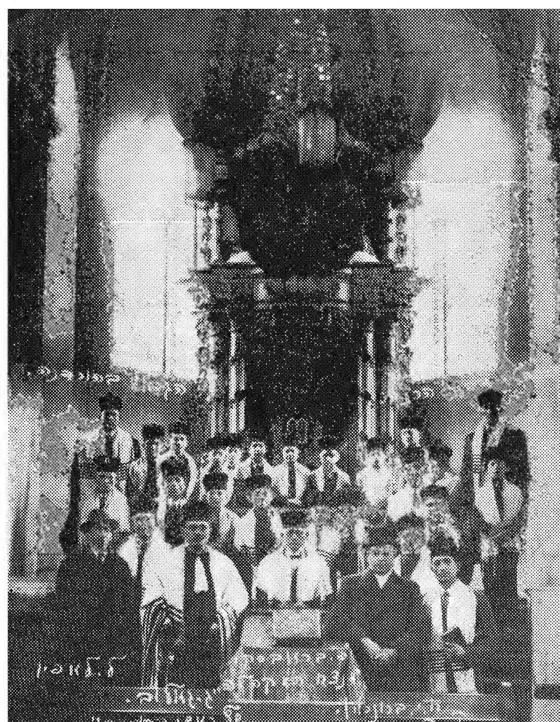
יונים בגמישות לא־שכיחה. הקהל הוקסם ונכבש בבת־אחת: אכן „זהו" אשר ביקשו. עוד אותו לילה עברו שמעו ותהי־לתו מפה לאוזן ומבית לבית, ולמחרתו לא נותר עוד בבית־הכנסת הגדול מקום להידחק בו „אפילו לסיכה".

ר' ברוך קאמנצקי מ„קרמנצ'וק" זו, נתמנה, בלא שהיות ועל דעת כולם, כחזן־דמתא דהוראדנא. אכן היה זה ש"ץ־אמן מקורי, ותפילתו־זמרתו היתה „חטובה ומלוטשת", כהגדרת אחד הכותבים עליו. כן שלט במאות קומפוזיציות ליטורגיות בכל ארבעת הקולות. 16 שנה כיהן בכהונתו בגרודנה, להוציא את שנות המלחמה העולמית הראשונה, ועזב את העיר בשנת 1926, משהוזמן לשמש כחזן בקליוו־לנד שבארצות־הברית. אך יהודי גרודנה לא יכלו עוד לשכחו.

לבית־הכנסת הגדול היתה גם מקהלת „משוררים" משלו, שהיתה מלווה את החזן בתפילתיו. כאחד המנצחים על המקהלה במשך שנים כיהן המורה העברי ר' שרגא־פייבל ברזובסקי. גם כשלקתה שמיעתו, לא עזבתו תחושתו המוזיקאלית המפותחת הנכונה תמיד וניצוחו על המקהלה הוסיף להיות ללא דופי. הוא אף חיבר קומפוזיציות לתפילה, ומסופר, שחזנים כקוסוביצקי וקאמנצקי היו מבצעים אותן, בלא שנודע בקהל, מלבד לצנועים, מי יצרן.

החזן ר' ברוך קאמנצקי / קאמענעצקי
The cantor Kamenetzki

מקהלת בית־הכנסת הגדול עם המנצח ועם החזן
דער כאָר פון גרויסן שול
The Great-Synagogue-choir

ד. תנועות וזרמים

התנועה הציונית

יצחק סולובייצ׳יק

ה„מרכז" הציוני

קו אופייני, שייחד את התנועה הציונית לשלוחותיה ולגוניה בגרודנה, היה דבר התרכזותם יחד אלה ליד אלה תחת קורת־גג אחת — ב„מרכז הציונים", או ב„מרכז", כפי שהיה קרוי בקיצור. ושימש „מרכז" זה בעת ובעונה אחת הן כמעון משותף למוסדות הציוניים ולשלוחות התנועה לגוניה והן כבית־ועד ומועדון כללי, וחוליית־מגע מתמיד מהדקת את הקשרים ביניהם.

בתחילה שכן ה„מרכז" בבית חביליביצקי ברחוב דומיניקאנסקה, משם עבר לבית יהודה מרגלית (בעבר משל ברגמאן) ברח׳ מוסטובה. ובראשית 1928 החליף ה„מרכז" שוב את מקום משכנו והועבר לרח׳ „ליסטובסקי" לבית, אשר שימש קודם לכן אכסניה לבית־הספר של „תרבות". ב„מרכז" מצאו את משכנם זרמים ציוניים אלה:

„הציונים הכלליים", שנימנו אז ברובם עם סיעת „על המשמר", שמנהיגה היה יצחק גרינבוים, ואשר בראשם בגרודנה עמדו: נח באס, ד״ר מרדכי בורודיצקי, לימא ריפ, דניאל מרכוס, אהרון שולקס, צבי סולובייצ׳יק ומרדכי רבייקוב (כולם אינם עוד בחיים); פועלי־ציון=צ״ס, „השומר הצעיר" ו„ויצ"ו" [שפרטים עליהם מובאים להלן]; ה„התאחדות", זרם שבו נתאחדו אנשי „הפועל־הצעיר" עם פלג מ„צעירי־ציון", ובראשו בגרודנה י׳ סולובייצ׳יק והמנוחים י׳ סאַס ומרדכי וארשאַווסקי; „בית״ר" ובראשה דויד דראַזנין ויצחק ילין (שניהם בישראל).

גם המשרד הארץ־ישראלי המקומי, שהיה מאַשר, לאחר בירור, את המועמדים לקבלת רשיונות לעליה לארץ — שכן

ועד „קרן־היסוד" ועסקניה עם לייב יפה, 1924 — דער ועד און טוערס פון „קרן־היסוד" מיטן גאסט לייב יפה

"Keren-Hayessod" Committee and Keyworkers

יושבים מימין, מלמטה בשורה א׳: הגברות — בקר, ברמאן, ברוסטין, שמואלביץ׳, אַלפרשטיין, ברמאן, מר קושבניק, ברײנה דרייהר־בירגר, י׳ קוסובסקי; — בשורה ב׳: א׳ שולקס, י׳ דופלברג, הגברות מרגלית וקוסובסקי, לייב יפה, ד״ר שמואל חזן, יהודה מרגלית, הגברות ברונרווין ולאפין, ל׳ ריפ, שאליוטא; — עומדים בשורה ג׳: פוליאק, וילין, קאראסיק, סאַוויצקי, יצחק סולובייצ׳יק, אברהם פומראנץ, אליעזר גלגור, נח באס, אביגיל קרון, גב׳ פולאק, בילצ׳יץ, גב׳ פיינגולד, גוטקין, טוביה זאמקוב, דויד דונסקי; — בשורה ד׳: בז׳וזוביץ׳, א׳ ברוסטין, בר בלקו, מייצ׳יק, לפידות, לווין, צ׳ פינקל, שמואל דראזנין, בייראם, וולברג, דלוגאַץ׳, ליפסקי, אברהם פייבושביץ׳; — בשורה ה׳: מישקין, נחמן טאנקוס, יעקב וולשטיין, פנחס וין, אליעזר פאלניצקי, זאַלישאַנסקי, גרץ; — בשורה העליונה: וורושילסקי, פוזנסקי, ל׳ זונשיין, ז׳ לוביץ׳, חיים שסקין, יצחק פוזניאַק, משה דרייהר, פסח סרייסקי, אברהם באַבון

אף הוא ב„מרכז". ב„משרד" זה שותפו כל הזרמים הציוניים וכרופאה מטעמו, לבדיקת בריאותם של המועמדים לעליה, שימשה ד"ר שרה סולובייצ'יק ז"ל.

כן הכיל „המרכז" את המשרדים של הקרן־הקיימת ושל „קרן־היסוד" ואת הספריה ע"ש י"ח ברנר.

„המרכז" היה בעצם הלב הפועם של כל התכונה והעבודה בגרודנה, הן למען ארץ־ישראל והן בעניינים המקומיים הנוגעים ליהודים. כאן התנהלה מערכת הבחירות מטעם הציונים לקהלה, לעיריה ולמוסדות אחרים, ומכאן יצאה הפעילות גם לעיירות הסביבה — לסקידל, קרינקי, סופוצקין וכו'.

בזכות המגע התדיר היום־יומי ב„מרכז" בין כל הזרמים הציוניים, היו היחסים ביניהם בגרודנה ידידותיים, על אף חילוקי־הדעות הרעיוניים.

שרה סולובייצ'יק

סניף "ויצ"ו"

כארבע שנים לאחר בואי לגרודנה, ב־1927, הציעה לי אביגיל קרון להשתתף בעבודת ויצ"ו המקומית (שהוקמה אז באסיפת־יסוד, שבה הרצה האורח הסופר העברי המנוח, דניאל פרסקי, על פעולותיה של הסתדרות „הדסה"). הסכמתי, ומאז הייתי פעילה בסניף, ויו"ר בו עד לעלייתי לארץ־ישראל בסוף 1931.

בעיקר היינו משתתפות בפעילות בעבודה למען הקרנות הציוניות למיניהן, כמו בהתרמה לטובת הקרן־הקיימת — במישרים או ע"י נטיעת עצים ביערותיה, הרשמות ב„ספרים" שלה (של בני־מצוה וכד') וכו'. ויצ"ו בגרודנה נשאה למעשה במרבית העול של הפעולה הנ"ל.

מוקד בעבודת הסניף שימש ה„שוק" השנתי, שבהכנתו נטלו חלק פעיל כל החברות ושכל הכנסותיו היו קודש לקרן־הקיימת. „שוק" זה — מרכז החוויות של פעולתנו — היה נערך באולמי בית־הספר של „תרבות" בעת החופשה השנתית מלימודים. אחד המדורים שבו היה מוקדש תמיד לממכר תוצרתה של א"י.

כן עסק הסניף בהסברה ציונית, ובייחוד בעריכת הרצאות על הנעשה בא"י — על הרוב מפי אורחים־שליחים משם, או מפי חברות, שביקרו בארץ כתיירות.

הרעיון הציוני איחד את חברות ויצ"ו, ללא הבדל השתייכותן המפלגתית.

החברות הפעילות בסניף, מלבד אלה שכבר הוזכרו בהקשר אחר, היו: ברתה ניביאַז'סקי, פנינה רבייקוב, מרכוס, ברוסטין, ליפשיץ, גוז'אַנסקי, בראַוור, רחל פיינגולד, גיטל סרבראַני, הניה מטוס, מלכה סקיבלסקי, לפידות, פולה זייצל, ינובסקי, שרה רוטן, ברתה בורדה, חנה ריף, בלומשטיין, בירגר, אַלטפלד, חיה ליפניק, דינה ניימאַן, שרה איברסקי, אַלפרשטיין, מורנו, סאַס ואחרות, אשר שמותיהן נשכחו ממני.

חלק ניכר מן החברות עלו אח"כ לארץ־ישראל.

פנינה אורנשטיין

תנועת הנוער הציוני "עקיבא"

תנועת „עקיבא" נתכוננה בגרודנה ב־1934, בקירוב. מייסד הקן היה יוסף ז'לינקובסקי (כיום ב„בית יהושע", מושב שיתופי בשרון) ואני פעלתי בו כשליחה־מדריכה לסירוגין בשנים 1935 — 1936. נימנו עמו אז למעלה מ־150 בני־נוער, מחציתם תלמידי הגימנזיה הפו־לנית הממשלתית, מרוחקים מתנועות־הנוער היהודיות וגם מיהדות; יתרם היו תלמידים ברשת החינוך של „תרבות" או בבתי־ספר אחרים.

פעולות הקן התנהלו ברמה גבוהה. בקיץ היו החברים הגרודנאים המאַרגנים את המושבות בטרוק, לשם היו מתכנסים נערות ונערים למאות מן התנועה בפולין הגדולה ומאזורי־הספר, כשאנשי־הקן שבגרודנה משמשים להם מדריכים.

הקן, אחד החשובים שבתנועה בפולין כולה, בחומר האנושי שבו וברמתו התרבותית — שכן ב„בית־העם" הציוני, והיה מחולק לגדודים. היו בו קבוצות שדיברו עברית בלבד, והיו שהתכוננו לעלות לארץ־ישראל.

עם אנשי ה„פאטרונאט" (גוף־חסות של מבוגרים) של הקן נימנה גם העסקן הציוני הדגול וידיד הנוער נח באַס הי"ד.

קבוצת חברים מתנועת „עקיבא״

א גרופע חברים פון דער „עקיבא״ באוועגונג

A group of members of the "Akivah" movement

יושבים מימין למטה: משה אלפרשטיין, רחל ניימאן, מרדכי סולוביי, מרים קפלן; — בשורה ב׳: 1) שבקה דרביאַנסקי, 2) ..., 3) המדריך בן־יעקב, 4) עדה רובינשטיין, 5) המדריכה — יפה, 6) פולה קמחי, 7) יצחק לב; — עומדים: פסיה קלמפנר, פניה ברודוביץ, מיכה באס, אטקה קפלן, איסר לווין, יעקב קושלביץ׳.

המלבה״ד

״המזרחי״

זרם „המזרחי״ נימנה עם הוותיקים ביותר בתנועה הציונית בגרודנה לאחר הציונים־סתם (או הכלליים פשוטו כמשמעו) ו„פועלי־ציון״.

עוד בראשית הציונות המדינית בגרודנה אנו מוצאים בה אגודה בשם „גיבורי־ציון״ — משל ציונים דתיים. במאוחר יותר מתאגדת בעיר גם אגודת „מזרח״ה״ (המזרחי), אשר היו״ר בה בשנת 1909 היה ר׳ יחיאל מיכל ז״ק, בעל חנות

אברהם קמחי

Abraham Kimhi

למכשירי־כתיבה, ואשר שימשה כתובת חשאית בעניינים של התנועה הציונית; בבית־מסחר זה ניתן היה בימי שלטון הצאר גם להשיג בולים של הקרן־הקיימת, שבנותיו של ר׳ יחיאל מיכל (האחת מהן סוניה, אח״כ רעיית העסקן והחוקר דניאל לייבל; נפטרה בירושלים) היו שולפות מתוך מעטפה חבויה במגירה מוסווית מאחורי השולחן. עם פעילי „המזרחי״ בגרודנה שלפני מלחמת העולם הראשונה נימנו אפרים ניימארק וסטאַרודוב.

כבר בבחירות הדמוקראטיות הראשונות לוועד־הקהלה ב־1918, נועדה ל„המזרחי״ השפעה ניכרת, ואילו ב־1921 נבחרו למועצת־הקהלה כל 14 מועמדיה של מפלגה זו, חברה בצלאל אַברמסקי נבחר כראש המועצה, וסיעת „המזרחי״ היתה המכריעה בה.

זרם „המזרחי״ בגרודנה תפס מקום שלישי במשך שנים (ב־1927 — אף מקום שני) במספר המצביעים בעדו לקונגרסים הציוניים — לאחר ה„גוש של א״י העובדת״ ו„הציונים הכלליים״ (או לפני הרביזיוניסטים, לפני שהללו פרשו מן ההסתדרות הציונית).

חברי „המזרחי״ נטלו גם חלק נכבד, יחד עם אנשי „אגודת־ישראל״, ברשת החינוך של „יבנה״ בגרודנה.

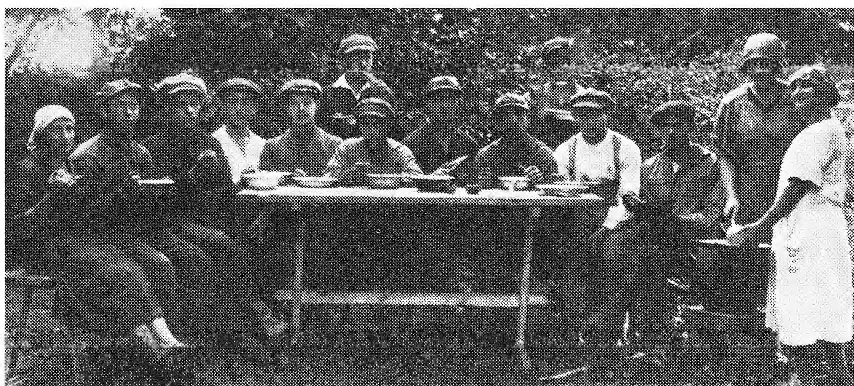
בין ראשי ה„מזרחי״ בעיר במחצית השניה של שנות העשרים, נזכרים: כיו״ר המפלגה — שמואל זליקוביץ, ובמאוחר יותר — הרב ר׳ אהרון רובינזון. ובין שאר הפעילים — א׳ ניימארק הבלתי־נלאה; בעל־בית־הספר העברי „תושיה״ המורה חיים גורניצקי; הסגן ליו״ר בוועד־הקהלה, שמואל פינסקי; איש־העט אברהם קמחי; מרדכי פישר (מעסקני אחו״נ); מ״י קריקסטאַנסקי; המורה העברי הוותיק אברהם בלוך; יוצק־הפליז הדווד אברהם פומראַנץ; שלמה ינובסקי וסרבראַני.

כבכל מקום, כן נילוו לתנועת „המזרחי" גם בגרודנה שלוחותיה השונות. עם פרוץ המהפכה בגרמניה, ב־1918, אנו מוצאים בגרודנה אגודה של „צעירי־מזרחי", שריכזה מסביבה חוג פעילים מקרב "הקיבוץ", שנתפתחה עד מהרה לישיבה „שערי־התורה". בין מייסדי חוג זה היו: יצחק ואַסילישסקי („איישישקר") — נואם מוכשר חוצב להבות אש והרוח החיה בייסוד „צעירי־מזרחי"; חיים הורביץ (נולד ב־1896 ונפטר ב־1958 בירושלים); משה שפירא יבל"א, מנהיג „הפועל המזרחי" אח"כ, ובימינו — שר־הפנים של מדינת ישראל; ר' שבתי טובולסקי (שמואלי), כיום המזכיר של „מרכז הרב" בירושלים (הישיבה ע"ש הרב קוק זצ"ל) ושמואל גורניצקי (כיום גורדון, מעסקני החינוך העברי הדתי בארה"ב).

קבוצה מחברי „צעירי־מזרחי" פעלו לעשיית נפשות לרעיון הציוני בקרב חבריהם בחורי־הישיבה, אף ניהלו „החלוץ המזרחי". מספר אברהם גולדברג (איש־חיפה), ממייסדי אגודה זו:

„החלוץ־המזרחי בגרודנה הוקם ב־1925 ע"י קבוצת צעירים, וביניהם: אברהם גולדברג; אברהם חיים מירובסקי ז"ל ויבל"א אחיותיו הינדה ולאה; יצחק חנה ופשה דימאנט; חנן טאנקוס, אהרון לוניבסקי (כולם בישראל) וכן אלתר מרדכי לביץ, נכדו של ר' עזריאל המלמד.

תחילה היינו מתכנסים בדירת יצחק דימאנט, שהיה יו"ר האגודה ולאחר־מכן בביה"ס „יבנה" שברח' המצודה („זאמקובה"). משם עברנו לביתו של אברהם יפה ב„יורזיקה" שבפרבר שמעבר לנימאן. מרים קראַוזה (קלמפנר) ואחיותיה היו אז פעילות מאוד בביסוס התנועה. אחד התומכים בידינו

בהכשרת „החלוץ־המזרחי" בקאַרולינקה

„החלוץ־המזרחי"־הכשרה אין קאַראָלינקע

"Hachshara" of "Hapoel Hamisrachi"

בעניין זה מאבק קשה עם מדריכים ב„קיבוץ". אחד הצעירים הללו מבני־הישיבה, קראַבץ, בשאפו להקים דור של בעלי־מלאכה יודעי תורה ולומדיה, ממשיכי המסורת של ר' יוחנן הסנדלר — נחלץ גם בגופו ללמוד מלאכה זו.

באמצע שנות ה־30 פעל בגרודנה גם סניף של „תורה ועבודה" („הפועל המזרחי"). בין פעיליו נזכר במיוחד יצחק גלבורד (כיום מראשי ועד־הישיבות בישראל), נכדו של הרב־דמתא ר' אברהם גלבורד.

בו בזמן (בראשית תרצ"ה) נוסד בגרודנה גם קן של „השומר הדתי", שבוועדו הראשון ובין פעיליו היו: יונה בכר, רבקה מאַלאַכובסקי, יעקב קופיטניק, שושנה קרמר, אברהם גולדברג, י. זילברברג ויצחק ולייזר לייזרוביץ.

שלוחה חשובה של„המזרחי" בגרודנה היתה אגודת מאנשי הציבור בגרודנה היה הרב ר' אהרן רובינזון.

ב־1927 הוצאנו קבוצת חברים להכשרה ב„קאַרולינקה" שבדרך לנובידבור, והראשונים מאלה עלו כעבור זמן קצר לא"י.

[לפי א"ח מירובסקי, עבדו חברים מ„החלוץ המזרחי" שבגרודנה ב„עבודת־שדה" אצל „פריץ" בקלבאַסין, שנודעה אח"כ לדראון עולם כ„מחנה־המעבר", זה גיא־הצלמוות, שבו רוכזו היהודים מעיירות מחוזה של גרודנה, ואלפים אחדים מן העיר גופה — לפני שילוחם לדרכם האחרונה להשמדה; החווה קלבאַסין היתה מרוחקת כ־5 ק"מ מקאַרולינקה הנ"ל.

ב־1935 נוסד בגרודנה סניף של „מרכז בעלי־מלאכה דתיים" (איגוד במגמה מקבילה להסתדרות „העובד" שהיתה שלוחה לתנועת „החלוץ" הכללית), ובראשו עמד חיים הורביץ ז"ל].

ציונות סוציאליסטית וחלוצית

דויד בן־דוב (ברמאן)

כלי־עבודה לפועלי ארץ־ישראל

בשנת 1921 הגיע לוועד המחוזי של „צעירי־ציון" (צ״ס) בגרודנה חוזר מאת מרכז התנועה אשר בוואַרשה, ובו נקראנו להכריז על אוסף של כלי־עבודה למען פועלי ארץ־ישראל, לפי הצעת קפא״י (קפא״י — „קופת פועלי ארץ־ישראל", מוסד הברית העולמית של פוע״צ בשעתו, אחר־כך של הסתדרות־העובדים הכללית בא״י). הודגש בחוזר, שקיים מחסור בכלי־עבודה בארץ וכי יש חשיבות רבה למגבית זו גם לתנועתנו בפולין.

חברי הוועד המקומי נתלהבו לרעיון וניגשו במרץ לביצועו. לנו היתה, אמנם, ידועה נכונותם של יהודי גרודנה להיענות לכל מגבית למען ציון, ובייחוד היתה זכורה התנד־בותם הנדיבה ל„קרן־הגאולה" (שקדמה ל„קרן־היסוד"), עת נאספו בעיר עדיים, כלי־זהב ודברי־ערך למכביר — אך לא היה ברור, מה היחס שיגלו לקריאה לתרום כלי־עבודה. פירסמנו אפוא קול־קורא ליהודי עירנו להיחלץ לעזרה לפועלי א״י החלוצים באספקת מכשירים למלאכה בשבילם, וביקשנו להכין אותם לשעה שיבואו נציגי המגבית לקבלם. ניצלתי גם את היכרותי עם פקידים בכירים במשרדי הממשלה המחוזיים שבעיר, והצלחתי לקבל מידיהם רשיון למגבית הן בגרודנה והן במחוזה — דבר שלא ניתן במקומות רבים אחרים בפולין, בשל התנגדות השלטון המרכזי להוציא כלי־עבודה מן המדינה, שהיתה זקוקה להם, לדעתו, בעצמה.

הצעדים הראשונים למען המגבית עודדו מאוד את חברינו להמשיך בה, ועד מהרה החלו המחסנים שהועמדו לרשותנו להתמלא ערימות ערימות של אתים, מכושים, קלשונים, פטישים, כלים לנגרות ולמסגרות וכו׳. העגלה של „החלוץ", מעוטרת סיסמה מוקדשת לאוסף, היתה עוברת ברחובות, ויהודי גרודנה גברים ונשים מכל השכבות, ובייחוד בעלי־מלאכה, מגיחים מן הסימטאות ומפתחי בתיהם וכלים בידיהם, והם עומסים אותם בדחילו ורחימו במו ידיהם מערכות־מערכות שלימות בעגלה, ומביעים את שמחתם על שעמיתיהם בארץ־ישראל יהנו ממתנות־ידם אלה. „זאָלן זיי עס ניצן געזונט!" („ישתמשו־נא בהם בנחת!") — היו מפטירים. לא־מעטים גם באו בטרוניה על שפסחו על משכנותיהם. אף רבים מבין חברי ה„בונד", לרבות ראשם ד״ר אברהם ליפניק, הזמינו את נציגינו אליהם ובדרך הפגנתית מסרו כלים, שקנו במיוחד למען המגבית, בהוסיפם: „כסף אין אנו תורמים לציונים, אבל לעזור לפועלים בארץ־ישראל בכלים הדרושים להם מוכנים אנו, וזאת — מתוך סולידאריות עמם".

באהבה ובמסירות נלהבת נתמכרו למגבית גם חברינו בערי־השדה; סקידל, לונה, ווֹלפּ, קרינקי ועוד. משם קיבלנו גם מכונות־תפירה רבות במצב מצוין — תרומות החברות, שוויתרו עליהן, „למען החלוצות" בארץ־ישראל. הללו צירפו אל הכלים גם מגבות עטורות מעשי־ידיהן ועליהן רקומה הקדשתן: „לאחינו ולאחיותינו החלוצים בארץ־ישראל".

להצלחת האוסף בגרודנה ובסביבתה ניתן פירסום רב בעתונות וארשה; והכרה של תודה והערכה חמה הביע לנו המרכז של „צעירי־ציון" בפולין — על הקרונות המלאים מטוב הכלים והמכשירים, שהגיעו מגרודנה אליהם, ולאחר זמן־מה לתעודתם: לפועלי ארץ־ישראל. ורבה היתה גאוותנו על כך.

אליעזר פאלניצקי

פועלי־ציון = צ״ס

בשנות 1921—1933

א.

כידוע נתפלגה תנועת „פועלי־ציון", בוועידתה העולמית באוגוסט 1920, לשני מחנות־בריתות נפרדים (ל„ימין" ול„שמאל"). הרקע לכך נעוץ היה בהבדלי הגישה להשתלבות בעולם הקומוניסטי ובגופיו הארגוניים העליונים (ב„קומאינטרן", הוא האינטרנאַציוֹנאל הקומוניסטי), וכן בשוני בהערכת השיעורים של מרכזיות הפעולה למען בנין ארץ־ישראל ודחיפותה; ומכאן — בדבר הקשר עם התנועה הציונית במכלולה ולשלוחותיה, לפעליה ולמערכתה הארגונית.

באותה תקופת הפילוג, בשנת 1921, התכנסו בגרודנה מספר חברים צעירים, לשם חילופי־דעות על המצב בתנועה; וכשנתברר, שמזדהים אנו כולנו עם הסוציאליזם הדמוקראטי ועם הנאמנות לציונות סוציאליסטית פעילה ומגשימה — כלומר ל„פועלי־ציון־ימין" — בחרנו בו במקום גם ועד („קומיטט") ראשון לזרם זה בגרודנה, ובו: כותב הטורים האלה (יו״ר), והמנוחים פסח סוֹבוֹל (מזכיר) ווונדל שולקס (עבר אח״כ אל שורות ה„בונד"). ובכך ניגשנו לרכז וללכד סביבנו עוד חברים לאגודה ולכונן סניף בר־פעולה ומסוגל להתפתח.

ב־1924 נתכוננה ליד המפלגה גם אגודה של „נוער יהודי סוציאליסטי" („יסא״י" — „יידישע סאָציאַליסטישע ארבעטער־יוגנט"), שנועדו לה עתידות בכיבוש שכבות צעירות מקרב „בני־עמך" בגרודנה ובחינוכם להג־שמת הרעיון הציוני־הסוציאליסטי.

בו בזמן התנהלה פעולה חינוכית והסברתית גם בתוך הסניף גופו, בו נסבו ויכוחים לוהטים בין הנוטים אחר סוציאליזם יהודי מוסרי, שיניקתו עוד מחזון הנביאים („חסידי נחמן סירקין") ולבין מצדדי ההלכה המארכסיסטית („הבורוכוביסטים"). כן נחלקו הדעות גם בבעיית היחס לגבי מקומן של יידיש ועברית בחינוך העם ובעתידותיו.

ב־1925 מתאחדים „פועלי־ציון" עם „צ"ס" („צעירי־ציון־סוציאליסטים") גם בגרודנה, בה בושש האיחוד לבוא בשל דבקות הסניף המקומי של פוע"צ בנוסח ההלכה הצרוף, שהיה מקובל על המפלגה קודם לכן. בכוח מוגבר ובהתאזרות מחודשת ניגשים עתה פוע"צ־צ"ס המאוחדים בגרודנה להרחבת פעולתם במגמה שהתוותה לעצמה המפלגה המשותפת.

„צעירי־ציון" הביאו עמם אליה, מלבד חומר אנושי חשוב מבני האינטליגנציה העממית, גם נכס תרבותי יקר — את הספריה על שם י"ח ברנר, שהם יסדוה וטיפחוה באהבה ובמסירות. היה זה בית־עקד לספרים יחידי מסוגו בגרודנה, באָצרו בין 4,000 הכרכים, בקירוב, שבו, ביידיש ובעברית בעיקר — את המבחר הגדול והטוב ביותר של ספרות עברית. בכך גם ריכזה מסביבה הספריה קוראים נאמנים מטובי בני־הנוער, ובייחוד תלמידים ולומדים, מהם מבתי־הספר התיכוניים וכן בחורי־ישיבה.

לוועד הראשון של פוע"צ־צ"ס נבחרו צבי בלקו דויד דונסקי ופ' סובול (ניספו בשואה), ויבל"א ברינה גורניצקי, שושנה ילין, אליהו ינובסקי, משה מלמד וא' פאלניצקי (אזרחי מדינת ישראל כולם).

ב.

בשנת 1925 מתאחדות גם אגודות־הנוער של שני הזרמים המאוחדים „יסא"י" ו„נוער־צ"ס" — לתנועה אחת „דרור" („פרייהייט"), והיא נוטלת חלק פעיל ובמסירות רבה בכל פעולות המפלגה.

והימים ימי מאבק קשה בגרודנה, כבפולין כולה, על נפש הנוער והעמל היהודי. הזרם, שדגל במהפכה לאלתר בנוסח „אוקטובר" שברוסיה, העשוי — כך טענו חסידיו — „לפתור את כל הבעיות", האישיות, הסוציאליות והלאומיות של כלל האנושות העובדת ושל היהודים גם יחד — זרם זה היה עתה מראשי המדברים ברחוב היהודי; אנשיו גם נהגו בדרך כלל, שלא באיסטניסיות יתרה בברירת האמצעים ביריבות עם מתנגדיהם הפוליטיים, ועם נושאי דגלה של הלאומיות היהודית, ושל הציונות העובדת לא כל שכן. על פוע"צ־צ"ס היה אפוא לעמוד בשער מולם ומול אנשי אסכולות עוינות אחרות ולהאיר לפני הציבור את חזון הציונות הסוציאליסטית ואת דרכי הגשמתה. ואמנם עשה סניף המפלגה רבות בתחום זה, בהיעזרו לכך גם במיטב החברים ממרכזי התנועה, כמו ברל לוקר ואחרים, שהביאו את דברה לפני הקהל המקומי. כן התנהלה הסברה גם בכתב, באמצעות העתון „אונזער לעבן", שהוצא אז לאור בגרודנה ואשר חברנו צבי בלקו היה אחד מראשי המדברים בו.

באותו זמן מקימה פוע"צ־צ"ס גם אגודה לפיתוח הגוף ולספורט, בשם „קראַפט" („כוח"), שתפסה אחר־כך מקום מכובד מאוד בתחום זה בגרודנה. היא אף היתה הניצן הראשון לתנועת הספורט של המפלגה בפולין.

עם גידול המפלגה בגרודנה והתרחבות פעולתה, בשל גם הצורך במעון משלה (עד כה היתה שוכנת ב„מרכז", זה בית־הוועד המשותף לכלל הזרמים והשלוחות הציוניים בגרודנה), והיא פותחת בראשית ספטמבר 1927 מועדון לעצמה, על שם בר בורוכוב, ברחוב העיריה („מאַגיסטר־אַצקה").

עד למאורעות הדמים, שפרצו בארץ־ישראל באב תרפ"ט, היו פוע"צ־צ"ס ותנועת „פרייהייט" נוטלים חלק פעיל בחברת „יש"א" (אירגון לבתי־ספר ביידיש, בפולין). אך משנקטו ראשי חברה זו, בהשפעת ה„בונד", עמדה ברוח עוינת את הציונות למאורעות הנ"ל — החליט המרכז של פוע"צ־צ"ס להוציא את חברי המפלגה מאיגוד זה.

השפעה ניכרת נודעה לאנשי פוע"צ־צ"ס בקרב התלמידים שבמוסדות „תרבות", אם כי רשמית לא השתתפה המפלגה בפעולות חברה זו. כך נשתייכו רבים מן התלמידים הלומדים בבית־המדרש למורים העברי של „תרבות" לתנועת „פרייהייט", ומהם שנטלו חלק פעיל בכל פעולות המפלגה לתחומיה ולשלוחותיה. במגמה זו הקרינה על הצעירים הללו השפעת מוריהם חברי התנועה צבי בלקו, הגרודנאי, וכן לאנדה וויינגאַרטן שיוצאי גליציה היו. אנשי־הוראה אלה האצילו מרוחם ומהתנהגותם המוסרית העמוקה גם על עמיתיהם המורים והאקדמאים ושימשו בחייהם ובפעליהם דוגמה לכל שהסתופפו במחיצתם.

ג.

פעולות החברים של פוע"צ־צ"ס באיגוד המקצועי של הפועלים, שהגיעה למימדים ניכרים במיוחד בשנות ה־30 של המאה, והשתתפות הנציגות של המפלגה במועצת־העיריה — הביאו ליתר מגע בין הסניף שבגרודנה לבין ציבור העובדים היהודים המאורגנים שבעיר מחד, ועם המפלגות הסוציאליסטיות שלא מבני־ברית מאידך.

עוד בשנת 1926, לאחר ההפיכה של יוסף פילסודסקי

בפולין, השתתפו נציגים של פוע״צ־צ״ס בוועד ציבורי מחוזי, שהוקם בגרודנה ביוזמת ה„הרומַאדה" הבלורוסית (אירגון שדגל במאבק למתן זכות להגדרה עצמית לבלורוסים בתחומי מושבותיהם שבחבלי־הספר המזרחיים של פולין, ושלקומוניסטים היתה השפעה בו), ושתפקידו היה לפעול למען שחרור כל האסירים המדיניים. השתתפות זו של נציגי המפלגה בוועד הנזכר הופסקה אח״כ, לאחר שלא הסכים לכלול במצעו הפוליטי, כדרישת בא־כוחה — פיסקה בדבר „שחרור האסירים הפוליטיים חברי צ״ס ברוסיה הסוביטית". נציגי פוע״צ־צ״ס בוועד הנ״ל היו כותב הטורים האלה ואפרים קופלמאן (נולד ב־1892 בסוקולקה, למד בגרודנה ובלודז', שם נצטרף לתנועה; במפלגה בגרודנה היה פעיל ב־1919 וייצג אותה במועצת־העיריה, יחד עם שימא אַמדורסקי הי״ד).

בהמשך לטיפוח מגעינו עם מפלגות העובדים, עלה בידינו להביא להקמת גוש סוציאליסטי מאוחד של „פפ״ס", „בונד" ופוע״צ־צ״ס לקראת הבחירות למועצת־העיריה בגרודנה, בשנת 1929. דבר התלכדות זו, שהקיפה גם תהלוכות ועצרות־עם משותפות באחד במאי תוך שמירה על סיסמותינו הציוניות־הסוציאליסטיות המיוחדות — הכה אז גלים בקרב ציבור העובדים המאורגנים והסוציאליסטים בפולין, כי זו בפעם הראשונה הסכים אז ה„בונד", שראה את עצמו „נציג יחידי" של מעמד הפועלים היהודי, להתאחד על יסוד מצע פוליטי משותף עם „פועלי־ציון־ימין". בעקבות בחירות אלה הוקמה גם סיעה סוציאליסטית משותפת במועצת־העיר, וחברנו אברהם ברוידה אף היה מדובריה הראשיים וזמן־מה גם ראשה,עד שנאלצה הסיעה, באוקטובר 1931, לאחר שנידחו כל הצעותיה — לצאת את המועצה. א' ברוידה ידע גם בה להגן בתוקף על העניינים המיוחדים של המוני העם בגרודנה, ועמדתו ועמידתו בכללותן הקנו לו יחס של כבוד ואהדה מצד כלל הצירים. בימי השואה נפל חברנו זה בקרב עם הנאצים, בהשתתפו בהתקוממות נגדם בגטו־ביאליסטוק.

בתחום האיגוד המקצועי היתה זו האגודה של העובדים בבתי־המסחר ובמשרדים, שלוועד שלה נבחרו לראשונה בשנות ה־20, חברים מאנשי פוע״צ־צ״ס. בשנות ה־30 הראשונות מוקמת, ביוזמת המפלגה ועסקנה יעקב בוראַקוב, אגודה של העובדים בצביעה, וגוברת השפעת פוע״צ־צ״ס בקרב פועלי המתכת והעובדים בעץ ובבנייה (היהודים), ורבים מהם עולים במשך הזמן לארץ־ישראל. באגודת פועלי־הדפוס מתבלט בפעילותו חברנו לייב רייזנר. בוועידה של האגודות המקצועיות בגרודנה, בראשית 1932, מייצגים את המפלגה: צ' בלקו, אברהם ברוידה וא' פאלניצקי; שני האחרונים נבחרו גם ראשונים כנציגיה במועצה המקומית של האגודות המקצועיות המעמדיות (לרבות משאינם בני־ברית), שהוקמה בגרודנה.

גם בשתי האגודות של בעלי־המלאכה היהודים בגרודנה, הסוציאליסטית והכללית, נטלו חלק פעילים מאנשי פוע״צ־צ״ס: פסח לבאַשבסקי המנוח, שצבע היה, וכן יחזקאל לידר ולייזר לידסקי (שני אלה נפטרו בא״י). פ' לבאשבסקי היה נציג המפלגה בוועד־הקהלה (נבחר ב־1928) ועמד לאחר־מכן בראש אגודת „העובד" בגרודנה (לשוחרי עליה במסגרת של א״י העובדת, שעברו את גיל ההשתייכות ל„החלוץ", רובם בעלי־מקצוע) — אגודה, שהוקמה ביוזמת המפלגה ושרבים מחבריה עלו לארץ.

נציגים, אנשי המפלגה או מאוהדיה, פעלו בגרודנה בכל המוסדות והגופים הלאומיים, הכלכליים, הסוציאליים והתרבותיים.

כך היו לה חברים נאמנים (מהם מוותיקי פוע״צ) גם באגודת הקמעונים, ביניהם אברהם חומול, משה עדין־ליפניק ונחום פאלניצקי המנוחים, ויבל״א איש־העט פנחס שטיינוואַקס, תושב גרודנה במשך שנים, ושהיה אחר־כך בוואַרשה מראשי הפעילים במערכת איגוד מקצועי יהודי, שהיה נתון להשפעת פוע״צ־צ״ס. הוא גם היה מראשי המשתתפים והעורכים של השבועון „אונזער וואָרט" („דברנו") שהחל להופיע בגרודנה ביוני 1933, ביוזמת המפלגה, מטעם „הליגה של ארץ־ישראל העובדת" שבמקום.

ד.

את המיטב מהגיגם, מליחם, ממרצם וממאמציהם ומחום לבם מסרו אנשי פוע״צ־צ״ס בגרודנה, בראש וראשונה, לעבודה למען בנין ארץ־ישראל — באמצעותם של „המדינה היהודית בדרך", היא ההסתדרות הציונית, ושל מוסדות הפועלים. במסגרת התנועה הציונית בכללותה על מפעליה וקרנותיה, פעלה המפלגה בגרודנה בצוותא עם שאר הזרמים הקונסטרוקטיביים, שיחסיה עמם היו לא רק תקינים, אלא גם ידידותיים, ובייחוד עם הציונים הכלליים שבמקום ואישיהם; ואילו בפעולה למען הסתדרות־העובדים ומוסדותיה (בהפצת מניות של „בנק־הפועלים", למשל, ולמען „קופת־הפועלים הא״י״ת" וכד') — עסקה עוד במסגרת של מפלגת־האם „פוע״צ־ימין", ואח״כ במאוחדת ובמשותף עם יתר האיגודים שב„ליגה למען א״י העובדת" במקום ושהוקמה אף היא בשעתה ביוזמת המפלגה.

ונציגינו בוועד־הקהלה, במערכתם בדיוניה בתקציב השנתי, למען פרודוקטיביזאציה מירבית של הוצאותיה — היו גם נאבקים קשה עם מתנגדי הציונות על כך, כי תוקדשנה הקצבות לקרנות הלאומיות ולצרכים של „החלוץ" ולהכשרת חלוצים. ובהזדמנות זו היו גם מטיבים להסביר

בציבור ערכי־יסוד של התנועה ולהאיר לפניו את פעלי־הבנייה בא״י — הסברה שבה לצורותיה עסקה המפלגה בכל ימות השנה.

אך ביותר רבתה והורגשה פעילותה של מפלגת פוע״צ־צ״ס בתחומי „החלוץ״ לשלוחותיו בגרודנה („החלוץ הצעיר״, „העובד״), אשר שימשה גם מקום מושב לוועדו הגלילי (לחבל גרודנה—ביאליסטוק—סובאלק), ושמרכזו בתקופה מסוימת היה פנחס קוזלובסקי, הוא ספיר, השר לאוצר ולמסחר ולתעשייה בממשלת ישראל בימינו.

גרודנה שימשה גם מרכז, שממנו יצאה פעולת המפלגה לערים ולעיירות הסביבה, וגם הרחק ממנה. חברים מפוע״צ־צ״ס שבגרודנה היו מבקרים ומרצים באוזיור, אוסטרין אמדור, לונה, נובי־דבור, סוחובולה, סוקולקה, סקידל, פורץ׳,קוזניצה ועד ביאליסטוק בכלל.

כינוסים של המפלגה ושל „פרייהייט״, מהם מלווים תהלוכות בסך דרך רחובות העיר אל חורשות הסביבה ואל הרי־הגיר — היו נערכים בגרודנה והיו משתתפים בהם חברים למאות מן העיירות הקרובות וגם ממרחקים. גרודנה היתה, כמובן, מיוצגת בוועידות התנועה ובמועצתה הארצית וכן במרכזה.

ההגשמה האישית של חזון התנועה היתה משאת־נפשם ודרכם של רבים מאנשי המפלגה בגרודנה, שגיל חבריה צעיר היה בדרך כלל (18—30 שנה) ומשלח־ידם מגוון: רובם עובדי־כפיים שכירים ופקידים, והשאר בעלי־מלאכה, מורים, סטודנטים, בעלי מקצועות חפשיים וכן קמעונים זעירים וכו׳. ולדוגמה האישית של חלוצי המפלגה ועוליה נודעה השפעה על הנוער, שהיה מצטרף לשורות החלוצים ולקיבוצי־ההכשרה למען עלות לא״י לבנותה בעבודה ובהתיישבות לזרמיה.

לא אוכל, שלא להוסיף ולהזכיר כאן אחדים מאנשי־ההוראה ומיתר החברים הפעילים, ככל שמעלה זכרוני. ייזכרו אפוא: י׳ סאס, מנהל 2 בתי־ספר בעיר, מורשה הקה״ק במחוז; מ׳ וארשאבסקי, הפעיל בוועד ה„ליגה למען א״י העובדת״; המורים ראובן ויגדורוביץ׳, ישראל גרוב, קלמן כץ, זאב יקל, חברי התנועה, שלימדו וחינכו את תלמידיהם ברוח החלוציות; המקשר הנאמן של כל התנועה הציונית בעיר — פוזבסקי; מאיר בלקו, איש־הסדר, הפעיל מנעוריו ועד סוף ימיו ב„צעירי־ציון״ ובמפלגה המאוחדת; הגרע־המרפא („פלדשר״) ניידל ינובסקי; ד״ר אהרן זאנדמאן, מועמד המפלגה לבחירות לוועד־הקהלה; טכנאי־השיניים בנימין שיפרס, מוותיקי התנועה; הסנדלר וול, הנאמן והמסור למפלגה; יעקב וולשטיין ולייב טקאטש המסורים; החבר הפעיל והידיד המנוח צבי (גרישה) ינובסקי, הוא העו״ד ינאי, שעלה לא״י לפני האיחוד והמשיך בה בפעילותו המפלגתית; ושיימה אמדורסקי (נולד 1891) שניספה ב־1943 יחד עם קבוצה מיהודי הגטו שבגרודנה, שנתפסו ביער פישקי הסמוך, כשהם מגלים התנגדות למרצ־חים הנאצים אף בנשק.

בזה לא נתמצתה, כאמור, מערכת פעולתה של מפלגת פוע״צ־צ״ס בגרודנה בתקופה שאנו דנים בה, אף הוזכרו כאן אך מעטים מנושאי־משאה חבריה־אישיה, שאינם עוד ושברובם הגדול כרות נכרתו עם כל המון בית־ישראל בידי חלאת־האדם הנאצית. אך כולם זכרם יישמר וייצרר ביקר במסכת הנצח של שארית אומתנו ושל בוני החברה לשוויון, לצדק וליושר במדינת ישראל העצמאית.

מסיבת־חברים / באנקעט פון „פועלי־ציון־צ״ס״, 1934 Farewell Party at "Poale-Zion"
יושבים אל השולחן מימין: שלישי—אברהם ברוידה, רביעי—ישראל סאס, חמישי—אליעזר פאלניצקי, ששי — י׳ וולשטיין, שביעי — אליהו ינובסקי; עומד במרכז: מאיר בלקו, לידו מימין — חיה פדר לבית פולאצ׳ק, משמאל — פנחס שטיינוואקס.

משה מלמד

תנועת הנוער „דרור" („פרייהייט")

א.

המשבר, שעבר על הסניף של תנועת פוע"צ בגרודנה בשנת 1920, כאשר לרגל המלחמה שבין פולין לבין ברית־המועצות וחילופי השלטון בעיר, עקרו ממנה חברים לליטא ולמקומות אחרים — משבר זה גבר והביא להתמוטטות הסניף, משנודע דבר התפלגותה של התנועה בוועידתה העולמית בווינה אותה שנה. רוב הנותרים מאנשיו פרשו עתה מפעילות פוליטית, ואילו העשרות משארית הפליטה נפלגו אף הם: רובם — ל„ימין", ומקצתם — ל„שמאל", וגם אלה לא גילו עוד סימני חיים תנועתיים ממשיים, עד שנבט בעיר גרעין של תנועת־נוער ציונית־סוציאליסטית (סניף ל„פוע"צ־שמאל" לא הוסיף עוד קום בכלל).

היתה זו קבוצה קטנה של 5 — 6 עולי־ימים, בעיקר מבין תלמידי בית־הספר המקצועי של „אורט", שמתוך חיפושי־דרך משלהם עצמם בלבד, בשבילי המתחולל סביבם, בעולם היהודי והכללי — הגיעו להזדהות עם תורת בורוכוב ועם דרכו של „החלוץ", ולהכרה בצורך להתארגן לשם פעולה במגמת ההשקפה אשר נתגבשה אצלם.

הקבוצה הראשונה של נוער פוע"צ בעירנו, „ י י ד י ש ע ס א צ י א ל י ס ט י ש ע א ר ב ע ט ע ר ־ י ו ג נ ט" („יסא"י") נוסדה בשנת 1924, ונימנו עמה: ל י י ב ל מ י פ ל ב וחייקל ז א ל י ש א ַ נ ס ק י, שניספו בשואה; י ה ו ש ע ר י י ז נ ר, שעלה ראשון מקבוצה זו לא"י ב־1925 וטבע בימה של חיפה; ז ל י ג מ י פ ל ב (מפעלי), עתה תושב תל־אביב, ומשה מ ל מ ד, חבר לקיבוץ גליל־ים.

היינו מתכנסים בבתים פרטיים ויוצאים לעתים קרובות ל„טיולים" ליערות ולשדות הקרובים. ועד מהרה בשל בנו הרצון להסתפח לתנועה הארצית. נודע לנו, שבנימין ולר, בעל בית־חרושת למי־סודה, הוא חבר פוע"צ, וכן גם המורה יהושע סוכובלאַנסקי; אולם, אעפ"י שעם האחרון הייתי נפגש יום־יום בביה"ס של „אורט" ולעתים משוחח עמו על הא ועל דא, לא הרהבתי עוז בנפשי לדבר עמו בעניינים תנועתיים.

אולם, למיוחל הגעתי הפעם בנתיב אחר לגמרי. אבי יוסף ז"ל, היה מתפלל יחד עם ב' ולר בבית־התפילה של החסידים. פעם ניצלתי אפוא הזדמנות וסיפרתי לוולר על קיומה של קבוצת נוער הקרובה לרעיון פוע"צ, החותרת להתקשרות עם תנועת הנוער הארצית של המפלגה. הוא הפיק רצון מידיעה זו והציע לי, כי נבוא בדברים עם חבר אשר שמו אליעזר פאַלניצקי וזה יורנו דרך. שמענו להצעה זו, וכך הגענו, בעזרת פאַלניצקי, לקשרים עם המרכז של „יסא"י" בוואַרשה.

הקשר עם הוועד המרכזי של „התנועה", על העתונות והחוזרים שהתחילו עתה מגיעים מידיו אלינו, מסכו בנו הרגשה של בטחון פנימי ודחפונו ליתר עשייה. קשרנו קשרים גם עם ביה"ס המקצועי לבנות משל „אורט", וקבוצה ניכרת מתלמידותיו נצטרפו גם הן לאגודתנו. בין הראשונות מהן היו: גולדה פוזניאַק, אטקה חייט (כיום ברמת־הכובש), ינטל רוכלין (הרצליה), פרומקה סטאַמלר ורבקה וורונה (כיום בתל־אביב), שיינקה שפירא ואטל גורדון, שניספו בשואה.

סניף „יסא"י" התחיל מתרחב וקולט לתוכו, בשיעור גדל והולך, נערות ונערים עובדים ולומדים והיה שוקק חיים. משב־הרוח הרעננה של ההתעוררות בנוער עורר גם את חברי פוע"צ המבוגרים, שהחלו מתלכדים גם הם מסביב לבני־הנעורים התוססים.

האיחוד עם „צעירי־ציון" בשנת 1925 הביא עמו לסניף המפלגה חומר אנושי מצוין ורב־ערך — חברים שהיו מרוכזים עד כה מסביב לספריה על שם י"ח ברנר, בת־טיפוחם הנאמן והשופע אהבה לאין שיעור. בראש הסניף המאוחד עמדו עתה שני האחים, העסקנים המסורים, מאיר וצבי בלקו.

ביוני 1926 נתאחדו שתי תנועות־הנוער „יסא"י" וזו של „צעירי־ציון־צ"ס" לתנועה אחת — „פרייהייט" („דרור"). בוועידת־האיחוד, בוואַרשה, השתתף ציר (כותב הטורים האלה) מסניף גרודנה, שהיה אחד הגדולים והערים שבתנועה בפולין.

הסניף זכה לגידול מהיר. חוגי נוער מרוחקים מאתנו נתקרבו אלינו, ורבים נצטרפו כחברים. כן התחילו לבקר ב„קלוב" (ב„מועדון") ילדים. תחילה היינו מרחיקים אותם, אך עד מהרה נוכחנו, שלא סקרנות בלבד מושכת אותם אלינו, אלא הרצון להסתופף במחיצת תנועתנו. הקימונו אפוא קבוצת צ ו פ י ם („פרייער־סקויט") — משכבות של עולי־הימים של „פרייהייט". „החוגים" של „הצופים" ושל „פרייהייט" גופה רבו והלכו ובערבים דמה „המועדון" לנחיל דבורים סואן. ומשנתרבו החוגים, נתייצבה בכל חריפותה בעיית המחסור במדריכים. גייסנו, לכן, לתכלית זו, את כל החברים „הוותיקים" שב„פרייהייט" ואת „הצעירים" שבמפלגה. אעפי"כ, זכו לא כל החוגים למדריכים מתאימים.

בו בזמן החילונו לפעול גם בקרב הנוער הלומד והקימונו „חוגי־תלמידים", בכללם מבית־הספר התיכון של „תרבות" ומבית־המדרש למורים שלה.

ב.

תוך זמן קצר בלבד היתה „פרייהייט" לאיגוד הנוער

הגדול ביותר בעיר, ומספר חבריו הגיע בסוף שנת 1927 ל־200, רבים מהם ילדים ונערים מבני פשוטי־העם.

ביאנואר 1928 התנהלו ב„פרייהייט־גרודנה 11 „חוגים" (מהם — 4 לילדים) רובם קרויים בשמות האבות של תנועת העבודה הסוציאליסטית הציונית וגדוליה (בורוכוב, סירקין, ברנר, כתריאל חזנוביץ, ומאכס רוזנפלד), וחלקם בשמות סמליים („אביב", „פריחה") ומעולם הסוציאליזם („מארכס") ועוד.

בפעולה החינוכית נסתייעה „פרייהייט" בחוג סטודנטים (בשם „חרות" ושהקיף 50 חבר), וכן ב„חוג תלמידים" של בתי־הספר התיכוניים.

כוחה המושך של התנועה היה בכך, שהיא היתה מעניקה לנוער, ובעיקר מבני־„עמך" שהגיעו אליה, תוכן בחיים ומקנה לרבים מהם גם ערכי השכלה, שלא נתמזל מזלם לרכשם בביתם הדל; התנועה פתחה לפניהם עולם של חזון מרומם־נפש — של שוויון ושל גאולת האדם והעם; היא הקיפה אותם בהווי חדש מושך ונעלה בשבילם, אשר איפשר לכל אחד מהם לגלות את נטיותיו־כשרונותיו; כן דאגה להעלאת רמת־חייהם בתחום העבודה. בסיכום: היא יצרה בשבילם אווירה של בית טוב, מרחיב אופקיהם ודעתם ומנעים את חייהם בֵרֵעות בצוותא.

כן הקימה „פרייהייט" בגרודנה באותה התקופה חוג דראמאטי בשם „אַרסט" („אַרבעטער־סטודיע" — „סטודיה של פועלים"), ביזמת אחדים מחברי הסניף, שגילו נטייה ל„משחק". הללו נתארגנו בעזרת התנועה והחלו „מתאַמנים" באינטנסיביות רבה. „ארסט" העלתה באולמות פומביים מספר מערכונים של י"ל פרץ, פרץ הירשביין, „דער טונקעלער" ועוד; היא הציגה את „הדיבוק" לאַנ־סקי ו„הכותל" לז' סגלוביץ'. כלהקה של חובבים היה הישגם ניכר למדי. בין „השחקנים" בלטו: פ' סובול הי"ד, משה טאַנקוס (כיום בבריה"מ), מולקה קליינבורט, מרדכי ולאה קוסטין (כולם בישראל) ועוד.

קדם ל„ארסט" נסיון שנעשה ע"י „החלוץ" בגרודנה לקיים להקה ל„אמנות זעירה" („קליינקונסט־טעאַטער"), בשם „אלא־עזאזל". הרוח החיה בלהקה זו היה אברמוביץ' — צעיר צנום וגבה־קומה, שנתבלט בתחום זה. „אלא־עזאזל" משכה בשעתה קהל רב והצגותיה שפעו חן ורעננות.

„פרייהייט" יסדה בתקופה הנדונה גם תזמורת של כלי־מיתר (לכינורות, בטנון וכו').

במגמה להיענות למאווייהם של בני־הנוער לפיתוח־הגוף, הגענו לרעיון לייסד מועדון־לספורט, משלנו, וכך הקימונו בגרודנה את אגודת „קראפט" („כוח"), שקדמה לאירגון הספורט של „הפועל", בפולין. עם ייסוד האגודה הוקמו בה קבוצות לכדורגל, להתעמלות, לטניס־שולחן ולאישקוקי (שחמט). מאות צעירים וצעירות נתרכזו ב„קראפט" ומצאו עניין בעיסוק בספורט לסוגיו, אגב יניקה מתוכנה העיוני של תנועת „פרייהייט" בכללותה.

רמתן של הקבוצות לספורט לסוגיו היתה נאותה, והן היו יוצאות מן ההתחרויות השונות בכבוד. במיוחד הצטיינו הקבוצות לכדורגל ולהתעמלות. זו שלכדורגל הלכה מחיל אל חיל, ולפעמים ניצחה את „מכבי" המקומי ואף את הקבוצה הצבאית הפולנית „ווקס". גם ההישגים של חברי „קראפט" בהתעמלות הובלטו במופעים הפומביים.

בין מייסדי „קראַפט" היו, חברי ה„פרייהייט": ליוליק וולפיאַנסקי (ניספה בשואה), מאיר ז'וקובסקי (ניספה בתאונת־עבודה בנמל חיפה); שמואל קויפמאַן (בישראל) ומשה טאַנקוס. ומאנשי־המפלגה היו בין מייסדי „קראפט": מרדכי פומראַנץ, שהיה גם מדריך ספורטיבי, ושמואל דימאַנט (שניהם בישראל).

בתקופה מאוחרת יותר נצטרף לפעילות הספורטיבית פסח („פטיה") סרייסקי ז"ל. הוא עבר אחר־כך, ב־1937, לווארשה לכהן כמזכיר של מרכז „הפועל" בפולין, שאליו היתה מסונפת גם אגודת „קראפט" שבגרודנה.

ובשובי לפעולתנו בתחום החינוכי־התרבותי, עוברים לעיני פני המועדונים — הם „בתי־הוועד" שלנו, שבהם היינו מתכנסים. תחילה היה זה „המרכז" הציוני הנודע, שבו היינו חוסים בצל הספריה ע"ש ברנר וחשים עצמנו כבני־בית מעורים ורצויים; אלא, שעם גידול מספרנו והסתעפות פעולתנו, נתגבר גם רצוננו להיות עצמאיים לחלוטין, ואז עברנו למועדון של פוע"צ־צ"ס כולה, בירכתי „טרויצה" ברח' מאַגיסטראַצקה. זכה מעון זה לשמש לנו כמרכז חשוב לעיון, לחילופי־דעות ולהסברה בכל תחומי החיים היהודיים והכלליים להתרחשויותיהם, וביחוד לכל שנוגע לציפור־נפשה של תנועתנו — לארץ־ישראל.

לימים העתקנו את מועדוננו למקומות אחרים, מהם ברח' ויטולדובה („באַנקובה") ורח' ליסטובסקי, ולבסוף, בסמוך למלחמת העולם השניה, לרח' בריגידסקה, באולם אשר שימש מקודם כבית־חרושת לאופניים — וכל מועדון ובית־ועד והמיוחד להם ולתקופותיהם.

מקום חשוב בפעולתם של חברי „פרייהייט" תפסה הספריה ע"ש ברנר, שעברה לידי המפלגה מידי „צעירי־ציון". הספריה ריכזה מסביבה קוראים רבים, שלא היו מאורגנים במפלגות ובתנועות־נוער ובכך שימשה לנו עתודה חשובה. היו בה ספרים רבי־ערך על תנועת הפועלים היהודית בכללה ועל הציונות הסוציאליסטית במיוחד, והיא שימשה גורם רעיוני בקשירת הנוער למחנה של א"י העובדת. במיוחד התמסרו לספריה והקדישו לה מזמנם

תערוכה בספריה ע"ש י"ח ברנר אויסשטעלונג אין דער „ברענער־ביבליאָטעק"
Exhibition at the "Brener-library"

וממרצם האחים בלקו. ומחברי „פרייהייט" עסק בה, במשך שנים מספר, אחד מראשי פעיליה של התנועה שייקה ז'וקובסקי (כיום חבר קיבוץ גליל־ים). בין אלה שהתמכרו בכל לבם ונפשם לטיפול בספריה ולטיפוחה ייזכר המנוח בצלאל שסקין (נולד ב־1904 — נפטר בראשית 1926), חבר תוסס, צנוע ועניו ואהוב על הכול. על אף כוחותיו הדלים (חולה שחפת היה), לא נלאה מלשבת בספריה מדי ערב בערב, לחלק ספרים לדורשיהם ולשמש להם יועץ ומדריך נאמן לקוראים בבחירתם. הספריה היתה בית־התרבות המרכזי והמבורך של התנועה בגרודנה, עד שהוחרמה עם כניסת הצבא האדום לעיר, בשנת 1939, ולא יספה עוד קום.

חברי „פרייהייט" בגרודנה היו פעילים, מלבד בתחומים שציינו ובשדה העבודה הציונית־החלוצית, שעליה עוד ידובר — גם באגודות המקצועיות ובמיפגנים בעלי אופי סוציאליסטי כללי.

כן עשתה „פרייהייט" למען הוצאת חבריה מדי שנה בשנה מתחומי העיר לבילוי בצוותא באוויר כפרי, אגב שירה, משחק והנחלת ערכים תנועתיים־חברתיים.

דאגנו גם לעשיית נפשות לתנועה ולארגונה בעיירות הסביבה, הקימונו ועד מחוזי וטיפחנו את הקשר עם הסניפים שבאוזיור, אַמדור, סופוצקין, סוקולקה, סקידל, פורץ' קוזניצה, קרינקי וכו'.

בסוף שנות העשרים התחלנו לכנס כינוסים מחוזיים של התנועה, אגב תהלוכה של נערות ונערים למאות מן העיר גופה ומן הסביבה, דרך חוצות הקרת, אל היער הסמוך אשר בפישקי. כינוסים כאלה היינו עורכים מדי שנה בשנה בחג השבועות בתכונה רבה וחגיגיות יתירה.

מיותר לציין, כי נשמת פעולתה של „פרייהייט" וגולת־הכותרת שלה היתה העבודה למען ארץ־ישראל והעליה אליה. פעלנו למען הקרנות לבניית הארץ ולגאולת אדמותיה לעם, ובו בזמן למען אלה של פועלי א"י (קפא"י וכו'). חברינו נשאו גם בעול של „החלוץ" ושל „החלוץ הצעיר", עד שנתפתח לתנועת נוער חינוכית עצמאית. כבר בשנים הראשונות לקיום הסניף של „פרייהייט", יצאו כמה מחבריו להכשרה ולהתקין את עצמם לעליה לארץ.

ג.

שנים אחדות לאחר עלייתי לא"י, ב־1938 ובתחילת 1939 — היתה לי הזכות לעשות שוב בגרודנה, עת שיהותי בשליחות בפולין, והייתי מבקר בעירנו את בני־משפחתי ואת חברי שבתנועה. רבו סיפוקי וקורת־רוחי, כשמצאתי את „פרייהייט" בגרודנה במעמד איתן; על אף חילוף המשמרות המתמיד, לרגל היציאה התדירה של חברים להכשרה ועלייתם לארץ. מדריך, אשר הכשרתו עלתה בעמל רב עד שהגיע לרמה נאותה ביכולתו ובידיעותיו, והוא אך זה בגר והתחיל לפעול — וכבר הוא מתכונן לעלות. אולם נתברכה תנועתנו במעיין לא־אכזב של כוחות צעירים, ובעלות אחת ממשמרותיה לארץ — וקמה במקומה חדשה, צעירה ממנה שהמשיכה בפעולות.

ואמנם, בביקורי בגרודנה ב־1939, לא הכרתי בכלל

את הפעילים, את הנערות והנערים החמודים שנשאו בעול הפעולה של התנועה. בכל קיבוץ־הכשרה ברחבי פולין ניתן היה לפגוש חברים שבאו מ„פרייהייט" שבגרודנה, ונעימה ומרנינה את הלב היתה לי הפגישה עמהם ב„עלייתם־בדרך".

אלה מהם שהצליחו לעלות בשנים שקדמו לשואה, והמעטים, שעלה בידיהם לפרוץ לעצמם נתיב לארץ־ישראל בדרך החתחתים של המלחמה והשואה—הלוא מצוא תמצאום בערים ובמושבות שבכל רחבי ארצנו, ורבים מהם — גם בקיבוצים: ברמת־הכובש, באילת־השחר, בשפיים, בגליל־ים ואחרים.

באחרונה ביקרתי בגרודנה באוגוסט 1939. נפגשתי עם חברים של „פרייהייט", פוע"צ־צ"ס ו„החלוץ". המועדון ע"ש בורוכוב שקק חיים. בערבים, קשה היה לעבור בו ובחצרו מרוב אדם. מצאת כאן את חברי התנועה ואנשי־המפלגה, צעירים מ„החלוץ" וקשישים יותר מ„העובד" על עשרות חבריו, ברובם בעלי־מלאכה; היו כאן בני־נוער מחוגי תלמידים, מ„קראפט" ואוהדים רבים.

הפעולה החינוכית התנהלה כסידרה; החוגים, מושבות־הקיץ, הטיולים, הסמינרים — עשו רבות להעלאת נוער עובד ולומד לבעלי־הכרה ולנושאי תחושה תנועתית.

בגרודנה נתארגנו אז, כביתר הערים — קבוצות להכשרה ולהגנה, שהתאמנו בתרגילים צבאיים ושמשטרן היה צבאי־למחצה [בקורס מקומי למדריכי „השורה" וה„הגנה", שנערך בגרודנה במאי אותה שנה, השתתפו 14 איש; קורסים כאלה אורגנו אז ע"י מרכז „החלוץ" בפולין, למען הכשיר את חברי התנועה לקראת עלייתם לארץ וכמאַמנים שימשו מדריכי ה„הגנה" מא"י וגם קצינים פולניים].

ראיתי לפני תנועה חיה, ערה, מסורה ותוססת היודעת את אשר לפניה והנכונה בכנות להגשים את ציוויה. לבם של כל אלה שנסתופפו בצלה של א"י העובדת היה עם ארץ־ישראל, ובכל זאת נשארו בגולה — והושמדו. מדוע לא עמד בנו האומץ לנתקם, ולוּ בכוח, מגלותם? מדוע לא העפילו מהר־הגעש?

אך מי יכול היה להעלות בצל דמיונו, שחורבן כזה ממשמש ובא?!..

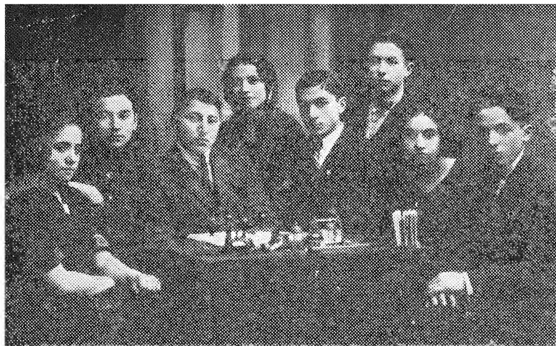
ד. ר.

„החלוץ הצעיר"

תנועת „החלוץ הצעיר" היתה שלוחת־הנוער של הסתדרות „החלוץ" הוותיקה ממנה, לרבות בגרודנה, ותנועה־אחות ל„פרייהייט", עד שנתאחדו הללו, בשנת 1938. „החלוץ הצעיר" היה גם הוא קרוב למפלגת פוע"צ־צ"ס, אך חינוך חבריו היה מכוון כולו להכשרתם לעליה לא"י, להיקלטותם ולהשתלבותם בבנינה ובהתיישבות העובדת — ע"י עמל־כפיים וחיים בטבע, לימוד הלשון העברית ופעילות למען הקרנות הלאומיות.

סניף „החלוץ הצעיר" בגרודנה הוקם בראשית 1924, עם התחלת „העליה הרביעית" לארץ. בין מייסדיו וחברי ועדו הראשון היו: ז' מיפלב (מפעלי), שעלה לא"י עוד בראשית 1925; אליעזר גראַייבסקי (כיום בגבעתיים), מרדכי פומראַנץ (בת"א), אטקה חייט (רמת־הכובש), בתיה ברוידה וחייקל זאַלישאַנסקי, שניספו בשואה, ור' גלבורד, נכדתו של המו"צ ר' אברהם גלבורד.

עשרות מחברי „החלוץ הצעיר" בגרודנה מילאו במשך הזמן, בהתבגרם, את שורות „החלוץ", עלו לא"י ונקלטו בציבור הפועלים שבה.

ועד „החלוץ־הצעיר", 1925
"Hachalutz-Hatzair"-Committee
יושבים מימין: זליג מיפלב־מפעלי, אטקה חיות, ציגלניצקי, אליעזר גראַייבסקי, בתיה ברוידה וחייקל זאַלישאנסקי הי"ד, מרדכי פומראַנץ, ר' גלבורד.

תנועת „השומר הצעיר"

יעקב הורביץ

ראשית התנועה בגרודנה

א.

שנת 1921, שנת ההתעוררות הציונית, שהכתה גלים אחרי הצהרת באלפור ברחבי הישובים היהודיים, לא פסחה גם על גרודנה. קמה ונתארגנה הסתדרות ציונית במקום. ילדי הציונים המאורגנים הלכו לאלתר בעקבות הוריהם והקימו קבוצה בשם „ילדי־ציון". בנו של מזכיר ההסתדרות הציונית נתמנה כמזכיר של „ילדי־ציון" ובנו של הגזבר — כגזבר לילדים וכו'.

היינו מתאספים כולנו, בני הכיתה השלישית של הגימ־נזיה, בדירה הגדולה של „הגזבר" (כלומר — הגזברים: האב ובנו), שומעים לקריאת ה„פרוטוקול" של הישיבה

ראשוני „השומר הצעיר" בגרודנה
גרינדערס פון „השומר הצעיר" גראדנע
Founders of "Hashomer Hatzair", Grodno, 1923

יושבים, במרכז: יהודה ינובסקי, מימינו — מישה דשבסקי, משמאלו — אייזיק הורביץ.

הקודמת, בלא לדעת מה עוד לעשות עם עצמנו. היינו משתוללים אפוא, משחקים במחבואים והופכים את כל סדרי הדירה — למגינת לבה של בעלת־הבית. כך התחיל החורף 22 / 1921. משנתקבל באותו זמן מזכיר ארגוני בשכר להסת׳ הציונית — כי גם בין „הגדולים" התנהלה הפעולה שלא כתיקנה — הוטל עליו, בין השאר, להדריך את „ילדי־ציון". אולם, מזכירנו לא הלהיבנו ביותר, וכנראה, אף אנו אותו, ועד מהרה הזניחנו לגמרי ונשארנו כצאן בלי רועה.

אך על חלום „קבוצתנו" לא רצינו לוותר, והיינו באים בקיץ בצוותא למגרש הכדורגל ולא היינו זזים ממנו, בפרט בימים כשהתמודדו ביניהן הקבוצות החזקות של הצבא הפולני. היינו עוקבים בנשימה עצורה אחר המשחק המותח, וכשהיה הכדור מרחיק עוף, היינו רצים ומגישים אותו לשוער או למגן. בשעות הבוקר היינו משחקים ומתחרים בינינו, קבוצה של בית־ספר אחד נגד משנהו, או של רובע אחד מול רובע שני.

בשעת משחק אחד עם „סלובודקה", פגשנו את אייזיק הורביץ ומישקה דאשבסקי, הקשישים מאתנו ב־3—4 שנים. הללו הגיעו מברית־המועצות, שם היו חברים להסתדרות „השומר הצעיר". שחקנים מופלגים בכדורגל הם אמנם לא היו, אך משנטפלנו אליהם והפצרנו בהם כי ידריכונו — קיבלו זאת ברצון. הרבה זמן לכך לא היה להם, כי פועלים היו. אייזיק, היידען שביניהם, ידע על־פה את דיברות „השומר" ואת כל הציוויים, וכן הכיר היטב טכניקה צופית, ולכן היה המפקד, ומישקה — סגנו. הפעולה התחילה בלימוד „הדיברות" של ה„השומר", כמובן ברוסית, שכן אף־על־פי שאנטי־סוביטיים ולאומניים מובהקים היו שניהם — לא העלו על דעתם כלל, שניתן ללמוד את „הדיברות" בעברית. הם גם לא ידעו את הלשון ומישקה לא ידע גם יידיש ודיבר רוסית עסיסית ומקורית; על טכניקה ותיאוריה שומרית לא ידע מאומה. היה מספר לנו בגאווה, שפטר (פנחס) דאשבסקי, אשר התנקש במארגן הפרעות בקישיניב, קרושבאן — היה דודו, אחי אביו.

מישקה, שהיה מארגן מצוין, לא הסתפק בקבוצה האחת שלנו, והואיל ורבו אז בעיר בני־הנוער אשר ביקשו להתאגד — גדלנו כדי 3—4 קבוצות. עם ראשית הסתיו היינו מתאספים בעליית־הגג הקטנה שמעל לאולם הנרחב של „מכבי". כשהיתה קבוצה אחת מסיימת פעולתה, באה השניה ומתחילה: משננים את „הדיברות", קושרים קשרים בחבלים ולומדים תיאוריה של פעולה צופית — עד שנידלדל מקור הידיעות של אייזיק כליל.

באותו זמן נתארגנה גם קבוצת בנות, מן המובחרות שבעיר, תלמידות הגימנזיה של ואלדמאן. כראש לקבוצה נתמנתה גרוניה, שבאה אז מארץ־ישראל ודיברה גם היא רוסית. הדבר היחידי שהביאה מן הארץ היו שירים בעברית וריקוד „הורה". בהלכות „השומר הצעיר" לא היה לה מושג. מאווייה היו — לרקוד באלט. ואמנם הופיעה, בנשף הראשון שערכנו, בבאלט רוסי, לבושה כצועניה, וזכתה לתשואות סוערות. אולם עד מהרה נעלמה. אייזיק „נגמר", ומישקה היה עסוק, ו„צעירי־ציון" בעיר, שהיו עורכים אז „נשפים"

לקריאה ול„שאלות־ותשובות" („קעסטל־אָוונטן"), היו מושכים אחריהם את כל בני־הנוער שלנו.

אך קבוצתנו, „ילדי־ציון" לשעבר, לא רצתה להיכנע, וחיפשנו מדריכים. בביה"ס היהודי הציבורי, שבו למדנו מרביתנו, הומרה אז לשון־ההוראה הרוסית לפולנית. היו בין המורים לא־יהודים, אשר התקשו בלימוד השפה — החדשה בשבילם — וחיפשו אחר הזדמנויות להתאמן בה. כאן התנדב להדריכנו מורנו לרומית, רוסי, שהפולנית שבפיו איומה היתה. הוא קנה ספר ללימוד „צופיות" לנוער הפולני (בשפתם) והתחיל ללמדנו ממנו דף אחר דף, אך לא חידש לנו דבר והיינו משתעממים. מלבד זאת חסרו למדריכנו זה מרבית שיניו והיה שורק ומצפצף בבטאו את הפסוקים הפולניים ומתיז עלינו רוֹק למכביר. לא יכולנו להתאפק מצחוק, ועד מהרה נפרדנו ממנו.

בחופשת־הקיץ נזדמן לנו מורה אחר, בלורוסי, שהורה ציור בביה"ס. היה בעל שיער ארוך, כשל כומר פראַבוֹסלאַבי, צולע על ירכו ומשמש מטרה לחיצי לעגם של כל התלמידים. הוא הסכים להדריכנו, אף ערך עמנו טיול ואפילו צעד כהלכה, אם כי ר'גלו האחת קצרה היתה. סיפרו, שהיתה לו כלה יהודיה ושבגללה היה רצונו להתחבר עם נערים יהודים; הוא ידע אפילו לדבר יידיש במקצת. אך גם הוא נעלם חיש מעל פני האופק. סחו, שנאסר בעוון פעילות במחתרת הלאומית הבלורוסית.

ב.

בשנת־הלימודים 1923/24 נתחולל מיפנה בחיינו. הגאולה באה הפעם על־ידי מורה יהודיה בגימנזיה של ואלדמאַן, חניכה של תנועת „השומר הצעיר" בווארשה, בשם רומה גיסר, סטודנטית באוניברסיטה, שלא היו לה אמצעים להמשיך בלימודיה, ולפיכך יצאה לשנת־הוראה בעיר־ספר, הזקוקה למורים יודעי פולנית. לפעולה הראשונה התכנסנו בחדרה הצר והחמים, הנקי למופת. היא פגשתנו במאור־פנים, וראשית־כל לימדה אותנו זמר חדש, בעברית, ולאחר־מכן משחק צופי של הסתכלות (חיפוש אחר חפץ אבוד). כן הרצתה קצרות בפולנית על חשיבות ההסתכלות, בהשתמשה פה ושם במלים עבריות. גם האווירה היתה עברית יותר, בייחוד משהיתה קוראת לפנינו, אמנם, בפולנית, קטעים מן הספר „השומר" או מקבצי „חזק ואמץ!". היינו קוראים גם את הרשימות ביידיש שבמאספים הנ"ל, ומספר „יזכור", ביידיש, המוקדש לשומרים הראשונים בא"י. בלענו כל דף וידענו על־פה את קורות חייהם ומותם של יחזקאל ניסאַנוב, ברלה שוויגר ואחרים. הפעולות עמה היו לנו לשעות־חג. נתקשרנו אליה ואל התנועה אשר בשמה דיברה: „השומר הצעיר".

רומה נתגלתה כמארגנת נפלאה. היא הקימה גם קבוצת בנות, בשם „קדימה", מקבילה לקבוצה שלנו, שנקראה „אחדות", ואח"כ — קבוצות נוספות. שלושה מתלמידי כיתה ח' נכנסו לפעולה כמדריכים. אחד מהם, נ ח מ ן (נחקה) ט אַ נ ק ו ס, היה במשך הזמן הרוח החיה של הקן והדריכו גם לאחר שרומה עזבה את עירנו. נחמן היה מארגן שקט ומבצע למופת, אך הסתלק מפעילותו, משנוכח כי צמח דור של מדריכים צעירים שניתן לסמוך עליהם.

אביו של נחקה היה גבאי ב„קלויז" והפעולה הראשונה של הקן, שארגן נחקה, היתה — נוכחות חברינו בהקפות בחג שמחת־תורה ב„קלויז" הצר, שזכה הפעם לקהל עצום.

את המשיכה ל„קלויז", וכן ל„בית־התפילה" של מניין החסידים המקומי ולזמר הדתי, הקנה לנו ראש קבוצתנו, שנתמנה ע"י נחקה. היה זה דניאל ס ט אַ נ צ ק י, המכונה „דאַשקה", בחור־ישיבה בעל־מידות ורחב־נפש, מאוהב בא"י ובמסורת יהודית בכל רמ"ח אבריו. הוא היה „השומר" הראשון שעלה מעירנו ארצה. היה מושך אותנו ב„ימים נוראים" ובחגים אחרים להאזין לזמרתם של החזנים ושל המקהלה. בפעולות קבוצתנו היינו משתפכים בניגונים חסידיים ודתיים, בצד זמרים „שומריים" מא"י או שירים בפולנית ורוסית.

אהבנו לשיר. היינו יוצאים לטיולי־לילה בקיץ ובחורף ועד חצות היו מהדהדים קולות שירתנו. ה„רפרטואַר" היה מגוון ביותר. הנפש כלתה לזמרה ומצאה בה את ביטויה.

הקשר עם התנועה נתעמק בקיץ 1924, כאשר השתתפו 2 חברים מקבוצות „אחדות" (זרח לוביץ' ויעקב הורביץ) במושבת־המנהלים הראשונה של תנועת „השומר הצעיר" בפולין, שנערכה בסלוביצ'ין ליד העיירה סמיאַטיץ', לשם באה כל ההנהגה הראשית של התנועה ונפרשה לפנינו התורה השומרית כולה.

משחזרו 2 המדריכים לקן, החלו להקנות את תורתם לחבריהם, וכן לקבוצות הצעירות שנתארגנו. במושבת־המנהלים למדנו, ששפת התנועה היא לא פולנית, אלא עברית: „שומרי" וארשה כותבים ומדברים פולנית, כי אינם יודעים עברית, ואילו אנו, מגרודנה, אין לנו להתאמץ לדבר ולחשוב בפולנית כשהעברית קרובה ללבנו. בקן נתחוללה אז מהפכה עברית והשכלתית. ברם, לא משכנו ידינו מן „הצופיות", אף הוצאנו את החוברת הראשונה בעברית בנושא זה בצורה פרימיטיבית ביותר, כתובה ביד ומועתקת ב־50 עותקים בלבד. בעתונות „השומרית" זכתה גרודנה, לציון מיוחד, על שבה דווקה פורסמה לראשונה תורת „הצופיות" בעברית.

הפעולה השומרית נתרחבה וחרגה מגבולות העיר. מכל העיירות הסמוכות תבעו בני־הנוער כי נארגנם. חברים יצאו

והקימו בהן קנים. עד מהרה הוקם גם גליל גרודנה, אשר שיתף פעולה עם וילנה וביאַליסטוק; הוקמה הנהגה גלילית. ואורגנו מושבות־קיץ של הגליל ואפילו מושבת־מנהלים גלילית.

ב־1925 נערכה בגרודנה ועידה גלילית. השתתף בה מאיר יערי, השליח הראשון מא"י, שזכינו להיפגש עמו. יערי הקסימנו מייד בשירים חסידיים, עממיים ועבריים, שלימדנו, ובשיחתו המרתקת. הוא גולל לפנינו, בפעם הראשונה, את החזות של הקיבוץ ושל העדה השומרית. נתעמקו שרשינו בתנועה.

ב־1926 סיימו חברי „אחדות" וחברות „קדימה" את לימודיהם בגימנזיה. הקבוצה החד־מינית חדלה לספק אותנו, יסדנו אפוא פלוגה, ואח"כ קבוצה ממוזגת בשם „כרית". כבר היו אז אצלנו קבוצות מבני־גילנו, כמו „גליל", וגדודים של צופים בוגרים („מסדה") וצעירים („משמר־העמק") ושל „כפירים" (השיכבה א'). הקן היה גדול, בפרט לאחר שנת־מזג עם זה של „השומר־טרומפלדור" — תנועה ארצית דומה ל„השומר־הצעיר", שהוקמה שנים אחדות לפני כן ונבדלה מ„השוה"צ" המקורי בכך, שהיתה מכנסת לשורותיה לאו־דווקה תלמידי גימנזיה בלבד, אלא גם מבני השכבות העממיות. הפעולה בקן התנהלה במלוא התנופה. אולם הבוגרים החלו להתלבט ולתהות על עתיד דרכם. קבוצת „גליל" יצאה להכשרה־קיצית ל־3 חדשים והחברים מ„כרית" — להכשרה קבועה בצ'נסטוחוב ובסמיאַטיץ'.

עם ייסודו של „קיבוץ העליה א'", ב־1926, נכנסה לתוכו פלוגה ניכרת מגרודנה, ממייסדי התנועה בעיר זו וממיטב פעיליה, מהם נמצאים כיום בקיבוץ „עין־החורש" שבעמק־חפר ובגן־שמואל.

חברים לתנועות־נוער חלוציות / חברים פון חלוצישע יוגנט־באוועגונגען — עם / מיט לייב יפה, 1925

Members of Zionist Pioneer Youth-movements, with L. Jaffe

מלמטה בשורה א', מימין: ששית — רבקה ברסטוביצקי, שביעית — לאה אלקס, האחרון — שמואל דימאנט; בשורה ב': י' פוזניאק, פ' ווין, נ' טאנקוס, שמואליבץ', לייב יפה, ב' דרייהר־בירגר, פ' סרייסקי, הרצל מארכוס, יוסף פומראנץ, ל' זונשיין; עומדים בשורה ג': 1) ח' גפני, 2) א' באַבון, 3) ..., 4) מיכאל וולגל, 5) ח' שסקין, 6) ..., 7) זרח לוביץ', 8) דניאל סטאנצקי, 9) יעקב שור, 10), יעקב הורביץ, 11) חנה שורוק, 12—13) ..., 14) סטאנצקי; בשורה ד': 1) ..., 2) אהרן בראוורמאן, 3) מ' דרייהר, 4) ו' סולובייצ'יק־זמיר, 5) חיים זימן, 6) ..., 7) יוסף מעייני, 8) מישה גלגור, 9) לייב קאזלצ'יק, 10) משה מאלץ, 11—13) ...; בשורה ה': 1) אברהם שור, 2) ..., 3) אבא שטיין, 4) ...

מתתיהו שור

קן התנועה בפריחתו

שיכבת המייסדים, חברי קבוצת „כרית", נתפזרה מעט מעט. חלק ניכר מהם עלה לא"י והיו בין מייסדי הקיבוץ „עין־החורש", וחלק פנה ללימודים ונתרכזו בחייהם הפר־טיים. אך רישומם ניכר היה ודפוסי־הארגון שהניחו היו לקו־מנחה לקן. הם גם שקבעו את מסלול העליה לארץ בדרך ההכשרה, שהיתה לאחר־מכן לשם דבר. זכורות לי היטב כמה וכמה „הכשרות" חקלאיות בחוות של „פריצים" בסביבות גרודנה ואוסטרין. מה רבו הקנאה והגאווה גם יחד, בהן עקבנו אחר אחד ממדריכינו, שהגיע לשוק שבגרודנה כשהוא נוהג בזוג סוסים רתומים לעגלה עמוסה ירקות מן „ההכשרה" הסמוכה לעיר!

שותפת לשיכבת המייסדים, אך צעירה ממנה במקצת, היתה קבוצת „שומריה", שחבריה היו אחר־כך בין מייסדי קיבוץ בשם זה בארץ, שנצטרף לימים לקיבוץ „עין־שמר" שליד כרכור. גם הם הדריכו את הקן ושהו בהכשרה, ליד סוקולקה, ובהמשך הזמן — בחווה המרכזית אשר בצ׳נסטו־חוב, משם עלו לארץ־ישראל. קבוצה זו הצטיינה ברוחה ה„רומאנטית" והחברתית, אותה נשאו עמם והביאוה לקיבוץ שנתאגד אז מקבוצות שבגרודנה, וילנה ווארשה.

במקביל להם פעלה קבוצת „מסדה", שחבריה היו פעילים בהנהגת התנועה בגליל גרודנה והיו בין מייסדי הקיבוץ „עין־המפרץ".

הכשרה ראשונה של „השומר הצעיר" בגרודנה
באחוזה ואסילייביץ׳, ליד סופוצקין, 1925
ערשטע הכשרה פון „השומר הצעיר" גראדנע
First "Hachshara" of "Hashomer Hatzair" Grodno
למטה יושבים: *) ראובן בן־שם—„מנהיג הגליל ומייסד החווה",
ולידו—**) פייבוש בנדרסקי־בן־דורי, „ממועצת־החלוץ"

אולם להתפתחות רחבת־מימדים הגיע הקן בגרודנה אך לאחר שחניכי השיכבה המייסדת, אלה שהיו תחילה ה„כפירים" שבו, היו ל„אריות" — למדריכיו ומנהליו, דהיינו כשגדוד „משמר־העמק" נטל את „העניינים" לידיו. או־אז פיתח הקן, המשופע בחיי נעורים תנועתיים סואנים, פעולה מסועפת ופעילות ציבורית אינטנסיבית ושימש אבן שואבת לנוער היהודי בעיר.

נעשתה עבודה רצינית בהשתלמות בבעיות של העולם ושל א"י, בעיצובה של השקפת־עולם ציונית־סוציאליסטית ובהתכוננות כל־צדדית לקראת חיי קיבוץ, זה החלום הנשגב שאפף את לב השומרים כולם. נערכו טיולים, מחנות ומשחקים צופיים והוקמה האגודה לספורט „שומריה". גדלה הפעילות הענפה בהסתדרות הציונית — בהתנדבות כראשונים תמיד לעבודה למען הקה"ק וכשותפים מלאים בכל הפעולה של „תרבות" ולמען ארץ־ישראל.

בתקופה זו גברה בתנועה ההתעניינות בגורלם של ההמונים והפועלים היהודים וחלה בכך התקרבות למפלגות הפועליות ובשלה הנכונות להשתתף בחגיגות האחד במאי.

ומעל לכול התרחבה והתעמקה הפעולה החינוכית בקן גופו אשר שקק חיים תוססים של עולי־ימים — ומצאה את ביטויה במסיבות, מיפקדים, נשפים, ריקודים, ויכוחים סוערים ושיחות עד חצות ובשירה רוויית ערגון וכיסופים. „הקן" היה אז לבית לכל השומרים ובו עוצבה דמותם ונרקם עתידם.

ערב ערב לאחר השיחות היו יוצאים בחבורות אל „המצודה" הצופה לנימאן וממשיכים שם בוויכוחים לוהטים ובשיחות אינטימיות ביותר על עתידו של כל חבר וחבר.

גדוד „משמר־העמק" הדביק גדודים שומריים אחרים — את „הסנה" שמספר חבריו עלה על מאה, ואת „היער", שגם הוא אינו קטן מחברו. הקשרים עם התנועה למרחביה נתרחבו ונתהדקו עם הביקורים של שליחים מווארשה, עם הכינוסים האזוריים, ההשתתפות בוועידות והתארחם של חברי ההנהגה הראשית ושל ראשי התנועה, בכללם מאנשי הארץ — אצלנו (בן־עמי גורדון, אמה לוין, צבי לוריא, יעקב חזן).

עוד חי בקרבי רושם הוועידה השמינית של התנועה, בווארשה ב־1930, בה ביקר ח"נ ביאליק, ושנערכה בעת ששערי ארץ־ישראל היו נעולים (בעקבות „הספר הלבן" של פאספילד לאחר מאורעות תרפ"ט). האכזבה בציונות פשתה במחנה ועוררה תסיסה רבה. ועידה זו ליכדה את השורות וחישלה את ההחלטה הנחושה לעלות לארץ בכל התנאים. אך כשנפרץ סדק ראשון בחומה, דרך העליה כתיירים

ל„מכביה" — נימנו וגמרו 7 מבחורי הגדוד להימנות אף הם כ„תיירים". וכך נחלצו ועלו, בראשית 1932, ויחד עם חברה אחת, שבאה בעקבותם חדשים אחדים לאחר־מכן — יסדו את הקיבוץ „כרית" בארץ, שאליו נוספו חברים מאמריקה, ושעלה אחר־כך להתיישבות־קבע בכפר־מנחם („כרית" פירושו: התנפצות גלים אלי חוף — לפי שירו של שאול טשרניחובסקי „הכרית").

אלימלך הורביץ

מול התקדרות פני השמים

(1938 — 1934)

היתה זו תקופה של פריחה בטרם שואה. קן „השומר הצעיר" בגרודנה הגיע אז לשיא במספר חבריו ולמשקל נכבד ברחוב היהודי. אך הרעמים כבר הדהדו באוויר. על מדינת פולין עברו אז שנים של ריאקציה תחת שלטון ה„פולקובניקים" (אלופי־משנה), שנטלו את השלטון בידיהם לאחר מות פילסודסקי. שנאת־ישראל פרועה הילכה אימים ברחובות בעידודה הגלוי של הרשות, וברוח סיסמתו של ראש־הממשלה סקלאַדקובסקי: „מאבק כלכלי עם היהודים — מהיכא תיתי!". בכל פינה היו מזדקרות לעיני־כול כתובות אנטישמיות, ובעיר השקטה והרגועה של אליזה אוז'שקו היה מסוכן לעבור יחידי ברבעים מסויימים בשעת החשכה.

ברחוב היהודי עלתה קרן הציונות, אם כי גבר גם כוחם המתחרה של מטפחי האשליות משורות ה„בונד" והקומוניסטים. הקן השומרי נאלץ לפלס לו דרכים לפעולה חינוכית בנוער במשטר מדיני עוין, תחת עינם הבולשת של אנשי המשטר הפאשיסטי־למחצה. ואם כי ידועים היינו לשלטונות בתורת „קומוניסטים־ליצוא" — מן הנמנע היה לקיים מועדון ולפתח פעולה ללא כסות חוקית כלשהי, וה„לגליזאציה" לא ניתנה לנו. המוצא היה אפוא לפעול במעטה של מועדון־לספורט. וכך קמה האגודה הספורטיבית „שומריה" על מועדונה ומאות חבריה, שהמו בו מדי ערב בערב ועסקו, בין השאר, גם בספורט.

זכורני, שבאחת השבתות הופיעה בקן חוליית בלשים עם מפקד הבולשת בראשה. בדרך מקרה נערכו, אמנם, אותו יום הכנות „ליום־ספורט". והאורחים הסקרנים מצאו באחד החדרים קבוצת מתעמלים, בחדר שני גילו מקפצים על גבי ארגז־קפיצה ובשלישי נתגודדו צעירים מספר סביב טניס־שולחן. אני משער, כי הבלשים היו מלאי התפעלות לכושר הביום שלנו.

בשנים 1935 — 1936 נימנו עם הקן כ־500 בני־נוער וילדים מגיל 12 ועד 20. שכרנו „מעון" מרווח יותר והוא היה תמיד מלא ושוקק חיים. הרכב החברים היה מגוון למדי: נוער לומד — בעיקר מתלמידי בתה"ס של „תרבות", אך גם נוער עובד, אשר משקלו גבר והלך עם תהליך ההתרוששות בקרב היהודים. היתה זו עתודה נפלאה לכל פעולה ציונית־סוציאליסטית. בתקופת בחירות, בהתרמה למען הקרן־הקיימת לישראל, בכל שעת מבחן לתנועת א"י העובדת — היה הנוער השומרי פועל ומפעיל. וכלפי פנים התנהלה פעולה חינוכית למופת: בני 16 — 17 היו מחנכיהם של בני 13 — 14, תוך התעמקות בבעיות פדגוגיות וטיפול אינדיבידואלי במסגרת הקבוצה הקטנה.

זכורני ילד מופרע וקשה־חינוך, בשם יאַשקה, שכל כוחו היה באגרופיו החזקים. כל בעייה שניצבה לפניו היה פותר ע"י מעשי אלימות והתפרעויות. מורהו בבית־הספר היה מתאונן, כי שום עונש על נער זה או גערה בו לא יצלחו. „הייתי רוצה, אמר מחנכו, לראותו פעם בוכה". והנה אירע, שלאחר מעשה התפרעות, שנסתיים בחבורות מכחילות בפני חבריו, נענש יאשקה ע"י מדריכיו בקן: במעמד כל הגדוד הוסרה ממנו עניבתו השומרית, ויאשקה בכה בדמעות־שליש. אך זמן־מה אחר־כך זכה בהצטיינות במעמד כל הקן. בטיול בל"ג בעומר, שנערך ביער פישקי, גנבו רועים פולנים מתוך אהלינו שמיכות אחדות והנה נעלם יאשקה ואיש לא ידע להיכן. כעבור שעה חזר עם השמיכות, לאחר שיצא יחידי בעקבות הגנבים הקשישים ממנו, הפליא בהם מכותיו, נטל מהם את השמיכות והחזירן לבעליהן.

מושבות־הקיץ שימשו מפעל תנועתי מרכזי. מדי שנה בשנה היו יוצאות חבורות בני־הנוער השומרי עם מדריכיהם לכפרים שבסביבה, משתכנים בבתים שכורים מאת האיכרים ומבלים ימיהם בפעולה לימודית־רעיונית, במשחקי ספורט וצופיות, בזמרה עברית ובהווי גדוש חוויות.

בתוך כתלי בית־הספר העברי נאבקו השומרים על דמותו החלוצית — עם הדיבור בפולנית, שהחל להתפשט בו בשנים האחרונות ועם נשפי הריקודים הטרקליניים. בכך שיתפו פעולה עם אחדים ממורי ביה"ס, שהבינו לרוח הנוער החלוצי, אף עמדו לו במערכה זו. בסימפוזיון, שנערך ע"י ועד־התלמידים על „תנועת הנוער ובית־הספר", קיטרג אחד המורים על תנועת הנוער והאשימה בכך, שהיא גוזלת מזמנם של תלמידים ומסיחה את דעתם מן הלימודים וכל התעסקותם אינה אלא ריקודים. והנה קם לעומתו מורה, החי עמנו כיום בארץ, ואמר: „אם ביה"ס מקיים בנוער את היסודי ההכרתי־המדעי, הרי תנועת הנוער מהווה את היסוד הרגשי, ואלמלא היתה קיימת אצלנו, היינו חייבים להקימה".

יצחק ילין

התנועה הציונית הרביזיוניסטית

קריאת זאב ז׳אבוטינסקי אל הנוער היהודי, להמשיך במסורת הגדודים העבריים, שפעלו בסיומה של מלחמת העולם הראשונה — זכתה להד אוהד בקרב יהודי גרודנה. נוסדו בה אפוא וקמו הסתדרות לנוער „השחר־ברית תרומפלדור" וכן „ברית הציונים הרביזיוניסטים".

אחד הראשונים מוותיקי הציונים בגרודנה, שנתן ידו לארגון התנועה הרביזיוניסטית בעיר, היה אברהם יפה — אחיהם של בצלאל ולייב יפה. המפקד הראשון של „בית״ר" בגרודנה היה אלכסנדר סלוצקי (כעת בישראל), וסביבו נתלכדו עשרות צעירים ובוגרים, מיעוטם תלמידים מבתי־הספר ורובם נוער עובד. בין ראשוני „השחר־בית״ר" בעיר היו: נחום ראַפּ, דויד דראַזנין, מרדכי עבר קלמן ציגלניצקי, משה ליוביץ׳, משה זאַרוכס ומרקל קולקין. ובקבוצות הבנות, ושהצטיינו בפעילותן, היו בין הראשונות: נחמה פולונסקי־שלוס, מלכה סטאַנצקי, גולדה פינקלשטיין, טייבה שיי־קובסקי, פשקה קפלן, מרים וייסמאַן־ילין ושרה טורצ׳ין.

היינו מתכנסים בבתים פרטיים ובחצרות, ובייחוד ביער „פישקי", עד ש„התקדמנו" ושכרנו את עליית־הגג של אולם „מכבי" והכשרנוהו למועדון. בינתיים נתפתחה והלכה בית״ר, וגם דרכה הרעיונית נתלבנה, והוכשרו מדריכים ומפקדים צעירים לפעולה, ביניהם: אריה סורין, ראובן ילין, נח זאַרוכס (זרחי), דויד קפלן, קיילה קרופני (כרמלה קפלן), משה נוטס, פרידה ודויד פינסקי, דויד בן־דטסון (ירדני), מאיר ליבלינג, יעקב קפלן (בן־מאיר), משה וחיים רובין. במשך הזמן נתחלפו מפקדים, לאחר סלוצקי, ובאו: טרשצ׳אַן, משה פרידמאַן (כעת במכסיקו), יצחק ילין — עד לעלייתו ארצה, ד׳ דראַזנין, אריה ביאַלוסטוצקי (שניהם בישראל) וזלמן מאַניביץ׳ הי״ד.

עד מהרה נוצר גם קשר עם סניפי התנועה בערים אחרות, בעיקר עם ביאַליסטוק ווילנה, ואחר־כך גם עם ואַרשה, והתנועה גברה עד שנאלצו לסגור את דלתותיה בפני חברים חדשים, בשל מחסור במדריכים. בית״ר בגרודנה יזמה והקימה סניפים בסביבה: באוזיור (מפקד הקן בה היה פסח שבחובסקי הי״ד, אחר־כך רופא בארץ; נפל בירושלים בעת התקפה ערבית), אוסטרין, ואַסילישוק, סקידל ועוד.

ל„ברית הצה״ר" בגרודנה נועדה השפעה רבה בעיר. בראש הסניף עמדו אברהם יפה, נציגי התנועה ד״ר אלכסנדר קאַלצקי (במועצת־העיריה) וד״ר ח״מ בלומשטיין (בוועד־הקהלה), המהנדס יעקב יפה, יעקב גוטקובסקי, ד״ר

מפקדי/קאָמענדאַנטן פון קן־בית״ר, 1935
עם/מיט מנחם בגין
Commanders of "Betar" Grodno with M. Begin

מימין: ר׳ ילין, אריה ליפשיץ־לפיד, מאַניביץ׳, י׳ סאַוויצקי, מנחם בגין, סורין, ביאַלוסטוצקי, נוטס, נח זארוכס־זרחי.

שמשון צ׳רטוק י׳ זאַקהיים (נפטרו בישראל), ויבל״א עוה״ד ד׳ דראַזנין. ובבחירות לקונגרס הציוני ה־16, בשנת 1929, הגיע הצה״ר למקום השני במספר הקולות שקיבל בעיר.

קמה בגרודנה גם הסתדרות „מסדה", של נוער לומד (בגימנזיה ובסמינריון למורים משל „תרבות" ובגימנזיה הממשלתית), שנתאחדה אחר־כך עם בית״ר. בראשה עמדו א׳ ביאַלוסטוצקי, יעקב לייזרוביץ׳ וז׳ מאַניביץ׳.

הסתדרות „ברית החייל" היתה אירגון של „עמך" ושל חיילים משוחררים פשוטי־עם — קצבים, סבלים וכו׳ — שלא עסקו אמנם בהלכה, אולם מוכנים היו להקריב את חייהם למען כבוד עמם. הם גם נתייצבו בשער בשעת־החירום של פרעות שבועות תרצ״ה ונטלו חלק בהגנה היהודית העצמית. ראשי „ברית החייל" היו: ראובן סגל, לייב זאַלוצקי, ברוך רובינזון ועוד. נתקיימו גם פלוגות להכשרה צבאית ליד בית״ר, שניתנה להן אפשרות להתאמן בשימוש בנשק, ע״י השלטונות הצבאיים הפולניים.

עם פרוץ המלחמה והשתלטות הרשות הסוביטית בגרודנה, נאסרו והוגלו מפעילי התנועה הז׳אַבוטינסקאית, ביניהם: מרדכי שולקס, שהועבר מבית־סוהר למשנהו ואבדו עקבותיו; יו״ר הצה״ר חיים סנאַרסקי הי״ד, שנפטר בכלאו, ועוה״ד ד׳ דראַזנין, שנידון לעשר שנות מאסר, ומשפחתו.

עם שובו מגלות בסיביר, לאחר המלחמה, כיהן כנציב בית״ר בפולין במחתרת ופעל בתחום ה„בריחה". על כך ריצה בשנית את „עוונו" ונידון למאסר ע״י בית־המשפט הפולני, עד לעלייתו ארצה.

המלבה״ד

פסיפס של ציונות גרודנה

(לקט רשומות)

חגיגות לעין המשטרה הזועמת

עצרות־עם חגיגיות נערכו בבית־הכנסת הגדול לכבוד פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים: ב־11 בבקר — לתלמידי בתי־הספר (בית־הכנסת היה מלא וגדוש); ב־8 בערב — לכלל הקהל היהודי. החזן הראשי שר „מה טובו", „מזמור שיר חנוכת הבית" ועוד. י' מוֹארמאַן נאם.

באולם „מכבי" נערכה מסיבה, אליה באו 400 איש. נאמו: ל' ריף; מפקד הקן של „השומר הצעיר" ד״ר ראובן פלדשוה (כיום בן־שם), בעברית; י. מוארמאן — מטעם „קרן־היסוד"; שמואל פינסקי („מזרחי"), שמשון צ׳רטוק („צעירי־מזרחי"), קלמן כ״ץ (הגימנזיה הציבורית), אפרים ניימאַרק ועוד. החזן קאַמנצקי שר. הסדרנים היו חברי „השומר־טרומפלדור".

המשטרה עברה מבית לבית, שהיו מקושטים לכבוד החגיגות, ופקדה לאסוף מן הגזוזטראות את המרבדים, הדגלים והתמונות, ובמקומות מסויימים אף סילקה אותם בעצמה.

(ראשית אפריל 1925)

מחאת־זעם על מאורעות תרפ״ט בארץ

לקריאה של ועד־הקהלה ושל רב־הקהלה, ר' מ״ד רוזובסקי, לסגור ביום ה' 29 באוגוסט אחה״צ, את החנויות, להפסיק את המלאכה ולהתכנס בבית־הכנסת הגדול לאסיפת־מחאה נגד מאורעות הדמים בארץ־ישראל — נענו ובאו המוני העם בגרודנה, כ־6,000 איש. נאמו יו״ר ההנהלה של הקהלה ד״ר נ' ניימאַן, י' מוֹארמן, מ״י קריקסטאַנסקי ואברהם קמחי.

הרבנים הכריזו על תענית־ציבור בערב ר״ח אלול. נוסד ועד עזרה לנפגעי המאורעות, הוצא קול־קורא לקהל להיענות ולהתנדב ועל הקריאה חתמו: ועד־הקהלה, ועד־הרבנים, ההסתדרות הציונית, „מזרחי", „אגודת־ישראל", „ויצו", „פועלי־ציון־צ״ס", האגודות של הסוחרים, של הקמעונים, של בעלי־המלאכה, „החלוץ", „השומר הצעיר", „בית־ר", „מסדה", „פרייהייט". המגבית בגרודנה הכניסה 13,700 זהובים.

רבתה העליה לארץ

מדי שבוע בשבוע יוצאים ועולים לארץ מגרודנה — לא יחידים, כי אם משפחות שלימות; לא רק חלוצים, כי אם גם סוחרים ובעלי־מלאכה, כלומר, בני המעמד הבינוני. אומדים את מספר הגרודנאים בא״י ב־4,000 — 5,000.

(יוני 1935).

איגודים ציוניים ונציגיהם בראשית 1935

לוועד לציון מלאות 60 שנה לעסקן הציוני הגרודנאי, האהוד ועתיר־הזכויות נח באס הי״ד, ואשר הוקם בראשית 1935, נכנסו מן האיגודים הציוניים שבעיר — נציגיהם:

אהרון שולקס (הוועד למען הקה״ק), ר' ויגדורוביץ (המורים העבריים), ד״ר שלמה האמר („המכבי"), אברהם ברוידה וש' זליקוביץ (פוע״צ־צ״ס), ישראל איינשטיין („השומר הצעיר"), מאיר בלקו („העובד"), זליג ריפ („החלוץ"), ישראל לאנדה („הליגה למען א״י העובדת"; זו נתקיימה בגרודנה עוד משנת 1927), אברהם קמחי („מזרחי"), יעקב אפשטיין („מפלגת המדינה העברית"), ד״ר א' קאלצקי („רביזיוניסטים"), אביגיל קרון („ויצו"), אליעזר גלגור („החלוץ — בעלי־מלאכה"), ד״ר נ' ניימאן (ועד „קרן־היסוד"), עוה״ד יצחק רוטן („תרבות"), זאב יקל („חברת דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים" — שהיתה קיימת בגרודנה מאז 1926), אהרון לוביץ' („החלוץ הצעיר"), א' זליביאנסקי („קראפט"), ומ' רייזנר („פרייהייט").

כוחם של הזרמים הציוניים בגרודנה

לפי תוצאות הבחירות לקונגרסים

בשנת	1927	1929	1933	1935	1939
שקלו שקלים	528		1,800	1,726	
הצביעו בעד:					
ציונים כלליים,					
סיעת „על המשמר"	18	65	119	153	102
ציונים כלליים,					
סיעת „עת לבנות"	18	13	4	14	
המזרחי	85	90	147	72	95
רביזיוניסטים	31	100	240		
מפלגת המדינה העברית			53	49	37
„התאחדות"	12		2		
גוש א״י העובדת	81		1,004	1,115	710
פוע״צ־„החלוץ"		65			
„התאחדות" — השומר הצעיר		76			
פוע״צ־שמאל					6

לפני החיסול

(שנת 1939)

קן „השומר הצעיר" ערב פרוץ המלחמה

ב־1939 הקים הקן של „השומר הצעיר" בגרודנה — קן מדרגה א' — כ־450 חבר, רובם מגימנזיית „תרבות" ויתרם מן ה„תלמוד־תורה", מן הגימנזיה הריאַלית וגם מבתי־ספר אחרים. לפי השכבות היו בקן: „בני־מדבר" (לגיל 11 — 13), מחולק לי״ב שבטים, שנתחנכו לפי קו של הווי בחיי מדבר; גדוד „הבּיצרון", על שם „מפעל הביצרון" בארץ־ישראל — ל„כפירים" (בני 13 — 15), „צופים־בוגרים" ו„בוגרים" — 4 גדודים, להוציא אחד, שחבריו החלו לצאת להכשרה. (מפי חסיה בליצקי).

מגביות לקרנות הלאומיות

המגבית ל„קרן־היסוד" בגרודנה נערכה בהשתתפותו של אברהם ביאַלופולסקי. נרכשו 250 תורמים, מהם 50 חדשים, חתמו על התחייבות, בסך של 10,000 זהובים, בקירוב, לעומת 8,000 אשתקד.

„מפעל הגלילה", מגבית למען הקה״ק, התנהלה בגרודנה בהשתתפות מנחם גלרטר, חבר למשלחת מארץ־ישראל מטעם הקרן. עצרת־עם בנושא „מתל־חי ועד חניתא", נפתחה ע״י ישראל לאַנדה ונאמו בה אהרון לוביץ' וד״ר צ' בלקו.

כן זכורים בין שאר הפעילים אז למען הקרן: המורה י' גרוב; מינה לובושיצקה; ח״י מלמד; משה שבץ; א' קאַנטור; אבא טאַרלובסקי; המורה העברי קלמן כ״ץ ורעייתו בלומה; העו״ד ש' גלינצנשטיין; צבי קרול; העסקן הציוני הוותיק יצחק ואַסילישסקי; אולה לובצקי; בנימין ולר ורחל סולניצקה.

ועד „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת"

נבחר לאחרונה והרכבו הוא: יו״ר — ישראל לאַנדה; סגנו — צ' בלקו; גזבר — י' גרוב; מזכירה — צילה שאַכנס; חברים: אהרן לוביץ', אברהם סטולאַרסקי, אלתר שמיגלסקי, לייב בראַוורמאַן, נחה באלי.

ד. ר.

„אגודת־ישראל"

„אגודת־ישראל" בגרודנה, או „שלומי־אמוני־ישראל", שימשה בתחילתה, בפרוס הבחירות לוועד־הקהלה ב־1918 וזמן רב לאחר־מכן, כמסגרת ארגונית ליהודים חרדים, שרובם לא נימנו עם שום מפלגה, ובכללם רבים שוקלי השקל הציוני ותורמים לקרנות הלאומיות. רק כעבור שנים, ובייחוד משעבר לגרודנה, לשמש כמנהל במערכת החינוך של „יבנה", ד"ר ל' נימצוביץ, איש התנועה הציונית בשעתו, שעבר למחנה מתנגדיה החרדים — הלכה ונתארגנה „אגודת־ישראל" כמפלגה הנתונה למשמעת המרכז שבוואַרשה.

כוחה של „אגו"י" בגרודנה היה בעיקר במוסדות הדת השונים ובאלה שבסעיפי תקציביהם נכללו צרכי הדת. השפעת ה„אגודה" היתה רבה בחלק גדול מבתי־התפילה, בקרב אחדים מחברי הרבנות של העדה, ב„חדרים" ובישיבה הקטנה והגדולה („שערי־התורה"), ב„חברות", שראו את תפקידן בפיקוח על שמירת צווי המסורת („שומרי־שבת", „תפארת בחורים"), במוסדות דתיים, וכאמור, ברשת החינוך של „יבנה".

אך השפעה לא מבוטלת היתה ל„אגודה" גם על ענייני הקהלה, החל בוועד־הקהלה הראשון (במסגרת רשימתם עם חרדים אחרים), וגם בשני ובאלה שבאו אחריו.

מפלגת „אגודת־ישראל" בגרודנה ייסדה, ב־1934, גם רשת חינוך עצמאית משלה: גן־ילדים, בית־ספר לבנות „בית־יעקב", ואח"כ גם סמינריון למחנכים חרדים.

כמו כן הקימה ה„אגודה" בגרודנה גם שלוחות בנוער: „צעירי־אגודת־ישראל" ו„פרחי־אגו"י", וכן אגודה של „בנות־אגו"י", שארגן ונהל הרב ר' חיים אליעזר קימוביץ, מתלמידי הישיבה שבגרודנה.

מן העסקנים הפעילים של ה„אגודה" בגרודנה ייזכרו:

ר' יחיאל משה ז"ק, סוחר (בשעתו מן הציונים הוותיקים וראש „המזרחי" בעיר) — היו"ר באגודת „שלומי־אמוני־ישראל", היא ה„אגודה", עד לפטירתו בשנת תרפ"ו; ממייסדי ביה"ס „יבנה" ומפעילי החברים בוועדי־הקהלה ויו"ר בוועדת־החינוך שלה. — ר' ראובן סולובייצ'יק, סוחר, ממייסדי הישיבה „שערי־התורה", חבר להנהלות של ביה"ס „יבנה" ושל חברת „שומרי־שבת", נפטר בתרפ"ט. — ר' משה טקאץ', סגן ליו"ר של ה„אגודה" בגרודנה ובהנהלת „יבנה", חבר פעיל בוועד־החינוך „חורב" ובחברת „שומרי־שבת־ודת", נפטר בתרפ"ד. — וולף ברמאן הי"ד, סוחר, מחבורת ה„חסידים" הקטנה שבגרודנה — עסקן, איש־מעשה ורב־מרץ, שידו היתה בתחומים שונים: במועצת־העיריה, בוועד־הקהלה, בו היה מן הפעילים ביותר, וכן בחינוך המסורתי ובעסקי־ציבור אחרים. — הרב ר' שרגא־פייבל הינדס, ר"מ בישיבת „שערי־התורה" ונציג מפלגתו בוועד־הקהלה, נפטר בתרצ"ו. — ד"ר לוי יצחק הכהן נימצוביץ, מנהל רשת החינוך של „יבנה", חבר לוועד־הקהלה, מאנשי־העֵט של „אגודת־ישראל".

ר' זאב וולף ברמאן
R. Wolf Berman

ד. רבין

„בונד"

על פעולת ה„בונד" בגרודנה („בונד" — קיצור מ„יידישער ארבעטער־בונד", כלומר „איגוד" או בשמו המלא „ברית של הפועלים היהודים ברוסיה, פולין וליטא") כבר עמדנו בפרקים ובפרשיות שונות; וכן על פעילותו בעיר זו בשני העשורים שלפני מלחמת העולם השניה, בתחומים המדיני הכללי, הכלכלי־המקצועי והקהלתי — ובעיקר במשולב עם פעולות גורמים ציבוריים יהודיים אחרים, כלליים או פועליים.

בזה נוסיף דברים, במסגרת הידיעות שבידינו, על פעולת מפלגה זו בגרודנה בתקופה המדוברת במישורים אחדים, שעדיין לא נתעכבנו עליהם. נציין תחילה, שה„בונד" המשיך, בדרך כלל, גם עתה, בקו המערך המסורתי שלו — של מאבק ללא פשרה עם המשטר הריאַקציוני והאנטישמי במדינת פולין בכללה, ועם מעשיו השליליים במקום, בגרודנה. מערכה זו ניהל ה„בונד" בכל דרך ומעל כל בימה שבהן ניתן היה הדבר — אם בכוחותיו שלו לבדו ואם בשותפות עם

מפלגות סוציאליסטיות אחרות, לרבות הפולנית („פפ"ס").

אך במיוחד יש לציין את העמידה הנחרצת בשער, במשך שנים רבות, החל מ־1927, של בטאון ה„בונד" המקומי, „גראדנער שטימע" („קול גרודנה"). שבועון זה לא היה נרתע בביקורתו ובהתקפותיו על מעשי הממשל הנלוזים גם לאחר „הקרחות", שבהן היתה הצנזורה „מעטרת" לעתים קרובות, את עמודיו במחיקותיה, אף מפני החרמתו ומשפטים וקנסות שהטילו על עורכו (מ' רובינשטיין, כיום עורך העתון היהודי „די שטימע" במכסיקו). גם עצם הוצאת הבטאון, שלא אחת הועמד קיומו בסימן שאלה — נתאפשרה אך ורק בזכות מאמציה הכספיים והארגוניים של מפלגה זו בגרודנה, וכן תודות למסירות־הנפש, שגילו חברי המערכת וכן סדריו־מדפיסיו והמשתתפים בו, אנשי ה„בונד".

כבר עמדנו בפרק אחר על שביתת־המחאה, שהוכרזה ע"י ה„בונד" בגרודנה במארס 1936, נגד מכלול הפגיעות ביהודים והנגישות בהם מצד השלטון האנטישמי והפאשיסטי־למחצה ובעידודו או בהסכמתו — שביתה, שאליה נצטרף כל הישוב היהודי בעיר עד שהיתה לכללית לקהלת גרודנה. כן הערכנו את מאמצי ה„בונד" במאבק על זכות העמל היהודי לעבודה, ואת חלקה של מפלגה זו בגרודנה במערכה להשבחת תנאי־חייו של הפועל מבני־עמנו, להבטחת קיומו בכלל, ובמיוחד להרמת קרנו וזקיפת גוו, וכן בטיפוח היסודות של העזרה ההדדית לצורותיה ולגילוייה השונים בפנים המחנה של העובדים.

בתחום זה יש להזכיר גם את הנסיונות, שנעשו בזמנים שונים, ביוזמת ה„בונד" ובהשפעתו, להקים ולקיים קואופראטיבים של פועלים — צרכניים וגם יצרניים (קבוצות־עבודה שיתופיות). האריך להתקיים הוותיק שביניהם — הקואופראטיב הצרכני היהודי שבגרודנה, אשר בשנת 1923 הגיע מספר חבריו ל־928, והיו לו שתי חנויות, מאפייה ומסעדה, שהעסיקו 10 עובדים; ובאמצעותו היו מוענקות לפועלים, בתקופה ההיא של אינפלאציה דוהרת, גם הלוואות בסכום גדול — ע"י „ההתאחדות הכלכלית ולאשראי של הפועלים" שבמקום.

הרבה כוחות השקיע ה„בונד" בחינוך הילד היהודי ברוח השקפותיה של תנועה זו, וכן בפעולת תרבות בקרב העובדים ובנוער לחינוכו ולארגונו.

אנשי ה„בונד" היו מראשי היוזמים, בשנת 1926, להקמתו של בית־הספר החילוני ביידיש בגרודנה, בנוסח „ציש"א" על שלוחותיו. ה„בונד" היה הכוח המכריע בהנהלת מוסד זה, שמוריו ועובדיו, ובייחוד מנהלו, ל' שיפרס, הצטיינו בכושרם הפדגוגי ובהתמכרותם לתפקידם, בו ראו שליחות שאין ערוך לה.

ל„ציש"א" קדמה בשעתה ה„ליגה לתרבות" („קולטור־ליגע"), שהיתה גם היא יצירה, שיד ה„בונד" היתה הראשית בה. מייסדי ליגה זו הגו רעיונות ופעולות מרחיקי־לכת ולטווח ארוך בתחום זה, גם הניחו יסוד לשיעורי־ערב להשכלת פועלים ולבמה להרצאות לעם, וקיימום עוד משנת 1920, עד שחוסלו על־ידי הממשלה. בית־הספר לשיעורי־ערב, לנוער עובד בעיקר, הוקם בראשית 1927, ע"י מועצת האגודות המקצועיות — הפעם במעון „יש"א". ב־1929 היו רשומים בו למעלה ממאה נערים.

רבות עשה ה„בונד" בגרודנה להקמת ספרייתו. בראשית 1929 — „ספריית־הפועלים על שם ולאדימיר מדם" (בשעתו מדוברי מפלגה זו ומנהיגיה) — ולפיתוחה. גם לספריה נמצאו עסקנים מסורים, שעשו כדי להשיג ולרכוש בשבילה ממיטב הספרים ביידיש, במיוחד ברוח תנועתם, ולמען הרבות קוראיהם. ליד הספריה נפתח גם אולם־קריאה, ומדי פעם בפעם היו נערכות על־ידיה גם נשפי־שאלות־ותשובות וכד'.

מסועפת היתה פעולת ה„בונד" גם בנוער, אף בקרב הילדים, וכן לספורט. בני־הנוער של המפלגה היו מאוגדים

Po konfiskacie nakład 2-gi.

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

№ 39A (176) פערטער יארגאנג פרייז 10 גראשן GRODNER SZTYME

גראדנער שטימע

וועכ. ארב. צייטונג

אבאנענטן־פרייז:
מאר א חודש 45 גראשן אין אויסלאנד 20 סענט א חודש

אנאנסן־פרייז:
א מילימעטער־שורה (א אכטל זייט)
פארן טעקסט 20 גראשן
אין טעקסט 35
נאכן טעקסט 15

פארן אינהאלט פון די אנאנסן איז די רעדאקציע ניט פאראנטווארטלעך

אדרעס פון רעדאקציע:
Listowskiego 5 ליסטאווסקי

Piątek 26 wrzesień 1930 פרייטאג דעם 26 סעפטעמבער

סעאנסן: 6, 8, 10.15

קינא־טעאטער „אפאללא" דאמיניקאנער 26 טעלעפאן 214

קינא „פאלאס" אזשעשקאווא גאס נומ. 13

כותרת השבועון/דאס קעפל פון „גראדנער שטימע"
The masthead of "Grodner Shtime"

הכנות לתערוכה של „יהודים בפולין" בבית־הספר של „ציש"א" (במרכז — המורה לייב שיפרס)

ציש"א־שול גרייט אן אויסשטעלונג (אין צענטער—דער לערער לייב שיפערס)

Preparing an exhibition at the "Zisho"-school

באגודה בשם „צוקונפט" („עתיד"), שהיתה לה גם מקהלה משלה. למען הילדים הוקמה ב־1930 אגודת „סקי"ף" („סאָציאַליסטישער קינדער־פאַרבאַנד", היינו „איגוד ילדים סוציאליסטי"), שבראשה עמד לייזר גלזר, ממורי־בית־הספר של „ציש"א". ב„סקי"ף" התנהלה פעולה חינוכית בשיחות, חוגים, סיורים וכד'. כבר בראשיתה היו באגודה זו כ־50 חבר.

ב־1928 ייסד ה„בונד" בגרודנה „מועדון־פועלים לספורט" בשם „מאָרגנשטערן" („השחר"). היו בו קבוצות אחדות להתעמלות, להקת כדורגל ומדור לטניס־שולחן. ב־1931 הוקמה לידו גם תזמורת.

בגרודנה היה קיים גם סניף לאיגוד הנשים של „בונד", „יא"פ" („יידישע ארבעטער־פרוי").

מאז ומתמיד היה ל„בונד" חבר עסקנים מסורים לו בלב ונפש ונאמנים לרעיונו, וכן מיכשרים ומצטיינים בתפקידים הציבוריים הכלליים שהם היו ממלאים, ושבהם פעלו ברוח השקפת־עולמם ובמגמת תנועתם ולהגברת השפעתה. אנו מוצאים אותם פעילים בתחומים שונים כלכליים־כלליים ומקצועיים מזה, ובמערכות של החינוך והדאגה הסוציאלית מזה. ייזכרו כאן שניים מאלה, מפעילי המפלגה ודובריה, שהתמכרו: האחד, ברל אברמוביץ' למפעל לתפארת של חברת „טאָז" בגרודנה, לשמירה על בריאות העם; והשני, לייבל שיפרס — לבית־הספר ביידיש משל „ציש"א", סניף החברה למוסדות־חינוך בלשון זו.

ברל אברמוביץ' נולד ב־1893 או 1894 בגרודנה לסופר סת"ם. היה מורה, עסקן של תנועת החינוך ביידיש. בשעתו מפעילי „בית־המחסה לילדים" ולאחר־מכן מנהל בית־היתומים; אחר־כך מנהל־העסקים ומזכיר „טאָז" במשך שנים ומחבר ספר על 10 שנות פעולתו של המוסד (ר' על כך להלן ברשימתנו על „טאָז"). עסקן ותיק ופעיל של ה„בונד", נעצר וגורש לרוסיה הפנימית ע"י הרשות הסוביטית, בראשית שלטונה בגרודנה עם פרוץ מלחמת העולם השניה, ולא נודעו עוד עקבותיו.

לייב שיפרס נולד ב־1904 בגרודנה, לאביו השען, ונתייתם בילדותו. מנעוריו — איש־ה„בונד" ומחסידיו הקנאים. סיים את בית־המדרש למורים ביידיש, בווילנה, ונכנס להוראה ברשת החינוך של „ציש"א" בקוברין ובלוצק, וב־1931 — בגרודנה, כמנהל ביה"ס של סניף החברה במקום. בתפקיד זה, בו הצטיין כמחנך מחונן וכמארגן מוכשר, כיהן 8 שנים. היה מפעילי הוועד של ה„בונד" בגרודנה, נציג המפלגה בוועד־הקהלה ובמועצת־העיריה; כן ניהל את פעולתה של אגודת הנוער הבונדאית „צוקונפט" ופעל בתחום זה גם מחוץ לגרודנה. נעצר ב־5.10.1939 ע"י השלטון הסוביטי לשם „חקירה", בה עמד בקומה זקופה מול „החוקרים" — שהתאנו לו. גם הוא גורש לרוסיה הפנימית ועקבותיו נעלמו.

ה. חינוך והשכלה

בית־הספר של הקהלה

ד. ר.

ראשית ה„תלמוד־תורה"

בתי־האולפנא הציבוריים הראשונים לילדים ולנערים היו בגרודנה, כבישובים יהודים אחרים, „תלמוד־התורה", וה„ישיבה" (הקטנה) — לאלה שעברו את חוק לימודיהם בתנ"ך ומשנה ומסכתות מסוימות בגמרא ושהיה בידיהם להמשיך בהשכלה מסורתית גבוהה יותר.

עד לייסוד ה„תלמוד־תורה" בגרודנה בשנת תר"ד — 1844 — „לא היה מקום מיוחד לנערים ללמוד, כי נחלקו לבתי־מדרשים וכל מלמד בנה לו במה לעצמו" — מספר כתב „המליץ" מגרודנה יעקב אריה ליפשיץ (בגליון מה' אדר ב' תרמ"ט). אך עתה, לאחר שנכון המוסד החדש, בשעתו, ע"י „הרב החכם הישיש אהרון מרגלית" שבנה „בית־חומה" מיוחד לכך בן־קומותיים — לומדים בו 400 ילדים „כולם מבני דלת־העם, והם נחלקים לתשע 'מפלגות' (כיתות) נהוגות בידי מלמדים מובהקים ומורים טובים. שעות הלימוד הן מ־9 בבוקר ועד 2 בצהריים, ואז יילכו לאכול ארוחת־תמיד מבעלי־הבתים, כל נער ונער ביומו. מ־4 עד 6 ילמדו 5 לימודי־חול לקרוא ולכתוב רוסית, ידיעת גלילות הארץ [גיאוגרפיה] והסטוריה. ב־7 בערב בא מורה עברי ידוע ללמדם ל"ק [לשון־קודש] ודקדוק — עד 8. אז עוד ישובו ללימודי־קודש: בקיץ — עד הערב, ובחורף עד השעה 9 בו".

אולם בשל עליית מספר התלמידים ב„תלמוד־תורה", אשר שימשה מרכז לימוד לילדי השכבות הדלות (האמידים יותר היו מוסרים את בניהם ל„מלמדים" פרטיים) לא רק של גרודנה העיר, אלא גם מעיירות הסביבה — לא יכול היה עוד „בית־החומה" שבחצר בית־הכנסת הגדול והמשותף גם ל„הכנסת־אורחים" ול„גמילות־חסדים", להכיל את כל הדר־דקים. זכות גדולה נתגלגלה אפוא לנדבן בה"א הידיעה של גרודנה, אליעזר ברגמאן, שהתנדב והקים על חשבונו בית־מידות נרחב בן שלוש קומות בקצה רחוב „טרויצה", שבו שכנו אחר־כך, מלבד מוסד זה, גם בית־הספר למלאכה, הקורסים העבריים הפדגוגיים וגם מוסדות לחסד ולעזרה הדדית אחדים.

הכתב מגרודנה של „כרוניקה שבועית של 'ווסחוד'", ברוסית (מס' 44 משנת 1892), מספר על הבנין שהוקם לתפארת ועל הציוד המצוין לבית־הספר, אף הוא נדבת ברגמאן, שהוא „לאו דווקה מבעלי־ההון הגדולים", אך נחון באהבת אדם אמיתית. הקומה השלישית, מוסיף הכתב, נועדה לחדרי־שינה (לתלמידים שמחוץ לעיר ולחסרי־בית), ובהם „מיטות חדשות מוצעות לבנים חדשים", ובקומת־הקרקע (מעין־מרתף, למעשה) — מטבח ומסעדה לתלמידים עניים, וכן משרד למתן גמילות־חסדים (ברגמאן תרם עוד 4,000 רובל לקרן לתכלית זו) ומחסן לשמירת משכונות (של הלווים בעבוט).

עם הקמת הבנין החדש ל„תלמוד־תורה", מסופר ברשימות, עלה מעמדו של בית־אולפנא זה, ומעתה למדו בו גם ילדים בני „בעלי־בתים", ואפילו של אמידים — כי נכונו הלימודים בו, מבחינה יחסית לגבי אותה תקופה; ואפילו היו בכיתה למעלה ממאה תלמיד, הרי המסיים את החמישית שבהן היה יוצא במטען תורתי ראוי וגם בידיעת עברית, וראוי להתקבל ל„ישיבה".

לימים, בימי כיבוש העיר ע"י הגרמנים, הוסב המוסד ל„בית־ספר יהודי עממי", שלימודי־חול תפסו בו מקום ראוי כבכל בית־אולפן יסודי, והוא הועבר לידי ועד־הקהלה. ורק בשנת 1924, כאשר בוועד־הקהלה השני גבר כוחם של נציגי החוגים הדתיים, והגיע כדי רוב מכריע בו — הוחזר שוב שם בית־הספר לישנו — „תלמוד־תורה" — והונהגה בו גם תפילה.

אפרים ניימארק

בית־הספר העממי של ועד־הקהלה*
(בשנת 1924)

מרביתם של התלמידים והתלמידות בבתי־הספר העממיים שליד ועד־הקהלה למדו בבנין שהקים המנוח אליעזר ברגמאן לתכלית זו בשנת 1892.

ב־1915 תפס את הבית הצבא הרוסי. עם כניסת הגרמנים לעיר שוחרר הבנין בהשתדלות החברים היהודים שב„וועד העירוני" דאז, והועמד שוב לשירות בית־הספר, בפיקוח הכובשים.

ב־1920, לאחר מפלת הצבא האדום, תפס הצבא הפולני את הבנין לשם קסרקטין לשבויי־המלחמה הרוסיים, ואלה החריבו ממש את הבית, ורק בעמל רב עלה לשפצו כלשהו, ועתה נמצאים בו 13 כיתות, חדר להתעמלות, משרד ובית־תפילה. חלק שני מתלמידי בית־הספר העממי למדו בפרבר שמעבר לנימאן בבית המכיל 3 כיתות. עוד 4 כיתות של ביה"ס שוכנו בבית שכור ברח' הורודניצ'אנסקה.

* מתוך תוספת מאוירת ל„גראדנער מאמענט", מס' 75 משנת 1924.

הנהגת בית־הספר עברה למעשה לידי היהודים [מידי הגרמנים] אך בראשית 1919, משנבחר לראשונה ועד־קהלה בבחירות דמוקראטיות. לשון הלימודים, פרט לשפה ולספרות הפולנית וכן לגיאוגרפיה של פולין — היתה יידיש. תכנית הלימודים נקבעה בשעתה בהסכמה כללית של ועד־הקהלה, לאחר ויכוחים ממושכים בין המפלגות שבו. באותו זמן למדו בכל מחלקות ביה״ס 756 ילד, מהם 363 ילדות, בגיל 7 — 13, ובכללם 312 בגיל 10 — 11.

מחזור הלימודים בו היה בן 7 שנים, ומספר הכיתות, לרבות המקבילות — 21. הוא העסיק 26 מורים (ובכללם 9 מורות) מוסמכים. המקצועות שנלמדו הם: תנ״ך, עברית, יידיש, פולנית, חשבון, הסטוריה יהודית ופולנית, גיאוגרפיה, מדעי־הטבע, ציור והתעמלות.

ללא תשלום שכר־לימוד למדו 110 ילדים, מלבד 74 שבבית־היתומים; עוד 123 ילדים שילמו שכר־לימוד למחצה.

מקורות התקציב להוצאות היו: העיריה, הקהלה ושכר־לימוד. בחדשי „הדבש״ של „הרפובליקה הגרודנאית החפשית״, של שנת 1919, היתה העיריה מממנת את כל התקציב, והלימוד בביה״ס ל־3,000 תלמידיו היה חינם. אך הזמנים הטובים ההם חלפו־עברו ועמם תור־הזהב של בית־הספר היהודי העממי.

צילה שטיין־טמיר

כיצד הורינו ב„תלמוד־תורה״

א.

למדתי בגימנזיה הריאלית, בקירבת „השוק החדש״, וחברותי למדו בגימנזיה ההומאניסטית וגם בזו של „תרבות״. שמעתי על בית־הספר „יבנה״ שברחוב זאמקובה, אך על „תלמוד־תורה״ לא ידעתי דבר. בסוף שנת־הלימודים 1929, בדרכי הביתה מווארשה, לאחר שסיימתי שם את הסמינריון לגננות של „תרבות״, נפגשתי בקרון הרכבת עם נח באס, מראשי הקהלה בגרודנה. תוך כדי שיחתנו, על הא ועל דא, התעניין בי, ומשנודע לו שגמרתי את הסמינריון לגננות, שאלני אם מזומנת לי עבודה לשנת־הלימודים הקרובה. הסברתי לו, שבגרודנה קיים רק גן־ילדים עברי אחד ליד ביה״ס העממי של „תרבות״ ועובדת שם גננת; לכן אעבוד בוודאי, לעת עתה, עד שאעלה לארץ־ישראל, באחת העיירות.

כעבור חופשת־הקיץ, בא אלי שמש הגימנזיה „תרבות״ והזמינני אל ד״ר בראָוור, וזה הסביר לו, שהואיל ונח באס נתרשם מאוד מפגישתו עמי, וכיוון של„תלמוד־תורה״ אומרים להכניס מורים „ציונים״, הוא מציע גם לי לגשת אל מנהל בית־הספר, ישראל ס אַ ס.

לא אשכח את היום הראשון שלי ב„תלמוד־התורה״. עם בואי לשם, ב־8 בבוקר, נקראתי למנהל, שחדרו כולו היה מלא ספרים, ובו פסנתר־כנף גדול, ובארונות — כל מיני מכשירי־לימוד, מפות ואדרי עופות. בעשרות השנים שעברו מאז, הכרתי מנהלים רבים של בתי־ספר, אך מוכשר ומסור לעבודה ולמוסד כישראל סאַס לא פגשתי עוד.

הבנין של „תלמוד־תורה״ היה גדול — בעל שתי קומות; למדו בו מורים רבים ותיקים ואני הייתי הצעירה שביניהם; באותו בוקר של יום ראשון התרגשתי מאוד ולא ידעתי אם אצליח, אך עם צלצול הפעמון ניגש אלי המורה שלמה ז׳וקובסקי ואמר לי, כי יכניסני לכיתתי, שמא תתקפני מבוכה בהתחלה. ואמנם נתגלתה לפני כיתה גדולה, שבה ישבו כמאה בנות־שבע (באותו זמן היו הילדים בפולין מתחילים ללמוד בכיתה א׳ בגיל 7). סאס הסביר לי, שעוד מורה צריכה לבוא מאיזו עיירה, וכי לעת עתה עלי ללמד את שתי הכיתות א׳ יחד. ביקשתיו לקבל להוראה את חברתי פרידה אזגוט, שסיימה יחד אתי את הסמינריון לגננות שבווארשה.

אחרי שלימדתי ימים מספר כמאה ילדות, והמורה המיועדת לא הופיעה — קיבל סאס את חברתי הנ״ל, וכך עבדנו כל אחת עם קרוב ל־60 ילדות בכיתה.

כשיצאתי מבית־הספר ביום הראשון לעבודתי, השתוממתי לראות שעוד אור־יום בחוץ. זוכרת אני, שד״ר שרה סולובייצ׳יק ז״ל באה אותו יום ללמד את הבנות לנקות את ראשיהן, שלא תרבינה הכינים בשערותיהן. היינו לובשות, אני וחברתי פרידה, סינרים כחולים עם צווארונים לבנים, כדי שנוכל לפשטם לפני שובנו לבתינו. עד אז לא ידעתי כלל, שקיימת גם „גרודנה שניה״ — איזור „השולהויף״, אשר משם היו באים ל„תלמוד־תורה״ הילדים מבני דלת־העם. אך הרצון שלנו לעבודה לא ידע גבול, וכל השיטות השונות בחינוך, שעליהן למדנו וקראנו — ניסינו להנהיג בכל אותן שלוש השנים שעבדנו יחד — אני, חברתי פרידה וסאַס המנהל.

ב.

רצינו להכניס את רוח הציונות בכתלי ביה״ס המיוחד הזה, שלמדו בו כ־600 ילדים, בשלוש לשונות הורינו: בפולנית, יידיש ועברית. היו מורים מכל הזרמים: מתבוללת מגליציה (לפולנית), יידישיסטים־בונדאים וציונים. כל אחד השתדל להחדיר את הרוח שלו לנפשות הילדים וההתחרות הביאה מצד אחד נזק, אך גם ברכה. הילדים למדו ברצון והשתתפו בכל המשימות שהמורים היו מטילים עליהם. אני וחברתי הנהגנו ראשונות בכיתותינו תלבושת אחידה. כאותם סינרים (חלוקים מכופתרים), שהיינו לובשות אנו, לבשו גם כל הילדים (בנים ובנות). והואיל וההורים היו

ארוחת־בוקר במשותף ב„תלמוד־תורה" ביים געמיינזאמען פרישטיק־עסן אין „תלמוד־תורה"
Breakfast at the Talmud-Torah School

עניים ותלבושת הילדים דלה — הוסיפו הבגדים האחידים הרבה מאוד לשיפור המראה של הכיתה.

לימדתי בכיתה א/א ופרידה — בא/ב („קונצנטראַציה" בעברית); היא לימדה פולנית בכיתתי ואני לשון זו בכיתתה. בכיתתי דיברתי עברית בלבד. ביום הראשון לעבודתי לא הבינו הילדות אף מלה, אך במשך הזמן התרגלו לשפה, וגם דיברו ושרו בה יפה מאוד. הנהגנו ארוחת־בוקר משותפת ואחרינו עשו כן בכל הכיתות (כעבור שנה קיבלה על עצמה חברת „אַזע" לספק לנו מצרכי־מזון מתאימים לילדים). סאס היה נענה לנו, וכל שהיה עולה על לבנו, היינו מביאות לפניו ולא היה מסרב, אף מעודדנו תמיד. כיוון שחלונות בית־הספר היו גדולים והכיתות דמו לחדרי קסרקטין — תלינו וילונות ותמונות, העלינו עציצים ומפות רקומות על השולחנות, פרחים באגרטלים, התקננו פינות לטבע ולספריה, ובחצר — למשחקים. הבאנו כדורים וסידרנו נגריה וגינה. ערכנו טיולים רבים וביקורים במעונות ההורים והיינו מוסרות לסאַס דו"ח על המצב בבתיהם של הילדים ועל הרושם שעשו ההורים עלינו.

אסיפות מורים היו מתכנסות בכל חודש, אף נתננו שיעורים לדוגמה למורים אחרים, כי היו בביה"ס עוד שתי כיתות א' לבנים שבהם הורו מורים, וסאַס רצה, שגם הם ינהיגו את השיטה הסינתטית של מלה שלימה בכיתה א' ושאנו הנהגנו אותה בה לראשונה בגרודנה. סאַס, שאותה שנה היתה לו הראשונה להנהלת בית־ספר זה, הכניס בו שינויים גדולים, שלא תמיד מצאו חן בעיני המורים הוותיקים, שרגילים היו לעבוד בדרך שיגרה חד־גונית, וקשתה עליהם העבודה, שחייבה את מלוא תשומת־הלב וגם להמשיך בה שעות נוספות לאחר הלימודים; אבל מעט מעט הסכינו לכך, כי מצאו אף הם עניין בחידוש.

מלבד ההוראה נטלנו על עצמנו משימות, שבביצוען השתתפו כל ילדי בית־הספר, כגון: עריכת הצגה גדולה שנתית בתיאטרון העירוני לפני ההורים ולפני פרנסי הקהלה וקהל מוזמנים מנכבדי העיר.

בבנין ביה"ס היתה עליית־גג גדולה והחלטנו להפכה למועדון לתלמידינו. הם היו באים שלוש פעמים בשבוע לפנות־ערב לשחק שם בשחמט וב„דאמקה", לרקוד ולנגן במפוחית־פה ולצייר. במועדון נתקיימו גם חוגים להסטוריה ולספרות, ועל כל מורה הוטלה תורנות של יום בחודש והוא היה מטפל במיוחד בתחביב שלו, וכן היינו עורכים מסיבות־חג וימי־זכרון לסופרים.

ג.

פעולות אלו עוררו הדים בעיר, ושמו של בית־הספר נתפרסם ברבים. אישים דגולים התחילו לבקר בו מגרודנה ומחוצה לה, גם מאמריקה מאנשי־הג'וינט, אף צילמו והדפיסו דברי־שבח על בית־הספר בעתונים. המפקח הפולני הופתע בביקורו ב„תלמוד־תורה", הצטלם עמנו בחדר־האכילה ומסר את התמונה לעתונות הפולנית. כשמיניסטריון־החינוך הפולני לא רצה לאשר אותי ואת חברתי פרידה כמורות לביה"ס העממי הנ"ל, כיוון שגמרנו

אך סמינריון לגננות בלבד — פנה המפקח המקומי לווארשה, ובהללו את עבודתנו, השתדל שיוענק לנו אישור להוראה בבית־ספר, אם כי באותן שנים היה המיניסטריון מקפיד, כי ישמשו בכך מורים מוסמכים בלבד.

כך עבדנו שלוש שנים, נתקרבנו אל הילדים ונתחבבנו עליהם ועל הוריהם. בעברי ברחוב היו מצביעים עלי: „הנה המורה שטיין". היחסים בין חבר המורים נתהדקו: במועדון היינו מתווכחים על ארץ־ישראל ועל הגולה, בעיקר עם הבונדאים, אך כיבדנו תמיד את דעות זולתנו. באותו פרק זמן למדתי לדבר יידיש יפה בלא ביטויים פולניים וגם היינו קוראות ספרות יידיש, את יצירות המשוררים הצעירים: קולבאַק, קדיה מולודובסקה, איציק מאַנגר ועוד.

במיוחד היו אהובים על הילדים בביה"ס שלנו המורים שלמה ז'וקובסקי וחיים רובין. שלמה הורה בכיתות הגבוהות חשבון והסטוריה — והכל ביידיש. הילדים לא הסכימו לעולם לדלג אף על אחד משיעוריו. היה זה מורה בחסד עליון, שמח תמיד, אינטליגנטי, קרוב לנפש הילד, חרוץ ומתכונן היטב לכל שיעור ושיעור. ממנו למדתי, שאסור למורה להיכנס לכיתה להורות בלא לדעת מראש מה יעשה שם בכל דקה מן הדקות של השיעור.

בית־הספר שניבנה והוקם על כל ציודו ע"י הנדבן ברגמאן, היה נתון בתקופת הוראתי בו לבעלותו של ועד־הקהלה, שמצבו הכספי היה רע תמיד, והיו חייבים לנו משכורת בעד חדשים רבים. תמיד היינו מקבלות מפרעות, עד שהחוב למורים הגיע לסכומים גדולים והוחלט לשבות. היתה זו גם שביתתי הראשונה כמחנכת, והיא נמשכה זמן רב ובעונת החורף. סאַס, מנהל ביה"ס, דרש מאתנו לבוא לשם גם בעת השביתה, שלא להיעדר ממנו. וכן עשינו: היינו יושבים בחדר המורים הקר, משחקים בשחמט ומשוחחים, עד שהושג ההסכם והזרנו לעבודת־ההוראה.

כשעזבתי את בית־הספר, כדי לעלות לארץ־ישראל, נשארו חייבים לי סכום הגון, שלא שולם לי עד היום. הטענה היתה ש„אביך יסתדר גם בלי הכסף שוועד־הקהלה חייב לבתו..."

את שלוש השנים, שביליתי בין כתלי ה„תלמוד־תורה" בגרודנה, לא אשכח לעולם.

שרה שלוסברג־רבייקוב

מגן־הילדים העברי הראשון לרשת „תרבות"

(פעלה של פנינה רבייקוב ז"ל)

אמי ז"ל, פנינה רבייקוב לבית קמחי, בוגרת גימנזיה ממלכתית רוסית היתה ועמדה גם בבחינות ממלכתיות למורה מוסמכת. ב־1911 סיימה את הקורסים הפרבליים לגננות של יחיאל היילפרין בווארשה (בעברית) במחזורם הראשון, בו למדו עמה השחקנית חנה רובינה והמשוררת היהודית קדיה מולודבסקה.

משחזרה לגרודנה, פתחה בה את גן־הילדים הראשון בעברית, בדירתנו שבסימטת „האומנים" („מיסטז'ובסקה"). בגן זה, בו העסיקה אמא עוד גננת מוסמכת, שסיימה את הקורסים יחד עמה, למדו כ־20 ילדים משמנה וסלתה של גרודנה דאז. הוריהם היו ברובם מעוניינים אך בגן לכשעצמו ורחוקים מרעיון של תחיית העם; אולם בגן, שהתנהל על טהרת העברית, טופחו בשיעור ההולם ילדים בגיל רך, ערכים תרבותיים־לאומיים שנודעה להם השפעה גם על ההורים. היו נערכים בו חגיגות נאות וטכסים, שטיפחו והעמיקו ערכים אלה: בחג־הפסח — סדר מסורתי, כנהוג עד היום בגני־ילדים ובכיתות־יסוד בארץ; בל"ג בעומר — טיול בהשתתפות ההורים של הילדים; בט"ו בשבט הובלטה התחלת האביב בא"י וכו'. גן־ילדים זה היה קיים עד למלחמת העולם הראשונה, כאשר נתפזרו משפחות החניכים לאשר נתפזרו.

עם כיבוש העיר ע"י הגרמנים, כשחוסלו בתי־הספר הממלכתיים בגרודנה, לא היתה כל אפשרות להמשך סדיר בלימודים, ואמא פתחה, יחד עם המורה גרינשפאַן, בי"ס תיכון לבנות של „רבייקוב־גרינשפאן". הלימודים התנהלו בו ברוסית, לפי התכנית של בתי־ספר ממלכתיים רוסיים, אבל גם העברית היתה בו מקצוע־חובה, שנלמד מדי יום ביומו ע"י המורה הנודע אברהם בלוך. את יתר המקצועות הורו מורים, שנאלצו לרגל המלחמה להפסיק את לימודיהם באוניברסיטאות; וגרמנית — מורים מוסמכים מבין הקצונה הגרמנית, שחנו במקום. גם בבית־ספר זה, שהיה מוכר ע"י השלטונות דאז ושלמדו בו כ־220 תלמידות — הוקדשה תשומת־לב לטיפוח הווי ברוח יהודית לאומית, בין היתר — ע"י עריכת חגיגות רבות־פאַר, אשר משכו קהל רב.

עם כניסת הפולנים, נפתחו בגרודנה שלוש גימנזיות (לבנים ולבנות יחד), וביה"ס של „רבייקוב־גרינשפאן" נשתלב באחת מהן, משל ואַלדמאַן — כשאמא מורה בו עברית. הן התנהלו לפי מתכונת של גימנזיה ממשלתית

ברוסיה, שלפני המלחמה, מהן אחת במגמה ריאלית ושתיים — הומאניסטיות. בכל גימנזיה למדו בעשר כיתות, מהן שתי מכינות, 300—350 תלמידים, בחלקם הגדול מבני העיירות שבסביבה. לשון־ההוראה היתה בשנים הראשונות רוסית, ועברית היתה בהן מקצוע־חובה. אם כי תעודת־הבגרות שלהן לא הוכרה ע"י אוניברסיטאות אירופה — הצליחו רבים להתקבל, עפ"י תעודותיהן —לאחר בחינות השלמה — לאוניברסיטאות שונות ולסיים בהן את השכלתם, והם נימנים כיום עם חוגי האקדמאים שבמדינת ישראל.

עם התבססות השלטון הפולני, נדרשו הגימנזיות להמיר את לשון־ההוראה של כל המקצועות לפולנית, ותעודות־הבגרות שלהן הקנו לבוגרים זכות להתקבל לאוניברסיטאות פולין.

„הפולניות" היתה זרה לרוחה של אמא, והיא עזבה את ההוראה בגימנזיית ואַלדמאַן וחזרה ופתחה גן־ילדים עברי. היו בו שתי כיתות, מהן השניה — „מכינה", שבה הוקנתה לילדים מתכונת הידיעות של תכנית כיתה א' של בי"ס יסודי, בדומה לכיתות א' „גנניות" שהונהגו גם בארץ. בשתי הכיתות למדו כארבעים ילד וילדה.

בשנת 1927 הוזמנה אמא לייסד ולעמוד בראש סניף של בי"ס „תרבות" בפרבר „פרשטוט" (אחו"ג) והיא ניהלה אותו עד לעלותה לא"י בשנת 1935.

מערכת החינוך העברי של „תרבות"

ד. ר.

ראשית „תרבות" בגרודנה והתפתחותה

על משואות „החדר המתוקן" הציוני־העברי („לתורה ולתעודה"), שחרב בימי מלחמת העולם הראשונה, „נוסדו גן־ילדים ובית־הספר 'התחיה' העבריים" [משל יהושע לוין וה"א ינובסקי] — מספר בכתבתו מגרודנה ב„הצפירה" (מ־16.1.1920) „אזרח", הוא ה"א ינובסקי, באחת מרשימותיו מחיי הציבור היהודי בעיר זו. רבות — ממשיך הוא — עמלו בוניו, שני מורים עבריים, עד שעלה בידם לקבל מאת הגרמנים רשיון „לפתוח גן־ילדים ובי"ס עברי, וישכללוהו ויפארוהו וימסרוהו לרשותה של ההסתדרות הציונית פה; ו'תרבות', שנוסדה עתה על־יד ההסתדרות הציונית, היא המנהלת אותו ומטפלת בו". בגן־הילדים ובביה"ס שלידו לומדים כשבעים ילד — מסיים „אזרח".

לאנשי אגודת „תרבות" בגרודנה עם ד"ר מרדכי בורודיצקי ונח באס בראשה, היתה זו התחלה להגשמת חלום נועז יותר — של מערכת חינוך עברית מקפת בעיר זו, אולם התנאים להגשמתו, בראשית השלטון הפולני, היו קשים ביותר מכל הבחינות: קבלת רשיונות מאת הרשות, השגת מקום־משכן לבתי־האולפנא, מציאת מורים מתאימים וכו'; אולם המסירות והלהט של המעטים עשו את שלהם.

אגודת „תרבות" בגרודנה אושרה בשנת 1922 כסניף לחברה הארצית שבפולין (מספר חבריה בעיר זו הגיע בראשית 1924 ל־60—70), וכבר באותה שנה — מספר יו"ר ההסתדרות הציונית בגרודנה דאז ד"ר מ' בורודיצקי המנוח, במכתב (מ־19.1.24) לאחד המורים העבריים הוותיקים של ה„חדר המתוקן" שהיגר לארצות־הברית — „הצלחנו לסדר פה 'מדרשה', ותכנית לימודיה היא של בי"ס תיכוני. המוסד הצליח, התפתח היטב — והוא מופיע לפנינו כבר עתה כחי הנושא את עצמו. רוב מוריו הם יוצאי גליציה, ביניהם אחדים בעלי השכלה מקצועית גבוהה. מלמדים בו ר' ויגדורוביץ' ושבתי קפלן מבין המורים הגרודנאים, שאתה מכירם — וכן מורה ארץ־ישראלית. לעת עתה פתוחות אצלנו 3 מכינות ו־4 מחלקות יסודיות". רבה ההתלבטות בנוגע לשיכון המוסד, ובעמל רב עלה „לקבל את המעון", שבו שכן בשעתו „החדר המתוקן" בפינת „רח' המשטרה ורח' פאַלאַטסקה", ושלאחרונה „נמצא בו בית־חרושת לטבק של סטרלצקי".

עד מהרה הושג גם הרשיון הרשמי ל„גימנזיה" של „תרבות", במגמה הומאניסטית, לבנים ולבנות גם יחד, ובעוד אשר בשנה הראשונה, 1924/5, למדו בה 18 תלמיד, ומהם 7 בנות — הרי כעבור שנתיים הגיע מספרם ל־75, לרבות 22 תלמידות, כולל שתי הכיתות הנוספות החמישית והששית, שנפתחו בינתיים. עתה שכנה הגימנזיה בבנין מרווח, אשר שימש קודם־לכן משכן לזו של ואַלדמאַן (שנסגרה בשנת 1924), ובכלל מוסדותיה של „תרבות" במקום כבר למדו 500 תלמיד ותלמידה ב־13 כיתות ובשני בנינים נוספים.

על רשת־חינוך זו היה להתגבר גם על החתירות נגדה ועל המאמצים לזרוע אי־אמון בה בקרב יהודי גרודנה — במיוחד מצד בתי־הספר החרדים, והיה על החברה לעשות להסברת דרכה, ולגולל את התכניות לשיפורים במערכתה, באסיפות של הורי התלמידים, שמספרם ב־1927 עבר על 700, עת נפתחו בית־הספר וגן־הילדים של „תרבות" גם ב„פרבר" („פרשטוט"). ואמנם נפתח עתה ליד הגימנזיה מועדון לתלמידים, ובו אולם־קריאה ומדור למשחקים, הונהגו

כיתה בגימנזיה „תרבות", תרפ"ג
"Tarbut" Secondary School, 1923

יושבים מימין במרכז — המורים: ראובן ויגדורוביץ׳, ד"ר ש׳ גוטמאן (המנהל), שמואל לובובסקי, ולידו בנו אשר לובובסקי; בשורה ב׳ מלמעלה: שלישית מימין — אסתר ברמאן (קופלביץ׳), שניה משמאל — רחל ליפשיץ (וינקלר); בשורה ג׳ מלמעלה, ראשון משמאל — חיים רבין; בשורה ה׳ מלמעלה, חמישי מימין — יצחק גולניצקי־גולני; בשורה ו׳ מלמעלה, שני מימין — דוב (בורקה) אפשטיין (לימים הרופא), הרביעי — עקיבא סקידלסקי־סקידל.

הרצאות בעברית וביידיש, התחילו בעריכת „עונג־שבת", בהקמת תזמורת וכו׳.

באסיפה הכללית של „תרבות" נבחר אז ועד „חדש" ונכנסו אליו: נ׳ באס, ר׳ גורדון, צבי סולובייצ׳יק, מ׳ יפה, קרון, אברהם שקופ, פייבושביץ׳, אבא טארלובסקי, א׳ שולקס, טוביה זאַמקוב, מרדכי ווארשאבסקי, ידידיה דופלברג, העו"ד יצחק רוטן, ל׳ ריפ וקוליק. באס נבחר כיושב־ראש.

בראשית תרפ"ז ייסדה „תרבות" בגרודנה גם את מוסדה החינוכי העליון — את בית־המדרש העברי למורים, ובשנת 1929/30 הוציאה הגימנזיה את מחזור מסיימיה הראשון.

הדרך להתפתחותה של מערכת החינוך של „תרבות" בגרודנה היתה עתה פתוחה לפניה.

יעקב נאור (פייבושביץ׳)

„תרבות" בגרודנה

לא חסרו בעירנו בתי־אולפנא — חילוניים ודתיים, בתי־ספר בכל הלשונות השגורות בפי תושביה היהודים. לכל בי"ס היה צביון משלו, והוא התהדר בחסידים משלו. הורים שלחו את ילדיהם למוסד חינוכי הקרוב ללבם. תכלית כולם היתה שהללו ילמדו וישכילו, כדי שבבוא היום יוכלו לתפוס מקומם בחברה. ולא היה בזה מן החידוש לעם־התורה.

במה נתייחדו תלמידי „תרבות"? — בכך שהאווירה השולטת בד׳ אמות הבית היתה ציונית, עברית, ומטרה כמוסה היתה בלב חניכיו — לעלות לארץ־ישראל. היה זה חלום נעים, ולמגינת לבנו זכה רק חלק לחזות בהגשמתו.

נימניתי עם תלמידיו הראשונים של המוסד. זכורני, כי בחרדת־מה עליתי במדרגות ביה"ס, בעודנו שוכן במיבנהו הראשון, בקצה רח׳ מוסטובה. היה זה בסתיו 1922. ממכינה למכינה התקדמתי, מכינה ז׳ סיימתי, לרביעית של הגימנזיה עברתי וכך ממחלקה למחלקה עד לסיומה.

תחנות שונות היו לביה"ס, מיבנה־מיבנה ותולדותיו, כתובת־כתובת וההסטוריה שלה: ביה"ס ברחוב מוסטובה, כאמור; ברח׳ ליסטובסקי — מול בנין בית־הסוהר; ברח׳ באַנקובה־ויטולדובה; ובסוף — בבנין ואַלדמאַן הידוע בעיר, על שתי קומותיו וחצרו הסגורה.

נכנסת לגן־הילדים, המשכת בביה"ס העממי, למדת אותיות א"ב ראשונות והתקדמת חיש מהר בלימודיך העבריים והכלליים. רצית — המשכת דרכך בגימנזיה. משסיימת לימודיך בה ורצית להוסיף דעת — היתה פתוחה לפניך הדרך לאוניברסיטה.

לא כולם נתכוונו, כמובן, להשתלם במוסד אקדמי. היו שהפסיקו וחידשו לימודים לאחר זמן, היו שעברו למוסדות אחרים והתפזרו על־פני תבל. יש ונשרו מכיתה זו או אחרת בגימנזיה, לפעמים מפאת חוסר כשרון, ועתים בעטיו של שכר־לימוד גבוה ומצב חמרי קשה בבית אמא־אבא.

היו אשר הכשירו עצמם להוראה. בתי־הספר העבריים בפולין היו זקוקים למורים ולמורות, לכוחות־הוראה צעירים, בעלי־ידיעות ובעלי־הופעה. הסמינר של „תרבות", אשר שכן תחת גג אחד עם הגימנזיה, הכשיר מורים עבריים לעשרות ולמאות, ואלה תפסו את מקומם הראוי ברשת החינוך של „תרבות" בפולין. היה הסמינר יורש נאה למוסד המבורך שהקדימו בעשרות שנים — „הקורסים הפדגוגיים העבריים", שהוציאו ממיטב כוחות־ההוראה ואנשי־התרבות העבריים בדורם.

ה ת ל מ י ד י ם — מכל שכבות העם באו. ידעו ההורים, שב„תרבות" ידרכו ילדיהם על קרקע יהודית מוצקה. הם לא קיוו, כי ייצאו משם חריפים ובקיאים בתורה ובמשנה ובתלמוד כבחורי־ישיבה, אולם ידעו היטב שיספגו מרוח היהדות, ירכשו ערכי התרבות הכללית ויתבשמו מריח ספרות־ישראל ומתולדות העם.

הורינו בגרודנה הרגישו שנים רבות לפני בוא השואה, שהקרקע בוערת תחת רגליהם. למעטים מהם היה העוז לשנות אורח־חיים ולהסיק מסקנות. רצו, כנראה, המהססים והנרתעים מהגשמה עצמית, מתחת לסף הכרתם, להציל את ילדיהם בעתיד הלא־רחוק.

ה מ ו ר י ם — גאלריה שלימה של דמויות עולה ועוברת נגד עיניך. אמנה אותם בשמותיהם:

ר׳ ו י ג ד ו ר ו ב י ץ ׳ — צמוק הלחיים, עם מפוחית־היד הקטנה, מחדיר הזמר והלחן העברי לילד בצעדיו הראשונים, שירים סנטימנטאליים והימנונים — „מכלאי בור שבי אל ארצי ארץ צבי"; „כל הרחובות אז רעמו" (הדים לביקור „הבימה" בתפוצות); „מולדת, מולדת, את ארץ נחמדת"; „אל ראש ההר הדרך מי יחסום לפדויי שבי", „שאו ציונה נס ודגל, דגל מחנה יהודה", ועוד ועוד. מקהלת „תרבות" בניצוחו היתה מופיעה לקראת כל חג ומועד ומפליאה בהופעתה, בקולה.

ל ו ב ו ב ס ק י, מ׳ פ י ש ר, ש׳ ר ו ב י נ ש ט י י ן — מורים למקצועות עבריים. נדמה, כי משהו מן „הבטלנות" נדבק אליהם. אולי משום שזקנים נראו בעינינו, כבדי־תנועה מאחרים, אולם חביבים היו, לבביים, אף אם נמצאו תלמידים שהציקו להם.

אחריהם בגימנזיה — מורים לספרות עברית, נ"ך והסטוריה עברית — ד"ר ב ל ק ו, הצעיר ושופע המרץ, י ק ל — קטן־הקומה והמקריח. מורים למקצועות כלליים — ל א נ ד ה, ג ר ו ב, ס פ ר י ן ועוד רבים ברשימה הארוכה של שמות מורים ומורות לפולנית, גרמנית, לאטינית ושאר מקצועות־חובה־ורשות. וייבדל לחיים ארוכים — ד"ר א מ ר נ ט, גבה־הקומה והשפוף קמעא, בעל הידיעות האנ־ציקלופדיות כמעט, פארטיזאן אוד מוצל מאש, החי עמנו כיום בישראל וממשיך בדרכו — דרך ההוראה בעיר הכרמל.

מורי „ת ר ב ו ת" ומייסדיה, 1929 — לערערס און גרינדערס פון „תרבות"

Founders and Teachers of the "Tarbut"-schools

יושבים מימין: נח באס, ד"ר שרה סולובייצ׳יק (רופאת ביה"ס), ר׳ ויגדורוביץ׳, דויד בראוור (המנהל), ש׳ לובובסקי, מריה צימאנד־רייסקינד, ידידיה דופלברג; עומדים בשורה האמצעית: זאב יקל, לאה שטוץ, ד"ר צבי בלקו, גב׳ ברקמאן, שבתי קפלן, ד"ר שמואל אמרנט, שמחה רובינשטיין; בשורה העליונה: זליגמאן, ישראל לאנדה, י׳ ספרין, אדם דם, קרו.

מורים להתעמלות ומורים למלאכה...

כיצד לא לעלות את זכרו של ר ש ל, אמן בחסד, בעל ידי הזהב בציור ובמלאכה, ושהחדיר אהבה לאמנות, לעמל־כפיים, ליצירה; הנשכח תערוכותיו בחדר העבודה, באולם־המלאכה המרווח שבקומה השניה של ביה״ס על כליו היפים!? עוד כיום אראה בעין תבנית האוניברסיטה העברית, עוטרת ירק מסביב — מה הקסים „הבנין" שהעמיד; מה יפו הוויטראַז׳ים שבהם קישט את חלונותיו!

ומנהלי „תרבות"...

בתחילה — ד״ר ש׳ גוטמאַן. אחריו, במשך תקופה קצרה העו״ד רוטן, רחב־הגרם, בעל הקול הערב. הוא גם לימדנו גרמנית. ומ־1927 — דויד בראור נעים ההליכות, המצוחצח בלשונו ובהופעתו, המשכיל והמתורבת. אף מורה־אמן היה, ללאטינית שלימדנו.

הנשכח גם דמות השמש?! „גוי" היה. איבאַן שמו. ואח היה לו, שעזר לידו. משפחת שמשים זו, שהתגוררה בדירה צנועה בפאתי המוסד, היתה חלק מהווי ביה״ס. מי לא חיכה לצלצול הפעמון?!.

החיים בביה״ס קלחו, המו ותססו. היינו ערים לכל המתרחש בישראל, בתנועה הציונית. היינו חרדים למשמע פרעות באחינו בפינות אפלות ו„נאורות" בעולם.

השתדלנו ללמוד הרבה. קראנו ובלענו ספרים לרוב. היינו צמאים לספר העברי הטוב, והמבחר היה לא רב ביותר. אולם ספריית „תרבות" שירתה אותנו יפה גם בזה.

סדר־יומנו היה מלא וגדוש. לא רק בגלל הלימודים בשעות הבוקר־והצהריים, שכן העסיקנו ביה״ס לעתים קרובות גם בשעות הערב. נתקיימו חוגים רבים ושונים. הכל היה תלוי ביזמת המחלקה, ביזמתם של חברי „הוועד" וחברי „הוועדות" למיניהן, לא מעט — בנכונותו של המחנך להקדיש מזמנו לערבי־כיתה, לפגישות. היו דיונים וויכוחים מעניינים בנושאים ספרותיים והסטוריים, ב„משפטים" הגנו סניגורים וקיטרגו קטיגורים, ו„בית־דין" חרץ משפט לחסד או לשבט על ספר או על גיבורו, על דמות הסטורית או על תנועה משיחית.

היו חלופי־דעות והיו גם דיונים סוערים. התפלמסנו גם בכתב — על גבי עתוני־הקיר שהתמדנו להוציאם. אף חוברות בדפוס שימשו לנו במה לביטוי ולהשמעת דברינו.

ו„חוגים לעברית" הקיפו תלמידים, שהיו קנאים ללשון ונדרו נדר לדבר עברית בלבד. היו לא מעטים שעמדו בדיבורם והד העברית צלצל ברחובות גרודנה.

טיילנו בצוותא אל מחוץ לעיר, כי גרודנה יפת־הנוף, עטורת־היערות, גרודנה שעל גדות הנימאן קסמה בסביבתה. בעודנו ילדים, תלמידי ביה״ס העממי, היינו מפליגים ב„פאַרוחוד" (ספינת־קיטור) על־פני הנהר, ללונה, ובעיירות סמוכות אחרות ביקרנו. פסענו בין סימטאותיהן, עברנו על־פני בתי־הכנסת הנאים.

צעדנו ברגל לסופוצקין. ובכיתות הגבוהות של הגימנזיה — נסענו הרחק יותר, לווילנה וטרוק, לקראקא ולזאקופאַנה.

לקראת כל חג ומועד המה ביתנו מהכנות למסיבות. כל מחלקה נתכנסה לה לחוד, עם תכניתה המגוונת, עם מטעמים, בשירה וריקודים ומשחקי־חברה. חנוכה ופורים היו ימי הנשפים. על הבימה שהוכנה במיוחד, היו נערכים מופעים אמנותיים בשיר וזמר ומחול, בדיקלום ובהצגה, הכל בכוחות משלנו עצמנו. לאחר־מכן — ריקודים עד אור הבוקר, בקומת הקרקע ובקומה העליונה של בית־ואלדמאן. מה לא רקדנו? „הבה נגילה", „אם אין אני לי, מי לי?", „שומר לא ינום, שומר לא יישן", „זבחו זבחי צדק".

כשלמדנו ברח׳ ויטולדובה — היינו מתאספים בשעות שלאחר־הצהריים בחצר המוסד ותזמורת היתה מרקידתנו. מעגלי „הורה" הקיפו זה את זה.

בל״ג בעומר היינו יוצאים היערה, לקול תופים וחצוצרות, צעדנו בראש מורם ברחובות. יהודי גרודנה צבאו על המדרכות, התפלאו והתפעלו למראה השלשות והרבעות שנעו בשדרה, בשורה ארוכה. אכן מה יפה הלכו הללו!

לעתים ביקרונו אורחים מישראל. כל ביקור היה לנו לחוויה. נפגש עמנו נ׳ ביסטריצקי, סר אלינו לביקור ביאליק. נהרנו לכל הרצאה, לכל נאום של מנהיג ציוני, שפקד את גרודנה היהודית. אצנו רצנו להשיג כרטיסים להופעת זמרת עברית.

תלמידי „תרבות" מילאו אולמות, קראו הידד, מחאו כף בחזקה.

„תרבות" מילאה את ייעודה. היא הכשירתנו לעליה. חריש ראשון חרשו המורים. תנועות הנוער העמיקו־החדירו את החיבה להווי המתרקם בארץ. אולם השערים לישראל היו נעולים. לבוגרי הגימנזיה נפתח פתח צר לעליה — ע״י האוניברסיטה. העליה היתה קשורה בהוצאה כספית ניכרת. היו שעמלו קשה לפני עלייתם שנה־שנתיים־שלוש, עבוד וחסוך — כדי לעלות. לרבים היתה העליה בדרך זו אמצעי בלבד, כדי להגיע לחוף המבטחים. אבל היו שהוסיפו להשתלם וסיימו את לימודיהם האקדמאיים. זכה בית־ספרנו ואחד מחניכיו הגיע למעלת פרופסור והוא מרביץ את תורת הבאַקטריולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

פולין היהודית נתברכה במוסדות תרבות, בין השמות

הבולטים התנוסס שם „תרבות" בגרודנה — הגימנזיה והסמינריון. השם נכתב במרכאות — כי היתה זו „פירמה" ידועה לשבח ולתהילה. היתה זאת „תרבות" ראויה לשמה: תרבות עברית וכללית הפיצה, דור של צעירים בריאים ברוח ובגוף העמידה.

אלימלך הורביץ

הגימנזיה של „תרבות"

הגימנזיה „תרבות" — שמה המלא „גימנסיון הומאניסטי קוֹאֶדוּקַאציוֹני של חברת 'תרבות'" — היתה אי עברי וציוני בולט ברחוב היהודי. איך אמר עליה ביאליק בבקרו אצלנו? — „חתיכת ארץ־ישראל מצאתי בין הכתלים האלה"; פינת מולדת בנכר.

לימודי כל המקצועות הכלליים, פרט לפולנים מובהקים, התנהלו בעברית, בה דיברו המורים עם תלמידיהם וכן גם חלק מן התלמידים בינם לבין עצמם אף מחוץ לכתלי בית־הספר. תמונותיהם של מנהיגים ציוניים ושל סופרים ומשוררים עבריים היו מקשטים את הכתלים והוסיפו לאווירה העברית שבמוסד. החגים הלאומיים נחוגו בנשפים, בהצגות ובשירה עברית במקהלות בהדרכתם המסורה של המורים.

לרגל אופיו העברי־הציוני, קופח המוסד ע"י השלטונות ועל אף רמתו הלימודית הטובה, לא הוענקו לו הזכויות המקובלות, והבוגרים של רוב המחזורים לא קיבלו תעודות־בגרות ממשלתיות. היו תלמידים מחפשי „תכלית", שהיו עוזבים משום כך את הכיתות העליונות של הגימנזיה ומתדפקים על דלתותיהם של בתי־ספר תיכוניים פולנים, כדי לזכות ב„מאַטורה" (תעודת־בגרות) הנכספת.

המורים, שרובם מגליציה באו, השכלתם הכללית רחבה היתה וידיעתם בעברית טובה. אזכיר אחדים מהם: המנהל דויד בראוור, שנהג להקפיד על הופעתו החיצונית ועל „דיסטאַנס" בינו לבין התלמידים; לאַנדה — המורה לחשבון ולפיזיקה, איש „פועלי־ציון", מעורה בחיי התלמידים וקרוב אליהם; זאב יקל — לעברית ולספרות עברית, שדיבורו העברי איטי היה, אך צח ומדוקדק, וייבדל לחיים ד"ר שמואל אמרנט, שעבר את תלאות המלחמה בגטאות וביערות וזכה להגיע אלינו והריהו ממשיך כיום בפעולתו החינוכית בחיפה. אחד הפעילים ביותר מבין חבר המורים היה צבי בלקו בן גרודנה, מחנך שריכז למעשה את הפעילות העצמית של התלמידים, איש־„פועלי־ציון", פעלתן ורב־מרץ ודמות מרכזית בתנועת ארץ־ישראל העובדת בעיר.

זכורה לטוב דמותו הנלבבת של ראובן ויגדורוביץ המורה לזמרה — איש־מוזיקה בכל רמ"ח אבריו. בשיעוריו לימד שירים עבריים וארץ־ישראליים, ארגן מקהלות, כשמפוחית־היד הקטנה שלו, „הקונצרטינה", מלווה בצליליה העזים. יכולתו רבה היתה גם כמלחין והוא הלחין מנגינה להימנון הגימנזיה, שנוסחו חובר ע"י אחד התלמידים. מרבית המורים קיימו יחסים חבריים וידידותיים עם חניכיהם. לא פעם נפגשו מורה ותלמידו, בישיבה של מוסד ציבורי ציוני, המורה כעסקן והתלמיד כנציג של תנועת נוער. היו מורים שכיתתו רגליהם אל קיבוץ ההכשרה המרוחק שבפרבר למען הרצות בו לפני החברים.

רבים מן התלמידים השתייכו לתנועות נוער ציוניות, שפעלו בין כתלי בית־הספר בגלוי וללא הפרעות. ואם כי לא כל המורים ראו בעין יפה את הפעילות התנועתית, הרי היו ביניהם גם אוהדים לה, מכל מקום היתה לגיטימית ולא־מופרעת. החזקה ביותר בקרב התלמידים היתה תנועת „השומר הצעיר" ויריבתה העיקרית היתה „בית"ר". בשנת 1934, לערך, נוסד בעיר סניף של „עקיבא" — הסתדרות נוער ציונית כללית. על דפי עתוני־הקיר שהוציאו התלמידים, היו חברי התנועות מתווכחים ביניהם ומתכתשים בחריפות בבעיות אידיאולוגיות. עתון־הקיר „נגוהות", היה מופיע בקביעות כמעט ושלושה גליונות ממנו אף הופיעו בדפוס.

תלמידי הגימנזיה הקימו בהדרכת צ' בלקו מוסדות ל„שלטון עצמי" בתחומים משלהם. לוועד התלמידים היו נבחרים נציגי הכיתות. הוא עסק בפעולות־תרבות שונות, בהוצאת העתון ובמפעל שהוקם לעזרה הדדית בין התלמידים. נוסדה קרן מתרומות קבועות שלהם, ולחסרי־האמצעים שביניהם ניתנו ממנה הלוואות ללא ריבית.

הגימנזיה והסמינריון שכנו בבנין אחד ומוריהם הורו בשני המוסדות גם יחד. תלמידי הסמינריון היו רובם ככולם מערי־השדה (ה„פרובינציה"), רובם מעוטי־אמצעים ושתכליתם ברורה היתה לפניהם — ללמוד הוראה. אכן, רבים מבוגרי הסמינריון משמשים בה כיום במדינת ישראל.

מנחם זהרוני (יארושבסקי)

בית־המדרש למורים על שם א"ד גורדון

א.

הסמינריון העברי „תרבות" ע"ש א"ד גורדון היה המוסד השני להכשרת מורים בשביל פולין העברית. קדם לו הסמינריון בווילנה שהספיק עד לשנת תרפ"ז, היא שנת ייסודו של בית־המדרש הגרודנאי, להוציא כמה וכמה מחזורי מורים, שהוציאו לו מוניטין ברחבי פולין העברית. אך

גם למוסד בגרודנה היה „ייחוס", ואם עדיין לא משל עצמו, הרי „ייחוס־אבות", שכן המשיך את הקורסים הפדגוגיים המפורסמים של אהרן כהנשטאם.

זכורני, מה העריץ ד"ר בלקו, יליד גרודנה ואחד מעמודי־התווך של מוסד ההוראה החדש בעירו, את כהנשטאם. אך היתה מתגלגלת השיחה בינינו, תלמידיו, לבינו על דמותו של הסמינר שבו התחנכנו, מייד היה מזכיר בהערצת־קודש את דמותו המופלאה של המחנך הדגול, שללטיפת ידיו מלאות האהבה זכה בימי ילדותו.

אין לי ספק, שדמות זו הנחתה את מחשבתו והרגשתו הפדגוגית של בלקו, ולכאורה ביקש לכוון את דרכנו, כשם שביקש להנחיל לנו, לתלמידיו, בשיחות שונות, את הרגשת הדמות המחנכת של הפדגוג העברי המודרני הראשון.

ברם, לרוב חבריו של ד"ר בלקו בעיצוב דמותו של בית־המדרש החדש היתה ידועה אישיותו של כהנשטאם רק מן הספרות בלבד. הם באו, כרגיל באותן שנים בחבלי־הספר של פולין המזרחית, מגליציה, מאווירה וממסורת תרבותית וחינוכית אחרת. השפעת המסורת של ה„קורסים הגרודנאים" היתה, לפיכך, אך צדדית בעיצובו של הסמי־נריון להכשרת מורים.

כי בינתים נשתנו גם התנאים, שבהם פעל הסמינר, הן החיצוניים והן הפנימיים־התרבותיים, תכלית שינוי, ונתגלו אפשרויות חינוכיות חדשות. קמה רשת ענפה של בתי־ספר חילוניים („רשת 'תרבות'") בצדם של בתי־ספר ביידיש, ושוב לא היה „החדר המתוקן" המכשיר החינוכי המתקדם לעיצוב פני הדור העולה. העליה לא"י נעשתה לגורם חשוב ביותר בחיי הציבור היהודי, וזו חייבה גם התכוננות לכך, שכן היתה משמעותה גם חינוך הדור ברוח מסוימת.

ודאי, הציבור היהודי לא תפס בהכרה מלאה את העתיד המר שהיה צפוי לו, אך קיננה בו, ללא ספק, תחושה מעור־פלת, כי משהו גורלי עתיד לקרות לו, ותחושה זו השפיעה לא במעט גם על הפעילות הציבורית והתרבותית, בעיקר בחלק הציוני של יהדות פולין.

בתנאים החדשים, חשוב היה יותר הנסיון החינוכי שנצטבר בווילנה על זו של „הקורסים הגרודנאים", כי היה לו ערך מעשי רב, והוא אף השפיע על המוסד החדש.

ברם, כוחו של הסמינר בגרודנה בא לו בעיקר ממקור אחר — מהתבססותו על מערכת החינוך העברי של קהלת גרודנה והשתלבותו בחייהן של הסתדרויות־הנוער הציוניות שבמקום. לצרכי התנסות פדגוגית עמדו לרשות הסמינר בתי־ספר יסודיים עבריים, שעם מוריהם קשרנו, התלמידים, יחסים קרובים ועבודתם שימשה לנו לדוגמה. למדנו וחיינו במחיצתם של תלמידי הגימנזיה העברית בשכנות קרובה של חדרי־לימוד, חונכנו ע"י מורים משותפים ובשעות הערב נמצאנו לעתים קרובות בצוותא, בהסתדרות־נוער אחת.

אך היה גם הבדל יסודי עמוק בינינו. תלמידי הגימנזיה היו ברובם הגדול והמכריע בני־גרודנה ומעוטם מן הסביבה הקרובה. הם לא נאלצו, ברובם הגדול, לעזוב את בית הוריהם ולעמוד ברשות עצמם. ואילו תלמידי הסמינר באו ברובם המכריע מחוץ לגרודנה ונתקבצו אליה ממחוזות הספר המזרחי של פולין: אף בני ווליין, למשל, היו מיוצגים יפה בחברת התלמידים של המחזור הראשון, שאליו השתייך גם כותב הטורים האלה. בחלקם היו תלמידי הסמינר אף מבוגרים מעמיתיהם בכיתות־הלימוד המקבילות שבגימנזיה, וללא ספק היו גם עצמאיים יותר, ולו גם בשל ההכרח לדאוג לקיומם החמרי היום־יומי ולמגוריהם שלא בתוך בית הוריהם, הרחק מאב ואם.

המטבח הציבורי של אלקון ז"ל סיפק במחירים מוזלים את ארוחותיהם הדלות לעת צהריים, ולארוחות־בוקר־וערב היו חייבים לדאוג בעצמם.

רבים מתלמידי הסמינר חיו בתנאי דוחק והכירו את רצינות החיים כבר בגיל צעיר מאוד, אם כי העזרה ההדדית של חברת התלמידים („השלטון העצמי") ניסתה לרככה.

אולי היתה לעובדה זו גם השפעה על ההשתייכות השונה להסתדרויות־הנוער. תלמידי הגימנזיה נשתייכו ברובם ל„השומר־הצעיר" ול„בית"ר", שרב בהם היסוד הצופי והיו מתאימות במהותן לנערים ללא דאגות חיים, „בני אבא ואמא", שהעליה ו„ההגשמה" לאלתר (עליה לא"י), היו לדידם בעיית העתיד, בשעה שלתלמידי הסמינר היה זה ענין של המחר.

בשנות לימודו של כותב הטורים האלה לא היו בסמינר „לא־ציונים", וספק אם גם אח"כ היו בו כאלה. אך היו בין התלמידים שלא התכוונו לעלות בזמן הקרוב. הם ביקשו להבטיח לעצמם, לעת עתה, בעזרת לימודיהם, מעמד מכובד יותר בחברה היהודית.

בידוע הוא, שהנוער היהודי בפולין בתקופה של פילסודסקי ושל שלטון „הסאַנאַציה", היה מחוסר כל עתיד. בודדים בלבד הצליחו להבקיע דרך אל מוסדות חינוך גבוהים ואל מעמד של בעלי־מקצוע חפשיים. לא פחות מכך היתה חסומה בפני הנוער הדרך ללימוד מקצועות טכניים ולקבלת מקום עבודה מתאים לאחר גמר הלימודים הטכניים. אין תימה, שההוראה נראתה לרבים מבין הצעירים שמעיירות־הספר המזרחי של פולין (ליטא הפולנית, פולסיה ווליין) כ„קריירה".

ב.

תלמידי הסמינר כולם התייחסו ביראת־כבוד מופלגת למדע, ובעיקר למדעי־החינוך־והנפש. זכורים יפה שיעוריו

בפיסיכולוגיה של ד״ר אמרנט היקר, היחיד ממורינו, כמדומה, ששרד בחיים. היו אלה גדושי־תוכן וההקשבה בהם היתה מעולה, כשארשת של רצינות והתעמקות שורה על פני התלמידים המאזינים.

כל הנוער של אותם הימים רחש כבוד רב להגות ולהתעמקות. היתה זו מעין אופנה בהסתדרויות־הנוער, אם כי, כמובן, לא כולם זכו להן בפועל. היתה גם פעילות אינטלקטואלית וולונטארית בסמינר, ב״חוגים״ שונים, מחוץ לשיעורים הרשמיים, לעתים בשיתוף עם תלמידי הגימנזיה.

לתנופה חינוכית מקפת דאג המנהל למוסדות החינוך של ״תרבות״ בגרודנה, שניהל גם את הסמינר, דויד בראַוור, שהיה בעל־השכלה עברית וכללית רחבה ביותר. הוא ידע לתכנן בהיקף רב את הפעילות החינוכית ואת הלימודים של המוסדות שניהל, אף להניע את המורים שעבדו תחת הנהלתו לביצוע נאמן של התכניות. ברם, השפעתו החינוכית הישירה על תלמידי הסמינר היתה מצומצמת, כי היה איש־פשרות עם השלטונות והסתגל לא במעט להלך־רוחות ״תכליתי״. לא ידענו בעצם מהן השקפותיו הפוליטיות, אך הרגשנו, שאין הוא קרוב ברוחו לציונות חלוצית ומגשימה. בהשקפותיו הציוניות ה״בעל־ביתיות״ לא יכול היה להטביע את חותמו על חייו של נוער תוסס, שברובו המכריע ראה את לימודיו בסמינר כפרק־זמן של מעבר בלבד, עד שיעלה בעתיד הקרוב ביותר ארצה לשם חיים בחברה עובדת וסוציאליסטית.

ד״ר בלקו, מטובי אישיה של ״פועלי־ציון־צ״ס״ בגרודנה ובפולין בכלל, היה משפיע עלינו ברוח שיעוריו והרצאותיו, שפתחו לפנינו אפקי מחשבה במגמת הציונות הסוציאליסטית. כן הצליח, במקרים רבים, לטפח בקרבנו גישה מדעית לבעיות והמריצנו להתקרב להשקפת־עולם יהודית מבוססת על תפיסה בורוכוביסטית. בפעילותו החינוכית בחוג להס־טוריה הניענו למחשבה עצמית אנאליטית־ביקורתית, וכמחנך־כיתה השתדל לעניין אותנו בספרות העברית החדשה שבארץ (ביצירותיהם של עגנון, שלונסקי וכו׳), ושהיתה מחוץ לתכנית הלימודים המקובלת.

רב היה הקשב בשיעוריו, כי כיבדנו מאוד את האדם והערכנוהו בשל רצינותו, כנותו וגישתו המדעית.

ישראל גרוב, שהורה את מדעי־הטבע בעיקר, השתדל (אמנם ללא הצלחה יתירה) לטעת בנו אהבה לטבע — דבר שמבחינה אידיאולוגית־ציונית היה קרוב ללבנו. בבוטאַניקה חייבנו לטייל ולאסוף צמחים ולייבשם, אף צייד אותנו במגדירי צמחים צבעוניים; והיתה זאת בשבילנו, בני העיירה, ״תגלית מרעישה״. ואמנם אהבנו את הטיולים המעטים, שערכנו ל״הרי־הקרטון״, ליערות לוסוסנה ובשיט על הנימאן לתעלה ״האוגוסטובית״, והם זכורים לנו כחוויות נעימות ביותר, כשם שנחרתו בלב חגיגות מסוימות.

דווקה ישראל לאַנדה, המורה למתמטיקה, הוא שהיה שובר לפעמים את המחיצה שבין תלמיד למורה מחוץ למסגרת של השיעורים והבחינות. בשעת יציאה מן הסמינר לאחר גמר הלימודים (7 — 8 שיעורים ביום!), היה מצטרף לעתים בטבעיות רבה לחברת תלמידים ואז אפשר היה לגלגל עמו שיחה על דא ועל הא ולשמוע מפיו את עיקרי דעותיו ואף זכרונות על חייו בארץ־ישראל, על הימים שבהם עבד בכביש חיפה — ג׳דה (רמת־ישי של ימינו), כשניסה להגשים בפועל את השקפתו הציונית.

נוח לבריות היה שמחה רובינשטין, מורה לספרות, לתנ״ך ולתלמוד בסמינר, אך היה בו משהו פנימי שהסעירהו ונסך עליו רוח של חוסר ישע אף של ״בטלנות״. אך תמיד היה מלא וגדוש, כי תלמיד־חכם היה האיש, ואף חכם ונבון־חיים. לימים נתגלה שקיננה בו מצוקה פנימית גדולה והוא סיים את חייו באורח טראגי, ביצאו מדעתו, בגטו וארשה.

שונה ממנו היה זאב יקל, אף הוא מורה לספרות. נמוך־קומה היה, לבוש תמיד בקפידה, כשם שהקפיד יפה להתכונן לשיעורים, ולשונו העברית עשירה ומצוחצחת.

היפוכו — במורה לפולנית אָדם דֶם, ממוצע־הקומה, רחב־הכתפיים ובעל הפנים המלאים והשפתיים והלחיים התפוחות, שהיה מדבר בשקט, כשחיוך נבון ושובבני מתרוצץ בעיניו. עתים היה גם רציני מאוד ורב־רגש. נוח לבריות היה ותלמידיו חיבבוהו. הטובים שבהם ידעו גם להוקירו מאוד, כיוון שניסה לחרוג ממסלול ההוראה השיגרתי של הספרות הפולנית ולפתוח לפנינו אשנב לספרות אירופה.

המורה מריה רייסקינד־צימאַנד, שלימדה ספרות פולנית בכיתות הגבוהות של הסמינר, היתה שונה ממנו: סנטימנ־טאלית ונעימת־לשון, מליצית מאוד, ברוח השיגרתית של ספרי ההסטוריה לספרות הפולנית. אף אם מורה טובה היתה — לא הצליחה לחבב על רובנו את ספרות פולין, כי לא היתה לזו אחיזה בנשמותינו. ברובנו לא שלטנו ביסודיות בלשון הפולנית ולימודה היה בשבילנו אך כורח שלא יגונה, כדי לעמוד בבחינות ולזכות בתעודת־הוראה.

הלשון הפולנית היתה עקב־אכילס שלנו. לשיפור ידי־עותינו בה לא הועילה אף הוראת מקצועות המלאכה והציור — וכן הגיאוגרפיה הכללית (גיאוגרפיה של א״י בשניים — שלושה שיעורים!) ע״י מורים פולנים, בכיתות הבינוניות והגבוהות של הסמינר (בכיתות הנמוכות הורה מלאכה רשל ז״ל, מורה־אמן, שעלה ארצה ונפטר בה).

למעטים שבנינו רמזו ״הקורסים הגרודנאיים״ במהפ־כנותם הפדגוגית, כפי שהבינונו אותה. חלמנו אף אנו להיות מהפכנים בתחום החינוך העברי ולהתאימו למיטב השיטות החינוכיות החדשות.

עבודת ההוראה נצטיירה בעינינו לאו־דווקה כאידיליה, שכן ראינו אותה מתשת כוחו של מורה ברבות שנות עבודתו. הכרנו מורים ותיקים במוסדות החינוך היסודי של גרודנה, אשר נשברו בעבודתם. כזה היה המורה הזקן מ׳ פישר ז״ל, חניך „הקורסים הגרודנאיים״, שאהבנו לשמוע מפיו זכרונות עליהם. אדם יקר היה ובר־אורייך, ישר וחרוץ, אך עין בעין ראינוהו בכשלונו בעבודתו החינוכית בקרב ילדים בעלי־מיבנה נפשי אחר משהכיר, ואל הסף של הגשמת חלומותיו הפדגוגיים לא הגיע.

אך היתה לפנינו גם דוגמתו של ר׳ ויגדורוביץ׳, המורה שלנו למוזיקה, אף הוא תלמיד „הקורסים הגרודנאיים״, אשר אש השובבות לא כבתה אף פעם מעיניו ומבלוריתו הסרבנית גם בדלול שערותיה, ואשר ידע כה יפה לדובב אותנו, התלמידים המבוגרים של הסמינר, ואת תלמידיו הקטנים בבתי־הספר היסודיים („העממיים״, כפי שנקראו אז) כאחת — בשירה עליזה ורוגשת בעזרת הקונצרטינה שלו. במעמקי לבנו היה ויגדורוביץ׳ במידה רבה הסמל שלנו ואב־הטיפוס לדמות המורה הרצויה, שלה רצינו להידמות.

ציפינו אל העתיד הקרוב, שבו תהיה לנו ההוראה סדן־פעולה בארץ־ישראל. היא נראתה לנו הרבה יותר ממקצוע, ואחדים מאתנו, שניסו מטעמים שונים לנטשה עם עלותם ארצה, חזרו אליה בשל טעמים נפשיים פנימיים. הכמיהה לפעולה חינוכית, שניטעה בהם בסמינר בגרודנה, היא אשר השיבה אותם אליה. היש זכות גדולה מזו למוסד חינוכי?

ואשר לגרודנה, הרי אין היא קיימת עוד בשבילנו ורק זכרון של עברה מתלקח בלב, תפילת „קדיש״ לזכרה.

ד. ר.

מאזנו של מפעל „תרבות״ ומטפחיו

א.

מהו המאזן של מפעל „תרבות״ בגרודנה, שניבנה וטופח בעמל ובאהבה עד לפרוץ מלחמת העולם השניה, משעלה עליו הכורת?

2 גני־ילדים, אחד מהם בפרבר שמעבר לנימאן;

3 בתי־ספר עממיים, אף מהם אחד בפרבר.

גימנזיה וליציאון (האחרון הכיל את שתי הכיתות ז׳ וח׳ של הגימנזיה, שהופרדו ממנה, כשרבו התלמידים שהיו עוזבים אותן עם סיימם את הכיתה הששית; הללו היו ממשיכים ברובם את לימודיהם בבתי־ספר מקצועיים, שלכניסה לתוכם די היה בהשכלה תיכונית לא־מלאה).

סמינריון למורים עבריים ע״ש א״ד גורדון, ושהפסיק, לאחר 5 מחזורים שהוציא מתוכו, את קיומו, במלאות לו עשור, עם סיום שנת־הלימודים ב־1935; וזה — בשל חוק האולפנות, שהוציאה ממשלת פולין ב־1932 ושגזר חיסול מודרג של בתי־המדרש למורים.

שיעורי־ערב לעברית למבוגרים; אודיטוריה להרצאות ולמופעי־תרבות.

בתי־הספר של „תרבות״ בגרודנה היו ערוכים לדוגמה: במיטב הבנינים המתאימים למוסדות־חינוך, שבעיר; 30 הכיתות שוכנו בחדרים גדולים שופעי־אור, ולידן — אולמות להתעמלות במיטב הציוד, סדנאות לנגרות ולמסגרות, חדרי־עבודה ומעבדות לביולוגיה, לפיזיקה ולחימיה. ולרשות המוסד ספריה, מאורגנת, מסודרת ומטופחת ע״י מ׳ פישר הוותיק ממסיימי „הקורסים הפדגוגיים העבריים הגרודנאים״, וע״י ישראל לאַנדה; ומספר ספריה (ב־1932) — 4,873 ומהם 3,823 מיועדים לתלמידים ומכלל אלה 1,810 בעברית, מן הספרות היפה, כולל הארץ־ישראלית.

למעלה מ־30 מטובי המורים העבריים והכלליים הורו במוסדות „תרבות״, 870 תלמידים בשנה (1937) למדו ביסודיים שבהם ובגימנזיה ובליציאון (הסמינריון כבר לא היה קיים באותו זמן). 45% מכלל הילדים היהודים בגרודנה, שלמדו אותה שנה בבתי־ספר „פרטיים״ (דהיינו, שתקציבם בא לא ממקורות ממשלתיים או עירוניים), נתחנכו אז, לפי האומדן, וקנו את השכלתם במערכת החינוך של „תרבות״. תקציב מוסדותיה החינוכיים של „תרבות״ בגרודנה במשך 15 השנים הראשונות לקיומם (1922 — 1937) הגיע לכדי 2,5 מיליונות זהובים, התקציב השנתי (ב־1937) ל־130,000 זה׳, ואת כולו כמעט (פרט לתמיכה ציבורית ועירונית זעומה) היה צורך לכסות משכר־לימוד, שהיו מכניסים הורי המתחנכים — יהודים, שרובם מצבם הכלכלי דחוק היה, אך חוסכים היו מפיתם הדלה כל פרוטה, למען העניק חינוך עברי־לאומי והשכלה טובה לילדיהם. הללו לא נתפתו גם ע״י ה„שבת׳ובקה״ (בית־ספר עממי ממלכתי גדול לילדי יהודים, שבו לא היו מלמדים בשבתות ובימות א׳ ושמגמתו היתה לנטוע „רוח פולנית״ בחניכיו), שקסמה למי שקסמה ב„זולותה״ ובפולנית מצוחצחת יותר, שהבטיחה להקנות לילדי ישראל.

פרשה מיוחדת במערכת „תרבות״ קבע לעצמו הסמינריון למורים עבריים. עם ההכרזה על פתיחתו בשנת תרפ״ז, החלו נוהרים לגרודנה צעירים וצעירות מקרוב וממרחקים, אשר ביקשו להיכנס לטרקלינו. רק 51 זכו להתקבל, מהם 25 בנות — בגיל 15 — 19; מחציתם ילדי חנוונים וסוחרים זעירים היו, וקרוב למחציתם — של פועלים ובעלי־

מלאכה דלי־אמצעים. היו ביניהם שבאו הישר מבית־הספר היסודי, שעתה זה סיימוהו, והיו שעזבו גימנזיות, או גם בתי־ישיבה, אף סדנאות — ורצון כולם היה עז ללמוד הוראה. ואמנם, למדו ושנו (ואיך ובאיזה תנאים!) — ויצאו במשך הזמן 180 נכונים ומזומנים ומצוידים במיטב הציוד השכלתי והנפשי — להוראה עברית ברחבי פולין, ורבים מהם לארץ־ישראל. אחת הבוגרות של הגימנזיה של „תרבות" בגרודנה, לאה פרלשטיין הי"ד, בת סוקולקה, היתה גם בין המארגנות של אגודת המורים שליד הסתדרות „החלוץ" בפולין. היא התנדבה להוראת עברית בקיבוצי ההכשרה, אף נצטרפה בעצמה לאחד מהם והיתה לאחת מראשי התנועה, ומילאה מטעמה בימי הכיבוש הנאצי, תפקידים חשובים ביותר במחתרת — בכללם כקשרית עם תנועת המחתרת הפולנית ובהברחת נשק לגטו וארשה, ובארגון יחידת־קרב של תנועת „דרור".

וזכתה גרודנה היהודית שוב, גם בדורה האחרון, לשמש מרכז לחינוך ולהוראת מורים עבריים, שהקרין מכוחו הרוחני ומהשפעתו על סביבתו היהודית, וביחוד על הנוער, וזכה לחנך מחנה של נוער עברי נאמן לעמו ועושה להגשמת מאווייו מדורות, מחנה שכה רבים וטובים ממנו עלו, העפילו והגיעו לארץ־המכורה ליטול בה חלק פעיל בבנינה ובהגנה עליה.

ב.

שלושה שותפים עיקריים היו למפעל „תרבות" בגרודנה: מייסדיו ועסקניו הנאמנים, מוריו, תלמידיו — כל שותף וגורם ותחום פעילותו.

על ייסוד „תרבות" בגרודנה, על ראשיתה ועל מטפחיה באותה תקופה, כבר דובר כאן. עתה נוסיף, שמאז 1927 עבר לגרודנה גם הוועד הגלילי של החברה (לאזור ביאליסטוק — גרודנה), כאשר בראשו דויד בראוור, שעבר אז לנהל את מוסדות „תרבות" בעיר זו (קדמו לו ד"ר ש' גוטמאַן ויצחק רוטן — אח"כ עו"ד, שתפס במרוצת הזמן מקום נכבד בחיי הציבור היהודי בגרודנה, כחבר במועצת־העיריה אף כראש הקהלה).

בראש הסניף של חברת „תרבות" בגרודנה הוסיף לעמוד במשך שנים רבות נח באס, היוזם הנאמן והמסור; וב־1937 — ד"ר נתנאל ניימאַן, מראשי הקהלה וההסתדרות הציונית במקום. כמזכיר לחברה במקום כיהן חיים ישראל מלמד, ובין החברים להנהלת הסניף נזכרים שמואל דראזנין, אַלפרשטיין וטראַכטנברג.

בהיפתח הסמינריון למורים עבריים של „תרבות", אשר 90% מתלמידיו היו מ„ישובי־השדה" שמסביב וחסרי־אמצעים וזקוקים לעבודה (בהוראה בראש וראשונה), למען קיים את עצמם, וכן לכל עזרה אחרת — נתכונן קוראַטוריון, שנטל על עצמו להקל את מעמסם בדרכים שונות.

התנדבו ונכנסו לתוכו: באַס, צבי סולובייצ'יק, י' סאַס וי' רוטן, וכן שורה של מתנדבות: אַנצלביץ, גולדה בולקוב־שטיין, וייסברם (רעיית הרופא), תרזה חזן (אשת ד"ר חזן), ינובסקי־פורוזובסקי (ברתה בת דוד — סופרת רוסית ידועה, שהוציאה ספרים רבים בהוצאת פאוולנקוב, אשת עוה"ד גריגורי ינובסקי), ליינוואַנדהנדלר, פינקל (אשת הרופא בשם זה), רוטן, ריף; והעלמות — לויט והלנה אפשטיין (שופטת בימי „הרפוב־ליקה הגרודנאית" שב־1919, עורכת־דין יהודיה ראשונה בפולין, ועו"ד־אשה—שניה במדינה זו).

ג.

רבים ממורי „תרבות" נזכרו כאן ע"י תלמידיהם־חניכיהם. עתה נזמן שמותיהם ברשימה כללית יחד עם עמיתיהם, ע"פ א"ב.

מאלה שהורו בבתה"ס היסודיים של הרשת, ראשון למניין הוא בלודבורסקי (לבני) משה, בן־גרודנה איש־העט ועתונאי, כיום בעתונות היהודית בפאריז — מתלמידי הסמינריון של „תרבות" בגרודנה; שלושה אחריו — מן הניספים בשואה, הי"ד: שמואל לובובסקי, מורה לתנ"ך ולעברית, בן־גרודנה, שהתמסר במיוחד להפצת הדיבור העברי בקרב התלמידים, באגודתם „בני־יהודה"; ליפשיץ אברהם ב"ר יעקב (אחי הרב דויד ליפשיץ ייבל"א), מנהל ביה"ס העממי של „תרבות"; סטוצ'ינסקי גדליה, בן סוחובולה, בוגר הסמי־נריון ע"ש א"ד גורדון — מתון ושקט רב־מרץ־וכוח, רב־גוני ומוכשר, כמתואר ע"י חברו מנחם זהרוני (יארושבסקי) יבל"א— אף הוא ממסיימי הסמינריון הנ"ל שבגרודנה ושותף להפצת הדיבור העברי בקרב התלמידים; ד"ר ראובן פלדשוה (בן־שם, כיום בישראל, ייבל"א), מראשוני המורים של „תרבות" בגרודנה; קפלן שבתי, יליד ה„פרבר" מחשובי המורים; קריין־ז'ולטי רוזה; שטוץ לאה — מן הניספים. ואין זו, כנראה, הרשימה כולה.

ויתר המורים (להוציא יחידים — ילידי גליציה וחניכיה): אמרנט שמואל שלי"ו; בלקו צבי; בראוור דויד; ברגמאן, מורה ללאטינית, נפטרה בירושלים; בריק־יפה שרה תב"ל, מורה לגרמנית, ילידת קרינקי (כיום בישראל); ד"ר שמואל גוטמאן, המנהל הראשון לרשת „תרבות" בגרודנה; גרוב ישראל; דם אדם; ויגדורוביץ' ראובן; ויינגרטן; ורובל (מורה לציור); זליגמאַן (להתעמלות); יקל זאב; לאַנדה ישראל, בשעתו איש העליה השלישית, שעבד, (לפי משה אלפרשטיין) בדגניה, ושימש בימי המאורעות של תרפ"ח קצין־קשר ראשי של ה„הגנה" בין ישובי עמק־הירדן לבין המרכז שביפו; ספרין י' גוסטאב (הסטוריה גרמנית); פודלס (לאטינית); פישר מ', איש־גרודנה; פרוכטרמאן יהושע (להתעמלות); צימאנד־רייסקינד מריה — (פולנית), מרכזת החוג הדראמאטי־הספרותי, בפולנית; קראמר; קרו צבי (חשבון); רובינשטיין שמחה — (תנ"ך ותלמוד), מן המרצים המקובלים בגרודנה לספרות יהודית;

רוגובסקית י' (מורה להתעמלות לבנות); רוטן יצחק — מנהלה השני של „תרבות" ; רוטנברג — מרכז החוג להשתל־מות התלמידים בכוחות עצמם; רשל — (ציור ומלאכה, נפטר בישראל).

לרשימה זו יש להוסיף את גולדינברג פ' — מורה מוכשר מאוד למלאכת־יד, שהורה אותה כמעט בכל בתי־הספר היהודיים בגרודנה, ערך תערוכה של מעשה־יד, תוצרתם של תלמידי „תרבות", ביולי 1939 — בעץ, מתכת וזכוכית ובמלאכות של בנות — תערוכה, שהצטיינה ברמה הגבוהה של המוצגים, שהיו גם בעלי־ערך שימושי.

ובין אלה אשר שירתו את המוסד ייזכרו : הספרן גינזבורג שמואל, בן הפרבר „סלובודקה" שבגרודנה, מבוגרי הסמי־נריון שלה ע"ש א"ד גורדון; וכן הרופאה ד"ר סולובייצ'יק שרה ז"ל (נפטרה בישראל).

ד.

ומן העניין הוא להוסיף דברים על פעליו של חבר התלמידים — בתחומם של מוסדות „תרבות" ובמגמה שהיא טיפחה בקרב חניכיה; וזאת — על־פי המסופר בבטאונם „נגוהות".

תחילה, בשנת תרפ"ו, קמה „העזרה ההדדית" של התלמידים שבגימנזיה ובסמינריון — לתמיכה חמרית בחבריהם הנצרכים, ביחוד לאלה שבאו מחוץ לגרודנה. והיא הוגשה להם : בהלוואות גמ"ח ללא ריבית ובתמיכה בכסף, וכן בארוחות־צהריים במסעדה לתלמידים, שהתנהלה ע"י „הקוראטוריון" שליד הסמינריון ושהוזכר לעיל ; בעזרה רפואית — כסיוע לחברת „לינת־הצדק", בתשלום מינימאלי; באספקה של מכשירי־לימוד בהנחה — ע"י „קואופראטיב" לקנייתם המשותפת בתנאים נוחים, שהוקם ע"י התלמידים ; סודרו גם חוגי־עזר, במקצועות לימוד מסוימים, לתלמידים שפיגרו בהם.

את האמצעים הדרושים לפעולה זו שאבה „העזרה ההדדית" : ממס־חברים ; מאחוזים משכר־הוראה בשיעורים, שתלמידים היו זוכים בהם באמצעות „לשכת־התיווך" של „העזרה ההדדית" ; מהגרלות, שהכנסתן נועדה לה ; מ„שלשלת־עזרה", בה השתתפו מורים ותלמידים גם יחד ; מהכנסה מנשפים, שהיתה עורכת, בכללם נשף של מוזיקה יהודית ע"י תלמידי המורה הנודעת בגרודנה, ל' פידלמאן ; וכן מהכנסות „שונות", כגון מ„מלתחה", שבה „שירתו" החברים בעת נשפי „מלווה־מלכה", שהיו נערכים ע"י הסתדרות „תרבות" וכד'.

בשנת תרפ"ט נתכונן „השלטון העצמי" של התלמידים שנתארגנו „לקהליה", ובראשה ועד מורכב מנציגי כל מחלקה ומחלקה, עם המורה צבי בלקו כאפוט־רופוס. ועד זה היה עתה הממונה על „העזרה ההדדית" ועל יתר מערכת העניינים של „הקהליה", וביניהם : „לשכת־התיווך" לשיעורים ; קופת־החסכון של התלמידים ; מועדו־נים ; ה„קואופראטיב" שהוזכר ושהיה משמש אגב גם „בית־עקד" לספרי־לימוד תרומות התלמידים — להשאלה לעמיתיהם חסרי־האמצעים תמורת תשלום זעיר ; מערכת „נגוהות" ; החוגים ; עריכת סיורים ; הפעולה למען ארץ־ישראל.

„נגוהות", עתון־הקיר של התלמידים, החל להופיע באותה שנה, וגליונות מיוחדים ממנו הוקדשו לח"נ ביאליק, לדיבור העברי, לט"ו בשבט, לי"א באדר ; הם גוונו גם בתמונות ובתצלומים. מעתון־הקיר נתפתח גם הבטאון, באותו שם, שבדפוס, ושממנו יצאו לאור 3 חוברות — ב־1929, 1937 ו־1939. יש לציין, שעוד בתרפ"ז היה מופיע „ירחון" של תלמידי הגימנזיה „תרבות" במשוכפל בהקטו־גרף, בשם „חיינו".

NGOHOT

נגהות

יו"ל על־ידי תלמידי מוסדות החנוך של „תרבות" בגרודנה.

שנה ראשונה   גרודנה, י"ג אדר ב' תרפ"ט (25 III 1929)   חוברת א'.

נגהות. הדליקו האורות,

מגמתנו. מכ"ע זה, שאנו נגשים היום להוצאתו, בא למלא חסרון, שכולנו מרגישים בו.

קטע מעמוד־הפתיחה של „נגוהות" חוברת א'
Excerpt from the opening-page of "Negohot"

מבין החוגים יש לציין שנים, שעסקו בהסטוריה : האחד — בהדרכת צ' בלקו, והשני — בהדרכת י' גרוב. קבוצת תלמידים מן החוג הראשון היא שערכה את הסקר של בית־הכנסת העתיק מעץ, ש„בפרבר", ושהובא כאן בספרנו. בין נושאי ההרצאות שנערכו בחוג זה אנו מוצאים : „הצדק ירמיהו בירידתו עם הגולים מצרימה ?", „ביום שחרב בית־המקדש נולד המשיח", וכד' ; ובין הנושאים לחיבורים אשר הוגשו, לקבלת פרס מטעם החוג, נזכרים — „בר־כוכבא", „גאריבאלדי", „הרצל", „יהודה המכבי" ועוד.

בין הסיורים, שערכו התלמידים, אנו מוצאים ביקור במושבה החקלאית היהודית „איסקובו" („מושבת־יצחק") שבמחוז גרודנה (בסביבות אודלסק, בקירבת סוקולקה) — לשם היכרות עם תולדותיו של ישוב זה, מעמדו ומצבו. „מפעלים" מיוחדים היה עורך „השלטון העצמי" (הגרלות, חסכון מיוחד וכד'), כדי לאפשר גם לחסרי־האמצעים שבקרב התלמידים להשתתף בסיורים ובטיולים.

הפעולה למען ארץ־ישראל תפסה מקום ראשון במעלה במשימות „השלטון העצמי" של התלמידים — וביחוד למען הקרן־הקיימת. למענה היו תורמים תרומות שבועיות, לה היה מוקדש „מעשׂר" מן הריוח של כל מפעלי התלמידים, וכן ממקורות אחרים, כמו מכירת פירות בט"ו

בשבט, מהפצה של לוחות, ספרים, כתבי־עת וכו'. וזה — מלבד הפעולה למען מפעל „הגלילה", שנערך בשנות השלושים האחרונות.

באדר ב' תרצ"ב הוציאו תלמידי מוסדות „תרבות", בהשתתפותם של בני־נוער מ„השומר הצעיר", קונטרס בדפוס, בן 16 עמודים, בשם „היובל" — קובץ של תלמידי בתי־הספר והנוער, מוקדש ליובל הכפול של הקרן־הקיימת ו„חיבת־ציון".

ברינה ואלימלך גורניצקי (גורן)

בית־הספר „תושיה"

בית־ספרו של אבינו ז"ל, חיים גורניצקי, נוסד בגרודנה ב־1903 והיה קיים עד לעלייתו לארץ־ישראל ב־1929. בשמו „תושיה" נודע מאז 1915, מימי הכיבוש הגרמני שבמלחמת העולם הראשונה.

אבינו נולד ב־1864 בשצ'וצ'ין שבמחוז לידה ולמד בישיבתו של הרב ר' יצחק יעקב ריינס, בה הורו גם לימודי־חול. אבא עסק בהוראה עוד בגיל צעיר, ולאחר נישואיו פתח בי"ס באוסטרין, בקירבתן של עיירתו ושל גרודנה, ובו הורה עברית בעברית — מעשה חידוש בימים ההם.

משהוזמן לעבור לגרודנה (בין המזמינים היה משה ינובסקי, אביהם של צבי המנוח ושל אליהו יבל"א), ולפתוח בה את בית־הספר שלו, נצטרפו אליו גם חלק מתלמידיו מאוסטרין. מעיירה זו יצאו, אגב, מספר מורים עבריים לגרודנה העיר, ביניהם ר' ויגדורוביץ' וידידיה דומבלאנסקי.

בית־הספר, של 4 שנות־לימוד מגיל 6 — 10, לפי תכנית כוללת של בי"ס יסודי, נודע כ„חדר מתוקן", שלפי דעתו של ח"א חזן (מנהלו של „החדר המתוקן" „לתורה ולתעודה" בגרודנה), היה „מתחרה בהצלחה" בעמיתו, שנוסד לפניו. מספר התלמידים הכללי ב„תושיה" בשנה היה מאה בממוצע, ובכל אחד מ־22 מחזוריו סיימוהו 20 — 25. רוב המסיימים תושבי גרודנה היו, והמשיכו אחר־כך, עם כניסתם לבתי־אולפנא תיכוניים — בלימוד עברית בערבים, על הרוב מפי אבא, שהיה מבקרם בבתיהם.

בחבר המורים היו מלבדו, בין היתר, תלמידיו שלמה ז'וקובסקי, וכן גרשון קריינוביץ, מייסד „החלוץ" בגרודנה. גם כותבת השורות האלה שימשה, בשנים האחרונות לקיום „תושיה", מורה בו. ובין תלמידיו הרבים היושבים במדינת ישראל יצוינו: השחקן שמעון פינקל, הסופר שלמה גרודזונסקי ומשה גורן (נכד אבא), אלוף צה"ל.

בית־הספר „תושיה" שימש גם אכסניה לשיעורי־ערב לעברית, משל „צעירי־ציון־צ"ס", בהנהלת אברהם שקופ (כיום בקאנאדה).

אבא היה חובב־ציון נלהב מנעוריו, ומראשוני הציונות

בית־ספר „תושיה" — „גארניצקיס חדר" — The "Tushiyah"-School

בשורת המורים, מימין, הראשון — שלמה ז'וקובסקי; במרכז — ר' חיים גורניצקי

המדינית אחר־כך, ועוד באוסטרין ניהל את כל פעולת התנועה ושימש מורשה של הקרן־הקיימת בעיירה ובסביבתה. בשנותיו האחרונות היה פעיל במפלגת „המזרחי" והמשיך בפעילותו הציבורית גם לאחר עלייתו לארץ, בה נפטר ב־1938.

הוא נימנה עם טובי המורים לעברית בגרודנה, חתר תמיד להשתלמות במקצועו והיה בשעתו מרצה־אורח בקורסים הפדגוגיים העבריים, לפי הזמנת מנהליהם. כן היה מרצה באותם ימים גם באגודת „חובבי־שפת־עבר" שבגרודנה.

בבית־ספרו השתמשו בספר דקדוק מקוצר, שאבא חיברו ולא הוציאו בדפוס, מטעמים כספיים.

רשת החינוך של החרדים

ד. ר.

בתי־אולפנא דתיים

„יבנה"

רשת החינוך הדתית „יבנה" בגרודנה, ראשיתה בבית־הספר הציבורי „תורה ודעת", שנוסד בראשית תר"פ ע"י חוגי „אגודת־ישראל" בעיר זו ואשר כללו, כאמור, גם שוקלי השקל הציוני ונאמני הקרנות הלאומיות, אף מאנשי „המזרחי". אותה שנה נתחנכו ב„תורה ודעת", לפי ה"א ינובסקי (בכתבתו שפורסמה ב„הצפירה" ב־16.1.20), „כמה מאות ילדים, שהוריהם החפצים לתת להם חינוך עברי, אינם מוצאים סיפוק למדי בבתה"ס האחרים, שהלימודים העבריים בהם לקויים". ב„תורה ודעת" „ניתן מקום הגון גם ללימודים הכלליים". לימודי־הקודש, והעבריים בכלל, התנהלו בו לפי שיטות הדור הישן, וקשה היה לו להחזיק מעמד מול הצלחת הרשת של „תרבות", ובייחוד משהקיפה גם חינוך תיכון בגימנזיה שלה.

בסוף שנת תרפ"ה הזמינו אפוא אנשי „אגודת־ישראל" לגרודנה, את ד"ר לוי נימצוביץ', שהיה באותם הימים מנהל גימנזיה יהודית־פולנית בשם „חבצלת" בביאליסטוק ושנס־גרה, כזכור, היה ד"ר נימצוביץ', אדם מוכשר ועתונאי, ציוני תחילה, שעבר למתנגדי תנועה זו שב„אגודת־ישראל".

משנתמנה כמנהל „תורה ודעת" — הסב את שם בית־הספר ל„יבנה", המיר את לשון־ההוראה בו מיידיש לפולנית, כדי לזכותו בעיני הרשות (למורת־רוחו והתנגדותו של ועד־הקהלה לכך), והכריז על ייסוד „גימנזיה דתית־עברית מודרנית, לפי התכנית של מוסדות 'יבנה' בווארשה ולודז' ושבה יורו גם לימודי־קודש עד לקורס נרחב בגמרא".

ד"ר נימצוביץ' הקים גם ועד חינוך בשם „חורב", שידאג לרשת „יבנה", אף יעמוד בשער מול התפשטות „תרבות".

בוועד, שנבחר בישיבת־היסוד של גימנזיית „יבנה" בראשית תרפ"ו, אנו מוצאים, בין היתר, את ראשי „האגודה" בגרודנה ומייסדי בית־הספר: י"מ ז"ק, וולף ברמאן, ראובן סולובייצ'יק, וגם את אפרים ניימארק מראשוני „המזרחי" ופעיליו. ליו"ר בוועד נבחר אברהם סטאנצקי.

בתרפ"ז למדו בשש כיתות, מבין שבע המיועדות,

מורים ו„מלמדים"/לערערס און „מלמדים"
Teachers and "Melamdim"

מימין, יושבים: באַלון, ר' שלמה בורינסקי, שמריהו באַדילקס, ר' עזריאל המלמד; עומדים: 1) ..., 2) יוסף ב"ר עזריאל המלמד, 3) ר' אליהו אולש־ניק, 4) ברוך וולגל, 5) מ' לייר זוביץ'

260 תלמיד, מהם 20 בנות בכיתות מתחילות של בי״ס „חבצלת״; הועסקו בהן 19 מורים, לרבות 3 מורות. בתרפ״ט נפתחו גם הכיתות ד׳ וה׳ של הגימנזיה ובית־הספר של „יבנה״ בפרבר שמעבר לנימאן. ואילו כיתה ז׳ של הגימנזיה נפתחה אך בשנת 1937.

בתרצ״א היו קיימים ליד בי״ס „יבנה״ גם שיעורי־ערב „בית־יעקב״ לתולדות ישראל.

מוסדות אחרים לחינוך מסורתי

מלבד רשת החינוך של „יבנה״, היו קיימים בגרודנה, עוד בתי־ספר ציבוריים מן הנוסח הישן, מלבד „חדרים״ פרטיים:

בתי־הספר העממיים הדתיים לנערים „תורת־אמת״ (בבנין בית־הכנסת הגדול) ו„תורת־חיים״ (ברח׳ ליסטובסקי). בראשון למדו בשנים תרפ״ה למעלה מ־130 תלמיד, וכן בתרפ״ו ב־4 כיתות, בהן הורו 7 מורים, מהם 3 מורות. ואילו בשני למדו באותן שנים, ב־3 כיתות, בתרפ״ה — 100 ילדים ובתרפ״ו — 70.

ה„ישיבה הקטנה״ הוותיקה ורבת־המסורת שבגרודנה, ושבה למדו בתרצ״ו 65 תלמידים.

קבוצה של/א גרופע פון „בנות יעקב״
Group of "Bnot-Jacob"
במרכז עומדת המדריכה אסתר ויינשטיין

בשנת תרצ״ה פתחו אנשי „אגודת־ישראל״ בגרודנה „בית־ספר־לדוגמה לבנות״ בן 7 כיתות בשם „בית־יעקב״. היה זה מעשה מהפכני מצד „שלומי־אמוני־ישראל״ בפולין בכלל, שנתנו עתה את דעתם לחינוך יהודי ומסורתי לבנותיהם, שלא היו למענן עד כה בתי״ס יהודיים דתיים מיוחדים (הללו היו לומדות קודם לכן במוסדות־חינוך חילוניים, ובייחוד בבתי־ספר ממשלתיים־פולניים מפיצי ההתבוללות, אף נוטעי התנכרות לישראל ולמורשתו).

בתרצ״א הניחו אנשי „אגודת־ישראל״ בגרודנה יסוד ל„סמינריון למורים חרדים״, אשר שוכן גם הוא בבנין „יבנה״.

לפי הרב ר׳ יצחק ב״ר אברהם ויינשטיין, מנהל המוסד ומגיד־שיעורים בו — יזם את ייסוד הסמינריון הרב דווילנה ר׳ חיים עוזר גרודזנסקי, והמנהל הראשון בו היה ר׳ יואל באראנצ׳יק, איש־ריגה, חותנו של הרב ר׳ דוב מעייני (קריקסטאנסקי). עם חבר המורים נימנה גם ד״ר ל׳ נימצוביץ׳.

תכנית הלימודים בו, של חול וקודש ובייחוד תלמוד, והעיקר תורת ההוראה — היתה מיועדת לשנתיים ימים. לסמינריון היו מקבלים בני־ישיבה הרוצים להשתלם בהוראה. בשנה הראשונה למדו במוסד 30 — 40 איש, ולפי הדו״ח של מרכז „חורב״ משנת תרצ״ט סיימו סמינריון זה, עד לפרוץ מלחמת העולם השניה, 200 מורים שמצאו, בדרך כלל, את מקומם בהוראה.

משה אלפרשטיין

מנהלים ומורים בבית־ספרנו

„בית־הספר „יבנה״ נוסד ע״י גוף ציבורי דתי, אשר בראשו עמד זאב וולף ברמאן הי״ד. פרט לזמן־מה, כשנעזר במ״י קריקסטאנסקי, עסק ר׳ וולף למעשה בכול — מקביעת המתכונת ללימודי־דת־וחול ועד לתשלום המשכורות למורים. כחבר בוועד־הקהלה ובמועצת־העיריה, נסתייע בקשריו למען השיג תקציבים ועזרה. התלמידים היו לרוב מבני השכבות הדלות שבקרב האוכלוסיה היהודית, שלא היה לאל־ידם לשלם את שכר־הלימוד במלואו ולעתים קרובות אף לא את המעט. לזכותה של הנהלת המוסד ייאמר, שלעתים נדירות הורחק תלמיד בגלל אי־תשלום. אולם למדו ב„יבנה״ גם מספר תלמידים מחוגי האמידים, אשר שלחו את ילדיהם לשם לרכוש מטען של יהודיות („יידישקייט״), שלא ניתן היה לקנותו בבתי־הספר הממשלתיים ליהודים (השבת׳ובקות), ולדאבוננו, אף ב„תרבות״, במידה הראויה.

בית־הספר „יבנה״ שכן ברח׳ „המצודה״ („זאמקובה״) בבנין, שבעליו היו אנשי הכמורה הקאתולית — דבר אשר שימש לחרזנים ליצנים נושא ל„יצירותיהם״.

המנהל ד״ר ליאו נימצוביץ׳, משכיל, בוגר שתי פקולטות באוניברסיטאות של ברלין והיידלברג, בעל השכלה רחבה חילונית ודתית גם יחד — היה משמש נושא לניחושים לסיבת כהונתו כמנהל בבית־ספר עממי, ולא מן הראשונים במעלה. הוא כתב ספרים בנושאים פילוסופיים, אולם לא הדפיסם, ולעתים היה מגיש אחד מכתבי־היד שלו שי ל„בר־מצוה״ לתלמיד אהוב עליו.

כל שהתחיל ללמוד ב„יבנה" בכיתה א׳, היה נפגש בשיעורו הראשון עם המורה ר׳ שרגא פייבל ב ר ז ו ב ס ק י. שיטתו בהוראת העברית לא מן המודרניות ביותר היתה, אולם את כתב־היד שלו הקאליגרפי הנדיר לא ניתן לשכוח. כבד־שמיעה היה, וילדים היו מנסים תחילה לנצל את מומו זה. אולם, אף־על־פי שנתקשה לשמוע דברי זולתו מקרוב, היה מבחין באורח פלא מייד בטון לא־נכון בזמרה, אף ממרחק של מטרים רבים. חושו המוזיקאלי היה מפותח להפליא והקנה לו יחס של יראת־כבוד, אפילו מצד זאטוטים שבכיתות הנמוכות.

את המקהלה בבית־הכנסת הגדול, שהוא היה המנצח עליה ומושך אליה גם מתלמידיו כשרי־הזמרה — העלה לרמה גבוהה, אף חיבר לחנים לתפילות, שחזנים ידועי־שם,

הרב חוחלין לא היה מסוגל לעולם להאמין, שהתלמידים, ובייחוד „בחורים גדולים כאלה", מערימים עליו ואינם מעוניינים ביותר ללמוד גמרא. ומעשה באחד מהם, מאלה שכבר עברו את גיל המצוות, והם מבני שכונות־העוני שבקצות „טרויצה" ו„יורזיקה", ונגועים ברוח הקומוניזם אשר נשבה אז בקרב הנוער — ואשר קם והעז לצאת בגלוי נגד הדת והיהדות, בהקשר ללימוד התלמוד. הפסיק אז הרב חוחלין את השיעור והרצה הרצאה ממצה על הדת והמסורת היהודית, ובהתלהבות כזו, שלא ההין עוד איש להפסיקו או לשסעו.

מעניין הדבר, שמנהלי „יבנה" העדיפו משום־מה מורה מתבולל על־פני ציוני. כזה היה מייצ׳יסלאב (!) דיאמאנט המורה לפולנית. מפורסם היה בעפרונו הגדול, כחצי מטר

כיתה בבית־הספר „י ב נ ה", תרפ"ט
„יבנה"־שול
"Yavneh"-School

יושבים בשורה ב׳ מימין, המורים: חיים מלמד, נ׳ ריזל, א׳ פלדמאן, ד"ר לוי נימצוביץ׳; בשורה למטה — חיים רובין

כקוסוביצקי וקאמנצקי, הוציאו להם מוניטין, אך רק בודדים ידעו מי חיברן. הוא זכה ושניים מבניו המשיכו בדרכו זו ואחד מהם, שאול, גם תופס עמדה מכובדת בחיים המוזי־קאליים בארץ.

מלבד הלימודים הכלליים, כבכל בתי־הספר, היה על התלמידים ללמוד גם לימודי־קודש, בכללם שעתיים תלמוד מפי הרב ר׳ צבי ח ו ח ל י ן [בן הוראדנה, שלמד בישיבתה „שערי־תורה" ובישיבת „כנסת־ישראל" שבקובנה, חניך אסכולת „המוסר" וגדול בחכמה זו ובתורה, חתנו של הרב־דמתא ר׳ אברהם גלבורד וחבר לוועד הרבנות שבגרודנה]. שיעורו בתלמוד היה מתחיל בשעה ארבע אחר־הצהריים — דבר שדעת התלמידים לא היתה נוחה ממנו, והם אף היו עושים כדי להתחמק מלימוד זה בתחבולות שונות, בכללן שליפת הנתיכים (ה„פקקים") ממערכת החשמל וכד׳. אולם

ארכו ועבה למדי, ושיוצר, כנראה, לשם פירסומת. דומני, שלא היה תלמיד שלא זכה ל„לטיפה" של עפרון זה. אפס, גם „לטיפות" אלה לא היה בהן כדי להקנות את ידיעת הפולנית לתלמידים, כשם שלא עלה הדבר גם ביתר בתי־הספר היהודיים.

אלה היו המורים הקבועים. השאר היו מתחלפים, כי בקושי היה עולה בידי מורה להחזיק מעמד בבית־ספר זה במשך שנת־לימודים שלימה, וזאת מסיבה פשוטה ביותר — בשל אי־תשלום המשכורת.

אולם לא ייתכן שלא להזכיר את המורה להתעמלות חיים ר ו ב י ן יבל"א, גמיש־הגוף והמעמל המחונן, שחינך דור של תלמידי „יבנה" לפיתוח שרירים — מעשה לא מן הקלים בתנאים ששררו שם.

ולא יתואר בי"ס „יבנה" בלא יענקל קוליק השמש. יהודי

בריא־גוף זה, אשר שירת שנים רבות בצבא הצאר, היה מרתק תמיד את הזאטוטים בסיפוריו על מבצעיו הנועזים, שאפילו הדמיונים שבהם היו מתקבלים בקנאה וללא עוררין. שפמו העבות היה חלק לא־נפרד מיישותו הצבאית.

היתה זו מסורת לתלמידים לבוא אליו מדי שנה בשנה, לאחר „הימים הנוראים", ל„קריאת־שמע" לבן־זכר שהיה נולד לו. ודומני, שמסורת זו לא החסיר אף שנה אחת. בחסדו כי רב, היה מעניק לכל אחד מאתנו שעועית וסוכריה קנויה מחנות הממתקים של פוז שמעבר לרחוב. ויותר מזה מפורסם היה השובך שלו. טיפולו ביונים, ללא כל „הכשרה מקצועית", היה למופת. מוזר היה לראותו משיח עם יוניו בלשון בן־אדם, והן את הוראותיו מוציאות לפועל לאלתר. יהודי קבצן היה, אולם הדבר לא מנע בעדו מלהוציא את פרוטותיו האחרונות לשינויים במבנה השובך.

ב. ר.

בית־הספר החילוני ביידיש של „ציש"א"

עוד עם הקמתו של ועד־הקהלה הראשון בגרודנה, שנבחר בבחירות דמוקראטיות בסוף שנות הכיבוש הגרמני בעיר — התנהל במועצת הקהלה מאבק, מלווה ויכוחים עזים, על אופיו הדתי או החילוני של בית־הספר היסודי העממי ועל לשון ההוראה בו — עברית או יידיש.

החוגים, שטענו לבי"ס חילוני על טהרת יידיש, לא מצאו סיפוק בפשרה, שאליה הגיעו אז בוועד־הקהלה והם חתרו להקים בית־ספר, שיהלום את רוחם והשקפתם ויהא נתון בידיהם ממש.

הנסיון בשנות העשרים הראשונות של המאה, לפתוח בית־אולפנא כזה בעזרתן של האגודות המקצועיות, לא הצליח; וכך בשלה הדעה בקרב החוגים, שנשאו את לבם לבית־ספר יידישאי חילוני, כי הפעולה לתרבות ולחינוך בגרודנה במגמתם תצלח אך ורק, אם בראשה תעמוד חברה חזקה לא־מפלגתית מרכזית. באסיפת־עסקנים בתחום התרבות מקרב החוגים הנ"ל, הוחלט אפוא, להתארגן ולהקים בגרודנה סניף ל„ציש"א" („צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע" = הסתדרות יהודית מרכזית לבית־ספר).

באסיפת־היסוד של „ציש"א" בגרודנה, בסוף נובמבר 1924, בה השתתפו מאה חבר, ונציג המרכז אברהם ליטבאק, ממנהיגי ה„בונד" — נבחרה הנהלה ובה נכנסו: חיה ליפניק, ברל אברמוביץ, ב' בראוואַרסקי, מיכאל קפלן, יהודה אלכסנדרוביץ (מפעילי הקומוניסטים), ודויד מאנסקי.

עד מהרה הגיע מספר החברים בסניף „ציש"א" ל־200, ובאפריל 1925 הוקמה לידו „אוניברסיטה עממית" ושנה לאחר־מכן — סקציה דראמאַטית; בנובמבר 1926 הונח יסוד לגן־ילדים ולבית־ספר עממי בן שבע כיתות.

בסיכום ב„גראָדנער שטימע" (מ־20.2.31), במלאות 5 שנים לפעולתה החינוכית של ציש"א בגרודנה, מסופר:

בית־הספר העממי, השוכן במעון מפואר ונרחב ברח' מוסטובה 1, הגיע מ־80 תלמיד, בשתי כיתות, בתחילתו — ל־200 נער ונערה.

לידו קיים גם בית־ספר־לערב לנוער עובד ולמבוגרים ושנוסד לאחרונה, ומלמדים בו: יידיש ופולנית וספרותן, חשבון, הסטוריה כללית ויהודית, גיאוגרפיה ומדעי־הטבע־והחברה.

„האוניברסיטה העממית" עורכת הרצאות בנושאים שונים, וכן במחזורים בתחומים שונים, כמו: אנטומיה והיגיינה (ע"י הרופאים ד"ר רחל גרשוני וד"ר מ' פינקל), כלכלה מדינית (ד"ר גרשון גרשוני), תולדות התרבות (ד"ר חיה ליפניק), ספרות יהודית (א' שקופ) וכד'.

והסקציה הדראמאטית „ארווי" („ארטיס־טישער ווינקל", כלומר „פינת־אמנות") הצליחה בגרודנה במיוחד בהצגותיה, שהגיעו לרמה אמנותית נאה (ב„שדות ירוקים" משל פרץ הירשביין ועוד); כן מצליחות מאוד ההצגות של להקת־הבידור „שמחה ושש[ון]", שנתחבבו על הקהל.

אולם המחזור הראשון של בית־הספר־העממי הוציא, ב־1933, אך 7 מסיימים, ביניהם 6 בנות. „אבי־שם", הוא נח באס, ראש התנועה הציונית בגרודנה ועמוד־התווך של „תרבות", שפירסם רשימה בשם „חגו של ביה"ס העממי המקומי ביידיש", לכבוד הסיום (ב„אונזער וואָרט", שבועון „הליגה למען א"י העובדת" בגרודנה — מ־9.6.33) — מהרהר במשמעות מעוטם של המסיימים את בית־הספר הנ"ל, על אף מסירותם של מוריו, שכר־הלימוד הנמוך יחסית לגבי הנדרש בבתי־ספר והתעמולה למען מוסד זה. „אבי־שם" ביקש להסביר את הדבר בעיקר בכך, שביה"ס של „ציש"א" חסר חוט־שדרה ארץ־ישראלי, אף אם נתפשרו אנשיו והנהיגו בו לימוד עברית (מכיתה ג' ואילך).

ו. תרבות וחברה

דב רבין

עתונות יהודית בגרודנה

העתון היומי הראשון, משל יהודים בגרודנה — ברוסית — היה „נאשה אוטרו" („הבוקר שלנו"), שהחל להופיע ב־20.5.1912, כשמגמתו לעמוד בשער מול ההסתה האנטי־שמית, שהתנהלה אותה שעה מעל דפי העתון היומי הרוסי הראשון, שיצא אז בעיר מטעם חוגי ה„מאה השחורה". „נאשה אוטרו" הופיע עד ל־28.8.1915, עת נתקרבו לשערי גרודנה חילות הגרמנים במלחמת העולם הראשונה.

עוד עתון יומי משל יהודים, אף הוא ברוסית, בשם „גרודננסקוייה אֶכוֹ" („הד גרודנה"), הופיע בגרודנה בשנה הראשונה למלחמת העולם ההיא.

ב־9.2.1916, בימי הכיבוש הגרמני, החל עתונם היומי של הכובשים „גראָדנער צייטונג" („עתון גרודנה") שהיה מופיע מאז דצמבר 1915 — להכיל גם עמודים בפולנית וביידיש. העתון נתקיים עד ל־10.11.18, ערב פרוץ המהפכה בגרמניה.

ב־10.12.18 נתחדשה הופעתו של „נאַשה אוטרו", ברוסית, ועד מהרה נכלל בו חלק ביידיש, ובעמודיו בלשון זו הקדיש מקום גם לעניינים ולבעיות של הציבור היהודי בעיר.

עתון יומי יהודי ממש ועל טהרת יידיש, „גראָדנער מאָמענט", התחיל להופיע בגרודנה ב־5.9.24, בעריכת דויד ברזובסקי, עסקן ציבורי ופובליציסטן נאבק בשער עם השלטון ומאיר תופעות ובעיות פנימיות של יהדות גרודנה, לרבות הנוגעות לדמות הנוער, אף מגיב עליהן באומץ (ברזובסקי נולד ב־1896 וניספה בשואה עם יתר יהודי גרודנה).

„גראָדנער מאָמענט" המשיך את קיומו עד לפרוץ מלחמת העולם השניה, להוציא השנים 1928 — 1931, בהן הופיע בעיר „אונזער גראָדנער עקספרעס" בעריכתו של אותו עורך.

על הרוב היו נכתבים ונדפסים בגרודנה רק הדפים או העמודים החיצוניים בלבד של העתונים היומיים הגרוד־נאים אשר ביידיש; ואילו גוף העתון הפנימי, היה בא מוכן מן החוץ, בעיקר מווארשה.

מטבע זה, של עתון גדול ועשיר מן החוץ, משולב בעמודיו של המקומי, נטבע בגרודנה בשנת 1928. באותו זמן חלה הרעה בתנאי ההדפסה ונתגלע גם סכסוך בין חברי מערכתו של „גראָדנער מאָמענט", ומוציאיו לאור התקשרו אפוא עם העתון „אונזער עקספרעס" הווארשאי, וזה היה נשלח ומגיע לגרודנה לפנות בוקר, כשעמודיו החיצוניים פנויים להדפיס בהם את החומר המקומי. לעתון משולב זה ניתן השם „אונזער גראָדנער עקספרעס". וכאשר יושבו, כעבור זמן, ההדורים בין הצדדים, בתחום של העריכה וההדפסה, והוחזר עליו שמו המקורי „גראָדנער מאָמענט" — לא שונה עוד מטבעו, אך נוסף עליו ציון: „בעבר 'אונזער גראָדנער עקספרעס'".

זמן מסוים (ב־1929) היה מופיע כמתחרה ל„אונזער גראָדנער עקספרעס" העתון „גראָדנער קוריער", שהיה יוצא אחר־כך, בשנות 1933 — 1935, כעתון־צהריים של „גראָדנער מאָמענט".

ב־1931 הופיעו בגרודנה, בעמודים הפותחים והנועלים, „גראָדנער ראַדיאָ" ו„היינטיקע נייעס", שהיו באים מווארשה ומוסיפים, בשני עמודים, חדשות מקומיות גרודנאיות.

ב־1936 — 1938 היה יוצא בגרודנה עתון יומי לא־מפלגתי בעריכת שמואל גאַרבר — בשם „גראָדנער לעבן" („חיי גרודנה").

שבועון יהודי ראשון, ציוני, שהופיע בגרודנה, ביידיש, ב־1926 — 1927, היה „אונזער לעבן". עורכו היה יצחק סולובייצ'יק ומשתתפו הראשי צבי בלקו.

על „גראָדנער שטימע", שבועון ה„בונד", כבר הרחבנו את הדיבור. הוא החל להופיע בקביעות בשנת 1927 (גליונות חד־פעמיים אחדים הופיעו עוד ב־1926) והחזיק מעמד עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. עורכו עד לשנת 1935, היה משה רובינשטיין.

מ־9.6.1933 היה מופיע בגרודנה בטאון שבועי של „תנועת ארץ־ישראל העובדת" — „אונזער וואָרט" („דברנו"). עורכו הראשון היה א' פאַלניצקי, ואחד המשתתפים הקבועים — פנחס שטיינוואַקס.

על אף אופיה הקרתני המובהק של העתונות היהודית הגרודנאית, רב ערכה הן כמכשיר אינפורמאטיבי על הנעשה בעֵדה היהודית שבעיר זו, לרבות בקהלתה ובמוסדותיה, והן כמאירה רבות מן הבעיות החמורות והמעיקות, שבהן נתלבטו יהודי גרודנה. וכאמור היתה עתונות זו אף מתעלה לפרקים כדי לשמש בטאון נאמן לבני־עמנו בעיר זו — לצרכיהם, למכאוביהם ולחרונם על הנגישות והפגיעות בהם מצד הרשות ומידי השכנים המורעלים בשנאת ישראל.

יש גם למצוא בעתונים הללו לא מעט תיאורים חיים וקולעים, לפעמים בפליטון ובשיר סאטירי, מחיי היהדות שבגרודנה על שכבותיה וחוגיה. ב„אונזער גראָדנער עקספרעס" ראו אור גם רשימות ופרקים רבי־ערך של צ ב י ט אַ ר ל ו ב ס ק י, מתולדותיה של גרודנה היהודית (גם של העיר בכללה), וכן משל א ב ר ה ם ק מ ח י — על רבנים ואישים דגולים בקהלת הוראדנה בדורות עברו. אך מעל לכל מקפלת עתונות זו, שגליונותיה, במידה ששרדו, מפוזרים על פני קצות תבל — את מסכת קורותיהם של עדת ישראל בגרודנה בשלושים השנים שלפני חורבנה, והם משמשים מקור לא־אכזב שאין ערוך לו לכל דורש רשומותיה.

תיאטרון יהודי בגרודנה

שמעון פינקל

חובבי־התיאטרון היהודי בגרודנה

א.

ח ו ר ף 1916, ימי הכיבוש הגרמני. נערכת הצגת־חובבים של להקה, שאך זה נתכוננה. שם ההצגה „דוד'ס פידעלע" — „כ י נ ו ר ו ש ל ד ו י ד" — א ו פ ר ט ה של לאַטיינר. חברי הלהקה: ק ד י ש ח א ש, מ י כ א ל ט ר י ל י נ ג, יצחק א ז א ר ד, יוסף ג ו ז׳ א נ ס ק י, קלארה מ י י ז ל, דויד ס ו פ ר, מניה פ ר י י מ א ן, שלמה ק ו ס ו ב ס ק י, שמחה ו ו ל ב ר ג, ל י י ב ל ט ר י ל י נ ג ועוד. היחידי אשר נשאר בחיים מקבוצה זו, הוא מיכאל טרילינג, המתגורר עד היום בגרודנה.

הצגה זו היא הראשונה שראיתי והיא שקבעה את דרכי בחיי עולם חדש שנתגלה לפני — עולם ש„כולו טוב". אך מה הופתעתי לשמוע, כי „עולם" זה כבר היה קיים עוד ל פ נ י מ ל ח מ ת ה ע ו ל ם ה ר א ש ו נ ה, כשקבוצת צעירים וצעירות גרודנאיים עם מרכוס פ ד ר בראשם (טכנאי־לשיניים לפי מקצועו, אולם איסטניס נדיר מבחינה תיאט־ראלית), העזו להציג בפעם הראשונה הצגה ביידיש: את „דער ווילדער מענטש", מחזה מאת יעקב גורדין. שנים היו מספרים ב„חוגי התיאטרון" של גרודנה על הצלחת הצגה זו ועל הכשרונות שנתבלטו בה, על י. אזארד, שמואל גארבר ועוד. כן סיפרו סיפורים בלא סוף על התלהבות ללא גבול ועל האהבה הנלהבת של קבוצת חובבים זו לאמנות המשחק ולשפת יידיש ועל המשיכה לקרשי הבמה המפעמת אותם.

אכן לא פלא היה הדבר, שבעת כיבוש הגרמנים בשנות 1915 — 1918, בתקופת הרנסאנס של לשון יידיש, אשר דוכאה ללא גבול בימי שלטונה של רוסיה הצארית, נתארגנו מחדש שתי להקות חובבים: אחת לאופרטה, עם קדיש חאש ומיכאל טרילינג בראש, ואחת לדראמה עם ש מ ו א ל ג א ר ב ר בראש — כבמאי וכשחקן ראשי.

ההצגה הראשונה שראיתי של ק ב ו צ ת ה ד ר א מ ה, היתה „קרויצר סונאַטה" ליעקב גורדין, שבה השתתפה מורתי הראשונה, ואחר־כך גם בת־הזוג שלי במערכון „פראנסואנה" למופאסאן, ס ו נ י ה ס ט אַ ר ו ד ו ב (אח"כ אַ ל ט ב ו י ם) — אחת השחקניות הנדירות והכשרוניות ביותר אשר פגשתי בחיי. הוריה התנגדו להופעותיה על הבמה, אך היא הוסיפה לשחק בלהקות שונות ביידיש וברוסית. לזמן־מה פרשה מן הבמה בשל נישואיה הראשונים הלא־מוצלחים — אולם אחר־כך חזרה והמשיכה כשחקנית פרופסיונאלית וכאשתו של השחקן המחונן דומב בתיאטרון „וויקט" („ווארשעווער יידישער קונסט־טעאַטער") בהנהלתם של זיגמונד טורקוב ואידה קאַמינסקה, ולבסוף — בתיאטרון של אידה קאמינסקה, עד שניספתה באורח טראגי בימי השואה; לפי שסיפרה לי אידה קאמינסקי, יצאה סוניה מדעתה לאחר שנודע לה על רצח בתה...

בלהקה זו השתתף גם נחום ק ר י נ ס ק י, שניבאו לו עתיד של שחקן מוכשר, אך העדיף משום־מה להמשיך בהנהלת עסקיו של אביו,בעל חנות לצבעים חימיים. שיחק שם גם לייבקה ס ו ל ץ, שחקן־אופי כשרוני, שלא נפרד ממגבעת הסטודנטים שלו עד שברח מגרודנה בשנת 1920, כשעזבו הבולשביקים את העיר, ונתיישב בקובנה הליטאית, בה בנה ביתו. פגשתיו שם בעת ביקורי עם „הבימה" ב־1938, כשבא לבקרני יחד עם חברו מילישקובסקי הגרודנאי. שניהם נשארו בקובנה עד יומם האחרון. בלהקה זו היו האמצ׳ה ס ת " ם, שהיגרה לאמריקה, וז׳ניה ו י י ק ס מ אַ ן, שנישאה לבר״ל אברמוביץ׳, מנהל „בית־הילדים". את התפקיד של הילד שיחקה ח נ ה׳ ל ה ט אַ נ ק ו ס. שמות יתר המשתתפים נמחו מזכרוני. הצגה זו היא שקבעה את דרכי בה אלך כשחקן — זו של דראמה, ולא של אופרטה.

זוכרני את התסיסה התרבותית היהודית בעיר בשנים ההן, שעוררו שתי הלהקות האלה — השיחות בחוגים האינטלגנטיים על ההצגות המוצלחות של האופרטות „אַ מענטש זאָל מען זיין", „די אַמעריקאַנערין" („האמריקאנית"), „חאַנטשע אין אמעריקע", „זיין ווייבס מאַן" („בעל אשתו") ועוד; ושל הדראמות „דער אומבאַקאַנטער", „חסיה היתומה" — ו„אֵל נקמות" לשלום אש. מאורע תרבותי שלא יישכח היה ביקורה של ה ל ה ק ה ה ו י ל נ א י ת בעירנו.

בתקופה ההיא השאירו הצגותיה רושם עז על החובבים שלנו ובעקבותיה החליטה ללכת הקבוצה הדראמאטית בהצגותיה המוצלחות של „הפונדק השמם" ו„נבלה" לפרץ הירשביין, „המשפחה" לנומברג, „בן־הכפר" לליאון קוברין ועוד.

בהשפעת העבודה האינטנסיבית והמתמדת של „התיאט־ראות" שלנו, נוסד המועדון „אידישע קונסט" („אמנות יהודית"). מקום פגישה לאנשי־תרבות־ואמונה, ובו ספריה גדולה, אולם להצגות זעירות ולקונצרטים והדר־משחקים.

ולא פלא הוא, שבעקבות המפעלים האלה נתעורר גם הרצון אצל „השכבה הצעירה" של הנערים והנערות בגרודנה, להתארגן ב„חוגים דראמאטיים" שונים, כדי לתת ביטוי לשאיפתם לבמה. לאחר הצגות מספר עם תלמידי בית־הספר של סוכובלאָנסקי וויגדורוביץ', נצטרפתי גם אני לחוג הדראמאטי „ציון", וכבר ב־13 באוקטובר 1917 הופעתי במערכון בחוג, ושהוצג בתיאטרון העירוני שלנו, שהיה לו שם של אחד מבניני־התיאטרון

שמעון פינקל
באחת מהופעותיו הראשונות בגרודנה
אין איינער פון זיינע ערשטע ראָלן
Shimon Finkel in one of his first plays

המוצלחים ביותר בסביבה. ההצגה נערכת לטובת „בית־הילדים" ושם המערכון שהופעתי בו היה „פאַרקאַכט א קאַשע". הוא בוים, לאחר שהצגנוהו ברוסית, ע"י סוניה סטאַרודוב, בתרגומו של המורה ליובה היילפרין. וזאת היתה הופעתי הראשונה על קרשי במה ממש.

כל העיר חוותה את „חיי־התיאטרון" שלה ורבים כבר חלמו על תכניות מרחיקות־לכת ועל יצירת תיאטרון יהודי „אמנותי" ממש. היוזם העיקרי של תכנית זו היה המשורר היהודי המחונן לייב נײַדוס ז"ל שנפטר בדמי ימיו. בן 28 בלבד היה, ובאמתחתו אוצר גדול של כתבים — דברי פיוט, שירה ותרגומים, שלא זכו, כמדומני, להופיע עדיין במלואם עד היום.

ב.

ב־1919, כשעברה העיר לרשות הפולנים, חל המשבר הראשון בחיים התוססים של תיאטרונינו הצעירים, שהיו שופעים רומאנטיקה ושאיפה כנה לערכים תרבותיים. להקת האופרטה נתפוררה ושחקניה הטובים נצטרפו ללהקות הנודדות של שחקנים פרופסיונאליים, שהיו מבקרים את עירנו. חאש, טריליגנג, אַזאַרך וקוסובסקי — נצטרפו ללהקתו של ליפמאַן סוקולוב — שחקן „הירואי רומאנטי" (הוא גמר את חייו אחרי נדודים רבים ב־1940, בערך, בבואנוס־איירס שבארגנטינה). לעומת זאת, המשיכה את עבודתה הפוריה להקת „הדראמה" של שמואל גאורבר, כן התפתחה להקת הצעירים.

לאחר הצלחתנו הגדולה ב„פאַרקאַכט א קאַשע", נתאגדנו ללהקה בשם „התקוה" והמשכנו את פעולתנו התיאט־רונית. את החזרות היינו עורכים על־פי־רוב ב„מרכז הציונים" ברחוב סובורנאיה (דומיניקאַנסקה). מנהל „המרכז" היה אריה גולדשמידט ז"ל, אחר־כך חבר בקיבוץ עין־חרוד ועסקן רב־פעלים בארץ. ביזמתי, הצגנו את המחזה „דער אינטעליגענט" („האינטליגנט") לפרץ הירשביין. הבמאי היה ישראל חומול — צלם לפי מקצועו, שבכל רגעיו הפנויים היה חולם על תיאטרון. הצגנו גם נשף מערכונים, וביניהם „היהודי הנצחי" של היירמאַנס. ולבסוף הגענו, לאחר שורה של הצגות קטנות, לדראמה של פרץ הירשביין „נבלה" בבימויו של חיים יאַבלוניק (יאַבלוקוף), שקיבל על עצמו בדלית־ברירה את התפקיד של הבמאי, כיוון שחומול לא יכול היה להתפנות.

התמורה החדשה חלה בעת הפלישה הבולשביסטית ב־1920: נתארגנה הסתדרות של שחקנים רוסים ויהודים בגרודנה, ומכל הצעירים נתקבלו בה רק יאבלוקוף ואנוכי בן ה־15. להקת „התקוה" נתפזרה, ובהנהלתו של שמואל גארבר נתארגן התיאטרון „ארווי" („ארטיסטישער ווינקל"). מכל השחקנים הצעירים נתקבלתי רק אני לבדי

לתיאטרון החדש, פרט ליאבלוקוף, שברח אל מעבר לגבול עם עוד שחקנים אחרים — בשל חוסר יכולת לפרנס את עצמם. בין השחקנים האלה היה גם דניאל שפירא בן־עירנו, שחקן דגול ומצוין, אדם שקט ועדין־נפש בפשטותו ובעממיותו, אהוד, אהוב ומקובל על החברים ועל הקהל. הוא שיחק גם בלהקה הווילנאית ובזו של מוריס שוואַרץ בפולין. נתיידדתי עמו עוד בהיותי נער ופגשתיו לאחרונה בלודז׳ בזמן ביקורי שם עם „הבימה", ב־1938. הוא מת מרסיס בהפצצת וארשה בימים הראשונים של המלחמה.

עבודתנו הראשונה ב„אַרווי" לא הוכתרה בהצלחה: הצגה „הפונדק השמם" לא יצאה לפועל, כי שמואל גארבר חלה ביום של הצגת־הבכורה. בלא לערוך כל חזרה, העלינו אותו ערב בעזרתו המסורה של הלחשן שלום אפרים לום שני מערכונים. באחד מהם, ב„דאָס אייביקע ליד" למאַרק אַרנשטיין, השתתפתי בתפקיד הפועל הזקן גרשון. אחרי ההצגה הוזמנתי להצטרף ללהקה רוסית נודדת, שהיתה בדרכה למוסקבה. עד מהרה עזבו הרוסים את העיר.

עם שוב הפולנים, נשתרר אצלנו לזמן־מה קפאון בתחום התיאטרון. מצב הבטחון של האזרחים היהודים היה בכל רע והם חששו לצאת בערבים לרחוב. חברי ל„התקוה": אשר דימאַנט, נחמן ולר, אסתר דימאַנט, ברתה גוטמן, ועוד — המריצוני לעבוד. תרגמתי, ביימתי ושיחקתי את התפקיד הראשי ב„הדוב" של צ׳כוב. לאחר הצגה זו, חידש „אַרווי" את עבודתו.

פעולת „אַרווי" בגרודנה סימלה בזעיר־אנפין את עלייתו וירידתו והתחלת גסיסתו של התיאטרון מן המין המשובח ביידיש בשנים ההן.

בעירנו הפרובינציאלית גרודנה, בתוך להקה שמחציתה חובבים ומחציתה שחקנים פרופסיונאליים, שותפים היינו לאותן הבעיות, השמחות והאכזבות, וכאילו הקדמנו את מכת הגורל. גם אנו חלמנו ליצור תיאטרון ממש — תיאטרון נודד, אשר מושבו יהיה בגרודנה. היו הרבה כוחות מוכשרים מאוד בינינו: שמואל גאַרבר, הרוח החיה של הלהקה, שהיה לפי כל תכונותיו איש־תיאטרון מובהק; מאיר ביבלין, ששיחק גם ברוסית וברח מן העיר מטעמים „פוליטיים" (גורלו לא ידוע לי); לאה גאַרבר, אחותו של שמואל — כשרון במתי תוסס, בת־הזוג שלי בתפקידי מאהב (היא כיום ברוסיה, בתה שחקנית מפורסמת על הבמה הרוסית בשם קובנסקאַיה); וולף גאַרבר — אחיהם של שמואל ולאה, ושנפל בקרב בגטו וארשה; צילה רוסיאַנקי; הלחשן אפרים לום — כולו אש ולהבה תיאטרונית, וייבדל לחיים א ב ר ה ם ח א ש־„ג ר ו ד נ ר", אחיהם של קדיש ויוסף חאַש, ושנצטרף ללהקת אחיו ונדד עמם שנים רבות בלהקתם המפורסמת יחד עם הפרימאַדונה נחמה אשת קדיש — שחקן מצליח בלהקתה של אידה קאמינסקה בפולין שלאחר השואה [מ־1963 בישראל, שחקן בלהקות ביידיש].

ובאיזו התלהבות נעורים הצגנו אז מחזות שונים למיניהם מטובי הספרות היהודית והעולמית: „אל נקמות" לשלום אַש; „המשפחה" לנומברג; „הזכות לאהוב" למאַכס נורדאו; „היורשים" לשלום אש; מחזות שלום־עליכם; „הגנבים" — לבימקאָ; „בנות הנפח", „פינה נידחת" וה„פונדק השמם" לפרץ הירשביין; „בשל האושר" לפשיבישבסקי; „הדוד ואַניה" לצ׳כוב; „שמע ישראל" ו„הנודד הנצחי" לאוסיפ דימוב; „האילם" לווייטר; „אש יוחנן" לזודרמאַן; מערכונים של טונקלר ועוד. ואם כי היינו נאלצים להכין בעשרה ימים כל מחזה, התייחסנו באופן הרציני ביותר לעבודתנו.

עם עזבי את הלהקה בסוף 1922, למען השתלם כשחקן בברלין, הואטה, כנראה, עבודתה הפרודוקטיבית. חיי יום יום ודאגות הפרנסה גזלו את האפשרות מאת החברים להתמסר לעבודה. שמואל גארבר החולם, הלוחם והיוזם, שגמר את חייו כפארטיזן בימי השואה — היה נאלץ לפתוח חנות לספרים. לאה גארבר נתאכזבה אף היא מן הבמה — ומעט מעט נתפרדה החבילה כליל. פה ושם, בבקרי את גרודנה בשנות העשרים ובתחילת השלושים, הייתי שומע על פעולות של להקות אחרות שהצליחו פחות מ„ארווי". וכשעברתי את גרודנה ב־1937, עם „הבימה", בדרכנו מלאטביה לצ׳כוסלובאקיה — הספקתי לראות, בבית־הנתיבות, במשך עשר הדקות, את כל החבורה התרבותית של העיר, וביניהם גם אחדים מחברי ב„ארווי", שהתאוננו על הירידה התרבותית שחלה במערכת התיאטרון בגרודנה.

שנים רבות התכתבתי עם „אנשי התיאטרון" המובהקים של העיר, עם הלחשנים משה ולר ומאיר יוסלביץ — שניהם אנשי־העם, פרימיטיביים, אך מעוררים כבוד והערצה בגלל אהבתם עד לשגעון לתיאטרון ולגניוס של השחקן.

דרישת־שלום אחרונה קיבלתי בזמן הצגת „כתר דוד" בווארשה בתיאטרון „נובושצ׳י", ב־1938 — מחברי מילדות בלקו הי״ד ושלמה ז׳וקובסקי. ישבנו בזמן ההפסקה ושוחחנו על חלומותינו הנעימים הכרוכים מימי הילדות בתיאטרון.

עולים בזכרוני משום־מה האחים לוינסון, שעסקו בחובבות הבמה בשנים האחרונות לפני המלחמה; ורואה אני את דמויותיהן של חברותי בתיאטרון עם שחר ילדותי — רחל פינטל, דורה סולובייצ׳יק וקלרה זאקהיים שנפטרה בדמי ימיה, ועוד רבים רבים, שאת שמותיהם שכחתי, אך לעולם לא אשכח את עיניהם, שלהטו באש התיאטרון, שממנה נדלקתי ובזכותה אני פועל על הבמה עד היום.

ובמיוחד אזכור תמיד את דמויותיהם האצילות ביותר של חולמי־התיאטרון הגרודנאים שמואל גאַרבר וסוניה סטאַרודוּב (אַלטבוים) הי״ד.

ד. אביצור

עיר ואם בישראל שוחרת תיאטרון

גרודנה היהודית קנתה לה שם לא רק ב„מביניה" בחזנות, אלא גם כשוחרת תיאטרון, ובייחוד של ההצגה הטובה ושל האמן המחונן. ולא זו בלבד, אלא שממנה צמחו ועלו שורת שחקנים ומהם ידועי־שם לא מעטים.

כבר בפורים 1877 היה „בית־המשחקים" שבגרודנה (לפי „הצפירה" מס' 57 מאותה השנה) „מלא מפה לפה וכל העיר היתה כמרקחה", לרגל הצגת להקתו של אברהם גולדפאַדן את המלודראַמה שלו „שולמית". ושוב היו „הגן עם בית־המשחק" מלאים וגדושים עד אפס מקום ב־1897, עת הציגה בעיר להקתה של אסתר רחל קאַמינסקי, את „שולמית" ואת „אוריאל אַקוסטה".

ובראשית המאה הנוכחית, כאשר יצאו גזירות על הצגות ביידיש, היו בני־ישראל ממלאים את אולם התיאטרון ויציעו בכל הצגה ראויה של הלהקות הדראמאטיות הרוסיות. והיו גם שתכננו להקים במת־קיץ ביידיש ובפרבר־הקיט לוסוסנה הסמוך, שהיה שייך לפלך סובאַלק השכן, שם לא היתה שליטה ל„גובּרנאַטור" (מושל־הפלך) הגרודנאי ולגזירותיו המחמירות.

אולם ארוכה באה להם, לשוחרי התיאטרון היהודי בגרודנה, לאחר שעזבוה הרוסים במלחמת־העולם הראשונה, ומשקמו בעיר להקות־חובבים מקומיות והחלו לבוא גם להקות דראמאטיות יהודיות מבחוץ — כפי שכבר סופר בפרקינו הקודמים.

אולם בימי השלטון הפולני שלאחר־מכן, שטיפוח תרבות יהודית היה לצנינים בעיניו, חתרו עוֹיני־ישראל שבין חברי העיריה שבגרודנה להצר את צעדיה של אמנות הבמה היהודית בעיר זו. על הצגות ביידיש הוטלו מסים כבדים, הוערמו קשיים בשכירת האולם של התיאטרון, ובייחוד הכבידו על קבלת רשיון להצגה יהודית. אך יהודי גרודנה לא נכנעו לגזירות אלה והתקוממו נגדן, הם הקימו אגודה מיוחדת („יידישע טעאטער־געזעלשאפט") ליד ועד־הקהלה — וגרודנה היתה ראשונה בכך — לשם הגנה על התיאטרון היהודי וטיפוחו. ואמנם עלה בידי אגודה זו, ע"י הפעלת לחץ ציבורי — לערער את מערכת הקיפוח הנ"ל מצד העיריה, ובין היתר הועמד אולם התיאטרון לרשות ההצגות היהודים 8 פעמים בחודש, וללא כל תשלום. הצלחה זו של אגודת התיאטרון היהודי שבגרודנה, אף עוררה את מורת־רוחם של חוגי הממשל המרכזי שבווארשה ואת זעמה של אגודת השחקנים הפולנים שם. האגודה היהודית שבגרודנה נתייצבה גם בשער מול התיאטרון הקלוקל, והיתה מזמינה לעיר להקות דראמאטיות יהודיות רציניות על אחריותה ותומכת בהצגותיהן.

ארוכה למדי היא שורת ה„סקציות" והלהקות הדראמא־טיות המקומית ביידיש, שצצו ופעלו בגרודנה בין שתי מלחמות העולם, מהן שהוזכרו כאן בהקשרים שונים, כגון: הסקציה שליד האגודה לספורט ולהתעמלות „חשמונאי", בשנת 1924; הלהקה ל„אמנות זעירה" „אלא־עזאזל", ב־1926; להקת הבידור „שמחה וששון", ב־1927; או הסקציה הדראמאטית שליד פוע"צ־צ"ס, ב־1930, ושלא הוזכרה; סטודיה דראמאטית של פועלים „אַרסט" („ארבעטער־סטודיע"), ב־1931. ובוודאי אין זו הרשימה כולה.

וארוכה היא השורה של השחקנים ואנשי־התיאטרון שהעמידה גרודנה היהודית ואשר חלק גדול מהם הוזכרו כאן ברשימתו של שחקן „הבימה" המהולל שמעון פינקל.

כאן נוסיף ונזכיר שחקנים ואנשי־תיאטרון אחדים (לפי א"ב), שלא צוינו ברשימה הנ"ל, והם: אידינה (אידה שבחוביץ'); ברזובסקי שאול — מלחין ומנצח בתחומי המוזיקה התיאטרונית, כיום בישראל; האחים ז"ק מתתיהו (בישראל) ושפטל (בארה"ב); המנוח טאַנין (טאַנקוס) שלום — שחקן הלהקה „הווילנאית"; ליפשיץ מרים (שומסקי), בשעתה שחקנית ב„הבימה העברית" של נחום צמח, ואח"כ בלהקתה של אסתר־רחל קאַמינסקי; מרכוס־אלתרמן רחל תבל"א — שחקנית „התיאטרון הקאמרי"; קאַץ' קורט (משה כ"ץ) — שחקן הבימה הגרמנית הנודע, ואח"כ מכוכבי הוליבוד (אחיו טוביה כ"ץ, היה משורר ואיש־העֵט ביידיש; נולד בגרודנה ב־1886 וב־1905 היגר לגליציה, שם עסק בהוראה עברית בסטאַניסלוי והשתתף בעתונות ובקבצים ספרותיים יהודיים; פירסם גם דראמה הסטורית על „שאול המלך"); המנוחים קוסטין שלמה והאחים ברוך ומנדל רבין (ברוך ניספה בשואה עם יתר אחינו שבגרודנה, ומנדל נתגלגל בעת מלחמת העולם האחרונה לרוסיה המזרחית, וגווע שם ברעב בעיר פרונזה).

ד. רבין

ספריות ציבוריות יהודיות

בתי־עקד לספרי־קודש, ליד בתי־המדרש, וכן פרטיים, היו מצויים בגרודנה מקדמת־דנא, וכבודו של בית־מדרש אף היה נמוד לפי ספרייתו.

בית־עקד ראשון לספרי־חול, בעברית, נוסד בגרודנה, כזכור, ב־1862 ע״י קבוצה מאנשי־ההשכלה, והיא הוסבה אח״כ ל„ספריה הציבורית של גרודנה״. בסוף המאה הי״ט לא היה עוד זכר בה לספר באותיות עבריות, וקורא יהודי לא היה מרגיש בה עוד כבמוסד משלו.

בית־עקד לספרים עבריים „חדשים גם ישנים — הנוגעים לדת ולקדמוניות ישראל״ — הקים בראשית שנות ה־70 של המאה הי״ט הסופר ומוכר הספרים ר׳ ישראל דויד מילר, ובעד תשלום חודשי ניתן היה שם לקרוא בהם ובכתבי־עת של אותו זמן.

בשנת 1893 יסדה „חברת מקרא״ לידה ספריה עברית ובנושאים יהודיים. היא נתקיימה בחדר פרטי, עד שחוסלה, משהגיע שמעה לאזני המשטרה.

ב־1897 יסדה „קבוצת צעירות״ (לפי „ווסחוד״ הפטר־בורגי מ־1900 מס׳ 19) ספריה ציבורית יהודית, שהצליחה במשך 3 שנים לרכז בתוכה 2,500 ספר וכתבי־עת מן המיטב שברוסית וכן מספר ניכר בעברית „וכל המצוי״ ביידיש. 700 מנויים היו לספריה, בכללם מישובי־הסביבה, ובין הקוראים — פועלים רבים ואנשי־„עמך״, ומדורשי העברית — בחורי־ישיבה.

מתקבל על הדעת, שהיתה זו הספריה, שעליה סופר בספרנו (בע׳ 152), ושבייסודה בשעתה נטלו חלק הציונים, אך גברה בה במשך הזמן השפעת ה„בונד״, עד שעברה לידיו. אולם, משנתנה הבולשת הצארית, ב־1903, את עינה הרעה בספריה וריחפה עליה סכנה להיחרם — נמסרה ע״י הנהלתה לרשות הציונים. ונראה, שגם חסות זו לא עמדה לו לבית־עקד הספרים ונאלצו לסגרו, שלא יפול בידי הרשות.

מעתה היו קיימות בגרודנה רק ספריות עבריות בבתי־אולפנא אחדים: לתלמידים — ליד „החדר המתוקן״ וליד ביה״ס „ישורון״ משל א״ל מילר, וספריה מובחרת וחשובה — ליד „הקורסים הפדגוגיים העבריים״.

רק ב־1912 עלה לקבל רשיון, על שם אדם פרטי מ׳ ו ל ר, למען ספריה יהודית ציבורית. יוזמית־עסקניה אספו מספר רב של ספרים שונים והסניף של „אגודת חובבי־שפת־עבר״ שבגרודנה הקים בספריה מחלקה עברית. בס״ה הגיע מספר הספרים בבית־עקד זה, שהיה שוקק תמיד קהל דורשים רב, בייחוד של בני־נוער — לכדי 5,410 לרבות כתבי־עת, ומהם 4,253 ברוסית. הספריה נתקיימה עד לכיבוש הגרמני ב־1915 ומספר קוראיה הגיע ל־700.

לפני מלחמת העולם היתה קיימת בגרודנה בחשאי גם ספריה ציונית נאה.

בימי הכיבוש הגרמני הוקמה הספריה הנכבדה ביידיש, וגם בעברית, משל האגודה „אידישע קונסט״, ושעליה כבר דובר בפרק אחר. אך בראשית 1918 הונחו בחשאי „קונטרסי־היסוד״ הראשונים לספריה של „צעירי־ציון״, זו אשר שם י״ח ברנר נקרא עליה אחר־כך. לכותב הטורים האלה היתה הזכות לשמש מייסדה, מטפחה ו„ספרנה״ הראשון, עד עלייתו לארץ־ישראל, בשנת 1920. מספר חוברות צנומות של „ספריית־האגודה הציונית״ האודסאית („ציוניסטישע קאָפּיקע־ביבליאָטעק״), אשר נרכשו מידי נ׳ באס משיירי בית־מסחרו לספרים ולעתונים, שמלפני פרוץ המלחמה — הם אשר שימשו יסוד ל„ספריה״, שגדלה מעט־מעט בזכות מסירותם של חברי התנועה עולי־הימים. במיוחד פעל למענה יצחק לוינשטיין, שהקים לאחר המהפכה בגרמניה סוכנות לממכר ספרות ציונית ועברית, ליד „המרכז״ הציוני המקומי — ושחלק מרווחיה הוקדש לרכישת ספרים לספריה. נתקבלו גם תרומות, מהם אוסף ספרות חשוב בעברית, מתקופת ההשכלה — בעזרתו של ר׳ מרדכי רבייקוב, שהיה עֵר ונכון תמיד לכל פעולה ציונית. בספטמבר 1919, משערכו „צעירי־ציון״ „יום־פרח״ בעיר לטובת ספרייתם, כבר נמצאו בה קרוב לאלף כרכים.

נתמזל לה גם מזלה, והיא ניצלה מהחרמה בעת הכיבוש הסוביטי של גרודנה בשנת 1920, ונשארה, עם שוב הפולנים לעיר, הספריה היהודית הציבורית היחידה. היא גם נתעשרה עתה, בזכותו של לוינשטיין, באוסף ממדרגה ראשונה של מאות ספרים עבריים ויידיים, ובכללם מן המיטב של הספרות הקלאסית ושל בת־הזמן ההוא. גם הספריה העברית לבני־נוער, משל „החדר המתוקן״ נמסרה עתה ל„צעירי־ציון״ — ע״י ידידיה דופלברג, איש־הספר וחובבו המובהק. חבר עול־ימים מן המסורים ביותר התנדב לשמש עתה כספרן הספריה, והוא „הרשל״, לימים ד״ר צבי בלקו. והמדובר בתקופה, שבה לא נותר שריד בעיר, מלבד ה„מרכז״, על אולם־הקריאה שבו וספריית „צעירי־ציון״ — מכל המועדונים וה„לאָקאַלן״ („המעונות״) היהודיים (של „אידישע קונסט״, „מכבי״, „פאַמיליען־פעראיין״, ה„בונד״, „ס״ס״ וכו׳) שחרבו בעת ממשל־הכיבוש הסוביטי של אותה שנה.

במרוצת הזמן קורא, כאמור, על ס פ ר י י ת „צעירי־

ציון" שם המחבר של „שכול וכשלון", י"ח ברנר, והיא התפתחה והגיעה לכדי 3,500 ספרים וכתבי־עת, בעיקר ביידיש ובעברית, והכילה מן המובחר אשר בלשונות אלה. קוראיה מרובים היו ומחוגים שונים, ובייחוד בני־נוער, בכל קצות העיר לפרבריה, וכבר סופרו פרטים על כך בפרקינו הקודמים.

בראשית 1920 נתעורר ועד־הקהלה להקים ספריה ציבורית גדולה משלו, ביידיש ובעברית, שכיסוד לה נועדו לשמש הספרים שנותרו מן הספריה היהודית הציבורית הקודמת, שהיתה רשומה על שם מ׳ ולר. ב־1927 נמצאו בספריה, שהוקמה ושוקמה ע"י ועד־הקהלה — 1,675 ספר ביידיש, 993 בעברית, ו־2,481 ברוסית. מספר הקוראים בהם בראשית 1928 היה 187.

ספריה יהודית־עברית חשובה ביותר נתקיימה, כזכור, ליד רשת החינוך של „תרבות" והיא שירתה את התלמידים והמורים.

שלוש ספריות ציבוריות ביידיש — שהנתונים עליהן שבידינו מעטים מאוד — נתקיימו בגרודנה בין 2 מלחמות העולם — משל חוגי השמאל הפועלי: משל „הבונד", ע"ש מדם, ושהזכרנוה; „ספריית־הפועלים" (מ־1926 — ברח׳ זלוטארסקה), משל הקומוניסטים (בסוף 1930 נסגרה ע"י הרשות); ו„ספריית־פרץ — ברח׳ ליפובה שב„פרבר" (היתה קיימת מראשית 1929 ונסגרה ע"י הרשות בספטמבר 1933).

והיה גורלן של הספריות המצוינות והיקרות של גרודנה היהודית — כגורל בניה, ועל כך עוד ידובר.

ד. ר.

ספורט יהודי בגרודנה

אגודה יהודית להתעמלות, ראשונה בגרודנה, נוסדה, כזכור, ליד הקורסים הפדגוגיים העבריים. אפס לטפח את ההתעמלות בקרב הנוער בכללו בגרודנה, החלה — אך בסוף 1917 — האגודה „אידישע קונסט", שעליה כבר הרחבנו את הדיבור.

אולם אגודה יהודית מיוחדת לספורט הוקמה בראשית 1919 — ע"י עסקני־ציבור אחדים. באסיפתה הכללית, שהיתה צריכה לקבוע את השם שייקרא על האגודה, הוכרע ברוב דעות לכנותה בשם „מכבי", כהצעתו של אבא טארלובסקי, ואילו ההצעה לכנותה בשם „הרקולס" (משל נחום וולברג) — נדחתה. באותה אסיפה נבחר גם ועדו הראשון של „מכבי" ונכנסו לתוכו, מלבד 2 הנזכרים: ר׳ ויגדורוביץ׳, משה קוטובסקי וגרשון קריינוביץ (מייסד „החלוץ").

עד מהרה נמצאו רשומים ב„מכבי" כ־200 חברים, בני־נוער משני המינים, תלמידי בתי־ספר תיכוניים, סטודנטים, עוזרים במסחר, ובייחוד קבוצה גדולה של אנשי־„החלוץ" אחוזי־להט לחיזוק שריריהם וגופם לקראת עמל־כפיים בארץ־ישראל. נשכר מעון גדול בן 12 חדר („מועדון הפקידים הממשלתיים" בעבר) ברחוב מוסטובה, הושגו מכשירי ספורט למיניהם — והפעולה החלה ברוב התלהבות.

לפי טוביה זאמקוב, מפעילי „צעירי־ציון" ומראשוני „מכבי" בגרודנה וראשיו במשך שנים רבות — זכתה האגודה תחילה לעזרה ולאהדה מצד חוגי הספורט הגרמניים, שמהם באו לה גם מדריכיה המאומנים הראשונים.

תוך זמן קצר נערכה גם חגיגה ספורטיבית יהודית ראשונה בגרודנה ושזכתה להצלחה רבה.

אולם עם כניסת הפולנים לעיר ועם בוא הקיץ, נתגלו קשיים רבים חמריים ואחרים. באגודה רווחו מגמות ונטיות שונות סותרות זו את זו, פרצו בה חיכוכים והופרה המשמעת, וקיומו של „מכבי" הועמד בסימן שאלה. לפי פניית האגודה, הסכימה אז ההסתדרות הציונית בגרודנה לקבלה תחת חסותה. לשון־ההדרכה הומרה עתה מרוסית לעברית, ול„מכבי" שווה אופי לאומי מובהק. נוספה בו גם קבוצת צופים, רובם תלמיד בתי־הספר.

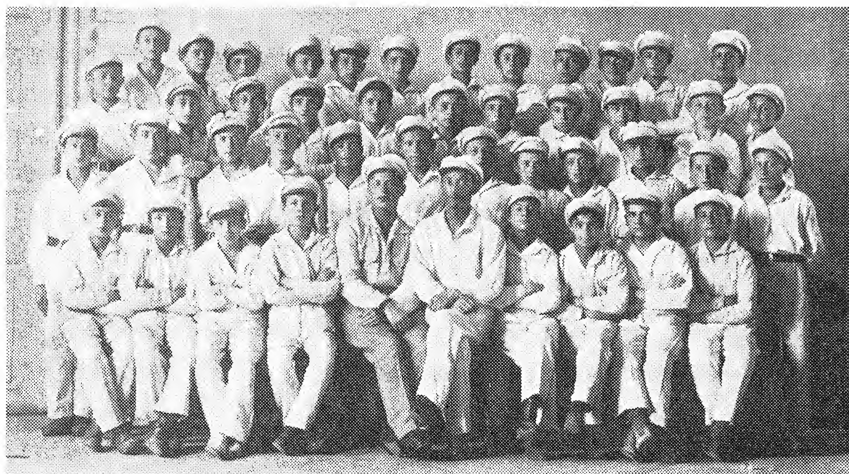
פעולת האגודה החלה מתקדמת בתנופה רבה, בייחוד בזכות מנהלה ומזכירה הער המסור גרשון הפנר. בוועד של „מכבי" המחודש השתתפו עתה: אל׳ גלגור, טוביה זאמקוב, יעקב יפה, ניורה מוארמאן, מ׳ קוטובסקי ופולאצ׳ק; ובוועדת־הביקורת — חברי „צעירי ציון": יצחק לוינשטיין ז"ל, ויבל"א יצחק יזרסקי ואיסר קוליק.

אולם באביב 1920 עלתה קבוצה פעילה מבין חברי „מכבי" לארץ־ישראל עם גרשון הפנר בתוכם, וחברים נוספים אנשי־„החלוץ" החלו גם הם להתכונן לעלייתם. בינתיים פרצה גם המלחמה בין פולין לבין ברית־המועצות, והשלטון שעינו היתה צרה בלאו־הכי בהתפתחות „מכבי", ושלא פסק מלחרוש מזימות כלפיו ולהתאנות אליו, אף להחרים בתואנות שונות ממכשיריו ומציודו — שלטון זה אמר עתה להחרים גם את מעון האגודה, לתכליות צבאיות, כביכול; ובהתקרב החזית לעיר, החלו שוטרים נכנסים למעון „מכבי" ו„מגייסים" מבאיו לעבודת־כפייה.

עם כניסת הצבא האדום לעיר, נשרף המעון על כל אשר בו וחלק גדול מחברי האגודה נתפזרו או עקרו לרוסיה, ליטא וגרמניה.

התנכלויות הממשל הפולני ל„מכבי" לא פסקו גם לאחר־מכן והביאו להפסקת פעולתו, עד שנתחדשה, ב־1924, כ„חוג להתעמלות ולספורט" של אגודת „לינת־הצדק", ואח"כ — כאגודת „חשמונאי". מספר חבריה הגיע עתה ל־500 — לאיגרוף, לגלישה במיגלשים, לטניס־שולחן, וכן מדור לאימונים צבאיים, בהדרכת קצינים מחיל פולין ובמכשירים וציוד של צבאה. וב־1938 פועלות גם סקציות ל„הוק" ולכדורסל.

בינתיים קמו בגרודנה אירגוני־ספורט יהודיים נוספים, שפיתחו פעולה ענפה וכבר הוזכרו כאן, והם: „קראפט״־הפועל" משל תנועת פוע"צ־צ"ס ו„פרייהייט" („דרור"):

קבוצה מספורטאי „מכבי", 1925
„מכבי" ספאָרט־גרופע
"Maccabi"-Sportsmen

יושבים במרכז, מימין: ישעיהו פירניק — המעמל; טוביה זאַמקוב

במחלקה להתעמלות, לאַטלטיקה קלה, לכדורגל, לשחייה ולשיט, כאשר מתקיימות לידיה גם מקהלה ותזמורת בני־צוותו של ר' ויגדורוביץ', וסקציה דראמאטית בהנהלת א' דאַשבסקי.

בסוף 1925 חידש „מכבי" את פעולתו בשמו שלו. ב־1929 פעלו בו גם סקציות נוספות על אלה שהזכרנו — לאופניים, „שומריה" — משל „השומר הצעיר" ו„מאַרגנ־שטערן" משל ה„בונד". היו גם איגודים זולתם, שהכניסו לתחום פעולתם גם התעמלות וספורט, כגון הסניף של „יידישע געזעלשאפט פאר לאַנדקענטניש" („חברה יהודית להכרת הארץ", כלומר הכרת פולין), שהקים לידו גם סקציה להתעמלות לנשים ושעליו מדובר להלן.

ר. ד.

התאגדות לסיור ולהכרת הסביבה

סניף החברה היהודית לסיור ולהכרת הסביבה („יידישע געזעלשאפט פאר לאנדקענטשאפט") נוסד בגרודנה ב־1934, ונימנו עמו אז 50 חבר.

הסניף היה עורך ביקורי־לימוד בעיר וסיורים וטיולים בסביבה ובאזורים מרוחקים יותר, וכן „מושבות" לחבריו. כן טיפח את ההתעמלות וספורט־הגלישה בקירבם. אף כונן מדור להסטוריה — בחוגים לחקר קורותיה של גרודנה.

מפעלו החשוב והקיים של הסניף — הן 3 חוברות של ה„ידיעות" שלו, ביידיש ובפולנית, ושהוא הוציא לאור בשנים 1936, והמכילות מאמרים ודברי־מחקר משל יודעי־דבר, בתולדות היהודים בעיר, ושנודע להם ערך הסטוריו־גרפי רב בחקר קורותיה של קהלת הוראדנא הכרותה (רשימות מאלה, על הרוב בקיצורים, וכן קטעים, הובאו בספרנו זה).

בראש הסניף עמדה מ' צימאנד־רייסקינד, שניספתה בשו־אה — מורה לפולנית ברשת החינוך של „תרבות" בגרודנה.

ז. מרפא וסעד

[ב. אברמוביץ׳]

החברה לשמירת הבריאות („טאז")

לפי ספרו של מזכיר „טאַז" בגרודנה ומנהלו, ב ר ל א ב ר מ ו ב י ץ׳ „אין דינסט דער אידייע פון געזונט־שוץ און קינדער פאַרזאָרגונג (10 יאר „טאַז" אין גראָדנע)", גראָדנא 1935; או במתורגם לעברית: „בשירות הרעיון של שמירת הבריאות ודאגה לילדים — 10 שנות "טאַז" בגרודנה".

סניף „טאַז" (שם החברה לשמירת הבריאות של היהודים), או של „אָזע", הוקם בגרודנה בנובמבר 1923, ביזמת ההנהלה של בית־החולים היהודי, ובהשתתפותם הפעילה של ד״ר מ׳ ב ו ר ו ד י צ ק י, ד״ר א׳ ל י פ נ י ק וי׳ ס ו כ ו ב ־ ל א נ ס ק י. קודם לכן לא היה קיים בגרודנה שום מוסד לשמירה על הבריאות ולדאגה למניעת מחלות, בייחוד של הילד. „טאַז" מצאה אפוא לפניה קרקע־בתולה לפעולה נרחבת ביותר.

בראש וראשונה הנהיגה בגרודנה טיפול רפואי בתלמידי בתי־הספר היהודיים והתקינה מגרש־משחקים לילדי השכבות הדלות. ב־1924 פתח סניף „טאַז" תחנת־ייעוץ בטיפול בילדים, וב־1925 — קייטנת־קבע ראשונה למענם. במשך הזמן רכשה החברה גם שטח לקייטנה ביער פישקי בקירבת הנימאן, אף הקימה בית משלה בשבילה. קייטנות „טאַז" שירתו גם את ישובי־השדה הקרובים, ובקרב הילדים המבריאים בהן התנהלה גם פעולה חינוכית רבת־ערך.

משהחמיר באותו זמן מצב היהודים בגרודנה ומאות ילדים היו ר ע ב י ם ממש, פתחה „טאַז" במבצע־הזנה לזאטוטים הנזקקים — תחילה ע״י „טיפת־חלב" לתינוקות ולעוללים וכן לנשים הרות ולמניקות; ומשגברה המצוקה, החלה לספק מזון גם לילדים בבתי־הספר ולדאוג להנעלתם. בכך עוררה עניין בבעיות הטיפול המונע מחלות גם בקרב לא־יהודים.

ב־1926 הקים סניף „טאַז" תחנת־ייעוץ להרות, מרפאות לילדים ולריפוי־שיניים, ואח״כ מכון לריפוי בחשמל, ובראשית 1928 — תחנת־ייעוץ לחולי־שחפת.

ב־1933 הקימה „טאַז" גם ספריה בנושאים של רפואה מונעת, יחידה מסוג זה בגרודנה, ע״ש ד״ר חנוך זאַמקוֹבסקי, זקן הרופאים היהודים שבעיר ויו״ר־כבוד של החברה, שעם פטירתו מסרו יורשיו לרשותה את ספריו.

פעולתה המבורכת והמסורה של „טאַז", הקנתה לה שם וכבוד רב בקרב יהודי גרודנה, אף יחס של הערכה מצד תושבי העיר בכללם, לרבות מצד השלטון.

כחברים בהנהלת הסניף של „טאַז" בגרודנה, ב־1935, כיהנו: ד״ר א׳ ליפניק — יו״ר, י׳ סוכוֹבלאנסקי, ד״ר שלמה בירגר, יהודה בראַוורמאַן, המהנדס מ׳ גוז׳אנסקי, בנימין ולר, רופא־השיניים בצלאל טרופ־קרינסקי, ד״ר י׳ ליפניק, עוה״ד יהושע נויבאוֹאר, י׳ סאַס, ד״ר מ׳ פינקל וולף קוברינסקי.

ד. אביאלי

מוסדות למרפא ולמחסה

בית־החולים היהודי

בית־החולים היהודי בגרודנה נימנה עם המוסדות הקדומים ביותר של קהלה זו, לאחר בית־הכנסת ובית־העלמין העתיק. ידיעות עליו — על „ההקדש" (אשר שכן מול בית־הקברות הנ״ל) ונוהגיו־סדריו, וכן על דרכי הריפוי בו (בכלל) לפני דורות — מצויים בפנקס של חברת „ביקור־חולים דהוראדנה" ושסופר עליה כאן.

ברבות הימים, מספר ה״א ינובסקי (ב„הצפירה" מ־27.2.20), התפתח ה„הקדש" ונשתנו גם סדרי הרפואה ותנאיה, „וימצאו גבאי ׳ביקור־חולים׳ צורך להעתיק את ה׳הקדש׳ אל מקום נאה יותר. בתר״ל ניבנה בשבילו בנין גדול ומפואר עם חדרים מרווחים ומוארים, — — שסדרים

דער יידישער שפּיטאָל
The Jewish Hospital

חדשים" הונהגו בהם. קיומו של בית־החולים היה אז על „מס־הבשר" ועל נדבות. משנת תרמ"ב הופקדה על המוסד מועצה „מחשובי העדה ומעשיריה", אשר השתדלה לשפרו, ו„לשוות לו צורה של בית־חולים מתוקן. — — ובאמת נחשב בית־החולים בעירנו למצוין ביותר בליטא — — ".

לרגל המלחמה, ממשיך ה"א ינובסקי, נפגע בית־החולים וכל ציודו נשדד ע"י הגרמנים הכובשים. את הנזקקים לאישפוז היו מכניסים מעתה לבית־החולים העירוני הכללי, שם סבלו מיחס עויין מצד הנוצרים — עד אשר שוקם שוב המוסד היהודי באמצעים שהושגו מאת העיריה והג'וינט.

בסוף 1919 כיהן כמנהל בית־החולים ד"ר זאמקובסקי, שעמד גם בראש המחלקה החירורגית בו; מ־1921 שימש כרופא ראשי במוסד ד"ר מ' בורודיצקי, ומשעזב את גרודנה, ב־1924, בא במקומו כמנהל ד"ר א' ליפניק. בין יתר רופאיו של בית־החולים נזכרים:

ב־1919 — ד"ר זכריה וייסברם, בשעתו רופא הקורסים הפדגוגיים העבריים; ד"ר אפשטיין, והרופא העירוני ד"ר אורליס, ובשנים שלאחר־מכן: ד"ר בלומשטיין, ד"ר מ' פינקל וד"ר נ' ניימאן.

„לינת־הצדק"

אגודת „לינת־הצדק" בגרודנה נוסדה עוד בשנת 1888.

ב־1925 היה מספר חבריה כ־800, וב־1926 הושיטה עזרה (תמורת תשלום קטן): ב־2,840 ביקורים בבית רופא וב־877 ביקורי רופאים בבתיהם של החולים; ב־22 ניתוחים, שמהם נערכו 12 בוורשה; באספקת 4,393 תרופות; באישפוז בקייטנות, בעיסוי, זריקות, טיפול בחשמל, בדיקות במעבדות, ב„ישיבה" ליד החולים, בהשאלת מכשירים, וכן באספקת מזונות להם.

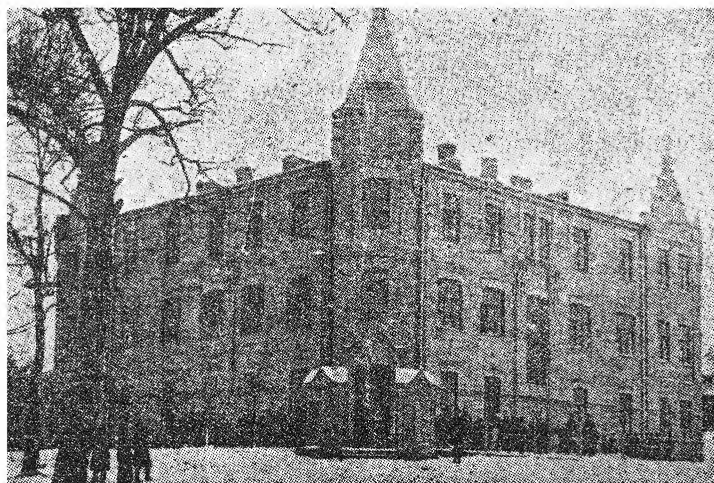
אחד מראשי המטפלים באגודה וממנהליה היה דוב קלמפנר, מוותיקי עסקניה של קהלת הוראדנא.

אגודת „לינת־הצדק" היתה קיימת גם ב„פרבר", ליד מוסדות־עזר אחרים נפרדים מאלה שבעיר גופה.

בית־היתומים

קיום „חברה לחינוך יתומים" בגרודנה נזכר עוד בשנת 1804 בעזבונו של ר' יוסף יוזל רובינוביץ לתכלית זו, כרשום בפנקס חברת „ביקור־חולים" דהוראדנא.

המעורר לייסוד בית־מחסה ליתומים, בשנת 1868, היה ר' זלמן לאמפרט־גראנדז'יצקי, חייט לפי מקצועו, שב„עמל כפיים וזיעת אפיים ישבע לחמו הצר, — — יומם לא נח ולילה לא שקט, עד אשר הוציא מאווי נפשו הטובים מן הכוח אל הפועל, וידפוק על דלתי המתנדבים בעם, כי יהיו לו לעזור ולהועיל — — עד שנתייסדה החברה הזאת" — כותב

בית־היתומים
The Jewish Orphanage

הסופר העברי הגרודנאי יצחק אנדרס ב„העברי" שבברודי דגליציה מח' סיון תרל"ב.

וב„הצפירה" (מי"א איר תרל"ח) מסופר מגרודנה, ש„כמעט יחידה" היא במינה קהלה זו „בערי ישראל שבליטא", „במעשה הצדקה והחסד", וביחוד ב„חברת מחזיקי יתומים ובני־עניים" — „פריוט" בלע"ז. המוסד, כותב הוא, מחולק לשתי כיתות: „א) לבעלי־כשרון (לפי ראות עיניו של ה'קומיטט'), הלומדים עברית, תרגום התפילות וכתבי־קודש, רוסית וחשבון" ושרבים מהם נתקבלו אח"כ לגימנזיה; „ב) — — הנמסרים לבעלי־מלאכה כשוליות".

ב־1887 הוקם בית חדש ב„טרויצה", ליד שוק־הדגים למען בית־היתומים — „מלבנים והוא בן קומותיים", ובקומתו התחתונה גם נגריה.

שכלולים רבים הוכנסו במוסד, לאחר שהוטל עליו פיקוח

דער מושב־זקנים
Old-Age Home

ציבורי ב־1902. עבודה רבה היה משקיע אז למען בית־היתומים בצלאל יפה. באותה תקופה גם נפתרה הבעייה העיקרית, שהעיקה על המטפלים במוסד — שיכונו במקום מתאים. ואמנם התנדבו אז יוסף שרשבסקי ורעייתו והקימו למען בית־היתומים בנין נהדר בקצה „סלובודקה" ואשר הושלם ב־1912.

ב־1914, בהתקרב זירת המלחמה לגרודנה, הועברו היתומים לפנים רוסיה, ומשנכבשה העיר ע"י הגרמנים ורבו הילדים הרעבים וחסרי המחסה, באה, כזכור, ישועתם מידי חוגי הנוער האינטליגנטי, שהקימה את „בית־המחסה לילדים". עסקני מוסד זה פתחו ב־1918 גם פנימיה לילדים ולילדות, והונח בכך היסוד לשיקומו של בית־היתומים, שהצורך בו החריף שוב ביותר לאחר מלחמת פולין — ברית־המועצות ב־1920, כאשר רבו הנפגעים ממנה. באותו זמן אושפזו במוסד 200 יתומים — בעזרתם של הג'וינט ושל „הצלב האדום" האמריקאני. בינתיים הועבר המוסד לפיקוחו של ועד־הקהלה, ועל כך כבר דובר כאן.

בית־המושב לזקנים

„בית־מחסה לזקנים" נוסד בגרודנה בשנת 1873, „בראות נדיבי עירנו, כי העניים הזקנים נפוצים כארבה אין מאסף אותם הביתה, ויבלו ימיהם בצר ובמצוק, ונוסף לזה עוד יציקם הקור בעתותי החורף" — כותב הסופר יצחק אנדרס ב„העברי" הברודאי מי"ט באייר תרל"ג. הוא גם מודיע, כי נפתחו שערי המוסד החדש „לפני כל העניים הזקנים שבעירנו בבית רם ונישא — — וכל מחסורם ימלאו באופן נעלה לכבוד ולתפארת".

שנים רבות, כותב „אזרח" (ה"א ינובסקי), שכיהן אחר־כך כמנהל ל„מושב־הזקנים" — „היה המוסד כעין אח־חורג לבית־החולים. — — הזקנים נמצאו בבתי־עץ רעועים ונמוכים ובתנאים לא נאותים כלל — — ". אולם בשנת תר"ע „קם נדיב אחד", הוא שרגא פייבל רוסוטה, שותפו של שרשבסקי לביהח"ר לטבק, „ובנה בכספו בית־חומה גדול ומפואר, ערוך ומסודר למאה זקנים, העמיד בו מיטות חדשות וגם בית־מדרש יפה בנה בתוכו, וימסור את הבית וכל אשר בו מתנה לעדה — — ודאג לייסד קרן־קיימת, שפירותיה יהיו יסוד לקיום המוסד ולכלכלתו".

רוסוטה ייסד „בבית־המדרש" שליד המוסד גם ספריה הגונה ואסף לתוכה ספרים שונים בכל מקצועות הספרות העברית, כדי שכל זקן ימצא שם את מזונו הרוחני, איש לפי דעתו, נטייתו ורוחו. והמוסד היה באמת למופת בסדריו ובנקיונו.

„אולם בימי המלחמה נהפך הבית לבית־חולים צבאי, הזקנים הלכו לגולה" לסלונים, שם נמצאו בתנאים קשים ומרים ורובם מתו בעיר־גלותם. מיעוטם חזרו, בשנת 1916, אולם אושפזו „בבית־עץ רעוע וכלכלום בלחם צר ומים־לחץ". הגרמנים לא השאירו דבר מן הבית של המוסד, „בבית־המדרש התקינו להם בית־רחצה, הספרים נשחתו ונקרעו וברובם נלקחו להסקה". חייל יהודי גרמני, שהיה בין משרתי בית־החולים, הצליח להציל מעט מן הספרים. רק ב־1918 עלה בידי ועד־הקהלה לקבל שוב את הבנין לידיו.

ב־1924 היו מאושפזים במוסד 30 גברים בני 70 — 85 ו־52 נשים בנות 70 — 102. הוא היה נהנה מתמיכה מאת העיריה, מהכנסה מדמי־חברים ומנדבות־ארעי.

את מושב־הזקנים ניהל ועד, ובראשו דוב קלמפנר, כמפקח מטעם ועד־הקהלה.

זכרונות ורסיסי־הווי

מקולמוסם של ראשונים

הלל איסר ינובסקי

מלמדי הראשונים

ר׳ חיים־בר

בהיותי בן שלוש מסרוני לחדר המלמד ר׳ חיים־בר, שכינויו לגנאי בעיר היה „חיים־ברקה פאַנדרה". שנתיים למדתי בחדרו, עד שהעמידני על „העברי", כלומר על הקריאה בסידור התפילה.

החדר היה בבית־תפילת הסנדלרים, בית־עץ ישן נושן נמוך ורעוע ליד בית־היתומים הישן, בסמוך לבית־הקברות העתיק, ברחוב „טרויצה". בחדר, שהיה קטן ד׳ על ד׳, שררה אפלת־תמיד; החלאה והרפש היה רב מאוד, החלונות לא נוקו מעולם. קורי עכביש כיסו את השמשות כארג, והרצפה טעמה טעם מטאטא אולי אחת בשנה. כאן קיבלו ראשית החינוך כששים ילד בני גילים שונים, מג׳ עד ז׳ שנים.

השאון היה לאין שיעור. הללו צועקים, הללו בוכים והללו צוהלים ושמחים. אין הרבי ואין הריש־דוכנא [„באַ־העלפער" ביידיש] העוזר לידו שמים לב לזה. הרבי עסוק, בהלעיטו את התורה לאחד הילדים עפ״י א״ב הדבוק על לוח או ב„פשיטת־העור" מעל תלמיד הסרוח על בטנו, כשכותנתו מופשלת לו עד לצווארו; ילד אחד מחזיק בראשו ושני רוכב על רגלי הסרוח. הגוף הקטן מפרכס ביסוריו, וחיים־ברקה מצליף בשבט או ברצועה, וקורא: „האַ, האַ!" — כאילו בוקע הוא עצים. צעקות הנלקה ובכיו אינם נשמעים מפני הרעש שבחדר. ככלות הרבי מלאכת שמים זו, הוא מוריד את הילד המייבב מעל הספסל, עוזר לו לרכוס את מכנסיו, מושיט לו את השבט לנשיקה, ומזהיר בו „לבל יגלה מן החדר", כלומר: אסור לגלות מן הנעשה בחדר ומה שעושים הרבי, הריש־דוכנא או הילדים.

בימי הקיץ הלוהטים ביותר היה חיים־ברקה חולץ את נעליו, מעמיד את רגליו היחפות על הספסל, מזמין אחד התלמידים ומצווה עליו לנקות את אצבעות רגליו המזו־המות מזיעה ומרפש שנצטברו ביניהן ושהעלו סרחון נורא. הילד המאושר, שנפל בחלקו למלא תפקיד זה, היה פטור מ„קמץ אלף אָ" וממילא ממכות, חבטות וצביטות וגם ממל־קות.

כשהיה בא בפתע אל החדר אב, אֵם או אח לבקר תלמיד, היה חיים־בר מושיב את הילד ומתחיל בקריאה מונוטונית: „קמץ אלף אָ!" והילד מושך אחריו „קמץ אלף אָ" בקול ובניגון. — „נו — נו, טוב, ילדי חביבי, קמץ בית ב", והילד מנגן אחריו „קמץ בית ב".

— „הנה המלאך יוריד לך קופיקה מן השמים!" ומעל לראש הילד מתגלגלת פתאום אגורת נחושת ונופלת הישר על הלוח של הא״ב, לשמחת הילד ולתמהונו, והמרים את ראשו למעלה לראות את המלאך, מתוך ניגון של „קמץ גימל ג!"

אחרי עזוב האב את החדר היה הרבי גוזל מאת הילד את הקופיקה: בטוח היה, שהילד לא יגלה סודות מן החדר. על שאלות האב או האם: מה קנית בקופיקה של המלאך? — היה הילד משיב: קניתי כעך, או מיני מתיקה.

היה זה ראשית החינוך לשקר.

בבית ה„תלמוד־תורה"

בכיתה היו כארבעים תלמיד, יושבים ליד שולחנות, הסדורים מעין „חית", בחדר גדול ומלא אור בבית בן שתי קומות ליד בית־הכנסת הגדול. התלמידים — בני גילים שונים, עד לבני ט״ו; רובם בני הורודנא ומיעוט מן העיירות הסמוכות לה. הלימוד — בתכלית הפשטות, בלא כל דקדו־קים יתרים. הרבי, ר׳ עקיבא היילפרין, משמיע את שיעורו בגמרא, והתלמידים עוברים תיכף על האמור בקולי קולות. הצעקות נוראות ומחרישות את האזניים. אותה שעה יושב הרבי ונח, או שח שיחה בטלה עם מלמד עמיתו, שגם תלמי־דיו חוזרים על השיעור.

כתום הצעקות מצווה הרבי להגיד לפניו את הנלמד. בתחילה מגידים שניים שניים; אחר־כך, משעוברים על עמוד הגמרא בשנית, אחד אחד. התלמידים מרוצים יותר, כאשר משמיעים את השיעור שניים שניים, שכן הפחד מפני סטירות־לחי במקרה זה אינו כה רב, יען כי החסר לאחד בידיעת השיעור ממלא עמיתו.

האישיות החשובה, שהיתה הרוח החיה בבית־אולפנא זה — היה ר׳ יוסף שמש דתלמוד־תורה, שהיה לא שמש במובן הפשוט של המלה, אלא „הכול" במוסד: גם המנהל וגם הדואג לקיומו. חסיד סטוליני היה, איש טוב ומסור לתלמידים, ידע כל אחד ואחד מהם (כ־600 היה מספרם) על תכונתם ואופיים. בייחוד היה כאָב לבני העיירות הסמוכות, שאין עליהם השגחת הורים, והוא שדאג לפרנסתם ושלומם. בחלות אחד מהם, לא נח ולא שקט, הזמין רופאים והשתדל להבריא את החולה בכל שניתן. תלמיד אשר שקד

על לימודיו היה יקר בעיניו, ועל שכזה היה נותן את נפשו. הוא אמנם רכש לו כבוד והערצה לא רק מחניכי בית־האול־פנא, כי אם מכל יודעיו שבעיר.

מלמד מסוג אחר היה ר׳ פייבל טרופ השמש (בבית־המדרש הגדול); זקן נכבד ונשוא־פנים, למדן גדול בקי בש״ס ובתנ״ך. בשעה שהסביר לתלמידיו פרק בנביאים, היו כל העיניים נטויות אליו וכל האזניים קשובות לאמרי פיו. בכל נפשו השתדל, שתלמידו יהנה ממנו חכמה ותושיה. שמח שמחה גדולה, בהיווכחו, שהזרע שהוא זורע על תלמי לב תלמידיו נקלט. אם שינן תלמיד לפניו את פרקו כראוי, היו פני הרבי מאירים ושמחת לבו נראית עליהם. ואמנם היתה הסברתו מצוינת, ודבריו היו נכנסים אל הלב ונקלטים במוח.

ר׳ פייבל היה מקרב אליו את התלמידים הטובים, מעו־דדם ומעורר בהם את החשק ללימוד ולהתמיד בו. הוא הנהיג בת״ת את המשמר. וזה דברו: התלמידים, שהרבי מצאם ראויים לכך ואת לבבם נאמן לפניו, היו ערים כל ליל חמישי בשבת. כל אותו הליל היו חוזרים על פרקם שלמדוהו. המשמר היה נהוג רק בלילות החורף הארוכים. ר׳ יושה השמש היה מצווה על השומר להסיק את התנור בערב למען ייחם לתלמידים היושבים לפני ה׳ בלילה. בני המשמר, כמניין, היו לומדים בקול ובניגון עד השעה שתיים־שלוש בלילה, אחר־כך היו שוכבים לנוח על השולחנות עד הבוקר. ר׳ יושה שמח על כך שמחה גדולה והיה נהנה מאוד מן המנהג שהנהיג ר׳ פייבל, אם כי המשמר גזל ממנו את שנתו, מפני שמעונו היה מעל לחדרנו, והקולות היו בוקעים ועולים. הוא היה נהנה מהבל פיהם של תינוקות בית רבן.

„שומרים בלילות"

חלפו־עברו שנים, ובשנת תרנ״ח נוסדה ב„אחו׳נ" (אחורי־נהר", „פרשטוט"), שם נתגוררנו — חברה בשם „שומרים בלילות", ללימוד ש״ס בלילה. כל חבר היה בוחר לו מסכת ללמוד דווקה בלילה עפ״י תור, לקיים מה שנאמר „קומי רוני בלילה". אל החברה נספחו זקנים וצעירים, בעלי־בתים, בני־ישיבה, פרושים וסתם בני־אדם, אשר שאפו לתואר „למדן".

לילות רבים עברו עלי, בבית־המדרש הגדול, בלימוד זה. שניים שניים היינו באים, שכן היה כל חבר מחויב לבלות שם שני לילות בחודש ולעסוק בתורה. „שומרים בלילות" הזכירוני את ימי ילדותי ואת ה„משמר" בתלמוד־תורה. אלא שאז היינו מתכנסים צעירים רעננים ללמוד תורה בדבוק חברים ולעשות רצון רבם; היינו לומדים בצוותא חדא ובקול ובשירה ובזמרה, נחים קצת, משתובבים מעט, ישנים פורתא, מקיצים ומוסיפים ללמוד, בניגון ובטעם עד „ברון יחד כוכבי בוקר". עתה היו חברי ללימוד רציניים, שונים בגילם, במעמדם ובהלך־נפשם; בית־המדרש גדול, מנורה קטנה מפיצה אור כהה, הלילה שחור, צללי שני בני־אדם מתמתחים על הקירות, והשניים מתנועעים על הגמרא שלפניהם, מרטנים בקול דממה דקה ומתאבקים עם השינה העוצמת עפעפי עיניהם...

בשבת פרשת „בוא", חגגה החברה, חדשים אחדים לאחר יסודה, את חגה (רמז לחג — הפסוק „ליל שימורים" אשר בפרשה) ברוב פאר. הש״ץ דהורודנא, בלוויית המקהלה הגדולה שלו, התפלל, ואחרי התפילה נערך משתה לחברים ולמוזמנים, ובאור ליום א׳ פסקו המשמרות והחברה נתבטלה.

נחום וילבוש

משפחת וילבושביץ׳

(מזכרונותי)

משפחת וילבושביץ מן הנכבדות היתה בגרודנה ותפקיד חשוב נודע לה במערכות ארץ־ישראל, ובפיתוחה התעשייני במיוחד.

ראש המשפחה בנימין וילבושביץ, (נולד 1899, נפטר 1866) נשא בתואר אזרחי רם („יועץ ממלכתי בפועל") בימי הצאר ניקולאי הראשון והיה מבקר תכופות בפטרבורג הבירה (לנינגראד כיום) בענייני אספקה לצבא. אשתו הינדה־צביה (1802 — 1888) לבית פין, מן המשפחות המכובדות בגרודנה — היתה אחותו של ר׳ שמואל יוסף פין, מחלוצי העתונות העברית, עורך „הכרמל", שהיה מופיע בווילנה (ב־1860 — 1888), מחבר המילון העברי החשוב „האוצר" (של לשון המקרא והמשנה) ומראשי התנועה לחיבת־ציון ומפעיליה. הינדה־צביה נימנתה עם חוגי המשכילים הראשו־נים בעיר, שנטו להיטמע בתרבות „העולם"; וכמוהם, שלחה את ילדיה ללמוד בגימנזיה הממשלתית, הרוסית.

בנה הבכור יוסף, היה בוגר פקולטה לרוקחות ובעל בית־מרקחת ידוע בביאליסטוק. השני, בוריס, רופא צבאי היה והוכתר בדרגת „פולקובניק" (ראש־גדוד), במלחמת רוסיה הצארית בבוכארה ובנסיכות חיווה שבאזיה התיכונה. הבת הבכירה, לאה, נישאה למשה יאשינובסקי, חבר לעיריית גרודנה בתקופת הצארים. והבת השניה, אַנט — בעלה היה ד״ר רם, במעלת גנראל.

יחידי היה אבי, זאב־וולף (1835 — 1907), הבן הצעיר במשפחה, שסירב ללכת בדרך ה„גויית" של אחיו ואחיותיו. מתלמידיו וממעריציו של ר׳ נחומקה היה, אף הקים את שם רבו עלי, הבן הצעיר (נחום). וכשאמרו להכניס

רופא־„פולקובניק" בוריס וילבושביץ / באריס ווילבושעוויטש
Boris Vilbushevich

את אבי לגימנזיה על כרחו — נתמרד ונתחבא במחסן עצים וערך שביתת־רעב. גילוהו, לאחר שלושה ימים של חיפושים אחריו — כשהוא במצב של עלפון ועל סף המוות. אז־אז הסכימה אמו לוותר לו. היא אף קנתה לו, משנשא אשה — אחוזה בלוסוסנה־(ג), ובה טחנת־קמח ערוכה על גדתו של הנחל לוסוסיאַנקה ומונעת במימיו.

התחום של טכניקה ומכאניקה קרוב היה ללב אבא, והעיסוק בטחנת־הקמח הלם ספירה זו שלו: וכך ביקש כל ימיו להוסיף ולשכלל את הטחנה ולהתאימה לדרישות הטכניות של זמנו. הוא היה אפוא הראשון במחוז, שהתקין בה גלילי־ברזל במקום ריחיים מאבן, טורבינה במקום גלגלי־מים מעץ, וכו׳; ואת כשרונותיו וחיבתו לטכניקה על שכלוליה נטע גם בבניו והורישם להם בצמוד לאהבת ישראל.

א מ נ ו, ש ר ה (1843 — 1901), בת משה רוזנצווייג, ממשפחה נאורה מקאַמניץ־פודולסק היתה, ונתייחסה, לפי מגילת־היוחסין שלה, ליהודי ספרד. משכילה היתה, בקיאה בלשון הגרמנית ובספרות, פעלתנית ושופעת מרץ. היא ניהלה את משק האחוזה ואת פנקסיה ונתמסרה בעיקר לחינוך ילדיה ודאגה להשכילם ברמה גבוהה. לשם כך היתה שולחת אותם לווארשה אל אחותה, ולאחר מכן לביאליסטוק — אל חתנה ד״ר יוסף חזנוביץ׳, שיליד גרודנה היה ונשא לו לאשה את אחותי הבכירה פ ר א נ י ה (1860 — 1879). משנפטרה, חי ערירי, אך נשאר קשור ונאמן למשפחתה. ד״ר חזנוביץ׳ היה, כידוע, מראשי חובבי־ציון ברוסיה, יוזמה ומייסדה של הספריה „גנזי יוסף" בירושלים, אשר שימשה יסוד לבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

אחי הבכור, א י י ז י ק *, נולד בלוסוסנה (1862) והיה חובב־ציון נלהב מנעוריו. היה סטודנט לחקלאות — מן החלוצים ללימוד מישנה זו בקרב יהודי רוסיה; אך נאלץ לעזוב את האקדמיה שבמוסקבה, לאחר שחילק סטירות־לחי לפרופסור שלו, בשנת הפרעות 1882, עת נתפרע הלה במרתף־יין של יהודי. אייזיק עלה לארץ, נצטרף אל הבילו־יי״ם ועבד עמם בראשון־לציון, אולם חזר לגרודנה, משלקה בקדחת צהובה, וטבע בנימאן.

ב־1892 עלה לארץ אחי ג ד ל י ה. הוא למד בבית־ספר ריאלי בביאליסטוק, נתגורר בבית גיסנו ד״ר חזנוביץ׳ וספג ממנו את הדביקות ברעיון חיבת־ציון. בשל מחלת אשתו, צילה לבית בורדה מגרודנה, חזר גדליה לשנים מספר לרוסיה וייסד במינסק בית־חרושת למכונות, „טכנו־לוג", שם קיבלתי את ראשית אימוני בטכניקה ובבנייה של מכונות ושל בתי־חרושת. גדליה אחי גם הכשירני לפעולה בארץ בתחום זה, ובייחוד ביציקת ברזל, בתעשיית שמן ובטיפול בטחנות־קמח. לאחר מכן למדתי בפוליטכניון בגרמניה, הוכתרתי בתואר מהנדס ועליתי לארץ, בה עסקתי בשנים הראשונות, בין היתר, בחקר של חומרי הגלם המצויים בה ושיצלחו לפיתוח תעשייה, ובמחקר החרושת המקומית, בייחוד לשמן־זית ולסבון.

ב־1904 החלטנו, אני וגדליה, להזמין לארץ־ישראל את אחותי מ נ י ה. היא נולדה ב־1879 בלוסוסנה, שם נתחנכנו יחד בבית אבא. עוד בשחר נעוריה נתפסה לרעיון הסוציא־ליסטי ואמרה לחיות כאחד הפועלים, אף עבדה בנגרות בהת־קנת תבניות בבית־החרושת של אחינו גדליה שבמינסק. שם נתמסרה לארגון הפועלים להטבת מצבם, ובהמשך פעולתה נאלצה לעזוב את רוסיה ויצאה לגרמניה. היינו

* על אייזיק וילבושביץ׳, על אחיו גדליה, ובמידת־מה על מחבר רשימה זו, נחום וילבוש — כבר נכתב בספרנו זה בפרק על „עולי־׳בראשית׳ מגרודנה" (עמ׳ 188—190); ועל אחותם מניה שוחט־וילבושביץ׳ מובאים דברים להלן במדור מיוחד. בהמשך זכרונותיו של המחבר עצמו מועלים אפוא כאן אך קטעים בלבד. לעומת זאת, שולבו כאן פרטי מילואים אחדים, בייחוד על משה וילבושביץ׳, ממקורות מהימנים אחרים, לרבות רשימתו של י׳ קלוגאי עליו ב„מולד", ירושלים, מנובמבר 1962. — העורך.

מעוניינים להוציאה מעננייניה הסבוכים בתנועת הפועלים הרוסית ולהניעה לפעול בארץ־ישראל. לשם כך שלחנו לה, באמתלה, כי חליתי — דרישה לבוא ליפו, אלינו. עם הגיעה, השתתפה עמי בסיור, ברכיבה במשך 6 שבועות ברחבי הארץ עד לדמשק. יהושע חנקין (גואל אדמותיה של ארץ־ישראל), שאצלו נתגוררה מניה ביפו, הציע לה לחקור את תנאי ההתיישבות בארץ והיא קיבלה את ההצעה ברצון. מחקרה, במשך שנה, של מצב החקלאות, הביאה למסקנה, כי ניתן לשפרו ולהעמידו על בסיס איתן. וכך יצאה לפאריז להוסיף שם לחקור בספריות את צורות ההתיישבות בעמים. היה זה עת נתגבר נחשול הפרעות ביהודים ברוסיה, ומניה מצליחה עתה להשיג כספים אצל הבארון אדמונד דה־רוטשילד בשביל ההגנה היהודית העצמית בארץ ההיא, רוכשת נשק ומעבירה אותו בעצמה לייעדו, בהתחפשה כנזירה. למען השיג כסף בשביל ההגנה, נסעה גם לאמריקה.

בשובה לארץ־ישראל, ב־1907, נתמסרה לביצוע תכ־ניותיה בהתיישבות בדרך של הקמת קבוצות קולקטיביות, שתעבודנה באחריות משותפת, תוך שיתוף בצריכה ובסידור החיים הפנימיים. בהמלצת יהושע חנקין, היא קיבלה מגיסו, האגרונום אליהו קראוזה, לעיבוד אדמת פלחה מחוות „ייק״א" בסג׳רה. הקבוצה המבוקשת נתכוננה מחברי המיסדר „בר־גיורא" (גרעינו של אירגון „השומר" שנוסד כעבור שנתיים). שם נישאה לישראל שוחט, מראשי־המיסדר, והיתה אחר־כך בין מקימי „השומר".

אחינו משה (1869 — 1952), שהיה גדול ממני בעשר שנים, היה המוכשר ביותר במשפחתנו. בילדותו חלה ונימנע ממנו לבקר בבית־ספר. הוא נשלח אפוא להתחנך אצל גיסו ד״ר חזנוביץ בביאליסטוק. כשבגר, חזר ללוסוסנה ונכנס לעבוד בטחנת אבא כאחד הפועלים השכירים, עמם גם נתרועע, כמוהם היה מתלבש, אף ארגנם להכרזת שביתה, בתביעה לקצר את יום־העבודה הארוך. בטחנה נתוודע יפה למלאכת הטחינה ולמד את פעולת המכונות על פרטיהן ולתקנן. לאחר מכן השתלם במקצוע זה באודסה, והתמסר לחקירות חימיות בתעשיית השמנים ובתחום של ההזנה העממית ושל ניצול הפסולת.

ב־1908 המציא את השיטה למיצוק שמן נוזל כיסוד למרגרינה, בעזרת מימן — אמצאה, שחוללה מהפכה בתעשיית המזון בעולם, באפשרה לייצר את התחליף לחמאה היקרה. מכירת הפטנט על ניצול אמצאתו, העשירה את משה בממון רב. עם זאת השאיר לעצמו את הזכויות לייצר מרגרינה בארץ־ישראל וסביבתה.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה למד משה באוניברסיטת ציריך אשר בשווייץ — פילוסופיה, רפואה, אסטרונומיה ועוד מן המדעים שהעסיקו את רוחו כהוגה־דעות מקורי. בתקופה זו היה מזדמן לפגישות ולוויכוחים עם לנין בבעיות של פילוסופיה, חברה ומדיניות. היכרות זו סייעה בידי משה לקבל בחזרה סכום מסוים מרכושו, שצבר ממכירת הפאטנט לייצור מרגרינה, וש־הוחרם ברוסיה לאחר מהפכת אוקטובר. כסף זה הועיד משה בנדר להחזקת קתדרה למדעי היהדות בציריך, ולנין הסכים להמליץ כי יוחזר לו.

בארץ־ישראל היה משה בין מייסדיו של בית־החרושת „שמן", ונתמסר, בין השאר, לשיפור התזונה לעם ובייחוד של הלחם („לחם־חי"), המופק, לפי שיטתו, מחיטה מונבטת, בלא שתיטחן כלל. לשם ניהול מחקר ברוח השקפותיו, במטי־אורולוגיה ובקלימטולוגיה — הקים בכספו את „מעבדת־משה" (על שמו) בבנין מיוחד בתחומי האוניברסיטה העברית בהר־הצופים בירושלים, שם נתגורר ועסק בנסיונותיו. למעלה משבעים פאטנטים רשומים על אמצאותיו היו לו באמתחתו.

אני עצמי נתמסרתי בארץ לתחום של פיתוח התעשייה בה, ובייחוד של השמנים. ב־1905 יסדתי, בשותפות עם יהודים מצאריצין (סטאלינגראד), בית־חרושת ראשון בארץ למיצוי שמן מגפת של זיתים, על אדמת חדיתא שליד לוד (כיום בן־שמן). ב־1906 הקימותי, עם שותפים, חברה בשם „עתיד" בחיפה, ובנינו שם עוד בית־חרושת למיצוי שמן ולסבון, ובכך ניתנה דחיפה להתפתחות הישוב העברי הקטן באותם ימים שבעיר זו. ב־1909 יסדתי ליד המפעל — מטעם החברה הנ״ל, שאליה נצטרף שותף נוסף — גם בית־חרושת למכונות וליציקת ברזל, אף הוא ראשון מסוגו בחיפה (בשטח, שעליו ניבנה אחר־כך ביהח״ר „שמן").

לפני מלחמת העולם הראשונה עשיתי ברוסיה בהשתל־מות במיצוק שמן לפי הפאטנט של משה אחי. שם עניינתי את מיכאל פולאק לייסד מפעל למלט ליד חיפה („נשר"), לאחר שבדקתי את אבן־הגלם המתאימה לכך שבמדרון הר־הכרמל.

בסמוך לפרוץ המלחמה שבתי לארץ־ישראל, וכנתין עותומאני, נשארתי בה. ב־1915 גויסתי לצבא התורכי ונתמניתי ע״י מפקדו המושל ג׳מאל־פחה למהנדס העיר ירושלים והוטל עלי לשפרה. לגדוד החפרים שעמד לרשות פעולותי, הכנסתי כעשרים מתלמידי בית־הספר „בצלאל", לפי בקשתם, כדי שישתיירו בירושלים ויהיו חפשים לאחר יום־עבודתם. בעזרתם הכינותי מפה של העיר ותכניות לשיפורה; הרחבתי סימטאות וחלקים מרחוב יפו. כן תיקנתי את הגג של מסגד עומר (מסגד „הסלע", בחצר בית־המקדש). אחר־כך הועברתי לדמשק לשמש כמהנדס להספקת מים לצבא התורכי.

ב־1919 נתמניתי למנהל המחלקה לתעשייה של „ועד־

הצירים" (ההנהלה הציונית), בתל־אביב. בתפקידי זה עזרתי לפנחס רוטנברג בביצוע תכניותיו בראשיתן, ומסרתי לו חומר רב מחקירותי בבעיות המים בארץ־ישראל, ובייחוד של השקייתה. אותה שנה פורסמה ע"י הנהלת ההסתדרות הציונית, בלונדון, חוברתי (באנגלית, ושתורגמה גם ללשונות אחרות) על אפשרויות התעשייה בארץ־ישראל.

לאחר־מכן נכנסתי לעבוד בחברת „שמן", שנוסדה, לפי הצעתי, ע"י אחי משה ותעשיינים ובעלי־הון יהודים מרוסיה. הכינותי את התכניות לבית־חרושת בשם זה, בחיפה, ושהחל בייצור ב־1924 — מפעל, שלו ולהנהלתו הקדשתי את חיי.

גדליה שקלארסקי

שלושה בראשית דרכם

(א"ל סמיאַטיצקי, א"א קבק, ל' ניידוס־הנער)

כאשר נתרחב והלך „החדר המתוקן" בגרודנה, בראשית המאה, ונוספו בו כיתות — נתקבלו שם להוראה מורים חדשים, מאלה שסיימו את חוק הכשרתם ב„קבוצות הפדגוגיות". שקדמו ל„קורסים הפדגוגיים העבריים". בין הללו היה גם אריה לייב סמיאַטיצקי.

בשנות הוראתו ב„חדר", הוא ניגש לתרגם מרוסית ספרי־שימוש לילדים. הספר הראשון היה „חינוך להיגיינה". כשקרא ידידיה דופלברג את עמודי התרגום הראשונים, יצא ממש מן הכלים מרוב התפעלות, והתחיל להאיץ בסמיאַטיצקי להתמיד ולסיים את המלאכה. הוא הקצה לו חדר בדירתו על מלוא הנוחיות, למען יוכל לעבוד בשקט ובמנוחה.

התרגום נשלח להוצאת „מוריה" אל ח"נ ביאליק, וגם הוא „ליקק את האצבעות" מסגנון הספר. היה זה חיקוי מוצלח ללשון אחת מפרשיות החוקים שב„ויקרא". בהמלצת ביאליק, נתמנה סמיאטיצקי אחר־כך כעורכה ומסגננה האלמוני של הוצאת „אמנות". הוא עזב את גרודנה, לאחר שנקרא לפעולות תרבות במרחבי רוסיה.

גם אהרון אברהם קבק היה מתלמידי „החוגים הפדגוגיים" בגרודנה, ונתיישב בה בשנת 1901/2, בערך. לקוראים את "הצפירה" ואת "המליץ" היה שמו מוכר מפליטוניו המוצלחים הדרוכים למאבק עם עויני הציונות, מחברי כתבי־הפלסתר מחוגי הרבנים ממתנגדיה. בימים ההם נצטרף בגרודנה לתעמולה ההרסנית נגד הציונות גם הרב ר' ולוולה מרגליות, ונגד ציוני עיר זו במיוחד.

כך הופיע בגרודנה המגיד ר' אליקים גצל לויתן חם־המזג, שהיה חוצב להבות אש בפיו. הוא היה ממטיר שיקוצים וגידופים על האפיקורסים הציונים, מעל בימות בתי־המדרש בכל חלקי העיר.

נגד ר' ולוולה ערך קבק מגילה ארוכה, אשר שוכפלה בהקטוגרף במאות עותקים. צעירים רבים עסקו במלאכה זו ובהפצת הכרוזים בכל פינה ציבורית והיו מנחילים תבוסה ניצחת לר' ולוולה.

אשר לר' אליקים גצל, המגיד המשמיץ, החליטו „לגמור עמו" ב„שבירת עצמותיו" — וחסל. יצאו קבוצת בחורים באפלת לילה, מן ה„צ'יינה" („בית־תה", מעין מועדון) הציונית שבטבור הקרת, כשהם חמושים במקלות ובאלות, ודרוכים עוז — בצעדה אל ירכתי העיר, שבקצה רחוב „ר' אליהו", ליד הגשר של מסילת־הברזל, שם נתארח „האורח" אצל קרוביו. הגיעו הצעירים ונכנסו לחצר, והנה שוררת רגיעה מסביב. בחלונות הבית, בין העצים — אפלה; אין קול ואין רחש נשמעים. הכל רודם בשלווה. הורדו אלות הבחורים ארצה ומבוישים נתפזרו כלעומת שבאו, בשפל־רוח . . .

ומשהו דמשהו על לייב ניידוס.

בחופשת־הקיץ תרס"ג נתבקשתי ע"י משפחתו ללמדו עברית. היה בא אלי, במדי תלמיד, קורא לפני מן „העולם הקטן", ובחשק־יתר מן השירים שבעתון זה. מזמן לזמן היה מגיש לי חיבור־שיר משלו, ומבקש לשמוע דעה מפי. — —

הומה הלב זכרונות וחוויות, אך הימים רחקו מדי . . .

ראובן ויגדורוביץ' *

כהנשטם מורי והקונצרטינה שלי

— — אהרון בן משה כהנשטם לימדנו לחבב את הילד הרך, להשתתף בשמחתו ובצערו ולהיות לו לחבר ולריע. הוא היה מורה בכל יישותו ונפשו ובכל זמן תמיד, ולא רק בבית־הספר, ב„חדר המתוקן" „לתורה ולתעודה", או ב„קורסים הפדגוגיים" בין תלמידיו הבוגרים — כי אם גם ברחוב ובכל מקום שהוא.

את מגמת בית־הספר החדש ראה בכך, כי יקשור אליו את הילד בכל נימי נפשו, ולכך דרושים מורים, שהם לא רק בעלי־ידיעות, אלא שיבינו לנפש החניך, יאהבוהו ויתחברו עמו למישחקיו. פעם נכנס אלינו בשעת ההפסקה הגדולה וקראנו לחצר ללמדנו מישחק יפה. בעצמו היה ראש למשחקים והצטיין בקלות תנועותיו. ואנו לא ידענו, שהמישחקים

---

* מזכרונותיו.

הם גורם בחינוך בעולם, על כל פנים — כי ראויים הם גם בחינוכנו.

ולא זו בלבד. לעולם לא תמוש מזכרוני השעה, עת הזמיננו ללשכתו והעניק לכל אחד את הכלי היקר — זו הקונצרטינה. מתוך תיבה מלאה כלי־נגינה זה, שהובאו מלונדון, הוציאו ועיניו נוצצות ופניו מאירים משמחה, כאילו היה מושח אותנו בכך למורים בישראל. חש הוא בכוחה המשפיע של הזמרה על רגשות הילדים, והשתדל לפתח בנו את הכשרון המוזיקלי.

עשרות בשנים מלוותני הקונצרטינה שלי בנאמנות בעבודתי היום־יומית בבית־הספר, והיא מנעימה את החיים בו ומוסכת גיל ועונג בימי חול כבחגים. הטונים העדינים של הקונצרטינה שאיני נפרד ממנה — מי יתאר את כוחם העז ואת השפעתם הרבה על נשמות הילדים הרכות, מי יבין את מלוא הצפון בהם?

משה אהרן אביגל (בייגל)

במחתרת — עם לייב יפה

קיץ 1913. ימי ההכנות לבחירת צירים לקונגרס הציוני הי״א; ובוועד הגלילי שבגרודנה, המנהל למעלה ממאה אגודות ציוניות, ושאני וליברמאן — שנינו תלמידים ב„קורסים הפדגוגיים העבריים הגרודנאיים״ — עובדים בו בחופשת־הקיץ שלאחר בחינת־הגמר שלנו — רבה וערה חליפת־המכתבים.

השעה שמונה בבוקר, וכבר הספקנו למלא חלק גדול ממלאכת־יומנו: לאסוף את ה„קורספונדנץ״ מאחדים מבתי־המסחר היהודיים הגדולים שבעיר — מכתבים הנשלחים לפי כתובותיהם של הללו, שבעליהן עסקנים ציוניים, שנטלו על עצמם את מלוא הסיכון שבפעולה קונספיראטיבית זו. התנועה הציונית היתה אסורה אז ברוסיה לחלוטין והתנהלה בחשאי־חשאין, ורק משהו ממנה היו מגלים לפעמים ל„צנועים״ שבין ראשי המשטרה, שהיו מעלימים עין ממשהו זה בזכות העבירה על „שונא מתנות יחיה״.

המכתבים היו נכתבים בסגנון מסחרי בצירוף חשבונות, שטרות וקבלות וכל היוצא בזה — כדי להוליך שולל את הצנזורה, שהיתה, כנראה, לא חרוצה, ולא פיקחית ביותר בימים ההם; שכן לא קשה היה לפענח ברבים מן המכתבים את ההסוואה הפרימיטיבית הקרתנית. לפרקים אף היינו מזדעזעים למקרא נוסחאות מחוכמות, שנער היודע משהו מן המינות הציוני, יכול היה למצוא בלא קושי את הסודות הנוראים המסתתרים בהם, כגון: שק במקום „שקל״ (אם סחורתו של בית־מסחר זה היתה נמכרת בשקים) וכיוצא בזה. מבית־המסחר הסיטוני (הוועד הגלילי) היו נשלחים לחנות הגדולה שבעיירה (כלומר, לאגודה) שקים מלאים, ובחזרה — שקים ריקים בצירוף רשימת החנוונים (קרי, האגודה) שקנו כל אחד שק או שניים.

שם הסיטונאי היה ה ו ה ג (הוועד הגלילי), ומספר מן הסוחרים הגדולים שבערי־השדה היו מוסיפים „ושותפיו״ או „את קומפ׳״. ויש והיו שולחים דרישת־שלום לרעייתו הכבודה של הוהג. מהדרים מן המהדרים היו פותחים את מכתביהם ב„לכבוד ידידי הנכבד, התורני המופלג (או: המשכיל המפואר) מוהר״ר ל. י. (ר״ת לייב יפה) הוהג נ״י״. מלבד לאגודות המקומיות, היינו כותבים לעתים קרובות גם אל האדונים הנכבדים הוהפ (הוועד הפועל) ואל ראשי־תבות אחרים, גדולים וקטנים, שניהלנו עמם עסקים ערים בשקים, במאנופאקטורה, בקמח וכדומה.

והנה צועדים אנו עתה שנינו על גבי הגשר הנטוי על פני הנימאן, אל „המחסן המרכזי של בית־המסחר״ — ללשכת הוועד הגלילי — אשר ב„פרבר״, ואשר בראשו עומד המשורר היהודי, בלשון הרוסית, לייב יפה הנלבב, אהוב הנוער. כל אחד מאתנו נושא בכיסו חבילות מכתבים, לפענחם בשעת עבודתו. ובינתיים אין ליברמאן מניח לעמוד רגע, להישען על מעקה הגשר ולהתבונן בזרם האיטי של הנהר ואל הרפסודות הכבדות הגולשות על גביו ברחבות שוקטה, ולהנות מן הגלים ומבני־הגלים המתפנקים ברוך אל מול פני השמים.

הנה, נראה שם שוטר ניצב בקרן הרחוב ... האין הוא נועץ בנו מבטים חשדניים? ואותם השניים הבאים לקראתנו, כמתכוונים הישר אל מול פנינו — האין הם שוטרי־חרש? הוקל אפוא ללב, כשאנו כבר נמצאים בפתח הלשכה ומריקים את כיסינו ומניחים את המכתבים על השולחן: כאן בטוחים אנו מעין רעה ומפגע רע.

הלשכה הציונית הגלילית שוכנת בחדר קטן ומוזנח בבנין־עץ עזוב ורעוע בפינה הרחוקה של החצר הגדולה, שלייב יפה גר בה. לא יעלה איש על דעתו, שבאותה חורבה קטנה, המטה ליפול, יושבת המפקדה הגלילית של אותה הסתדרות ציונית אסורה — אחת מאותן ה„ממלכות בתוך הממלכה״, אשר הממשלה הצארית רודפת בחימה שפוכה.

אנו קוראים את המכתבים ומתרגמים תוכנם ללשון בני־אדם. כמה וכמה מהם סובבו בכוונה למען יקשה למצוא פירושם. מאי קא משמע לן, למשל, השקים נקרעו והמודיע הוציא כך וכך רובלים להטלאתם? או מה רוצה להודיענו הכותב, כי ישלח לנו שטרות על הסכום המגיע בעד הסחורה החדשה, יחד עם חלק מן השקים הקרועים, „בעגלא ובזמן

קריב״? מה כוונתו במלה „בעגלה״, הכתובה ליתר הדגשה וסודיות באותיות־דפוס מסולסלות? ואחד כותב, ש„חותנו״ חולה ושוכב במיטה, ורעייתו אגודה שתחי׳ מבקשת, כי נשלח לה בשבילו 20 שקים לעטוף בהם את רגליו? איננו „מזיקים גדולים״ בפענוח של מכתבים כאלה ואנו מניחים אותם הצדה: כשייכנס ל׳ יפה — והחדר יתמלא אז אור חיוכו המלבב — יקראם בקול, בניגון של גמרא, ויפענחם בלי כל שהיות תוך צחוק כללי של כל החבורה.

יפה, אשר שיריו היו פופולאריים מאוד בייחוד בנוער, ואחדים מהם גם הושרו במנגינות עדינות, שרוח רומאנטית מרחפת עליהם — היה משורר גם בפעולתו הציונית. שי־חותיו עם הצעירים, נאומיו ברוסית וביידיש, ואפילו ויכוחיו עם מתנגדים ומשיגים, היו מלאים שירה, וחלום ומציאות היו משולבים בהם יחדיו. הוא ראה את העולם הריאלי שמסביבו — את הטבע, את האנשים ואת כל היקום — כבמעטה של חלום: את האורות שבהם כחלום טוב, ואת הצללים — כסיוטי בלהות. וכן, להפך, ראה את חזון הציונות על כל תכניותיה הנועזות ביותר כממשות חיה. וגם על החלומות שבמציאות וגם על המציאות שבחלום שר בשיריו בהשתפכות־נפש ענוגה.

ויש אשר אחרי שעות של כתיבת־מכתבים מייגעת בהדרכתו ולעתים אף בהקראתו — היה מוציא מכיס בגדו פיסת־נייר וקורא באזנינו שיר שכתב אמש או בבוקר השכם. ולפעמים היה נכנס לחדר עבודתנו בבוקר, מחייך חיוך ביישני של נער שנתפס למעשה־קונדס, וכולו שרוי עדיין בהלך־הרוח הפיוטי, שהיה שבוי בו בשעת כתיבת השיר, ואז היה יום העבודה נפתח פתיחה פיוטית מקורית. וככל שלא השתדל אחר־כך להשרות על העבודה רוח של רצינות חמורה, לא היה מצליח לפוגג מלבנו את הצלילים הענוגים.

לייב יפה היה חשוד חשוב אצל המשטרה. ידענו זאת, ולא יכולנו להבין, מדוע אין כל־יכולה זו מצליחה לתפוס עבריין בולט שכזה. לא ידענו, גם לא עלה על דעתנו, שקציני המשטרה הגבוהים יודעים על מעשיו הרבה יותר מכפי שסברנו, והם יכלו, כמובן „לתפסו״ על נקלה, אלא שכל כוחם וגבורתם היו בטלים ומבוטלים בכוחן של השפ־עות ריאליות ביותר, שפעלו עליהם בקסמן המיוחד.

שלוותו ומנוחת־נפשו של יפה היו לחידה בעינינו: הרי הוא שצריך היה להיות שרוי בפחד יותר מכולנו, והנה עושה הוא והולך ופועל ולא יידע מורא, הכל כמובן, באת־כסיא, אך ההסוואה הקונספיראטיבית היא כה דקה! הוא מופיע באסיפות חשאיות, ולעתים יושב בראש בהן, נואם לעתים בשבת בבית־הכנסת וכו׳, וכל זה בקלות „אלגאנטית״ ובלא כל סימן חיצוני של מתיחות.

עם ההכנות לקונגרס רבו ביותר האסיפות הקונספירא־טיביות, במעטה של חגיגות־משפחה, על הרוב מסיבת־„תנאים״ ולפעמים „חתונה״ ממש. החברים היו נקראים אליה באמצעות כרטיסי־הזמנה מסורתיים מודפסים על נייר קשה עם ברכת „מזל־טוב״ באותיות מיוחדות ועם „קול שמחה וקול ששון״, „קול חתן וקול כלה״ ועם שמות החתן והכלה והוריהם וכו׳ וכו׳, כנהוג; וכשמתכנסים המוזמנים, מברכים הם איש את רעהו בברכת „מזל טוב״. הזוג מצעירי האגודה („צעירי־ציון״ כמפלגה עדיין לא היתה קיימת בעולם), שנתן את שמו למישחק זה, ישב בראש המסובים, מלובש ומפואר ומעוטר כמקובל. השולחנות מכוסים מפות צחורות ומלאים „כיבוד״ ופרחים, וצרורם הגדול והיפה ביותר — ליד הזוג המאושר. יפה, המחותן הראשי, נפגש בידידות עם עשרות מחותנים נכבדים, מפריח ברכות והלצות וחיוכים לכל עבר, ובני־הנוער הממלאים את החדר שולחים עיניהם אליו באהבה והערצה ושותים בצמא כל אימרה נאה שלו. יש ומוזמן לחגיגה גם קצין־המשטרה הגבוה, והוא בא — לפעמים בלוויית עוד מישהו מן הפמליא שלו; יושבים קצת הללו, שותים לחיים, מברכים את הזוג ואת המחותנים ומסתלקים, ואין המסובים יודעים, מי את מי רימה כאן יותר...

חגיגות־„תנאים״ כאלה היו נערכות בגרודנה פעמים אחדות בשנה, כל אחת ברובע אחר, ומפקידה לפקידה בעיר או עיירה קרובה. ואחת בשנה או בשנתיים היתה נערכת „חתונה״ — ועידה גלילית — שאליה היו באים מחותנים־צירים מכל ישובי היהודים שבגליל. לפני טכס כזה היה מישהו מחשובי העיר ומנכבדי־המחותנים עורך ביקור רשמי אצל שר־המשטרה הממונה על הגליל או על המחוז וקסמים בידיו.

מלאכת ההכנה לבחירות צירים לקונגרס היתה רבה ומייגעת ולא היינו מספיקים לגמור את חוק־יומנו בה במשרד ולוקחים חלק ממנה כל אחד לביתו, אך בבית היתה המלאכה לא־פוריה ביותר. מפעם לפעם היה נכנס מישהו מן החברים, תלמידי הקורסים, ומושכני לטיול. לפעמים היתה באה אלי קריינה החמודה בת הרב שב־קוזניצה הסמוכה, ושעבדה כזבנית במחלבה שברחוב קופּצ׳סקאיה. לייב יפה הכירה במקרה וגילה כשרון פיוטי מובהק בשירים הרכים והתמימים, שהיתה כותבת ביידיש משובשת קצת, בלי לדעת שום כלל מכללי תורת השיר. מאֵין לו ליפה זמן להדריכה בהלכות ספרות, מסר את העניין לי. הייתי מקדיש לקריינה שני ערבים בשבוע וטיפלתי בשיעור זה במסירות רבה, עד שהתחלנו לטייל בשבתות ביער האורנים הגדול שבקירבת העיר, ובערבי־

חול — ב„שדרות־האהבה" המפורסמות שבקצה הקרת, או בין העצים הגדולים ב״עמק השווייצארי״, העובר בתוכה.

כל אלה — החברים, ריחות האורנים המשכרים ביער הסמוך וגם אותה קריינה חיננית, שאני מוסר מפעם לפעם דו״ח לל׳ יפה על התקדמותה בלימודיה אצלי — היו מוציאים אותי לעתים קרובות ממסגרת העבודה המשרדית של הוועד הגלילי. אך הייתי מתגבר על כל ההפרעות האלה, לרבות זו המתוקה של השיעורים בתורת הספרות, סוגר את תריסי החלונות ואף מוריד את הווילונות עליהם, לבל ייראה אור המנורה מבחוץ, יושב כולי שטוף זיעה וכותב את המכתבים עד שעה מאוחרת בלילה. בדיו־העתקה כתבנום, למען הכין העתקים מהם בשביל הארכיון, על פני נייר דקיק מיוחד לכך, בתוך פנקס עבה, שרבים כמוהו מילאו את משרדנו.

ולא יימחו מלבי שעות העונג הנעלה, שנזדמנו לנו בימים ההם בשבתות „בין מנחה למעריב", ושבילינוּ, חבורת צעירים, על מרפסת ביתו של יפה, על כוסות תה עם עוגות מאפה־בית.

מרחוק, שם למטה, נראה הנימאָן, אשר השמש השוקעת פרסה יריעות של זהב עמום על מימיו השקטים. ממעלה הנהר באה סירה קטנה מלאה וגדושה נערים צוהלים ונערות ששות, בכל גוני שמלותיהן הצבעוניות, ומגיעים אלינו הדים רכים־עמומים של שירה. בכל מלוא שטחו של הנוף שלעינינו פרוס הוורוד הרך והשקוף, העולה משובל שמלתה של שבת־מלכה המסתלקת. לאט־לאט בשקט וברוך, בבת־צחוק של עגמימות דקה היא גולשת ויוצאת מן העיר. על החוף נראים בתי־העץ של הפרבר, שאפרוריתם העגומה כהה והולכת מרגע לרגע, והארגמן הגווע של פאת שמי מערב משתקף פה ושם בשמשות חלונותיהם הצנועות כדמעות־פרידה.

אנו יושבים במרפסת, אפופים ריחותיהם העדינים של ורדים רכים, שאך לפני דקות מספר הובאו מן הגינה והושמו באגרטל. יפה מחלק עמנו את רשמיו מביקורו לפני זמן קצר בארץ־ישראל. מפסיק הוא בין קטע לקטע, ואחר־כך בין פסוק לפסוק כמעט, כשעיניו נשואות אל הנוף המתפנק במשחק של גוני השקיעה. בדמדומי בין־ערביים של מוצאי־שבת צפים ועולים לעינינו כמתערטלים מצעיף מראות־נוף של הנימאן וסביבתו — קונטורים רבים של הרים וגבעות ודקלים וברושים — נוף ירושלים, כפי שאנו רואים אותו בדמיוננו הלוהט, מעוּלף חלום.

הצללים על המרפסת רבים והולכים. על פני הנימאן נראים ניצוצות אדומים, אשי־פנסים, שהודלקו בסירות והם משתקפים במים כרצועות ארוכות רועדות ומרטטות של זהב. ואנו נישאים הרחק־הרחק מכאן למקום שם „האוויר כה צח וזך, כה בהיר ושקוף וסרט־משי כחול השלוח ממי־מרום מתפתל בתוך מירבד־קטיפה ירקרק, ורץ להגיע אל הכנרת"...

עולי „החלוץ" מספרים

ידידיה ינובסקי

הקבוצה הראשונה לעלייה השלישית מגרודנה

א.

עם פרוץ העליה הגדולה לארץ־ישראל בראשית שנת 1920, היתה קבוצת גרודנה מן הראשונות לחבורת החלוצים, שפתחו את הדף הזוהר של העליה השלישית הסדירה לארץ מפולין.

גרודנה העיר וסביבותיה הועמדו, בסופה של מלחמת העולם הראשונה, בשל מעמדם הגיאופוליטי המיוחד — במצב מדיני מעורפל. בגישושי המאבק הסמוי, שהתנהל אז מאחורי הפרגוד בין הכוחות המדיניים של הלאומים מסביב, שהגיעו לעצמאות או עמדו על ספה — פולין, ליטא ובלורוסיה — שימשה באותם ימים גרודנה, על גלילה, מובלעת נייטראלית כביכול, תחת שלטון גרמני ארעי, בין שלוש הארצות הנ״ל. מצב מיוחד זה, שלא היה לו תקדים בתולדות העיר, ולראשונה בין חיי תושביה היהודים, עורר ביניהם אשליות והזיות בהקיץ על הגדרתם העצמית, כאילו, ועל אוטונומיה לאומית נרחבת.

כל אחת מן המדינות הקיימות בפועל או בכוח, שמנינון, רצתה לרכוש את העיר לעצמה. ליטא החלה משגרת יהודים לנהל תעמולה לטובתה; הבלורוסים אשר ישבו בגליל בתוך עמם (רוב הכפריים בו נימנו עמו), החלו להטיף לתקומת שבטם, שמעורב היה עם הרוסים, עד שלא נודע, כי באו אל קירבם. הם פתחו מועדון, במגמה לעשות נפשות לעניינם ועשו מעשה נועז, בהקימם בעיר את גדודם הצבאי הראשון. מאידך, בטחו הפולנים בכוחם, ואם כי עסוקים היו במלחמתם בבולשביקים אי־שם באוקראינה — לא חדלו מללטוש עין לגרודנה ולתכנן את כניסתם אליה בשעת כושר ובאמתלה מתאימה. הם אף נכנסו לבסוף לעיר והשתלטו עליה ללא התנגדות.

עם בוא הפולנים, נגוזו החלומות והתקוות. הגדוד הבלורוסי, שהיה בין מקבלי פניהם החגיגיים, פורק מנשקו ופוזר כעבור ימים מספר. תנועת שחרורם של הבלורוסים נמוגה, משלא ניתן לה מקום אחיזה של ממש. ליטא, שעדיין לא יצאה אז כראוי לאווירו של עולם, תבעה לעצמה, בראש וראשונה, את וילנה, בירתה ההסטורית, שהיתה חשובה למדינה זו מגרודנה, שרוב התושבים בה ובסביבתה היו יהודים ובלורוסים, בלא ליטאי „לרפואה". הפולנים הרגישו אפוא, כי רשאים ויכולים הם לנהוג בעיר כרצונם ולעשות בה כבתוך שלהם, אף אם הוכרז החבל כולו כ„איזור של משאל־עם", שייערך בחסותם.

יהודי גרודנה חזו במתרחש בדאגה רבה לשלומם, מחשש מבוסס למדי לפרעות ולביזות. הפולנים רדו ביד רמה. פרעות ממש לא נתחוללו אמנם בעיר, אירעו אך מקרי־שוד פה ושם ומעשי־התעוללות, אך רעל השנאה הגזעית המפעפעת פשה עתה וגבר. החלה פרשה של דחיקת היהודים מעמדותיהם הכלכליות בשיטתיות, של הכבדה על היאָחזותם המשקית ושל הצקה להם בשיעור הולך וגובר.

פסו סיכויים לעמידה כלכלית איתנה. למרבה הסבל, באה לכרסם בהמוני עובדים הבטלה מאונס, מאז החל להתחסל משק המלחמה הגרמני, עם סיומה, ושבו מצאו את תעסוקתם בסדנאות הכובשים ובמפעליהם, במנסרות וכד' ומסביבן. על אלה נוספו בני־נוער מתבגר, שעדיין לא ידעו טעם של עבודה ופרנסה. לאן יפנה דור זה, אם באיזור ובעיר עצמה קבע הממשל הפולני לעצמו תכלית אחת וברורה: פולוניזאציה לאלתר, ככל האפשר? הועמדו יהודים במבוי סתום, עיניהם רואות וכלות, תחושתם מבשרת רעות בצפוי בעתיד קודר וזעום. היה כוסס אפוא הלב והיתה מנקרת השאלה, היכן המוצא — שמא אי־שם במרחקים, מחוץ לעיר, מעבר לגבולות?! אכן, הילת עבר הגבול החלה זוהרת, מושכת, מלבבת וקוסמת. פתח התקוה נראה לרבים, בייחוד לנוער המתבגר, בחריגה קיצונית מאזיקי ההווי הקיים, בשינוי־הערכין, שהורגלו עמם בתחום־המושב. נישאו העיניים ממילא למרחקים, באין כל בטחון בסידור ובאחיזה של ממש במקום עצמו. הנוער נתפס להזיות הנדידה, מי לרוסיה הנרחבת, שקסמה בזוהר המהפכה, מי לאמריקה או לארצות אחרות מעבר לים, ומי לארץ־ישראל.

מאז הכרזת באלפור וחיזוריהן של גרמניה ותורכיה אחר היהודים, ושמצאו את גילויים בהכרזת טלעת פחה על כוונת ארצו ביחס לארץ־ישראל — החלו אחינו בני־ישראל בתפוצות, לרבות גם בגרודנה, לראות משהו ממשי ומעשי יותר בדיבורי הציונים על שיבה לארץ, על הקמת הריסותיה ובנינה ועל תחיית העם בקירבה. הנוער שנתפס לציונות, היה תוסס, חדור רצון להגשמה, לעשייה, כשכל כולו אינו אלא מאגר עצום למרץ מצטבר והולך, המחפש לו מוצא, ושהסייגים וההגבלות, שהיה נתון בהם, לא יכלו עוד לעצרו זמן רב. גזירת הציונות הרשמית לבלימת העלייה, שנתדפקה עתה בפתחים, לא היה בכוחה להוסיף ולשמש מחסום. נדמה היה, כי חסרה דחיפת־פתע כלשהי, חורגת מן הרגיל, העשויה לערער את המצב היציב למראית־עין, ולהביא להתפרצות ולגיחה שאין עמן כל סייג.

דחיפה כזו, המאורע המכריע והקובע בו ברגע במפגיע, היתה נפילתו של טרומפלדור בגליל, ידיעה שזעזעה עמוקות את הנוער היהודי והכריעה ממש את הכף לזכות העליה לאלתר.

ב„מרכז" הציוני ברחוב סובורנאַיה (דומיניקאנסקה מאז בוא הפולנים) קם הדבר ונהיה. בחדריו־אולמיו היו מתרוצצים צעירים צמאי־מעשה. חברי „החלוץ", בחורים ובחורות, יצאו לעבודה גופנית, להכשיר עצמם לעבודה בארץ. הקבוצה הראשונה לעליה הורכבה עוד בימות החורף של שנת תר"פ, אולם הציונות הרשמית גזרה עליה לשבת במקום, לאכזבתם ולדאבון לבם של הבחורים. אך משנודע על מות טרומפלדור, נסתערו הרוחות בקבוצה והוחלט לצאת לדרך, בין אם תדאג ההסתדרות הציונית לאשרות־כניסה לארץ, ובין אם לא תרצה בכך. לשבחם של ציוני גרודנה ייאמר, שלא מנעו טרדות וסיבוכים מעצמם ועשו הכל כמיטב יכולתם למען אפשר לקבוצת החלוצים הראשונה לזוז קדימה.

הקבוצה, חברים ל„צעירי־ציון", בדרך כלל, אורגנה ע"י „החלוץ", וברביעי לחודש מאי 1920 שמה לדרך פעמיה.

ב.

היו אלה הימים, שבהם מלחמת העולם הראשונה אך עתה זה באה לקיצה. שוויון המשקל המדיני שעורער בה, עדיין לא חזר למצב רגוע ותקין. מריבות מקומיות פה ופה סערו עוד חדשים לבקרים. היה זה הזמן של המלחמה הגוברת בין פולין לרוסיה הבולשביסטית, של החיכוכים בין פולין לצ'כוסלובקיה בגלל שלזיה העליונה ושל מעשה־ה„קונדס" של ד'אַנונציו בכיבוש פיאומה (כיום בידי יוגוסלביה). הרוחות סערו וסערה זו היתה מורגשת היטב בדרכים. מהלך הרכבות היה לא־סדיר, תנועות הצבא שיבשו כל סידור, אנדרלמוסיה שררה בכול ובתוך ערבוביה זו נקלעה בדרכה לארץ קבוצת־גרודנה הראשונה.

הקבוצה, שכללה אחד עשר בחור מגרודנה, שלושה בחורים ושמונה בחורות מסובאלק, יצאה לדרך בלא דעת אל נכון ולבטח, אם יותן לה להיכנס לארץ כחוק. אשרות, כמובן לא היו להם; כנגד זה, להיפך, ניתנה אזהרה מפורשת,

קבוצת עולים ראשונה מ„החלוץ" גרודנה, עם חברי „ועד־העליה הגלילי" של „החלוץ"

ערשטע עולים־גרופּע פון „החלוץ" גראָדנע מאי 1920

First group of "Hechalutz" — 'Olim from Grodno with regional 'Aliyah-Committee

מימין, למטה: אריה פיס, זכריה קמחי; יושבים: אפרים פיס, ידידיה ינובסקי, לייבל גולדשמיד (מ„ועד־העליה"), איסר קוליק, גרשון הפנר; עומדים: צבי קלמפנר, דויד פיס, בנימין דאַשוט, יצחק לוינשטיין („ועד־העליה"), אריה גשרי־מוסטובסקי, דב רבין („ועד־העליה"), חיים פאַסמאניק.

מטעם מרכז „החלוץ" והמשרד הארץ־ישראלי שבוואַרשה — שלא לנסוע; אלה שמרו בקפדנות על צו ההסתדרות הציונית לעצור את העליה. החלוצים לא שעו, כאמור, לאיסורים אלה. הנסיעה מגרודנה לוואַרשה ארכה יומיים. בזמן ההוא נהגו בריוני הפולנים להתנפל על יהודים חסרי־מגן, שהיו מז־דמנים להם ברכבות, לתלוש זקניהם ולהתעלל בהם כאוות־נפשם. קבוצה שלימה של בחורים ובחורות עוררה, כמובן, תשומת־לב והתעניינות, ברם, משהיו מסבירים את תכלית הנסיעה אל מעבר לגבולות — הגירה מפולין — היתה ידיעה זו מתקבלת על־ידי הפולנים הנטפלים בדרך, חיילים או אזרחים סתם, במעין שמחה. מייד היו מכריזים בקולי קולות: יהודים נוסעים לפלשתינה! היתה זו סיסמת האנ־טישמיים: יהודים, לכו לפלשתינה! משהגיעה הקבוצה לוואַרשה, עברה גם שם הצהלה: יהודים נוסעים לפלשתינה!

הקבוצה נתקבלה בוואַרשה במורת־רוח מפורשת ובדברי־כיבושין מצד אנשי המרכז של „החלוץ", על שהעזה להמרות את פי המוסדות העליונים. נאמר לחברים לחזור מייד הביתה, וכי אלמנטים שכמותם, חסרי־משמעת, מזיקים ואינם דרושים לארץ; עליהם לשוב לגרודנה ולהמתין שם להוראות המרכז. לא טמנו חברי הקבוצה אף הם את ידם בצלחת והשיבו, בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שדרך חזרה אינה קיימת עוד בשבילם, נסיעתם בכיוון לארץ תימשך, בין אם תושגנה למענם אשרות־כניסה ובין אם לא תושגנה, וכל האחריות לעלול להתרחש תחול על ראשם של המרכז ושל המשרד הארץ־ישראלי. לאחר דברים בוטים אלה, פנתה הקבוצה למרכז של „צעירי־ציון" ברחוב דז'יקה 11, שם קיבלו את פניה ברצון, הופרשו לה חדרים לאיכסון והנעימו על החברים את ימי שבתם בוואַרשה בטיולים וב־סיורים בעיר ובסביבתה.

שבוע ימים עשו חברי הקבוצה בוואַרשה. נוכחותם השפיעה על הנוער, שהיה גם בלאו־הכי אחוז רחשי עליה וכמיהת נסיעה ולא היה חסר אלא דחיפה ממשית, כדי שיפ־רוץ גם הוא לדרך. השיחות ועצם העובדה של קבוצת בחו־רים ובחורות עולים, עשו את שלהם: רבים החלו עורכים את חשבונותיהם, הלזוז קדימה גם הם ומתי. ראשי המשרד הארץ־ישראלי, שהודאגו, החלו לטפל על־כרחם בהשגת אשרות־כניסה למען הקבוצה. מברקים הוברקו מוואַרשה ללונדון ומלונדון לוואַרשה וחוזר חלילה, והוחלט לבסוף, שהקבוצה תקבל את אשרות־הכניסה לארץ בווינה, בעזרת המשרד הארץ־ישראלי שם. לשמע ידיעה זו, לא הוסיפה עוד הקבוצה לשהות בבירת־פולין, והמשיכה לאלתר את דרכה לווינה, ומשם לארץ.

יעקב ינובסקי־יניב

תנועת הנוער „חרות ותחיה"

בראשית הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, היו בתי־הספר וה„חדרים" סגורים והלימודים התנהלו בבתים פרטיים, ואם נפתחו מהם שוב במשך הזמן — הרי לא בתי־האולפנא התיכוניים. רק לאחר המהפכה בגרמניה, משהוקלה הרצועה, שהיתה נטויה על הפעילות הציבורית, נפתחו שוב גם גימנזיות; ועם הלגאליזאציה של ההסתדרות הציונית ושל אגודת „צעירי־ציון" והסתדרות „החלוץ" —

נתעוררה תסיסה ערה גם בקרב הנוער היהודי הלומד.

בימים ההם של סוף הכיבוש הגרמני וראשית השלטון הפולני, היו מצויים בקרב הנוער הגרודנאי שלושה רבדים שונים זה מזה: שלמדו ב„ישיבות" או ב„חדרים" ולא התעניינו ביותר בבעיות לאומיות־ציוניות; חניכי גימנזיות ברוסית, שהיתה גם לשון דיבורם ושראו את התרבות הרוסית, בה שקעו, כתרבותם; בני חוגים עממיים, שלמדו אף הם בגימנזיות ובבתי־ספר חילוניים ברוסית, אך לשון דיבורם היתה יידיש וחינוכם — על המסורת היהודית.

בבית־הספר של יהושע סוכובלאַנסקי וראובן ויגדורוביץ' (אחר־כך משל ואַלדמאַן) נתרכזו בעיקר נערים מחוגי „עמך", ובין תלמידי הכיתות ד'—ה' (בני 14—15) נתעוררה השאיפה להתאגד ולעשות משהו להתפתחות הנוער היהודי בכללו בגרודנה. התנערות זו הושפעה אז בהרבה מהלך־הרוח הכללי של דרור והתארגנות לאומית ששרר ברחוב היהודי. המהפכות של קרנסקי ברוסיה וזו שבגרמניה, והחופש שזכו בו האוכלוסים לאחר שנים של דכאון וריאקציה — גרמו לתסיסה גם בקרב עולי־הימים.

וכך נתארגנה, בראשית 1918, אגודה בשם „פרחי־ציון", שאליה נכנסו תלמידי בתי־ספר ונערים עובדים, ובעיקר מאלה שאחיהם ואחיותיהם הקשישים מהם נימנו עם חברי „צעירי־ציון". בראש וראשונה התחלנו ללמוד את הספרות העברית ולדבר בלשון זו, שאמנם הורוה בבתי־הספר שבהם למדנו, אך לא כשיעור חובה, ולכן לא תפסה במערכת הלימודים את מקומה הראוי. היינו מתכנסים אפוא מדי שבת בשבתו וקוראים בעברית מיצירותיהם של מנדלי, פרץ ואחרים.

תחילה הרבינו בהשתדלויות לקבל רשות מאת שלטונות־הכיבוש הגרמניים לפתוח „מועדון לפעולה תרבותית בקרב הנוער היהודי" — אולם העלינו חרס בידינו. נאלצנו אפוא לקיים מועדון ללא רשיון — דבר שהיה כרוך באותם ימים בעונש חמור. היינו משתדלים, לכן, להגיע אל המעון אחד אחד, וכן להתפזר בשקט, שלא לעורר תשומת־לבם של בלשים ושוטרים.

אחת לשבוע היינו עורכים „ערב עברי", וכל הבאים אליו היו מצווים לשוחח בעברית. ואם כי מרבית חברינו ידעו את הלשון, לא היו רגילים לדבר בה, ולא מעט יסורים היו מסבים להם „ערבים" אלה. היינו עוסקים גם בפעולה ציונית מעשית: מחלקים למנויים את העתון הציוני ביידיש אשר היה מגיע מוואַרשה, ומקבצים כסף למען הקרן־הקיימת, ואחר־כך ל„קרן־הגאולה" (שקדמה ל„קרן־היסוד").

הפעילים ב„פרחי־ציון", שעודם זכורים לי (בנות לא היו באגודתנו: לא הצלחנו למשוך מהן אליה), היו: משה מארדר, איצקוביץ', מרדכי צפנת, שייטליס, שמואל זאַיונץ, האחים זאנדמאַן — יוסף משה ז"ל ויב"ל משה, כותב השורות האלה, ועוד.

לאחר המהפכה בגרמניה גברה התסיסה הציבורית בקרב יהודי גרודנה, המפלגות החלו לפעול בגלוי ובהיתר; המאבק והוויכוחים ביניהן השפיעו בהרבה גם על הנוער, והסתדרות „החלוץ" ניגשה להכשיר חלוצים בעיר לקראת עליה לארץ. עתה לא היה די בכוחותיה של אגודת „פרחי־ציון" וברמת התפתחותם של פעיליה, למען תוכל לפעול כראוי בשורות הנוער אחוז התסיסה.

היה צורך להקים איגוד בר־יכולת גדולה יותר. וכך נתכוננה במאי 1919 אגודת „חרות ותחיה", כדוגמת זו שנוסדה אז בווילנה ושהקימה אחר־כך סניפים גם בישובים אחרים. מלבד „פרחי־ציון", נכנסו לאגודה החדשה בני־נוער נוספים [קבוצת „אחדות ותחיה"]. הוכרנו כאגודת נוער ציוני ע"י ההסתדרות הציונית וע"י „צעירי־ציון" שבעיר וגם הוקצה לנו חדר ב„מרכז" — הוא המועדון לכלל הציונים. חברים מפעילי „צעירי־ציון" (יצחק לוינשטיין ז"ל ויב"ל יצחק יזרסקי ודב רבין ועוד) גם התמסרו לפעולת ההסברה בתוכנו על הציונות ועל ארץ־ישראל.

לעתים קרובות היו עורכים ערבי־ספרות, וכן הוקם חוג דראמאטי, שהיה מציג הצגות לפני הנוער ביידיש. הפעילים בחוג היו שמעון פינקל (איש „הבימה" כיום), חיים יאַבלוניק (השחקן הרמאן יאַבלוקוף בימינו) ועוד אחדים.

עד מהרה המתה האגודה מרוב נערים ונערות לומדים בבתי־ספר שונים וכן עובדים, וגם מחובשי בית־המדרש ובחורי ה„קיבוץ" (ישיבה, שהתנהלה על־ידיהם עצמם), שגם בחוגיהם הורגשה התעוררות לאומית וחברתית.

בגרודנה נערכה גם ועידה כללית של תנועת „חרות ותחיה", ב־31.12.1919, והשתתפו בה, מלבד צירים מקומיים, גם נציגים מוולקוביסק, מוואַסילישוק ומעיירות אחרות, וכן מן המרכז שבווילנה (האחים נוביק, הם האחים „חדש" שבישראל כיום). בוועידה נקבעו היסודות לפעולה ציונית בקרב הנוער היהודי הלומד ולהכשרתו לעליה לארץ.

הפעילים ב„חרות ותחיה" עתה היו (לפי א"ב): צבי בלקו, אהרן גולדשמידט, אלימלך גורניצקי (גורן), שלמה ז'וקובסקי, דב יפה, משה מארדר, עדין, ישעיהו פיינסוד המנוח, מרדכי צפנת, קמחי, כותב הטורים האלה ועוד.

בשל גילם הרך, לא יכלו חברי „חרות ותחיה" להשתייך ל„החלוץ", פרט ליחידים שנתקבלו להסתדרות זו כיוצאים מן הכלל, וגם עבדו ב„חווה" שלה שב„סלובודקה". אלה היו גם חלוצי תנועתנו בגרודנה שעלו לארץ־ישראל, ביניהם הראשון — בראשית 1921 (כותב הטורים). כעבור זמן לא רב החלו לעלות גם חברים אחרים. צבי בלקו,

מזכיר „חרות ותחיה" באותם ימים, אף הציע לי, במכתביו אלי, להקים הסתדרות־נוער ארץ־ישראלית ולארגן בכך את הנוער היהודי בעולם כולו.

אולם משנת 1922 נתרופפה והלכה פעולת „חרות ותחיה": הפעילים היו טרודים בלימודיהם, ובאופק הופיעו הסתדרויות ארציות אחרות של נוער ציוני, שמרכזן היה בווארשה (ולא בווילנה). נוסדה הסתדרות צופים „השומר הצעיר", אשר כבשה את לבות הנוער, ואחריה קמו אגודות־נוער אחרות.

יצחק אַמדורסקי

בהכשרה בגרודנה בשנת 1920

עם מכתב־המלצה בכיסי מאת אגודת „החלוץ" שבעיירתי הורודוק שליד ביאליסטוק — הגעתי בשנת 1920 לגרודנה, להצטרף לחלוצים המתכשרים שם לעליה לארץ־ישראל.

בימים ההם סופח החבל שלנו — מחוז ביאליסטוק — לפולין ובני־הנוער גויסו לצבאה. בשל טעות פורמאלית בתעודת־הלידה שלי — נמצאתי גם אני באחד מימי 1919 ניצב בשורה ליד אחד הקסרקטינים ונשבע שבועת־אמונים לחיל ה„ז'ץ'־פוספוליטה (ה„רפובליקה"); אולם לא השלמתי עם גיוסי שלא כדין ועקרתי לעיירה קרינקי הקרובה שבמחוז גרודנה, שלא נשתייך עדיין רשמית לממלכת פולין. בעזרת קרובים, עלה בידי להשיג תעודת־זהות חדשה, כיליד הכפרים של אותה סביבה, הפטורה מן הגיוסים לצבא; ומצויד בתעודה זו, שמתי פעמי ברגל לגרודנה העיר, אשר שמע המפעל להכשרה לחלוצים בה הגיע לאזנינו.

באחד הערבים עליתי אל „המרכז" הציוני ההדור, שם איוו לעצמן משכן כל שלוחות התנועה, ו„החלוץ" בין המכובדות ביותר ביניהן. האולם הגדול המה מבני־הנוער שופעי חיים ותסיסה. נתייצבתי לפני ועד „החלוץ" ובלבי חרדה ותפילה שלא ידחוני. בעברית רהוטה — שכן חניך „חדר מתוקן" עברי הייתי ומדוברי לשון זו בקרב חברי „צעירי־ציון" בעיירתנו — הסברתי את טיב מצבי ומה חפצי. החברים עודדוני בכל פה והבטיחו לסייע בידי.

ואמנם, עד מהרה נימניתי עם חבורת החלוצים, המקומיים ומן הסביבה, העובדים בחלקת „השדה" הנרחבת שבסלובודקה, הזרוע תפוחי־אדמה וירקות למיניהם, שממול לבניין בית־היתומים היהודי. זכורני, שאני ועוד חבר בשם טאבאק, נתמנינו לשמור על הגן מפני השכנים שלא מבני־ברית שמסביב, שהחלו לשלוח יד בעמלנו, כאשר בשלו ביכורי יבולו. לתכלית זו קיבלנו גם רובים מאת הרשות.

לילה אחד אמרנו לשים מארב לפרחחים מבין „השקצים", שהיו מתגנבים באפלה לתוך החלקה וגונבים מכל הבא לידם. גם תפסנו אחדים מהם והובלנום בכבוד אל סוכתנו, כדי להחזיקם שם עד שנמסרם לידי המשטרה. והנה הרימו הללו קול צעקה ויללה, שהרעידו את כל הסביבה. בפתע הופיע גם שוטר והחל להתחקות אחר סיבת הצווחות. אולם לא זו בלבד שלא עצר את העבריינים, אלא אף נטל מידי את הרובה, ריחרח בקנהו וסטר בלחיי מנה אחת אפיים, בתואנה, כי יריתי ללא צורך, וסחב אותי ואת חברי לשמירה, טאבאק, אל המשטרה. למחרת בבוקר הוציאני הח' יעקב שרשבסקי, מפעילי התנועה, לחופשי, והגניבות מחלקת השדה פסקו מאז במידה רבה.

באותו זמן ניגש „החלוץ" הגרודנאי להרחיב את מערכת

ב„שדה־החלוץ", מול פוהולאַנקה / אויפן גרינס־גאָרטן פון „החלוץ" — 1920 — At the "Hechalutz" "Hachshara"-plot

משמאל/פון לינקס: 1) יהודה סטולאַרסקי, 2) בויאַרסקית, 3) שמואל זאַיונץ, 4) ..., 5) יוסף אייזנשטיין, 6) ..., 7) יהושע שולקס, 8) ..., 9) יעקב שרשבסקי, 10—11) ..., 12) לייב רובינוב (גנן); ראשון מימין/ערשטער פון רעכטס — יהושע בליצקי.

ההכשרה החקלאית לחברים, וחכר לכך אחוזה, בשם „מיגו־בה", ליד הנימאן, במרחק של כמה קילומטרים מפונימון. נרכשו אז סוסים מובחרים, עגלה, מחרשות, מגלים ושאר מכשירים ואביזרים, ויצאנו לשם מניין חברים, ביניהם טאבאק ורייזנר, והשתכננו באחד הבתים הישנים שבמקום. עודנו מחכים למדריך שעמד להגיע מן העיר להדריכנו במסכת החקלאות, ונתקרבה אלינו חזית המלחמה, שפרצה אותו קיץ בין ברית־המועצות לבין פולין. עד מהרה נותקנו מן „המטרופולין" שלנו — מגרודנה — ומכל ישוב יהודי בכלל, ובאחד הימים חשנו בתנועה מבוהלת סביבנו של כוחות פולניים נסוגים.

בלילה נשמעו נקישות בדלתנו ונדרשנו לפתוח את הבית ואת האורווה. סוסינו הוחרמו ע"י החיילים הפולנים ללא כל שהיות, כן ערכו חיפוש בכלינו ושלחו ידם במגפי החדשות — מתנת־„הנדוניה" מידידי לכבוד צאתי להכשרה, לקראת העליה לארץ.

למחרת נתגברה תנועת הנסיגה של הפולנים. הופיעו פרשים. אחד ממפקדיהם אסף אותנו והחל לחקרנו, מי אנו ומה מעשינו בסביבה הלא־יהודית, שכן בוודאי מחלוצי צבא הבולשביקים אנו. חיילים, שירדו מעל סוסיהם, התגרו בנו מעשה שעשוע, כיוונו לקראתנו את חניתותיהם ואיימו עלינו. רעמי היריות של התותחים נתקרבו אלינו כדי כך, שניתן היה לחוש, כי יחידת מאסף לפנינו.

אחר־הצהריים פקד עלינו קצין לירד עם פרשיו אל גדת הנימאן, אל פלוגת צבא, שחיפשה מעבר נוח דרך הנהר לנסיגתם. משהצביע לפניהם הגוי, המנהל לשעבר של האחוזה, על מעבר רדוד, דרש הקצין, שאחד מאתנו ייצא לפני פלוגתו המימה להנחותם. משהסברנו, כי חדשים אנו במקום ואין „שבילי" הנימאן נהירים לנו, אף לשחות איננו יודעים — פקד על כולם להתפשט ולצאת לפניהם בנהר קדימה. כאן נתייצב חברנו קרבץ ז"ל והודיע, שהוא מתנדב להעביר את הפרשים אל מעבר לנהר, שכן יודע הוא לשחות במקצת. אולם קרבץ לא הצליח לגלות את המעבר הרדוד וגישש אחריו לאיטו. בפתע ניתך מטר של יריות לעבר הפרשים ולעברנו, סוסים אחדים נפגעו וחרדה אחזה ברוכבים, שמיהרו לתור אחר מחסה. עד שנתקבצנו שוב יחד — לא היה עוד קרבץ עמנו. עקבותיו נעלמו.

עם שוך הקרב, הופיעו חיילי הצבא האדום הסוביטי, שהתייחסו אלינו בהגינות ועזרו לנו למצוא את גופת חברנו. קברנוהו ארעית, עד שניתן היה להתקשר עם חברינו שבגרודנה ורק אז הבאנו את קרבץ לקבר ישראל בטכס צבאי, כשחברי „החלוץ" צועדים אחר מיטתו והחיילים הרוסים מסביב ניצבים דום בעברנו בסך על פניהם. כך נפרדנו מחברנו שנפל, בלא שזכה להגיע עמנו למחוז־כיסופינו.

דב רבין

יציאתנו לעליה

בסוף תמוז שנת תר"פ כבר היינו מוכנים ומזומנים, 15 חברים וחברות מגרודנה, לצאת לדרכנו לארץ־ישראל. אף חידשנו את החליפות הלבנות, על צווארוני חולצותיהן הפתוחים („חדשה" לא נודעת אז בעירנו) והתפורות מבד איכרים פשוט מפשתן — זה „הלבוש של הפועל בארץ", כפי שדימינו. גם הופענו בשבת במדינו אלה בראש חוצות ברחוב דומיניקאנסקה, כשפנינו אל הצלם חומול „להנציח" עצמנו, כל אחד לחוד וכולנו יחד, וכן „עם כל הנערים" פעילי „החלוץ" ו„צעירי־ציון". בחשיבות היאָה ל„מאורע" התיישבנו אל מול המצלמה המנציחה, בייחוד אלה מבחורינו, שעוד עם צאתנו לראשונה לתת ידינו ב„עבודת־האדמה" בחלקת „החלוץ" שבקצה העיר, „הקרבנו" את בלוריותינו וגזזנון כליל, מעשה „פועלים עברים בארץ", שאין דעתם פנויה בוודאי לתסרוקות וליתר זוטות מעין אלה. וכך גם „הונצחנו", כשלמרגלותינו פרוס ומופגן דגלנו הכחול־הלבן, ועליו באותיות זהובות מתנוססת סיסמתנו: „החלוץ עובר לפני המחנה, עלו וכיבשו את הארץ והעבודה", בציון נוסף — „החלוץ גרודנה, קבוצה ב'".

גם ציודנו וצידנו לדרך ולארץ הרחוקות כבר מוכנים היו עמנו, לרבות מזון־יסוד — „צנימים" מלחם שיפון אפוי כשל הכפריים וטבול במי־סוכר־וחומץ, למען יישמר זמן רב. לא מעט „צרות" הסב לנו בכובדו בטלטולי דרכנו סל־הנצרים הגמלוני, שמילאנוהו „צנימים" אלה, עד שנפטרנו מהם בארץ־ישראל, בבוא הזמן, בפרסנו אותם כתקרובת לתרנגולות שבחצרות עתלית המושבה.

ועודנו מסיימים הכנותינו כמשפטן וכהלכתן בניחותא, ומצפים לדרכוני־החוץ שלנו מוורשה־הבירה — ונשתבשו עלינו מערכתנו ולוח־זמנינו המתוכנן. חזית המלחמה, שניטשה אז בין ברית־המועצות לבין פולין, נתקרבה לפתע הלוך והקרב אל שערי עירנו. ועד שאנו תוהים וחוככים בדעתנו מה נעשה, ורעמי התותחים הנה הם מתגברים וקרבים, ואווירה של פינוי גרודנה ע"י שלטונותיה כבר משתרר בה. מהלך הרכבות נסתכסך ואין להידחק לתוכן, כי מלאו חיילים ופליטים פולנים הנסוגים ומסתלקים אלי טבורה של הממלכה. ולא עוד, אלא שגם סכנה היא להיקרות ולהיראות בבית־הנתיבות, הרוחש בלשים אורבים לעריקים ולמרגלים סוביטיים, וז'נדרמים הנטפלים לצעירים, בייחוד אם דמות יהודית להם. הן נודעה השנאה לישראל המפעפעת בקרב החיילים, במיוחד מחטיבות הגנראל האַלר ומפוזן, ושכבר יצאו לה מוניטין גם בימים כתיקנם — בהשלכת יהודים מקרונות רכבת במירוץ הילוכה, בגזיזת זקנים בפגיונות

„ החלוץ" גרודנה — קבוצת עולים שניה עם חבריהם החלוצים, יולי 1920 / צווייטע עולים־גרופע
Second group of "Hechalutz" 'Olim from Grodno, with other Chalutzim

משמאל, למטה, הקבוצה העולה: 1) א"צ קולודיצקי, 2) ש' עדין, 3) מוליה הורביץ, 4) גיטל לוסקי־אבי־רזיאל (מסייני), 5) משה בוקסנבוים (מביאליסטוק), 6) שרה ינובסקי (עלתה אח"כ), 7) דב רבין, 8) אריה גולדשמיד, 9) יצחק גן, 10 שרה פרודובסקי־אבי־אריה, 11) אליהו גולדשמיד, 12) יחזקאל חרל"פ (לא עלה, כיום בקנדה); יושבים: 1) לייב רובינוב, 2) שרה קוליק, 3) יהושע שולקס, 4) יוכבד ינובסקי, 5) יצחק לוינשטיין, 6) רבקה באַבון, 7) יצחק נופך, 8) טוביה זאַמקוב, 9) דויד ברמאַן־בן־דב, 10) מאיר בלקו, 11) נחמן מילישקובסקי, 12) יהודה סטולארסקי; עומדים בשורה ג': 1) יוסף אייזנשטיין, 2) אברהם גולוב, 3—4) ..., 5) ..., 6) רייזנר, 7) ..., 8) שושקה ילין, 9) חיה דומבלאַנסקי, 10) דב גופמאַן, 11) בויאַרסקית, 12) יאַצבלאַן, 13) יעקב וולשטיין, 14) רייזנר, 15) שמאַלצויה, 16) לייב רייזנר, ...; עומדים למעלה: 1) אלנהורן, 2—3) ..., 4) דינה באַס, 5) מטוס, 6) אלכסנדר קאַסין, 7) אייזנשטיין, 8) טוביה לוטנברג, 9—13) ...

מפניהם של בני־ישראל חרדים, אף בתלישת שערותיהם על העור והבשר גם יחד. מכל שכן עתה, בהתכווץ לבם של אנשי־הצבא בקרבם על המפלה הנחלת להם — מציאה כשרה היא בידם להסתער על יהודי, בן העם המיועד מאז ומעולם לשמש שעיר לעזאזל לגויים בעת צרתם.

מתחננים אפוא ההורים ובני־הבית על נפשנו ועל נפשם שלהם, בל נסכן חלילה עצמנו לצאת בתוהו ובוהו כזה לדרך: הן גם תעודות־זיהות כתיקנן אין עמנו, שכן נתננון בידי שניים מחברינו, שהתנדבו, בלא חשש, כי יחשדום שעריקים הם (הלא הם החלוצה־הנערה שרה פרודובסקי ואריה גולדשמיד, הקשיש בינינו, גידם יד ימינו), ויצאו־„העפילו", בתוך האנדרלמוסיה, באחת הרכבות הלא־סדירות, לעיר־הבירה, לדאוג שם להכנת התעודות הדרושות לעלייתנו.

אפס, רובנו בקבוצתנו, לא נרתענו מהחלטתנו הנחרצת מזמן, לומר שלום לגולה, לציונות המילולית ולוויכוחים הנצחיים עם מתנגדינו, מה גם שסכנה ארבה לנו עתה, כי שלטון חדש עויין־ציון יחסום חלילה לפנינו כליל את הדרך לארץ־ישראל.

ערב שבת, ב' באב תר"פ, אחר־הצהריים, חיכתה לנו בקצה פרברה של העיר עגלת־איכר, עליה הועמסו חפצינו, וקבוצתנו, שפחתה עתה, כי היו, בייחוד בין הבנות, שנרתעו או הורתעו ע"י הוריהם ברגע האחרון מלצאת — וזה קדימה, כשדמעות שליש של יקירינו ו„קונצרט" הארטילריה מלווים אותנו לדרכנו. פנינו דרומה־מערבה, בכיוון וארשה, לתחנת־הרכבת הסמוכה שבקוזניצה, שם עלינו לנסות מזלנו, ובעזרת „סוכן" מאנשי תנועתנו, ששיג ושיח לו עם עובדים בבית־הנתיבות — למצוא באפלת ליל אחיזה כלשהי באחד המסעות הבאים ועוברים מן החזית אל הממלכה פנימה.

בשעה מאוחרת במוצאי־השבת נקראנו, לאחר יממה של תוחלה ממושכת, להגיח מ„אכסנייתנו" שבאחד מאסמי העיירה, בו עשינו בצנעה, שלא תשלוט בנו „עין רעה"

— ולפנות אל התחנה, שם נמתין עד שייחרץ גורלנו. ישובים היינו, אפוא, בקרן זווית אפלולית בבית־הנתיבות הזעיר, והפחד מפני החיילים החמושים העוברים והתרים אחר טרף כלשהו מדכא את נפשנו. למנוע עילה להתאנות לנו, אנו עושים פנים מאירות ומכבדים ביד נדיבה כל מתקרב אלינו מבין אנשי־הצבא — בסוכריות וב„דברים הטובים" מצידנו לדרך ומחבילות השי, שהופקדו בידינו להביאן לארץ לידידים וקרובים. כל שעה עוברת הריהי בבחינת עידן ועידנים לנו, ועדיין הסימן לגאולתנו מתבושש לבוא.

ורק באשמורת השלישית ניתן לנו האות המבשר, וקוץ באלייתו: „יש מקום רק לארבעה בלבד ובלא כל מטען; צאו מייד, ברציף ממתין איש־רכבת וכרטיסים בידיו, שלמו לו אתננו וידריככם".

כעבור שעה קלה מצאתי עצמי דחוק ולחוץ ומכווץ עד לכאֵב ומחנק, עם 3 מחברי, בתוך כוך צר, כשמסענו זוחל קדימה. עתה המום הייתי מהכרעתי להפקיר למעשה את מטעני — כל רכושי כביכול, שהובלתי עמי עד כה — אך אותה שעה שיוויתי לנגדי את המבטים הבוהים, שנעצו בי „הפיקחים והפיכחים" מבין קרובי, עת ניסו להניאני ברגע האחרון מ„רוח השטות", שדבקה בי ל„הטיל עצמי במות צלול לתוך ערש דווי", כלומר, לעלות לארץ שוממה ובסכנת נפשות; ועוד חשתי בלבי את „ברכת" הלעג של ידיד „סוציאליסט אמיתי" מן המתנגדים לציון, שהפטיר לצדי, עם לחיצת היד האחרונה: „להתראות בקרוב שוב — כאן!" — והוקל לי, שלא עוד יראוני חוזר על עקבותי.

ובעודנו שקועים בהרהורינו ומשתדלים להחזיק מעמד בעמידתנו־לא־עמידתנו בסד זה של בית־הכסא, בו שוכננו כבוד לנסיעתנו — וחיילים שבקרון, שעשיית צרכיהם דוחקת בהם, מתחילים להתדפק על הדלת ולשווא, ועד מהרה מנסים לדחפה פנימה, בלא שיצליחו, כי היתה חבורתנו הקטנה לחומת פקק, שלא ניתן היה עוד לכווצו.

אולם עמידתנו בשער לא עמדה לנו. אי־שם באמצע הדרך תש כוחו של הקטר והרכבת נעמדה. אור הבוקר החל בינתיים להפציע ויורדים חיילים לבדוק היכן הם, ונזכרים גם לבחון, מה אירע לתא־„הנוחיות" אשר בשכנותם. הפעם הצליחו לפתוח מבחוץ את דלת „משכננו", ובכוח של קתות רובים „נתבקשנו" לפנותו.

או־אז החלו מתבוננים בנו והופתעו למראה עיניהם:

— ז'ידקי (יהודונים)! מה הללו עושים במסע צבאי שמן החזית?

מנסים אנו, בהשקט, כביכול, ובניחותה, להסביר, כי ל„פלשתינה" שלנו פנינו (זו משאלת עוינינו בפולין דאז וסיסמתם), אך מייד נשמעים קולות מבין המסובבים אותנו המתרבים והולכים:

— איזו פלשתינה? — אין יהודים רוצים לילך לפלשתינה שלהם; רמאים הם הללו, התחמקו מיחידותיהם או מרגלים בולשביים. הבה, ונראה להם טעמה של פלשתינה!

„הצילונו" אנשי הבולשת הצבאית, שאסרונו, העלונו „בכבוד" בבעיטות ובגידופי־לוואי אל קרונם וניגשו לבדוק בטרף שאינה להם המזל.

כל נסיון לפצות פה ולהבהיר את מגמת נסיעתנו ולהצביע על הרשיון לכך שבידינו מטעם המשטרה ובטביעת חותמתה, על גבי טופסי ההסתדרות הציונית שבגרודנה — כל שניתן היה להשיג באנדרלמוסיה של פינוי העיר — התגובה עליו היתה גערה רצחנית:

— מילץ' (שתוקו), יהודונים דם־כלבים, עריקים וסוכני־האויב האדום, עוד מעט ונעשה לכם דיגכם שם ב„ליאַסק" (בחורשה), אל תוסיפו להוציא עוד הגה!

כל שהיה עמנו נלקח מאתנו, ונדרשנו להתפשט „כהרף עין" ערומים כביום היוולדנו. חבר, שמגפיו המבריקים הצרים לא נשמעו לו בנסותו לחלצם, אף ספג מניה וביה חבטות נמרצות.

ארכו לנו מאוד השעות של חוסר תושיה והעדר המוצא ושל דומיה, כי נאסר עלינו אף לשוחח בינינו לבין עצמנו. אך בתחנה אחת, בסוקולקה, הגיעו בפתע לאזנינו קולות:

— הנה הם, היהודונים, שם, מעבר לברז, אלה הנמלטים עם הקומקומים בידיהם!

העפנו עין — ונתגלה לנו, כי רצים ודולקים אחר צעירים אחדים, המסתלקים ונמלטים לעבר קרון־משא פתוח שבמסע החונה בקירבתנו והמלא וגדוש אזרחים־פליטים. ושוב הפתעה, ומרנינה: אחד הנסים בפני רודפיו מסב פניו אחורה, ולא ייאמן — הלא זה משה'קה שלנו (בוקסנבוים־חרובי), מפלג־קבוצתנו, אשר נשארו בתחנת־יציאתנו עם החפצים להמתין להזדמנות נוחה יותר לנסיעה. משמע, שגם השאר — אליהו גולדשמיד, איצ'קה גן ושבתי עדין — הם כאן לידינו בדרכנו, ואולי אף מטעננו עמם.

נעלם מאתנו, היאך נתארע הדבר, מכל מקום את תחנת צ'ארנאווייש, זו שליד אותה „חורשה", שבה צפוי היה לנו סופנו, לפי איומי שובינו — עברנו בשלום, והמסע המשיך בזחילתו. עלתה תקווה בלבנו, שאולי נגיע חיים עדי ביאליסטוק, ויעלה בידינו למסור ידיעה כלשהי על גורלנו להסתדרות הציונית ולאנשי תנועתנו דהתם. ואמנם הגענו לעיר זו, אף נמסרנו למשמר ז'נדרמים אחר בתחנה. כלאונו, ולאחר שעת מעצר ארוכה נקראנו אחד אחד לחקירה.

— הלא שליחי השונא אתם ולרגל אותנו באתם, ולמה תכחישו?! — מתריע קצין הבולשת כלפי, שהוזמנתי

ראשון להיחקר. למען הממני כליל, מוציא הוא לעומתי מצקלוני שבידיו סכין קפיצית גדולה, ובנצחונו כי גדול, אומר הוא להדהימני:

— האם לא סכינך הוא זה, וסרט זה הכחול־הלבן עם הסמל האדום בטבורו — התאמר לי, שלא סימן־דרגה קומוניסטי הוא?!

הסברתי, שהסכין נועדה לקטוף תפוחי־זהב שם בפלש־תינה (למעשה, הצטיידנו ב„נשק" זה בעקבות חברינו שהק־דימו במקצת לעלות לפנינו, ושהביאו „בחשבון", כי דרוש כלי זה להתגוננות אישית שם בארץ); ואילו הסרט עם מגן דויד אדום עליו — הוא משל חברי לדרך, שלמד להגיש עזרה ראשונה, בשעת הצורך, בארץ ההיא (ואמנם היה הסרט משל משה'קה שלנו, שזכה בו בזכות מלאה בשיעורים לעזרה ראשונה של „מכבי", ושהפקידו בידי עם עלותנו למסע הרכבת).

בסופו של דבר נעתר החוקר להסברה, שפנינו לפלשתינה, ועוד יותר לרמז, ש„תרומה הולמת" למען „הצלב האדום" (בלשון סגי־נהור — לכיסו), צפויה לו עם פרידתנו ממנו, אם יניח לנו להמשיך בדרכנו.

כעבור שעה קלה נפתחה בפתע דלת המכלאה לפנינו ובצריחה רועמת גורשנו החוצה:

— פז'ץ' (כלך לכם), דם־כלבים, חושו לפלשתינה!

כעבור ימים אחדים נפגשנו בוואַרשה — יהודה ברמאן, מוליה הורביץ, אברהם צדוק קולודיצקי ז"ל וכותב השורות האלה — עם שאר אנשי קבוצתנו, שהוזכרו לעיל, ועם משה שלמן ז"ל, אף נצטרפו אלינו נוספים שלא מגרודנה. גם מטעננו הובא, אם כי רטוב כולו, על הכרים, שמיכות הנוצות והחליפות החדשות שלנו — בשל המטר שירד על סלי הנצרים שלנו, עת הובלו בקרונות הפתוחים תחת כיפת השמים. רק האותיות הזהובות שנחקקו על דגל קבוצתנו — צבען נתמוסס והן לא ניכרו עוד (מסרנוהו, אח"כ, למשמרת לארכיון ולמוזיאון העבודה של ההסתדרות בארץ).

ואך עתה יצאנו לדרכנו הארוכה גדושת־התלאות — לציון.

דמויות בייחודן

רחל אדיב

סבתא

מעל פני המודעות התנוסס השם: „מירלה אפרת".

בערב, בתיאטרון, נפתח המסך וראיתי לפני את דמותה המוכרת לי מימי ילדותי: ניצבה על הבמה סבתי בשה (בתיה) ליוביץ' מגרודנה — והיא מוחשית וקרובה, מגו־למת ע"י השחקנית הנודעת אידה קאַמינסקי. ובפי המשחקת — דבריה של סבתא ממש, אמרותיה השנונות, שנצטלצלו בפתע בחלל התיאטרון בכל חיותם. דמותה המקורית קמה לתחיה בעינה — בכל הדרת קומתה הזקופה, לבושה משי טהור מרשרש ותחרים דקים, ענודה עדיים כבדים, שרשרת הזהב הארוכה על חזה והמקל הנצחי בידה.

לא אחת שמעתי את הסיפור מפי שכניה עדי־הראייה, מדרי הפרבר של גרודנה — על בואו של הסופר־המחזאי יעקב גורדין, ועל שיהותו במחיצתה של סבתא זמן ממושך. אחזתו תשוקה להנציח דמות לא־מצויה זו של יהודיה — אלמנה אמידה, אשת עסקים גדולים ובלתי־תלויה, מטופלת בילדים, מצטיינת בפיקחותה, ובכשרונותיה ובאצילות רו־חה, ושחייה כה חורגים מן המקובל בישובי עמה בזמנה. מעתה נודע שמה כמירלה אפרת ומאז, כשבעים שנה, נשתמרה רוחה הגאה של אשה זו בהופעותיהן הלא־נשכחות של שחקניות הדור הדגולות: אסתר רחל קאַמינסקי, חנה רובינה, אידה קאַמינסקי. דמותה של מירלה אפרת מעוררת כבוד והערצה בלב כל יהודי ומעלה את זכר הגיבורה החיה שמלפני שתי מלחמות עולם.

סבתא נתאלמנה בהיותה צעירה, יחסית, והיא אֵם לשב־עה ילדים. אך בשה ליוביץ' נטלה את גורלה בידיה ובכבוד עצמי לא רגיל לגבי אשה בודדה (בכל הזמנים), פיתחה עסקי־מסחר מסונפים ושמה הלך לפניה בכל הסביבה. היתה מוכרת אצל שלטונות אותם הימים כאשת־חיל ישרת־לב ושומרת על כבוד יהודי. מספרים עליה, שלאחר מלחמת רוסיה בתורכים התלבשה יום אחד במלוא הדרה, התיישבה בכירכרה ונסעה אל מושל הפלך, ודרשה ממנו שבויים לבניית ביתה. מבוקשה ניתן לה.

עד היום עולים באפי ריחות חריפים של חביות השמן הכבדות במחסן האפל והמרווח בחצרה של סבתא, ריחות מתוקים של תיבות פרי מיובש ושל קינמון. ונראים לפני שקי המלח והסוכר, שהיו תומכים ממש בתקרה הגבוהה, וסבתא, כשהיא שוכנת כבוד מאחורי סורג הקופה, לבושה שביס ערוך לתפארת ואפודה עשויה פרוות סנאים.

היא לא חיבבה דיבורים יתרים וסלדה מפטפוט רכלני של נשים. את העובדות בבית והסמוכות על שולחנה היתה פוטרת במשפט אחד: „נו, נו, די לכן בדיבורים בטלים!"

היתה מסתודדת תכופות עם נאמנה ניסל, שהיה מבין לרווחה עפ״י רמז בלבד. יהודיה שומרת מסורת היתה והחשיבה מאוד לימוד תורה ומילוי כל המצוות, אם כי לא היתה קנאית מעולם וכל שהכירה מקרוב ידע את רוחב־לבה. משהגיעה לאמידות, החליטה, כי באה שעתה להינשא שנית. היא „לקחה" לה תלמיד־חכם, קשיש ממנה בהרבה, שיהא יושב ולומד, והיא תנהל את העסקים. חשבה בלבה, שיכולה היא להרשות זאת לעצמה. אך כעבור זמן־מה נתאל־מנה שוב ונשארה בודדה.

זכורים לי ימי־חג־ומועד, כשהיינו, אחותי ואני, צועדות לבושות חגיגית, בחשיבות של פולחן, לשני צדיה של סבתא ההדורה, בדרך לבית־הכנסת הישן של „פרשטוט" גרודנה, שם היה מיועד לה מושב־כבוד ב„מזרח". הבריות מסביב היו מתלחשים: „בשה ליוביץ' צועדת אל בית־הכנסת". לא היו לה כל כינויים בדומה לבני־המקום זולתה.

בערבים, במחיצת הנרות בלבד, היתה מסירה את שביסה הכהה ועדייה המפוארים — ואז, לאור מנורת הנפט עם אהיל־התכלת בפרחים ורודים (לפני היות מאור־החשמל במקום), היתה קוראת באזנינו בדביקות סיפורים מן המקרא, שותלת בנו את המורא של עקדת־יצחק ושל עשר מכות מצרים הנוראות. על בית סבתא רחף המסתורין של ליל תשעה־באב המסורתי ושל יום הכיפורים, על כל חומרו־תיו. ההכנות לימי חג היו נערכות במלוא תכונתן והיקפן.

סבתא רגילה היתה לנהל סדר פסח בעצמה. במלוא סמ־כויותיה היתה יושבת בראש השולחן הערוך פאר ונהנית למראם של בניה, בנותיה ונכדיה, שהיו מתכנסים מכל קצות הארץ לליל החג. דעתה לא היתה נוחה מהתעשרותם המהירה, המנופחת לדעתה, של הבנים באחד הכרכים הגדו־לים, והיא התייחסה בחשדנות לברק החיצוני „נטול־הנשמה", כפי שהיתה רגילה לומר, של ילדיה, אשר נטשו את המסו־רת יחד עם ביתם שבפרבר. היה בה אומץ־לב לא רגיל, אולי מהיותה גאה מדי, ומול פורענות, עת נתרחשה, ידעה להתייצב בשער.

לדאבון הלב, גלשו קורות חייה מעבר לסיפורו של גורדין המחזאי. ביתה של בשה לוביץ' נשרף ורכושה נשדד, אך היא עצמה נתייצבה בראש מורם מול הפורעים הפולנים שאיימו להרגה.

רצוצה וזקנה מאוד, נשארה כפליטה חסרת־כול, בחדר שכור מעבר לנהר, ולא נכנעה להפצרותיהם של בניה ובנותיה להיקלט בביתם. עד יומה האחרון שמרה על עצמאותה שכה יקרה לה.

ובהיותה מוטלת על ערש־דווי, הסתכלה בעיניים דהויות, אך מלאות חמלה, בילדיה שניצבו סביבה. שלווה גדולה היתה פרושה על דמותה. והמסך ירד.

אסתר ברמאן־קופלוביץ

על בית אבא

(ר' זאב וולף ושרה ברמאן)

במלחמת העולם הראשונה הפסיד אבא, שיליד שצ'אַרה שליד סלונים היה, את יערותיו, בהם סחר ועשה חיל מגיל צעיר, ואשר נשארו עתה מעבר לגבול רוסיה. הכסף שבידו ערכו ירד. שארית הפליטה מכל רכושו — זה הבית המרווח והגדול שבלונה, עיירת אמי — נמכר, ובשנת 1921 עברנו לגור בגרודנה.

השנים האחרונות שלאחר המלחמה, היו ימי חסד ליהודי פולין. אבי היה עסוק מבוקר עד לשעה מאוחרת, ויחד עם שני דודי, עמל ופיתח מסחר בסוכר, בקמח ובמלח בסיטונות. הם יסדו בית־חרושת לייי״ש ולליקרים והתחילו בבניית ביח״ר שני, לעורות ולנעליים. העסקים שגשגו, בבית שרר השפע. הבנות למדו בביה״ס „תרבות" שאך זה נוסד, והבנים — בישיבת גרודנה. וכך היה נוהג אבי: כסכום השכר ללימוד הבנות — כן היה משלם לישיבה, אף בלא שדרשו כלל, כי היה נהוג שם אף להעניק תמיכה לנערים הלומדים. סיסמת אבא היתה: „צריכה תורה לעלות בכסף, וחלילה להרוויח ממנה!".

אמא, עקרת־בית, שעל־פיה ישק דבר, יפת־תואר היתה, משכילה ואצילה בכל הליכותיה, ובראש דאגתה — חינוך הילדים.

היא עצמה שלטה בכמה לשונות, אך העדיפה לקרוא ולכתוב עברית בלבד. בארון עמדו 24 ספרי תנ״ך בכריכה נהדרת, מתנת אבא לנישואיהם, לפי בקשתה. בקיאה היתה בספרים אלה ומעיינת בהם תמיד. במורת־רוח היתה רואה אותנו, הבנות, שוקדות על הספרים הפולניים. רצונה היה לנטוע בילדיה מידות טובות ודרך־ארץ, אבל מעל לכל השתדלה להשריש בלבם אהבה לישראל, לתורה ולארץ־ישראל. אם כי מכמניה של תורה החינוך לא היו נהירים לה, השתמשה אינסטינקטיבית בכל אמצעי הפדגוגיה בת־זמננו וחתרה לתכליתה.

ליל שבת, הבית מואר והשולחן ערוך בכל טוב. אבא והבנים חוזרים מן ה„שטיבל" ועם „האורחים" הקבועים והחדשים הסמוכים על שולחננו. הנה השוחט מן העיירה רוש, הנוסע אך לעתים רחוקות אל אשתו וילדיו; לידו ר' אהרון דויד הזקן, היושב ב„מושב־הזקנים", אך נהנה לאכול בשבת אצלנו; אחריו — בחור מן הישיבה, הסועד כאן גם בימי־חול, ועוד 2 יהודים, עוברי־אורח. נשארו הללו אחר התפילה, ראם אבא בצערם והזמינם ללכת עמו. אמא נבהלה תחילה מריבוי האורחים, אך אבא מפייסה בחיוך: „אין דבר, צקי עוד 2 ספלים מים לתוך הסיר

ויספיק לכולם"... אמא מגישה לכל אחד 2 חלות לקידוש; אחד אחד מקדשים הם בזה אחר זה והבית מתמלא תפילה ורינה; שקשוק צלחות וזמירות שבת מהדהדים בין הכתלים ומאצילים על המסובים מתיקות ודביקות...

דלתות ביתה של אמא פתוחות היו לכל קשה־יום. כל רעֵב היה יוצא שׂבע ממנה ומכל נכה־רוח היתה מפיגה בדידותו. יום ראשון היה מיועד לעניים, אמא לא עשתה בו כל מלאכה, היתה פורטת כמה זהובים לפרוטות וממלאה בהן קערה. ביום נאה יושבת היא בחוץ, למנוע טירחה יתרה מן החוזרים על הפתחים ומחלקת להם את הפרוטות בסבר פנים יפות. היתה סחה בפשטות ובתמימות: „יש לתת להם בעין טובה — מי יודע, שמא נמצא ביניהם אליהו הנביא?"

שאלוה, התסכים לארח את הרבי מסלונים וחסידיו — הסכימה מייד. שבוע ימים טרחה יחד עם המבשלת המיוחדת והתכוננה לקבל את פני האורח. את הילדים הוציאו מחדרם, והוא הוכן בשביל הרבי.

ביום ששי בבוקר התחילו להגיע חסידים מן העיירות הקרובות והרחוקות, אח"כ בא הרבי עם מלוויו. קשה לתאר את הנעשה בבית. בחדר־האורחים המרווח ישב בראש השולחן הרבי ומסביבו קהל חסידים. בחדר הצטופפו יהודים „מתנגדים", בני־ישיבה וסתם סקרנים.

דברי־תורה, ניגונים חסידיים וריקודים מילאו את הבית במשך כל השבת. השמחה הגיעה לשיא במוצאי־שבת אחר ההבדלה. לייזר־אייזיק מלונה הוציא את התוף, קפץ ועלה על השולחן והתחיל לזמר ולתופף; השמחה תקפה את כולם, הם קפצו ועלו על השולחנות, רקדו ושרו בדביקות רבה. מאחורי החלונות נצטופף קהל רב מבני־ברית ושלא מבני־ברית.

אחר השבת התחילו החסידים לחזור לישוביהם, אך הקבצנים שביניהם נשארו; תחב אבא ידו לכיס והעניק לכל אחד הוצאות־הדרך לנסיעה הביתה. הרבי נשאר עד יום חמישי. רבים באו ליטול עצה, לבקש ברכה, או רפואה וכו'...

גראַבּסקי עלה לשלטון. כל אשליות היהודים נגוזו. גל של אנטישמיות „שקטה" שטף את פולין וקרקר את היסודות הכלכליים, שהניחו יהודיה; גל של פשיטות־רגל הציף את המדינה.

עקבי ההתמוטטות נתדפקו גם על דלתות ביתנו. בתי־החרושת של יי"ש שהיו בידי יהודים עברו לרשות המדינה — למונופולין, ובעליהם קיבלו רק תשלום סמלי תמורתם. תיק השטרות שלא נפרעו הלך ותפח.

ערב ראש־השנה לבש אבא את ה„סורדוט" עם דשי־המשי החדש, וענב את עניבתו לפני הראי. שני הדודים, שותפיו, באו להודיע, על בשורת איוב נוספת, שבעקבותיה התמוטטות עסקינו אינה נמנעת עוד. זוכרתני, שהם פרצו בבכי. אבא המשיך בהתקנת עניבתו, פנה אליהם ואמר: „שנה חדשה ממשמשת ובאה, אין מתייאשים מרחמים, ד' יעזור!"

אך ההתמוטטות באה, גראבסקי ו„עגלתו" המפורסמת הוציאו את המכונות החדשות מביהח"ר לעורות למכירה פומבית, בשל מסים מופלגים שלא שולמו — וכך נסתם הגולל.

אבא לא יכול היה, ולא רצה להתחיל שוב מחדש, אך רוחו לא נשברה. בזמן השפע, היה מסתייג ממותרות ונוזף בנו על כך תמיד, ולעת השפל הוסיף להיות תקיף וגא, אך את מרצו הפנה לאפיק אחר, ובייחוד הסב את תשומת־לבו ל„שטיבל" שבגרודנה. בית־תפילה זה היה משל חסידי קאַרלין וסטולין, אבל למעשה היה מתכנס בו בקושי מניין חסידים, מכל המינים, רק אחת לשבוע — בשבת. בעזרת־הנשים קנה לו שביתה החסיד ר' משה („משהקה לונר"). הוא היה אלמן, מבשל לעצמו וישן שם, נתפרנס מקניית שׂקים ישנים ומכירתם. פרנסתו מצא בדוחק. נמוך־קומה היה, מהלך בקאַפּוֹטת־בד פשוטה, אך נקיה למופת. הילוכו ודיבורו בנחת, וכל כולו התגלמות החסידות במובנה הטוב ביותר. ענוות ותום, פיקחות ויושר ואמונה תמימה קיננו בו, וכל המסתכל בו ראה את זיו השכינה בפניו.

עוד אחד היה ר' אביגדור חסיד (לוינשטיין). עליו אמרו, כי אחד מגדולי תלמידי־החכמים הוא שבעיר. יומם ולילה ישב על לימודיו. לבוש יפה, מתון, פניו הפיקו תורה וחכמה ודמה יותר ל„מתנגד".

חסיד קוצק חריף היה ר' יוסיל האופה. כל השבוע היה עובד במאפיה ומתפרנס בכבוד, אבל בשבת היה לובש את הקאפוטה, ונהפך לאדם אחר. ידע יפה לזמר ולרקוד, לשמוח ולשמח. יש אומרים, כי ידע גם תורה הרבה, אך כחסיד, לא אהב להבליט זאת.

אברהם משה, בעל הזקן האדום, חסיד סוקולוב, עני מדוכא, מטופל בילדים היה, אבל בשמחה של מצווה היה שוכח ומשכיח כל צרותיו. אותו שלח אבא על חשבון הקהלה ללמוד ניקור. הוא חזר והיה למנקר, קיבל משכורת מאת הקהלה, ומאז שפר עליו חלקו ואת חסדו זה לא שכח לאבא לעולם.

גם את השוחט מרוש הכניס אבא כשוחט בקהלה וכל משפחתו נשמה לרווחה.

כך נצטרף בקושי המניין לתפילת שבת, אך כל ימות השבוע היה בית־החסידים סגור. וכי מי יכול היה ללכת „כה הרחק" — ל„שולהויף"? כל אחד תר לו אחר מניין לידו. כשנתפנה אבא מעסקיו, על כרחו, לא שקט ולא נח עד שאסף

מתפללים למניין־קבע יום יום ב„שטיבל", ואח"כ אפילו לתפילת מנחה־ומעריב וללימוד „עין־יעקב" מדי ערב בערבו. היה רץ ל„שטיבל" לתפילה מכל מרחק שהוא, כי חשש, פן יחסר עשירי למניין. באהבה ובמסירות דאג לעצים להסקה. אף את עזרת־הנשים פינה, שתוכלנה בחגים להתפלל בו נשי הסביבה.

בפי אמא היה זה „מניין עשרת הבטלנים", כי במאוחר היו מתחילים בו בתפילת הבוקר, ולפעמים היה עליהם לחפש אחר עובר־אורח, למען השלים את המניין. וכך היה אבא חוזר במאוחר לארוחת־הבוקר, ואמא היתה ממתינה לו, בלא טעום כלום. אך רק למראית־עין היתה מתרעמת על ה„שטיבל".

פעמיים בשנה — בפורים ובשמחת־תורה — היתה מז־מינה את באיו אלינו. ה„קידושים" שלה היו לשם דבר. לא רק החסידים היו באים ברצון, אלא הילדים במיוחד, כי ידוע ידעו שלא ייגרע חלקם.

לאחר שאמא היתה עורכת את השולחן בכל טוב, היתה מותירה עוגות ורקיקים וסוכריות בתוך ציפית לבנה כשלג, תוחבת את היד ומחלקת לכל הילדים. ובינתיים היו החסידים מספיקים לקדש, והיו שרים ורוקדים כל היום. בשמחת־תורה היו מוציאים את החמין ועושים בו כבתוך שלהם.

הכרת הטובה של יהודים פשוטים אלה הגיעה לגילויה, כשאבא חלה בדלקת־ריאות קשה. הם הביאו ספר־תורה וביום הכיפורים ובחג הסוכות התפללו בחדר הסמוך לזה של אבא. הוא שכב במיטה עטוף בטלית, ור' אביגדור שמר עליו. ביום הכיפורים, כשראה שאבא צונח על הכר אין־אונים, השקה אותו חלב — כפיות, כפיות. ומי כמוהם שמח, שאבא הבריא!

במיוחד נחרת בזכרוני ליל שמחת־תורה — ההקפות ב„שטיבל". כל ה„שולהויף" והסביבה היו צובאים כאן. מבעוד זמן היו מצטופפים — אנשים, נשים וטף, אפילו „מריה" המפורסמת היתה מופיעה עם צאצאיה ומעירה תמיד בקול רם את הערותיה המבריקות. גם תושבי „יורזיקה" המהו־ללה לא היו מחמיצים הצגת־חינם זו. החסידים היו מערימים עליהם, מתאספים אצלנו ונשארים עד שעה 10 בלילה, ואך אז היו שמים פעמיהם אל ה„שטיבל", מתפללים מעריב בחפזון וניגשים להקפות.

כחץ מקשת היתה עוברת השמועה, שהחסידים באו, וכל שכבר נתייאשו והלכו, היו חוזרים וממלאים את בית־התפילה הצר. וראה זה פלא: קומץ יהודים היה מחזיק במתח את כולם במשך שעה ארוכה.

ארון־הקודש מתרוקן, הקהל וספרי־תורה בידיהם, קומתם מזדקפת; והנה מניחים את הספרים על שולחן הבימה, יד על כתף מושמת, בלא הבדל, כולם שווים, מאוחדים, עיניהם עצומות, הלחן מהדהד והרגליים מתרוממות בעליית־נשמה. נדכאים וחלכאים — ובני־מלך הם.

עניין שני, שאבא התמכר לו בכל אהבת נפשו, היה „החי־נוך". בגלל הירידה הכלכלית וההתרוששות, היה מצב הישיבה הגדולה בכל רע. מנהלה, ר' פייבל, חלה. החנוונים דרי הבית שבמרכז העיר, ושנדבו החרשתן שרשבסקי לישיבה כקרן־קיימת להכנסות — ירדו מנכסיהם והיו חייבים לישיבה כסף רב. ר' שמעון שקופ זצ"ל, ראש־הישיבה, הזמין את אבא להתייעץ עמו ותיאר לפניו את המצב. בא אבא הביתה מזועזע מעלבונה של תורה: בחורים מבוגרים ניזונים על אכילת „ימים". נרתם מייד בעול ומשך גם את זולתו למלאכת־קודש. תחילה עבר מחנות לחנות ומשכן לשכן, שנהנו מרכוש הישיבה חינם, גבה את החובות, קיבל שטרות גם למפרע; וכך עבד ללא ליאות. ורב היה סיפוקו: „יהודים תמיד בני־ישראל הם — היה אומר — נתבעים ונותנים, פשוט הזניחו".

פרצה מלחמת העולם השניה. מפי פליטים נודע לי אחר־כך, שאבא המשיך בפעילותו. פליטים יהודים, מפולין הנא־צית, זרמו בלי הפסק לגרודנה שהיתה בחסות הרוסים. אבא היה הולך בשבת לבית־הנתיבות לתור, שמא יגיע יהודי ולא יידע לאן לפנות.

הצלת יהודים — היש מצוה גדולה ממנה?! תחילה היה מביאם לביתנו, ואמא היתה מאכילה ומשקה אותם, מציעה מיטה נקיה למנוחה. אם כי לא נמצא מזון בשפע בבית לעת מלחמה, המשיכו הורי בדרכם תמיד.

סופר לי, שהם שכרו בכספי הקהלה מבריחים, שהבריחו יהודים לווילנה, ומשם יצאו הללו לארץ־ישראל ולעולם הגדול. רבים, רבים הציל אבא, אך לא את עצמו ואת ביתו.

יוסף אפרימי

„ד נ צ ' ה"

גרודנה היהודית נודעה לא רק באישים גדולים בתורה ובצדקה, בגבירים אדירים ובאנשי־אינטליגנציה דגולים, אלא גם בפשוטי־עם: שמשים, חייטים, סנדלרים — תלמידי־חכמים מובהקים בנגלה ובנסתר. כאלה היו, למשל, בין השמשים — זה של „חברת־ש"ס", שהיה לומד יום יום דף גמרא עם רב־הגבירים של גרודנה יוסף שרשבסקי, ושאנו, תלמידי־הישיבה, היינו פונים אל שמש זה בכל סוגייה קשה בתלמוד; וכן השמש ד„אלשיך", יהודי אביון ודל, שהיה מתגורר שם במרתף ומגיד שיעור בהלכה ובאגדה בבית־המדרש דסלובודקה. ובין בעלי־המלאכה מסוג זה

היו — ר׳ מוטיה הצדיק, חייט עני בעל הדרת־פנים דמויית־הרצל, מפורסם בצדקתו ובאהבת־חסד־ואמת ותומך בתלמידי־חכמים בצנעה ומגיד שיעור ב„עין־יעקב״ ב„חיי־אדם״ שבטרויצה; ור׳ איצ׳ה הסנדלר — דלפון וידוע־חולי, אף הוא מדרי מרתף אפל ב„טרויצה הקטנה״, ודואג לבחורי־ישיבה לארחם כולם אצל „בעלי־בתים״ לשבת.

אולם מוזר מכל היהודים הטובים הללו, בלבושו ובהליכותיו, היה „דנצ׳ה״, „ר׳ דניאל איש־חמודות״ בפי אלה שהכירוהו מקרוב, ו„דנצ׳ה־שמייס״ (=הלקה, בעברית) בפי העם. עליו אספר מזכרונותי מילדותי.

דנצ׳ה היה מבשר ראשון לבוא האביב לתלמידים שב„תלמוד־תורה״ ובישיבה שבגרודנה. כל ימות החורף לא נראה ולא חשו בו, ואך עם הפשרת השלגים, בין פורים לחג הפסח, היה מופיע בכל „הדרו״, כאשר שני תרמיליו הגמלוניים למתניו, וקובע לעצמו מקום מתחת למדרגות של „חברת־ש״ס״. לנערי ה„איישישקר״ שבכיתות הגבוהות בישיבה הסמוכה, היה דנצ׳ה נושא להתלחשויות, כי הנה שמעו, שאף בנגלה נימנה הוא עם הקבצנים המחזרים על הפתחים מישוב לישוב, לבוש קרועים ובלויים; שכן לאמיתו של דבר („כך אומרים יודעי־חן״) אינו אלא אחד „מקובל״ מל״ו צדיקים, שגזר על עצמו גלות וקבלת תשובה על חטאי הדור.

סיפר יוסקה המתמיד מפורץ׳, כי דנצ׳ה קנה לו מקום ב„קלויז״, שם הוא ישן, עורך „חצות״ באישון לילה ומתפלל „ותיקין״; וכי משכימי קום מוצאים אותו עומד מכורבל בטליתו הבלוי דומם בלא ניע וזיע. מעולם לא יצרפוהו ל„מניין״ ולא ירגישו בבואו, כשם שלא יחושו בצאתו.

ילדי ה„תלמוד־תורה״ היו עוקבים אחר צעדיו, כי ידעו שנוהג דנצ׳ה לחלק סוכריות ולבחור שני נערים חזקים, ליתן רצועת־עור לזה ולזה, והוא עצמו יכרע ברך, ישתטח על הקרקע כל„נפילת כורעים״ ביום הכיפורים ויבקש להלקותו. והללו מצליפים, זה מימין וזה משמאל, על גופו הערום, כל אחד עשרים מלקות פחות אחת. כאשר דנצ׳ה עצמו ממלל תפילה חרישית וחובט וחוזר באגרופו על לוח לבו. רבה מסביב התכונה: מצעקים, מתגעשים ונדחקים לזכות במצווה להלקות את דנצ׳ה־„שמייס״. עד שמגיע יצחק השמש ומפזר במקלו את הילדים המסובים, נוזף קשה בדנצ׳ה וגוער בו על חילול השם ועל שמבזה הוא את כבוד התורה, ומגרשהו בחרפה מן המקום. או־אז יאסוף דנצ׳ה את סמרטוטיו ותרמיליו, וייעלם שוב ביום מן הימים.

לימים נקלעתי לפורץ׳, עיירונת ליד המיסעף של מסילת־הברזל המובילה לדרוזגניק — אל בית וייקסמאן. היתה זו משפחה אמידה ומכובדת של סוחר עצים וקבלן, שרעייתו ניהלה את בית־המרקחת שבמקום. משכנם, שרוח הזמן נתמזגה בו עם זו של חסידות ואדיקות במסורת — שימש בעת ובעונה אחת בית־ועד לאנשי־האינטליגנציה שבעיירה, ותחנת־נופש לאדמורי״ם ולנושאי־כליהם בדרכם למקום־המרפא־והמרגוע הסמוך.

בנין מיוחד הועידה משפחה זו לאורחים נוטים ללון נכבדים אלה, ומלבדו — ביקתה בירכתי החצר נעולה ברוב ימות השנה, ושאליה היה מזדמן, לפני חג הפסח ולאחר חג הסוכות — דנצ׳ה, או „ר׳ דניאל איש־חמודות״, בפי אנשי־הבית. עם בואו היו בעלי־האכסניה מכניסים לביקתה מיטת־ברזל מצופה סדין ללא מזרון, שולחן־עץ גס, ספסלים אחדים, וכאן היה האורח קונה לו שביתה ומתבודד לנפשו. על הרוב היה יושב בצום עד הערב, עטוף טלית ותפילין, מסתכל דומם מבעד לאשנב הקטן לעבר מרחקי השדות שבאופק, לפעמים שוקע ב„זהר״ או בספר „רזיאל״. לעת ערב היו מביאים לו כד מים, פת חרבה ותבשיל חם. בני־הבית מארחיו התייחסו אליו כאל קדוש ושמרו עליו מכל משמר, שלא יפריעוהו. רק בערב שבת היה מפסיק את צומו, מטהר עצמו ומצטרף לשולחן הכללי. בשעת הסעודה היה שותק ונאנח מפעם לפעם אנחה שוברת לב.

לפעמים היו מבקרים אצלו דמויות מוזרות, שממרחקים באו, להיוועץ בו ולהמתיק סוד עמו. היו הללו מתייחדים בחדרו במשך שעות, ויוצאים בלא שיחושו בהם ובלא אמירת שלום.

בפתע היה דנצ׳ה נעלם מן המקום, בלא לומר אנה פניו מועדות. היו שמסרו, שראוהו בפטרבורג או במוסקבה, ובמאוחר יותר — על גדות הוולגה בין ה„קאצאפים״ טועני העצים. שם היה נע ונד, מעשה שליחות עלומה, פושט צורה ולובש צורה, מסתתר מעין הבריות ומתגלה ליודעי־ח״ן יחידים בלבד.

שנים מספר עברו, ובליל סגריר אחד הופיע דנצ׳ה שוב בגרודנה, הגיע לבית־המדרש „חיי־אדם הגדול״ וביקש מאת ר׳ יוסי השמש להרשות לו ללון אותו לילה, כי עליו להתכונן לדרך ארוכה מאוד. הסכים הלה, כי לא עמד בו לבו לגרשו בהשתולל סופה בחוץ. אותה לילה נפח ר׳ דנצ׳ה את נשמתו. מתפללי „ותיקין״ מצאוהו מכורבל בטליתו, שרוע על הארץ וספר „רזיאל״ לידו.

אחר מיתתו הלכו מניינים אחדים, יהודים שנתכנסו מכל קצות העיר וסביבתה, טיפוסים של שתקנים שלא מעלמא הדיין ושלא נראו בין הבריות כל ימות השנה. בהשקט ובחפזה טיפלו בגופו של הנפטר, ערכו לו את הכבוד האחרון ולא נתנו לזר לגשת למיטתו.

כך נסתלק צדיק לעולמו.

בפרוץ הסער

(ספטמבר 1939 — 21.6.1941)

ד. רבין

שלטון פולין בהתפרקותו

ימי אימים ופרעות

בבוקרו של האחד בספטמבר 1939, הושמעה בגרודנה צפירת־אזעקה. לקהל לא נודע עדיין כי פרצה מלחמה, והתושבים דימו בלבם שתמרון הוא לבדיקת הצופרים בלבד. אך עד מהרה הוטלו על העיר פצצות מספר ממטוסי הנאצים, מהן בסביבות השוק „החדש", ושפגעו בבית קולבאַצקי ובמשפחה זו שניספתה כליל. מבוכה ובהלה נשתררו בגרודנה.

בינתיים הוכרז על גיוס חיל־המילואים הפולני, אולם לידי ביצוע לא הגיע הדבר. הצבא שבמקום החל מתפרק והשלטון מתמוטט, והלך־רוח של פרעות ביהודים ושוד רכושם משתלט בקרב התושבים הפולנים, ששנאת ישראל היתה מפעפעת בלב רובם מימים ומשנים. בריונים, וביניהם חיילים וקצינים, אף החלו לפשוט בבתי בני־עמנו ולגזול וגם לפגוע בנפשם.

ב„פרבר" ניסו בחורים יהודים אחדים, במשותף עם צעיר בלורוסי, להקים קבוצה להגנה עצמית ולהתייצב מול הפורעים. הם אף הצליחו לפרוק את הנשק מכנופיית בריונים לבושי מדים של הצבא פולני. אך למחרת גזר הממשל המקומי לתפוס את המגינים, ואחד מהם גם הומת. יתרם נאלצו להתפזר ולתור אחר מחסה.

ב־17 בספטמבר החל מתקרב לגרודנה הצבא הסוביטי. השרידים מחיל הפולנים שבעיר החליטו להתנגד להתקדמות הרוסים, והם נתרכזו משני עברי הנימאן, שם נערך קרב כבד. במשך 3 ימים היו עתה השליטים במקום אנשי־אספסוף מבני־הנוער הפולני, והללו הספיקו לערוך פרעות ביהודים — להרוג עשרות ולשדוד.

ב־21.9.39 נכבשה גרודנה ע"י הרוסים, ושקט נשתרר בה.

שנתיים של שלטון סוביטי

ד. ר—ן

הצלה־לשעה ופחד

אלה לרווחה ואלה ל„טיהור"

עם כניסת הצבא האדום, רווח לבם של היהודים בעיר, שסכנת הכיבוש הנאצי, על כל הרעות הצפויים ממנו, רבצה לפתחם. ואם החרימו השלטונות החדשים ללא שיהות את בתי־החרושת וכל יתר המפעלים ובתי־העסק, שרובם בגרודנה משל יהודים היו — הרי נפתחו עתה לפני מרביתם מבני־עמנו השערים לעבודה, ולפני הנוער גם אפשרויות לאין שיעור לקנות השכלה ודעת.

עם זאת נשתרר מחסור במיצרכים שונים (מזונות מסוימים, נפט, בגדים וכד'), האמיר יוקר המחיה ופשתה ספסרות. חלק מן החנויות נסגרו מאין סחורות בהן, או שאלה הוצאו ונגנזו לשם הפקעת מחירים. מנות קצובות במחירים רשמיים נוחים ניתנו לעובדים, אלא ששכר העבודה הנקוב לא הספיק כדי מחיה. ולעומת זאת זכו לא־מעטים מאחינו בני ישראל, ובייחוד אנשי המפלגה הקומוניסטית, גם בשררה ובמשרות חשובות שנמסרו לידיהם, או שהצליחו ל„הסתדר" בלא שיחסר להם דבר.

לגרודנה החל נוהר וזורם, מן השטחים שהנאצים השתלטו בהם, המון פליטים יהודים, ובשורות־איוב בפיהם. נוצר דוחק בדירות ובחדרי־מגורים, אף בתי־תפילה נתמלאו נמלטים מחמת הזוועות.

עתה החלה פרשה של „טיהור" העיר מאלמנטים „נגד־מהפכניים", ובכלל אלה כללו השלטונות הסוביטיים גם עסקני־ציבור יהודיים, ביניהם מן הציונים־הרביזיוניסטים ועד לאנשי־„הבונד", ואשר נאסרו וגורשו אל אזורי רוסיה המרוחקים, ומהם ש„עקבותיהם נעלמו" לעולמים. ושוב עברו ימים לא רבים, ובאחד מלילות העוצר הובהלו לפתע הרבה משפחות — אלפי נפשות גברים, נשים, זקנים וטף — ותוך שעות ספורות הוצאו מבתיהם אל קרונות־רכבת מיועדים לבהמות, וגורשו מגרודנה

לרוסיה הצפונית ולקאזאכסטאן שבערבות אסיה התיכונית. והיו בין „אויבי־העם" הללו (כך כונו בכתובת שעל גבי הקרונות, שלתוכם נדחקו): „בורגנים" למיניהם, אנשי־מפלגות, שלא גרסו את תורת הקומוניזם ולא הוגלו עדיין, ובני־ביתם; ומשפחות העסקנים, אשר גורשו קודם לכן בגפם, ושל קצינים בצבא פולין, שנפלו בשבי הסוביטים. ועוד נועדו לצאת מגרודנה שיירות נוספות לגירוש.

לאחר לילה זה, „קדרו פני העיר, ואימה ופחד אחזו באוכלוסיה" — כותב עד־הראייה המשורר א ב ר ה ם ז א ק (בספרו „קנעכט זענען מיר געווען" — „עבדים היינו" — בואנוס־איירס 1956, ושממנו מובאות רוב העובדות בהמשך פרק זה). ה„פליטים" החלו בורחים על נפשם בחזרה, בהמונים — מאימת המאסרים ומפחד ליפול לתוך השיירות לגירוש אל העבר השני, לצד וארשה, והם לא שמו עוד לב לקרת החורף העזה, שהקפיאה אברים של רבים מבין הנמלטים האלה.

החיים היהודיים בחיסולם

מנוחת השבת לישראל לא הוכרה ע"י השלטונות, והמועסקים במפעלים בסדנאות ובמשרדים חייבים היו לבוא לעבודה גם ביום זה. אעפ"כ היו רבים מן היהודים מוצאים להם דרכים לשמור על שבתם. גם שחיטת בקר כשרה לא היתה עוד קיימת בגרודנה, והשומרים על כשרות היו מסתפקים בבשר־עוף.

החיים הציבוריים היהודיים נתחסלו בגרודנה לחלוטין וועד־הקהלה נתחסל מאליו עם כניסת הצבא האדום לעיר. „כל חבריו, אומר העד, פרשו איש איש לאהלו, והיו מודים לה', שאין שומעים ואין יודעים עליהם דבר". כל פעולה ציבורית נפסקה. כל המוסדות בעיר — הן כלכליים, הן לתרבות ואפילו לצדקה — נתחסלו, והמפלגות היהודיות — כל שכן; הן הציוניות והן הסוציאליסטיות — כולן ירדו מן הבימה. את הארכיונים של המפלגות הטמינו או שרפו. עסקני המפלגות לא הופיעו כלל לאור היום. כל אחד מהם ישב חבוי בד' אמותיו ורעד לכל נקישה בדלת. לאחר המאסרים הראשונים ולאחר ה„טיהור" הגדול הראשון והשיירה העצומה הראשונה, שהובילה אלפים לצפון — היו כל העסקנים המפלגתיים המובהקים בטוחים, שגם ימיהם בחופש ספורים הם. חלק מהם החליפו את דירותיהם ולא היו יוצאים לרחוב. כל שעלה בידו הדבר, עזב את העיר ועבר אל קרובים אשר בישובי־השדה לבל ייראה עוד. „אשרי יושבי ביתך" — זו היתה הסיסמה לכל שהיה לו בעבר מגע כלשהו עם ענייני־ציבור.

ב ת י ־ ה ס פ ר היו תחילה סגורים. אולם כעבור זמן כינסה המחלקה העירונית להשכלת העם אסיפה כללית של כל המורים בגרודנה, מבני־ברית ושלא מבני־ברית, ובה „הסביר מנהל המחלקה, יהודי ממינסק, סנדלר לפי מקצועו, את שיטות החינוך הסוביטי, שעומדים להנהיגו בעיר". מכל הנאספים העז רק אחד לשאול, אם ירשו ללמד בבית־הספר עברית כמקצוע; ותשובת המסביר היתה, שזוהי לשון של הריאקציה, של הציונות ושל הקלריקאליות הדתית וכו'. השואל התמים היה ראובן ויגדורוביץ' בן השבעים, המורה הוותיק לזמרה ולעברית, המלחין והמנצח על מקהלות עממיות.

לאחר האסיפה הנ"ל נפתחו בגרודנה בתי־ספר: בראש וראשונה — „רוסיים־לבנים" בבלורוסית; בשורה שניה — רוסיים; בשלישית — פולניים; ולאחרונה בי"ס ביידיש, בבנין הגימנזיה „תרבות" לשעבר. העמדת בתי־הספר „הרוסיים־הלבנים" במרכז דווקה, היתה כרוכה במדיניות הסוביטית לגבי השטח, שנועד היה להשתייך ל„רפובליקה הסוביטית הבלורוסית", כי בגרודנה נמצאו אך ילדים מעטים „רוסיים־לבנים", והיה צורך לגייס בשביל בתי־אולפנא אלה תלמידים מן הכפרים ולסדרם בפנימיות. מאין מקום בבתי־הספר שביידיש, נאלצו ההורים היהודים לשלוח את ילדיהם לבתי־האולפנא הפולניים המעטים או הרוסיים והבלורוסיים המרובים. רובם של המורים ושל התלמידים שבביה"ס היהודי היו עוד מאלה שהורו ברשת החינוך של „תרבות" שלפני כן. אולם עתה נאלצו הם ללמד את התלמידים לפי רוח השליטים החדשים.

אך גם בי"ס יחידי זה לא נועד להתקיים. באחד הימים קראה המחלקה להשכלת העם לאסיפת הורים, וזו „החליטה פה־אחד ומרצונה שלה", עפ"י הצעה שהוכנסה, להסב את ביה"ס לרוסי; ומאז קורא מוסד זה בשם „בית־ספר רוסי לעשר שנות לימוד מס' 7". מעט מעט העבירו ממנו את המורים, הביאו רוסים במקומם והכניסו תלמידים רוסים לכיתות, שהיו מורכבות קודם לכן מילדי ישראל בלבד. וכך חוסלה לשון יידיש בביה"ס אפילו כמקצוע־לימוד.

גם על ה ס פ ר י ו ת המקומיות קבעו השלטונות מפקח, יהודי ממינסק, שערך יחד עם קומוניסטים מקומיים אחדים, ביקורת כללית של הספרים. המבקרים הללו פסלו כמעט הכול, להוציא את אלה של הקלאסיקונים הפולנים ושל מנדלי ושלום־עליכם. כל שנמצא בעברית הוכרז כפסול והוצא לריסוק בבתי־חרושת לנייר.

הספרן של ספריית „תרבות" שמואל גינזבורג, בוגר הסמינריון למורים של „תרבות" ושבידו היה המפתח של הספריה, הוציא בחשאי את הספרים החשובים ביותר בערכם וחילקם בין המורים והתלמידים של מוסדות „תרבות" הנעולים — למען ישמרו עליהם „עד יעבור זעם". אולם, כידוע, עתיד היה לבוא לאחר הזעם על הספרים, החורבן

הגדול על המורים ועל התלמידים היהודים גם יחד.

על היחס לספרות היהודית ולסופריה מצד השלטונות הסוביטיים — מספר אברהם זאק — מעידה גם העובדה, כי שמו של אחד הרחובות בעיר, שקורא בשעתו על שם המשורר היהודי הגרודנאי המחונן והסוציאליסט לייב ניידוס, ושלא העזו להמירו אפילו השליטים האנטישמיים של פולין — סולק עתה מעל הרחוב.

מחוץ לבית־הכנסת ולבתי־המדרש, שחלקם נשארו פתוחים (היו גם שהשלטונות הפכום למשכן לקואופרא־טיבים, לבתי־ספר טכניים אף למחסנים וכיוצא בזה) — לא נשאר עתה כל מקום ציבורי בו יוכלו אחינו בני ישראל להיפגש כיהודים. לא נערכו עוד בגרודנה בתקופה הנסקרת גם כל הרצאות, ואפילו שום קונצרטים יהודיים. נותר אך מוסד יחידי ביידיש — ת י א ט ר ו ן, שקיבל גם עזרה מאת הרשות, מן המחלקה לאמנות, שגם בראשה הועמד סנדלר יהודי ממינסק. המחזה הראשון, שהוצג ע״י הלהקה היהודית, שהורכבה משחקנים פליטים, היה „טוביה החולב״ של שלום־עליכם, בנוסח „מתוקן״. ההצגה הועלתה בגרודנה בזה אחר זה במשך שבועות בפני תיאטרון מלא, והפכה למעין הפגנה ליהודי העיר, משניתנה להם ההזדמנות היחידה להתייחד בצוותא עם היקר להם. הלהקה הגרודנאית המשיכה בהצגותיה גם בערי הסביבה: סלונים, בריסק, באראנוביץ׳ וכו׳.

כן נתקיימה בגרודנה, על אף התנאים החמורים, הרדיפות והסכנות — מ ח ת ר ת צ י ו נ י ת, שפעלה להע־ברתם של חלוצים ושל ציונים אחרים לווילנה, שנמסרה לזמן־מה לשלטונה של ליטא, ואשר משם נשקפו סיכויים מסוימים להיחלץ לעליה לארץ־ישראל. כך הועברו לווילנה מגרודנה דרך מארצינקאנץ — אוראן, גם מספר חברים מתנועת „דרור־פו־ייהייט״, והוסיפו להתכנס לפעול בחשאי קבוצות מתנועות „השומר הצעיר״ וחברים מ„בית״ר״.

ב־20.6.41, ערב פרוץ המלחמה בין ברית־המועצות לבין גרמניה הנאצית, ערכו השלטונות הסוביטיים בגרודנה „ט י ה ו ר״ נ ו ס ף, ובין ה„אלמנטים האויבים למדינה״ נאסרו גם נח ב א ס ו ר ע י י ת ו אלקה — מורה עממית בחסד עליון ומיקירי־האדם, שהיתה בעבר עסקנית של „בונד״. הם הובלו לבית־הנתיבות והושמו בקרנות, שנועדו לגירוש השיירה למרחקי רוסיה. אולם משהגיע המסע, שהובילם, ב־24.6, לסביבת באראנוביץ׳, הופצצה הרכבת ע״י מטוסים נאציים. השניים ניסו לברוח מן הקרון הבוער, אך נפלו חלל, כשהם מחזיקים איש בידי חברתו לחיים — מכדורי המטוסים הגרמניים; שם גם הובאו לקבורה.

נ ו ע ר צ י ו נ י ש ו מ ר ק ש ר י ו

חסיה בליצקה

ת א י „ה ש ו מ ר ה צ ע י ר״

עם כניסת הצבא האדום לגרודנה, בספטמבר 1939, ניצבו לפני תנועת „השומר הצעיר״ בעיר שורה של בעיות חמורות ויוקדות. היה עלינו לדאוג עתה לחברים שבגרעין־ההכשרה של תנועתנו, שמקום משכנם היה בפרבר בבית יפה — כי יוכלו להגיע אל מעבר לגבול, לווילנה, שם הלכו ונתרכזו עתה קיבוצי ההכשרה של החלוצים, בתקווה לאפ־שרות לעלות לארץ־ישראל. אך בראש ובראשונה היה צורך לפנותם ממקומם ולאכסנם בינתיים בדירות אחרות עד לשעת־כושר לצאת לווילנה.מלבד זאת היה עלינו לטפל גם בחברי התנועה, שהחלו להגיע לגרודנה מפולין, מן השטחים אשר נכבשו ע״י הנאצים, ולשכנם, אף לדאוג למשפחותיהם.

מן הפעילים בביצוע המשימות הללו ייזכרו החברים: יוכבד טאוב, בת ולוצלאבק, שליחת התנועה, שפרוץ המלחמה מצא אותה בגרודנה, בה עשתה בריכוז הפעולה של „השומר הצעיר״ בגלילנו; וכן אליהו טאנקוס ודויד (דודיק) רוזובסקי, שצלם היה לפני המלחמה, ואחר־כך המתקין של התעודות המזויפות, שנזקקנו להן. רוב החברים של קיבוץ ההכשרה גם הועברו־הוברחו לווילנה דרך הגבול — אך לארץ לא הצליחו להגיע בתנאי הימים ההם.

ואילו את צעירי התנועה שבקן גרודנה גופו, התחלנו עתה לרכז בתאי־מחתרת, בני 3 — 4 חברים כל אחד, ושהיו נפגשים מפקידה לפקידה. שמרנו על הקשר בינינו, למען נהיה מוכנים לפעול ולעלות בהזדמנות ראשונה. נערך גם כינוס בביאליסטוק, בו הותוו קווי־פעולה. את הקבוצות של בני הגילים הרכים פיזרנו.

את אחי אברהם, ראש הקן, הזמינה ה„נ.ק.וו.ד.״ (הבולשת הפוליטית הסוביטית) פעמים מספר לחקירה, בה ניסו להוציא מפיו, היכן נמצאים החברים שעשו בהכשרה בגרודנה, מהן הפעולות שהתנועה עוסקת בהן וכד׳.

כניסת המרצחים ההיטלראים לעירנו מצאה אותנו מאור־גנים במסגרת שציינתי ונכונים לשמש גרעין למחתרת אנטי־נאצית בקרב יהודי גרודנה.

משה נוטס

„בית״ר"

קבוצה גדולה של חברי בית״ר מקן גרודנה, ביניהם יהודה סאוויצקי, שמחה זארוכס ואחרים, שיצאו לעלות לארץ־ישראל — נאלצו לחזור, עם פרוץ המלחמה הביתה, משהשיגתם על הגבול ממש של פולין.

רבים מן החבריה גויסו עתה לצבא, אמנם לזמן לא רב, שכן נתפזרו גייסות פולין עד מהרה. ולגרודנה נכנס הצבא האדום. איש „הצה״ר", משה רובין, ואביו, נפלו בפרעות, שערכו פולנים לאומניים ביהודי העיר, לפני כיבושה ע״י הסוביטים.

כל פעולה ציונית גלויה הופסקה עתה. פעילי תנועתנו נאסרו וביניהם דויד דראזנין, יו״ר הצה״ר חיים סנארסקי, ואחרים. מפקד הקן של בית״ר, זלמן מאניביץ׳, נאסר גם הוא ונחקר ע״י הבולשת על פעילותו בתנועה ושוחרר לבסוף, בהמלצת עמיתיו לעבודה, במפעל ליין משל שפירא, שם עבד כפקיד. מאניביץ׳ הזהירנו להישמר לנפשנו, כי בולשים אחרינו. אעפי״כ, היינו נפגשים מדי ליל שבת בשבתו, כל פעם במקום אחר.

בינתיים נודע לנו, שבמוצאי יום הכיפורים (ת״ש), נפלו בכביש המוביל מסופוצקין לגרודנה, מידי פולנים לאומניים — קבוצת יהודים, וביניהם יהודה סאוויציקי, בדרכם הביתה, לאחר שנתפזר הצבא הפולני. במאוחר יותר ביקרתי, יחד עם אליהו סטרינסקי הי״ד ועם לייבל סורין יב״ל, על קברו של סאוויצקי, בבית־העלמין היהודי שבסופוצקין, ניצבנו דום ושפתינו לחשו פסוקי „קדיש". לא חזר הביתה גם אייזיק בקנשטיין, שעבר לפי נתונים שהגיעו לידינו — יחד עם צבא פולין — את גבול הונגריה, ולא נודעו עקבותיו.

באחד הימים נקראנו, במכתב, שהגיע אלינו מליטא מידי נתן פרידמן־ילין, אשר שהה שם (הביא את המכתב אברשקה קולקין) — לנסות ולהגיע לשם. אך לדאבוננו, איחרנו את המועד, כי נסגר בינתיים הגבול ונשמר ביתר קפידה ואלה שניסו לחצותו נאסרו.

באפריל — מאי 1941 גויסו מאות צעירים בגרודנה לצבא הסוביטי: הצעירים — לשירות סדיר, והקשישים יותר — למילואים ל־45 יום; ובין הללו: זלמן מאניביץ׳, ש׳ זארוכס, משה בראוור, א׳ קולקין, ל׳ סורין, א׳ סטרינסקי ועוד — כמעט כל החברים. אותי ריתקו כבעל־מקצוע נדרש, לבית־החרושת, שבו עבדתי לפני המלחמה. רק יחידים חזרו אחר־כך, ביניהם ל׳ סורין (כיום בארה״ב) ואלי סטרינסקי, שמצא את סופו באושביץ.

טוביה אזרחי (בירגר)

ביקורי בגרודנה

(ב־1939 וב־1941)

בספטמבר 1939, בפרוץ המלחמה העולמית השניה ועם כניסת הצבא האדום לחבלי המזרח של פולין, נמצאתי, יחד עם עוד חברים אחרים מגרודנה, בקיבוץ הכשרה ברובנה. מן היום הראשון לפרוץ המלחמה נפסק הקשר עם גרודנה ולא ניתן היה לקיימו, לא במכתבים ולא במברקים, וגם העתונים לא סיפקו לנו ידיעות על עיר־מוצאנו. וכאן מגיעים יום־יום המוני פליטים מן השטחים הכבושים ע״י הנאצים, ומעון הקיבוץ ברובנה נהפך לבית־נתיבות. קיבוצי הכשרה של „השומר הצעיר" מן התחום אשר נכבש ע״י הנאצים נתרכזו ברובנה. גם ההנהגה הראשית הגיעה לכאן. והשאלה הגורלית: ומה עתה? — מרחפת באוויר ואינה נותנת לנו מנוח. מתנהלים ויכוחים סוערים על המשך דרכנו, ונופלת ההכרעה: אחת היא ויחידה הדרך — לארץ־ישראל. וממש־מעותו של דבר — להבריח גבולות.

אולם האמצעים שבידינו היו מוגבלים מאוד. לאחר נסיונות מספר בגבול הרומני, מהם מוצלחים ומהם שנסתיימו בפסקי־דין חמורים ביותר, מתפשטת ידיעה, שברית־המועצות עומדת להעביר את וילנה לידי ליטא. נערכות לאלתר תכניות וזרם החברים מופנה לשם.

אולם לאחר זמן־מה סומן הגבול ונסגר, והמעבר לווילנה ולסביבתה, שסופחה לליטא, כרוך היה מעתה בסכנה גדולה ליפול לידיו של משמר־הגבול הסוביטי או לידיהם של ליטאים שהיו מתייחסים באכזריות לגונבי הגבולות. היה צורך להקים רשת של נקודות מעבר בעיר לידה וליד הגבול עצמו. נשכרו כפריים מאנשי הסביבה המכירים כל שביל באיזור זה — למען העביר קבוצות מחברינו לעברו השני של הגבול. גם אנשינו שלנו נתמחו במשימה זו ומילאוה במסירות נפש ובהקרבה עצמית, חרף התנאים הקשים, ובייחוד הקור החריף ששרר באותו חורף. בדרך זו עברו לווילנה ונתרכזו בה כ־700 חברי התנועה. עלי הוטל להישאר ברובנה, אשר שימשה עתה נקודת־מעבר בדרך צפונה — לווילנה.

כבר בימים הראשונים של אוקטובר באו לבקרני אמי ואחי הצעיר נחום, מהם שמעתי על הימים שקדמו לכניסת הסוביטים לגרודנה וגם על הנעשה בעיר. אחי, בן 14 אז, חקרני בדבר החלטות של התנועה ובנוגע לתכניותי האישיות. משראה שממלא אני פי מים, סיפר, שהוא ועוד ילדים אחדים מגדודו („בני־מדבר") הוציאו הרבה ספרים מספריית הקן והחביאום. מקום מגורינו היה אז בבית שווייצר שליד ה„כאר־שול"; וממול לבית, שבו שכנה סוכנות

של מכוניות „פורד" — בתוך החצר — היה הקן של „השומר הצעיר". את הספרים, סיפר נחום, הכניסו לא לבית־ההורים, אלא למקום בטוח בסמוך. בכך אמר לשמח את לבי, כי השקעתי בזמנו מאמצים הרבה בסידור הספריה והרחבתה.

בתחילת נובמבר יצאתי לדרך כדי להגיע לגרודנה ולהעביר הוראה: לחסל סופית את קיבוץ ההכשרה שם (שברחוב זבוז'ובה שבפרבר); לנסות למצוא דרך־מעבר בגבול באזור אוראַן ליד דרוזגניק, ולשכנע רבים ככל האפשר מבין בוגרי הקן לעבור לווילנה.

בקיבוץ ההכשרה של „השומר הצעיר" בגרודנה ישבה עוד אז חוליה קטנה של חברים, שהחזיקו בבית ככתובת לרבים מחברי התנועה המגיעים מאזור הכיבוש הנאצי. גם כאן, כבקיבוץ ההכשרה שברובנה, שימש הבית נקודת־מעבר לווילנה. כל חברי הקיבוץ, כ־80 איש, כבר הספיקו לעבור לווילנה, והיו בין הראשונים ב„ריכוז" שם.

ההחלטה על חיסול סופי של הקיבוץ בגרודנה באה אל שאריתו בעתה, ובמשך ימים ספורים מכרו החברים כל שניתן היה ועזבו את העיר. בנוגע למציאת מעבר לאזור וילנה דרך אוראַן — הצלחתי להתקשר עם יהודי, שמוכן היה לעסוק בכך ובעזרת אחדים ממכריו, אלא שבהתייעצות נוספת במוסדות התנועה, בוטלה התכנית, בגלל המרחקים היתרים שהיה מצריך מעבר בדרך זו עד לווילנה.

לא הצלחתי במשימתי השלישית. מבין עשרות החברים הבוגרים של הקן בגרודנה, לא עלה בידי לשכנע, אלא אחד בלבד, כי ייצא לווילנה. יתרם העלו לפני כל אחד מניעה משלו. והאמת היא, שנפתחו אז לפני הנוער אופקים ואפש־רויות רבים. ניתן היה להמשיך בלימודים בלא כל בעיות בכל בית־ספר גבוה (גם בלבוב, שם היתה קבוצה של גרודנאים) בפנים רוסיה, ואלה שאמנם עברו למזרחה, נשארו רובם בחיים, אף נמצאים כיום בישראל. היו גם ש„הסתדרו" במשרות טובות והשלו את עצמם באשליות, כי עלו על דרך המלך בחייהם. נמצאו שלא היו מוכנים להיפרד ממשפחתם ומהוריהם, וגם שלא העזו להסתכן ולשרוף את כל הגשרים מאחוריהם. ומעל לכל הרגשתי בכל הפגישות והשיחות עם חברי, כי מפריד בינינו איזה פחד ואי־אמון אלי, מעין חשד, שדבר פרובוקאַציה בפי. היחידי שנענה לי היה משהל סטאַנצקי (להוריו היתה חנות למעדנים ברח' דומיניקאַנסקה). הוריו קיבלו את הדבר ברצינות והסכימו כי יעבור לווילנה. היינו יחד, עד פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות, ואז נפרדו דרכינו לרגל תאונות־דרכים, שבה נפצעתי. בסוף המלחמה נודע לי, כי נתגייס לצבא האדום ונפל בחזית.

באותו זמן הגיעה לגרודנה עוד חברה מן הקן של השוה"צ, מגדוד „הסנה", מרים חאַרץ (כיום בורשטיין, בחיפה) — לשכנע את חברי גדודה לעבור לווילנה, אך לא עלה בידיה להניע איש לכך. דומני, שגם חברי „פרייהייט־דרור" עשו נסיונות דומים, אולם איני יודע מה היו תוצאותיהם. בהיותי בווילנה, שמעתי על אנשי הישיבה שבגרודנה, שהשתדלו גם הם לעבור לווילנה.

לאחר שהייה במשך שבוע ימים בגרודנה, עזבתיה וחזרתי לשם בדצמבר 1939, בדרכי לווילנה, לאחר שסיימתי את תפקידי ברובנה. הפעם חזרתי על הנסיונות לשיכנוע ליציאה, אך שוב ללא תוצאות. לעומת זאת, נפגשתי עם חברים אחדים מגדוד „הכרמל" (אילקה קאַנטור, מרים פופקו, אליהו טאַנקוס), שסיפרו לי על נסיונותיהם להתארגן בתנאים החדשים. מאז עמדתי בקשרי־מכתבים עם אילקה קאַנטור, שנפסקו עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות.

עם החלוצים, שהצליחו לעלות אז מווילנה דרך מוסקבה לאודסה, עלתה גם מרים חאַרץ שהזכרתיה.

לאחרונה ביקרתי בגרודנה בפסח 1941. היהודים הכינו את החג לפי כל הלכות הימים הטובים. אם כי המחירים היו יקרים בהרבה בשוק „השחור" מאשר בחפשי, קנו אחינו בשר כשר, מצות וכל יתר המיצרכים המסורתיים. מצב היהודים, ובייחוד של בעלי־המלאכה שביניהם, היה טוב לאין שיעור מבימי הפולנים, אך הורגשה ירידה בחיי התרבות היהודיים. בתי־הספר של „תרבות" והדתיים לא היו עוד קיימים מזמן, גם אלה שביידיש — לשון־ההוראה בהם הומרה ברוסית. אולם, פעלה אז בגרודנה להקה דרא־מאטית ביידיש, בהנהלת אברהם מורבסקי, שהציגה בתיאטרון העירוני את המחזה „מענטשן אויף דער אייז־קריעה". החלטתי לבקר בהצגה, אעפ"י שהיה כרוך בכך סיכון־מה, וכאן קרה לי דבר אשר השאיר עלי רושם קשה ביותר. אחדים מחברי שנכחו גם הם שם, נתעלמו ממני במכוון ולא ניגשו אלי להחליף ברכה, בידעם כי באתי „מעולם אחר". וכך חזר הדבר פעמים מספר גם בפגישותי ברחוב.

לעומת זאת, נתרשמתי מאוד מפגישתי עם חברי הקן שפעלו במחתרת: אלה היו מקיימים פגישות, שיחות ואפילו סמינריונים. שמחתי מאוד, שהיה בידי להחליף עמם ידיעות מן העולם היהודי הציוני ועל הנעשה בתנועה. ואם כי על חלק ממה שסיפרתי ידעו ממקורות של התנועה החשאית — בלעו כל מלה בעניין רב והרגשתי, שדברי מעודדים אותם מאוד. גרעין זה, אשר נתחשל בתנאי מחתרת, פעל ביתר שאת בימי הכיבוש הנאצי, כפי שנודע לי כעבור זמן. אולם דרכי הובילה לפנים רוסיה, הרחק מגרודנה עיר־מולדתי ומחברי התנועה בה, אשר נשארו נאמנים לחזונם בכל התנאים.

גרודנה שלפני פלישת הנאצים

גראָדנע פון פאַר דער נאַצי־אינוואַזיע

Grodno before the Nazi holocaust

מראה כללי

אלגעמיינע פּאַנאָראַמע

General view

בית־הכנסת הישן מעץ שבפרבר

די אַלטע האָלצשול אין פערשטאָט

The ancient Wooden Synagogue

אָמְרוּ:
לְכוּ וְנַכְחִידֵם מִגּוֹי, וְלֹא יִזָּכֵר שֵׁם־יִשְׂרָאֵל עוֹד.

תהלים, פ"ג 5

אֶרֶץ אַל־תְּכַסִּי דָמִי

איוב, ט"ז 17

החורבן

חורבן ועוז

מאת דב רבין

בפתח הגיהנום

הפצצה ותדהמה

אש תופת ממרומים הרעידה והציפה בפתע את גרודנה, באישון לילה אור ל־23 ביוני 1941. היתה זו אחת הערים בתחום השלטון הרוסי, שעליהן בראש וראשונה הונחה התקפת הבזק מן האוויר ע״י המטוסים הנאציים. גלים גלים עלו הללו ברוח זלעפות בשחקי גרודנה והערו עליה ללא הפוגה ברד פצצות של נפץ ותבערה. הראשונות מהן נפלו בסביבות הגשר שעל פני הנימאן ליד קרסקטיני הצבא. בהלת פלצות אחזה בתושבים הנבוכים, שלא עמדו תחילה על פשר האסון ולא ידעו אנה והיאך והיכן וכיצד למצוא מסתור.

מחצית מבתי המגורים בגרודנה היו למאכולת ללהבות ההפצצה. ב„פרבר״ נשרפו כל הרבעים שמדרום לרח׳ ליפובה. לרבות בית־הכנסת העתיק מעץ; ובעיר גופה—כל שבמעלה מן הנימאן — מ„פודול״ — אל כיכר באטורי, עד לפינתו של רח׳ המצודה („זאמקובה״) פנימה מזה, ואל מעבר לרחובות מישצ׳אנסקה ובוניפראטרסקה („השוק החדש״) עד למגדל של משאבות המים לאידך.

יום קודם לכן עוד הספיקו הרשויות הסוביטיים לערוך „טיהור״ בעיר ולפנות ממנה את אלה שנחשבו בעיניהם כ„אלמנטים עוינים״ את המשטר הקומוניסטי. אך עתה נמלטו אף אנשי־הצבא עצמם על נפשם, במנוסה, בהשאירם את התושבים לגורלם.

הדרכים למזרח נתמלאו להקות יהודים נסים בבהלה מפני הצר, כשהם נוטשים מאחורי גוום הכול, והמפציצים הטור־פנים דולקים אחריהם, אף משיגים את שיירות המפונים ועושים שמות באלה כבאלה. וכל הנותר בחיים אין לו אלא לחזור על עקבותיו בתוך התוהו ובוהו ולעשות דרכו על פני נתיבות זרועות חללים ופצועים נתוקים ועזובים ומפרפרים בגסיסתם. מעטים בלבד מבני־עמנו שבגרודנה משחק להם מזלם להיחלץ במנוסתם לרוסיה הפנימית אל מעבר לחזית המלחמה, על כל שצפוי היה להם שם.

שטנה, כפייה, התעללות

אך נכבשה גרודנה ע״י הנאצים, והחלו שונאי־ישראל המקומיים להגיר חוצה את מלוא סאת הטינה השמורה בלבם כלפי שכניהם שמבני־ברית. בכרזות שהופיעו בחוצות, הוצגו הגרמנים כגואלים שבאו „לשחרר את הפולנים מן העול היהודי־המאסוני״ ומשנשתרר לאלתר בעיר מחסור חריף במזונות והכל החלו צובאים מצופפים בטורים ארוכים בתור, למען זכות במנת־לחם כלשהי — נחלצו נוטרי המשטמה לגרש בכוח הזרוע מן השורות, כל שדמות יהודית ניבטת מפניו.

יומיים לאחר פלישת הקלגסים הגרמנים, חויבו כל בני־ישראל שבגיל 16—60 בעבודת־כפייה מעתה ולהבא, בלא תמורה בשכר או במזון. הכל נצטוו להתייצב לשם כך מדי בוקר בבוקרו ברחבת בית־הכנסת הגדול, משם היו נשלחים באשר נשלחו. כן הוטלה החובה להצטייד ב„תעודת־עבודה״, לסמן בה, אם מילא בעליה את מלאכת־יומו והיכן.

ובחוצות נערך מצוד על עוברים־ושבים יהודים, לרבות נשים, והם נחטפו ל„עבודה״, אשר משמעה, על הרוב, היה אך עינויים בלבד. בבנין של בית־הקפה „רויאל״, בו נשתכנה עתה משטרת־השדה הגרמנית, היו חולקים לעובדי־הכפייה הללו מכות־רצח, מתעללים בהם, מורחים בצואה, משקעים אותם ערומים בבריכת מים ופוקדים עליהם ל„סבן״ איש את עמיתו בשברי לבנים, תוך זמרה בקצב, כשהסא־דיסטים הנאצים עומדים עליהם ומאיצים בהם, אף מצלמים את „המחזה המשעשע״.

על נשים מבנות־ישראל, שהועבדו שם בפרך, היו מצווים לפשוט ממלבושיהן, לשטוף בהם את הרצפות וללבשם שוב כמות שהם, על מלוא הלכלוך שנספג ודבק בהם. ולא היו המתעמרים אומרים די, עד שלא היו יוצקים עליהן את מי־השופכין. בעת ובעונה אחת היו נשים יהודיות אחרות מובאות אל גני־הירק שבסביבה ונצטוות לנכש עשבים שוטים, בלא קרוס וכרוע, אלא רכונות־גב בלבד.

גזירות

ב־30 ביוני נאסר על היהודים לבקר בשווקים ולהלך במדרכות, וגם במרצפת הרחוב הותרה להם התנועה אך בצד ימין וביחידות בלבד. כן נצטוו להסיר את כובעיהם לפני כל לבוש־מדים גרמני, לענוד על היד השמאלית סרט לבן ו„מגן דויד״ כחול עליו, וכן לסמן במגן־דויד גם את משכנותיהם. כעבור זמן־מה יצאה פקודה להמיר את הסרט בטלאים צהובים דמויי מגן־דויד, תפורים לבגד העליון ולזה שמתח־תיו, בחזה ובגב מצד שמאל.

כ־12 יום לאחר כניסת הגרמנים לעיר, חויבו היהודים להירשם, ותעודות־הזהות שלהם הוטבעו בחותמת „יהודי״.

מקלטי־הרדיו הוחרמו ונאסרה כל האזנה לשידורים. הכאת יהודים ברחוב, התנפלות עליהם ועל בתיהם ושדידתם ושאר מעשי־טרור בהם היו לשיגרת יום־יום.

ייסוד ה„יודנראט"

כשבועיים לאחר פלישת הנאצים לגרודנה, פקדה מיפקדת־השדה של צבאם על תורגמנה היהודי, דויד בראוור, לשעבר המנהל ברשת החינוך העברית של „תרבות" — לכונן נציגות יהודית בעיר ולעמוד בראשה. את „מועצת־היהודים", היא ה„יודנראט", בן עשרה חברים בתחילתו, נצטווה במפגיע להרכיב תוך 24 שעות.

מסופר, שבקרב העסקנים לחוגיהם ולזרמיהם, שהוזמנו ע"י בראוור להחליט בדבר הקמת היודנראט, נחלקו הדעות: חלקם הזהירו, שאך תחבולת־מירמה היא כאן מצד הנאצים, כדי שנציגות יהודית תקל מעליהם לבצע את מזימותיהם הרצחניות; אולם הרוב מצאו, שכורח הוא להקים מוסד אשר ייצג את העדה, וכי עשוי הוא לפעול למען הקהות חודן של גזירות. ועוד: מן הנמנע היה, שלא לדאוג, לאלתר ובכל הדחיפות, לנשרפים, ליתומים, לחולים העניים ולכל שאר השרויים בסבל ובמצוקה, שכה רבו עתה בקהל ישראל שבעיר.

כפי שמסר בשעתו בראוור, שימשו במידה מסוימת כמפתח להרכבתה של „מועצת־היהודים" — יחסי הכוחות של הזרמים הציבוריים בקהלה, להוציא את הקומוניסטים. וכך נימנו עם 10 החברים של היודנראט לפי העדויות: דויד בראוור, שנתמנה ל„ראש היהודים" בגרודנה; עורכי־הדין יצחק גוז'אנסקי ואברהם זאדאי; עסקני הסוחרים היהודים ונציגיהם בציבור, מראשי בנק־הסוחרים הקואופ־ראטיבי, אברהם ליפשיץ—היו"ר בו, ויעקב עפרון—מנהלו; החרשתן אשר קוסובסקי; הכלכלן והמומחה לענייני־כספים, העסקן הציבורי, הסגן לשעבר לראש־העיר — יהושע סוכוב־לאַנסקי; צבי טאַרלובסקי; העסקן החרדי ר' זאב וולף ברמאן וד"ר ש' ביק.

מספרם של חברי היודנראט הוגדל אחר־כך ל־24, ובין חבריו הנוספים נזכרים: מורי „תרבות" — ד"ר צבי בלקו, ישראל לאנדה, זאב יקל וישראל גרוּב; התעשיין אהרן יזרסקי; הרופא מעסקני ה„בונד" ד"ר יהודה ליפניק, העו"ד י' פירסטנברג; וזמן־מה — בעל הליטוגרפיה לזר מיילאַ־כוביץ, אשר פרש אחר־כך ממוסד זה. בעדויות־יחיד נזכרים עוד כחברים ביודנראט העו"ד יהושע נויבאַואר, וכן אברמו־ביץ' — סוחר במוצרי טכסטיל בפרבר.

קטל

בראשית יולי הגיעה לגרודנה פלוגה של ה„גסטאַפו" (היא „גהיימה שטאַאטס־פוליציי" = משטרת־המדינה החש־אית, הנאצית). דרשו הללו מראשי היודנראט להגיש להם רשימה של „יהודים מכובדים" בעיר. בידוע, היתה דרכה של השרה הנאצית, של הגסטאפו במיוחד, שלכל דרישה הבאה מהם מתלווה גם איום, שאי־מילויה במועדה יגרור אחריו הוצאה להורג של יהודים במספר כזה או כזה. ועוד: עדיין רחוקים היו באותה שעה בקהלות ישראל מלהעמיק לרדת בחקר זממו של אשמדאי עד תום משמעותו ותהומיותו. הרשימה הנדרשת הוגשה אפוא לרשות.

מייד אסרו הצוררים 80 מאנשי האינטליגנציה של העדה ומטוביה, הובילום באשר הובילום ולא נודעו עקבותם. רק כעבור זמן נודע, שהומתו כולם בדם קר במצדים שבסביבה. היה זה לחלאת־הבריה הנאצית קטל־הבכורה ביהודי גרודנה, והיתה קהלה זו לא יחידה בכך; אולם לא ידעה האחת על שעוללו המרצחים לאחותה, כי הושבו כולן בדד, בסגור עליהן צר ומשחית.

כך נעקדו נפלו קרבן מבחירי בניה של הורודנה היהודית, נקום יינקם דמם — וביניהם: רבה הצעיר ר' צבי־הירש ב"ר מיכל דויד רוזובסקי; עורכי־הדין משה גליקספלד ורפאל לובמאן; מטובי המורים—ההסטוריון של גרודנה ד"ר חיים וליצ'קר, וכן קאמינסקי (שניהם מן הגימנזיה הריאלית). יהושע פרוכטרמאן ויוסף ויגדורוביץ', ואחרים.

„קונטריבוציה" וסחיטה

בראשית אוגוסט הוכללה גרודנה בתחומה של רוסיה הלבנה. נתמנה מושל אזרחי — מפלצת מרושעת בשם בקר — אחר־כך מושלה של מינסק ומשמיד יהודיה. עריץ זה, שהיה מפיל אימת־מוות על נציגי היודנראט, שהיו נאלצים לבוא במגע עמו — הטיל לאלתר, בלוויית איום חד־משמעי, קונטריבוציה כבדה על היהודים בחפצים ובבגדים, ואחר־כך, בחלקה, בכסף.

לא היתה אפוא כל ברירה לפני היודנראט אלא למלא ללא שיהות את הנדרש, להשביע את תאוות־הסחיטה הנאצית. הוקמו בו לתכלית זו שתי מחלקות — להפקעות ולכספים. על הראשונה היה לאסוף־להפקיע בבתי היהודים רהיטים, מפות־שולחן, מערכות של כלי־אכילה וחפצים אחרים ככל שתבע תאבונם של אנשי הקצונה הגרמנים. תפקידה הראשון של המחלקה לכספים היה — לגבות את דמי־הכופר של העדה לשלטון הנאצי. היטלים חד־פעמיים מיוחדים הוטלו לשם כך על בעלי־היכולת, ובמשך הזמן הונהגה שיטת מסים כוללנית סדירה. במשך שבועות מספר נסחטו אפוא מיהודי גרודנה, שמחציתם נשרפים היו והשאר מרוששים עוד מימי השלטון הסובייטי — כ־200,000 ולר במזומנים ובדברי־ערך.

עזרת אחים

תפקיד ראשון במעלה בחיוניותו, שלפניו ניצב היודנראט, היה — לעשות למען ספק מזון ליהודי העיר, ובייחוד להקל את מצוקתם של חסרי־הכול המרובים שבעדה. הוקמה עתה המחלקה לעזרה סוציאלית, שהחלה לפעול לאלתר. נערכה מגבית למען הנזקקים, והציבור היהודי נענה בנפש חפצה וביד רחבה ותרם במיוחד מכל כסות ותנועלת. בעליית־הגג של בנין הקהלה לשעבר, ברחוב הובר, ושבו שכן עתה היודנראט, אף כוננו מכבסה ארעית, ומתנדבות היו באות לכבס שם, לתקן ולגהץ לבנים ובגדים לשם חלוקתם לנצרכים. כן חילקו להם לחם וגם כסף.

בעת ובעונה אחת הקים היודנראט מחלקה לרישום ולתיעוד, וכעבור זמן־מה — מחלקות לאספקה ולעבודה. אחר־כך נתכונן גם ה„אורדנונגס־דינסט" („שירות־הסדר היהודי", כביכול), הוא המיליציה או המשטרה היהודית.

גירוש ממרכז העיר

בסוף ספטמבר נצטוו היהודים דרי הרחובות הראשיים — דומיניקאַנסקה ואוז'שקובה — ותושבי „סלובודקה", לעקור משם כולם במשך שעות ספורות. למגורשים אבדו עתה בפתע לא רק נכסיהם שבמקרקעין בלבד, אלא גם שאר רכושם ברובו, שלא הורשה להם להעתיקו או שלא ניתן היה להם לעשות זאת מניה וביה.

כעבור זמן־מה הוצאה גרודנה מתחום רוסיה הלבנה, וסופחה, כחלק מ„מחוז־ביאַליסטוק" כולו, אל „הרייך השלישי", תחילה להלכה, ובמארס 1942 גם למעשה — לפרוסיה המזרחית.

„ברייך השלישי לא ייעשה כזאת"

עד מהרה החלו מסתננות ומגיעות לגרודנה בשורות־איוב ראשונות על השואה שהמיטו הנאצים על המונים מיהודי וילנה, ועל מעשי־הזוועה שעוללו בהם המרצחים. כן תכפו ובאו ידיעות על השחיטות בעיירות, מהן קרובות לגרודנה, על שריפת בתי־מדרש והתעללות באחינו־בני־ישראל ושאר מעללי־אימים בהם. אך הקהל הרחב בקרב יהודי גרודנה (וגם בביאליסטוק), אמר להשתעשע בתקוות־שוא, כי עליהם לא תגיע הרעה, שכן ב„רייך השלישי", שעם תושביו הם „נימנים" — „לא ייעשה כזאת".

על סף הכליאה

בינתיים החלו תוכפות וגוברות שמועות, כי עומדים לכלוא גם את יהודי גרודנה בגטו, וכי מייעדים לכך תחום מסוים. אולם לא תפס עדיין איש פירושו של דבר לאשורו, והדעות על כך בקהל חלוקות היו. טענו בעלי־בטחון: „ב'רייך השלישי' לא יגיעו הדברים לידי כך", ונמצאו, שסברו, שמן הסתם אומר הצר למגוע מאת יהודים לסחור או ביקורי שכנים שלא מבני־ברית. בדרך כלל לא נתקבל על הדעת, כי רבבות ייכלאו מאחורי גדר־תיל, ובוודאי לא הובן כמשמעותו דבר המזימה המרחיקה לכת, וכי מדובר בשלב בדרך להשמדת עם שלם. ולאידך כבר נילאו היהודים לשאת את ההתפרצויות של פריצי הנאצים אל בתיהם ואת השרירות וההתעללות בהם ללא גבול, ונדמה היה להם, כי במרוכז יחד במגודר כלפי חוץ — יהיו אולי מוגנים יותר.

אף־על־פי־כן כססו חשדות כבדים בלב והפחד מפני הבאות מירר עתה את החיים ולא נתן מנוח. גם המצב בחזיתות המלחמה לא הפיח עדיין תקוות לטובה, כי עוד עמדו קלגסי הנאצים במרום נצחונותיהם בשערי מוסקבה ולנינגראד.

החלו אפוא רבים מתכוננים בקדחתנות לקראת הימים הבאים — להצטייד במזונות ולמכור בחצי־חינם רהיטים וחפצים וכל שנראה בבחינת מיותר במידה כלשהי בהעברה בשעת־חירום. עטו עתה שכני ישראל על ההזדמנות הלא־מצויה להיות נשכרים בריווח מאסון היהודים ולזכות בפרוטות מפרי־עמלם ומרכושם. היו איכרים זריזים מסובבים בעיר וחוזרים לכפריהם בצהלה בעגלותיהם המלאות וגדושות כל טוב מבתיהם של היהודים, ושנפל עתה בחלקם תמורת אסימונים בלבד. נמצאו גם „ידידים" נוצרים שהיו באים אל מכריהם שמבני־ברית להתחנף ולבקש, כי יפקידו ברשותם את מקצת המטלטלים, לשומרם „עד יעבור זעם". והיו גם ש„הזמינו" את הקרבנות אליהם, איימו להלשין עליהם בפני הגסטאפו, כי „מספסרים" הם הללו, ונטלו מהם את בגדם וכותנתם האחרונים וגירשום מעל פניהם.

באחרונה החלו מנסרות שמועות בקהל, שלא מכלאה אחת תיועד ליהודי גרודנה, אלא שני גטאות דווקה — דבר שהפיל עתה חיל ורעדה, בייחוד על אלה, שנתנו דעתם על פרשת וילנה ועל קצו האיום של האחד מגטאותיה. בו בזמן הופיע צו באחד הימים, שחייב את כל היהודים העוסקים במלאכה להצטייד ב„כרטיס־אומן", שניתן לפדותו מאת השלטון תמורת תשלום נאות. הכל ראו עתה כרטיס כזה כתעודת־ישע, שכן ברור היה, כי זקוקה מכונת המלחמה הנאצית לבעלי־מלאכה ולאנשי־מקצוע, ואלה יהיו בוודאי לא ראשונים בתור ביום־דין. כל שנשתייר אצלו חפץ אחרון עובר לסוחר, אץ בשעה האחרונה למכרו בכל מחיר ולהיחפז אל משרד היודנראט, להידחק שם בין המון המצטופפים והנאבקים על הזכות לפדות את הכרטיס הגורלי ולהיות מעתה זגג בישראל, אופה, חשמלאי או אומן אחר כלשהו מן הנדרשים ומבעלי־הסיכויים להאריך בחיים.

נסתיימה חלוקת התעודות הללו ביום ו' של השבוע,

ועדיין לא הספיקה השבת לפרוס כנפיה על הורודנה היהודית, וידיעה מבעיתה החרידה הכול: הגרמנים דורשים לספק להם לשבת 2 פלוגות עובדים מצוידות באתים ובקרדומים. נמצאו שאמרו לראות כאן הכנות לשחיטה בהמון, ולעומתם — תכונה להקמת גטו. לפני המשכימים קום למחרת, בשבת בבוקר האחד בנובמבר 1941, נתגלו בחוצות הודעות באותיות שחורות שמנות, ומוקפות מסגרת אדומה נרחבת, וכותרתן היתה „צו לכינון רובע יהודי בגרודנה".

היהודים נדרשו להימצא ממחרת, יום א' שני לנובמבר, בשני רבעים בלבד, שיועדו למענם: האחד, שיוחד לבעלי־מקצוע — „גטו א'" ומרכזו ה„שולהויף", ויקיף את השטח שבין חצר בית־הכנסת הגדול ועד רחוב וילנה מזה, ובין ראש המדרון לנחל הורודניצ'אנקה ועד לעברו הצפוני של רח' זאמקובה או לחצרות הבתים שחזיתם פונה לרח' דומיניקאנסקה מזה; ואילו גטו ב', לכל שאר ישראל, ה„לא־פרודוקטיביים", מקומו יהא ב„סלובודקה", בין ראש המדרון שמעל תעלת מסילת־הברזל ולבין דרך־המלך שמעבר לכפר פוהולאנקה מזה, ובין הכביש המוביל לסקידל ולבין בתי־הקברות לנוצרים, מאידך.

על היהודים, נאמר בצו, לעבור אל הגטאות משעה 12 בצהריים, ולא לפני כן, ועד שעה 6 בערב, שאחריה נאסר עליהם לעזוב את רבעיהם הללו, וכל העובר על הפקודה ייענש בעונש החמור ביותר.

הפלוגות יצאו למלאכתן, תקעו עמודים בגובה של 2 מטרים מסביב לגטאות המיועדים ומתחו סביבם גדר סבוכה של תיל דוקרני. בכל גטו נקבע שער־כניסה יחיד בלבד.

הכניסה לגטו

היו שניסו עוד במשך יום השבת להבריח חלק ממטלטליהם לגטו, אולם רשת צפופה של משמרות שוטרים גרמנים ופולנים היתה פרושה על כל פינות העיר, להחרים כל צרור מידי יהודים עוברים־ושבים ולחלוק להם מכות־רצח בתמורה. במצוד על בני־ישראל השתתפו גם נוצרים מקומיים, שגילו להיטות יתרה במסירת יהודים לידי השוטרים.

אותו לילה ירד שלג ראשון וכיסה את פני גרודנה. אולם עם בוקר החל להתמוסס, האדמה מתחתיו נתמלאה שלוליות מים ונהפכה לבוץ דביק ועמוק. בשעה היעודה הגיחו בני־ישראל בהמוניהם לרחובות וצרורותיהם על כתפיהם או במריצות ובעגלות־ילדים, ופניהם אל הגטאות. כל שימוש בכלי־רכב ובתעבורה אחרת נאסר עליהם. רובם לא ידעו לאיזה מן הגטאות עליהם לפנות, ורבתה המהומה והתעייה. הכל רצים כהמומי רעם להקדים ולהגיע ולמצוא לעצמם ולביתם מקום מחסה כלשהו. בדרך לגטאות צובאים שוטרים פולנים וגרמנים, לשמור, כביכול, על הסדר, ולהרבות למעשה בהלה ומבוכה. מפשפשים הם בכליהם של היהודים הנוהרים בחפזון, ושודדים כל שתחמוד עינם, ושכנים „ארים" נטפלים אף הם, מציעים עזרתם, כביכול, ונוטלים לעצמם חפצים מחפצים למיניהם.

אך קודמת לכניסה לגטו „ביקורת", והשער צר מלעבור בו. ניצבים אפוא ביום סגריר על רגליהם, בטיט היוון, המוני בית־ישראל דהורודנה, 15,000 איש, מזקן ועד יונק־שדיים, בשורה מתמשכת לאורך „כיכר באטורי" ורחוב זאמקובה, עד לפתחה של סימטת־המקולין, היא „יאטקע־געסל" הצרה, וצופים הם ומייחלים, כי תותר להם הכניסה למכלאתם.

היה זה מחזה מחריד לצפות בו, מספר עד־ראיה: עם שלם ניצב בחפזון טרוף, והוא עמוס כל „רכושו" שנותר לו, אלה צרורותיו, על שכמו, כביציאת־מצרים, שבוודאי אך מעין משחק־ילדים היתה לעומת העקירה אל הגטו; בזרועותיהם של רבים תינוקות מייבבים קופאים מקור, וכולם יחד דוחקים ומועכים זה את זה כדי סכנת־נפשות, המומים, גועשים, מהם אף ניצים ביניהם בקוצר־רוחם. האחד מדמה עוד לחמוק על רגל אחת אל דירתו, שעתה זה עזבה, ולטלטל משם חפץ נוסף כלשהו או מעט גזרי עץ להסקה, וחברו חרדה תאחזנו, שמא יתאחר ולא ימצא עוד קורת־גג לנפשו ולביתו.

וכאן ניצבים ומשתוללים הנאצים בני־הבליעל וצמאי־הבצע, הממונים על „ביקורת" הצרורות, וכדרכם, זורעים הם אנדרלמוסיה ותוהו ובוהו בצדייה, להרבות מבוכה וסבל. כל דבר־ערך, שלבם יחשק בו, הריהו „מוחרם" מניה וביה ומושם אל כליהם; וכל חפץ, שיצר ההתעוללות ישיאם לשלול מאת היהודים — מושלך הצדה אל הבוץ ונשחת.

המון פולנים מבין התושבים וגרמנים ציביליים נתקהלו גם הם כאן, וכן „אחיות רחמניות" בנות „עם־האדונים" הטבטוני, מבית־החולים הצבאי הסמוך. הללו „עוזרות", כביכול, בבדיקה, אינן פוסחות על איש, לא תירתענה מלפשפש בכיסי מכנסיהם של גברים עד למבושיהם, ולא יבחל לבן לקנות במשיכה אף מן הזוטות שבזוטות. ציבורי הערימות משרידי פרי־עמלן של משפחות ישראל — עד להדום או לכר אחרון מרהיטיהם וממצעיהם — הריהם מתערמים ומתגבהים כאן לעיני כול מעבר לגדרי־התיל חוצה של הגטו, באין דורש להם.

כזו היתה הדרך לגטו א' „המיוחס", לבעלי־המלאכה ולאלה שעמד להם כיסם לרכוש „תעודות־אומן"; וכזו — הכניסה גם לגטו ב', שיועד לשאר ישראל, לרבות בעלי־מקצוע שלא נתמזל להם מזלם לפדות את „תעודת־הישע" המדומה.

בשעה שש בערב ננעלו השערים. יהודי גרודנה נכלאו עתה מאחוריהם.

רחוב זאַמקובה ביום הכניסה לגטו

שלאָס־גאס, אין טאָג פון אריינגיין אין געטאָ

On the day of entrance into the Ghetto

ליד שער הגטו
(ראה החץ)
בפינת „יאַטקע־געסל"

ביים געטאָ־טויער
(ז' דעם פייל),
ראָג יאַטקע־געסל

At the Ghetto-gate

הבנין במרכז —
משכן היודנראט
אין צענטער —
די יודנראט־געביידע

בתור לכניסה

מיט די קלימעקעס אין דער ריי
ביים אריינגאנג

Waiting
to enter the Ghetto

ביום הכניסה לגטו

גראָדנער יידן גייען אין געטאָ אריין

On the way to the Ghetto

הז'נדרמים „בודקים"

די זשאנדארמען „רעווידירן"

Nazi's search entering Jews

לאחר „הבדיקה"

נאך דער „אונטערזוכונג"

After the search

מימין, מסומנת ב־×
פון רעכטס,
באצייכנט מיט × —
יהודית לאַפין

ענות הגטו

חנק בציפוף

ירד הערב. מן העיר בוקעים הדי יריות תכופות ממקלעי הז׳נדרמים הגרמנים, להפחיד יהודים, שלא יחמקו חלילה אל מחוץ לגטו, לאסוף אליו מרכושם המופקר. ושם מוסיפים בינתיים להשתולל עורבים מבין השכנים בני דת ישו, שבאה עתה שעתם לעוט על משכנות בני דת משה הנטושים ולבוז בהם שלל.

ב„שולהויף״ וב„טרויצה״ רבה היתה הצפיפות גם בימים „כתיקנם״, היא עלתה במאוד לאחר הפצצת העיר ושריפת מחציתה, ואחר־כך אף נגדשה עם גירוש היהודים מרחובות קריה הראשיים; והנה עתה נדחקו הנה ונדחסו המונים נוספים לאלפיהם, כפי שטח המחיה שהקצו לבית־ישראל יורשי המן בני־זמננו: מטר מרובע, בקירוב, לנפש, ותו לא. בעלי־קשרים ואמידים מעטים, עוד שיחקו להם כספם או „יחוסם״, וזכו לדירה מתוקנת כלשהי. המון העם נאחז, לשעה, בכל קרן מקלט שנזדמנה: בפינת מרתף, בעליית־גג, בפלוש דבית־מדרש, אף בסוכת־עץ רעועה וחשופה לקרה ב„שוק־הדגים״. מטלטלים וצרורות „הרכוש״, לרבות מצעים למשכב — נשתיירו בציבוריהם בחוץ, מאין מקום להניחם בפנים. אף־על־פי־כן הורגשה עתה הקלה כלשהי לנפש, ולו לשעה: אין נראים עוד כאן השכנים „האריים״ המקומיים, על המשטמה השופעת מהם.

מרבית הנכלאים בגטו הגיעו אליו אף ללא רהיטים ועצים להסקה, ומהם גם בלא מצעים להניח ראשם וגופם עליהם, ומצויים היו לא־מעטים, שגם כסות לא היתה להם מלבד זו שעל עורם. ואמנם, נתמכרו לאלתר חברי הנשיאות של היודנראט לעזור ולהמציא פינה לכול. אך למען מנוע משוא־פנים ושחיתות, הוקמה „ועדת־מגורים״ מיוחדת עם העו״ד י׳ פירסטנברג בראשה, וזו נרתמה בנפש חפצה בעול, ולאחר 2—3 שבועות לא נותר איש בגטו ללא קורת־גג לנפשו ולביתו, ולו בצפיפות ללא נשוא של 2—3 משפחות בקיטון יחד. בייחוד, מסופר, נתמסר לכך במרץ רב ובחום לבו היהודי, ד״ר צבי בלקו.

קשה ביותר מבחינת המגורים היה המצב בגטו ב׳ שבסלובודקה, שבתיו משוכנים היו באחרונה נוצרים, לאחר שגורשו משם היהודים חדשיים לפני־כן. גטו זה נשתרע גם על פני הכפר הזעיר הסמוך פוהולאנקה, מרכז לבריונים שונאי ישראל עוד מלפני המלחמה, שידם היתה גם בפרעות בשבועות שנת תרצ״ה. הללו פירקו והוציאו עתה, לפני נטשם את דירותיהם, את דלתותיהן וחלונותיהן, הרסו את התנורים והשחיתו כל שיכלו והספיקו. ועדת־הדירות עשתה במיטב יכולתה לשיפוץ הבתים לאלתר, אף הוסיפה במשך הזמן לתקנם ולהטיב כלשהו את מצב המגורים בשני הגטאות, ולהקל על מצוקת הצפיפות הנוראה בהם.

הרג ושוד

מבחינת הביטחה לנפש שפר מצבם של יהודי הגטאות בגרודנה משל אחיהם במקומות אחרים. למעשי־הטרור וההרג היה אמנם המשך גם עתה, אולם לא בדרך של פגיעה בהמון. למשרדי היודנראט, שעברו לשכון ברחוב זאמקובה, בבנין הגדול, בו שכן בשעתו ביה״ס „יבנה״ — היתה גישה מחוץ לגדר הגטו, וגרמנים כמעט ולא נראו במכלאה פנימה, למזלה, ועם זאת רב היה הפחד ומדכא.

סידרת מאסרים היתה נערכת ע״י השררה מדי פעם בפעם, בתואנות מתואנות שונות. בתחילה נאסרו קומוניסטים, כביכול, ובין הקרבנות שנפלו היו, בין היתר, שתי המורות קאפלאנסקי (לצרפתית) ומלצר. אחר־כך היו עוצרים על האזנה לשידורי ראדיו ומסירת ידיעות — אף „עבריינים״ שלא „חטאו״ בכך כלל וכלל — וממיתים את כולם במצדים שבסביבה. הן היה דבר בידודם של היהודים בגטו וניתוקם מן הנעשה סביבם ומשאר הקהלות, ובייחוד מן המתרחש בעולם לאשורו — אחד העיקרים שבאסטרטגיית ההשמדה; שכן שומה היה תחילה לדכא כליל את נפש האדם מישראל, להטעותו ולהתהותו, שלא תקום בו עוד רוח להתנגדות בכוח. ולא בלא יסוד ראו הנאצים בהאזנה לשידורי־חוץ ובמסירת ידיעות — העזה של אי־ציות להם ושל התמרדות נגדם.

וכך נעצרו ולא חזרו עוד שייקה בּוֹרקה מן הנוער הקומוניסטי; ובשלהי הקיץ של שנת 1942, המרפא האהוד והמקובל בעיר יחיאל שאפּראנסקי — קומוניסט איש־מחתרת, שלא נלאה מלהגיש את עזרתו להמוני העם ולדליו בכל מצב, אף היה ממציא להם תרופות ומעודדם ומעורר בהם תקוות, בהביאו אליהם ידיעות טובות מן החזיתות. על האזנה לתחנות חו״ל ומסירת מידע (אינפורמציה) מהן, נאסר גם ד״ר בריזמאן, מנהל המחלקה לבריאות משל היודנראט, מטובי עסקניה של גרודנה היהודית. הוא הוכה נמרצות ונפל למשכב למשך זמן רב — בשל סירובו למסור, בידי מי נמצא המקלט — אך לא עלה בידי הצר להוציא מפיו דבר.

ההמתות בידי הגרמנים צמאי־דמם של ישראל היו תופעה שכיחה גם עתה, ובין השאר נשלחו, באביב 1942, יהודים מן הגטו לעבוד בפּוֹנימוּן שעל גדת הנימאן, שם נצטוו להיכנס לנהר להתרחץ, וטובעו.

בעת ובעונה אחת נמשך ללא הפוגה שוד השרידים של

הרכוש היהודי. מדי פעם בפעם היו מופיעות פקודות על הפקעת חפצים לתשלום ארנונות, ונילוו אליהן אזהרות, שאם לא יסופק הדרוש ובמועד, יוצאו כך וכך יהודים להורג. היודנראט נאלץ בכן להמציא לנאצים המצא וחזור כל שחשקה תאוותם, ותשוקתם לא ידעה שׂיבעה: מתלבושת ותנעולת ממיטב הטיב ומכלי־מטבח־וחשמל — ועד לכסתות מפלומה, וילונות, רהיטים ומכשירי־רפואה, כלי־כסף, עדיים, בּוֹשם משובח ומשקאות חריפים יקרים. אספה המחלקה ל„הפקעות", משל היודנראט, ידיעות מדויקות על המצוי אצל כל יהודי ויהודי במקום עד לכר שעוד יצלח להשעין עליו ראש ולמיטה שתניח דעת השודדים.

תחילה היו מבקרים בבתי הגטו ממונים מטעם המחלקה הנ"ל ו„אוספים" שם את שנראה בעיניהם. אולם במשך הזמן הנהיגו „הפקעה־למלאי", לכל צרה שלא תבוא. והואיל ועל „המפקיעים" לא ניתן היה, כנראה, לפקח ולבדוק מה מוסרים הם לידי השודדים הנאצים ומה טומנים הם בצלחתם שלהם — התייחס הקהל לשלוחים אלה של היודנראט באי־אמון ובחשדות. במחסן מחלקתו „להפקעות", או כפי שנתקראה לגנאי בפי העם — „מחלקת השוד" — נצטברה אפוא גניזה מלאה וגדושה חפצי־ערך מכל המינים.

ליד אותה מחלקה הוקמו גם שלוש סדנות מיוחדות — לחייטות, לסנדלרות ולמלאכת־מחשבת (בזו עבד טוביה זאַמקוב), ושכל עיסוקם היה למלא את „הזמנותיהם" ו„משאלותיהם" של אנשי הרשות, ושל הגאסטפו במיוחד, אף למתן „מתנות של לא־יחרץ" להם. סדנות אלה היו עמוסות עבודה למכביר כדי חמדנותם של פריצי־החיות העריצים.

בשיתוף־פעולה עם מחלקת־ההפקעות של היודנראט פעלו הקשרים ה„המתווכים" בינו ולבין הגסטאפו — שני צעירים, שנטלו על עצמם תפקיד מסובך ומסוכן זה. פעולתם היתה עטופה במעטה של סודיות חמורה ועוררה אצל רבים הרהורים כבדים, בייחוד בתקופת המבחן של חיסול הגטו.

שעבוד הגוף

אם לפני הקמת הגטו היו היהודים מצווים להתייצב לעבודת־הכפייה מדי בוקר בבוקרו, הרי מעתה הוחלה חובה זו על ימים מספר בלבד בשבוע, ולבעלי־אמצעים ניתן לשכור עניים או קטינים שיעבדו במקומם.

מחלקת־העבודה של היודנראט כיוונה את פעולתה במגמה שרווחה בו, שככל שיגלה הגטו יתר יכולת בעבודה וירבו המומחים בה — כן יגברו סיכוייו להיוותר בחיים. השתדלה בכן המחלקה, שייצאו לעבודה כל הנדרשים לכך ובמספר מירבי ככל האפשר.

מקומות־העבודה, מהם יציבים, היו בחלק גדול מחוץ לגטו, ולשם יציאה אליה היו מתכנסים עתה ליד שערו. פלוגות עובדים שונות היו מועסקים בקביעות במסילת־הברזל, בכבישים, בבנייה מטעם המשרד הצבאי המיוחד לכך, במוסכי הצבא, בבית־החרושת לטבק ובכיוצא באלה. כל אחד השתדל להימנות עם פלוגה „טובה", העובדת בשביל הצבא, ובייחוד בשביל הגסטאפו, שכן הוחזקו העובדים למען הללו, בעיני אנשי־הגטו, כ„בטוחים" מסכנת השמדה, אך לאו כל אחד היה זוכה לחדור לפלוגה כזו. השכר בעד העבודה הקשה למען הנאצים היה אפסי, והיא היתה מלווה נגישות, מהלומות וחבטות.

בראש המחלקה לעבודה, של היודנראט, עמד תחילה אהרן יזרסקי, ובמאוחר יותר — ישראל לאַנדה.

להציל מרעב

מנת המזון הרשמית לתושבי הגטו הכילה 200 גרם לחם ליום, מעט תפוחי־אדמה ולפעמים גם מקצת בשר־סוסים פגול. אך מלבד אלה עלה בידי ראש־היודנראט דויד בראוור להוציא מידי הגרמנים כמויות מזון נוספות, לרבות בקמח, ירקות אף בשר, ולהגדיל במקצת את המנה, שהיתה אמנם דלה גם עתה, אך עלתה על זו של היהודים במקומות אחרים.

להכניס צרכי־אוכל מן החוץ, שלא בחסד הצוררים, בתנאי הגטו המבודד, המגודר והנשמר ע"י הגרמנים מסביב — ניתן היה רק בדרך של הברחה ופיקוח נפש, אף זאת במחירים מופקעים לאין שיעור, שרק אמידים יכלו לעמוד בהם. את הדאגה למען הוסיף מזונות־יסוד להמון העם נטלה אפוא על עצמה ה מ ח ל ק ה ל א ס פ ק ה, משל היודנראט, עם חברו יעקב עפרון בראשה. זו השתדלה, אף הצליחה, בזכות כשרונו הארגוני של מנהלה איש־המסחר — להבריח לגטו במאורגן מיצרכים חיוניים שונים, בכללם סבון, גפרורים וכיוצא באלה. המחלקה גם הסדירה את חלוקתם לתושבים במחירים נוחים, בחנויות מיוחדות במנות קצובות, וזה — מלבד הלחם, שהיו מקבלים במאפיות עפ"י תלושים, ושלהן היתה המחלקה מספקת קמח, פחם וגם מלח. היא גם החסינה תפוחי־אדמה במרתפים שבבנין בית־הכנסת הגדול וחילקה גם אותם עפ"י כרטיסי־המזון. לעובדים בעבודה קשה הוקצתה גם מנת לחם נוספת.

בגטאות גרודנה לא קרה אפוא, על אף מזימות הצוררים, כי יגווע אדם ברעב, כפי שנתארע באשר נתארע.

גננות־ירק

יזמה ברוכה גילתה המחלקה לאספקה גם בטיפוח גנים ציבוריים ל ג י ד ו ל י ר ק ו ת. בגטו א' הוקצה לכך שטח בית־העלמין הקדום; בזה שב„סלובודקה" — החלקה הנר־חבת שממול לבית־היתומים היהודי, זה „השדה" של

„החלוץ" בשעתו, וכן הגנים שליד בית־החרושת לגפרורים משל יוסלביץ׳. גננים יהודים, בשותפות עם היודנראט, עיבדום, וחברי תנועות נוער הועסקו כאן. זמן־מה התירו השלטונות לעבד גם גנים מחוץ לגטו, משל יהודים, בעיקר ב„פרבר" שמעבר לנימאן. בכל אלה עלה להוסיף למזון גם מקצת ירקות טריים — תפוחי־אדמה, סלק וכרוב — שרב היה ערכם לשמירה על בריאותם של שוכני הגטו.

למען עודד גם את הפרט לנצל כל פינת קרקע פנויה לגידול ירקות, ערך היודנראט קורס לחקלאות, בן 6 חדשים, והמשתתפים בו שוחררו מחובת העבודה. ואמנם נחלצו מיושבי הגטו, בייחוד בסלובודקה, ועיבדו באינטנסיביות כל חלקונת אדמה שליד בתיהם, שתלו ירקות למיניהם ואספום והעלו את פרי־יבולם על שולחנם.

מטבחים ציבוריים

תפקיד חשוב ביותר מילאו בחיי הגטו שני המטבחים להזנת העם, אשר הראשון מהם, בבנין בית־הכנסת הגדול, הוקם ע״י היודנראט עוד בחדשים הראשונים לכניסת הגרמנים לעיר; והשני, במאוחר יותר — בגטו ב׳, במרתף של בית־החרושת לגפרורים. „ארוחת־הצהריים" הכילה מרק־ירקות מזין, לפעמים בתוספת של עצמות אף של בשר כזית; ובגטו ב׳ — של דגים מיובשים ממחסני הרוסים שבקלבּאסין, מבושלים בדוחן. מחיר הארוחה היה זול ביותר, ולחסרי־אמצעים ניתנה חינם. למשפחות למאות היתה זו למעשה „סעודתן" החמה היחידה ביממה. יש ואלפים היו צובאים בתור למען זכות בה. ערך־יתר נודע למטבחים הללו בימי החורף, כשניתן היה להשיג שם מי־שתייה חמים, ובבוקר השכם ובערב — אף כוסית „קפה" משעורה קלויה. את המזונות היו המטבחים מקבלים מאת המחלקה לאספקה משל היודנראט.

מקורות „קיום"

על מה נתקיימו כלואי הגטו? חלק גדול היה יוצא יום יום לעבוד מחוצה לו, רובם ביחידות צבאיות ובמפעלים גרמניים; והיו שהועסקו כבעלי־מקצוע בבתי־מלאכה של פולנים. שכר־עבודתם היה אפסי — מארק ליום בממוצע; אולם חלק מהם היו מצליחים להוציא עמם חוצה חפצים כלשהם למכירה אגב עבודתם, או להמרה במיצרכים אחרים, למען הבריחם, בשובם, לגטו פנימה ולהפיק מכך גם רווחים. הברחה זו היתה כרוכה בסיכון, של החרמת המוברח וכן בפיקוח־נפש.

רבים הועסקו בשירותים פנימיים בגטו גופו, לרבות במשרדי היודנראט, מוסדותיו וסדנותיו, ואחר־כך — בסדנות ובמפעלי־התעשייה, שהוקמו על־ידיו בקנה־מידה מורחב. מספר־מה עבדו, כאמור, בקיץ בגני־הירק.

קשה מאוד היה מצבם של חלק מן האינטליגנציה — מורים, עורכי־דין ואחרים — שלא מצאו להם מקום־אחיזה עתה (בתי־ספר לא היו קיימים בגטאות גרודנה), מהם שנזדקקו לסיוע ממש, והוא היה מוגש להם במתן־בסתר.

רבים היו בגטו, שנתקיימו על מכירה של סחורותיהם, חפציהם, אף של בגדים ושאר דברי־כסות, ככל שנשתיירו בידיהם. אך מרובים מאוד היו אלה, שמקור „מחייתם", בעוני ובמצוקה, היה על העזרה הסוציאלית בלבד, ושהם היו מקבלים מאת המחלקה המיועדת לכך שביודנראט.

אמידים של ימי גטו

היו בגטו גם שנשתייר אצלם כסף מימים עברו. לא מעטים מאלה, בייחוד סוחרים ובעלי־מלאכה שונים, הקימו בגטו, בהסתר מעיני הנאצים, מפעלים פרטיים זעירים, אותם היו מפעילים בלילות: מאפיות, מגרסות, טחנות לקמח, מסבנות ובתי־חרושת ביתיים לסוכריות, לסירופ ולעמילן. נמצאו מאפיות, שניצלו לרעה את הקמח הניתן להן לאפיית לחם, והיו מנפות אותו ואופים מן העידית עוגות ולחמניות להפיק מהן ריוח יתר.

נתקיימו גם סדנות של בעלי־מלאכה: סנדלרים, חייטים, פחחים וכו׳. נפתחו גם חנויות פרטיות. חומר הגלם היה מוברח מן החוץ, ואילו כוח החשמל גנוב מן הרשת העירונית. כל התוצרים היו נמכרים במחירים אגדיים, ובעלי־המפעלים הללו נתעשרו מאוד, אף אם היה היודנראט גובה מהם מסים וארנונות שונים ונוטל לידיו חלק מתוצרתם.

חוג אחר שנתעשרו בגטו, היו העגלונים, שבידיהם היו היתרים להובלה מחוצה לו, לרבות אלה שעסקו בהוצאת הצוֹאה מן המחראות אל השדות (מערכת ביוב לא היתה קיימת במכלאות). להללו היה חלק רב בהברחתם של מזונות, לרבות בשר, ושל מיצרכים אחרים, ושהם היו מצפינים אותם בעגלה ריקה או בתאים חבויים בחביות ואפילו בארונות המתים; אירע אפילו, שהצליחו להבריח לגטו פרות חיות. העגלונים אף נימנו וגמרו לעשות „יד אחת", לחסום בפני זולתם לעסוק במשלח־ידם. הם נשתייכו ל„עילית" האמידה שבגטו, ולא רק בזה שבגרודנה בלבד.

עם שיכבה זו נימנו גם חלק מאנשי המשטרה היהודית, או המיליציה — שנתכוננה עוד לפני הקמת הגטו. מקור רווחיהם של שוטרים אלה, שבידיהם נתונה היתה השמירה על שער הגטו מבפנים — היה מגעם עם השומרים מבחוץ, הגרמנים, שהנאה ממתנת־יד לא היתה זרה להם. קשרים אלה איפשרו לאנשי המיליציה היהודית שלא להחמיר יתר על המידה על ההברחה לגטו, והיו ביניהם שעזרו לאחיהם ככל שיכלו, ובייחוד לעמלי־יום הדלים,

להכניס דרך השער פנימה את שהיה עמם; אך נמצאו לא־מעטים, שלבם גס בכול ולא נתרכך אלא בקבלת שלמונים ללא רחם. והללו אף נהגו עתה באורח־חיים של הוללות וסביאה בחלל הגטו הדווי ובמצוקה הנוראה שמסביב — ועוררו בכך שנאה עזה אליהם.

אמנם לא תמיד היתה ההצלחה מאירה פניה לשבים מעבודת־יומם לגטו. לא חסרו גם שומרים גרמנים, שהיו מפשפשים בכיסי החוזרים, ואם היו מגלים בכנף בגד זוטא מן הזוטות, על הרוב מזון כלשהו — והיו חולקים ל„עבריין״ או גם ל„עבריינית״, מהלומות מוחצות וגם מלקות, בנוסף להחרמת המוברח. אף כל אלה לא היה בהם כדי להרתיע את ההברחה, שכן נתחייבה בגטו ככורח חיים שאין אפשרות קיום בלתו.

מול חזות קשה

עד כה ועד כה ועברו על יהודי גרודנה ימי החורף הקשים ואתא אביב. דומה, שגם לענות הגטו על כל גילוייה אזרו כוח ל„הסתגל״ ולהחזיק מעמד בגיא היסורים. סימני מחתרת מתקוממת לא נראו, לפהות חוצה, ומחזיתות המלחמה לא הגיעו עדיין בשורות ונחמות, אך אחינו בני־ישראל סבא התנחמו באמונה, שגם את היטלר ומרעיו יבלו. וכעם — כן הדוברים בשמו, עתה אנשי־היודנראט, רובם לפחות.

לדויד בראוור, חניך האסכולה הגרמנית, הקדם־נאצית, עוד נודעה אותה שעה השפעה בשררה המקומית, לרבות על אוֹסטרוֹדה, ראש־ה„שופו״ (דהיינו, ה„שוץ־פוליצייר״ — משטרה גרמנית רגילה לשמירה על הסדר הציבורי; אנשיה מילאו תפקידי שמירה ליד שערי הגטו). בכך הצליח בראוור לא רק להגדיל, כפי שסופר, את מנת המזון הקצובה, אלא גם לשחרר — במתן שוחד ובדרך השתדלנות — אסירים ממוות בטוח, עד שאפילו פולנים היו באים אל פתחו לבקשו להתערב למענם.

אולם דווקה בראשית מאי, בעצם הלבלוב האביבי בטבע, נתקשרו עננים כבדים מבשרי אימים בשמי הגטו. פליטים אחדים נמלטים מתופת לידה, הגיעו, ובפיהם סיפורי־זוועה על השחיטה שערכו שם המרצחים ביהודי העיר. ועוד הם מספרים, ובשורות איוב חדשות האחת רעה מקודמתה, באות בזו אחר זו, על עיירות ישראל, לא הרחק מגרודנה, בתחום ה„בלורוסי״, אשר נשרפו, נשמדו ונמחקו כליל.

שוב התנחמו יהודים: „כל אלה ברוסיה הלבנה, אך אצלנו ב׳רייך השלישי׳ — שאני, אצלנו לא־ייתכן כזאת!״ ואמנם לא יכלה הדעת לעכל דבר הכחדת עם כליל.

נחרד לבו של בראוור, נאמר ברשימה מגטו ביאליסטוק שהגיעה אלינו („שואת יהודי גרודנה״, בארכיון של מרסיק — מרדכי טננבוים, שעליו עוד ידובר), והוא גמר אומר: עת לעשות את המרובה, ולהציל! והדרך שנראתה לו: תיעוש הגטו, ולאלתר. ויוצא הוא לביאליסטוק ללמוד, השיטות מה הן שם להקמתם של מפעלי־תעשייה לייצור למען הגרמנים. הוא מתפעל מהישגי היודנראט שבביאליסטוק בפיתוח החרושת, וחוזר לגרודנה, לצאת בעקבות עמיתו המהנדס אפרים ברש, ראש־היודנראט שם. בוודאי גם החליף דעות עמו, ואנו יודעים כיום מהן מפי ברש עצמו, מתוך הפרוטו־קולים של אותו יודנראט, שנתגלו ופורסמו באחרונה (בספרו של נחמן בלומנטל: דרכו של יודנראט, הוצאת „יד ושם״, ירושלים תשכ״ב): „עבודתנו היא בבחינת רפואה מונעת — כי משתבוא המחלה, מאוחר יהיה לרפאותה. כל חיינו בגטו הם סכנה אחת — —״. וכעבור חדשים אחדים — ביתר בהירות: „אין אנו יכולים לבוא [אל הגרמנים] ולומר — ׳חפצי־חיים אנו, יש לנו נשים וילדים׳, לנו יש רק דרך אחת — לעשות את הגטו אלמנט שחבל להשמידו, מפני שהוא מביא תועלת״.

„התעשייה תציל״

את הפיתוח המזורז של ייצור תעשייתי למען צרכי הצבא הגרמני, הטיל היודנראט בגרודנה על מחלקתו למסחר ולתעשייה (עד כה היה עיסוקה בפיקוח, בעיקר פיסקאלי, על התעשייה ועל המסחר הפרטיים שבגטו).

מלאכת התיעוש שימשה מכאן ולהבא לוז בפעולת היודנראט, וחבריו ראשי המחלקה המיועדת לכך — למלאכה ולמסחר — חשיבותם וכוחם הלכו ותקפו. ליד בראוור, היו הללו מעתה יועציו ועמיתיו המכריעים בכל עניין ועניין. והיו אלה ראש־המחלקה, מאילי הסוחרים בגרודנה (בסוכר, ב״שוק החדש״) ומראשי עסקניהם ופעיליהם **אברהם ליפשיץ**, ועמיתו **יעקב עפרון**, ראש המחלקה לאספקה. שניהם גילו יזמה ומרץ רב, ובידיהם גם הופקדו סכומי כסף למכביר, מיועדים להשקעות הדרושות.

המפעלים, שהם הקימו לייצור, בכספי היהודים, אך בחומרי־גלם שסופקו ע״י מוסדות הצבא הגרמני (ה„וור־מאכט״) — רבו והלכו ונתרחבו. הועסקו בהם בעלי־המקצוע המעולים ביותר, וגם שכר העובדים שם היה מן „הטובים״ ביחס, אף תוספת מזון היתה ניתנת להם; אך למען זכות להתקבל כפקיד או כפועל־מתלמד במפעלים אלה, שהוחזקו כמבטיחים ביטחת־יתר לנפש — היה צורך ב„קשר אישי״ מיוחד או בשלמון ראוי. רבות הן העדויות המצביעות על כך, כי ראשי המחלקה, שהמדובר בה, טרחם היה לא רק למען הכלל בלבד; ויחס הקהל אליהם אמנם נקבע ברוח של מעשיהם וכן של יחסם אליו.

מספרם של הסדנות ושל המפעלים לתעשייה, משל היודנראט, ושל המועסקים בהם, הגיע לשיאו במאוחר יותר, בתקופת החיסול של הגטו. באותם ימים היו קיימים: בית־חרושת לנעלים ולמגפיים מלבד, במעון „מכבי" שברחוב מאגיסטראַצקה; מסגריה מכאנית, בבנין בית־הספר המקצועי לשעבר שברחוב פרץ ובהנהלת המהנדס מיכאל גוז'אַנסקי — לייצור של חלקי־ציוד וחלקי־תחמושת; נגריה מכאנית; בית־מלאכה, מעל לבית־המרחץ, ברחוב וילנה — לסנדלי־בית לצרכי בתי־החולים, ושהיו מכינים אותם מבגדי שבויים; וכן סדנות: לסלים ולסדקית מעור; לאריגה — בנולים פרימיטיביים כפריים, ושהועסקו לידם נשים בעיקר; בית־מלאכה למברשות; ועוד סדנות זעירות בגטו ב' לחיטוב קערות מעץ ולייצור כלים אחרים.

היודנראט דאג גם להכשרת עובדים מאומנים למלאכות השונות לצרכי השעה, והקים רשת ענפה להשכלה ולהשתלמות מקצועית לבני־נוער ולמבוגרים כאחד — למסגרות, חשמלאות, נגרות, תפירה וכיוצא באלה.

המחלקה לכספים של היודנראט

היאך הצליח היודנראט, בלא כל תקציב ועזרה מן החוץ ומן הרשויות, ובתנאי הגטו המדולדל והמרושש, להקים ולקיים את מחלקותיו, שירותיו, מוסדותיו, ואת המפעלים לתעשייה ולמלאכה מכל שכן?

בדאגה לכל אלה, אף לסילוק הארנונות ולמתן השלמונים לצוררים, נשאה מחלקת־הכספים של היודנראט. היא נוסדה, כזכור, עוד כאחת הראשונות בו, משהיה צורך לאסוף את הקונטריבוציה הענקית לפולשים ולהירתם בעול העזרה לנשרפים הרבים, ליתומים ולכל יתר חסרי־כול.

הועמד בראשה יהושע סוכובלאנסקי. עסקן צנוע, שקט, ישר, נקי־כפיים ובר־לבב, אוהב אדם באשר אדם הוא, בעבר סגן לראש־העיר וחבר להנהלתה, ופעיל בלב ונפש במוסדות סוציאליים שונים של העדה. גם כשהורחק, בגבור שנאת־ישראל בפולין, מכהונתו בראשות העיריה, נאלצו הפולנים, בשל כשרונותיו הנדירים, למנותו כמנהלה הכספי. זכות גדולה נתגלגלה לידיו עתה לכלכל את מערכת הכלכלה, החסרה כל אח ותקדים — של הגטו — ולהציל לא אחת את העדה היהודית בגרודנה מכליון לאלתר; והוא עצמו חי במצוקה ובחוסר־לחם, עד שגווע מטיפוס ורעב.

סעיפי ההוצאות הגדולות של היודנראט היו: מימון תאוות הבצע של הגרמנים, לספק להם במזומנים ומכל טוב חינם — סחורות, פרוות, רהיטים משובחים וחדשים, וכו'; מתן שוחד ביד רחבה ביותר לאנשי־שררה למיניהם, להקל חודן של גזירות; מס לעיריה הגרמנית ומס־דירות (שבגטו); תשלום בעד חשמל ומים בשביל הגטו; תיקון דירות ובניית חדשות, להקל על הצפיפות האיומה שבמכלאה; שיפוץ מעונות בשביל הגסטאפו ושל בתים אחרים בעיר; השקעות בבנין של סדנות הגטו, משל המחלקה למלאכה; צרכי המחלקה לבריאות, ושעוד ידובר בה; צרכי תברואה; הוצאות קבורה; משכורת לצוות העובדים במוסדות היודנראט ובמחלקותיו (450 איש, בממוצע בימים „כתיקנם", לרבות השוטרים).

מנין שאבה המחלקה את הכנסותיה? — מסעיפים אלה: מס־רכוש מיוחד (של אמידים); מס־הכנסה מריוח (של סוחרים, ספסרים, תעשיינים וכד'); שכר־דירה ותשלום בעד מים וחשמל; מס־גולגולת כללי; הכנסה ממפעלי הגטו, כגון: סדנות למסגרות ולסנדלרות, בית־מרחץ, גני־הירק וכו'.

התקציב היה ערוך וקבוע מראש ועל דרך חסכון מירבי, ולבראוור ניתן, בעת שיהותו בביאליסטוק, להתגאות בכך, אף להמליץ לנהוג בשיטה זו גם שם. ואמנם היה, בזכותו של „שר־הכספים" דגטו גרודנה, טוב המצב בו מבחינה זו מבגטאות זולתו.

בריאות ותברואה

השמירה על בריאותם של כלואי הגטו שתיים היו בחינותיה: א) לדאוג לבריאות גופם, בתנאים של רעב למחצה ושל הצפיפות והתשישות; ב) לסכל את מזימת הצוררים לכלות את ישראל בדרך קלה, במגפות.

על המחלקה לבריאות, של היודנראט, שנוסדה עם הקמת הגטו ושמנהלה הראשון היה הרופא עסקן הציבור הנאמן ד"ר יהודה ליפניק, ואחריו ד"ר הרמאַן בריזמאַן — היה מראשיתה להתמודד עם בעיות חמורות ביותר.

בשל הצפיפות לאין נשוא, נתרבו ופשו בדירות כינים, פשפשים ופרעושים לאין שיעור. בחצרות נתערמו ערימות של אשפה ושל קליפות בולבוסים רקובים, והמחראות עלו על גדותן. סכנת מגפות ארבה לגטו. חולי הטיפוס הראשונים בודדו אפוא, והוקמה תחנה לשמירה על התברואה ולביעורם של קני החלאה. אורגנה הדרכה לקהל וחובשים וחובשות היו מבקרים בכל הבתים ועושים לניקויים ולטיהור דייריהם, בבית־המרחץ העירוני, אשר הושאר בתחום הגטו. אנשי הצוות הנ"ל היו גם מחלקים סבון חינם אף עוזרים לכבס. כן הוקם מכון לחיטוי והכל נצטוו להתייצב שם לחטא את גופם וכסותם. לתשושי־כוח ולחולים ניתנו, בהמלצת המחלקה, תוספות של לחם, ולפעמים גם של שומנים. כן עשו למען נקות את המחראות והרחיק את הצואה ואת האשפה מן המזבלות אל מחוץ לגטו.

המחלקה פתחה מ ר פ א ה, בראשותו של ד"ר בריזמאן, וזו היתה מושיטה עזרה רפואית לסוגיה לכול בתשלום פעוט,

ולפי המלצת המחלקה לעזרה סוציאלית — אף חינם. מבין רופאי המרפאה ייזכרו עוד: ד"ר ג' ניימאן, האחים ד"ר אברהם ויהודה ליפניק, ד"ר אלכסנדר קאלצקי, ד"ר משה פינקל, ד"ר חיים מרדכי בלומשטיין, ד"ר נחמן וורושילסקי, ד"ר זכריה וייסברם (לבדיקת רנטגן; את מיתקנו הפקיעו הגרמנים אחר־כך) ועוד.

ליד המרפאה הוקם גם בית־מרקחת ע"י הרוקח אברהם טרופ־קרינסקי איש־הפרבר, וכן היתה קיימת מעבדה לבדיקות. המרפאה היתה עמוסה עבודה למכביר.

הוקמו גם בתי־חולים: אחד בגטו ב', ושני — למחלות מדבקות, בבנין בית־הכנסת הגדול, ושמנהלו היה ד"ר בצלאל (בן יהושע) סוכובלאנסקי.

רופאי גרודנה רשמו דף מזהיר במסכת הגטו, בהתמכרותם, ללא ליאות, להגיש ישע לדוויו. מזימת המרצחים לכלותו במגפות לא עלתה בידם.

שער־עזרה

המחלקה לעזרה סוציאלית, משל היודנראט, הוסיפה למלא תפקיד נכבד גם בגטו, בדאגתה למחוסרי־האמצעים, שמספרם גדל ועלה מיום ליום. המחלקה השתדלה, כי יאפשרו למעוטי־היכולת להנות בלא תשלום מארוחות המטבח הציבורי, מעזרה רפואית ומבית־המרחץ, כי יחלקו להם בולבוסים חינם ויפטרום מלשלם מסים.

זכויות רבות במלאכת־קודש זו נודעו למארגן המחלקה, ד"ר יהודה ליפניק, וליצחק ורשאווסקי (חתנו של סלונימסקי, איש ה„נייער מאַרק" — זה „השוק החדש").

המחלקה לענייני דת

בראש מחלקה זו עמד ר' זאב וולף ברמאן. ברשותה נמצאו בית־הכנסת הגדול ובתי־תפילה אחדים. המצב בגטו לא היה בו כדי לסייע לשמור על הלכות הדת. המלאכה התנהלה, בהכרח, גם בשבתות ובמועדי ישראל, לרבות ביום הכיפורים. אך בהשפעת המחלקה, היו מבשלים במטבח הציבורי גם מאכל כשר, לחרדים.

פעולתה העיקרית של המחלקה נתרכזה בקבורתם של הנפטרים ושל החללים הרבים. בראש ה„חברה קדישא" ניצב ר' יעקב ליפשיץ, עסקן ציבור מיקירי העדה, עוד מאסכולת ה„צדקה־גדולה" שבימי מלחמת העולם הראשונה, אף לפניה (אחי הרב דויד ליפשיץ שבארצות־הברית, יבל"א, ואבי המורה העברי אברהם ליפשיץ הי"ד).

בדצמבר 1942, יזם ר' וולף ברמאן לקבץ את כל ספרי־התורה שבעיר ולהטמינם. בעצה אחת עם מזכיר היודנראט, ד"ר צבי בלקו, ועם מי שהיה מנהל במשק בתי־הספר של „תרבות", הוצא הדבר לפועל, והספרים הוצפנו במרתף הקטן המוצנע, שמתחת לארון־הקודש בבית־הכנסת הגדול, יחד עם הארכיון של היודנראט בראשיתו (45 ספרי־תורה, שנתגלו בלא מעיליהם, כתריהם וידותיהם — לאחר שחרור גרודנה מידי הנאצים — נאספו אחר־כך ע"י אחד מניצוליה והועברו ללודז'; מן הגניזה הנ"ל של ארכיון היודנראט לא נמצא שריד).

הלשכה לסטאטיסטיקה ומזכירות היודנראט

ד"ר צבי בלקו, המחנך העברי והעסקן הציוני־הסוציאליסטי המקובל והמכובד, הוא שהיה עתה, כאמור, מזכירו הכללי של היודנראט וחבר לנשיאותו. ד"ר בלקו ראה בתפקידו שליחות, וברוח זו פעל בלא סטות ממנה. מסור היה לציבור ועוזר לכל ובכול, עושה להצלת נפשות ככל שבידיו ובלא חת; עומד לימינה של המחתרת החלוצית שנתכוננה בגטו, ושעליה עוד ידובר. לא ניצל מעולם את מעמדו לטובתו הפרטית, נוח לכל אדם ואהוד כשליח־ציבור נאמן.

ליד המזכירות של היודנראט הופעל בימי הגטו מדור לסטאטיסטיקה, שהוטל עליו לאסוף חומר מכל תחומי פעולתו של היודנראט, מחלקותיו ומוסדותיו. תחילה ניהל את המדור ד"ר בלקו, ואחר־כך ארקה מאַרדר, לשעבר עסקן ציבורי מאנשי ה„בונד"; לימים הסתלק מתפקידו זה, משנודע לו, שהגסטאפו אומרת לנצל את חומר המדור להכנת רשימות לשילוחם של אנשי־הגטו להשמדה.

את הנהלת החשבונות של היודנראט, כלומר של מחלקתו לכספים, היה צורך לנהל בשתי מערכות: פנימית ומוצנעת — כהווייתם, ורשמית — בלא דפתר את שלמוני השוחד לאנשי־השררה ויתר חשבונות, שמן הדין היה להצפינם מעיני הרשות. מנהל־הפנקסים הראשי היה מאיר בלקו, אחי צבי, עסקן ותיק של התנועה הציונית־הסוציאליסטית. אישיותו של סוכובלאנסקי, מנהל המחלקה, שימשה ערובה לכך, שהכל יתנהל ללא דופי. אולם ביזמת בראוור הוקם בימי הגטו גם ועד־מבקר, שעליו היה לבדוק את כל הפעולה המשקית והכספית של היודנראט.

חברים לוועד זה היו העו"ד פירסטנברג, מנהל־הפנקסים המופלג גץ, והמומחה לענייני־הכספים אברהם ברוידה, שנתמנה כעבור זמן למפקד המשטרה היהודית בגטו ב', לאחר שקודמו נתן ספוקויני נאסר ע"י המרצחים ולא חזר עוד. ספוקויני, בנו של בעל־מלון ב„שוק החדש", ובעבר מנהל־עבודה בבית־הדפוס של לאפין — נפל קרבן על עמדו לימינם של יושבי הגטו וסיועו בידיהם להכניס לתוכו מיצרכי־מזון. באחרונה „נכשל", עת נתגלה, שהוברחה פרה למכלאה פנימה. גם התנהגותו של אברהם ברוידה בתפקיד זה היתה בלא דופי. העו"ד פירסטנברג היה רושם ערב־ערב,

בשובו ממלאכת־יומו באחת מסדנות היודנראט — את אירועי השעה ביומנו, וכתב, בעזרת אברהם ברוידה, מונוגרפיה על גטו גרודנה; היא אף הועתקה במכונת־כתיבה, ב־240 עמוד, והוטמנה בידי משפחה פולנית — אך לא הגיעה לידינו.

השכלה ותרבות

כזכור, לא היו קיימים בתי־ספר בגטו, והמורים הועסקו ברובם במוסדותיו השונים של היודנראט. חלקם עסקו בהוראה בשיעורים לפרטים או לקבוצות תלמידים קטנות. תלמידי „תרבות" הוסיפו ללמוד בגטו — לשביעת רצונם של מוריהם — בעיקר עברית, תנ"ך ותולדות ישראל, מלבד מקצועות כלליים. היו בין בני־הנוער, שלאחר יום־עבודה מפרך בהשגחת הצוררים הנאצים, עוד עמד בהם הרצון הנחוש לשקוד על לימודיהם בערבים.

שופע תקוות ואומץ היה בגטו המורה העברי הוותיק המוזיקאי ראובן ויגדורוביץ׳, יוצרה ומנצחה של המקהלה היהודית העממית הנודעת שבגרודנה. על אף המצוקה החמרית שפקדתו, המשיך בחיבור נעימות לשירי ילדים, ולא אחת היה מבצען לפני עמיתיו המורים, בליווי בת־לווייתו הצמודה אליו תמיד, זו הקונצרטינה שלו. לפני צאתו לדרכו האחרונה הטמין אותה ואת תיקי תווי־יצירותיו בתוך מחבוא, שהתקין באחד מכתלי דירתו, וסתמו וטח עליו היטב, בייחלו, כנראה, לשוב עוד אל ספירת הצלילים, שבה היה מרחף וחי כל ימיו.

גם ספריות ציבוריות גדולות ועשירות הוקמו בגטו.

עוד באוקטובר 1942 לא נעלם מחוגים מסוימים מיהודי גרודנה, כי בתחום הגטו, שעל הקמתו היו מסיחים — ייכלל, לכל הדעות, רובע ה„שולהויף", המשוכן מדורות יהודים בלבד, ואחד הנחותים שבאזורי העיר. נמצאו אפוא יחידים מספר, ביניהם ד"ר צבי בלקו, אברהם ליפשיץ — מנהל בית־הספר היסודי של „תרבות", שמואל גינזבורג — ספרנה של „תרבות", ומ׳ באס, שנתנו דעתם לגורל הספריות היהודיות הציבוריות ושל בתי־העקד שבבתי־התפילה וכן של אוספי־הספרים הפרטיים החשובים של יהודים בעיר. היוזמים החליטו אפוא לקבץ את האוצרות הללו, ולהעביר את ספרי־הקודש לבית־הכנסת הגדול, ואת השאר — בייחוד אלה שבעברית וביידיש — לבנין „תלמוד־התורה" שברחוב פרץ.

בימי השלטון הסוביטי בגרודנה, שלפני פלישת הנאצים, מוזגו, כידוע, יחד כל הספריות הציבוריות, יהודיות ומשאינן משל בני־ברית, לספריה עירונית אחת. עם כניסת הצוררים לעיר, היה מנהל הספריה, בולסלאב ציפס, מורה פולני, המתואר כאדם ליבראלי בעל מזג טוב ורחוק משנאת־ישראל — מודאג, שמא יפלו הספרים היהודיים בידי הכובשים ויושמדו. הללו הועברו אפוא בשעתם לבנין ועד־הקהלה לשעבר. עתה הוצאו משם וכונסו, יחד עם הספריות המובחרות של נח באס, עוה"ד יצחק גוז׳אנסקי, המורה אברהם ליפשיץ, ד"ר רחל גרשוני, דויד בראוור, המורה־המהנדס ראובן גורדון ושל משה פלוטקין ואחרים — למקומם החדש. יצוין, שהעגלון, שסייע בהעברתם, מרדכי קראָוזה, לא זו בלבד שסירב לקבל שכר בעד עבודתו, אלא אף נעלב על שהציעו לו תמורה. אולם משעמדו המעבירים על כך, שאין הם יכולים שלא לגמול לעמל שכיר על מלאכתו, הפטיר: — אם רצונכם בכך דווקה, תהא סידרת מחזורים למועדי־ישראל תגמולי.

עם הקמת הגטאות כבר נמצאו הספרים במקומם המיועד — 25,000 כרכים, בעיקר עברית ויידיש. אך מלבדם נשתיירו עוד נוספים בדירות אחדות. לאוספם התנדבו מספר בחורי־ישיבה עם נחמן מילישקובסקי בראשם; הומצא להם רשיון לצאת מחוץ לגטו, ובשקים על כתפיהם, הם העבירו כל שהצליחו למצוא באותיות עבריות בבתים שבעיר — אל תחום המכלאות פנימה.

מספרם של ספרי־הקודש שנאספו הגיע לרבבה. השאר — ספרי־חול — שימשו להקמתן של שתי ספריות: האחת בגטו א׳ בהנהלת אברהם ליפשיץ, והשניה, בסלובודקה, בהנהלת המורה זאב יקל. במשך קיומם של הגטאות נהנו אפוא אלפים מיושביהם, בייחוד בני־נוער, מקריאה בספר, והעדיפו עתה את המובחר והרציני ומן הספרות היהודית הקלאסית דווקה.

אברהם ליפשיץ, המורה המחונן, שהורה גם עתה קבוצת תלמידים עברית, וכן דקדוק ומדעי־חברה — היה רעב ללחם, נתון במצוקה ותקוף דכאון ונטול־אונים, אך שירת והדריך בדחילו ורחימו את הקוראים, ביניהם תלמידיו בעבר, בעצתו ובטוב טעמו, בבחירת ספר ראוי.

פעולה ציבורית־תנועתית

גם תחת שלטון הרשע הנאצי הוסיפה להתנהל בגרודנה, במימדים מסוימים ובחשאי, כמובן, פעולה תנועתית ציונית, בייחוד בקרב הנוער.

חברים מ„דרור־החלוץ הצעיר", וגם מ„השומר הצעיר" — מספרת ברוניה ויניצקי־קליבאַנסקי — נתכנסו בביתה שבפרבר, מיד עם פלישת הנאצים לעיר, והוחלט לפעול במשותף: להשתדל להתרכז בצוותא בקבוצות־עבודה ולגלות עמידה בקומה זקופה.

חברי „החלוץ הצעיר", שנתרכזו אחר־כך בגטו ב׳, אף כוננו שם קיבוץ קטן, שחי חיי שיתוף, והם עיבדו, בקיץ 1942, יחד עם חברים מ„השומר הצעיר", חלקה מגן־הירק

של היודנראט (מ„שדה־החלוץ" בשעתו, שליד פוהולאַנקה). בדירת הקיבוץ אף נערך סמינריון של „החלוץ הצעיר", במשך חודש ימים, ללימוד יסודותיה ותפקידה של התנועה. ובני־הנעורים מ„השומר הצעיר", שגם בימי השל־טון הסוביטי הקצר הקודם לא השביתו את פעילותם והמשיכו בה בחשאי, בקבוצות קטנות, כדי לשמור על גרעינם לעת טובה יותר כי תבוא — הוסיפו אף הם להתכנס עתה בהסתר גם בגטו, ושימשו בו יסוד למחתרת. הצעיר אליהו טאַנקוס, מראשי התנועה במקום, אף ארגן את חברי גדודו „בצרון", שיהיו מנסרים שרשי עצים להסקה, על מנת להקדיש את שכר עבודתם לעזרה, רפואית במיוחד, למשפחות החברים הנתונות במצוקה — מספרת המדריכה־המחנכת חסיה בליצ־קי. פעולה התנהלה בגטו גם במסגרת של „החלוץ" ושל „פועלי־ציון־צ"ס — התאחדות".

כן היה פעיל ומתכנס גם תא של „בית"ר", כפי שיסופר להלן.

שליחים

קהלת ישראל המעטירה שבווילנה, זו „ירושלים־דליטא" הקרובה לגרודנה, היתה מן הראשונות, שמלתעות ההשמדה של היטלר ננעצו בבשרה לטרפה ולשפוך כמים דם רבבות בניה. במסווה של העברה „לעבודה", הובלו הללו לפונאַר, הסמוכה למסילת־הברזל המובילה לגרודנה, ושם נורו למוות בהמוניהם, כפי שנודע אך כעבור חדשים לאחיהם שנותרו בגטו שבעיר.

כידוע, זמם הצורר הנאצי, מראשית פלישתו לאיזור, ובהתאם לתכניתו המרושעת להשמדת היהודים, לפורר ולבתר את עדת ישראל ולנתק ולבודד כליל קהלה מרעותה, שתהא מתייסרת ונלבטת בענותה ומתבוססת בדמה גלמודה מול הגורל שהועידו לה המרצחים. התנועה מעיר לעיר נאסרה על היהודים והעובר על איסור זה נתחייב בנפשו. גם לפולנים הותר לנסוע בדרכים לפי רשיון מיוחד לכך בלבד. הבידוד החמור, שחסם את הדרך בפני מידע (אינפורמציה) כלשהו מן החוץ, השרה בקרב היהודים הרגשה של דכאון ויתמות וגרם להתפשטותן של שמועות כוזבות נטולות־שחר ומביכות, על גורל האחים בשטח הכבוש.

בווילנה היהודית העקובה מדם נתרקם דבר ההיחלצות לשליחות אל הקהלות הגדולות שמדרומה: גרודנה, ביאליס־טוק ווארשה, שאליהן עדיין לא הגיעה אותה שעה הרעה במימדיה ההמוניים. שומה היה להיוודע על הנעשה בהן לאשורו, להודיע על השואה, שירדה על „ירושלים־דליטא" ועל תחבולות המירמה שבהן לוכדים המרצחים את הקרבנות במלכודתם; וכן להחדיר ביהודי הקהלות הללו את החרדה לבאות ולעוררם למעשים נועזים להתגוננות מזוינת בעוד מועד, שכן גורל אחד משווע אורב לבית־יעקב כולו.

דבר ההתאזרות לשליחות המסוכנת נתרקם בווילנה בקרב תנועות הנוער החלוציות, שחבריהן נתרכזו כאן מקצות פולין כולה, עוד בתקופה „הליטאית", עת קיוו, שיעלה בידם להיחלץ מעיר זו לארץ־ישראל הנכספת. צעירים נועזים, ובעיקר צעירות, העמידו עצמם לרשות המחתרת שנתכוננה במקום, ובשׂמם נפשם בכפם, החלו יוצאים מצוידים בתעודות מזויפות של „אריים" לשליחות העם.

השליחה־הסנונית הראשונה, שהגיעה מווילנה לגרודנה, באוקטובר 1941, היתה בלהה חזן („יערי"), מפעילות „החלוץ" ו„דרור" (עתה מניצולי אושביץ, לשם גורשה, משנפלה בידי הגסטאפו באחד ממסעיה בשליחותה). בלהה, ילידת וולין, ושנתגלגלה גם היא עם יתר החלוצים ל„ירושלים־דליטא", יצאה כ„ארית" בשם „ברונקה לימאַ־נובסקה", לפעול בגרודנה כמקשרת בין הגטאות שבקו וילנה — וארשה. היא מספרת:

„על יציאתי לגרודנה לעמוד על הנעשה בקרב יהודיה, לפעול בתנועה שם ולקיים קשר עם וילנה — הוחלט בישיבה של מועצת „החלוץ", בהשתתפותו של מרדכי טננבוים־תמרוף (יליד וארשה, חבר למרכז „דרור", שופע מרץ, העזה, יזמה וכוח לחימה, והרוח החיה של תנועת ההתנגדות הפעילה לנאצים; אחר־כך — ראש לאירגון־הלחימה היהודי בביאליסטוק ומפקד המרד של הגטו שם; ועוד ידובר בו). יצאתי מווילנה כשבידי כתובת של איטקה בוראַקוב, חברה פעילה לקיבוץ ההכשרה של „החלוץ" שבמקום, ושנתגוררה עתה בגרודנה, עיר־מוצאה. נסעתי לשם זו הפעם הראשונה, ענודה צלב על חזי, והגעתי בלילה.

„למחרת הגעתי לאיטקה, עלה בידי למצוא מקום־מגורים בירכתי העיר אצל בלורוסים, אף להשיג עבודה כעוזרת־בית, ואחר־כך כתורגמנית במשרד חקירות של הגסטאפו.

„בעזרת איטקה, הקימותי בגרודנה סניף של „דרור־החלוץ הצעיר" וקבוצת „החלוץ" בת 56 חבר. הפעולה — שיחות וכן שיעורים לעברית — התנהלה, בצנעה, במרתף שבבנין היודנראט, בחסותו של צבי בלקו. בראשותו היו מתכנסים שם באחד החדרים גם חברי „פועלי־ציון־צ"ס—התאחדות", 28 פעילים במספר.

„בראשית 1942 יצאתי לווילנה מצוידת ברשיון שקיבלתי, על סמך בקשתי 'להשתתף בלוויתו של אחי, שנפטר' שם, כביכול. תעודה זו שימשה לנו מעתה דוגמה ל'רשיונות־נסיעה', שהחילונו ל'ייצר' בחיקוי לה, בעצמנו, ושבעזרתם העברנו אחר־כך קבוצות של חברות התנועה לביאליסטוק".

בשובה לגרודנה, נפגשה בלהה חזן במשרד הגרמני שבו עבדה, עם „נוצריה" בשם „קריסטינה קוסובסקה", אשר ביקשה רשיון להיכנס לגטו. היתה זו לאה (לונקה) קוז'־ברודסקה, קשרית נועזת מפעילות „פרייהייט" ושליחת „החלוץ", שהגיעה מווארשה (היא נתפסה אחר־כך ושולחה לאושביץ, שם מתה מטיפוס־הבהרות). שתיהן הגיעו ליודנראט לערוך אסיפה עם סניף „החלוץ" ועם פוע"צ־צ"ס. לאחר־מכן יצאו לווילנה ומסרו שם בגטו, האחת על הנעשה בווארשה ושתיהן על המתרחש בגרודנה. ומווילנה חזרו, כשהאמת על פונאַר בפיהן, ושלא הותירה עוד, כלפני־כן, ספקות כלשהם, שאמנם רצוח נרצחו הרבבות מיהודי ירושלים־דליטא שנלקחו למקום ההוא.

,,משסיפרתי על כל הפרשה הזו, לפי עצת החברים, לראש היודנראט בגרודנה, דויד בראוור — מוסרת ב' חזן — הקשיב לדברי, אך הפטיר, שאין הוא נוטה להאמין ל'מעשיות כאלה', המסופרות, 'מפי ילדות'. לא כן ד"ר בלקו, שספק כפיו, בשמעו את סיפורי, ופרץ בבכי מר. הוא גם סייע בידינו להשיג כסף להעברת חברים לביאליסטוק לסמינריון התנועה, שעמדו לערוך שם ושאורגן ע"י מרדכי טננבוים־תמרוף. את גרודנה עזבתי במאי 1942".

באותה תקופה ביקרו בגרודנה גם שליחים חברי ,,השומר הצעיר": טובה (טוסיה) אַלטמאן, בסוף ינואר 1942 — מפעילותיו של אירגון היהודים הלוחם בוורשה; וכן אליהו (אדק) בוראַכס, מראשי האירגון היהודי ,,פ.פ.אָ", שנתכונן בווילנה (יידישע ,,פאַרייניקטע פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע", כלומר ,,אירגון הפארטיזאנים המאוחד"). שניהם הביאו עמם ידיעות מהימנות ומפורטות על השואה שירדה על היהודים בשטח הכבוש וקראו להתגוננות פעילה.

בדצמבר 1941 הגיע מווילנה לגטו גרודנה ונשתקע בו, שליח של תנועת ,,בית"ר", יעקב לייזרוביץ, יליד גרודנה וחניך בית־ספר ,,תרבות" בה. משה נוֹטס, מפעילי תנועה זו בגרודנה, מספר:

,,יעקב לייזרוביץ' גילה לי, כי נשלח על־ידי המחתרת שבווילנה לארגן בגטו גרודנה 'תאים' להתנגדות מזוינת לנאצים וכי מתנהל משא־ומתן בדבר שיתוף־פעולה בעניין זה עם כל תנועות הנוער. הוא היה גם מספר על פגישותיו עם ישראל לאנדה, וכי עומד הוא בקשר עם בראוור בנוגע לתביעות, שהיודנראט יקדיש אמצעים להשגת נשק להתגוננות.

,,נתמניתי למפקד תא בית"ר", אליו נשתייכו חיים קאַפולסקי (בביתו, ברח' ב פרץ, גם היינו מתכנסים), שני אחים שפינדלר וחיים נומברג. היה עלינו להתאמן בנשק קל ובג'יו־ג'יצו ולזייף רשיונות־עבודה למען חברי המחתרת, כדי לסדרם במקומות רצויים. כן הוטל עלינו לדאוג לקשרי־מידע 'על הנעשה', ע"י הכנסת חברים לתוך משטרת הגטו — דבר, אשר דעתם של אנשי התנועות לא היתה נוחה ממנו, בדרך כלל. יעקב לייזרוביץ' היה הראשון שהסכים להיכנס, לתכלית זו, למשטרת הגטו היהודית. גם אני שירתי שבועות מספר בה, וכן לובצקי; אולם סילקונו הימנה עד מהרה — כנראה, מפני שנודע מה תפקידנו שם. יעקב לייזרוביץ' ידע, מי ומי הוכלל בין המיועדים להישלח 'לעבודה' (כלומר, לגירוש למחנות־המוות), והיה מזהיר אנשים, כי יסתלקו או יתחבאו. את מרבית הידיעות היה מספק לנו קצין המשטרה היהודית מישקה בלוך. לייזרוביץ' עצמו נתעוור אח"כ, כפי שנודע לי, והנאצים התעללו בו".

ראשית למחתרת משותפת

בראשית 1942 נתכוננה בגטו גרודנה מחתרת משותפת להתנגדות פעילה לצוררים הנאצים. ישראל לאנדה, חבר ותיק בפועלי־ציון־צ"ס ובעבר מורה ב,,תרבות", ניסה להקים תנועה במגמה זו עם נציגי מפלגות אחרות, כגון: טאַנקוס — קומוניסטית; אליהו טאַנקוס ומרים פּופקו — מ,,השומר הצעיר" וחיה אוֹרבאַך־דוּבינסקי — מן ה,,בונד". ובקשרים דומים עמד עמו, כאמור, יעקב לייזרוביץ' מתנועת בית"ר. עם המשתתפים בוועד המשותף למחתרת מבין הקומוניסטים נזכרים, בין היתר, גם שלמה ז'וּקובסקי וישראל רייזנר, ומחברי הנוער הקומוניסטי — ליזה צ'אַפּניק ואַניה רוד.

אולם הנסיון לקיים את התנועה לא עלה. הגסטאפו עלתה על עקבות הפעילים, והם נאלצו להפסיק את ההתכנסויות עד לשעת־כושר.

מגילת החורבן

אופטימיות בצד חרדה

השנה, שעברה על גטאות גרודנה, מאז הקמתן בנובמבר 1941, היתה ,,יציבה ושקטה", כביכול. על אף הכול ולמרות הכול התרגלו והסתגלו היהודים ברובם גם לחיי המכלאה על כל ענותם. אחינו גילו, כפי שהעלינו לעיל — כוח עמידה, כושר ארגון, יכולת יצירה רבה ונכונות לעזרה הדדית, נוכח מזימת הצר לכלותם ,,בדרך הטבע" — ברעב, במגפות ובשבירת רוחם עד דכא. הם קיוו, ורבים האמינו, כי יחזיקו מעמד ו,,יבלו" את מעניהם. האופטימיות לא נתערערה, על אף הידיעות והבשורות החמורות, שהיו מסתננות לגטו, ולאו־דווקה ע"י שליחים עלומים בני־נוער.

כך נתגלגל למכלאה פליט שהוא עצמו נמלט מוורשה וסיפר, בסודי סודות, כי מגרשים משם את היהודים ,,לעבודה" כביכול, ולא ידוע לאן, ומשערים, כי ארוכה לא היתה להם עוד. ובמאי 1942 נמלטו לגטו ב' שב,,סלובודקה" יהודים אחדים מלידה וסיפרו על השחיטה האיומה באחינו שם; וידיעות דומות תכפו והגיעו מישובים אחרים בסביבה הרחוקה והקרובה שבתחום בלורוסיה, על טבח והריגות והכחדה גמורה. אולם בגרודנה לא פסה עדיין אמונת רבים, כי ,,אצלנו ב'רייך השלישי' (שבו נכללה גרודנה, כזכור) לא יקרה כזאת" — מציין העד לייב רייזר, המוסיף, שאמנם לא מסוגל היה עדיין ההגיון הבריא לעכל את האמת כמשמעה, ולהאמין, שעלולים ילודי אשה להגיע באכזריותם לידי הכרתה מוחלטת של אומה שלימה.

בתחילת הסתיו פשטו שמועות עקשניות, כי עומדים לשלח את יהודי גרודנה לעבודה אי־לשם, ומיום ליום גבר התוקף שייחסו — כך ליחשו מפה לפה — ,,מקורות בטוחים" לידיעות הללו.

סגירת הגטו

רעם של יריות עורר בפתע, אור לאחד בנובמבר 1942,

את דרי גטו א׳. הכל נבהלים ונפחדים, בלא דעת מה נתרחש, וערים ותוהים, אם צפויים הם לשחיטה או לגירוש.

לפנות בוקר נמצא הגטו חסום ומבודד לחלוטין ומכותר אנשי „אס־אס" למיניהם ומכונות־ירייה מסביב, אף בעמדות־משלט מיוחדות. היציאה אל מעבר לשער אסורה, והעובר על הפקודה דמו בראשו. השלטון על הגטו נמסר לגסטאפו וגורל יהודיו — בידי שני ארכיליסטים: קורט ויזה, מפקד גטו א׳, ומשנהו סטרבלוב, הממונה על גטו ב׳. שניהם כחושי־בשר גבהי־קומה חובשי כובעים נושאי סמלה של חבורת מרצחים זו: גולגולת ועצמות־אדם מתחתה.

„מתגודדים יהודים לחבורות, תוהים ומתווכחים ומעלים השערות מהשערות שונות — מספר יוסף פריילכמאן, איש גטו ב׳: בוודאי אומרים לשלח לעבוד במרוחק מכאן — סבור האחד; אולי מתכוונים לערוך חיפוש מדוקדק אחר שבויים שנסתננו באחרונה לגטו — מחווה דעתו שני; לא כי — טוען יהודי אחר — זוממים להטיל קונטריבוציות כבדות יותר".

„אחר־הצהריים גברה המתיחות בגטו ב׳—כותב לייב רייזר: מבעד לגדר נראו עגלות איכרים משרכות דרכן, ויהודים זקנים, נשים וטף מצופפים בהן, מכחילים מקור, מצטנפים ונצמדים כעקודים זה לזה, ובידיהם צרורות. אלה אנשי העיירות הם שמסביב, ואשר גורשו עתה מבתיהם והם מובלים אל מחנה 'האיסוף' הנודע לדראון, זו שאול קלבאסין. אחר העגלות פוסעים בסך כל השאר, הגברים, ולצדם משמר של גרמנים ציביליים חמושים, מאלה שנתקבצו לחבל הכבוש, לגרוף רווחים קלים מחורבן ישראל ולעוט על השלל; אקדחים שלופים בידיהם, ומפקידה לפקידה מטיחים הם יריות באוויר, להבהיל עד דכא את הקרבנות הנבוכים והנבעתים".

כיום ידוע לנו מתעודות גרמניות, שעוד באוקטובר 1942 יצא צו חשאי לחסל את כל הישובים היהודיים שב„מהוז ביאליסטוק", ופקודה זו בוצעה עתה, בשניים בנובמבר אותה שנה, להוציא גטאות מספר, בכללם של גרודנה בחלקו ושל ביאליסטוק, ושל 2—3 ישובים נוספים — שזכו ב„ארכות", לשעה קצרה או ארוכה יותר. מניחים, כי חשיבותם לייצור למען המאמץ המלחמתי עמדה להם עוד עד לבוא שעתם.

רק יהודי עיירה אחת שב„מחוז" — של מארצינקאנץ, שמצפון לדרוזגניק, נתמרדו. חלקם ברחו מן העיירה עוד לפני המועד, שבו נצטוו להתייצב לגירוש. השאר פרצו את גדר הגטו ופירקוה לעיני המרצחים, והיו שבאגרופיהם הסתערו על הקטלנים והכו ובעטו בהם ופצעום. 105, לרבות נשים ועוללים, נפלו חלל, משפתחו הגרמנים ביריות על הקהל, אך איש לא נתפס חי מבין היהודים. משרידי העיירה נתפזרו ביערות, ומהם, בייחוד האחים קוברובסקי, נלחמו בעוז מלחמת־גרילה באויב, וביניהם שהיו ראשונים להביא בשורה על מציאות יחידות פארטיזאניות בסביבה — אל גטו גרודנה, בו גם מצאו מקלט יהודים בני עיירה זו.

גם גורלם של יהודי גרודנה כבר נחרץ היה, כמובן — בלא שעדיין ידעו על כך.

ביקור מרדכי טננבוים

צפורה בירמאן, מפעילות „החלוץ הצעיר", חברה לקיבוץ ההכשרה „תל־חי" שבגטו ביאליסטוק, ושעשתה בשליחות התנועה בגרודנה, תיארה כך את מצב הרוחות בה, באותם ימים, בקרב המחתרת החלוצית (במכתב מ־1.3.43, שנשתמר) — משנחסם הגטו ונראו שיירות המגורשים מעיירות הסביבה, המובלים לקלבאסין: „לא נניח להם [לגרמנים], שיוליכונו לטרבלינקה". החברים, כתבה, החליטו להתקין תעודות „אריות" מזויפות, כדי להגיע לביאליסטוק ולהצטרף למחתרת החלוצית שם. „מחקים חותמת גרמנית ועושים תעודות בעזרתם של חברי המפלגה שעבדו בבית־דפוס גרמני [הכוונה לזה של מיילאכוביץ׳ בעבר]; אך מביאליסטוק קשה להשיג ידיעות".

והנה הגיע לגטו מכתב ממרדכי טננבוים־תמרוף, ובו כתב שנמצא הוא בכפר, בקירבת גרודנה, ודרושה לו עזרה בכסף ובבגדים. המעשה, כפי שנתברר, כך היה: מרדכי נסע מוורשה לביאליסטוק, אך משהגיע לעיר זו לא הצליח להיכנס לגטו, שהיה חסום גם שם. הוא המשיך אפוא בדרכו לגרודנה, בלילה, כשעמו תעודתו המזויפת על שם טאטארי יוסף תמרוף (פני מרדכי יהודיים היו, ולכן בהר לו שם מוסלמי, שכן גם אלה נימולים, ו„בדיקת" גופו לא היא שהיתה עלולה עוד עתה להכשילו). במסע הרכבת הטיל ז׳נדרם, שפשפש בתעודתו, חשד בה, ואמר לעצור את מרדכי. הוא נאבק קשה עם הגרמני, קפץ מן המסע הדוהר, לא הרחק מלוסוסנה, ושבר רגל. בשארית כוחותיו הצליח להגיע לכפר פילסודי הקרוב לקלבאסין. איכרה אשר לה גילה את האמת, כי יהודי הוא, אספתו אליה והחביאתו ימים מספר, עד שנתחסן במידה כלשהי. היא גם שהביאה ממנו ראשונה ידיעה עליו לגטו גרודנה.

הפתק הגיע לד"ר בלקו, וחברי התנועה נזדרזו בדחילו ורחימו למלא את בקשת מרדכי טננבוים, וכעבור ימים אחדים הוא הגיע לגטו גרודנה. היה זה ביקורו השני במקום, שכן בראשון, בראשית 1942, עשה להקמת אירגון מחתרת משותף להתגוננות פעילה עם הקומוניסטים והרביזיוניסטים. וזמן־מה לפני כן ביקרה בגרודנה, בדרך מוורשה לווילנה — חברתו טמה שניידרמאן, שליחה מרהיבה עוז של האירגון היהודי הלוחם ומפעילות „החלוץ", ולפי עדותו של מרדכי — „האוצר החי של ידיעות על הסבל והמארטירולוגיה של יהדות פולין". היא סיפרה על זוועות הגירוש ההמוני מגטו וארשה ביולי—ספטמבר 1942, נערכו עמה התייעצויות בתנועה, והדרך שנסתמנה בהן היא — לצאת ליער.

שבור ורצוץ הגיע עתה מרדכי ליודנראט, כתבה בירמאן: סבור היה, שרודפים אחריו והוא בלא תעודותיו, שאבדו לו

בשעת בריחתו מידי הז'נדרם. ושוב סוכם בהתייעצויות, מציינת היא, ש,,אין דרך אחרת אלא היערה, אל הפארטי־זאנים", וכי ,,החבריה אף משתעשעים ברעיון על יחידות פארטיזאנים משלהם".

למרדכי — כך הציג את עצמו בלא לגלות את שמו — נערכה פגישה עם קבוצה של צעירים ומבוגרים גם יחד, כתב אחד הנוכחים בה. לאחר שסיפר על המתרחש בגטאות, על גורל הנשלחים לעבודה, כביכול, ועל פעולתן של קבוצות ההתנגדות בגטאות שונים, וכן על שיתוף־פעולה עם תנועת־המחתרת הפולנית — העלה מרדכי לפני המשתתפים בפגישה, מסקנות־תביעות אלה: א) על האקטיבה התנועתית־המחתרתית להילחם ולמות בגטו גופו, ולא ללכת כצאן לטבח; ב) על אלה שאינם מוכנים להקריב את עצמם בדרך זו — לצאת היערה אל תנועת הפארטיזאנים, להילחם ולהציל את כבוד ישראל.

היו אלה מסקנות, שעליהן התנהל ויכוח ממושך וגם חריף בין השותפים למחתרת ההתגוננות. כי בעוד שחלקם, ובייחוד הקומוניסטים, ראו את העיקר בהליכה היערה לשם מלחמה ופגיעה באויב, סברו אחרים, בעיקר באירגון שבגטו וילנה ואחר־כך שבביאליסטוק, שהעיקר הוא, שהעם יתנגד בגטו גופו, עת יאמרו להובילו לגירוש להשמדה.

מרדכי, מסופר, ניתח בפגישה הנ"ל את המצב והתנאים בגטו גרודנה ומצאם כלא־מתאימים ולא־ערוכים לגילוי התנגדות ראויה. הוחלט אפוא להעביר את החברים הפעילים — למעשה, חברות בשורה ראשונה — לגטו ביאליסטוק, שם קיימים תנאים לארגון התקוממות מתוכננת יותר, וכן, כי שאר החברים יתורו אחר מגע עם תנועת הפארטיזאנים.

למחרת נערכה בגטו מגבית להגנה עצמית, וניהלו אותה בעיקר משה פלוטקין (לשעבר מנהל־פנקסים ב,,בנק העממי"; אביו כיהן בשעתו כרב בפרבר), ויבל"א אבא טאַרלוֹבסקי, המספר על כך:

,,ראש היודנראט, דויד בראוור, הוא אשר הפגישני עם מרדכי, כמי 'שבא מווארשה לאסוף כסף לקניית נשק'. הוא (מרדכי) סיפר, כי מחסלים אותנו וישלחו לטרבלינקה, והציע לאסוף כסף, תכשיטים ודברי־ערך לשם התגוננות. בראוור עצמו לא נכח באותה שיחה, אך שאלני אחריה, על דעתי, ואם מוכן אני להתמסר לעריכת המגבית. הסכמתי, בתנאי — שיילווה אלי אדם מהימן ומוכר בציבור. וכך עברנו, פלוטקין ואנכי, על פני בתים שונים, אספנו סכום גדול ומסרנוהו לבראוור".

,,מרדכי, כותבת צפורה בירמאן, מילא את תפקידו בגרודנה, גייס כספים, התקין תעודות שונות והיתרי־יציאה ובעוד רגלו שבורה, הצליח לפרוץ דרך מן הגטו החסום, ויצא ברכבת לביאליסטוק ברשיון־מעבר שהתקין לעצמו".

יום־יומם של מלאכי־מוות

לאחר ימים אחדים החלו שוב להוציא לעבודה אל מחוץ לגטו, הפעם בליווי משמר צבאי מזוין. ויזה וסטרבלוב לוטשים עתה עיניהם בכל יוצא, ואם נופל בידיהם מי שאין עמו רשיון לכך — אחת דתו: כדור ממית בו במקום. ובשעות היום, בפנים הגטו, עורכים הם ציד על חתולים. אם יתגלגל לידיהם גור־חתלתול — ילטפוהו ויפנקוהו וישתעשעו בו עד שיירו בו.

כן יגלו דאגה יתרה להיגיינה בגטו, ואוי למי שדירתו או פינתו לא תפיק רצונם: דינו ייחרץ מניה וביה.

בחמש לפנות ערב, עת ישובו היהודים ממלאכתם מן החוץ, יארוב להם ויזה או גם שניהם בשער הגטו, לפשפש אצל כל החוזר, אם אין הוא מצניע עמו מכתב או כזית מזון כלשהו. ואם נתפס כזה בעוונו — לא יזכה עוד בקורטוב של רחמים ב,,דין", שכן אך מידת־חסד אחת עמו עם ויזה: לקלוע את חץ־המוות בלא החטיא. הן צלף־אומן היה ומאַמן ידיו ברצח כל יום תמיד.

לא יסור ולא ידהה אפוא סומק דמם של הקרבנות יממות ושבועות רבים מגוון אדמתו של פתח הגטו על מפתן ,,לשכתו" של ,,המפקד" פריץ־החיות קורט ויזה. שכן ,,לשכה" כונן לו כאן בבית פּוֹז, ושלט מתנוסס עליה ,,משרד להסעה". ואת קירותיה פקד על אמנית יהודית לקשט בציורים ,,הולמים", ובכותל המרכזי — מול שולחן־,,עבודתו" — תמונה וכותרתה ,,יהודים בדרך לגן־עדן": שיירה של בני־יעקב נסים על נפשם; כששׂקי מטלטלים על שכמיהם, משרכים הם רגליהם בטיט־יוון, ולהבות ישובם העולה באש מדביקות אותם מאחריהם.

יישלחו ,,לעבודה"

ב־4 בנובמבר הופיעה בגטו ב', שבסלובודקה, מודעה ביידיש ובה נאמר, כי ,,לפי החלטת השלטון הגרמני, יישלחו חלקים ניכרים מן האוכלוסים היהודים למחנות־עבודה בשלזיה עילית. על כולם לקחת עמם לדרך: חליפה לעבודה, וכן לימי־מועד, מגבת, קערה וכפּוֹת, מברשות לשיניים, לנעליים ולבגדים ומזון לשלושה ימים. על מועד השילוח יודיעו במיוחד". חתום: ,,ראש היודנראט בגטו ב', עוה"ד זאַדאַי".

,,נרגעו חלק מן הקהל, כותב רייזר: 'הייתכן, הן כתוב שחור על גבי לבן, כי נוסעים לשלזיה עילית לעבודה?!'".

הרחובות בגטאות גרודנה וסביבתם מוארים עתה בלילות באור מלא — על אף האיפול החמור, שעליו היו מצווים עד כה, מחשש מפני הפצצה בידי מטוסים סוביטיים. הסכנה, שמא יתחמק חלילה יהודי באפלת לילה אל מעבר לגדר העירה הן חמורה היא מזו של האויב המוסקבאי.

רבים שהעזו תחילה ויצאו כאשר יצאו לנסות למצוא

מקלט אצל ידידים שלא מבני־ברית — החלו שבים עתה לגטו תוך חרוף־נפשם, שלא יתגלו בהסתננם פנימה; מספרים הם, שכרזות אדומות מזהירות בעיר את התושבים, כי מתן מחסד ליהודי בעונש־מוות ייענש. „אל תצאו אל הפולנים — מטעימים החוזרים — הם ישדדוכם ויגזלו מכם כל שבידיכם ויגרשותם לגורלכם, אם לא ימסרוכם לידי הגרמנים".

יריקתה של לנקה

בין אלה שנמלטו העירה היתה גם לנקה פרנסקי, שאמרה למצוא מקלט אצל ידיד פולני מקורב אליה. צעירה יפה היתה ופניה פני „אַרית" מובהקים. אולם אחת מבאות־ביתו של ידידה הכירה בה, שבת ישראל היא, ונתעורר חשש, כי תמסור על כך לגרמנים. נרמז ללנקה, שסכנה נשקפת לה והיא חשה להסתנן שוב לביתה, אך נתפסה, עת ניסתה לחמוק מחצר שברחוב דומיניקאנסקה אל בנין ה„תלמוד־תורה" שבגטו פנימה.

יום לפני כן נעצר בעבר הפולני גם פליט יהודי מוורשה, דרוקר, שגם בידו לא עלה למצוא שם מחבוא. דרוקר ולנקה נתגוררו בגוש בתים, שהאחריות לפני הרשות על רישום התנועה של יושביו היתה מוטלת על משה שפינדלר (מבית־המסחר לכפתורים ולסדקית שבכיכר באטורי), אך הלה לא מסר למפקד הגסטאפו על העדר השניים — שלא יבולע לבני־ביתם.

בשבת בבוקר, 7.11.42, הגיע ויזה עם מספר ממרעיו ליודנראט וציווה להביא לו חבלים; ולאחר שחקרו את שפינדלר — פקדו על חברי היודנראט ועל המשטרה להתכנס ליד מאפיית טאנקוס שברחוב פרץ. עתה הביאו הגסטאפאים את ה„עבריינים", הציבום מתחת לשלושה פסי־ברזל, מיועדים לגזוזטרה שלא הוקמה, ושבלטו חוצה מבנין טאנקוס — וציוו על דויד בראוור להביא ספסל. ראשונה תלה ויזה את שפינדלר. דרוקר ענד את עניבת־החנק במו ידיו והדף מתחתיו את ההדום. לנקה עלתה על הספסל, ירקה בפרצוף ויזה, ענדה את עניבת החבל וקפצה מעל ההדום. לפי עדי־ראייה אחדים, אף הטיחה בפני המרצח, כי יהא סופו מר משלה.

ויראי שמים בגטו, מסופר, דרשו — כי זכתה לנקה פרנסקי והגיעה נשמתה במרומים אל כסא הכבוד של הכביכול עצמו.

ופקודה יצאה מאת התליין, שתהיינה הגוויות תלויות עד רדת החשכה — להזהיר ולהטיל מורא ופחד. אף נקבעה גזירה זו כנוהג בחללי החרב מעתה ולהבא.

בפתח החיסול

אימה גדולה ירדה מעתה על יהודי הגטו וגם על היודנראט ועל ראשו בעצמו. מורשת האסכולה הגרמנית ותרבותה שמלפני מלחמת העולם הראשונה, שעליה חונך בראוור, ודרכי נימוסיו־גינוניו ו„שידוליו" לא היה בהם כדי להפיק רצונם של ראשי השררה החדשה כלבי־הטרף הגסטאפאים. לשון דויד בראוור לא היתה לשונם.

ב־9 בנובמבר החלו להעביר מגטו ב' אל זה אשר ב„שולהויף" בעלי־מקצוע ומשפחותיהם, שנכנסו בשעתם ל„סלובודקה", משלא היו בידיהם „תעודות־אומן", או בשל התוהו־ובוהו ששרר ביום הכניסה למכלאות. היו המונים מתכנסים עתה ליד השער ואוזרים כוחם וגמישותם לחמוק מכאן גם הם עם בעלי־המקצוע המאושרים אל גטו א'. היו הגרמנים פותחים ביריות ו־7 יהודים שילמו בחייהם; רבים נפצעו ונאסר להגיש להם עזרה רפואית. אף־על־פי־כן שמו רבים נפשם בכפם והצליחו בזריזותם להתערב בין היוצאים ולעבור גם הם אל הגטו „הטוב". גם התערבות אצל הגסטאפו מצד הקשרים שבינה לבין היודנראט היתה עשויה גם היא להועיל כאן, בכוחה של מתנת־יד ראויה. כ־4,000 איש הצליחו אפוא לעבור או להסתנן אל הגטו אשר ב„שולהויף".

הכחדת גטו ב'

במוצ"ש, אור ל־15.11.42, החלו בחיסול גטו ב'. ראשונים הוצאו יושבי פוהולאנקה. בגשם טורד, כונסו בחוץ כ־1,600 נפש, לרבות עוללים ותינוקות מתייפחים, שהובהלו משנתם. ההמון גועש, קורא להציל, והמרצחים יורים ל„השקיטו", ועורכים את כולם ברבעות בסך.

„תחת שמירה מוגברת — מספר יוסף פ ר י י ל י כ מ א ן — הובילונו בחצות הליל כשאנו עמוסים צרורות, אל בית־הנתיבות למשאות שבעיר. בדרך חילקו מכות לכל שפיגר, בקע קול יריות, וכנראה, נפלו קרבנות. 'כנראה' — כי לא ניתן לאיש לראות אלא את הנעשה לידו ממש בלבד.

„בתחנה הסתערו כולם על הקרונות (משל נוסעים דווקה), כי אמרו להידחס לתוכם משפחות משפחות, אך הותקפו במהלומות וביריות ע"י הגסטאפאים, שעוררו מהומה ובהלה בצדייה, וכך הופרדנו איש מחברו ומקרוביו. נסענו 3 יממות תמימות. הקרונות היו נעולים ושמורים בקפידה. מים לא ניתנו לנו. יש והצליחו בעד כסף להניע עובדים, בתחנות הרכבת, להביא לנו לשתות. אולם משהיו אלה מתקרבים אלינו עם הדליים המלאים — היו הגרמנים מבהילים אותם ביריות, עד שהיו הללו שופכים את המים.

„לאושביץ הגענו בלילה. מייד ובבת־אחת נפתחו דלתות הקרונות, ונכנסו לתוכם אנשי אס־אס, לגרש באלות את הקהל החוצה. במהומה שקמה, לא מצא עוד איש את רעהו ואת קרוביו. מייד הוחל במיון, ב'סלקציה'. נקלעתי אל 150 שהופרדו לשמש עבדים. השאר הורדו אל תאי־הגאזים".

„למחרת, כותב ה ל ל ש ק ל אַ ר ס ק י , עמדה דממה בגטו. בחוצות שרדו שיירי רכושם הדל של המגורשים — מצעי מיטה פרומים, ומעטה של נוצות מסביב. בפוהולאנקה נתגוללו גוויות אדם, מן הירויים בידי המרצחים".

ב־21 בנובמבר, בערב, נדלקו בפתע פנסי החשמל ברחובות, והכול נדרשו בפקודת הגסטאפו, לעזוב תוך

חמש דקות את בתיהם. בסופת שלג זועפת הורצו כולם, לרבות ישישים גונחים ופעוטות ממררים בבכי, אל פתח הגטו שברחוב ארטילריסקה.

אותו לילה גורשו שארית יהודי גטו ב', כ־2,400 נפש, ולמחרת בבוקר, 22 בנובמבר 1942, הובלו בדרכם האחרונה לאושביץ. עם כל הקהל גורשו גם המורים זאב יקל, שהיה חבר היודנראט, ושבתי קפלן, המורה לחשבון בבית־הספר היסודי, של „תרבות". כן גורשו שוטרי הגטו. שאר חברי היודנראט מצאו להם מקלט בגטו א', להוציא אחד, שבחר ללכת עם כל העם באשר יובלו.

היה זה אהרן יזרסקי — עסקן ציבורי מכובד ואהוד, יהודי גא, מפעילי ההגנה היהודית העצמית בימי הפרעות בשנת תרצ"ה. בנעוריו (יליד 1894 היה) למד משפטים בפטרוגראד ונימנה עם הסוציאליסטים־המהפכנים (ס"ר). לא סבל עוול, גם בהיותו תעשיין (לזכוכית). אמיץ־לב היה ועז־רוח. פעיל במיוחד במוסדות לעזרה הדדית. ביודנראט היה חבר הנשיאות, בגטו קרא להתגוננות פעילה נגד הצר.

„בגטו א' הצר, מספר ל' רייזר, נצטופפו עתה, עם בואם של אלפים מגטו ב' — כ־17,000 איש, שנתחככו כאן זה בזה, אפילו ב'טיילם' ברחוב.

„הצפיפות בחדרים היתה איומה. נתגוררו במחסנים שמתחת לגגות ובמרתפים, בבתי־מדרש ואפילו בבית־המרחץ והתקינו אצטבות בנות קומות למשכב, כבקרסקטים, רובד על גבי רובד".

ביקורו של זרח זילברברג

באמצע נובמבר, בעיצומו של חיסול גטו ב', הגיע לגרודנה זרח זילברברג, מפעילי „השומר הצעיר" באירגון ההתנגדות שבביאליסטוק ומראשיו (מפקד פלוגה לוחמת במרד הגטו שם, בו נפל).

המבקרים בגרודנה מטעם זרם זה, כותבת חייקה גרוסמן, מפעילות התנועה, חברת המפקדה של האירגון היהודי הלוחם בביאליסטוק, בספרה „אנשי המחתרת" (הוצאת „ספרית פועלים" 1950) — מצאו בעיר זו תנועת נוער מאורגנת, שהיתה מתכנסת לאסיפות ולשיחות, וביקשה דרך חדשה. יחידותיה נתארגנו אפוא לגוף לוחם.

„שליחת התנועה יוכבד טאוּב, שבזמן המלחמה נתגלגלה לגרודנה — ממשיכה חייקה גרוסמן — הועמדה בראש ההנהלה הצעירה של המחתרת במקום. אליהו טאנקוס, הג'ינג'י", כפי שכונה, צילה שאכנס, מרים פופקו וחסיה בליצקי — זו היתה ההנהלה. את שבטי „בני־המדבר" פיזרו. אחדים מבני־12 אלה נילוו ברוב עקשנותם לתנועת המחתרת, היו לקשרים, העבירו ידיעות ודרשו לשתפם בפעולות חשובות יותר. אורגנו החמשות המעורבות של חברי „דרור" וחברי „השומר הצעיר" על מפקדיהם, הוכנו תכניות מפורטות של הגטו וסביבתו, מעברים מחצר לחצר, מעברים נסתרים לצד הארי.

„זרח ישב שבועיים בגטו הסגור, הדריך את מפקדי החמשות, תכנן נקודות התקפה, ארגן את הכנת החמרים וכלי־הנשק. הללו היו לא מעולים גם לא רבים ביותר: נורות־חשמל עם ויטריאול, אגרופני־ברזל, מקלות ועוד חמרים פרימיטיביים, שהיה קל לרכשם ולאספם בחצרות. האירגון שלנו, יחד עם „דרור" מנה כמאה איש.

„זרח ויוכבד ביקשו דרך להקמת חזית משותפת עם תנועות אחרות — עם הקומוניסטים, עם הבונדאים המעטים שנותרו, עם הרביזיוניסטים, אך מצאו את כולם בקוצר־ידם. הקומוניסטים לא היו כאן כוח מאורגן ומלוכד. חלקם נטו להתגוננות וחלקם דרשוה כמין שגעון. הם לא היו מפלגה, אלא פעלו ביחידות, במפורד.

— — סיכומה של הקמת החזית האנטיפאשיסטית הלוחמת עגום היה. סיכוי יחיד נשקף מצד חלק מן הקומוניסטים, אך בינתיים חסרו אמצעים לזיון, והקשר, שזרח טרח להקים עם הצד הארי לא הוקם. גרודנה היתה עיר של צוררי ישראל".

הגירושים לקלבּאסין

התקפת הפתע הכוללת על גטו ב' הפילה אימת מוות על שאר היהודים בגרודנה, ועם זאת לא ירד עדיין הקהל לפשרו של דבר, שאמנם להשמדה ולכליון הוצאו אחיהם.

בגטו הוסיפו בינתיים להמית כל שנתפס מחוץ לתחומו, ואת גוויות החללים, שהיו מוטלות בחוץ, לא הורשה לקבור אלא למחרת היום. באותו זמן גם הוצאו מבית־הסוהר העירוני כל האסירים הפוליטיים ונורו ליד בור שניכרה לתכלית זו מראש.

בסוף נובמבר 1942 הגיע תורו של גטו א'. באחד הלילות הוצאו ע"י הגסטאפו והמשטרה היהודית כ־2,000 איש ממיטותיהם — גברים, נשים וטף — והורצו לבית־הכנסת הגדול, משם גורשו לפנות בוקר ע"י ויזה וסטרבליב, והובלו למחנה קלבּאסין. הגירוש נערך עפ"י רשימות, שהיודנראט נצטווה להמציאן. אנשי השררה תבעו במפגיע לכלול בתוכן בראש וראשונה, את כל אלה שנסתננו מגטו ב'. מלבדם הוכנסו לתוכן החסרים תעודות, המעידות שעובדים הם מחוץ לגטו או בתוכו גופו. הגסטאפו התערבה בהרכבת הרשימות, אך עוד נודעה השפעה בכך גם ליודנראט. מזכירותו השתדלה להציל יהודים ככל הניתן, והגדילה, כביכול, את צוות עובדיו של היודנראט לאלף ומעלה. ועובדים בסדנותיו בגטו אשר גורשו לקלבאסין בטעות, הוצאו משם לאחר התערבות ה„קשרים" שבין הגסטאפו לבין היודנראט. פעיל בכך היה במיוחד נ' סארנאצקי (בן סקידל בעל בית־מרקחת בכיכר באטורי), גם במתנת־כסף ניתן היה לפעול במקרים שונים לשחרור כלואים ממחנה זה.

בגטו החלה עתה רדיפה אחר תעודות־עבודה, רבים היו שהובטלו באחרונה עם סגירתו, כשפוטרו בפתע, ללא הבחן ובדרך שרירותית בלבד, ע"י מעבידיהם הגרמנים. עתה נתאפשר להם, למנהלים ולתעשיינים אלה, לספק „תעודות־אומנים" של יהודים „מועסקים" אצלם, כביכול, מחוץ לגטו— לכל המרבה בטבין ותקילין.

אולם תאבון המרצחים גבר עתה והלך, והם דרשו מאת היודנראט להגיש להם שוב רשימה חדשה גדולה יותר לשילוח. מסתבר, שהפעם הרתיעה תביעה זו את חברי

היודנראט, או את חלקם (סברה זו הועלתה ע״י אחד הפליטים מגרודנה, שהגיעו לביאליסטוק בראשית העשור האחרון של יאנואר 1943, והיא נרשמה באחת הרשומות — מ־24.1.43 — של ארכיון מרסיק־טננבוים, בשם „טאָג־בוך פון יידישן צער און פיין", כלומר „יומן הצער והעינויים של היהודים").

העובדה היא, כי ראשי הגסטאפו ציוו על היודנראט — ראשיו, חברי נשיאותו ופקידיו — להתייצב ב„שולהוף", ובכפיות לגרוף את השלג מחלקו ולפנותו, ושוטרים יהודים הופקדו להשגיח, כי תיעשה המלאכה כהלכתה. ואילו את בראוור עצמו אילצו לחבוש צילינדר ולעלות על עגלה טעונה חבית צואה ולהובילה אל מחוץ לגטו. ולא אחת עוד נתקלסו בו מעתה מרעי הגסטאפו, אך גם קודם לכן טעם לא מעט מטעם ההתעמרות בו מצד השררה הנאצית.

ובמשלוח השני לקלבאסין, בראשית דצמבר, הוצאו, בפקודה מיוחדת של הגסטאפו, חבר הנשיאות של היודנראט וראש גטו א׳, העו״ד יצחק גוז׳אָנסקי, וכן מפקד המשטרה היהודית אהרן רובינצ׳יק. סברה מקובלת היא, שהדחתו של רובינצ׳יק, שיהודי לאומי גא היה ותקיף בדעותיו, וכן שילוחו, באו לו — מפני שלא צלח לגסטאפו, לא החניף לה ולא הפיק את רצונה. כן מסופר, כי מיאן לשתף פעולה עם המרצחים בגירוש היהודים.

גם הפעם נערכה חטיפת הקרבנות באישון לילה, לפי רשימות של לא־מועסקים, שהיודנראט נאלץ להגישן, והם הובהלו לבית־הכנסת הגדול, משם גורשו לפנות בוקר הרחובה, תוך חבטה באלות בראשיהם.

את גוז׳אנסקי הציבו בראש התהלוכה, כשפניו מרוטים ומכוסים פצעים וחבורות מן המכות שספג מידי המרצחים. בכך לא אמרו די. אלא שמו וחבשו מעין „כתר" על ראשו — מרחשת־נחושת שמצלתיים הוצמדו אליה. וכך נגזר עליו לצעוד, כשלצדו פוסע „מתופף" במקל על גבי המרחשת בקצב הפזמון העממי היהודי, שקהל המגורשים מצווה לזמרו בלא הפוגה:

„יידל מיטן פידל
בערל מיטן באַס,
זינג־זשע מיר אַ לידל
אויפֿן מיטן גאַס" — — —

מסופר, שכאשר אמרו להציב את רובינצ׳יק בראש המצעד, הודיע לגסטאפאים בצורה חד־משמעית, שאם בדעתם להתקלס בו — לא יילך, ויש בידיהם לירות בו, אך לא לאנסו לכך. ואמנם הסתפקו הרוצחים בכך, שהסכים לצעוד בשורה הראשונה, ובזאת בלבד.

לצדו השני של גוז׳אַנסקי הוצב סקיבלסקי, יהודי חובב־מוזיקה ומנגן בכינור, אשר שימש קודם לכן כתורגמן ב„שופו", אף מקשר בין משטרה גרמנית זו לבין היודנראט. מסופר, שבימי נובמבר הסתתר אצל פולנים בכפרים ובחוות ונשאר בלא פרוטה, כי לקחו ממנו הכול, והוא נאלץ לחזור לגרודנה. כעונש על כך, נתנו בידו הגסטאפאים כינור ופקדו עליו ללוות בנגינה ללא הרף את שיירת הצועדים ב„זמרתם", כשהגרמנים השומרים עליהם מאיצים בהם, אף מרקידים אותם באלותיהם.

בין המגורשים עם המשלוחים האחרונים היו גם אנשי־אינטליגנציה שונים, שהיודנראט השתדל להגן עליהם ולא עלה בידיו, וביניהם עסקני־ציבור ומורים. בין האחרונים: קלמן כ״ץ, מוותיקי ההוראה העברית ב„תלמוד־תורה" ובגימנזיה הריאלית; סולץ — מורה לצרפתית באותה גימנזיה, ושמואל גינזבורג — ספרן „תרבות".

בתופת קלבאסין

וכה מתאר את בואם של המגורשים לקלבאסין שמחה לזר, איש סוחובולה, אשר גורש גם הוא לשם קודם לכן עם בני־עיירתו:

„ביום שמש חורפי נראו מתנהלים בסך אל המחנה שיירה מיהודי גרודנה, והעו״ד גוז׳אנסקי צועד לפניהם, חבוש סיר על ראשו, כשבנות ישראל, שניכפה עליהן לזמר שירים יהודיים, משרכות דרכן לשני עבריו. ואחר הרגלים מתנהלת שורת עגלות טעונות זקנים וילדים. כולם מוכים ופצועים כלאחר קרב, וגסטאפאים רצחנים מלווים אותם".

ונראים בפמליית „המלווים": סטרבלוב, זה איש הגברדיה הלבנה של רוסיה הצארית, כפי שמציינו ש׳ לזר; קאַרל רינצלר, המפקד הארכיסאדיסט של מחנה קלבאסין; היינץ הרליס ואַריך שאַט, הממונים הראשיים על השמדת היהודים שבחבל; רב־הטבחים קורט ויזה, וז׳נדרמים לרוב.

„מייד עם כניסתם למחנה, כותב לזר, יורה ויזה בצעיר אחד, ומשלא עלה בידו אלא לפצעו בלבד, הריהו מורה לרינצלר להשלים את הרצח עד תום".

באותו זמן כבר ישבו במחנה קלבאסין, או הספיקו ל„עבור" לדרכם הסופית אל תאי־הגאזים, מלבד המשלוח מגרודנה — כל יהודי הישובים שמסביבה (שמותיהם לפי סדר א"ב): אודלסק, אוזיור, אוסטרין, אַמדור, דוברובה, דרוזגניק, האַלינקה, יאַנובה, לונה, נובי־דבור, סוחובולה, סופוצקין, סוקולקה, סידרה, פורץ׳, קאַמנקה, קוזניצה, קוריצין, קרינקי, רוטניצה.

כזכור, נעקרו אחינו מן המקומות הללו באחד בנובמבר, יחד עם שאר היהודים שב„מחוז" ביאליסטוק כולו, אולם בשל מחסור ברכבות באותו זמן — רוכזו תחילה בחמישה „מחנות־איסוף". הללו נועדו לשמש לנכלאים בהם פרוזדור למעבר אל המשרפות ומעין גיהנום־הכשרה לדרכם האחרונה, שמגמתו לשבור את רוחם של הקרבנות — ע״י רעב, קור, זוהמה, מגפות והתעללות — שלא ישתייר עוד כוח בנפשם לגלות התנגדות כלשהי. המחנה שבקלבאסין היה מן האיומים

ביותר אף מסוגו, ומיועד ל,,אכסן" בתוכו ולכלות ככל שיעלה, את המגורשים ממחוז גרודנה וממרביתו של מחוז סוקולקה.

שאול תחתיה זו — מקומה היה בקילומטר הששי מגרודנה, 3 ק"מ מבית-החרושת ללבידים שבפרבר העיר, 300 מטרים מימין לכביש המוביל ממנה לביאליסטוק. בכפר גופו — ביידיש קלבּאַשין — על גדות הנחל לוֹסוֹסיאַנקה, היו עוד במאה הט"ז נכסים ליהודים מאַמדור, וכן חלקות ליהודים מגרודנה, שהחזיקו בהן, ובדורות האחרונים — טחנות חכורות. וחברי ,,החלוץ המזרחי" שבגרודנה היו עושים שם, כזכור, את הכשרתם בחקלאות לקראת עלייתם לארץ-ישראל, בשנות ה-30 של המאה שלנו.

בימי השלטון הסובייטי, בראשיתה של מלחמת העולם ב', כוננו הרוסים בקלבאסין מחסנים ענקיים לצרכי המיבצר שבגרודנה. הנאצים הקימו במקום מחנה גדול לשבויים מן הצבא האדום — בתוך מחפורות ארוכות, שהללו כרון וכיסון מלמעלה בגגות מעץ וכן ברובד כלשהו מקרשים. דרך מחנה זה ,,הועברו" כמה רבבות של שבויים, שעונו והורעבו בדרך כלל למוות, ונרצחו בהמוניהם. אחד מהם אף השאיר אחריו כתובת על גבי כותל מן הכתלים: ,,מכאן לא יצא עוד איש בחיים".

היו אלה מחפורות, מאות אחדות במספרן, שדמו למרתפים — אפלות, טחובות וקרות, עם אשנבים זעירים ומלוכלכים, ובהן אצטבאות-קומותיים מלוחות-עץ, ותו לא. המחנה כולו מוקף היה גדר מתיל דוקרני בגובה של 3 מטרים ומעלה, שהיתה מוארת בלילות באור רב ובזרקורים, שלא יעיז איש לחמוק מכאן. מפקד המחנה היה, כאמור, רינצלר, ,,פולקס-דויטשה" מלודז', שליהג גם יידיש, אף בתערובת של מלים עבריות כלשהי — מסתולל וסאדיסט להנאה, שעלה בכך אף על מרעיו שבגסטאפו.

וזו היתה ,,קבלת הפנים", הנערכת בקלבאסין ל,,טראנספורט" המגיע למחנה: בראש וראשונה מעוררים השומרים הנאצים מהומה ומפילים תדהמה. את הגברים הרגלים מכניסים פנימה, ואת העגלות על הנשים והטף וה,,כבודה" שבהן, משאירים בחוץ, להתהוללות האיכרים-העגלונים, התאבים לכל חפץ ושאר שלל שיבוא לידיהם מאת היהודים. מריצים ומדהירים הם, בכן, את הסוסים שישתוללו עד שהנשים מצטווחות, קופצות או נופלות מן העגלות ונחבלות ונדרסות. עתה באים הגרמנים לערוך ,,סדר". האיכרים משליכים בחפזה חלק מן המטען ו,,בורחים" עם עגלותיהם, כשמנה נכבדה ממנו נשתיירת בידיהם.

וליד המעבר למחפורת — זו ה,,אכסניה" של הבאים — ניצבים משני העברים ,,סדרנים" ומאחריהם גסטאפאים עם רינצלר בראש, והאלות שבידיהם מונחתות עתה על הנכלאים והולמות בהם, לדחסם פנימה 250—300 נפש לכל ,,צריף"; ורינצלר מוסיף משלו ומצליף לכאן ולכאן במגלב-הגומי שלו, שגולת ברזל חדה מוצמדת אליו בקצהו.

וכל מחפורת ומחפורת — רשות לעצמה, והמעבר מן האחת למשניה, שגדר מתיל דוקרני חוצצת בעדו — אסור בתכלית החומרה שבנוהגי הנאצים.

,,פעמיים ביום, כותב ש' ל ז ר, בשעה 8 בבוקר וב-2 אחה"צ, עם הופיע רינצלר במחנה, היה עורך מיפקד של כל היהודים שבמכלאה, לרבות נשים, ברחבה שלפני הגושים. משסיים את מניין המתייצבים, פוקד הוא על 'שעת-התעמלות' בריצה, בשטח הבוץ הטובעני, וכל הנחשל ,,מתכבד" במגלבו. הכל מצווים להשמיע שירים יהודיים, ואם אין הזמרה מפיקה את רצונו — יכה את קרבנותיו עד לאבדן הכרתם.

,,באכזריות יתר היה מפליא מהלומותיו ומענה את הנשים. באיומים להמית, היה כופה על צעירות לנקות את רחבת המחנה בידיים ריקות, לאסוף מן האשפה ומן הזוהמה אל חזיותיהן עד שתתמלאנה, ואל חפניהן, ולשאת ולהריק למזבלה".

הוא היה גם ממציא תחבולות, האחת משונה ברצחנות מקודמתה, להתקלס ולהתעמר בהן ולהסב להן עינויים, ובייחוד ביפות שבהן, אף באלה שאיווה בהן לשרתו. כך מוסר הלל ברוידה מפי מי שסיפר לו, כי בין אלה שרינצלר קירב אליו, היתה גם הגרודנאית בתו של משה ,,פאַסטוך". פעם ערך המפקד כירה למרעיו הגסטאפאים, וזו היתה המגישה להם תקרובת. אמרו לו: — הנה, דווקה אתה מתנה אהבים עם יהודיות!

מייד הוציאה לעיניהם הצדה ושיסעה ביריות ככברה.

כן היה אשמדאי זה נוהג לשוטט להנאתו במחנה, כשמגלבו צמוד אליו תמיד, ולארוב לקרבנות להנאתו סתם. אם עבר על פניו מישהו ונטלה בידו או כד, להשיג מעט מים לשתות, או נתפס בנסותו לעבור ממחפורתו אל הסמוכה לה, לבקר אח או ריע — והיה חובט בראשו במלוא ההינף. וכן היה נוהג גם ללא כל תואנה. והואיל ועזרה רפואית אסור היה להגיש לנפגע — היו רבים מפרפרים ביסוריהם וגוועים בגסיסה ממושכת.

מנת המזון בקלבאסין כללה 100—150 גרם לחם ליום ו,,מרק", כלומר נוזל כהה ועכור, שעינו כעפר ועפר בו, ופירורי תפוחי-אדמה לא-קלופים ולא-שטופים — בשל הדוחק במים — וקשים ותפלים, כי לא נתבשלו דיים מחמת מחסור בעצים. אף ,,מרק" מבחיל זה לא בכל יום ניתן. לרוב הכלואים חסרו גם כלי-אכילה, ונאלצו לצקת את ה,,תבשיל" לתוך כפות ידיהם ולגמעו מהן. אף לכך ניתן היה להגיע בדרך של כל דאַלים גבר בלבד. היו הבריות רעבים ורבים מתשוטטים כחיות-פרא לחטט במזבלות לגלות בהן שיירי מזון כלשהם.

פשתה עד מהרה מגפה של בורדם בין הכלואים ונתלוותה אליה פורענות בעשיית הצרכים, שלהיפנות אליהם הורשה אך על פני בורות מספר בלבד, לא-מכוסים וגלויים לעין

כול בלא סככה או מחיצה סביבם. היה בכן התור, בשני טורים, אל השוחות הללו, מתמשך לאורך שני קילומטרים, ונמצאו שהעדיפו להימנע מאכילה, ושלא להתייסר ביסורי יתר בעקבותיה.

הצפיפות, התשישות והזוהמה הוסיפו את שלהן וגם מחלת טיפוס פשתה. היו שהתפללו למוות, וגם שטרפו את נפשם בכפם, אף בראשית בואם לקלבאסין. היה רינצלר מתחקה יום יום: כמה נתאבדו, ומתריס ושואל — מדוע כה מעט?

מדי פעם בפעם היה נכנס לאחת המחפורות ומוציא משם מאנשי־האינטליגנציה — מורים, רופאים, עורכי־דין וכו׳ על בני־משפחותיהם — ושם קץ לחייהם קבל עם ועדה. נתרבו חללי־חרב ונפטרים מכפן ומחלאים, בייחוד ילדים וזקנים — ולא היה רינצלר מתיר לקברם אלא למחרת היום בבוקר השכם בלבד. אותה שעה היו אוספים את הגוויות אל השער בשמיכות או בסדינים, 30—40 ליממה, וקוברים בחורש הסמוך גברים ונשים גם יחד.

הגיעו לגטו גרודנה קריאות־הזעקה קורעי־הלב של הכלואים, להצילם ולשלוח לחם למזי־הרעב; וכן פנייה להושיע, משל היודנראט שבמחנה גופו (גם גוף כזה הוקם בו מנציגי היודנראטים של הישובים שפונו). נזדעזעו יושבי הגטו, וחרף המלאי האפסי במזון בימים של הסגר מוחלט מבחוץ — זהחל היודנראט שבגרודנה משגר לקלבאסין, מדי שבוע בשבוע, עגלות טעונות לחם, וכן עצים לבישול ולהסקה. והיו המובילים העגלונים היהודים מגטו גרודנה, מעבירים אגב כך, גם חבילות־מזון ליחידים, וכן מכתבים למתענים במחנה ומהם.

מדי בוא העגלות הללו לקלבאסין, היו השומרים הגרמנים נוהגים לפשפש בהן תחילה, וגוזלים, ככל העולה על יצרם, מן הלחם, שיהודי גרודנה החסירו ממנתם למען המגורשים המעונים. היתה קמה מהומה מסביב ומזדמנת לרינצלר שעה טובה להראות את נחת זרועו ומגלבו. על אף כל אלה, היתה בעזרת־אחים זו משום הצלת נפשות, ולו לשעה.

עתה הודיע רינצלר לאנשי היודנראט בקלבאסין, שהואיל „ואין אפשרות לחרוף" במחנה כזה, יישלחו הכלואים לעבוד באושביץ (משמעות שם זה לאשורו עדיין לא נודעה אז ליהודי גרודנה וסביבתה), שם „מובטחים להם תנאים טובים בעבודה, משכב טוב, 500 גרם לחם ושלוש ארוחות־תבשילים ביום" וכיוצא באלה. במכתב שקיבל משם — טען — נדרש לספק בעלי־מלאכה ומומחים, ככל האפשר. ובלא שהיות הוחל גם בביצוע המשלוחים.

„מדי פעם בפעם — כותבת ש. ע ב ר י ־ ט י ק ו צ ק י (ב„ספר סוחובולה" הוצ׳ האגנצ׳ של גלויות", ירושלים — תשי"ז) — היו יוצאים בלילות טראנספורטים לאושביץ ולטרבלינקה — —. בסופות שלג וקור ללא נשוא היו מוציאים זקנים וצעירים עם ילדים ותינוקות תמימים, עם חבילות קטנות בידיהם, מעמידים אותם בשורות, והם היו צועדים ברגליהם הכושלות בדרך למוות, מלווים מכות־רצח. הצעקות והבכי של התינוקות יהילדים קרעו את הלבבות, ההורים איבדו את ילדיהם, הזקנים עמדו מלכת. ואז התחילו היריות והמכות, שהיו שמות קץ לחייהם האומללים. הם היו משתטחים על השלג ללא רוח־חיים, והמוות היה גואלם היחידי".

ב־14.12.42 הוצאו בדרך זו יהודי דוּבּרוֹבה שבמחנה, וכן כלואים מגרודנה. ערב לפני כן נתפרץ בפתע רינצלר בחפזה, והוא שתוי לשכרה — אל המחפורת בה מצא לו מקום גוז׳אנסקי, וקרא לו לחוש ולצאת עמו. ביקש הלה ללבוש את פרוותו.

— אין לך עוד צורך בה! — התריס הרוצח; הובילו אל השער, נטל רובה מאת הזקיף וירה בגוז׳אנסקי מקרוב ושיסע את גלגולתו.

כך נסתיימו חייו של י צ ח ק ג ו ז ׳ א נ ס ק י , העורך־דין והעסקן המכובד, בעבר נציג היהודים בעיריה, האיש השקט, המתון והצנוע. סוציאליסט־דמוקראט ותיק היה, בשנותיו האחרונות אוהד הציונות, ביקר בארץ־ישראל וחכך בדעתו בדבר עליה אליה. בן 54 היה בהירצחו.

„אותו לילה, מספרת ס ו נ י ה ל ב ק ו ב י ץ ׳ ־ ג ר א ב י נ ס ק ה , בת־דוברובה, לא יכולתי עוד להירדם. בבוקר השכם הופענו בכיכר ההתכנסות לקראת מצעד המוות. הלכנו בשורות הראשונות, ולצדנו משמר צפוף של גסטאפאים עם רינצלר בראש. הכול נצטוו לשיר בקול „יידל מיטן פידל", כשאלות הצוררים מונחתות והולמות בהמון, לזרזם בצעידה. כל שפיגרו, נשתיירו בדרך רובצים בשלג הרב שכיסה אותה.

„כעבור שעה הגענו לתחנת לוסוסנה, שם עמדו קרונות מוכנים בשבילנו. במרחק של 30 מטרים מאתנו ירה אחד הגסטאפאים, להבהיל ולהביך את השיירה. דחסונו לקרון עד לאפס מקום אף במעומד, ונעלוהו. בשעה 11 בבוקר זע המסע, אך רק למחרת בתשע הגענו לטרבלינקה. מייד גורשנו מן הקרונות בבהילות, ע"י יהודים מעובדיו של מחנה־„העבודה" שבקירבת המשרפות. הונסנו למקום אחד, שם הפרידו את הגברים מן הנשים, אילצונו להשאיר את החפצים ולהתפשט. כמה מן „העובדים" הללו היהודים, אמרו משום־מה להצילני, השפיעו על אחד מראשי המחנה הגרמנים, שלא יהרגוני, הטילו על גופי שמיכה והשאירוני שם.

„ב־2.8.43 פרץ המרד במחנה טרבלינקה, ושבו נטלתי חלק בעקיפין, כי נתבקשתי, כעובדת במכבסה, להכין בשביל מארגני ההתקוממות סבון ולבנים מן המחסן, למען יוכלו לקחתם עם מנוסתם. עמם ברחתי גם אני וניצלתי".

„כעבור כמה שבועות מסופר (ב„דער אויפשטאנד אין געטאָ ביאליסטאָק" לב. מאַרק), הגיע מטרבלינקה לביאליסטוק משלוח מוזר: 7 קרונות מלאי־בגדים — של גברים ונשים, ואשר הופשטו מן הקרבנות, והובאו לאחר חיטוי — — כמשלוח־סמרטוטים לתעשיית הטכסטיל. בידי מרדכי טנגבוים נפלו כמה תעודות אישיות, שמצא מישהו מאנשיו [שעסקו באיסוף של חומר ותעודות של השואה] בכיסי הבגדים שנתייתמו. בין אלה היו שני פאס־פורטים רוסיים של ילידי גרודנה: על שם משה גולדברג, ושל ריבה בת נפתלי גולדשטיין, שנולדה ב־1909 (על דרכונה היה מסומן 'טרבלינקה')".

במחנה קלבאסין נותרו עוד כ־3,000 יהודים מכלל שלוש

רבבות, בערך, שהוכנסו לתוכו. עם שארית זו נימנו אנשי סוּחוֹבוֹלה ודרוזגניק ושרידים משאר העיירות ומגרודנה, אשר משפחותיהם כבר נותקו מהם והועברו למשרפות.

בפתע הופיעה במחנה ועדה, עם ה„שטורם־פירר" אֶריך שאַט בראש, והורתה לשארית הפליטה היהודים לערוך סדר במקום. מסופר, כי אנשי־„הוועדה" מצאו, ש„מטעמים תברואתיים יש לחסל את המחנה", ולהעביר את שרידיו לגטו גרודנה. לפי סברה, העדיפו המרצחים, לרגל קשיים שונים, לערוך הפסקת־מה במשלוחים לקראת חגאות־הניטל־והסילבסטר. והיתה החזרה זו של הכלואים לגטו גרודנה, משום מקרה יוצא־דופן בפראקטיקה הנאצית — מציינים יודעי־דבר.

„אספו אפוא את הכלים, הכסתות והמלבושים, שנתגוללו ברחבות מכל אשר נטשו המוצאים במשלוחים — ממשיך ש' ל ז ר , והכל נערם לציבורים גדולים. אחר־כך ערכו את היהודים בטורים ארוכים בשישיות, והם הוצעדו בסך בפני המפקד הראשי. הוא מנם וציווה להעבירם לגטו גרודנה".

בשבת לפנות ערב, 19.12.42, הגיעה השיירה של שרידי קלבאסין, וביניהם כ־600 ממגורשי גרודנה (מתוך 5,000 בקירוב, אשר גורשו לשם), אל שערי הגטו.

היה זה מחזה־אימים, מספרים ע ד י ־ ר א י י ה , לראות „קהל רץ של בלויים וקרועים, רגליהם הנפוחות מכפן עטופות סמרטוטים, ישישים, ילדים ונשים עם עוללים בזרועותיהן — וז'נדרמים גרמנים מאיצים בהם במגלבים ובקתות־רובים. כל הצונח נדרס ע"י המורצים אחריו. ועל הכול — ה'זמרה' של „יידל מיטן פידל", שניכפתה עליהם, לא זמרה, כי אם זעקה ויללה, שהקפיאה את הדם".

צללי בני־אדם, מוכי־תחלואים, מכוסים חבורות ופצעים מכף רגל ועד קדקוד ומעולפים, הוכנסו הבאים אל בית־הכנסת הגדול.

תושבי הגטו נהגו עמם במידה רבה של הכנסת אורחים ושל נכונות לעזור. לבאים לא היתה פרוטה ביד, שכן גזלו מהם הגסטאפאים הכול, לפני שהוציאום מן המחנה. יהודי הגטו חילקו עמם את פת לחמם האחרונה, חילקו להם בגדים והשתדלו לספק גם „קצה משכב" ללינה. אך הדירות שבהן שוכנו בעמל רב, היו לא־מוסקות והקור ללא נשוא. חסרי־אונים, ונבעתים ותשושים לחלוטין — לא עמד ברבים בהם עוד כוח להחזיק מעמד ומשפחות שלימות הוציאו את נשמתם בימים ספורים.

להיפרע מסטרבלוב!

חיסולו המהיר של גטו ב' והוצאתם למחנות־המוות של אלפים גם מן הגטו הגדול אשר ב„שולהויף" בלא כל התנגדות — זעזעו את המחתרת שבו. התהלכו בה דעות, שאילו היה ההמון מסתער על גדרות התיל ופותח במנוסה אל מעבר להן — היו אולי מסכלים את מזימת הצר לגרש את היהודים „לעבודה", כביכול, ומאלצים אותו לפתוח באש על המתפרעים וכך לגלות את קלפיו כלפי כול. כן היו בוודאי לא־מעטים נמלטים ומגיעים אל תנועת הפארטיזאנים באשר הם.

הוחלט בכן בהנהלת המחתרת על מעשה, שנראה עשוי לזעזע את העם מאדישותו: להרוג את סטרבלוב, רב־הטבחים האכזר של הגטו בסלובודקה ועוזרו־משנהו של ויזה בתעלולי הרצח־וההתקלסות שלו. אליהו טאנקוס התנדב לבצע פסק־דין זה. הוא נתבקש ע"י הנהלת המחתרת לעקוב תחילה אחר תנועות המרצח ולהודיעה אחר־כך על המועד לביצוע ההתנקשות.

צעירה יהודיה, שהועסקה בשירות אצל סטרבלוב, גנבה תצלום שלו מחדרו למשך לילה, וחסיה בליצקי ציירה־פירצפה־הכינה העתק ממנו, לסייע לזהות את איש־הדמים.

אולם אליהו בחר להחליף דעות על המעשה שהוא הועמד לפניו, עם מורו לשעבר, שמואל ז'וקובסקי, איש־מחתרת גם הוא, אדם ישר וללא פניות. הלה, מרכסיסט ותיק ומתנגד מעיקרו של דבר לטרור אינדיבידואלי, העמיד על דעתו זו את טאנקוס ועמל לשכנעו, שהיא הנכונה והמוצדקת. החל אליהו חוכך בדבר ודוחה בינתיים מיום ליום את הוצאתו לפועל, עד שנתחוללו שינויים בתנאים האובייקטיביים. שרידי קלבאסין הושבו לגטו ופרצה בו מגפת טיפוס, שמאות לקו בה והצמידו אליהם מבני־משפחותיהם ומקרוביהם. בחוץ נשתררה קרה עזה, ולהזיז את יושבי הגטו חוצה אל היערות נראה עתה כדבר חסר־שחר. החלטת ההנהלה של המחתרת הוסרה אפוא מעל הפרק.

העקדה על סף היער

באחד מימי יאנואר 1943 החלו לנקות את בית־הכנסת הגדול. הכל ראו בכך סימן של „אַקציה" מתקרבת (שם זה מקורו, אגב, ממאורעות וילנה. שם קראו הגרמנים „אַקציוֹן" להוצאת רבבות יהודים מן העיר). חששות עוררה גם העובדה, שממחנה אסירים הועברו יהודים אל גטו גרודנה.

היודנראט חש עתה להחזיר לסוקולקה, אל היהודים המעטים, שעוד נשתיירו שם לעבוד בבית־החרושת ללבד — עשרים ילדים בני־עירם, שהוחזרו בשעתו לגטו גרודנה מקלבאסין.

בחוגי המחתרת החלוצית רבתה התכונה:

„לא הספיקו לספוד למגורשים — להורים, לאחיות ולקרובים — וכבר מדברים ב„אקציה", נאמר במכתבה, שהוזכר, של צפורה ב י ר מ א ן . כמעט הכל כבר יודעים, שמובילים לטרבלינקה. רבים נתמרדו: 'לא נלך, מוטב שיירו בנו במקום'. אבל אלה היו דיבורים בלבד. כולם הלכו וארזו צרורות נדודיהם, לפי שסבורים היו, שמא יתרחש נס ברכבת, סמכו על הנס והלכו בדומיה אל המוות.

„שלחנו את הקבוצה הראשונה היערה, יחד עם „השומר הצעיר". קשה היה להשיג נשק בגטו. סבורים היינו, כי ירכשי

בדרכם. נתננו להם כסף, ככל שאפשר היה בתנאי חיינו. שלחנום לחפש דרך גם בשבילנו.

„הם הלכו, אבל לא הגיעו. אחד חזר וארבעה נפלו".

האחד שחזר היה ל י י ז ר ר י י ז נ ר, מפעילי „החלוץ הצעיר", בנו של פועל־דפוס עסקן פוע"צ־צ"ס בגרודנה, לייב רייזנר; לייזר נשתייך אחר־כך, יחד עם מספר מחברי „דרור" שבגרודנה, לקיבוץ של תנועה זו „תל־חי", שבביא־ליסטוק, שם נפל במרד.

„דברים איומים, נאמר בהמשך מכתבה של צפורה ב י ר מ א ן, סיפר לייזר על שראה בדרך: מאות יהודים מוטלים מתים ביערות מארצינקאנץ. עשרות מתגוללים מתים למחצה ומבקשים את המוות. — — התקוות שתלינו ביער נגוזו לפי שעה: בלא נשק אי־אפשר — — ".

„אל היער יצאו באותו פרק זמן ולא חזרו, גם שניים מחברי בית"ר. מספר משה נ ו ט ס:

„חברינו, האחים שפינדלר, בניהם של משה, שנתלה ע"י ויזה יחד עם לנקה פרנסקי — לא שקטו ולא רגעו מאז, וביקשו מאת התא שלנו רשות לצאת ,היערה', לנקום את דם אביהם השפוך. ציידנום אפוא לדרך, ונדברנו לקיים קשר בינינו, למען נוכל באחד הימים להצטרף אליהם. נפרדנו, והם יצאו . . .

„אני נאסרתי בינתיים ע"י משטרת הגטו, בעוון של ,גניבת' מיסמכים ורשימות משם בענייני ,שילוח'. בכך הוצאתי עתה מכלל המועסקים במקום־עבודה חיוני, ובאקציה הקרובה הובלתי גם אני עם השאר — לאושביץ".

ובהמשך מכתבה של צפורה ב י ר מ א ן נאמר:

„כשלון היער שבר את כולנו. נשארנו בלא דרך. לא היתה לנו ברירה, אלא למות בכבוד במקום. התחלנו להכין „אקציה" נגדית (קונטר־אקציה). לא כולם הסכימו לכך: פירושה — השמדה מוחלטת בימים מועטים.

„החברה מחפשת דרכים. אין רוצים למות. לנוכח המוות גובר יצר החיים. אנו מחליטים: הבחורות תפרוצנה אל ביאליסטוק, והבחורים יישארו, כדי להוציא לפועל את ה„אקציה" הנגדית. וכך היה. באתי אני ועוד הרבה בחורות לביאליסטוק, שהיתה עוד שקטה באותה שעה. הקיבוץ קיבל אותנו כאם".

הבנות שבמחתרת — לביאליסטוק

גם ח' גרוסמן מספרת, בספרה שהוזכר, על החלטה, ברוח הנזכרת במכתבה של צפורה בירמאן, ושנתקבלה באסיפת־הפעילים שבמחתרת גרודנה, ברוב דעות.

שוב הופיע עתה לביקור שני בגטו גרודנה, זרח זילברברג, והוא שוקד „על קביעת הנקודות" (הבסיסים ל„פעולת־הנגד") וחלוקת התפקידים לאנשים". כן „בדק את ,הנשק', חילק אותו, הורה הוראות־שימוש וקבע את התכנית הכללית".

חסיה בליצקי וצילה שאכנס תבעו את זכותן להישאר, כי ראו בגרודנה את מקומן, וזרח רצה לשכנען, שעליהן לשמש כקשריות בביאליסטוק עם העבר הארי. ואמנם שלחן, והן הגיעו והעבירו לשם את המעבדה להתקנת תעודות מזויפות, על עשרות צנצנותיה, מחקיה ומכחוליה החימיים. „רק החותמת המזויפת של קומיסאר העיר דרוז־גניק" נשארה בגרודנה — מציינת חייקה גרוסמן. וכבר במבצע ראשון זה, מוסיפה היא, גילתה חסיה, שדמתה מאוד ל„שיקצה" פולניה בחיצוניותה — סגולות נדירות, שעמדו לה הפעם, בתנאים של חיפושים חמורים וקפודים בכליהם של הנוסעים. היא הצליחה, קובעת ח' גרוסמן, וגורלה נחתך אפוא להמשיך במחתרת בצד הארי ולהסתדר שם בכוחה שלה. ואמנם קיבלה על עצמה את הדין, ופילסה לה דרכה.

האקציה הגדולה בראשיתה

וה„אקציה" נתקרבה ובאה בינתיים. הודעה הופיעה מטעם היודנראט, ונאמר בה, שיהודי הגטו עומדים שוב לפני פינוי ויוסעו לעבודה. במחנות, שאליהם יובאו, הם ייפגשו שוב עם קרוביהם ומכריהם, שהוצאו במשלוחים הקודמים. אין, בכן, כל טעם להסתתר במחבואים; כולם נקראים לשבת בבתיהם, בלא לנסות לעזוב את הגטו — דבר הכרוך, כידוע, בסכנת־נפשות. הפינוי בא בעקבות המגפות המאיימות על יושבי הגטו, בשל הצפיפות בו. בסוף ההודעה הובאה רשימת הקרבנות שנפלו בנסיונות לעזוב את הגטו.

לאנשי המחתרת החלוצית נודע ממקורות מידע משלה (אחדים מחבריה שירתו לשם כך במשטרה, והוצאו משם ע"י הנהלת המחתרת באותם ימים — בשל טעמים חינוכיים ומוסריים) — על האקציה העומדת בשער, לעקור רבבה תמימה מן הגטו, וכי הגסטאפו מכינה רשימות לכך. עוד קודם לכן החרימו הגרמנים את קופת היודנראט ואת כל החומר והכרטסת של מחלקתו לרישום ולסטאטיסטיקה. הגסטאפו לא סמכה עוד ידיה על היהודים, מה גם שצעירים מביניהם עומדים, כפי שנסתננו ידיעות אליה, לגלות הפעם התנגדות לעקירה.

לפי שנודע למחתרת תחילה, עמדו הצוררים לפתוח באקציה ביום ב', 18 ביאנואר. אך אחר־כך נמסר, כי תתחיל ביום ד'. היו אפילו שמועות, כי תידחה לזמן קצר או גם ממושך יותר. אולם הצוררים הצליחו, כדרכם, להטעות גם הפעם. ביום ב', ב־6 בערב, בקרה עזה של שלושים וכמה מעלות, נדלק בפתע אור החשמל — אות לרעות. שעתיים לאחר־מכן הגיחו לתוך הגטו, במזחלת ציד, ויזה וסטרבלוב, ופתחו, ברחוב פרץ, ביריות ממקלעים לכאן ולכאן. שנים־עשר איש נפלו חלל. בחוצות קמה בהלת מוות: גברים ונשים מתרוצצים אחוזי אימה, מחפשים ותרים אחר מקום להסתתר בו. גם אנשי־המחתרת אצים מייד לנקודות־המחבוא — ל„מלונות" (כנראה מ„מלונה = מלונות" שבעברית, בלהגם של גנבים יהודים בפולין, ביידיש). עד מהרה הוחל ב„אקציה", והרחובות נתרוקנו. היא בוצעה ע"י שוטרים יהודים, בפיקוחם של גסטאפאים ובליוויים ובראשותם של שני רבי־הטבחים ויזה וסטרבלוב. את האחריות על ההוצאה לפועל הטילו הצוררים על המשטרה היהודית בפיקודו של

נה סרברניק הנאמן עליהם. לפי רשימת מרדכי טננבוים־תמרוף, ביומנו מ־20.1.43 („דפים מן הדלקה", הוצאת הקיבוץ המאוחד תש"ח), מפי חברה שהצליחה להגיע באותו יום לביאליסטוק — אמר סרברניק לשוטרים אחדים, כי ידוע לו על מספר צעירים, אף מי הם, האומרים לגלות התנגדות, אך „ויזה צוחק לזה". בכל זאת מוסיף מ' טננבוים, לא העזו הפעם שני ראשי־המרצחים להופיע בגטו לבדם, אלא הביאו עמם את כל שאר 11 הגסטאפאים שבעיר.

עוד לפני האקציה הכינה הגסטאפו רשימות של כל היהודים המועסקים במוסדות גרמניים, בסדנות היודנראט, במשטרה וכו'. עתה החלו לעבור מבית לבית ולהוציא החוצה כל שלא נכלל ברשימות הנ"ל — נשים, זקנים וטף — למען הריצם למקום־האיסוף, לבית־הכנסת הגדול. הגסטאפו הזהירה את השוטרים היהודים, שגם הם ובני־משפחותיהם יוצאו לגירוש, אם תמצא יהודים מתחבאים, שהם, השוטרים, לא גילום. ואלה, מסופר, מילאו בדרך כלל, את שהוטל עליהם, אף נמצאו ביניהם שגילו בכך גם שקידה יתרה.

בלילה הראשון לא חיפשו ביותר — רשם מ' טננבוים מפי זרח זילברברג, שהצליח לצאת מגטו גרודנה בעיצומה של האקציה, כפי שעוד יסופר.

בסה"כ הוציאו באותו לילה כ־1,700 איש. ויזה אמר, שאלה שיתחבאו יבואו בעצמם לבקש, לאחר הטראנספורט הראשון, כי יקחום. ואמנם נתחבאו בהמונים, אך המשטרה היהודית החלה לחפשם, לערוך סריקות ולהוציאם מן המחבואים.

תכונה לפעולת־נגד וכשלון

תכנית המחתרת היהודית להתנגד בכוח נכשלה. הגרמנים לא נתפרצו לבתים, והאקציה וחיפוש המחבואים התנהלו ע"י השוטרים היהודים. גם נשק חם לא היה למחתרת. לרביזיוניסטים, סיפר זרח, היו 3 אקדחים, אבל הם וכן הקומוניסטים, ויתרו על מלחמה גלויה ומאורגנת והחליטו לעזוב, איש איש כיכולתו, את הגטו. היחידות של „דרור" ו„השומר הצעיר" נשארו אפוא בנקודותיהן מבודדות.

ביום ג' החליטו אפוא **להרוג את סטרבלוב**. ההתנקשות תוכננה ליום ד' בלילה.

„התכנית, כותב ביומנו מ' **טננבוים** מפי זרח זילברברג, היתה להתנפל על סטרבלוב בכובע של שוטר — לא היה להם כובע (לעזאזל — היה צריך לקחת אצל הראשון). ביום ד' בלילה הודיעו הרצים, שסטרבלוב עזב את הגטו. שכבו לישון, והנה באו להודיע, שראוהו שוב בגטו, התאספו מהר ב'מלונה'. הבחורים נתחלקו לשתי פלוגות. לכל פלוגה — מפקד. גם הבחורות נחלקו לשלוש פלוגות. ארבעה מזוינים בגרזנים ובמוטות־ברזל צריכים היו להתחיל, יצאו החוצה לארוב לסטרבלוב. מודיעים, שהוא הולך. הולך הוא באמצע הרחוב ומאיר בפנס־חשמל אל כל שער, אל כל פינה, מכוון את מכונת הירייה שלו בכיוון־האור — —".

מתמרדים צעירים מתנועת / יונגע ווידערשטענדלער פון „השומר הצעיר"
Young rebels of "Hashomer Hatzair"

עומד ראשון מימין — גדליה ברובארסקי; יושב במרכז (ר' סימן × עליו) — שייקה מטוס; שלישית משמאל — מרים פופקו

וכאן בא ההמשך, כפי שרשמה ח' **גרוסמאן** מפי זרח, לפי זכרונה:

„מוטל קופרמן ונחום קרבץ, שני חברים בגדוד „הכרמל", שמו לו מארב בשער, בידיהם אגרופני ברזל ובכיסם אקדח אחד. סטרבלוב התקרב. ברצותם לצאת מן השער, הוארו פתאום באורו של הפנס, ולפני שהספיקו לכוון את האקדח, נשמעו כמה יריות רצופות ושניהם נפלו מתבוססים בדמם. שניהם נהרגו ועמהם ירד לטמיון האקדח היחיד.

„השמועה על כשלון ההגנה פשטה חיש מהר בגטו, וכל שהיה ביכולתו, בעל־עגלה וסתם יהודים שהיה נשק כלשהו בידם, השתדלו לצאת מן הגטו בלילה ולהבקיע דרך לפארטיזאנים — —.

„זרח אסף את החברים, ובבירור קצר במלונה החליטו לנסות נסיון נוסף — — : ל'הילקח' לבית־הכנסת ומשם לארגן בריחת המונים. מארגני הפעולה היו שייקה מטוס, גדליה ברובארסקי ומרים פופקו. משהגיעה הצפיפות בבית־הכנסת לשיאה וההמונים התרפקו חסרי־אונים על הספסלים מסביב לארון־הקודש, הטיל שייקה מטיל־ברזל אל ויזה, שביקש להבקיע לו דרך בין המצופפים. בבית־הכנסת קמה בהלה. ליד ארון־הקודש היו חלונות ארוכים וצרים משני הצדדים. שייקה פרץ את החלון וקרא ליהודים: 'ברחו! ברחו!' הבהלה גדלה. גדליה ומרים פופקו קראו משתי פינות אחרות של בית־הכנסת: 'יהודים, הרגו את ויזה, ברחו! הרגו אותו, ברחו!' כל החברים שבבית־הכנסת פרצו החוצה, מי דרך החלונות, מי דרך הפתח, אך ההמון לא נע ולא זע.

„אחרי פעולה זו החליטו חברינו לצאת היערה. זרח עזר להם — —".

ומרדכי טננבוים, ברשומותיו על אותו נסיון בבית־הכנסת, מוסיף:

„לא ידעו להרוג אנשים — ברגע האחרון נסוגו. צריך היה ללמד אותם זאת — —".

לכידת הרבבה

ביום הראשון לאקציה הוצאו מגטו גרודנה לגירוש 2,700 נפש, ב־21 קרונות; למחרת, ביום ד' — 25 קרונות. בינתיים הלכו ורבו המסתתרים. ברשימה מביאליסטוק („שואת יהודי גרודנה") מ־17.3.43, מסופר מפי עד־ראייה על אותו יום:

„פתאום נקטו בשיטה חדשה: באו השוטרים היהודים והכריזו, מי רשאי להישאר בגטו. הנשארים נקראו להתקבץ במקום מסוים. יהודים אלה ירוכזו בקסרקטין, כלומר בגושים מסוימים, שם לא יגעו בהם לרעה, בין 'המאושרים' האלה היו פועלי בית־החרושת למגפי־לבד ומשפחותיהם, כאלפיים איש, וכן בעלי־המלאכה שהועסקו בגסטאפו, עובדי בית־החולים, המשטרה, פועלי בית־החרושת לעמילן, חברי היודנראט וכו'. ידיעה זו בלבלה לגמרי את מוחותיהם של שאר היהודים. פשטה סברה, שגטו גרודנה מתחסל ושסוגי יהודים אלה, המושארים, יועברו מחוצה לו למחנות נפרדים. אם כן — מה טעם יש לשבת במחבואים, שהם קברים לשעודם בחיים? אני בעצמי, סיפר העד, יצאתי אז ממקלטי".

ביום ה' הגיחו ויזה, סטרבלוב ועשרים ז'נדרמים עמם לגטו, לחפש ביתר הסתערות את הנחבאים. הם ערכו סריקה מדוקדקת ועפ"י מידע מהימן, של מרתפים ועליות־גג, פינות וחצרות וכל סדק שהוא, זרקו רימונים למלונות — לאלץ את המסתתרים בהן לצאת. ואמנם אחזה בהלה בהללו, ורבים החלו עוזבים בעצמם את מחבואיהם, ונתפסו. אחרים נלקחו גם לרגל שקידת־יתר של שוטרים יהודים אחדים, שעמלו לגלות את הבונקרים.

שרה עברי־טיקוצקי, חברת „החלוץ הצעיר" בסוחובולה, ושנקלעה לגטו גרודנה ממחנה קלבאסין, כותבת (ב„ספר סוחובולה"):

„— — השתייכנו לתנועת המחתרת שהתארגנה אז והיינו מחולקים לתאים. מטרתנו היתה להישאר אחרונים ולהתגונן. בבונקר היה גג כפול, שם שכבנו, כ־15 איש, ושמענו את המתרחש בחוץ. הצעקות והבכי החרידו את הסביבה. — — בבוקר השכם (19 בינואר) יצאנו מן המחבוא. — — שנים מחברינו יצאו להביא צידה, כי לא היינו מצוידים בלחם ומים, ומשימה אחת הוטלה עלינו — להתחיל בפעולת הכנה. לאחר זמן קצר חזרו חברינו והביאו ידיעה מדאיגה: איבדנו את הקשר עם שאר החברים ועם ראשי הקבוצות. נשארנו אפוא מבודדים ועזובים; — — רעבים וחלשים יצאנו לחפש לחם כל עוד נשמתנו בנו. נכנסנו לבתים הריקים ומצאנו בהם שיירי אוכל שאנשי הטראנספורט [שיצא] לא הספיקו לקחת עמם — —".

העדה נקלעה אחר־כך לבונקר אחר יחד עם כמה מחברי התנועה מגרודנה, אולם גילו אותם והוציאום עם שיירת מגורשים, לתחנת־הרכבת, שם חיכו לפקודה. היא ממשיכה:

„כעבור דקות מספר נשמע קול צריחה של מפקד הגסטאפו, שהחרידה לבבות: — איינשטייגן! ('להיכנס פנימה!').

„ליד פתחו של כל קרון עמדו משמרות הגסטאפו ותחת מבול מכות של אלות ורובים, שעפו על ראשינו וגבינו, נדחפנו — לתוך הקרונות. — — המחנק [בשל הצפיפות] היה ללא נשוא, אנשים התעלפו ונאנחו קשות, ילדים פרצו בבכי קורע־לבבות, אפלה מכסה את כולנו, ולא יכולנו להכיר איש את רעהו — —".

בקרון ניסתה לשכנע את המוסעים לברוח מן המסע. שני גברים הסכימו.

„החלטנו לקפוץ מן הקרון, אבל ברגע האחרון התחילו נשיהם לבכות ואמרו: — לא, אל תשאירונו לבדנו, נהיה ביחד.

„נפרדתי מהם ורציתי להתקרב אל האשנב הקטן ולקפוץ ממנו, אבל האנשים שעמדו לידו לא נתנו לי להתקרב אליו וזרקוני בכוח בחזרה למקומי. הם פחדו שמא יענישו אותם, אם ירגישו באחד שנמלט — —.

„לאחר נסיעה של יממה הגענו אל תחנת־הרכבת של אושביץ — —".

על מי ומי הקיץ הקץ

ביום ו', 22 בינואר, לפנות ערב, נסתיימה האקציה: 10,500 יהודים היו קרבנותיה.

הפעם לא זו בלבד שלא חננו את בני־האינטליגנציה, אלא גם לא את מרבית העובדים לצרכי ה„וורמאכט" עצמו ורבים מאנשי המשטרה היהודית. הוכנסו במסע השילוח גם חולים, לרבות נגועים בטיפוס. הגסטאפאים הוציאום מבית־החולים ושלחו „ללוות אותם ואת הטראנספורט" — גם רופאים ושאר אנשי־צוות, כשהם לבושים בסינריהם הלבנים ומכשירים בידיהם.

כך שולח עתה, עם כל הקהל, ד"ר אברהם ליפניק, הרופא ועסקן־הציבור הוותיק, מראשי הקהלה וממנהיגי ה„בונד" בגרודנה (וכן חיה רעייתו, עסקנית־ציבור גם היא ויו"ר ברשת החינוך של „ציש"א", עם בתם היחידה שולמית). רופאים מספר איבדו עצמם לדעת, ביניהם ד"ר רחל גרשוני, רופא־השניים ד"ר גיטיס, וכן ד"ר קלינגר, שהזריק לעצמו רעל, עת נקרא להצטרף למוצאים, וכך הלך בשורה לדרכו האחרונה, כשהוא מתמוטט ומתגבר ומוסיף לצעוד. מדען נודע היה בוונרולוגיה, מחבר הספר „ויטא סכסואליס" („חיי המין"), נתגלגל מלודז' לגטו גרודנה, לשם היו בני־„עם־האדונים" הנאצים נוהרים, למצוא מזור אצלו למחלות־המין שלהם.

עדויות אחרות מציינות גם שמות נוספים של רופאי גרודנה אשר שלחו יד בנפשם, בדרכם לאושביץ גופה: ד"ר נתנאל ניימאן, מראשי הציונים בגרודנה ויו"ר במועצת־הקהלה בשעתו, ד"ר משה פינקל וד"ר יהודה סייט — רופא למחלות של אף, אוזן וגרון.

ומבין המורים, שהוצאו באקציה הפעם, נזכרים (מרשת „תרבות"): מ' פישר הזקן, ממסיימי הקורסים הפדגוגיים העבריים, שהורה תנ"ך; וכן דם, פודלס, לאה שטוץ ורוזה קריין־ז'ולטי. היו גם בין אנשי־ההוראה אשר שלחו יד בנפשם, ביניהם משה ואלדמאן ורעייתו ליובוב, בעלי־הגימנזיה בעבר.

„עבודה ותעשייה" לא הושיעו

מפתיע ביותר היה השבר, שבא עתה על הסדנות ובתי־התעשייה של היודנראט, במרביתם, ועל עובדיהם, וכן על הפועלים שהועסקו מחוץ לגטו במפעלים של בני „עם־האדונים" — ושכולם עבדו למען ה„וורמאכט". החוגים הכלכליים הגרמניים, מנהלי המפעלים, ניהלו מאבק להגנה על פועליהם היהודים, הן מחוץ לגטו והן בתוכו פנימה. הם טענו, שמספר העובדים בבתי־החרושת שלהם מועט מדי וכי זקוקים הם למספר כפול, והנה באים ליטול מהם גם את אלה. הם השתדלו, כי ישאירו להם לפחות את בעלי־המקצוע

המאומנים, אך הגסטאפו והצו לחיסול מהיר הכריעו גם את הגרמנים „הטובים", עם ה„רוטמיסטר" פריזה בראש, אפסנאי הוורמאכט.

נכזבה התוחלת, שנאחזו בה, בלית־ברירה, חלק מאנשי היודנראט (לא רק בגרודנה בלבד), שמן העבודה היעילה והמאומצת למען המאמץ המלחמתי של הצורר, וללא תשלום כמעט, ובמפעלים יזומים ומוחזקים ע"י היהודים — שמכל אלה עשויה לצמוח ישועה, ולוּ אך לחלק בלבד, ניכר, של העדה. רק לביאליסטוק השכנה, על תעשייתה הגדולה, עוד ניתנה ארכה.

נוראות השבר

מעדת ישראל שבהורודנה, בת 25,000 נפש ומעלה בראשית פלישתו של הצורר, נשתיירו עתה בגטו, שצומצם וכווץ, כ־2,500 יהודים „לגאליים" וכמספר כזה של מתחבאים ושאר „בלתי־לגאליים". גבול הגטו ממזרחו עבר עתה דרך סימטת „השזרים" („שמוקלערשע געסל", רח' „מיינסנה").

76 היה מספר החללים בגטו גופו. זקנים ונכים, שלא היה ביכולתם לצעוד בקצב הנדרש בדרך אל בית־הכנסת, נורו לעיני קהל ועדה. כל שסירב לצאת מביתו או ממחבואו, או ללכת עם המרצחים, היו הללו יורים בהם אף בכדורי „דום־דום" (פחוסי־קדקוד, שגרעין העופרת אשר בראשם מתרסק לרסיסים בתוך גוף הנפגע) ומרוצצים גולגולתיהם עד ללא הכר. גם בבית־הכנסת גופו, המלא וגדוש קהל מיועדים לגירוש לדרכם האחרונה — היו ויזה וסטרבלוב, בהתפרצם לתוכו מדי פעם בפעם, פותחים במטחי יריות והורגים ופוצעים על ימין ועל שמאל, והקרבנות היו מפרפרים שם ביסוריהם בגסיסתם, בלא שניתן להגיש להם עזרה כלשהי. כן הולקו באלות, נורו ונהרגו גם בעת ההרצה מבית־הכנסת חוצה דרך המבוא הצר, ושוב בדרך לגירוש גופו, וכאמור, היו גם שטרפו נפשם בכפם.

„רחובות הגטו היו מלאים חללים, כותב ש' ל ז ר, והשלג שכיסם היה מאדם מדמם."

לקבור את הקרבנות לא הרשו הצוררים וגופותיהם מוטלות היו שרועות בחוצות.

„לאחר ימים מספר, ממשיך ל ז ר, הורה היודנראט לאסוף את הגוויות יחד. איש לא נזדרז להביאן לקבורות. נראה, שקרוביהן גורשו עם השילוחים. השלג חיפה על הכול, ורק ציבורים לבנים דמויי־גופי־אדם נבלטו ממנו. בהחל הפשרה בקרה, חשפו קרני השמש את פניהם החיוורים־האפורים של החללים והמנוגסים והמנוקרים ע"י העורבים שעטו עליהם מסביב".

וצבי ליפשיץ מוסיף:

„התנדבתי, עם עוד שני בחורים, לכרות את הקברות בבית־העלמין העתיק. האדמה היתה קפואה ונוקשה, וקבר־אחים שומה היה לחפור גדול. היו בין הגופות שהגלידו ונכרכו ונדבקו בלא אפשרות לנתקן זו מזו, או ל„קפלן", כדי לדחסן אל משכן הנצח — —".

וש' ל ז ר מסיים:

„באחד הבתים שכבה ליד מיטתה הרופאה הקשישה הנודעת ד"ר רחל גרשוני. בסמוך, על כסא, היה מוטל מזרק ומספר שפופרות ריקות, מרעל. על הרצפה רבצה חתלתולה מפיספסת שחור בלבן, נוטרה נאמנה יחידה על גוויית ידידתה־פטרוניתה המתה".

ול' ר י י ז ר, שהיה גם הוא עד־ראייה במקום, מוסיף:

„אל הסדין שמעל הגופה, ליד החזה, היה דבוק פתק וכתוב בו: 'אני מבקשת לעשות עמי חסד אחרון, ולהביאני לקבורה כדין וכדת ישראל'".

היאך נאספו כבני־מרון

היאך נתארע הדבר, שעשרת אלפים ומחצית האלף מיהודי גרודנה הוצאו ממנה לגירוש לאושביץ בקלות כזו: במשך 5 ימים בלבד ובידי מניין גסטאפאים אחד ויחיד — שאלה נוקבת עדי תהום זו, נשאלו שאול וחזור הגרודנאים, שנתמזל מזלם בשעתם והגיעו חיים לגטו שבביאליסטוק הקרובה והשלווה יחסית. ושאלו זאת במיוחד חבריו של מרדכי טננבוים, במלאם בתבונה רבה ובדחילו ורחימו את בקשתו מהם, לרשום את הקורות בימי השואה בגרודנה הסמוכה; ואמנם הוסיפו הללו בכך דף שאין ערוך לו להיסטוריוגרפיה רוויית־הדווי של עיר ואם זו בישראל בחדשי חורבנה וכליונה.

התשובה העיקרית של הנשאלים היתה, שהרבים בגטו גרודנה אמנם האמינו בתום לבם, כי מובילים אותם לאושביץ ל ע ב ו ד דווקה, שכן הלא כך הודיע גם היודנראט. את שם טרבלינקה שמעו בגטו, אך ידעו מעט מאוד על הנעשה שם; וכפי שכבר ציינו, לא היו מסוגלים להעלות על דעתם, כי עלולים להשמיד עדה יהודית כה גדולה. והיו שסברו בדכאונם וביאושם, שאין להם עוד מה לאבד, ושאולי אף ייטב הלקם באושביץ זו.

על כן לא רבים הם שירדו למחבואים, וגם מאלה נימנו וגמרו במהלך האקציה להגיח ולהתייצב לשילוח, בעטיה של שמועה שמצאה לה מהלכים, כי מחסלים את הגטו כליל, שאם כן הוא לא היה עוד טעם להשתייר במלונות ולהיקבר בהן חיים.

אך ה ג ר ו ד נ א י ם ס י פ ר ו גם על גילויים אחרים:

„המגורשים ביקשו לחלק את רכושם בין אלה שנשארו בגטו. הם התחננו לפניהם שיקבלו את הסחורות, את דברי־הערך והמלבושים. נמצאו גם משחיתים את חבילות האריג ואת הבגדים, שלא יהנה מהם האויב".

רושמי הרשומות הוסיפו גם ממסקנותיהם שלהם (ב„שואת יהודי גרודנה"), וכן משל זולתם, משרידי גרודנה עצמם.

הציד המהיר והגדול שב„אקציית־הרבבה" בוצע ע"י המרצחים, כדרכם, ברמייה ובכחש ובתחבולות ערמומיות שטניות למיניהן. חוסר ההתמצאות של היהודים, התמימות

והאופטימיות קלת־הדעת — הקלו על הצוררים לבצע את זממם. בני־עמנו היו מורדמים כדי כך ע״י ההבטחות, שמסיעים אותם לעבודה — עד שהלכו אל המשלוחים במלוא משפחותיהם, על סביהם, בניהם ונכדיהם, למען עבוד בצוותא. והם נתנו אמון בידיעות, שהופצו מפי קצין גרמני „הגון״, שאכן כנות הן ה„הבטחות״. ומצב־רוח דומה שרר אפילו במסע הרכבת, בדרך לאושביץ.

זו אף זו: היו גם שהלכו לאו־דווקה מפני שהאמינו להבטחות שהובטחו.

„סבי, מספרת אחת הניצולות, התנהג כל הזמן ההוא בשקט ובשלווה גמורים, לא היה מתבהל, דקדק בתפילות ובצומות בכל מצב, והיה אומר, שמוכן הוא ללכת ולמות על קידוש־השם.

„ולאבא היו הצעות של ידידים פולנים להציל את חייו, ולא הסכים, כי יצילו אותו בלבד. הוא נלקח באקציה הבאה, בשובו מן העבודה לגטו עם עמיתיו לקבוצתו. הלך לדרכו האחרונה שלוב־זרוע עם ידידו הירשהורן״.

„אחד המחוסנים אותה שעה מפני שילוח, כתב ניצול אחר, הציע לאלמנת ר׳ יונה גירשוביץ (בת הגביר רזניקוביץ), אשר נשארה גלמודה ועמדו לגרשה — לרשום אותה, כי אשתו היא, כביכול — למען ישאירוה בחיים. סירבה, באמרה: — ׳לא ארמה את מלאך־המוות ואת הבריות; אפילו הגרמנים אינם אלא מוציאי לפועל בלבד של רצון הקדוש ברוך הוא׳. והלכה לקראת המוות״.

או מקרה אחר, שנסתיים בטוב, לשעה:

„אפרים מנס (אחי אברהם, יבל״א), טכנאי־בנין היה, וזמן־מה מנהל המחלקה לבנייה משל היודנראט, שהיתה עוסקת, בין היתר, בשיפוץ דירות בשביל הגסטאפאים. אמרו הללו לשחררו מן הגירוש, אך ורק אותו לבדו, וסירב להנות מחסדם, אם לא יניחו גם למשפחתו. הופתעו המרצחים מתגובתו הגאה, ונענו לו, ולא נלקחו באותה ׳אקציה׳״.

וללא ספק, לא על עצמם בלבד באו מקרים אלה ללמד.

על השאלה המתבקשת להישאל, מדוע לא התגוננו ולא נתמרדו — נוסיף אך זאת על כל שסופר כאן בפרשת המחתרת הגרודנאית: הערים השטן על ישראל ועשהו „ערבין זה בזה״, שיהא כל מעשה לא־מחושב ונואש של מעטים מעמיד בסכנה את כלל העדה כולו. הקשר המשפחתי ההדוק והמסורתי הקשה על החזק ועל הצעיר, לעזוב את הוריו, אחיותיו וילדיו לנפשם, ולסכן את חייהם. גם ההס־תייגות מצד הרוב ומצד היודנראט, אשר חששו (ולא רק הם), שעלולים מעשי־התגוננות להביא להשמדת כולם, ולאלתר — אף היא עשתה את שלה.

וכיום, לאחר המעשה, יש בידינו להוסיף על כל שנאמר בשעתו ולהאיר סוגיות רבות ביתר אור, שכן לא כלפי יהודי גרודנה בלבד מופנות השאלות אשר נשאלו:

עתה יודעים אנו, שעוד ב־31.7.1941, ואחר־כך ב„ועידת גרוס־ואנזה״ שליד ברלין, ב־20.1.1942, נחרצה בכנופיית המרעים של אשמדאי גזירת „הפתרון הסופי״ — קרי הכליה — על יהודי הארצות הכבושות בידיהם. כן ידוע לכול, שעמים היושבים על אדמתם מזוינים ומאומנים במלחמות, ושקלגסי היטלר רדו ורצחו בהם ככל שעלה על זדון לבם — לא נתקוממו נגדם, אלא אם התנאים בארצותיהם סייעו בידיהם, או בשלו לכך.

אך מעל לכול הולך ונחשף על מי הוטל הביצוע של מזימת ההשמדה: על שגר החלאה שבברייה, צמאי־טרף, שאולפו ב„אסכולות״ מיוחדות לענות ולרצוח בדם קר ובהנאה, ולהשמיד המונים באמצעים „זולים־חסכוניים״ במהירות־הבזק וב„יעילות״. נתגלה, איך לומדו „חניכים״ אלה על תכססי־מירמה־והסחה, שיהיו מאולתרים ולא־צפויים לקרבנות, לטמון להם פח ולהפיל במלכודת בתדהמה מבעיתה ומביכה, שאינה מותירה עוד כל התמצאות בנעשה מסביב ותגובה כלשהי; כיצד הורו הרצחנים להשליך מאחרי גוום כל שמץ של מוסר אנוש וכל קורטוב של מעצור ורסן שבילוד־אשה; היאך אומנו ללבות יצרי התפרעות של איבה ורציחה, בגויים, שיהו מקדימים לכלות ביהודים לפני שיעשו זאת וישלימו בני „עם־האדונים״; עד מה הודרכו לבודד קיבוצי ישראל משכניהם, לענותם ולרצוח בהם, להתיש גופם עד כלות כל הכוחות, להשלות ולהפיח תקוות שוא, כי ייִנצלו מהם השארית הגדולה, אם אך יקריבו את חלקם, אף לשסותם אלה באלה, למען יעשו רצון מכליהם; ובסוף — לשבור את רוחם ולרוקן את נפשם, שיילכדו ברשת הפרושה לרגליהם בלא התקוממות כלשהי, בנוסח של „אתם בעצמכם עוד תבואו ותבקשו, כי יקחוכם״, כלשון קורט ויזה — ראש־התליינים.

עוז בלהבות

יצאו וניספו

חמשת הצעירים, שיצאו עם לייזר רייזנר ליערות, ושהוא יחידי מהם שב חי בשעתו ממסעם — היו הקבוצה הראשונה של התנועה הציונית־החלוצית בגרודנה, שאמרה לתור דרך לחבריהם ולגשש אחר פארטיזאנים ידידים ושותפים למאבק, או אף לכונן „פארטיזאנקה״ משל עצמם. אולם נסיונות בחיפושים אחר שבילים ליער, נעשו עוד קודם לכן ע״י בחורים מגטו גרודנה, רובם קצבים ועגלונים, אשר קשרים היו להם מימים כתיקנם, לרגל עיסוקם, עם כפריים שלא מבני־ברית שבסביבה, ושאמרו להציל את עצמם גם ע״י התגוננות בנשק מפני האויב. ועוד יסופר על כך בהמשך דברינו.

בימים האחרונים של ,,אקציית־הרבבה", לאחר שלא נתבצעה ,,פעולת־הנגד" שתוכננה, וההתנקשות בסטרבלוב נכשלה גם היא — החליטה, כזכור, המחתרת החלוצית לשלוח קבוצה גדולה יותר מחבריה היערה.

,,זרח עזר להם — מספרת חייקה גרוסמן. יצאו רק הקשישים יותר, 18 איש מגדוד ,,הכרמל" בפקודתו של אליהו טאנקוס, ללא קשר, ללא מטרה ברורה מראש. יצאו לחפש מקום לחימה חדש. שמו פניהם ליערות אוגוסטוב. בדרך לנו לילה אצל האיכר יאַן [עמו נקשרו קשרים לרכישת נשק], שמשפחתו של מוטל סולניצקי הסתתרה בביתו, שבכפר קורופצ'יצה, מהלך 12 ק"מ מגרודנה בכביש ביאליסטוק.

,,לאחר זמן־מה נודע לנו, שהם קנו ממנו שני רובים ומיהרו לעזוב את הכפר. מפי איכרים נודע ליאַן, שהם נתפסו בדרך. בשכבם לישון תחת ערימת קש. איכר מצאם בעזרת כלבים ומסרם לגסטאפו. משבאו אנשיה לכפר והחלו להקיפם, לא ידעו [חברינו] דבר. משהקיצו, ראו את הגסטאפו מסביבם. הם ירו יריות מספר בכליהם המעטים, אולם נהרגו כולם".

כפי שנתברר, היו בין היוצאים עם קבוצה זו גם מרים פופקו, גדליה ברובאַרסקי וח' מרש. שמות השאר לא נודעו. ניצל מהם לשעה מוטל סולניצקי, שנתעכב שם עם משפחתו (גם הם נפלו אחר־כך לידי הגרמנים, לרגל מלשינות של בני־הכפר). מוטל, שנתחבב מאוד על האיכר, גילה הראשון את האפשרות לרכוש מידיו נשק, ולו במחיר מלא. משהועבר מוטל, כעבור זמן־מה, בעזרת חברותיו למחתרת לביאליסטוק, והושגו אמצעים ראויים לתשלום בעד רכישות — תבע לעצמו זכות־בכורה לשוב אל יאן לבצע את הקנייה. ואם כי הוזהר, בשל קלסתר־פניו היהודיים, כי יסכן בכך את השליחות ואת נפשו גם יחד — הוסיף לעמוד בתוקף על רצונו להיות הפותח ברכש החשוב, שעמד על הפרק. אולם בדרך יציאתו מביאליסטוק נפל בידי הגרמנים שעצרוהו ועינוהו בחקירותיהם, ולא חזר עוד.

ליערות נאַרוץ'

צעירים מספר מגטו גרודנה, ביניהם חברי תנועות נוער ושניצלו מ,,אקציית־הרבבה" בנסיבות ובדרכים שונות — הצליחו לאחרונה להסתנן לגטו וילנה. שם נתלכדו יחד וחיפשו מגע עם המחתרת היהודית, במגמה נחרצת לצאת ליער. לכך הוסיפו לחתור, גם משהגיעו לקשר עם המטה של ,,פפ"א", זה האירגון היהודי הלוחם, אשר גרס שם, כפי שהזכרנו, התמרדות בגטו גופו. ואמנם זומן להם מבוקשם בסוף יולי 1943, משהוקמה היחידה היהודית הפארטיזאנית הלוחמת ,,נקמה" ביערות נאַרוץ', 70—80 ק"מ מזרחית מווילנה, בין סמורגון לווילייקה, והם יצאו ונטלו חלק במלחמת־הגרילה באויב.

,,בימים שלפני האקציה הגדולה בגרודנה, מספר צבי ליפשיץ, מחברי הקבוצה, עבדתי ב'אַרבייטס־אמט' יחד עם פולני צעיר טאַדיאוש סורוקה, מחסידי־אומות העולם, ושהצילני אחר־כך. בעזרתו השגנו, אני וחברי לוטק שניידר, יליד בלסקו ומבני־משפחתו של נח באס, 2 תעודות של גויים, החלפנו בהן את התצלומים לשלנו, והייתי מעתה ל'הנריק ליפובסקי'. סורוקה קשר אותנו עם פועל רכבת, שעסק בהברחה וזה העבירנו בעד תשלום מסוים לווילנה.

,,בעזרתו של אותו סורוקה ובאותה דרך, הגיעו אחרינו לווילנה עוד צעירים מגרודנה, ביניהם: אליהו יזרסקי, מאיר זאַמוש־צ'אַנסקי, יוליק טראַכטנברג, ראובן לוביץ' (כולם ניצלו)".

בגטו וילנה עבדו הגרודנאים הללו עבודה קשה ושמרו על הקשרים ביניהם. בידי ליפשיץ וזאמושצ'אנסקי עלה גם לרכוש אקדחים מאת ליטאים. לאחר התקשרם עם אנשי המחתרת, אומנו החברים הגרודנאים בשימוש בנשק־ירי וגם ברימונים, וכן השתתפו בפעולותיה בגטו.

,,ביער, ממשיך ליפשיץ, קיבלונו יפה, המפקד אף נאם לפנינו קצרות ביידיש. גדודנו בשם 'מסט' (,,נקמה"), הגיע במשך הקיץ ל־350 איש, יהודים. שימשתי כמנהל הבסיס, וזאמושצ'אנסקי כמפקד מחלקה (בת 30 איש). לאחר זמן־מה הוטלו עלינו משימות, וזאמושצ'אנסקי, לוביץ וגם אנוכי, צוינַנו לשבח. בסתיו 1943 ניתנה הוראה, שגדוד 'נקמה' לא יוסיף להיות עוד יחידה יהודית דווקה.

,,אחר־כך נשתייכתי לחטיבות פארטיזאניות שונות. עברתי עם הגדוד ליחידה בלורוסית 'קומסומולסקי', ובמרוצת הזמן ל'אוט־ריאַד' (גדוד) על שם קאַלינין, ונכללתי אף ב'מחלקה מיוחדת' (אליה החלו מקבלים פארטיזאנים מקומיים, מאלה שהצטיינו במבצעי־חבלה ובמילוי תפקידים מיוחדים). השתתפתי בפעולות שונות, לרבות בשריפת גשרים ופיצוץ של מסילות־ברזל ועלה בידי להוריד מן הפסים חמש רכבות של האויב. ביולי 1944 נטלתי חלק בהתקפה שערך גדודנו על 100 קצינים גרמניים, בנסיגתם דרך היער. בקרב זה גם נפצעתי".

גרודנאים ביערות־נאַצ'י

ליציאה ליער של נוער התנועות הציוניות־החלוציות, קדמו, כפי שציינּו, נסיונות וגישושים לכך של בני חוגים אחרים בגטו גרודנה.

שבתי (שפסל) גורבולסקי, קצב בן־קצבים עגלון בגטו, מספר, שעוד כשנסגר הגטו, החליטו הוא ועוד שני ,,חברה" לצאת ולחפש דרך להגיע לפארטיזאנים. היו אלו אייזיק שבחוביץ', בן נחום הקצב, ושנפל אחר־כך בפארטיזאנקה, וכן קצב צעיר בן־ואַסילישוק, שסיפר עוד קודם לכן, שליד ראַדין מצויים פארטיזאנים, וכי בסביבה ההיא מכרים לו בקרב הגויים, שעמם עמד בקשרי־מסחר בבהמות לשחיטה. נצטרף אליהם עוד בחור, פייבל מן העיירה סובאַקינצה.

הם לקחו עמם מזון ובלילה גלשו על פני מרזב מים מן הקומה השלישית של בנין בית־הספר ,,יבנה", שם נתגוררו — אל חצר הכנסייה. עד ,,סוף הדרך" המשיכו הוא ופייבל, והם הגיעו אל קשר הפארטיזאנים וממארגניהם, קומוניסט בלורוסי בשם קוסטיה בוצ'קו. הלה הסביר להם, שאינו יכול לצרפם לאחת מיחידותיו, בגלל מחסור בנשק ובמזון. השניים נאלצו לחזור לגטו גרודנה, והם הגיעו אליו לאחר הרפתקאות ממושכות, בסוף דצמבר. אותו (את גורבולסקי) כבר חשבו בביתו למת, ואחיו אף טען לפניו, שאין טעם ללכת אל

הפארטיזאנקה, שכן כולם חוזרים, באין אפשרות להישאר שם.

ואילו ידידיה קאַמינסקי, גם הוא קצב בן־קצב, מספר, שלאחר חיסול גטו ב׳ נסתננו לגרודנה ידיעות, מפי פולנים עובדי־רכבת, שהיהודים נשלחים למוות, אולם נשמעו טענות, כי שמועות הן אלה מופצות בצדייה ע״י שונאי־ישׂראל. אזניו של קאמינסקי היו כרויות אף קודם לכן, כשעשה זמן־מה בביאליסטוק, לשמועות בדבר מציאות פארטיזאנים המשוטטים ביערות בלוביז׳. ולגרודנה הובאו ידיעות על פארטיזאנים מפי בחורים מראדין וממארצינקאנץ, שעשו תחילה ביערות, אך החליטו „לסור״ לגרודנה לבדוק שמא המצב בגטו טוב יותר. הללו הציעו לצעירים, בני עגלונים וקצבים, לצאת ליערות נאצ׳ הסבוכים שבסביבות ראדין.

בראשית יאנואר 1943 קפץ אפוא קאַמינסקי, בכלל חבורה של 16 בחורים, מחלון של בנין בית־הספר „יבנה״ שהוזכר, אל חצר הכנסייה. הם נתכנסו בדרך המובילה לסקידל, שם המתינו להם שתי מזחלות, שיצאו מן הגטו ברשות, לצרכי הובלה; הם שמו פניהם לדרך לשצ׳וצ׳ין, להגיע אל הקשר בּוּצ׳קוֹ, אך לא הצליחו למצוא אותו ונאלצו לחזור על עקבותיהם לגרודנה. את הסוסים והמזחלות הם השאירו בכפר פרשוֹלקי הסמוך לעיר, מצפונה, שם היו אנשי־חבורה זו, הקצבים, קונים עופות, ואשר יושביו האיכרים היו מידידי היהודים ולא פגעו בהם בהלשנות ובמסירות לגרמנים.

„השמועה אשר פשטה בגטו, שקבוצה גדולה של עגלונים וקצבים עזבוהו ונעלמו בעגלותיהם, כשציוד ומזון עמם, עוררה רושם רב — מספרת יהודית גליקסמאַן לבית פיקובסקי — אולם המעשה היה למורת־רוח לאנשי היודנראט, שטענו, שהדבר עלול להמיט אסון על יהודי הגטו כולם״.

ואחותה של יהודית, צפורה לושוביץ׳, מוסיפה:

„דבר יציאתם של הבחורים הללו ליער, ואשר השמועות עליה עמומות היו — עשה לו כנפיים בקרב בני־הנוער בגטו, שרגזו על היוצאים על שאין הם מגלים דבר על כך לצעירים זולתם״.

בראשית 1943 נתכוננה בגטו גם קבוצה אחרת, במגמה להשיג נשק ולצאת היערה אל הפארטיזאנים, ובראשה לייב רייזר, שלמה ז׳וּקוֹבסקי, ישראל רייזנר (פועל־דפוס) וסוֹניה אפשטיין. הם שיתפו פעולה גם עם לייב רייזנר, מפעילי פוע״צ־צ״ס. סוניה אפשטיין היתה בין אלה שיצאו ראשונים מקבוצה זו, יחד עם אחיה פסח (פיישקה) מנוס, ועם יעקב מוֹגאַדוֹבסקי — לתור אחר קשרים עם הפארטיזאנים. הם גם הגיעו אל בּוּצ׳קוֹ, שהציע להם תחילה להשיג נשק ואז לבוא אליו. סוניה עצמה שבה לגטו, כשמספר מאצבעות רגלה קפואים; היא נפלה אחר־כך ביערות נאצ׳ מידי פולנים לאומנים.

לייב רייזר עבד באותם ימים בנגרות אצל הגרמנים בבית־החולים הצבאי, אשר שכן בעבר הארי של העיר מאחורי הגדר של בית־הכנסת הגדול. בסמוך לסדנה, במשרדו של הקצין המפקח, עמד ארון נעול ובו נשק, ורייזר נתן עינו באוצר זה. בינתיים נתגלגלה שיחה בינו לבין חנן ילגין, מפעילי חבורתו של גורבולסקי, ונודע לו לרייזר, כי נימנה ונגמר עם הללו לצאת היערה אל הפארטיזאנים, או אף לייסד קבוצה פארטיזאנית משלהם — אך העדר נשק מעכב בעדם, שכן רק אם יהיה כזה בידיהם, יוכלו לבצע את החלטתם, ולאלתר. כאן סיפר אפוא רייזר, כי יש עמו מקור, משם ניתן להשיג נשק, אך מתנה הוא תנאי: כי יצרפו גם אותו ואת אנשיו לכלל החבורה. ותנאי זה אמנם נתקבל.

בינתיים נתחוללה בגטו האקציה הגדולה. חברי הקבוצות הללו ניצלו בנס — כל אחד בתחבולות ובדרכים משלו. ידידיה קאַמינסקי אף נתפס ונלקח לבית־הכנסת הגדול, לגירוש, אך הצליח, יחד עם עוד בחורים, להיחלץ משם, בקפצם דרך חלון שמעל ארון־הקודש חוצה תחת מטר יריות של השומרים במקום.

באחד הלילות, אור ל־7 בפברואר, הצליח רייזר, עם שניים מעוּלי־הימים שבחבריה, פנחס (פיניה) קרינסקי וברל ליפסקי, להתגנב אל מקום־עבודתו שבבית־החולים הצבאי, לחדור דרך חלון אל חדר הנשק ולהוציא, בעזרת פוֹתחן, מן הארון מספר אקדחים וכדורים. עלה בידם לצאת משם בשלום ולהגיע עם חברים נוספים לפרשולקי, בה חנו סוסיהם ומזחלותיהם. מכאן הגיעו לסלובודקה, שם המתינו שאר אנשיהם, ויצאו לדרך, בה גם בחרו בשלושה מפקדים, שלמרותם עליהם לציית תוך משמעת חמורה, והם ברל ליפסקי (הקשיש), ל׳ רייזר ושבתי גוֹרבוּלסקי.

ארבעה ימים עשתה החבורה בדרכה בנתיבי עקלתון, גם נאלצו פה ופה לבוסס ברגל בשלג טובעני — עד שהגיעו לייעדם, והפעם אף נתקבלו ע״י בּוּצ׳קוֹ למערכת אנשי־היער. פארטיזאנים ותיקים אחדים הדריכום, היאך להקים „מחנה־משפחה״ במחפורות מוסוות בזרדים ובשיחים, וכיצד להשיג מזון בפשיטות, בלילות, על איכרים מן האמידים שבסביבה. עברו ימים לא רבים ובאחת הפעולות האלה נפלו ארבעה מן החבורה: אברהם פאַווה — אחיהם של שלמה וּולף, מן „הגברתנים״, בעליהם של המזחלות ושל אחד הסוסים; הקצב לייזר סיסון („טרוֹטרוֹ״); פנחס (פיניה) מאַזוֹביצקי, בן „סוֹלדאַי״ הסחרן בעופות שביוּרזיקה; והסנדלר ברל ליפסקי. שוטרים גרמנים ופולנים מראדין עלו על עקבותיהם, כיתרו את הבקתה, אליה סרו לחנות, ושרפוה. המוקפים התגוננו עד לכדור האחרון, אך עלו בלהבות או נהרגו.

עוד קודם לכן נתאזרו אחדים מאמיצי־הלב שבחבורה, הסוו עצמם בבגדי איכרים, ויצאו לכיוון גרודנה, לנסות להציל עוד יהודים משם. בדרך הוטעו בידיעה, שהיתה בדויה

אותה שעה, כאילו לא נותר עוד איש בגטו, כי חוסלו כולם — והבחורים חזרו למחנה.

24 נפש נותרו עוד עתה בו, כולם גרודנאים, וביניהם, מלבד אלה שהוזכרו: האחים העגלונים מנוס — לייבל ופיישקה (פסח), בעל־סוס ומזחלת, ועמו אשתו וילדתם; אחותם סוניה אפשטיין, שהוזכרה לעיל, ובעלה קדיש (כיום בישראל); הנגר חנן ילגין, המארגן הטכני של החבורה, ואמו צביה, פועלת לשעבר בבית־החרושת של שרשבסקי; הקצב איש־הפרבר אברהם קאַפּולסקי והנער שלו הירשלה; הסבל איש־הפרבר ברל ליפסקי; ידידיה קאַמינסקי; זיידל איש; יענקל לוין, ממשפחת דייגים שבפרבר; אברהמל „בּונץ", ואשת רייזר — פרומקה גורדון וילדתם.

במאוחר יותר נצטרפו אליהם עוד צעירים, שברחו מגטו גרודנה, וביניהם שלוש נשים — ליזה מנקר, ריטה שקופ (כלת בנו של ר' שמעון שקופ, ראש הישיבה), וברזובסקית, מן הזופתים שליד גרודנה, עם שני נערים. ומן הגברים — יצחק גולדריי, העגלון יעקב מוגאַדובסקי (פיישקס) והנגר יענקל בן לייב גראַץ', מתנועת „צוקונפט", שבוגר בית־ספר של „ציש"א" היה. ולאחר מכן נצטרף גם אליעזר קאמינסקי.

הצעירים שבחבורה השתדלו חזור והשתדל, כי יקבלום כלוחמים לחטיבת הפארטיזאנים הרוסים „לנינסקי קומסו־מול", שפעלה בסביבה, אך נתקלו בקשיים לכך, בשל מחסור בנשק; „אולם מעט מעט נתקבלו מספר מהם, וקידשו בגבורתם את שם ישראל" — מספר ל' רייזר. היו אלה: יעקב מוגאַדובסקי המקלען הזריז והאמיץ, שהפיל גרמנים רבים; הצלף יעקב גראַץ', שהועבר אחר־כך לחטיבת „פרקופ" שליד סלונים; אברהם קאַפּולסקי. כל אלה ניספו בנפלם בקרבות. ועוד היו בין הלוחמים הללו האחים שלמה וּולוול פאַווה.

„כן הצטיינו בין הלוחמים (דברי רייזר): ליפסקי העגלון („פאַווליוק"), שבתי גורבולסקי והירשל קאַפּולסקי עול־הימים, בנו של אברהם הנ"ל, ושהראה נפלאות בגבורתו".

„אני וברל ליפסקי, מספר ש' ג ו ר ב ו ל ס ק י , היינו נפגשים לעתים קרובות עם הקבוצה המשפחתית הגרודנאית, אוכלים עמם, יושבים ליד המדורה וישנים יחד; הזקנה צביה ילגין היתה מאכילתנו, מכבסת בגדינו, רוחצת לנו את הגב, מנשקת ומתפללת לשלומנו. היינו מביאים לה, ובשביל שאר הנשים והילדים, מזון וגם בגדים, פרוות ונעליים, היא היתה לנו לאם.

„בין המשימות שנטלתי חלק בהן, היו: שריפת גשרים־מעץ, חבלה בקשרי הטלפון, מיקוש מסילות־ברזל. זכיתי לכמה אותות הצטיינות והגעתי לארבע מדליות".

באמצע יולי 1943 כיתרו כוחות של גרמנים וליטאים את הפושצ'ה (יער סבוך) הנאַצ'ית, התקיפוה מן היבשה ומן האוויר וערכו בה מצוד. הם עינו קשה והמיתו את היהודים שנפלו לידיהם, ואחר שארית הפליטה זנבו הפולנים „הלבנים" מ„א.ק.". גם מבין הגרודנאים נפלו חללים: האחים פסח ולייב מנוס (שמרחוב גראַנדז'יץ).

„הם הורצו, בשעת המנוסה הכללית מפני הגרמנים, לתוך ביצות, שם גילינו אחר־כך את גופותיהם המ־קיבות — מספר ר י י ז ר. אספנון חלקים חלקים לתוך סדינים כפריים, כרינו קבר בחלקה מוצקה. מישהו קלף נתח עבה של קליפת ליבנה ותקענוהו בקרקע, ונרשם עליו בעפרון: 'פ"נ — כאן מצאו מנוחתם יהודים חפים מפשע, שנרצחו בידי מרצחים גרמנים. לנצח ינון זכרם וקום ייקם דמם'. יהודי אחד אמר קדיש על קברם, והד צליליה של אמירת ה„אָמן" הדהד ביער ונישא הרחק אֶלי מעמקיו".

עם המצור ביערות נאצ'י, התפצלו לזמן־מה החטיבות הפארטיזאניות לקבוצות קטנות — למען פרוץ את טבעת הכיתור. נתרופפה המשמעת ונתגלו נטיות בקרב אחדים מן הרוסים שבהן, לערוך חשבונות עם עמיתיהם לנשק שמבני־ברית. מספר יהודים, לרבות חלק מן הגרודנאים שב„לנינסקי קומסומול", גורשו אז ונשלחו ליערות ליפ־צ'יאני, ליד מעלה הנימאן, ואחרים הועברו אל גדות השצ'ארה שבסביבת סלונים.

„לא ניתן עוד להישאר ביערות נאצ'י, מסיים ר י י ז ר, ושרידינו יצאו לנדודים חדשים אל תחומים מרוחקים יותר".

אקציית־הדמים־וההתמרדות

ימים של חרדה ואימה ירדו בשלושת השבועות שלאחר אקציית־הרבבה, על 5,200 השרידים שבגטו גרודנה, אשר שטחו צומצם עתה למחציתו, וש־2,500 מהם היו „לגאליים" רשמית, והשאר — מבין הנחבאים.

על אשר נתרחש באותם ימים בשריד הגטו ובקרב שאריתו — למדים אנו בעיקר משתי רשומות מאותו זמן, שהגיעו לידינו. האחת — תעודת־הדמים של אברהם ברוידה, העסקן הוותיק של פוע"צ־צ"ס בגרודנה, הסגן ליו"ר האחרון בהנהלתה של קהלת ישראל בה וראש המיליציה היהודית בגטו ב'; רשומה זו, בשם „טרבלינקה — מחנה המוות", היא סיפורו של ברוידה, עת הגיע במארס 1943 לגטו ביאליסטוק, לאחר שנמלט מגיהנום טרבלינקה, ושעל כך עוד יסופר להלן. את הרשומה השניה, מ־23.2.1943, הותיר לנו אלמוני מאנשי גטו־גרודנה, שחתם בשם „אליעזר".

„עתה לא השלה עוד עצמו איש — סיפר ב ר ו י ד ה . חסרו ידיעות מהימנות על המקום בו משתרעת טרבלינקה. המידע הזעום בדבר אופן ההמתה שם, לא היה בו אפילו כדי לצור מושג על תאי־המוות שבטרבלינקה ועל אותה שיטה 'חדישה' לחיסול חיי אנוש של מיליונים.

„התהלכו נוסחות שונות: כי ממיתים את הנשים, הילדים והזקנים בלבד — בזרם חשמל או בקיטור, או שוב — כי מומתים הכול, להוציא גברים מעטים חסונים המופנים לעבודה".

ואילו „ א ל י ע ז ר " רשם:

„מייד לאחר שנסתיימה אקציית־יאנואר, החלו [בגטו] להתקין 'מלונות', שבהן אפשר יהיה לשהות תקופת־יתר. אחת מהן נזדמן לי לראות. התחילו לבנותה עוד בשנה הקודמת. מקומה במאפייה מתחת לתנור [נראה, שהמדובר בזו, שבמאפיית טאנקוס ושהזכרנוה], והכניסה אליה מתחתיו. יושבים שם 8 אנשים, שהצטיידו במזון ל־2—3 חדשים, במאור חשמל ובברז מותקנים.

אף תא־שימוש ונוחיות אחרות היו במלונה זו אשר שטחה הגיע ל־24 מטרים מרובעים.

„— — החבריה שלנו [של המתגוררים בבנין בו שוכן היודנ־ראט, **ברחוב זאמקובה** 3] **ניגשו להתקין 'מלונה' בחצר, באסם,** שבתוכו בנו בקתה וערכו קש מסביבה שלא תוכר עוד. בפנים הכינו מזון לשבועיים, שניתן יהיה להשתהות במקלט עד לשעת הזדמנות לצאת ממנו אל היער.

„**הכל בגטו היו בדעה, ש'אקציה' חדשה קרבה ובאה. אולם** אנשי ה„שופ״ו״ הבטיחו, לעומת זאת, ב'מאה אחוזים' ליודנראט, שליהודי גרודנה לא יאונה עוד כל מאומה, וכי לא יישלחו עוד לעבודה [מן העיר למרחקים]. כך הודיע גם מפקד המשטרה היהודית ונאמן הגסטאפו נח סרברניק, וביקש לשוב למלאכה סדירה. ניתנה אפוא הוראה למפעלים שבגטו לשוב ולעבוד **כתיקנם, ואת העובדים בעיר, לרבות ה'לא־לגאליים', הוציאו שוב** למקומות עבודתם.

„חולקו כרטיסי־לחם חדשים וניתנו ממנו על־פיהם 400 ואפילו 600 גרם ליום. ומלבד זאת החלו לחלק לקהל מנות של בשר טוב, נקניק, תפוחי־אדמה, גריסים, סיגריות ומזונות אחרים, שלא הסכינו להם אנשי־הגטו עד כה. המטבח היה מכין ארוחות־צהריים עם בשר, מבושלות בשומן, ולכל התושבים. העובדים בעיר יכלו להכניס הכול לגטו בלא כל קשיים. בוטלו הבדיקות ליד שערו, שהיו לשיגרת יום־יום, והחיים בגטו החלו ל'התייצב'. הבריות החלו מעט מעט להירגע ולהאמין, שאמנם לא יקרה עוד **דבר; מן העיר חזרו לגטו יהודים, שאמרו להסתתר שם, ומנקודות** מספר אפילו הוסרה השמירה מצד המשטרה — וגם זה סייע להרפיית דריכותו של הקהל.

„שבועיים לאחר אקציית־יאנואר הוקטן תחום הגטו שוב״ [לכדי שליש משטחו בתחילתו].

בינתיים נחלצו ויזה ושאר כנופיית הפושעים של פלוגת־ההשמדה לערוך טבח וגירוש בגטו ביאליסטוק. בשבוע אחד, בין ה־5 ל־12 בפברואר 1943, הם ירו שם למוות כ־900 יהודים וכ־9,000 הוצאו למחנות־המוות. ביום ו', 12 בפב־רואר, משסיים ויזה את מלאכת־הדמים בביאליסטוק, שיגר מכתב לנשיאות היודנראט שבגטו גרודנה, ובו דרש לעבודה 400 יהודים, וציין, כמה מהם על לשכת־העבודה לשלוח ולאיזה מפעלים. על הפועלים, נאמר, להתכנס בשבת בבוקר ב־7 בכיכר ה„שולהויף״ ולהמתין עד שיבוא המפקד ויתן רשיון לצאת העירה.

„כיוון שלא נותרו עוד בגטו חייבים בעבודה כדי מספר זה (מציין „אליעזר״), היה צריך למלאו גם בנשים. כולם נתכנסו אפוא לשעה המיועדת״.

„את הדרישה לגיוס כוחות חדשים למקומות־עבודה צבאיים (מספר ברוידה), ראו שוכני הגטו כסימן לבלימת הגירוש, והם נשמו שעה זו לרווחה. אך ההודעה היתה רק אחת החוליות בשלשלת הכזבים של שירות הבטחון הגרמני ומזימה צינית חוזרת לשתק את עירנות היהודים, למען ייקל לגרשם בפתע ללא טורח־יתר ותוך היסח־הדעת״.

וכך ירדה עתה כמהלומה כבדה, על אלה שנתכנסו בכיכר, הידיעה שהגטו ננעל ולאיש לא ניתן עוד לצאת הימנו לעבודה. מן הנסיון כבר ידוע היה שבכך מתחילה אקציה חדשה.

„ואמנם גם הפעם הגיחו ופלשו (לפי ברוידה) לתוך הגטו שני התליינים הנודעים לדראון ויזה וסטרבלוב, כשהם יורים מנשקם האוטומאטי לעבר הקהל שבכיכר [לפי עדות אחרת — גם הטילו רימוני־יד והרגו ופצעו]. **הכול הובהלו עתה אל בית־הכנסת** הגדול. האקציה לחטיפת יהודים לטרבלינקה החלה״.

„על מועדי האקציות הקודמות בגרודנה [דברי „אליעזר״] היו מגיעות ידיעות עוד לפני התחוללותן. הפעם היה הגטו שליו עד לרגע האחרון, אעפ״י שבליל־שבת, שלפני האקציה הנוכחית, נודע, שבתחנת לוסוסנה כבר נכונו קרונות. תדהמה אחזה בכן את המכונסים בכיכר, ונפחדים עד מוות צעדו בסך בדרך לבית־הכנסת, ערוכים ע״י הגסטאפאים בצדייה — הגברים בראש והנשים אחריהם, להקשות על הבריחה — כאשר השניים [ויזה וסטרבלוב] עם מקלעים דרוכים בידיהם שומרים על הגברים. הנשים, משעמדו על המצב, החלו נמלטות בבהלה; הסבו רבי־הטבחים פניהם אליהן ופתחו באש. רבים הצליחו במנוסתם וניצלו אותה שעה. למעלה ממאה נשים נהרגו ורבות נפצעו. את הפצועות הביאו לבית־הכנסת ואסרו להגיש להן עזרה רפואית.

„בגטו אחזה פאניקה נוראה. הרחובות, שהיו הומים יהודים, נתרוקנו בין־רגע ונדמו. מייד לאחר אש־היריות שמו ז'נדרמים מצור על חצר היודנראט, בה נתגוררתי ויכולתי לעקוב אחר המתרחש. הם היו מזוינים, מלבד בנשקם הרגיל, גם בשני רימוני־יד כל אחד. — — עתה הופיעו ויזה וסטרבלוב, לבושים סרבלים שחורים על גבי מדיהם הצבאיים וחגורים כל אחד רימוני־יד. כן הביאו עמם חפיסות של חומר־נפץ ופצצות־סרחון [להתקפה על מחבואים].

„הקרבנות הראשונים (סיפר ברוידה) היו חברי היודנראט, שנמצאו אותה שעה במשרדם, וכן העובדים ושוכני הבית. אז גם הובלתי אנוכי עמם. **בית־הכנסת נתמלא קמעא קמעא ניצודים** שהוצאו מן המחבואים. בצהריים חזרו לגטו העובדים שהקדימו לצאת ממנו בבוקר השכם [לפני שהחלה האקציה]. להם לא היה מושג על המתרחש והם הותקפו בפתע ליד השער והובלו אף הם לבית־הכנסת, ולאחר שעות מספר הובאו גם אנשי ה„איזולאַ־טורים״, כלומר הבתים, שבהם רוכזו מקודם כל הנחוצים, כביכול [לגסטאפו], וה'משוריינים' מפני גירוש״.

היו אלה הפועלים של בית־החרושת למגפי־לבד, כ־500 איש, וקומץ עובדים שבמפעל לייצור עמילן — בעלי־הזכויות ושלא פגעו בהם באקציות הקודמות, והפעם נלקחו גם הם לבית־הכנסת. עתה השאירה הגסטאפו רק אותם בעלי־מלאכה ופועלים, שעבדו בשבילה למישרין וריכזה אותם „כמחוסנים״ בבנין בית־החרושת למגפי־הלבד. ב„איזו־לאטור״ כזה הושארו אח״כ גם משפחות השוטרים היהודים.

„כמעט כל הגברים (דברי אליעזר), המכונסים בבית־הכנסת, הביאו עמם כלי־מלאכה ומכשירים שונים, מכל שיצלחו לפרוץ בעזרתם את הקרונות בשעת המסע ולברוח.

„התנהגותם של ז'נדרמים רבים כלפי הכלואים בבית־הכנסת היתה פראית. הם אף היו באים לבשר, שוויזה עומד להיכנס ודרשו לעמוד דום לפניו. בני־הנוער החלו לשבור דלתות וחלונות וניסו לברוח. אולם הכול היה חסום ומבוצר מבחוץ. אחד הצליח לקפוץ מחלון החוצה מגובה רב, אך מן העבר השני עמד על המשמר השוטר אייז'קה לאַבּוֹנדז' ותפס את הצעיר והכניסו שוב פנימה. היו שהחלו להתבצר בבית־הכנסת גופו: בארונות, בין ספרים ובמקומות אחרים.

„בצהריים מצאתי מוט־ברזל והחלטתי לפרוץ את דלת בית־השימוש, עבדתי כשעתיים ועלה בידי להרים את הדלת ולהסירה מעל ציריה. עשרות החלו לברוח דרך הפתח ורבים ניצלו. המשטרה הרגישה בכך ומייד הגיח ויזה ופתח באש יריות ממקלעו. כעשרה נפלו חלל ליד הדלת, והמשטרה היהודית החזירתה למקום וביצרתה מבחוץ **בקרשים ובאבנים.**

„לפנות ערב הוציא ויזה מבית־הכנסת את יו״ר היודנראט דויד בראוור, שהיה גם הוא עם שני ילדיו בין הכלואים. המרצח

הובילו לבית־הכנסת של הקצבים והמיתו ביריות". [„ק' אמר. שעשו זאת, כי ידע יותר מדי על מעשי הגסטאפו" — מציין ב־17.2 ביומנו מרדכי טננבוים. — המביא לביהד"פ].

„ב־10 בערב פקד ויזה על הצוות של בית־החולים לצאת החוצה. את מחציתם החזיר למלאכתם ואת השאר שילח אל בית־הכנסת, בלא כל הבחנה.

„ז'נדרמים, מן המשמר שהוצב על פתח בית־הכנסת, התירו [לכלואים] לצאת ממנו תמורת כופר־נפש — שעון־יד, טבעת זהב או כסף — וצברו בכיסיהם מטמונים של דברי־ערך. היו גם שהעבירו יהודים, תמורת סכומים גדולים יותר, אף אל מעבר לשער הגטו הוצה.

„בשעה 3 לאחר חצות הוצא הקהל מבית־הכנסת בסך אל הרכבת. זקנים, חולים ותשושים, שלא היה בכוחם ללכת, הועמסו על משאיות. בדרך, ברח' בריגידסקה, נתפרץ המון מן השורות במנוסה. הז'נדרמים פתחו באש. 12 איש נהרגו ועשרות אחדות הצליחו לברוח, בין אלה — אבא טארלובסקי.

הוצאו כ־2,500 איש.

ביום א' נחו המרצחים והופסקה אש הגיהנום. עובדי המטבח, אשר נשתיירו בו לפי שעה, נצטוו לבשל סעודה טובה בשומן בשביל השוטרים היהודים ומשפחותיהם, ורק בשבילם בלבד. ברחובות הגטו עמדה דומיה, שכן ירדו הכול למחבואים, פרט לשוטרים. יהודי זולתם, אם נראה — היו גרמנים ממיתים אותו בו במקום. חללי אותו יום הועברו אל בית־הקברות העתיק בלא שיקברום.

„ביום ב' (דברי א ל י ע ז ר) נכנסו לגטו קבוצת ז'נדרמים גדולה, בלוויית שוטרים יהודים, לגלות מחבואים, ואספו באותו יום מתוכם כ־200 איש — רובם בעזרת השוטרים הללו".

„ועדיין חסרו יהודים למלוא המכסה של הנדרשים לגירוש — מסופר ב ר ש ו מ ה מ ב י א ל י ס ט ו ק מ־17.3.43, מ פ י פ ל י ט י ם מ ג ר ו ד נ ה — ולכן ניסו שוב ללחוץ על המשטרה היהודית, כי תלשין ותגלה את המחבואים. איימו עליהם, כי יגורשו גם הם, אם לא ישתפו פעולה. אולם הפעם לא נתנו להוליך עצמם שולל, ולא גילו פעילות. ובהיכנסם לבתים ולעליות־גג היו מסתפקים בהשמעה שיגרתית בלבד של הפקודה המצווה לצאת מן המחבואים, הואיל וגרודנה מוכרזת 'יודנריין' ('מטוהרת מיהודים'). אולם רוב המסתתרים לא נכנעו ונשארו במקומם. — — התנהגותם של השוטרים היהודים, שהיתה הפעם ללא דופי, גרמה לכשלון התכנית הגרמנית לחסל סופית את כל היהודים 'המיותרים'".

עוד סופר שם, שמספר שוטרים יהודים אף הגנו על מחבואים של אחיהם, ציידום במזון ושמרו, שלא יפלו לידי הצר.

„אחר־הצהריים (דברי א ל י ע ז ר) הוציאו מן ה'איזולאַטור' את איש המחלקה להפקעות של היודנראט ובעל הקשרים עם הגסטאפו ב' סארנאצקי. ויזה הודיעו, לפני שהמיתהו ביריה, כי כזאת ייעשה לו, על שהניח ליתר שני חבריו הקשרים להימלט".

ועוד קודם לכן חיסל ויזה ברנש, לא־גרודנאי, שהועסק ע"י הגסטאפו כמלשין־מרגל בקרב יהודי גרודנה (כמסור „פרופסיונאלי" יחיד בקירבם), ושבימי השלטון הסוביטי, בראשית המלחמה, מילא תפקיד כזה מטעם ה־„נ.ק.ו.ד." הנודעת. הוא בא אל ויזה לבקש, ב„זכויותיו", על נפשם של אשתו וילדיו, שלא יוצאו למחנות המוות. — „אין לנו עוד צורך בך!", הטיח כלפיו אדוניו, ושלח בו את כדוריו.

„לפנות ערב (לפי א ל י ע ז ר) אספו ויזה והז'נדרמים מן ה'איזולאטורים' גם את העובדים ה'מיוחסים' שבבית־החרושת למגפי־לבד, והם הובלו אל בית־הכנסת, להוציא את מנהלי המפעל — יעקב עפרון, אברהם ליפשיץ וליכטנשטיין. כך הערימו המרצחים גם על פיעלים אלה, שרוכזו בכוונה תחילה כולם יחד ב'איזולאטורים', שלא יהא צורך לחפשם כלל ב'מלונות'. בשעתו הבטיח להם ויזה, כי יעבירם לביאליסטוק, ורבים מאנשי־הגטו נסתערו אז להדור למקומות־מקלט אלה, והיו ביניהם אשר שילמו בעד זה למשטרה היהודית בטבין ותקילין".

„באותו יום (דברי ב ר ו י ד ה) הוסגר לתליינים מחבואנו — ע"י מפקד המשטרה היהודית סרברניק, שעזר להם גם להוציאנו ממנו ולהובילנו לבית־הכנסת. שם כבר היו מכונסים אותה שעה כ־1,600 איש — יבול הציד של אותו יום. בלילה, בשעה 3, הובלנו אל הרציף של מסילת־הברזל שמאחורי העיר והוכנסנו לקרונות־נוסעים, בהלקנו לקרונות־משא.

„במחסה הליל, קפצו במרוצת המסע מן הקרונות מספר מן האמיצים ביותר שבין בני־הנוער — מייד לאחר שעברנו את תחנת לוסוסנה. נסיונות לקפיצות נוספות כבר לא היו בטוחים, מחמת מהירות מרוצתה של הרכבת וכן מפני שהמרחב היה עתה גלוי וחשוף יותר. הז'נדרמים המלווים החמירו מאוד בשמירתם והיו פותחים מייד באש לעבר כל שניסה להיחלץ מן האשנב אל סף הקרון. אעפ"כ, קפצו עשרות מן החלונות, אך רובם מצאו בדרך זו את מותם מכדורי הז'נדרמים או בהתרסקם בשעת נפילתם.

„המסע שלנו לא נעצר עוד ואץ בדרכו לאותה תחנה, אשר שמע שמה בלבד היה בו כדי להשמל את כל המובלים אליה ולסמר בשרם מאימה ופחד: 'טרבלינקה'".

נתמרדו בטרבלינקה

לפי כל הסימנים, היה זה הטראנספורט מגרודנה, שעל אנשיו מסופר, כי נתמרדו בהגיעם לגיא המוות של טרבלינקה.

העיד במשפט אייכמאן קלמן ט י י ג מ א ן, איש־ווארשה, אשר נלקח לטרבלינקה והושאר במחנה־העבודה שם:

„הטראנספורט של יהודי גרודנה בא לפנות ערב [ברגיל, היו הללו מגיעים לעת בוקר]. הם הוכנסו לתוך החצר בין 2 צריפים, אמרו להם להתפשט, לקשור יפה את הנעליים, חילקו להם אפילו חבלים לכך — אולם הם סירבו להתפשט. — — אז התחילו הגרמנים והאוקראינים להכותם, אף לירות בהם. אך הם עמדו בסירובם. עמדנו מרחוק וראינו הכול. אחר־כך שמענו התפוצצות. כנראה, שמישהו זרק רימון, והובא אוקראיני פצוע קשה משם. אולם הגרמנים התגברו עליהם אחר־כך ודחפום בכוח אל השביל לתא־הגאזים, הם הלכו, אך בבגדיהם, רובם".

על התמרדותה של אותה שיירה מיהודי גרודנה, סיפר גם עד־ראייה שני, בצ'יקאגו שבארצות־הברית (דויד ל ב ק ו ־ ב י ץ'), שהיה אף הוא בין הכלואים במחנה־העבודה שבטרבלינקה. משנצטוו אנשי־השיירה לפשוט את בגדיהם — לא זו בלבד שסירבו לעשות כן, מסר האיש, אלא שהתקוממו בכוח נגד המרצחים, שאמרו לאלצם לכך — בבקבוקים ממים, וכנראה גם בסכינים, עד שהוטחו מטחי יריות בקרבנות ונדם הכול. התליינים חשו להמיתם, אך את מותם מצאו כשהם לבושים.

התמרדות זו גם שימשה דחף ראשון להקדמת המועד של ההתקוממות היהודית במחנה־המוות כולו ולשריפתו, באוגוסט 1943.

סוף ה„אקציות"

בבוקרו של 16 בפברואר 1943, לאחר שיצא לדרכו הטראנספורט השני, והוא האחרון לאקציית־פברואר — עוד התענו בבית־הכנסת הגדול 200 כלואים עייפים וחסרי־אונים.

„אותו בוקר [דברי אליעזר] עברו השוטרים היהודים מחצר לחצר וקראו בקול לכל המסתתרים ב'מלונות' לבוא לבית־הכנסת מרצונם, כי אין סכנה אורבת להם עוד, וכי כל שיתגלה במחבוא לאחר־מכן יירה בו במקום. אך איש — ואפילו זקנים וטף, לא הגיחו מחוריהם. — — ומשלא הופיע אף אחד מן הנחבאים גם לאחר־הצהריים, הכריז ויזה, שהאקציה נסתיימה. הוא שיחרר את הנותרים שבבית־הכנסת, ועזב יחד עם שאר פמלייתו את הגטו".

להלן מסופר באותה רשומה, כי שטח הגטו צומצם עתה ל־16 בתים בלבד, בקצה רח' זאמקובה. מעט מעט החלו יהודים מגיחים ממחבואיהם, אולם בהכרה ברורה, שלא יעברו ימים ושוב ימציאו הרוצחים תחבולות־מירמה־וערמה, לצוד ברשתם את שארית הפליטה.

ומשהגיח אליעזר מאפלת מחילתו שמתחת לבית־הכנסת הגדול לאור השמש, נתגלה לפניו מחזה הזוועות. בכל שפנה — גוויות קפואות של החללים הירויים שרועות בשלוליות של דם, כלאחר מרחץ דמים ממושך. כך גם בפתחו של בית־הכנסת וכן בתוכו גופו. וליד הגופות השכובות והשעונות — ערימות של ספרים, תרמילים וילקוטי־גב אדומים מרוב הדם שספגו. הכתלים מחוררים מקלעי הכדורים, וכן השעון הגדול שמעל הבימה, שמראהו ככברה שסועה היה עתה.

שלוש מאות היה מספר החללים שנאספו.

כך בבדל־הגטו השריד פנימה. ומה מחוצה לו, בשטח הגטו — מרביתו — שנותק, לאחר ה„פינוי" ? — שני עדים נזדמנו שם אז : אליהו סקוברונסקי וחייקה גרוסמן. הראשון צעיר מלודז', חבר „השומר־הצעיר", עשה בשליחות המחתרת החלוצית בגרודנה בצד הארי, ועבד בבית־הדפוס הממשלתי־העירוני, משל מיילאכוביץ' בעבר, ודרכו היה מקיים קשרי־ידיעות עם המחתרת שבביאליסטוק ובווארשה.

עתה ביקר ב„טרויצה" וב„שולהויף", המפונים מיהודיהם — עם מנהל־העבודה שלו הגרמני, שהלך לקנות שם אמבטיה מרכוש ישראל שנעזב שם, ושהשררה הנאצית מכרתו לאחד הסוחרים הרבים מעם־המרצחים, שעטו על גרודנה בשנים ההן. ואילו ח' גרוסמן, הזכורה לנו, עשתה באותם ימים שם, לרגל החלטת המחתרת לנסות שוב להיפרע מסטרבלוב, אשר פרס עתה את רשת מעלליו על יהודי ביאליסטוק ועל הדרך לשם. ועוד נשוב לעניין זה.

הרחובות בגטו שבעבר, מספרים הם, עמדו שוממים ודוממים. ספרי־קודש נתגלגלו בהם, עגלות־ילדים עזובות כסתות פרומות, נוצות מלוא החלל. דלתות הדירות פרוצות, ורובן ריקות כמעט, הרצפות עקורות מקרשיהן וקרעי סמרטוטים עליהן. הגויים מסביב, ובעיקר הכפריים, כבר הספיקו להוציא או לקנות בפרוטות מאת הסוחר הגרמני את מטלטלי היהודים ובגדיהם ולהעבירם מכאן. אך נתקלים עוד שם בעגלת איכרים, שבעליה המפוחד מביט כה וכה ומשחר לטרף שיתגלגל לידיו מעזבון בית־יעקב.

שואת גרודנה במספרים

בגטו־זוטא ובמחבואים שמחוץ לתחומו נשתיירו עוד כ־1,500 משרידי יהודיה של גרודנה.

עד לאותם ימים, מציינת רשימה של „פלוגת־ההשמדה" הנאצית שבגרודנה, מ־5 במארס 1943, ושנתגלתה ע"י הצבא האדום שבמקום, ב־1945 — הוצאו למחנות־המוות מיהודי גרודנה־העיר 20,577 נפשות, וכן עוד 23,472 — מן העיירות שבסביבה. עוד 500 „ברחו בדרך" ו־238 נוספים „נורו בדרך".

מספרים אלה נראים להיות מהימנים, שכן גם מניין הנרצחים ע"י הרשעים התנהל על תכלית הדיוק הגרמני. לא נכללו בו היהודים, שנותרו עוד עתה בגטו־זוטא ושהוצאו ממנו, פרט למאות אחדות, אחר־כך — לביאליסטוק, עד בוא שעתה של זו. כן לא הובאו בחשבון זה המתים והחללים מבני־עמנו שנפלו בתקופת שלטונם של המרצחים בגרודנה ובגטאותיה, ואלה שיצאו ממנה וברחו שלא מן הטראנספורטים.

במספרים סכמאטיים ניתן לסכם, שעם פלישת הנאצים לגרודנה, היו בה כ־23,500 יהודים, ומהם הוצאו עד לסוף פברואר 1943 : כ־4,000 לאושביץ, מגטו ב' ; כ־4,400 דרך תופת קלבאסין — לטרבלינקה (ואולי גם לאושביץ) ; 7,500 מאנשי־גרודנה גופה, באקציית־„הרבבה" — לאושביץ ; וכ־4,000 באקציית־פברואר — לטרבלינקה ; כ־1,500 נפטרו או נפלו חלל בגרודנה גופה ובגטאותיה, כ־300 יצאו ליערות, נסתננו לביאליסטוק או נתחבאו באשר נתחבאו ; כ־300 (מאנשי־גרודנה גופה) ברחו או נורו, „בדרך" משורות הטראנספורטים.

קופצים מקרונות המשלוחים

גילויי ההתמרדות והאמצעים הנואשים להתמלט מלוע המרצחים בכל דרך שהיא, אם להצלת הגוף ואם גם למאבק פעיל עם הצר — ומהם שסופר עליהם כאן — החלו תוכפים והולכים, מאז אקציית־הרבבה, ומימדיהם מתרחבים וגדלים בחודש פברואר, ובייחוד לאחר האקציה שבו. הן לא נותר עוד מקום לאשליות או לדחיות לכל שראה את המצב בעיניים פקוחות.

רב הוא מספר הקופצים בחירוף־נפש מן הרכבות

בעיצומו של מסען למחנות־המוות, וביניהם נשים מגרודנה. רובם נורים בידי המשמרות או מתרסקים, ומיעוטם מתמזל מזלם ונחבטים או נפצעים, ומוצאים את מותם בהמשך דרכם; אך מצויים גם המצליחים לשרך רגליהם, בלילות, למקום מחבוא כלשהו, ובעיקר לביאליסטוק.

מחתרת „גרודנאית" בביאליסטוק

להגיע לביאליסטוק, ובייחוד לפני שנערכה האקציה גם בה, בפברואר — היה בבחינת חלום ללא־מעטים מבני־הנוער שבגטו גרודנה. לשם גם כוונה מגמת התרכזותם של אנשי־המחתרת שביניהם.

ברוניה ויניצקי היתה ראשונה מבין החברות של תנועת „דרור" שבמחתרת החלוצית שבגרודנה — שהגיעה עוד ב־1942, מן הגטו שבסלובודקה לביאליסטוק, לפעול משם כקשרית בין הגטאות. עתה היתה היא ל„יאַדביגה שקיבל" ו„הסתדרה יפה" בצד הארי שבביאליסטוק. וכבר „נדברנו — רשם מרדכי טננבוים ביומנו — על קשרים ועל הכנת מקום מחוץ לגטו להצפנת החומר". ואמנם הצפינה שם ברוניה אחר־כך את ארכיון צבי מרסיק — מרדכי טננבוים, לרבות יומנו של מרדכי; ומאוצר זה שואבים אנו מלוא־מידע גם על שואת גרודנה.

והגיעו לביאליסטוק גם שתי חברות של המחתרת הקומוניסטית שבגרודנה, ליזה צ'אַפניק ואַניה רוד, הקשישה מִמנה, שתלמידת „תרבות" היתה — ושתיהן בתעודות של „פולניות", מזויפות, ושהוכנו ע"י מחתרת מפלגתן, עם שלמה ז'וקובסקי בין פעיליה. גם הן פעלו עתה בצד הארי, מטעם האירגון היהודי הלוחם.

על היחלצותה של חברתן חסיה בליצקי לביאליסטוק, יחד עם צילה שאַכנס, בעיצומה של אקציית־„הרבבה" בגרודנה — כבר דובר כאן, ועוד נחזור לפרשת פעולתן של בנות המחתרת הללו.

כאשר בושש זרח (זילברברג) באותם ימים לחזור מגרודנה, ולא נודע בביאליסטוק מה נתרחש שם במהלך האקציה — החליטה המחתרת לשלוח את צילה שאכנס חזרה לגרודנה, לבדוק את המצב, ואולי להציל חברים משם ככל שניתן. צילה לא זו בלבד שהגיעה לגרודנה בעיצומה של האקציה, אלא שהצליחה, בעזרתו של אליהו סקוברונסקי, אף להוציא עמה מן הגטו לביאליסטוק, יחד עם זרח, גם מספר בני־נוער מצופי הגדוד „בצרון" של „השומר הצעיר". בכללם היו: לונצ'יק (אריה) פינצ'אַנסקי, שעוד נזכירו; דודיק (דויד) רוזנברג, „מומחה המעבדה" לתעודות מזויפות. ומאיר, שארגן את היציאה הנועזות מן הגטו בימי העֲברה. „צעירים אלה, כותבת חייקה גרוסמן, השתפכו לאפיק הלוחם שבגטו ביאליסטוק והם גם שהיו מגלי המחבואים הנסתרים והפתחים ממנו לחוץ, לשם הברחת נשק ואנשים. ואחריהם באו לביאליסטוק חברותיהם הנועזות".

גם צילה שאַכנס עצמה, על אף קלסתר פניה, שלאו־דווקה יהודי היה — העדיפה לפעול במחתרת בתוך הגטו גופו, עם כל חבריה, ונטלה אחר־כך חלק פעיל עמם במבצעים נועזים לכינון המרד, וניספתה בו עם שאר הלוחמים.

בימי האקציה בביאליסטוק, בפברואר 1942, עלו הגרמנים על הזיוף שבתעודות מ„סקידל ומדרוזגניק", של הבאים לביאליסטוק מגרודנה, ובימים ספורים נאסרו מהם 17 צעירים וצעירות. הם הוחזקו בבית־הכלא בנפרד איש מרעהו, הוכו ועונו, בנסיון לסחוט מהם, מי הם „מייצרי"

בני־נוער מתמרדים ולוחמים (בגדוד „הכרמל" של „השומר הצעיר")

יוגנטלעכע אויפשטענדלער און קעמפער (פון „השומר הצעיר")

Young fighters against the Nazi murderers

מימין לשמאל — מלמטה בשורה א', יושבים: שניה — צילה שאכנס, שלישית — מרים פופקו, ששית — שרה שבחוביץ'. בשורה ב': שניה — חסיה בליצקי, חמישי — אליהו טאנקוס, ששי — לונצ'יק פינצ'אנסקי. בשורה ג' עומדת רביעית — פניה ליפקס. השמיני מימין בשורה העליונה — אליהו יזרסקי, האחרון — דויד (דודיק) רוזובסקי.

התעודות ומי האירגון המחתרתי העומד מאחריהם. אך איש מהם לא פצה פיו לגלות דבר, ולא חזר עוד מבית-הכלא, כך חיים וולברג איש תנועת „דרור", מפעילי ההתגוננות בגרודנה, מחברי המחתרת, אשר נשלחו לצרכיה אל המיליציה שבגטו, ושהוצא ממנה אחר-כך; וכך חנה יזרסקי, דמויית-ארית, הרכה בשנים, שנאמה בפני הז'נדרמים, בעת מאסרה, לתמהונם, על יהדותה ושנאתה לגרמנים, וטפחה על פניהם וירקה בהם.

עוד אל היער

בחודש פברואר רבתה יציאתם של יהודים, בני-נוער בעיקר, מגרודנה — ליערות. על ארבע קבוצות שיצאו מגטו זה, לרבות השתיים מהן שהגיעו לייעדן — כבר דובר כאן. ומצויות עדויות גם על י ח י ד י ם וקבוצות נוספות, שהלכו בדרך זו. מבין היחידים היו שחזרו לגרודנה, אל הוריהם, אחד מהם מכוסה כולו פצעים קשים וחבורות. הם לא יכלו להחזיק מעמד בודדים ביער בקרה ובטחב; וחבורות הפארטיזאנים גם סירבו לקבל יהודים לחברתם, להוציא נשים מספר, שלהן נזקקו ב„משקם". הפארטיזאנים יעצום לכוּוֹת בקתות משלהם באדמה ולהסתדר בהן לחוד. כן טענו, כי מפחדים הם לחיות עם יהודים יחד.

ומרדכי טננבוים מזכיר ביומנו (מ-19.3.43) פ ל ו ג ת ח ב ר י ם, שיצאה מגרודנה היערה. אפשר שהמדובר בקבוצה שלישית של אנשי המחתרת החלוצית ושיד ישראל לאַנדה היתה בארגונה. עליו עצמו סופר, כי נתחבא זמן מסוים בחורבות גרודנה לאחר שפונתה מיהודים.

קבוצת צעירים ברחו מגטו גרודנה בפברואר, בעת האַקציה, ויצאו ליער נ א צ' י, והם הגיעו אל הגרודנאים שהקדימום שם. ועל כך כבר הרחבנו את הדיבור.

נסתם הגולל על היודנראט

„ב-17 בפברואר, בבוקר — כותב א ל י ע ז ר — הגיע לגטו ויזה וציווה להוציא ממשרדי היודנראט את הארכיון כולו ולשרפו כליל. הוא עצמו ניצב כל היום לשמור, שלא יקח איש, חלילה, תעודה חשובה כלשהי. דפי קורותיהם של חיי היהודים בגטו גרודנה נכחדו אפוא עם היודנראט גם יחד.

„את השלטון הפנימי בגטו קיבלה לידיה המשטרה היהודית עם נח סרברניק כמפקדה".

כך מסרה הגסטאפו את השלטון על שריד הגטו לנאמנה הנרצע. סרברניק (לא-גרודנאי, חתנו של אלכסנדרוביץ' מן הפרבר, מנהל בית-החרושת ללבידים בגרודנה, בעבר) „בעל-ותק" היה בשירות הגסטאפו, שכן עוד כשוטר ממונה על השמירה בשער הגטו הצטיין באכזריותו לאחיו ובסייעו מרצון למרצחים בחיפושיהם ובהתאנותם לבני-עמו. ובימי האקציות היה לדראון לכל העם.

אכן, נסתם עתה הגולל גם על היודנראט בגרודנה, בעלות עליו הכורת, אף אם נשתיירו עוד שניים-שלושה מאנשיו במקום — אלה אשר חלשו על מפעליו למלאכה ולתעשייה, ושזכו לחסות הגסטאפו. וגם אם הרחבנו את הדיבור, בהקשרים אחרים, על פרשת מעשיו ומחדליו של היודנראט בגרודנה ועל ראשו — הרי מן הדין להוסיף עוד פסוקים מספר לדמותו של דויד בראוור.

קורט ויזה, ילוד הטומאה, שקד לשרוף כליל את ארכיון היודנראט שבמקום ולמחות כל עקבות בכתב של מעללי המרצחים ושל רב-טבחים זה עצמו, בראש וראשונה. בכך העלה הפושע באש גם את כל החומר, שממנו ניתן היה, אולי, לעמוד ביתר ודאות על מאבקם, לבטיהם, דעותיהם וטיבם של אנשי-היודנראט וראשיו. הן לא מחומר אחיד קורצו הללו, ולא הרי ישראל לאנדה, איש-המחתרת, יצחק גוז'אנסקי ואהרן יזרסקי, או ד"ר צבי בלקו, יהושע סוכוב-לאנסקי וד"ר יהודה ליפניק — כהרי אברהם ליפשיץ ויעקב עפרון.

אך ממשמע המעשים והעובדות הידועות לנו, ומהן שהובאו כאן, בוקעת הטראגיות שבדמות דויד בראוור, שבחלקו נפל לנהל ספינה נטרפת במשברי ים ולעמוד בפני מיבחנים ויסורי-נפש-וגוף, שלא נתנסו בהם רבי-חובל בקהלות ישראל גם בדורות של חורבן ופורענות שבקורות עמנו הדווי.

בראוור היה בראש וראשונה עסקן ע ד ת ו כמות שהיא, בתנאי הזמן, שבו כיהן כראש היודנראט. עד שכלתה ונחרצה גזירת ההשמדה בפועל על קהלת גרודנה — גילה כושר רב בארגון חייו של הגטו, לנסיבותיהם, בתקווה, כי „יבלו" יושביו את המן. כשלונם של בראוור ושל היודנראט ושל המון העם בגרודנה, כבשאר הקהלות — היה נעוץ בגורמים שכבר עמדנו עליהם, ולא לנו כאן, שלא היינו במקומם, וכיום ל א ח ר ה מ ע ש ה — לדונם ולחרוץ משפטים.

יהיו נאמנים עלינו דברי מרדכי טננבוים-תמרוף, שעלה בלהבות המרד היהודי והכיר יפה ומקרוב יודנראטים וראשיהם: „שלושה הכרתי כאלה — ישרים, מציין הוא ברשימתו על האקציה בביאליסטוק (ב„דפים מן הדליקה"): אינז'ש' צ'רניאַקוב, איבד את עצמו בשעת האקציה בוורשה; ד"ר בראַוור, גרודנה, נורה בידי הגרמנים — וברש [שבביא-ליסטוק] השלישי. — — ואיש ישר — זהו קומפלימנט גדול מאוד בשביל יו"ר של היודנראט".

שבועותיו האחרונים של שריד-הגטו

על המצב בשריד-הגטו שבגרודנה בשבועותיו האחרונים, סיפר בביאליסטוק בין היתר, הצעיר נח באכאלוסקי, ברשומה „חיי אלף היהודים האחרונים בגרודנה" (הדברים מובאים במקוצר):

„— — לעבודה אל מחוץ לגטו אין יוצאים עוד. הבריות רוצים להציל את עצמם, ועשרות יוצאים מכאן מדי יום ביומו מעבר לתיל, מהם העירה, מהם ליער, ואחרים — לכל שתשאם עינם.

„רבים עברו לחלק שניתק עתה מתחום הגטו, למהבואים. הללו אומרים להישאר שם עד לחיסולו הגמור של הגטו ואז ייצאו היערה. בריות חוזרים לגטו מחוצה לו, כי אין ברצין נוצרים להכניסם לביתם. הם אף נוטלים מן היהודים כסף וזהב, ומוסרים אותם גופם לאלתר לידי הגרמנים.

„יום אחד קמה בהלה בחוץ [בגטו]. הקהל נעלם ונסתתרו חיש בבתים. בוקעות יריות. — — 20 יהודים — נשים, גברים וטף — נורים למוות ע״י ויזה, אין לזהות איש, כי גולגלותיהם מרוסקות. אומרים, שוויזה וסטרבלוב משתמשים בכדורי „דום־דום״. נודע, שהירויים נתפסו בעיר ובמחבואים ועינום בכלא. להודעת המשטרה היהודית, שכל יהודי שייתפס מחוץ לגטו יירה — אין הבריות נותנים דעתם והם מוסיפים לצאת כדי להינצל.

„המזונות בגטו נתייקרו מיום ליום, כי לא הובאו עתה כאלה מן החוץ. הלא־לגאליים הועסקו ע״י המשטרה היהודית בניקוי המחראות ובקבורת מתים. שכרם היה 400 גרם לחם ליום וארוחת־צהריים מן המטבח, שבו בישלו למען היהודים הלגאליים״.

„מצבם של הללו, סיפר ב א כ א ל ו ס ק י , נעשה עתה ללא מ־17.3.43) מפי גרודנאים שהגיעו לביאליסטוק — היו מקבלים קילוגרם לחם ליום לנפש בשבילם ובני־משפחותיהם, וכן ארוחות־צהריים טובות מן המטבח ובמנות גדולות, אפילו בדליים. מלבד זאת היו הגסטאפאים מציידים באופן פרטי את בעלי־המלאכה, שעבדו לצרכיהם האישיים, בלחם, בשר וחמאה. היו הלגאליים מחלקים ממזונם ומארוחותיהם ללא־לגאליים, לרבות ממותר הלחם שבידיהם, ושלא ניתן היה להשיגו בעד כל הון.

„גרוע יותר היה מצבם של הנחבאים בתחום שהוצא מן הגטו, שם נאלצו להתגולל בימי הקרה במחבואיהם הקרים. הרעב והזוהמה היו מאלצים אותם לעזוב מזמן לזמן את ׳מלונותיהם׳ ותוך סכנת־נפשות להתחמק בחפזה אל תחום הגטו, להתרחץ ולמצוא מזון כלשהו״.

„מצבם של הללו, סיפר ב א כ א ל ס ק י , נעשה עתה ללא נשוא, בשל כפריים דלי־קרקע, אשר נשתכנו עתה בגטו לשעבר ועבדו בעיר במקומות־העבודה, שבהם הועסקו קודם לכן יהודים. הללו, משהיו תופסים כאן יהודי, היו נוטלים ממנו את כספו ושאר דברי־ערך ומוסרים אותו לגרמנים. אלה היו מובילים אותו לבית־הכלא [עליו חלש עתה הארכיסאדיסט קאַרל רינצלר הזכור לדראון], ושם היו מענים אותו וממיתים ביריה. רבים מן הנחבאים נאלצו, בכן, לשוב ולהתחמק לגטו־השריד, ומספרם הלך וגדל מיום ליום והגיע לאלף. התהלכה סברה, שוויזה מעכב את המשלוח האחרון, כדי שיתקבצו יהודים במספר רב יותר.

„יום אחד לפנות ערב, הופיעה מכונית מביאליסטוק והסיעה לשם את שרידי חבריו של היודנראט: יעקב עפרון, אבו־הם ליפשיץ וליכטנשטיין. יציאתם הגבירה את הרושם, שהגטו עומד לפני חיסולו. עשרות החלו כעת לבקש דרך לביאליסטוק.

„למחרת מינה ויזה מפקחים אחרים תחתם על המאפייה ועל המטבח״.

התנגדות ומרחץ־דמים

על אחת השחיטות, שערכו ויזה ומרעיו, בראשית מארס, בחזרם לגרודנה ממעלליהם בביאליסטוק באותם ימים — מספרים יוסף רוסיאַנסקי (כיום בבאר־שבע, בישראל) וידידיה ויניצקי (ב„גראַדנער אַפקלאַנגען״, המופיעים בבואנוס־איירס שבגרודנה, בגליון 3—4, מספטמבר 1950).

המדובר בקבוצה מאנשי הגטו, שנתפסו „בהרי־הגיר״ ליד פישקי, בסמוך לירכתי העיר, ושלפי המסופר הסתתרו שם, ומשנתפסו — גילו התנגדות בכוח למרצחים. לא נודע אל נכון, מי וכמה היו שם באותה קבוצה או קבוצות, שהיה עמם אקדח או רובה, בו ניסו להתגונן, ושלא פעל כנראה. יש אומדים את מספרם של הגברים והנשים שהסתתרו שם בחמישה מניינים ויותר, ויש מוסיפים, שהיו ביניהם אף שוטרים אחדים. בכל הגרסות נזכרים הפנקסן שיימה אמדורסקי (בשעתו חבר למועצת־העיריה, נציג „צעירי־ציון״, ואח״כ של פוע״צ־צ״ס) וכן בנו של בלאך מבית־המרקחת, שלהם מיוחסת אף הסתערות על הז׳נדרמים, שאמרו לעצרם. על אחד מן השניים נאמר, שהמרצחים ירו בו וזרקוהו שם לנימאן. עוד גירסה אומרת, כי איש תנועת „צוקונפט״ של נוער ה„בונד״ עמד בראש הקבוצה הנ״ל, וכי עסקנית אותה מפלגה שבמחתרת, חיה דובינסקי־אורבאַך, היתה גם היא ביניהם.

כן מסופר, כי הז׳נדרמים הביאום אל בית־הכלא, שם עונו באכזריות עד לטירוף ונקטלו ברובם.

ושני עדי־הראייה שציינו ראו, היאך הובאו אל הגטו שרידי הקבוצה הנ״ל — כולם יחפים, פניהם חיוורים כמתים, גולגלותיהם מכוסות חבורות עד לזוועה, מצופות נייר שהודבק לחפות עליהן — וכיצד הוצבו בסך בחצר של לוביץ׳.

„ליד הבית שבו התאכסננו — כותב י ד י ד י ה ו י נ י צ ק י , קמה בפתע מהומה: ויזה מוביל 18 יהודים, שנתפסו בצד הארי, והנה מציבים אותם מול חלוננו. אני מבחין ביניהם בלאה סלוצקי מבית־המיבשל לשיכר ובבנו של עפרון, שותפו של אשר קוסובסקי, ועמם גם אשה המחזיקה עולל בזרועותיה. השאר, שלידם, הם מאלה שנתפסו ב„הרי־הגיר״.

„קבוצת ז׳נדרמים מסביבם, עם ויזה בראשם, פותחים עליהם ביריות מרוביהם האוטומאטיים, קולעים אל רגליהם, שלא יימלטו. עד מהרה מתגבהים הם לגוש שותת דם, שממנו מתרוממים גולגלות, רגליים וגופים. פלגי־דם קולחים מערימת החללים ומגוונים באודם את לובן השלג מסביב. ניד כלשהו אם יוחש בערימה — מייד יטיחו לעברה מטחי יריות נוספים. ומשרוו הרוצחים מדם קרבנותיהם, שלחו לקרוא לשוטר יהודי, לשמור, שלא יובאו ההרוגים לקבר ישראל לפני רדת החשיכה, להזהיר את היהודים, שלא יברחו מן הגטו.

„לפנות ערב הגיעו למקום הקטל עפרון האַמדוראי (היה עובר תמיד על התיבה בבית־המדרש של פרומקין), ועמו 2 עגלות ועוד יהודים מספר, לקבור את החללים. עד היום לא יסור מנגד עיני המחזה, היאך שאַב עפרון באֵת את הדם מן השלולית והערה אותו לתוך דלי״.

גם קבוצה אחרת של יהודים נאסרו והוצאו להורג באותו זמן — על שהחזיקו מקלט ראדיו ברשותם, וביניהם : הספר שאול קלצקין, שמחה גאַבוביץ׳ וסנדר שפירא.

בהיכרת העדה

החיסול הסופי

השרידים מוצאים לביאליסטוק

„מפקד הגטו (דברי באכאלוסקי) הזמין בעלי־מקצוע אחדים להשלים בשבילו עבודה מסוימת, ואמר להם, שאת שארית היהודים יעביר לביאליסטוק. הבריות בגטו לא נתנו אמון בכך, שכן רימם לא אחת; אחדים האמינו שיעביר את הלגאליים. רבים חיכו עתה חסרי־אונים לשיירה שתובילם לקראת־המוות.

„לקראת כל טראנספורט בעבר קדמו סימני־תכונה, שעל פיהם ניתן היה לנחש מתי ייערך. אם היה ויזה בא למכבסה לקבל את סרבלו השחור, שנהג ללבשו עם כל אקציה ולמוסרו אחריה לכביסה — היה בכך משום אות, כי השילוח ממשמש ובא. ב־11 במארס נודע, שרב־הטבחים כבר לקח את הסרבל. הקהל נחרד, ביקשו דרך לעזוב את הגטו. רבים הגיעו מן המחבואים שמחוצה לו — להתרחץ. הרבים החליטו לצאת לפי שעה לביאליסטוק, באין דרך טובה מזו נראית כעת.

„בערב נתמלא הגטו ז׳נדרמים. הכול היו בטוחים, שמתחילה אקציה ורצו אל המחבואים. מייד הופיעו שני המרצחים — ויזה ורינצלר — בסרבליהם השחורים ומקלעיהם בידיהם, ופקדו, כי יתכנסו כולם בעצמם עד לשעה 7.30 בבוקר בבית־הכנסת, ויובלו לביאליסטוק. אולם איש לא האמין להם. רבים נתחבאו, והשאר שהלכו לבית־הכנסת, פניהם היו לקפוץ מן המסע לפני הגיעו לביאליסטוק. כל אחד לקח עמו פת לחם בלבד, באין עוד צורך בשום דבר אחר לפני המוות [לפי עדות נוספת, השאירו אחרים בבתיהם סחורות והפצים רבי־ערך; מוסר העדות סבור, כי השלטונות לא פירסמו משום־כך בצדייה כל הודעה מוסמכת על המקום שאליו יוסע הקהל]. ההתכנסות לבית־הכנסת התנהלה הפעם בשקט, לא נפל כל קרבן, והגרמנים לא עברו על פני הבתים לחפש בהם.

„ויזה השאיר שלוש משפחות של נגרים, למען ישלימו את הכנת רהיטיו, והלך עמם וחסם את כל הבתים. באחדים מהם פגש ביהודים, ולא נגע בהם, אלא שלחם אל בית־הכנסת".

„בפתע הוזז הקהל — ממשיך נח באכאלסקי: יוצאים מבית־הכנסת. פעוטים אחדים, שלא נמצא מי שיקחם עמו, הוכנסו לארון־הקודש והושארו.

„גרמני עמד בפתח היציאה [מבית־הכנסת] ומנה במקל את היוצאים. ברחבה הקיפונו משמרות של ז׳נדרמים ושל שוטרים פולנים, ושוב מנו אותנו.

„הצעירים לקחו עמם כל אחד גרזן, פטיש, משור וצבת — לפרוץ את הקרונות בדרך ולקפוץ.

„ברחובות עמד קהל של פולנים והסתכלו, היאך מוציאים את אחרוני היהודים מגרודנה. כן נראו גרמנים לרוב. רבים הסתכלו בנו מבעד לחלונות, היו שבכו והיו שצחקו".

„השעה היתה 10.30, כותב אליהו גורניצקי ב„גראַדנער אַפּקלאַנגען" מס׳ 3—4, מיאנואר 1950); הקרבנות צעדו בסך דרך רח׳ זאמקובה, כיכר באטורי ורח׳ ליסטובסקי אל תחנת־הרכבת למשאות. קהל נוצרים מן העיר ומן הכפרים מסביב, ישובים על גבי עגלותיהם ועל גזוזטראות, גגות ועצים — הסתכלו במצעד־המוות של שרידי הקהלה שבגרודנה. בראשו דהר על סוסו המפקד של משטרת־הבטחון הגרמנית; וכמאסף שימשה משאית, עמוסה חולים, וכן זקנים וטף, שנאספו מן המחבואים; ועל סף המשאית ליד הנהג, ניצב ויזה בסרבלו השחור, גבה־קומה וצנום ופני עיט שחור לו, ומקלעו על כתפו. גרמנים, מעל גבי גזוזטראות, עסקו בצילום המחזה".

„אך זז המסע — מסיים נח באכאלוסקי את סיפרו — ניגשנו למלאכה, להכין הכול לקפיצה לפני ביאליסטוק. בתחנה הראשונה קפץ אחד. ראינו דרך האשנב, היאך דלקו אחריו שקצים קטנים. שוב קפצו אחדים משהגענו לקוזניצה [לפי יוסף רוסיאַנסקי, קפצו שם מחלון של קרון 5—6 בנות]. פולנים תפסום בתחנה וירום למוות בו במקום".

[לפי „שואת יהודי גרודנה", נורתה בין אלה בחורה, ש„הצטיינה במרצה ושארגנה בשבועות האחרונים הברחת יהודים מגרודנה לווילנה"; ולפי ידיעה נוספת, היו שקפצו בהמשך המסע והצליחו להימלט בשלום].

גרודנה „יודנריין"

1,148 משארית הגטו שבגרודנה הובאו באותו יום ה׳ באדר ב׳ תש"ג, 12 במארס 1943, לגטו ביאליסטוק, שהאריך להתקיים עוד 5 חדשים. גרודנה הוכרזה „יודנריין" („מטוהרת מיהודים", „ללא יהודים") מאותו יום.

בגרודנה נשתיירו עתה: יהודים מעטים, שהועסקו עוד ע"י הגסטאפו לצרכי אנשיה; נחבאים, שלא הגיע עדיהם שמע חיסולו הגמור של הגטו ודבר העברתם של שרידיו לביאליסטוק — והם נתוקים עתה מכל וכול; וכן מתי־מספר, שנתגוללו בשוחות בבית־הקברות ובפינות־מסתור בירכתי העיר ואצל נוצרים, ואשר רק בודדים ויחידים מהם זכו עוד אחר־כך להיוותר בחיים.

על שעלה למספר נחבאים ב„מלונה מן המשובחות ביותר", מסופר ברשומה מביאליסטוק משל אלמוני, בכותרת **„16 יום בבונקר לאחר חיסול היהודים בגרודנה":**

„מחבואנו [באסם שבחצר היודנראט, שברחוב זאמקובה, ושהוזכר ברשומת „אליעזר"], כתוב ברשומה, בין היתר — היה מן הטובים ביותר, כי בשעת הצורך ניתן היה להימלט ממנו דרך מוצאות אחדים. הקיר החיצון של המחבוא גבל עם חלקה שהיתה מלכתחילה מחוץ לגטו. בכותל זה פרצנו פתח אל גן הכנסייה [הפראַבוסלאַבית הראשית, בשעתה] ושממנו אפשר היה לצאת לרחוב, ובכך לקיים קשר עם העיר ולהשיג לחם, שלא היה לנו עוד. מים היו מצויים אצלנו, שכן לא נותק כאן קו האספקה, שלא כבתחום הגטו שפונה; ומזונות אחרים אספנו בלילות, בכמות ניכרת, בבתים הנטושים, שגם לעברם היה לנו מוצא.

„ימים קשים הגיעונו לאחר ה־12 במארס, משפונה גם שריד הגטו. מחשש להיפושים במחבואים, הסתגרנו ולא היינו מגיחים החוצה במשך שבוע ימים. הסתפקנו במנות זעומות של מזון ומים. והחילונו שוב לצאת העירה אל מכרים פולנים, להשיג לחם, ובעיקר לקשור עמם קשרים הדוקים, אך עד מהרה נאלצנו לוותר גם על כך.

„בעיר הופיעו הודעות, שאם ייתפס יהודי אצל מישהו, יומתו המאכסן על משפחתו גם יחד; ופסק זה קוים גם הלכה למעשה לגבי פולנים מספר. כן נערכו סריקות למען גלות יהודים בחרבות שבמקום, ובעד כל גולגולת שילמו למגלים מאה מארק, פתיון המגרה את ההמון הפולני החשוך להסגיר את הנחבאים. את הקרבנות היתה הגסטאפו מביאה לבית־הכלא ומוסרת אותם לעינויים בידיו הטמאות של רינצלר, זה הסאדיסט האיום, עד להובלתם אל המצדים להוצאה להורג בירייה.

„ואם בעיר היה ההמון הפולני מסתפק לעתים במעשה־סחיטה בלבד, הרי אם נתגלה מחבוא בשטח הגטו, היו הקרבנות מוסגרים בהחלט לידי המרצחים, ע"י הבלורוסים, שעסקו שם בריקון

הדירות מכל רכוש יהודי. הללו היו מקישים והולמים בקירות ובתקרות ומקרצפים ברצפות, כדי לגלות מטמונות מוצפנים, ואגב־כך היו מגלים נחבאים ומקבלים בתמורה אלפי מארקים — שכר רב, שהמריצם להוסיף לחפש ולחטט ביתר שקידה ומרץ. ואת שלא היו מצליחים לגלות הללו, היו מוצאים השוטרים והז'נדרמים הפולנים, בעקבם בלילות אחר יהודים מגיחים מן המחבואים לשחר אחר פת לחם בעיר, או מקצת מים בדירה כלשהי.

„משניגשו הבלורוסים לנקות את חצר היודנראט — תלשו את המנעול מדלת האסם, בו נמצא מחבואנו, והחלו לפנות משם את הקש, ואנו הועמדנו בפני חוסר מוצא. למחרת נפלו לידי הגרמנים שניים מעמיתנו לצרה, מ[איר] בלקו וי' גולדברג, משהגיחו לצאת העירה. ימים אחדים לאחר מכן יצא נ' פישר ולא חזר. להחזיק מעמד זמן רב בעליית־הגג, שאליה עלינו והתבצרנו בה, לא ניתן היה; למצוא מחסה אצל הפולנים בעיר אי־אפשר היה בעד כל מטמון ולהגיע ליער לא היתה אפשרות, גם לא התכוננו לכך כראוי. המוצא היחידי היה — להגיע לביאליסטוק, אך מכל עמיתי למחבוא עלה הדבר רק בידי בלבד".

פרשת גרודנה מחוץ לתחומיה

שרידי גטו גרודנה בביאליסטוק

אכסייתם האחרונה של שרידי קהלת גרודנה היתה עתה למשך 5 חודשים, בקירוב, בגטו ביאליסטוק — יחד עם אלה שנסתננו לשם מקודם — אלף ומאות אחדות של נפשות. למעלה ממחצית המובאים היו מן „הלא־לגאליים" שבגטו גרודנה בסוף קיומו, וחסרי־כול. היודנראט בביאליסטוק דאג לספק להם מלבושים, מצעים וכסות אחרת ורהיטים כלשהם — מן הרכוש אשר השאירו היהודים ש„פונו" מעיר זו.

אלה, שהיו „לגאליים" בגטו גרודנה באחרית ימיו, דהיינו השוטרים ושעבדו שם בשביל הגסטאפו, נראו עתה כעשירים לפי אורח־חייהם במקום החדש. וה„מיוחסים" שביניהם, עם סרברניק בראש — בזבזנותם ושביעותם אף נזדקרו לעיני רבים ועוררו חשדות. השוטרים דרשו, כי יקבלום למשטרה המקומית. גם העסקנים משרידי היודנראט שבגרודנה תבעו אוטונומיה לעצמם כיודנראט מיוחד, ומיליציה משלהם במקום ריכוז לעצמם, או נציגות ביודנראט הביאליסטוקאי.

מרדכי טננבוים מציין, שאמרו שם הללו „להגיע להשפעה ול'שלטון' בגטו בכוח הגסטאפו", וכי הוא הזהיר את ברש, ראש היודנראט במקום, מפניהם, וביקש לא להכניסם לשום עבודות אחראיות בגטו, אף לא לחברה. ובאירגון היהודי הלוחם, שבמחתרת, שרבו בו פעילים מצעירי גרודנה, אף דובר על „חיסולה של הכת הגרודנאית" הנ"ל, ועל סרברניק גם הוצא פסק־דין של מוות; ואמנם, נידחו כל דרישותיה של כת זו לחלוטין. אולם להמית את סרברניק אסר ברש („משפטי־לינץ'" על מוסרים ומשרתי הגסטאפו ופסקי־הדין של מוות מטעם המחתרת — הוצאו לפועל בגטו ביאליסטוק לא אחת בלבד). סרברניק זכה אף להיוותר בחיים גם לאחר השמדת יהודי ביאליסטוק, והוצא משם אחר־כך עם אחרוני שרידיה למיידאנק; שם הועסקו במחנה־עבודה וזכו ליחס מיוחד עד שבא גם סופם בראשית נובמבר 1943.

נציגיה של יהדות גרודנה ושפיארוה לתהלה באכסניית ביאליסטוק, בחרפם נפשם למות על כבוד ישראל — היו הבנות והבנים צעירי־הימים, אשר רשמו דף מזהיר במקומם החדש בהתמרדות ובהתקוממות נגד מלכות הרשע והשמד, ועליהם עוד ידובר.

שוב: „להיפטר מסטרבלוב!"

לאחר אקציית־פברואר בגרודנה, מופיעים שני ראשי־התליינים, ויזה וסטרבלוב, בביאליסטוק, להראות נחת רצחנותם ליהודים בגטו זה ובדרכים אליו. ראשון נתגלה כאן סטרבלוב. ברכבות שבקו גרודנה—ביאליסטוק בולש הוא אחר יהודים נמלטים מן הגיהנום של גרודנה, ובהמשך היום יפרוץ בפתע בסערה לשערו של גטו ביאליסטוק. כאן יחלק מכות רצח בעד בקבוק חלב שגילה מתחת לכנף בגד, ועל בקבוק שמן יצווה לשתותו עד גמירא לעיניו ויוסיף 25 מלקות. גם בגטו פנימה ישתולל כאוות־יצרו וייעלם פתאום.

החליטה המחתרת להיפרע הימנו הפעם אחת ולתמיד. הוטל על חייקה גרוסמן, שהיתה מזדמנת בסביבת גרודנה בעניינים של רכישת נשק — לצאת לעיר גופה ולתור סביב בית־מגוריו של המרצח ולבור, הניתן לבצע את ההתנקשות בו וכיצד.

לביצוע גופו מתנדב עול־הימים אריה (לונצ'יק) פינצ'אנסקי, בן לממיין עצים בגרודנה — חניך הגדוד השומרי „בצרון", ואשר נשתייך למחתרת מראשית תקומתה. נער עֵר היה והוגה ועשוי לבלי חת, נכון למבצעים מסוכנים ביותר, ודומה פחות בחיצוניותו ליהודי מאשר חבריו הצעירים מבאי גרודנה.

בחירוף־נפש יצא עתה מגטו ביאליסטוק לקראת מילוי משימתו המיועדת, להתאכסן לשעה בקורופצ'יצה אצל יאַן. אולם שם עצרוהו גרמני ופולנים תאבי־נפשם של ישראל, בתואנה, שיהודי הוא, אף ניגשו לבדוק בבשרו, שאמנם כן הוא, ורק ברוב תושייתם של ח' גרוסמן, שנזדמנה במקום, ושל האיכר הידיד — נחלץ הפעם לונצ'יק ממוות.

חייקה גרוסמן, „הפולניה" האַלינה וורונוביץ', יצאה לגרודנה, תרה מסביב לבית, שבו נתגורר סטרבלוב, ברחוב „ה־11 בנובמבר", שבצפון העיר — אולם נאלצה לחזור על עקבותיה, מעוררה חשד בעיני הזקיף שניצב על משמר ספו של הבית.

בינתיים נעלם סטרבלוב בפתע מן האופק ולא נראה עוד בביאליסטוק וגם בגרודנה, והתכנית לנקום בו לא יצאה אל הפועל (מסופר, כי נהרג בקיץ אותה שנה, בהשתתפו, יחד עם ויזה, במסע־ענישה של הגסטאפו נגד פארטיזאנים פולנים בסביבת סופוצקין).

לונצ׳יק הצליח לחזור לביאליסטוק, ובמחתרתה היה לאחד המאומנים בשימוש בנשק ומפעילי הלוחמים בעת המרד, בו נפל מות גיבורים.

ברוידה מתנה את זוועת טרבילנקה

במחצית השניה של מארס הגיע לגטו ביאליסטוק פליט מגיהנום טרבלינקה — אברהם ברוידה, מעסקני הציבור הפעילים שבגרודנה. הוא נלקח, כזכור, משריד־הגטו, באקציית־פברואר, ומשהגיע עם טראנספורט הגרודנאים לטרבלינקה, „מוין" להעבדה במחנה־העבודה שבקירבת תאי־הגאזים, כשלושה קילומטרים מהם. שבעה שבועות התענה שם, עד שהצליח, בעצה עם אחדים מעמיתיו היהודים, להרוג בגרזן את האוקראיני אשר שמר עליהם, ולברוח עמם (לפי גירסה אחת, הגיע לביאליסטוק עם עוד שני נמלטים, גרודנאים: קירשנבוים וגיסו פסח הבנאי או התנוראי — „דער מוליער").

אברהם ברוידה, מסופר, התייצב בגטו ביאליסטוק, כשהוא „קרוע ובלוי", תשוש בלא אונים, ופניו סחוטים לאין שיור, ויסורים עד אין קץ ופחד־אימים ניבטים מהם. הדברים שהפליט מפיו, נשמעו כפטפוט־זוועה דמיוני של מטורף. אולם עם המשך סיפורו נתגלתה מלוא האמת שהביא עמו.

העלוה שני פעילים באירגון המחתרת, האחד מהם המשפטן גרישה צ׳אפניק (אחיה של ליזה, בעלה של אניה רוד; ניספה), במגילת קונטרס בשם „טרבלינקה — מחנה־המוות", ובה נגולה לראשונה המציאות של מחנה־השמדה זה. החוברת הוכפלה בהקטוגרף, הופצה בגטו ושימשה גורם מדרבן לכינון המרד בביאליסטוק. מסופר, שצעירה מחברות המחתרת, בינה קאצ׳אלסקי, שהיה עליה להעתיק את טיוטת המגילה, נזדעזעה כדי כך מתוכנה המזוועע, עד שלמחרת מסרה את כתב־היד הנקי לתעודתו, שלחה יד בנפשה.

ברוידה עצמו הוכנס עתה לקיבוץ „תל־חי", שקבוצה מאנשי „החלוץ הצעיר" שבגרודנה היו חברים בו — אך לא ידע עוד מרגוע. הוא מצא את מותו בהתנגשות רחוב בין המורדים לבין הגרמנים בעת המרד שבגטו ביאליסטוק ב־20.8.43, בו נטל חלק עם שאר חברים בני־עירו שבמחתרת.

על משמר כבוד ישראל

שני צעירים, חיים נומברג ופינקלשטיין, מחברי בית״ר בגרודנה, ושקפצו מן המסע שהוביל את שרידי הגטו לביאליסטוק — הגיעו אחר־כך לשם ונצטרפו אל האירגון היהודי הלוחם. באחד הימים, כנראה במאי 1943, עמדו להבריח בשליחות האירגון נשק לגטו. בדרך פגשו עגלון יהודי, מן העוסקים בהוצאת האשפה משם חוצה, והוא חוזר לגטו. הוא הזמינם לשים את ילקוטיהם בעגלה, אף פינה מקום בה לאחד מהם, בעוד שעמיתו שרך דרכו אחריה.

משהגיעו לשער הגטו, הסתלקו הבחורים הצדה. אולם בחיפוש השיגרתי, שנערך בעגלה, נתגלה אקדח באחד הילקוטים. נעצר העגלון, ובעת החקירה גילה היאך הגיעו הילקוטים לעגלתו. התחפשו שני גסטאפאים בבגדים ציביליים, שטלאי מגן־דוד תפור אליהם, לחפש, בעזרת העגלון, אחר הבחורים. פינקלשטיין, בעל־האקדח שבעגלה, נאסר והובל לגסטאפו. נומברג שלף אקדח, שהיה עמו, ירה בגרמני והרגו, ואת עצמו איבד לדעת בירייה.

יומיים עינו הגסטאפאים את פינקלשטיין, בדרשם ממנו לגלות, מנין בא אליהם הנשק, ואם נימנה הוא עם אירגון פארטיזאנים; ומשלא הצליחו להוציא דבר מפיו — שמו קץ לחייו.

במודעות פורסם, כי שני אלמונים נורו בנסותם להבריח נשק לגטו, אך מישהו הוסיף שם באותיות זעירות: „נפלו על קידוש השם".

הלוויה נערכה לא בפומבי, אך לבית־העלמין נתכנס קהל יהודי רב לחלק כבוד לשני הגיבורים.

„הפרוות הלבנות"

עם הצעירים, שנתגלגלו לביאליסטוק מגרודנה, וגמרו אומר לצאת ליערות עם נשק בידיהם, היתה הקבוצה שנשאה את השם „הפרוות הלבנות", („ווייסע קאזשוכעס"). הם כונו כך, כנראה, מפני שלבשו פרוות מצבע זה למען הסוות עצמם בשלג. הם יצאו מגטו ביאליסטוק בסמוך לחיסולו באוגוסט 1943. בקבוצה זו פעלו: יוסף רוסיאנסקי, אברהם ליפצר־מנליס וכן מישקה לוביץ׳ (מן הפרבר, בן המהנדס ראש מכבי־האש המתנדבים בגרודנה), שנפל אחר־כך בעת סריקה, שערך האויב ביער.

קבוצה זו נתרכזה בעיקר בעשיית נקמות באנשי־הסביבה (של צ׳ארנאווייש־יאשינובקה־קנישין), שהתעללו ביהודים ורצחום, או שמסרום בידי הגרמנים. „הפרוות הלבנות" היו שורפים את רכושם של הללו, אף מוציאים מהם להורג.

זמן־מה פעלה הקבוצה אף בשיתוף עם יחידה של פארטיזאנים פולנים, הקרובה ברוחה לחוגי „א.ק." הלאומניים־האנטישמיים; ולבסוף נתאחדו עם יחידת פארטיזאנים רוסית, שיהודי עמד בראשה (מקבוצות „מוחא"), ופעלו במסגרתם עד לשחרור האיזור ע"י הצבא האדום.

,,הבחורות"

מסכת מופלאה רצופה עלילות גבורה ותעוזה, נארגה ע"י קבוצת הבחורות מן המחתרת שבגרודנה, שכבר הזכרנון ושעברו בשעתן לביאליסטוק, לפעול ב,,צד הארי" — למען הצלת אחים, התמרדות בצר, התגוננות מזוינת מפניו, אף מלחמת־גרילה בו.

המופלא הוא קודם־כל — היאך עלה בידיהן להתגבר על המשימה, שהן ניצבו לפניה, ואשר הצריכה תושיה עילאית ואינסטינקטיבית כל יום תמיד: למצוא משכן לעצמן, שיהא מתאים במירב הבחינות לשמש בסיס לפעולתן; להשיג עבודה בכוחן שלהן, ואצל הגרמנים דווקה ומסוג, שסיכויים לקלוט במסיבתם ידיעות רבות־ערך למחתרת ולהגיע לקשרים העשויים להועיל לה; והחשוב מאוד — לעקוף בכך את ההזדקקות למשרד־העבודה, שכן חייבים היו כל התושבים הנוצרים שבמקום לעבוד ולהצטייד בתעודה מתאימה, ומי שלא נמצאה כזו בידיו — עלול היה להישלח לעבודות־כפייה בגרמניה. זו אף זו: במשרד־העבודה ארבה גם סכנה של בדיקת הדרכון, שמזויף היה בידי הבחורות, וכל כשלון במקרה זה — סופו מי ישורנו.

אולם הבנות עמדו כולן במיבחן הגורלי וידעו ל,,הסתדר" כל אחת בפני עצמה ובכושרה שלה.

,,גרתי בבית נוצרים, יחד עם חייקה גרוסמן [חברתי] — מספרת ח ס י ה, עתה ,,הלנקה", ב ל י צ ק י. הם לא העלו על דעתם שיהודיה אני, ובבית שררה אווירה אנטישמית מובהקת. את השכבת הילדים היו מלווים בשירי־רצח על יהודים. — — שומה היה עלי ללמוד היטב את הלכות החגאות של הקאתולים ואת מנהגיהם — —".

וזהו אך רמז לתנאים, שבהן נתגוררו. ואשר לעבודה, הרי יאדביגה שקיבל, היא ברוניה ויניצקי־קליבאנסקי, הועסקה אצל מנהלי־הרכבות והגיעה במרוצת הזמן לקשרים חשובים לפעולתה עם אחד מהם. ליזה צ'אפניק, שהיתה ל,,מארישה מורוזובסקה", עבדה אצל משפחה מאנשי־,,אס־אס", ושעות מספר, יחד עם ,,הלנקה", בקאנטינה של אלה. אניה רוד היתה לפועלת שחורה במטבח המלון המפואר ,,ריץ", שבו היו סועדים גרמנים רמי־מעלה ואורחים מברלין ומקניגסברג, מרכז השלטון הממונה על ,,מחוז" ביאליסטוק.

,,עבדתי תחילה אצל משפחה גרמנית כמשרתת, ממשיכה חסיה ב ל י צ ק י. הבעל היה נאצי, איש־ה,,אס־אס" ושמו ליכטרהאנד. העמדתי פני נערה אווילית, מגלה סימני־פחד מכלי־נשק, ובעיקר מפני האקדחים שהיו מצויים בבית. — — ליכטרהאנד היה מהתל בי ומכריחני לנגוע בקצה־אצבעי בקת־האקדח, והייתי מעוותת פרצופי כמוכת־זוועות ומרעידה בכל גופי. הוא שיער, שאיני יודעת קרוא וכתוב וכי מוצאי מכפר נידח.

,,כאן התחלתי במלאכת האיסוף של כדורי־אקדח ובהעברתם לייעדים".

בתנאים כאלה, של ,,הסתגלות", למען רכוש את אמונה של הסביבה העוינת והרחוקה, מחשוד בהן — נפל בגורלן של הבחורות לשמש בתפקיד, שהן נטלו על עצמן: להיות המקשרות בין ,,הצד הארי" שבביאליסטוק ולבין המחתרת הלוחמת שבגטו, ואחר־כך, עם חיסולו — בין המחתרת שבעיר ולבין הפארטיזאנים.

הן היו אוספות ומספקות להם ידיעות רבות־ערך, יוזמות השגת נשק ומעבירות אותו אל המחתרת בכל מיני דרכים ואופנים מחוכמים, והעיקר — חשות בחירוף־נפש להציל נפשות של יהודים, צעירות וצעירים, מגרודנה ומן העיירות הקרובות — ולהמציא להם מקלט, ולו לשעה. ולא מעטים מאלה נתמכרו אחר־כך למבצעים נועזים של ההגנה המזוינת

תעודת זהות ,,ארית" מזויפת משל ברוניה ויניצקי — ע"ש יאדוויגה שקיבל

נאכגעמאכטע ,,ארישע" קענקארטע, פון בראניע וויניצקי, א"נ פון יאדוויגא שקיבעל

Home-made "Aryan" certificate of Bronia Vinitzki

וההתמרדות בגטו גופו, והיו שהגיעו לשורות הפארטיזאנים היהודים ולחמו בשורותיהם.

כל התגוננות בכוח בגטו גופו, ומכל שכן מחוצה לו, היתה מותנית בנשק, שלא היה בנמצא תחילה בידי המגינים ודל היה ביותר גם אחר־כך. היו בחורות מבין הללו יוצאות, בלא רתיעה כלשהי מפני הסתכנות, לסביבות גרודנה, שם היה נשק מצוי בידי איכרים שאגרוהו לרוב, בעת נסיגת הרוסים המבוהלת — רוכשות שם את שהיו מצליחות תמורת מטבעות זהב וכן בשווה בערכם, ומעבירות בדחילו ורחימו את ה„רכש" לביאליסטוק.

„אקדחים, כדורים ורימונים — מספרת ב ר ו נ י ה ו י נ י צ ק י — הייתי מצפינה בתוך כיכרות לחם כפריות גדולות, או במזוודה קטנה (השמורה כיום במוזיאון שב„בית־לוחמי־הגטאות"), מעבירה אותם ברכבת לביאליסטוק, ואחר־כך — לגטו. אחר חיסולו, היה צורך דחוף לחמש את קבוצת הפארטיזאנים היהודים שבסביבה, שאליהם נצטרפו הנמלטים מרכבות־המוות וניצולי הגטו, שרובם הגיעו ליער, בעזרת הבחורות, בלא נשק ובחוסר־כול. מצבם הנפשי והגופני היה בכל רע, וחייהם בלא כלי־זין נתונים בסכנה.

„החלטנו אפוא, חייקה ואני, להעביר מסביבות גרודנה לביאליסטוק מכונת־ירייה, שהצלחנו להשיגה. בזכות קשרי עם אחד ממנהלי־הרכבות הגרמנים, שאצלו עבדתי, העברנוה, בנסיבות דראמאטיות, במזוודה ענקית אשר הושאלה אצל הגרמני לתכלית זו — לביאליסטוק. מנהל־הרכבת קיבל מידי את המזוודה בתחנת טודורקובצה, ושמר עליה בעת הנסיעה. לחשתי לו, שבתוכה טמון בשר, ולכן . . .

„בהגיע הרכבת לביאליסטוק, העביר הלה את המזוודה דרך מעבר השירות אל ביתו. אותי ואת חייקה אסרו ביציאה מבית־הנתיבות בעוון נסיעה בלא תעודות. בדרך לתחנת המשטרה הצלחתי לברוח וחשתי לביתו של מנהל־הרכבת: חששתי, שמא הבחין במוצנע במטען. עתה השתדל לשכנעני לחלק את הבשר לנתחים ולהעבירם מביתו חלקים חלקים, שלא לסכן אותו על מזוודתו גם יחד. טענותי שכנגד לא נראו בעיניו, אך אני עמדתי על כך, שחלוקת הבשר תגרום לי נזק במחירו; לבסוף נחה עליו דעתו. המזוודה הושמה בעגלה שכורה, ובעזרת כל הבחורות שהמתינו בחוץ, לרבות חייקה, אשר שוחררה בינתיים — הועבר המטען לחדרה של ליזה צ'אפניק.

„למחרת הענקנו למנהל־הרכבת שלנו קילוגרמים אחדים של בשר, כביכול מזה שהוא עזר להעביר.

„במשך לילות מספר הועברה מכונת־היריה ליער, חלק חלק בצורה שונה, שלא לעורר חשדות של עינא בישא" . . .

בשעות האפלה של העוצר היו הבחורות עושות את מלאכת הקודש העיקרית, וסוחבות על גבן בשקים, מרחק של עשרים ק"מ בקירוב, את המטענים היקרים מפז — אל חבריהן שביער, וחוזרות לפנות בוקר אל מלאכת־יומן.

עם בוא החורף, עת היו קבוצות הפארטיזאנים היהודיות, של הגדוד „נקמה", מרותקים ביער לבקתותיהם — דאגו הבחורות לספק להם בגדים, מזון ותרופות (אגב, עם מפקדי גדוד זה נימנה גם חיים חלף, בשעתו תושב גרודנה, מפעילי „השומר הצעיר" ומעובדי בית־הספר המקצועי).

ועם חיסולו של גטו ביאליסטוק ונפילתם בקרב של החברים המורדים, עמלו, כאמור, הבחורות להציל שרידים ול„אכסנם" בצד הארי וללכדם ולהעבירם אל הפארטיזאנים.

בהתקרב הכוחות הפארטיזאניים הסוביטיים, בשלבי המלחמה האחרונים, אל היערות של איזוב־סופראסל שבסביבות ביאליסטוק, נתאחד גם הגדוד היהודי „נקמה" עמם. על הבחורות, שפעולתן עוררה עתה את התפעלותו של מטה החטיבה הפארטיזאנית הסוביטית (על שם קוסטוסיה קאלינובסקי), הוטלו תפקידים כבדי־אחריות, ובעיקר, של ריגול וסיור ושל ארגון מחתרת אנטיפאשיסטית לוחמת בביאליסטוק גופה מקרב שאינם מבני־ברית, פועלי־התעשייה בייחוד.

הבחורות עמדו בראש הוועד האנטיפאשיסטי, וליזה היתה יושבת־ראש בו. הפעולה נגד הצוררים נתרחבה ובידי הבחורות עלה אף למשוך אליה מספר גרמנים. בסמוך לשחרור האיזור ע"י הצבא הסוביטי הועברו הבנות היערה, וחסיה בליצקי השתתפה גם במבצע למיקוש מסילות־ברזל, ובהצלחה; הן זכו לתהלה ולהערכה, ולאניה רוד הוענקה גם מדליה בדרגה עליונה מאת ממשלת ברית־המועצות, על מעשי גבורתה.

ל ב ש ו ע ו ז ב א ש ר ה י ו ש ם

מלבד צעירים מגרודנה אנשי־יער ופארטיזאנים, שעשו ופעלו בחברותה עם בני־עירם, נמצאו גם שהיו יחידים מקהלה זו בין עמיתיהם.

א ל מ ו נ י ת , שריד אחרון לפליטה מפארטיזאנים יהודים מגטו גרודנה, שהגיעו ליער על נשקם ונרצחו כולם ע"י פארטיזאנים מגדוד „אוז"ל" הפולני, גילה, באפריל 1944, פארטיזאן מיוצאי גטו קובנה מן הגדוד „מוות לכובשים" — ב י ע ר ו ת ד ר ו ז ג נ י ק ־ מ א ר צ י נ ק א נ ץ. היתה זו צעירה יחידה במחנה, והיא הפצירה במגליה, שלא יספר דבר על יהדותה, שכן עדיין פחד המוות לא סר ממנה.

צעיר א ל מ ו נ י , שעזב את גטו גרודנה לאחר השחיטות שנערכו שם בסוף קיומו, נשתייך לגדוד הפארטיזאנים היהודי של האחים בלסקי, ב י ע ר ו ת נ א ל י ב ו ק — מספר ד"ר שמואל א מ ר נ ט , בשעתו מורה בסמינריון „תרבות" בגרודנה, ושנימנה גם הוא עם אותו גדוד והיה מפעיליו ומעובדי מטהו. בין פעולה לפעולה היה ד"ר אמרנט רושם את המתרחש בשורות הלוחמים היהודים וכל שהיה מגיע אליו על גורלם של ישובי ישראל בסביבה, על קדושים ועל גילויי־גבורה. כן היה משמש „אינפורמאטור" לעמיתיו על הנעשה בחזיתות המלחמה ובמדיניות, עפ"י עתונות גרמנית ורוסית, שהיתה מוצנחת אליהם ממטוסים, אף היה משמיע דבריו במסיבות־חג שונות. ד"ר אמרנט עשה בפארטיזאנקה, עם רעייתו, עד לשחרור, ביוני 1944. כיום הם בישראל.

ח י י ם א ל כ ס נ ד ר ו ב י ץ ' , יליד משפחה ענייה בסימטת „צ'ורטקס", פועל־בורסקי, מהפכן משחרותו, שנאלץ

לעקור מגרודנה לברית־המועצות, שם רכש השכלה ברמה גבוהה והיה לעתונאי ועורך — הגיע לפארטיזאנקה, אל הגדוד „בּוּרבה", מגטו מינסק, שם ניספתה משפחתו. יצאו לו מוניטין כמקלען־צלף עז־רוח, שלא חת מפני כל סכנה ושהצטיין בקרבות בהשמדת מרצחים גרמנים ובסיכול תכניותיהם. השתתף עם מקלעו גם בהצלת יהודי מיאדל שבמחוז ווילייקה. הגיע לדרגת סגן־לקומיסאר באחת החטיבות הבלורוסיות, וכיהן בו בזמן כעורך כתב־עת פארטיזאני לספרות. לאחר השחרור זכה באותות־הצטיינות בדרגה גבוהה. הוא נפטר בשנת 1948.

נח ברזובסקי, בן גרודנה, מגדוד „ניבסקי", נשלח מיערות ליפצ'אַני עם פארטיזאנים רוסים לפעולה קרבית במחוז גרודנה והצטיין באומץ־לבו, בנאמנותו ובמסירותו למפקדו, שנפצע מידי מארב גרמני. בעוד שעמיתיו הרוסים נמלטו והשאירו את הפצוע לנפשו, הוציאו ברזובסקי מטווח היריות ונשאו על כתפיו עד למקום, שממנו העבירו בעגלה בדרך ארוכה בסביבה רוחשת פולנים לבנים עוינים. הוא אף צלח עמו את הנימאן והביאו אל מטה הגדוד שביערות ליפצ'אַני. על כך זכה להוקרה במיסדר החטיבה והוצע לקבלת אות־הצטיינות גבוה.

שמואל גאַרבר הבמאי, „אבי התיאטרון היהודי" בגרודנה, ועורך העתון „גראָדנער לעבן" לפני מלחמת העולם השניה, ושעבר, עת פרצה, עם משפחתו לז'טל — היה מן הראשונים, שהקימו את גדוד הפארטיזאנים „אורליאַנסקי". שימש כחובש־מרפא, וטיפל ביהודים שבמחנות „המשפח־תיים", פעל ב„אוטריאַד" „בּוּרבה" שב„לנינסקאַיה בריגא־דה", ביערות ליפצ'אַני, ונפל שם בעת המצוד הגדול שנערך בדצמבר 1942, והוא אז כבן־40.

בנו אברהם, היה גם הוא פארטיזאן; ואחותו לאה גאַרבר, שחקנית גרודנאית כשרונית, שנישאה לצעיר מז'טל, נמלטה מן השחיטה בעיירה זו, ונמצאה גם היא ביער הליפצ'אַני במחנה־משפחה.

עם פלוגת ד"ר אטלס, של הפארטיזאנים היהודים, שפעלה ביערות ליפצ'אַני, נימנתה בלהה בּוֹרנשטיין (בת מרדכי הירשהוֹרן, בעל ביח"ר לסבון בגרודנה; נמצאת בישראל). היא עבדה שם במשק, אך השתתפה גם בפעולות קרביות, והוצעה לקבלת פרס על כך.

בעת מסע־עונשין, במאי 1944, של החטיבה „לנינסקי קומסומול" ושל יחידות פארטיזאניות אחרות, נגד כפר המרצחים הליטאי מוסטייקה שליד מארצינקאנץ, נפל הפארטיזאן בן גרודנה לאַמפרט, עת נכנס עם קבוצתו לכפר הליטאי קאבילי, להחרים מזון בשביל הלוחמים. שלושה מיהודי הסביבה, ביניהם האחים יצחק ויהושע קוב־רובסקי (נמצא בישראל), בני מארצינקאנץ, הלכו בראש המסע כמורי־דרך.

מרדכי מונקאַרש ברח מגטו גרודנה עם אקציית־הרבבה ופנה ליערות אוגוסטוב, שם פעל כפאר־טיזאן במשך 18 חדשים בקרב „אַ.ק." הפולנים, שלא ידעו כי יהודי הוא. הפיל גרמנים רבים.

פרנקל מגרודנה היה מן הפארטיזאנים הראשונים בסביבת ז'טל ונימנה גם הוא עם הגדוד „בּוּרבה", שנזכר לעיל. עקבותיו אבדו.

קאַמינסקי מגרודנה, מנהל־העבודה בקבוצת העוב־דים היהודים במשרפות אושביץ — נטל חלק בנסיון לארגן שם מרד באביב 1944. הוא נורה ונשרף, משנתגלתה התכנית בשל הלשנת בוגד.

יוסף רזניק, קצב, משחקני כדורגל ב„מכבי" שבגרודנה (עתה בישראל), ושהעיד במשפט אייכמאן, גויס לצבא פולין ב־1939 ונפל בשבי הגרמנים. התגלגל במחנות שבויים, עד שהובא ללובלין, שם הועסק עם יהודים עמיתיו לשבי בהקמת מחנה מיידאנק. עבד במחנה־המוות וברח אל הפארטיזאנים ועמד בראש קבוצה יהודית.

אייזיק שבחוביץ' (נולד 1923 בגרודנה) היה, כזכור, מן הראשונים שיצאו מגטו זה לתור דרך ליער — לפארטיזאנים, והגיע לשם ביאנואר 1943. נימנה עם „אוטריאַד איסקרה" שבחטיבת „קירוב", שפעלה ביערות נאַליבוק, שם נפל ביוני 1943 מידי מארב של פולנים לאומנים („אַ.ק."), עת מילא שליחות־קשר מטעם יחידתו.

באפריל—מאי 1944 הובא למחנה שטוטהוֹף, שליד דאַנציג, שוטר פולני, בשם לוּלאַי, בן־גרודנה, מרצח סאדיסט, אשר שפך דם יהודי רב בעירו. הכלואים, אנשי־גרודנה, יהודים ופולנים גם יחד, וביניהם לוּקאַש סנקביץ', ממצילי יהודים בעיר זו — רגמו את איש־הדמים בספסלים וחיסלוהו.

בספטמבר 1944, בנסוג הגרמנים מלובלין, העבירו הללו לאושביץ, בין השאר, חבורת נשים יהודיות מגרודנה, שהובאו בשעתו מטרבלינקה למחנה מיידאנק. הנשים הובלו אל המשרפות, אך בדרך גילו התנגדות, בהשליכן לעבר ה„אס־אס" את סנדליהן וכל שנזדמן לידיהן — אולם הללו הכריעון.

גבורתה ותושייתה של ילדה

על גבורתה ותושייתה של הילדה אַלינקה גולדנ־ברג, מגרודנה, מספרת חסיה בליצקי (וכן מסופר, בשם ליזה צ'אַפניק ואַניה רוד, ב„דער אויפשטאַנד אין געטאָ ביאַליסטאָק" לפרופ' ברל מאַרק, ע' 354):

אבי אֲלינקה היה מורה לציור, אמה — הגננת (ברח׳ דוֹמיניקאָנסקה) — היתה אחותה של ליזה צ׳אפניק. ליזה, שפעלה, כפי שסופר בספרנו, כ„פולניה״ ב„צד הארי״ של ביאליסטוק ונתגוררה שם, העבירה את הילדה — למען הציל אותה — אליה. הילדה הוכנסה, כמובן, בסוד „פולניותן״ של ליזה דודתה ושלה עצמה.

נראה, כי מישהו מבין השכנים הפולנים הלשין על ליזה בפני הגרמנים. באו אנשי־גסטאפו לדירתה, אך מצאו שם את הילדה בלבד, ואסרוה ולקחוה עמם. הם כיבדוה בשוקול־דה וביקשו להוציא מפיה, שהיא וליזה דודתה יהודיות הן — כפי ש„סיפרה הדודה״. אולם אֲלינקה עמדה בתוקף על כך, שאין הן יהודיות, ואם אמנם אמרה הדודה, שיהודיה היא, הרי אך שיקרה. גם נסיון הגסטאפאים לסחוט מפי הילדה את „האמת״ בעינויים מעינויים שונים, שבה עינוה — לא עלה בידם.

ליזה, משנודע לה, שאסרו את הילדה — מיהרה אל הגסטאפו; והנה קיבלתה שם אלינקה בתרעומת, בקול:

— דודה, מדוע שיקרת להם ואמרת, שיהודיה את?!

וכך מנעה הילדה אותה שעה אסון מעצמה ומליזה כאחת. היא שוחררה, אך ניספתה אחר־כך.

נספח

שיר של גטו גרודנה

משל מחבר אלמוני
תרגם: יהושע טן־פי *

יום קודר וקר,
פתי שלג יורדים,
אל הגטו המגודר
הוכנסו יהודים.

למכלאות הוכנסו,
בידיהם הצרורות,
את הכל בזוז
בין הגדרות.

אוי ואבוי ליהודים,
ליהודים אוי אַללי,
כי מולדת אין להמה,
אין להמה, אללי!
כי החופש אין להמה,
אין להמה, אללי!
עזובים כאן בלי מקלט,
אוי ואבוי ליהודים,
עזובים בשדה־בדד.

הגענו אל הגטו,
אל המכלאות של כאן.
בין קירות טחובים
מצאנו פה משכן.

משפחות שלוש יחדיו,
בחדר שמונה יהודים,
ומבקר ועד ערב
כל היום מתקוטטים.

אוי ואבוי ליהודים
ליהודים, אוי אללי . . .

* התרגום מובא לפי „מן המיצר קראתי״, שירי הגטאות — —; אספם והקדים משה פרגר, הוצאת „מוסד הרב קוק״, ירושלים תשט״ו.

מקורות

כמקורות למחקר החורבן והעוז בגרודנה, שימשו למחבר — מלבד כל אלה שהוזכרו בגוף הנוסח — בראש וראשונה ובעיקר, הרשומות שהוא הכין בשעתו, מעדויות, שגבה ממחצית המאה ומעלה משרידי השואה בעיר זו, בשיחות עמם. כן עמדו לו רשומות בכתב מניצולי גרודנה, שבחו״ל, ושהעלום הללו, לפי בקשתו ושאלותיו; וכן תעודות וזכרונות מהימנים אחרים מאנשי־גרודנה עֵדי החורבן.

תעודות ועדויות רבות־ערך סיפקו לו ארכיונים ומוסדות בישראל ובתפוצות, במיוחד „יד ושם״, וכן „בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון״, המכון היהודי המדעי „ייוואָ״ שבניו־יורק, והמכון היהודי ההסטורי אשר בווארשה.

בהרבה נעזר המחבר ברשימות הרבות, שראו אור בקבצי „גראָדנער אפקלאַנגען״ שבהוצאת יוצאי גרודנה וסביבותיה בארגנטינה, והמופיעים בבואנוס־אַיירס.

וזאת, מלבד ספרות השואה, ובייחוד על חורבנן של קהלות ישראל בווילנה ובביאליסטוק הקרובות לגרודנה וסביבותיהן, ועל פעולת הפארטיזאנים היהודים באיזור ההוא (ספרו של מ׳ כהנוביץ — „מלחמת הפרטיזאנים היהודים במזרח אירופה״, ת״א תשי״ד; ו„ספר הפארטיזאנים היהודים״, כרך א׳, בהוצאת ספרית פועלים״, 1958; וכן רשימות ומסות, שראו אור בעתונים ובתקופונים.

גרודנאים במחנה אושביץ

משה נוטס

בדרך של יסורים וכליון

היאך שולחנו

ה„האקציה הגדולה" בגרודנה, ביאנואר 1943, לא הפתיעתני, כי לא נעלם ממני במה המדובר לאשורו — והחלטתי להסתתר. התחבאתי בבית ברחוב פרץ, מול בית־הספר המקצועי לשעבר. ניסיתי לחדור למקום, שם אמרו לרכז מספר יהודים, ש„שוריינו", כביכול, מפני שילוח; אולם כאן גילה אותי ראש המשטרה היהודית, סרברניק הזכור לרע, שחבט בי במגלב ומסרני לגרמנים. אלה הריצוני למקום־האיסוף ל„משלוחים" — לבית־הכנסת הגדול, שהיה עתה מואר בפנים במלוא התאורה כבליל־חג, והוא מלא וגדוש גברים, נשים וטף.

כעבור שעות מספר גורשנו החוצה והובלנו, כשצרורותינו על כתפינו, דרך „יאַטקע־געסל" הצרה ועל פני הרחובות זאמקובה ומוסטובה, אל מעבר לנהר, ושם, דרך רחוב ביאליסטוק — לתחנת־הרכבת למשאות „לוסוסנה". בנתיבנו שמחוץ לגטו היה הקהל ברחובות לא רב, מהם שהסתכלו בנו מרחוק ומהם שפניהם הביעו שמחה לאידנו.

בתחנת לוסוסנה דחסונו לתוך קרנות לבהמות. האשנבים היו מוגפים ומסורגים תיל דוקרני, והצפיפות ללא נשוא. על המסע פקחו גרמנים מזוינים, מהם מעל גגות הקרנות. ביום חמישי בצהריים יצא הטראנספורט מלוסוסנה ובליל שבת הגענו לאושביץ. כשעברנו בשלום את תחנת מאַלקיניה, היו בינינו אשר נשמו לרווחה, באמרם: "ס'איז צום לעבן!" („זכינו לחיים"), כי אם לא הורידונו לטרבלינקה — סימן טוב הוא ולא נגזרנו למות.

ב„סלקציה" — במיון, שנערך עם הגיענו לאושביץ, הצביעו עלי לסור לשורת הנועדים לעבודה וכך זימנני גורלי להיוותר בחיים.

כאן ברצוני להעלות מקצת דברים, שאני רואה עצמי חייב בהם כלפי חברים, ידידים ומכרים בני־עירנו, שהיו עמי באושביץ ובמאטהאוזן, שראיתים שם, נפגשתי עמם וסבלנו יחד את סבלותינו, והם לא עמדו בהם ואינם עוד.

ממחנה אושביץ־בירקנאו

בחשכת הליל, אור ל־20 ביאנואר 1943, הביאונו, קבוצת צעירים גרודנאים, 250 איש, בקירוב, למחנה בירקנאַו. הכניסונו לבנין בנוי לבנים, שדמה יותר לאורוות סוסים מלמקום למשכן בני־אדם. כאן, באור האפלולי, ראינו לראשונה מי ומי בינינו, כי בדרכי עד עתה נראו לעיני רק שכני לצעידה הגורלית בלבד. לא אזכור את כולם, אף היו ביניהם שלא הכרתי שמותיהם. אזכיר את הזכורים לי, והם:

מוליה (שמואל) גולוב, בגרודנה חבר בוועד „מכבי", בן לחייט שברחוב דומיניקאַנסקה. יצחק דימאנט — אחד מאחיו, קדיש, נרצח ע"י הנאצים בביאליסטוק; אח שני לו — בישראל. פרץ וזרח הלפמאן, אחים תאומים; אחות להם בישראל (שמה עתה אכסלרוד). הירש קלאצקין. חלבנה ליוביץ'.

היינו כולם מבולבלים, לא האמננו למראות־עינינו. הכול נתרחש כאן כבחלום בלהות; מסביבנו אצו רצו יצורים במלבושים שחורים מפוספסים באדום לאורך הגב ולרוחבו ובצדי המכנסיים, ואלות בידיהם. משעברנו את כל „הנוהל" המקובל של גזיזת השערות, מרחץ באֶדים חמים ובמקלחת קרה מייד לאחר־מכן — קיבלנו את „המדים" המפוספסים, ובלא כיסוי על ראשינו, גורשנו החוצה בקרה של 20 מעלות, ותחת כיפת השמים בילינו את שעות הלילה האחרונות ואת יום המחרת. לפנות ערב הוכנסנו לבסוף ל„בלוק" בו איכסנו אותנו על גבי מדפי־עץ רחבים בלא כיסוי מעלינו ובלא שום מירפד מתחתינו. כעבור יום הגיעה אלינו „תגבורת" גרודנאית — מחצית הגטו ממש! בתחילה, ממבט ראשון, קשה היה להכיר את הבריות, גזוזי השער ובלבושם המוזר.

והיו כאן: האחים קאַסמאַן; ד"ר אפשטיין הקשיש והבן, אשר בקושי הכרתים; ד"ר בורקה אפשטיין מן הפרבר, חתנו של ד"ר ניימאן; פריידוביץ', בעבר בעל מסעדה ברח' בוניפראַטרסקה; אברהם בלוך, בעל מסגריה ברח' מישצ'אַנסקה; כהן מן הפרבר, בן לסוחר בדים; קאגאן־ליניק הצולע; ניסל אלכסנדרוביץ' — בן עגלון מן הפרבר; וולינסקי — שני אחים שעבדו בבית־החרושת לאופניים „נימאַן"; יהודה צירולניצקי ואחיו זליג, וכן שמואל לאַפין, שעבדו גם הם באותו מפעל ושיהודה היה מנהל־עבודה שם; יצחק לייזרוביץ'; חיים חומול; בנו של אברהמל בונץ; דוב ויעקב שטיינברג — דודנים(נותרו בחיים); חיים סאוויצקי מן הפרבר, ועוד.

לאחר ימים ספורים, שבהם קעקעו בבשרנו את המספרים וסידרו עוד עניינים טכניים אחדים, חילקונו לקבוצות אחדות, והועברנו כתגבורת ל„בלוקים", אשר שוכניהם היו יוצאים לעבודה. ב„בלוק", שלתוכו הוכנסתי, נפגשתי לראשונה עם ה„הווי" של המחנה: צחנה איומה של זיעה וצואה; דמויות מהלכות על שתיים, בשעתן בני־אדם, ועתה צללים־שלדים, שהליכתם כשל שתויים. ברק עיניהם משונה והבעת צחוק של לא־איכפתיות בפניהם.

הראו לנו, לחדשים, היכן על כל אחד ואחד מאתנו ל„השתכן" — מעין כוכים, שמתוכם בצבצו גולגלות של שלדים, שסימני חיים עוד ניכרו בהם. לתוך פחת כזו נדחקתי גם אני, תוך חבטה במקל, כי דחוס היה המקום מיצורי־אנוש, מכוסים קרעים, פצעים וצלקות, שריח רע נדף מהם. בקושי נדחסתי לבין ערימת הגופות וחיכיתי לבאות. ובעודי שקוע בהרהורי, ושומע אני קול בכי־ויללה בוקע לעומתי וקורא בשמי:

— משהל! זה אתה?!

מסתכל אני ואיני מכיר מיהו הקורא, אך עונה לו: כן, אני משהל.

— אינך מכיר אותי? — שואל שוב הקול: אני בנו של יונאס האופה מן הפרבר ב„פלאַץ צרקובני", ליד ה„סיבירניקס" . . .

לא הכרתיו. לדבריו, כלוא הוא 6 שבועות במחנה. באותו יום חילקו לו 25 מלקות במקל בכל חלקי גופו, על שהעז לפוש קמעא ממלאכת־יומו המפרכת בסחיבת חומרי־בנין. על שאלתי, כמה זמן אפשר להחזיק מעמד כאן, ענה, שלא קרה עדיין, שבן־אדם ייוותר פה בחיים מעל לחדשיים — 3 חדשים. הוא צדק: באותו ערב „נקראו" הרבה „מספרים", וגם הוא בתוכם, ולא חזר עוד.

מקום־העבודה נועד לכל אחד בדרך המקרה והשרירות. ביום הראשון לשובנו ממנה, לפנות ערב, למחנה, הסתדרנו למיפקד, ברחבה שלפני הבלוק. עוד בהתייצבי שם, הגיע משהו לאזני על שמואל גולוב, כי „נתרחש לו דבר" וגם ספג מכות מידי ה„קאַפו". והנה עתה הוא מולי לפני, ואני נחפז לשאלו, מה קרה. וזאת הספקתי לשמוע מפיו: עבדו בשדה פתוח, בסחיבת משאות ממקום למקום. פתאום ניגש אליו „קאפו" והזמינו ללכת עמו לאיזה מחסן להביא משם ארגז. אותה שעה נערך מיפקד של כל הפלוגה שבה עבד ומצאו שאחד נעדר. בינתיים חזר, חילקו לו מכות ורשמו את מספרו — משמע צפויה לו צרה. ואמנם לאחר המיפקד ברחבת הבלוק, בעמוד גולוב לידי, קראו את מספרו. עוד הספיק ללהוש לי: „זיי געזונט" („היה שלום"), נפנף בידו לעומתנו והלך. ולא שב: כי מן ה„שטראַף־קומאנדו" („עוצבת־ההענשה") אין הוזרים, ויהודי לא החזיק מעמד שם מעל ל־24 שעות.

3 שבועות עברו עלינו בזוהמה, בספיגת מכות ובעבודת־פרך, בלא להתרחץ ובלא לפשוט בגד.

בשבת בבוקר בעוד חושך, בקע קול יריות בסמוך. משנתייצבנו למיפקד נתברר, שבבלוק שלנו חסר אחד. כל המחנה עומד על רגליו. אין יוצאים לעבודה, עד שהנעדר יימצא חי או מת. מחפשים, מפשפשים, והנה סוחבים ומביאים את החסר. רגליו כושלות. מטלטלים אותו אל מול השורה הראשונה. היה זה גרודנאי, מבני הקצב אברהמל בונץ. נמאסו עליו החיים, ואמר לשים קץ להם. בלילה יצא בחשאי מן הבלוק ונתקרב אל גדרות התיל המחושמלות; קידמו החייל הגרמני שעל מגדל־המצפה בצרור כדורים והפילו, אך לא המיתו. מצאוהו מתבוסס בדמו. עתה מחצו ה„קאפוס" וה„בלוק־עלטעסטע" („ראשי־הבלוק") את גולגלתו באלות ורטשוה כליל.

מסוכן ביותר במחנה־האבדון היה — לחלות. משלקה כלוא במחלה — על הרוב בבורדם (דיזנטריה) — ולא עמד לו עוד הכוח לעמוד על רגליו, היה נאלץ לפנות אל ה„רוויר", מעין בית־חולים כביכול, ומשם לא היה חוזר עוד. אם לא היה מלאך־המות גואלו — היו פריצי ה„אס־אס" דואגים לכך. משאיות עמוסות שלדים חיים היו עוזבות את החצרות של „בתי־החולים" לכיוון . . . הקרמאטוריון. כזה היה סופם של רוב הגרודנאים.

יום אחד פוגש אני אחד התאומים האחים הלפמאן.

— איפה אחיך? — שאלתיו. מתייפח הלה בדמעות ומשיב: „ב'רוויר' — הוא חלה, לא יכול היה להחזיק מעמד. גם אני אלך שמה. אין לי עוד כוח. חולה אני, ואין תקווה לי".

מיום ליום מעטו הפנים המוכרות. ודווקא ה„גברברים" (ה„שטארקע" — סבלים וכדומה), האחים קאסמאן ודומיהם, החזיקו מעמד פחות מזולתם.

ב„בונה" ושוב באושביץ

היה זה לאחר ששהינו בבירקנאו 3 שבועות, ביום של המקרה עם בנו של אברהמל בונץ. בשבת אחר־הצהריים באו רצחני „אס־אס" למקום עבודתנו, ערכו מיפקד ובחרו מבינינו כ־200 איש, רובם מגרודנה וסביבתה, והביאונו לבית־המרחץ. התרחצנו והחליפו לנו את הבגדים והעבירונו למחנה אושביץ עצמו — מרחק של 2 ק"מ בערך. המחנה עשה עלינו רושם בבניניו הגדולים והיפים, בגינות־הנוי ליד כל בית ובכבישי האספאלט. כאן התפשטנו בעליית־גג אחת, וערומים כביום היוולדנו הריצונו על פני השלג לבית־המרחץ, כשמצדי הדרך ניצבים „קאפוס" ומרעים אחרים, וחובטים אותנו בצינורות־גומי ומאיצים בנו לדהור. לאחר הרחיצה החזירו לנו את בגדינו ושכבנו לישון — שניים במיטה. כגן־עדן היה פה לעומת מקומנו הקודם. אולם זמן לא רב בילינו שם.

אחרי־הצהריים הסיעוני במשאיות כ־4 ק"מ והורדנו בקירבת בנין קטן. ושוב — מקלחות חמות ובגדינו נמסרים לחיטוי בגאז. לאחר מכן הכניסונו לחדר קר, וערומים ציפינו בסבלנות שעות מספר, עד שהוחזר לנו לבושנו הדל. התלבשנו חיש, ובלא לאכול כל היום, יצאנו לדרך ברגל. מוקפים אנשי אס־אס רכובים על אופניים, הואצנו לרוץ קדימה, כשעה בערך. עתה הכניסונו למחנה חדש: בונה.

כאן — צריפי־עץ. בפנים — נקיון למופת, בחוץ — בוץ; התנאים הסאניטאריים בסדר. שוב רחיצה חמה, בלא לאכול כל היום. וכשביקשנו לשתות, השתדל למעננו ראש־הבלוק, גרמני זקן, והביא קערה עם פח, וכל אחד זכה בלגימה אחת — ככפית. לאחר ימים אחדים יצאנו לעבוד. היו מעמיסים עלינו משאות כבדים, והיה עלינו לסחוב אותם, כאשר אנשי אס־אס חולקים לנו מכותיהם באלותיהם ומזרזים אותנו. בצדייה היו מצמידים גבוה ונמוך לצמד־יחד להכביד על המלאכה האיומה בלאו־הכי. לא אחד ברכיו כשלו. היו כורעים תחת המשא בזה אחר זה ללא קום עוד.

כאן יהיה הסוף שלנו — היתה דעת כולם. יום אחד חוזרים אנו מן העבודה, ולידי צועד הרשל קלצקין (חתנו של מאיר הנפח מרח' אינדורסקה, ושבנה במו ידיו את ביתו ברח' ביאלוסטוצקה, שם היתה לו חנות־מכולת). הרשל היה מדריכי להתעמלות ב„מכבי". בשעתו עבד גם בבית־חרושת לשמן של קלמפנר ולום. בפתע כשלו רגליו, הוא חש לא בטוב וביקשני לעזור לו. תמכתי בו ועודדתיו, והגענו למחנה. למחרת לא ראיתיו עוד.

במשך ימים אחדים נתדלדלו כאן בבונה שורותינו, של הטראנספורט הגרודנאי, כאילו פרצה מגפה בתוכן. כל יום היו רבים מבינינו לוקים בחום גבוה ונשלחים לבית־החולים ללא שוב ממנו. כך נעלמו יודל צירולניצקי, מוליה ואהרצ'יק לאפין, ניסל אלכסנדרוביץ, מיטק פוריה מסלובודקה (אחיו חי) ועוד רבים.

נשארנו מתי מספר. אין נותנים לנו עוד לצאת לעבוד. מעבירים לקאראנטין. לאחר ימים מספר, מופיעה בפתע המשאית מס' 7 עם זו המפורסמת הנגררת אחריה, של שירות הקרמאטוריון, והיא נעצרה ליד הבלוק שלנו. מוציאים אותנו החוצה, מצווים לעלות על המשאית, ומוקפים אנשי אס־אס חמושים בתת־מקלעים, עוזבים אנו את מחנה בונה.

בטוחים היינו כולנו, שזו דרכנו האחרונה. אני מכונס בתוך עצמי ונתון כולי להרהורי. אין בי כוח להסתכל בפני חברי הרבוצים על קרקעית המשאית מסביבי. קללות, יבבה ויללה בקול, ותפילות ווידוי חרישיות. יצחק לייזרוביץ' (עבד בשעתו בבית־המרקחת של לאצקי) בוכה על־ידי כתינוק, ואני מנחמו ומעודדו. אם נגזרה עלינו כלייה, אומר אני לו — נמות בגאון, ואל נתגלה לפני המרצחים כתקופי חלושה. ומנין הבטחון שזהו הסוף?

ואמנם, נסענו בכיוון לבירקנאו, מקום הימצאם של כבשני־המוות, אבל . . . עברנו בשלום על פניהם והכניסונו לתוך המחנה. את המקום אין להכיר עוד. חלו בו שינויים. אין נקרים מכרים.

הראשון שנקלע למחיצתנו היה זליג צירולניצקי, אחי יודל. עטנו עליו בשאלות: איפה והיכן? — הכול ביערו, אמר, את המחנה כולו כמעט. עוד פנים מוכרות פגשנו: רופא, בשם קפלן מוולקו־ביסק, והוא סיפר לנו, שרוחות חדשות התחילו לנשב במקום בימים האחרונים: אסור לחלוק מכות, מקפידים על הנקיון. ואמנם חשנו בשינוי כלשהו לטובה, והמשכנו. חלפו שבועות וחדשים, ואני מחשב כמה זמן כבר מחזיק אני מעמד. ביום בהיר אחד, אנו שבים מן העבודה, והנה קוראים למספרים רבים וגם לשלי ביניהם.

נקראנו לבוא אל ה„שרייבשטובה" (מזכירות המחנה). באנו. שרויים אנו בציפייה . . . בינתיים מנצלים את הזמן, כשכל אחד ואחד שקוע בהרהורים ומתייחד עם עצמו ותוהה על העומד להתרחש. לאט לאט מתחילים להחליף דעות ולנחש. עוברת שמועה — ואין יודע מקורה, כי עוזבים את בירקנאו — לאן ?

לאמיתו של דבר כבר מורגלים היינו לתנאים ולמקומות־העבודה, והשאלה, וכל אחד מאתנו שואל עצמו: האם צפוי בשינוי המקום גם שינוי ב„מזל"?

בזמן ההוא מצאנו עניין וצורך נפשי להיפגש ולחיות יחד במידת האפשר. את הפגישות היינו מקיימים לפנות ערב לאחר ההתפקדות, בסמוך לבלוקים של קומאנדה „קאנאדה", שבהם שוכנו צעירים, בכללם גרודנאים אחדים, ושעיקר מלאכתם היה לאסוף ולמיין את הצרורות (חפצים וגם דברי־מאכל) שנותרו כאן מן „המשלוחים" של המובאים להשמדה. הצעירים הללו שימשו לנו מקור לידיעות מבחוץ וגם כמבריחי דברים בעלי־ערך או עוברים לסוחר במחנה־הסגר. בפגישות אלה היינו נהנים לא במעט מנדבת־לבם של ה„מצליחים".

קבוצה גדולה של עצירים עברה למחנה אושביץ, שהיה היפוכו של זה שבבירקנאו, בהיותו נקי ומסודר להפליא, דומה יותר לצבאי ולא למכלאת־מעצר שבו כלואים אנשים על לא עוון בכפם ושרובם הגדול נידונו מראש לכלייה.

עם הקבוצה הנ"ל נימנו מספר ניכר של גרודנאים. יחד אתי עבדו, ככל הזכור עמי: זליג צירולניצקי; נטע פלק; דוב ויעקב שטיינברג; יעקב קאפולסקי ואחיו, בשעתם עושי מברשות משיער, בבית מרגלית שבכיכר באטורי; דוב פרנר, מן המדריכים הצעירים

ב„מכבי" בתקופתו האחרונה; יודל „קאפיטאן", שהיה מעורב בקטטה אצל רייזר בסאלון הריקודים שברחוב בריגידסקה, ושבה נהרג אז מלח פולני ובעקבותיה פרצו הפרעות של שנת 1935; ועוד אחרים, אשר שמותיהם אינם זכורים לי.

בבירקנאו השארנו מאחורינו את: יצחק לייזרוביץ' (שעמו זכיתי עוד להיפגש באושביץ, ולאחר המלחמה — באיטליה); חיים חומול, צלם; שני אחים אליאן, שעבדו בשעתם בגרודנה, אצל סטארובולסקי, ואחרים.

גרודנאים, שמצאנום באושביץ, היו: יוסף פרייליכמאן ועוד „יוסקה" אחד; איצ'לה אש וקופל צימרמאן; הם הרבו לעזור לחדשים שהגיעו לשם. כן היו שם גם יהודים מסביבת גרודנה. המשיתף לכל אלה, שהועברו לאושביץ, היה — שכולם היו רשומים כבעלי־מקצוע „מועילים" למאמץ המלחמתי הגרמני.

גם אני התחלתי לעבוד כאן באחת הסדנאות כחרט. לרוע מזלי הצטננתי לאחר ימים אחדים, לקיתי בחום גבוה ונשלחתי לבית־חולים. לאחר שלושה שבועות חזרתי משם, כ„מוזלמן" (חלוש, תשוש בגופו וברוחו, אדיש לכול). משקלי היה ירוד מאוד והשתרכתי מתנודד על רגלי כשיכור. למלאכתי הקודמת לא נתקבלתי שוב וצורפתי לקבוצה אחרת שעבדה בבקיעת עצים. מצבי היה בכל רע, חיפשתי אחר הזדמנות לעבור לחבורת עבודה אחרת, „מועילה" יותר. לבסוף הצלחתי להצטרף לקבוצה, שעסקה בהכנת חצץ לסלילת כבישים — מלאכה, שנעשתה בישיבה ובאוויר צח, ומצבי הגופני נשתפר במקצת.

באחד הימים, בקיץ 1943, נפגשנו שוב עם יצחק לייזרוביץ', שהועבר למחנה אושביץ לעבוד במרפאה — ואשר נרשם כרוקח; עתה היו מעסיקים אותו כחובש.

בסוף 1943 פשטו שמועות, שאומרים ל„הקטין" את אוכלוסי אושביץ. עשיתי מאמצים והשתדלתי לעבור לעבוד למקום „מועיל" ובטוח יותר. הדבר עלה בידי, ועזר לי בכך יוסקה פרייליכמאן. עברתי לבית־החרושת לתחמושת „אוניון", שהעבודה בו נחשבה כקשה, אבל הואיל ועובדיו בעלי־מקצוע „נדרשים" היו — נתנה הדעת, כי יהיו אחרונים ל„חיסול"; והרי כל יום נוסף עשוי היה בעינינו להביא את הישועה.

קשרים עם בנות גרודנה

ב„אוניון" פגשתי בגרודנאי בשם גרשון מוליארובסקי. אחרי נצטרף לעבודה במפעל זה גם זליג צירולניצקי. גם נשים גרודנאיות עבדו בו: חיהלה ניסלקובסקי, כעת בארץ; יהודית גינזברג (כיום באמריקה); שתי אחיות, מהן אחת גבוהה בשם הדס ואחותה הצעירה, שלא זכו להיוותר בחיים. הן ניספו אחר־כך.

ע"י נשים אלה יכולנו לקיים קשר ולדעת על המתרחש במחנה שלהן. שימשתי כמקשר והייתי מעביר ידיעות בכתב ועל־פה. העברתי: תרופות, תחבושות ומריחות בשביל בנות גרודנה שהיו זקוקות להן ובשביל זולתן. כ„ספק" העזרה הרפואית שימש יצחק לייזרוביץ', שעבד, כאמור, במרפאה במחנה אושביץ.

קשר מסוג אחר עם בנות גרודנה קיימתי בלכתי לעבודה ובחזרה ממנה. בדרך היינו עפ"י רוב נפגשים וחולפים על פני קבוצת נשים שעבדו במיון של בגדים ונעליים.

כשחלפנו על פניהן בפעם הראשונה, שמעתי קריאות: „גרודנה, גרודנה!". נתקרבתי לקצה השורה בסמוך להן. הן הכירוני וקראו: „משהל, משהל!". גם אני הכרתין: היו אלה יהודית וצפורה פיקובסקי, רחלה אדונסקי, פייגל בכרך ועוד.

מאיתו יום השתדלנו לנוע בלכתנו לעבודה ובחזרה בקצה השורות, אני וגם הן, כדי להציץ, לראות, ולפעמים גם להחליף מלה. זהיו מקרים שיהודית פיקובסקי תחבה לידי חבילה קטנה, ובה מלבוש חם כלשהו או נעל, שהיו לי לתועלת רבה.

בראשית 1945 נפגעתי בבוהן יד ימיני. נותחתי במרפאה ולאחר ימים אחדים נשלחתי לבית־חולים, למחלקה החירורגית. עם הצוות הרפואי שהועסק שם נימנה ד"ר יעקב גורדון, שמוצאו מאוזיור שליד גרודנה. לאחר כמה ימים הביאו עוד פאציינט גרודנאי, את קופל צימרמאן, שסבל מגידול בצלעותיו.

באותו זמן נתקרב והלך הצבא האדום עד לסביבות קראקא, ובימי שיהותנו בבית־החולים כבר הגיעו אלינו הדי ההתפוצציות של פגזי התותחים. לבנו נתמלא תקווה: אולי... עוד מעט...

24 שעות לאחר שקופל נותח, באה פקודה לעזוב את אושביץ. חברינו יוצאי גרודנה לא שכחונו. הם באו אלינו ונועצנו מה לעשות. שיתפנו בהתייעצות גם את ד"ר גורדון, כי לחולים קשה ניתנה אפשרות להישאר, בלא דעת מה עלול לעלות להם לפני שהצבא האדום ייכנס.

הוחלט שגם אנו, החולים, נצטרף למסע מאושביץ. לקחתי עמי שק תפור וצררתיו כתרמיל, וכן שמיכה לשנינו, ויצאנו קדימה, כשבידינו מקלות להישען עליהם; וכך שרכנו דרכנו שלובי־זרוע, כרוכים וחבושים שנינו בתחבושות: אני בידי הימנית והוא מסביב לחזהו. הלכנו לילה ויום תמימים ולפנות ערב הגענו למגרש־כדורגל מכוסה שלג. פקדו עלינו לשכב ולנוח שעה קלה. כוחותיו של קופל אפסו. ביקשתי עזרת גרודנאים נוספים למענו. עלה בידינו, לאחר משא־ומתן קצר, להושיבו בעגלת־גרר, שקבוצה גדולה של עצירים גררוה. מאז לא ראיתיו עוד. ידעתי, שהגיע למאוטהאוזן עם כל הטראנספורט שעזב את אושביץ. אבל נחמתי ושמחתי רבו שבעתיים, כשלאחר השחרור סופר לי: ביום בהיר אחד נכנס למחנה בחורון צעיר, שהציג את עצמו כגרודנאי בשם קופל צימרמאן וחיפשני. באותו זמן נמצאתי בטיפול בבית־חולים של הצבא האמריקאני. וכשלא מצאני ונודע לו, כי נשארתי בחיים — ביקש למסור לי דרישת־שלום ואץ לדרכו. בסמוך למחנה חיכתה לו עגלה רתומה לשני סוסים והוא מיהר מאוד. כך סיפרו לי.

עם חיילי הבריגאדה היהודית

במאוטהאוזן נפגשתי לראשונה עם חיילי הבריגאדה היהודית, שעודדונו ומסכו בלבנו תקווה ואמונה. המשכתי עם עוד רבים בדרך לארץ־ישראל. בעברי את הגבול לאיטליה נזדמנתי עם הגרודנאי הראשון, שמסר לי על המתרחש בארץ ואצל רבים ממכרי. היה זה אברשקה שולקס לבוש־מדים של חיילי הבריגאדה. לאחר שעות אחדות נפרדנו; הוא — למילוי שליחותו, ואני — לאיטליה.

בארץ זו פגשתי עוד גרודנאים מספר, ביניהם שני חיילים מצבא „אנדרס": את עפרון, בן לסוחר בחומרי־בנין; ואת ווליניסקי, עגלון — שניהם בני הפרבר. הצלחתי להתקשר עם הארץ, וכתוצאה מכך גילני חברי יעקב פייבושביץ־נאור, אשר שירת אז כחייל ביחידה בריטית באיטליה, ולא ידע לפני־כן דבר על גורלי. נפגשנו ליד מחנה צבאי בסביבות נאפולי, ולאחר־מכן עם חברי בלה ואריה סורין, שהסתתרו 17 חודש בתוך בור מתחת לרצפת בית נידח בסלובודקה, וניצלו. בנאפולי נפגשתי גם עם בן־עירנו גצל גולדריי.

בדרום־איטליה נתרכזה קבוצה של יוצאי גרודנה וסביבתה, ושוב נזדמנו שם: זליג צירולניצקי, נטע פלק, יצחק לייזרוביץ', ולאחר־מכן גם יהודה פארבר, אשר שירת כחייל וחיפש ניצולים גרודנאים. שם נפגש פלק עם אחיו, שנפטר אחר־כך בגרמניה. באיטליה נפגשתי לראשונה לאחר השחרור גם עם יהודית פיקובסקי־גליקסמאן, לפני עלותה ארצה, וכן עם גרודנאית בשם פאני מילנר (כעת באמריקה).

מכאן היתה דרכי ברורה: לקפריסין, ומשם למולדתנו — לישראל.

צפורה פיקובסקי־לושוביץ׳

על גרודנאיות באושביץ

משהגענו עם טראנספורט מגורשים באקציה „הגדולה" לאושביץ — גירשונו בחפזה מן הקרונות, הציבו גברים לחוד ונשים לחוד, ואת הצעירות שבהן בקבוצה מיוחדת. „זכינו", אני ואחותי יהודית, והכניסונו לקבוצה זו — לעבודה.

העסיקונו בעבודת־חוץ, בהריסת בתים בכפר פולני ליד אושבנצ׳ים, שחוסל. אחר־כך עבדתי בפרימת נעליים ישנות ובניקוי עורן — נעלים שהיו מביאים אותן למחנה מגרמניה ומחזירים לשם לאחר־מכן.

מן הגרודנאיות, שהיו עמנו באושביץ וניספו, זכורות לי: מרים גורבולסקי; ארצישבסקי — האם והבת (שנישאה ללאבונדז׳), מן החנות שברח׳ דומיניקאנסקה; בתיה ברזובסקי, בתו של עורך „גראָדנער מאמענט", דויד ברזובסקי; רחל בירגר מרח׳ זאמקובה; מינה קאבאקפיין; רווזובסקי (3 אחיות, היתה להם חנות של סדקית ברחוב מישצ׳אנסקה); ליזה דובצקי (אחותה סוניה — בקיבוץ דן — היא אשת אלימלך הורביץ); חנה ברנסון, מרח׳ לוסוסנה, ממשפחת גננים.

הלל שקלארסקי

מגיא הצלמות

משהגענו, לאחר 3 יממות של עינויים בצמא וביסורים אחרים, לאושביץ — הובהלנו והורדנו מקרונות־המסע בחבטות וביריות. עתה הפרידונו, 350 גברים מכלל 2,400 איש אשר ב„טראַנספורט" מגטו סלובודקה, והעבירונו למחנה־„עבודה". את השאר, משפחו־תינו ואחינו, הוציאו לאלתר אל תאי־הגאזים.

מנת־חלקנו, של הנותרים בינתיים בחיים, היתה עבודת־פרך, רעב ומכות־רצח, שהפילו מדי יום ביומו למוות עשרות מבינינו. ראשון מאלה, מן הגרודנאים, היה איצ׳ה הנפח. ה„אֶס־אס" המרצחים הריצוהו, לאחר שהפשיטוהו ערום כביום היוולדו, וכשהוא מבוסס יחף בטיט הדביק והעמוק, הנחיתו עליו ברד של חבטות באלות, עד שכרע־נפל ללא קום עוד.

למחרת היום נדרשו 22 איש למלאכת־נגרות. נתייצבתי גם אני עם השאר — כולם גרודנאים. עת הועברנו, ברגל, למחנה אחר, ניקרו לנו בדרך עובדות, שביניהן הכרתי את בתו של מוליה פיס הרכב, את בויאַרסקית ואת יוכקה, שאחיה היה בעל מסבאה ב„טרויצה" — והן מהלכות בקרה בשמלות קלות, על רגליהן נעלי־עץ ומראיהן מעורר זוועה.

מן הגרודנאים שבפלוגתי זכורים לי: שייקה, אחי לייזר שייקוב־סקי (כיום בישראל); יהודל בן יהושע סטולאַרסקי מן השוק „החדש"; שני בנים של שמואל חיים הנגר מ„פרשטוט"; דויד גורניצקי, נגר מרחוב „ר׳ אליהו"; שלמה פאַלניצקי, בן סבל במיבשלה לשיכר משל סלוצקי; משה גרודזלסקי; וכן חרש־עץ נוטס מ„פודול" (אשתו עבדה בביהח"ר לטבק), ובנו של חיים „הצוענִי" — פונדקאי ברחוב לוסוסנה. שני אלה לקו עד מהרה בטיפוס ומתו כעבור ימים מספר.

והיו עמנו עוד גרודנאים במחנה אחר: נחום „קוזאַק" (טופולאַנ־סקי); אהרן רייזנר, בעל־מכבסה מול בית־הסוהר; חתן של מנדליוסה „פאַרך", ישראל פיפאַק (אביו, טודל, מן ה„גברברים", היה גם הוא באושביץ); יענקל „די מעשה" — בעל דוכן לעתונים ברחוב ירוזלימסקה; בן הסנדלר האילם שבסלובודקה; האחים קאסמאן, מן „הגברברים".

יום אחד, משניסיתי למצוא את הבלוק של הגרודנאים הללו, תפסוני וחילקו לי 25 מלקות על מערומי. חשתי, שכוחי לא יעמוד לי עוד וכי קרב סופי. ישועתי באה לי מאת הסקידלאי ליפא אוסטרינסקי, שצרפני לחבורתו, שעמדה לצאת לבירקנאַו להתקין מאורות לכלבים. תמורת זכות זו הענקתי לראש־החבורה את מנת־הלחם שלי. ואמנם בשל הכלבים באה לי „ארוכה", כי מזונם היה טוב משלנו, והייתי גונב מהם . . .

פעם, בלכתי לעבודה, שמעתי קול קורא לי מרחוק. היתה זו גרודנאית מחברותיו של בני, שעבדה במיון נעליהם של המומתים, בחבורה, שמזונה היה טוב משל אחרות. הצעירה זרקה לעומתי כיכר לחם וכמה זוגות גרביים, וקראה לי להזדמן תכופות באותו מקום.

בפברואר 1943 נזדמנו לי אחדים, שנלכדו בגטו גרודנה באקציה „הגדולה": בנו של החייט אלכסנדרוביץ׳; ברל הדייג ואחיו; קאַפולסקי המיברשתן; ולוול גרודזנסקי, רכב „פון פעלד"; יוסקה פריילִיכמאַן, ממשפחת קצבים, שעבד במחנה במכבסה, והיה מחפש תמיד גרודנאים, לעזור להם בכל שבידו — בקערת מרק, בכיכר לחם, בזוג לבנים.

באחד הימים בא אלי ישראל פיפאַק, מסר לי את מנת־הלחם שלו, והפטיר, שלאחר שאביו, טודל, שם קץ לחייו, בזנקו אל מול גדר־התיל המחושמלת — אין עוד כוחו עומד לו והוא הולך ל„בית־החולים", בידיעה ברורה, כי משם מוציאים אל המשרפות. כדרך טודל, עשה גם יענקל „די מעשה", אף אחרים מן הגרודנאים . . .

נפל בחלקי להימנות עם יחידי־הסגולה שניצלו מגיא הצלמות — אף לאחר שהציתו את שערותי מעל מערומי ודחפוני אל מתחת לצינור של מי־קרח מקפיאים . . .

על משואות הורודנה היהודית

מאת דב רבין

ב־14 ביולי 1944 שיחרר הצבא הסובייטי את גרודנה מידי קלגסי המרצחים הנאצים. כמאתיים מיהודיה ניצולי השואה, נתקבצו עתה שוב בעיר. היו ביניהם שהגיעו ממחבואים, שבאו ממקומות מסתור בסביבה, שחזרו מן היערות ומיחידות פארטיזאנים או נכנסו עמם יחד, וכן שהספיקו לשוב ראשונה ממרחבי רוסיה. אולם הם לא יכלו למצוא עוד מרגוע כלשהו לנפשם ואחיזה בנכר וביתמות האיומה, ומיהרו לעקור לכל שנשאם גורלם. רובם העפילו ועלו ביסורים רבים, לארץ־ישראל — למדינתו. רק ספורים, כשני מניינים, נשארו בגרודנה, וגם הם כמעט כולם אודים בודדים ממשפחותיהם.

במשך הזמן הגיעו לגרודנה ונתקהלו בה יהודים מברית־המועצות ומשרידי הישובים שבחבל מסביב. אין יודעים מספרם מהו, ולו באומדן, שכן אין הם מזהים עצמם, בדרך כלל, כבני־ברית, וגם קשה לזהותם, כי דוברים רוסית הם גם בינם לבין עצמם, ומחוץ לביתם כל שכן.

אין קיים כל בית־תפילה ליהודים בעיר ואין נערכות בה תפילות ישראל בציבור. כאשר נתכנסו, ב־1947, מבני־ברית, להתפלל במניין בדירה פרטית, הלשינו עליהם קומוניסטים יהודים; מייד נזדעקה השררה ואסרה על התפלה ועל כל התכנסיות מסוג זה. מאז לא נערכו עוד נסיונות דומים. בית־הכנסת הגדול והמפואר על שם „הלבו״ש״, ושבו נתחוללה הפרשה האחרונה של שואת יהודי גרודנה — בנינו עודנו מתנוסס כזכר לחורבן, אך משמש מחסן ל„איגוד הצרכנות של החבל״, הממשלתי.

יהודים מספר בגרודנה נוהגים לחוג את חגי ישראל, ובייחוד את הפסח, ולהתפלל ב„ימים נוראים״ בציבור — בווילנה, שם קיים עוד בית־כנסת ופועלת קהלה יהודית דתית.

אולם ב„קושצ׳ול הפאַרי״ שבגרודנה משל הקאתולים, ובכנסייה פראַבוסלאַבית, נערך הפולחן כהלכתו, ובימי א׳ ובחגאות הם הומים מרוב קהל, ואין פוצה פה ומצפצף.

לחיים יהודיים אין זכר בעיר. יידיש אינה נשמעת, אלא בפי המעטים מוותיקי גרודנה, וגם זה בינם לבין עצמם בלבד. מוסרים, כי פעמים מספר ביקרו בה זמרים, שהעלו בתיאטרון המקומי תכנית של שירים יהודיים וביידיש.

כל זכר לעבר יהודי בגרודנה נמחק מעל פניה. אף הרחוב המרכזי שבגטו לשעבר, שנשא עליו בימי השלטון „הסאַנאַצי״־האנטישמי בפולין את שם י״ל פרץ — עתה „קוזמודמיאַנסקאיה״ יתקרא.

משני בתי־הקברות ליהודים, שבעיר גופה, אין קיים עוד אף אחד. בשניהם מצאו את מנוחתם גדולים וקדושים. בית־העלמין העתיק, שהיה קיים עוד מראשית התיישבותם של בני־ישראל בהורודנה, ושבאחרונה הוטמנו בו, בקברי־אחים, חללי השואה — חוסל עוד זמן קצר לאחר כניסת הצבא האדום לעיר, ושיכונים הוקמו עליו, בעוד שמחצית שטחה של גרודנה עמד שומם מחורבנה ופנוי לבנייה. יהודי בעל עקרונות „לניניסטיים״ דווקה, שהתריע על מעשה זה של השררה, במסיבת חגיגה במשפחתו — שקל זמן קצר לאחר מכן למטרפסיה ונידון לאשר נידון לפי כל החומרה של שלטון סטאלין.

גם מבית־העלמין „החדש״ שברחוב גראַנדזיץ׳ לא נשאר עוד סימן. באבני המצבות השתמשו עוד הנאצים למדרכות ולמיבנה־מעלות שהם בנו והקימו במורד לרחוב פודגורנה.

בשנת 1947, מספר עֵד, נתפרסמה הודעה רשמית ב„גרודנסקאַיה פראַוודה״ שבעיר וב„מינסקאַיה פראַוודה״ (עתון הרפובליקה הבלורוסית), כי בשטח של בית־קברות זה עומדים להשתמש לצרכים אחרים, ומשפחות המעוניינות להוציא משם את עצמות קרוביהם, תורשינה להעבירן לבית־העלמין היהודי שמעֵבר לנימאן; ונמצאו אז מספר יהודים, מהם שהגיעו לשם כך ממקומות שונים מרוסיה, שגמלו חסד אחרון זה לשארי־בשרם והעבירו את גוויותיהם לקברות־משנה.

חלקת הקברות בפוהולאַנקה, ליד „שדה החלוץ״, שם הוטמנו כ־300 נפטרים מגטו ב׳ בשעתו — נחרשה כליל ולא הושאר לה זכר.

יהודי הנפטר בגרודנה, אם לא ביקש בעצמו לפני פטירתו, או שלא נמצא לו בן־משפחה או מכר אשר יבקש, להביאו לקבר ישראל — משכיבים את גוויתו בבית־הקברות „הכללי״, היינו הפראַבוסלאַבי.

בית־עולם יחידי לבני־ישראל בגרודנה הוא עתה זה שבירכתי הפרבר שמעבר לנימאן. הוא נשתמר בנס, בזכות הנוטר שלא מבני־ברית, שהתגורר שם בימי הנאצים, והיה מייצב את המצבות שנתמוטטו ומשגיח על בית־הקברות מהרס מפני המתנכלים; וכך המשיך בחסדו גם אחר־כך.

בשנת 1947 נתמוטט חלק מן הגדר של בית־העלמין, משניתק גוש עפר מן המידרון שמעל לנהר. נערכה אז מגבית בגרודנה בין שרידי יהודיה והגדר תוקנה.

זהו כיום השריד הציבורי היהודי הגלמוד האחרון — זכר לעדת ישורון בעיר ואֵם לישראל הורודנה — הראדני.

אנשי־גרודנה בארץ־ישראל ובמערבותיה

(מאז סופה של מלחמת העולם הראשונה)

מאת דב רבין

על מסכת קשריהם של יהודי גרודנה לדורותיהם עם ארץ־ישראל, עלייתם אליה, חלקם בתנועת התחיה ובשיבת־ציון, פעליהם ליישובה ולשיקומה של הארץ, למען קלוט את פזורי עמנו בה ויצוֹר את הבסיס לתקומתו בה במדינה ריבונית משלו — על כל אלה כבר התעכבנו בפרקי ספרנו. בזה נייחד עוד דברים, במסגרת הנתונים שברשותנו, על ידם של עולי גרודנה במערכות ארצנו־מדינתנו מאז סופה של מלחמת העולם הראשונה.

ע ל י ה, ע ב ו ד ה, ה ת י י ש ב ו ת ו ה ג נ ה — שימשו התשתית לקוממיות ישראל במולדתו, והן עודן בבחינת יסוד־מוסד בביצורה של מדינתנו העברית. במסכת זו רשמו יוצאי גרודנה דף לתפארת.

ע ל י י ת ם ל א ר ץ ש ל ב נ י ־ ג ר ו ד נ ה

ראש וראשון לעליה מגרודנה, עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה, בסוף 1919, היה האחד מגדולי ציוניה של העיר וראשוניה — לייב יפה ז"ל רב־הפעלים.

חלוצי גרודנה הצעירים פתחו, באביב 1920, את העליה „השלישית", הסדירה מפולין; ועד אמצע הקיץ אותה שנה, עת נכבשה העיר ע"י „הצבא האדום" הרוסי, במלחמת ססס"ר — פולין, כבר הספיקו לעלות לארץ ולצאת אליה עשרות חברים וגם חברות, בשתי קבוצות מגרודנה גופה ובאחת — מישובי הסביבה (קרינקי, סקידל, אַמדור), קבוצה שאורגנה ע"י הוועד הגלילי של „החלוץ" שבגרודנה.

אחריהם החרו־החזיקו עולים לסוגיהם ולגיליהם מעיר זו — חלוצים בני־נוער בגפם, בנים ל„בעלי־בתים", אינ־טליגנטים, בחורי־ישיבה וגם עובדים למיניהם; והחלו לעלות גם משפחות ציוניות. אח"כ גלש גל העליה „הרבי־עית", בכללה רבים מן הנפגעים ע"י „עגלת גראַבסקי". והגי־עו שוב, עם הקילוחים והזרמים הבאים של העליות — חניכי תנועות נוער חלוציות וראשוני המעפילים במעטה ה„מכביה" ובדרכים אחרות של „עליה ב'" („בלתי־לגאלית"). וכך הוסיפו לבוא מגרודנה עולים מכל השכבות והזרמים דורשי־ציון, אף „יהודים סתם" מכוח עצמם, או עפ"י „דרישות" קרוביהם, או בעזרת „שלוחים" מן הארץ אנשי־העיר — עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. ולאחר השואה נהרו לארץ שרידיה־ניצוליה של קהלת הורודנה הכרותה, והם הגיעו בדרכים־לא־דרכים של „הבריחה", של אניות המעפילים ושל קפריסין; ובאו ועודם באים — משבי־רוסיה וגוליה אסירי־ציון, „רפאַטריאַנטים" דפולין. ובסך הכול, בשני דורות — אלפים רבים מעדת ישראל הגרודנאית, כן ירבו.

„ק ב ו צ ת ־ ג ר ו ד נ ה"

ויסופר כאן מקצת על „קבוצת־גרודנה", שנתקיימה בארץ, למעלה משלוש שנים, בימי העליה השלישית. יסודה — בשלוש הקבוצות הראשונות שעלו מגרודנה וסביבותיה ושחלק מחבריהן היו מלוכדים עוד מעת פעילותם וחבירותם במשך שנים בתנועת „צעירי־ציון" וב„החלוץ" ובהכשרתו במקום. הראשונים מחלוצי גרודנה, הגרעין לקבוצה שבעתיד, ושהגיעו לארץ חדשים מספר לאחר נפילת תל־חי — נתגייסו עם בואם ועשו תחילה בפעולות־הגנה בגליל; אח"כ היו בין ראשוני העובדים בסלילת הכביש טבריה—צמח, עד שעלו לרושמיה לעסוק בייעור הכרמל. חברי פלג אחר של הקבוצה, שדרכה רבת־התלאות לארץ ארכה להם — עבדו תחילה בסלילת הכביש שבין חיפה לג'דה (רמת־ישי).

ייעור גבעות עתלית היה מלאכתה הראשונה העיקרית (לצד דיג וגם חציבה) של קבוצת גרודנה הממוזגת. משם נקראו חבריה, עם מאורעות תרפ"א, לכיבוש העבודה בפתח־תקוה, בפרדסיה בעיקר, ולהגנה עליה. מכאן, משנתאחדו עם „קבוצת־הבנאים" הראשונה בארץ — עברו לראשון־לציון, לבנות בה את שורת הבתים הראשונים של שכונת הפועלים התימנים „שיבת־ציון". הבנייה, בקבלנות, נמסרה לקבוצה ע"י הסתדרות הפועלים החקלאיים, שכן לא היה קיים עדיין מוסד פועלים מיועד לכך, וה„משרד לעבודת ציבוריות ולבנין", קודמו של „סולל־בונה", הוקם רק אחר־כך.

מעתה היתה זו הבנייה לענפיה (לרבות סיתות), שבה נתמחו החברים, עד שיצאו להם מוניטין במקצוע זה, שהם היו ראשוניו בקרב אנשי העליה השלישית. קבוצת־גרודנה הוסיפה ובנתה את בית־המושל הבריטי ברמלה, את הבתים הראשונים בשכונת תלפיות ובנינים ב„בוני־בית", היא בית־הכרם, בירושלים, ואת בית־ההבראה של קופת־חולים בארזה (במוצא עילית). מספר מחברי הקבוצה היו גם בין חלוצי הבונים של „הדר־הכרמל" בחיפה. קבוצת־גרודנה היתה הראשונה, שיצאה בימי העליה השלישית, לאחר

„גדוד־העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור" — לכבוש לחלוץ העברי את עבודת הבנייה בירושלים.

רבים מחברי הקבוצה המשיכו במלאכתם במקצועות הבנייה במשך שנים, מהם שעלו לרמה טכנית אָקדמית (ידידיה ינובסקי והמנוח אפרים פיס), ומהם שהגיעו למומ־חיות מעולה בענפיהם וגילו גם כושר המצאה ותושיה רבה בהם, אף מוסיפים לעסוק במשלח־ידם עד היום. ייזכרו כאן מאלה: אריה בן־עמי = פיס, שהוא מומחה מיוחד בתנו־ראות למפעלי־תעשייה (אחיו, ישראל ז"ל, מחלוצי גרודנה, קודח ובונה בארות חרוץ, נפל קרבן לתאונה בשעת מלאכ־תו); יצחק גן — בטייחות; איסר קוליק — בהנהלת עבודה בבנייה של שיכונים, ובמיוחד של בניני־הפאֵר של האו־ניברסיטה ו„הדסה", בירושלים.

שאיפת הקבוצה, שקלטה לתוכה חלק ניכר מחלוצי גרודנה, שעלו משם במשך הזמן, היתה — להתיישב על הקרקע כחקלאים (בייחוד רבתה כמיהתה להר־הכרמל יפה־הנוף, שם עבדו ראשוניה). ב־1921 אף נשלחו שתיים מחברות הקבוצה, סוניה ינובסקי ז"ל ותל"א שרה קוליק־גורן (כיום ממתיישבי מוצא עילית), להתמחות בחק־לאות במשק הפועלות שבנחלת־יהודה, בהנהלת בת־גרודנה מעולי העליה השניה, סימה עפרון־קראַסניצקי.

דבר ההתיישבות הנכספת בצוותא, נשתהה מאוד באותן שנים, ורק חלק מחלוצי גרודנה ומן הקבוצה זכו להיקלט בחקלאות עצמאית, אם כיחידים ואם בצמדים. ראשון, תחילה פועל חקלאי שכיר, התנחל זכריה קמחי — כאיכר במושבה מצפה שליד טבריה. נצטרפו אליו אח"כ שלמה אחיו ויפה לבית ילין, רעייתו של שלמה. ובעתלית נתאזרח, בעת שבת הקבוצה שם, ונתיישב, אריה גשרי־מוסטובסקי, שאיווה לו בת המקום לרעייה. כזו היתה אח"כ דרכו של מוליה הורביץ להתנחלותו במוצא (או במוצא עילית). מספר מחברי קבוצת גרודנה, ביניהם צבי רוטבורד והמנוח שיימה ז"ק — חלוצי קרינקי — נסתפחו בשנת 1924 אל קבוצת

„קבוצת־גרודנה", רמלה 1922 "Kvutzat-Grodno", Ramle
בונה את בית־המושל הבריטי /ביים בויען דאס גובערנאַטאָר־הויז building British governor's residence
(עם עמיתים — סתתים ערבים / מיט אראבישע מיטבויער — שטיינער־טשעשערס (with arab stonedresser companions

מימין, במרכז למטה: 1) דויד טוביהו — לימים ראש העיר באר־שבע, 2) ...; יושבים בשורה א': 1) ח' פאַסמאַניק, 2) אריה יתום (מאַמדור), 3) אריה פיס, 4) רחל קפלן־פיס, 5) דינה באַס־גן, 6) ..., 7) חיה דומבלאַנסקי־ויסובאַטי, 8—10) ב' בנימיני, א' ויסובאטי ונחמיה גוטמאן (שלושתם מביאליסטוק); בשורה ב': 1) י' לוינשטיין, 2) ..., 3) פ' זרמי, 4) יוסף אייזנשטיין, 5) לרמן (מפקח ממשלתי), 6) צבי רוטבורד (מקרינקי), 7) ..., 8) המהנדס, 9—11) שיימה ז"ק, אייזיק אוסטרינסקי, רוטבורד־כרמלי (שלושתם מקרינקי); עומדים: 1—3) ..., 4) י' סטולאַרסקי, 5) איסר קוליק, 6—7) ..., 8) שושנה ילין, 9—10) ..., 11) שלמה קלוק (מביאליסטוק), 12—14) ..., 15) אריה רויטנשטיין, 16) ח' בנימיני (ביאליסטוק), 17) איברהים מוכתר (מורה לסיתות), 18) הלמר, 19) יצחק גן, 20) דב רבין, 21) מוליה הורביץ, 22) ..., 23) האַנדלסמאַן־כנעני.

גבע שבעמק־יזרעאל. שלום ברלין וצבי קלמפנר־כפרי נטשו במאוחר יותר את הבנאות והסיתות והתיישבו בבאר־טוביה המשוקמת; ואברהם גולוב ז״ל — בעטרות. דב גופמאן, אשר נשאר בעתלית, הוא כיום איש־משק במושבה אבן־יהודה. חיה דומבלאנסקי־ויסובאטי פנתה עם הברה הביאליסטוקאי איש־קבוצת־גרודנה, אל המושב בית־חרות.

ועוד מחלוצי גרודנה הראשונים נצטרפו, עם בואם, או כעבור זמן, למשקים קיבוציים: כך חנה בלוך, מינה כהן־עממי ואריה גולדשמיד — לעין חרוד; יעקב ינובסקי — לרמת־יוחנן. ואין הרשימה מלאה בוודאי, גם אינה כוללת את בני העליות המאוחרות יותר, מגרודנה.

עוד גרודנאים בהתיישבות ובחקלאות

בציבור הגרודנאים בישראל נועד מקום מיוחד לעולים חניכי תנועות הנוער החלוציות מעיר זו — „השומר הצעיר" ו„החלוץ הצעיר־דרור" בייחוד — ומקרב בית״ר. חלק מהם, שדגלו בהתיישבות קיבוצית, נתרכזו במשקיה לזרמיה: חבורה ניכרת מקן „השומר הצעיר" שבגרודנה, מקיבוצו הראשון „כרי״ת" — הם ממתנחלי כפר־מנחם; קבוצות קטנות יותר נימנות עם החברים שבגן־שמואל, בית־אלפא, עין־החורש, עין־שמר ואילון, ויחידים מפוזרים בקיבוצים אחרים. קבוצה מפעילי „החלוץ הצעיר־דרור" שבגרודנה הם חברים ברמת־הכובש, ואחרים נימנים עם הקיבוצים אילת־השחר, שפיים, גליל־ים ועוד. ומצעירי „בית״ר" מגרודנה, אשר שירתו ב„פלוגות־הגיוס" של תנועה זו, התיישבו ב„נחלת־ז׳אבוטינסקי" שליד בנימינה וב„זכר דוב" שליד יבנה.

מן הראוי לציין את תרומתם המיוחדת של חקלאים מעולי־גרודנה לקידום ענפיהם. נזכיר, לדוגמה, את אבא שטיין (עין־שמר), בתחום המטעים; יצחק גולני (גולניצקי, בית־אלפא), בגננות־נוי, בייחוד כעורך הירחון המקצועי „גן ונוף"; יעקב ינובסקי (רמת־יוחנן), כאיש־העט בבעיות היוגבות. גרודנאים אחרים עשו ומטיבים לעשות בחינוך החקלאי. תצויין במיוחד חנה מייזל — חלוצת־ההכשרה־והחינוך החקלאיים לאשה ולבת העבריה.

גם בין חלוצי ההתיישבות העירונית בארץ ומעצבי דמותה לא נעדרו מבני־גרודנה. כאלה הם: עקיבא אריה וייס (יליד עיר זו) ובצלאל יפה, ממייסדי תל־אביב ופעיליה בראשיתה, ויב״ל אברהם קריניצי — ראשה ומטפחה של רמת־גן.

במערכות ההגנה והמאבק

אך תפקיד חשוב ביותר מילאו יוצאי־גרודנה במערכות ההגנה של הישוב לתקופותיה, החל בראשונים (משפחת דיסקין בפתח־תקוה ופייקוביץ׳ במסחה=כפר־תבור), המשך ב„השומר" (ישראל ומניה שוחט — מייסדיו וראשיו, וכן שומרים אחרים), והחרה־החזיק במתנדבים לגדוד העברי במלחמת העולם הראשונה.

ואחריהם המשיכו חלוצי העליה השלישית, עתה בצוותא, בשורות ה„הגנה", בכל עת צורך ובכל מקום שנחתו בו. ושוב מוצאים אנו את ישראל ומניה בראש ה„הגנה" ומייסדיה, ויודעים גם מה נכבד היה תפקידו בה של אברהם קריניצי, בן־גרודנה.

הגרודנאים אנשי־השורה עומדים בשער, עם כל המת־נדבים בישוב, מול המתנפלים עליו והמתנכלים לו. על משמרת ההגנה גם נפלו, במאורעות הדמים של שנות תרצ״ו—תרצ״ח, המגינים יוצאי־גרודנה: מיכאל עדין — במושבתו מנחמיה, אברהם גולוב — ליד עטרות, איסר טאנקוס ודניאל סטאַנצקי — בסביבות כרכור (סטאנצקי היה ממפקדי ה„הגנה" בגושו).

עם פרישת פלגים, מאנשי הזרם הציוני־הרביזיוניסטי ואוהדיו, משורות אירגון ה„הגנה" הכללי — מצויים פעילים מאנשי־גרודנה גם בגופים שנפלגו ממנו, ומהם שמילאו תפקידים ושליחויות חשובים, בשנות השלושים, בהפעלתה של „עליה ב׳" של תנועת בית״ר: יצחק ילין — כשליח תנועתו מן הארץ, נתן פרידמן־ילין (מור) — כחבר למפקדה הראשית של התנועה, בפולין, לענייני העליה הנ״ל.

מבין הפעילים בהעברת עולים לארץ, מטעם אירגון ה„הגנה" דרך גבולות עם ארצות ערב, ייזכרו כאן מיוצאי גרודנה מניה שוחט־וילבושביץ׳, חברת כפר־גלעדי, ואריה גד. בפעילות מסוג זה, כבמלאכת־מחתרת זולתן, משל ה„הגנה", השתמש אריה גם בתותבת יד־ימינו הגדומה, שבה אף התקין „סליק־סתר" לנשקו האישי, שהוא היה נושא עמו תמיד.

בהתגייסות, מטעם המוסדות הלאומיים בארץ, למלחמה נגד מרצחי עמנו הגרמנים — נטלו יוצאי גרודנה, ולא רק הצעירים שבהם, את חלקם בחטיבות־המגן־והלוחמה היהודית לסוגיהן, יחד עם כל בני הישוב — בפעולות ביבשה ובים כאחת. אברהם שלוסברג, מגרודנה, חבר קיבוץ אילון, ניספה בפעולה צבאית בים התיכון.

עם סיום הקרבות באירופה, כאשר חיילים מן „הבריגאדה" היהודית „סובבים" בלהט רב בדרכים ובמעברים השונים, להציל נפשות מבין שרידי ישראל — מצויים ביניהם גם מיוצאי־גרודנה: יעקב נאור־פייבושביץ׳, דוב בן־יהושע (שולקס), יהודה פאַרבר, חנוך שטרנפלד, וכן החייל בצבא ארצות־הברית עקיבא סקידל (סקידלסקי, כיום בכפר־בלום). מחפשים הם הללו, בין השאר וגם בייחוד, אחר אודים מוצלים מאש החורבן של קהילת־מוצאם, ואוספים אותם ומביאים להם ישע.

עם כל הישוב העברי בארץ ועם המתנדבים בעם, ניצבים אנשי־גרודנה ובניהם, במלחמת השחרור והקוממיות. ומהם שנפלו בגבורה, ינון זכרם בדברי־ימי־ישראל לעד: אבא בורודיצקי, משה דובדבני־וישנבסקי, צבי זווירי (גרישה זאווירשצ׳אנסקי), יעקב קויפמן, אריה בן שרה, אליעזר פרודובסקי, ראובן בן פסיה וזכריה קמחי. אורי, בנם של פייגה אילנית ושלמה אילן, מצא מותו בשבי הסורי.

יוצאי גרודנה, מן השורות של אצ״ל ולח״י נטלו חלק בפעולות הלוחמה של אירגונים אלה ובמפקדותיהם. איתן לבני (בז׳וזוביץ׳) שימש קצין־מיבצעים של אצ״ל ונתן פרידמן־ילין כיהן כמפקד „לח״י״.

איסר קוליק ז״ל היה מפקד לפלוגה של חיל־ההנדסה בזירת ירושלים, ולאריה גד־גולדשמיד היה חלק רב באירגון של שיירות־אספקה לירושלים הנצורה.

בני גרודנאים מקרב מפקדי צבא ההגנה לישראל העליונים הם: הנספח הצבאי לשעבר ליד שגרירות ישראל בבריטניה, האלוף משה גורן (גורניצקי), והאלוף שמואל טאנקוס, מפקד חיל־הים בעבר, אח״כ ראש המחלקה להדרכה בחיל זה. — אלוף־משנה גדעון שוחט ז״ל, בנם של ישראל ומניה שוחט ז״ל — היה ממניחי־היסוד של חיל־האוויר הישראלי.

נחום וילבוש ז״ל, בעצה עם שני אחיו ז״ל גדליה ומשה — מחלוצי התעשייה בארץ, היו מחוקרי האפשרויות לפיתוחה ומסוללי דרכה, בייחוד בתעשיית שמנים. — בצלאל יפה, בעזרת גדליה וילבושביץ׳, הקימו ובנו את מפעל ההשקיה המרכזי הראשון בארץ, במי הירקון, ליד פתח־תקוה. — ד״ר משה יבנין היה מראשוני התעשייה החימית, בתל־אביב, ומעבדתו שירתה את ה„הגנה״ בראשיתה, בניסוייה לייצר חמרי־נפץ לצרכיה. — בני משפחת לפידות ויזרסקי, מבעלי בית־החרושת לזכוכית בגרודנה, הקימו ובנו את המפעל לייצור זכוכית „גביש״ בראשון־לציון.

האחים יעקב ואברהם שור ממלאים תפקידים הנהלתיים ראשיים במפעליה המשקיים החרשתיים של „חברת־העובדים״:

שלמה בן שרה ואברהם יפה ז״ל — מציוני גרודנה הפעילים — זכותו רבה בפיתוח של התעשייה והמסחר בארץ, היה ממייסדיהם של האיגוד למען תוצרת הארץ ושל החברה „למסחר ולתעשייה״, מיוזמיהם של „ירידי־המזרח״ בתל־אביב.

במערכת הציבור לזרמיו, בזרועות הממשלה ובמוסדות המוניציפאליים, במפלגות, במוסדות ובאירגונים ציבוריים — מקום נכבד להם לאנשי־גרודנה.

בממשלת ישראל השתתף, מאז קום המדינה, ועד לפטירתו בשנת תשל״א (1970), השר משה חיים שפירא. לפני־כן היה חבר הנהלת הסוכנות היהודית, ממנהיגי „הפועל המזרחי״, כיום „המפלגה הדתית־הלאומית״.

בשירותו של משרד־החוץ הישראלי פעיל אריה לפיד (לוביץ׳).

בין חברי הכנסת נמנו פייגה אילנית, ונתן פרידמן־ילין (מור).

בתחום המוניציפאלי כיהן אברהם קריניצי כראשה המקובל של עיריית רמת־גן קרוב ל־40 שנה, עד לפטירתו בתאונה בשנת 1968.

ישראל אינשטיין, סגן הממונה על מחוז הצפון, היה ראש „הוועדה הקרואה״ של עירית נצרת.

בצלאל יפה היה מחלוצי ארגונו של הישוב ב„כנסת ישראל״ וחבר „הוועד הלאומי״ ומראשי הקהלה בתל־אביב=יפו במשך שנים.

בין 87 מייסדיה של הסתדרות־העובדים העברים הכללית בארץ־ישראל, בוועידתה בחיפה בחנוכה תרפ״א, היו חמישה מבני־גרודנה: שוחט אליעזר וישראל ורעייתו מניה וילבושביץ׳ — שלושתם מאנשי העליה השניה; ידידיה ינובסקי ודב רבין.

יצחק ילין נימנה עם מייסדיו של „אירגון עובדי הצה״ר ובית״ר״, שקדם ל„הסתדרות־העובדים הלאומית״, וכעת הוא סגן־ראש עירית רמת־גן.

עסקן הציבור הנאמן ורב־הזכויות יצחק לוינשטיין ז״ל, היה, בין השאר, מעמודי־התווך בהנהלתה של קופת־חולים הכללית בארץ. ד״ר שמשון צ׳רטוק ז״ל שימש כמנהלה של „קופת־חולים לעובדים לאומיים״ מייסודה של „הסתדרות־העובדים הלאומית״, וראובן ילין הוא ממנהליה של קופת־חולים זו.

תפקיד חלוצי רב־ערך נודע ליוצאי גרודנה במפעליה של הסתדרות „ויצ״ו״ — לחנה יפה לבית מרגולין ולרוזה יבנין אחותה המנוחה, ולחנה מייזל.

בין דברי המפלגות במדינת ישראל מאנשי־גרודנה, מלבד אלה שכבר צוינו, ייזכרו גם ד״ר גרשון גרשוני ז״ל (מ„אחדות־העבודה־פועלי ציון״, נציגה בוועה״פ הציוני של הסתדרות־העובדים) ואליהו גוז׳אנסקי (המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית בישראל).

גם בתחומי הדת, הרוח והמדע בישראל, תופסים אנשי גרודנה מקום נכבד מאוד:

הרב הראשי לישראל, ר׳ איסר יהודה אונטרמן, כיהן בשעתו כרבה של קהלת „פרשטוט״ דהורודנה.

הרב דב מעייני (קריקסטאנסקי) המנוח כיהן כרבה של מגדיאל. — הרב יהושע חנא טורצ׳ין מכהן כרב בחיפה, ואחיו ניסן — ביהוד.

כראשי־ישיבות מכהנים הרבנים אנשי גרודנה: האחים יוסף ושמואל בני המו״צ ר׳ מיכל דויד רוזובסקי ז״ל — הראשון בישיבת „אור ישראל״ בפתח־תקוה, השני בישיבת „פוניבז׳״ שבבני־ברק; הרב יהודה קולודיצקי — ב„ישיבת הישוב החדש״ בתל־אביב. הרב משה בולבין מנהל את „ישיבת ירושלים״ בעיר־הקודש, והרב שבתי שמואלי (טובולסקי) משמש מזכיר „ישיבת הרב (קוק)״ בירושלים. הרב מרדכי גלבורד, נכדו של הרב ר׳ אברהם גלבורד ז״ל, היה עד למותו מנהל אירגון הישיבות. ר׳ זרח ב״ר זלמן שפירא הוא ראש ל״ישיבת כנסת בני הגולה״ בירושלים.

נתן גרוסוביץ׳ מכהן כפרופסור לבקטריולוגיה בפקולטה לרפואה של האוניברסיטה העברית בירושלים, ופירסם באחרונה ספר־לימוד עברי ראשון בבקטריולוגיה.

כרופאים בארץ שימשו: ד״ר מרדכי בורודיצקי, בהנהלת השירות הרפואי ברשת בתי־הספר שבתל־אביב; ד״ר בן־ציון וויינשאל, מראשי הסתדרות הרופאים בא״י בשעתו; ד״ר מרדכי ליפשיץ, כמומחה למחלות־דם ב„הדסה״ בירושלים; ד״ר שרה סולובייצ׳יק, בשעתה מראשי ״ויצ״ו״ ורופאת ה״טאז״ בגרודנה; ד״ר מרדכי שמוקלר, כולם — ז״ל. ד״ר משה סטתבורוסקי יב״ל מנהל מחלקה חירורגית בבית־החולים העירוני.

מאנשי גרודנה בישראל יד להם גם ביצירה בתחום של הספרות והעתונאות לסוגיהן:

המשורר לייב יפה ז״ל עסק גם בעריכה (של עתון ״הארץ״, ״ספר הקונגרס״ ועוד), ובשדה הסיפורת ותרגום יצירות לעברית; חיים שלום בן־אברם (אברמסון), ז״ל, תושב ״פרשטוט״ שבגרודנה בשעתו. — אליעזר שוחט, איש ההגשמה העצמית המושלמת וממניחי יסודותיה של תנועת העבודה בארץ־ישראל. — פובליציסט לוחם ועורך ברוך־טעם (באחרונה של הרבעון ״אמות״) היה שלמה גרודזנסקי ז״ל. ברשימות בנושאים ציבוריים, ביחוד בבעיות כלכליות, גילה כוחו ד״ר גרשון גרשוני ז״ל. — צבי צווירייזאווירשצ׳אנסקי הי״ד תרם חלקו ביצירה בתחום הספרות לילדים. — פעיל בעריכה (בספר־היובל של ראשון־לציון ועוד) היה הלל איסר ינובסקי ז״ל, מאנשי־העט הברוכים בגרודנה ומחבר ״לדורותי״ (ספר אבטוביוגרפי בעיקרו). — ישעיהו פיינסוד ז״ל חיבר וערך ספרות טכנית בעברית והיה פעיל בתחום המינוח העברי לחשמלאות ולטלפונאות. — השיל גולניצקי, אספן הפולקלור היהודי (של תשמישי־קדושה) חבר ספר בשם ״במחזור הימים — מועד וחול באמנות ובפולקלור היהודי״. — במערכת של גננות־הנוי עשה בטוב־טעם בעריכת הירחון ״גן ונוף״ אחי גולניצקי, יצחק גולני. — עתונאית וסופרת ערה ורבת־פנים בכתיבתה (ספריה: ״בעקבות יהודים — רשמי מסע בארצות השואה״, וכן — ״באהלים״) — היא רחל אדיב.

מאנשי־התיאטרון, בני גרודנה בישראל, יצוינו: פינקל שמעון, (שחקן ״הבימה״) במאי דגול ויוצר; רובינצ׳יק ישראל (שחקן ב„הבימה״); ז״ק מתתיהו ומרכוס רחל (בתיאטרון ״הקמרי״); אברמוביץ אברהם ז״ל וגרודנר־ח״ש אברהם (שחקנים ביידיש).

ממטפחי המוזיקה במדינת ישראל יירשמו כאן האחים ברזובסקי (בני המנצח על מקהלת בית־הכנסת הגדול בגרודנה), והם: שאול — המנצח־המלחין, ועזריאל (לולה) — המורה־המוזיקאי.

ומבין הפעילים כשוחרי־האמנות, מוזיקה בכלליה, ייזכר אריה גולדשמיד־גד ז״ל, שעשה רבות, בקיבוצו בעין־חרוד, בהקמת ״המשכן לאמנות״.

נושאי שם גרודנה ואנשיה, בישראל

„חצר גרודנאית״ („האראַדנער חצר״), אשר נרכשה ע״י „כולל הוראדנא״ בראשית שנות החמישים של המאה הי״ט, היתה קיימת ברובע היהודי בירושלים העתיקה, עד שהוא נפל בידי האויב בימי מלחמת־העצמאות, וחזר ב״מלחמת ששת הימים״ לידינו.

״בתי־הוראדנא״, ברחוב ילין בירושלים — שכונה הנקראת גם „מנחת יהודה״, ע״ש הנדבן „ר׳ יהודל הורודנר״, הראשון שתרם מכספו לבנייתו — קיימת עוד משנת 1902.

בקרית ישיבת פוניבז׳ באשדוד, קיים מרכז רוחני ע״ש ״ישיבת גרודנא הגדולה״.

את שם לייב יפה ז״ל נושאים: הקיבוץ תלמי־יפה בסביבות אשקלון, רחוב בשכונת תלפיות בירושלים ורחוב בפתח־תקוה ורמת־גן.

רחובות שנקראו על שם אנשי גרודנה, שאינם עוד בחיים: גדליהו בובליק, מראשי ״המזרחי״ בארה״ב — בשיכון ותיקים בנתניה; עקיבא אריה וייס בתל־אביב. — ד״ר יוסף חזנוביץ׳ — בירושלים ובתל־אביב.

בצלאל יפה, אהרן כהנשטאם (מנהל ״הקורסים הפדגוגיים העבריים״ בגרודנה), שמואל יוסף פין — בתל־אביב; „רחוב השניים״, בכרכור — ע״ש המגינים איסר טאַנקוס ודניאל סטאַנצקי, שנפלו שם על משמרתם בתרצ״ז.

„בית חנה יפה" הוא בית־ספר מקצועי תיכוני לבנות בנחלת יצחק שליד תל־אביב.

ספריה וחדר־קריאה ב„משכן לאמנות" שבעין־חרוד, נושאים את שמותיהם של צבי גבעול ושל אריה גד־גולדשמיד.

ר' משה־חיים שפירא ז"ל
שר־הפנים בישראל
געוו. אינערן־מיניסטער פון ישראל

"בית־לוינשטיין לתולי־ריאה", מוסד לשיקומם לחיי־עבודה־וחברה במגדיאל.

גן ציבורי ומזרקה צבעונית ע"ש מניה שוחט־וילבושביץ' ז"ל, הוקמו בהר־הכרמל, בחיפה, בסמוך ל"בית־רוטשילד".

פרס ע"ש משה וילבושיץ' — מיועד לחקר השימוש בחיטה לתזונת האדם.

מוסדות שנקראו בזמן האחרון על שם אישים בני־גרודנה:

על שם השר משה שפירא ז"ל: מרכז אזורי של המועצה האזורית "שפירא" ליד אשדוד (המרכז כולל ישיבה, בית־ספר, בית־נוער, ספריה, מרפאה ועוד); רחובות ברמת־גן ובנתניה; בית־תרבות בבארות־יצחק; אכסניה לנוער בבית־מאיר; בנינים בישיבה בכפר־הרא"ה; פרס למחשבה הציונית הדתית ולספרות יפה ודתית.

על שם אברהם קריניצי ז"ל: "דרך־אברהם", העוברת במכתש הגדול בנגב; "גן־אברהם"; בית־ספר תיכון לנגרות; פרס לגליעה; הפרק הלאומי של רמת־גן.

בית־הספר החקלאי התיכון של ויצ"ו בנהלל, נושא את שמה של חנה מייזל־שוחט ז"ל.

אברהם קריניצי ז"ל — בויער און קעמפער
ראש־העיר ברמת־גן
שטאָט־פּרעזידענט פון רמת־גן אין משך פון 45 יאָר

העלינו ראשי־פרקים מעלילותיהם של אנשי גרודנה בשני הדורות האחרונים במערכות של ארץ־ישראל ומדינתו. המסכת לא שלמה ולא נשלמה, והיא תימשך בביצור ישראל ובקיבוץ פזורינו בה לחיי עצמאות וקוממיות בדרור וחרות לעד.

געשיכטע פון דער יידישער קהילה
אין גראדנע

רעדאגירט:
דב רבין

פארקירצטע איבערזעצונג:
קלמן ליכטנשטיין

אינהאַלט:

1. געשיכטע פון דער קהילה פון איר אנטשטייונג אין 14־טן יארהונדערט, ביז דער באנייטער פוילישער הערשאפט (מאי 1919)
2. די באנייטע פוילישע הערשאפט (מאי 1919 – 20 סעפטעמבער 1939)
3. דער אומקום פון דער גראָדנער קהילה (סעפטעמבער 1939 – 12 מערץ 1943)
4. די גראָדנער לאנדסמאנשאפטן, אין ישראל און אין די תפוצות.

פאָרוואָרט

„די יידישע קהילה פון גראָדנע" — איינע פון די שענסטע קהילות אין אייראָפּע מיט א טראַדיציע פון 880 יאָר, זינט דעם 12־טן יאָר הונדערט, מיט א רייכער פּאָרגאַניזירטקייט פון באַרימטע אינסטיטוציעס, באַרימט מיט איר פאָלקלאָר און גייסטיקן לעבן — איז פאַרטיליקט געוואָרן דורך די נאַציס ימ"ש.

עס ליגט אויף אונדז א הייליקער חוב, מיר, די יוצאי קהלת גרודנה, וואָס האָבן זוכה געווען צו דער עליה קיין ארץ־ישראל נאָך פאַרן אומקום, און די שארית־הפליטה, וואָס איז געקומען קיין מדינת־ישראל, צו שטעלן א אָנדענק פאַר אונדזער גראָדנע, וואָס האָט א בכבודיקן אָנטייל אין דער גאולה.

די גראָדנער זענען געווען פון די ערשטע עולים מיט די בילויים און די פּיאָנערן אין לאַנד; זיי זענען געווען פון די ערשטע צו בויען און פאַרטיידיקן דעם ישוב, זיך באַטייליקט אין אויפבוי פון שטעט און קאָלאָניעס, זיי זענען די גרונטלייגער פון דער קאָלאָניזאַציע, אינדוסטריע און מיסחר, זיך געשטעלט אין די רייען פון די פאַר־טיידיקער און קעמפער פאַר אומאָפּהענגיקייט.

דער „ארגון יוצאי גרודנה בישראל", געגרינדעט אין סוף פון דער 2־טער וועלט־מלחמה, ביי דער ביטערער און שרעקלעכער ידיעה אז די יידישע גראָדנע איז פאַר־ניכטעט געוואָרן, האָט געהאַלטן פאַר זיין חוב צו פאַרשרייבן די געשיכטע פון גראָדנער קהילה פאַר די שפּעטערדיקע דורות.

נאָר די פליכט צו העלפן די רעשטלעך פון דער שארית־הפליטה, אויסשטערקן א האַנט פון הילף אין זייערע נייע ערטער אין אייראָפּע, אין סיביר און לאַגערס, האָט אָפּגעהאַלטן צו אויספירן דעם באַשלוס, וועלכן מיר האָבן אָבער נישט פאַרגעסן.

אין כסלו תש"ז, דעצעמבער 1947 האָט אַן איניציאַטיוו־קאָמיסיע, מיט דעם וועד־מיטגליד אליעזר פאַלניצקי בראש, זיך געוואָנדן צו אונדזערע לאַנדסלייט מיט א בקשה, צו זאַמלען מאַטעריאַלן, דאָקומענטן און זכרונות צו דעם צוועק, אָבער צום באַדויערן איז דער ענין נישט צו שטאַנד געקומען.

שפּעטער האָט דער וועד, אונטער דער אָנפירונג פון ד"ר שמשון טשערטאָק ז"ל, באַאויפטראַגט אונדזער בן־עיר, דב ראבין, אָנהייבן צו באַאַרבעטן דאָס מאַטעריאַל וועגן דער גראָדנער קהילה. ה' ראבין האָט באַקומען דעם פּרס פון צווייטן נשיא המדינה, יצחק בן־צבי ז"ל, פון קאָנקורס פאַר א מאָנאָגראַפיע וועגן אומגעקומענע יידישע קהילות.

עטלעכע יאָר שפּעטער האָבן זיך גענומען צום געדאַנק ארויסצוגעבן א „ספר גרודנה" א גרופּע פון גראָדנער עסקנים: ידידיה יאנובסקי, איסר קוליק ז"ל, חיים פאַסמאַניק, מרדכי קוסטין — (סעקרעטאַרן), דוד בן־דוב, אליהו גאָלדשמיד, שמואל דימענט, מיכאל וואָלגעל ז"ל, יצחק יעלין, משה נאַטעס, זכריה קמחי און דב ראבין.

אין יוני 1960, נאָך פאַרהאַנדלונגען מיט גראָדנער לאַנדסמאַנשאַפטן אין אמעריקע, איז געקומען צו א הסכם מיט דער „ענציקלאָפּעדיע פון די גלות־לענדער" וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אלס פאַרלאַג פון ספרי־זכרון פאַר יידישע קהילות — ארויס־צוגעבן דעם „ספר גרודנה". דעם הסכם האבן געחתמ'עט אין נאָמען פון וועד: יצחק יעלין, ידידיה ינובסקי, חיים פאַסמניק און איסר קוליק ז"ל. דער פּלאַן איז געווען ארויסצוגעבן א גרויס ווערק אין עברית און יידיש. מען האָט רעקאָמענדירט דב רבין אלס רעדאַקטאָר, מיט א רעדאַקציע־קאָמיסיע פון ידידיה ינובסקי, יצחק יעלין און איסר קוליק ז"ל.

ס'האט זיך אנטוויקלט א פאַרצווייגטע טעטיקייט פון זאַמלען מאַטעריאַל און דאָקומענטאַציע, און אויך מיטלען ארויסצוגעבן דעם בוך. איצט ביים סוף פון דער אונטערנעמונג, ווילן מיר זיך נישט אָפּשטעלן אויף די גרויסע שוועריקייטן ביים דורכפירן דעם פּלאַן: די באַדינגונגען האָבן זיך געענדערט און געצוווּנגען מאַכן ענדע־רונגען אין הסכם, וואָס האָבן געבראַכט צו באַשטימען א בוררות; איצט אז דער בוך דערשיינט, פעלן ליידער, פיל חברים וואס האבן נישט זוכה געווען דערצו, און מיר דאַרפן זיי דערמאָנען מיט גרויס אַנערקענונג: די חברים פון וועד — ד"ר שמשון

טשערטאָק ז״ל, וואָס זייענדיק פאָרזיצער פון ״ארגון יוצאי גרודנה״ פון זיין גרינדונג אָן, האָט פיל אויפגעטאָן און געשאפן דעם קאָנטאקט מיט די לאנדסמאנשאפטן; די חברים, טעטיקע עסקנים אין גראָדנע פאר דער מלחמה און שפעטער אין ישראל: ר׳ מרדכי רעביקאוו, אליעזר געלגאר, אהרן בורדה, יעקב גוטקאווסקי ז״ל; און שפעטער — איסר קוליק ז״ל, וואס האָט פיל געטאָן ארויסצוגעבן דעם ספר, שטייענדיק בראש פון די פארהאנדלונגען און באַזייטיקן די מיספארשטענדענישן; מיכאל וואלגעל ז״ל, און די עסקנים פון די לאנדסמאנשאפטן אין חו״ל: דער שריפטשטעלער אברהם מענעס ז״ל, וויליאם שטיין (סלאמענעצקי) ז״ל אין ניו־יארק, אבא טארלאָווסקי ז״ל — אין פאריז.

די חברים־סופרים אברהם זאק און פאני רעמס אין ארגענטינע און לייבל רייזער אין ניו־זעלאנד האָבן בייגעשטייערט מאטעריאל פארן בוך.

אין 1967/68 האָט זיך דער ענין פארצויגן דורך תביעות מצד דעם רעדאקטאָר און אויך מצד דער ״ענציקלאפעדיע״. דאָס האָט גורם געווען שוועריקייטן. יארנלאנג האט זיך פארצויגן די בוררות, געווען פאָרשלאגן ארויסצוגעבן דעם בוך נאר אין עברית, אבער דער וועד האָט געוואָלט בלייבן געטריי דעם צוזאָג צו די גראָדנער אין חו״ל און האָט באשלאָסן מאכן ווייטער אנשטרענגונגען.

אין יוני 1970 האָט דער וועד געמאכט א הסכם מיט דער ״ענציקלאפעדיע פון די גלות־לענדער״ ארויסצוגעבן דעם ספר מיט א פארקירצונג אויך אויף יידיש. דעם הסכם האבן געחתמעט: משה אלפערשטיין, שמואל דימענט, יצחק יעלין, שמעון מאס און אליעזר פאלניצקי. צוליב דער סיבה וואס דאס מאטעריאל אין יידיש איז געבליבן ביים רעדאקטאר, האָט דער וועד באויפטראגט דעם שרייבער קלמן ליכטענשטיין צו באארבעטן א פארקירצטע איבערזעצונג אויף יידיש.

12 יאָר זענען פאריבער זינט דעם הסכם ארויסצוגעבן דעם ספר.

נאָר א דאנק דעם מסירות־נפש פון וועד־הספר, איז געלונגען די אויפגאבע צו פארווירקלעכן. די גאנצע צייט האט אונדז געהאלפן יורידיש אונדזער בן־עיר אדוו. דניאל יאנאווסקי אין ירושלים, וואָס האָט געווידמעט צייט און כוח צו העלפן דעם וועד אין זיין ארבעט.

פון אָנפאנג פון וועד־הספר האָט פיל אויפגעטאָן חיים פאסמאניק אלס סעקרעטאר, מיטגעווירקט צו שאפן מיטלען און געפינען דעם קאָנטאקט מיט גראָדנער אין חוץ־לארץ. לאָמיר באצייכענען מיט אנערקענונג די ארבעט פון אונדזער בן־עיר, דב ראבין, פון די ערשטע חלוצים, וואָס האָט געזאמלט און רעדאגירט דאָס מאטעריאל. מיר דאנקען דעם שרייבער קלמן ליכטענשטיין, וואָס האָט אריינגעטאן פיל מי און פארשטענדעניש ביים פארקירצן און באארבעטן דעם יידישן טייל.

פון נאָנט און ווייט האָבן אונדזערע גראָדנער מיטגעהאָלפן ארויסצוגעבן דעם ״ספר גרודנה״. מיר דריקן אויס דאנק אלע לאנדסלייט, וואס האבן בייגעטראָגן מיטלען און הילף פארן ספר, באזונדערס פארצייכענען מיר די לאנדסמאנשאפטן אין אמעריקע, קאנאדע, ארגענטינע, אורוגוויי, מעקסיקא, פראנקרייך, ענגלאנד, אויסטראליע און ניו־זעלאנד.

א דאנק דער בשותפותדיקער מיטארבעט איז געלונגען צו איבערגעבן דעם ״ספר גרודנה״ — אונדזערע גראדנער.

זאָל דער ספר זיין דער ערשטער צום אנדענק פון אונדזער אומגעקומענער קהילה, וואס באוויזט איר גרויס און ווערדע, א יידישע קריה נאמנה, וואָס איז אזוי טראגיש פארטיליקט געוואָרן דורך די נאצישע שונאים ימ״ש, אָבער א טייל פון אירע קינדער לעבן און האלטן דעם קיום אין מדינת ישראל — די הייליקע שטרעבונג פון דורות, די פארווירקלעכונג פון חלום פון אונדזערע גראָדנער, וואָס אפילו אויפן לעצטן וועג צו די טויט־לאגערס האָבן זיי געגעבן אן אויסדרוק זייער גלויבן און האָפענונג אין נצח־ישראל, מיטן ליד ״ואף־על־פי־כן אנו מאמינים״.

די אמונה איז פארווירקלעכט געווארן. לאָמיר אָפּגעבן כבוד און אייביק געדענקען די מאמינים.

יצחק ילין

יו״ר פון ״ועד ארגון יוצאי גרודנה״

תל־אביב, תמוז תשל״ב, יוני 1972.

געשיכטע פון דער קהילה

פון איר אנטשטייונג אין 14־טן יאָרהונדערט ביז דער באַנייטער פוילישער הערשאַפט

דער נאָמען "גראָדנע" שטאַמט, לויט א סברא, פון נאָרמאַניש – סקאַנדינאַוויש "גאַרדער", וואָס באַדייט אַן אָפּגעצאַמטער שטח. גראָדנע ווערט דערמאָנט צום ערשטן מאָל אין רוסישע כראָניקעס פון 1127. דער גראָדנער ישוב איז אַנטשטאַנען אויף א קניפּ־פּונקט, וווּ ס'האָבן זיך צונויפ־געטראָפן די עטנישע גרופּן: רוסן, ליטווינער און מאַזורן (פּאָליאַקן).

אין 14־טן יאָרהונדערט האָט ליטע אַריינגעלאָזן יידן זיך צו באַזעצן אין לאַנד. דער ערשטער דאָקומענט וועגן גראָדנער יידן איז די פּריווילעגיע פון 1389, וואָס זיי האָבן באַקומען פון ליטווישן גרויספירשט וויטאָלד. דאַן האָט שוין עקזיסטירט אין גראָדנע א קערן פון א יידישער קהילה. אין 15־טן יאָרהונדערט האָבן גראָדנער יידן גענאָסן פון אַלע רעכט. פון יענער צייט זענען געבליבן דאָקומענטן וועגן גראָדנער יידן אַלס אייגנטימער פון פערמעס, מילן, פיש־אָזיערעס א. ד. גל. און אַרענדאַרן פון שטייערן.

אין 1495, 2 יאָר נאָכן גירוש ספרד, האָט דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער יאַגיעלאָנטשיק פאַרטריבן די יידן פון ליטע, און גראָדנער יידן זענען אַריבער אין פּוילן. אָבער אין 1503 איז דער גירוש בטל געוואָרן. די ליטווישע מלוכה האָט ניט געקענט אויסקומען אָן די יידן און אין זעלבן יאָר האָבן זיי זיך ווידער באַזעצט אין גראָדנע.

לענג־אויס דעם 16־טן יאָרהונדערט האָט זיך די קהילה באַפעסטיקט. ס'זיינען אויף אַנטשטאַנען קלענערע קהילות אין דער סביבה. גראָדנע האָט זיך גערעכנט די צווייטע קהילה אין ליטע נאָך בריסק און האָט געהאַט ביי 1700 נפשות. דער מלך סטעפאַן באַטאָרי האָט אין יאָר 1578 באַשטעטיקט וויטאָלדס פּריווילעגיע, אָבער די לאַגע האָט זיך געביטן אין אָנהייב פון 17־טן יאָרהונדערט אונטערן איינפלוס פון די יעזואיטן, וועלכע האָבן זיך אין 1616 פאַראַנקערט אין גראָדנע. ס'האָט זיך אָנגעהויבן א פּרשה פון באַגרענעצונגען און גזירות. געהעצט דורך די יעזואיטן האָבן די שטאָטישע מיעשטשאַנעס זיך געטשעפּעט צו די יידן. ניט שטענדיק האָט די קהילה געפונען שוץ ביי די מלכים. גראָדנער יידן האָבן געמוזט צאָלן א הויכן קאָפּ־שטייער, דאָך האָבן די יידן דערוואָרבן ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס. פיל דאָקומענטן דערציילן וועגן גראָדנער יידישע סוחרים וואָס האַנדלען מיט רוסלאַנד, פּוילן, פּרייסן; וועגן יידישע לאַנדווירטן, אַרענ־דאַרן פון זאַלץ־פאַרקויף, פון קרעטשמערס, פון מילך־ווירטשאַפטן; וועגן בעלי־מלאכות (שניידער, קירזשנער א. אַנד). די יידישע האַנטווערקער זיינען אויסגעשטאַנען רדיפות און שיקאַנעס מצד די קריסטלעכע בעלי־מלאכות.

אין 16־טן יאָרהונדערט איז שוין דאָס קהילה־לעבן געווען קאָנסאָלידירט. איינער פון די ערשטע רבנים איז געווען ר' נתן בר שמשון שפּירא אשכנזי. דער באַקאַנטעסטער רב אין גראָדנער יידישער געשיכטע איז הרב ר' מרדכי יפה, דער מחבר פון באַרימטן תלמודישן ספר "לבושי מלכות" אויף הלכה. ר' מרדכי יפה ווערט טאַקע גערופן אַלס דער "בעל־הלבושים". ער זאָל זיין אָנגעקומען פון ווענעציע אין גראָדנע אין 1577. וועגן אים זיינען געבליבן פיל לעגענדעס. איינער פון די רבנים נאָך אים איז געווען ר' אפרים זלמן שאָר, מחבר פון ספר "תבואות שור".

ווען ס'האָט זיך אָרגאַניזירט די יידישע אויטאָנאָמיע אין ליטע מיטן וועד, באַקאַנט אונטערן נאָמען "וועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא" איז גראָדנער קהילה געווען איינע פון די דריי ליטווישע הויפּט־קהילות, וואָס זיינען געווען פאַרטראָטן אין וועד. גראָדנער פּראָווינץ איז געווען אָנער־קענט אַלס "גליל", מיט א יוריסדיקציע פון דער גראָדנער קהילה אויף א גרויסן שטח און אויף צענדליקער קהילות פון גליל. גראָדנע האָט גענומען אַן אָנטייל אין אַלע סעסיעס פון וועד, וועלכער האָט עקזיסטירט פון שפ"ג (1623) ביז תקכ"א (1761), ווען ער איז פאַרנאַנדערגעלאָזן געוואָרן דורך דער פּוילישער רעגירונג. אַלע פּראָטאָקאָלן פון וועד זיינען אונטערגעשריבן אויך דורך די רבנים און פּרנסים פון דער גראָדנער קהילה.

די יאָרן 1648 — 1764

די שחיטות און גזירות ת"ח–ת"ט האָבן גראָדנע אויסגע־מיטן, אָבער קהילות פון "גליל־גראָדנע" (לידע, אסטרין) האָבן געליטן. די קהילה איז געקומען צו הילף די פליטים, געראַטעוועטע פון די גזירות. די מלכים וולאַדיסלאַוו דער פערטער און סאָביעסקי האָבן באַגרענעצט דאָס רעכט פון יידן צו בויען הייזער און וווינען אין געווייסע שטאָט־קוואַרטאַלן. די מלחמות פון אָנהייב 18־טן יאָרהונדערט האָבן רואינירט די שטאָט. אין 1740 האָט געהערשט א פעסט־עפידעמיע. די מערסטע מלחמה– און עפידעמיעס־קרבנות זיינען געווען יידישע. אין דער געגעבענער תקופה האָבן זיך איבערגעחזרט אייניקע בלוט־בילבולים. די יעזואיטן פלעגן אָפט פאַרכאַפּן יידישע קינדער צום שמד מיט דער כוונה, אז יידן זאָלן זיי אויסקויפן. די לאַנג דויערנדע מלחמות, מגפות און בילבולים האָבן צעשטערט דעם ווירטשאַפטלעכן יידישן קיום. די סיכסוכים מיט די מיעשטשאַנעס האָבן זיך פאַרמערט, און דערוויייל זיינען געוואַקסן די חובות פון דער קהילה פאַר ניט־דערצאָלטע שטייערן. כדי זיי צו דעקן האָט קהל געליען געלט ביי פריצים און גלחים און געצאָלט הויכע פּראָצענטן, און אזוי איז דאָס יידישע גראָדנע אלץ מער פאַראָרעמט געוואָרן.

גראָדנע איז מפורסם געוואָרן אין 17־טן און 18־טן יאָר־הונדערט מיט אירע רבנים, ראשי־ישיבה און לומדים. צווישן די רבנים זיינען געווען: ר' יונה תאומים, ר' משה שאַפּיראָ, ר' יצחק בר' אברהם, ר' יהודה אישטראָפּאַ, ר' חיים־הייקע הורוויץ און אנדערע. צווישן די גדולי־התורה איז געווען דער באַרימטער ר' אריה־לייב עפּשטיין, "בעל־הפרדס" (שפּעטערדיקער קעניגסבערגער רב).

און מיטן 18־טן יאָרהונדערט איז דער ישוב אויפן לינקן ברעג ניעמאַן אויסגעוואַקסן צו א וויכטיקן קוואַרטאַל, וואָס האָט זיך גערופן אין גראָדנער יידיש: "פאָרשטאַט". א געווייסע צייט איז דער פאָרשטאַטער ישוב געווען אן אומאָפּהענגיקער פון גראָדנער קהל, אָבער שפּעטער איז ער צוגעשטאַנען צו גראָדנע. פאָרשטאָט און גראָדנע האָבן זייט דאַן געביל־דעט איין־איינציקע קהילה.

די יאָרן 1765 — 1793

אין די יאָרן פון פוילנס פאַרנאַנדערפאַלן זיך אלס מלוכה איז גראָדנער קהילה, לויט איר גרויס געווען די דריטע אין ליטע, נאָך ווילנע און בריסק. די מיעשטשאַנעס האָבן כסדר פאַרלאַנגט און אויסגעפירט, אז מען זאָל באַגרענעצן די יידישע רעכט אויף מסחר און מלאכה. די דירעקטע שטייערן־לאַסט מצד דער מאַכט איז געווען זייער שווער. די קהילה, וואָס איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך אויך פאַר די קהילות אין קרייז, איז נאָך אלץ געזונקען אין גרויסע חובות. א טייל פון זיי זיינען געווען פיקטיווע, אַרויסגעקוועטשטע דורך די יעזואיטן אונטערן דרוק פון בילבולים. כדי אָפּצאָלן די חובות, זיינען די יידן באַשטייערט געוואָרן מיט א באַזונדערן אָפּצאָל פאַר לעבנס־פּראָדוקטן. דער פוילישער הערשער פון גראָדנע טיזענהויז האָט אַרויסגעפּאָמפּעט פון דער קהילה גרויסע סומען. די יעזואיטן האָבן אויסגעטראַכט א בלוט־בילבל אויפן גראָדנער ייד ר' אליעזר־שלמה (אַפּשטאַמיקער פון ווערבאַלן), וועלכן זיי האָבן נאָכן משפּט, צעשניטן אויף 4 שטיקער.

אין וועבערייען, דרוק־בוכשטאַבן־גיסערייען און אנדערע פאַבריקן וואָס טיזנהויז האָט געגרינדעט אין גראָדנע, האָבן געאַרבעט יידישע מענער און פרויען. א נייעס איז געווען דאָס דערשיינען פון ערשטע יידישע דאָקטוירים אין גראָדנע.

די רבנים פון דער תקופה זיינען געווען ר' אליעזר בר' צבי־הירש און ר' בנימין ברודא, וועלכער האָט, צוליב א מחלוקת, געטראָגן אלס לעצטער אין גראָדנער רבנות, דעם טיטל אב"ד (אב־בית־דין, שטאָט־רב). אלע רבנים נאָך אים האט מען גערופן ניט אב"ד, נאָר"מורה־הוראה" (וואָס באַדייט "דיין"). גראָדנע איז געווען פאַרמישט אין דער מחלוקת צווישן מתנגדים און די ערשטע חסידים. צווישן די גראָדנער תורה־פּערזענלעכקייטן פון דער תקופה דאַרף מען פאַררעכענען ר' אלעקסאַנדער זיסקינד, באַקאַנט מיט זיין חיבור "יסוד ושורש העבודה" און ר' דניאל, מחבר פון ספר "חמודי־דניאל" אויף שולחן־ערוך.

די וויכטיקסטע חברה אין דער תקופה איז געווען חברה "ביקור־חולים" פון וועלכער ס'האָט זיך איינגעהיט א "פּנקס" פון היסטאָרישער באַדייטונג.

אין גראָדנע האָט זיך אַנטוויקלט די ערשטע יידישע דרוק־טראַדיציע פון ליטע, און פון דער דאָרטיקער דרוקעריי איז נאָכהער אויסגעוואַקסן די גרויסע ווילנער דרוקעריי פון דער פאַמיליע ראָם. אין גראָדנע זיינען געדרוקט געוואָרן ענדע 18־טן יאָרהונדערט א ריי תלמודישע ספרים.

די יאָרן 1794 — 1890

אין 1794 האָט זיך אָנגעהויבן די רוסישע תקופה אין גראָד־נער געשיכטע, וועלכע האָט געדויערט איבער 120 יאָר.

ר׳ נחומקע ז״ל

גלייך ביים אָנהויב האָבן די גראָדנער מיעשטשאנעס באנייט זייערע רדיפות אויפן יידישן האנדל און מלאכה. אין 1812 האָט די שטאָט געליטן פון צוואנג־צושטעלונגען פאר דער פראנצויזישער אָקופאציע־ארמיי. אין 1816 איז געמאכט געוואָרן א נישט געלונגענער בלוט־בילבול אויפן קהילה־שתדלן ר׳ שלום לאפין. דעם בילבול האָט אָפגעשלאָגן דער גראָדנער עסקן ר׳זונדל זאנענבערג, וועלכער איז געווען א שתדלן אין פעטערבורג. אונטער ניקאָלאַי דעם ערשטן האָבן זיך געשאָטן א ריי גזירות, פון וועלכע די ערגסטע, די אזוי גערופענע קאנטאָניסטן–גזירה, איז געווען די פליכט צוצושטעלן ייִנגלעך צום מיליטער־דינסט, וואָס האָט געדויערט 25 יאָר. די גזירה איז געווען גילטיק במשך פון 30 יאָר און פארבונדן מיט פיל תקיפות־אקטן פון געוויסע ראשי הקהל פון איין זייט און פון ברוטאלע קינדער־כאפער פון דער צווייטער זייט. די ניקאָלאַי–רעגירונג איז אויך אָנגעגאנגען מיט כוונות פון צוואנג־רוסיפיקאציע, מיטן גרינדן די רעגירונגס־שולע פאר יידן.

אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט, האָבן די 8500 יידן אין גראָדנע אויסגעמאכט 85% פון די שטאָט־איינוווינער. מיט 40 יאָר שפּעטער זיינען שוין געווען 10 טויזנט און האָבן געבילדעט ניט מער ווי 63%. די ווירטשאפטלעכע לאגע האָט זיך פארערגערט. שווערע שטייערן, די פוילישע אויפשטאנדן אין 1831 און 1863, עפּידעמיעס האָבן גורם געווען צו דער פאר־ערגערונג. נאָך א סיבה איז געווען: די נייע אייזנבאן־ליניע ביאליסטאָק–בּאראנאָוויטש האָט באהערשט דעם תבואות– און סחורות–טראנספּארט פון ניעמאן־באסיין, אנשטאָט וואָס פריער איז ער געגאנגען מיטן ניעמאן קיין גראָדנע, ווו די סחורות זיינען געווען איינמאגאזינירט. אויך אָפטע שריפות אין 1862, 1863 און איבערהויפּט אין 1885, אין וועלכע ס׳זיינען פארברענט געוואָרן איבער 2,000 הייזער, האָבן פאראָרעמט די שטאָט. צוליב די מאסן־גירושים פון די דערפער אין 1882 האָט זיך די יידישע באפעלקערונג פארגרעסערט און האָט דערגרייכט אין 1887 די צאָל פון ביי 27.000 (69%). כדאי צו באמערקן, אז ביז דעם דערפער־גירוש האָבן יידן פון גראָדנע און אומגעגנט זיך פארנומען אויך מיט לאנדווירטשאפט. צוליב דער שלעכטער ווירטשאפט־לעכער און פּאָליטישער לאגע האָט זיך אין אנהויב 80־ער יאָרן פארשטארקט די עמיגראציע אין אמעריקע און עליה אין א״י (ז׳ אין קאפּיטל ״לאנדסמאנשאפטן״).

אין משך פון 19־טן יאָרהונדערט, האָט דאָס יידישע גראָדנע ווייטער איינגעהאלטן איר לומדיש־מתנגדישן כאראקטער. א רייע אָנגעזעענע מורי־הוראה, ראשי־ישיבה און לומדים־בעלי־בתים האָבן צוגעגעבן צום פּרעסטיזש פון טראדיציאָנעלן תורה־פולן גראָדנער יידנטום. פערשטאָט האָט געהאט באזונדערע רבנים. גראָדנע האָט אויך במשך פון דער תקופה געהאט א ריי תלמודישע מחברים פון וויכטיקע חידושי־תורה. די פּאָפּולערסטע פּאָלקס־טימלעכע און רעליגיעזע געשטאלט פון דער תקופה איז געווען ר׳ נחום קאפּלאן, באקאנט מיטן נאָמען ר׳ נחומ׳קע. ער

גראָדנער דרוקער פאריין

ערשטער רעכטס : איסר מאס

איז געווען בארימט מיט זיינע מעשים טובים, צדקות, פשטות און עניוות. א גרויסער למדן און דרשן. ניט געוואָלט זיין אן אפיציעלער רב, כדי ניט זיין אפהענגיק פון די שטאט־גבירים און גבאים. זיין נאמען איז פארוועבט מיט פאלקס־לעגענדעס.

די יאָרן 1891 — 1914

אין די יאָרן 1891—1914 האָט זיך די עקאָנאמישע לאגע אין שטאָט זייער פארבעסערט. ס׳איז אויסגעוואָקסן א פאר־צוויגטע אינדוסטריע מיט גרויסע אָפּזאץ־מערק אין רוס־לאנד. דער הויפט־זייל פון דער שטאָט־אינדוסטריע איז געווען שערעשעווסקיס פאפּיראָסן־פאבריק. איר פערסא־נאל, איינשליסלעך די ארבעטער, איז געווען א יידישער. הונדערטער משפחות האָבן געצויגן זייער פרנסה דירעקט פון איר, און נאָך מערער — אומדירעקט. ס׳האָט עקזיסטירט אין דער זעלבער תקופה נאָך א ריי אנדערע אינדוסטריע־צווייגן, ווי: אייזן־גיסערייען, מאשינען־פאבריק, בעטאָן־ און ציגל־אונטערנעמונגען, טארטאקן, זייף־פאבריק און אנדערע. דאָס בויען די פעסטונג האָט אויך געגעבן א סך ארבעט. די צאָל יידן אין שטאָט אין 1914 האָט דערגרייכט לויט א געוויסן מקור, 42 טויזנט. צו דער ערשטער דומע אין 1906 זיינען אויסגעקליבן געוואָרן אין גראָדנער גובערניע 2 יידישע דעפּוטאטן.

אין דער געגעבענער תקופה האָט זיך די אלגעמיין־אויסערלעכע געזעלשאפטלעכע געשטאלט פון דער קהילה ניט געביטן. די רעליגיעזע אָנפירונג איז געלעגן אין די הענט פון די 3 מורי־הוראה: ר׳ אליקים־שלמה שאפּירא, ר׳גבריאל־זאב־וואָלף מרגלית און ר׳ אברהם געלבארד. זיי זיינען געשטאנען אויף דער געהעריקער לומדישער און רעליגיעז־אויטאָריטאטיווער הויך. פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געווען באקאנט און באליבט דער רב ר׳ משה יהודה ראבינאוויטש. אלס רעגירונגס־רבנים (״קאזיאָנע ראבינערס״) האָבן געדינט (לויט דער ריי): דר. שמריהו לעווין, שלום עפשטיין און יצחק־יעקב היילפערין. פון די ראשי־ישיבה אין די יאָרן איז געווען באקאנט ר׳ משה טראָפּ, וועלכער האָט איינגעפירט אין דער ישיבה א לאָגיש־אנאליטישע שיטה אין לערנען. אויך איז צו פארצייכענען דעם ראש־ישיבה ר׳ חיים לייב זשופאוויטש (דער ״איישיש־קער״). אין משך פון 50 יאָר האט ער דערצויגן דורות פון לומדים. פון נדבנים פון יענער צייט, וואָס האָבן פיל געאָפּפערט פאר געזעלשאפטלעכע צוועקן, איז צו דער־מאנען: ר׳ אליעזר ברעגמאן, ר׳ יוסף שערעשעווסקי און שרגא־פייוול ראסאטע.

גראָדנער האנטווערקער־שולע פאר מיידלעך

עס שטייען (פון לינקס צו רעכטס): ביילקע אלפערט, גרשוני, בריינקע כעשעס, מאטל וויסמאן־מאס, יהודית מרגלית, צירל גרושקאָווסקי, בלומע נאוואק, מירקע. עס זיצן (צווייטע ריי): העניע זדאנאָוויטש, רבייקאָוו (פארוואלטער), אסתר יאָכעלעס (לערערין), אינזש. גאָרדאָן (לערער), מארגאָלינא (לערערין), חיים רובין (ספּאָרט־לערער), לאה פּאָמעראנץ; דריטע ריי: ציפּע שערעשעסקי, חיה טעפער (אמדור), העשקע טוריאנסקי, שערעשעווסקי (סקידל), מירעלע כעשעס; אונטערשטע ריי: ביילקע קליינבאָרט, לאהקע קלעמפנער.

אין דער תקופה פאלט אויס די סאָציאַלע און נאציאָנאלע דערוואכונג. די ערשטע ארבעטער־שטרייקן אין דער פאפיראָסן־פאבריק זיינען געווען אין די ענדע 90־ער יאָרן. א געוויסע צייט האָט עקזיסטירט אין שטאָט א סאָציאליס־טישע גרופּע, ״די ארבעטער־פאָן״. מיט דער אנטשטייונג פון דער אָפּטיילונג פון ״בונד״ הייבט זיך אָן א רעגולערע ארבעטער־באוועגונג. שטרייקן קומען פאָר אויך אין אנדערע אונטערנעמונגען, הגם די מאכט האָט אָנגענומען מיטלען קעגן די שטרייקער. דער ״בונד״ האָט געהאט אן אייגענע געהיימע דרוקעריי. א וויכטיקע געשטאלט פון גראָדנער ״בונד״ איז געווען דבורה פישעל. אין די יאָרן 1904—1905 האָבן זיך פארמערט די שטרייקן, וועלכע האָבן ארומגענומען אייניקע טויזנט ארבעטער. אייניקע אָנפירער זיינען געוואָרן פארשיקט אין סיביר. די רעוואָלוציאָנערע באוועגונג האָט זיך פארשטארקט אין 1905. אינצווישן האָט זיך אנטוויקלט די אָרטיקע גרופּע פון ״פועלי־ציון״ און נאָך איר שפּאלטונג איז אויך אנטשטאנען די גרופּע פון ס.ס. (ציוניסטן—סאָציאליסטן) און סיימיסטן. פּאָליטישע שטרייקן, דעמאָנסטראציעס און קעגן־מיטלען פון דער מאכט — קומען פאָר איינע נאָך די אנדערע. אָפט פלעגט זיין א פּאָגראָם—אטמאָספערע אין שטאָט. די ארבעטער—פּאר־טייען האָבן אָרגאניזירט א זעלבשוץ. צו דער גרינדונגס־פארזאמלונג פון דער זעלבשוץ איז ספּעציעל געקומען פון ווארשע זאב זשאבאטינסקי; אברהם קריניצי, וואס איז געקומען פון ארץ ישראל אויף א באזוך, האט אויך גענומען אן אקטיוון אנטייל. א גראָדנער יידישער ארבעטער האָט דערמאָרדעט אין שטאָט דעם פּולקאָווניק גריבאָיעדאָוו, איינעם פון די איניציאטאָרן פון ביאַליסטאָקער פּאָגראָם. קיין פּאָגראָם איז אין גראָדנע ניט פאָרגעקומען.

די רעאקציע אין 1906 האָט געמאכט אן ענדע צום רעוואָלוציאָנערן פיבער אין שטאָט. אין די ווייטערדיקע יאָרן האָבן די פּאָליטישע פארטייען געפירט בעיקר א קולטורעלע און פּראָפעסיאָנעלע טעטיקייט.

אין דער זעלבער תקופה ווערט גראָדנע א צענטער פון דער נאציאָנאלער רענעסאנס־באוועגונג, וועלכע האָט זיך אויסגעדריקט אין די פארשיידענע ציוניסטישע פאראיינען און אינסטיטוציעס. אין 1890 איז אנטשטאנען די אָרטיקע אגודת ״חובבי־ציון״. ס׳שווימען ארויף די נעמען פון נייע גראָדנער חובבי־ציון און שפּעטערדיקע ציוניסטישע עסקנים: ר׳ אפרים ניימארק, בצלאל יפה, ר׳ חיים ראָזענקראַנץ, אליעזר קאפלאן, בצלאל קורלאנדסקי, מיכאל אוריאשזאָן, דר. חיים הורוויץ, נתן־נטע זימאן, לימא ריפּ, הלל־איסר יאנאָווסקי. ס׳ווערט דאן אויך געגרינדעט די ערשטע העברעישע אגודה ״שפה ברורה״ מיט י.ד. מילער, לייב יפה, ראובן הכהן סיני. דער ציוניסטישער מטיב ר׳ צבי מאסליאנסקי באזוכט גראָדנע אין 1893 און גרינדעט די ״חברה מקרא״ פאר יידישע געשיכטע און נאציאָנאלע קולטורעלע אוצרות, מיט די קולטור־עסקנים יוסף אליהו טריוואש, ידידיה דאפּלבערג, מרדכי יאנאָווסקי. די ״חובבי־ציון״ זאמלען געלט פאר די קאָלאָניעס און שולן אין ארץ־ישראל. ביי דער אגודה האָבן אויך עקזיסטירט יוגנט־גרופּן: ״צעירי חובבי־ציון״ און ״בנות־ציון״.

בעת דער אנטשטייונג פון פּאָליטישן ציוניזם און ציוניסטישן קאָנגרעס אין 1897, גרינדעט בצלאל יפה די ״אגודת הציונים״, איינע פון די ערשטע אין רוסלאנד. דער ראבינער דר. שמריהו לעווין און דער יונגער געלערנטער דר. יוסף קלויזנער, וועלכער לעבט דאן אין גראָדנע, העלפן פארשפּרייטן דעם ציוניזם אין שטאָט. ס׳אנטשטייט א ציוניסטישער קלוב ״ציונה״ מיט א לייען־זאל, טיי־הויז. די ציוניסטן האָבן אויך געגרינדעט א ווירטשאפטלעכע אינ־סטיטוציע, דעם קאָאָפּעראטיוון באנק פאר הלוואות (״דער בענקל״) און א פילאנטראָפּישע, ביליקע קיך. גראָדנער ציוניסטן זיינען געווען פארטראָטן אין ציוניסטישע קאָנגרעסן, אין ציוניסטישע קאָנפערענצן אין ווילנע (1900) אין דרוסקעניק (1911) און אין ״סאָפּאָטשקינער צענטער״.

די באוועגונג האָט אויך ארומגענומען ארבעטער־קרייזן דורך די ״פּועלי־ציון״, וועמענס סניף איז אנטשטאנען אין 1902. זיינע גרינדער און טיכטיקע חברים אין די שפּעטער־דיקע יאָרן זיינען געווען: נח באס, אליעזר און ישראל שוחט, שלמה יאנאָווסקי, רבקה פּאָזניאק, חנה מיידעל, אברהם קריניצי, בנימין אייזענבערג, אברהם רעבייקאָוו, פייטשע סטאראָדוב, מרדכי־מארקוס פעדער, בנימין וועלער, גרוניע ליפשיץ און חאסיע פיינסאָד, (סוקעניק). אין 1906 איז פאָרגעקומען אין גראָדנע א לאנד־בעראטונג פון דער פארטיי.

איינער פון די וויכטיקסטע אויפטוען פון דער ציוניס־טישער באוועגונג אין גראָדנע אין יענע יאָרן איז געווען דאָס שאפן אין 1907 די ״העברעישע פעדאגאָגישע קורסן״ אונטער דער לייטונג פון אהרן כהנשטאם. די ״קורסן״ האָבן פארגעשטעלט מיט זיך דעם וויכטיקסטן פעדאגאָגישן אינסטיטוט פאר דעם העברעישן מאָדערנעם שול־וועזן און זיינען געווען א שם־דבר אין דער יידישער וועלט מיט זייער הויכן דערציערישן און נאציאָנאלן אינהאלט.

צו די ציוניסטישע דערגרייכונגען פון יענער צייט דארף מען אויך צורעכענען דעם גראָדנער סניף פון דער ״יידישער ליטערארישער געזעלשאפט״, די אגודת ״חובבי שפת עבר״, די אָפּטיילונג פון ״צעירי־ציון״, וואָס איז אנטשטאנען אין 1913 און די אָרטיקע אָפּצווייגונג פון ״אגודת נשים לפעולה תרבותית

בארץ־ישראל״ מיט פרוי פרידא יפה, אלס הויפט־מיטווירקערין.

אין 1914 האָט אויך עקזיסטירט א געהיימער יוגנטלעכער ציוניסטישער קרייז מיטן נאָמען ״מטולה״, וועמענס גייסטיקער פירער איז געווען דער יונג־פארשטאָרבענער פּייוול פלאטער. זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן די רייכע ציוניסטישע ביבליאָטעק, וועלכע האָט פונקציאָנירט אין יענע יאָרן געהיים.

די יאָרן 1914 – אפריל 1919

דער ערשטער מלחמה־יאָר 1915–1914 האָט געבראכט אין גראָדנע א ריי אומגליקן און פלאָגן, וועלכע האָבן געיאָגט איינע נאָך די אנדערע: א שנעלע עוואקואציע פון רעגירונגס־אינסטיטוציעס, באנק־באנקראָט, קאָנפיסקאציע פון געזעלשאפטלעכע יידישע בנינים, שליסונגען פון אייניקע הילפס אנשטאלטן, שפּיאָנאזש בילבולים אויף יידן, געצוווּנגענער גירוש פון א טייל איינוווינער און שרעק פאר די קאזאקן בעתן אָפּטרעטן פון רוסישן מיליטער. דעם 2־טן סעפּטעמבער 1915 האָבן די דייטשן פארנומען די שטאָט.

פון דער 63 טויזנט־קעפּיקער באפעלקערונג איז געבליבן אין שטאט ביים אריינקומען פון די דייטשן בלויז ביי 24 טויזנט. די אָקופּאציע־מאכט האָט איינגעפירט א שטרענגן רעזשים פון צוואנגס־ארבעט, קאָנפיסקאציעס פון סחורות און פארשיידענע באגרענעצונגען. דער יקרות אויף לעבנס־מיטלען איז געווען זייער גרויס און ס׳האבן אָנגעהויבן הערשן הונגער און עפּידעמיעס. א טייל יידן האָבן געארבעט ביי די דייטשן און אין דער אָרטיקער אדמיניסטראציע. ס׳איז אנטשטאנען א קליינע הויז־אינדוסטריע. די ערשטע צייט האָט מיט די ציווילע ענינים אין שטאָט אָנגעפירט א בירגער־קאָמיטעט, וואָס האָט געהאט 11 יידישע מיטגלידער און א יידישן וויצעפּרעזידענט דר׳ מרדכי אנצעלעוויטש, די מאכט האָט דערלויבט שאפן א צייטווייליקן און נאכהער א געוויילטן יידישן וועד, א. נ. ״וועד פון דער יידישער געמיינדע אין גראָדנע״, וועלכע האָט נאכהער באקומען דעם נאמען ״צדקה גדולה״ און האָט פונקציאָנירט ביזן סוף פון דער אָקופּאציע. ס׳זיינען אנטשטאנען נייע הילפס־אנשטאלטן: א ביליקע פאָלקס־קיך, אן ארבעטער־קיך, א קאָאָפּעראטיוו, א הילפס־קאסע ״שער העזרה״, א קינדערהיים. די צייט האָט ארויפגעבראכט נייע געזעלשאפטלעכע טוער, צוו. אנד.: שמואל אוסטרינסקי, י. סוכאָווליאנסקי, שמואל גארבער. מיטן קינדערהיים האָבן זיך פארנומען: פנינה רעביקאָוו, דר׳ רחל גערשוני, ברוך קאסין, סאָניע סטאראָדוב. מיט דער ״שער־העזרה״ האט געלייטעט מ. קריקסטאנסקי.

דווקא אין אָקופּאציע־יאָרן איז פאָרגעקומען א יידישע קולטורעלע אויפלעבונג אין שטאָט, ווי א קעגנגעוויכט צו די שווערע ווירטשאפטלעכע אָקופּאציע־באדינגונגען. די רוסישע שפראך איז אראָפּ פון איר הערשאפט און די מאכט האָט אנשטאָט רוסיש פאוואָריזירט יידיש אלס דערציונג – און קולטור־שפראך פון דער יידישער באפעלקערונג. ס׳זענען אנטשטאנען 2 יידישע טעאטער־טרופּעס פון קדיש חאש־מיכאל טריליגג און פון ש. גארבער. די אָפּיציעלע ״גראָדנער צייטונג״ איז געווען געדרוקט אויך אין יידיש, אלע מעלדונגען זיינען אויך געווען אין יידיש. יוגנטלעכע גרופּעס האָבן געגעבן א שטויס צו דער גרינדונג אין 1916 פון ״ליטעראַרישע יוגנט־פאראיינען״, וואָס האָבן זיך געפירט געהיים. אין 1917 איז דערלויבט געוואָרן די גרינדונג פון ״יידישן קונסט־פאראיין״, וועלכער איז פארוואנדלט געוואָרן אין צענטראלן קולטור־אָרגאן פון יידישן גראָדנע, ביזן סוף פון דער אָקופּאציע. דער פאראיין האָט זייער אָפּט איינגעאָרדנט ליטעראַרישע אָוונטן, פּאפּולער־וויסנשאפטלעכע רעפעראטן, אָוונט־קורסן, טעאטער־פארשטעלונגען (אויך פון דער ״ווילנער טרופּע״), א פעריאָדישע ״לעבעדיקע צייטונג״ מיט א הומאריסטיש־סאטירישער אָפּטיילונג. צו די אקטיוון דארף אויך פארעכנט ווערן א קיך פארן מיטלשטאנד און פאָלקס־אינטעליגענץ. אקטיווע טוער פון פאראיין זיינען געווען: דר׳ מרדכי באָראָדיצקי, נח באס, די דיכטער לייב ניידוס און אברהם זאק, קריינע עקשטיין, צבי טארלאווסקי, יעקב צומבליאנסקי, ברוך קאסין, י. לעווינשטיין, תנחום גרינשפאן, די ברידער מרדכי און נחום קרינסקי, בנימין וועלער און אנדערע.

די רעליגיעזע שיכטן האָבן די יאָרן געגרינדעט דעם ״ישיבה־קיבוץ״, פון וועלכן ס׳איז נאָך דער מלחמה אויסגעוואָקסן די ״ישיבה־גדולה״.

אין 1918 האָבן זיך צוריקגעקערט פון רוסלאנד מאסן גראָדנער, וועלכע האָבן זיך עוואקואירט אין 1915. אין זעלבן יאָר האָבן די דייטשן ליקווידירט זייערע אינדוסטריעלע מלחמה־ווארשטאטן אין שטאָט. לעבנסמיטלען זענען געוואָרן אלץ וויניקער און דער הונגער – אלץ אומדערטרעגלעכער. דאָס האָט פארשארפט די פּראדוקטן־ספּעקולאציע. צום ערשטן מאל אפשר, אין גראָדנער יידישער געשיכטע איז דעם 7־טן אָקטאָבער 1918 אויסגערופן געוואָרן אין דער גרויסער שול א שטרענגער חרם אויף ספּעקולאנטן און פּראָדוקטן־שמוגלער.

נאָכן אויסברוך פון דער דייטשער רעוואָלוציע דעם 11־טן נאָוועמבער 1918 האָט די דייטשע ארמיי אנגעהויבן אָפּטרעטן

פון די באַזעצטע דורך איר געביטן אין רוסלאַנד און פּוילן. צוליב זיכערקייטס־טעמים איז פאַרבליבן אין גראָדנע א דייטשער גאַרניזאָן נאָך 5 מאָנאַטן, ביז דעם 27־טן אַפּריל 1919. פון צפון־מערב זייט פון גראָדנע איז געשטאַנען די סאָוויעטישע, און פון דרום — די פּוילישע אַרמיי. די דייטשע מיליטערישע מאַכט האָט איבערגעגעבן די ציווילע הערשאַפט דער רעפּרעזענטאַנץ פון אַלע נאַציאָנאַלע גרופּן, א.נ. "צייטווייליקער שטאָטישער קאָמיטעט". ס'האָט זיך, אַלזאָ, געשאַפן אַן אויסערגעוויינלעכע פּאָליטישע לאַגע, וואָס האָט געדויערט 5 חדשים, במשך פון וועלכע גראָדנע איז געבליבן אָפּגעריסן פון יעדער צענטראַלער מאַכט און האָט געבילדעט א מין פּאָליטישע זעלבשטענדיקע איינהייט, וואָס איז געבליבן אין דער געשיכטע אונטערן גראָטעסק־אַרטיקן נאָמען: "גראָדנער רעפּובליק". די אַדמיניס־טראַציע פון דער "רעפּובליק" איז געווען ביז דעם 27־טן פעברואַר 1919 אין די הענט פון "צייטווייליקן־קאָמיטעט", און נאָכהער אין די הענט פון געוויילטן דעמאָקראַטישן שטאָטראַט. אין "צייטווייליקן־קאָמיטעט" זענען געווען 16 יידן (פון דער אַלגעמיינער צאָל 36) און אין געוויילטן שטאָט־ראַט — 24 (פון 36), גאַנצע צוויי דריטל, אין געטרייער פּראָפּאָרציע צום יידישן פּראָצענט־זאַץ אין 1919 (קרוב 16 טויזנט יידן פון 24 טויזנט שטאָט־איינוווינער). די "גראָדנער רעפּובליק" האָט זאָגאַר געהאַט אַן אייגענעם געריכטס־וועזן. דעם 30־טן דעצעמבער 1918 זיינען אויך פאָרגעקומען דעמאָקראַטישע וואַלן צו דער גראָדנער־קהילה, מיט 8 קאַנדידאַטן־ליסטעס פון אַלע דאַן עקזיסטירנדיקע פּאַרטייען.

די "גראָדנער רעפּובליק" האָט געשיינט צו זיין א אידע־אַלער אינקובאַטאָר פאַר א ווייטגייענדיקער יידישער אויטאָנאָמיע... פולע אויטאָנאָמיע אין קולטור, דערצ'ונג, און סאָציאַלע געביטן; געדעקטע דורך דער שטאָט־אינסטאַנץ בודזשעטן פון יידישע שולן, סאָציאַלע אינסטי־טוציעס; אָפיציעלע גלייכבארעכטיקונג פון יידיש; אָנערקענונג פון אַלע יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען; פולע רעכט אויף אַלע עפנטלעכע אַרבעטן אין שטאָט — דאָס זיינען געווען די יידישע דערגרייכונגען פון דער 5־חדשים־דיקער "גראָדנער רעפּובליק". די פּאַרטייען האָבן טאַקע אַנטוויקלט במשך פון די האָניק־מאָנאַטן אַן אינטענסיווע טעטיקייט.

דאָס באַזעצן די שטאָט דורך פּוילישע לעגיאָנען דעם 27—טן אַפּריל 1919 האָט געמאַכט אַן ענדע צו דער אילחאָ־רישער "גראָדנער רעפּובליק". און די אין איר רעאַליזירטע יידישע אויטאָנאָמיע האָט געפּלאַצט ווי א זייפן־בלאָז.

די באַנייטע פּוילישע הערשאַפט

(מאַי 1919 — 20 סעפּטעמבער 1939)

דער לעצטער דור פון די יידן אין גראָדנע.

1. דער פּאָליטיש־רעכטלעכער מעמד.

די "האָניק־מאָנאַטן" (נאָוועמבער 1918 — אַפּריל 1919) פון דער אַזוי גערופענער "גראָדנער רעפּובליק" האָט זיך געענדיקט דעם 27־טן אַפּריל 1919 מיטן איבערנעמען די שטאָט דורך דער פּוילישער מאַכט. די קורצע תקופה ביז דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע, וואָס האָט געדויערט אַריי־בער א יאָר — ביז 19־טן יולי 1920 — איז געווען באַצייכנט דורך אַנטי־יידישע עקסצעסן, ווי ראַבעווען, רייסן בערד א. ד. גל.; אין דרוסגעניקיוואַס איז געווען א הפקר־שטח צווישן פּוילישן און רוסישן מיליטער, דאַרט האַבן זיך קאַנ־צענטרירט פיל עסקנים און כלל־טוערס פון גראַדנע. דעם ערשטען טאַג סוכות בעת א צוזאַמענשטויס מיט פּוילישע אָפיצירן איז דערמאַרדעט געוואַרן אברהם דער זון פון בער יעלין, ראַטעווענדיק א פאַטער פון א גרויסער משפחה פון די הענט פון פּוילישן אָפיציר וואַס האַט אים געוואַלט דערשיסן. דורך אַרויסשטויסן יידן פון שטאָטישע ווירט־שאַפטלעכע פּאָזיציעס און פון עפנטלעכע אַרבעטן (אייזנ־באַנען, מיליץ א. אַנד.), דורך באַגרענעצן די רעכט פון יידן, האָט די עקאָנאָמישע לאַגע זיך פאַרערגערט, די אַרבעטסלאָזיקייט האָט זיך פאַרגרעסערט. א דאַנק דער הילף פון "דזשאָינט" האָט די יידישע גראָדנע געקענט דאַן זיך גובר זיין אויף דער הערשענדיקער נויט. אין משך פון יאָר איז די ציוניסטישע באַוועגונג אין שטאָט אויסגעוואַקסן נאָך מערער ווי בעת דער דייטשער אָקופּאַציע.

19־טן יולי 1920 האָבן די סאָוויעטן, אין גאַנג פון דער מלחמה מיט פּוילן, פאַרנומען די שטאָט. פאַרן פאַרלאָזן גראָדנע האָבן די פּוילישע סטודענטן געשלאָגן, געפּייניקט און געהרגעט ביי 30 מאַן און פאַרברענט כמעט גאַנץ פערשטאָט.

במשך פון די 2 מאָנאַטן פון דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע זיינען דער האַנדל און אינדוסטריע געווען פאַראַליזירט און פיל בירגער אַרעסטירט.

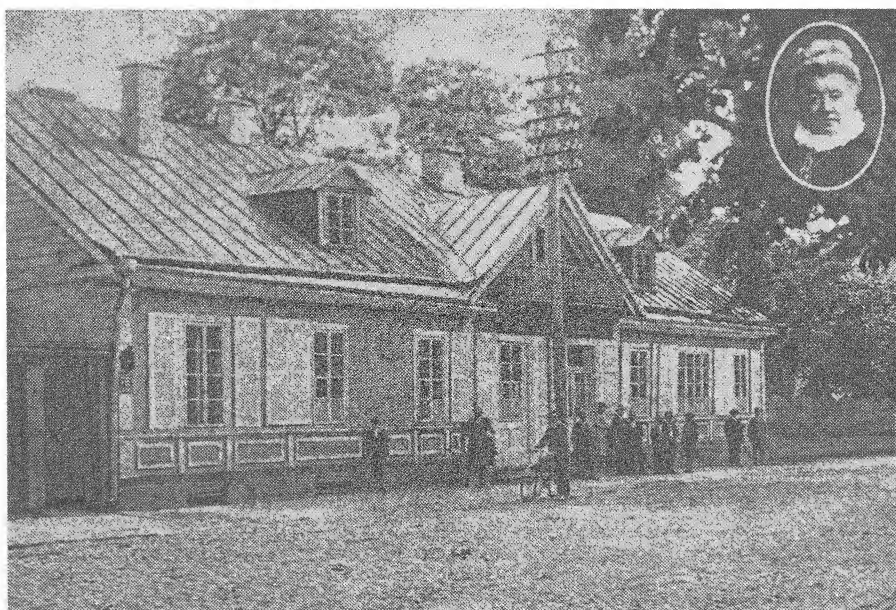
דאָס פּוילישע מיליטער האָט ווידער דעראָבערט גראָדנע דעם 26־טן סעפּטעמבער 1920. פון איצט אָן האָט זיך אָנגעהויבן אין שטאָט א פּלאַנירטער און אָריענטירטער דורך דער מאַכט פּאָלאָניזאַציע־פּראָצעס, וואָס איז אָנגעגאַנגען ביזן סוף פון דער תקופה אין 1939.

די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך בהדרגהדיק פאַר־

קלענערט פון 53,9% אין 1921 (אין 1914 — 60%), צו 48,4% אין 1926 און צו 42,6% אין 1931. דאָס איז אויך קענטיק פון דער ירידה פון דער יידישער רעפּרעזענטאַנץ אין שטאָט־ראַט. אין 1919: 24 יידישע ראַטמענער אויף דער אַלגעמיינער צאָל 36; אין 1927: 19 אויף 36; אין 1939: 11 אויף 27.

כדי צו דערגרייכן וואָס שנעלער די עטנאָגראַפישע און קולטורעלע פאַרפּוילישונג פון שטאָט, האָבן די צענטראַלע און לאָקאַלע מאַכט זיך געקליגט מיט כלערליי מיטלען אונטערצורייסן די יידישע עקאָנאָמישע יסודות, און נעמלעך: די יידישע אינדוסטריע, דעם גרויס־ און קליין־האַנדל, מלאכה און רעכט אויף אַרבעט. אַ סיסטעמאַטישע פּאָליטיק, וואָס איר העכסטער אויסדרוק איז געקומען אין די גראַבסקי־יאָרן 1923—1925, איז געוואָרן פאָרגעזעצט אין די יאָרן פון פּילסודסקי און זיינע יורשים די "קאָלאָנעלן". פאַרשיידענע מיטלען, ווי: עטאַטיזאַציע, מאָנאָפּאָליזאַציע פון פיל ווירטשאַפטלעכע צווייגן (צוו. אַנד. פון דער טאַבאַק־אינדוסטריע); אַ קאָנצעסיעס־ און פּאַטענטן־שיטה אין האַנדל און מלאכה; אַן אומגעהויערער שטייערן־דרוק; דאָס ניט־דערלאָזן יידן צו שטאָט־ און רעגירונגס־אַרבעטן און אַן אָפענע אַנטי־יידישע באָיקאָט־פּראָפּאַגאַנדע, האָבן דערפירט אין משך פון ווייניקע יאָרן צו אַ גוואַלדיקער פאַראָרעמונג און פויפּעריזאַציע פון די יידישע מאַסן – און אַזוי אַרום: צו אַ שנעלן וווּקס פון דער פּאַוואָריזירטער פּוילישער צוגעקומענער באַפעלקערונג, און צו אַ ירידה – דורך מינימאַלן צוווּקס, הויכע שטערב־לעכקייט און עמיגראַציע – פון דער ידישער באַפעלקערונג.

אויך קולטורעל האָט די שטאָט פאַרלוירן אַלץ מער איר דורות־אַלטן יידישן כאַראַקטער דורך באַגרענעצן די רעכט און סובסידיעס פאַר יידישע שולן, שפּראַך, קונסט א.אַז.וו. די גראָדנער יידן האָבן געפירט אַ העפטיקן, אָבער האָפענונגס־לאָזן קעגן־אָנגריף אין שטאָט־ראַט און אין דער לאָקאַלער יידישער פּרעסע, וועלכע האָט געליטן פיל פון דער צענזור און קאָנפיסקירונג. אין אָנבליק פון אָנמאַכט און צוועקלאָזן קאַמף פאַר די עלעמענטאַרע רעכט, איז נאָר געבליבן צו פּראָטעסטירן קעגן די הימל־שרייענדיקע עוולות. אַזאַ פּראָטעסט פון צאָרן און יאוש איז געקומען צום אויסדרוק אין דעם אַלגעמיינעם יידישן שטרייק אין גראָדנע דעם 17־טן מערץ 1936. דער אַנטי־יידישער באָיקאָט און אפילו פּאָגראָם־העצע איז געפירט געוואָרן פריי מצד דער אָרטיקער פּוילישער יוגנט און "אָסאַדניקעס" (פּוילישע קאָלאָניסטן אין די מזרח־געביטן) און סיי מצד געסט־"ספּעציאַליסטן" אויף דעם געביט. צוויי לאָקאַלע פּוילישע צייטונגען האָבן צוגעהאָלפן צו פאַרשפּרייטן דעם שנאה־גיפט. פּיקעטניקעס פלעגן שטיין נעבן יידישע קראָמען מיט די "סוואָי־דאָ־סוועגאָ" לאָזונגען ("קויף נאָר ביי אייגענע") און היטן, אַז ס'זאָלן ניט אַריינגיין נישט־יידישע קונים. וואָס אָפטער פלעגן די כוליגאַנעס ברעכן יידישע שויבן, אַטאַקירן יידן, וואַרפן שטיינער א.ד.גל., אָן קיין שום ענערגישע שריט קעגן זיי מצד דער פּאָליציי. די העצע האָט זיך פאַרשטאַרקט אין 1933 מיטן אויפשטייג פון נאַצי־רעזשים אין דייטשלאַנד. דער

דאָס הויז פון עליזאַ אָזשעשקאָ אין גראָדנע

זי איז געווען אַ באַרימטע פּוילישע שריפטשטעלערין באַוווּסט אַלס פריינט פון יידן.

סטאַראָסטע (פוילישער שטאָט־הערשער) האָט, וואָס אַן אמת, צוגעזאָגט א יידישע דעלעגאַציע שטרענגע מיטלען, אָבער די הענט און אָנפאלן האָבן געדויערט אומגעשטערט. דעם ערשטן טאָג שבועות תרצ״ה, 7־טן יוני 1935 זיינען אויסגעבראָכן בלוטיקע עקסצעסן, ווען די כוליגאנעס האָבן אויסגענוצט א בלוטיק קריגעריי צווישן פוילישע און יידישע אונטערוועלטניקעס און זיינען מאסנווייז אָנגעפאלן אויף יידישע קראָמען אין צענטער שטאָט, געראבעוועט און פארוואונדעט יידן. ביינאכט האָבן זיך די עקסצעסן איבער־געחזרט נאָך שארפער און בלוטיקער אין פארשטאָט. ספּאָנטאַן האָט זיך אָרגאניזירט א זעלבשוץ פון פּאָלקס־מענטשן פון שולהויף, טראַיצע און יורדזיקע קווארטאלן. אויף מאָרגן האָט זיך אויך קאנסטיטואירט א געזעלשאפטלעכער זעלבשוץ־קאָמיטעט אין וועלכנס שפּיץ זענען געשטאנען אהרן יעזערסקי ז״ל און שמואל דימענט (איצט אין ישראל), אין די צוויי שבועות־טעג און אויך אין די פּאָר וואָכן נאָך דעם זיינען געפאלן 3 יידישע קרבנות און 40 זיינען געווען פארוואונדעט, צווישן זיי אהרן יעלין ז״ל, נאכדעם דערמארדעט דורך די דייטשן דעם 22־טן יוני 1941 אין ערשטן טאג פון דער מלחמה. פון דאן אָן און ביז דער רעזשים־ענדע אין 1939 פלעגן כסדר פּאָרקומען אָנפאלן, אטענטאטן — און אזוי ארום האָט די אמאָליקע אידילישע גראָדנע, וואָס האָט גערוט אין ליכט פון אנדענקען פון דער הומאניסטישער פערזענלעכקייט עליזא אזשעש־קאָווא, זיך פארוואנדלט אין א שטאָט פון טעראר און אימה.

2. דער געראנגל פארן קיום

אנטקעגן דער רעגירונגס־פּאָליטיק, וואָס האָט געצילט מיט איר "אָושעם"־טאַקטיק (א ווערטל פון לעצטן פוילישן פּרעמיער סקלאדקאָווסקי, אז וואָס שייך דעם אנטי־יידישן באָיקאָט, האָט ער גאָרנישט דאקעגן: "אָושעם"! ד. ה. אדרבא!) צו דערשטיקן די יידישע עקזיסטענץ בהדרגהדיק און זיכער, און צוליב דער האָפענונגסלאָזיקייט פון דעם יידישן קאַמף פאר רעכט איז געבליבן די יידן, א חוץ די אזוי באגרענעצטע און באשווערטע עמיגראציע און עליה, נאָך די אויסזיכט אויף זעלבסט־הילף. אמת, די מעגלעכקייטן זענען געווען מינימאלע און די מיטלען קנאפּע. שאפן וואָס מערער ארבעטס־פּלעצער ביי יידן אליין; אנטוויקלען קערפּער־שאַפטן פון ביליקן קרעדיט און קאָאָפּעראציע; פּאָרפּול־קומענען יידישע מלאכה און ארבעט — דאָס זיינען געווען די הויפּט־מיטלען. וואָס שייך ארבעטס־פּלעצער ביי יידן און פאר יידן, איז פיל געטאָן געוואָרן, הגם נישט שטענדיק מיט די דערוואַרטע רעזולטאטן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען אין גראָדנע געווען 22 גרויסע יידישע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, פון וועלכע 9 האָבן עקזיסטירט נאָך פאר דער מלחמה. יידישע אינדוסטריע און האנטווערק־אונטערנעמונגען פון יעדן גרויס זיינען געווען אין שטאָט אין דער געגעבענער תקופה — 65 מיט 2180 ארבעטער, פון זיי נאָר 41% יידן, אין פּאָלגנדיקע בראנזשעס: מינעראלן — מעטאל — און כעמישע

האנטווערקער־שולע אין גראָדנע
א לעקציע אין ב־טן קלאס
אין צענטער: דירעקטאָר אינזש. מ. גאָזשאנסקי און לערער דיאמאנט; אויבן רעכטס: בעריל קרעדיטאָר;
זיצט אין דער ב־טער ריי לינקס: מארקל קולקין.

פאבריקן, גארבערייען, האָלץ־בראנזשע, ביר און אנדערע געטראנקען, מילן און שפייז־ארטיקלען, גרויסשניידעריי־ווארשטאטן, פּאָליגראפיע (דרוקערייען, איינבינדעריי), טראנספּאָרט־אונטערנעמונגען. די וועלאָסיפּעדן־(ראָווערן) פאבריק פון נחום סטאראָוואָלסקי האָט געגעבן פרנסה ביי 250 משפחות, פון זיי 60 אבסאָלווענטן פון דער האנטווערקער שולע. מיטן אויסברוך פון דער מלחמה איז די פאבריק נאציאָנאליזירט געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער מאכט און סטאראָוואָלסקי מיט זיין משפחה פארשיקט קיין סיביר (נאָך דער מלחמה באפרייט געוואָרן און זיינע לעצטע יאָרן געלעבט מיט זיין פרוי אין ישראל). פון דער אלגעמיינער צאל 4400 לוין־און געהאלט־נעמער אין גראָדנער אינדוסטריע, זענען געווען נאר 20,3%, ד.ה. פּראָצענטועל ווייניקער ווי א העלפט פון פּראָצענט־זאץ פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאָט.

די יידישע קאָאָפּעראציע האָט אין גראָדנע פארמאָגט 3 גרעסערע און א ריי קלענערע אנשטאלטן. די 2 קאָאָפּעראטיווע קרעדיט־אינסטיטוציעס: "דער פאָלקס־באנק" און דער "סוחרים־באנק" זיינען געווען ווי א פאַרפּאָסטן אין דער באשיצונג פון דער גראָדנער יידישער עקאָנאָמיק. דער "פאָלקס־באנק" וואָס איז געווען א המשך פון דער פארמלחמהדיקער יידישער קרעדיט־קאסע האָט געציילט אין 1937 קרוב 1000 מיטגלידער, מערסטנטייל בעלי־מלאכה און קליינהענדלער. דער "סוחרים־באנק" געגרינדעט אין 1924, האָט געהאט 300 חברים, סוחרים און אינדוסטריעלער. א גאנץ באזונדערן כאראקטער האָט געטראָגן דער האנדלס־קאָאָפּעראטיוו פון די גערטנער, געגרינדעט דורכן "אָרט" אין 1923, מיט קרוב 50 חברים, יידישע גערטנער און לאנדווירטן פון גראָדנע. דער קאָאָפּעראטיוו האָט זיך פארנומען מיטן איינקויף פון כלים, זריעה און אינווענטאר און מיטן קאלעקטיוון הורט־פארקויף פון פּראָדוקטן. עס זיינען אויך געווען קליינע קאָאָפּעראטיוון פון שניידער, שוסטער, גארבער, דרוקער, קליינהענדלער און א קאנסום־קאָאָפּעראטיוו פון ארבעטער.

אין די שווערע קריזיס־יאָרן 1923—1924 איז אנטשטאנען די "אָן־פּראָצענט־ליי־קאסע", מיטן שפּעטערדיקן נאָמען "רעטונגס־קאָמיטעט", מיט איבער 2000 מיטגלידער, וועלכע האָט ממש געראטעוועט טויזנטער משפחות פון הונגער, איר הכנסה איז באשטאנען פון א פרייוויליקן, מאָנאטלעכן אָפּצאל פון 20 גראָשן פון צימער און פון א "דזשאָינט"־סובסידיע. אלס ביישפּיל פון איר טעטיקייט קענען דינען פאָלגנדיקע צאָלן: אין 1932 האָט זי ארויסגעגעבן 2924 הלוואות, פון זיי א דריטל צו בעלי־מלאכות, א דריטל צו קליינהענדלער און א דריטל צו ארבעטער און אנדערע. א דורכשניטלעכע הלוואה פלעגט זיין ביי 100 זלאָטעס.

אין הינזיכט פון פּראָדוקטיוויזאציע האָט געהאט גרויסע פארדינסטן די גראָדנער אָפּטיילונג פון "אָרט", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין 1919. זי האָט אויסגעהאלטן די "נייטאָרינס פאך־שולע" מיט קרוב 100 מיידלעך און האָט געשטיצט די "האנטווערקער־שולע" וווּ קרוב 100 שילער האָבן געלערנט מעכאנישע שלאָסעריי און מעבל־סטאָלעריי אונטער דער געלונגענער לייטונג פון אינזשעניר גאָזשאנסקי. ביידע שולן זיינען געווען סובווענציאָנירט פון "דזשאָינט". די "אָרט"־אָפּטיילונג האָט זיך אויך פיל אָפּגעגעבן מיט דעם יידישן גערטנעריי און לאנדווירטשאפט.

אין געראנגל פארן קיום, האָט דער פּרינציפּ פון זעלבסט־הילף זיך אויסגעדריקט נאָך מערער אין די יידישע פּראָפעסיאָנעלע פאראיינען אין שטאָט. נישט קוקנדיק אויף שטערונגען, ווי די פּאָליטישע רייבונגען צווישן "בונד", קאָמוניסטן און נאכהער פּועלי־צ"ס, וועלכע האָבן קאָנקורירט מיט זייער השפעה אויף די פאראיינען, האָבן די לעצטע פיל געווירקט אָפּצוהיטן דאס רעכט פון יידן אויף ארבעט, די לוינען־הויך, די סאָציאלע און אנדערע רעכט און דעם מענטשלעכן כבוד פון די ארבעטער. אין זייער געראנגל זיינען די פאראיינען געווען אָפט געצוווּנגען צו דורכפירן שטרייקן וועלכע האָבן אין פיל פאלן זיך געענדיקט מיט אנעמען די ארבעטער־באדינגונגען. א ריי פּראָפעסיאָנעלע פאראיינען זיינען, טראָץ זייער אלגעמיינעם שטאָטישן כאראקטער, געווען פאקטיש ריין־יידישע, צוליב זייער כמעט אויסשליסלעך יידישן חברים־צוזאמענשטעל. אזעלכע זיינען געווען די פאראיינען פון: דרוקער, בעקער, שערער, שניידער און נייטאָרינס, קצבים, גארבער, מעטאל־ארבעטער, טרעגער און בעלי־עגלות, האנדלס־אָנגעשטעלטע. אויך אין די ארבעטער־פאראיינען פון די טאַרטאַקעס, פּאַרניר און גלאָז־פאבריקן זיינען געווען פיל חברים יידן. די פּראָפעסיאָנעלע פאראיינען האָבן אויך אָרגאניזירט מעדיצינישע, סאָציאלע און יורידישע זעלבסט־הילף פאר זייערע חברים.

3. די קהילה

די קהילה־קאדענצן פון דער פּוילישער תקופה קען מען טיילן אין צוויי צייט־אָפּשניטן: די יאָרן 1919—1929 ווען די קהילה איז נאָך נישט געווען אָנערקענט דורך דער מאכט, און די יאָרן 1930—1939, ווען זי איז געוואָרן א רעכטלעך־געזעצלעכע קערפּערשאפט מיטן רעכט ארויפצולייגן א קהילה־שטייער, דעם אזוי גערופענעם "עטאט". דער ערשטער דעמאָקראטיש־אויסגעוויילטער וועד־הקהל האָט

אמטירט אין די יאָרן 1919—1921. זײַן בודזשעט איז כמעט פולשטענדיק געדעקט געוואָרן דורכן "דזשאָינט". דעם צווייטן וועד־הקהל (1922—1929) איז שוין אָנגעקומען שווער צו דערפילן זײַנע אויפגאבן, צוליבן אָפּשטעלן די "דזשאָינט"־סובסידיעס. די קהילה האָט אין יענע יאָרן געדינט אלס

גראָדנער "וואָלנע פּאָזשארנע קאָמאנדע"
(פרייוויליקע פייערלעשער־קאָמאנדע)
צווישן א סך באקאנטע פנימער דערקענען מיר: מאיר רובינשטיין, רעדאקטאָר פון דער יידישער צייטונג אין מעקסיקע; יעקב בענדעטזאָן, אקטיווער טוער אין ניו־יאָרקער "יונייטעד גראָדנער רעליעף"; מאָטקע צעסקין.
(צוגעשיקט פון י. בענדעטזאָן, ניו־יאָרק)

אריענטירונגס־צענטער פון דער יידישער באפעלקערונג אין וויכטיקע מאָמענטן ווי די סיים־וואלן; זי האָט אָנגעפירט די רעפאטריאציע פון די עוואקואירטע אין 1915 גראָדנער יידן און האָט פיל אויפגעטאָן אין הינזיכט פון שיקן פעקלעך פאר די אין רוסלאנד פארבליבענע לאנדסלײַט; זי איז געשטאַנען אין רעגולמעסיקע באציונגען מיטן יידישן נאציאָנאַל־ראט אין ווארשע, מיטן "האיאס" און מיט אנדערע יידישע לאנדקערפערשאפטן.

צוליב מאנגל אין מיטלען האָט די קהילה נישט געקענט זיך פארמעסטן אויף קאָנסטרוקטיווע און קולטורעלע ווערק, און האָט געלייגט האָפענונגען אויף דער דערוואַרטער אָנערקענונג פון דער מאכט, וואָס האָט געזאָלט עפענען דורכן קהילה־שטייער נײַע מעגלעכקייטן. מיט דער באַשטעטיקונג פון קהילה־געזעץ איז אויסגעקליבן געוואָרן ענדע 1929 א נײַער וועד־הקהל (דער דריטער לויט דער ריי) מיט דר. ניימאן אלס קהילה־פּרעזעס. די האָפענונגען זײַנען אָבער נישט פארווירקלעכט געוואָרן: בײַ דעם גוואלדיקן ארויספּאָמפּען אין די דרייסיקער יאָרן פון רעגירונגס־ און שטאָט־שטייערן און בײַ דער פויפעריזירונג פון די יידישע מאסן, איז דער קהילה־שטייער געווען אומרעאליזירבאר. די קוים קוים צונויפגעזאמלטע הכנסות פון שחיטה, באָד, באַוועגלעכע גיטער, חברא־קדישא, ראבינאט און קהילה־שטייער, פלעגן דעקן נאָר א טייל פון בודזשעט, ווי דאָס אויסהאלטן די קהילה־שולע, פאך־שולע, דעם שפּיטאָל און בית־יתומים און אנדערע סאָציאלע אינסטיטוציעס, פאר וועלכע די מאגיסטראט־סובסידיע איז געווען זייער קליין. אזוי ארום זײַנען וויכטיקע קולטורעלע און סאָציאלע געמיינדע־באדערפענישן, ווי פארברייטערונג פון שפּיטאָל און היגיענע־אנשטאלטן, גרינדונג פון א פּאָלקס־הויז מיט לייען־זאלן, נאָמינירונג פון נײַע רבנים און אנדערע באדערפענישן, וואָס דער וועד־הקהל האָט זיך געשטעלט אלס ציל צו באפרידיקן, נישט רעאליזירט געוואָרן. די לעצטע קהילה־וואלן מיט 11 קאנדידאטן־ליסטעס זײַנען פאָרגעקומען א יאָר פארן מלחמה־אויסברוך אין סעפּטעמבער 1938. די לעצטע פּרעזעס פון קהילה־ראט און פארוואלטונג זײַנען געווען דר. חיים בלומשטיין, יעקב טארלאָווסקי און אברהם טראָפּ־קרינסקי. דער לעצטער קהילה איז אויסגעקומען צו אמטירן נאָר 1 יאָר.

4. דאָס רעליגיעזע לעבן.

שולן און בתי־מדרשים.

לויט א רעגיסטראציע פון 1922 האָט גראָדנע געציילט 43 געבעט־הייזער: שולן, בתי־מדרשים און שטענדיקע מנינים. מעגלעך, אז ס׳איז געווען נאָך מערער. דאָס האָט געשטימט אומגעפער מיט דער צאָל פון פאר 1914. מערסטנטייל זיינען עס געווען אלטע בתי־מדרשים, געגרינדעטע אין פארשיידענע דורות און ווידער אויפגעבויטע נאָך די שריפות פון 1885 און 1899. דעם רעפּרעזענטאטיוון אויבנאָן פארנעמט, פארשטייט זיך, די גרויסע שול, געגרינדעט דורך ר׳ מרדכי יפה, דעם "בעל־הלבושים". זי איז ווידער אויפגעבויט געוואָרן נאָך דער שריפה אין 1899. די שול מיט איר אינער־לעכן ארכיטעקטאָניש־דעקאָראטיוון געבוי איז געווען דער קהילה־צענטער במשך פון דורות. דאָ פלעגן פאָרקומען גרויסע פאָלקס־פארזאמלונגען ביי פארשיידענע היסטאָ־רישע מאָמענטן און פאסירונגען און דורך דער שול האָט אויך געפירט דער לעצטער וועג פון די גראָדנער יידן (ז׳ קאפיטל: אומקום). דער לעצטער שטאָט־חזן, במשך פון די יאָרן 1910־1926, ר׳ ברוך קאמעניעצקי, איז געווען נישט ווייניקער אָנגענומען דורך דער חזנות־ליבהאָבנדיקער גראָדנע, ווי זיינע פארגעגנער ר׳ שמואל־יצחק בערנשטיין (חזן אין שטאָט 1865–1886, באקאנט אונטערן ליבלינג־צונאָמען: "דער גילדערנער פלאָקן") און ר׳ יוסף אלטשול (חזן אין שטאט אין די יארן 1887–1908, באקאנט אלס "יאשע סלאָנימער"). דער לעצטער דיריגענט פון שטאָט־כאָר איז געווען ר׳ שרגא־פייוול בערעזאָווסקי.

די בתי־מדרשים זיינען געווען פון פארשיידענע מינים, לויטן צוזאמענשטעל פון די מתפללים: בתי־מדרשים ווו מערסטנטייל מתפללים זיינען געווען לומדים, בתי־מדרשים פון פערשטאָט און אנדערע שטאָט־קווארטאלן, בתי־מדרשים געגרינדעטע דורך פריוואטע פערזאָנען, און ענדלעך, בתי־מדרשים פון בעלי־מלאכות. לויט דער טראדיציע פון פויליש־ליטווישע קהילות האָט יעדער פאך און מלאכה געהאט זיין בית־מדרש. נאָר אין קיין שום אָרט זיינען, דוכט זיך, די בתי־מדרשים פון בעלי־מלאכות נישט געווען אזוי צאלרייך ווי אין גראָדנע. צוליב מאנגל אין פלאץ וועלן מיר ביים אויסרעכענען אלע געבעט־הייזער נישט אָנגעבן קיין פרטים וועגן זייער געשיכטע, אנטשטייונג און מתפללים.

די אזוי גערופענע "לומדישע" בתי־מדרשים זיינען געווען: דער "קלויז", דער "גרויסער בית־המדרש", "חברה ש״ס", "חברה־משניות", "חיי אדם הגדול", "אלשייך", "חיי אדם החדש", "חיי אדם הקטן", חברה־מדרש", "דער סאָלדאטסקער ביה״מ" (פון געוועזענע ניקאָלאיעווער סאָלדאטן), "אורח־חיים" אין פאָדאָלגעסל, "מגיד משנה", "הלויית המת" (פון חברה קדישא), "חברה תהלים", "עין יעקב", שולחן ערוך", דער ביהמ״ד ביים טהרה־שטיבל, דער ביהמ״ד ביים תלמוד־תורה, דער ביהמ״ד ביים מושב־זקנים, די "חסידארניע" (חסידיש שטיבל).

פאָלגנדיקע צעכן און בעלי־מלאכות האָבן געהאט זייערע אייגענע בתי־מדרשים און מנינים: שניידער, שוסטערס, (אין פאליש פון "אלשייך"), קצבים ("זבחי־צדק"), בעקערס און פישערס (אין פאליש פון "זבחי־צדק"), בעלי־עגלות, ברוי־קירערס (אין פאָליש פון "חיי אדם הקטן"), סטאָליערעס (אין "חברה־מדרש"), גלעזערס, קירזשנערס, וואסערטרעגער (האָט עקזיסטירט אויך נאכדעם ווי דער פאך איז בטל געוואָרן), טרעגערס, טעפערס, קוטשערס, ארבעטער (ביה״מ "פועלי־צדק"). אויך אין מערסטנטייל בעלי־מלאכישע בתי־מדרשים האָט מען געלערנט א שיעור אין חומש, משניות אָדער אגדה.

אזוי גערופענע "פריוואטע" שולן און בתי־מדרשים זיינען געווען: "דמשק אליעזר" (א. נ. פון אליעזר ברעגמאן), "דער רביצנס בית־המדרש" (אויפן נאָמען פון דער פרוי פון ר׳ אליעזר לאנדאָ), די כאָרשול "אורח־חיים" (געגרינדעט דורך יחזקאל ראטנער), ביהמ״ד הירשהאָרן (די פאמיליע פון זייף־פאבריקאנט), ביהמ״ד זאקהיים, ביהמ״ד לייב־אריה׳ס (א.נ. פון ר׳ לייב אריה וואָלף), ביהמ״ד סאָלאָווייטשיק (א.נ. פון ר׳ שלום סאָלאָווייטשיק, נאכהער געהייסן ביהמ״ד קאלעצקי), ביהמ״ד פון ר׳ בנימין זרח ווייסברעם, ביהמ״ד ווילנער (א.נ. פון ר׳ אשר ווילנער), ביהמ״ד סלוצקי (פאמיליע פון ביר־ברויער), ביהמ״ד פון ר׳ עזריאל דער מלמד, ביהמ״ד פרומקין, ביהמ״ד קולבאצקי, ביהמ״ד קורלאנדסקי, ביהמ״ד פרודאָווסקי, ביהמ״ד א.נ. לאה אָרקעס ("אור החיים"), ביהמ״ד "אנשול", ביהמ״ד "פאזע", בית־המדרש מרדכילעוויטש.

בתי־מדרשים פון שטאָט־קווארטאלן: אין סלאָבאדקע דער נייער בית־המדרש; אין סקידלער גאס: "אורח־חיים"; אין פערשטאָט: די עלטסטע גראָדנער הילצערנע שול (האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע דעקאָראטיווע קונסטשטיק), דער נייער ביהמ״ד "כנסת־ישראל", "דער גרויסער ביהמ״ד" (מיט א מנין פון פערשטאָטער בעלי־עגלות אין פאָליש), ביהמ״ד פון "דראטשעס" (האלץ־טאָ־קערס), ביהמ״ד דיורדזיקע, ביהמ״ד פון ר׳ אליוטע (א. נ. פון ר׳ אברהם־אליהו יאָסעלעוויטש), א חסידיש שטיבל, אויך מנינים אין אויגוסטאָווער און אמדורער גאסן.

מורי־הוראה און דיינים.

דער לעצטער גראָדנער ראבינאט איז באשטאנען פון פאָלגנדיקע מורי־הוראה און דיינים: דעם זייער אנגענומענעם און ערפולן הויפט־דיין ר׳אברהם געלבאָרד (נפטר געוואָרן אין תרצ״ט, נאָך 50 יאָר שטיין בראש פון רבנישן בית־דין); זיין איידעם, דעם דיין און טיכטיקן רעליגיעזן עסקן ר׳ מיכל־דוד ראָזאָווסקי (נפטר געוואָרן אין תרצ״ה); דעם זון פון לעצטן ר׳ יהושע־הערשל ראָזאָווסקי (אומגעקומען מיט די ערשטע גראָדנער קדושים אין 1941). צוויי זין פון ר׳ מיכל־דוד ז״ל – רבנים אין ישראל: הרב שמואל ראָזאָווסקי (ישיבת פוניעוויעזש) און הרב יוסף ראָזאָווסקי – פתח־תקוה; דעם דיין און גרויסן למדן ר׳חיים דוד זשוראווסקי (מיטגליד אין גראָדנער בית־דין פון תרס״ט, נפטר געוואָרן אין תרפ״ו); דעם דיין פון טראָיצער שטאָט־פערטל, דעם הארציקן ר׳ יאָסעלע (ר׳ יוסף־מנחם ראקאָוויצקי, דיין אין שטאָט פון תר״ס, נפטר געוואָרן אין גראָדנער געטאָ).

די שטאָט־טיילן סלאָבאָדקע און פערשטאָט האָבן געהאט אין דער לעצטער תקופה אייגענע רבנים. די רבנים פון סלאָבאָדקע זיינען געווען: ר׳חיים הכהן שאפּיראָ (תרע״ח–תרפ״ה), און ר׳ אהרן רובינזאָן (תרפ״ו–תרצ״ט). די רבנים פון פערשטאָט זיינען געווען: ר׳ יהודה זאיאָנץ (ביז תרפ״א), דער איצטיקער הרב הראשי פון מדינת ישראל ר׳איסר־יהודה אונטערמאַן (תרפ״ב–תרפ״ג); ר׳ שמואל־אהרן פלאָטקי (תרפ״ד–תרפ״ה), דער ראש־הישיבה ר׳ שמעון שקאָפּ (תרפ״ו–תרפ״ט) און זיין זון ר׳ משה־מרדכי שקאָפּ (תר״ץ–תרצ״ט).

די ישיבה ״שערי־תורה״

באשערט געווען גראָדנע צו באנייען אין די לעצטע יאָרן איר אמאָליקע רומפולע טראדיציע פון א וויכטיקן תורה־צענטער. גורם געווען דערצו האָט די ישיבה ״שערי־התורה״ וועלכע איז פון א באגרענעצטן לומדישן קיבוץ פון ישיבה־בחורים אין די אָקופּאציע־יאָרן, אויסגעוואָקסן אין דער פוילישער תקופה צו איינע פון די חשובסטע פויליש־ליטווישע ישיבות, צו וועלכער ס׳האָבן געשטראָמט ישיבה־לייט פון גאנץ פוילן און אויך פון אויסלאנד. די הויכע לומדישע מדרגה האָט די ניי־געגרינדעטע גראָדנער ישיבה געהאט צו פארדאנקען דעם ראש־ישיבה הגאון ר׳ שמעון שקאָפּ ז״ל, וועלכער האָט אין איר אריינגעפירט זיין אייגנארטיקע לומדישע שיטה, וואָס איז באזירט אויפן לאגישן אנאליז, מיטן דערגרונטעווען זיך צו די יסודות פון דער הלכה און מיטן אויפדעקן איר ראציאָנעלע פשטות. זיין שיטה איז אָנגענומען געוואָרן אלס לערן־מעטאָדע אין פיל ישיבות. א דאנק איר האָט דאָס תורה־לערנען זיך באפרייט פון דער סטערילער פּילפּוליסטיק, און בזכות פון דער ישיבה האָט גראָדנע פארנומען א בכבודיקן אָרט אויפן געביט פון לומדישער פעדאגאָגיק. ר׳ שמעון שקאָפּ איז אויך געווען אן איבערגעגעבענער געזעלשאפטלעכער עסקן. די ישיבה האָט עקזיסטירט ביזן מלחמה־אויסברוך. הרב ר׳ שמעון שקאָפּ איז נפטר געוואָרן אין גראָדנע אין חשון ת״ש.

5. פּאָליטישע פּארטייען און יוגנט־באוועגונגען.

די ציוניסטישע באוועגונג.

די ווידער־אויפגעלעבטע ציוניסטישע באוועגונג אין די יאָרן 1917–1918 האָט נאָך דער איינשטעלונג פון דער פוילישער מאכט פאָרגעזעצט זיך צו אנטוויקלען מיט אלע אירע שאטירונגען און פארטייען ביזן סוף פון דער תקופה אין 1939 (מיטן אויסנאַם פון די 2 מאָנאטן סאָוויעטישער אָקופּאציע אין 1920). די רעכטע און לינקע ציוניסטישע פארטייען האָבן נישט נאָר געפירט זייער ריין־ציוניסטישע און א״י־טעטיקייט, נאָר האָבן אויך גענומען אן אָנטייל אין אלע אינסטאנצן פון אלגעמיין־שטאָטישן און יידישן עפנטלעכן לעבן. די תקופה צייכנט זיך אויך אויס מיטן אריינציען ברייטע יוגנט־קרייזן אין דער באוועגונג.

אלע ציוניסטישע אָרגאניזאציעס זיינען געווען קאָנצענטרירט אין איין צענטראלער געביידע. דער טאָג־טעגלעכער קאָנטאקט אונטער איין דאך צווישן די ציוניסטישע פארטייען האָט פיל מיטגעווירקט צו די פריינטלעכע באציונגען צווישן זיי, טראָץ זייערע אָפטע אידעאָלאָגישע רייבונגען. די אלגעמיינע ציוניסטן האָבן מערסטנטייל געהערט צו דער פאָליטישער פראקציע פון ״על־המשמר״. די יוגנט־באוועגונג ״עקיבא״, וואָס איר גראָדנער סניף איז אנטשטאנען אין 1934, איז געווען פאטראָנירט דורך די אלגעמיינע ציוניסטן. די לאָקאלע ״וויצאָ״־אָרגאניזאציע איז געגרינדעט געוואָרן אין 1927 און איז געווען טעטיק לטובת די נאציאָנאלע פאָנדן. יעדעס יאָר איז פאָרגעקומען א באזאר פארן קק״ל. אויך האָט ״וויצאָ״ געפירט א קולטורעלע טעטיקייט. דער ״מזרחי״ איז געווען פון די עלטסטע ציוניסטישע אָרגאניזאציעס אין שטאָט. אין דער קהילה זיינען זיי געווען צאָלרייך פארטראַטן. ביים ״מזרחי״ האָבן עקזיסטירט פאָלגנדיקע

יוגנט־ און חלוצים־אָרגאַניזאַציעס: "צעירי־מזרחי", וועלכע האָבן געווירקט אין ישיבה־קרייזן; "הפועל המזרחי" (אָפּטיילונג פון "תורה ועבודה"), "השומר הדתי" און "החלוץ המזרחי" מיט א הכשרה־גרופּע אין קאַראָלינקע (אויפן נאָווידוואָרער טראַקט).

פועלי־ציון – צ"ס

נאָך דער שפּאַלטונג פון די "פּועלי־ציון" אין 1920, איז אנטשטאַנען אין 1921 דער גראָדנער סניף פון פּוע"צ רעכטע. אין 1925 האָבן זיך פאַראייניקט די פּוע"צ מיט די צ"ס ("צעירי־ציון"). דער סניף פון די פאַראייניקטע פּוע"צ־צ"ס האָט געפירט א שווערן געראַנגל מיט די לינקע אנטי־ציוניסטישע פּאַרטייען. ער איז געווען פאַרטראָטן אין כמעט אלע נאציאָנאַלע, ווירטשאַפטלעכע, סאָציאַלע און קולטורעלע קערפּערשאַפטן אין שטאָט. די פּאַרטיי איז אויך געווען טעטיק אין די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען (אייניקע פון זיי זיינען זאָגאַר געגרינדעט געוואָרן דורך איר), אין האנטווערקער־פאַראיין, אין "תרבות" (ביזן 1929 אין דער שול־אָרגאַניזאַציע ציש"אָ). זי האט געהאט אירע אויסגעוויילטע פאַרטרעטער אין שטאָט־ראַט און אין קהילה. נאָר איר הויפּט־טעטיקייט איז געווען געווידמעט דער קאָנסטרוקטיווער ארבעט פאר א"י בכלל און פאר דער ארבעטנדיקער א"י בפרט. זי האָט פיל געלייסטעט אין די זאמל־אקציעס פאר די נאציאָנאַלע פאָנדן, אין דער "ליגע פאַרן ארבעטנדן א"י", אין אלע אויפטועז פאר דער "הסתדרות העובדים" און אין דער "החלוץ"־באוועגונג. זי האָט אויך אָנגעפירט מיט דער באוועגונג אין דער פּראָווינץ. פיל פון די פּאַרטיי־חברים זיינען עולה געווען ביז 1939.

אין 1924 האָבן די פּוע"צ געגרינדעט א לאָקאַלע גרופּע פון דער "יסאי" ("יידישע סאָציאַליסטישע ארבעטער־יוגנט"), וועלכע האָט זיך אין 1926 פאַראייניקט מיט דער יוגנט־גרופּע פון די צ"צ ("נוער צ"ס") אין איין יוגנט־אָרגאַניזאַציע "פרייהייט" מיט א סקויטן־אָפּטיילונג "דער פרייער סקויט". ביי דער אָרגאַניזאַציע זיינען געווען טעטיק יוגנט־קרייזן מיט א דערציערישן צ"ס אינהאלט, צו וועלכע עס זענען צוגעשטאַנען ברייטע יוגנט־שיכטן פון גראָדנער "עמך". אין די ראַמען פון קולטורעלער טעטיקייט פון "פרייהייט" דאַרף מען אויך דערמאָנען – די ביבליאָטעק א.נ. פון ברענער, די דראַמאַטישע ארבעטער־סטודיע "ארטיסט" און א סטרונען־אָרקעסטער. דער ספּאָרט־פאַראיין "קראַפט" ביי דער "פרייהייט" האָט געציילט הונדערטער יוגנטלעכע. יעדן זומער פלעגן זיין זומער־קאָלאָניעס און אויספלוגן אין דער אומגעגנט. "פרייהייט" האָט פיל געלייסטעט פאר דער עליה. צענדליקער חברים זיינען עולה געווען ביז 1939.

"השומר הצעיר"

דער גראָדנער סניף פון "השומר הצעיר" האָט זיך פאָרמירט אין 1923 פון א פריער עקזיסטירנדיקער יוגנט־גרופּע "ילדי ציון". ער האָט זיך אנטוויקלט אין איינעם פון די וויכטיקסטע סניפים פון לאַנד און האָט געציילט אין 1939 ביי 500 יוגנטלעכע אין עלטער פון 12—20. ער האָט דערצויגן אייגענע מדריכים וועלכע פלעגן אָנפירן מיט די יינגערע שומרים־שיכטן. ער האָט זיך אויך באטייליקט אין אלע שטאָטישע אונטערנעמונגען פארן ארבעטנדיקן א"י, פאר די קרנות אין דער "תרבות"־באוועגונג און איז געווען דער ערשטער סניף אין פוילן, וועלכער האָט פאַרעפנטלעכט סקויטישע ליטעראַטור אין עברית. פיל גראָדנער שומרים האָבן דורכגעמאַכט הכשרה און זיינען געווען נאָך זייער עליה צווישן די גרינדער פון די א"י־קיבוצים עין־החורש, עין־שמר און עין המפרץ. דער סניף איז געווען זייער טעטיק ביזן מלחמה־אויסברוך, נישט קוקנדיק אויף די שטערונגען אין די לעצטע יאָרן מצד דער מאכט. זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן די הכשרה־קיבוצים פון "השומר־הצעיר" אין גראָדנע, וועלכע האָבן אין 1934 געציילט איבער הונדערט חברים פון פארשיידענע ערטער אין פוילן.

"החלוץ"

דער גראָדנער "החלוץ"—סניף איז געווען איינער פון די ערשטע אין פוילישער ליטע. שוין אין יוני 1919 האָט ער געהאט א הכשרה־פּונקט אין שטאָט, אין מאַי 1920 זיינען עולה געווען די ערשטע צוויי גרופּעס פון גראָדנער חלוצים, און מיט דעם האָט זיך פאַקטיש אָנגעהויבן די דריטע עליה פון פוילן. הכשרה־פּונקטן פון "החלוץ" זיינען געווען אין די גיטער פאַקוביאַטי, מיגעווע און אין הכשרה־גאָרטן אויף סלאָבאָדקע. ביים סניף איז געווען אן אָפּטיילונג פון "החלוץ־הצעיר" פאר יינגערע חלוצים.

די רעוויזיאָניסטישע באוועגונג.

די רעוויזיאָניסטישע באוועגונג האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין שטאָט. "ברית הצה"ר", די רעוויזיאָניסטישע

בית״ר אין גראָדנע אין יאָר 1932
ערשטע שורה: צ. א. מרדכי שולקעס, דניאל און דוד פינסקי
דריטע שורה: צ. א. טאבאלסקי, ליפונסקי, שושנה יעלין
פערטע שורה: נתן יעלין־מאר, מרדכי קולקין, יצחק קוליק, דינה בינדער, צביה מאיראוו, חיים סטאווער, יעקב לייזעראוויטש, מרים יעלין, אריה בילו״ו (ביאלאסטאצקי), נח זרחי, זלמן מאניעוויטש, י. קריינגעל, מ. גאלדבערג.
פינפטע שורה: כרמלה בוזמאן, לייבל און ביילקע סארין, חיה עטקעס, חוה קראוויעץ
אויבערשטע שורה: ראובן יעלין, אברהם קולקין, לייבל פאלאק, פראפ. נתן גראסאוויטש, משה נאטעס אליעזר גארדין, אייזיק בערנשטיין

אָרגאניזאציע איז געווען פארטראָטן אין שטאָט־ראט און אין דער קהילה. (ד״ר חיים בלומשטיין ז״ל, דער יו״ר פון ברית הצה״ר איז אויך געווען א צייט פרעזעס פון דער קהילה). זי איז געווען זייער קענטיק אין דעם ציוניסטישן לעבן אין שטאָט און האָט פארנומען דעם 2־טן אָרט ביי די קאָנגרעס־וואלן אין 1929. ״מסדה״ איז געווען די נעסט פון דער רעוויזיאניסטישער שול־יוגנט. די יוגנט־אָרגאניזאציע ״ביתר״, פאראייניקט מיט ״מסדה״, האָט געציילט הונדערטער שול־ און ארבעטער־יוגנט מיט אייגענע מדריכים און אן אייגענעם קלוב. ״ברית החייל״ האָט קאָנצענטרירט ״עמך״־מענטשן, גרייט צו אָפּפערן זיך פארן פאָלק; זיי האָבן דאָס, אגב, באוויזן בעת די עקסצעסן פון שבועות 1935. נאָכן מלחמה־אויסברוך זיינען רעוויזיאָניסטישע אקטיוויסטן פארשיקט געוואָרן אין רוסלאנד. אייניקע זיינען געשטאָרבן אין גלות.

בית״ר – ברית תרומפלדור

גראָדנע איז געווען פון די ערשטע שטעט אין פוילן, וואָס האָט זיך אָפּגערופן אויף דער ווענדונג פון זאב זשאבאָטינסקי צו אָרגאניזירן א לעגיאָניסטישע יוגנט־באוועגונג. צוזאמען מיט ווארשע, ווילנע און ביאליסטאָק, האָט זיך אָרגאניזירט די ערשטע גרופּע פון ״השחר״ (״ראזסוויעט״). אין יאָר 1926 איז אין גראָדנע פאָרגעקומען די ערשטע קרייז־קאָנפערענץ פון גראָדנע – ווילנע – ביאליסטאָק.

צום ״השחר״, נאָך דעם ברית תרומפלדור – בית״ר, האָט זיך אָנגעשלאָסן שול־ און בעיקר ארבעטער־יוגנט. עס איז אנטוויקלט געוואָרן א ברייטע דערציערישע, קולטור און ספּאָרט־ארבעט און שפּעטער א מיליטערישע צוגרייטונגס־דערציונג מיט דער הילף פון אָפיצירן פון דער פוילישער ארמיי (״פּשיספּאָסאָביעניע וואָיסקאָווע״) לויטן ביישפּיל פון איצטיקן גדנ״ע אין ישראל.

דער ערשטער מפקד פון השחר־ביתר אין גראָדנע איז געווען אלכסנדר (סאשקע) סלוצקי און נאָכדעם אליעזר טרעשצאן, משה פרידמאן (איצט אין מעקסיקאָ), יצחק יעלין (ישראל), דוד דראזנין ז״ל, אריה ביאלאָסטאָצקי (ישראל) יהודה סאוויצקי און אליעזר גאָרדאָן. דער לעצטער מפקד פון בית״ר אין גראָדנע איז געווען זלמן (זאלעק) מאניעוויטש ז״ל, אומגעקומען אין דער מלחמה.

דער גראָדנער בית״ר האָט געשאפן הכשרה־פונקטן אין

דער סביבה און זיך באטייליקט אין הכשרה־פונקטן אין קלעסאָוו אאא. פון יאָר 1929 א. וו. האבן פיל בית״רים פון גראָדנע עולה געווען קיין ישראל מיט פארשיידענע וועגן לעגאל און אומלעגאל.

בית״רים פון גראָדנע האָבן גענומען א וויכטיקן אָנטייל אין קאמף אין געטאָ ביאליסטאָק און אין פארטיזאנער־גרופעס. יעקב לייזעראָוויטש ז״ל, אומגעקומען אין גראָדנע, איז געווען קרייז–קאָמענדאנט פון בית״ר און פארבינדונגס־מאן מיט די אויפשטענדלער אין געטא ווילנע און סביבה.

די דריטע און פערטע עליה

גראָדנע איז געווען צאָלרייך פארטראָטן אין דער דריטער און פערטער עליה. די עליה אין 1919 האָט זיך אָנגעהויבן מיטן עולה־זיין פון לייב יפה. נאכהער איז געקומען די אויבנדערמאנטע חלוצישע עליה אין 1920, און נאָך איר אין די ערשטע צוואנציקער – א געמישטע עליה פון פאר־שיידענע עלעמענטן, ווי אויך גאנצע פאמיליעס. די פערטע עליה האָט זיך אָנגעהויבן אין די אזוי־גערופענע ״גראבסקי־צייטן״ און איז אָנגעגאנגען מיט קליינע הפסקות און אין פארשיידענע אומשטענדן (ווי די ״מכביה״־עליה, די עליה ב׳) אזש ביז 1939. נאָכן אומקום איז געווען די עליה פון דער גראָדנער שארית־הפליטה. צוזאמענגענומען אין משך פון צווי דורות זיינען עולה געווען אייניקע טויזנט גראָדנער.

״אגודת ישראל״

די ״אגודת־ישראל״ האט אויסגעאיבט איר שטארקן איינפלוס אין אלע רעליגיעזע אנשטאלטן, אין מערסטנטייל פון בתי־מדרשים און ״חדרים״ און ישיבות, אין ״שומרי־שבת״, ״תפארת־בחורים״ אאוו. אירע יוגנט־צווייגן זיינען געווען: ״צעירי אגודת ישראל״, ״פרחי אגו״י״, ״בנות אגו״י״, (אירע בילדונגס־אנשטאלטן ז׳ אין ווייטערדיקן קאפיטל).

דער ״בונד״

דער גראָדנער ״בונד״ האָט גרויסע פארדינסטן אין קאמף מיטן אנטיסעמיטישן רעזשים. זיין וואָכנבלאט ״גראָדנער שטימע״ פלעגט אָפט קאָנפיסקירט ווערן. צום פראָטעסט שטרייק פון ״בונד״ אין מערץ 1936 קעגן דער כוליגאנישער העצע און באָיקאט איז צוגעשטאנען די גאנצע יידישע גראָדנע. ער איז געשטאנען אויף דער וואך פון יידישע רעכט אויף ארבעט און פון אלע אנדערע אינטערעסן פון יידישן ארבעטער, און האָט געהאט א גרויסע השפעה אין דער מערהייט פראָפעסיאנעלע פאראיינען. ער האָט געהאט א פארצווייגטע נעץ פון אָרגאניזאציעס: פאר יוגנט (״צו־קונפט״), פאר קינדער (״סקיף״), פאר ספאָרט (״מאָרגנ־שטערן״), פאר פרויען (״יא״פ״). אויפן קולטורעלן געביט איז ער געווען מאָסגעבנד אין ״קולטור־ליגע״, אין דער ציש״אָ־שולע, אין אָוונט־שולע פאר דערוואַקסענע. ער האָט געהאט א גרויסע ביבליאָטעק, אן אָרקעסטער און א כאָר.

6. דאָס שול־וועזן

די פאָלקס־שולע פון דער קהילה.

די פאָלקס־שולע פון דער קהילה, וועלכע האָט אין 1924 צוריקבאקומען איר נאָמען ״תלמוד־תורה״ פון פארן 1915, האָט זיך אנטוויקלט אין א גרויסע מאָדערנע אָנפאנג־שולע מיט אן אָנגענומענעם דורך אלע קהילה־עלעמענטן לערן־פראָגראם. די לערן־שפראך אין אלע קעגנשטאנדן, אויסער פוילישער שפראך, ליטעראטור און געאגראפיע איז געווען יידיש. צוליב די פיל פאראלעלע קלאסן איז די צאָל כוחות געווען איבער 20, מיט 600 און אָפטמאָל קרוב צו 800 קינדער, מיט 25 אויטאָריזירטע און געשולטע לערער און לערערינס. אדאנק דער פעדאגאָגישער לייטונג פון דירעקטאָר ישראל סאס זיינען געווען איינגעפירט מאָדערנע לערן־שיטות. טראָץ דער אידעאָלאגישער פארשיידנקייט פון די לערער (בונדיסטן, ציוניסטן, אסימילאטאָרן) האָט געהערשט צווישן זיי, אויך מיטן דירעקטאר, א פעדאגאָגישע אייניקייט. די קינדער פלעגן באקומען פרישטיק אין שולע. אין בנין פון דער שולע איז אויך געווען א שילער־קלוב. איינמאָל אין יאָר פלעגן זיי געבן א פארשטעלונג פאר די עלטערן און געסט.

די שולן־נעץ פון ״תרבות״.

הגם עס האָבן נישט געפעלט אין דער געגעבענער תקופה אין גראָדנע יידישע דערציונגס־אנשטאלטן מיט פאר־שיידענע פראָגראמען און לערן־שפראכן, דאָך האָט קיינער פון זיי נישט געהאט אזא ברייט־פארצווייגטע השפעה אויף דער שול־יוגנט, ווי די אנשטאלטן פון ״תרבות״. ״אנש־טאלטן״ אין מערצאָל, ווייל זיי האָבן געבילדעט א גאנצע דערציונגס־נעץ, אָנהייבנדיק פון קינדער־גאָרטנס, דורך אָנפאנגס־שולן און א גימנאזיע און ענדיקנדיק מיט א לערער־סעמינאר און־אָוונט קורסן פאר דערוואָקסענע.

דער אָנפאנג פון ״תרבות״ אין גראָדנע שטעקט נאָך אין קינדער־גאָרטן און די פאָלקס־שולע ״התחיה״ פון די

אָקופּאַציע־יאָרן, אָנגעפירט דורך דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. מיטן גרינדן דעם לאָקאַלן "תרבות"־סניף אין 1922, און איר אריבערגיין אין רשות פון סניף הייבט זיך אָן די שנעלע אנטוויקלונג פון דער נעץ. אין זעלבן יאָר אנטשטייט די "מדרשה" א מין פּראָגימנאַזיע פון 4 קלאַסן און 3 צוגרייטונגס־כוחות, מיטן פּראָגראַם פון א מיטלשולע. אין 1925, מיטן אריבערגיין אין בנין פון דער וואלדמאַן גימנאַזיע ווערט זי פארגרעסערט צו די ראַמען פון א פולשטענדיקער גימנאַזיע, מיט 13 קלאַסן און 500 שילער. מיט דער צייט עפנט "תרבות" אויך א קינדער־גאָרטן און אָנפאַנגס־שולע אין פּערשטאָט. אין 1927 ווערט די נעץ געקרוינט מיטן עפענען דעם העברעישן לערער־סעמינאַר, וועמענס ערשטער ארויסלאָז איז געווען אין 1929/30. בראש פון דעם אזוי פאַרצווייגטן דערציונגס־וועזן זיינען ביז 1927 געשטאַנען דר. ש. גוטמאַן און יצחק רוטען, און פון 1927 — דר. דוד בראַווער. אין די לעצטע פאַר־מלחמה־יאָרן האָט די נעץ אנטהאַלטן 2 קינדער־גערטנער, 3 פאָלקס־שולן, די גימנאַזיע, א ליצעום (מיטן פּראָגראַם פון גימנאַזיאַלע 7־טע און 8־טע קלאַסן), דעם לערער־סעמינאַר א.נ. פון א.ד. גאָרדאָן און די אָוונט־קורסן. צוזאַמענגענומען: 30 קלאַסן, איבער 30 לערער און ביי 900 שילער. די נעץ האָט פּאַרמאָגט אלע מאָדערנע לערן־איינריכטונגען, ווי פיזישע, כעמישע און ביאָלאָגישע לאַבאָראַטאָריעס, גימנאַסטיק־זאַלן, שלאָסעריי און סטאָלעריי־וואַרשטאַטן, א רייכע ביבליאָטעק. די לערן־שפּראַך פון אלע קענטשאַפטן (א חוץ די פוילישע) איז געווען העברעיש. דער לערן־ניוואָ איז געווען א הויכער. טראָץ דעם האָט די גימנאַזיע נישט באַקומען די רעגירונגס־רעכט פון אַן אָנערקענטע מיטל־שולע. דער נאַציאָנאַלער כאַראַקטער פון אנשטאַלט איז געווען ווי א דאָרן אין די אויגן פון די פוילישע שול־אינספּעקטאָרן. אין די "תרבות"־שולן האָט געהערשט א נאַציאָנאַל־ציוניסטישע אטמאָספערע. באַזוכנדיק זיי, האָט ביאַליק געזאָגט, אז ער האָט אין זיי געפונען "א שטיק ארץ־ישראל". די באַציונגען צווישן די לערער און שילער זיינען געווען חברישע. אין די העכערע גימנאַזיע־ און סעמינאַרקלאַסן האָבן עקזיסטירט קרייזן פאַר געשיכטע, ליטעראַטור א. אנד. ווו מען פלעגט זיך פארטיפן מער אין די לערן־אָביעקטן. די שילער האָבן געהאַט א "זעלבסט־הילף", ארויסצוהעלפן נויטבאַדערפטיקע חברים. אין די לערן־אנשטאַלטן און ספּעציעל אין סעמינאַר זיינען געווען שילער און שילערינס אויך פון גראָדנער אומגעגנט. טראָץ דער גרויסער צאָל פון שילער פון אָרעמע שיכטן, האָט די "תרבות"־נעץ נישט באַקומען קיין רעגירונגס־סובסידיעס (אחוץ א לעכערלעכע סובסידיע פון מאַגיסטראַט).

די נעץ האָט זיך אויסגעהאַלטן פון שכר־לימוד. (א חוץ דעם סעמינאַר, וועלכער איז געשלאָסן געוואָרן דורך דער מאַכט אין 1935).

די רעליגיעזע שולן.

די "אגודת־ישראל" האָט גענומען אונטער איר שוץ א ריי רעליגיעזע לערן־אנשטאַלטן, אונטער דער אויפזיכט פון א צענטראַלן דערציונגס־קאָמיטעט א. נ. "חורב" מיטן דירעקטאָר דר. נימצאָוויטש בראש. זיי זיינען באַשטאַנען: פון דער שולע "יבנה", וועלכע האָט זיך אנטוויקלט פון דער פאַר איר עקזיסטירנדיקער אנפאַנגס־שולע "תורה ודעת" צו א רעליגיעזער גימנאַזיע מיט 7 קלאַסן, ביי 300 שילער און 20 לערער, לויטן פּראָגראַם פון די וואַרשעווער "יבנה"־שולן; פון א סעמינאַר פאַר רעליגיעזע לערער געגרינדעט אין 1931 (200 אויסגעשולטע סעמינאַריסטן אין די ארויסלאָזן ביז 1939) און פון א 7־קלאַסיקער מיידל־שולע "בנות־יעקב" (געגרינדעט אין 1935).

אנדערע געזעלשאַפטלעכע רעליגיעזע־שולן זיינען געווען: די פאָלקסשולן פאַר יינגלעך "תורת־אמת" (130 שילער אין 1926) און "תורת־חיים" (100 שילער אין זעלבן יאָר), ווי אויך די "קליינע ישיבה" (אין 1936 — 65 תלמידים).

די ציש"אָ־שולן.

דאָס בילד פון שול־וועזן דערגענצן די וועלטלעכע יידישיסטישע לערן־ און בילדונגס־אנשטאַלטן פון דער ציש"אָ (צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע), וועלכע זיינען באַשטאַנען פון א קינדער־גאָרטן, א 7־קלאַסיקער פאָלקס־שולע, געגרינדעט אין 1926, (200 קינדער), אַן אָוונט־שולע פאַר ארבעטער־יוגנט און דערוואַקסענע און א "פאָלקס־אוניווערסיטעט" מיט פּאָפּולער־וויסנשאַפטלעכע לעקציעס.

פּריוואַטע שולן.

פון פּריוואַטע לערן־אנשטאַלטן איז צו דערמאָנען די מיטל־שולע פאַר מיידלעך פון ריבייקאָוו־גרינשפּאַן, וועלכע האָט זיך צונויפגעגאָסן מיט דער גימנאַזיע פון וואלדמאַן, די הומאַניסטישע גימנאַזיע אויף ליסטאָווסקיעגאַ־גאַס, די רעאַל־גימנאַזיע אויף באַניפראַטערסקאַ און די אָנפאַנגס־שולע פון חיים גאָרניצקי וואָס האָט עקזיסטירט ביז 1929. עס האָבן זיך נאָך אויך געהאַלטן אייניקע אַלט־מאָדישע "חדרים".

7. קולטור און געזעלשאַפטלעך לעבן.

די יידישע פּרעסע

אויב מען זאָל נישט רעכענען די יידיש־רוסישע טעג־לעכע צייטונג "נאַשע אוטרא" ("אונדזער פרימארגן") וואָס איז ארויס אין די יאָרן 1912–1915 און אויך די יידישע זייטן אין דער דייטשער "גראָדנער צייטונג" (1915–1918), איז די ערשטע גראָדנער יידישע צייטונג געווען דער "גראָדנער מאָמענט" (1924–1939), פאַרבונדן מיטן ווארשעווער "מאָ־מענט". אנדערע טאָג־צייטונגען זיינען געווען: "אונדזער גראָדנער עקספּרעס" (1928–1931, פאַרבונדן מיטן ווארשע־ווער "עקספּרעס"), "גראָדנער קוריער" (1933–1935), "גראָדנער ראַדיאָ" און "היינטיקע נייעס" (פאַרבונדן מיט די ווארשעווער צייטונגען מיט ענלעכע נעמען), "גראַדנער לעבן" (1936–1938). וואָכנבלעטער זיינען געווען: דאָס ציוניסטישע "אונדזער לעבן" (1926–1927), דער אָרגאַן פון דער ליגע פאַרן ארבעטנדיקן א"י "אונדזער וואָרט", און די בונדישע "גראָדנער שטימע" (1927–1939). די אלע צייטונגען האָבן אנטהאַלטן פּובליציסטישן, אינפאָרמאַטיוון, ליטע־ראַרישן און היסטאָרישן מאַטעריאַל, וואָס איז ווערטפול פאַר דער געשיכטע פון יידישן גראָדנע.

טעאַטער און לאָקאַלע דראַמאַטישע טרופּן.

די יידישע טעאַטער־טרופּן וואָס זיינען אנטשטאַנען בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָבן געהאַט א המשך אויך אין דער פּוילישער תקופה. די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט געשטערט יידישע טעאַטער־פאָרשטעלונגען מיט הויכע שטייערן און מיט שוועריקייטן ביים דינגען דעם טעאַטער־בנין. די "יידישער טעאַטער־געזעלשאַפט", וואָס איז געווען פּראָ־טעזשירט דורכן וועד הקהל, איז אָבער געלונגען זיך גובר זיין אויף אלע שוועריקייטן מצד דעם אנטיסעמיטישן מאַגי־סטראַט. די "טעאַטער־געזעלשאַפט" האָט געזאָרגט פאַר פאָרשטעלונגען פון הויכן ארטיסטישן ניוואָ און פלעגט איינלאַדן די בעסטע יידישע דראַמאַטישע טרופּעס. עס זיינען אנטשטאַנען אין פאַרשיידענע צייטן אייניקע לאָקאַלע ליבהאָבער־טרופּעס, און נעמלעך: די "ארווי־טרופּע" ("ארטיסטישער ווינקל" אין די יאָרן 1920–1922), די דראַמאַ־טישע ארבעטער־סטודיע "אָרסט" (אין 1931) די דראַמאַ־טישע סעקציע ביים ספּאָרט פאַראיין "חשמונאי" (אין 1924), די קליינקונסט־טרופּעס "אלא־עזאזל" (1926) און "שמחה וששון" (1927), די דראַמאַטישע סעקציע ביי די פּוע"צ (1930). גראָדנע האָט ארויסגעגעבן באַרימטע ארטיסטן, ווי ש. פינקעל ("הבימה"), רחל מאַרקוס (קאַמער־טעאַטער אין ת"א), סאָניע אלטבוים (קאַמינסקי־טרופּע).

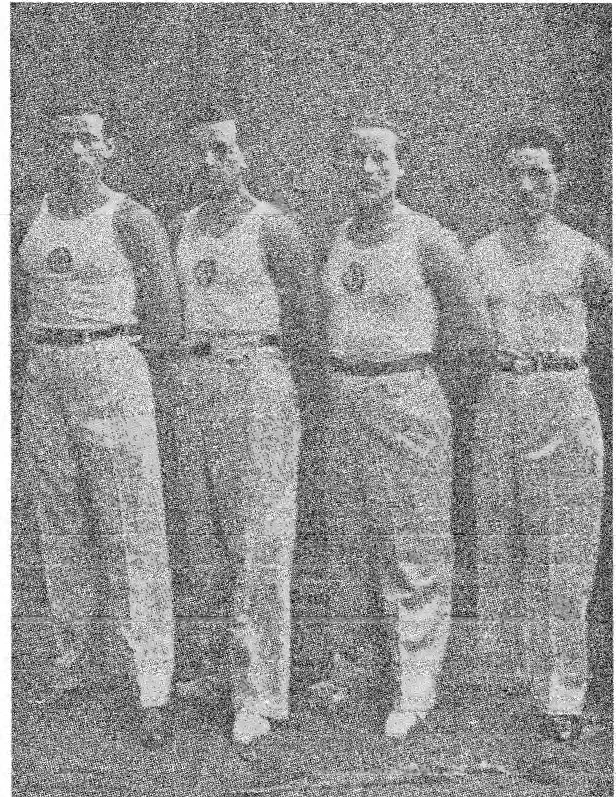
ביבליאָטעקן.

דער וועד־הקהל האָט באַנייט די יידישע געזעלשאַפט־לעכע ביבליאָטעק פון פאַר דער מלחמה. די אנטשטאַנענע אין 1918 העברעיש־יידישע ביבליאָטעק פון "צעירי־ציון" אויפן נאָמען פון ברענער האָט זיך פאַנאַנדערגעוואָקסן אין דעם אנהייב 20־קער יאָרן און איז געווען פון די וויכטיקסטע יידישע ביבליאָטעקן אין שטאָט. א רייכע העברעישע ביבליאָטעק האָט עקזיסטירט ביי "תרבות". דריי יידישע ביבליאָטעקן האָבן פאַרמאָגט די ארבעטער־פּאַרטייען: די בונד־ביבליאָטעק א.נ. פון מעדעם, די "ארבעטער־ביבליאָטעק" פון די קאָמוניסטן (אין 1930 געשלאָסן דורך דער מאַכט) און די פּרץ־ביבליאָטעק אין פערשטאָט (אויך געשלאָסן דורך דער מאַכט אין 1933). כדאי צו באַמערקן, אז די ביבליאָטעקן פון די קלובן "יידישע קונסט", "מכבי" און "פאַמיליען־פאַראיין" פון די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען חרוב געוואָרן בעת דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע אין 1920.

ספּאָרט און גימנאַסטיק־פאַראיינען.

דער געגרינדעטער אין 1918 נאַציאָנאַלער "מכבי" – פאַראיין איז אין די ערשטע צוואַנציקער יאָרן זיך פאַר־נאַנדערגעפאַלן, צוליב שוועריקייטן מצד דער מאַכט. ער האָט זיך באַנייט אין 1924 א.נ. "חשמונאי" און פון 1925 אונטער זיין פריערדיקן נאָמען. דער פאַראיין האָט געציילט אריבער 500 מיטגלידער און האָט אנטוויקלט א דינאַמישע טעטיקייט אין 12 ספּאָרט־ און טורן־צווייגן. ביי די ארבעטער־פּאַרטייען זיינען געווען אקטיוו די ספּאָרט־פאַראיינען "קראַפט" פון די פּוע"צ, "שומריה" פון "השומר־הצעיר" און "מאָרגנשטערן" פון "בונד".

מיט ספּאָרט האָט זיך אויך אָפּגעגעבן דער גראָדנער סניף פון דער "יידישער געזעלשאַפט פאַר לאַנדקענטשאַפט", וועלכער פלעגט איינאָרדענען טוריסטישע באַזוכן אין היסטאָרישע פּלעצער אין שטאָט און אומגעגנט, זומער־קאָלאָניעס א.אַנד. און האָט ארויסגעגעבן אינטערעסאַנטע געשיכטלעכע בראָשורן וועגן גראָדנע.

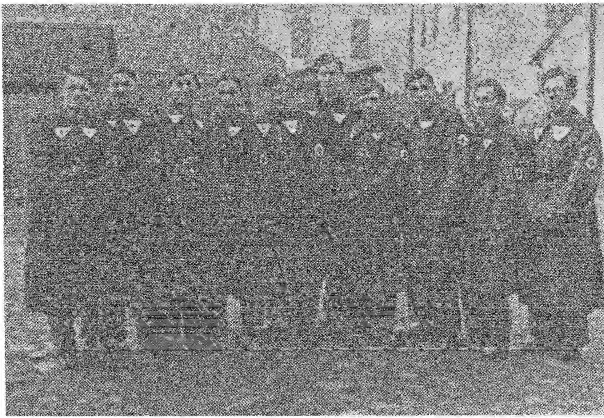
א גרופּע ״מכבי״־ספּאָרטלער
(ראַטקין, חיים רובין, יודל און לאַבאַנדזש)

8. מעדיצינישע און סאָציאַלע הילף

דער יידישער שפּיטאָל, פון די עלטסטע יידישע אנשטאַלטן אין שטאָט, וועלכער איז באַזונדערס געוואָרן דורך די דייטשן אין די יאָרן 1915–1918, איז נאָך דער מלחמה צוריק אַריבער אין יידישע הענט און רעקאָנסטרואירט געוואָרן מיט דער הילף פון מאַגיסטראַט און ״דזשאָינט״. זיינע לייטערס זיינען געווען לויט דער ריי: דר. זאַמקאָווסקי, דר. באָראָדיצקי און דר. א. ליפּניק.

דער בית־יתומים האָט זיך עוואַקואירט אין 1914 קיין רוסלאַנד. אין 1918 האָט פונקציאָנירט א יתומים־אינטערנאַט. נאָך דער מלחמה האָט דער ״דזשאָינט״ רעסטאַווּרירט דעם בית־יתומים, וועלכער האָט דאַן געציילט ביי 200 קינדער. דער אנשטאַלט איז דאַן אַריבער אונטער דעם קאָנטראָל פון וועד־הקהל.

דער ״מושב־זקנים״, וועלכער איז אויך באַזונדערס געוואָרן דורך די דייטשן איז אין 1918 צוריקגעקערט געוואָרן דער קהילה און זי האָט פאַרוואַלטעט מיטן אנשטאַלט, מיט א חברים־אָפּצאָל און א מאַגיסטראַט־סובסידיע. אין געוויסע צייטן זיינען אין מושב־זקנים פּענסיאָנירט געווען איבער 80 זקנים און זקנות.

מיליטערישע אויסבילדונג
א גרופּע בית״רים מאַכן דורך מיליטערישע אויסבילדונג מיט אינ־סטרוקטאָרן פון דער פּוילישער אַרמיי.
פון רעכטס צו לינקס: מענדל ריווקינד, אברהם קולקין, ראובן יעלין, זלמן מאַניעוויטש, ש. זאַרוכעס, חיים נאַיר, אליעזר נאָרדין, בראַווער.

די ״לינת־הצדק״ האָט במשך פון דער תקופה פאַר־גרעסערט מיטן געבן מעדיצינישע הילף אויף אירע כלערליי טראַדיציאָנעלע אופנים.

דער מאָדערנער ״טאָז״ וואָס איז אנטשטאַנען אין 1923 האָט פיל געלייסטעט אויפן געביט פון געזונט־שוץ און קינדער־פאַרזאָרגונג דורך זיינע מערערע אנשטאַלטן: באַראַטונגס־סטאַציעס פאַר קינדער און שוואַנגערע פרויען, פּאָליקליניקעס, באַשפּייזונג פון זויגלינגען דורך א ״טראָפּן מילך״, מעדיצינישע אונטערזוכונגען אין די שולן, שפּיל־פּלעצער, א קינדער־דאַטשע אין וואַלד א.אנד. אויך האָט ער געפירט א דערקלערונגס־טעטיקייט דורך פּאָפּולער־מעדיצינישע לעקציעס, א ליי־ביבליאָטעק פאַר היגיענע און פּראָפילאַקטיק א. אז.וו.

3.
דער אומקום פון גראָדנער קהילה.

סעפּטעמבער 1939 – 12־טער מערץ 1943

1. מיטן אויסברוך פון שטורעם
(סעפּטעמבער 1939 – 21־טער יוני 1941)

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939 האָבן שוין דייטשע עראָפּלאַנען געוואָרפן באָמבעס אויף דער שטאָט, וועלכע איז באַהערשט געוואָרן דורך א בהלה. די לאָקאַלע מאַכט

האָט אָנגעהויבן זיך פאנאנדערפאלן און ס׳האָט געהאַלטן ביי אן ערב־פאָגראָם מצד די אָרטיקע פאָליאקן. אין פערשטאָט האָבן יידישע בחורים געשטעלט א ווידערשטאנד די אָנפאלער. 17־טן סעפטעמבער איז געקומען צו א שלאכט ביי גראָדנע צווישן דער אָנקומענדיקער רויטער ארמיי און די רעשטלעך פון פוילישן מיליטער. במשך פון 3 טעג האָבן אין שטאָט געהערשט פוילישע באנדעס, וועלכע האָבן געמאָרדעט יידן. 21־טן סעפטעמבער האָט די רויטע ארמיי פארנומען גראָדנע.

מיטן אויסמיידן די סכנה פון א נאצישער אָקופאציע, האָט די יידישע באפעלקערונג פריי אָפגעאָטעמט. ס׳האָט זיך אבער גלייך פארערגערט דיווירטשאפטלעכע לאגע. ס׳זיינען קאָנפיסקירט געוואָרן פאבריקן, געשעפטלעכע אונטערנעמונגען; לעבענס־מיטלען זיינען ראציאָנירט געוואָרן און זייערע פרייזן זיינען געשטיגן; אמת, פאר יידן האָבן זיך געשאפן נייע ארבייטס־פלעצער און פאר יוגנטלעכע מעגלעכקייטן צו שטודירן. אין גראדנע זיינען אנגעקומען פליטים פון פוילן און זיי האָבן דערציילט וועגן די נאצישע גרוילטאטן. די סאָוויעטישע מאכט האָט פארשיקט אין ווייטע געגנטן פון רוסלאנד אזוי גערופענע "אנטי־רעוואָלוציאָנערע" עלעמענטן, צווישן די יידישע געזעלשאפטלעכע טוער פון אלע פארטייען (א חוץ קאָמוניסטן). אין א געוויסע צייט ארום איז פאָרגעקומען נאָך א גירוש פון טויזנטער מענטשן, צווישן זיי אזוי גערופענע "בורזשויען", ווי אויך פאמיליעס פון די פריער ארויסגעשיקטע פארטיי־לייט און אנדערע. נאָך די גירושים האָבן פיל פליטים זיך צוריקגעקערט אין דורך די דייטשן באזעצטע געביטן.

די נייע מאכט האָט נישט אָנערקענט שבת אלס דערלויבטער רו־טאָג פאר יידן. כשרע שחיטה איז פארבאָטן געוואָרן. דאָס יידישע געזעלשאפטלעכע לעבן איז געוואָרן פולשטענדיק ליקווידירט. אלע יידישע קולטורעלע, עקאָנאָמישע און פילאנטראָפישע אינסטיטוציעס האָבן זיך פארמאכט, די פארטייען – אָפגעשטעלט אין זייער טעטיקייט. די איבערגעבליבענע פארטיי־לייט האָבן אויס מורא פאר א נייעם גירוש, זיך צורעקגעצויגען פון יעדער עפענטלעכקייט אדער זיינען אריבערגעפארן אין פארלעגענע ישובים, ווו מען קען זיי נישט.

אויך אין שול־וועזן איז פאָרגעקומען אן ענדערונג. צוליב פאָליטישע טעמים האָט די שול־מאכט פאוואָריזירט ווייסרוסישע שולעס אין שטאָט, און צו דעם צוועק, האָט זי אראָפגעבראכט קינדער פון די דערפער. נאָר איין יידישע שולע איז געעפנט געוואָרן, מיט יידיש אלס לערן־שפראך און מיט א סאָוויעטישן לערן־פראָגראם. עברית איז פאר־

באָטן געוואָרן צו לערנען אפילו אלס קעגנשטאנד. נאָר אויך די איינציקע יידישע שולע האָט אינגיכן פארלאָרן איר יידישן אינהאלט און כאראקטער: אן אינסצעניזירטע עלטערן־פארזאמלונג האָט דערקלערט די מכלומרשט איינהייטלעכע יידישע שולע אלס רוסישע; מ׳האָט דאָרט אריינגעזעצט רוסישע לערער און אויך נישט־יידישע תלמידים, און יידיש איז ליקווידירט געוואָרן אפילו אלס לערן־קעגנשטאנד. אלע העברעישע ביכער פון די שטאטישע ביבליאָטעקן זיינען אָנערקענט געוואָרן אלס פארבאטן, און פון ביכער אין יידיש האָט מען נאָר געלאָזן די ווערק פון מענדעלע און שלום־עליכם. דער לייב־ניידוס־גאס, וואָס אפילו די פוילישע אנטיסעמיטן האָבן איר יידישן נאָמען טאָלערירט, – האָט מען א נייעם נאָמען געגעבן.

א טייל פון די בתי־מדרשים זיינען פארנומען געוואָרן דורך קאָאָפעראטיוון, סקלאדן אאוו. ס׳האָט זיך אָפגעשטעלט יעדע יידישע קולטורעלע טעטיקייט. ס׳האָט עקזיסטירט נאָר א טעאטער־טרופע פון ארטיסטן־פליטים, געלייטעט דורך מאריס לאמפעל. ליטערארישער לייטער – אברהם זאק. צווישן אנדערע האָט מען געשפילט "טוביה דעם מילכיקער". גראָדנער יידן האָבן אָנפילנדיק דעם זאל, אזוי ארום דעמאָנסטרירט פאר יידישע קולטור.

טראָץ די רדיפות און סכנות האָט עקזיסטירט א ציוניסטישער אונטערגרונט, ווען הויפט־צוועק איז געווען אריבערצופירן חלוצים קיין ווילנע, וועלכע איז געוואָרן אנעקסירט צו ליטע, און פון דאָרט קיין ארץ־ישראל. מיט א געהיימע טעטיקייט אויף דעם געביט זיינען אָנגעגאנגען די יוגנט־באוועגונגען פון "השומר־הצעיר", "דרור־פרייהייט" און "בית״ר". אזוי ארום איז געלונגען אריבערצופירן אין ווילנע אלע חברים פון גראָדנער הכשרה־קיבוץ פון "השומר־הצעיר". גראָדנע האָט אויך געדינט אלס קאָנצענטראציע־פונקט פון פליטים־חלוצים פון פוילן אויפן אומלעגאלן וועג קיין ווילנע. "השומר־הצעיר" און "בית״ר", ווי אויך די אנדערע יוגנט־אָרגאניזאציעס האָבן פאָרגעזעצט זייער געהיימע טעטיקייט במשך פון דער גאנצער סאָוויעטישער תקופה און האָבן אזוי ארום געבילדעט געשלאָסענע און אויסדויערנדע גרופן און קרייזן, וועלכע זיינען געווען טעטיק נאכהער בעת דער נאצישער אָקופאציע פון שטאָט.

20־טן יוני 1941 האָט די מאכט אדורכגעפירט נאָך א גירוש. צווישן די ארויסגעשיקטע זיינען געווען דער באקאנטער געזעלשאפטלעכער עסקן נח באס און פרוי. דער צוג, וואָס האָט זיי געפירט איז באָמבארדירט געוואָרן דורך די נאציס און נח באס און פרוי זיינען דאן אומגעקומען.

אין טויער פון גיהנום
(22–טער יוני – 1–טער נאָוועמבער 1941)

אין דער נאכט פון 22–טן אויפן 23–טן יוני 1941 איז גראָדנע באָמבארדירט געוואָרן אין א בליץ־אטאקע דורך נאצישע עראָפּלאנען מיט אויפרייס־ און צינד־באָמבעס. א העלפט פון די וווינונגס־הייזער אין שטאָט זיינען פארברענט געוואָרן. אין פערשטאָט זיינען אוועק מיטן רויך די קווארטאלן דרום׳דיק פון ליפּאָווער־גאס, איינשליסלעך די אלטע הילצערנע שול און אין שטאָט גופא – די קווארטאלן פון "פּאָדאָל" – צום באטאָרי־פלאץ ביזן ווינקל זאמקאָווע־גאס – פון איין זייט, און איבער די גאסן מיעשטשאנסקע און באָניפראטערסקע (דער "נייער מארק") ביזן טורעם פון די וואסער־פּאָמפּן – פון דער צווייטער זייט. מאסן יידן זיינען געלאָפן אויף מזרח. די נאצישע עראָפּלאנען האָבן זיי באשאָסן און געהרגעט פיל פון זיי. די לעבנגעבליבענע זיינען געווען געצוווּנגען אומצוקערן זיך צוריק קיין גראָדנע דורך דעם געשאפענעם תוהו־ובוהו אויף די וועגן. נאָר ווייניקע פון זיי איז געלונגען דורכצורייסן זיך אין טיף רוסלאנד.

נאָכן איינעמען די שטאָט דורך די נאציס, האָט זיך אָנגעהויבן א העצע קעגן די יידן, נישט נאָר מצד די דייטשן, נאָר אויך מצד די היימישע אנטיסעמיטן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן א סדרה פון גזירות. אלע יידן פון 16 ביז 60 יאָר זיינען אריינגעצויגן געוואָרן אין צוואנגס־ארבעט אָן באצאָלונג. יעדער ייד האָט געמוזט באזיצן אן ארבעטס־שיין. מען האָט אויך געכאפּט יידן אין די גאסן, מכלומרשט אויף ארבעט, און פאקטיש נאָר אויף פּייניקונגען, קלעפּ און סאדיסטישע אָפּשפּאָטונגען. אויך יידישע פרויען זיינען נישט געשאנעוועט געוואָרן. זיי זיינען געווען געצוווּנגען אויסצופירן שווערע און גלייכצייטיק דערנידערנדיקע ארבעטן. יידן איז פארבאָטן געוואָרן צו באזוכן די מערק, צו גיין אויף די טראָטוארן. ס׳איז דערלויבט צו גיין נאָר אויף רעכטער זייט פון ברוק און איינציקווייז. זיי מוזן אראָפּנעמען דעם הוט פאר יעדן אוניפארמירטן דייטש; טראָגן אויף דער לינקער האנט א ווייסע לענטע מיט א בלויען מגן־דוד, וועלכער איז נאכהער פארביטן געוואָרן אויף געלע לאטעס אין פאָרם פון א מגן־דוד פון פאָרנט און פון הינטן. די אידענטיטעט־קארטן זיינען געשטעמפּלט געוואָרן מיטן שטעמפּל "יודע". ראדיאָ־אפּאראטן זיינען קאָנפיסקירט געוואָרן. שלאָגן יידן און ראבירן זיי איז געוואָרן א טאָג־טעגלעכע דערשיינונג.

אויף דוד בראווער, דעם געוועזענעם דירעקטאָר פון גראָדנער שול־ און דערציונג־נעץ "תרבות", האָט די פעלד־קאָמענדאנטור ארויפגעלייגט די פליכט צונויפשטעלן א "יודנראט" פון 10 מיטגלידער. ער איז צונויפגעשטעלט געוואָרן לויט די פּארטיי־פארהעלטענישן פון דער לעצטער קהילה, אין פאָלגנדיקן צונויפשטעל: דוד בראווער – פאָרזיצנדער (די דייטשן האָבן אים גערופן "אָבמאן"); די אדוואקאטן יצחק גאָזשאנסקי און אברהם זאדאי; די געוועזענע סוחרים־טוער אברהם ליפשיץ און יעקב עפראָן; דער אינדוסטריעלער אשר קאָסאָווסקי; דער געוועזענער וויצע־בירגערמייסטער יהושע סוכאָוואָלסקי; צבי טארלאָווסקי; דער אָרטאָדאָקסישער עסקן ר׳ זאב־וואָלף בערמאן און דד. ש. ביק. נאכהער איז זייער צאָל פארגרעסערט געוואָרן ביז 24 און ס׳זיינען קאָאָפּטירט געוואָרן: דער "תרבות"־לערער דר. צבי בעלקא, ישראל לאנדאָ, זאב יעקל און ישראל גראבּ; דער אינדוסטריעלער אהרן יעזערסקי; דער "בונד"־טוער דר. מעד. יהודה ליפּניק; אדוואָקאט י. פירסטענבערג און צייטוויליק – דער ליטאָגראפיע־אייגנטימער לאזאר מיילאכאָוויטש. אויך ווערן דערמאָנט אלס יודנראט־מיטגלידער: אדוו. יהושע ניבאוער און דער סוחר אבראמאָוויטש (פון פערשטאָט).

אָנהויב יולי איז געקומען אין גראָדנע אן אָפּטיילונג פון געסטאפּאָ־לייט. לויט זייער פארלאנג און אונטער דער דראונג פון א עקזעקוציע פון א געוויסע צאָל יידן, איז דער יודנראט געוואָרן געצוווּנגען צוצושטעלן א רשימה פון "אנזעעוודיקע" יידן פון שטאָט. אין יענער צייט האָט מען נאָך נישט געקענט זיך פאָרשטעלן די טייוולאנישע פּלענער פון די נאציס בנוגע יידן. לויט דער רשימה האָט די געסטאפּאָ ארויסגעפירט 80 יידן פון דער שטאָטישער אינטעליגענץ און זיי דערמאָרדעט. צווישן די ערשטע גראָדנער קרבנות זיינען געווען: דער רב ר׳ צבי־הירש בר׳ מיכל־דוד ראָזאָווסקי; די אדוואָקאטן משה גליקספעלד און רפאל לאָבמאן; די לע־רער: דער היסטאריקער פון גראָדנע דר. חיים וועליטשקער קאמינסקי, יהושע פרוכטמאן און יוסף וויגדאָראָוויטש און אנדערע.

אָנהויב אויגוסט איז גראָדנע איינגעשלאָסן געוואָרן אין ווייסרוסלאנד ("ווייסרוטעניען"). דער נאָמינירטער גראָד־נער "געביטס־קאָמיסאר", א טיראן מיטן נאָמען בעקער, האָט ארויפגעלייגט אויף די יידן א שווערע קאָנטריבוציע אין געלט און אין ווערטזאכן, און דורך די געשאפענע ביים יודנ־ראט אָפּטיילונגען פאר פינאנסן און פאר רעקוויזיציע האָט ער פון דער פאראָרעמטער און האלב־אָפּגעברענטער עדה יידן ארויסגעצויגן ביי 200 טויזנט דאָלער אין געלט און אין ווערטזאכן.

דער יודנראט איז געשטאנען פאר אומגעהויער־שווערע אויפגאבן. כדי צו דערפילן זיי אין די אויסנאם־באדינגונגען זיינען ביי אים געשאפן געוואָרן די פאָלגנדיקע אָפּטיילונגען:

פאר סאָציאַלער פארזארגונג, פאר אפּראָוויזאציע, פאר ארבעט; א סטאטיסטיק – און רעגיסטראציע־אמט און די יידישע מיליץ אָדער פּאָליציי, אונטערן נאָמען די "אָרדנונגס־דינסט".

ענדע סעפּטעמבער זיינען די יידישע איינוווינער פון די הויפּטגאסן דאָמיניקאנסקע און אָזשעשקאָווע, ווי אויך פון סלאָבאָדקע, ארויסגעריסן געוואָרן פון זייערע היימען און ס'איז זיי פארבאָטן געוואָרן מיטצונעמען וועלכן ס'איז פארמעגן. גראָדנע איז דאַן אדמיניסטראטיוו אנעקסירט געוואָרן צום "ביאַליסטאָקער ראַיאָן" און אזוי ארום אויך – צום "דריטן רייך". פריער נאָר גענוצלעך און זייט מערץ 1942 אויך פאקטיש האָט גראָדנע געהערט צו אָסט־פּרייסן.

ווען אין שטאָט זיינען אָנגעקומען די ערשטע ידיעות וועגן די שחיטות אין ווילנע און אין שטעטלעך ארום גראָדנע, האָבן די גראָדנער יידן זיך באמיט צו בארויִקן מיט פאלשע האָפענונגען, אז "אין דריטן רייך קען דאָס נישט פאסירן". אויך די קלאנגען וועגן דעם, אז מ'גייט מאכן א געטאָ אין גראָדנע, האָבן די יידן אויפגענומען סקעפּטיש. אָבער ביסלעכוויז זיינען געוואָרן די קלאנגען אלץ מער באגרינדעטע און רעאלע. פיל יידן האָבן אָנגעהויבן מאכן הכנות צום אריבערגיין אין געטאָ. מען האָט געגרייט שפּייז און מען האָט פארקויפט חצי־חינם מעבל און אנדערע שטוב־זאכן, וואָס וואָלטן געוועזן באלאסטנדביים אריבערגיין. גויים פון שטאָט און פון נאָענטע דערפער האָבן געכאפּט מציאות און געקויפט פאר גראָשנס דאס שווער פארהאָרעוועטע יידישע פארמעגן. דאַן איז ארויס א באפעל, וואָס האָט פארפליכטעט אלע יידישע בעל־מלאכות, פאכלייט און ארבעטער זיך צו באזאָרגן, קעגן אן אָפּצאָל, מיט א "האנטווערקער־קארטע". יידן האָבן אין דער "קארטע" געזען א רעטונג און ס'איז געוואָרן א בהלה צו באקומען אזא דאָקומענט וואָס גיט בעסערע אויסזיכטן צום איבערלעבן. דאָס פארטיילן די האנטווערקער־קארטן האָט זיך געענדיקט פרייטיק, 31־טן אָקטאָבער 1941. אין זעלבן טאָג האָבן די דייטשן פארלאנגט צוצושטעלן צוויי גרופּעס ארבעטער מיט רידלען און העק.

שבת פרי, 1־טן נאָוועמבער, איז ארויס דער באפעל וועגן באשטימען א "יודן־פערטל". לויטן באפעל זיינען געשאפן געוואָרן 2 געטאָס: געטאָ 1 איז באשטימט נאָר פאר די פאכלייט און נעמט ארום דעם פאָלגנדיקן שטח: פון איין זייט – צווישן שולהויף און ווילנער גאס, און פון דער צווייטער זייט – דעם שטח צווישן דעם אראָפּ־בארג צו דעם טייכל האָראָדניטשאנקע און דער צפון־זייט פון זאמקאָווער־גאס אָדער ביז די הייפן פון די הייזער וואָס שטייען מיטן פראָנט צו דאָמיניקאנסקער גאס. פארן געטא 2, וואָס דארף אריינעמען די אזוי גערופענע "נישט־פּראָדוקטיווע יידן" איז באשטימט געוואָרן דער פאָלגנדער געביט אין סלאָבאָדקע: פון איין זייט – דער שטח צווישן דעם אראָפּ־בארג, וואָס איבער דעם אייזנבאַן־קאנאל און דעם שאָסיי, וואָס ציט זיך נאָענט צום דאָרף פּאָהולאנקע, און פון דער צווייטער זייט – די גאסן צווישן דעם שאָסיי וואָס פירט צו סקידל און די קריסטלעכע מאָהילקעס.

אלע יידן זיינען אויפגעפאָדערט געוואָרן אריבערצוגיין אין די געטאָס, זונטיק, 2־טן נאָוועמבער, פון 12 ביי טאָג ביז 6 אָוונט. די 2 ארבעטער־גרופּעס האָבן ארומגעצוימט די געטאָס מיט שטעכל־דראָט, און אין יעדן געטאָ איז געווען איין אריינגאנג־טויער.

צו דער באשטימטער שעה האָבן מאסן יידן געשטראָמט פון אלע עקן שטאָט צו דער ריכטונג פון די געטאָס. באנוצן זיך מיט וועגענער, אויטאָס און אנדערע טראנספּאָרט־מיטלען, כדי אריבערצופירן די נייטיקסטע זאכן, איז געווען פארבאָטן. ס'איז נאָר דערלויבט געווען צו שטופּן טאטשקעס אָדער קינדער־וועגעלעך. מערסטנטייל האָבן זיי געשלעפּט זייערע פּעק אויף די פּלייצעס. זיי האָבן נישט געוווסט אין וועלכן געטאָ זיי דארפן גיין. די מהומה איז געווען אומבאשרייבלעך. אלע זיינען געלאָפן ווי צוטומלטע און זיך געאיילט צו געפינען אן אָרט אין געטאָ וווּ זיך אריינצושפּארן. אויף די גאסן אין דער ריכטונג צו די געטאָס האָבן דייטשע און פוילישע פּאָליציאנטן זיך געגריבלט אין די פּעקלעך און צוגערויבט אלץ, וואָס ס'האָט זיך זיי געגלוסט. לענג־אויס דעם "באטאָרי־פּלאץ" און זאמקאָווער־גאס, ביז צום אריינגאנג אין דעם שמאָלן יאטקע־געסל, ווו ס'איז געווען דער טויער פון געטאָ, האָט זיך געצויגן, טאָפּטשענדיק אין בלאָטע, א צונויפגעקוועטשטע מענטשן־מאסע פון 15 טויזנט נפשות, אלט און יונג, פון גרייז־גרוי ביז וויג־עופהלעך, און האָט געווארט אויף דורכגיין די "רעוויזיע" ביים טויער. די ענגשאפט און די שפּארעניש זיינען געווען אומגעהויער. די "רעוויזיע" איז באשטאנען אין דעם, וואָס די פּאָליציי און אויך ציווילע גויים האָבן געזוכט גענישטערט אין די פּעק און "קאָנפיסקירט" אלץ וואָס זיי איז געווען געפעלן און וואָס ס'איז נאָך נישט צוגענומען געוואָרן פון די פּאָליציאנטן אין די גאסן אויפן וועג צו די געטאָס. "בארמהארציקע שוועסטער" פון א נאָענטן מיליטערישן שפּיטאָל פון "הערן־פּאָלק" האָבן צוגעהאלפן ביי דער "רעוויזיע". דאָס זעלבע בילד איז פאָרגעקומען ביים אריינגאנג אין געטא 2.

6 א זייגער אין אָוונט זיינען די טויערן געוואָרן געשלאָסן. פון איצט אָן זיינען די גראָדנער יידן געווען פארשפּארט אין די געטאָס.

2. אין פיין פון געטאָ

(1־טער נאוועמבער 1941 – 1־טער נאוועמבער 1942)

די ענגשאפט אין די גאסן ארום דעם שולהויף און אין "טראיצער" געגנט, וועלכע איז אין נארמאלע צייטן שוין געווען גענוג גרויס, איז נאָך דער שריפה פון יוני 1941 געוואָרן נאָך פיל גרעסער. און אָט אין אזעלכע ענגשאפט־באדינגונגען זיינען ארייננעשפארט געוואָרן נאָך טויזנטער מענטשן, לויטן "לעבנס־רוים" וואָס די דייטשן האָבן באשטימט פאר יידן, אומגעפער 1 קוואדראט־מעטער פראָ פערזאָן. ווו נאָר ס'איז געווען א פריי שטיקל אָרט, א קעלער־ווינקל, א בוידעם, א בית־מדרש־פאליש, צי אפילו א בידנע ביידל – אלץ איז געוואָרן פארנומען. די מערהייט יידן זיינען געקומען אָן מעבל און פיל אפילו אָן בעטגעוואנט. דער יודנראט האָט זיך גלייך גענומען, דורך זיין ספעציעל־געשאפענער וווינונגס־אָפּטיילונג מיט אדוו. פירסטענבערג בראש, צו באזאָרגן פאר אלעמען א גערעכטע פארטיילונג פון א דאך איבערן קאָפּ. זייער פיל האָט דערביי געלייסטעט דר. צבי בעלקא. אין געטאָ 2, ווו ס'זיינען געווען פיל פארוואָרלאזטע און צעשטערטע בנינים, האָט די זעלבע אָפּטיילונג זיי גרינטלעך רעמאָנטירט און אפילו פארברייטערט, כדי לייכטער מאכן די ענגשאפט. דער יודנראט מיט זיינע אָפּטיילונגען האָט זיך לאָקירט אויף זאמקאָווע־גאס אין גרויסן בנין ווו ס'איז פריער געווען די "יבנה"־שולע.

נאָכן ארייננייין אין די געטאָס האָט זיך א ביסל פארבעסערט די זיכערהייטס־לאגע, אָבער די טעראָר און מאָרד־אקטן האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט און זיי זענען פאָרגעקומען אונטער פארשיידענע תירוצים. אזוי איז געווען א גייעג נאָך קאָמוניסטן, ווען עס זיינען, צווישן אנדערע, אומגעקומען די לערערינס קאפלאנסקי און מעלצער, דער פאָפּולערער און באליבטער פעלדשער יחיאל שאפראנסקי, דער יוגנטלעכער שייקע בארקין (פון דער "קאמיוגנט") און אנדערע. נאכהער האָט מען געמאָרדעט צוליבן "חטא" פון הערן ראדיאָ־טראנסמיסיעס און פארשפרייטן אויפגעכאפטע ידיעות. דאָס איז געווען אין איינקלאנג מיט דער נאצישער סטראטעגיע פון פארניכטן יידן (יידן־פארניכטונג): צו איזאלירן די געטאָס פון דער וועלט, כדי אזוי ארום צו דערשטיקן אין זיי יעדע האָפענונג און יעדן פונק פון ווידערשטאנד. און טויטן יידן סתם אזוי זיך, אָן קיין שום תירוץ, איז אויך געווען א טאָג־טעגלעכע דערשיינונג.

גלייכצייטיק איז אָנגעגאנגען כסדר דאָס צווינגען דעם יודנראט, אונטער דער דראָונג פון עקזעקוטירן יידן צו ליפערן פארשיידענע קעגנשטאנדן פון הויז און קליידונגס־געברויך, און אויך פון די לעצטע ווערטזאכן וואָס זיינען נאָך געבליבן נאָך דער קאָנטריבוציע און די רעקוויזיציעס ביים אריבערגיין אין געטאָ. די רעקווירירונג־אָפּטיילונג ביים יודנראט האָט געמוזט פירן א גענויעם אינווענטאר און אויך אָנגרייטן א רעזערוו פון פארשיידענע חפצים, וואָס די מאכט־אָרגאנען פארלאנגען. די אָפּטיילונג האָט אויך געשאפן 3 ווארשטאטן: א שניידערשן, א שוסטערשן און א יוּוועליר־ווארשטאט, וואָס האָבן געארבעט פאר די פערזענלעכע באדערפענישן פון די געסטאפּאָ־לייט.

די ארבעטס־אָפּטיילונג פון יודנראט, געלייטעט דורך אהרן יעזערסקי און נאכהער דורך ישראל לאנדע האָט צוגעשטעלט די מאקסימאלסטע צאָל ארבעטער, וואָס די דייטשן האָבן פארלאנגט. יעדן טאָג פלעגן די ארבעטער־בריגאדעס ארויסגיין פון זייער זאמל־פונקט ביים געטאָ־טויער צו די פארשיידענע ארבעטס־פלעצער אויסערן געטאָ: צו דער באן־ליניע, שאָסייען, געביידעס, טאבאק־פאבריק און אנדערע. ביי דער ארבעט פלעגט מען אָפּט ווערן צעשלאָגן. דאָס געצאָלט איז געווען א נישטיקע.

די אפראָוויזאציע־אָפּטיילונג פון יודנראט, אונטער דער לייטונג פון יעקב עפראָן האָט זיך באמיט דורך אלע וועגן און מיטלען צו באזאָרגן די געטאָס מיט די מינימאלסטע שפייזן. די אָפיציעלע שפייז־ראציעס זיינען באשטאנען פון 200 גראם ברויט א טאָג און א ביסל קארטאָפל, און פון צייט צו צייט עטוואָס עקלהאפטיק פערדן־פלייש. דער איינציקער וועג צו פארגרעסערן און פארבעסערן די שפייזן, איז געווען נאָר דורך ארייננשמוגלען זיי אין געטאָ. אזוי ארום, א דאנק דער פלאנמעסיקער פארטיילונג זיינען קיין הונגער־קרבנות אין גראָדנער געטאָ נישט געווען, וואָס איז געווען א זעלטענהייט אין די געטאָס אין די אומקום־יאָרן.

כדי צו באזאָרגן מיט א מינימום פון פרישע גרינס, האָט די אפראָוויזאציע־אָפּטיילונג מיט דער הילף פון יידישע גערטנער געזעצט קארטאָפל, בוריקעס און קרויט אויפן אלטן בית־עולם אין געטא 1, ווי אויך אין סלאָבאָדקע, אויפן פלאץ אנטקעגן דעם יידישן בית־יתומים, אויפן שטח פון אמאָליקן "החלוץ"־גאָרטן און נעבן שוועבעלעך־פאבריק פון יאָסעלעוויטש.

דער יודנראט האָט אויסגעהאלטן 2 עפנטלעכע קיכן איןביידע געטאָס. זיי פלעגן ארויסגעבן טעגלעך א גרינס־זופּ, אָפּטמאָל מיט א צוגאָב פון ביינער, אָדער א פיצעלע פלייש. פאר טויזנטער מענטשן איז דאָס געווען די איינציקע וואַרעמע־באשפייזונג. אויך פלעגן די קיכן פארטיילן אומזיסט הייסע קאווע פון געברענטן גערשטן.

אלע ארבעטס־פעיקע מענער און פרויען אין געטאָ האָבן געארבעט. ווי געזאָגט, איז א גרויסער טייל געווען

באשעפטיקט אין די ארבעטער־בריגאדעס אין די דייטשע אונטערנעמונגען, ווי אויך אין פוילישע ווארשטאטן אויסערן געטאָ. פיל האָבן געארבעט אין די יודנראט־אָפּטיילונגען און נאָך מערער אין די פאבריקן און אונטערנעמונגען, וואָס דער יודנראט האָט געלאזט אין גאנג (וועגן זיי ז׳ ווייטער אין המשך פון קאפיטל). עס זיינען געווען אויך אזעלכע, וואָס האָבן געצויגן חיונה פון פארקויפן די רעשטלעך פון זייערע ארויסגעפירטע חפצים.

ווי דאָס זאָל נישט אויסזען אומוואַרשיינלעך, איז אנטש־טאנען אין געטאָ א מין פריוואטע קליין־אינדוסטריע, ווי: מעל— און גרויפן־מילעכלעך; פאבריקלעך פון זייף, קראכמאל, סיראָפּ, אייל, קינסטלעכן האָניק אאזוו. אויך האָבן פונקציאָנירט פריוואטע ווארשטאטלעך פון שוסטער, שניידער, בלעכער, בעקער, פריזירער א.אנד. זיי אלע זיינען געשטאנען אונטערן קאָנטראָל פון דער אָפּטיילונג פאר האנדל און מלאכה ביים יודנראט און האָבן געצאָלט שטייערן. אין א פארהעלטענישמעסיק גינסטיקערע לאגע זיינען געווען די בעלי־עגלות, זיי פלעגן ארויספירן דאס מיסט פון געטאָ און צוריק וועגס פלעגן זיי האָבן מערער שמוגל־מעגלעכקייטן ווי אנדערע געטאָ איינוווינער. דער שמוגל איז געווען מעגלעך א דאנק דער געלט־גייציקייט פון דער דייטשער שוץ־פאליציי ביי די געטאָ־טויערן, מיט וועלכע די מיליציאנטן פון דער יידישער אָרדנונגס־דינסט האָבן געמוזט, צוליב זייערע פונקציעס, אונטערהאלטן קאָנטאקטן. נישט שטענדיק פלעגט דער שמוגל געלינגען און די ״זינדיקע״ פלעגן דערביי באצאָלן מיט קלעפּ און שמיץ.

דאָס לעבן אין געטאָ אין יסורים, נויט און דערנידעריקונג האָט זיך במשך פון די ווינטער־מאָנאטן ווי ס׳איז איינגע־שטעלט. דער ״געטאָ־אָבמאן״ דר. בראוער האָט, א דאנק זיין השפעה אויפן ״שופאָ״־שעף אָסטעראדע, באוויזן צו פארבעסערן די אפּראָוויזאציע פון דרויסן און אויך צו מעסיקן דעם ארעסטן־ווילקיר. נאָר עס זיינען אָנגעקומען גרויל־ידיעות וועגן פארניכטונגס־אקציעס אין לידער געטאָ און אין שטעטלעך וואָס האָבן געהערט צו ווייסרוסלאנד, און הגם מען האָט זיך ווידער געטרייסט, אז אין גראָדנע אויפן שטח פון דריטן רייך ״קען דאָס נישט פאסירן״ — דאָך זיינען פיל ניכטערע מענטשן געוואָרן באהערשט פון א גוואלדיקן אומרו און זאָרג פאר מאָרגן.

צו יענער צייט איז געוואָקסן די אילוזיע, אז מיט פראָ־דוקטיווער ארבעט פאר דער דייטשער ״רייכסווער״ (מיליטער) וועט מען זיך אויסקויפן דאָס לעבן. דר. בראוער איז געפאָרן אין ביאליסטאָק אויסצופאָרשן, ווי אזוי די דאָרטיקע געטאָ האָט רעאליזירט א פארצווייגטע אינ־דוסטריע וועלכע האָט געארבעט פארן נאצישן מלחמה־אפּאראט.

דער יודנראט איז אלזאָ צוגעטראָטן נאָכצומאכן דעם ביאליסטאָקער ביישפּיל. אין א רעלאטיוו קורצער צייט זיינען אנטשטאנען פאָלגעדיקע אונטערנעמונגען, וואָס זיינען פינאנסירט געוואָרן דורכן יודנראט און האָבן באקומען די רוישטאָפן פון דער ווערמאכט: א פאבריק פון שיך און וואָליקעס, א מעכאנישע שלאָסעריי, א מעכאניזירטער סטאָלער־ווארשטאט, אן אונטערנעמונג פון פאנטאָפל און לאפּטשעס, א פאבריקל פון לעדער־ארטיקלען און קאָשיקעס, א וועבעריי און א בערשטלעך־ווארשטאט. אויך אין געטא 2 זיינען געווען אייניקע ווארשטאטן (פון האָלץ־שיסלען און אנדערע כלים). מיט אלע אונטערנעמונגען האָט אָנגעפירט דער לייטער פון דער האנדל— און מלוכה־אָפּטיילונג אברהם ליפשיץ מיט דער מיטהילף פון יעקב עפראָן. צוגלייך מיטן ״אָבמאן״ זיינען די ביידע יודנראט־מיטגלידער געווען פון די איינפלוסרייכסטע פערזאָנען אין געטאָ. די אונטערנעמונגען האָבן באשעפטיקט א גרויסע צאָל פאכלייט און ארבעטער, וועלכע האָבן דורכגעמאכט פאך־קורסן פון יודנראט.

מיט דער אויסעראָרדנטלעך־אומנאָרמאלער און פרע־צעדענסלאָזער עקאָנאָמיק פון געטאָ האָט אָנגעפירט דער טיכטיקער, באשיידענער און ערלעכער לייטער פון דער פינאנסן־אָפּטיילונג פון יודנראט יהושע סוכאָוולאָנסקי. אים איז אזוי געלונגען צו באלאנסירן די משונה׳דיק אומנאָרמאלע עלעמענטן פון געטאָ־בודזשעט, אז פון פינאנציעלן שטאנד־פונקט איז די גראָדנער געטאָ געווען אין א פיל בעסערע לאגע ווי אנדערע געטאָס. די געטאָ־הכנסות זיינען באש־טאנען פון פאָלגעדיקע פונקטן: א הכנסה־שטייער פון פאר־דינסטן (פון דער פריוואטער קליין־אינדוסטריע, ווער־שטאטן א. אנד.); א קאָפּ־שטייער פון יעדן געטאָ־איינוווינער; הכנסה פון עפנטלעכע אונטערנעמונגען. דער יודנראט האָט געדעקט פאָלגעדיקע הוצאות: די אָפטע דייטשע פאָדערונגען פון סחורות און ארטיקלען; שטייערן צום שטאָט־ראט פאר די געטאָ־דירות און פאר באלייכטונג און וואסער; רעמאָנטן פון דירות אין געטאָ; רעמאָנטן פון דירות און לאָקאלן פאר דער געסטאפּאָ; די אינוועסטיציעס אין דער געטאָ־פאבריקאציע; די בודזשעטן פון אלע אָפּטיי־לונגען פון יודנראט, און אויך עקסטרא־הוצאות פון ״שמירן״ פארשיידענע דייטשע ״גדולים״, כדי אויסצומיידן גזירות.

דעם יודנראט איז געלונגען דורך זיין געזונטהייטס־אָפּטיילונג צו פארהיטן די געטאָ פון עפּידעמיעס. די אומגעהויערע ענגשאפט האָט דערפירט צו אומריינקייט און אומפליי אין די וווינונגען און שמוץ און הורבעס מיסט אין די

הייפן. די אָפּטיילונג, געלייטעט דורך דר. יהודה ליפּניק און נאכהער דורך דר. הערמאן בריזמאן, האָט אָנגענומען שטרענגע אסעניזאציע־מיטלען און פּרעווענטיווע מאָסנאמען, ווי רעגולמעסיקן מיסט־ארויספיר, דעזינפעקציע, צוואנגס־באָד, ביליקע וועשרייען, פארטיילונג פון זייף א. א. וו. — כדי צו האלטן די געטאָ אין מעגלעכסטע נאָרמאלע סאניטארע באדינגונגען.

אויסער דעם האָט די אָפּטיילונג איינגעאָרדנט אן אמבולאטאָרישע פּאָליקליניק מיט אלע מעגלעכע מעדיצינישע אָפּטיילונגען, וווּ א ריי גראָדנער יידישע דאָקטוירים און נעמלעך: בריזמאן, נ. ניימאן, די ברידער אברהם און יהודה ליפּניק, אלעקסאנדער קאלעצקי, משה פּינקעל, חיים־מרדכי בלומשטיין, נחמן וואָראָשילסקי, זכריה ווייסברעם און אנדערע — האָבן געגעבן הילף פאר א שפּאָט ביליקן אָפּצאָל אָדער גאָר אומזיסט. די פּאָליקליניק האָט געהאט אן אַפּטייק אָנגעפירט פון אפּטייקער אברהם טראָפּקרינסקי, א לאבאראטאריע און רענטגען־קאבינעט. אויך האָט פונקציאָנירט א שפּיטאָל אין געטאָ 2, און א שפּיטאָל פאר אָנשטעקיקע קראנקהייטן אין בנין פון דער גרויסער שול, אָנגעפירט פון דר. בצלאל סוכאָוואלאָנסקי. א דאנק אָט די אלע מיטלען זיינען אין געטאָ, אחוץ איינצלנע טיפוס־פאלן, נישט אויסגעבראָכן קיין עפּידעמיעס.

די אָפּטיילונג פאר סאָציאלער הילף האָט אומאויפהערלעך געזאָרגט פאר די פולשטענדיק־אומפארמעגלעכע און ארבעט־אומפעיקע מענטשן, וועמענס צאָל איז כסדר געוואָקסן. זיי פלעגן באקומען אומזיסט א צוטריט צו די עפנטלעכע קיכן, מעדיצינישע הילף, קארטאָפל־פארטיילונג. מיט דער אָפּטיילונג האָבן אָנגעפירט דר. יהודה ליפּניק און יצחק ווארשאווסקי.

ביים יודנראט האָט אויך עקזיסטירט אן אָפּטיילונג פאר רעליגיעזע ענינים, וועמענס לייטער איז געווען ר׳ זאב־וואָלף בערמאן. צוליב די שווערע באדינגונגען, איז איר השפּעה אין הינזיכט פון כשרות און אנדערע רעליגיעזע באדערפענישן געווען שוואך. איר טעטיקייט האָט זיך קאָנצענטרירט קודם כל אין דער חברה־קדישא, וועלכע האָט געהאט פיל צו טאָן, צוליב פארשטענדלעכע טעמים. מיט דער מצווה פון חסד של אמת האָט זיך פיל אָפּגעגעבן דער אלטער רעליגיעזער עסקן ר׳ יעקב ליפּשיץ.

דער יודנראט־סעקרעטאריאט מיט דעם אפּפערוויליקן און ערלעכן דר. צבי בעלקא בראש, האָט קאָנצענטרירט די פיל־פארצווייגטע טעטיקייט פון יודנראט. ביים סעקרעטאריאט האָט פונקציאָנירט א סטאטיסטישער אמט, וועלכער האָט געפירט א רעגולמעסיקע עווידענץ און סטאטיסטיק פון אלע אָפּטיילונגען. מ׳דארף נישט פארגעסן, אז די בוכפירונג פון דער פינאנסן־אָפּטיילונג האָט געמוזט פארמאסקירן די אונטערקויף־געלטער פאר די דייטשן, און דעריבער האָט מען איר געמוזט פירן אויף א דאָפּלטן אופן. דאָס האָט געטריי אויסגעפירט דער הויפּטבוכהאלטער פון יודנראט מאיר בעלקא. א קאָנטראָל־קאָמיסיע ביים יודנראט, וואָס איז באשטאנען פון אדוו. פירסטענבערג, בוכהאלטער געץ און פינאנץ־עקספּערט אברהם ברודע, פלעגט רעווידירן אלע ווירטשאפטס— און פינאנץ־באריכטן.

צום אָנהויב פון דער ליקווידאציע האָבן די נאציס געוואָלט אויסניצן די ליסטעס פון סטאטיסטישן אמט, כדי צונויפשטעלן די נאָמינאלע רשימות פון די ארויסשיקונגען. דער לייטער פון אמט, געוועזענער בונדישער טוער ארקע מארדער, האָט דאן דעמיסיאָנירט, און איז נאכהער באגאנגען זעלבסטמאָרד.

אין די געטאָ־באדינגונגען האָט נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן א נאָרמאל־פונקציאָנירנדיקן שול־וועזן. א טייל פון די לערער האָבן געארבעט אין די יודנראט־אָפּטיילונגען, און אנדערע האָבן געגעבן פּריוואטע לעקציעס צו קינדער־גרופּעס, ווייל אפילו אין געטאָ האָבן פיל עלטערן נישט געוואָלט רעזיגנירן פון פאַרזעצן די לימודים פון זייערע קינדער. אויך דערוואַקסענע שול־יוגנט האָט געלערנט אפילו נאָך א שווערן ארבעטס־טאָג. כדאי צו אונטערשטרייכן, אז ס׳האָט געהערשט אין אייניקע קרייזן א געוויסע נייגונג צו פאַרזעצן דווקא די יידישע לימודים, תנ״ך און יידישע געשיכטע און צו שעפּן גלויבן און האָפענונג אין דער אייגענער פאָלקס־ליטעראטור.

אגב, מען האָט געזאָרגט אין געטאָ אויך פאר ביבליאָטעקן. ערב דער אנטשטייונג פון געטאָ, אין אָקטאָבער 1941 האָבן אייניקע עסקנים: דר. צבי בעלקא, אברהם ליפּשיץ, שמואל גינזבורג און מ. באס, קאָנצענטרירט אין דער גרויסער שול און אין "תלמוד־תורה"־בנין ביי 25 טויזנט ביכער פון יידישע עפנטלעכע און אויך פּריוואטע ביבליאָטעקן, איינשליסנדיק קרוב די 10 טויזנט ספרי־קודש פון שולן און בתי־מדרשים. פון אָט דעם ביכער־אוצר זיינען אנטשטאנען 2 ביבליאָטעקן אין ביידע געטאָס, און טויזנטער יידן, איבערהויפּט יוגנטלעכע, ווילנדיק געפינען א טרייסט און אויך א פארגעסונג פון די שווערע איבערלעבענישן, האָבן אין די אָוונטן געלייענט ערנסטע ווערק פון דער אלוועלטלעכער און יידישער ליטעראטור. מיטן אָנפירן די ביבליאָטעקן און אינסטרואירן די לייענער האָבן זיך אָפּגעגעבן די לערער אברהם ליפּשיץ און זאב יעקל.

צו גלייך מיט דעם האָבן אויך געפירט א געהיימע טעטיקייט די פארשיידענע יוגנט־באוועגונגען. חברים פון "דרור", "החלוץ־הצעיר" און "השומר־הצעיר" האָבן,

גלייך נאָך דער נאַצישער אינוואזיע, באשלאָסן געהיים אין הויז פון בראָניע וויניצקי וועגן אונטערגרונט־ארבעט. דער "החלוץ הצעיר" האָט אין געטאָ 2 געבילדעט א קליינעם קיבוץ, וועמענס חברים האָבן געארבעט אין יודנראַט־גאָרטן. א גדוד א.נ. "בצרון" פון "השומר הצעיר" אונטער דער אָנפירונג פון אליהו טאנקוס האָט געגעבן הילף זיינע חברים א דאנק דער הכנסה פון האָלץ־זעגן. אויך די "פועי"צ־צ"צ־התאחדות" און די רעוויזיאָניסטישע בית"ר האָבן געהאט געהיימע קעמערלעך אין געטאָ.

די יוגנט־באוועגונגען אין שטאט זיינען זינט אקטאבער 1941 געשטאנען דורך געהיימע פארבינדלער אין קאנטאקט מיט די שוועסטער־באוועגונגען אין ווילנע. צוליב דעם שטרענגן פארבאט פאר יידן צו פארן פון איין שטאט אין א צווייטע, איז אזא קאנטאקט געווען מעגלעך נאר דורכן באנוצן זיך מיט פאלשע "ארישע" פאפירן. די חלוצישע יוגנט־באוועגונגען אין ווילנע האבן געשיקט אויף אזא ריזיקאלישע מיסיע די חברה בלהה חזן ("בראנקא לימאנאווסקא" אלס אריערין) פון די "החלוץ־דרור"־אקטיוויסטין, וועלכע האט פון אקטאבער 1941 ביז מאי 1942 געמאכט אייניקע מאל דעם מארשרוט ווילנע־גראדנע, און דורך איר האט גראדנע זיך דערוווסט וועגן די ווילנער שחיטות און פאנאר. (כדאי צו פארצייכענען, אז דאן האט נאך דער יודנראט־"אבמאן" דר. בראווער נישט געגלויבט אין דעם און האט געהאלטן מעשה־פאָנאר אלס "קינדערשע באָבע־מעשה"). אויך די ווילנער פ.פ.א. (יידישע פאראייניקטע פארטיזאנער־אָרגאַ־ניזאציע) האָט ארויסגעשיקט אין גראָדנע אירן א חבר, אליהו בוראקס פון "השומר הצעיר", כדי צו אָרגאניזירן ווידער־שטאנד־קעמערלעך. די בית"ר פון ווילנע האָט דעלעגירט אין גראָדנע מיטן זעלבן צוועק איר חבר יעקב לייזעראָוויטש, א גראָדנער. אויך דער ווארשעווער יידישער אונטערגרונט האָט געשיקט געהיימע שליחים אין גראָדנע: די "פרייהייט"־אקטיוויסטין לאה קאָזשעבראָדסקא ("קריסטינא קאָסאָ־ווסקא") און די "השומר־הצעיר" — חברטע טאָסיא אלטמאַן.

אין רעזולטאט פון די אלע געהיימע קאָנטאקטן, האָט זיך שוין אין אָנהויב 1942, קאָנסטיטואירט אונטערן סטימול פון טיכטיקן פועי"צ־חבר ישראל לאנדע אן אונערגרונט־באוועגונג מיט אן אינטערפארטייאישן קאָמיטעט, אין וועלכן עס זיינען געווען פארטראָטן: "השומר־הצעיר" — דורך אליהו טאנקוס און מרים פופקא; דער "בונד" — דורך חיה אָרבאַך־דובינסקי; "בית"ר — דורך יעקב לייזעראָוויטש; די קאָמוניסטן — דורך שלמה זשוקאָווסקי, ישראל רייזנער און חברטע טאנקוס; דער "קאָמסאָמאָל" — דורך ליזע טשאפניק און אניא רוד. די געסטאפּאָ האָט אָבער עטוואָס "דערשמעקט" וועגן דעם און דער קאָמיטעט האָט געמוזט אָפּשטעלן זיינע צוזאמענקונפטן ביז א פאסיקער צייט.

4. די מגילה פון חורבן.

(1־טער נאָוועמבער 1942 — ענדע יאנואר 1943)

ס'איז אריבער א יאָר זינט די גראָדנער יידן זיינען אריינ־געטריבן געוואָרן אין די געטאָס. במשך פון דער צייט האָט די איזאָלירטע גראָדנער קהילה ארויסגעוויזן אויסדויער און צופאסונג־מעגלעכקייט, און ניט ווייניק יידן זיינען אפילו געבליבן אָפּטימיסטיש, מיט דער פולער האָפענונג, אז מען וועט איבערלעבן דעם שונא. טראָץ דעם פיין, ווילקיר און דערנידערונג, האָט די געטא באשיינפערלעך זיך צוגע־פאסט צו די אומנאָרמאלע באדינגונגען, א דאנק איר וויטאליטעט און דערפינדערישקייט בנוגע אָרגאניזאציע, זעלבסטהילף און אויסהאלטונגס־כוח. די געטאָ האָט געהאָפט און געגלויבט, אז "מען וועט זיי איבערלעבן". אויך די שרעקלעכע ידיעות וועגן שחיטות אין ווייסרוסישן געביט האָבן די האָפענונגען נישט פארטונקלט.

נאָר אָט, אין האַרבסט 1942 האָט זיך פארשפרייט אן עקשנותדיקער קלאנג, אז מען וועט די גראָדנער יידן ארויסשיקן ערגעץ־ווו אויף ארבעט.

אין דער נאכט פון 31־טן אָקטאָבער צו 1־טן נאָוועמבער 1942 האָט זיך די געטאָ אויפגעכאפּט פון פלוצלינגדיקע שיסערייען: די געטאָ איז געוואָרן ארומגערינגלט פון ס.ס.־לייט באוואָפנטע מיט מאשינען־געווער, פון דעם מאָמענט אָן איז די געסטאפּאָ מיט אירע 2 הויפט־באנדיטן קורט וויזאָ און סטרעבלאָוו — געוואָרן די אליינהערשערין פון די גראָדנער יידן. וויזאָ — דער הערשער פון געטאָ 1 און סטרעבלאָוו — פון געטאָ 2. פארטאָג האָט מען צו דער ארבעט קיינעם נישט ארויסגעלאָזן. דאָס ארויסגיין פון געטאָ איז, אונטער דער דראָונג פון טויט, געוואָרן פארבאָטן. אין משך פון טאָג האָט מען זיך דערוווסט, אז מען האָט ארויס־געטריבן די יידן פון נאָענטע שטעטלעך, וואָס געהערן צום גראָדנער קרייז, אין זאמל־לאגער קעלבאסין, וואָס געפינט זיך נישט ווייט פון גראָדנע. פון געטאָ 2 און סלאָבאָדקע האָט מען געזען די ארויסגעטריבענע, ווי זיי גייען פארביי, געיאָגטע אונטער אַ וואַך פון ציווילע באוואָפנטע דייטשן. מען האָט זיך שפעטער אויך דערוווסט, אז די יידן פון שטעטל מארטשינקאנץ ביי דרוסגעניק האָבן זיך קעגנגעשטעלט און אנטלאָפן אין וועלדער; דאביי זיינען פון דייטשן פייער געפאלן איבער 100 קרבנות.

אין יענע ערשטע נאָוועמבער־טעג, אין אָנבליק פון די אָנקומענדיקע געשעענישן, איז ביי דער יוגנטלעכער אונטער־גרונט־באוועגונג אין געטאָ אלץ מער רייף געוואָרן דער באוווסטזיין פון א נויטיקער און דרינגענדיקער רעאקציע אויף

דער וואקסנדיקער נאָנטער לעבנס־געפאר. פיל מיטגעווירקט דערצו האָט דער אומגעריכטער באזוך פון מרדכי טענענבוים אין געטאָ. טענענבוים־טאמאראָף, א וואַרשעווער חבר פון "דרור", איז געווען פון די ערשטע און מוטיקסטע ווידערשטאנד־קעמפער. (ער האָט, ווי באקאנט, נאכהער אָנגעפירט מיטן ביאליסטאָקער געטא־אויפשטאַנד). נאָך פארן ארומרינגלען דעם געטאָ, האָט א דעלעגאטין פון דער וואַרשעווער יידישער אונטערגרונט, טעמע שניידערמאַן אויפגערודערט די גראָדנער יוגנט מיט די ידיעות וועגן די מאסן־אויסזידלונגען פון ווארשע אין יולי־סעפטעמבער 1942.

שוין דאן האָט די גראָדנער אונטערגרונט איינגעזען, אז דער איינציקער אויסוועג איז – צושטיין צו דער פארטיזאנער באוועגונג. אין לויף פון די באראטונגען מיט טענענבוימען האָבן זיך אָבער קריסטאליזירט צוויי מיינונגען: איין מיינונג – פארן קעמפן אין די וועלדער און די צווייטע – פארן אנטקעגנשטעלן זיך אין געטא גופא בעת א גירוש אָדער אן אקציע. טענענבוים איז געווען ביי דער מיינונג, אז אין קעגנזאץ צו ביאליסטאָק, זיינען די גראָדנער סיטואציע און באדינגונגען ניט געווען געאייגנט פאר א געזונדער קעגן־אקציע אויפן אָרט. דעריבער איז באשלאסן געוואָרן אריבערצופירן די מערער אפפערווייליקע חברים און דער עיקר חברטעס קיין ביאליסטאָק, און די איבעריקע זאָלן זוכן א וועג צום וואלד. בעת זיין גראָדנער באזוך האָט טענענבוים איבערצייגט דעם יודנראַט־פּאָרזיצער דר. בראַוער, צו דערלויבן א געהיימע געלט־זאמלונג אין געטאָ פארן געווער־פאנד. די זאמלונג איז דורכגעפירט געוואָרן מיט דערפאלג דורך משה פלאָטקין און אבא טארלאָווסקי.

אין איינינקע טעג ארום נאָך דער געטאָ־שליסונג האָט מען ווידער ארויסגעלאָזן אויף ארבעט אויסערן געטאָ – אָבער נאָר אונטער באוואָפנטער וואך. וויזאָ און סטרעבלאָוו פלעגן נישט אָפּטרעטן פון די געטאָ־טויערן. ביים כאפּן א יידן ארויסגיין אָן א דערלויבעניש, פלעגן זיי טויטן אויפן אָרט. אויך פלעגן זיי מיט א קויל אין קאָפּ רעאגירן פארן מינדסטן פּרווו דורכשמוגלען א ביסל שפייז ביים צוריקקומען פון דער ארבעט.

וויזאָ האָט איינגעאָרדנט זיין געטאָ־אמט ביים טויער־אריינגאנג, אונטערן נאָמען: "רייזע־ביורא" און האָט אים דעקאָרירט מיט א בילד: "יידן אויפן וועג צום גן־עדן", וואָס ווייזט ארויסגעטריבענע יידן מיט די פּעק אויף די פּלייצעס און זייער ישוב ווי ער פארגייט אין פלאמען.

4־טן נאָוועמבער איז אין געטאָ 2 פארעפנטלעכט געוואָרן א מודעה, אז א טייל פון די גראָדנער יידן וועלן ארויסגעשיקט ווערן אין ארבעטסלאגערן אין אָבער־

שלעזיען. דער אָפּנארערישער שפיצל איז באשטאנען ניט נאָר אין אָנרופן בפירוש, דעם אָרט פון גירוש, נאָר אויך אין אָנגעבן אלע טואלעט־זאכן וואָס מען זאָל זיך אָנגרייטן אויפן וועג, ווי: א יום־טובדיקן אנצוג, בערשטלעך צו ציינער, צו שיך און קליידער... כדי אויסמיידן יעדע מעגלעכקייט פון אנטלויפן פון געטאָ, זיינען פון איצט־אָן די געטאָ־גאסן באלויכטן געוואָרן ביינאכט מיט פולער ליכט (ביז איצט איז געווען א פארטונקלונג צוליב דער געפאר פון סאָוויעטישע לופט־אטאקעס). אויסערן געטאָ האָבן אפישן געוואָרנט, אז פארן באהאלטן א יידן קומט טויט־שטראָף.

די דראָונגען מיט טויט־שטראָף זיינען ביי וויזאָ, וועלכער פלעגט שיסן פארן חטא פון אריינשמוגלען א פּאָר קארטאָפל, נישט געווען קיין פּוסטע רייד. ער איז געווען א מייסטער נישט נאָר אויף שיסן, נאר אויך אויף הענגען. אזוי האָט ער דעם 7־טן נאָוועמבער אויפגעהאָנגען אייגהענטיק דריי יידן: די גראָדנערין לענקא פרענסקי און א וואַרשעווער פּליט דרוקער צוליבן חטא פון געפינען זיך אויסערן געטאָ, און משה שפינדלער, דעם פאראנטוואָרטלעכן פון הויז ווו די צוויי האָבן געוווינט, פארן נישט מעלדן וועגן זייער ארויסגיין פון געטאָ. דערביי האָט ער מיט עקסטרעמער סאדיסטישער תאווה געצווונגען דעם יודנראט בייצוזיין דער סצענע פון אויפהענגען, און בראַווערן – צוצושטעלן דאס בענקל אונטער די תליות. ער האָט זיך אָבער נישט געריכט אויף אן אומדערווארטן איבערראשנדיקן לעצטן שריט פון לענקא פרענסקי, ווען זי האָט ביים אָנטאָן זיך די פעטליע, א שפּיי געטאָן אים אין פרצוף אריין.

די פעטליע האָט זיך איצט פארצויגן שטופנווייז אויפן גאנצן געטאָ. אלס ערשטער אין דער ריי איז געווען דער געטאָ 2. 9־טן נאָוועמבער האָט מען אָנגעהויבן אריבערפירן פון געטאָ 2 אין געטא 1 די פאכלייט, וועלכע האָבן זיך געפונען אין סלאָבאָדקע, נישט באזיצנדיק קיין ארבעטס־קארטן. א דאנק דעם טומל ביים אריבערגיין איז געלונגען א געוויסע צאָל מענטשן אריבערצוגיין אין דעם דערוויל "גוטן" געטאָ 1. צוזאמען זיינען אריבער און זיך דורכגעשמוגלט אין שול־הויף־געטאָ ביי 4.000 מענטשן.

איצט האָט זיך אָנגעהויבן די פולשטענדיקע ליקווידאציע פון געטאָ 2. זי איז אויסגעפירט געוואָרן אין 2 עטאַפּן, אין שבת־צו־נאכטן. שבת ביי נאכט 14־טן נאָוועמבער, זיינען 1.600 נפשות איינשליסלעך אלטע־לייט און עופהלעך, פון פּאָהולאנקע־טייל פון געטאָ געטריבן געוואָרן אין א שלאקסרעגן צום לאסט־וואָקזאל. דער טראנספּאָרט איז באגלייט געוואָרן מיט א ספּאָראדישע שיסעריי. אין ענגשאפט, קלעפּ און פאניק זיינען זיי אריינגעטריבן געוואָרן אין די וואגאָנען. דער לעבנגעבליבענער פון דעם טראנספּאָרט

יוסף פריילעכמאַן דערציילט, אַז 3 מעת־לעת איז דער טראַנספּאָרט געווען אונטערוועגנס ביז אושוויץ. אפילו וואַסער האָט מען נישט צוגעלאָזן. קומענדיק אויפן אָרט, זענען אַלע – אחוץ 150 וואָס מען האָט אָפּגעזונדערט צו ווערגעטירן אַלס קנעכט – אַריינגעיאָגט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן. פּונקט אין אַ וואָך אַרום שבת צו נאַכטס 21־טן נאָוועמבער, איז דער אַנדערער טייל פון געטאָ 2, ביי 2.400 מענטשן, אַרויסגעטריבן געוואָרן אין אַ שניישטורעם פון די הייזער, און דורך דעם געטאָ־טויער אויף אַרטילערייסקע גאַס האָבן זיי געמאַכט דעם זעלבן וועג און געטיילט דעם זעלבן גורל, ווי זייערע ברידער פון פּאָהולאַנקע.

נאָכן אַריבערפירן די 4.000 פון געטאָ 2 אין געטאָ 1, האָבן זיך איצט אין דעם געטאָ צונויפגעקוועטשט ביי 17.000 נפשות. די ענגשאַפט איז געוואָרן אומבאַשרייבלעך. מען האָט זיך געריבן איינער אָן דעם צווייטן. עס זיינען אָנגעפילט געוואָרן אַלע לעכער און נאָרעס.

נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ 2 האָט זיך די יוגנט־אונטערגרונט געשטעלט אין באַרייטקייט־צושטאַנד. עס זיינען פאָרמירט געוואָרן קאַמף־פינפטלעך פון "דרור" און "השומר". עס זיינען אָנגעגרייט געוואָרן פּרימיטיווע אָבוווער־מיטלען. דערביי האָבן פיל מיטגעווירקט די דאַן ווילנדיקע אין גראָדנע שליחים זרח זילבערבערג, פון שטאַב פון דער ביאַליסטאָקער אונטערגרונט, און יוכבד טראַוב. אָבער די באַוועגונג איז געווען צעפּיצלט. די קאָמוניסטן און בונדיסטן האָבן זיך נישט אָפּגערופן ווי געהעריק. ממשותדיקע געווער האָט געפעלט, און צו קיין קאָנטאַקט מיט ווידערשטאַנד־עלעמענטן אין אַרישן־טייל פון גראָדנע איז נישט געקומען.

ענדע נאָוועמבער 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווי־דאַציע פון געטאָ 1. די גירושים, דאָס מאָל אין לאַגער קעלבאַסין און פון דאָרטן צו די פאַרניכטונגס־לאַגערן, זיינען אויסגעפירט געוואָרן מיט דייטשער פּינקטלעכקייט, סיסטעמאַטיש און עטאַפּנווייז. די סיסטעם איז באַשטאַנען אין צונויפטרייבן אין מיטן נאַכט אין גרויסער שול און פון דאָרטן אַרויספירן פאַרטאָג קיין קעלבאַסין. דער ערשטער גירוש, אומגעפער 2.000 נפשות, איז פאַרגעקומען ענדע נאָוועמבער. דער יודנראַט איז אויפגעפאָדערט געוואָרן צונויפשטעלן די נאָמינאַלע ליסטעס פון די אַריינגעשמוגלטע פון געטאָ 2, און פון די, וועלכע זיינען געבליבן נאָכן שליסן דעם געטאָ אָן אַרבעטס־קאַרטן. נאָכן גירוש איז געוואָרן אַ געיעג נאָך אַרבעטס־קאַרטן, און די דייטשע דירעקטאָרן פון די אַרבעטס־פּלעצער אויסערן געטאָ האָבן געריסן די לעצטע געלטער פאַרן אַרויסגעבן אַזאַ קאַרטע.

געציילטע טעג, נאָכן ערשטן גירוש האָט די געסטאַפּאָ פאַרלאַנגט פון יודנראַט אַ צווייטע ליסטע צו אַ נייעם גירוש. ווייזט אויס, אַז דאָס מאָל האָט זיך דער יודנראַט אָפּגעזאָגט צו טאָן די שמוציקע אַרבעט. אַלס שטראָף האָבן די יודנראַט־מיטגלידער געדאַרפט אַפּראַמען דעם שניי פון שול־הויף מיט טיי־לעפעלעך, און בראַוער האָט, מיט אַ צילינדער וואָס מען האָט אים אַרויפגעזעצט אויפן קאָפּ, אַרויסגעפירט אַ וואָגן מיט פעסער טינוף אויסערן געטאָ. אַלס צוגאָב־סאַנקציע פאַר דער העזה פון יודנראַט, האָט די געסטאַפּאָ אַרויסגעפירט מיטן צווייטן גירוש אָנהייב דעצעמבער דעם אָבמאַן פון ערשטן געטאָ, יצחק גאָזשאַנסקי און דעם קאָמענ־דאַנט פון דער יידישער פּאָליציי אהרן רובינטשיק, וועלכע זיינען געגאַנגען בראש פון המון. ווייזט אויס, אַז די אָפּ־שפּאָטונגס־נקמה פון געסטאַפּאָ אין יודנראַט איז מיט דעם נאָך נישט געווען געשטילט, און זיי האָבן זיך געקליגלט צו פאַרטיפן איר מיטן אָנטאָן גאָזשאַנסקין אַ קופּערנע פאַן מיט גלעקלעך אויפן קאָפּ, כלומערשטן אַ מין קרוין, אין וועלכער אַ מיטגייער האָט כסדר געפּויקט מיט אַ שטעקן, צום טאַקט פון באַקאַנטן יידישן פאָלקס־ליד:

"יידל מיטן פידל
בערל מיטן באַס –
זינגזשע מיר אַ לידל
אויפן מיטן גאַס" –

וואָס דער גאַנצער המון מגורשים האָט געמוזט זינגען, לויט ווי־זאָס אינסצעניזאַציע און אונטערן סטימול פון די שטעקנס און קאָלבעס פון דער וואַך. אין איין ריי נעבן גאָזשאַנסקי איז געגאַנגען דער באַקאַנטער גראָדנער פאָלקס־פידלער סקיבעלסקי, וועלכער האָט געמוזט באַגלייטן דאָס פּויקן און צימבלען מיט זיין פידל.

און אָט אַזוי האָט די פּראָצעסיע פון קרוב 3.000 אָפּגע־שפּאָטענע, פאַריאָושטע, פון גאָט פאַרגעסענע – פון צווייטן גירוש פון געטאָ 1, אַריינגעמאַרשירט מיט "מוזיק" אין קעלבאַסין, אַלס טראַנזיט־סטאַציע צום טויט. די פּראָצע־סיע איז געווען באַגלייט דורך אַ הויך־געשטעלטע געסטאַ־פּאָ־סוויטע וועלכע איז באַשטאַנען פון "הויפּט־העלד" פון טאָג, קאָמענדאַנט פון געטאָ 1 קורט וויזאָ; דעם עקס־קאָמענדאַנט פון געטאָ 2 סטרעבלאָוו; דעם סאַדיסטישן קאָמענדאַנט פון לאַגער אין קעלבאַסין קאַרל רינצלער; די הויפּט־באַאויפטראַגטע איבער דער יידן־פאַרניכטונג אין ביאַליסטאָקער קרייז היינץ הערליס און עריך שאָט, און פיל זשאַנדאַרמען.

ווי אַזוי איז אַנטשטאַנען דער לאַגער אין קעלבאַסין? – ווי שוין געזאָגט, זיינען אַלע יידן פון די שטעטלעך אין ביאַליסטאָקער קרייז אַרויסגעריסן געוואָרן דעם ערשטן נאָוועמבער 1942 פון זייערע ערטער מיטן ענד־ציל: קרעמאַטאָריום. דאַן איז גראָד געווען אַ מאַנגל אין באַנען

קיין אוישוויץ און טרעבלינקע: האָט מען זיי דעריבער אריינגעזוצט צייטווייליק אין 5 טראנזיט־לאגערן, כדי צו ווארטן אויפן טראנספּאָרט און דערביי אויך צוגרייטן די קרבנות פיזיש און מאָראליש, דורך הונגער, קעלט, שמוץ, מגפות און פייניקונגען צו זייער לעצטן וועג. קעלבאסין, דער ערגסטער פון די 5 לאגערן, איז געווען באשטימט פאר די ראיאָנען פון גראָדנע און סאָקאָלקע. ביז דעצעמבער 1942 זיינען שוין דאָרטן געווען קאָנצענטרירט, אחוץ גראָדנער מגורשים, די ארויסגעטריבענע פון 20 ערטער (לויטן א״ב): אדעלסק, אזיאר, אסטרין, אמדור, דובראָווע, דרוזגעניק, האַלינקע, יאנאָווע, לונע, נאָווידוואָר, סוכאָוואלע, סאָפּאָצקין, סאָקאָלקע, סידרע, פארטש, קאמענקע, קוזניצע, קאָריצין, קרינקע, ראָטניצע. צוזאמען זיינען דארטן געווען קאָנצענטרירט ביי 30 טויזנט יידן. קעלבאסין איז א דאָרף אויפן זעקסטן קילאָמעטער פון גראָדנע, 3 קילאָמעטער פון פערשטאָטער פארניר־פאבריק. אין די יארן 1941–1942 איז דאָרטן געווען א לאגער פון רוסישע קריגס־געפאנגענע, וועלכע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאציס אויפן אָרט. דער לאגער איז באשטאנען פון אייניקע הונדערט פינצטערע, קאלטע און ווילגאָטנע בונקערס. צוויי־שטאקיקע הארטע נארעס זיינען געווען די איינציקע מעבל־שטיק. דער קאָמענדאנט רינצלער א לאָדזשער ״פאָלקס־דויטשע״, האָט מיט זיין רשעות און סאדיזם אריבערגעשטיגן אפילו זיינע קאָלעגן די געסטאַפּאָוועס.

ביים אָנקומען פון א טראנספּאָרט פלעגן די אָנגעקומענע מענער גלייך אריינגעטריבן ווערן אין די בונקערס, בעת די וואך פלעגט אינסצעניזירן א טומל ביים טויער, כדי צו קענען צורויבן ביי די ביז פאניק דערשראקענע פרויען א טייל פון די מיטגעבראכטע זאכן. ביים ארייגיין אין די בונקערס, פלעגן געסטאפּאָוועס מיט רינצלערן בראש ״מכבד״ זיין די ניי־געקומענע מיט גומענע נאהייקעס איבער די קעפּ. יעדער בונקער איז געווען אָפּגעצוימט, און ס׳איז געווען פארבאָטן אריבערצוגיין פון איינעם אין צווייטן. אזוי ארום זיינען משפחות געוואָרן צעטיילט און זיך נישט געקענט זען. רינצלער פלעגט ארומשפאצירן איבערן שטח מיט זיין נאהייקע און מאנעווורירן מיט איר איבער קעפּ און פלייצעס ווען ער פלעגט נאָר באגעגענען. א באזונדערן סאדיזם האָט ער ארויסגעוויזן בנוגע פרויען. ער פלעגט זיי צום ביישפּיל, נייטן אפרייניקן מיט בלויזע הענט דעם פלאץ און אָנפילן זייערע ברוסט־האלטערס מיט מיסט ביז פול, כדי אוועקטראגן אין מיסט־קאסטן...

די שפּייז־ראציעס זיינען באשטאנען פון א 150 גראם ברויט מיט א מין עקלדיקן קויטיקן, נישט־דערקאָכטן זופּ. ביי אזא או סהונגערונג פלעגן מענטשן ווי שאָטנס, זיך גריבלען אין די מיסט־קאסטנס צו זוכן שפּייז־אָפּפאלן. אין רעזולטאט האָבן זיך גאנץ שנעל פארשפּרייט דיזענטעריע און טיפוס. אלס קלאָזעטן האָבן געדינט אייניקע אפענע גריבער, און ביי דער דרינגענדער באדערפעניש מצד די הונדערטער דיזענטעריע־ליידנדע פלעגט זיך בילדן א ריי פון 2 קילאָמעטער לאנג צו די גריבער.... הונגער, קראנקהייטן, שמוץ, עפּידעמיעס און יאוש האָבן געמאכט דאָס זייעריקע, און ס׳זיינען געוואָקסן די שטערבלעכקייט ווי אויך די זעלבסמאָרדן. רינצלער פלעגט זיי ציילן און טענהן, אז ס׳איז צו ווייניק. אָפטמאָל פלעגט ער ארויספירן פון א בונקער אייניקע אינטעליגענטן, לערער, דאָקטוירים א.ד. גל. און שיסן עפנטלעך אויפן אָרט. די קרבנות פון אלע מינים, 30–40 דורכשניטלעך טאָג טעגלעך פלעגט מען דערלויבן מקבר זיין נאָר אויף מאָרגן גאנץ פרי אין א דערבייאיקן וועלדל.

דורך אומוועגן איז דערגאנגען אין גראָדנע דער גוואלד־געשריי פון קעלבאסין. פון די אויסגעליידיקטע רעזערוון און שפּארנדיק פון אייגענעם ביסן ברויט אין געטאָ, האָט דער יודנראט געשיקט ברויט אין קעלבאסין. ביים טויער האָט אָבער די וואך אראָפּגענומען א היבשן חלק. ביי דער אונטשטאנערנער מהומה האָט רינצלער געמאכט ״ארדנונג״ מיט זיין נאהייקע.

לויטן באפעל פון געסטאפּאָ האָט זיך אין קעלבאסין, נאָך אין די ערשטע לאגער־טעג, געבילדעט א יודנראט פון פארטרעטער פון אלע צונויפגעטריבענע געטאָס. די טייוולאָנים האָבן אים געדארפט האָבן אלס געצייג פאר זייערע ווייטערדיקע פלענער. און ווירקלעך: רינצלער האָט געמאָלדן דעם קעלבאסינער יודנראט, אז ס׳איז ״אונמעגליך צו ווינטערן״ אין אזא לאגער. ובכן, וועט מען פון דאנען אריבערפאָרן ארבעטן אין אוישוויץ (די נאַיווע יידן פון גראָדנע און אומגעגנט האָבן נאָך אלץ נישט פארשטאנען וואָס דאָס מיינט), ווו ס׳ווארטן אויסגעצייכנטע ווינונגס־באדינגונגען, לעבנס־מיטלען בשפע א.א.וו.

אין מיטן דעצעמבער האָבן זיך שוין געצויגן טראנספּאָרטן אין אוישוויץ און טרעבלינקע לויט פאָלגעדער פּראָצעדור: זיי פלעגן ארויסגיין צו פוס אין שניי־שטורעם און פרעסט ביז סטאנציע לאָסאָסנע. אלטע לייט וואָס שטייען אָפּ ווערן דערשאָסן אויפן אָרט אדער צעטראָטן מיט די פיס. אין טומל פארלירן עלטערן די קינדער, די געשרייען און שיסערייען פארטויבן. שטעקנס קלאפּן איבער די קעפּ. רינצלער באפעלט צו זינגען ״יידל מיטן פידל״. נאָך א שעה גאנג קומט אן דער טראנספּאָרט אין לאָסאָסנע. מען שפּארט אריין אין די וואגאָנען ביז דערשטיקט צו ווערן. אין טרעבלינקע

פלעגט מען אָנקומען אויף מאָרגן. אין אוישוויץ פלעגט מען פאָרן 2–3 טעג.

און אָט אזוי איז אין משך פון א פּאָר וואָכן קעלבאסין אויסגעליידיקט געוואָרן, און פון 30 טויזנט זיינען געבליבן ביי 3 טויזנט. 14־טן דעצעמבער איז ארויסגעפירט געוואָרן א טראנספּאָרט גראָדנער. ביי דער געלעגנהייט האָט רינצ־לער אייגנהענטיק דערשאָסן יצחק גאָזשאנסקין. פון די כמעט 5.000 גראָדנער וואָס זיינען געווען אין לאגער, זיינען דאָרט געבליבן קוים 600. 19־טן דעצעמבער איז געקומען אן אומדערווארטער באפעל, אז די 3 טויזנט רעשטלעך אין קעלבאסין זאָלן גיין צוריק אין גראָדנער געטאָ. די "פּראָצעסיע" פון די 3.000 איז אָנגעקומען דעם זעלבן אָוונט אין גראָדנע. דאָס זיינען געווען מענטשן־שאָטנס, צעביילטע, צעשלאָגענע, מיט פיס איינגעוויקלטע אין שמאטעס. זיי האָבן ארויסגעשריען אין ווילדע בלוט־פארגליווערנדע קולות, א מין געשריי, וואָס דאָס זאל זיין לויטן באפעל: "יידל מיטן פידל". די געטאָ האָט זיך באמיט שנעל ראטעווען די רעשטלעך, דערקוויקן זיי די נשמה, דערווארעמען, לייגן שלאָפן. אָבער א קענטיקער טייל פון זיי האָט שוין נישט אויסגעהאלטן און אין געציילטע טעג ארום געשטאָרבן.

די ליקווידאציע פון געטאָ 2 און די גירושים פון געטאָ 1 האָבן אויפגעטרייסלט די אונטערגרונט־באוועגונג. טראָץ זייער פאקטישער אָנמאכט, האָבן זיך די אקטיוויסטן פאָרגעוואָרפן דאָס נישט־רעאגירן אין די מאָמענטן פון גירוש. אייניקע האָבן געמיינט, אז מען האָט געקענט דערמוטיקן די אפאטישע נידערגעשלאָגענע מאסן און אפשר ארויסראטעווען א טייל דורכן אנטלויפן אין וועלדער. די הויפּט־שוועריקייט איז אָבער געווען דער מאנגל אין געווער, וואָס ס'איז אוממעגלעך געווען צו באקומען אין געטאָ. א פּאָר אונטערגרונט־גרופּן (פון "דרור" און פון "ביתר") האָבן געפּרווט זיך אדורכרייסן אין וועלדער אפילו אָן געווער. זיי זיינען אָבער נישט געקומען צוריק און נישט דערגאנגען אהין. גיין אין וואלד אָן א וועלכן ס'איז אפילו עלעמענטארן געווער – איז געווען א האָפענונגסלאָזער שריט. רייזנער האָט דערציילט וועגן הונדערטער קערפּערס פון דערשאָסענע יידן, וועלכע זיינען געלאָפן אין די וועלדער אומבאוואָפנט. נאָך די אומגעלונגענע וואלד־פּרוון האָט די אונטערגרונט באשלאָסן, אז די מיידלעך זאָלן זיך דורכרייסן קיין ביאליסטאָק און די מענער־אקטיוויסטן זאָלן בעת אן אקציע דאָך פּרוון שטעלן א ווידערשטאנד, אָדער ווי זיי האָבן דאָס גערופן: "א קאָנטראקציע". צו יענער צייט איז צוויי גראָדנער קעמפערינס חאסיע בעליצקי און צילע שאכנעס געלונגען אריבערצופירן אין ביאליסטאָק א כעמיש ווארשטאטל פון פאלשע דאָקומענטן, וואָס ס'איז געווען אין יענע אומשטענדן א געוואגטער אויפטו און א וויכטיקער שריט צו דערמעגלעכן זיך באוועגן מיט ארישע דאָקומענטן.

במשך פון געציילטע וואכן נאכן צוריקקער פון די קעלבאסינער רעשטלעך אין גראדנע, האט די געסטאפא זיך געגרייט צו א גרויסצוגיקער "אקציע". דאסמאל האט זיך געהאנדלט אין ארויספירן ניט 2–3 טויזנט, נאר גאנצע 10 טויזנט מיט אמאל. דאס האט געדארפט זיין דער ראדי־קאלער שריט צו א שנעלער "ענטיודישונג" פון דער שטאט. אויפן יודנראט האבן די מערדער זיך שוין נישט געקענט פארלאזן. די געסטאפא האט באהערשט די קארטאטעקע פון סטאטיסטישן אמט פון יודנראט און האט איצט אליין צונויפגעשטעלט די נאמינאלע רשימות פון די 10 טויזנט נייע קרבנות. זיי האבן אויך אנגעגרייט די עווידענץ פון אלע ארבעטער־קאדרן אין געטאָ און אויסערן געטאָ, ווי אויך פון די יודנראט– און פאליציי־באאמטע, וואָס באקומען דערווייל די פיקטיווע גנאד פון א לעבן־פּראָלאָנגאציע. אויך האָט די געסטאפּאָ, אונטער שטרענגער דראָונג, זיך באוואָרנט די גע־האָרכזאמקייט פון דער יידישער פּאָליציי ביים ארויספירן דורך איר די באפעלן בעתן גירוש. דער צוגרייטונגס־אפאראט צו דער אקציע האָט פונקציאָנירט פּינקטלעך אפילו ביזן דיקטירן דעם יודנראט אן אויפרוף, אין וועלכן ער האָט געטענהט, אז ס'איז צוועקלאָז זיך צו באהאלטן; אז דעם געטאָ מוז מען אָפּראַמען צוליב דראָענדיקע מגפות און אז, אדרבא, אין די לאגערן וועט מען זיך צונויפטרעפן מיט די קרובים פון די פריערדיקע גירושים...

נאָך די אלע הכנות האָבן וויזאָ און סטרעבלאָוו, דעם 18־טן יאנואר, אין א פּראָסטיקן אָוונט, אָנגעזאָגט מיט א העפטיקער שיסעריי זייער אָנקומען אין געטאָ. ס'ווערט גלייך א פאניק. ס'פאלן קרבנות, מ'לויפט אין די "מעלינעס", די גאסן ווערן פוסט. די "אקציע" איז אין פולן גאנג. פון הויז צו הויז, מיט רשימות אין די הענט, פירט ארויס די פּאָליציי אלט און יונג. אין דער ערשטער נאכט ווערן 1700 מענטשן אריינגעטריבן אין זאמל־פונקט אין דער גרויסער שול.

די נאכט פון 18־טן אויפן 19־טן יאנואר איז געווען די פּרעלודיע צום גרויל, וואָס איז אָנגעגאנגען במשך פון 4 מעת־לעתן: 19־טן, 20־טן, 21־טן און 22־טן יאנואר אין אָוונט, ביז וואנען ס'איז געווארן אויסגעפילט די נאָרמע, און אפילו נאָך מערער. די אקציע איז פארענדיקט געוואָרן ערשט נאָך דעם, ווי 10.500 מענטשן זיינען ארויסגעריסן געוואָרן פון געטאָ און אפגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. במשך פון דינסטיק, 19־טן יאנואר האָבן די מחבלים ארויסגענומען נאָך 1.000, וועלכע צוזאמען מיט די ארויסגעפירטע אין דער פאָריקער

נאכט האָבן געבילדעט דעם ערשטן טראַנספּאָרט 2.700 נפשות, וועלכער איז אין 21 וואַגאָנען אוועק דעם זעלבן טאָג. אויף מאָרגן מיטוואָך דעם 20־טן האָט די געסטאַפּאָ געקענט ראַפּאָרטירן אין ביאַליסטאָק וועגן א גרעסערע "דערגריי־כונג": 25 וואַגאָנען. פאַרוואָס "דערגרייכונג"? ווייל שוין פון ערשטן טאָג איז די אויספירונג פון דער "אַקציע" געוואָרן פאַר די מערדער זייער קאָמפּליצירט: א זייער קענטיקער טייל פון געטאָ איז שוין געלעגן פאַרשטעקט אין די מעלינעס און בונקערס, און דאָס גיין "פון הויז צו הויז" וואָלט בשום אופן נישט געגעבן די גענוגיקע צאָל פאַר די טראַנספּאָרטן. דאָס מאָל, אין אָנבליק פון דעם אַקציע־פּאַרנעם, האָבן זיך פאַרשטעקט אויך די "פּריווילעגירטע", די באַזיצער פון ארבעטס־קאַרטן. די געסטאַפּאָ האָט אָנגענומען א קעגן־מיטל: דורך דער יידישער פּאָליציי האָט זי געלאָזט וויסן, וועלכע קאַטעגאָריעס פאַלן נישט אַרונטער דעם גירוש, און נעמלעך: די ארבעטער פון דער וואַליקעס– און קראָכמאַל פאַבריקן, די באַשעפטיקטע ביי דער געסטאַפּאָ און די אָנגעשטעלטע פון שפּיטאָל, יודנראַט און פּאָליציי און זייערע פאַמיליעס. זיי אַלע וועלן ווערן קאָנצענטרירט און לעבן זיכער אין געוויסע ערטער אין שטאָט. פון דער מעלדונג האָט מען געקענט פאַרשטיין, אַז די געטאָ ווערט פולשטענדיק ליקווידירט. ובכן, צו בלייבן פאַרשטעקט אויף לאַנג אין די בונקערס און מעלינעס איז אַזוי גוט ווי צו ווערן באַגראָבן לעבעדיקערהייט. א דאַנק דעם שפּיצלדיקן אַרגומענט זיינען טאַקע א סך, סיי "לעגאַלע" (מיט קאַרטן) און סיי "אומלע־גאַלע" אַרויס פון די באַהעלטענישן. פאַר די אָפּטימיסטן פון יודנראַט, וואָס האָבן געבויט זייער אָפּטימיזם פון "איבער־לעבן זיי" אויף דער איבערצייגונג, אַז דאָס איינשפּאַנען זיך אין שווערע ארבעט, אַפילו מיט די לעצטע כוחות, פאַר דער ווערמאַכט וועט ראַטעווען דאָס לעבן – האָט געשלאָגן די העכסטע שעה פון אַנטוישונג. איצט איז געקומען דער סוף צו דער יודנראַט־אינדוסטריע, צו אַלע אירע פאַבריקן און וואַרשטאַטן. די ארבעטס־קאַרטן זיינען געוואָרן א ווערט־לאָז שטיקל פּאַפּיר, און די טויזנטער ארבעטער מיט די פאַמיליעס זיינען, פונקט ווי די "אומלעגאַלע", געיאָגט געוואָרן צו די טראַנספּאָרט־וואַגאָנען. אַפילו די דייטשע אונטערנעמונגען פון אויסערן געטא האָבן מער נישט געגעבן קיין שוץ. נישט נאָר די פּשוטע ארבעטער, נאָר אַפילו די פאַכלייט. אמת, זייערע דירעקטאָרן האָבן זיך באַמיט פאַר "זייערע" יידן אַבער די געסטאַפּאַ, געטריי דעם באַפעל פון שנעלער ליקווידאַציע פון געטאָ, איז נישט געגאַנגען אויף קיין שום קאָמפּראָמיסן. און נישט נאָר נייטיקע און פּראָדוקטיווע פאַכלייט, נאָר אַפילו א היבשע צאָל פון דער יידישער פּאָליציי זיינען געוואָרן אויס יחסנים. ס'זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויך די קראַנקע פון שפּיטאָל, צוזאַמען מיט די דאָקטוירים און שפּיטאָל־פּערסאָנאַל. אייניקע דאָקטוירים (קלינגער, גיטיס און פּרוי גערשוני), ווי אויך לערער (משה וואַלדמאַן און פּרוי) האָבן זיך גענומען דאָס לעבן אין געטא און אַנדערע (די דאָקטוירים ניימאַן, פּינקעל, סאַיעט) האָבן דאָס געמאַכט אויפן וועג קיין אוישוויץ.

בעת דער 4־טאָגיקער אַקציע זיינען געפאַלן אין געטא 76 מענטשן, צווישן זיי: די וועלכע האָבן נישט געוואָלט אַרויסגיין פון די הייזער און זיינען דערמאָרדעט געוואָרן אויפן אָרט (אַפילו מיט "דום־דום"־קוילן); אַלטע און שוואַכע וועלכע זיינען אָפּגעשטאַנען אויפן וועג צו דער גרויסער שול, אָדער פון דאָרט צו די וואַגאָנען און דערשאָסן געוואָרן, און אויך געפאַלענע צווישן המון אין דער גרויסער שול, פון סתם שיסן אַזוי־זיך דורך וויזאַ און סטרעבלאַוו. במשך פון אייניקע טעג זיינען די הרוגים געלעגן אין שניי אויף די גאַסן, און קראָען האָבן געפּיקט זייערע קערפּער, ווייל די געסטאַפּאַ האָט נאָך נישט דערלויבט די קבורה. 23־טן יאַנואַר 1943 זיינען פון די 25 טויזנט יידן וואָס זיינען געווען אין גראָדנע דעם 22־טן יוני 1941 געבליבן ביי 2.500 וואָס זיינען נאָך געווען מכלומרשט "לעגאַלע", און אומגעפער אַזויפיל "אומלעגאַלע" און פאַרשטעקטע. דער געטאָ־שטח איז געוואָרן איינגעשרומפּט און זיין מזרח־גרענעץ איז איצט געווען דאָס שמוקלערשע געסל.

בעת דער אַקציע איז די אונטערגרונט געווען פּאַראַליזירט. א פּרוּוו צו ליקווידירן סטרעבלאַוון האָט זיך געענדיקט מיטן פאַלן פון די קעמפער מאָטל קופּערמאַן און נחום קראַוועץ (פון גדוד "הכרמל" פון "השומר הצעיר"). א צווייטער פּרוּוו צו רעוואָלטירן דעם המון אין גרויסער שול, אַז זיי זאָלן הרגענען וויזאַן און אַנטלויפן דורך די פענצטער, איז אויך נישט געלונגען.

נישט איין מאָל האָט מען די גראָדנער שארית־הפּליטה, וואָס האָבן דורכגעמאַכט די גרויסע אַקציע, געשטעלט די הארבע פראַגע: ווי אַזוי איז עס מעגלעך געווען, אַז א צענדליק געסטאַפּאָווצעס (וויזאָ האָט געהאַט צו זיין רשות 11 מענטשן פון זיין שטאַב) זאָלן קענען אַרויסרייסן אַזוי לייכט 10.500 מענטשן אין 4 טעג? און פאַרוואָס איז נישט געקומען צו קיין שום ווידערשטאַנד־אַקטן בעת די גרושים?

ענטפערן זיינען פאַראַן אייניקע. מען דאַרף געדענקען, אַז אין אָנהויב 1943 האָט מען נאָך אין גראָדנער געטאָ נישט געהאַט קיין אַנונג, וואָס עס זיינען אוישוויץ און טרעבלינקע. און ווייזט אויס, אַז אַפילו דר. בראַווער און דער גאַנצער יודנראַט האָבן נישט געוווּסט. דער יודנראַט אַליין האָט דאָך צו וויסן געגעבן, אַז אוישוויץ מיינט: ארבעטן און לעבן. א צווייטע תשובה איז, אַז דער יאוש און דעפּרעסיע האָבן אַזוי,

צעבראָכן די מענטשן, אז מען האָט געוווסט אז ערגער קען שוין נישט זיין, און במילא איז נישטא וואָס צו פארלירן. און היות ״עס קען דאָך נישט זיין, אז מען זאָל אומברענגען א גאנץ פאָלק״ – איז וואָס עס זאָל נישט זיין אין אוישוויץ צי טרעבלינקע, איז שוין בעסער ווי צו ציטערן יעדער רגע אין געטאָ פארן לעבן. און דערצו איז נאָך צוגעקומען די זיכערקייט, אז די געטאָ ווערט ליקווידירט – טאָ וואס קען מען שוין דערווארטן פון דער באהעלטעניש, אויב נישט אז פריער־שפעטער וועט זי ווערן א קבר?

דערצו דארף מען צוגעבן נאָך א ריי פאקטאָרן: די אָפנארעריי, שווינדל און כיטרע שפיצלעך פון די מערדער, כדי אריינצונארן די קרבנות אין דער פאסטקע; די נאַיווקייט און דעזאָריענטאציע פון איין טייל יידן און דעם פאטאליזם פון א צווייטן טייל, און אויך דעם איינגעוואָרצלטן יידישן געפיל פון פאמיליע־צוגעבונדנקייט, וואָס ס׳איז געווען די סיבה פון זעלטנקייט פון מעגלעכן אינדיווידועלן אנטלויפן.

וואָס ס׳איז שייך דאָס נישט־פאָרקומען פון ווידערשטאנד־אקטן, האָבן מיר די סיבות פון דעם געזען אין די אויבנגע־בראכטע פאקטן וועגן דער אונטערגרונט־באוועגונג. מיר וועלן נאָך דערצו דערמאָנען: פון איין זייט דעם נאצישן טייוולאָנישן מאנעווער פון פארבינדן אן אינווידועלן אקט מיט א כלל־פאראנטוואָרטלעכקייט, און פון דער צווייטער זייט דאָס יידיש סאָלידאריש געפיל פון אחריות.

5. לעצטע געטאָ־קאָנוולסיעס
(ענדע יאנואר – 11 מערץ 1943)

נאָך דער אקציע פון 19־טן – 22־טן יאנואר זיינען געבליבן אין געטאָ ביי 5200 נפשות, פון זיי ביי 2500 ״לעגאלע״ און דאָס רעשט – פארשטעקטע און באהאלטענע ״אומלעגאלע״. פון איצט אָן זיינען שוין אלע האָפענונגען אויסגערונען. און הגם מען האָט נאָך אין איבערגעבליבענעם געטאָ קיין אנונג נישט געהאט וועגן די גאז־קאמערן, האָט מען שוין געוווסט אויף זיכער, אז פון אוישוויץ און טרעבלינקע קומט מען נישט צוריק. אָבער וואָס אומפארמיידלעכער ס׳איז געוואָרן די לעבנס־געפאר, אלץ מער איז געוואָקסן ביי די איבערגעבליבענע דער דראנג צו איבערלעבן די שונאים. מען האָט זיך געוואָלט ראטעווען אויף אלע מעגלעכע אופנים, ווי א מענטש וואָס טרינקט זיך כאפט זיך אן אן א שטרוי. אין עקסטרעמען יאוש האָט מען געלייגט איבערטריבענע האָפענונגען אויף מער זיכערע און לאנגשטאנד־האפטיקע מעלינעס און בונקערס, כאָטש ס׳איז געווען נישט מער ווי אן אילוזיע. יעדן טאָג האָט מען זיך געריכט אויף נייע ״אקציעס״, וואָס וועלן מאכן א סוף צום געטאָ. די געסטאפּאָ איז נאָך ווייטער אָנגעגאַנגען מיט איר שווינדל און האָט פאר־זיכערט, אז טראנספּאָרטן וועלן שוין מער נישט זיין. דער יודנראט איז געוואָרן געצוווּנגען צו באַרויִקן און רופן צו ארבעט אין די איבערגעבליבענע געטאָ־ווארשטאטן. די געסטאפּאָ האָט אפילו פארגרעסערט די שפייז־ראציעס און געטיילט אזוינע שפייזן, וואָס אין געטאָ האָט מען דאָס קיינמאָל נישט געזען. ס׳איז אפּגעלאָזן געוואָרן די שטרענגע שמירה ביים טויער. א באווייז, אז די איבערגעבליבענער געטאָ ״סטאביליזירט״ זיך און בלייבט אויפן אויבערפלאך, האָט מען געוואָלט זען אין דעם, וואָס 2 וואָכן נאָך דער יאנואר אקציע איז פארקלענערט געוואָרן די געטאָ ביז א דריטל פון איר אורשפּרינגלעכן שטח. במשך פון דער אָטעם־אפכאפנדער פויזע אין גראָדנע, האָט וויזאָ געבושעוועט אין געטאָ־ביאליסטאָק, ווו ער האָט אין דער וואָך פון 5־טן ביזן 12־טן פעברואר דערמאָרדעט 900 און ארויסגעשיקט 9.000 אין די פארניכטונגס־לאגערן. נאָר אָט איז ער צוריקגעקומען אין גראָדנע, און פון איצט־אָן לויפן די ענדגילטיקע ליקווידאציע־שריט מיט א צוגעאיילטער געשווינדקייט. פרייטיק, 12־טן פעברואר פארלאנגט ער פון יודנראט, אז 400 מענטשן זאָלן זיך שטעלן אויף מאָרגן פרי צו דער ארבעט אין מיליטערישע פלעצער אויסערן געטאָ. אייגנט־לעך זעט עס אויס צו זיין נאָך א סימן, אז ס׳האנדלט זיך נישט וועגן א גירוש. והא־ראיה: אין געטאָ פעלן דאָך אויס ארבעטס־קרעפטן, נאָר די ווערמאכט נויטיקט זיך אין מענטשן. און כאָטש אין זעלבן אוונט האָט מען זיך דערוווסט, אז אויף דער לאָסאָסנער באן־סטאנציע שטייט א צוג מיטליידיקע וואגאָנען, (וואָס ס׳קען זיין אן אנדייט אויף א גאָר נאָענטער אקציע), דאָך האָבן זיך אויף מאָרגן פרי, 13־טן פעברואר געשטעלט אויפן שולהויף־פלאץ די 400 מענער און פרויען (דאָס מאָל, צוליבן מאנגל אין מענער־ארבעטער האָט מען די קוואָטע פארפילט מיט פרויען). אָבער גלייך נאָך דעם זיינען ווי פון דער ערד אויסגעוואָקסן וויזאָ און סטרעבלאָוו. אויס מיט דער שפיל: מ׳שיסט, מ׳טרייבט אריין אין דער גרויסער שול. די פרויען וואָס גייען הינטער די מענער פרוון אנטלויפן. 100 פרויען פאלן פון די קוילן אויפן אָרט. אין געטאָ אנטשטייט א פאניק. די גאסן ווערן פוסט. אלע זיינען אין די בונקערס. דער טראנספּאָרט מוז אָבער פארפולט ווערן. וויזאָ און סטרעבלאָוו רייסן זיך אריין אין יודנראט, מ׳פירט ארויס כמעט אלע זיינע מיטגלידער און אויך דעם פערסאָנאל. די ארבעטער־בריגאדעס וואָס קערן זיך צוריק פון דרויסן אין געטאָ, ווערן דירעקט פון געטאָ־טויער געטריבן אין דער גרויסער שול. אהין ווערן אויך געבראכט די אזוי זיכערע ביז איצט מענטשן פון די

"איזאָלאַטאָרן", ווו ס'זיינען געווען די סאַמע נויטיקסטע ווארשטאַט־אַרבעטער: די לעצטע 500 פון דער וואַליקעס־פאַבריק און די רעשטלעך פון דער קראַכמאַל־פאַבריק. אין די צוויי אַרבעטס־פּלעצער זיינען געבליבן נאָר געציילטע פאַכלייט וואָס אַרבעטן דירעקט פאַר דער געסטאַפּאָ. אין דער גרויסער שול פּרוווט מען זיך אַדורכ־רייסן דורך טיר און פענצטער. צענדליקער פאַלן פון די קוילן. אויף די שעה פון דר. בראַוור האָט דאָס מאָל געשלאָגן: וויזאָ בכבודו ובעצמו שענקט אים א קויל אין קאָפּ. 10 אין אָוונט: די גירוש־קוואָטע איז נאָך נישט פאַרפולט. א טייל פון שפּיטאָל־פּערסאָנאַל דערגענצט איר. זונטיק, 14־טן פעברואַר, 3 א זייגער פאַרטאָג ווערן 2500 געפּירט אין לאַסאָסנע און פון דאָרט אין טרעבלינקע.

זונטיק האָבן זיך די מערדער אָפּגערוט. די געטאָ־רעשטלעך ליגן אין די בונקערס. קיין לעבעדיק נפש, אחוץ די פּאָליציי, אין די גאַסן. מאָנטיק פרי ווערט די אַקציע באַנייט. די זשאַנדאַרמען זוכן, נישטערן, שמעקן אויס די בונקערס. דאָס מאָל זאָגט זיך אָפּ די יידישע פּאָליציי מיטצוהעלפן. זיי ווייסן שוין, אז עס וועט זיי נישט העלפן און אויך זיי וועלן נישט אויסמיידן טרעבלינקע. דער שלל פון טאָג איז א קנאַפּער: קוים 200 מענטשן. ווי באַלד אַזוי, שלעפּט מען אַרויס די לעצטע "מיוחסים" פון די איזאָלאַטאָרן, אָט די אַלע וועמען מ'האָט צוגעזאָגט, אז מ'וועט זיי אַריבערפירן אויף לעבן און אַרבעט אין ביאַליסטאָק. אין דער נאַכט פון 15־טן אויפן 16־טן פעברואַר, 3 פאַרטאָג, ווערן אַרויסגעפירט נאָך 1600 מענטשן קיין טרעבלינקע. 200 מענטשן זיינען נאָך געבליבן אין שול צוליבן מאַנגל אין וואַגאָנען. אונטערוועגס שפּרינגען צענדליקער מענטשן פון די וואַגאָנען, אָבער כמעט אַלע ווערן צעשמעטערט אָדער דערשאָסן.

ווי אַזוי דער צווייטער טראַנספּאָרט אין טרעבלינקע איז געגאַנגען צו די גאַז־קאַמערן, האָט מען זיך שפּעטער דערוווּסט פון 2 טרעבלינקער לעבנגעבליבענע, וועלכע האָבן געזען, ווי אַזוי דער גראָדנער טראַנספּאָרט, נאָכן אָנקומען דעם זעלבן אָוונט אין פאַרניכטונגס־לאַגער, איז אויפגעפּאָדערט געוואָרן זיך אויסטאָן פאַרן אַריינגיין אין די גאַז־קאַמערן. די גראָדנער האָבן זיך אָפּגעזאָגט און זיך געוואָרפן מיט מעסערס אויף די מערדער. א שיסעריי און גראַנאַטן האָבן זיי איינגעשטילט. אָבער זיי האָבן זיך נישט אויסגעטאָן און זיי זיינען אין די קליידער אַוועק צום טויט — וואָס ס'איז געווען אן איינציקער פאַל אין טרעבלינקע.

אייגנטלעך, האָט וויזאָ שוין געהאַלטן איצט דעם גראָדנער געטאָ פאַר "ערלידיקט", ווייל דעם זעלבן טאָג, 16־טן פעברואַר, האָט ער צו וויסן געגעבן, אז די אַקציע איז געענדיקט, און ער האָט פאַרלאָזן די געטאָ. פאַרן אַרויסגיין האָט ער נאָך געמאַכט א "גרויסמוטיקן זשעסט", די 200 איבערגעבליבענע אין דער גרויסער שול נאָכן גירוש פון די 1.600 האָט ער באַווויליקט צו "באַפרייען". איצט אז עס איז קוים געבליבן אין געטאָ איבער 1000 מענטשן (א חוץ אייניקע הונדערט פאַרשטעקטע אין די בונקערס אויפן אָפּגערוימטן געטאָ־שטח), איז דער געטאָ איינגעשרומפּן געוואָרן אין 16 הייזער אויף עק זאַמקאָווער גאַס. א לעבנגעבליבענער פון אָט דעם געטאָ־איבערבלייבעכץ דערציילט וואָס פאַר א גרויליק בילד עס האָט זיך פאַר אים אַנטפּלעקט, ווען ער איז אַרויסגעגאַנגען פון א בונקער פון אונטער דער גרויסער שול, נאָך די פעברואַר־גירושים. ווו דאָס אויג האָט זיך נאָר געווענדעט, האָט ער געזען דעם רעזולטאַט פון דער בלוט־באָד, וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען די לעצטע טעג: פאַר־פראָרענע קערפּערס מיט פאַרגליווערט בלוט אויף זיי, ליגן אין רויט־פאַרפלעקטן שניי. ביים אַריינגאַנג אין דער גרויסער שול און אינעווייניק, איז איין מיש־מאַש פון פאַר־בלוטיקטע קערפּערס, ספרים, רוקזעק. די ווענט צעשאָסענע צעלעכערטע. במשך פון טאָג זיינען אויפגעזאַמלט געוואָרן ביי 300 דערשאָסענע קרבנות. אין די גאַסן פול מיט פעדערן, פון צעריסענע קישנס, זיינען ווי רויב־פייגל אָנגעפאַלן פויערים מיט זייערע וועגענער אָפּצוקויפן יידיש פאַרמעגן פאַר גראָשנס פון א ציווילן דייטש, וואָס האָט אָפּגעקויפט אין הורט פון דער מאַכט דאָס פאַרבליבענע געטאָ־פאַרמעגן. די "טראַנסאַקציע" איז פאָרגעקומען לויט אַלע כללים פון דער דייטשער ווירטשאַפט־פירונג, וואָס האָט צוגלייך מיט די גאָלדענע ציינער און די האָר פון די אוישוויצער־טרעבלינקער קרבנות, אויך געוווּסט צו פּראָפיטירן געהע־ריק פון די רעשטלעך מעבל־שטיק און צעפליקטע פערענעס אין ליקווידירטן גראָדנער געטאָ.

אויף מאָרגן, 17־טן פעברואַר האָט זיך וויזאָ צוריקגע־קערט אין געטאָ. ער האָט געהאַט א געוויכטיקע סיבה דערצו: אמת, לעבעדיקע עדות פון זיינע מעשים זיינען שוין כמעט ווי נישטאָ, אָבער דער יודנראַט־אַרכיוו שרייט נאָך אַרויס וועגן דעם פון יעדן מינדעסטן פּראָטאָקאָל און פּאַפּירל. צי האָט ער שוין דאַן געצווייפלט אין דעם טויזנט־יאָריקן דריטן רייך און האָט זיך דערשראָקן אויף אן אמת פאַר די "אותיות פורחות" פון די דאָקומענטן? — ווייל נישט נאָר האָט ער באַפוילן צו פאַרברענען דעם גאַנצן אַרכיוו, נאָר ער, וועמען די צייט איז געווען צו קורץ צו אַנטפּלעקן זיין גבורה אויף ביידע פראָנטן: געטאָ גראָדנע און געטאָ ביאַליסטאָק, האָט גראָד איצט פאַרשווענדעט א גאַנצן טאָג כדי צו היטן ביים אויטאָ־דאַ־פע פון יודנראַט־אַרכיוו, אז קיין איין פּאַפּירל זאָל נישט אויסמיידן דעם פייער.

אזא שרעק האָט, ווייזט־אויס, אויף אים אָנגעוואָרפן דער ארכיוו. און אזוי, צוגלייך מיט די קרבנות, זיינען אויך אוועק מיטן רויך די מיט בלוט פארשריבענע בלעטער פון יודנ־ראט.

איצט נאָך דער ענדע פון יודנראט, האָט די געסטאפּאָ פארגיטיקט – אויף געציילטע טעג – איר געטרייען מיט־העלפער, דעם פּאָליציי־הויפּט סרעברעניק, וועלכער איז געוואָרן באשטימט אלס ראש פון געטאָ. מיט דעם האָט זיך אייגענטלעך געשלאָסן די געשיכטע פון יודנראט, און ס׳איז געווען סימפּטאָמאטיש, אז אנשטאָט דעם אנשטענדיקן, קולטורעלן און טראגישן דר. בראוער איז געקומען דער קאָרופּטירטער, ברוטאלער און געוויסנלאָזער סרעברעניק. כאָטש מיר קענען נישט נעמען אויף זיך די טאָגע פון א ריכטער צו אורטיילן אלזייטיק די געטאָ־פירערשאפט פון בראווערן, מוזן מיר געדענקען די ווערטער, וואָס דער העלדישער קעמפער טענענבוים־טאמאראָף, וועלכער האָט גוט געקענט די געטאָ־פארהעלטענישן, האָט געזאָגט וועגן אים, שטעלנדיק אים אויף איין מדרגה מיט 2 אנדערע קריסטאָל־ריינע יודנראט־פירער: דעם אינזש. טשערניא־קאָוו פון געטאָ ווארשע און באראש פון געטאָ ביאליסטאָק.

אין דעם איצט כמעט אָפּגעווישטן געטאָ איז געוואָרן טויט־שטיל נאָך פאר דעם לעצטן גסיסה־צאפּל. אויף ארבעט גייט מען נישט ארויס. מען פּרוווט ארויסלויפן, מ׳וויל זיך ראטעווען אין לעצטן מאמענט, מ׳וויל נאָך כאפּן דעם לעצטן שאנס צו לעבן. אָבער עס העלפט נישט. די קריסטן אין שטאָט נעמען צו דאָס ביסל געלט און גיבן ארויס די קרבנות דער געסטאפּאָ. און וויזאָ ענדיקט זיי מיט ״דום־דום״ קוילן אזוי, אז מען קען זיי אפילו נישט דערקענען. יעדע פּאָר טעג ווערט א בהלה מיט א שיסעריי אין דעם שטיקל געטאָ־גאס: דאָס קומט וויזאָ מיט זיין טעגלעכן שלל, אמאָל 20 און אמאָל מערער יידן געכאפּטע אין שטאָט. מען שיסט זיי אויפן אָרט. זייערע נאָך זשיפּענדיקע קערפּערס בלוטיקן און בילדן איין מאסע פון בלוט און פלייש, און כל־זמן עס באוועגט זיך נאָך א פוס, צי א האנט, שיסט מען אריין אין דער מאסע נאָך א ביסל בליי, ביז וואנען קיין גוף באוועגט זיך נישט מער. און די קערפּערס מוזן אזוי ליגן א גאנצן טאָג, כדי אָנזעטיקן די בלוט־דורשטיקע אויגן פון די זשאנדארמען.

אזוי ווערט דערציילט וועגן א גרופּע פון ביי 50 פאר־האלטענע מענער און פרויען, וועלכע זיינען געוואָרן אנטדעקט נעבן פּישקי אין די קאלך־בערג: ״נאָכן ארויסהער־גענען אויפן אָרט דעם גרעסטן טייל פון זיי, האט וויזאָ אראָפּגעבראכט 18 איבערגעבליבענע אין געטאָ אריין, כדי צו געבן אן עפנטלעכן ״ספּעקטאקל״ פאר זיינע מיט־העלפער און אויך אן אָנלערנונג פאר דעם לעצטע הייפל יידן פון געטאָ. די 18 לעבעדיקע מתים, באָרוועסע און אָפּ־געריסענע, צווישן זיי א פרוי מיט א זויג־קינד אויף דער האנט, די קעפּ שוידערלעך צובלוטיקט, ווערן צוגעשטעלט צו דער וואנט. א קנאל פון די אויטאָמאטישע ביקסן. די קער־פּערס פאלן איינע אויף די אנדערע, און פון צונויפגעקוועטשטן קערפּער־בערגל רינט און ריזלט א שטראָם פון בלוט. דער שניי ווערט רויט. די בלוטיקע הורבע פון קרבנות בלייבט ליגן א גאנצן טאָג. אין אָוונט ברענגט א פּאָליציאנט א פּאָר יידן אויף אָפּצוראמען דעם שטח. פון דער בלאטע וואָס האָט זיך געבילדעט פון בלוטיקן שניי שעפּט דער ייד ארויס מיט א רידל דאָס בלוט און גיסט אריין אין עמער״...

אָט אזוי האָט דער פארטרעטער פון ״הערן־פּאָלק״ אין גראָדנע געפייערט זיין נצחון מיט אן אפּאָקאליפּטישער טריומף־סצענע, וואָס ווייזט ווי אזוי ער האָט יידיש בלוט אזוי פיל פארגאָסן, אז עס לאָזט זיך שעפּן ווי וואסער.

6. גבורה און פלאמען.

(גראָדנער פארטיזאנער אין געטאָ און אין וואלד)

מיר האָבן אין איינעם פון די פריערדיקע קאפּיטלען דערמאָנט וועגן די אומגעלונגענע פּרוון, וואָס די אונטער־גרונט פון דער חלוצישער יוגנט־באוועגונג ״השומר הצעיר״ און ״ביתר״ האָט געמאכט פאר דער גרויסער אקציע כדי צושטיין צו די פארטיזאנער אין וואלד, און די סיבות פון זייער דורכפאל. צוליב היסטארישער פּינקטלעכקייט און מיטן ווילן צו איבערלאָזן דעם משפּט פון דער געשיכטע א זכר פון יעדן מינדעסטן אקט פון יידישן ווידערשטאנד פון גראָדנע, פארצייכענען מיר דאָ די פּרוון און די גבורה־מעשים פון אלע אנדערע גרופּן און קרייזן, וועלכע זיינען דערגאנגען צו אונדזער וויסן.

נאָך דער אָפּשליסונג פון געטאָ אָנהויב נאָוועמבער 1942 איז א גרופּע קצבים און ארבעטער (צווישן זיי שבתי גארבולסקי, אייזיק שעוואכאָוויטש, א וואסילישקער קצב און א געוויסער בחור פייוול פון סאבאקיטשי) ארויס אין די נאטשי־וועלדער ביי ראדין כדי זוכן א קאָנטאקט מיט די פארטיזאנער. די רוסישע פארטיזאנער־גרופּע האָט זיי נישט אָנגענומען, ווייל זיי זיינען געקומען אָן געווער. צו באקומען געווער איז געווען אוממעגלעך, און די גרופּע האָט זיך געמוזט צוריקקערן אין געטאָ.

אָנהויב יאנואר 1943 איז ארויס פון געטאָ א צווייטע גרופּע פון 16 בחורים פון די זעלבע קרייזן, מיט ידידיה קאמינסקי

בראש – אָבער זיי איז נישט געלונגען צו קאָנטאַקטירן די פּאַרטיזאַנער־קאָנצענטראַציע אין וואַלד און האָבן זיך אויך צוריקגעקערט אין געטאָ. א פּאַראַלעלע גרופּע פון סאָניע עפּשטיין, איר ברודער פּסח מאַנעס און אַנדערע האָט זיך אויך דורכגעריסן אויפן זעלבן וועג, אָבער דער פּאַרטיזאַנען־קאָמאַנדיר האָט זיי ווידער אָפּגעזאָגט מיטן זעלבן תירוץ: מיר נעמען אָן נאָר מיט געווער.

שליסלעך האָט א געמישטע גרופּע מיט עלעמענטן פון פּאַרטייאישע (פּוע״צ) קרייזן און אויך פון דעם קצבים־קרייז זיך איינגעגעבן צו באַקומען אייניקע רעוואָלווערן און קוילן דורך לייב רייזער, פון מיליטער־שפּיטאָל, ווו ער האָט געאַרבעט. דער גרופּע, וועלכע האָט געציילט ביי 30 מענטשן איז געלונגען צו בלייבן אין געטאָ נאָך דער גרויסער אַקציע, און אין דער נאַכט פון 7־טן פעברואַר האָבן זיי זיך געלאָזט אין וועג, מיט בערל ליפּסקי, לייב רייזער און שבתי גאַרבולסקי בראש. דאָס מאָל האָט די פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל[ונג] אין די נאַטשי־וועלדער זיי אָנגענומען אין אירע רייען, און די גראָדנער זיינען אַריין אין עול פון רעגולערער פּאַרטיזאַנישער אַקטיוויטעט. די גרופּע גאָט געציילט אויך אייניקע פרויען און קינדער, און זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט א מין פאַמיליען בונקער. שוין אין די ערשטע וואָכן זיינען געפאַלן אין אַן אַקציע 4 מאַן פון דער גרופּע. צו די איבער־געבליבענע 24 זיינען צוגעשטאַנען נאָך גראָדנער, וועלכע זיינען אַרויס פון געטאָ נאָך די פעברואַר־גירושים. די גרופּע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט העלדישע מעשים. זיי האָבן אויפגעריסן באַנען, סאַבאָטירט טעלעפאָן־ליניעס, פאַר־ברענט הילצערנע בריקן, געהרגעט דייטשן. אויסגעצייכנט האָבן זיך: שבתי גאַרבולסקי, ליפּסקי (א בעל־עגלה א.נ. ״פּאַווליוק״), אַברהם און זיין זון הירשל קאַפּולסקי, יעקב גראַטש, די ברידער שלמה און וועלוול פּאַווע. אייניקע פון זיי זיינען געוואָרן באַלוינט מיט מעדאַלן. רוב פון זיי איז אומ־געקומען. די גראָדנער גרופּע אין די נאַטשי־וועלדער האָט זיך אַזוי אויסגעצייכנט, אַז די קאָמאַנדאָ האָט אַריינגענומען די יינגערע קעמפער אין דער העלדישער פּאַרטיזאַנער־בריגאַדע ״לענינסקי קאָמסאָמאָל״.

אין מיטן יוני 1943 איז די נאַטשי־פּושטשע אַרומגערינגלט געוואָרן פון דייטשן און ליטווינער, וועלכע האָבן פון דער יבשה און פון לופטן אַטאַקירט די פּאַרטיזאַנער. דאַן זיינען געפאַלן די 2 גראָדנער ברידער פּסח און לייב מאַנעס. צוליב דער אַטאַקע האָט זיך די פּאַרטיזאַנער־בריגאַדע צעשפּלי־טערט אין קליינע גרופּן. די דיסציפּלין האָט זיך אָפּגעשוואַכט. רוסישע פּאַרטיזאַנער האָבן אָנגעהויבן רודפן זייערע יידישע מיטקעמפער. די יידן פון דער בריגאַדע (צווישן זיי די גראָדנער) זיינען אַריבער, א טייל אין די ליפּטשאַנער וועלדער און אַנדערע צו די וועלדער ביי סלאָנים.

וואָס ס׳איז שייך די שומריש־חלוצישע אונטערגרונט, האָט זיך פאַרמירט, נאָכן דורכפאַל אין וואַלד פון דער גרופּע פון 4 (ז׳ אין איינעם פון די פריערדיקע קאַפּיטלען) אָנהויב יאַנואַר 1943, – א צווייטע שטאַרקע גרופּע פון 18 מאַן פון עלטערע חברים פון ״גדוד־הכרמל״ אונטער דער קאָמאַנדע פון אליהו טאַנקוס, און אין עצם־גאַנג פון דער ״גרויסער אַקציע״, האָבן זיי זיך אַרויסגעריסן פון געטאָ אין דער ריכטונג צו אויגוסטאָווער וועלדער. אונטערוועגס אין דאָרף קאָרופּטשיץ, 12 קמ. פון גראָדנע אויפן ביאַליסטאָקער טראַקט, האָבן זיי געקויפט ביי א גוי א פּאָר ביקסן. א גוי פון א צווייטן דאָרף האָט זיי געמסרט, ווען זיי האָבן גענעכטיקט אין א שייער. אין א שלאַכט מיט דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט זיי אַרומגערינגלט, זיינען זיי אַלע געפאַלן. צווישן זיי זיינען געווען: מרים פּופּקאָ, גדליהו רובאַרסקי און די ח׳ מאַרש. די נעמען פון די אַנדערע 14 זיינען אומבאַקאַנט.

נאָך דעם דורכפאַל פון די 18 און די אַזוי שוואַכע אויסזיכטן דורכצורייסן זיך אין וואַלד, זיינען מערערע באַמיונגען געמאַכט געוואָרן אויף א מעגלעכן דורכשמוגלען זיך אין געטאָ ווילנע. א חבר פון דער אונטערגרונט צבי ליפּשיץ האָט געשאַפן א קאָנטאַקט מיט פּוילישע באַן־אַרבעטער, וועלכע האָבן אים און אַנדערע חברים דורכ־געפירט אין ווילנע. מיט זיי זיינען צוו. אַנד., געווען: אליהו יעזערסקי, מאיר זאַמאָשטשאַנסקי, יוליק טראַכטענבערג, ראובן לוביטש. זיי האָבן אין געטאָ ווילנע זיך פאַרבונדן אַלס גראָדנער גרופּע מיט דער יידישער ״פּ.פּ.אָ.״. (פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע). זיי האָבן באַקומען א ביסל געווער, זיך געאיבט און זיינען ענדע יולי 1943 צוגעשטאַנען צו דער יידישער פּאַרטיזאַנישער איינהייט ״נקמה״, וועלכע האָט געקעמפט אין די נאַראָטשער וועלדער, צווישן סמאַרגאָן און ווילייקע. די איינהייט האָט געציילט 350 מאַן, אַלע יידן. די גראָדנער גרופּע האָט גענומען אויף זיך פיל שווערע אויפגאַבן, ווי אויפרייסן באַנען, ברענען בריקן א.ד.גל. ליפּשיץ, זאַמאָשטשאַנסקי און לוביטש האָבן זיך דערביי אויסגעצייכנט מיט העלדישע מעשים. ווען די איינהייט ״נקמה״ האָט מיט אייניקע מאָנאַטן שפּעטער אויפגעהערט צו זיין א ריין־יידישע, זיינען די גראָדנער צוגעשטאַנען צו אַנדערע פּאַרטיזאַנישע איינהייטן, און אייניקע פון זיי זיינען איינגעגלידערט געוואָרן אין א ״עקסטרא־אָפּטיילונג״, וואָס האָט אויסגעפירט די שווערסטע סאַבאָטאַזש־אַקטן.

צווישן די געטאָ־ און וואַלד־העלדן איז צו פאַרצייכענען די העלדישע מעשים פון יונגן גראָדנער בית״ריסט חיים

נאָמבערג, וועלכער האָט כסדר געשמוגלט געווער. ווען די געסטאַפּאָ־רוצחים האָבן אים אנטדעקט, האָט ער געעפנט אויף זיי א פייער און מיט דער לעצטער קויל זיך גענומען דאָס לעבן, כדי נישט אריינצופאלן לעבעדיק אין זייערע הענט.

נאָך דער ענדגילטיקער ליקווידאציע פון געטאָ, וואָס איז פאָרגעקומען מיטן גירוש פון די לעצטע 1150 יידן קיין ביאַליסטאָק, האָט זיך דאָרטן קריסטאַליזירט א גרופּע גראָדנער פּארטיזאנער, וואָס זיינען אין אויגוסט 1943, ערב דער ליקווידאציע פון ביאַליסטאָקער געטאָ, ארויס אין די וועלדער. די גרופּע אונטערן נאָמען "די ווייסע קאַזשוכעס" האָט אנטהאלטן, צווו. אנד., יוסף רוסיאנסקי, אברהם ליפּצער־מענעליס, מישקע לוביטש. אין די וועלדער פון טשארנאָוויעזש־קנישין האָבן זיי גענומען נקמה אין די מערדער און זייערע פּויליש־ווייסרוסישע מיטלויפער. די גרופּע איז געווען זייער רירעוודיק און טעטיק אין יענעם געגנט ביז דער באפרייונג.

פּארטיזאנערינען־העלדינס אין ביאַליסטאָק, זיינען געווען די גראָדנערינס חאסיע בעליצקי, בראָניע וויניצקי, וועלכע האָבן געשמוגלט געווער, אונטערן שוץ פון אַרישע פּאפּירן. גראָדנער פּארטיזאנער זיינען געווען אין פיל אנדערע געגנטן און קאָנצענטראציעס. זיי זיינען געווען אין די וועלדער פון דרוסגעניק, מארטשינקאַנץ, נאַליבאָקי, ליפּיטשיאני. די נעמען פון חיים אלעקסאנדראָוויטש, נח בערעזאָווסקי, שמואל גארבער, זיין זון אברהם און זיין שוועסטער לאה גארבער, בעלא באָרנשטיין, די ברידער יצחק און יהושע קאַבראָווסקי, מרדכי מונקארש, יוסף רעזניק, אייזיק שעוואכאָוויטש און אנדערע, – זיינען נאָר געציילטע פון פיל צענדליקער און העכסט־ווארשיינלעך הונדערטער גראָד־נער מענער און פרויען, וועלכע האָבן געקעמפט אין די וועלדער און זיינען מערסטנטייל דאָרטן געפאלן.

ווי מיר זעען, האָט די גראָדנער אונטערגרונט־באוועגונג פון אלע פּארטייאישע שאטירונגען און קרייזן, ווי אויך אומפּארטייאישע, גענומען אן אָנטייל אין דער אלגעמיינער פּארטיזאנישער ווידערשטאנד־אקציע, טראָץ דעם כמעט אבסאָלוטן מאנגל אין געווער און נישט קוקנדיק אויף די אזויפיל נישט איינגעגעבענע פרווון.

7. לעצטער חורבן־אקאָרד: "גראָדנע־יודנריין" ! (12 מערץ 1943)

נאָך די פעברואר גירושים זיינען געבליבן ביי 1150 יידן אין די 16 הייזער, וואָס מען האָט קוים שוין געקענט אָנרופן "געטאָ". זיי האָבן איצט געוואַרט יעדן טאָג אויף זייער לעצטן וועג, וואָס האָט געדארפט קומען אומפאַרמיידלעך.

קוים 3 וואָכן איז נאָך געווען באשערט די לעצטע גראָדנער יידן צו זיין דאָרט. דער לעצטער טאָג איז געקומען. 11־טן מערץ האָבן זיך באוויזן וויזאָ און רינצלער מיט א מחנה זשאנדארמען. ס'איז געפאלן דער באפעל, אז ביז מאָרגן פרי, 12־טן מערץ, 7.30 מוזן אלע זיך פארזאמלען אין דער גרויסער שול. רעזיגנירטע, גלייכגילטיקע ווי שאָטנס מיט א שוין ענדגילטיק אויסגעלאָשענעם לעבנס־ווילן האָבן זיך אלע געשטעלט צו דער געהעריקער צייט אין אָנגע־וויזענעם אָרט. דאָס מאָל האָט די מענטשפרעסערישע חיה ארויסגעוויזן א לעצטן, מ'שטיינס־געזאָגט, חסד צו די טויט־פאראורטיילטע: מען האָט זיי באוויליגט א לעבנס־פּראָלאנגאציע פון 5 מאָנאטן: מ'שיקט זיי אין געטאָ־ביאַליסטאָק, וועלכער האלט שוין 5 מאָנאטן פאר אוישוויץ.

ווי א סטאַדע שאָף, אונטערטעניקע, שווייגעדע, ווי פרעמ־דע אין אלע וועלטן, האָבן די לעצטע יידן פון גראָדנע געמאכט זייער לעצטן וועג אין די גראָדנער גאסן. און אָט, ווי ס'האָט אויסגעזען די פּראָצעסיע, לויט דער שילדערונג פון אליהו גארניצקי, דעם איינציקן לעבנגעבליבענעם פון אָט דעם מאקאברישן צוג:

"ס'איז געווען 10.30 פארמיטאָג. די קרבנות האָבן מארשירט דורך שלאָס־גאס, באטאָרי־פּלאַץ און ליס־טאָווסקי־גאס צו דער פּראַכט־סטאציע פון אייזנבאַן. גויים פון שטאָט און פון די דערפער, אויף וועגענער און אויף באלקאָנען, אויף דעכער און אויףביימער האָבן זיך צוגעקוקט צום טויטן־מארש פון די רעשטלעך פון די גראָדנער יידן. בראש פון צוג האָט געריטן אויף א פערד דער קאָמענדאנט פון דער דייטשער זיכערהייט־פּאָליציי. און צום סוף פון צוג האָט זיך נאָכגעשלעפּט א לאסט־אויטאָ, פול מיט קראנקע, אלטע לייט און קינדער. אויפן טרעפּל נעבן שאָפער פון לאסט־אויטאָ איז געשטאנען וויזאָ אָנגעטאָן אין א שווארצן מאנטל, א הויכער, א דארער מיט א פּנים פון א רויב־פויגל, מיט זיין מאשין־געווער אויף דער פּלייצע. דייטשן האָבן פאָטאָגראפירט די פּראָצעסיע".

1148 לעצטע גראָדנער יידן זיינען אין דעם טאָג אריינגע־וואָרפן געוואָרן אין געטאָ ביאַליסטאָק. און אין דעם זעלבן טאָג, ה' אדר ב' תש"ג, 12־טן מערץ 1943, איז גראָדנע פּראָקלאמירט געוואָרן אלס "יודנריין".

די גראָדנער לאַנדסמאַנשאַפטן אין ישראל און אין די תפוצות

1. גראָדנע – ארץ־ישראל.
גראָדנער עליות אין משך פון יאָרהונדערטער.
אלע עליות פון גראָדנע ביז 1939

מען קען אָן גוזמא באהויפּטן, אז במשך פון דער גאנצער, איבער 500־יאָריקער עקזיסטענץ פון גראָדנער קהילה אין יעדן דור פון די פּאָר צענדליק דורות גראָדנער יידישע געשיכטע, זיינען געווען גראָדנער עולים, וואָס האָבן פאר־בונדן זייער גורל מיט ארץ־ישראל. דור דור ועלייתו. אויב אין די ערשטע דורות פון גראָדנער יידישער עקזיסטענץ, זיינען געפאָרן יידן אין ארץ־ישראל שטארבן, כדי צו אויסמיידן "גלגול־מחילות" אין משיח׳ס צייטן, זיינען אין די שפּעטערדיקע דורות געפאָרן יידן בויען זייער לעבן אין יידישן לאנד, אין לאנד פון די אבות. די גראָדנער אזוי גערופענע "לאנדסמאנשאפט" אין ארץ־ישראל איז דערי־בער כמעט אזוי אלט, ווי די גראָדנער קהילה אליין. מען וואָלט געקענט אָנפילן א דיקן באנד מיט באשרייבונגען וועגן די אלע עליות, וועגן וועלכע עס זיינען דערגאנגען ידיעות פון די ערשטע יאָרהונדערטער פון גראָדנער יידישער געשיכטע, און ביז די עליות פון די לעצטע הונדערט יאָר, וועגן וועלכע עס עקזיסטירט א רייכע, ברייט־פארצווייגטע ליטעראטור. מיר מוזן זיך דאָ באגנוגענען בלויז מיטן ארויפ־ברענגען די ראשי־פּרקים, כמעט נאָר די נעמען פון די קאפּיטלען פון דער נישט־איבעררײַסנדער עליה פון גראָדנע במשך פון כמעט 500 יאָר.

גראָדנע, אלס איינע פון די עלטסטע יידישע קהילות אין ליטע, איז שוין געווען פארטראָטן צווישן די ערשטע איינצלנע עולים וואָס זיינען געקומען פון ליטע און פוילן אין ענדע פון 15־טן און אָנהויב 16־טן יאָרהונדערט. אן ערשטע קאָנקרעטע ידיעה וועגן א גראָדנער עולה האָבן מיר פון יאר 1540, ווען יוסף בן מרדכי און זיין ווייב בריינע זיינען "ארויסגעפאָרן אין ירושלים" (פון אן אלטן געריכטס־דאָקומענט פון יענעם יאָר).

פון 17־טן יאָרהונדערט איז אונדז געבליבן א זכר וועגן א גראָדנער דיין ר׳לייב החזן, וועלכער האָט זיך באזעצט אין צפת און נאכהער געווען א צפתער משולח אין דייטש־לאנד. אויב די ידיעות וועגן גראָדנער עולים פון 18־טן יאָרהונדערט זיינען קנאפּע, פארמאָגן מיר זייער א רייכן מאטעריאל וועגן 19־טן יאָרהונדערט. די עליה האָט ארומגענומען כמעט אלע שיכטן פון דער גראָדנער קהילה; עס זיינען עולה געווען פרנסים, גבירים, חשובע בעלי־בתים; לומדים און פשוטע יידן; סוחרים און בעלי־מלאכות; יידן בעלי־שם און מיוחסים און אנאָנימע "עמך" – יידן. אויף אזא אופן האָט די עליה אין 19־טן יאָרהונדערט געהאט א פיל ברייטערן געזעלשאפטלעכן הינטערגרונט ווי די ערשטע כוואליעס פון דער עמיגראציע אין צפון־ און דרום־אמעריקע צו ענדע פון זעלבן יאָרהונדערט. מיר וועלן דאָ אָנגעבן נאָר אייניקע נעמען פון די מער פּראָמינענטע גראָדנער עולים, וועלכע האָבן פארנומען א חשובן אָרט אין פארשיידענע געביטן פון ארץ־ישראלדיקן ישוב פון יענער תקופה. צום אָנהויב יאָרהונדערט, אין 1815 איז ר׳שמואל הוראדנער איינער פון די וויכטיקע א״י־משולחים אין פוילן־ליטע. אין ירושלים איז באקאנט ר׳ משה בר״מאיר מהוראדנא. איינער פון די בויער פון דער ירושלימער שכונה "נחלת־שבעה" איז א גראדנער ייד הורוויץ. אין תרכ״ג (1863) איז עולה דער גראָדנער גביר און בעל־צדקה ר׳ישראל משה פישל לאפּין מיט זיין משפחה, וועלכער ווערט איינער פון די פּאָפּולערסטע ירושלימער יידן פון זיין צייט, באקאנט אלס "ר׳פישל נגיד". אין משך פון 25 יאָר (ביז זיין טויט אין 1889) העלפט ער בויען נייע שכונות, לייזט אויס גרויסע שטחים ערד, גרינדעט פילאנטראָפּישע און תורה־אנשטאלטן און גיט אויס זיין גאנץ גרויס פארמעגן לצרכי הכלל. זיינע זין בצלאל און אליעזר לאפּין זיינען אויך וויכטיקע עסקנים פון א״י־ישוב, און זייער פארצווייגטע טעטיקייט ציט זיך אויך ווייט אין 20־טן יאָרהונדערט אריין. מיר געפינען גראָדנער עסקנים אין די כוללים, אין די וועדים פון פארשיידענע שכונות, אין ישיבות, שולן און בתי־מדרשים (צום ביישפּיל: ר׳אליעזר צבי קב־ונקי, ר׳יהושע ווערבלונסקי, הרב ר׳זרח בראווערמאן). גראָדנער פאר־נעמען אויך א חשובן אָרט אין ירושלימער בית־דין (ר׳אברהם אבא קאָסאָווסקי, וועמענס זון איז דער בארימ־טער גאון, מחבר פון דער תלמוד און משנה־קאָנקאָרדאנציע ר׳חיים־יהושע קאָסאָווסקי).

א גראָדנער געבוירענער איז אויך דער באקאנטער ירושלימער רב ר׳משה־יהודה לייב דיסקין (הגם באקאנט מער א.נ. "בריסקער רב", ווייל ער איז געווען רב אין בריסק). און זיין פרוי, די אזוי־גערופענע "סאָניע די רביצן", איז די שוועסטער פון גראָדנער פרנס ר׳יחזקאל ראטנער.

גראָדנער עליה איז געוואָרן א וויכטיקער פאקטאָר אין

ירושלימער עפּעטלעכן לעבן מיטן גרינדן דעם אַזוי גערופענעם "כולל הוראדנא" אין 1851. "כולל־הוראדנא" איז געווען א מין נישט אפיציעלער, צוגעפאסטער צו זיין צייט – נאָמען פון דער גראָדנער לאנדסמאנשאפט פון יענער תקופה, ווייל ער האט זיך פאקטיש פארנומען מיט ענינים פון גראָדנער עולים, באקומענדיק פאָנדן פון גראָדנע און אומגעגנט און פארטיילנדיק זיי צווישן די גראָדנער נצרכים, וועלכע זיינען נאָך אָנגעקומען צו דער דאן אָנגענומענער "חלוקה". דער "כולל־הוראדנא" האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט בויען דירות פאר גראָדנער משפחות. ער האָט דאָס אָנגעהויבן מיטן דערווערבן א "הארדנער חצר" אין אלט־שטאט, און פאָרגעזעצט מיטן בויען א נייע שכונה, די אַזוי גערופענע "הארדנער הייזער", אויפן באָדן וואָס דער גראָדנער נדבן ר׳יהודה בהר״ל (ר׳"יודל הארדנער") האָט געקויפט און מנדב געווען פאר דער שכונה. דער "כולל־האָראדנא" האָט אַזוי ארום פארמאָגט 80 דירות. די צאָל פון חברים וואָס זיינען געווען פארשריבן אין כולל־הארדנא, און זיינען מערסטנטייל געווען גראָדנער (און אויך פון אומגעגנט) איז אין 1881 געווען 635.

אין אָנהויב פון די 80־ער יאָרן בייט די גראָדנער עליה איר כאראקטער און וועזן. עס הייבט זיך אָן די חובבי־ציון־באוועגונג און גראָדנע פארנעמט א חשובן אָרט אין דער נייער עולים־כוואליע, וועלכע איז באקאנט געשיכטלעך אלס די "ערשטע עליה" ("ערשטע" אין זין פון די קאָנסטרוקטיווע, צילבאוווסטע, ציוניסטישע עליות). איינער פון די ערשטע קאָלאָניסטן אין יהוד ביי פּתח־תקוה איז געווען ר׳מרדכי דיסקין און זיין פאמיליע, וועלכע איז עולה געווען אין תרמ״ב (1882). ר׳מרדכי דיסקין און זיין זון בנימין זיינען געווען טיכטיקע ערד־ארבעטער און גענומען אָן אָנטייל אין דער הגנה קעגן אָנפאלן פון אראבישע שכנים. ר׳אייזיק ווילבושעוויטש איז איינער פון די בילויים וואָס זיינען עולה געווען אין יענע יאָרן. אין די 90־ער יאָרן איז עולה זיין ברודער אינזשעניר גדליה ווילבושעוויטש, וועלכער פארמעסט זיך מיט גרויסע אונטערנעמונגען אין דער דאן אנטשטייענדער יונגער אינדוסטריע אין לאנד. ער גרינדעט די ערשטע אייזן־גיסעריי אין א״י, גראָבט ארטעזיאנישע ברינעמער, דערציט יידישע פּראָדוקטיווע פאכמענער. עס קומען די ברידער ראובן־יוסף און שמואל פייקאָוויטש, וועלכע פארמאָגן די ווזיע פון גאולת־הארץ. ראובן־יוסף איז צווישן די גרינדער פון מחנים, און נאכער פון כפר־תבור, ווערט באקאנט מיט זיינע העלדישע טאטן קעגן די בעדואינישע אָנפאלער. (זיין זון איז יגאל אלון, דער איצטיקער וויצעפרעמיער פון ישראל). אין די 80־קער און 90־קער יאָרן גייט נאָך אָן די אַזוי גערופענע רעליגיעזע עליה.

נאָר אָט, אין אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט הייבט זיך אָן די "צווייטע עליה", פון יונגע־לייט, ערשטע חלוצים, פון בעלי־מלאכות, פון גימנאזיסטן וואָס פאָרן לערנען אין דער ערשטער העברעישער גימנאזיע אין יפו און פון טיכטיקע אונטערנעמער, אנשי־מעשה. דער "אָנזאָגער" פון דער נייער גראדנער עליה איז געווען אינזשעניר נחום ווילבושעוויטש, דער ברודער פון אייזיק און גדליה – און אַזוי ארום ווארצלט זיך איין די פאמיליע ווילבושעוויטש אין לאנד און אידענטיפיצירט זיך מיטן אויפבוי פון נייע אינדוסטריעס. נחום גרינדעט צוו. אנד., די ערשטע אייל־פאבריק אין לאנד "שמן". אלס חלוצים פון דער צווייטער עליה קומען די ברידער אליעזר און יוסף שוחט, אברהם קריניצי, יעדער איינער צייכנט זיך אויס אויף זיין שטייגער אין הגנה, אין אויפבוי־ווערק, אין פאליטישן לעבן. דער עולה ר׳ יהודה טאנקוס איז פון די ערשטע בויער פון תל־אביב. מאניע שוחט, די שוועסטער פון די ווילבושעוויטשעס ווערט א לעגענדארע געשטאלט מיט אירע טאטן אין "השומר" און אין "הגנה". מרדכי מאזאווער איז צווישן די גרינדער פון דער קאלאניע באר־יעקב. פון 1905 ביז 1910 קומען אָן א ריי מענטשן, און יעדער איינער לייגט צו זיין ציגל צום בנין פון יונגן ישוב: די פאמיליעס פרודאוווסקי (וועמענס זון אליעזר האט געשפילט א גרויסע ראלע אין דער מאנדאט־תקופה), פרענסקי, די חלוצים טוביה מאטוס, נחום שבח, חנה מייזל־שוחט (א וועג־ווייזערין פאר דער ארבעטער־יוגנט און ספּעציעל פאר די ארבעטערינס), איר שוועסטער רחל מייזל. אין יאָר 1910 באזעצט זיך אין לאנד בצלאל יפה, פון די גרינדער פון תל־אביב, צוזאמען מיט מאיר דיזענגאף, וועלכער האָט זייער גרויסע פארדינסטן פאר גאולת הארץ און אין פיל אנדערע וויכטיקע געביטן. אין די יאָרן 1910–1914 פארברייטערט זיך די גראָדנער עליה און איז פילפארביק אין איר סאציאלן צוזאמענשטעל; זי נעמט אריין צענדליקער און צענדליקער נייע נעמען פון חלוצים, קאָלאָניסטן, בעלי־מלאכות, שול־יוגנט.

ווי באקאנט האָט די וועלט־מלחמה פון 1914–1918 אָפּגעשטעלט דעם עליה־שטראָם; נאָר מיט די ערשטע שוואלבן פון דער דריטער עליה נאָך דער מלחמה, באנייט זיך אויך די גראָדנער עליה. אין 1919 איז עולה־געווען דער דיכטער און ציוניסטישער פירער לייב יפה. אין פרילינג 1920 איז אָפּגעפאָרן אין לאנד די ערשטע חלוצים־גרופּע. זייער אָפּפאָרן איז געווען א געשעעניש אין דער שטאָט. אין א קורצער צייט ארום איז אָפּגעפאָרן א צווייטע חלוצים־גרופּע. אין די ערשטע צוואנציקער יאָרן, מיט דער פארצווייגונג פון הכשרה־פונקטן האָט זיך פארברייטערט די חלוצישע עליה, אָבער אויך די אַזוי גערופענע "גראבסקי־עליה" האָט

מיטגעבראכט אין לאנד פיל גראָדנער פאמיליעס. אין די 20־ער און דרייסיקער יאָרן זיינען געווען הויך־ און נידער־פונקטן אין דעם עליה־שטראָם, וועלכער האָט זיך געמוזט צופאסן צו דעם סערטיפיקאטן סיסטעם, (טראָץ דעם זיינען פיל עולה געווען מיט אומלעגאלע וועגן דורך דער עליה ב׳ פון דער רעוויזיאניסטישער באוועגונג) פון איין זייט און צו די עקאָנאמישע אומשטענדן אין לאנד. אָבער זי האָט זיך ביז סעפטעמבער 1939 קיינמאָל נישט אָפגעשטעלט. ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה איז גראָדנע אזוי צו זאָגן געווען פארטראָטן אויף אלע געזעלשאפטלעכע געביטן פון ברייטן־דיקן, פראָדוקטיוון, מיט לעבן פולסירנדיקן יידישן ישוב. הגם מיר האָבן נישט קיין גענויע סטאטיסטישע אָנגאבן, קען מען אָנעמען, אז די אָפשטאמיקע פון גראָדנע האָבן דאן געציילט 2–3 טויזנט מאן. (דערביי איז כדאי צו באמערקן, אז אויך דער ״אלטער״ גראָדנער ישוב איז נישט אָפגעשטאנען, און ס׳איז סימפטאָמאטיש אז דער ״כולל־הוראדנא״ האָט שוין גע־ציילט איבער 2000 נפשות, פון וועלכע מינדעסטענס א העלפט זיינען געווען אָפשטאמיקע פון גראָדנע, און די אנדערע העלפט פון גראָדנער אומגעגנט).

די עליה פון דער שארית־הפליטה און דער ״ארגון יוצאי גרודנה״.

די נייע אומשטענדן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, דער חורבן־גראָדנע און די ידיעות וועגן דער שארית־הפליטה האָבן פאראייניקט די גראָדנער קעגנאיבער דער נייגעשאפענער לאגע. ס׳איז סימבאָליש, אז דער ״ארגון יוצאי גרודנה בארץ־ישראל״ איז געשאפן געוואָרן אין טאָג פון נצחון איבער דער היטלעריסטישער חיה, דעם 7־טן מאי 1945. אין שפיץ פון וועד איז געשטאנען דר. שמשון טשערטאָק ז״ל. וויצע פארזיצערס יעקב גוטקאווסקי, אליעזר געלגאר און מרדכי רעבייקאוו ז״ל – פארדינסטפולע ציוניסטישע טוערס אין גראָדנע אין משך פון צענדליקער יאָרן. חברים פון וועד

ד״ר שמשון טשערטאָק ז״ל
פאָרזיצער פון גראָדנער פאַרבאַנד
אין ישראל אין משך פון 20 יאָר

און טעטיקע מיטארבעטער מחוץ פון וועד זיינען געווען (און דער גרויסער טייל פון זיי זעצט נאָך איצט פאר די טעטיקייט): משה אלפערשטיין, אהרן בורדע ז״ל, און צו לאנגע יאָר: חיים

אקטיווע חברים פון גראָדנער פארבאנד אין ישראל אין 1949
זיצן פון לינקס צו רעכטס: אהרן בורדע, ?, ד״ר שמשון טשערטאָק, ר׳ מענדל פוזעוויטש, יוסף קאגאן פון טשיקאגאָ, משה רייזנער און פרוי, פנינה רעבייקאָוו, מרים יעלין;
שטייען: בערטא בורדע, אליעזר פאלניצקי, דבורה לבני, חיים פסאמאניק, יצחק לבני, מאיר דונסקי, יצחק קיידאן און פרוי, פרידא און יוסף ארקין, משה אלפערשטיין, ר׳ מרדכי רעבייקאָוו, אהרן זאכארי, יצחק יעלין.

פאַסמאַניק, יצחק יעלין, אליעזר פּאַלניצקי, משה רייזנער, חיים רובין, שמעון מאַס, אליעזר גראַיעווסקי ז״ל, אהרן זאַכאַרי, אליהו גאָזשאַנסקי ז״ל, יצחק סאָלאָווייטשיק ז״ל, דוד מענאַקער, פרידע גרשוני (פינסקי), ח. זאַנשין, טובה אַלעקסאַנדראָוויטש – טורנהיים, מאיר שאַפּירא ז״ל, חיים נאור־פּיוושאָוויטש, יוסף בן־ארצי (זייצעל), משה נאָטעס, איסר קוליק ז״ל, מרדכי קוסטין, ידידיה יאַנאָווסקי, שמואל דימענט, מיכאל וואַלגעל ז״ל, אהרן קאַנעל. נאָכן טויט פון דר. טשערטאָק ז״ל איז געוויילט געוואָרן יצחק יעלין אַלס פּאָרזיצער, און חיים פאַסמאַניק און אליעזר פּאַלניצקי אַלס וויצע־פאַרזיצערס.

פון זיין גרינדונג־אָן האָט דער ״ארגון יוצאי גרודנה״ זיך געשטעלט צוויי הויפּט־אויפגאַבעס: ערשטע הילף און רעקאָנסטרוקציע־לייסטונגען פאַר דער שארית־הפליטה בכלל און פאַר די צוגעקומענע נייע עולים בפרט, און די פאַראייביקונג פון זכר גראָדנע. אין די יאָרן 1946—1945 זיינען געשיקט געוואָרן פיל פּעקלעך צו גראָדנער אין סיביר און אין פּוילן. דער וועד האָט צונויפגעשטעלט א פולע ליסטע פון ביי 200 געראַטעוועטע, און די ליסטע איז צעשיקט געוואָרן צו די גראָדנער פאַראיינען אין די תפוצות. כדי צו זאַמלען ידיעות וועגן די געראַטעוועטע האָבן פיל געהאָלפן לאַנדסלייט, וועלכע האָבן געדינט אין דער א״י־בריגאַדע: יעקב פּיוושאָוויטש־נאור, יהודה פאַרבער, עקיבא סקידעלסקי, און אברהם ברוידא און אַנדערע פון אַמעריקאַנער מיליטער. דער וועד האָט אַרויסגעגעבן ביולעטינען, פיל האָבן זיך דורך זיי דערוווסט וועגן געראַטעוועטע קרובים. די הילפס־אַרבעט איז געווען קאָאָרדינירט מיטן ״גראָדנער הילפס־פאַרבאַנד״ אין ניו־יאָרק. ביים ״ארגון יוצאי גרודנה״ איז געשאַפן געוואָרן א ״גמילות־חסדים־קאַסע״, צו וועלכער די ערשטע באַשטייערונג איז געקומען פון גראָדנער בן־עיר נחום מילער ז״ל פון ניו־יאָרק. די קאַסע פונקציאָנירט ביז היינט צו טאָג און ווערט געלייטעט דורך אהרן זאַכאַרי און חיים נאור. דער וועד האָט געהאָלפן די נייע עולים מיט קאָנסטרוקטיווער הילף, הלוואות, פאַרבינדונגען, עצות א. אז. וו. בעת אין די קאַפּריסין־לאַגערן פון מעפּילים האָבן זיך געפונען קרוב צו 50 גראָדנער, האָט זיי דער וועד פיל געהאָלפן, און די קאָנסטרוקטיווע הילף איז געגעבן געוואָרן נאָכער בעת זייער באַזעצן זיך אין לאַנד.

וועד פון ארגון יוצאי גרודנה אין ישראל

זיצן פון רעכטס צו לינקס: שמעון מאַס, חיים פאַסמאַניק, יצחק יעלין, אהרן זאַכאַר, שמואל דימענט; שטייען: מרדכי קוסטין, משה נאָטעס, משה אַלפּערשטיין, פרידא גרשוני, דוד מענאַקער, חיים נאור.

זיצט: דריטער פון לינקס אליעזר פּאַלניצקי

אדמיניסטראציע פון גראָדנער רעליף אין ניו־יארק
אייב שולטץ, דזשעק בענדעטסאָן, ליאָ גארבולסקי, מאָריס ליאָן, סעמועל שניידער, דזשעק קאהען, ווילי שטיין

דער וועד איז געשטאנען און שטייט אין ענגן קאָנטאקט מיט אלע גראָדנער פאראיינען אין די תפוצות, און עס ווערן אָפט געמיינזאם דורכגעפירט פארשיידענע אקציעס, הן צו העלפן לאנדסלייט, הן צו פארקניפן ברידערלעכע באציונגען און הן צו פאראייביקן דעם זכר פון גראָדנער קהילה.

יעדעס יאָר אָרגאניזירט דער וועד הזכרה־פאר־זאמלונגען מיט דער באטייליקונג פון פיל הונדערטער לאנדסלייט; דער וועד האָט גענומען די איניציאטיוו, אז גראָדנער קהילה זאָל האָבן א זכר אין "מרתף־השואה" אויפן הר־ציון: אין צענטראלן לאָקאל פון "מרתף", איבער דעם סימבאָלישן קבר פון די פארניכטונגס־לאגערן, איז אין צענטער פון דער וואנט איינגעמויערט א מארמאָר־טאָוול צום אָנדענק פון דער פארשניטענער היסטארישער קהילה גראָדנע.

און שליסלעך, האָט דער "ארגון יוצאי גרודנה", צו גלייך מיט די אנדערע גראָדנער לאנדסמאנשאפטן, גענומען א וויכטיקן אָנטייל אין די צוגרייטונגס־ארבעטן און אין דער רעאליזירונג פון "פנקס־גראָדנע", דעם מאנומענטאלן "יזכור־בוך", וואָס דארף דינען, אלס אייביקע מצבה פאר אלע פארגאנגענע דורות פון דער קהילה און פאר די קדושים פון איר לעצטן פארשניטענעם, אָפגעהאקטן דור.

2. די לאנדסמאנשאפטן אין די פאראייניקטע שטאטן פון אמעריקע.

די ערשטע גראָדנער פאראיינען.

די יידישע עמיגראציע פון גראָדנע אין אמעריקע האָט זיך אָנגעהויבן, אזוי אויך ווי די אלגעמיינע יידישע עמיגראציע פון רוסלאנד, אין די ענדע זיבעציקער, און האָט זיך פאר־שטארקט אין אָנהייב אכציקער יאָרן פון 19־טן יאָר־הונדערט. די פאָגראָמען אין דרום־רוסלאנד האָבן געגעבן א שטויס פארויס צו דער עמיגראציע־באוועגונג אויך אין די צפון־מערבדיקע גובערניעס, און צווישן זיי אויך אין גראָדנער גובערניע. מיר האָבן נישט קיין סטאטיסטישע ידיעות וועגן די גראָדנער עמיגראנטן אין אמעריקע פון די 80־ער און 90־קער יאָרן. נאָר זייער צאָל איז שוין געווען גענוג גרויס צו אָרגאניזירן זיך אין א לאנדסמאנשאפט־פאראיין.

דער ערשטער גראָדנער פאראיין איז געגרינדעט געוואָרן אין ניו־יאָרק אין 1890 און האָט זיך גערופן "אינדעפענדענט גראָדנער קראנקען־אונטערשטיצונג־פאראיין". פון נאָמען קען מען זען, אז ס'האט זיך געהאנדלט אין א מין קעגנזייטיקער פארזיכערונג אין א פאל פון קראנקהייט. דער פאראיין האָט אויך געהאָלפן אין א געוויסער מאָס ניי־אָנגעקומענע עמיגראנטן.

אין אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט, און איבערהויפט אין די שטורמישע יאָרן 1903—1905, אין צוזאמענהאנג מיט דער יאפאניש־רוסישער מלחמה און דעם רעוואָלוציע־פיבער פון 5־טן יאָר, האָט זיך די עמיגראציע פארשטארקט און

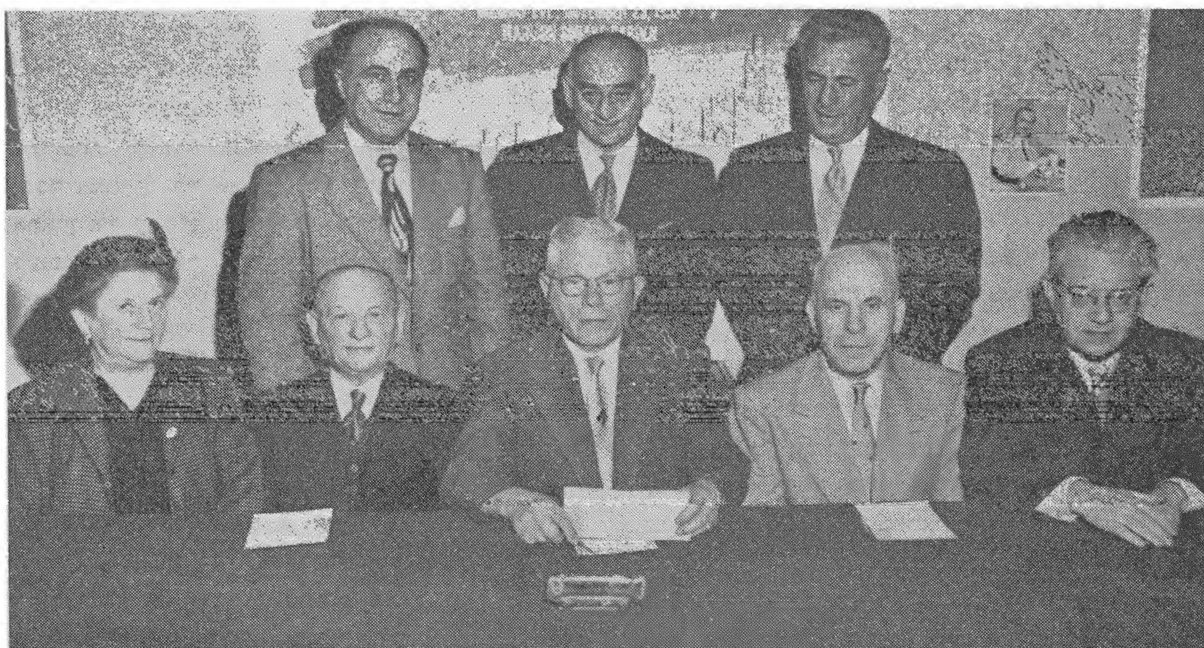

אזכרה פאַרזאַמלונג פון גראָדנער אין ניו־יאָרק

האָט געציילט פיל רעוואָלוציאָנער־סאָציאַליסטישע יוגנט. אין 1905 האָט שוין עקזיסטירט אין ניו־יאָרק א "גראָדנער סאָציאַליסטישער פאַראיין". פון דעם פאַראיין איז אין סעפטעמבער 1906 אנטשטאנען דער גראָדנער בראַנטש 74 פון ארבעטער־רינג. ביים בראַנטש האָט עקזיסטירט אויך א פרויען־קלוב. א געוויסע צייט איז געווען נאָך א גראָדנער בראַנטש, דער בראַנטש 637.

אין צווישן האָבן גראָדנער עמיגראַנטן, וועלכע האָבן געהאָלט אָנהאַלטן גראָדנער טראַדיציע און היימישקייט אויך אין רעליגיעזן שטייגער, געגרינדעט א פרומע גראָדנער חברה אויפן נאָמען פון ר׳נחומקען, דעם בארימטן גראָדנער צדיק. די חברה האָט געהאט אן אייגענע שול. אויפן שילד פון דער שול איז געווען אָנגעשריבן: "חברה רבינו נחום אנשי גראָדנאָ, להתפלל שבת ויום־טוב".

אויך האָבן זיך געגרינדעט לאָקאַלע גראָדנער פאַראיינען, צווישן אנדערע, א פאַריין אין ברוקלין. צוזאמען גענומען זיינען געווען אין ניו־יאָרק און פראָווינץ ביז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה 7 גראָדנער פאַראיינען.

גראָדנער הילפס־פאַרבאַנד אין די פאַראייניקטע שטאַטן און קאַנאַדע
זיצן פון לינקס צו רעכטס: מרס. סטוירן, איזידאָר סטוירן, סעם באַביצקי — פרעזידענט, צבי פּאָלאַק — וויצע־פרעזידענט, ד״ר שמשון טשערטאָק פון ישראל.
שטייען: הערמאַן יאַבלקאָוו — ערן־פרעזידענט, נחמיה גילמאָווסקי — דירעקטאָר פון .U.J.A אין אמריקע, דזשעק קאהען — גענעראַל־סעקרעטאַר.

דער פאראייניקטער גראָדנער רעליף

(1939 – 1918).

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1918 איז אנטשטאנען א פעדעראציע פון די גראָדנער פאראיינען אונטערן נאָמען: "פאראייניקטער גראָדנער רעליף", מיטן צוועק צו העלפן די געבורט־שטאָט און אירע אינסטיטוציעס וואָס האָבן געליטן פון דער מלחמה. צום רעליף זיינען צוגעשטאנען אלע גראָדנער פאראיינען. דער ערשטער פרעזידענט פון רעליף איז געווען וויקטאָר מענאקער. די איבעריקע מיטגלידער פון געוויילטן קאָמיטעט זיינען געווען: פיליפ הורוויץ, ס.ט. יאנאס און חצקל ליפשיץ. ווי נאָר ס'האָט זיך נאָרמאליזירט די פארבינדונג מיט אייראפע נאָך דער מלחמה האָט דער רעליף אָנגעהויבן זיין הילפ־טעטיקייט. אין נאמען פון רעליף איז געקומען א דעלעגאציע אין גראדנע אין צוזאמענשטעל פון ס.ט. יאנאס, יעקב מילער, חאצקל ליפשיץ, דלוגאטש, באדאש, יעקב פאנימאנסקי און איזידאר שטערן און פרוי. גרויסע סומעס זיינען געזאמלט און איבערגעשיקט געווארן פאר א רייע אינסטיטוציעס, ווי מושב־זקנים, בית־יתומים, שפיטאל, תלמוד־תורה, ישיבה, פאלקס־שולן, ליי־קאסע, "טאז" און אנדערע. דער רעליף איז אנגעאנגען מיט זיין הילפס־ארבעט פאר גראדנע אין די 20־ער און 30־ער יארן.

אין צווישן זיינען אנטשטאנען אין יענע יארן נאך אייניקע גראדנער פאראיינען: א פרויען־פאריין א.נ. "די סיסטערהוד אף גראדנע" וואס איז געגרינדעט געווארן אין 1922 און האט נאכער געציילט ביי 200 מיטגלידערינען; דער גראדנער פאראיין אין לאס־אנדזשעלעס, געגרינדעט אין 1926, און קלענערע גראדנער גרופעס אין באסטאן, דעטראיט, טשיקאגא.

דער גראדנער הילפס־פארבאנד אין די פאראייניקטע שטאטן און אין קאנאדע.

(1947 ביז היינט צו טאג).

די צווייטע וועלט־מלחמה האט אפגעריסן גראדנע פון אמעריקע, און אין משך פון 5–6 יאָר האָט פארשטייט זיך נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן א רעגולערער הילפס־טעטיקייט, און דער "פאראייניקטער גראָדנער רעליף" איז געווען, צוליב די פּאָליטישע באדינגונגען, מאכטלאָז צו געבן ממשותדיקע הילף פאר גראָדנע. ערשט נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען ס'זיינען אָנגעקומען די ידיעות וועגן דער פארניכטונג פון גראָדנער קהילה און וועגן דער שארית־הפליטה, און די איינצלנע גראָדנער פאראיינען האָבן אָנגעהויבן א פיבערהאפטע הילפס־אקציע, איז געווען נייטיק א פאראייניקטע טעטיקייט, און דער "רעליף" האָט ענדע 1947 אויפגעלעבט אונטער דעם נאָמען "דער גראָדנער הילפס־פארבאנד אין די פאראייניקטע שטאטן און קאנאדע" (ווייל נאָך דער מלחמה איז אנטשטאנען א פאראיין אויך אין מאָנטרעאָל, קאנאדע). די גרינדונגס־פארזאמלונג פון "פארבאנד" איז פאָרגעקומען מיט דער באטייליקונג פון צענדליקער פארשטייער פון אלע גראָדנער פאראיינען אין די פאראייניקטע שטאטן און קאנאדע.

די ערשטע עקזעקוטיווע פון "פארבאנד" איז באשטאנען פון: הערמאן יאבלקאָוו, סעם באביצקי, וויקטאָר מענאקער, יעקב מאגיל, הערשל אָרנשטיין (דעטראיט) ויוסף יאסיאצעווליאן (מאָנטרעאָל), דר. מרים בלום, בעלא מענעס, עד יאס, דזשעק קאָהען, אירווינג גאָלדשמידט, בן־ציון פאָלאק, אליעזר פאָלאק, יוסף קאגאן, דוד אנסקי, הירש בלום.

דער "פארבאנד" האָט גלייך גענומען די גאנצע הילפס־ארבעט פאר די גראָדנער שארית־הפליטה אין זיינע הענט. ער האָט זיך געשטעלט אין קאָנטאקט מיט דעם "ארגון יוצאי גרודנה בישראל", מיט די גראָדנער אין פראנקרייך, אין ארגענטינע, אורוגוויי און אנדערע לענדער. דער "פארבאנד" האָט מאָביליזירט געלט־סומעס, וועלכע זיינען איבערגעשיקט געוואָרן, פריער דירעקט צו גראָדנער פליטים אין די לאגערן און נאכער אין פראנקרייך און אין ישראל, צו אונדזערע פאראיינען וועלכע האבן אנגעפירט מיט דער הילפס־אקציע אויפן אָרט. ווי באקאנט, האט "דער ארגון יוצאי גרודנה בישראל" פיל געהאָלפן גראָדנער פליטים־עוליםביים בויען זייער ניי לעבן אין לאנד. און הגם די גראָדנער אין ישראל האָבן מאביליזירט געלט־סומעס אויך צווישן זיך, זיינען אָבער די סומעס נישט געווען גענוגיק, און דער "פארבאנד" האָט איבערגעשיקט אין ישראל איינמאָליקע גרעסערע סומעס.

אין די שפעטערדיקע יאָרן, ווען די מערהייט פון די גראָדנער פליטים זיינען שוין געווען איינגעארדנט, איז די הויפט־אויפמערקזאמקייט פון "פארבאנד" געווען געוואָנדן צו איניציאטיוון פון פאראייביקונג פון דער גראָדנער קהילה. מיט דער הילף פון אונדזער לאנדסמאן, מיניסטער משה חיים שאפירא ז"ל איז בעת איינעם פון זיינע באזוכן אין אמעריקע דורכגעפירט געוואָרן אן אקציע צו אויפשטעלן א בנין לזכר די קדושי־גראָדנע אין תל־אביב. דער בנין איז רעאליזירט געוואָרן בשותפות מיטן אמעריקאנער "הפועל המזרחי" פאר דער יוגנט־באוועגונג פון מזרחי "בני־עקיבא". די גראָדנער לאנדסלייט האָבן געשאפן פאר דעם

דאָזיקן צוועק די סומע פון פינף און פופציק טויזנט דאָלאר. אין בנין איז רעזערווירט א לאָקאל פאר א שול אויפן נאָמען פון גראָדנער צדיק ר׳נחומקע, לאָקאלן פארן ארכיוו פון גראָדנער פאראיינען און אלץ וואָס ס׳האט א שייכות צו ערשטע וואָס האָבן מיטגעהאָלפן דעם פאראיין אין ישראל ארויסצוגעבן דעם יזכור־בוך.

די רשימה פון די לאנדסלייט וועלכע זיינען געווען טיכטיק במשך פון די אלע יאָרן אין ״פארבאנד״ איז א לאנגע. מיר

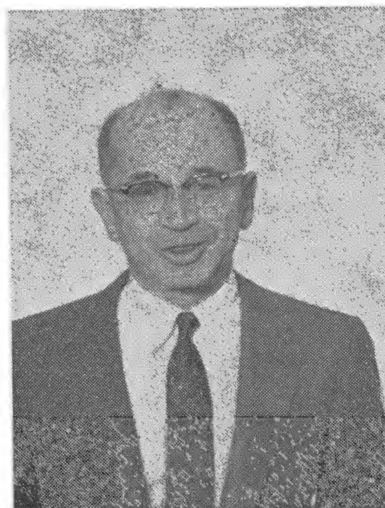

דער גענעראל־סעקרעטאר פון גראָדנער רעליף אין ניו־יאָרק
דזעק קאהען מיט זיין פרוי העלען ביי דער אָנדעק־מצבה אויפן בית הקברות הר חברון אין בראָקלין.

גראָדנע, און אויך א צימער פאר פארזאמלונגען און זיצונגען פון לאנדסלייט.

אויך האָבן חברים פון ״פארבאנד״ געקליבן מאטעריאלן פארן גראָדנער ״פנקס״. דער ״פארבאנד״ איז געווען פון די וועלן דאָ אויסרעכענען די וועלכע האָבן זיך פיל געאָפפערט פארן זכר־גראָדנע און פאר הילף פאר גראָדנער פליטים. א חוץ די שוין אויבן־אויסגערעכנטע נעמען, וועלן מיר דערמאָנען: הערי בלום, אייב מאלעוויטש, הערי גאָלד,

פיליפ הורוויץ, ס.ט. יאנאס, יחזקאל ליפשיץ, אייב גאָלדשמידט, דזשעק בענדעטסאָן, איזידאָר שטערן, נחום מילער, מאָריס לעאָן, ל. גארבולסקי, מאָריס סאוויצקי, שעפטל זאק, הרב דוד ליפשיץ, לואי סאמנער, שמואל שניידער, טעסי טאלאן, דזשי חעשעס, מינע מייזלס, עלען

וויליאם סטיין

קאהען, בעסיע און דזשאן דריישפיל, ראוז מאגיל, דזשוליוס וואָלף, לואיס זאץ, יעקב שעסקין, אייב שולץ, טשארלס סעגאל, טשארלי ראם, מאריס וואלגעל, אלבערט דאגלאס, איזידאָר קאהן, בען טרילינג, היימי קאגאן, נתן בעקער (באָסטאָן), שוועסטער הערשאָוויטש (לאָס־אנדזשעלעס). אלס פרעזידענטן זיינען געווען: אביגדאָר מענאקער, י. מילער, איזידאָר שטערן. סעקרעטארן: יעקב מאגיל, יעקב קאָהען, א. שטערן.

פון די לעצטע ארבעטן פון פארבאנד איז כדאי צו דערמאָנען דאָס אויפשטעלן א ריזיקן מאָנומענט צום אָנדענק פון די גראָדנער קדושים אויפן בית־הקברות פון הר־חברון אין ברוקלין.

יעדעס יאָר קומען פאָר "יזכור"־פארזאמלונגען מיטן אָנטייל פון פיל לאנדסלייט.

די גראָדנער פאראיינען האָבן ארויסגעגעבן ביי פאר־שיידענע געלעגנהייטן צייטשריפטן און יובילעום־אויסגאבן.

דער גראָדנער ברענטש 74 פון ארבעטער־רינג.

אלס אָנטיילנעמער אין "פאראייניקטן רעליף" און נאכער אין "פארבאנד", האָט דער ברענטש פיל מיטגעארבעט אין די הילפס־אקציעס פאר גראָדנער אינסטיטוציעס צווישן ביידע מלחמות און אויך פאר דער שארית־הפליטה נאָכן חורבן. דער ברענטש באשטייערט זיך אויך פאר פילאנ־טראָפישע, סאָציאלע און קולטורעלע אינסטיטוציעס: האיאס, יוניטעד דזשואיש אפיל, ציק"אָ, ארבעטער־קאָמיטעט, יוו"אָ, קינדער־שולן א. אנד. ער שטיצט אויך די סאָציאליסטישע פארטיי און פרעסע. זייט זיין אנטשטייונג האָט דער ברענטש אויסגעגעבן פארן וויל פון די גראָדנער לאנדסלייט בערך א פאָר הונדערט טויזנט דאָלאר. אין די לעצטע צען יאָר נאָכן טויט פון יעקב מאגיל ז"ל, איז די גאנצע טעטיקייט פון גראָדנער ברענטש איינגעגלידערט געוואָרן אין גראָדנער רעליף ניו־יאָרק און געפירט געוואָרן מיט דער אקטיווער איניציאטיוו און קאָנצענטראציע פון גענעראל סעקרעטאר דזשעק קאָהען אין טאָג טעגלעכער מיטארבעט פון גראָדנער באוווסטן בינע־קינסטלער הערמאן אילן און פרוי העלען קאָהען א.א.

דער פרויען־קלוב איז במשך פון די אלע יאָרן געווען טעטיק. ס'האָבן גענומען אָנטייל, צווישן אנדערע, די פרויען: ראוז מאָגיל, העלען קאָהען, פרוי לעוו, מינע מייזל, נאָלדע ראוז, סילווע גאָלדשמידט, ב. קאָלפאק, עני סטאל, איווא קייס, פרידמאן, בליזשניק, א. קופער, ר. עלאָוויטש, ס. לובעלסקי, עניע טרילינג, בעסיע גארבולסקי, אידע באנדעטסאָן.

פיליפ קאראבעל

צווישן די טוער פון ברענטש לאָמיר דערמאנען צוו. אנד: דזשעק מאָגיל, דזשעק קאָהען, יעקב שעסקין, בעני טרילינג, אי ידאר סטוירין, דזשעק בענדעטסאָן. בראש פון גראָדנער־נאָווידוואָרער ברענטש 637 זיינען געווען א געוויסע צייט מאָריס סאוועצקי, סעם גינגאלד און העריס רובינסקי.

די „סיסטערהוד אָפ גראָדנע".

די „סיסטערהוד" געגרינדעט אין 1922 האָט אויך געלייסטעט פיל געזעלשאַפטלעכע ארבעט און נעמלעך, די פרויען עני שטערן, לינע שולץ, פ. סאטער, סימע קאפלאן, דאָרע עלקעס, שפילבערג, דר. עפשטיין, הימא גינצבורג.

„גראָדנער יזכור־בוך"־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק.

אויף דער ווענדונג פון גראָדנער פאראיין אין ישראל, איז אין 1962 אנטשטאנען אין ניו־יאָרק א באזונדערער קאָמיטעט צו העלפן ארויסגעבן דאָס גראָדנער יזכור־בוך. דער אָרגאניזאטאר פון קאָמיטעט איז געווען פיליפ קאַראבעל, וועלכער האָט צוגעצויגן צו אינטענסיווער מיטארבעט די לאנדסלייט אברהם מענעס אלס פרעזידענט און וויליאם סטיין אלס קאסירער. דער קאָמיטעט האָט פארעפנטלעכט אין דער יידישער פרעסע אן אויפרוף צו די גראָדנער לאנדסלייט. אויך האָט זיך דער קאָמיטעט געשטעלט אין פארבינדונג מיטן ניי־געגרינדעטן פאראיין „גראָדנער קלוב" (פרטים וועגן אים זע ווייטער.), און האָט צוזאמען מיט אים איינגעאָרדנט צוויי יזכור־פארזאמלונגען. דער אויפרוף אין דער פרעסע האָט געהאט א גוטן אָפקלאנג און עס זיינען

אברהם מענעס

געזאמלט געוואָרן ביי 3500 דאָלאר. דערביי האָבן מיטגעארבעט אויך: אָסקאר קראנץ, דר. מאריע בלומע, יעקב נעבראָווסקי, מאָריס שמוקלער, אלעקסאנדער פאָמעראנץ, העריס רובינסקי, בעלא מענעס. מיטגעהאָלפן צו דער אקציע האָט חיים פאסמאניק פון ישראל בעת זיין וויילן אין אמעריקע.

דער „גראָדנער קלוב" האָט אויפגעזאמלט פון זיין זייט 800 דאָלאר פארן „יזכור־בוך".

דער „גראָדנער קלוב" אין ניו־יאָרק.

מיטן אָנקומען פון גראָדנער שרידי־הפליטה אין ניו־יאָרק איז אנטשטאנען א נייע לאנדסלייט־פאראיין א. נ. „גראָדנער קלוב", וועמענס ציל איז צו אָנהאלטן די גראָדנער טראדיציע צווישן די ניי־אָנגעקומענע. דער „קלוב" האָט מיטגעארבעט ביים העלפן רעקאָנסטרואירן די גראָדנער פליטים. אויך פירט ער אָפט דורך פארשידענע אונטערנעמונגען, מיטינגען, פארוויילונגען. יאָר־יערלעך אָרגאניזירט ער יזכור־אָוונטן, בשותפות מיט אנדערע גראָדנער פאראיינען. דער קלוב האָט דורכגעפירט צווישן זיינע חברים א זאמלונג פארן „יזכור־בוך", וועלכע האָט געבראכט 1500 דאָלאר, וואָס זיינען איבערגעשיקט געוואָרן דעם גראָדנער פאראיין אין ישראל.

די טיכטיקע מיטגלידער פון „קלוב" זיינען, צוו. אנד: יעקב וואַליקאָוו, פרעזידענט; משה קרעמער—וויצע, משה פארבעראָוויטש, סעקרעטאר; יעקב גאעטץ, קאסיר; פייוול קערש, בערל סולקעס, שמחה סיסון, דאָרא יאבלאָנסקי־רוסאק, משה און יעקב בערעבייטשיק, שמואל פאָזיאק, לאה קאפעלושניק. אויך די פרויען פון די מיטגלידער און די מענער פון מיטגלידערינס נעמען אן אָנטייל אין דער ארבעט.

דער גראָדנער פאראיין אין לאָס־אנדזשעלעס.

אין 1926 איז געגרינדעט געוואָרן אין לאָס־אנדזשעלעס א פאראיין א. נ. „גראָדנער בענעוואלענט סאָסייטי". אין די ראמען פון „פאראייניקטן גראָדנער רעליף" און נאכער פון „גראָדנער פארבאנד" האָט דער לאָס־אנדזשעלעסער פאראיין זיך באטייליקט אין אלע אקטיוויטעטן. אין פאראיין זיינען געווען טעטיק, צוו. אנד. וויקטאָר מענאקער, אברהם מאלעוויטש, סעם גאָרדאָן, דזשארוש העלער, הערי גאָלד, אברהם לואיס, סעם מישקין. אין 1948 יאָר איז ביים פאראיין

אנטשטאַנען א פרויען סעקציע, אין וועלכער ס'האָבן מיט־געארבעט סילא פאנס, ראוד נאנאס, ראוד עלענהאָרן (עלענהאָרן איז געווען אין ארץ־ישראל מיטן יידישן לעגיאָן בעת דער 1־טער וועלט־מלחמה), שוועסטער דערשאָוויטש, העלען סעלדיטץ, דזשין לואיס, עוועלין שיעף, מרים מענאקער, שירלי ליבערמאן. אברהם מאלעוויטש, פרוי בערשאוויטש, עלענהארן א. א. באזוכן אָפט ישראל און שטייען אין ענגן קאנטאקט מיטן פארבאנד אין ישראל. א חוץ די רייך־גראָדנער אקטיוויטעטן, באטייליקן זיך אונדזערע לאנדסלייט אין לאָס־אנדזשעלעס אויך אין אלגעמיינע אינסטיטוציעס. אין דאָרטיקן מושב־זקנים זיינען געווען טעטיק די לאנדסלייט סאל לעווין, דזשעק קיי (קאָסאָווסקי) און וויקטאָר מענאקער. אין סאנאטאריום פאר טובערקולאָז־קראנקע "סיטי אָף האופ" האָבן פיל געלייסטעט די לאנדסלייט דאָקטאָר קאָ־ווינאקי, אדוו. הערי שער און ב. פלאטע. צום לאָס־אנדזשע־לעסער שפיטאָל "מאונט סיני" האָבן מיטגעשטייערט די לאנדסלייט חיים און נחמה לעווין מיטן פלאץ אין א ווערט פון א האלבן מיליאָן דאָלער. דער פאראיין שטייערט זיך יערלעך צום קרן־קימת־לישראל און צום הסתדרות קאמפיין.

די לעצטע יארן וואקסט אין ל־א. דער גראדנער קינסטלער יעקב וואלבערג, וואס האט מיט 7 יאר צוריק געמאכט אין תל־אביב א זייער דערפאלגרייכע אויסשטע־לונג פון זיינע בילדער, מיטן איניציאטיוו פון ארגון יוצאי גרודנה אין ישראל.

3. דער גראדנער פאראיין אין מאנטרעאל (קאנאדע)

מיטן אנקומען פון די ערשטע איוב־בשורות וועגן חורבן גראדנע איז אנטשטאנען אין אפריל 1944 א גראדנער פאראיין אין מאנטרעאל. די גרינדער זיינען געווען די ברידער גרישע און כעסיע כארלאפ, די ברידער דעיוו און מאקס אנסקי (קלעבאנסקי) און די ברידער יוסף, יהודה און עדי יאס (יאצעווליאן), וועלכער איז געווען אלס "חלוץ" אין ארץ־ישראל אין די צוואנציקער יארן. ס'איז אפגעהאלטן געווארן א פיל באזוכטע פארזאמלונג פון גראדנער אין קאנאדע, וועלכע האט אויסגעוויילט א קאמיטעט מיט דעיוו אנסקי אלס פרעזידענט, מאקס יאנג – קאסירער, גרישע כארלאפ – יורידישער ראטגעבער און עד יאס – סעקרעטאר. דער קאמיטעט האט געזאמלט געלט, שפייז און קליידער, אלס ערשטע הילף פאר די געראטעוועטע פון חורבן. אין 1945 ווי נאָר מען האָט זיך געקענט פארבינדן מיט דער גראָדנער שארית־הפליטה, האָט דער קאָמיטעט אָנגעהויבן זיין רעטונגס־אקציע. אין דער אקציע האָבן זיך אויסגעצייכנט פרוי רייסקינד (שפילעווסקי), פרוי יאס, אסתר אנסקי, פרידא שיף (גאָרניצקי), פרוי יאנג אא. דער קאָמיטעט האָט דאן אויך געשיקט קליידער דירעקט קיין גראָדנע. אין די ערשטע נאָך־מלחמה־יאָרן איז דער קאָמיטעט געשטאנען אין פארבינדונג מיט א גרויסן טייל פון דער שארית־הפליטה און אין ארכיוו האָבן זיך אָנגעזאמלט 5000 בריוו פון לאנדסלייט. א דאנק דער הילף פון קאָמיטעט זענען גראָדנער שרידים אָנגעקומען קיין קאנאדע. דער קאָמיטעט האָט אויך געהאָלפן צו שאפן אין תל־אביב א ליי־קאסע פאר נויטבאדערפטיקע לאנדסלייט.

די קאנאדער לאנדסלייט זיינען געווען צווישן די ערשטע איניציאטאָרן צו גרינדן דעם "גראָדנער הילפס־פארבאנד אין די פאראייניקטע שטאטן און קאנאדע". אין די ראמען פון "פארבאנד" האָבן די קאנאדער גענומען אן אָנטייל אין דער זאמלונג פון פאָנדן פארן גראָדנער בנין אין תל־אביב, און פאר דער גראָדנער מצבה אויף א ניו־יאָרקער בית־עולם. אויך האָבן זיך די קאנאדער באשטייערט פארן גראָדנער יזכור־בוך (דורך דער פארמיטלונג פון ניו־יאָרקער "קאָ־מיטעט פארן יזכור־בוך")

גרויסע פארדינסט האט דערווארבן מיט זיין געזעל־שאפטלעכער ארבעט, הירש יאצעווליאן, עד יאס ז"ל און נאך דעם ה' אנסקי יבל"ח.

4. די גראָדנער לאנדסמאנשאפט אין ארגענטינע

די געשיכטע פון גראָדנער לאנדסלייט אין ארגענטינע פאלט זיך צונויף מיט דער געשיכטע פון דער יידישער יק"א קאָלאָניזאציע אין לאנד. גראָדנער יידן זיינען געווען צווישן די ערשטע קאָלאָניסטן, וואָס האָבן רעאליזירט די קאָלאָ־ניזאציע־פלענער פון באראָן הירש. אייגנטלעך זיינען שוין געווען יידן פון גראָדנע און אומגעגנט אין ארגענטינע צו ענדע פון די 80־קער און אָנהויב 90־קער יאָרן. מער ווי א העלפט פון דער חברה־תהלים־שול אין 1891 זיינען געווען גראָדנער. אויך זיינען געווען גראָדנער צווישן די גרינדער פון אמאָליקן "ארבעטער פאראיין" (היינטיקן "ביקור־חולים"). אין 1893 האָט דער יק"א־שליח פון ארגענטינע דוד פיינבערג רעקרוטירט אין גראָדנע קאנדי־דאטן־קאָלאָניסטן פאר די יידישע ארגענטינער קאָלאָניעס. א טייל פון זיי האָבן זיך באזעצט אין דער קאָלאָניע מאדעסוויל. פיל האָט מיטגעהאָלפן צו די קאָלאָניזאציע־פלענער אין ארגענטינע דער גראָדנער אגראנאם יהושע

יזכור־פאַרזאַמלונג אין ניו־יאָרק, איינגעאָרדנט דורך דעם יזכור־קאָמיטעט אין גראָדנער קלוב אין ניו־יאָרק, אין 1965
אין פרעזידיום : פראָפ׳ קאַראַבעל, יצחק ריבקינד, הרב משה גראַזאַלסקי

לאפין (אַן אָפּשטאַמיקער פון דער גראָדנער משפחה יאפה). מיטגעווירקט האָט דערצו אויך דער גראָדנער כלל־טוער אברהם פרומקין. אין 1895 איז געפאָרן אין ארגענטינע א צווייטע גרופּע קאָלאָניסטן פון גראָדנע און ארומיקע שטעטלעך. די דריטע גרופּע איז מאָביליזירט געוואָרן אין גראָדנער גובערניע אין 1901—1902 דורכן יק״א — שליח קאַצאָוויטש. פּאַראַלעל מיט דער געזעלשאַפטלעך־אָרגאַניזירטער קאָלאָניזאַציע, האָבן זיך גראָדנער אויך באַזעצט פּריוואַט אין קולטיווירט פּרוכט און וויינגערטנער און פאַרוואַנדלט ווילדע שטחים אין בליענדע ישובים.

גלייכצייטיק האָבן זיך גראָדנער באַזעצט אויך אין בוענאָס־איירעס און אין אַנדערע שטעט. די גראָדנער עמיגראַציע האָט פאַרמאָגט אויך משכילים, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אַלס לערער, שרייבער, זשורנאַליסטן און האָבן פאַרנומען א באַדייטנדיקן אָרט אין דער יידישער געזעלשאַפט אין ארגענטינע. אַזוי האָט זיך אויסגעצייכנט דער שוין אויבן דערמאָנטער אגראָנאָם, יהושע לאַפין, וועמענס פאַרדינסטן פאַר דער יידישער קאָלאָניזאַציע זיינען געווען זייער גרויס. אויף זיין נאָמען עקזיסטירט עד היום די קאָלאָניע לאַפין. אויך פאַרנעמען אַן אָרט אין דער געשיכטע פון היגן ישוב די ברידער אברהם־יצחק, דוד און אריה־לייב הורוויטש פון פערשטאַט (איינער פון זיי איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די ווילדע ״גאַוטשן״). דער גרינדער פון דער ערשטער יידישער שולע אין בוענאָס־איירעס (״תלמוד תורה״) איז געווען הרב ראובן הכהן סיני. דער זעלבער איז געווען דערציער אין די יק״א־קאָלאָניעס, רעדאַקטאָר פון ערשטן יידישן וואָכנבלאַט אין ארגענטינע ״ווידערקול״ און שפּעטערדיקער רעדאַקטאָר פון די ״גראָדנער אָפּקלאַנגען״. אויך אין דרוק־וועזן איז גראָדנע געווען פאַרטראָטן דורכן דרוקער וואָלף צייטלין. דער גרינדער פון דער ״יידישער צייטונג״ יעקב שמעון לאַכאָוויטש האָט געשטאַמט פון א דאָרף נעבן גראָדנע. אַן אָנגעזעענע פיגור אין עפנטלעכן לעבן איז געווען ידידה אפרון (אַן אָפּשטאַמיקער פון אמדור), גרינדער פון ״מכון ללימודי היהדות״ און הויפּט־דירעקטאָר פון ״ועד החינוך הראשי״ (אגב, אויך דער ערשטער ארגענטינער אַמבאַסאַדאָר אין מדינת־ישראל גרעגאָריאָ טאָפּאָלעווסקי איז געווען א גראָדנער לאַנדסמאַן).

אין די אָנהייב 20־קער יאָרן, מיט דער עמיגראַציע וואָס איז דאַן אָנגעגאַנגען פון אַנטיסעמיטישן פוילן, זיינען אָנגעקומען אויך גראָדנער עמיגראַנטן. ערשטע פּרוּוון צו אָרגאַניזירן א לאַנדסלייט־פאַראיין זיינען שוין געווען אין סוף פון די 20־קער יאָרן, נאָר צו דער שאַפונג פון פאַראיין איז געקומען ערשט דעם 7־טן פעברואַר 1932 אין הויז פון לאַנדסמאַן אהרן טאַלקאָווסקי, אונטערן נאָמען: ״פאַרבאַנד פון לאַנדסלייט פון גראָדנע און אומגעגנט״. דער ״פאַרבאַנד״ האָט אָנגעקניפּט באַציונגען מיט דער היימשטאָט, געהאָלפן לאַנדסלייט אַראָפּברענגען זייערע משפחות, געשאַפן א ליי־קאַסע וואָס האָט פיל אויפגעטאָן אויפן געביט פון קעגנזייטיקער הילף.

ווען עס זיינען אָנגעקומען די ערשטע ידיעות וועגן חורבן גראָדנע, האָט דער ״פאַרבאַנד״ געשאַפן א ״נויט־פאָנד״, צו געבן שנעלע הילף פאַר די לעבנגעבליבענע. אין די ערשטע מלחמה־יאָרן האָט דער ״פאַרבאַנד״ אַרויסגעשיקט הילף קיין פוילן, פראַנקרייך, שוועדן, איטאַליען און אויך דירעקט אין די דייטשע לאַגערן, ווו ס׳האָבן זיך נאָך געפונען גראָדנער. אויך זיינען איבערגעשיקט געוואָרן געלט־שטיצעס פאַר פּליטים, וואָס זיינען אָנגעקומען אין ארץ־ישראל. דער ״פאַרבאַנד״ האָט אויך מיטגעווירקט צום שאַפן דעם

פאַרוואַלטונג פון פאַרבאַנד פון גראָדנע און אומגעגנט
בוענאָס־איירעס 1971

שטייען: חנא וואָלינסקי, שולם פאלאנסקי, רעזניקאָווסקי, וואָרבייטשיק, יהודה וואלבערג, לייבל מאָווּשאָוויטש, לייבל טאלקאָווסקי, שמואל קליינבארט

זיצן: יהודה אטלאס, אייזיק נאוויק, אברהם זאק, פאני זאק, שמואל וואָלפאָוויטש־פּאָרז., הערש וואסערמאַן, ניסן בוראק, שלמה זלאטניק, זיידל לעוו.

גראָדנער הילפס־קאָמיטעט אין שכנותדיקן אורוגוויי.

א וויכטיקער אויפטו פון ״פאַרבאַנד״ איז דאָס שאפן פון קאָאָפּעראַטיוו ״לא קאנקיסא״ מיט אייגענעם קאפיטאל פון די לאנדסלייט. די רווחים גייען פאר די צרכים פון ״פאר־באנד״ און פאר נאציאָנאלע צוועקן.

דער ״פאַרבאַנד״ פירט דורך אונטערנעמונגען, פייע־רונגען, פארזאמלונגען פון אלגעמיינעם און אויך פאמיליען־כאראקטער. די פרויען סעקציע ביים ״פאַרבאַנד״ גיט זיך אָפּ אָפּט מיט ספּעציעלע זאמל־אקציעס פאר פארשיידענע ישראל־צוועקן. דער ״פאַרבאַנד״ פארמעסט זיך איצט מיט א נייעם אויפטו: צו גרינדן א ״בית־גראָדנע״, א פאָלקס־הויז פאר חברישע צוזאמענטרעפן פון די לאנדסלייט.

ואחרון אחרון חביב: דער וויכטיקסטער אויפטו פון גראָדנער פאראיין איז אפשר דער יאָר־זשורנאל ״גראָדנער אָפּקלאנגען״ וועלכער דערשיינט פון 1948, כמעט יאָר־יערלעך. אין 1970 איז דערשינען דער דאָפּלט־נומער 19–20. דעם ארגענטינער פאראיין איז געלונגען צו רעאליזירן א לעבעדיקע פאָלקסטימלעכע און דערביי ליטעראַרישע טריבונע פאר אלע גראָדנער אין דער וועלט. דאָס וואָס ס׳איז נישט געלונגען קיין שום אנדערן גראָדנער לאנדסלייט־פאראיין. דער זשורנאל דינט אלס פארבינדונגס־בריק פאר אלע גראָדנער. די ערשטע 10 נומערן זיינען דערשינען אונ־טער דער רעדאקציע פון מיכל הכהן סיני, און די אנדערע 10 – אונטער דער רעדאקציע פון גראָדנער פאעט אברהם זאק. די רעדאקציע־סעקרעטארין און לייטערין פון זשורנאל איז פאני רעמס. די ״גראָדנער אָפּקלאנגען״ האָבן געהויבן דעם פּרעסטיזש פון די גראָדנער לאנדסלייט אין ארגענטינע. צו דעם פּרעסטיזש שטייערן צו: דער שרייבער אברהם זאק, וואָס איז ממשיך זיין ליטעראַרישע פּרוכטבארע טעטיקייט, נעמט גרויסן אנטייל אין געזעלשאפטלעכן לעבן אין ארגענטינע ווי אויך דער שריפטשטעלער משה קויפמאַן און די גראָדנער קינסטלער יעקב וואלבערג און חיים סאָקאָלאָווסקי.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די נעמען פון גראָדנער, וועלכע זיינען געווען במשך פון די קרוב 40 יאָר פון עקזיסטענץ פון

דער לאַנדסמאַנשאַפט אין ארגענטינע, טעטיק אין גראָדנער פאַראיין: אהרן טאַלקאָווסקי ע״ה, דוד דישקין ע״ה, חנן עמא ע״ה, לייזער פארעצקי, דוד טוריאנסקי, בערל שיפּרעס ע״ה, יאנקל גערנשטיין ע״ה, משה ליפּניק, אברהם כייקין ע״ה, יעקב סטאַווער, יצחק שאפּראנסקי, זלמן דוואָרקינד ע״ה, שלום קאָוואלסקי ע״ה, לייבל וועלער, אייזיק טוריאנסקי ע״ה, אברהם אדעלסקי, משה אלעקסאנדראָ־וויטש ע״ה, שכנא שמאלציג, א. וואָראָבייטשיק, זלמן קרעניצע ע״ה, יצחק אזיא ע״ה, אברהם בראַווער, י. דזשעמקאָווסקי ע״ה, מ. גערשפעלד ע״ה, יודל אטלאַס, יששכר רייזנער ע״ה, שמעון זאפּאָראָווסקי, מאָטל לאמפערט, אהרן קראַוויעץ, שמחה קוסטין, משה רודעלער ע״ה, ח. רודעלער, חנא טארלאָווסקי, מוני אס, י. קלאָטש־קאָווסקי, מאיר וואָלינסקי, לייב לייטוה ע״ה, שמעון ציגעלניק ע״ה, אלקנה ראָטמאַן ע״ה, שמואל אכון, יאנקל וואלבערג, אהרן אבראמאָוויטש, מאיר שיקאָווסקי ע״ה, ה. שפּריר, אבא יוסף שאפּירא, אפרים שטיין, זיידל לעוו, שמעון ליפּסקי ע״ה, מאטל סטאמבלער ע״ה, סאלאָמאָן שטיין ע״ה, חיים סאָקאָלאָווסקי, א. אראָנאָוויטש ע״ה (ארנאלד), ל. לימאני, ישראל בענדער ע״ה, ליאווע כארעץ, שמואל קליינבארט, שלמה זלאטניק, ברוך ליטמאן ע״ה, שלמה ווייסמאן, טוביה זאטשעפּינסקי ע״ה, דוד פּילאנסקי, כאצקל געלבער ע״ה, ישראל סטאטשיק, שמואל געזשעס, משה גראַזאָלסקי ע״ה, יהודה וואלבערג, יצחק ציפּער, שמואל בענדער, זעליג דוואָרקינד, חנן וואָלינסקי, אברהם טאַלקאָווסקי, אָסקאר וואקסמאַן, שמואל שיפּרעס, לעאָן טאַלקאָווסקי, אברהם זינגער ע״ה, נאטאליא לעוו, יהושע קרעניצע, אפרים ווייס ע״ה, הענעך שאָסטאַק ע״ה, יוסף סוכאָוולאנסקי, דוד זשוקאָווסקי, אברהם וויניצקי, חיים בוטרימאָוויטש, בנימין דוואָרקינד, פאַני רעמס, דוד מארדער ע״ה, אייזיק כארעף, הירש וואסערמאַן, שמואל וואָלפאָוויטש, פעדרא עסטעריזאָן, ניסן בוראַק, א. רעזניקאָווסקי, משה פאָלאַנסקי, יוסף כעשעס, שלום פאָלאַנסקי, אייזיק נאָוויק, משה טאַלקאָווסקי, משה טעסלער.

און מיר פאַרצייכענען אויך די נעמען פון טעטיקע פרויען ביים גראָדנער פאַראיין אין פאַרשיידענע צייטן: כיענע דוואָרקינד ע״ה, טילי טוריאנסקי, חווה זאפּאָראָווסקי. סאָניע געלבער, ראָסיטא לייטוד, סאָניע וואלבערג, דינה לעוו, אסתר קוסטין ע״ה, שרה גערנשטיין, חנה גראזאלסקי ע״ה, ראשל דוואָרקינד, מלכה סטאניעצקי־לעוויטין, אסתר וואָלינסקי, רחל טאָוו־שאָסטאַק, דבורה־מאשע קרעניצע, סאָפיא וואָלינסקי, לעאָנאָר טאַלקאָווסקי, באַסיע כעשעס, אסתר וויניצקי, דאָרע קראַוויעץ, טייבע רעזניקאָווסקי, כיעשקע וואסערמאַן, רויזע בוראַקי, חנה זלאָטניק, אנא וואלבערג־פרידמאַן, דאָרא עסטעריזאָן, אידא טאַלקאָווסקי, יענטע וואָלפאָוויטש, טעמע וואָראָבייטשיק, מאַטילדע נאָוויק, מרים פאָלאַנסקי, לאה קליינבארט, חנה וואָראָ־בייטשיק.

אין מעקסיקאָ איז זייער טעטיק דער באַקאַנטער שרייבער און זשורנאַליסט פון גראָדנע משה רובינשטיין, וועלכער פאַרנעמט א צענטראַלע פּאָזיציע אין געזעלשאַפט־לעכן יידישן לעבן אין מעקסיקאָ און איז ראַדאַקטאָר פון דער ״יידישער שטימע״ וועלכע דערשיינט דאָרט.

5. די גראָדנער קאָמיטעטן אין פּוילן.

(אין די יאָרן 1945—1948)

ענדע 1944 און אָנהויב 1945 האָט זיך אָנגעהויבן די רעפּאַטריאַציע פון פּוילישע בירגער, וועלכע זיינען פאַר־שיקט געוואָרן אין די יאָרן 1939—1941, אָדער וועלכע זיינען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. אין די זומער־מאָנאַטן פון 1945 האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן אין לאָדזש ביי 40 גראָדנער פּליטים געראַטעוועטע פון חורבן ווי אויך צוריקגעקומענע פון רוסלאַנד. אויף א צוזאַמענקום אין וועלכן ס׳האָבן גענומען אָנטייל צוו. אנד. דר. בלומשטיין (געוו. ראש הקהל, פּאָרזיצער פון דער רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי אין גראָדנע), דר. וואָראָשילסקי, דוד לאפּידוס, גאָטליב וויניצקי, די ברידער קאַבראָווסקי פון מאַרטשיקאַנץ א. אנד. איז אויסגעוויילט געוואָרן א קאָמיטעט מיט אבא טאַרלאָווסקי בראַש.

דער קאָמיטעט האָט פאַרטיילט הילף לאַנדסלייט רעפּאַ־טריאירטע פון רוסלאַנד, וועלכע זיינען געווען אויפן וועג קיין ארץ־ישראל און אנדערע לענדער.

אויך אין שטעטין איז געווען א קאָמיטעט פון לאַנדסלייט פון שארית־הפּליטה מיט שמואל דראַזנין ע״ה בראש (א צוריקגעקומענער פון רוסלאַנד).

ביסלעכווייז האָבן כמעט אלע גראָדנער פאַרלאָזן פּוילן און עמיגרירט קיין א״י, צפון און דרום אמעריקע, פראַנק־רייך א. אז. וו. דעריבער האָט די טעטיקייט פון די קאָמי־טעטן אין לאָדזש און אין שטעטין נישט געדויערט מער ווי 2—3 יאָר.

אין שוועדן איז געווען זייער אַקטיוו אין יידישן לעבן דוד רובין ז״ל, פון די ערשטע חלוצים אין גראָדנע, געלעבט אין שטאָקהאָלם.

אין ענגלאַנד איז אַקטיוו אין יידישן לעבן יצחק יעזערסקי, דירעקטאָר פון אייראָפּעאישן ביורא פון ״המשביר״

אברהם זאק און לייב ניידוס אין גראָדנע (1917)

6. דער גראָדנער פאראיין אין פראנקרייך

פאר דער מלחמה זיינען שוין געווען אין פראנקרייך אייניקע צענדליק גראָדנער. נאָך דער מלחמה זיינען אָנגע־קומען קיין פאריז לאנדסלייט פוןדער שארית־הפליטה, זיי האָבן זיך אָרגאניזירט אלס לאנדסמאנשאפט־פאראיין מיט א קאָמיטעט, בראש פון וועלכן ס׳איז געשטאנען אינזש. הלל בירגער (געוו. וויצע פרעזידענט פון גראָדנער שטאָט־ראט אין 1920) און מיטגלידער סענדער פריידאָוויטש, יצחק פּאָזנאק, כתריאל גאָלוב, רעבייקאָוו, קאָברינסקי א. אנד. אבא טארלאָווסקי, וועלכער איז אָנגעקומען פון פוילן קיין פאריז אין מערץ 1947, איז קאָאָפּטירט געוואָרן צום קאָמיטעט.

דער קאָמיטעט האָט אין די ערשטע יאָרן געלייסטעט פיל פאר לאנדסלייט־פליטים, וועלכע זיינען געפאָרן קיין ארץ־ישראל. דער קאָמיטעט פירט א רעגולמעסיקע טעטיקייט צו האלטן טייער דעם זכר־גראָדנע. יעדעס יאָר קומט פאר א יזכור־פארזאמלונג צום אָנדענקען פון די גראָדנער קדושים. אויך ווערן איינגעאָרדנט קאָלעקטיווע סדרים. ס׳ווערן געשטיצט נויט־באדערפטיקע לאנדסלייט. די גראָדנער האלטן אָן קאָנטאקטן מיט לאנדסלייט אין די גלות־לענדער און אין ישראל, ווו זיי מאכן אָפטע באזוכן (דער זון פון כתריאל גאָלוב האָט זיך באזעצט אין ישראל.).

אין פראנקרייך און מערסטנטייל אין פאריז לעבן איצט א 150 גראָדנער, אלט־איינגעזעסענע און אויך ניי־אָנגעקומענע.

לעצטנס האָט דער פאראיין זיך אונטערגענומען אויספירן א מאָנומענטאל ווערק לזכר די קדושים. נעמלעך: אויפן בית־עולם אין פּאָרשטאָט באניי – נעבן פאריז האָט מען אָפגעקויפט א באָדן־פארצעל פון 32 קברים פאר היגע לאנדסלייט, וועלכע וועלן אחרי מאה ועשרים, קומען דאָ צו קבורה. איבער דעם שטח וועט אויפגעשטעלט ווערן א פיר־קאנטיקע גראנדיעזע מצבה, ווו אויף אלע 4 זייטן וועלן זיין געהעריקע אויפשריפטן לזכר די גראָדנער קדושים, ווי אויך די נעמען פון די וועלכע וועלן דאָ קומען צו קבורה. דער דענקמאָל וועט קאָסטן בערך 8000 דאָלער און וועט זיין א ווירדיקע מצבה פאר גראָדנע און אירע קדושים.

7. דער גראדנער קאמיטעט אין אורוגוויי

אין די דרייסיקער יאָרן האָבן זיך באזעצט גראָדנער אין אורוגוויי. אין 1945 זיינען געקומען מיט א באזוך אין מאָנטעווידעאָ די לאנדסלייט פון בוענאָס־איירעס דוד טוריאנסקי, לייב לייטוז און שמעון זאפּאָראָווסקי, און האָבן אָרגאניזירט א הילפס־קאָמיטעט פאר די גראָדנער פליטים. דער קאָמיטעט האָט געזאמלט מיטלען, קאָנטאקטירט די פליטים און געשיקט הילף. מיט זייער אקטיוויטעט האָבן זיך אויסגעצייכנט די לאנדסלייט אברהם קוליק, שלום פארבער, משה קאַמיאָנסקי, סענדער קאגאן, ראזע אלעקסאנדראָוויטש, ליובע אָבערלענדער, בערטא לעווענטאל א. אנד.

די גראָדנער גרופּע אין אורוגוויי נעמט אָנטייל אין אלע גראָדנער הילפס־אקציעס. זי צייכנט זיך אויך אויס מיט איר גאסטפריינטלעכקייט, און ווען ס׳קומט א גראָדנער גאסט, אָרדנט זי איין א קבלת־פנים מיט דער באטייליקונג פון אלע לאנדסלייט פון גראָדנע און אומגעגנט.

ז. גראָדנער לאנדסלייט אין אויסטראליע און ניי־זעלאנד.

אייניקע שרידים פון דער שארית־הפליטה האָבן זיך באזעצט אין אויסטראליע, פון וואנען זיי האלטן אָן קאָנ־טאקטן מיט לאנדסלייט אין גאָר דער וועלט. איינער פון זיי

"מנחה" נאָך דער אזכרה אויפן הר־ציון אין ירושלים

שטייען פון רעכטס: חזן, סטאַ־נעצקי, חיים נאור, יצחק יעלין, איסר קוליק ז"ל, משה נאטעס שמואל דימענט

איז לייב רייזער (וווינט איצט אין ניי־זעלאַנד), אַ לאַנג־יעריקער, פּאַרדינסטפולער פרייהייטס־קעמפער געראַטע־וועטער פון געטאָ, וועלכער האָט גרויסע פאַרדינסטן אין אַרויפברענגען זכרונות פון די חורבן־יאָרן (זיין מאַנוסקריפּט "אין געראַנגל" וועגן גראָדנער געטאָ און פּאַרטיזאַנער איז פּרעמירט געוואָרן דורכן "יד ושם"). אין אויסטראַליע געפינט זיך אויך יוסף ארבאַך, וועמענס זכרונות זיינען ניט ווייניקער ווערטפול. ה' ארבאַך, וועלכער איז אַרויסגע־טראָטן אַלס עדות אויפן פּראָצעס פון די נאַצישע גראָדנער רוצחים, איז דער סעקרעטאַר פון מעלבורנער קולטור הויז "קדימה". אין אויסטראַליע האָט געלעבט צוו. אנד. י. כאַלעף, וועלכער איז פון דאָרטן עולה געווען קיין ישראל; אויך געפינט זיך דאָרטן דער גראָדנער אברהם טראָפּ־קרינסקי, געוועזענער פאָרזיצער פון גראָדנער קהילה.

די צאָל לאַנדסלייט אין אויסטראַליע און ניי־זעלאַנד איז נישט געווען גענוג צו שאַפן דאָרט א פאַראיין אָבער זיי נעמען אַן אָנטייל פונדערווייטנס אין אַלע גראָדנער אונטער־נעמונגען.

ערב דער קאַטאַסטראָפע

גראָדנער יוגנטלעכע אין די דרייסיקער יאָרן.

שלמה זשזקאָווסקי, אברהם בירגער, אהרן יעלין, משה אלעקסאַנדראָוויטש, לעווין, ח. בירגער, זבאר;

שטייען: אברהם שערעשעווסקי, משה ראזין,

אברהם זאק

עלעגיע וועגן גראדנע

א, היימישער ניעמאן, א היימישע ברעגעס
מיט שטיבלעך צעווארפן אין גרין.
כ'דערמאן איך אין שטילע, אין אייזנאמע רגעס.
איר לעבט אין מיין הארץ, אין מיין זין.

די בעכט אויף די ברעגעס איך זע פאר די אויגן,
די פלעמלעך — ווי שטערן צעהעלט.
די בריק אין דער לופט איבער וואסער פארצויגן,
די צוגן, וואס לויפן אין וועלט — —

קאלאזשע ... לאסאסנע ... דער גריבער גן־עדן
אין שאטן פון ביימער ביים טייך — —
(א, וויפל חלומות און זוניקע פריידן
גענומען אין וואנדער פון איך! ...).

די רויקע גאסן, די רויקע ידן,
די הארציקע ידישע שטוב — —
אוועק און נישטא מער. אלץ חרוב, פארשניטן.
קיין זכר, קיין קבר, קיין גרוב ...

די טעכטער באתנטע, מיט ביכער, מיט נאטן,
די מאמעס פון — "גאט פון אברהם" — —
געקומען אויף וועלט איז א פינצטערער שטן,
געעפנט א בלוטיקן תהום ...

א, היימישער ניעמאן ... געוועז ביסט אן עדות
פון שחיטות, פון גרויזאמע טעג — —
איצט טראגסטו נאר טרערן פון קינדער ביז זיידעס,
איצט טראגסטו נאר בלוט אין דיין וועג — — —

לוח־זכרון לקהלת גרודנה
לוח־זכרון פאר גראדנע
במרתף־השואה על הר־ציון בירושלים